

દ્વિતીય પરિચ્છેદની પ્રસ્તાવના

ઉપનિષદની ભૂમિકા છટી એવી અપેક્ષા રહેવાથી આ ગ્રંથને અર્થે પ્રસ્તાવના આપવાની જરૂર જેવી જણાવાય છે. તે પિણ્ડ પેયણના સરખું છે; છતાં ધર્મજિજ્ઞાસુને કેટલીક બાબત વિશે રૂપ-છીકરણ કરવા હું એ બોલ લખું છું. મારો પ્રથમ પરિચ્છેદ સંવત ૧૯૧૧ ની સાલમાં બહાર પડ્યો હતો તથા આ પરિચ્છેદને માટે આટલો બધો વિલંબ લાગવાથી ઘણા વેદાંતજિજ્ઞાસુઓ તરફથી મને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે, હવે તમારો દ્વિતીય પરિચ્છેદ ક્યારે બહાર પડશે ? આના સંબંધમાં જણાવવાનું એ કે, આટલો બધો મોટો, એ ભાગો બહાર પાડવામાં, અંતરાય પડવાનું કારણ એ કે, મારી ઇચ્છા એવી હતી કે, જેમ બને તેમ આ ગ્રંથ સસ્તો થાય તો સારું; પણ મુંબઈ જેવા શહેરમાં છપાવી સસ્તામાં વેચી શકાય, એ ધલું અસંભવિત હોવાથી આ ખીજા ભાગને માટે મારે અમદાવાદ જવું પડ્યું તથા તેમ થવાથી મારી ધારણા કેટલેક અંશે ફળીભૂત થઈ છે. આમાં અગીઆર ઉપનિષદો મૂળ સહિત લીધા છે તથા ખીજા ૧૦૮ ઉપનિષદો માંહેલાં પ્રથમનાં ૨૫ ઉપનિષદોનું શબ્દશઃ ભાષાંતર આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછીનાં ઉપનિષદોનું પણ શબ્દશઃ વિવેચન આપતે, પણ ગ્રંથવિસ્તારના બખને લીધે તેમ મારાથી ધર્મ શક્યું નથી. છતાં હું ઇશ્વર પાસે એટલું માગી લઉં છું કે, મારી તે ધારણા આગળ જતાં પાર પડે. જો કે નજર આગળ છપાવવા કરતાં આધે છપાવવાથી સુધારવાના સંબંધમાં ઘણી જૂલો રહી જાય છે, છતાં જિજ્ઞાસુઓ હંસકીર ન્યાયની માફક દષ્ટિદોષને સુધારી વાંચશે. આ કાર્યમાં સુધારવાના સંબંધમાં મને મારા પરમ મિત્રો રા. રા. મણિલાલ જાગરામ ભટ્ટ તથા રા. રા. અબ્બાલાલ છુલાખીરામ જાનીએ ઘણી મદદ આપી છે, જેથી આ રચને હું તેઓનો ધણો ઉપકાર માનું છું.

મુંબઈ.
મિતિ પોષ ગુકત પૂર્ણિમા
સંવત ૧૯૭૧.

શ્રી ચંકરપાદારવિંદલુરાગી,
છાયાલાલ ચંદ્રશંકર શાસ્ત્રી.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ
દર્શાવાસ્વ ઉપનિષદ.		ચતુર્થ ખંડ-ઇન્દ્રના અભિ	
ભૂમિકા	૧	માનનો નાશ.	૩૪
આત્મપ્રાપ્તિનું ફળ	૩	બહુનું અધિદેવિકાદિ સ્વરૂપ.	૩૫
એવળા સન્ધાસ	૩	અલ્પવિદ્યાના સાધનો.	૩૭
અનિષ્ઠનું નિરૂપણ	૪	બહુવિદ્યાનું ફળ.	૩૮
અસાતીની નિદા....	૫	ઠઠાપનિષદ.	
આ-માનું વારતપિક્ક સ્વરૂપ....	૬	ભૂમિકા	૨૬
આત્મજ્ઞાનનું ફળ....	૭	પ્રથમ અધ્યાય-પ્રથમવર્ણી.	૫૧
શોક મોહનો અભાવ	૭	યમરાજ તથા નચિકેતાનો	
આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ	૮	સંવાદ.....	૫૧
કર્મોપાસનાનું ફળ	૮	આશ્વિનિ યજેન્દ્રા.	૫૨
દેવ તથા પિતૃલોકપ્રાપ્તિ	૯	અષ્ટમ દાનથી યતું ફળ....	૫૨
દેવસ્વરૂપ પ્રાપ્તિ	૯	પુત્રનો પિતાપ્રતિ ઉપદેશ.	૫૩
કાર્ય કારણરૂપ ઉપાસનાનો ભેદ	૧૦	યમરાજનું નચિકેતાપ્રતિ ગમન.	૫૩
કારણાદિ ઉપાસનાર્થ ભેદ....	૧૦	પ્રથમ વરરૂપે પિતાની પ્રીતિ.	૫૬
કાર્ય કારણોપાસનાનું ફળ	૧૧	સ્વર્ગના શુભનું વર્ણન.	૫૭
સર્વોપાસના	૧૧	દ્વિતીય વરરૂપે અગ્નિનું જ્ઞાન.	૫૮
મનને ઉપદેશ	૧૨	તૃતીય વરરૂપે આત્મજ્ઞાનના સ્વ.	
અગ્નિ ઉપાસના	૧૩	રૂપની માગણી.	૬૧
કેન-તલવકાર ઉપનિષદ.		દ્વિતીયવર્ણી-ત્રેય તથા ત્રેયનું	
ભૂમિકા	૧૪	જ્ઞાન.....	૬૬
પ્રથમ ખંડ-ગ્રાહ વસ્તુથી		વિદ્યા તથા અવિદ્યાના ફળ	૬૮
વિપરીત આત્મારૂપ પ્રહ્લ	૧૬	ભૂમમાર્ગગામીની રિચિતિ	૬૯
પ્રેરકનો વ્યક્તરૂપે અભાવ.	૨૦	આત્માની દુર્વિજેયતા.	૬૯
પ્રહ્લ વાગાદિના અવિષયરૂપ....	૨૧	આત્મા અતકર્પરૂપ.	૭૦
દ્વિતીય ખંડ-પ્રહ્લ અધ્યાત્મ		શુરની આવશ્યકતા.	૭૦
તથા અધિદેવતથી		નચિકેતાનું અધિકારીપણ	
વિલક્ષણ.	૨૨	નચિકેતાર્થ ધૈર્યની અધિકતા.	
બ્રહ્મ જ્ઞાત તથા અજ્ઞાતથી વિલક્ષણ	૨૫	આત્માનું સ્વરૂપ.	
શ્રુતિનો ઉપસંહાર	૨૬	આનંદપ્રાપ્તિનું સાધન.	
શરીરમાંના આત્માનું જ્ઞાનસ્વરૂપ.	૨૮	બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું સાધન.	૭૬
તૃતીય ખંડ-પ્રહ્લવિદ્યાનું		પ્રણવોપાસનાનું ફળ.	૭૪
ઉપાસ્યે પ્રકટ થતું....	૨૯	આત્માનું સ્વરૂપ.	૭૪
		આત્મપ્રાપ્તિનો ઉપાય.	૭૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
તૃતીયવહ્ની-કર્મ કળના લો-		આત્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા...	૧૦૩
કલાપણુ....	૭૬	વિવેકાત્માનું સાધન તથા જ્ઞાન-	
આત્માનું રથીરૂપે નિરૂપણુ ...	૮૦	તું કળ. ...	૧૦૪
બુદ્ધિમાન સારથિને મોક્ષગતિ...	૮૧	અલિંગ પુરુષના દર્શનનો અસંભવ...	૧૦૪
પ્રાપ્તિ સ્વરૂપ. ...	૮૨	મનને નિયમમાં રાખવું તે યોગ	૧૦૫
શ્રુતિનો મુમુક્ષુપ્રતિ ઉપદેશ ...	૮૩	આત્મા વાક્ય ઇન્દ્રિયના અવિપર્યય...	૧૦૬
દ્વિતીય અધ્યાય-અતુર્યવહ્ની.	૮૫	પરમાર્થદર્શિને જન્મમરણનો	
ઇન્દ્રિયોની બાહ્યતા	૮૫	અભાવ. ...	૧૦૭
આત્મદર્શિને સંસારાનર્થથી નવૃત્તિ.	૮૬	અધિભેદ વિના કામનાશનો	
આત્માનું સ્વરૂપ કાર્ય કારણરહિત.	૮૬	અભાવ....	૧૦૭
આત્માની દુર્વિરોધતા. ...	૮૭	ઉપાસકવાળાને તથા કર્મ કર.	
જીવ તથા ઈશનો અભેદ. ...	૮૭	નારને મળતું કળ	૧૦૭
પરમાત્મા સર્વના આત્મારૂપે...	૮૮	પ્રનોપનિષદ.	
હિરણ્યગર્ભના અન્ય નામો ...	૮૮	ભૂમિકા.	૧૧૦
વિરાગાત્મક અભિ પ્રહરણ છે...	૮૯	પ્રથમ પ્રશ્ન-ભરદ્વાજાદિ સં-	
અન્ય દેવો હિરણ્યગર્ભરૂપે. ...	૮૯	વિનું એકકું થવું.	૧૧૫
ચૈતન્યની એક્યતા. ...	૯૦	સગુણ પ્રહરણમાંથી પ્રશ્ન. ...	૧૧૬
પ્રહરણપ્રાપ્તિનું સાધન. ...	૯૦	સૂર્ય તથા ચંદ્રની ઉત્પત્તિ ...	૧૧૬
જીવનું ક્ષણિક ભાવથી રહિતપણુ	૯૦	અધ્યાત્મ અગ્નિનું વર્ણન. ...	૧૧૭
આત્મૈક્ય જોનારને મોક્ષ. ...	૯૧	અધિદેવ અગ્નિનું વર્ણન. ...	૧૧૮
પ્રથમવહ્ની-દેહાદિ સંઘાતથી		દક્ષિણાયન માર્ગવડે ચંદ્રલોકપ્રાપ્તિ	૧૧૯
આત્માની ભિન્નતા.	૯૨	ઉત્તરાયણ માર્ગવડે સૂર્યલોકપ્રાપ્તિ.	૧૨૦
આત્માનું સર્વવ્યાપીપણુ. ...	૯૨	પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિ કયાથી ?...	૧૨૩
આત્મોપલબ્ધિનું ચિહ્ન. ...	૯૪	ચંદ્રલોકરૂપી કર્મીનું કળ. ...	૧૨૩
આ માથી દેહાદિનું અતિરિક્તપણુ.	૯૪	જ્ઞાનમાન કર્મીઓનું સૂર્ય લોક-	
પ્રાણાદિથી મનુષ્યજીવનનો અસમવ	૯૫	રૂપી કળ ...	૧૨૪
પુનઃગોખ્યપ્રહરણ સ્વરૂપ કથન.	૯૫	દ્વિતીય પ્રશ્ન-પિચ્પલાદ તથા .	
શુભ પ્રહરણ સ્વરૂપ. ...	૯૬	માર્ગવનો સંવાદ.	૧૨૪
આત્માના સર્વ વ્યાપીપણાનું દર્શન	૯૭	અધ્યાત્મરૂપે પ્રાણનો પ્રભાવ	૧૨૪
આત્માનું સર્વ દુઃખોથી નિર્લેપત્વ	૯૮	પ્રાણ અધિજ્ઞાન તથા પ્રકાશરૂપે.	૧૨૫
આત્મૈક્યથી પ્રાપ્ત થતું સુખ.	૯૯	પ્રાણની સ્તુતિ સર્વાત્મકતા	૧૨૭
આત્મસુખમાં વિવેકીનો અનુભવ.	૧૦૦	પ્રાણ સર્વના આશ્રયરૂપ. ...	૧૨૭
પ્રહરણની સ્વયંપ્રકાશતા. ...	૧૦૦	તૃતીય પ્રશ્ન-કૌસલ્ય તથા	
પદ્યવહ્ની-કાર્યના નિશ્ચયથી		પિચ્પલાદનો સંવાદ...	૧૩૦
કારણ પ્રહરણનો નિશ્ચય....	૧૦૧	પ્રાણની ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન.	૧૩૦
પ્રહરણ સર્વના નિયતા. ...	૧૦૨	પ્રથમ તથા દ્વિતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર	૧૩૦
પ્રહરણ સર્વે લાપતા હેતુરૂપ....	૧૦૨	તૃતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર. ...	૧૩૨

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
સ્થાનનો વિભાગ....	૧૩૨	આશ્રમોએને બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિ	૧૭૬
નાડીનું ઉત્પત્તિસ્થાન હૃદય.	૧૩૩	વિરક્તને પરાવિદ્યામાં અધિકાર.	૧૭૬
ચોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર.	૧૩૪	ગુરુને શિષ્યપ્રતિ બોધ.	૧૭૭
આદિત્ય અધિદેવતરૂપ બ્રાહ્મપ્રાણ.	૧૩૪	દ્વિતીય મુંડક-પ્રથમ ખંડ-	
પાંચમા તથા છઠ્ઠા પ્રશ્નનો ઉત્તર.	૧૩૭	બ્રહ્મ જીવની ઉત્પત્તિ તથા	
ચતુર્થ પ્રશ્ન-ગાર્ગ્ય પિરપલાદ-		લયના કારણરૂપે.	૧૭૭
નો સંવાદ....	૧૭૮	બ્રહ્મનું નિરૂપાધિક સ્વરૂપ....	૧૭૮
આત્માનું સ્વરૂપ.	૧૩૮	પરમાત્માનું વિરાટ સ્વરૂપ...	૧૭૯
નિર્ગુણ બ્રહ્માત્માના જ્ઞાનનું ફળ.	૧૪૬	પ્રજ્જેત્વત્તિનિરૂપણ.	૧૭૯
પ્રથમ પ્રશ્ન-સત્યકામ તથા		કર્મનાં સાધનોની તથા ફળની	
પિરપલાદનો સંવાદ....	૧૪૭	ઉત્પત્તિ.	૧૮૦
હંકાર બ્રહ્મરૂપે....	૧૪૭	શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ...	૧૮૨
હંકારની પ્રથમ માત્રાનું ફળ.	૧૪૮	દ્વિતીય મુંડક-દ્વિતીય ખંડ-	
હંકારની બે માત્રાનું ફળ...	૧૪૯	સત્ય સ્વરૂપ અક્ષરબ્રહ્મને	
હંકારની ત્રણ માત્રાનું ફળ.	૧૪૯	જાણવાનું સાધન.	૧૮૨
બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનું સાધન ...	૧૫૧	બ્રહ્મનું એકાદ્ય ચિત્તથી ધ્યાન.	૧૮૩
૫૪ પ્રશ્ન-સુકેશ તથા		ચિત્તસમાધાનમાં ધનુર્ધારીનું	
પિરપલાદનો સંવાદ....	૧૫૧	દર્શન	૧૮૩
૨૦૦૦		ક્ષર બ્રહ્મનું સાધન...	૧૮૪
૬		મહિમા તથા વિશ્રૂત.	૧૮૫
ઉત્તરપાશા પ્રકાર...	૧૫૩	બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફળ ...	૧૮૫
સોળ ફળાનાં નામ.	૧૫૩	બ્રહ્મનું સ્વરૂપ.	૧૮૬
પુરુષની પ્રાપ્તિ, એ કાળનો નાશ.	૧૫૫	પ્રકાસના પ્રમાણનું નિરૂપણ...	૧૮૬
મુંડકોપનિષદ.		પ્રકાશસ્વરૂપ બ્રહ્મનો વિપસંહાર	૧૮૬
ભૂમિકા.	૧૫૭	તૃતીય મુંડક-પ્રથમ ખંડ-	
પ્રથમ મુંડક-પ્રથમ ખંડ-પરા		તત્ તથા ત્વં ચક્રનું	
તથા અપરા વિદ્યાનું વર્ણન	૧૬૮	નિરૂપણ.	૧૮૭
અપરાવિદ્યાનું નિરૂપણ.	૧૭૦	આત્મજ્ઞાનનાં સાધનો.	૧૮૯
પરાવિદ્યાનું સ્વરૂપ.	૧૭૦	સત્ય સાધન નિરૂપણ.	૧૮૯
પ્રથમ મુંડક-દ્વિતીય ખંડ-		બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન...	૧૯૦
અપરા વિદ્યારૂપ સંસારનું		બ્રહ્મજ્ઞાનની ઉપાસના.	૧૯૦
સ્વરૂપ.	૧૭૨	તૃતીય મુંડક-દ્વિતીય ખંડ-	
અગ્નિહોત્ર કર્મનું વર્ણન.	૧૭૩	આત્મોપાસકને ફળ....	૧૯૧
વિધિરહિત અગ્નિહોત્રીની સ્થિતિ	૧૭૩	કામલાગ મુક્તિનું સંધન.	૧૯૧
અગ્નિની જ્ઞાન જિદવાનું નિરૂપણ	૧૭૪	વેદાધ્યયનાદિની જ્ઞાનનો અભાવ.	૧૯૨
સાન જિદવાનું પ્રયોજન.	૧૭૪	આત્મજ્ઞાનના નાનો.	૧૯૨
કર્મહોત્રી નિંદા.	૧૭૫	બ્રહ્મને વિશે ત્રણ કેવી રીતે યાચ ?	૧૯૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
મેક્ષિનો પ્રકાર.	૧૯૩	તૃતીય અનુવાક-મનોમય	
પરમાત્માની સાથે ઐક્ય ભાવ.	૧૯૪	કેશનું વર્ણન.	૨૨૫
મેક્ષમાં પ્રતિબંધનો અભાવ.	૧૯૪	ચતુર્થ અનુવાક-વિજ્ઞાનમય	
અભવિષ્ટા કેને કહેવી ? ...	૧૯૫	કેશનું વર્ણન.	૨૨૬
તૈત્તિરીય ઉપનિષદ.		પંચમ અનુવાક-આનંદમય	
ભૂમિકા	૧૯૬	કેશનું વર્ણન.	૨૨૭
શિક્ષાવહ્ની-પ્રથમ અનુવાક		ષષ્ઠ અનુવાક-જગતની રચના	૨૨૬
દેવતાઓની સ્તુતિ.	૨૦૪	સપ્તમ અનુવાક-અભેદ-	
દ્વિતીય અનુવાક-શિક્ષાનું		દર્શનને લાયકો અભાવ.	૨૩૧
વ્યાખ્યાન.....	૨૦૫	અષ્ટમ અનુવાક-પ્રજ્ઞાનંદની	
તૃતીય અનુવાક-સંહિતાની		ઉત્કૃષ્ટતા.	૨૩૨
ઉપાસના.	૨૦૬	નવમ અનુવાક-પ્રજ્ઞાજ્ઞાનનું ફળ	૨૩૬
ચતુર્થ અનુવાક-બુદ્ધિ તથા		ભૃશુવહ્ની-પ્રથમ અનુવાક	
સમૃદ્ધિ આપનારા મત્રો	૨૦૮	શાંતિ પાઠ.	૨૩૭
વ્યાહ્તિરૂપ પ્રજ્ઞાપાસના.	૨૧૦	દ્વિતીય અનુવાક-અન્નરૂપ	
ષષ્ઠ અનુવાક-હૃદયાકાશનું		પ્રજ્ઞનું નિરૂપણ.	૨૩૮
વર્ણન.	૨૧૨	તૃતીય અનુવાક-પ્રાણરૂપ	
સપ્તમ અનુવાક-પ્રજ્ઞાની		પ્રજ્ઞનું નિરૂપણ.	૨૩૯
ઉપાસના.	૨૧૪	ચતુર્થ અનુવાક-મનરૂપ	
અષ્ટમ અનુવાક-ઔકારની		પ્રજ્ઞનું નિરૂપણ.	૨૪૦
ઉપાસના.	૨૧૫	પંચમ અનુવાક-વિજ્ઞાનરૂપ	
નવમ અનુવાક-ઋતાદિનું		પ્રજ્ઞનું નિરૂપણ.	૨૪૦
અનુષ્ઠાન.	૨૧૬	ષષ્ઠ અનુવાક-આનંદરૂપ	
દશમ અનુવાક-જ્ઞાનપ્રાપ્તિ		પ્રજ્ઞનું નિરૂપણ.	૨૪૧
માટે મંત્રોનો જપ.....	૨૧૭	સપ્તમ અનુવાક-અન્ન (ન-	
એકાદશ અનુવાક-શુરનો		ફલ છતાં તની પ્રશંસા.	૨૪૨
શિષ્યપ્રતિ બોધ.	૨૧૮	અષ્ટમ અનુવાક-જળ તથા	
દ્વાદશ અનુવાક-દેવ સ્તુતિ.	૨૨૦	તેજ અન્ન તથા અન્નાદરૂપે.	૨૪૩
પ્રજ્ઞાનંદ વહ્ની.	૨૨૧	નવમ અનુવાક-પૃથ્વી તથા	
પ્રથમ અનુવાક-માયાનો		આકાશઅન્ન તથા અન્નાદરૂપે.	૨૪૪
વિસ્તાર-અન્નમય કેશનું		દશમ અનુવાક-અન્ન	
વર્ણન.	૨૨૨	દાનનું માહાત્મ્ય.	૨૪૫
દ્વિતીય અનુવાક-પ્રાણમય		પ્રજ્ઞાની ઉપાસનાનો પ્રકાર.	૨૪૬
કેશનું વર્ણન.	૨૨૩	ઐતરેય ઉપનિષદ.	
		ભૂમિકા.	૨૫૦

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રથમ અધ્યાય-પ્રથમ ખંડ		તૃતીય ખંડ-અધિ દેવતા પ્રાણુ	
વિનાતીય લેહનો અભાવ.	૨૫૩	૩૫ ઉદ્દગીયોપાસના ...	૨૭૭
સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અંતરિક્ષ		પ્રાણુ તથા સૂર્યમાં ઐક્યતા...	૨૮૦
તથા પાતાળની ઉત્પત્તિ.	૨૫૩	આનની ઉદ્દગીયરૂપે ઉપાસના	૨૮૮
વિરાટની ઉત્પત્તિ.	૨૫૪	આનની આવસ્થાકતા.	૨૮૯
વિરાટમાંથી લોકપાળની		ઉદ્દગીયના અક્ષરોની ઉપાસના	૨૯૦
ઉત્પત્તિ.	૨૫૫	પંચમ ખંડ-આદિત્યની અમેદ	
દ્વિતીય ખંડ-ક્ષુધા તથા		દૃષ્ટિવડે ઉદ્દગીયોપાસના	૨૯૪
તૃપ્તિની સૃષ્ટિનું નિરૂપણ.	૨૫૫	૫૪ ખંડ-અધિ દેવતારૂપે ઉદ્દ-	
ગાયત્રી ઉત્પત્તિ....	૨૫૬	ગીયોપાસના.	૨૯૭
અનુષ્ઠ્ય દેહોત્પત્તિ...	૨૫૮	સપ્તમ ખંડ-અધ્યાત્મરૂપે ઉદ્દ-	
અગ્નિઆદિ દેવોનો સ્વસ્થાન-		ગીયની ઉપાસના	૩૦૦
પ્રતિ પ્રવેશ.	૨૫૮	અષ્ટમ ખંડ-શિવકાદિના સ-	
ક્ષુધા તથા તૃપ્તિનો પ્રવેશ...	૨૫૯	વાદરૂપે ઉદ્દગીયોપાસના	૩૦૬
તૃતીય ખંડ-ભોગ્ય સૃષ્ટિની		નવમ ખંડ આકાશ એજ ઉદ્દગીય૩૦૩	
ઉત્પત્તિ.	૨૬૦	દશમ ખંડ-ઉપસ્થિત તથા ધન્ય-	
દ્વિતીય અધ્યાય-જીવાવ-		નો સંવાદ ...	૩૦૮
સ્થાનું નિરૂપણ.	૨૬૪	એકાદશ ખંડ-પ્રાણાદિ દેવતાનું	
પ્રાણુની માર્ગક પરિવેશ શરીરને		પરિચાન ...	૩૧૦
દુઃખપ્રદ ...	૨૬૫	દ્વાદશ ખંડ-જ્ઞાનવડે ઉદ્દગીયો-	
સંસ્કારથી પતિની આવશ્યકતા.	૨૬૫	પાસનાનો ઉપદેશ ...	૩૧૩
પુત્રનું કર્તવ્ય.	૨૬૬	ત્રયોદશ ખંડ-સ્તોત્રાક્ષર સં-	
તત્ત્વજ્ઞાનવડે પુનર્જન્મનો અભાવ.	૨૬૬	બંધી ઉપાસના ...	૩૧૫
વામદેવને આત્મજ્ઞાનથી મળેલ ફળ	૨૬૭	દ્વિતીય પ્રપાઠક.	
તૃતીય અધ્યાય-આત્માનું		પ્રથમ ખંડ-સાધુરૂપે સામોપાસના ...	૩૧૬
સ્વરૂપ કેવું ?	૨૬૭	દ્વિતીય ખંડ-લોકદૃષ્ટિવડે સા-	
આત્માની ઉપાધિનું નિરૂપણ.	૨૬૮	મોપાસના ...	૩૧૭
આત્મનિર્ણય નિરૂપણ ...	૨૬૯	તૃતીય ખંડ-દૃષ્ટિરૂપે સામો-	
ઐક્યતાનું ફળ ...	૨૭૦	પાસના.	૩૧૮
છાંદોગ્ય ઉપનિષદ.		ચતુર્થ ખંડ-જળરૂપે સામોપાસના	૩૧૯
શ્રુતિ ...	૨૭૧	પંચમ ખંડ-ઋતુરૂપે સામોપાસના	૩૧૯
પ્રથમ પ્રપાઠક-પ્રથમ ખંડ-શાંતિ		૫૪ ખંડ-પશુરૂપે સામોપાસના.	૩૨૦
પાઠ ...	૨૭૩	સપ્તમ ખંડ-પ્રાણુરૂપે સામો-	
પરમાત્મ બુદ્ધિવડે ઉદ્દગીયોપાસના	૨૭૪	પાસના.	૩૨૦
દ્વિતીય ખંડ-પ્રાણુ દૃષ્ટિથી ઉદ્દ		અષ્ટમ ખંડ-વાયુરૂપે સામોપાસના	૩૨૧
અક્ષરોપાસના ...	૨૮૦	નવમ ખંડ-આદિત્યરૂપે સામો-	
		પાસના.	૩૨૩

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
दशम अंश-आदित्यरूपे सामो- पासना. ...	३२४	पंचम अंश-उर्ध्वगत रश्मि म- धपुडाना छिद्ररूपे ...	३५२
अष्टादश अंश-प्राणुर्मा गायत्री सामोपासना, ...	३२६	षष्ठ अंश-वसुपभोग अभूतो- पासना. ...	३५३
द्वादश अंश-प्राणुर्मा गायत्री सामोपासना ...	३२६	सप्तम अंश-रुद्रोपभोग अ- भूतोपासना. ...	३५४
त्रयोदश अंश-प्राणुर्मा गायत्री सामोपासना, ...	३२८	अष्टम अंश-आदित्योपश्रवण अभूतोपासना ...	३५५
चतुर्दश अंश-आदित्यर्मा पृष्ठ- त्सामोपासना ...	३२८	नवम अंश-मरुत उपभोग अ- भूतोपासना ...	३५६
पंचम अंश-पञ्चम्यर्मा वैश्व सामोपासना. ...	३२९	दशम अंश-साध्योपभोग अभू- तोपासना ...	३५७
षोडश अंश-ऋतुर्मा वैराज सामोपासना ...	३३०	अष्टादश अंश-भोगना क्षयथी सर्व प्राप्ति. ...	३५८
सप्तदश अंश-पृथ्व्यादि दृष्टि- वडे शङ्खवरी सामोपासना	३३१	द्वादश अंश-गायत्रीवडे अहो- पासना. ...	३६०
अष्टादश अंश-पशुदृष्टिवडे रेवती सामोपासना ...	३३२	त्रयोदश अंश-हृदयर्मा मुष्ण्य अहोपासना ...	३६२
अष्टोत्तविंश अंश-अंगदृष्टि वडे यज्ञायज्ञीय सामोपासना	३३२	चतुर्दश अंश-शांखित्य विद्या... पंचदश अंश-विराट् कोशोपासना.	३६४
विंश अंश-देवता दृष्टिवडे राजन सामोपासना, ...	३३३	शोडश अंश-आत्मयज्ञोपासना सप्तदश अंश-आगिरसोक्त	३६८
अष्टविंश अंश-त्रणु विद्यादि दृष्टिवडे सामोपासना ...	३३४	आत्मयज्ञोपासना. ...	३७१
द्वाविंश अंश-सामो पासना त्रयोविंश अंश-धर्मना त्रणु रक्ष- घो तथा ऋक्षरानी अहो रूपता	३३७	अष्टादश अंश-मन रूपे अभ्या- तोपासना ...	३७३
चतुर्विंश अंश-अज्ञानीनी निंदा अये सामभंत्र. ...	३४५	अष्टोत्तविंश अंश-आदित्यरूप अभ्यातोपासना ...	३७६
तृतीय प्रपाठक.		चतुर्थ प्रपाठक.	
प्रथम अंश-आदित्यादि अहोनी उपासना ...	३४८	प्रथम अंश-जनश्रुति आदिनी अहोपासना-हंसनी उदितथी	३७७
द्वितीय अंश-दक्षिण गत रश्मि मधपुडाना छिद्ररूपे	३५०	जन श्रुतिनु रैक्ष पासे जलुं द्वितीय अंश-जनश्रुतिअ रैक्षने	३८०
तृतीय अंश-पश्चिम गत रश्मि मधपुडाना छिद्ररूपे ...	३५०	आपेक्षु धन ...	३८२
चतुर्थ अंश-उत्तरगत रश्मि म- धपुडाना छिद्ररूपे. ...	३५१	तृतीय अंश-आभ्यायिकावाणी संसर्गविद्या...	३८५
		चतुर्थ अंश-सत्यकामनुं शुरु- प्रति गमन ...	३८५
		पंचम अंश-सत्यकामप्रति प्रथम पादनी उदित ...	३८७

૫૪ ખંડ-સત્યકામપ્રતિ દ્વિતી- યપાદની ઉક્તિ ... ૩૮૮	દશમ ખંડ-અધિકારીને ત્રણ માર્ગની પ્રાપ્તિ ... ૪૨૩
સપ્તમ ખંડ-સત્યકામ પ્રતિ તૃ- તીય પાદની ઉક્તિ. ... ૩૮૯	એકાદશ ખંડ-ઉદ્દાલકાદિ તથા અશ્વપતિનો સંવાદ ... ૪૨૯
અષ્ટમ ખંડ-સત્યકામપ્રતિ ચતુર્થ પાદની ઉક્તિ ... ૩૯૦	દ્વાદશ ખંડ-ત્રાપ્તીન શાલ તથા અ- શ્વપતિનો સંવાદ ... ૪૩૧
નવમ ખંડ-સત્ય કામનું ગુરુ- કુલ વિશે પુનર્ગમન ... ૩૯૨	ત્રયોદશ ખંડ-સત્યપથ તથા અશ્વપતિનો સંવાદ ... ૪૩૨
દશમ ખંડ-ઉપકોશલને અગ્નિએ આપેલી જ્ઞાનવિદ્યા ... ૩૯૩	ચતુર્દશ ખંડ-મન્દુમ્ન તથા અ- શ્વપતિનો સંવાદ ... ૪૩૩
એકાદશ ખંડ-ઉપકોશલ પ્રતિ ગાર્હપત્યાગ્નિ વિદ્યા ... ૩૯૫	પંચદશ ખંડ-મન તથા અશ્વ- પતિનો સંવાદ, ... ૪૩૪
દ્વાદશ ખંડ-ઉપકોશલ પ્રતિ અ- ન્યાહાર્ય પચનવિદ્યા. ... ૩૯૬	ષોડશ ખંડ-શુદ્ધિલ તથા અશ્વ- પતિનો સંવાદ ... ૪૩૫
ત્રયોદશ ખંડ-ઉપકોશલ પ્રતિ આહુવનીય વિદ્યા. ... ૩૯૭	સપ્તદશ ખંડ-ઉદ્દાલક તથા અશ્વ- પતિનો સંવાદ ... ૪૩૬
ચતુર્દશ ખંડ-ઉપકોશલનો ગુ- રુ સાથે સમાગમ. ... ૩૯૮	અષ્ટાદશ ખંડ-સર્વસાથે અશ્વ પતિનો સંવાદ. ... ૪૩૭
પંચદશ ખંડ-ગુરુએ અર્ચિરાદિનો આપેલ ઉપદેશ... ... ૩૯૯	એકોત્તરવિંશ ખંડ-પ્રાણાય સ્વા- હા પ્રથમાહુતિ... ... ૪૩૮
ષોડશ ખંડ-પરતી ઉપાસના. ૪૦૧	વિંશખંડ વ્યાનાય સ્વાહા દ્વિતી યાહુતિ ... ૪૩૯
સપ્તદશ ખંડ-શૂરાદિ વ્યાહુતિનું વિધાન. ... ૪૦૩	એકવિંશ ખંડ-અપાનાય સ્વાહા તૃતીયાહુતિ. ... ૪૪૦
પંચમ પ્રપાઠકઃ	દ્વાવિંશ ખંડ-સામાનાય સ્વાહા ચતુર્થાહુતિ ... ૪૪૧
પ્રથમ ખંડ-પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા ૪૦૬	ત્રયોવિંશ ખંડ-ઉદાનાય સ્વાહા પચમાહુતિ ... ૪૪૧
દ્વિતીય ખંડ-પ્રાણના અગ્નિ વચ્ચે ની ઉપાસના ... ૪૧૨	ચતુર્વિંશ ખંડ-શાતાને અગ્નિ- હોત્રનું રૂળ ... ૪૪૨
તૃતીય ખંડ-પચાગ્નિમાં શ્વેતકેતુ આદિનો સંવાદ ... ૪૧૫	પ્રથમ પ્રપાઠકઃ
ચતુર્થ ખંડ-સ્વર્લોકરૂપ અગ્નિ- વિદ્યા... ... ૪૧૭	પ્રથમ ખંડ-બ્રહ્માનાથી સર્વ જ્ઞાનનો ઉપદેશ... ... ૪૪૩
પચમ ખંડ-પર્જન્યરૂપ અ- ગ્નિવિદ્યા. ... ૪૨૦	દ્વિતીય ખંડ-તેજાદની ત્રણ જૂત સૃષ્ટિ ... ૪૪૬
૫૬ ખંડ-પૃથ્વીરૂપ અગ્નિવિદ્યા, ૪૨૦	તૃતીય ખંડ-ત્રણ જૂતોથી નામ- રૂપ સૃષ્ટિ ... ૪૫૦
સપ્તમ ખંડ-પુરુષરૂપ અગ્નિવિદ્યા. ૪૨૧	ચતુર્થ ખંડ-વિકારનું મિથ્યાપણું તથા હેતુનું સત્યત્વ ... ૪૫૩
અષ્ટમ ખંડ-યોષિતરૂપ અ- ગ્નિવિદ્યા. ... ૪૨૧	
નવમ ખંડ-ગમનાદિરૂપ જીવનો જન્મનાશ ... ૪૨૨	

વિષય.

પૃષ્ઠ.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

પ્રથમ ખંડ-શુક્ત અનાદિની
ત્રિવિધતા. ... ૪૫૫

બીજા ખંડ-મનાદિની અનાદર-
પતા.... ૪૫૬

ત્રીજા ખંડ-મનની પેડશકળા
અનમયરૂપ. ... ૪૫૮

અષ્ટમ ખંડ-સુપ્રસિદ્ધા સત્રાપિ. ૪૬૦

નવમ ખંડ-મધના દર્શાતરૂપે
સત્રાપિનો રાનોપદેશ. ... ૪૬૩

દશમ ખંડ-નદીના દર્શાતરૂપે
સતનો ઉપદેશ. ... ૪૬૪

એકાદશ ખંડ-વૃક્ષના દર્શાતરૂપે
સતનો ઉપદેશ. ... ૪૬૬

દ્વાદશ ખંડ-વટના ખીજરૂપે
સતનો ઉપદેશ.... ૪૬૭

ત્રયોદશ ખંડ-લવણના દર્શાતરૂપે
સતનો ઉપદેશ. ... ૪૬૮

ચતુર્દશ ખંડ-ગાંધારથી આવેલ
રૂપે સતનો ઉપદેશ. ... ૪૭૧

પચદશ ખંડ-મૃત પુરુષના
મનાદિનો અજમા લય. ... ૪૭૨

ષોડશ ખંડ-તમ પરશુના દર્શા-
તથી જીવની અજરૂપતા. ... ૪૭૩

સત્તમ પ્રપાઠક.

પ્રથમ ખંડ-નામની અજરૂપે
ઉપાસના. ... ૪૭૫

દ્વિતીય ખંડ-નામથી વાક
અધિકતા. ... ૪૭૬

ત્રીતીય ખંડ-વાકથી મનની અ-
ધિકતા. ... ૪૮૦

ચતુર્થ ખંડ-મનથી સંકલ્પની
અધિકતા. ... ૪૮૧

પંચમ ખંડ-સંકલ્પ કરતાં
ચિત્તની અધિકતા. ... ૪૮૩

ષષ્ઠ ખંડ-ચિત્તથી ધ્યાનની અ-
ધિકતા. ... ૪૮૪

સપ્તમ ખંડ-ધ્યાનથી વિજ્ઞાનની
અધિકતા. ... ૪૮૬

અષ્ટમ ખંડ-વિજ્ઞાનથી જળની
અધિકતા. ... ૪૮૮

નવમ ખંડ-જળથી અનની
અધિકતા. ... ૪૮૯

દશમ ખંડ-અનથી જળની
અધિકતા. ... ૪૯૦

એકાદશ ખંડ-જળથી તેજની
અધિકતા. ... ૪૯૧

દ્વાદશ ખંડ-તેજથી આકાશની
અધિકતા. ... ૪૯૩

ત્રયોદશ ખંડ-આકાશથી સ્મર-
ણની અધિકતા. ... ૪૯૪

ચતુર્દશ ખંડ-સ્મરણથી આશાની
અધિકતા. ... ૪૯૫

પંચમ ખંડ-આશાથી પ્રાણની
અધિકતા. ... ૪૯૬

ષોડશ ખંડ-સત્ય જાણવા યોગ્ય.
સપ્તમ ખંડ-વિજ્ઞાન જાણવા
યોગ્ય. ... ૪૯૮

અષ્ટમ ખંડ-મતિ એજ જા-
ણવા યોગ્ય. ... ૪૯૯

એકોનવિંશ ખંડ-મદ્દા એજ
જાણવા યોગ્ય.... ૫૦૦

વિંશ ખંડ-નિષ્કાએ જ જાણવા
યોગ્ય. ... ૫૦૦

એકવિંશ ખંડ-કૃતિ એજ જા-
ણવા યોગ્ય. ... ૫૦૧

ત્રયોવિંશ ખંડ-ભૂમા જાણવા
યોગ્ય. ... ૫૦૨

ચતુર્વિંશ ખંડ-ભૂમાનું લક્ષણ.
પંચવિંશ ખંડ-ભૂમાનું સર્વેત્ર
પ્રચલ. ... ૫૦૩

ષટ્તવિંશ ખંડ-ભૂમા જાણનારને
પ્રાપ્ત મર્તુ ફળ. ... ૫૦૫

અષ્ટમ પ્રપાઠક.
પ્રથમ ખંડ-દહરકમળાવશે
બહોપાસના. ... ૫૦૭

દ્વિતીય ખંડ-દહર બહોપાસ-
નાનું ફળ. ... ૫૦૭

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
तृतीय अंश-अक्षना सत्य अक्षरनी स्तुति. ...	५१२	४ हंसेपनिषद्-गौतम तथा सनत्कुमारयोः संवाद. ...	८
चतुर्थ अंश-अक्षयर्वचने अक्षना-सोऽक्षप्रति. ...	५१४	५ आरुषिष्ठ उपनिषद्-अरुषि तथा अक्षना संवाद.	११
पंचम अंश-अक्षयर्वचो दानप्रति. पं१५	५१५	६ गौतमपनिषद्-शरीरतु निरूपण. ...	१३
षष्ठ अंश-नाडीमोनु पुरुषोत्तम अंश-अक्षना यक्षपुरुषो-पदेश. ...	५१७	७ नारायणोपनिषद्-प्रणेतृपति निरूपण ...	१६
अष्टम अंश-अक्षपात्रविशेष आत्मदर्शन. ...	५२०	८ परम हंसेपनिषद्-नारद तथा अक्षना संवाद.	१७
नवम अंश-देवदूषी ज्ञान आत्मा आत्मा द्वैत ...	५२२	९ अक्षिण्डुपनिषद्-ज्ञानीनी अवस्थानु निरूपण. ...	१८
दशम अंश-स्वप्न पुरुषोत्तम उपदेश. ...	५२४	१० अमृत नाद उपनिषद्-आ-लुयाभादि निरूपण ...	२२
एकादश अंश-सुषुप्त पुरुषोत्तम उपदेश. ...	५२६	११ अथर्वशिर उपनिषद्-देवा तथा रुद्रयोः संवाद ...	२४
द्वादश अंश-देवयोः आत्मा विन्न. पृ३०	५२८	१२ अथर्व शिषोपनिषद्-पैप्प-लाह, सनत्कुमार तथा अथर्व-लुना संवाद. ...	२७
त्रयोदश अंश-शुक्ल प्राणिनी प्रायेणा. ...	५२२	१३ मैत्रायणी उपनिषद्-शाका-यन्य तथा बृहद्हरयनो संवाद. ...	३१
चतुर्दश अंश-आकाश नामथी अक्षनुं लक्षण. ...	५२३	१४ कैशीतकि उपनिषद्-धन्व-प्रतर्दनयोः संवाद ...	४१
पञ्चदश अंश-आत्मज्ञाननी प-रंशप्रति. ...	५३४	१५ बृहत्सत्त्वलोपनिषद्(सार)-अरुम तथा इन्द्राक्षनुं भा-ह्मय. ...	५१
अथेतावत्तर उपनिषद्.		१६ नृसिंह पूर्वतापिनी (सार)-नृसिंहनिरूपण उत्तर तापिनी (सार) उक्तारनिरूपण. ...	५३
अभिकल. ...	५३५	१७ कालाग्निरुद्र उपनिषद्-सनत्कुमार तथा कालाग्नि रुद्रयोः संवाद. ...	५९
प्रथम अध्याय-अक्षनिरूपण. ...	५४५	१८ मैत्रेयी उपनिषद्-बृहद्हरय तथा शाकायन्य संवाद. ...	६०
द्वितीय अध्याय-सूर्यनी स्तुति. ...	५५५		
तृतीय अध्याय-अवधुपर निरूपण. ...	५६१		
चतुर्थ अध्याय-परमात्मनिरूपण. ...	५६७		
पंचम अध्याय-अक्षनुं स्वप्न. ...	५७४		
षष्ठ अध्याय-अक्षनिरूपण. ...	५७७		
अक्षिण्डु उपनिषद्			
१ अक्षिण्डु उपनिषद्-आ-त्मनुं स्वप्न. ...			
२ कैवल्य उपनिषद्-अक्षना तथा आश्वलायनयोः संवाद. ...			
३ अक्षिण्डुपनिषद्-बृहद्हरय तथा आश्वलायनयोः संवाद			

२० क्षुरिका उपनिषद्—योग नि- रूपण. ...	२८ दक्षिणामूर्ति उपनिषद् (सार)	६५
२१ मन्त्रिकोपनिषद्—भाषानु- निर्णय. ...	भाऊडेय तथा शैलकादिना संवाद. ...	६६
२२ सर्व साधोपनिषद्—अवस्था निर्णय. ...	३८ शरत् उपनिषद् (सार)	६७
२३ निरालम्ब उपनिषद्—शुभ धर्मरत्नाव निरूपण. ...	अज्ञा तथा वैष्णवादिना संवाद. ...	६८
२४ शुक्ररहस्य उपनिषद्—शुक्र तथा शिवनो संवाद. ...	४० स्कंद उपनिषद् (सार)	६९
२५ वज्र सूत्रिका उपनिषद्— वर्णादि निर्णय. ...	स्कंदी स्तुति. ...	७०
२६ तेजो बिंदु उपनिषद् (सार)	४१ त्रिपादभूति महा नारायण (सार) अज्ञाने परमत्त्व उपदेश. ...	७१
२७ नादबिंदु उपनिषद् (सार)	४२ अद्भुततारक उपनिषद् (सार)	७२
२८ उक्ता निरूपण. ...	त्रय सक्षयनुं निरूपण. ...	७३
२९ ध्यानबिंदु उपनिषद्—(सार)	४३ रामरहस्य उपनिषद् (सार)	७४
ध्यान निरूपण. ...	राम अक्षरपे. ...	७५
३० अक्षविद्या उपनिषद् (सार)	४४ रामपूर्वोत्तर तापनीय (सार)	७६
उक्ता निरूपण. ...	राम उक्तापे. ...	७७
३१ योगतत्त्व उपनिषद् (सार)	४५ वासुदेव उपनिषद् (सार)	७८
योग निरूपण. ...	वासुदेव तथा नारदनो संवाद. ...	७९
३२ आत्मप्रयोग उपनिषद्—ज्ञान निरूपण. ...	४६ पुद्गल उपनिषद् (सार)	८०
३३ नारद परिमाणक उपनिषद् (सार) नारद तथा शैलकादि ऋषिभ्योना संवाद. ...	पुरुषनिर्णय. ...	८१
३४ त्रिशिखी अक्षय उपनिषद् (सार) त्रिशिखी तथा आ- दित्यनो संवाद. ...	४७ शांडिल्य उपनिषद् (सार)	८२
३५ सीता उपनिषद् (सार)	अथर्वा तथा शांडिल्यनो संवाद. ...	८३
सीतानिरूपण. ...	४८ पैंगल उपनिषद् (सार) पैंगल तथा याज्ञवल्क्यनो संवाद. ...	८४
३६ योगयूगमसि उपनिषद् (सार)	४९ विष्णु उपनिषद् (सार)	८५
योगनिरूपण. ...	संन्यास निरूपण. ...	८६
वर्ण उपनिषद् (सार)	५० महोपनिषद् (सार) सृष्टि निरूपण. ...	८७
ज्योतिर्निरूपण. ...	५१ शरीरक उपनिषद् (सार)	८८
संन्यास उपनिषद् (सार)	शरीर निरूपण. ...	८९
संन्यास निरूपण. ...	५२ योग सिखा उपनिषद् (सार)	९०
संन्यास उपनिषद् (सार)	योग निरूपण. ...	९१
संन्यास निरूपण. ...	५३ गुरीवातीत उपनिषद् (सार)	९२
संन्यास उपनिषद् (सार)	अज्ञा तथा नारायणनो संवाद. ...	९३
संन्यास निरूपण. ...	५४ संन्यास उपनिषद् (सार)	९४
संन्यास उपनिषद् (सार)	संन्यास निरूपण. ...	९५
संन्यास निरूपण. ...		

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૫૫ પરમહસ પરિમાજક ઉપનિષદ		૩૬ ભગવાનની સ્તુતિ. ...	૧૧૯
પરમહસ નિરૂપણ ...	૯૭૭૫	યોગ કુડલી ઉપનિષદ (સાર)	
૫૬ અક્ષમાનિકોપનિષદ (સાર)		યોગ નિરૂપણ. ...	૧૨૦
ભાગાનુ સ્વરૂપ ...	૯૯૭૬	ભરમ ભખાલ ઉપનિષદ (સાર)	
૫૭ અવ્યકત ઉપનિષદ (સાર)		ભરમનો વિધિ. ...	૧૨૧
પ્રભાવતિતયાવાણીનો સવાદ ૧૦૦	૭૭	૩૬૬ ભખાલ(સાર)૩૬૬	
૫૮ એકાક્ષર ઉપનિષદ (સાર)		મદિમા. ...	૧૨૨
જ્ઞાતની વ્યાપકતા ...	૧૦૧	૭૮ ગણપતિ ઉપનિષદ [સાર]	
અનુપૂર્ણ ઉપનિષદ (સાર)		ગણપતિ નિરૂપણ ...	૧૨૩
જ્ઞાત તથા નિદામજ્ઞપિનો સવાદ ૧૦૨	૭૮	૭૯ શીળાલ દર્શનઉપનિષદ(સાર)	
૬૦ સૂર્ય ઉપનિષદ (સાર)		દત્તાત્રેયતથાસાકૃતિનો સવાદ. ૧૨૩	
સૂર્ય સ્તુતિ ..	૧૦૫	૮૦ તાર સાર ઉપનિષદ (સાર)	
અક્ષિ ઉપનિષદ (સાર)		મોક્ષ નિરૂપણ ...	૧૨૫
સાંકૃતિતથા આદિત્યનો સવાદ ૧૦૬	૮૧	૮૧ મહા વાક્ય ઉપનિષદ (સાર)	
૬૨ અધ્યાત્મ ઉપનિષદ (સાર)		સૂર્યની સ્તુતિ. ...	૧૨૫
આત્મ નિરૂપણ ..	૧૦૮	૮૨ પંચબ્રહ્મ ઉપનિષદ (સાર)	
૬૩ કુડિકા ઉપનિષદ (સાર)		મહેશ્વરનાં પંચ મુખ ...	૧૨૫
મત નિરૂપણ ...	૧૧૧	૮૩ પ્રાણામહોત્ર ઉપનિષદ [સાર]	
૬૪ સાવિત્રી ઉપનિષદ (સાર)		પ્રાણાદિ નિરૂપણ ...	૧૨૬
સાવિત્રીની સ્તુતિ	૧૧૨	૮૪ ગોપાલતાપનીયઉપનિષદ [સાર]	
૬૫ આત્મા ઉપનિષદ (સાર)		પૂર્વતાપિની-બ્રહ્મા તથા મુનિ.	
આત્મ નિરૂપણ ...	૧૧૨	ઓનો સવાદ. ...	૧૨૭
૬૬ પારુષત બ્રહ્મઉપનિષદ(સાર)		હિતર તાપિની-દુર્વાસા તથા	
પશુપતિની સ્તુતિ. ...	૧૧૩	ગોપીઓનો સંવાદ ...	૧૨૭
૬૭ પરબ્રહ્મ ઉપનિષદ (સાર)		૮૫ અચક્રો પનિષદ (શબ્દશ)	
બ્રહ્મનુ સ્વરૂપ ...	૧૧૩	ગોપીઓનું અધ્યાત્મ નિરૂપણ ૧૩૧	
૬૮ અવધૂત ઉપનિષદ (સાર)		૮૬ યાગવલ્ક્યનો ઉપનિષદ(સાર)	
સાકૃતિકતથાદત્તાત્રેયનો સવાદ ૧૧૪	૮૬	યાગવલ્ક્યનો જનકમતિ ...	
ત્રિપુર તાપિની ઉપનિષદ(સાર)		ઉપદેશ. ...	૧૩૧
૬૯ ત્રિપુરા શક્તિનું નિરૂપણ ...	૧૧૫	૮૭ વરાહોપનિષદ [સાર] વરાહતથા	
૭૦ દેવી ઉપનિષદ (સાર)		જ્ઞાતિઓનો સંવાદ ...	૧૩૨
દુર્ગા દેવીની સ્તુતિ ...	૧૧૬	૮૮ સાટ્યાવનીય ઉપનિષદ (સાર)	
૭૧ ત્રિપુરા ઉપનિષદ (સાર)		સન્યાસ નિરૂપણ ...	૧૩૧
શક્તિનિરૂપણ ...	૧૧૭	૮૯ હયગ્રીવ ઉપનિષદ (સાર)	
૭૨ કૌંડી ઉપનિષદ (સાર)		નરદ તથા બ્રહ્માનો સવાદ. ૧૩૧	
દેવો તથા પ્રભા પતિનો સવાદ ૧૧૭	૧૧૭	૯૦ દત્તાત્રેય ઉપનિષદ (સાર)	
૭૩ ભાવના ઉપનિષદ (સાર)		દત્તાત્રેય મત નિરૂપણ ...	૧૩
ભાવનાનું નિરૂપણ. ...	૧૧૮		
૭૪ ૩૬ હૃદય ઉપનિષદ (સાર)			

૯૧ ગરુડોપનિષદ્ (સાર) ગારુડ બ્રહ્મ વિદ્યાનિરૂપણ. ... ૧૩૭	૯૫ સરસ્વતી રહસ્યઉપનિષદ્(સાર) આશ્વલાયન તથા ઋષિઓનો સંવાદ. ... ૧૪૦
૯૨ કલિ સંતારણ ઉપનિષદ્(સાર) બ્રહ્મા તથા નારદનો સંવાદ. ૧૩૮	૯૬ બહુશ્રુતિ ઉપનિષદ્ (સાર) શક્તિ નિરૂપણ. ... ૧૪૧
૯૩ જામ્બવતિ ઉપનિષદ્(સાર) પૈમ્પલાદ તથા જામ્બલીનો સંવાદ.... ૧૩૯	૯૭ મુક્તિ ઉપનિષદ્(સાર) રામચંદ્ર તથા હનુમાનનો સંવાદ. ... ૧૪૨
૯૪ સૌભાગ્યલક્ષ્મી ઉપનિષદ્(સાર) નારાયણ તથા દેવ વચ્ચે સંવાદ ૧૪૦	

ईशावास्य उपनिषद्.

ભૂમિકા.

માનુષિક અભિલાષાના ખીજ બધા હેતુઓ કરતાં પરમાત્મા સંબંધીનું જ્ઞાન સર્વોત્તમ છે અને તે ઉપનિષદ્માં યથાર્થ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. શિષ્યને ગુરુનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત થયા પછી છેક ઉવટનો જે ઉપદેશ હોય છે, તે આમાં દર્શાવ્યો છે. અર્થાત્ સંપૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત થયા પછી થોડા શબ્દોની અંદર ઈશ્વર સંબંધી ટુંક રહસ્યનો આમાં સમાવેશ કરેલો છે.

આ ઉપનિષદમાં કદા પ્રમાણે મનુષ્યને ગમન કરવા યોગ્ય બે મુખ્ય માર્ગો છે. એક બ્રહ્મ સંબંધી જ્ઞાનપથ, તથા બીજો વેદવિહિત કર્મપથ-જેઓ બ્રહ્મનું ખરું રહસ્ય જાણવાની ઇચ્છા રાખતા હોય, તેઓએ દરેક વસ્તુ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ તેમજ મહાનમાં મહાનને બ્રહ્મરૂપે જાણવી. બ્રહ્મ સંબંધીના મનન શિવાય બીજી કોઈ પણ અન્ય વસ્તુના વિચારનો ત્યાગ કરવો: જો આત્મા તેના મૂળ સ્વરૂપમાં અર્થાત્ એક રૂપે, અનંત રૂપે, અવિકારી રૂપે, અશરીરી રૂપે, સર્વત્ર વ્યાપ્ત રૂપે, પવિત્ર, સર્વને આશ્રયદાતા રૂપે, સ્વયંભૂ રૂપે, સર્વમાં વ્યાપ્ત છતાં અવ્યાપ્ત રૂપે તથા મન વાણીના અવિષય રૂપે છે. સર્વમાં તે જોવામાં આવે છે તથા સર્વ જીવો તેને વિશે રહેલ છે, આ રીતનું જેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય છે, તેને પૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે. આવા પુરુષમાં અવિદ્યા કે શોક રહેતાં નથી. જેના વિચારે આ જાતના પૂર્ણપણાને પ્રાપ્ત થયા નથી, તેઓએ અવશ્ય વેદવિહિત કર્મનો અંગીકાર કરવો. એક પ્રકાર એ છે કે કેવળ કર્મો કરવાં. બીજો પ્રકાર એ છે કે બ્રહ્મમાં સાંસારિક ગુણો જોઈ અર્થાત્ તેને દેવરૂપે માની ઉપાસના કરવામાં

આવે છે ત્યારે બ્રહ્મનું સામાન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રીજો પ્રકાર એ છે કે કર્મ કરવા છતાં બ્રહ્મના જ્ઞાનને પણ પ્રાપ્ત કરવું. કોઈ પણ દેવની ઉપાસનાને લીધે મનુષ્ય મૃત્યુ પછી સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્ય જ્ઞાન તથા કર્મોપાસનાને લીધે મનુષ્ય મૃત્યુ પછી ઉચ્ચતર લોકને પામે છે. ત્યાં તે પોતાની કામનાનો ઉપલોગ કરે છે ત્યાર પછી તે ઉચ્ચતર રૂળ પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય થાય છે પણ દેવળ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની સાથે સરખાવતા આ રીતનો ધર્મ અજ્ઞાનરૂપ તથા ક્ષયરૂપ છે, કારણ કે બ્રહ્મમા જ્ઞાન તથા આનંદવિના બીજું કોઈ પણ હોતું નથી

ॐ तत्सत् परमात्मने नमः ॥

ईशावास्य उपनिषद्.

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

શબ્દાર્થ:—આ પૂર્ણ છે, તે પૂર્ણ છે, પૂર્ણથી પૂર્ણ વૃદ્ધિ પામે છે. પૂર્ણમાંથી પૂર્ણને લેતાં પણ પૂર્ણજ અવશેષ રહે છે.

ॐ શાન્તિ, શાન્તિ, શાન્તિ,

આત્મપ્રાપ્તિનું ફળ.

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—જે જે આ વિશ્વમાં જગતરૂપે રહેલું છે, તે ઈશ્વરવડે વ્યાપ્ત છે. તેના અર્થાત્ જગ-એવજાસંન્યાસ તમાં રહેલ ત્રણ પ્રકારની એવજ્યાના ત્યાગવડે તું તારા આત્માને બચાવી શકીશ. તારે કોઈના પણ દ્રવ્યપર લોભ રાખવો નહિ. ૧

ટીકા—શ્રી શાંકરમત પ્રમાણે આ મંત્રનો પ્રથમ ભાગ બ્રહ્મ-સંબંધી જ્ઞાનનો પ્રવાસ કરનારા માટે અર્થાત્ અક્ષર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરના-રાઓ માટે છે. આ મંત્રનો છેવટનો ભાગ સંસારબંધનમાંથી જેઓ મુક્ત થતા નથી, તેઓના ઉપદેશ માટે છે. અર્થાત્ આનંદગિરિના કહેવા પ્રમાણે પ્રથમ ભાગ જ્ઞાનમાર્ગમાટે તથા બીજો ભાગ કર્મ-માર્ગને ઉદ્દેશી ઉચ્ચારાવલો છે. ઈશ્વર-ઈશ્વર પરમ સત્તાવાન, પરમાત્મારૂપ તથા જગતમાં રહેલ નામ રૂપાદિ સર્વ સંબંધીથી રહિત છે. સર્વ જગત્ આત્મારૂપ છે અર્થાત્ હું કે જે પરમાત્મારૂપ છું તે જગત્રૂપ છું. આ જગત્ જે કે નામરૂપે મિથ્યા છે, છતાં તેને આત્મારૂપે જાણવાથી તે સત્યરૂપે જણાય છે. ત્યક્ત:—અહીં ત્યક્ત શબ્દ ત્યાગના અર્થમાં છે. એવજ્યાત્યાગ:—જે એવજ્યાઓનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો આત્મા શિવાય અન્ય કોઈ પણ રહેલું નથી. કારણ કે

જગત અંતવાણું તથા મિથ્યા હોવાથી તેમાં રહેલી કોઈ પણ વસ્તુની કામના યોગ્ય નથી. આ આખા મંત્રનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે:—દશ કહેતાં પરમાત્મા નિજરૂપે થઈ, સર્વ મનુષ્યના આત્મારૂપ છે. જે કોઈ નામ રૂપે જગતમાં જોવામાં આવે છે, તે સર્વ બ્રહ્મરૂપ આત્માથી વ્યાપ્ત છે. જેમ અલંકાર બદલાર તેમ જ અંદરથી સુવર્ણવડે વ્યાપ્ત છે, તેમ અસ્તિ, જ્ઞાતિ તથા ત્રિવરૂપ આત્મા સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. જગત નામ તથા રૂપે કરી જાણે છે. આ નામરૂપાત્મક જગતનો ત્યાગ કરી અસ્તિ, જ્ઞાતિ તથા ત્રિવરૂપ અધિજ્ઞાન બ્રહ્માત્મ સ્વરૂપને ભણી, મુમુક્ષુએ પોતાના આત્માનું પાલન કરવું, એટલે સ્વાત્માનંદનો અનુભવ કરવો, એ યોગ્ય છે. તેજ પ્રમાણે કોઈના પણ ધનની અર્થાત્ વિક્ષા, કોપીન તથા એકવાના વસ્ત્ર સિવાય હિરણ્યાદિરૂપ ધનની ઇચ્છા કરવી નહિ. ધન મિથ્યા હોવાથી પરિણામે કોઈનું નથી. માટે મિથ્યા વસ્તુની ઇચ્છા રાખવી યોગ્ય નથી. પુત્રેષણા, મનૈષણા તથા સૌકેષણા આ ત્રણ પ્રકારની એષણાઓના ત્યાગમાં યાનાર્થી પુરુષનો અધિકાર છે. પણ કર્મમાં તેનો અધિકાર નથી. ૧

કુર્વન્નેવેહ કર્મ્માણિ જિજીવિષેચ્છતઃ સમાઃ ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—આ ભૂમિ લોકમાં અગ્નિહોત્રાદિ શુભ કર્મને કરતાં મનુષ્યે સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા કર્મનિષ્ઠ રાખવી. આ રીતે યથોક્ત કર્મ કરવાથી નર-નિરપણ. રૂપ તારામાં અશુભ કર્મનો સંબંધ થશે નહિ. અશુભ કર્મનું નહિ લેપન થવામાં આ સાધન સિવાય અન્ય કોઈ સાધન નથી. ૨

ટીકા:—કર્મ:—કર્મ શબ્દવડે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો તેમ જ આદ્યુનિક કર્મો લેવાં. આદ્યુનિક કર્મથી વિશેષ રૂળ પ્રાપ્ત થતું નથી. પણ જે તે ન કરવામાં આવે તો તેથી પ્રાપ્તિ લાગે છે. સારાંશ એ છે કે પુરુષનું આયુષ્ય સો વર્ષનું નિર્માણ કરેલ છે. જે પુરુષને સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા હોય. તેણે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો કરી શત વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવી. આ પ્રમાણે વેદવિધિ છે. આમ કર્મ કરવાથી પુરુષને અશુભ કર્મનું લેપન થતું નથી. આ સિવાય અન્ય કોઈપણ ઉપાય નથી. ૨

અસુર્યા નામ તે લોકા અન્ધેન તમસાઽઽવૃતાઃ ।

તાઃસ્તે મૈત્ર્યાભિગચ્છન્તિ યે કે ચાત્મહનો જનાઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે મનુષ્યો આત્માનું હનન કરનારા છે,

તેઓ આ જગતનો ત્યાગ કર્યા પછી અધત્વ-
અજ્ઞાનીની નિંદા થી અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી આવૃત
અસુર્ય લોકને પાત્ર છે.

ટીકા—આત્માનું હનન કરનાર—આત્માના સ્વરૂપને ન જાણુ-
નારાઓ આત્માનું હનન કરનારા કહેવાય છે. તેઓ અમૃત તથા
અખંડ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થતા ન હોવાથી આત્માનો નાશ કરનારા કહે-
વાય છે. આમ થવાથી એક પછી એક જગતમાં જૂઠાં જૂઠાં સ્વરૂપો-
ને તેઓ પોષ્યા કરે છે. અસુર્ય—સારી રીતે પરમાત્મામાં રમણુ કર-
નારા તે સુર કહેવાય છે. આથી ભિન્ન તે અસુર—અસુરને યોગ્ય તે
અસુર્ય—એટલે પાપ કર્મના ફળને અજ્ઞાની પુરુષ જે લોકમાં
ભોગવે છે, તે લોક અસુર્ય કહેવાય છે. આમાં રહસ્ય એ છે કે, દેવથી
લઘુ સ્થાવરપથત સર્વ યોગિને અસુર્ય કહેવામાં આવે છે અને તે
અજ્ઞાનરૂપ તમથી આચ્છાદિત છે. જ્ઞાન રહિત પુરુષ એ યોગિજ્ઞાને
મરણુ પછી પાપ થાય છે. આ રીતે અજ્ઞાની પુરુષ આત્મહત્યારો
કહેવાય છે. અહીં ડાહ્યો શંકા થશે કે, આત્મા તો નિત્ય છે ત્યાગે તેનો
નાશ કેવી રીતે હોઈ શકે ? આના સમાધાનમાં કહે છે કે, શુદ્ધ સ્વ
રૂપ આત્મામાં હું કર્તા, હું ભોક્તા, હું સુખી, હું દુઃખી આત્માનું
કેંદ્ર હોવું નથી. છતાં સુખદુઃખાદિ ધર્મથી રહિત અકર્તા, અભોક્તા
તથા શુદ્ધ આત્મામાં કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વાદિ ધર્મનું આરોપણ કરવું, તે
આત્માનો નાશ કહેવાય છે. જેમ કલંક રહિત મહાત્મા ઉપર કલંક
મૂકવું, તે તેની હિંસા કરવારૂપ કહેવાય છે. તેમ જ અકર્તા આત્મા-
માં કર્તૃત્વાદિ ધર્મને યોજવા, તે આત્મહનનરૂપ જ કહેવાય છે. ૩

એનજદેકમ્મનસો જવીયો નૈનદેવા આપ્તુવન્ પૂર્વમર્ષત્ ।

તદ્વાવતોઽન્યાનત્યેતિ તિષ્ઠત્તસ્મિન્નપો માતરિશ્વાદધાતિ ॥૪॥

શબ્દાર્થઃ—તે (આત્મા) ગમન કરી શકતો નથી,

તે એક છે, તે મન કરતાં પણ વધારે વેગ-

આત્માનું વાસ્તવ- વાનું છે, દેવો (ઇન્દ્રિયો) તેને પ્રાપ્ત કરી
વિષ સ્વરૂપ. શક્તિ નથી. તે મન આદિ કરતાં પ્રથમ

પ્રાપ્ત થયેલ છે. અત્યંત વેગવાળા કાળ વાયુ
આદિનું પણ આ આત્મા ઉલ્લંઘન કરે છે. આ આત્મામાં
માતરિશ્વો (વાયુઓ) પ્રાણીનાં કર્મોને ધારણ કરે છે. ૪

ટીકા:—“ મન કરતાં વધારે વેગવાન:”—મનના વિચારો સર્વ
કરતાં વધારે વેગવાળા છે. તે કરતાં પણ વધારે વેગવાન આત્માને
કહ્યો છે. કારણ કે આત્મા મનનો અવિષય હોવાથી મનથી પણ આ
ગળ ચાલી જાય છે. એટલે જ્યાં મન ગયું હોય છે, તે પહેલાં આ-
ત્મા ત્યાં હોય છે જ—આમ હોવાથી મન આત્માથી કદી આગળ જઈ
શકતું નથી. માતરિશ્વ:—દ્વિરપયગર્ભરૂપ વાયુ. આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ
નીચે પ્રમાણે છે.—માતરિ અંતરિક્ષે સ્થયતિ ગच्छति इति मात-
रिश्वा अर्थात् गान, क्रिया तथा सकृत् ३५ द्विरपयगर्भ. ‘अप:—’
મૂળમાં અપનો અર્થ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો જાણવા આદિનું અથવા અગ્નિ
દહન કરવું, તપાવવું, પ્રકાશવું તથા વરસવું થાય છે. આ સર્વનો સારા-
સ નીચે પ્રમાણે છે:—આત્મા અચળ તથા ક્રિયા રહિત છે. તે એક છે,
મનથી અધિક વેગવાળો છે, એટલે જે પદાર્થની મન ધ્રુષ્ટ કરે છે,
તે પદાર્થને મન સંકલ્પથી પ્રાપ્ત થાય છે. પણ આત્મા મનના ત્યાં
ગમન થતા પહેલાં પ્રથમથી જ વ્યાપક હોય છે. અત્યુ આદિ ઇન્દ્રિયો
આત્માનો વિષય નથી, કારણ કે મનનો વિષય જ્યારે ઇન્દ્રિયો નથી તો
પછી મનથી અધિક વેગવાળા આત્માનો તો તે કેવી રીતે વિષય હોઈ
શકે ? આકાશની માફક આત્મા વ્યાપક હોવાથી જ્યાં જ્યાં મન અને
ઇન્દ્રિયો જાય છે, ત્યાં ત્યાં આગળથી જ આત્મા વિદ્યમાન હોય છે. પ-
ર્વતની માફક અચલ છતાં શીઘ્ર ગમન કરનાર મન વાયુ આદિનું
પણ તે ઉલ્લંઘન કરે છે. પરમાત્માથી પ્રેરિત દ્વિરપયગર્ભરૂપ વાયુ સર્વ
પ્રાણીના કર્મોનો વિભાગ કરે છે. જે કે આ મંત્રમાં આત્માને વિશુદ્ધ
ગુણોથી વર્ણવ્યો છે. પણ આ વિશુદ્ધતા અર્થ જોતાં નથી, કારણ કે
જે આત્માને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં ગણીએ તો પ્રથમ તે ગુણવૈભવ
નથી, પણ જગતની સાથે તેના સંબંધ થવાથી તે તેથી ઉદ્ભવ ગુણ-
વાળો જણાય છે. ૪

तदेजति तजैजति तदूरे .तद्वन्तिके ।

तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—તે ગમન કરે છે, તે ગમન કરતો નથી, તે દૂર તેમ જ સમીપ છે, તે સર્વની અંદર છે, તેમ જ સર્વની બાહ્ય રહેલ છે. ૫

ટીકા:—પૂર્વોક્ત આત્મા ગમન કરતો હોવા ઉત્તાવાસ્તવિક સ્વ-રૂપે ગમન કરતો નથી. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ વાસ્તવિક રીતે અચક્ષ્ણ છતાં દાયના દાક્ષવાથી દાલતો હોય એમ જણાય છે તેમ જ વાસ્તવિક આત્મા નિરુપાધિક હોવાથી જોકે કિયારહિત તથા અચક્ષ્ણ છે, છતાં દેહાદિની ઉપાધિના સંબંધથી ગમન કરતો હોય એમ પ્રતીત થાય છે. વળી આત્મા સૂક્ષ્મરૂપે હોવાથી અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી અતિ દૂર છે તથા જ્ઞાનવાનને પોતાના રૂપ હોવાથી અનિસમીપ છે. આત્મા સર્વની અંદર છે, તેમજ બ્યાપક હોવાથી સર્વની બાહ્ય પણ છે. ૫

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—જે વિદ્વાન સર્વ જૂતોને આત્મામાં જુવે છે અને આત્માને સર્વ જૂતોમાં જુવે છે, તે આત્મજ્ઞાનનું રૂપ. કોઈપણ પ્રાણીની નિંદા કરતો નથી. ૬

ટીકા:—જે વિવેકી પુરુષ પ્રજ્ઞાથી માંડી સ્થાવર પર્યંત સર્વ જૂતને પોતાના આત્મામાં એક તથા સમરૂપે કરીને જુવે છે તથા સર્વજૂત વિશે પોતાના આત્માને અભેદરૂપે જુવે છે, તે કદી દુઃખને પ્રાપ્ત થતો નથી અથવા તે કોઈની નિંદા કરતો નથી. કારણકે નિંદા હમેશા પોતાથી જિન વસ્તુના થઈ શકે છે અને જ્ઞાનીને પોતાથી જિન કશું છે નહિ. ૬

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—જે સમયે અભેદના જ્ઞાનવાળા પુરુષને સર્વ જૂત પોતાના આત્મારૂપ થાય છે તથા જ્યારે શોકમોહનો તે આત્માની એકતાનો નિશ્ચય કરે છે, અભાવ. ત્યારે તેને શોક કે મોહ રહેતો નથી. ૭

ટીકા:—જે વિવેકી પુરુષે જ્ઞાન પડે સર્વ ચગચર જૂતને આત્મા-રૂપે જાણે છે તથા જે નિદાને ગુરુ સાક્ષીના હૃદયથી આત્માની

અકતાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે વિવેકીને જ્ઞાનકાળે આત્મામાં આવરણ-
રૂપ મોહની તથા વિદ્યેષરૂપ શોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી. બીજરૂપ અ-
વિદ્યાના નાશથી તેને કદાપિ શોક મોહ થતો નથી. ૭

• સ પર્યગાચ્છુક્રમકાયમત્રણમન્નાવિરુદ્ધમપાવિદ્મ્ ।
કવિર્મનીષી પરિભૂઃ સ્વપ્નમૂર્યાયાતથ્યતોઽર્થાન્ વ્યદધાચ્છાન્ન-
ત્તીભ્યઃ સમાભ્યઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે સર્વત્ર વ્યાપ્ત, પ્રકાશમાન, અકાય
(લિંગ શરીરથી રહિત), અત્રણ (છિદ્ર
આત્મસ્વરૂપનો રહિત), સ્નાયુ રહિત, પવિત્ર તથા પાપથી
ઉપદેશ. મુક્ત છે. વળી તે સર્વજ્ઞાતા, મનનો અધિ-
ષ્ઠાતા, સર્વ પ્રાણીઓમાં વ્યાપ્ત તથા સ્વ-
યંભૂ છે. તેણે શાશ્વત સંવત્સર નામના પ્રભવપતિમાંથી
અર્થાત્ સ્વરૂપે અર્થોની—ચેતન, અચેતનરૂપ પદાર્થોની—અ-
નેકરૂપે કદપના કરી. ૮

ટીકા.—આત્મા સર્વત્ર વ્યાપક, સ્વયંભૂતિરૂપ, લિંગ શરી-
રથી રહિત, અને મણુ તેમજ નાડીથી રહિત છે. આત્મા સ્થૂળ શરી-
રથી રહિત તથા શુદ્ધ છે અર્થાત્ અવિદ્યારૂપ કારણશરીરથી રહિત,
ધર્મ અધર્મ પાપ રૂપથી રહિત, સર્વજ્ઞ, મનનો નિયામક તથા સર્વની
ઉપર નીચે વ્યાપી રહેલ છે. તે પરમાત્મા પ્રભવપતિ રૂપે સર્વ પ્રાણીના
કર્મોને તથા કર્મના ફળને અર્થારૂપે ધારણ કરે છે. ૮

કર્મોપાસનાનું ફળ.

અન્ધન્તમઃ પ્રવિશન્તિ ચેઽવિદ્યામુપાસતે ।

તત્તો મૂય ઇવ તે તમો ય ઇ વિદ્યાયાસ્તતાઃ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે ધનના અભિલાષીઓ અવિદ્યાને અર્થાત્
ન્યોતિષ્ઠોમાદિ કર્મોને કરે છે, તે અધતમને—હું તથા આ
મારું એવા અભિમાનવાળા સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી
જે કર્મત્યાગીઓ સચ્ચણપ્રદાની—દેવતાઓની ઉપાસના કરે છે,

તે એથી પણ વધારે દારણુ તમને અર્થાત્ સંસારને પામે છે. ૯

ટીકા:—અગ્નિઘા:—આનો અર્થ વૈદિક કર્મો છે. અહીં અગ્નિઘા તથા વિઘા શબ્દવડે કર્મ તથા ઉપાસના લેવાં. વૈદિક કર્મો પ્રજ્ઞાના જ્ઞાન વિના કેવળ કામનાથી કરવામાં આવે તો તે ચિત્તની શુદ્ધિ કરતાં નથી, પણ સંસારમાં આવાગમન કરાવે છે. વિઘાનો અર્થ સ્ત્રુણુ પ્રજ્ઞાની ઉપાસના યાવ છે. આ ઉપાસનારૂપી જ્ઞાન પ્રજ્ઞાજ્ઞાનથી ઉતરતું છે. માટે તે કર્મના સરખું છે. બેઉ પ્રકારે અર્થાત્ વિઘા કે અગ્નિઘાવડે પિતૃલોક પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જે જ્ઞાનયુક્ત કર્મ કરવામાં આવે તો મૃત્યુનો ભય જતો રહે છે તથા દેવ ભાવને પમાય છે. ભાવ એ છે કે, જે કેવળ અગ્નિઘારૂપ કર્મને કરે છે, તે અદર્શન રૂપ તમને પ્રવેશ કરે છે તથા જે કેવળ વિઘારૂપ ઉપાસનાને કરે છે, તે એથી પણ અધિક દારણુ તમને પામે છે. ૯

અન્યદેવાહુર્વિદ્યયાઽન્યદાહુરવિદ્યયા ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ:—એમ કહે છે કે, વિદ્યાનું ફળ જૂઠું છે તથા અવિદ્યાનું ફળ જૂઠું છે. જે મુનિઓએ દેવ તથા પિતૃ અમને ઉપદેશ કર્યો છે, તેઓ તરફથી અમે લોક પ્રાપ્તિ. આ રીતે સાંભળ્યું છે. ૧૦

ટીકા:—ઉપાસનારૂપ વિદ્યાનું ફળ દેવલોક છે તથા કર્મરૂપ અવિદ્યાનું ફળ પિતૃલોક છે. આ પ્રમાણે પૂર્વના આચાર્યશ્રીએ અમને કહ્યું છે. જે અમે બીજાઓને કહીએ છીએ. ૧૦

विद्याश्चाविद्याश्च यस्तद्वेदोभयत्स ह ।

आविद्यया मृत्युं तोर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ:—જે વિદ્યા તથા અવિદ્યા જન્મેને સહ અર્થાત્ એક જ પુરુષવડે કરવા યોગ્ય છે, એમ દેવ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ. જાણે છે, તે અવિદ્યાવડે મૃત્યુને તરી જઈ વિદ્યાવડે અમૃતપણાને પામે છે. ૧૧

ટીકા:—જે અધિકારી વિદ્યાને-દેવની ઉપાસનાને તેમજ અવિદ્યાને અગ્નિહોત્રાદિ કર્મને આ બેઉ એકત્ર મળેલ છે એમ જાણી

તે કરે છે, તે પુરુષ કર્મવડે મૃત્યુને અર્થોત્તરવાચિક કર્મના અ-
ગાનને તરી જઈ, દેવતાની ઉપાસનાવડે અમૃતત્વને અર્થોત્તર દેવસ્વ-
રૂપને પામે છે. ૧૧

અન્યન્તમઃ પ્રવિશન્તિ યેઽસમ્મૂતિમુપાસતે ।

તતો મૂય ઇવ તે તમો ય ચ સમ્મૂત્યાશ્રતાઃ ॥ ૧૨ ॥

શુદ્ધાર્થઃ—જે અજ્ઞા અસંભૂતિની ઉપાસના કરે છે, તે
અધતમને પ્રવેશ કરે છે, તથા જે સંભૂતિમાં
કાર્ય કારણરૂપ આસક્ત છે, તે એથી વધારે અધતમને પ્રાપ્ત
ઉપાસનાનો ભેદ થાય છે. ૧૨

ટીકાઃ—અસંભૂતિ—જેને જન્મ-કારણ હોતું નથી તે અર્થોત્તર અવ્ય-
ક્ત. સારાંશ એ કે, જે પુરુષ કેવળ અસંભૂતિ-અવ્યક્ત (કારણ) રૂપ
પ્રકૃતિની ઉપાસના કરે છે, તે અદર્શનરૂપ તમને પ્રાપ્ત થાય છે તથા
જે સંભૂતિની અર્થોત્તર દિરઘપગર્ભરૂપ વ્યક્ત કર્મની ઉપાસના કરે છે
તે અધિક ઘાર તમને પામે છે. ૧૨

અન્યદેવાહુઃ સમ્મવાદન્યદાહુરસમ્મવાત્ ।

ઇતિ શુક્લમ ધીરાણાં યે નસ્ત્વાદિચચક્ષિરે ॥ ૧૩ ॥

શુદ્ધાર્થઃ—તેઓ કહે છે કે સંભવની ઉપાસનાતું ક્ષણ
ભિન્ન છે તથા અસંભવની ઉપાસનાતું ક્ષણ
કારણાદિ ઉપાસ-ભિન્ન છે. જે ઋષિઓએ અમને ઉપદેશ
નામાં ભેદ કર્યો છે, તેઓ તરફથી અમે આમ
સંભવ્યું છે. ૧૩

ટીકાઃ—જે સંભવ-હિતવન્ન થયેલ વસ્તુ-કાર્યરૂપે પ્રજાની ઉપાસના
કરે છે, તે આઠ પ્રકારની ઉત્તમ કક્ષિતને પામે છે. જે અસંભવ અર્થોત્તર
કારણરૂપ પ્રજાની ઉપાસના કરે છે, તેના પ્રજામાં લય થાય છે. ૧૩

સમ્મૂતિશ્ચ વિનાશશ્ચ યસ્તદ્વેદોભયસહ ।

વિનાશેન મૃત્યું તૈર્ત્વા સમ્મૂત્યામૃતમશ્રુતે ॥ ૧૪ ॥

શુદ્ધાર્થઃ—જે સંભૂતિ તથા વિનાશ* (અસંભૂતિ)

* જેનો નાશ નથી તે અથવા જેને વિશે સર્વ વસ્તુનો લય
થાય છે તે.

જન્નેને સહ અર્થાત્ મળેલી—એકજ પુરુષ.
 કાર્ય કરણોપા વડે કરવા યોગ્ય બાણે છે, તે વિનાશવડે
 સનાનું કૃત્ય મૃત્યુને તરી જઈ સંભૂતિવડે અમૃતભાવ
 ભોગવે છે. ૧૪

ટીકા—જે પુરુષ કાર્ય ઉપાસના તથા કારણ ઉપાસનાને મે-
 ળવી ઉપાસના કરે છે, તે દ્વિવ્યગર્ભરૂપ કાર્યની ઉપાસનાવડે કામા-
 દિકરૂપ મૃત્યુને તરી જઈ અર્થાત્ દૂર કરી પ્રકૃતિમાં ઘણરૂપ અમૃતભાવ
 કળને પામે છે ૧૪

હિરણ્યમેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતં મુક્તમ્ ।

તત્ત્વમ્પૂવન્નપાત્રેણ સત્યધર્મ્યાય દૃષ્ટ્યે ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ—*હે પૂવનુ! સત્ય અર્થાત્ કોઈ રીતની
 બાધાથી રહિત એવું આપનું જે મુખ,
 સૂર્યોપાસના. સુવર્ણ સરખા હેલીખ્યમાન પાત્રવડે (તેજો-
 મંડળવડે) ઢંકાયલું છે, તે તેજોમંડળને ખુલ્લું
 કરે, કે જેથી આપની ઉપાસનાવડે સત્ય+ ધર્મવાળા મને
 આપના દર્શન થાય. ૧૫

ટીકા—સત્ય આદિયરૂપ છે. આ આદિત્ય મંડળ વિશે જે પુ-
 રુષ છે તેમજ દક્ષિણ નેત્ર વિશે જે પુરુષ છે, તે જન્ને સત્ય બ્રહ્મરૂપ
 છે. આ રીતે જે ઉપાસના કરે છે તથા કર્મ કરે છે તે આત્મભરવરૂપ-
 તાવડે સત્ય આત્માની પ્રાપ્તિના દારની ચામના કરે છે. સત્યરૂપ આદિ-
 ત્ય મંડળ વિશે રહેલ બ્રહ્મનું દાર પ્રકાશમય પાત્રવડે ઢંકાયેલ છે. આ
 કારણથી તે પ્રતીત થતું નથી સત્યરૂપ પરમાત્માનો ઉપાસક જે હું,
 તેનું પોષણ કરવાવાળા હે સૂર્ય! મારે માટે તે દાર ખુલ્લું મૂકા ૧૫

પૂવન્નેકર્ષે યમ સૂર્ય પ્રાજાપત્ય વ્યૂહ રશ્મીન્ સમૂહ ।
 તેજો યત્તે રૂપદ્વલ્યાણતમન્તત્તે પશ્યામિ યોડસાત્રસૌ પુરુષઃ
 સોડહમસ્મિ ॥ ૧૬ ॥

* પૂવનનો અર્થ પોષણ કરનાર અર્થાત્ સૂર્ય. + બ્રહ્મને સત્ય
 રૂપે કહેવામાં આવેલ છે જેને વિશે એમ કારવામાં આવે છે કે તે
 મુખ્ય કરીને સૂર્યના પ્રકાશ વિશે રહેલ છે.

શબ્દાર્થ—હે પુત્રન્ ! આપ એક ઋષિરૂપ, યમરૂપ અર્થાત્ ન્યાયના આપનાર, સર્મરૂપ, તથા પ્રજાપતિના પુત્રરૂપ છો. આપનાં રશ્મિઓને દૂર કરો. અને આપનાં તેજને સમૂહરૂપે કરો કે જેથી આપનાં કલ્યાણકારી રૂપનાં હું દર્શન કરી શકું. કારણ તે પુરુષ પરમાત્મા હું પોતે જ 'હું'. ૧૬

ટીકા—હે સર્વના પોપણ કરનાર, અકલા ગમન કરનાર, સર્વના નિર્વાતા, રસોના અગીકાર કરવાવાળા તથા પ્રજાપતિના પુત્ર હે સૂર્ય ! આપના સપૂર્ણ કીરણોને દૂર કરો, તેમ જ તાપને કરવાવાળા આપના જ્યોતિરૂપ તેજને સંકેતથી લો, જેથી આપના પ્રસાદવડે હું આપનું રૂપ જોવાને શક્તિવાન થાઉં. હું કયા માટે આપની પામે કિંકરરૂપે વાચના કરતો નથી, પણ આદિત્ય મંડલ વિશે રહેલ જે પુરુષ અર્થાત્ પરમાત્મા છે તે હું પોતે જ છું. અર્થાત્ આપનું રૂપ અને આત્મ રૂપ એક છે. ૧૬

વાયુરાનિલમમૃતમથેદં મસ્માન્તશરીરમ્ ।

ॐ ક્રતો સ્મર કૃતસ્મર ક્રતો સ્મર કૃતસ્મર ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ—મારો પ્રાણરૂપ વાયુ અમૃતપણાને (દેવલાવને) પામે. ત્યાર પછી આ શરીરને મનને ઉપરેય. ભસ્મરૂપે કરી નાંખો. ૐ ! હે આદિત્યરૂપ સંકલ્પાત્મક મન ! આપની ઉપાસના કરનાર એવા આત્મ તેમ જ આરાવડે કરાયેલા જ્ઞાન કર્મનું તમે કમરણુ કરો.

ટીકા—જ્યારે હું મરવાવાળાનો પ્રાણરૂપ વાયુ, અપ્પાત્મ ભાવરૂપ આવરણને છોડી, અધિદેવતરૂપ અમૃતમય વાયુરૂપ સૂત્રાત્માને પામે અર્થાત્ જ્ઞાન અને કર્મના સંસ્કારયુક્ત સિંચ શરીર રચૂલ શરીરમાંથી બાહ્ય ગમન કરે, તે સમયે આ રીતની વાચનાથી આર્ગના દર્શન કરી શકું. તેમજ રચૂલ શરીર અગ્નિમાં બળી ભસ્મીભૂત થાય ત્યારે ઈશ્વરોપાસનાથી જેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય તેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય. હે સંકલ્પરૂપ મન ! રમતણુ કરવા યોગ્ય સમય પ્રાપ્ત થવાથી હું

હવે રમરણ કર. મેં ખાલાવસ્યાથી અત્યાર સુધીમાં જેવાં જેવાં કર્મોનું જ્ઞાન કર્યા છે તે સર્વનું રમરણ કર. મેં જે કંઈ કર્મો કર્યા હોય, તેનું તું રમરણ કર. ૧૭

અગ્ને નય સુપથા રાયે અસ્માન્ વિશ્વાનિ દેવ વયુનાનિ વિદ્વાન્ ।
સુયોધ્યસ્મજ્જુહુરાણમેનો ભૂયિષ્ઠાન્તે નમ ઋક્તિ વિધેમ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—હે *અગ્નિ ! અમને સારા માર્ગોડે—ઉત્તરા-
યણુ માર્ગવડે ધનને માટે અર્થાત્ કર્મનાં
અગ્નિ ઉપાસના. કૃષ્ણ લોગવવા માટે લઈ જાઓ. હે દેવ !
સર્વ કાર્યોપાસના આપ જાણો છો ! આપ
અમારામાંથી કુટિલ પાપનો નાશ કરો. આપને અમે
ચારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૧૮

ટીકા:—હે અગ્નિદેવ ! મને આપ દેવયાન માર્ગવડે લઈ જાઓ.
કારણ ગતાગતરૂપ દક્ષિણાયન માર્ગમાં મને ઘણો જ ખેડ પ્રાપ્ત થયો છે.
શાસ્ત્રમાં કહેલ પુણ્યકૃણવાળા મને કર્મ તથા ઉપાસનારૂપ જ્ઞાનને રમ-
રણ કરાવી આપ લઈ જાઓ. મારાં કુટિલ વચનોરૂપી પાપનો નાશ
કરો, કે જેથી હું વિશુદ્ધ થઈ ધર્મિજીત કૃષ્ણ પ્રાપ્ત કરું. ૧૮

* નવથી અઢાર સુધીના છેલ્લા નવ મંત્રો બ્રહ્મવિદ્યા અને તે
પ્રાપ્ત થવાથી થનારાં ફળોને દર્શાવતા નથી, પણ વૈદિક કર્મોપાસનાથી
તથા ઇશ્વરોપાસનાથી થનારાં ફળોને દર્શાવે છે. અર્થાત્ આ સમયે
તેને ઇશ્વર સંબંધીનું નિર્ગુણોપાસનાનું જ્ઞાન હોતું નથી, પણ સ-
ગુણોપાસનાનું જ્ઞાન હોય છે. જેણે પોતાની આખી જીંદગીમાં વેદવિ-
હિન પવિત્ર કર્મો જ કર્યા હોય તેવા પુરુષવડે મરણ સમયે કરવામાં
આવતી પ્રાર્થના પદરથી અઢાર મંત્રોમાં દર્શાવેલી છે, કારણ કે તેને પોતાનાં
કર્મોનું રમરણ કરવું પડે છે, જેથી અન્ય લોકમાં તે સુખ પ્રાપ્ત કરે
છે. પણ બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ કર્મો તથા તેનાં ફળોનું રમરણ કરવાથી
અન્ય લોકનાં સુખને પ્રાપ્ત કરતો નથી, પણ જ્ઞાન પામે છે.

કેન અથવા તલ્લવકાર ઉપનિષદ્

ભૂમિકા.

તલ્લવકાર અથવા કેન ઉપનિષદમાં એક સ્વતંત્ર પર-
માત્મા રૂપે શ્રદ્ધા સંબંધી વિચાર તથા તેનો જગતની
સાથે કેવી રીતનો સંબંધ છે તે દર્શાવવામાં આંચું છે.
આનો મૂળ ઉદ્દેશ જડાત્મક જગત સાથેનો તેનો સંબંધ
અથવા પૃથક્ જીવ સાથેનો તેનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ
છે, તેનું શોધન કરવાનો નથી, પરંતુ જીવ તથા જડાત્મક
જગતનો સંબંધ કેવી રીતનો છે, તે દર્શાવવામાં આંચો
છે ક્ષેતાન્વિતર ઉપનિષદની માફક આમાં પણ પ્રશ્ન એ
ઉત્પન્ન થાય છે કે, કોના આદેશવડે મન, પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનાં કાર્યોની મિદ્ધિ અર્થે ઉદ્યુક્ત ?
તેના પ્રતિઉત્તરમાં એમ કહ્યું છે કે, શરીરવાન પ્રાણીના
અસ્તિત્વ માટે કારણનું અસ્તિત્વ અવશ્ય કરી સ્વીકારવું
જોઈએ, તથા તે કારણ સ્વતંત્ર રૂપે હોવું જોઈએ, અર્થાત્
તેના અસ્તિત્વ અને કર્મ અર્થે જીવનું અન્ય કોઈ પણ
કારણ હોવું જોઈએ નહિ. આ ઉપનિષદનો પ્રથમ ભાગ
શુરુશિષ્યના સંવાદ રૂપે છે તથા શુરુ કહે છે કે, આ
કારણ, શ્રોત્રના શ્રોત્રરૂપે, મનના મનરૂપે, વાણીના પણ વા-
ણીરૂપે, પ્રાણના પ્રાણરૂપે તથા અક્ષુના પણ અક્ષુરૂપે છે;
અથવા બૃહદ્દારણ્ય ઉપનિષદની ટીકામાં શ્રીશંકર ભગવાનના
કહેવા પ્રમાણે તે દર્શનના દર્શનરૂપે તથા શ્રવણના શ્રવણ
રૂપે છે, અર્થાત્ તે એક સ્વતંત્ર આત્મારૂપે છે કે જેના-
વડે દર્શનાદિ કાર્યો જોવામાં તથા કરવામાં આવે
છે. સર્વ માનસિક જીવોના કેવળ ઉવટના સ્થાનરૂપે તે છે.
આ કારણરૂપનું જ્ઞાન થવાથી અમૃતત્વ તથા પૂર્ણપ-
ણાની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવાય છે. આ રીતે શ્રદ્ધા સંબંધી
વિચાર પૂર્ણરીતે પ્રદર્શિત થાય છે, પરંતુ જીવ કોઈ

પણ રીતે તેનો વિચાર કરીએ, તે કેવળ અશક્ય જ છે. કારણ કે, તે મન, વાણી તથા ઇન્દ્રિયોનો અવિષય છે, અર્થાત્ મન તથા સર્વ ઇન્દ્રિયો તેને પહોંચી શકતાં નથી. તે પૂર્વના આચાર્યોના વચન પ્રમાણે જ્ઞાત તેમ જ અવિજ્ઞાત વસ્તુથી બાદ છે. આ કારણથી તે ઉપદેશથી પણ બાદ છે, કારણ કે, જે વસ્તુ જ્ઞાત હોય છે તેનો ઉપદેશ કરી શકાય છે, પણ બ્રહ્મનો વિચાર અનંત રૂપ છે. વિજ્ઞાત તથા અવિજ્ઞાત આ બેઉ શબ્દના અર્થો જ્યારે જગતને હાથ પાડવામાં આવે છે ત્યારે તેમને વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત કહેવામાં આવે છે. વ્યક્તરૂપ આ દૃશ્ય જગત્ છે, જે કાર્યરૂપે છે તથા ઇન્દ્રિયો અને મનવડે જોવાઈ શકે છે; અવિજ્ઞાત અથવા અવ્યક્તરૂપે અવશ્ય જગત્ છે, જે દૃશ્ય જગતના કારણરૂપે છે તથા જે કેવળ મનના જ વિષયરૂપે છે. વ્યક્ત તથા અવ્યક્તથી સિન્ન પ્રકારનું તથા તેઓના કારણરૂપે બ્રહ્મ છે, અથવા તો બ્રહ્મનું વ્યાખ્યાન એમ પણ થાય કે, તે એક એવી વસ્તુ છે કે, જે મન તથા ઇન્દ્રિયોને ગમ્ય નથી, પણ જેની સહાયતાથી ઇન્દ્રિયોનો પોતાની મેળે નિશ્ચય થાય છે તથા અસ્તિત્વરૂપે જોવામાં આવે છે.

જેમ એક વસ્તુ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય વડે પૂર્ણ જોવાઈ શકે છે તથા તેનું વર્ણન થઈ શકે છે, તેમ જ બ્રહ્મ પણ સમ્યક્ રીતે ઇન્દ્રિયોવડે ગમ્ય છે, એમ કહેવું તે કેવળ અયોગ્ય છે. ઇન્દ્રિયો તથા તેના અધિક્ષાતા દેવોનો બ્રહ્મસાથે થયેલો જ અદ્ય સંબંધ છે. બીજાં સર્વ તત્ત્વોમાંથી બ્રહ્મનો જિન્નપણે વિચાર કરવાથી તેનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. માત્ર નિદિધ્યાસનવડે આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે, આપણને તેના સંબંધનું અપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. અર્થાત્ ઉપનિષદના વચનવડે આપણે કદીપણ એમ નહિ કહી શકીએ કે, હું બ્રહ્મને પૂર્ણપણે જાણું.

તેમ જ તેનાથી હું કેવળ અજ્ઞાત છું, એમ પણ કહેવાઈ શકે નહિ. જેઓ એમ સમજે છે કે, અમે બ્રહ્મને જાણ-ખીએ છીએ, અર્થાત્ પ્રાકૃત વસ્તુઓ જે ચર્મચક્રથી દૃશ્યમાન છે તે રૂપે બ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે અથવા વસ્તુના જડાત્મક કારણ રૂપે કે મન રૂપે તેનું વર્ણન કરે છે, તેઓ વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મને જાણખતા જ નથી. પણ જે એમ કહે કે હું બ્રહ્મને મારાથી ભિન્નરૂપે જાણખતો નથી, તે જ બ્રહ્મને જાણખે છે. આ જાણત ઉપનિષદ્માં ઘણું જ ગૂઢ રહસ્ય સમાયેલું છે અને તેનું બે પ્રકારે વિવેચન થઈ શકે છે. પ્રથમ વિવેચન એ છે કે, સામાન્ય જ્ઞાનવડે બ્રહ્મ સમજી શકાતું નથી, કારણ કે તે અનંત રૂપે છે તથા જે એમ કહે છે કે, બ્રહ્મ સામાન્ય જ્ઞાનનો વિષય છે તેને અપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું કહેવાય, કારણ કે, ઇન્દ્રિયો અથવા મન સંજોગથી જ્ઞાન સર્વદા અંત રૂપે છે. શબ્દના સામાન્ય ભાવમાં જે જ્ઞાન નથી તેવા જ્ઞાનવડે તે પ્રાપ્ય થઈ શકે છે; આ જ કારણથી એમ કહેવામાં આવે છે કે, જેઓ બ્રહ્મને જાણી શકતા નથી, તેઓને બ્રહ્મ પ્રાપ્ત છે તથા સાધારણ જ્ઞાનવડે જેઓ તેને જાણખવા ધારે છે, તેઓને તે પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. બીજું વિવેચન એ છે કે, જે સાધનવડે બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે બુદ્ધિ છે. પણ બુદ્ધિ એ એક એવી વસ્તુ છે કે જે સદૃશ તથા અંતરૂપ છે. આથી કરીને જ્ઞાન તથા તેના વિષય વચ્ચે ભિન્નતા રહેતી છે, જે વિષયનો લય બુદ્ધિનો લય થવા ભિન્ન થતો નથી. માટે મનુષ્ય જ્યાં સુધી આ સ્થૂલ દેહને પ્રાપ્ત થયેલ છે ત્યાં સુધી બ્રહ્મને તે પૂર્ણરીતે જાણખી શકતો નથી તે પોતાની લક્ષ્ય વસ્તુની-બ્રહ્મની વધારે ને વધારે સન્નિધિમાં પૂર્ણરીતે તેને પ્રાપ્ત થયા સિવાય આવતો જાય છે. “ જેઓ તેને જાણખતા નથી તેઓને જ તે બ્રહ્મ છે ” આનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે,

જેઓ એમ સમજે છે કે, અમારી બુદ્ધિનો વિષય પ્રહ્લ નથી, તેઓ જ તેને જોળજો છે તથા જાણી શકે છે. આ એક પ્રકારનાં વિવેચનો ઉપનિષદોના ભાવાર્થને મળતાં છે, કારણ કે, તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, 'યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ મનની સાથે પહોંચ્યા વિના જે પ્રહ્લથી વાણી નિવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ પ્રહ્લ મન અને વાણીનો અવિષય છે. તેમ એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, મનસૈવાનુદ્રમ્યમ-મનવડેજ તે ગમ્ય છે. જો કે આ એક વચનોમાં દેખીતી રીતે ભિન્નતા લાગે છે.' પણ વાસ્તવિક રીતે આમાં ખીલકુલ વિરુદ્ધતા નથી, કારણ કે, ઉપનિષદોમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, જ્યારે પ્રહ્લને અનંતરૂપે જાણવાવાળી બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જ પ્રહ્લનું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું કહેવાય છે.

હુંકામાં ઉપનિષદમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, જ્યારે પ્રહ્લને દરેક વિચારના ગુણરૂપે અર્થાત્ કેવળ જ્ઞાનરૂપે જોળખવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રહ્લ શ્રદ્ધા થઈ શકે છે. આમ થવાથી અવ્યાપકતાનો નાશ થાય છે. આવી જ રીતના જ્ઞાનથી મનુષ્યનો અંતિમ ઉદ્દેશ (મોક્ષ) સ્વયં થઈ શકે છે. આ સિવાય અન્ય કોઈ પણ પ્રકારના પ્રહ્લ સંબંધી વિચારો દુઃખરૂપ નીવડે છે, અર્થાત્ તેઓ જન્મની પરંપરા ઉત્પન્ન કરાવનારા થાય છે અને સંસારી અસ્તિત્વથી અવિલકત એવા દુઃખને પ્રાપ્ત કરાવે છે. પ્રહ્લના જ્ઞાનને દર્શાવી આપનાર આ ઉપનિષદનો આ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આ ઉપનિષદના છેવટના ભાગમાં વાર્તારૂપે પ્રહ્લની અનંતરૂપ માયાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તથા પ્રહ્લજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ દર્શાવ્યું છે.

આ તલવકાર ઉપનિષદને કેન ઉપનિષદ કહેવામાં આવે છે. કારણ આ ઉપનિષદની શરૂઆત પ્રથમ 'કેન' શબ્દથી અર્થાત્ કોના વડે થાય છે. આ ઉપનિષદનો સમાવેશ

તેની યુતિ વિના સર્વ ધન્દિયો જડપે છે આ રીતે મન ધન્દિયા-
દિકથી, પ્રેરક ચૈતન્યાત્માને લિંગ બાણી તથા તે મનાદિકમા આત્મત્વ-
લાવનો ત્યાજ કરવાથી ધીર અર્થાત્ વિવેકી પુરુષ, પુત્ર, મિત્ર, દુલત્ર
તથા સંબંધીઓમાં અહમમ લાવથી વ્યવહારૂપ લોકવિવેક સર્વ
એવણાના ત્યાગવડે મરણ ધર્મથી રહિત થાય છે.

ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન વાગ્ગચ્છતિ નો મનો ન વિદ્યો ન
વિજાનીમો યયૈતદનુશિષ્યાદન્યદેવ તદ્વિદિતાદયો અવિદિતાદ-
યથે । इति शुश्रुમ पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचारिरे ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — ચક્ષુ, વાણી અથવા મન (બ્રહ્મ સમીપ)
પહોંચી શકતાં નથી. (આપણી બુદ્ધિવડે
પ્રેરકનો બચ્ચ આપણે તેને) બાણી શકતા નથી. (આ-
રૂપે અમારૂં ચાર્યનો ઉપદેશ હોવા છતાં) તેને આ-
પણે પ્રાપ્ત થતા નથી. કેવી રીતે તેનો ઉપ-
દેશ કરી શકાય, તે અમે બાણતા નથી. જ્ઞાનના વિષયથી
તે ભિન્ન છે. જ્ઞાનના અવિષયથી અર્થાત્ અવ્યાકૃતથી
તે ભિન્ન છે. એ રીતે પૂર્વના આચાર્યોથી અમે સાંભળ્યું
છે કે, જેઓ આ પ્રમાણે અમોને ઉપદેશ કરતા હતા.

ટીકા — શ્રેયઃપ્રાપ્તિ અર્થને મતા યુતિ આપવાવાળો પ્રકારક
આત્મા છે. આથી અવગમેયતિ આત્મામા ચક્ષુ ધન્દિય પ્રાપ્ત થઈ
શકતી નથી નેમ જ વાગ્ધિન્દિય તથા મન પાત્ર પ્રાપ્ત થઈ શકતાં નથી
આત્મા સ્વયં પ્રકાશ છે, જેથી તે મનાદિનો અવિષય છે એ કે
બ્રહ્માત્મા મન તથા વાણી આદિનો અવિષય છે, છતાં યુતિ નિર્ગોપ-
મુખ વચનવડે ઉપદેશ કરે છે, કે, આત્મઅરૂપ બ્રહ્મ કાર્યથી લિંગ
તથા કાન્ધુથી લિંગ છે. આ પ્રમાણે પૂર્વના આચાર્યોએ અમને અવણ
કરાવ્યું છે, જે અમે તમને કરીએ છીએ એવોપનિષદ

નથી. વળી તૈત્તિરીય ઉપનિષદના બ્રહ્માનંદવક્ત્રીના ચતુર્થ અનુવાકમાં કહ્યું છે કે, બ્રાહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કુતશ્ચન યત્તો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ । જે અધિકારીને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયો છે તેને કોઈ તરફથી ભય હોતો નથી, આ બ્રહ્મ મન તથા વાણીનો અવિષય છે. ૩

યદ્વાચાનમ્યુદિતં येन वागम्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:—જે વાણીથી અભ્યક્ત છે તથા જેનાવડે

વાણી વ્યક્ત-સ્ફુટ થાય છે, તેને તું બ્રહ્મ-

બ્રહ્મ વાગાદિના રૂપે જાણ તથા બ્રહ્મની ઈદંરૂપે ઉપાસના

અવિષય રૂપ. કરવી, તે બ્રહ્મરૂપ નથી. ૪

ટીકા:—આત્માનું વર્ણન વાણીવડે થઈ શકવું અશક્ય છે તથા જેની પ્રેરણાથી પ્રેરિત થયેલી વાણી નાના પ્રકારના શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરે છે તે દેવ સ્વરૂપને તું બ્રહ્મરૂપે જાણ. જે પુરુષ ઈદંરૂપે અર્થાત્ જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયના ભેદની ભાક્ષ અનામરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે જગત્ પદાર્થ બ્રહ્મ નથી. ૪

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—જે, મનવડે મનન થઈ શકતો નથી, અને

જોમ કહે છે કે, જેનાવડે મન અર્થાત્ અંત કરણ પોતાનું

કાર્ય કરવા સમર્થ થાય છે તેને તું બ્રહ્મરૂપે જાણ તથા

ઈદંરૂપે લોક જે ઉપાસના કરે છે, તે બ્રહ્મરૂપ નથી. ૫

ટીકા:—શ્રીશંકર ભગવાનના મત પ્રમાણે 'મન' શબ્દ મહત્ત્વ ધરાવતો અર્થમાં વ્યવસ્થિતો નથી, પણ મનવડે મન તેમ જ બુદ્ધિરૂપ અંતઃકરણનો સમાવેશ કરેલો છે. ૫

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—જે, આત્મજ્યોતિ ચુક્ષુવડે જોતું નથી તથા

જેનાવડે ચક્ષુજ્ઞો જોઈ શકે છે, તેને તું બ્રહ્મરૂપે જાણ.

પણ ઇદંરૂપે જે ઉપાસના કરવામાં આવે છે, તે પ્રહ્ન-રૂપ નથી. ૬

ટીકા—જે આત્મજ્યોતિ, રૂપને પ્રહ્ન કરવાવાળા ચક્ષુ ઇન્દ્રિય-વડે જોતું નથી, પણ જોનાથી ચક્ષુઓ રૂપને પ્રહ્ન કરે છે, તેને તુ પ્રહ્ન-રૂપે જાણુ ૭

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—જે, શ્રોત્રવડે શ્રવણ કરતા નથી તથા જોનાવડે આ શ્રોત્ર શ્રવણ કરી શકે છે તેને જ તુ પ્રહ્નરૂપે જાણુ, પણ જેની લોક ઇદંરૂપે ઉપાસના કરે છે તે પ્રહ્ન-રૂપ નથી. ૭

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:—જે ચૈતન્ય, પ્રાણવડે શ્વાસ લેતું નથી પણ જોનાવડે પ્રાણ શ્વાસ લે છે તેને તુ પ્રહ્નરૂપે જાણુ. પણ જેની લોક ઇદંરૂપે ઉપાસના કરે છે તે પ્રહ્નરૂપ નથી. ૮

ટીકા—જે બ્રહ્મને પ્રાણ અર્થાત્ પ્રાણેન્દ્રિય લૌકિક ગંધની માફક વિષય કરતી નથી, પણ જે ચૈતન્યાત્માનો પ્રકાશ થવાથી પ્રાણ ઇન્દ્રિય અર્થાત્ પ્રાણ ઇન્દ્રિય પોતાના વિષય તરફ દોરવાય છે, તે બ્રહ્મને તુ પ્રહ્નરૂપે જાણુ ૮

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

દ્વિતીય ખંડ.

प्रह्म अर्ध्यात्म तथा अधिदैवतथी विलक्षण.

यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेव'पि नूनं त्वं चेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य च । देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये वि-दितम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—જે તુ એમ ધારે છે કે, હું (બ્રહ્મને) આરી રીતે જાણું છું તો (હું કહું છું કે) તુ બ્રહ્મના સ્વરૂપવિષે જે જાણુ છે, તે ખરેખર અદ્ય છે. આ પ્રહ્નરૂપે

ત્વં રૂપ (મારાથી લિન્ન રૂપ) તેમ જ દેવોન્તિ વેદ ચ ।

ધિદૈવત રૂપ બેઉ અલ્પ છે. આથી હજી ૨૥ ૨ ॥

મનન કરવું યોગ્ય છે. (શિષ્ય વિચાર કરી ન. એમ પછી, કહે છે કે-) હું ધારું છું કે; તે મને વિદિત છે. ૧-

ટીકા:—શ્રી શંકર ભગવાને આના સંબંધમાં કહ્યું છે કે,

પ્રથમ ખંડમાં દર્શાવાયેલ બ્રહ્મના સ્વરૂપવિશેના વ્યાખ્યાનને જે શિષ્ય અનુસરે છે, તેને મનન કરવાની આવશ્યકતા રહે છે, કે જે બ્રહ્મને પૂર્ણ રીતે જાણું છું. વેદાન્તનાં સર્વ વચનોનું મુખ્ય તાત્પર્ય એ છે કે જેને જ્ઞાન છે તે દરેક જાણુ બ્રહ્મરૂપ છે. આ ઉપનિષદમાં બ્રહ્મ સંબંધીના વિચારની પ્રથમ શરૂઆત આ વચન-થી થાય છે કે "તે શ્રાવના શ્રાવરૂપે છે" અને તે વચનનું પૂર્ણ-પણે પ્રતિપાદન આ વચનથી થાય છે કે, "તે વાણીવડે પણ વ્યક્ત નથી." છેવટ તે વેદાંત શાખાનો નિર્ણય નીચલા શબ્દોથી થાય છે:—"તે (બ્રહ્મ) જે વિદિત છે તેનાથી લિન્ન છે." આથી રીતનાં સ્કૃટ કારણો છતાં શિષ્યનું એમ ધારવું થાય છે કે મને બ્રહ્મ સંબંધી પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તે કેવળ મિથ્યા છે. જ્ઞાનનો વિષય થનારી દરેક વસ્તુ-નું પૂર્ણ જ્ઞાન શક્ય છે. પણ જે વસ્તુ જ્ઞાનનો વિષય જ નથી, તેનું જ્ઞાન થવું તદ્દન અશક્ય છે. આ વસ્તુ તે બ્રહ્મ છે. કારણ કે—તે પોતે જ્ઞાતારૂપે છે અને અન્ય વસ્તુ વિષે સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પણ તે પોતે પોતાના જ્ઞાનનો વિષય થઈ શકતો નથી. હું કે જે પોતે જ્ઞાતા છું તે કદી જ્ઞાનનો વિષય થઈ શકું નહિ. કારણ કે—જે તેમ થાય તો મારા જ્ઞાતાપણના સ્વભાવનો નાશ થાય. જેમ અગ્નિ અન્ય વસ્તુઓને બાળી શકે છે પણ તે પોતાને બાળે છે એમ કહેવાઈ શકે નહિ તેમ એમ પણ કહેવાઈ શકે નહિ કે, બ્રહ્મ અન્ય વસ્તુના જ્ઞાનનો વિષય થઈ શકે છે, કારણ કે—તે સિવાય જ્ઞાતારૂપે અન્ય કોઈ બીજી વસ્તુ અસ્તિત્વરૂપે હોતી નથી.

"તું જે જાણે છે તે અલ્પ છે" એમ જે મૂળમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેના ઉપરથી શિષ્યને શંકા થાય છે કે, ત્યારે બ્રહ્મનો સ્વભાવ ધણારૂપે હોવો જોઈએ. કારણ કે તે વચન વધારે અથવા ઓછાપણાનો વિચાર દર્શાવે છે. આનો પ્રતિઉત્તર એ છે કે, મુક્ત દષ્ટિએ જ્ઞેતાં બ્રહ્મની કલ્પના એક જ રૂપે છે, તે ધણારૂપે નથી. કારણ, તે વર્ણ તથા આકાર રહિત છે. પણ સ્વૃષ્ટ દષ્ટિએ જ્ઞેતાં તેના સ્વભાવ ધણારૂપે છે, જે અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થતા આવરણને લીધે દેખાય છે.

નાહં મન્યે સુવેદેતિ નો ન વેદેતિ વેદ ચ ।

યો નસ્તદ્વેદ તદ્વેદ નો ન વેદેતિ વેદ ચ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—હું બ્રહ્મને સમ્યક્ રીતે જાણું છું, એમ

હું નથી માનતો. વળી હું તે બ્રહ્મને નથી

જાણતો, એમ પણ હું નથી માનતો. જો કે

નાતથી વિસમજ હું તેને જાણું છું (પણ જાણતાં છતાં ભેદ-

બુદ્ધિના અભાવથી હું તેને નથી જાણતો.)

પણામાંનો જે અધિકારી બ્રહ્મને જાણે છે, તે ઉપર

ઉદ્ભવ પ્રકારે જાણે છે. હું તેને નથી જાણતો એમ પણ

નથી, તેમ હું તેને જાણું છું, એમ પણ નથી. ૨

ટીકાઃ—નો ન વેદેતિ વેદ ચ આનું વિવરણ શ્રીશંકરભ-

ગવાને પોતાની તત્ત્વબોધિની પત્રિકામાં નીચે પ્રમાણે કર્યું છેઃ—

હું તેને નથી જાણતો એમ પણ નથી, તેમ હું તેને જાણું છું,

એમ પણ નથી.

ગુરુએ શિષ્યની પરીક્ષા લેવા ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો, ત્યારે

શિષ્ય એકાંત પ્રદેશ વિગે રહી, જે બ્રહ્માત્માના સ્વરૂપનો ગુરુએ ઉપદેશ

કર્યો છે તે આત્માના સ્વરૂપનો પોતાની બુદ્ધિવિગે નિશ્ચય કરી ગુરુની

સમીપ આવી નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યોઃ—

શિષ્ય—હે ગુરુ ! હું બ્રહ્મને જાણું છું એમ હું માનું છું.

ગુરુઃ—હે શિષ્ય ! તું બ્રહ્મના સ્વરૂપને કેવા પ્રકારનું જાણે છે ?

શિષ્યઃ—હે ગુરુ ! હું બ્રહ્મને જાણું છું એવા વિશ્વાસપથી હું

બ્રહ્મને નથી માનતો, તેમ જ હું બ્રહ્મને જાણું છું અથવા નથી જાણ-

તો એમ પણ નથી માનતો.

ગુરુઃ—આ તો તું વિરુદ્ધ બોલ્યો કે હું બ્રહ્મને જાણું પણ છું,

તેમ નથી પણ જાણતો. ત્યારે એમ તું માને છે કે હું બ્રહ્મને જાણતો

નથી ત્યારે હું બ્રહ્મને જાણું છું એમ તું કેમ કહે છે ? તેમ જ

ત્યારે હું બ્રહ્મને જાણું છું ત્યારે હું બ્રહ્મને નથી જાણતો, એમ કેવી

રીતે કહે છે ? ગુરુએ શિષ્યની પરીક્ષા લેવા સાર આ પ્રમાણે કર્યું,

ત્યારે શિષ્ય પોતાના દૃઢ નિશ્ચયથી જરા પણ સ્થાયમાન થયો નહિ

પણ સિંહની માફક ગર્જના કરતો પોતાનો યથાર્થ અનુભવ પ્રકટ

કરવા લાગ્યો.

શિષ્ય:—હે ગુરુ ! આપણા અજ્ઞાતાર્થોની મધ્યમાનો જે કોઈ પણ અધિકારી આત્માના સ્વરૂપને જાણે છે, તે મારી કહેલી રીત પ્રમાણે જ જાણે છે, જે “ અજ્ઞાતમા જ્ઞાત છે અથવા અજ્ઞાત છે ” એવા બે પ્રકારના વ્યવહારથી નિવૃત્ત થાય છે. ગુરુએ સ્વયં પ્રકાશ આત્માનો જે ઉપદેશ કર્યો હતો તેના પરથી નિશ્ચય કરી શિષ્યે સ્વયં પ્રકાશ આત્માને જ્ઞાત તથા અજ્ઞાતથી ભિન્ન કરી કહ્યો. ૨

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञानं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—જે (અજ્ઞાતેતા) માને છે કે, અજ્ઞાત

મત અર્થાત્ કર્તૃકર્માદિથી અજ્ઞાત છે, તે-
શ્રુતિનો ઉપસહાર નથી અજ્ઞાત મત છે (તે અજ્ઞાતને જાણે
છે.) જે (અજ્ઞાતો અવેતા) એમ જાણે

છે કે, અજ્ઞાત મત અર્થાત્ કર્તૃકર્માદિથી જ્ઞાત છે તે અજ્ઞાતને
જાણતો નથી. જે વિવિધ પ્રકારે તેને જાણે છે, તેને અજ્ઞાત
અવિજ્ઞાત છે તથા પ્રમાણાદિ વિવિધ જ્ઞાનથી રહિતરૂપે જા-
ણનારાઓને તે સમ્યક્ પ્રકારે જણાય છે. ૩

ટીકા:—આનો ભાવાર્થ એમ પણ થઈ શકે કે, જેઓ અજ્ઞાતને
જાણે છે તેઓને તે અવિજ્ઞાત છે અને જેઓ તેને નથી જાણતા
તેઓને તે વિજ્ઞાત છે. શકર ભગવાન આદી વધુ વિવેચન કરી કહે
છે કે, “ અમે અજ્ઞાતને નથી જાણતા ” આ વાક્યથી જેઓ કેવળ
અજ્ઞાતથી અજ્ઞાત છે તેઓને તો અમે અજ્ઞાતને જાણીએ છીએ
છું એવો વિચાર હોતો જ નથી. પણ જેઓ મન, બુદ્ધિ આદિ ધર્મિયો-
વડે તેને જુએ છે, તેઓને જ લેવા. આવા જનોને અજ્ઞાતું ખરું જ્ઞાન
હોતું નથી, કારણ કે અજ્ઞાત કેવળ સ્વરૂપવિશે આવા વિચારો હોતા નથી.

અદિથી ગુરુ શિષ્યનો સંવાદ ચાલતો નથી. પણ અતિ સર્વ
અધિકારીને ઉપદેશ કરે છે કે, જે નિદાન મન તથા વાણીના અવિ-
પયરૂપે અજ્ઞાત સ્વરૂપને જાણે છે તે અજ્ઞાત સ્વરૂપને જાણે છે તથા
જે મન તથા વાણીના વિપયરૂપે અજ્ઞાત માને છે તે અજ્ઞાત
સ્વરૂપને યથાર્થ જાણતો નથી. વિવિધ પ્રકારે જાણનારને
અજ્ઞાત અજ્ઞાત છે તથા વિવિધ પ્રકારથી રહિત જાણનારને
અજ્ઞાત જ્ઞાત છે, અર્થાત્ સ્વયં પ્રકાશ અજ્ઞાત મન તથા વાણીના અવિ-
પય છે, આ રીતે જાણનાવાળા વિદ્વાને યથાર્થ કરી અજ્ઞાતને જાણ્યો

છે તથા અજ્ઞાનીને દેહ, ઇન્દ્રિય, આદિમાં આત્મતત્ત્વશુદ્ધિ થાય છે આથી તે અજ્ઞાની પુરુષો બ્રહ્મના વિષયરૂપને જાણના છતાં તેના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતા નથી ૩

પ્રતિબોધવિદિતં મતમમૃતત્ત્વં હિ વિન્દતે ।

આત્મના વિન્દતે વીર્યં વિત્રયા વિન્દતેઽમૃતમ્ ॥ ૪ ॥

જો પ્રતિબોધરૂપે (બુદ્ધિવૃત્તિના સાક્ષીપણાવડે) જાણાયલો બ્રહ્મ મત (જ્ઞાત) થાય છે તો તે પુરુષ અમૃતતત્ત્વને પ્રાપ્ત થાય છે આત્માવડે (શમાદિ સુક્ષિપ્તવડે) સામર્થ્યને મેળવે છે અને જ્ઞાનવડે અમૃતને મેળવે છે ૪

ટીકા:—બ્રહ્મનંદ નિવાર ઉદ્ભવે એ એમ જે પુરુષ જાણ્યું છે તેને અમૃતતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ દરે રિચાગ્ના વેતારે જેને તે જાણ્યો છે તેને અમૃત ન પ્રાપ્ત થાય છે એમ મિત્ર વસ્તુસ્થિતિ આ નાગ્પે જેનો અભાવ માત્ર જાણના અવના રિચા નાગ્પે છે અર્થાત્ સર્વના દ્રશ્યરૂપે જો તે જાણવામાં આવે છે, તો તેને બ્રહ્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે

ધનાદિથી પ્રાપ્ત થયેલ શક્તિથી અમૃતતત્ત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી કારણ ધનાદિથી પ્રાપ્ત થયેલ સામર્થ્ય ક્ષણિક તથા બાહ્ય છે પણ આત્મજ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થયેલ સામર્થ્ય મૃત્યુને પણ ઓળંગી જવા શક્તિમાન છે, કારણ તે આંતર તેમ જ શાશ્વત પણ છે

અતઃ કરણની જે જે વૃત્તિ ઉત્પન્ન થય છે તે સર્વ વૃત્તિ આત્માના પ્રકાશવડે પ્રકાશિત થઈ ઉત્પન્ન થાય છે આ માના પ્રમાણ વિના કોઈ પણ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી આ જ કારણથી સર્વ વૃત્તિઓને ત્રિવિધરૂપે પ્રકાશ કરવાવાળો આત્મા તે સર્વ વૃત્તિથી મિત્તન સ્વપ્નપ્રમાણરૂપે છે આ આત્માના જ્ઞાનથી પુરુષ અમૃત ભાવને પામે છે, અર્થાત્ જન્મમરણાદિથી રહિત તથા આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્માત્માને પ્રાપ્ત થાય છે આ માના જાણવાથી સામર્થ્યને પામે છે આ વિદ્યારૂપ સામર્થ્યથી તે જન્મમરણાદિને પામતો નથી ધન, મિત્ર, મત્ર ઓષધ, તપ અથવા યોગવડે પ્રાપ્ત થયેલ સામર્થ્યવડે મૃત્યુને તરી શકાય નથી ૪

इह चेदवेदीदय सत्यमस्ति न चेदिहावेदान्महती वि-

નષ્ટિઃ । મૃતેષુ મૃતેષુ વિચિત્ય ધીરાઃ મૈત્યાસ્માલ્લોકાદમૃતા
ભવન્તિ ॥ ૫ ॥

અધિકાર યુક્ત શરીરમાં રહેલા આત્માનો મનુષ્ય
જોળજો છે તો તે મત્યને પ્રાપ્ત થયેલ કહે-
શરીરમાંના આ વાય છે. જે કોઈ પણ પુરુષ અધિકારવાળા
આત્માનું જ્ઞાનસ્વરૂપ શરીરમાંના આત્માને નથી જોળખતો તો
તેને મહાન્ અનર્થ થાય છે. જે ધીરપુરુષો
સર્વ જૂતમાત્ર વિશે (બ્રહ્મનું સ્વરૂપ) બાણે છે તેઓ આ
લોકમાંથી ગમન કર્યા પછી અમૃતરૂપ થાય છે. ૫

ટીકા—અધિકારી શરીરવાળા જે આ જન્મમાં જ પોતાના
શુદ્ધ સ્વરૂપને બાણી લે છે તો તે સત્સ્વરૂપ તથા આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મને
પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રુપ્ત ભરતખંડમાં અધિકારી મનુષ્ય શરીરને પ્રાપ્ત
થઈ પરમેશ્વરની આધારવડે મોહિત થાય છે,—તુરંત વિષયમાં આસક્ત
થાય છે તથા પોતાના આનંદસ્વરૂપ આત્માને જોળખતો નથી તો
તેને ઘણી જ હાનિ થાય છે. આ હાનિવડે પ્રુપ્ત વારંવાર જન્મ-
રજ્યાદિ દુઃખને પામે છે તથા કામ ક્રોધાદિ ચોરને આધીન થઈ પો-
તાના કર્મોપસાર અનેક ઉચ્ચ નીચ શરીરને ગ્રહણ કરવાથી મુક્તાવસ્થા-
ને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ પ્રમાણે અધિકારી મનુષ્ય શરીરમાં બ્રહ્માત્મ-
સ્વરૂપના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ મોક્ષ પામે છે. એક જ આત્મા સર્વ
સ્થાવર જન્મ જૂતો વિશે અનેકરૂપે થઈ પ્રતીત થાય છે જેમ વા-
સ્તવિક રીતે એક જ ચંદ્રમા જળપાવના ભેદવડે અનેકરૂપે પ્રતીત
થાય છે તેમ જ એકજ આત્મા વિપાધિના ભેદવડે અનેક રૂપે પ્રતીત
થાય છે પણ ખરું જોતાં તે એક છે. આ પ્રમાણે સર્વ જૂતોમાં
પરમાર્થરૂપે એક જ પરમાત્મા અનેકરૂપે રિયત છે. આ પ્રમાણે
જે ધીર અર્થાત્ વિવેકી પુરુષ વિશેષ ચિંતન કરી દેહ ઉદિપાદિકમાં
અહંમમાદિક ભુદિનો ત્યાગ કરે છે, તે પોતાના વર્તમાન શરીરને છોડી
અમૃત લાવને-મોક્ષને પામે છે, અર્થાત્ તે શરી જન્મમરજ્યાદિ
દુઃખને પ્રાપ્ત થતો નથી ૫

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

તૃતીય ખંડ.

બ્રહ્મવિધાનું ઉમારૂપે પ્રકટ થવું.

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमही-
यन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥१॥

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્મે એક સમય દેવોને માટે વિજય મેળ-
વ્યો. આ બ્રહ્મના વિજયથી દેવતાઓનો મહિમા વધ્યો.
તેઓએ ધાર્યું કે, આ વિજય અમારો જ છે તથા આ મ-
હિમા પણ અમારો પોતાનો જ છે. ૧

ટીકા:—સમ્યક્દાનંદ લક્ષણરૂપ બ્રહ્મે દેવોનાપર અનુગ્રહ કરી
અસુર લોકોપર જય મેળવ્યો. આ સમ્યક્દાનંદ બ્રહ્મથી અસુરોનો પરા-
જય થવાથી ઇન્દ્રાદિ સર્વ દેવો પૂજવા લાગ્યા. તેઓ એમ માનવા
લાગ્યા કે, કાર્ય કારણના સંઘાતરૂપ અમોએ જ અસુરોનો પરાજય
કરી ઉત્કર્ષ મેળવ્યો, અર્થાત્ તેઓમાં અદ્ભુત ઇત્પન્ન થયો.

વિજય:—ભારે અસુરો પોતાની શ્રેષ્ઠતા અર્થે દેવોની સાથે
લડતા હતા ત્યારે બ્રહ્મે દેવોનો અસુરોપર વિજય મેળવ્યાવ્યો. થી શંકર
ભગવાન આ સંબંધમાં કહે છે કે, દેવતાના દષ્ટાંતથી બ્રહ્મના સ્વ-
રૂપને ઓળખવાની કઠિનતા પડે, જેથી કથારૂપે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વર્ણ-
વવામાં આવ્યું છે અથવા તો અગ્નિ આદિ સર્વ દેવો બ્રહ્મજ્ઞાનવડે
શક્તિને પામે છે, જેથી બ્રહ્મના મહિમાની સ્તુતિ કરવા આ કથા
આપવામાં આવી છે. ૧

तद्वैपां विजज्ञो तेभ्यो हे प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्त कीमिदं
यक्षामिति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—તેણે તેઓના આ(મોહને)ભણ્યો તથા તેઓની
સમક્ષ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું. દેવોએ તેમને ઓ-
ળખ્યા નહિ (તથા માંહોમાંહે પૂછવા લાગ્યા કે) આ પ્ર-
ત્યક્ષ પૂજ્ય શું હશે ? ૨

ટીકા:—એક સમયે સ્વર્ગ લોક વિશે રહેતા દેવોએ બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રતાપથી સર્વ અસુરોનાપર જય મેળવ્યો. જેવી રીતે અગ્નિની સમીપતાથી પતંગીઆનો નાશ થાય છે, તેમ બ્રહ્મવેદના દેવતાઓની સમીપતાથી અસુરોનો નાશ થયો. જેમ તમ લોહપિંડ તૃણાદિનો દાહ કરવા સમર્થ થાય છે, પણ અગ્નિના મંબંધવિના તે લોહ કેવળ પોતે જ તૃણાદિનો દાહ કરવા સમર્થ નથી, તેમ બ્રહ્મરૂપી અગ્નિથી પ્રકાશવાન અર્થાત્ બળવાન દેવો અસુરોનો નાશ કરવા લાગ્યા. બ્રહ્મરૂપ અગ્નિના સામર્થ્યવિના દેવોરૂપ લોહ તૃણની માફક અસુરોનો નાશ કરવા સમર્થ થતા નથી, માટે બ્રહ્મતેજવડે દેવોએ અસુરોનો નાશ કરવા સમર્થ થાય છે. જો બ્રહ્મજેજી જ દેવો અસુરોનો નાશ કરવા સમર્થ થયા તથા બ્રહ્મ સર્વન વ્યાપક હોવાથી સર્વના આત્મારૂપ છે, આથી સર્વ પુરુષોમાં બ્રહ્મ વિદ્યમાન હોવાથી તે સર્વ પોતપોતાના શત્રુઓનો નાશ કરવા શક્તિવાન કાં થતા નથી, એવી કોઈને શંકા ઉત્પન્ન થાય, તો તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે, સૂર્યને પ્રકાશ સર્વત્ર વ્યાપક છે, છતાં સૂર્યકાંત મણિ વિશે સૂર્યનાં કિરણો પડવાથી તે પટાદિને દાહ કરવા સમર્થ થાય છે અન્ય ગ્રંથો વિશે રહેલ ગરિમ દાહ કરવા સમર્થ નથી. તેમ બ્રહ્મતેજ જો કે સર્વત્ર વ્યાપક છે, છતાં પણ સત્વગુણપ્રધાન દેવતાઓમાં તે વિશેષ કરી હોય છે, આ હેતુથી જ દેવો બ્રહ્મબળવડે અસુરોનો જય કરતા હતા. “ બ્રહ્મ બળવડે અમારો જય થયા છે ” આમ માનવા છતાં ભોગ વિશે આસક્ત થવાથી દેવોને તે વિગ્ધરણુ થયું તથા એમ માનવા લાગ્યા કે, અમે અમારા પોતાના બળથી જ અસુરોનો જય કર્યો છે. જેમ દુઃખને પ્રાપ્ત થયેલ કોઈ પુત્ર કોઈ દાણ પુત્રની કૃપાવડે દુઃખમાંથી મુક્ત થતા નહીં ફરી ભોગમાં આમકત થવાથી પોતાના ઉપકારને ભૂતી જાય છે, તેમ બ્રહ્મના બળથી અસુરો છુટ્યા પછી ભોગમાં આસક્ત થવાથી દેવો બ્રહ્મના ઉપકારને ભૂતી ગયા તથા રજ્જે-ગુણી થવાથી તેઓએ એમ માનવા લાગ્યા કે, અમે પોતે જ અસુરોનો નાશ કરી દીધો. અમે અમારી પોતાની શુદ્ધિવડે અસુરોનો જય કર્યો છે, અમે મહા બળવાન છીએ, અમારા સરખું બીજું કોણ સંસારમાં બળવાન છે ? આ રીતે જ્યારે દેવોને નાશ કરી દીધો અભિમાન ઉત્પન્ન થયું ત્યારે ગર્વને દરણુ કરનાર પિતા તુલ્ય દયાળુ ધૃત્વર (બ્રહ્મ) દેવોના ક્ષણ માટે આ પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યા, કે આ દેવો હું બ્રહ્મના તેજથી આટલા બળવાન છતાં કૃતધ્વી થઈ મારું વિરમ-

રણુ કરે છે. આ અભિમાનથી એ લોકનો નાશ થશે, માટે એ લોકો
કોતું અભિમાન દૂર કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે દયાળુ બ્રહ્મે વિચાર
કરી પોતાની માયાવડે તેઓ સચુણ સ્વરૂપ થઈ, યક્ષતું (પૂજ્યતું)
રૂપ ધારણ કરી દેવસભા નિર્ણે પ્રકટ થયા. આપું યક્ષતું સ્વરૂપ ઓ-
ળખી ન શકવાથી તેઓ મહિમામાંહે કહેવા લાગ્યા કે, આ પૂજનીય
સ્વરૂપ કોતું છે ? કોઈ અમારા ઇન્દ્ર સહસ્રો આવીલ છે કે કોઈ
ખીણું છે ? ૨

તેઽગ્નિમદ્રુવન્ જાતવેદ ઇતદ્વિજાનીહિ કિમેચક્ષમિતિ તથેતિ
॥૩॥ તદભ્યદ્રવત્તમભ્યવદત્ કોઽસીત્યગ્નિર્વા અહમસ્મીત્યવ્રવીજ્ઞા-
ત્તવેદા વા અહમસ્મીતિ ॥ ૪ ॥

તેઓએ અગ્નિને કહ્યું, હે જાતવેદ ! તમે જઈ ખખ-
ર ઠાઢી લાવો કે; આ યક્ષરૂપે કોણુ છે ? અગ્નિએ તેમ
કરવાની હા પાડી. ૩ તે (અગ્નિ દેવ) તેની (બ્રહ્મની)
સમીપ ગયા. બ્રહ્મે કહ્યું “તું કોણુ છે” તેણે પ્રત્યુત્તર દીધો
કે ‘હું’ ખરેખર અગ્નિદેવ છું. હું ખરેખર જાતવેદ છું. ૪

તસ્મિન્સ્તવયિ કિં વીર્યમિત્યપીદન્ સર્વં દહેયમ્ । યદિદં
પૃથિવ્યામિતિ ॥ ૫ ॥ તસ્મે તૃણં નિદધાવેતદ્દેહિતિ તદુપમેયાય
સર્વજવેન તન્ન જ્ઞાનક દગ્ધું સ તત એવ નિવણ્ણતે નૈતદશકં વિજ્ઞાતું
યદેતદ્વક્ષમિતિ ॥ ૬ ॥

બ્રહ્મે તેને પૂછ્યું;—તારે વિશે કેવા પ્રકારનું સામર્થ્ય
રહેલ છે ? અગ્નિએ પ્રત્યુત્તર દીધો કે,—આ પૃથ્વી વિશે
જે કાંઈ હોય છે તેનું દહન કરવા હું શક્તિમાન છું. ૫
તેણે (યક્ષરૂપ બ્રહ્મે) તેની—અગ્નિની સમીપમાં એક
તૃણ મૂક્યું અને કહ્યું, “આનું દહન કર.” પોતાના સર્વ
વેગવડે તે તૃણની સમીપ ગયો, પણ તે તેનું દહન કરી

* જાતવેદનો અર્થ ધનનો દાતા, વ્યાપકરૂપ અથવા અત્યંત
બુદ્ધિમાન થાય છે.

શક્યો નહિ. ત્યારપછી તે દેવોની પાસે પાછો ફર્યો અને કહ્યું,—આ યક્ષરૂપ કોણ છે તે જાણવા હું શક્તિવાન થાઉં એમ નથી. ૬

અથ વાયુમદ્યુવન્ વાયવેતાદિજાનીહિ કિમેવગ્રસામિતિ તથેતિ ॥૭॥ તદભ્યદ્રવત્તમભ્યવદત્કોઽસીતિ વાયુર્વા અહમસ્મીત્યવ્રવીન્માતરિશ્વા વા અહમસ્મીતિ ॥ ૮ ॥

પછી તેઓએ વાયુદેવને કહ્યું, કે હું વાયુદેવ ! આ યક્ષરૂપ કોણ છે તે જાણી આવો. વાયુદેવે તેમ કરવાની હા પાડી. ૭ તે (વાયુ) તેની સમીપ ગયો. પ્રશ્ને કહ્યું, કે " તું કોણ છે ?" તેણે પ્રત્યુત્તર દીધો;—“હું ખરેખર વાયુ છું, હું ખરેખર માતરિશ્વ છું.” ૮

ટીકા — *માતરિ-અતરિક્ષેશ્વયતીતિ માતરેશ્વઃ વાયુ પોતાના અતરિક્ષ વિશે રહે છે, માટે એને માતરિશ્વ કહેવામાં આવેછે.

તસ્મિન્સ્વત્વયિ કિં વીર્યમિત્યપીદં સર્વમાદદીયં યદિદં પૃથિવ્યામિતિ ॥૯॥ તસ્મૈ તૃણં નિદધાત્રેતદાદત્સ્વેતિ તદુનમેયાય સર્વજવેન તન્ન શશાકાદાનું સ તત ઇવ નિવદ્યતે નૈતદશકં વિજ્ઞાતું તદેતદ્યક્ષમિતિ ॥ ૧૦ ॥

તેણે—પ્રશ્ને વાયુને પૂછ્યું; તારું સામર્થ્ય કેટલું છે ? વાયુએ પ્રત્યુત્તર દીધો;—આ પૃથ્વીપર જે કંઈ હોય છે, તેને ધસડી શકવા હું મામર્થ્યવાન છું. ૯ પછી, પ્રશ્ને તેની સમીપ તૃણ મૂક્યું તથા કહ્યું;—આ તૃણને ધસડી જા. વાયુ પોતાના સર્વ વેગવડે તેની સમીપ ગયો, પણ તે તૃણને ખસેડી શક્યો નહિ. પછી તે દેવોની પાસે પાછો ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે,—આ યક્ષરૂપ કોણ છે, તે હું જાણી શકું એમ નથી. ૧૦

અથેન્દ્રમન્નુવન્મધવન્નેતાદ્વિજીનીંદિ કિમેતદ્યક્ષામિતિ તથેતિ તદ્ભ્યદ્ર-
વત્તસાત્તિરોદધે ॥ ૧૧ ॥

૫છી સર્વ દેવોએ ઇન્દ્રદેવને કહ્યું.—હે મધવન્ ! આ
ચક્ષુરૂપ કોણ છે, તે જાણી લાવો. ઇન્દ્રે તેમ કરવાની હા
પાડી. તે તેની સમીપ ગયો, પણ બ્રહ્મા તેની સમીપમાંથી
અદૃશ્ય થઈ ગયા. ૧૧

ટીકા:—સર્વ દેવોમાં ઇન્દ્ર વધારે વીર્યવાન્ છે, છતાં બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત
કરવામાં તેની શક્તિ અદ્ય છે, તે દર્શાવવા બ્રહ્મા ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા.

સ તસ્મિન્નેવાકાશે સ્ત્રિયમાજગામ વહુશોભમાનામુમાં હૈમવર્તી
તાં હોવાચ કિમેતદ્યક્ષામિતિ ॥ ૨૫ ॥ ૧૨ ॥

ત્યાં 'અંતરિક્ષ વિશે અતિશય શોભાચુક્ત દ્વિભવાનની
પુત્રી ઉમારૂપે એક સ્ત્રીને તેણે જોઈ. તે તેની સમીપ ગયો.
તથા પૂછવા લાગ્યો કે, આ ચક્ષુરૂપ કોણ છે ? ૧૨

ટીકા:—અગ્નિ તથા વાયુની માફક ઇન્દ્ર પાછો ફર્યો નહિ, પણ તે
ચક્ષુરૂપ કોણ દશે તેના વિચારમાં ત્યાં જ ઉભો થઈ રહ્યો. ચક્ષુ વિશે ઇન્દ્ર-
ની શ્રદ્ધા જોઈ ઉમારૂપે બ્રહ્મવિદ્યા તેની સમીપ પ્રકટ થઈ. હૈમવતીના
બે અર્થો થાય છે, કાં તો સુવર્ણથી અલકૃત થયેલ અથવા દ્વિભવતની
પુત્રી, કારણ તે ઇશ્વરાંશવની સમીપમાં જ સર્વદા રહે છે, માટે તે
જાણતાં હોવાં જોઈએ. દ્વિભવતની પુત્રી " એમ શંકરનું કહેવું વધારે
એક લાગે છે. આ ઉપનિષદ બધારે અસ્તિત્વમાં આવેલું ત્યારે રૌતબ-
ક્તિ વધારે પ્રજ્વળ હોવી જોઈએ ડા. વેળર આના સંબંધમાં નીચે
પ્રમાણે વિવેચન કરે છે:—

કેન ઉપનિષદના ૩ જ તથા ૪ થા ખંડ પ્રમાણે પૃથ્વી, અં-
તરિક્ષ તથા સ્વર્ગ વિશે જેવા અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય મુખ્ય દેવો ગણા-
ય છે તેવા જ અગ્નિ, વાયુ તથા ઇન્દ્રને પરમ પૂજ્ય માનવામાં આ-
વ્યા છે. અગ્નિ, વાયુ તથા ઇન્દ્રની ગણના બે દેવોમાં કરવામાં આવી
છે. કારણ ઇન્દ્ર તથા વાયુનું એક જ રૂપ છે. શુક્લ તથા કૃષ્ણ યજુ-
ર્વેદમાં આ સંબંધ ધણાં દર્શાવેલો જોવામાં આવે છે, જેમાં આ બેને
દિવ્યનમાં મૂકવામાં આવે છે તથા ઋગ્વેદના પુરુષસૂક્તવિશે અ

એક દેવોની સાથે એક વચન મુકવામાં આવ્યું છે. જ્યાં આ બાગ્ય નિજે પૂર્ણ ખુલાસો આપી શકાય એમ નથી. પણ એટલું તો નથી છે કે, સર્વ પવિત્ર વસ્તુઓની સાદૃશ્યતા અભવિને માનવામાં આવે છે. આ વાર્તા પણ એમ દર્શાવી આપે છે કે, સર્વ પવિત્ર વ્યક્તિઓમાં અહાની શ્રેયતા પૂર્ણ છે, અભ અને દેવતાઓના મધ્યમરૂપે ઉમા દિ-મવતી દેવી શીને દોગે ? શકુના વચન પ્રમાણે ઉમારૂપે અભવિદ્યા ઇન્દ્રની સગીષ પ્રકટ થયેલ કરેવામાં આવે છે. સોમ ગમ્મના વિવેચનનિમે સપચ્ચાર્યા ક્તુ છે કે, દિમચત્ પુત્ર્યા ગૌર્યાં વ્રહ્મવિદ્યામિમાનીકરત્પ્રાન્ ગંગીયાચક્રાં વ્રહ્મવિદ્યાં ઉપલભ્યથાનિ અન યત્ તલચક્રાગોપાનિર્વાદિ વ્રહ્મવિદ્યામર્તિપ્રસ્તા-થે. યદુ શોભમાનાં ઉમાં હૈમચર્તાં તાં દ્યોવાચેતિ તદ્દિપયતયા ઉમયા સહ વર્તમાનત્યાત્ સોમ. તેમજ અનુવાનિક્કાર લખે છે કે, -ઉમા વ્રહ્મવિદ્યા તયા સહ વર્તમાન સાંમ પરમાત્મન્ વળી ક્તુ છે -; અવિકા જગન્માતા પાર્વતી નસ્યા મર્તર્ગિ અધિકા-પસ્યો તસ્યા યત્ વ્રહ્મવિદ્યાત્મકદેહ ઉમાશન્દેનોચ્યતે. (૧૨)

इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

ચતુર્થ અંક.

ઇન્દ્રના અભિમાનનો નાશ.

સા વ્રહ્મેતિ દ્યોવા ચ વ્રહ્મણો વા એતદ્વિજયે મહીયધ્વમિતિ તત્તો હૈવ વિદાશ્ચકાર વ્રહ્મેતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ - તે વ્રહ્મવિદ્યાએ કહ્યું, - (તે વ્રહ્મરૂપ છે) કારણ વ્રહ્મનો આ વિજય થવાથી તમે મહિમાને પામ્યા. આથી - ઉમાના કહેવાથી જ તેણે (ઇન્દ્રે) વ્રહ્મને ઓળખ્યા. ૧

ટીકા - જ્યારે ઇન્દ્રે દેવીને પૂછ્યું, ત્યારે અભવિદ્યારૂપ ઉમાદેવી તેને કહેવા લાગ્યા; 'હે ઇન્દ્ર ! જે વક્ષ તે' જોયો તેનાપ્રતાપથી જ તારે જય તથા મહિમા છે. પણ તને પોતાને અભિમાન આવ્યું તેથી તારું અભિમાન તોડવા અહીં મહત્ત્વ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. ' જ્યારે

ઉમાદેવી૩૫ બ્રહ્મવિદ્યાએ ઇન્દ્રને આમ કહ્યું, ત્યારે ઇન્દ્ર અભિમાનનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મને સર્વ જગતનું કારણ માનવા લાગ્યો. ૧

તત્સમાદ્વા એતે દેવા અતિતરામિવાન્યાન્દેવાન્ યદાગ્નિર્વાયુરિન્દ્રસ્તે
લેનન્નોદિષ્ટં પસ્પર્શસ્તે લેનત્ પ્રથમો વિદાશ્ચકાર બ્રહ્મેતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—આ બ્રહ્મથી ખરેખર આ દેવો—અગ્નિ, વાયુ અને ઇન્દ્ર ખીલ દેવોથી શ્રેષ્ઠ થયા. કારણ કે તેઓએ ઘણાજ સમીપમાં તેનો સ્પર્શ કર્યો તથા તેઓએ પ્રથમ બ્રહ્મને ઓળખ્યા. ૨

ટીકા:—અગ્નિ, વાયુ તથા ઇન્દ્ર આ ત્રણ દેવો બ્રહ્મની સાથે જોડવા માટે ઘણાજ સમીપમાં ગયા. આથી તે ત્રણ દેવો ખીલ દેવો કરતાં શક્તિ તથા ગુણમાં અધિક થયા. તેઓએ બ્રહ્મથી કહેવાયેલ સવાદાન્ પ્રકારવડે બ્રહ્મનો સ્પર્શ કર્યો, માટે તેઓ પ્રથમ થયા. તેમાં પણ ઇન્દ્રે પ્રથમ જાણ્યું, કે આ બ્રહ્મ છે તથા અગ્નિ અને વાયુ એ ઇન્દ્રના કહેવાથી જાણ્યું, માટે ઇન્દ્ર સર્વ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાયા. ૨

તત્સમાદ્વા ઇન્દ્રોઽતિતરામિવાન્યાન્ દેવાન્ સ લેનન્નોદિષ્ટં પસ્પર્શ સ
લેનત્ પ્રથમો વિદાશ્ચકાર બ્રહ્મેતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—આથી ખરેખર ખીલ દેવો કરતાં ઇન્દ્ર શ્રેષ્ઠ થયો, કારણ કે તેણે સાચી વધારે બ્રહ્મનો સ્પર્શ કર્યો તેણે બ્રહ્મને પ્રથમ ઓળખ્યા. ૩

તત્સ્યૈષ આદેશો યદેતદ્વિશ્રુતો વ્યચ્યુતદ્વા ૩ ઇતીતિ ન્યમીમિપદાં ૩
ઇત્યધિદૈવતમ્ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—તેનો બ્રહ્મવિદ્યાનો આ આદેશ—ઉપદેશ છે. તે વિદ્યુતની માફક પ્રકાશ્યાં, તેઓ બ્રહ્મનું અધિદેવિ- આંખના પલકારામાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં. શકિત સ્વરૂપ આ અધિદૈવતરૂપ છે. ૪

ટીકા:—વિજળીના માફક બ્રહ્મ પોતાનું સ્વરૂપ તે દેવોને જતા-વી પાછું અદૃશ્ય થઈ ગયું વિજળીના પ્રકાશ સાથે અદૃશ્ય પ્રકટ

યતું સઃખાતું તે પ્રથમ ઉપમા છે. બીજી ઉપમા એ છે કે, જેમ નેત્રનું ખોલવું તથા મીચવું જોડા સમયમાં થાય છે તેટલા સમય-મુદ્ધી થતે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ રૂપે દર્શાવ્યું. આ ઉપદેશ અધિદેવત (દેવાને વિષય કરવાવાળો) છે.

સંકર ભગવાન આનો અર્થ એમ કરે છે કે, બ્રહ્મ એક ક્ષણ મુદ્ધી પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવી અદૃશ્ય થઈ ગયા. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અધિ-દેવત સાથે સરખાવવા આ મંત્ર આપવામાં આવ્યો છે તથા આ મંત્રનો ભાવાર્થ એ થાય છે કે, બ્રહ્મનો સ્પર્શ ઇન્દ્રિયવડે વિદ્યુતની માફક થાય છે એટલે કે 'આ સ્પર્શ છે' એમ કહેવામાં આવે તે પહેલાં તો સ્પર્શનો નાશ થાય છે. વિદ્યુતસાથે આપવામાં આવેલી આ સાદૃશ્યતા ક્ષણિકત્વ માટે હોય અથવા તો પ્રકાશ દર્શાવવા માટે હોય. અથાધ્યાત્મ યદેસદગચ્છતીવ ચ મનોડનેન ચૈતદુપસ્મરત્યમીક્ષ્ણ સદ્ભૂત્વઃ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે અધ્યાત્મ ઉપદેશ વિશે કહેવામાં આવે છેઃ—જાણે બ્રહ્મ પ્રત્યક્ રૂપ અંતઃકરણ પ્રતિગમન કરતા હોય તથા તેનો સ્પર્શ કરતા હોય તેમ મન-વડે આ પ્રકૃત બ્રહ્મ સ્મરણ કરે છે કે (હું બ્રહ્મરૂપ છું). તેમ જ મનવડે આ નિરંતર સંકલ્પ રૂપે (અલિલાવારૂપે) થાય છે કે (આ બ્રહ્મ છે તથા હું તેનો સાક્ષાત્કાર કરું છું.) ૫

ટીકાઃ—આ મંત્રમાં બ્રહ્મનો અધ્યાત્મિક ઉપદેશ કહેવામાં આવ્યો છે; બ્રહ્મની સર્વિધિમાં હું ઉપાસકનું મન વિષય કરે છે. આ રીતનું જે ચિંતન કરવું તે અધ્યાત્મ ઉપદેશ કહેવામાં આવે છે. ૫

તદ્વ તદ્વનં નામ તદ્વનામિત્યુપાસિતવ્યં સ ય एतदेवं वेदाऽग्नि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ પ્રત્યક્ અલિન્ન બ્રહ્મ (પ્રાણી માત્રના વનનીયરૂપે અર્થાત્ ઉપાસ્યરૂપે હોવાથી) વનરૂપ છે. કારણ કે બ્રહ્મનું, વન એ શુષ્કાભિધાનવડે ચિંતન કરવું જોઈએ. (જે તેની આ પ્રમાણે ઉપાસના કરે છે તેને નીચે પ્રમાણે કૃણ થાય છે.) જે કોઈ સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મને ઉક્ત પ્રકારે જાણે છે, તે ઉપાસકની સર્વ જૂતો સેવા કરે છે. ૬

ટીકા:—બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના પ્રથમાધ્યાયના ચોથા બ્રાહ્મણના સોળમા મંત્રવિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે, સ્વાય લોકાચારિષ્ઠિમિચ્છેદેવઃ હૈવં વિદે સર્વાણિ ભૂતાન્યપિષ્ઠિમિચ્છન્તિ તદ્વા પતદ્વિદિતં મીમાંસિતમ્:—જેમ દરેક પુરુષ પોતાના સ્થાનને કાયમ રાખવા ઇચ્છે છે, તેમ સર્વ જૂના માનેા પણ એમ ઇચ્છે છે કે આ પ્રમાણે જે કાંઈ બ્રહ્મને આજીવે છે તેનું અસ્તિ થાયો. (૬)

ઉપનિષદં મો વ્રૂહીત્યુક્તા તે ઉપનિષદ્વાર્હીં વાવ ત ઉપનિ-
પદમબ્રૂમેતિ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—(શિષ્ય કહે છે) હે પૂજ્ય ! આપ ઉપ-
નિષદ (બ્રહ્મવિદ્યા) કહો. (ત્યારે શુરુ પ્રત્યુત્તર આપે
છે:—શ્રોત્રના શ્રોત્રરૂપે ઇત્યાદિવડે) તને જે ઉપદેશ કહે-
વામાં આવ્યો તે બ્રહ્મસંબંધીનું ઉપનિષદ્ અમે તને
સમજાવ્યું. ૭

ટીકા:—શિષ્યની આ પ્રમાણેની માંગણી એટલા માટે કરવામાં
આવી છે કે, જે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો, તેમાં બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી
પૂર્ણ ઉપદેશ છે કે હજી કાંઈ બાકી રહ્યો છે. આનો મુખ્ય ભાવાર્થ
એ થાય છે, જે બ્રહ્મવિષે કહેવામાં આવ્યું છે તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન
સંપૂર્ણ થાય છે. આ જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનથી રવતન છે, માટે આ સંબં-
ધી બીજું કાંઈ પણ અવશીય રહેલું નથી. કેટલાંક ઉપાયો છે કે,
જેથી મન બ્રહ્મજ્ઞાનનું વિષય થવાને તૈયાર બને છે. સાધનતરીકે
તેઓ અમે એટલા અગત્યના હોય, જતાં બ્રહ્મજ્ઞાનમાં તેના વિકાસ-
તરીકે તેના સમાવેશ થઈ શકતો નથી તથા તેઓ બ્રહ્મજ્ઞાનને સ્થાપન
કરતા નથી. ઉપનિષદ્:—તાદૈત્ય રૂપડે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ અદ્ભુતમાદિ
અંધિને સિધ્ધિ કરવી તથા અવિદ્યાનો નાશ કરવો, તે ઉપનિષદ્
અથવા બ્રહ્મવિદ્યા. (૭)

તસ્યૈ તપો દયઃ કર્મ્મોતિ પ્રતિષ્ઠા વેદાઃ । સર્વજ્ઞાનિ સત્ય-
માયતનમ્ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—તેની પ્રાપ્તિનાં (સાધનો) આ છે:—તપ,
દમ અને કર્મ છે; સર્વ અંગો સહિત
બ્રહ્મવિદ્યાનાં સાધનો. વેદો તેની પ્રતિષ્ઠારૂપ છે તથા સત્ય તેના
આયતન—સ્થાનરૂપ છે. ૮

ટીકા:—હે શિષ્ય ! બ્રહ્મવિદ્યાનાં સાધનો નીચે પ્રમાણે છે:—
 ૧ છું સાધન તપ કરવું તે છે. અહીં તપ શબ્દવડે ચિત્તની એકાગ્રતા લેવી, ૨ છું સાધન એ છે કે બાહ્ય ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરવી તથા ૩ છું સાધન એ છે કે સર્વ કર્મો નિષ્કામ કરવાં. અર્થાત તપ, દમ અને નિષ્કામ કર્મ, આ ત્રણ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રતિધારૂપ છે અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યાની સ્થિતિના હેતુરૂપ છે. ઉપર કહેલ તપ, દમ તથા કર્મથી ભિન્ન અમાનત્વ તથા અદંભતાદિ સાધનો પણ સાથે સાથે અંગીકાર કરવાં. આ પ્રમાણે ચાર વેદો ઋક્, યજુર્સુ, સામ તથા અથર્વ તથા તેનાં છ અંગો:—શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરક્ત, છંદ તથા જ્યોતિષ, બ્રહ્મવિદ્યાની સ્થિતિના હેતુરૂપ છે, તેમ જ જે સત્યવાદી હોય છે તેને જ બ્રહ્મવિદ્યા આશ્રયી છે. ૮

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये
 प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ૩૪॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:—જે કોઈ તેને—ઉપનિષદને આ રીતે જાણે છે, તે સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત થઈ, વિનાશ બ્રહ્મવિદ્યાનું ૬૭. રહિત તથા સર્વ કરતાં દ્રેષ્ટ એવા સ્વર્ગ-લોકમાં અર્થાત્ સ્વયં પ્રકાશ બ્રહ્મને વિષે સ્થિતિ કરે છે.

કઠોપનિષદ્.

ભૂમિકા.

કઠોપનિષદ્ કે જેનાપર શંકર મહાત્માએ ટીકા કરી છે, તેના બે અધ્યાયો છે. દરેક અધ્યાયમાં ત્રણ ત્રણ વહી છે. ડૉ. વેંઝરનો સિદ્ધાંત એ રીતનો છે કે, પ્રથમ કંઠ ત્રણ વહીમાં પૂર્ણ થતો હતો. આ માનવાને માટે તેનાં મુખ્ય કારણો આ છે કે, પ્રથમાધ્યાયની સમાપ્તિમાં નિયમ પ્રમાણે કંઈ પણ અવશેષ રહેતું નથી. દ્વિતીયાધ્યાય તદ્દન વેદાંતવચનોથી પૂર્ણ છે. બેઉ અધ્યાયોવિષે ભાષાની પણ સિન્નતા જોવામાં આવે છે તથા અર્થની અંદર બેઉ અધ્યાયો જોયે જુદાં જ ઉપનિષદો હોય એમ ગણેલા છે. આ પરથી ખુદ્દે ખુદ્દુ જણાઈ આવે છે કે, બન્નેની રચનાવિષે સિન્નતા હોવી જોઈએ. પ્રથમાધ્યાયની સમાપ્તિમાં ઉપનિષદનો વિષય પૂર્ણપણે પ્રદર્શિત કર્યો છે. દ્વિતીયાધ્યાયવિષે કંઈ પણ નવીન વિચાર આપવામાં આવ્યો નથી. જગર જો કે પ્રથમાધ્યાયની માત્ર પુનરાવૃત્તિ તેમાં નથી, છતાં તેમાં કંઈ મુખ્ય સિદ્ધાંત નથી, કે જેથી તે બન્ને અધ્યાયોને ગોઠવી શકાય. આ પરથી જણાઈ આવે છે કે, દ્વિતીયાધ્યાય આધુનિક રચાયેલ હોવો જોઈએ. પ્રથમાધ્યાયના કેટલાક વિષયોને વધારે ખુદ્દી રીતે વિવરણ કરવાના તથા તેમાંના સિદ્ધાંતને અમંશય રીતે દ્રઢીભૂત કરવાના હેતુથી આમ કરેલું હોવું જોઈએ.

સર્વ ઉપનિષદોમાં કઠોપનિષદ્ ઉત્તમ ગણાય છે અને એટલું તો કબુલ કરવું જ જોઈએ કે, વિચારની ઉન્નતિમાં, અર્થના ગાંભીર્યમાં, સંકલ્પના સૌંદર્યમાં તથા શુદ્ધ ભાવનાવાળી ભક્તિવિષે બીજાં કંઈ પણ ઉપનિષદો આગી સુલનામાં આવી શકે એમ નથી. કથાના પ્રથમ

ભાગમાં મનુષ્યના મનને મૈથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ જે પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય, તેવાનો ભગવાન ચમરાજના મુખથી અપાતા પ્રત્યુત્તરરૂપે ઉચ્ચતમ વિચાર જગતનાં ક્ષણિક મુખ કરતાં અખંડાનંદની કેટલી ગ્રેષ્ઠતા છે, તેના સંબંધમાં નચિકેતાએ દર્શાવેલ પોતાની અત્યંત આતુરતા તથા દૃઢ નિશ્ચય તથા નચિકેતાને ચમરાજે ઘણી લાલચો આપવા છતાં તે નહિ કબુલ કરતાં દૃઢ રીતે પોતાના એક જ સંકલ્પને પકડી રહેવાની તેની દૃઢતા, તેમ જ જીવાત્મા અને પરમાત્મા એક જ છે તે સંબંધી આપેલ મિદ્ધાંતોલકે સર્વ ઉપનિષદોના કરતાં આની ગણના પ્રથમ કરવામાં આવે છે. ‘રી-પબ્લિક’ નામના પુસ્તકના પ્રથમ તથા દ્વિતીય ભાગમાં આવા જ પ્રકારની મનની ઉચ્ચતા પ્લેટોએ દર્શાવી છે, જેમાં તેણે કહ્યું છે કે, ન્યાયની સર્વ કરતાં મોટી કિંમત છે તથા ગમે તેવું સંકટ આવી પડવા છતાં ન્યાયનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. પ્લેટો શરીરને રચની સાદૃશ્યતા આપે છે, આત્માને સારથિની ઉપમા આપે છે, ઇન્દ્રિયોને અશ્વોની ઉપમા આપે છે તથા મનને રશ્મિની ઉપમા આપે છે.

આત્માના નિર્દિધ્યાસનવડે જેમ જેમ દરેક મહાત્મા ઋષિઓને, આત્માસંબંધી જ્ઞાનનો પ્રકાશ થવા માંડ્યો, તેમ તેમ તેઓ સૂત્રરૂપે ઉપનિષદોવિષે ઉમેરતા ગયા. આમ હોવાથી સર્વ ઉપનિષદોને સરખાવતાં તેમાં વિચારોની સકલના જોવામાં આવતી નથી. છતાં સર્વ ઉપનિષદોનું સમ્યક્ સમીક્ષણ કરતાં એક વ્યાવહારિકરૂપ તથા ત્રણ કાલ્પનિકરૂપે પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે, મનુષ્યની ઉચ્ચતમ ધારણા શી હોય છે ? ૨ ને એ કે જગતનું સૌથી અંતિમ કારણ શું હોય ? ત્રીજો પ્રશ્ન એ કે, જગતની સાથે આ કારણનો શો સંબંધ છે ? તથા ચોથો પ્રશ્ન એ કે, આપણે તે કારણરૂપને કેવી રીતે ઓળખી શકીએ ?

પ્રથમ વહીમાં પ્રથમ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરનો સમાવેશ થાય છે. હુંકમાં તેમાં દર્શાવેલ વિચારો નીચે પ્રમાણે છે:-સાધારણ રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે, વેદનું જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ સુખને પ્રાપ્ત કરે છે. પણ વેદવિહિત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી તથા વેદજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતું સુખ અર્થાત્ સ્વર્ગ-સુખનો ભોગ દાણિક છે તથા જે મનુષ્ય અવિકારી સુખ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, તેના મનને તે સુખ સતોષ પમાડતું નથી. આત્મા અવિકારી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવાથી ઉત્પન્ન થતું જે સુખ, અખંડાનંદ કહેવાય છે. આથી એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે, ઇન્દ્રિયો તથા મન આદિરૂપે દાણિક ભોગનાં સાધનોથી સર્વ વિલક્ષ્ણ છે તે મૃત્યુ પછી એવો જે આત્મા તેનું અસ્તિત્વ શું છે? આ વાતને સાબીત કરવાનું કાર્ય મહાન કઠિણ છે, છતાં તે કાર્ય ઘણા જ ઉચ્ચ પ્રકારનું છે. કારણ કે તે જ્ઞાનઅખંડ આનંદ પ્રાપ્ત કરાવવા સમર્થ છે. માટે કાંઈ પણ આનાકાની સિવાય તે વિષયને પ્રથમ હાથમાં લેવો જોઈએ.

દ્વિતીય વહીમાં જગતનું કારણ શું છે તથા આપણે તે કેવી રીતે જાણી શકીએ છીએ? આ પ્રશ્નોનું સાધારણ-સમાધાન તેમાં દર્શાવેલ છે. જે સુખ લાગે તેથી ભિન્ન આનંદરૂપે તે છે અને આ જ કારણથી મનુષ્યને દાણિક આનંદ તથા અખંડ આનંદ, આ બેમાંથી એકની જ સ્પૃહા રાખવી પડે છે. કારણ તે જાને આનંદો એવા ભિન્ન પ્રકૃતિવાળા છે કે, તે જાનેની પ્રાપ્તિ સાથે હોઈ શકે જ નહિ. સમ્યક્ પરીક્ષણ પછી માલમ પડે છે, આ બે પ્રકારનાં સુખોમાં અખંડાનંદનું સુખ શ્રેષ્ઠ છે. જે ચીજો આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે તે વસ્તુનું જ્ઞાન ખરું જોતાં અજ્ઞાનરૂપ* છે કારણ કે કેવળ આ જગત્ જ પોતાનાં

* જે જ્ઞાન પરમાત્મા સંબંધનું નથી તે અવિદ્યારૂપ છે. આ રીતનો વિચાર તે વેદાંતશાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. વેદાંત શાસ્ત્રવિષે દહેવામાં આપ્યું છે કે, સંસાર અવિદ્યા તથા માયાથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. વળી મુંડકોપનિષદના પ્રથમ ખંડના

વિષયસુખો સાથે અસ્તિત્વમાં છે, પણ બીજી દોષ પણ વસ્તુ સુખને અર્થે નથી. આ રીતની માન્યતા ઉત્પન્ન કરવાવડે અર્થાત્ વસ્તુના સત્ય સ્વરૂપને તે ભૂલાવામાં ના-બી દે છે. આ અવિદ્યા-અજ્ઞાનનું પરિણામ એ આવે છે કે, આત્મા મરણથી જન્મને અને જન્મથી મરણને વારંવાર પ્રાપ્ત થયાં કરે છે. આથી ઉલટી રીતે વિદ્યા અથવા જ્ઞાન સત્ય વસ્તુ તરફ દોરવી લઈ જાય છે તથા તેનો મુખ્ય હેતુ એ જ હોય છે કે, મનુષ્યના આત્માનો સત્ય વિષય પ્રદર્શિત કરવો. આત્મા સદ્ગુણ વા અસદ્ગુણથી, કાર્ય અથવા કારણથી તેમજ ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન આ ત્રણ કાળના પરિચેદથી રહિત છે. જે આત્માવડે પુરુષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેને જન્મ કે મરણ હોતું નથી. તે કાર્ય કે કારણથી ભિન્ન છે. તે અવિકારરૂપે છે તથા વિકારો જે જોવામાં આવે છે, તે કેવળ શરીરના જ વિકારો છે. આત્મા એકરૂપ, અનંત, પ્રહારૂપ, અશરીરી, મહાન્ તથા સર્વ વ્યાપકરૂપે છે. જે કે આત્મા અનંતરૂપ છે, છતાં જીવતા મનુષ્યના અંતઃકરણરૂપ પિંજરામાં રહે છે.

પ્રજ્ઞજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું ઘણું જ અલભ્ય છે. તેમાં શુર તથા શિષ્ય બન્ને પૂર્ણ રીતે અધિકારને પ્રાપ્ત થયેલ હોવા જોઈએ. આ પ્રજ્ઞજ્ઞાન તર્ક કરવાથી પ્રાપ્ત થતું નથી, વેદોના જ્ઞાન તથા સમજવાથી મળતું નથી, તેમ જ અનેક પ્રકારની વિદ્યાવડે પ્રાપ્ત નથી, પણ કેવળ અધ્યાત્મ યોગ-વડે પ્રાપ્ય છે. ઝાંકાર શબ્દનું મનન કરવું, તે પ્રજ્ઞજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન છે. ઝાંકાર સર્વ વેદવચનના તાત્પર્યરૂપ છે. પૂર્ણ પ્રજ્ઞ અથવા ન્યૂન પ્રજ્ઞ અથવા

ચતુર્થ સ્ત્ર વિષે તો એટલે સધી કહેવામાં આવ્યું છે કે, દ્વે વિદ્યે ચેદિતદ્યદ્વિતિ હ સ્મ યદ્બ્રહ્મવિદો વદન્તિ પરા ચૈવાપરા ચ ॥ બ્રહ્મવિત્ પુરુષો એમ કહે છે કે, વિદ્યા બે પ્રકારની :-૫-૧ તથા અપરા. અર્થાત્ બ્રહ્મ સંબંધી વિદ્યા પરા-એક ગણાય છે તથા વેદ વિષે દર્શનાયેલ વિદ્યા અપરા-કેતરતી ગણાય છે.

આ બેઉ પ્રકારના બ્રહ્મ સાથે ઈકાર સંબંધ ધરાવે છે. અવિદ્યા-માયાથી લિન્ન કેવળબ્રહ્મનું સ્વરૂપ તે પૂર્ણ શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મ કહેવાય છે અને જગત્ અથવા માયાયુક્ત બ્રહ્મ તે ન્યૂન બ્રહ્મ કહેવાય છે. જે પુરુષે પોતાની ઇન્દ્રિયોનું દમન કર્યું હોય છે, જેની બુદ્ધિ એકાગ્ર થયેલી હોય છે, જેનું મન સ્થિર હોય છે તથા જેને બ્રહ્મ બ્રહ્મવાની ઘણી-જ જિજ્ઞાસા હોય છે, તેનાથી જ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અનંત બ્રહ્મ તથા જગત વચ્ચે શી લિન્નતા છે, તેમ જ જીવાત્મા તથા પરમાત્મા વચ્ચે શી લિન્નતા રહેલી છે, તે તૃતીય વલ્લી વિષે દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

આ લોકમાં બે પ્રકારના જીવો છે, એક વ્યક્ત-અંતવાન્ જીવ તથા બીજો અવ્યક્ત અથવા અનંતવાન્ જીવ છે. વ્યક્ત જીવ ઇન્દ્રિયો, તેઓના વિષયો, મન તથા બુદ્ધિથી યુક્ત છે. તે ભોક્તા તથા અધિષ્ઠાતારૂપ છે. આ બધામાં ઇન્દ્રિયો કરતાં તેઓના વિષયો વધારે ઉત્કૃષ્ટ અર્થાત્ અતિ સૂક્ષ્મ તથા સર્વવ્યાપી છે. વિષયો કરતાં મન ઉત્કૃષ્ટ છે, તથા મન મહત્ કરતાં, મહત્ અવ્યક્ત કરતાં તથા અવ્યક્ત આત્મા જે અનંતરૂપ તથા અંતિમ હેતુરૂપ છે, તે કરતાં પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે. સર્વ ભૂતવિષે રહેલ આ આત્મા વ્યક્તરૂપે હાતો નથી, પણ એકાગ્ર બુદ્ધિને તે

* “ મ જેઓ આ જગત્ત્રિવે પોતાના કમોમાંથી યોગ્ય રીતે પાન કરે છે ” આ વિષે શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે, બે શબ્દ-વડે મનુષ્યનો જીવ અને ઈશ્વર સેવા કે જીવ અને સર્વ જગતના સંબંધથી મુક્ત મૂળ સ્વરૂપવાળો બ્રહ્મને સેવા. પ્રથમના કરતાં દ્વિતીય વિચાર વધુ યોગ્ય લાગે છે કારણ જગદાત્મા-ઈશ્વરસંબંધ અનંતાત્માના ગણવા સંબંધની અગત્ય રહેશે તથા તેથી જીવ અને જગદાત્મામાં કોઈપણ રીતની વિરક્તતા નહોતી નથી. આ બીજો જ અર્થ હોવો જોઈએ એમ કુટલા પરથી જણાય છે કે, દુરંત જ પાછળથી જીવાત્માનું સ્વરૂપ તથા અનંત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે પર જગદાત્મા વિષે કોઈપણ કહેવામાં આવ્યું નથી.

વ્યક્ત થાય છે. મહાત્માને આધીન થઈ જીવને જોળખવો એટલે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી. આ પ્રાપ્તિ થયા પછી સત્ય અમૃતપણાને પ્રાપ્ત થવાય છે.

શંકર ભગવાનના કહેવા પ્રમાણે ચતુર્થવલ્લીમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, આત્મજ્ઞાન, પ્રાપ્તિમાં મહત્ત્વ અવરોધરૂપ અવિદ્યા છે. તૃતીય વલ્લીની સમાપ્તિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, આત્મા શુદ્ધ છે અને જ્યારે તેમ છે ત્યારે તે જ્ઞાત કેવી રીતે થઈ શકે છે ? આનો પ્રત્યુત્તર આ રીતે છે - જ્યારે ઇન્દ્રિયો તેઓના વિષયો અને જ્ઞાનદોષથી વિરક્ત થાય છે ત્યારે પોતાના આત્માવડે જ આત્માને જોળખી શકે છે. આમ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી ભગવત તથા સ્વભાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયજન્ય તથા ખીજા શુદ્ધો તેના જોવામાં-ભણવામાં આવે છે. અર્થાત્ આવી સ્થિતિ વિશે તેને કાંઈ પણ અજ્ઞાત રહેતું નથી. તે જ્ઞાનરૂપ છે તથા બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થવારૂપ છે. આમાં ત્યાર પછી તૃતીયવલ્લીની માફક આત્માના લિન્નલિન્ન સંબંધોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. જીવ તથા બ્રહ્મ એક જ છે, તે જ હિરણ્યગર્ભરૂપ છે તથા સર્વ જીવોમાં રહેલ જીવાત્મારૂપે પણ તે જ છે, જે પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયો સંહિત હૃદયના મધ્ય પ્રદેશ વિશે રહે છે. બ્રહ્મ તથા જીવ વચ્ચે સત્ય રીતે ભેદતાં જરાપણુ લિન્નતા નથી. બન્ને એક જ છે અને આ જ્ઞાનજ અમૃતરૂપ છે.

પંચમ વલ્લીમાં શરીરથી લિન્નરૂપે આત્માનું અસ્તિત્વ સાબીત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે તથા એક જ આત્મા કેવી રીતે બહુરૂપે થાય છે તે દર્શાવ્યું છે. આત્મા સર્વ ઇન્દ્રિયોનો પ્રવર્તાવનાર છે તેમ જ જીવનના સર્વ ધર્મો તેના જ અસ્તિત્વને આધીન છે. જ્યારે આત્મા શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે આ સર્વ ધર્મોનો નાશ થાય છે. જીવન કોઈ પણ પ્રાણાદિના ધર્મોથી ઉત્પન્ન થતું નથી,

પણ તે કોઈ અન્ય વસ્તુથી ઉત્પન્ન થાય છે, જે પ્રાણાદિ ધર્મોથી ભિન્ન છે. એક આત્મા કેવી રીતે ઘણાંરૂપે થઈ શકે છે, તે માત્ર ઉપમાઓવડે દર્શાવવામાં આન્યું છે. જેમ એકનો એક જ અગ્નિ ભિન્ન વસ્તુઓના સંસર્ગમાં આવવાથી ભિન્ન ભિન્નરૂપે જણાય છે અથવા જેમ જળ જો કે એક જ સ્વરૂપવાળું છે, છતાં અન્ય વસ્તુઓમાં રાખવાથી ભિન્નરૂપે જણાય છે તેમ જ આત્મા જૂદા જૂદા સંબંધો વડે જૂદો જૂદો જણાય છે. જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ આંખના દોષને લીધે દોષિત કહેવાતું નથી તેમ જ જૂદી જૂદી વસ્તુઓની અપૂર્ણતાને લીધે આત્મા વિશે કોઈ પણ રીતનો વિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ તે કેવળ પ્રાણીના અંદરના જ ભાગવિશે નથી રહેલો, પણ બહારના ભાગોવિશે પણ રહેલ છે.

પ્રથમ વહ્નીની સમાપ્તિમાં આ રીતે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે કે, હું બ્રહ્મને કેવી રીતે જાણી શકું ? તે વ્યક્ત થાય છે કે નહિ ? આના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, કોઈ પણ વસ્તુ અનંત બ્રહ્મને વ્યક્ત કરી શકતી નથી, કારણ સર્વ વસ્તુઓ તેનાવડે જ વ્યક્ત થાય છે. આજ બાળતનો વિષય વૃક્ષવહ્નીમાં લેવામાં આવ્યો છે. આનો પ્રત્યુત્તર પ્રથમ ભાગમાં ઉપમાવડે આપવામાં આવ્યો છે. જગતને ઉદ્ભવર વૃક્ષની ઉપમા આપવામાં આવી છે, જેનાં મૂળીઆં ઉર્ધ્વ ભાગ વિષે છે તથા શાખાઓ નીચેના ભાગ વિશે ગયેલ છે. ત્યાર પછી તૃતીયવહ્ની પ્રમાણે આત્માનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ મન ઇન્દ્રિયો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, મન કરતાં બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, બુદ્ધિ કરતાં મહદાત્મા તથા મહદાત્મા કરતાં અવ્યક્ત શ્રેષ્ઠ છે તથા અવ્યક્ત કરતાં પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે. આત્મા જે સાધનોવડે જ્ઞાત થઈ શકે છે તે સાધનના દર્શાવનાર તરીકે આપુરુષને સ્પષ્ટ રીતે ધારવામાં આવ્યો છે. આત્મા ઇન્દ્રિ

યો કે મનવડે ગમ્ય નથી. બુદ્ધિની સહાયતાથી મનનવડે તે જ્ઞાત થાય છે. જેમ વૃક્ષ પોતાના કારણ મૂળને દર્શાવે છે, તેમ કાર્યરૂપ જગત્ જે પોતાના કારણને દર્શાવે છે, તેના અસ્તિત્વથી જ તે જ્ઞાન થાય છે. જે સ્વ-તાંત્ર સ્વરૂપવડે પ્રદાનું ખરું રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં કારણનો પાછળથી વિચાર કરવાનો છે. જે મુખ્ય સાધનવડે આ મનન ઉત્પન્ન થાય છે તે યોગ છે. જે સ્થિતિવડે મન અને ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયોમાંથી નિવૃત્ત થાય છે, તે સ્થિતિને યોગ કહેવામાં આવે છે. તે બુદ્ધિને કેવળ પ્રક્ષતરક્ દોરવી લઈ જાય છે.

અનંત પ્રદાને આપણે કેવી રીતે જાણી શકીએ છીએ ? આ સંબંધી વિવેચન બીજાં ઉપનિષદોમાં આપવામાં આંચું છે, તે કરતાં કઠોપનિષદમાં ઘણી જ સરસ રીતે આપવામાં આંચું છે. સર્વ ઉપનિષદોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કેવળ આ ઉત્તરપર જ આધાર રાખે છે માટે આ જાણવું વધુ અગત્યનું છે. પ્રથમાધ્યાયના ૨૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, પુરાતનહિ સુધિશેયમણુરેવ ધર્મઃ- આત્માને ઓળખવો ઘણો જ દુષ્કર છે, તે ઘણો જ અણુ-રૂપ છે. તેમ જ બીજા અધ્યાયના ૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “આમાટે કુશળ ગુરુ જોઈએ” આત્મા અણુથી પણ અણુ છે. તે તર્ક કરવાવડે લભ્ય નથી. જ્ઞાન થવાનું મુખ્ય કારણ પ્રકાશ છે. કારણ જ્યારે આત્મા તર્કવડે તેમ જ સ્પર્શવડે જણાઈ શકતો નથી ત્યારે શ્રુતિ સ્મૃતિનાં વચનો સિવાય બીજાં કોઈ પણ સાધનો નથી તથા ખુલ્લે ખુલ્લું દર્શાવવામાં આંચું છે કે, જ્ઞાનને માટે ગુરૂની આવશ્યકતા છે. તે ગુરૂએ કોઈ અન્ય ગુરૂ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ હોવું જોઈએ, એમ પરંપરાએ સૌથી પ્રથમના ગુરુને પ્રદ્ધ તરફથી એકદમ પ્રકાશ થવો જોઈએ, જેથી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલ હોવું જોઈએ.

એમ છતાં આખા ઉપનિષદો આ ધારણાથી વિરુદ્ધ છે. પ્રથમમાં વેદ જેને પ્રકાશના સાધારણ કારણરૂપ માનવામાં આવે છે, તેવડે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી અશક્ય છે. કારણ બીજી વહ્નીના ૨૩ મા મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, નાવરિતોદુશ્ચરિતાગ્રાશન્તા નાસમાહિતઃ । નાશાન્તમાનસો ઘાપિ પ્રજ્ઞાનેતૈતમાપ્નુયાત્-આત્મા વેદના જ્ઞાનવડે પ્રાપ્ય નથી, તેના અર્થના સમર્થનથી પ્રાપ્ય નથી. તેમ જ અનેક પ્રકારની વિધાવડે પ્રાપ્ય નથી. તેમ જ ૫૪ વહ્નીના નવમા મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, નસન્દશે તિષ્ઠતિ રુપ-મસ્ય ન ચક્ષુષા પદયતિ કશ્ચ નૈનમ્ ॥ આત્માનું સ્વરૂપ એવી રીતનું છે કે, તે દૃશ્ય વસ્તુ તરીકે રહેતું નથી. કોઈ પણ આત્માને ચક્ષુવડે જોઈ શકતો નથી. બીજું એકે આત્મા અમૂર્તરૂપ છે, તે ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી અને તેથી તે લોકકથનવડે પણ પ્રાપ્ય નથી. કહ્યું છે કે નૈવ ઘાચા ન મગસા પ્રાપ્તુ શક્યો ન ચક્ષુષાઃ-બ્રહ્મ વાણી વડે, મનવડે તેમ જ ચક્ષુષ્વડે ગમ્ય નથી. પંચમ વહ્નીના ૧૫ મા સૂત્રમાં વિશે કહ્યું છે કે ન તત્ર સૂર્યો માતિ..... સૂર્ય બ્રહ્મને વ્યક્ત કરી શકતો નથી તેમ જ ચંદ્ર તથા તારાઓ કરી શકતા નથી. જ્યારે તે વ્યક્ત થાય છે ત્યારે કોઈ પણ વ્યક્ત થવું બાકી રહેતું નથી. તેના વ્યક્ત થવાથી સમગ્ર જગત્ વ્યક્ત થાય છે. આ વચ્ચેનો પ્રકાશ થવાની શક્યતાને ના પાડે છે. ત્રીજું એ છે કે, આત્માનું જ્ઞાન બીજી સર્વ વસ્તુ કરતાં સ્વતંત્ર છે. તે કેવળ આત્માવડે જ લભ્ય થઈ શકે છે, આત્માવડે ઈચ્છિત આત્માને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. દરેક પુરુષનો આત્મા પોતાની સત્યતાનો પ્રકાશ કરે છે. પંચમ વહ્નીના ૧૨ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે તમાત્મસંયં યેજ્ઞુપદયન્તિ ધીરાસ્તેષાં સુઘ શાશ્વતન્ને-તરેષામ્- જે વિવેકી પુરુષોએ પોતાના આત્માને શરીરમાં રહેલો જોયો છે તેઓ શાશ્વત સુખને પામે છે, બીજાઓને શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી.

ચોથી જાણત એ છે કે આત્માનું જ્ઞાન જે સાધન-
 વડે પ્રાપ્ય છે તે કેવળ મનન છે. ૨ છ વહ્નીના ૮ મા સૂત્ર
 વિશે કહેવામાં આવ્યું છે, કે ચતુર્થા ચિન્ત્યમાનઃ આત્મા
 બહુધા ચિન્ત્યમાન છે. (૩-૧૨) દૃશ્યતૈ ત્વકથયા બુદ્ધયા
 સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિમિઃ—તે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળા પુરુષોની સૂક્ષ્મ
 તથા અબુદ્ધિવડે ગમ્ય છે. વળી કહેવામાં આવ્યું છે કે,
 આત્મા તથા બુદ્ધિની એકત્રતાવડે ધીર પુરુષોને તે
 ગમ્ય છે. આત્માને કેઈ ચક્ષુપૂવડે જોઈ શકતું નથી. પણ મન
 વડે એટલે વિચારવાથી બુદ્ધિવડે તે વ્યક્ત થાય છે. વળી
 બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન બુદ્ધિને દર્શાવવામાં
 આવી નથી, પણ મનનની એક ચોક્કસ રીત, કે જેનાથી
 બ્રહ્મ પ્રાપ્ય થાય છે તેને માટે ૬ હ્રી વહ્નીના ૧૨ મા તથા
 ૧૩ મા સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, તે વાણીવડે,
 મનવડે તથા ચક્ષુપૂવડે લભ્ય નથી. તેનું અસ્તિત્વ છે એમ
 જે જણાવે છે તેના કરતાં બીજા કોઈથી તે કેવી રીતે
 દૃશ્ય થઈ શકે? આત્મા સ્થિતિવડે તેમ જ તેના સત્ય
 મનનવડે જોવાઈ શકે છે અર્થાત્ જ્યારે અસ્તિત્વવડે જોવાઈ
 શકે છે, ત્યારે તેનું સત્ય સ્વરૂપ વ્યક્ત થાય છે. આ સ-
 વર્ણનું તાત્પર્ય એ છે કે, જગત કાર્યરૂપે છે તથા તેને કારણ
 હોવું જોઈએ, માટે જગતના કારણરૂપે બ્રહ્મ જ્ઞાન થશે. જો
 આ વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, તો બ્રહ્મનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ
 સમજાઈ શકે છે. આ રીતે બ્રહ્મસંબંધી વિચાર તર્કપર
 રહેલો છે. છેવટે આત્મામાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે
 કે, આત્મા પોતાના સ્વરૂપ સાધનવડે બ્રહ્મજ્ઞાનને—આત્મા
 પહોંચી શકે છે. કારણ આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે તથા સૌથી
 ઊંચ અર્થમાં કહીએ તો તે જ્ઞાનરૂપ છે. ૨ છ વહ્નીના ૨૨ મા
 સૂત્રમાં કહ્યું છે કે તસ્યૈવમાત્મા વિવૃણુતે તનું સ્વામ ।
 તે પુરુષનો આત્મા પોતાના સત્ય સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે.
 તેમ જ ૪ થી વહ્નીના ૮ ના સૂત્રમાં કહ્યું છે કે.યેનંહયં
કિમત્ર પારીશિષ્યતેઃ—જે આત્માવડે રૂપાદિ સર્વ વસ્તુઓ

જણાય છે તેવડે કયી વસ્તુ અજ્ઞાત રહે છે ? આથી એવું સાબીત થાય છે કે, જ્ઞાન, તેજ પ્રહ્મની ઉપલબ્ધિ છે તથા એ સિવાયની અન્ય સર્વ ઉપલબ્ધિઓ અજ્ઞાનરૂપ છે.

આ વિવેચન પરથી ખુલ્લું જણાય છે કે, કઠોપનિષદ પ્રમાણે પ્રહ્મનું જ્ઞાન મનનની રીતિને આશ્રયી છે. અર્થાત્ તે તત્ત્વશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, નહિ કે કેવળ પ્રકાશથી પ્રાપ્ત થાય છે. જગત્ અને આત્માના વિચારથી વિવેકવડે પ્રહ્મનું સ્વરૂપ વ્યક્ત થાય છે. જે પ્રહ્મ, વેદોના સમર્થનથી તથા સાધારણ મનનથી બાહ્ય છે, તે પ્રહ્મના જ્ઞાનને જે મૂળ તત્ત્વવેત્તાઓ પહોંચ્યા છે તેઓએ પોતાની શોધોને ઉપનિષદોવિષે નહિ દર્શાવી હોત તો તે તેઓની શોધનું પરિણામ આપણને ઘણા જ આશ્ચર્યવિષે નાંખી દેત. પાછળના સમયમાં જે મનનવડે વિચારનું સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે? તેની પ્રવૃત્તિની વિસ્મૃતિ થવા લાગી અને અનેક શાખાઓને લીધે મૂળ વિચારનો ત્યાગ થવા આવ્યો ત્યારે જે હેતુમાંથી વિચાર ઉત્પન્ન થયા હતા, તે કરતાં મુખ્ય વિચારના મૂળ સ્વરૂપને કોઈ અન્ય, હેતુ સાથે ભેડી દેવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે અને આ રીતનાં કેટલાંક ચિહ્નો કઠોપનિષદમાં જણાય છે, જેમાં યોગની કેટલીક આવશ્યકતા જણાવી છે તથા કહ્યું છે કે આ યોગવડે વિચારોનો નિશ્ચય તથા સ્પષ્ટતા સત્ય પ્રહ્મ તરફ દોરવી લઈ જતાં નથી, પણ બ્યારે એક એવી સ્થિતિએ પહોંચાય છે કે, બ્યારે ઈન્દ્રિયો અને મન પોતાના વિષયોથી નિવૃત્ત થાય ■ તથા દરેક વિચારનો લય થાય છે, તે સ્થિતિએ જ પહોંચવાથી સત્યને પહોંચાય છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં કઠોપનિષદની મુખ્ય બાબત વેદાંતપર છે. કેવળ આત્મા જગતના આધારરૂપ છે અને સર્વ પ્રાણીમાત્રવિષે તથા મુખ્ય કરીને પોતાના તેને-પ્રહ્મને જોળખવો, તે જ પ્રહ્મવિદ્યાનો યુગ્મ !

છે. આ પ્રકારનું પ્રહારાન પ્રાપ્ત થવાથી અંતિમ હેતુમાં-પ્રહારમાં લયને પમાય છે. સ્વતંત્ર જીવમાંથી મુક્તાવસ્થાની પ્રનાલિકામાં આ ઉપનિષદ્, બીજા ઉપનિષદો તથા આધુનિક વેદાંતની પ્રનાલિકાથી જૂદું પડે છે. આ પ્રનાલિકા અથવા અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે છે-અવ્યક્ત, મહાત્મ, બુદ્ધિ, મન ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને ઇન્દ્રિયો. સાંખ્ય શાસ્ત્રની પ્રનાલિકા પણ આજ પ્રમાણેની છે, પણ ભિન્નતા એટલીજ છે કે, તેમાં અવ્યક્ત તથા બુદ્ધિના વચમાં રહેલ મહાત્મ નથી. સાંખ્ય મત પ્રમાણે મહાત્મ તથા બુદ્ધિ એક જ છે સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં જેને અહંકાર કહેવામાં આવે છે, તેનો તથા મનસૂનો ધર્મ એક જ છે. આ પરથી એમ સાબીત થાય છે કે, આ ઉપનિષદ્ પ્રણીત થતા પહેલાં સાંખ્ય શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ થયેલી હોવી જોઈએ. ? યોગમતાનુયાયીઓએ સાંખ્યનો કેટલોક ભાગ છોડી દઈ બાકીના ભાગનું આ ઉપનિષદ્ સાથે અનુસંધાન કરેલું હોવું જોઈએ. કારણ તે ઘણા જીવોની કલ્પનાથી 'જે કે વિરુદ્ધ છે, છતાં આમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કેવળ તર્કવડે સ્વતંત્ર આત્મા જ્ઞાત થઈ શકતો નથી. આ ઉપનિષદે સાંખ્યમાંથી આત્માની મુક્તિના સંબંધે પ્રનાલિકાનો એકલો ભાગ નથી ગ્રહણ કરેલો, પણ સાંખ્યમાં પ્રયુક્ત થયેલાં નામો જેવાં કે મહત્, અવ્યક્ત તથા પુરુષનું ગ્રહણ કર્યું છે. તેમ જ આ ઉપનિષદ્ સાંખ્યની માફક યોગની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે. સાંખ્ય સિવાય કેટલાક બુદ્ધના સિદ્ધાંતોનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે. જે કે આર્વાકના ન ગણીએ તો બુદ્ધના સિદ્ધાંતોની માફક પ્રથમ વહીના ૨૦ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે, મનુષ્યેઽસ્તીત્યેકે નાયમસ્તીતિ ચૈકેઃ-કેટલાક એમ કહે છે કે પુરુષના મરણ પછી આત્મા અસ્તિત્વરૂપે રહે છે તથા કેટલાક એમ કહે છે કે, તે અસ્તિત્વરૂપ હોતો નથી. આ સિદ્ધાંત સાંખ્યનો હોવો ન જોઈએ; કારણકે વેદાંતની માફક સાંખ્ય આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ગ્રહણ કરે છે.

॥ ૐ તત્સત્પરમાત્મને નમઃ ॥

કઠોપનિષદ્.

પ્રથમઅધ્યાય.

પ્રથમ વહી.

યમરાજ તથા નચિકેતાનો સંવાદ.

ૐ । સહ નાવતુ ॥ સહનૌ ભુનક્તુ । સહ વીર્યં કરવાવૈ ।
તેજસ્વિના વધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષાવૈ ॥

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

શબ્દાર્થઃ—તે પરમેશ્વર ખચિત અમારું (શુરુ, શિષ્યનું) રક્ષણ કરો. તે ક્રીડાને પ્રકાશ કરી અમારું રક્ષણ કરો. ખરેખર અમોને બ્રહ્મવિદ્યાને માટે સામર્થ્ય આપો..અમે જે કાંઈ અધ્યયન કર્યું હોય, તે પ્રકાશયુક્ત થાઓ. અમોને પરસ્પર દ્વેષ મા થાઓ.

શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ.

॥ ૐ ॥ ઊશન્ હ વૈ વાજશ્રવસઃ સર્વવેદમન્દદૌ ।

તસ્ય હ નાચિકેતા નામ પુત્ર આસ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—એક વેળા વાજશ્રવસ અર્થાત્ ઉદ્દાલક નામના મુનિ વિશ્વજિત નામનો યજ્ઞ આશ્રિતે યજ્ઞેષ્ઠા કરી સ્વર્ગના ક્રીડાની ઇચ્છા રાખતા હોવાથી સર્વ ધન, દાનમાં આપવા લાગ્યા.

તેને નચિકેતા નામે પુત્ર હતો. ૧.

ટીકા—એક અરુણ નામના મુનિ અન્નદાન કરવામાં ધણા કુશળ હતા. તેને ઉદ્દાલક નામે પુત્ર હતો. આ ઉદ્દાલકે વિશ્વજિત નામનો યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા કરી. ઋષિના ગૃહમાં દ્રવ્ય તરીકે ગાયો હતી. તે તેઓ દક્ષિણમાં આપવાના હતા. આ ઋષિને નચિકેતા નામે પુત્ર હતો. યજ્ઞ વખતે આ પુત્ર પાંચ વર્ષનો હતો. મુનિએ પુત્ર-વાત્સલ્યને લીધે સારી ગાયો પોતાના પુત્રને માટે રાખી તથા વૃદ્ધ ગાયો દક્ષિણને માટે કાઢી.

વાગ્અવસ=વાગ્ કરેતાં અન્ન, તેના ધન નિમિત્તે અવન કરેતાકીર્તિ છે જેની, તે વાગ્અવસ વિશ્વતિત્=આ નામનો યજ્ઞ જ્યારે ગાનઓ પૃથ્વીનો દિવિજન્ય કરી પાછા કરતા ત્યારે તેઓ કરતા હતા પણ આપરથી જલુષ છે કે, આજણો પણ આ યજ્ઞ કરતા હતા. તૃહ કુમાર સન્તં દાસિણાસુ નીયમનાસુ ।

શ્રદ્ધાઽઽવિવેશ સોઽમન્યત ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે ત્યા દક્ષિણા લાવવામાં આવી ત્યારે (પોતાના પિતાના હિતને ખાતર) તે બુદ્ધિમાન્ બાળકને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ. તે વિચારવા લાગ્યો કે:—૨

ટીકા —જ્યાર ઉદાનકે આ યજ્ઞ આગ્યો, તે વખતે તેના પુત્ર નયિકેતાની ઉમર પાંચ વર્ષની હતી પિતાના કવ્યાણુની કામનાવડે તેના મનમાં આસ્થિતકે બુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ આ થવાનું કારણ એટલું જ કે જ્યારે પિતા પુત્રના પ્રતિ પાવનાયે મુંદર ગાયેને જૂદી દાદી, પોતાના ગૃહનિધે રાખવા માગે છે તથા યજ્ઞ દિવાના કરાવવાવાળા અત્યંત આજણોને તથા અન્ય આજણોને દક્ષિણા આપવા માટે તેણે વૃદ્ધ ગાયેને કારી આ સમયે નયિકેતા બાળકના મનમાં શ્રદ્ધાએ પ્રવેશ કર્યો તથા તે પોતાના મનવિતે વિચાર કરવા લાગ્યો ૨

પીતોદકા જમ્પતૃણા દુગ્ધદોદા નિરિન્દ્રિયાઃ ।

અનન્દા નામ તે લોકસ્તાન સ ગચ્છતિ તા દદત્ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—(જે યજ્ઞમાન), જેણે પૂર્વે જળપાન કર્યું છે એવી, જેણે પૂર્વે જ તૃણ ભક્ષણ કર્યું છે અથવા દાનથી યજ્ઞ કર્યો. પણ હાલમાં નહિ એવી, પૂર્વે જેનું દૂધ દોવામાં આવ્યું છે એવી, નિરિન્દ્રિય, તથા ગર્ભાદિ ધારણ કરવાને અશક્ય એવી ગાયેને દાન વિશે આપે છે, તેને આનંદરહિત-દુઃખમય લોક પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

ટીકા —દક્ષિણામાં સર્વદા સારી ગાયો દાનવિધે લેવી નોંધએ પણ માગ પિતા દક્ષિણા નિમિત્તે આજણોને એવી ગાયો દાનમાં આપે છે કે, જેઓએ પોતાનું જળપાન કરી લીધું છે, પોતાનું ધાસ ખાઈ લીધું છે, જેનું દૂધ દોહી લીધું છે તથા જે નિરિન્દ્રિય છે અર્થાત્ જે ગાયેને જળ પાન અથવા ધાસ ખાવતી તકિત નથી, જેને દૂધ આપવાની શક્તિ ગંધી નથી તથા ગર્ભ ધારણ કરવાની શક્તિથી પણ

જે રહિત છે, આવી વૃદ્ધ ગાયોને મારો પિતા દાનવિશે દે છે. જેઓ આવી ગાયો દાનમાં આપે છે, તે દુઃખયુક્ત યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

સ હોવાચ પિતરં તત કસ્મૈ માન્દાસ્યર્સીતિ ।

દ્વિતીયં તૃતીયન્ત્ર હોવાચ મૃત્યવે ત્વા દદામીતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—તેણે પોતાના પિતાને કહ્યું; હે પિતા !

તમે મને કોને દક્ષિણાર્ધે આપશો ?
પુત્રનો પિતાપ્રતિ વપદેશ. બીજીવાર તથા ત્રીજીવાર પણ તેણે
તે પ્રમાણે પૂછ્યું. (કોપયુક્ત થયેલા)

તેના પિતાએ કહ્યું; ‘હું તને યમને આપીશ.’ ૪

ટીકા:—યંત્રમાં શ્રેષ્ઠરૂપ સામગ્રીના અભાવથી મારા પિતાને અ-
નિષ્ઠ દુઃખ થાય છે. માટે હું પુત્રરૂપ ધન દાનમાં દેવડાવવાથી મારા
પિતાનો યજ્ઞ ફલીભૂત થાય, એવા હેતુથી નચિકેતાએ પોતાના પિતાને
સ્પષ્ટ કહ્યું. નચિકેતા બોલ્યો:—‘હે પિતા ! દક્ષિણાર્ધે દાનમાં ક્યા
ઋત્વિકને મને આપો છો ?’ જ્યારે પુત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે
તેના પિતા બાળકને મૂક જાણી કશું બોલ્યા ચાલ્યા વિના રહ્યા
પણ નચિકેતાએ બીજીવાર તથા ત્રીજીવાર પણ તે પ્રમાણે પૂછ્યું
ત્યારે પિતા કોપયુક્ત થઈ એ બાળકને સ્વભાવનો સારો નહિ જાગી
કહેવા લાગ્યા કે, ‘હે પુત્ર ! તને મૃત્યુરૂપ વિવસ્વત નામના મર્યના
પુત્ર યમરાજને હું આપીશ.’ ૪

बहुनामैमि प्रथमो बहुनामैमि मध्यमः ।

किं स्विद्यमस्य कर्त्तव्यं यन्मयाद्य करिष्याति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—(નચિકેતાએ વિચાર્યું); ઘણા પુત્રોમાં હું

પ્રથમ છું, ઘણામાં હું મધ્યમ છું (પણ

નચિકેતાનું યમરાજ

પ્રતિમન,

‘દુષ્ટમાં’ હું નથી, પણ) યમની પાસે

પિતાનું ઇષ્ટ શું કાર્ય છે, કે જે કાર્ય

પિતા મારાવડે કરાવવા ધારે છે ? એમ

વિચારી (નચિકેતાએ કહ્યું.) ૫

ટીકા:—આ પ્રમાણે જ્યારે પિતાએ કહ્યું ત્યારે નચિકેતા
પોતાના ચિત્તવિષયે આ રીતે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, પોતાના મુખ-

માંથી પોતાના કલેશ કારણરૂપ વચન માગ પિતાએ શા માટે કાઢ્યું હશે. કારણ પુત્રના વિયોગનું મુખ્ય અતિશય ભારી હોય છે. ગમે તેમ થાય પણ મારે તો મારા પિતાનું વચન પાળવું જ જોઈએ. કારણ પિતા અથવા ગુરુના મનની વાત જેઓએ એકલા ઇસારાથીજ અંગીકાર કરી લે, તે ઘણા પુત્રો તથા શિષ્યોની મધ્યમાં મુખ્ય કહેવાય છે. જે પિતા તથા ગુરુના કલા પ્રમાણે આત્મે તે મધ્યમ પુત્ર તથા શિષ્ય કહેવાય છે. જે પિતા તથા ગુરુના વચનને માન નથી આપતો, તે અધમ પુત્ર તથા શિષ્ય કહેવાય છે. માગ પિતાના ઘણા શિષ્યોમાં અધમ લાવને મારે શા માટે પ્રમથનું જોઈએ. મારે ઉત્તમ અથવા મધ્યમ જ થવું જોઈએ. મારા પિતા મને પુત્રને આપી કાંઈ પણ પ્રયોજન સિદ્ધ કરે એમ નથી. પિતા આ વચન જે બોલેલા છે, તે કેવળ કોષથી જ છે. મને તો આમાં કોઈ રીતની દ્વિતિ નથી. કારણ આ દેહ કોઈ પણ સમયે પડવાનો તો છે જ ત્યારે મારા પિતાના વચનને તથા મારા પુત્રપણામાં કલંક શા માટે લગાડવું જોઈએ ? આવો વિચાર કરી નચિકેતા શોકયુક્ત પોતાના પિતાની પાંચે જઈ કહેવા લાગ્યો. ૫

अनुपश्य यथा पूर्व्वे प्रतिपश्य तथापरे ।

सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—યાદ કરો, કેવી રીતે પૂર્વના પિતૃપિતા-મહાદિઓ અર્થાત્ આપણા ઘરડાઓ-વર્ત્યા હતા; વિચાર કરો કે કેવી રીતે ણીભા (શિબિ દશરથાદિ સત્પુરુષો) વર્તે છે. અત્તની માફક મર્ત્યલોક પકવ થાય છે તથા અન્નની માફક તે ફરી જન્મ ધરે છે. ૬

ટીકા.—શિબિદશરથાદિએ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો નથ વળી આ જગત્ દાણભંગુર છે, માટે મનુષ્યે કદી જૂઠું ખોવ નહિ. આ સર્વનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે:—નચિકેતા બોલ્યો:—હે પિતા પૂર્વના પિતામહાદિ મહાત્માઓએ કદી પોતાના વચનનો ભંગ કે નથી તથા હાલના સમયમાં પણ મહાત્માઓ પોતાના વચનનો ભંગ કરતા નથી. વળી મનુષ્ય ખેતીની માફક નાગ થાય છે તથા ફરિપન્ન થાય છે, આવું જાણી આપે મને યમરાજ સમીપ મોક પોતાના વચનને સત્ય કરવું જોઈએ. ૬

વૈશ્વાનરઃ પ્રવિશત્યતિથિર્બ્રાહ્મણો ગૃહાન્ ।

તસ્યતૌં શાન્તિં કુંર્વન્તિ હર વૈવસ્વતોદકમ્ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે વિવસ્વતનાં (સૂર્યના) પુત્ર અર્થાત્
યમરાજ ! વૈશ્વાનરરૂપ (અગ્નિસ્વરૂપ) બ્રાહ્મણ અતિથિ
ઘરમાં દાખલ થાય છે. આવા અતિથિની શિષ્ટજનો પાદ
પ્રક્ષાલનાદિરૂપે શાન્તિ કરે છે. માટે આપ પાદ ધોવામાટે
જળ લાવો. ૭

ટીકાઃ—પોતાની સત્ય પ્રતિષ્ઠા પાળવા માટે તેના પિતાએ તેને
યમરાજના ગૃહ વિશે મોકલ્યો, પણ યમરાજ ઘરમાં હાજર ન હતા,
તેથી તે ત્રણ ગત્રી મૂઢી રહ્યો. યમરાજ ઘેર આવ્યા ત્યારે તેની સ્ત્રી
આદિ ઘરનાં માણસોએ તેને આ પ્રમાણે કહ્યું. શાન્તિ શબ્દવડે
અહિં પાદ પ્રક્ષાલન માટે જળ, તથા બેસવા માટે આસન આદિ લેવું.
આ સર્વનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે:—

જ્યારે નચિકેતાએ ઉપર પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે પિતાએ પોતાના વચ-
નને સત્ય કરવા પોતાના પ્રિય પુત્રને યમરાજ સમીપ મોકલ્યો. નચિ-
કેતા પોતાના પાછલા પુણ્યથી, તપના બળથી તથા પિતાની ભક્તિના
પ્રતાપથી આ મ્હલ શરીરસહિત યમરાજની પુરીને વિશે ગયો.
યમરાજ આ સમયે પોતાના ગૃહવિશે નહતા. પણ તેઓ કાઈ
ગયા હતા. ત્રણ દિવસ મૂઢી નચિકેતા પોતાના પિતાનું વચન સત્ય
કરવા યમરાજના દ્વાર પર રહ્યો; જ્યારે ત્રણ દિવસ પછી યમરાજ
ફરી ફરી પોતાના ગૃહ વિશે આવ્યા ત્યારે મંત્રી અથવા તેની સ્ત્રી
આદિકોએ કહ્યું—હે બ્રાહ્મણ ! એક અગ્નિરૂપ અતિથિ—આજ. સ્વરૂપ
બ્રાહ્મણ—આપના દ્વાર આગળ ત્રણ દિવસ થયાં ભૂખ્યો પડી રહ્યો છે.
તેની સમીપ જઈ સત્કારાદિ જળવડે શાન્તિ કરો. જો આ પ્રમાણે
અતિથિની શાન્તિ નહિ કરજો તો તેના કળરૂપે આપને અત્યંત
પાપ લાગશે. ૭

આશાપતીક્ષે સદ્ગત્ સુનૃતાઞ્ચેષ્ટાપૂર્વે પુત્રપશૂં ચ સર્વાન્ ।

एतद्वृक्षे पुरपस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—આશા, પ્રતીક્ષા, સમાગમ, મિત્રાચારી યુક્ત શબ્દો, યજ્ઞો, પવિત્ર લેટો, પુત્રો અને પશુઓ-જે અદ્ય બુદ્ધિવાળા પુરુષના ગૃહ વિશે અતિથિ ગ્રાહણ અન્ન પ્રાશન કર્યા સિવાય રહે છે, તે આ સર્વ વસ્તુઓને ખુવે છે. ૮

ટીકા:—હે સ્વામિન્ ! જે અદ્ય બુદ્ધિ ગૃહસ્થ પુરુષના ધરમાં ભોજન લીધા વિના અતિથિ સાધુ ગ્રાહણરૂપ અગ્નિ નિવાસ કરે છે, તે મૂઢ પોતાના ઘણા પદાર્થોનો નાશ કરે છે અર્થાત્ આશા-અનિશ્ચિત પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય ઇષ્ટ અર્થની પ્રાર્થના, પ્રતીક્ષા-નિશ્ચિત પ્રાપ્ત થવાની વસ્તુની પ્રક્ષણ, સંગત-સંત સંજયી પ્રાપ્ત થનાર દુઃખ, સુનૃત-સુખને પ્રાપ્ત કરવાવાળા વાણી, ઇષ્ટ-અગ્નિહોત્રાદિ તથા યજ્ઞાદિકના પુણ્યનુ કલ્પ, પૂર્ત-વાપી રૂપ તદગ્રાહિ ખોદાવવા તેમ જ પશુ પુત્ર આદિ સર્વ વિષયને ભૂખ્યો અતિથિ નાશને કરે છે. માટે હે સ્વામિન્ ! આપ જઈ તે નચિકેતાને જળ ભોજનાદિથી શાંતિ કરો. જ્યાં મંત્રી આદિકેત્રો આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે યમરાજ નચિકેતા પામે જઈ નમસ્કાર કરી નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:— ૮

તિસ્તો રાત્રીર્યદવાત્સીર્ગૃહે મેઽનશ્નન્ બ્રહ્મજ્ઞાતિયિર્નમસ્યઃ ।

નમસ્તેઽસ્તુ બ્રહ્મન્ સ્વાસ્તિ મેઽસ્તુ તસ્માત્પતિ ત્રીન્ વરાન્ વૃણીષ્વ ૯

શબ્દાર્થ:—હે બ્રહ્મન્ ! અતિથિ નમવા યોગ્ય છે. વળી અતિથિરૂપ એવા તમે મારા ધરમાં ત્રણ રાત્રી સુધી ભક્ષણ કર્યા વિના રહ્યા છો, માટે તે દોષની નિવૃત્તિ અર્થે ત્રણ રાત્રીની સંખ્યાવાળા ત્રણ વરો તમે માગી લ્યો. તેમજ હે બ્રહ્મન્ ! તમને નમસ્કાર છે. તમારું કલ્યાણ થાઓ. ૯

શાન્તસદ્ગુલ્પઃ સુમના યથા સ્યાદ્વીતમન્યુર્ગૌંતમો માભિમૃત્યો ।

ત્વત્પ્રમૃદ્ધં માભિવદેત્ પ્રતીત્વત્ત્રયાણાં પ્રથમં વરં વૃણે ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—(નચિકેતાએ કહ્યું) હે યમ ! મારા પિતા ગૌતમ મારી તરફ શાંત સંકલ્પ-પ્રથમ વરરૂપે પિતાની પ્રીતિ. વાળા તથા સુષુપ્ત મનવાળા થાય, તેમ જ તેમનો ક્રોધ મારાપરથી ઉતરી જાય.

આપની પાસેથી છૂટયા પછી (હું) તેમનો પુત્ર હું એમ

મને) સ્મરણ કરી મારી સાથે સારી રીતે પૂર્વની માફક વાત કરે. ત્રણ વરોમાંથી પ્રથમ વર તંત્રીકે હું આ વર પસંદ કરું છું. ૧૦

ટીકા:—જ્યારે યમરાજએ નચિકેતાને વર માગવા કહ્યું ત્યારે તેણે પ્રથમ વર એ માગ્યો કે ‘ મારો પુત્ર યમરાજની પાસે જઈશું કરશે ’ આ રીતનો મારા પિતાનો સંકલ્પ દૂર થઈ જાય. જેમ પહેલાં મારા પિતાનું મન પ્રસન્ન હતું, તેમ હાલ પણ થાય તથા મારે વિશે કોપરહિત થાય. આપની પાસેથી નિકળી જ્યારે હું મારા લોક વિશે જઈ ત્યારે ‘ આ મારો પુત્ર સ્થૂલ દેહસહિત યમરાજ પાસે જઈ આવ્યો ’ એવી મારા પિતાની મારે વિશે પ્રતીતિ થવી જોઈએ. ત્રણ વરોમાં પ્રથમ વર મને કૃપા કરી આ આપો. ૧૦

યયાં પુરસ્તાદ્રવિતા પ્રતીત ઔદાલકીરાણિર્મત્સ્યદ્ધઃ ।

સુલ્લૃરાત્રીઃ શયિતા વીતમયુસ્ત્વાં દદાશિવાન્મૃત્યુમુલાત્મમુક્તમ્ ॥૧૧

શબ્દાર્થ:—(યમ બોલ્યા); મારી કૃપાવડે *અરુણનો પુત્ર ઔદાલકિ પ્રથમની માફક (હેતવાળો) તારી તરફ થશે. તે સુખથી રાત્રિના ઉંઘશે. મૃત્યુના સુખમાંથી જ્યારે હું છૂટશે ત્યારે તે તારી તરફ કોપરહિત દૃષ્ટિ કરશે. ૧૧

સ્વર્ગે લોકે ન ભયં કિંચનાસ્તિ ન તત્ત્વં ન જરયા વિભેતિ ।
ઉમે તીર્ત્વાજ્ઞનાયાપિપાસે શોકાતિગો મોદતે સ્વર્ગલોકે ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—(નચિકેતાએ કહ્યું); સ્વર્ગલોક વિશે કોઈ પણ રીતનો (દુઃખાદિ) ભય હોતો સ્વર્ગના શુભનું વર્ણન નથી. આપ ત્યાં (સ્વર્ગમાં) સમર્થ હોતા નથી. આથી કાંઈ પણ જરાદિનો ભય ત્યાં હોતો નથી. સ્વર્ગલોકવિશે ક્રુધા તથા તૃપારહિત તેમ જ શોકથી રહિત થઈ સર્વ આનંદને પામે છે. ૧૨

* નચિકેતાના પિતાના બધું મળી ચાર નામો જોવામાં આવે છે. ૧ ગૌતમ, ૨ આરણિ ૩ ઔદાલિક, ૪ વાજશ્રવસ્.

ટીકા:—નચિકેતાએ કહ્યું: ' હે યમરાજ ! સ્વર્ગલોકવિશે કોઈ પણ રોગાદિનો ભય હોતો નથી. આપનો-મૃત્યુનો પણ ભય હોતો નથી, જરા અવસ્થાનો પણ ભય પ્રાપ્ત થતો નથી, બૃષ્ણ તરફનું દુઃખ હોતું નથી. અર્થાત્ શોકને ઓલંગી સ્વર્ગ લોકમાં પરમાનંદને પામી પ્રસન્ન થઈ રહેવાય છે. ૧૨

સ ત્વમગ્નિઃ સ્વર્ગમધ્યેપિ મૃત્યો મવ્રુદિ ત્વઃ શ્રદ્ધાનાય મયં ।
સ્વર્ગલોકા અમૃતત્વં ભજન્ત એતદ્વિતીયેન વૃણે વરેણ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—હે યમ ! સ્વર્ગપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ અગ્નિ-
વિશે આપ જાણો છો. માટે શ્રદ્ધા રાખતા
દ્વિતીય વરણે સ્વર્ગસાધન એવા મને તેનું વર્ણન કહો. સ્વર્ગમાં
અગ્નિનું જ્ઞાન *રહેનારા કર્મઠો અમૃતત્વ લોગવે છે.
દ્વિતીય વરણ હું આ પસંદ કરું છું. ૧૩

ટીકા:—હે યમરાજ ! સ્વર્ગના ગુણો ઉપર દર્શાવ્યા તેવા છે.
આ સ્વર્ગગુણ અગ્નિવડે પ્રાપ્ય છે અને આપ અગ્નિવિદ્યાનું વર્ણન
જાણો છો, માટે તેનું વર્ણન મને કહેશો. જેથી સ્વર્ગના સાધન અગ્નિ
વિદ્યાને જાણી હું પણ અમરભાવને પામું. આ મારો દ્વિતીય
વર છે. (૧૩)

મ તે વ્રવીચિ તદુ મે નિવ્રોધ સ્વર્ગમગ્નિન્નચિકેતઃ મજ્ઞાનન્ ।
અનન્તલોકાસિમધો મતિષ્ઠાં વિદિં ત્વમેતન્નિદિતં ગુહાયામ્ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:—યમરાજ બોલ્યા;—હે નચિકેતા ! સ્વર્ગ
અગ્નિને હું જાણુતો હોવાથી જે અગ્નિ માટે તે પ્રાર્થના
કરી છે તે અગ્નિ વિશે હું તને કહું છું. તેનો તું મારા
વચનવડે એક ચિત્તથી નિશ્ચય કર. જે અગ્નિ અનંત લોકને
પ્રાપ્ત કરવાના કારણરૂપ છે, જે પ્રતિષ્ઠારૂપ છે (વિરાટ
રૂપે કરી જગતના આશ્રયરૂપ છે) તે અગ્નિ ગુહામાં
અર્થાત્ વિદ્યાનની ગુદ્ધિમાં રહેલો છે. ૧૪

* સ્વર્ગલોક:—અગ્નિ સંબંધી વસ્તુવડે જેઓએ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત
કયું છે એવા.

લોકાદિમગ્નિન્તપુવાચ તસ્મૈ યા ઇષ્ટકા યાવતીર્વા યથા વા ।

સ ચાપિ તત્પત્યવદ્યયોક્તમથાસ્ય મૃત્યુઃ પુનરૈવાહ તુષ્ટઃ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ—પછી લોકના આદિકારણરૂપ તે અગ્નિ વિશે ઇષ્ટકા, તેઓની સંખ્યા તથા (અગ્નિની ક્રિયા કેવી રીતે કરવામાં આવે છે) તે રીત વિગતે સર્વ તેણે તેને સમજાવ્યું. જે રીતે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તે જ પ્રમાણે તે યમરાજની સમીપ બોલી ગયો. ત્યાર પછી સંતુષ્ટ થયેલ યમરાજએ કહ્યું;— ૧૫

ટીકા:—આ પ્રથમ અગ્નિ તે વિરાડ છે, જે બ્રહ્મની પ્રથમ ઉત્પત્તિ-સૃષ્ટિ છે. ઇષ્ટકા:—દરોજ અગ્નિને બળિદાન આપ્યા પછી ઇંદ્રનો કડકો મુકવામાં આવે છે. તેના પરથી એક વર્ષમાં યજ્ઞની ક્રિયાઓ કેટલી થઈ, તે જણાઈ આવે છે. ભાવ નીચે પ્રમાણે છે:—

આ પ્રમાણે કહ્યા પછી યમરાજએ ફરી સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિનું સાધન અગ્નિવિદ્યાનું વર્ણન નચિકેતાને કરવા માંડ્યું. ચયન નામના યજ્ઞ વિશે ઇષ્ટિકા અર્થાત્ મૃત્તિકાની ઇંદ્રો એકડી કરવામાં આવે છે તે તથા મંત્રક્રિયા આદિ સંપૂર્ણ પ્રકાર તેને કહ્યો. યમરાજના કહેવા પ્રમાણે નચિકેતાએ સર્વ અનુવાદ કર્યો ત્યારે યમરાજ પ્રસન્ન થઈ તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૧૪

તમઘ્નૈર્વાત્પ્રીયમાણો મહાત્મા વરન્તવેહાય દદામિ ભૂયઃ ।

તૈવૈવ નામ્ના ભવિતાજ્યમગ્નિઃ સુદ્ધર્મચેમામનેકરૂપાઙ્ગહાણ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસન્ન થયેલા મહાત્મા યમરાજએ તેને કહ્યું; ‘હું’ તને હવે ફરી એક બીજો વર આપું છું. તે ચયન નામક અગ્નિ તારા નામથી કહેવાશે. વળી ઘણા રૂપવાળી આ ખખડતી રત્નની માળાને તું ગ્રહણ કર’. ૧૬

ટીકા:—જેમ કેઈ પણ શુરુ પોતાના શિષ્યની યોગ્યતા જોઈ પ્રીતિનો અનુભવ કરી કહે છે, તે પ્રમાણે મહાત્મા યમરાજ કહેવા લાગ્યા; ‘હે નચિકેતા ! તારી પ્રસન્નતાને માટે જે પ્રથમ ત્રણ વરો

આપવા કરતા છે, તે પાનુ દર્શિ તથા એયો વર હું પ્રસન્ન થઈને એ આપું છું કે, જે દેવદૂત્ર અગ્નિનો તેં અનુવાદ કર્યો છે, તે તારા નામથી આજ દિવસથી પ્રગિદ્ધ થશે અર્થાત્ તે અગ્નિ નચિકેતાગ્નિ કહેવાશે. તેમજ અનેક રૂપવાળી મગ્નિપૃથ્ત માળા હું તને આપું છું, તે કષ્ટ તું તારા ગળાવિગે ખાંડે. પછી નચિકેતાએ તે માળા કષ્ટ પોતાના ગળા વિગે ધારી. (૧૬)

ત્રિણાચિકેતસ્ત્રિભિરેત્ય સન્ધિ વિકર્મ્મચત્તરતિ જન્મમૃત્યુ ।

બ્રહ્મજન્મદેવમીડ્યં વિદિત્વા નિચારયેમા શાન્તિમત્યન્તમેતિ ॥૧૭

શબ્દાર્થ:—ત્રણ પાસેથી અર્થાત્ માતા, પિતા અને ગુરુ પાસેથી (આજ્ઞા) મેળવી, તેમ જ ત્રણ કર્મો જેવાં કે યજ્ઞ, વેદાધ્યયન અને દાન કર્યા પછી જે કોઈએ નચિકેત નામના અગ્નિનું ત્રણવાર ચળન કર્યું છે, તે મૃત્યુ તથા જન્મને તરી નાથ છે. જે કોઈ આ અગ્નિ જે બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, જે દેવદૂત્ર પવિત્ર તથા સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે, તેને જાણે છે, તથા સમ્યક્ રીતે તેનો વિચાર કરે છે, તે શાન્ત શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭

ટીકા:—જેણે ત્રણવાર નચિકેતા નામના અગ્નિની સમાપ્તિ કરી છે તેનો જ્ઞાતા, અધ્યયનવાળો તથા અનુશાનવાળો પુરુષ ત્રિનાચિકેત કહેવાતો આવે છે. માતા, પિતા તથા આચાર્યની આજ્ઞા મેળવી અથવા વેદ, સ્મૃતિ તથા ત્રેવ પુરુષના સંબંધને પામી અથવા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા આગમ આ ત્રણ પ્રમાણના મંબંધને પામી, યજ્ઞ, અધ્યયન અને દાન આ ત્રણ કર્મોનો કર્તા પુરુષ જન્મ મૃત્યુને તરી નાથ છે. કારણ આ અગ્નિ હિરણ્યગર્ભરૂપ બ્રહ્માંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. તે સર્વત્ર, સ્મરણ કરવા યોગ્ય તથા પ્રકાશ કરવાવાળા હોવાથી જ્ઞાનાદિ ગુણોવાળો દેવરૂપ છે. જે પુરુષ આવૈરાટ્ રૂપને શાસ્ત્રવડે જાણી આત્મભાવે જૂવે છે, તે અનિશ્ચય શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૭)

ત્રિણાચિકેતસ્ત્રયમેતીદીદત્વા ય एवं વિદ્વાશ્ચિનુતે નાચિકેતમ્ ।

સ મૃત્યુપાશાન્ પુરતઃ પ્રણોય શોક્યાતિગો મોદતે સ્વર્ગલોકે ॥૧૮

શબ્દાર્થ:—આ ત્રણને બાણી જે કોઈ ત્રિનાથિકેત રૂપ (ત્રણવાર સંપાદન કરેલ અગ્નિવાણો) પુરુષ આ રૂપે અર્થાત્ વિરાટરૂપે અગ્નિને બાણવા છતાં નથિકેતા-ગ્નિનું ધ્યાન ધરે છે, તે મૃત્યુપાશનો (શરીરનો પાત થવા પહેલાં) ત્યાગ કરી, શોકનું અતિક્રમણ કરી સ્વર્ગ લોકમાં આનંદ પામે છે. ૧૮

ટીકા:—જે ત્રિનાથિકેત પુરુષ, ઇષ્ટકામ્યરૂપ તથા તેની સંખ્યા અને પ્રકાર આ ત્રણ લક્ષણને બાણી તથા આત્મસ્વરૂપ અગ્નિને બાણી, નાથિકેત અગ્નિ એ યજ્ઞની સમાપ્તિ કરે છે, તે શરીરનો પાત થાય તે પહેલાં અજ્ઞાન, રાગ તથા દ્વેષાદિ મૃત્યુનો પાશ-જીવેને ફર કરી, માનસિક દુઃખથી રહિત થઈ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિવડે વિરાટરૂપ સ્વર્ગલોકમાં શોકરહિત સુખ પામે છે. (૧૮)

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्योऽयमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।

एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरन्नचिकेतो वृणीष्व १९

શબ્દાર્થ:—હે નથિકેતા ! દ્વિતીયવરવડે જે અગ્નિની તે' માંગણી કરી છે, તે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ અગ્નિવિષે મેં તને કહ્યું. આ અગ્નિને પુરુષો તારા નામવડે એટલે નથિકેત નામથી ઓળખશે. હે નથિકેતા ! હવે તું તૃતીય વર માગ. ૧૯

येदम्मेने विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २० ॥

શબ્દાર્થ:—(નથિકેતાએ કહ્યું) એવી શંકા ઉભી થાય છે અને કેટલાક એમ કહે છે કે, મનુષ્ય-તૃતીય વરરૂપે આત્મજ્ઞા ના મરણ પછી આત્માનું અસ્તિત્વ નના સ્વરૂપની માંગણી છે, કેટલાક કહે છે કે અસ્તિત્વ નથી. આપથી ઉપદિષ્ટ થયેલ હું તે બાણી એમ કરો. વરોમાં આ મારો તૃતીય વર છે. ૨૦

* શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ એ સર્વથી લિપ્ત રૂપે તેનું અસ્તિત્વ છે.

दैवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमगुरेण धर्मः ।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा गोपरोत्सीरति मा मृजैनम् २१

શબ્દાર્થ:—યમે કહ્યું કે—દેવોએ પણ પહેલાં આવો જ પ્રશ્ન મને પૂછ્યો હતો. તેનું—આત્માનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે સહેલાઈથી જાણી શકાય એમ નથી. તું કોઈ જીને વર માગ. હે નચિકેતા ! આવા વરને માટે મારાપર તે આપવાનો આશ્રય કર નહિ. આવા વરમાંથી તું મને મુક્ત કર. ૨૧

ટીકા—એમ ધનિક ઋણુ આપી દેવા માટે ઋણીને કુળ પાડે છે તેમ ઋણુપનાવટમાટે વર અદા કરવા ધનિકગ પુ મને કુળ પાડ નહિ. જ્યારે આ પ્રમાણે નનિકેતાએ આત્મજ્ઞાન માટે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે યમરાજ પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આ નચિકેતા આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી છે કે નહિ, માટે એની પરીક્ષા લેવી યોગ્ય છે. આવો વિચાર કરી તેઓ કહેવા લાગ્યા કે—હે નચિકેતા ! આત્મા છે કે નથી આ વાત જાણવામાં દેવોને પણ સંગ્રહ ઉત્પન્ન થાય છે તો પછી પ્રાકૃત પુરુષોને આત્માનું જ્ઞાન થવાનું થયા છતાં તે સમ્યક્ રીતે જાણી શકાતું નથી કાગણું કે, આત્મા નામવાળો ધર્મ અતિ સૂક્ષ્મ છે. માટે તુ કોઈ અન્ય વર માગી લે તુ ઘાગીવાર મને આવો પ્રશ્ન પૂછી મારા પર ભાર મૂક નહિ. તું આત્મજ્ઞાનગ પ્રશ્નનો વર છોડી દે. ૨૧

दैवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वञ्च मृत्यो यज्ञ सुविज्ञेयमात्म ।
वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वस्तुल्य एतस्य कश्चित् २२

શબ્દાર્થ:—(નચિકેતાએ કહ્યું) ખરેખર દેવોને પણ સંશય થયો હતો એમ મેં સાંભળ્યું છે તથા હે યમ ! આપ કહો છો કે, જો કે સમ્યક્ પ્રકારે તે જાણી શકાય એમ નથી, છતાં આપના વગર જીને કોઈ વક્તા મને મળી આવે એમ નથી, તેમ આ વર સરજો જીને વર પણ નથી. ૨૨

ટીકા—આવી રીતે જ્યારે યમરાજે કહ્યું ત્યારે નચિકેતા કહે વા લાગ્યો —હે સ્વામી મૃત્યો ! જો આત્મવસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવામાં

દેવો પણ ખરેખરું જોતાં સંશયયુક્ત થાય છે તથા આત્મવસ્તુ સમ્યક્ જાણવાયોગ્ય નથી, તે પડિતો પણ આત્મ વસ્તુ જાણવાને યોગ્ય હોવાથી તે જાણવાને આત્મરૂપ ધર્મના વક્તા આપના સરખો. અન્ય ટાઈ પડિત મને મળવો દુર્લભ છે તથા આ વરદાન સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ છે, માટે આના સરખો બીજો ટાઈ પણ વર નથી. ૨૨

શતાયુષઃ પુત્રપૌત્રાન્ વૃષ્ણીન્ન વહુન્ પશૂન્ હસ્તિહિરણ્યમશ્વાન્ ।
ભૂમેર્મહદાયતનં વૃષ્ણીન્ન સ્વયન્ જીવ શરદો યાવદિચ્છસિ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થઃ—(યમે કહ્યું); શત વર્ષ જીવે એવા પુત્ર પૌત્રાદિકો માંગ, ઘણાં પશુઓને માંગ, ઘણા હસ્તી, સુવર્ણ તથા અશ્વોને માંગ, ભૂમિના વિશાળ ભાગને માંગ તથા તારી ઇચ્છા હોય તેટલા શરદ્ સૂધી અર્થાત્ વર્ષો-સૂધી તું જીવ. ૨૩

દીકાઃ—જે જે વિષયો આ મનુષ્યલોકમાં ઇચ્છા કરવા યોગ્ય તથા દુર્લભ છે, તે સર્વ કામનાઓને ઇચ્છાને અનુસરતું માંગ, ૨૪ સહિત, વાદિત્રો સહિત તથા પુરુષોને રીઝવવાવાળી અમ્બરારૂપ સ્ત્રીઓને માંગ. સ્ત્રીઓ દેવાદિકોની પ્રસન્નતાવિના મનુષ્યને મળવી અત્યંત દુર્લભ છે. મારાથી અપાયેલ આ સ્ત્રીઓ આપનાં પાદપ્રક્ષાલનાદિરૂપ સેવા કરે. મરણ પછી આત્માની અવસ્થા જાણવી, તે કાકસ્ય કતિ વા દંતાઃ—કાગડાના કેટલા દાંત છે, તેના સરખા પ્રશ્નને તારે પૂછવા યોગ્ય નથી. (૨૩)

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृष्णीष्व विसं चिरजीविकाञ्च ।
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानान्त्वा कामभाजं करोमि ॥२४॥

શબ્દાર્થઃ—અથવા આના જેવો અન્ય વર જો તું જાણુનો હોય તો તે વર માંગ. ધન અને દીર્ઘાયુષ તું માંગ. હે નચિકેતા ! મહાભૂમિવિશે તું નૃપ થા. હું તને તારી સર્વ કામનાનો ભોગવનાર કરું છું. ૨૪

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामान् इच्छन्तः प्रार्थयस्व
इमा रामाः सरयाः सतूर्या नहीदृशा लम्बनीया मनुष्यैः ।
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुमाप्सीः ॥२५॥

ત્યાં સૂધી અમે જીવી શકીશું. જે વરવિષે મેં કહ્યું છે, તેજ હું પસંદ કરું છું. ૨૭

ટીકા:—આ લોકમાં ધનલાભ કાઢને પણ તૃપ્તિનું કારણ હોતું નથી. જે અમને ધનની ઇચ્છા હશે તો આપની કૃપાથી તે ધન આપ આપશે. જે આપનાં દર્શન અમને પ્રાપ્ત થયાં છે તો ધન પ્રાપ્ત થવું જરા પણ દુર્ઘટ નથી. ત્યાં સૂધી આપ યમની પદવી બોગવશે. ત્યાં સૂધી ચિરકાલનું આયુષ્ય પણ અમને પ્રાપ્ત થશે. પણ આપ-દેવો જ જે અસ્થાયી છે તો અમે ચિરંજીવી કેવી રીતે હોઈ શકશું ? માટે મારા માગવા પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનનું વરદાન મને આપો. ૨૭

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः कवःस्थः प्रजानन् ।

અમિધ્યાયન્ વર્ણરતિપમોદાનતિર્દીર્ઘે જીવિતે કો રમેત ॥ ૨૮ ॥

શબ્દાર્થ:—જરારહિત તથા ચિરકાળ રહેનારા દેવોની સમીપ ગયા પછી જરા મરણયુક્ત તથા પૃથ્વીરૂપી અધોસ્થાનમાં રહેલો કયો પુરુષ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રપત્તિને જાણવા છતાં અનિત્ય વરની માંગણી કરશે ? સ્ત્રીનું સૌંદર્ય કીડા તથા તેથી ઉત્પન્ન થતું સુખ અનિત્ય છે, એમ જાણવા છતાં દીર્ઘાયુષથી કેને સંતોષ થાય ? ૨૮

ટીકા:—જેમાં આયુષ્યની હાનિ પ્રાપ્ત થતી નથી, તેવા દેવ સમીપ ગયા પછી ખીજે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ પ્રયોજન મિદ્ધ કરવો સારો છે. જરા મરણવાળો જે વિવેકી પુરુષ અતગિલાદિક લોકની અપેક્ષા કરનારો છે, તે આ અજ્ઞમાં રહેલ અવિવેકી પુરુષને ઇચ્છા કરવા બોલ્યો પૃથ્વીરૂપ ધન, પુત્ર તથા ગ્રહાદિ નાશવંત પદાર્થોને કેવી રીતે માંગશે ? અથવા શરીરના રંગની પ્રીતિવડે પ્રમોદના કારણકે અપ્સરાદિકો અગ્નિર ઉપવાળી છે, એમ જાણનારે કયો વિવેકી પુરુષ અતિશય આયુષ્ય પ્રાપ્ત થવાથી ખુશ થશે ? અર્થાત્ કોઈ પણ નહિ. ૨૮

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत्
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टો नान्यन्तस्मान्नाचिकેना वृणीते ।-૨૯ ॥

શબ્દાર્થ:—જે પરજોડ સંબંધી આત્મતત્ત્વમાં, જે મૃત્યો ! આ છે કે નહિ, એ રીતની શંકાયુક્ત થાય છે,

તે આત્મવિજ્ઞાન મોક્ષમાટે અમને કહેા. જે વર અત્યંત ગૂઢ ॥ તે વરથી અન્ય કાંઈ પણ નચિકેતા આપની પાસે માગતો નથી. ૨૬

ટીકા:—હે મૃત્યુ ! જે આત્મવરણના નિર્નયમાં મૃત્યુ ધ્યેય આત્મા અસ્તિત્વરૂપે છે તે નહિ આત્મા પરસોક્ષ્ણી મનિમાં દેવો અને વાદીઓ નિર્નય વિના શંકા કરે છે. આ સંસારના નિર્વૃત્તિરૂપ આત્માનું જ્ઞાન તમે મને કહેા. આ આત્માના નિર્નયના નોતરૂપ વરથી ભિન્ન અન્ય અવિવેકી પુરુષે ઇચ્છા કરવા યોગ્ય અનિર્નય વિષયભોગવાળો વર અત્યંત તુલ્ય છે એમ હું માનું છું. ૨૬

દ્વિતીય વહી.

શ્રેય તથા પ્રેયસું જ્ઞાન.

અન્યક્ષેત્રોઽન્યદુર્તૈવ પ્રેયસ્તે ઉમે નાનાયં પુરુષૃ સિનીતઃ ।

તયોઃ શ્રેય આદશનસ્ય સાધુર્ભવતિ હીયતેઽર્થાદ્ય હ પ્રેયો દુર્ણતે?

(યમ બોલ્યા)—એક શ્રેય છે તથા એક પ્રેય છે. ભિન્ન અર્થ-હેતુવાળા આ બન્ને મનુષ્યને બંધન કરે છે. શ્રેય તથા પ્રેય આ બન્નેમાંથી જે શ્રેયનો આશ્રયી છે, તે સુખી થાય છે તથા જે પ્રેયને ખસંદ કરે છે, તે પોતાના હિતને ગુમાવે છે. ૧

ટીકા:—યમ બોલ્યા:—હે નચિકેતા ! આ સંસારમાં જે પ્રકારનું ફળ હોય છે. એક જ્ઞાનદ્વારા શ્રેયરૂપ મોક્ષફળ છે તથા બીજું કામ્યકર્મવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સંસારનું વિષ્ણુનંદરૂપ પ્રેય ફળ છે. આ શ્રેય તથા પ્રેયભિન્ન પ્રયોજનવાળા હોવાથી વર્ણાશ્રમવાળા અધિકારી પુરુષોને બાંધી લે છે. આથી તે શ્રેય અને શ્રેયરૂપ વિદ્યા તથા અવિદ્યામાં ' માટે આ વસ્તુ કરવા યોગ્ય છે ' આ ભાવથી સર્વ પુરુષ ભ્રમણ છે. અર્થાત્ શ્રેયરૂપ મોક્ષ તથા પ્રેયરૂપ સ્વર્ગદિ ભોગરૂપ સંસારનો અર્થાત્ જે પુરુષ છે, તે શ્રેય અને પ્રેયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. માટે સર્વ પુરુષો શ્રેય અને પ્રેયના પ્રયોજનવડે બંધાયેલા છે. આ શ્રેય તથા પ્રેય બે કે એક એક ફળના સંબંધી છે,

છતાં એક વિધારૂપ તથા બીજી અવિધારૂપ હોવાથી પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. આ બન્ને સાથે જ અનુગ્રાહ કરવાને પુરુષ અશક્ત હોવાથી બેમાથી અવિધા કર્મરૂપ પ્રેયને છોડી દઈ કેવળ પ્રેયને ગ્રહણ કરવા. વાળા પુરુષ કદાચાણુને પામે છે તથા પૂર્વાપર વિચારરહિત અદ્વર્ત્તશી પુરુષ જે પ્રેયને ગ્રહણ કરે છે તે પરમાર્થરૂપ પુરુષાર્થથી નિયોગને પામે છે અર્થાત્ તે બ્રહ્મ થાય છે. ૧.

શ્રેયશ્ચ પ્રેયશ્ચ મનુષ્યમેતસ્તૌ સમ્પરીત્ય વિવિનાક્તિ ધીરઃ ।

શ્રેયો હિ ધીરોઽભિપ્રેયસો વૃણીતે પ્રેયોમન્દો યોગક્ષેમાદૃણીને ॥૨॥

શબ્દાર્થઃ—શ્રેય અને પ્રેય મનુષ્યસાથ જોડાયેલ છે. વિવેકી પુરુષ તેના સ્વરૂપને ઓળખે છે તથા તેને જાણે છે. અવિકારી પ્રેયને પસંદ કરે છે, કારણ તે પ્રેય કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે. પણ મંદબુદ્ધિ યોગ તથા ક્ષેમને અર્થે પ્રેયને પસંદ કરે છે. ૨

ટીકા—જો કે શ્રેય અને પ્રેય બન્ને પુરુષને સ્વાધીન છે તેના ધણો ભાગ પ્રેયને શા માટે ગ્રહણ કરેલા હશે ? આનું કારણ એ છે કે, પ્રેય તથા પ્રેય જોડે કર્તવ્યસ્વાધીન છે, છતાં સાધન અને ફળનો ભેદ છતાં મદ બુદ્ધિવાળા પુરુષને દુર્વિવેકને લીધે તેઓ લિન્ન લિન્ન પ્રતીત થતા નથી. આથી જેમ હસ જળમાથી દૂધ જૂદું કરી કાઢી નાંખે છે, તેમ ધીર અર્થાત્ વિવેકી પુરુષ પ્રેય તથા પ્રેય આ બન્નેનો મનમાં વિચાર કરી પ્રેયને પ્રેયમાથી લિન્ન કરી પ્રેયને ગ્રહણ કરે છે તથા અધીર અને અવિવેકી પુરુષ શરીરાદિની વૃદ્ધિ તથા રક્ષાકાંક્ષા યોગક્ષેમને અર્થે પુત્ર પુત્રાદિને ગ્રહણ કરે છે. ૨

સ ત્વં પ્રિયાન્ પ્રિયરૂપાંશ્ચ કામાનભિધ્યાયન્નચિવેતોઽત્યસ્રાક્ષીઃ ।
નૈતાં સદ્ગુણાં વિત્તમયીમવાપ્નો યસ્યામ્મજ્જાન્તિ વહ્નો મનુષ્યાઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થઃ—પણ હે નચિકેતા ! શ્રેય માર્ગને ગ્રહણ કરનાર એવા તે (પુત્રાદિ રૂપે) પ્રિય-
વિવેકમાં પ્રેરતા. વાળા કામોનો વિચાર કરી અર્થાત્ પુત્રાદિકો
તેમ જ (સ્વર્ગની અપ્સરારૂપે)
અનિત્ય છે, એમ જાણી તે સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે.

સંસારમાર્ગે કે જેમાં ઘણા મનુષ્યો રૂળી જાય છે, તેની તે ઇચ્છા રાખી નહિ. ૩

ટીકા—હે નચિકેતા ! મેં ફરી ફરી તને લોભમાં નાંખવા છતાં પુત્રાદિકરૂપ ગ્રેષ્ઠ તથા અપ્સરાદિ ગ્રેષ્ઠરૂપ ભોગને અનિત્ય તથા અસારાદિ દોષયુક્ત જાણી તેં તેનો ત્યાગ કર્યો છે. નિર્દિત મદપુર પત્ની માફક ધન તથા કર્મની ગતિને તું પ્રાપ્ત થયો નથી. આ કર્મ ગતિમા કેવળ મદ પુરમાં જ એકને પામે છે એમ નથી. પણ ઘણા મનુષ્યો એક પામે છે માટે તારું શુદ્ધિમાનપણું અવધિયા રહિત છે. ૩

દૂરમેતે વિપરીતે વિપ્રૃષ્ઠી અવિદ્યા યા ચ વિદ્યેતિ જ્ઞાતા ।

વિદ્યામીક્ષિનન્નચિકેતસંમન્યે ન ત્વા કામા વહવો હોલુપન્તા ॥૪॥

શબ્દાર્થ—વિદ્યા અને અવિદ્યા આ બન્ને ઘણા જ એકબીજાથી અત્યંત વિલક્ષણ જણાવિદ્યા તથા અવિદ્યાનાં ફળ એક છે તથા તેઓ બૃહા બૃહા રૂપોને દોરવી લઈ જાય છે. હે નચિકેતા ! હું ધારું છું કે, તું જ્ઞાનની અલિલાવાવાળો છે. કારણ ઘણા કામોથી પણ તું લલચાયો નહિ. ૪

ટીકા—વિદ્યા—ગ્રેષ્ઠ તરફ દોરવનાર જ્ઞાન તથા અવિદ્યા—ગ્રેષ્ઠ તરફ દોરવનારું અજ્ઞાન. ગ્રેષ્ઠનું ફળ મોક્ષ છે તથા ગ્રેષ્ઠનું ફળ અવર્ગનું અપ્સરાદિનું મુખ તથા મર્ત્ય લોકમાં સ્ત્રી ધન પુત્રાદિનું મુખ સાર એ છે કે, ગ્રેષ્ઠને મદલ કરવાવાળાનું કલ્યાણ થાય છે તથા ગ્રેષ્ઠને મદલ કરવાવાળો પુરુષાર્થથી બ્રહ્મ થાય છે. આ રીતે દ્વિતીય વક્ષીના પ્રથમ કાંડમાં કહ્યું છે, તેનું શું કારણ તે હવે કહેવામાં આવે છે. આ બન્ને ઘણા જ અંતરાયવાળા હોવાથી તમ તથા પ્રકારાની માફક પરસ્પર લિન્નરૂપ છે તેમ જ વિવેક અને અવિવેકરૂપ હોવાથી અર્થાત્ સંસાર અને મોક્ષના કારણરૂપ હોવાથી લિન્ન લિન્ન ફળવાળા છે. આ બન્ને કાણ છે ? તે વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે, ગ્રેષ્ઠ ભોગનો વિષય કરવાવાળી અવિદ્યા છે તથા મોક્ષરૂપ ગ્રેષ્ઠનો વિષય કરવાવાળી અવિદ્યા છે. આ બન્ને પડિતોએ ક્રમે કરી અજ્ઞાન તથા જ્ઞાનરૂપે જાણી છે. આમાંથી મેં તને વિદ્યાનો અર્થ માનો છે. કારણ તારી શુદ્ધિ લોભ ઉત્પન્ન કરનાર અપ્સરાદિ ભોગોની ઇચ્છા સંપાદન કરવામાં લુપ્ત ન થઈ. ૪

અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયન્વીરાઃ પણિતમ્મન્યમાનાઃ ।

દન્દ્રમ્યમાણાઃ પરિચિન્તિ મૂઢા અન્વેનૈવ નીયમાના યથાન્ધ્વાઃ ॥૫૧॥

શબ્દાર્થઃ—જેઓ અવિદ્યાના અંતરાયમાં રહેલા હોય

છે, છતાં પોતાને પંડિત અને ધીર માને

ધૂમમાર્ગગામીની ગતિ. છે, એવા વિચિત્ર ગતિને ધરિછનારા તે મૂઢા

પરિશ્રમણુ કર્યા કરે છે,—અનર્થને પામે

છે તથા જેમ અંધને અંધવડે દોરવામાં આવે, તેમ 'ખોડુ'

પગલુ' ભરવાથી તેઓ 'ફસાઈ' પડે છે. ૫

ટીકા—આવી જ રીતનો એક મંત્ર મુડકેપનિપદના પ્રથમ

મુડકના દ્વિતીયખંડમાં છે. તે મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે,

અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયન્વીરાઃ પણિતં મન્યમાનાઃ ।

અધન્યમાનાઃ પરિચિન્તિ મૂઢા અન્વેનૈવ નીયમાના યથાન્ધ્વાઃ ૫.

ન સામ્પરાયઃ પ્રતિભાતિ ઘાલમ્મમાચન્તં વિત્તમોહેન મૂઢમ્ ।

અયં લોકો નાસ્તિ પરં ઇતિ માની પુનઃ પુનર્વશમાપચ્ચ મે ॥૬૧॥

શબ્દાર્થઃ—વિત્તના ખોડવડે મૂઢ તથા પ્રમાદવાળા

બાળકને (અવિવેકીને) પર લોક સંપાદન કરવાનો

માર્ગ જણાયલો હોતો નથી. આ જ લોક અસ્તિત્વમાં છે તથા

અન્ય નથી, આમ માનનારો વારંવાર મારે વશ થાય છે. ૬

પ્રવણાયાપિ વહુભિર્યો ન લભ્યઃ શૃણ્વન્તોઽપિ વહ્નો યન્ન વિશુઃ ।

પ્રાશ્વર્યો વક્તા કુશલોઽસ્ય લબ્યાઽઽશ્વર્યો જ્ઞાતા કુશલાનુશિષ્ટઃ ॥૭૧॥

શબ્દાર્થઃ—જે આત્મા ઘણાવડે સાંભળવાને પણ લભ્ય

નથી, વળી ઘણાઓ જે આત્માવિષે સાંભળે

આત્માની દુર્વિજ્ઞેયતા. છે, છતાં બાણુતા નથી, તે આત્માનો

વક્તા અતિ દુર્લભ છે. વળી આત્માનો

બાણુનાર છતાં તેને વિશે નિપુણ કોઈક જ હોય છે. આચાર્ય

વડે ઉપદેશ કરાયલો છતાં તેનાવિષે કુશળ અર્થાત્

સાક્ષાત્કાર કરનાર કોઈક જ હોય છે. ૭

ટીકા—આજ પ્રમાણે ભગવદ્ગીતાના ૨ જ અધ્યાયના ૨૯

મા શ્લોક વિષે કહ્યું છે કે, આશ્ચર્યવત્પદ્યતિ કશ્ચિદેન માશ્ચર્ય

વદ્વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ । આશ્ચર્ય વચ્ચેનમન્યઃ શ્રુણોતિ શ્રુત્વા
 વ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥ કોઈ પુરુષ આ આત્માને શાસ્ત્રના તથા
 આચાર્યના ઉપદેશથી આશ્ચર્યની પેઠે બુલે છે. તાત્પર્ય કે પોતે અસં-
 ભાવના દોષથી દૂષિત હોય છે; માટે ગુરુએ અને શાસ્ત્રોએ ઉપદેશ
 કરેલા, સર્વત્ર વ્યાપક, નિત્ય, જ્ઞાન અને આનંદમૂર્તિ એવા આત્માના
 અલૌકિક રૂપને ઈદ્ગ્નગ્નની પેઠે અસંભવિત હોય તેમ આશ્ચર્ય પામીને
 બુલે છે, તેમ જ બીજે કોઈ તેને આશ્ચર્યકારક વસ્તુની પેઠે કહે છે.
 વળી ત્રીજે કોઈ મનુષ્ય, તેને આશ્ચર્યકારક વાતનાં સાંભળના હોય તેમ
 સાંભળે છે અને કોઈ વિપરીત ભાવનાવાળો મનુષ્ય આત્માના સ્વરૂપને
 સાંભળ્યા છતાં પણ, તેને યથાર્થ રીતે ઓળખી શકતો નથી. તેમ
 વક્તા પોતે પણ અક્રમસ્વરૂપનું કથન કરે છે; પરંતુ તે આત્માના
 યથાર્થ સ્વરૂપને સમજતો નથી. સાર એ છે કે:-

હે નયિકતા ! આ સંસારમાં મોક્ષની ઇચ્છાવાળા જે પુરુષો છે,
 તે હજારો મનુષ્યોમાં તારા સરખા આત્મવેત્તા પુરુષ કોઈ એક જ
 હોય છે. કારણ કે આ આત્મા ધણા પુરુષોથી અવલુ કર્યા છતાં પ્રાપ્તિ
 થવા પોગ્ય નથી તથા ધણા પુરુષે અવલુ કર્યા છતાં અવિપય આ-
 ત્માને જાણી શકના નથી. આ અવિપય આત્માનો વક્તા પણ આ-
 શ્ચર્ય અનેક મનુષ્યોમાં કોઈ એક જ હોય છે. તેમ જ આ આત્માને
 પ્રાપ્તિ થનારા નિપુણ પુરુષ અનેક પુરુષોમાં કોઈ એક જ હોય છે.
 માટે નિપુણ આચાર્યની શિક્ષાને પ્રાપ્ત થયેલ આ આત્માના જ્ઞાતા
 પણ આશ્ચર્યરૂપ અનેક મનુષ્યોમાં કોઈ એક જ છે.

ન નરેણાવરેણ પ્રોક્ત एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्तयमानः ।
 अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:-કનિષ્ઠ પુરુષવડે દર્શાવાયેલ આત્મા જાણુ-
 વામાં સુલભ થઈ શકતો નથી, કારણ
 આત્મા અતર્ક્યરૂપે. તેનું ચિંતન અનેક પ્રકારે તેઓ કરે
 છે. પણ જ્યારે કોઈ પણ રીતની ભિન્નતા
 નહિ રાખનાર અધિકારી શુરુ તરફથી તે દર્શાવાય છે
 ત્યારે તેના સંબંધમાં કોઈપણ રીતની શંકા રહેતી નથી.
 નહિ તો આત્મા અણુથી પણ અણું હોવાને લીધે તેને વિષે
 કોઈ તર્ક થઈ શકતો નથી. ૮

ટીકા:—તૃતીય મુંડકમાં દ્વિતીયખંડના ચોથા મંત્રમાં. કહેવામાં આવ્યું છે કે, નાયમાત્મા વલ્લહીનેન લભ્યો ન ચેન્નમાદાત્ તપસો વાગ્શલિંગાત્-આત્મા બળહીનથી લભ્ય નથી, ન પ્રમાદીથી લભ્ય નથી, ન પથી લભ્ય નથી તેમજ તપથી રહિત એવા જ્ઞાનવેદે પણ લભ્ય નથી. મનન્યેન:—જેનો આત્મા પરબ્રહ્મ પરમાત્માથી ભિન્ન નથી. ચતુર્કય—આપણી પોતાની બુદ્ધિવડે ઉત્પન્ન થયેલ તર્કો. નૈષા તર્કેણ મતિરાપનેયા પ્રોક્તાન્યેનૈવ સુજ્ઞાનાય પ્રેષ્ટ ।

યાન્તેવમાપ: સત્યધૃતિર્વિતાસિ ત્વાદઙ્ગો મૃયાન્નચિકેત: પૃષ્ઠા ॥ ૧૥ ॥

શબ્દાર્થ:—હે પ્રેષ્ટ (પ્રિયતમ !) (જે વિશે તે

પૂછ્યું) તેવી બુદ્ધિતર્કવડે લભ્ય નથી, પણ નાસ્તિકથી ભિન્ન એવા શુરવડે તે દર્શાવવામાં આવે છે ત્યારે

તે જાણવાને સુલભ થઈ શકે છે. તું સત્યનો જિજ્ઞાસુ છે. હયા લાવી યમ કહે છે:—હે નચિકેતા ! તારા સારખો બીજો કોઈ પૃષ્ઠા આપણામાંથી થવો જોઈએ. ૯

ટીકા:—અથવા તો એમ પણ અર્થ થઈ શકે કે, જ્યારે શુભથી જ્ઞાન દર્શાવવામાં આવે છે ત્યારે જે જ્ઞાન સમજવાને સુલભ થઈ શકે છે તેનો તર્કથી નાશ થઈ શકતો નથી.

સાર એ છે કે અભેદદર્શી આત્માર્થવડે આત્માનું કથન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલ શ્રુતિ પતિપાદિત આત્મામાં મતિ અર્થાત્ આત્મનિષ્ઠા કેવળ સ્વબુદ્ધિની કલ્પનારૂપ તર્કવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી અથવા મતિતર્કવડે નાશ કરવા યોગ્ય નથી. મારે શસ્ત્રનો અજ્ઞાતા જે તર્કવાળો પુગ્ય છે, તે જે કહે છે તે પોતાની બુદ્ધિવડે કલ્પિત કહે છે. શ્રુતિવેદા આત્માર્થથી કથન કરાયેલ મતિ સમ્યક્ જ્ઞાનથી અર્થવાળી હોય છે. મારી કૃપાથી આ રીતની મનિતે તું પામ્યો છે. તું સત્ય વસ્તુનો વિગય કરવાની બુદ્ધિવાળો થયો છે. હે નચિકેતા ! જેમ તું આત્માના સ્વરૂપને પૂછવાવાળો છે તેમ આત્માના સ્વરૂપને પ્રજ્ઞાવાળો અન્ય પુત્ર અથવા શિષ્ય નથી. અર્થાત્ આવો અધિકારી પુરુષ મળવો દુર્લભ છે. ૯

જાનામ્યદ્ શેવાધિરિત્યનિત્યં ન હ્યધ્રુવૈઃ પ્રાપ્યતે હિ ધ્રુવન્તત્ ।
તંતો મયા નાચિકેતશ્ચિતોઽગ્રિરાનિત્યૈદ્રવ્યૈઃ પ્રાપ્તવાનસ્મિ નિત્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

વદ્વદતિ તથૈવ :—હું જ્ઞા
પ્યેનં વેદ - તિર

આચાર્ય અધિકારીપણું વડે
નિ

જ્ઞાણવાથી પરવાદિરૂપ

જૂત અગ્નિ સંપાદન

લીધે મેં લાંબા સમય

છે, (પણ મોક્ષપદ

છું કે, નિધિ-સાંસારિક મુખ અ-

નિત્ય છે. કારણકે તે મુખ, અમુખ-

પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. નિત્ય અ-

સાધનવડે પ્રાપ્ય નથી, એમ

નિત્ય દ્રવ્યવડે સ્વર્ગના સાધન-

છે. હે નચિકેત ! આ કર્મને

પૂરી રહે એવું યમનું પદ મેળવ્યું

છે, (પણ મોક્ષપદ હું). ૧૦

ટીકા.—અનિત્ય મ કર્મનું ફળ અનિત્ય છે. સ્વર્ગના સાધન-
જૂત અગ્નિવડે અનિત્ય મુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ મોક્ષમુખની
પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૧૦

કામસ્યાસિજ્જગતઃ પ્રતિષ્ઠાં કૃતોરનન્યમભયસ્ય પારમ્ ।

સ્તોમં મહદુરુગાયમ્પ્રતિષ્ઠાન્દૃષ્ટ્વા ધૃત્યા ધીરો નચિકેતોઽત્યસ્રાસીઃ ।

શબ્દાર્થઃ—હે નચિકેતા ! અગર જો કે તે યજ્ઞનું

ફળ જોયું છે, જે પ્રભુપતિના શાશ્વત

નચિકેતામાં ધૈર્યની સ્થાનરૂપ છે, જેમાં સર્વ કામનાઓ

અધિકતા.

પૂર્ણતાને પામે છે, જે જગતની પ્રતિ-

ષ્ઠારૂપ છે, જ્યાં સર્વ લયનો અંત છે,

જે પ્રશસ્ય છે, મહાન્ છે, સર્વ શાસ્ત્રવડે પૂર્ણતાથી

કથન કરવા યોગ્ય છે તથા જે (આત્માની) નિરતિશય સ્થિતિ

રૂપ છે, છતાં દૃઢતાવડે ધીર એવા તે તેનો, હે નચિકેતા !

ત્યાગ કર્યો છે. ૧૧

ટીકા.—હે નચિકેતા ! વિસ્તીર્ણુ તથા આત્માની સ્થિતિ જોઈ,

જેમાં સર્વ કામનાઓ સમાપ્ત થાય છે એવા ભોગની પ્રાપ્તિરૂપ, સર્વ

રૂપ હોવાથી અધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદેવિક જગતના

આશ્રયરૂપ, યજ્ઞના ફલરૂપ અર્થાત્ દિવ્યગર્ભના પદરૂપ અભિ-

માદિક એશ્વર્યથી લઈ અનેક ગુણ સહિત સંસારના ભોગ સમૂહને

ચાહનારો તું બુદ્ધિમાન પરશ્વજનો ત્યાગ કરે છે. ૧૧

તન્દુર્દશઙ્ગદમનુમવિષ્ટં ગુહાહિતઙ્ગદરેષ્ટમ્પુરાણમ્ ।

અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જે આત્મા જોઈ શકવાને ફલિભ છે, જે ગૂઢ તથા સર્વ કાર્યમાં રહેલ છે, જે બુદ્ધિરૂપી ગુહામાં રહેલ છે, શ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર કાર્યકારણ રૂપ અનર્થમાં રહેલ

માત્માનું સ્વરૂપ.

પુરાણરૂપે—અનંતરૂપે છે, તેનો આત્મામાં ચિત્તના

જ્ઞાનની પ્રાપ્તિવડે અર્થાત્ નિદિધ્યાસનવડે સાક્ષાત્કાર કરી ધીર પુરુષ હર્ષ તથા શોકનો ત્યાગ કરે છે. ૧૨

ટીકા:—અધ્યાત્મયોગ—મનને બાહ્ય વિષયોમાંથી દૂર કરી બુદ્ધિને આત્મામાં પરોવવી તે.

एतच्छ्रुत्वा सम्परिहृत्य मर्त्यः प्रवृत्त धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

સ મોદતે મોદનીયઃ હિ લબ્ધ્વા વિવૃત્તઃ સઘ્ર નચિકેતસમ્મન્યે ? ૩

શબ્દાર્થ:—જે મર્ત્ય આ આત્મતત્ત્વને શ્રવણ કરી મનન કરી તથા નિદિધ્યાસન કરી

જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સાધન, ધર્મચુક્ત તથા સૂક્ષ્મ એવા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે જ્ઞાનસ્વરૂપ

આત્માને મેળવી કૃતકૃત્ય થાય છે. આ બ્રહ્માત્મક ગૃહને તને નચિકેતાને કોઈ પણ રીતના પ્રતિબંધથી રહિત (પ્રવેશ કરવા યોગ્ય) હું માનું છું. ૧૩

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।

અન્યત્ર ભૂતાઞ્ચ બળ્યાઞ્ચ યત્તત્પશ્યસિં તદ્વદ્ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—વળી (નચિકેતા કહે છે) ધર્મથી ભિન્ન,

અધર્મથી ભિન્ન, આ કાર્યો તેમ જ કારણોથી ભિન્નરૂપે તેમ જ ભૂત તથા ભવિષ્યથી ભિન્નરૂપે જેને આપ લુપ્તો છો, તે આત્મતત્ત્વ મને કહો. ૧૪

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

યાદિચ્છન્તો વ્રહ્મચર્યચ્ચરન્તિ તત્તે પદઃસઙ્ગદેણ વ્રવીમ્યોમિત્યેતત્ ૧૫

શબ્દાર્થ:—યમ કહે છે:—સર્વ વેદો જે પદનું અર્થાત્ પરબ્રહ્મનું પ્રતિષ્ઠાદન કરે છે,

બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું સાધન. સર્વ કર્મો જે પરબ્રહ્મને ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા
 મેળવાવે છે, જે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાની
 ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુઓ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે પરબ્રહ્માત્મક પદને
 હું સંક્ષેપે કરી કહું છું. આ શબ્દબ્રહ્મ ઐકાર છે. ૧૫
 एतद्ब्रह्मेवाक्षरम्ब्रह्म एतद्ब्रह्मेवाक्षरम्परम् ।

एतद्ब्रह्मेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यादित्यति तस्य तत् ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ:—આ અક્ષરબ્રહ્મરૂપ છે. આ અક્ષર પર-
 રૂપ છે. આ અક્ષરને જે કંઈ બોલે છે
 પ્રજ્ઞવેદપ્રાપ્તિનું ફળ તે જે જે કામના કરે છે, તેને તે પ્રાપ્ત
 થાય છે. ૧૬

ટીકા:—બ્રહ્મ—નિરૂપ બ્રહ્મ. પરબ્રહ્મ:—ગ્રેહ બ્રહ્મ અર્થાત્ પોતાના
 મૂળ સ્વરૂપવાળું બ્રહ્મ. કામના:—કર્તો હિતૃષ્ઠ અથવા નિરૂપ ગમે તે
 બ્રહ્મને સંપાદન કરે છે. ૧૬

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनम्परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થ:—આ ઐકારરૂપ આશય શ્રેષ્ઠ છે, આ આ-
 શય સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આ ઉપાયને જે કંઈ બોલે છે, તે બ્રહ્મ-
 લોકમાં પૂજાય છે. ૧૭

ટીકા:—બ્રહ્મને વિષય જેવી રીતે હિતૃષ્ઠ હોય વા બ્રહ્મલોક
 નિરૂપ હોય, તે પ્રમાણે હિતૃષ્ઠ અથવા નિરૂપ કહેવામાં આવે છે અ-
 ર્થાત્ મુક્ત થાય છે. ૧૭

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न घभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयम्पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—આ નિત્યચૈતન્યરૂપ આત્મા કંઈ જ-
 ન્મતો નથી, તેમ નાશ પામતો નથી,
 આત્માત્મ સ્વરૂપ. કંઈ કારણમાંથી તે ઉત્પન્ન થતો નથી,

* હિતૃષ્ઠ અથવા નિરૂપ જે પ્રકારે બ્રહ્મને પૂજવામાં આવે છે,
 તે રીતના બ્રહ્મલોકનિવે તે બાપ છે.

અથવા તેમાંથી કોઈ ઉત્પન્ન થતું નથી. તે અજરૂપ-જન્મરહિત, શાશ્વતરૂપ ત્રણે કાળમાં ટકી રહેનાર તથા પુરાણરૂપ-નાશથી રહિત છે. અગર જે શરીર મરણ પામે છે પણ તે આત્મા નાશ પામતો નથી. ૧૮

ટીકા:—આ અદારમા તથા ઓગણીસમા મંત્રનો બારામ બગવદ્ગીતાના ૧૯ મા તથા ૨૦ મા શ્લોકમાં સમાવેશ થાય છે. તેમાં કહ્યું છે કે ય ણનં ચેષિ હંતારં ચશ્વૈનં મન્યતે હતમ્ । ઉમૌ તૌ ન વિજાનીતાં નાયં હન્તિ ન હન્યતે ॥ ન જાયતે દ્વિયતે વા કદાચિન્નાયં મૃત્વા મચિતા વા ન મૃયઃ । અજો નિત્યઃશાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥

અર્થ:—આત્માને વધ કરનારો માને છે તથા જે આત્માને ખીજાથી હણાયલો માને છે તે જન્મે અજ્ઞાની છે. કારણ આત્મા કોઈને મારતો પણ નથી તેમ પોતે કોઈથી હણાતો પણ નથી. આ આત્મા કોઈ દિવસ જન્મતો નથી, તેમ કોઈ દિવસ મરણ પામતો નથી, માટે તે જન્મના તથા મરણના વિકારથી રહિત છે. તેમજ તે જન્મ પામીને અસ્તિત્વ પણ ભોગવતો નથી, પરંતુ પ્રથમથી જ પોતે સદૃષ છે; કારણ કે તે અજન્મા છે. જે જન્મે છે તે જન્મ્યા પછી અસ્તિત્વ ભોગવે છે, પરંતુ જે અજન્મા છે તે ખીજા હણાતો ભોગવતો નથી. માટે તે સત્તા વિકારથી પણ રહિત છે. નિત્ય રહેનારો છે માટે અપક્ષપ નામના વિકારથી પણ રહિત છે. તે સદા એક રૂપ છે માટે વૃદ્ધિના વિકારથી રહિત છે. અને અનાદિકાલથી નવીનજ છે, માટે શરીરનો નાશ થવા છતાં આત્માનો નાશ થતો નથી. વળી શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, યેદાદ્મેતમજરં પુરાણં સર્ગાત્માનં સર્વગતં વિમુત્ત્વાત્ । જન્મનિરોધં પ્રવદન્તિ યસ્ય બ્રહ્મવાદિનો હિ પ્રવદન્તિ નિત્યમ્ ॥ હું તેને અજરૂપ પુરાણરૂપ, સર્વાત્મારૂપ તથા સર્વજ વ્યાપક હોવાથી સર્વમાં રહેતો માનું છું. બ્રહ્મવાદીઓ અને જન્મરહિત તથા નિત્ય કહે છે. ૧૮

હન્તા ચેન્મન્યતે હન્તુ ૨ હતથેન્મન્યતે હતમ્ ।

ઉમૌ તૌ ન વિજાનીતાં નાય ૨ હન્તિ ન હન્યતે ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ — જો હંતા એમ ધારે છે કે, હું એને હ-
ણીશ તેમ જ હત થયેલ એમ ધારે છે કે, હું હણાયલો
છું તો તેમાના બેઉ આત્માને સમ્યક્ રીતે જાણતા નથી.
તે આત્મા દોષનો નાશ કરતો નથી તેમ તેનો દોષ નાશ
કરી શકતું નથી. ૧૯

અજોરણીયાન્મહતો મહીમાનાત્માસ્ય જન્તોર્નિહિતો ગુહાયામ્ ।
તમક્રતુઃ પશ્યતિ ચીત્તશોકો ધાતુઃ પ્રસાદાન્મહિમાનમાત્મનઃ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ — આત્મા અણુ-મૂલક વસ્તુથી પણ અણુ
છે તેમ તે મહાનથી પણ મહાન છે. તે પ્રાણીની ગુહા-
અંતઃકરણમાં રહેલ છે કામ તથા મોહથી ગહિત (પુરુષ)
ઇન્દ્રિયોની શાતતાવડે આત્માના તે મહિમાને જોઈ
શકે છે. ૨૦

ટીકા — કારણ કે સમગ્ર જગત તેને આશ્રયી થઈ રહેલ છે,
તેથી તે મહાનથી પણ મહાન કહેવાય છે. બ્રહ્માથી લઈ જડ વસ્તુ
પર્યંત સર્વે જીવ બ્રહ્મમાં રહેલ છે ૨૦

આસીનો દૂરં વ્રજતિ શયાનો યાતિ સર્વેતઃ ।

કસ્તમ્પદામદન્દેવં મદન્યો જ્ઞાતુર્મર્હતિ ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ — તે-આત્મા બેસતો છતાં દૂર જાય છે, તે
શયન કરવા છતાં સર્વજન જાય છે ઇશ્વર (આત્મા) જે
મદદૂપ છતાં અમદદૂપ છે, તેને જોખખવાને મારા સિવાય
અન્ય કોણ સમર્થ છે ? ૨૧

ટીકા — આ જ પ્રમાણે વાજસનેથી સદ્વિતા ઉપનિષદ્વિષે પ મા
મંત્રમાં આ જ રીતનો વાચાર્થ છે

મદામદ — કર્મવડે નિશુદ્ધ ગુણો આત્માને લાગનાથી જ્યારે તે
જીવડે થાય છે ત્યારે તેને જોખખવો અશક્ય પડે છે જના પોને
અમદદૂપ અર્થાત્ ગુણોથી રહિત છે

જાવ એ છે કે, આ આત્મા અચળ જના દૂર દેશમાં ગમન
કરે છે, શયન કરવા જનાં સર્વ દેશમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વિદ્યા
ધનાદિના મદ સહિત જનાં સર્વ મદથી રહિત, છે અર્થાત્ ઉપાધિને

વશ હોવાથી ક્રિયાઆદિ વાળો જાણાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે આત્મા ક્રિયામદાદિકથી રહિત નિરુપાધિક છે. આવી રીતના દુર્વિરોધ સદ્યમ આત્માને મારાથી ખીન્ને કાણુ જાણવા સમર્થ છે? ૨૧

અશરીર & શરીરંબ્વનવસ્યેબ્વવસ્થિતમ્ ।

મુહાન્તં વિશ્રુમાત્માનં મત્વા ધીરો ન શોચતિ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ:—શરીરોમાં શરીરથી રહિતરૂપે સર્વ ક્ષણિક શરીરોમાં અવસ્થિત-સ્થિરરૂપે, મહાનરૂપે તથા સર્વત્ર વ્યાપકરૂપે આત્માને ધારી વિવેકી અર્થાત્ અધિકારી પુરુષ શોક કરતો નથી. ૨૨

નાયમાત્મા પ્રવચનેનં લભ્યો ન મેધયા ન વદુના શ્રુતેન ।

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનૂ & સ્વામૃ૨૩

શબ્દાર્થ:—આત્મા પ્રવચનવડે પ્રાપ્ય નથી, તેમ જ મેધાવડે અથવા ઘણા શાસ્ત્રથી લભ્ય નથી. સુમુઢુ જે આત્માની ઉપાસના કરે છે તે અલોહવાન્ પુરુષવડે આત્મા લભ્ય થઈ શકે છે. તેને આત્મા પોતાનું આનંદસ્વરૂપ પ્રકાશ કરે છે. ૨૩

ટીકા:—પ્રવચન:—વેદની ક્રિયાની સિદ્ધિવડે. મેધા:—અધના અર્થના જાણવાવડે. તેને:—અર્થાત્ જે પોતાના આત્માને જાણવાની ઇચ્છા રાખે છે તેને. સાર એ છે કે:—આ આત્મા અનેક વેદોનાં પકન પાકન આદિથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી, વેદના અર્થને ધારણ કરવામાં સમર્થ બુદ્ધિવડે તે પ્રાપ્ય નથી, ઉપનિષદરૂપ વેદાંતથી ભિન્ન અન્ય અથૈના અવશ્યવડે પણ તે પ્રાપ્ય નથી. તેમ જ અધ્યાત્મિક શુરુના ઉપદેશ વિના કેવળ ઉપનિષદના અવશ્યથી પણ તે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી. હવે કેવા પ્રપાતથી તે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે તે કહવામાં આવે છે. જે આત્માના અભેદરૂપે કરી પુરુષ નિલચિંતનરૂપ ભજન કરે છે તે વડે પ્રાપ્ત છે. કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિષે કહ્યું છે કે, સાધક પુરુષ પોતાના જે આત્માને યાહે છે તે યાહવાવાગા આત્માવડે જ પોને આત્માને જાણવા યોગ્ય થાય છે. અર્થાત્ નિષ્કામી આત્માને યાહે છે. તે આત્માવડે આત્માને જાણે છે. આત્મજ્ઞાન જાણવાની ઇચ્છનાવાળા પુરુષને આત્માના આનંદસ્વરૂપનો અર્થાત્ મૂળ સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે. ૨૩

નાવિસ્તો દુશ્ચરિતાનાશાન્તો નાસમાહિતઃ ।

નાશાન્તમાનસો વાપિ પ્રજ્ઞાનૈનમાપ્નુયાત્ ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે હુકમથી વિમુખ થયો નથી, જેણે ઇન્દ્રિયદમન કર્યું નથી, જે (બુદ્ધિમાં) આત્મપ્રાપ્તિનો ઉપાય. એકાગ્ર થયો નથી તથા જેણે પોતાના મન પર કાબૂ મેળવ્યો નથી, તે (સત્ય પરમાત્માને) પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી પણ પ્રજ્ઞાનવડે જ દેવળ સત્યને મેળવી શકાય છે અર્થાત્ આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. ૨૪

ટીકાઃ—પ્રજ્ઞાન-અહિનું જ્ઞાન ભાવ જો છે કે, દે નચિકેતા ! જે પાપકર્મથી રહિત નથી થયો, બાહ્ય ઇન્દ્રિયના રોધવારૂપ દમ, અંતર વિષયવાસનાને રોધવારૂપ સમ તથા સર્વ ચિત્ત વૃત્તિ-ઓના નિરોધ રૂપ સમાધિથી જે રહિત છે તથા મનની શાંતિથી જે રહિત છે તે આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી. જે પુરુષ શુદ્ધ ચિત્ત, સમ, દમ, અવય, મનન અને નિદિધ્યાસનમુક્ત છે, તે પુરુષ આ આત્માને “ હું અહસ્વરૂપ આત્મા છું, આવા અભેદ-રૂપ પ્રજ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪

यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदनः ।

मृत्युर्यस्यોपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે તમપ્રધાન ઇશ્વરને બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયના લક્ષણવાળું આખું જગત્ જોહનરૂપે-જાનનરૂપે (બ્રહ્મરૂપે) છે તથા જે ઇશ્વરને મૃત્યુ વ્યંજનરૂપ-સહાયક રૂપે છે તે ઇશ્વર જે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહેલ છે તે શુદ્ધ આત્માને જે રીતે હું બાહ્ય છું, તે પ્રમાણે મારાથી અન્ય જીવો કોણ બાહ્ય છે ? અર્થાત્ કોઈ નહિ. ૨૫

ટીકા —જે આત્માના સર્વ ધર્મને ધારણ કરવાવાળા તથા રક્ષણ કરવાવાળા બ્રહ્મણ તથા ક્ષત્રિય જન્મે બોજનરૂપ છે તથા સર્વના નાશક મૃત્યુ જે આત્માના બોજનના શાકરૂપ છે તથા જે પોતાના મદિમારૂપ સ્થાનવિશે રહી વિશ્વના સંહારકરૂપે છે, તેના આત્માને ઉપર દર્શાવેલ સાધનોથી રહિત કોણ પ્રાકૃત બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય સાધન-વાળા પુરુષની માફક તેને બાહ્યી ચક્રવા સમર્થ છે ? અર્થાત્ કોઈ પણ બાહ્યવા સમર્થ નથી. ૨૫

તૃતીય વહી.

કર્મફળનો ભોક્તા કોણ ?

મૃતં પિવન્તૌ સુકૃતસ્ય લોકે ગુહામ્પ્રવિષ્ઠૌ પરમે પરાર્દે ।
છાયાતપૌ બ્રહ્મવિદો વદન્તિ પઞ્ચાગ્રયો યે ચ ત્રિણાચિકેતાઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—આ દેહમાં રહેલા તેમ જ પરમ અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ તથા બ્રહ્મના સ્થાનમાં અર્થાત્ હૃદયાકાશમાં રહેલી બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરેલા, જીવ તથા ઇશ્વર સારા કર્મના સત્ય અર્થાત્ ફલને ભોગવે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ તે બેઉને છાયા તથા તડકાની માફક લિન્ન લિન્ન લક્ષણવાળા કહે છે. તેમ જ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ તથા ત્રિણાચિકેતો પણ તેને આત્માને તે પ્રમાણે કહે છે. ૧

ટીકા:—પિવન્તૌ—અગર જો કે જીવ જ પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવે છે તથા અહીં એકવચન વાપરવું જોઈએ, છતાં દ્વિવચન વાપરવાનું કારણ એ કે, જીવને પરમાત્મા સાથે સંબંધ છે.

ત્રિણાચિકેત:—ત્રણ વાર પૂજેલ છે નાચિકેત આગ્નિ તે જોણે. સુકૃત સારાં કર્મ. પણ અહીં સામાન્ય રીતે કર્મ લેવાં. લોક સંબંધે સ્વીકરમન પ્રમાણે અહીં શરીર લેવું. સાર એ છે કે, જીવ તથા પરમાત્મા બંને અવસ્થા કીધેલ કર્મના ફળરૂપ સત્યનું પાન કરે છે અર્થાત્ સુખના ફળને ભોગવે છે. જો કે જીવ પોતાના કર્મના ફળને ભોગવે છે, પણ પરમાત્મા ભોગવતો નથી, છતાં બુદ્ધિ ઉપાધિરૂપ પોતાના સંબંધથી છત્રીવાળા પુરુષના દર્શાતની માફક બંને પાન કરે છે. જેમણે પુરવો જતા હોય તે જોમાં એક છત્રીવાળો હોય તથા બીજો છત્રી રહિત હોય છતાં બંને સાથે ચાલતા હોય તો એમ કહેવામાં આવે છે કે બુદ્ધિ પેલા છત્રી લઈ જાય છે તેમ જીવ જો કે સ્વકર્મ ફળનો ભોક્તા છે તથા પરમાત્મા સ્વકર્મભોગથી રહિત છે, છતાં સમાન ઉપાધિવડે યોગ્યફળનું પાન કરે છે. એમ બંને વિષે કહેવાય છે. જીવ તથા ઇશ્વર આ શરીરરૂપી ભોક્તામાં બુદ્ધિરૂપી શુદ્ધિમાં પ્રવેશને પામે છે. જીવ તથા પરમાત્મા પોતાની અસ્પૃશ્યતા તથા સર્વગતારૂપ ધર્મવડે વિશ્વલક્ષ્ય છે. આથી બ્રહ્મવેત્તાઓ એકને સંસારી અર્થાત્ જાણારૂપ તથા બીજાને અસંસારી—તડકારૂપ કહે છે. કેવળ બ્રહ્મવેત્તાઓ જ આમ કહેતા નથી

પશુ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ તથા ત્રિનાથિકેતને રાખનારાઓ પણ એમ જ
કહે છે. પચામ્ય—ગૃહસ્થાશ્રમી. ગાર્હપત્ય, દર્શણગ્નિ, આદ્યની
સમ્ય તથા આવસથ્ય, આ પાંચ અગ્નિનું પૂજન કરનારા અર્થે
ગૃહસ્થાશ્રમીઓ ૧

યઃ સેતુરીજાનાનામક્ષરમ્બ્રહ્મ યત્પરમ્ ।

અમયં તિતીર્પતામ્પારં નાચિકેતૃશ્ચ શકેમહિ ॥ ૨ ॥

શુદ્ધાર્થઃ—આપણે જાને તે નાચિકેતાગ્નિને જાણવા
શક્તિમાન હીએ, કે જે વિરાગાત્મક અગ્નિ (દુઃખને તરવા
માટે) સર્વ યજ્ઞોના મેતુરૂપ છે, જે અક્ષર--નાશરહિત એ
બ્રહ્મરૂપ છે, જે અસ્ય (જયનો નાશ કરનાર) સ્વાત્
રૂપ છે તથા જે (સંસારાબ્ધિને) તરવાની ઇચ્છાવાળા
ઓને આશ્રયરૂપ છે. ૨

આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ શરીરં રથમેવં તુ ।

બુદ્ધિન્તુ સારથિં વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહમેવં ચ ॥ ૩ ॥

શુદ્ધાર્થઃ—આત્માને તું રથી-રથમાં બેસનારારૂપે,
આત્માનું રથીરૂપે શરીરને રથરૂપે, બુદ્ધિને સારથિરૂપે તથા
નિકપણ મનને પ્રગ્રહ-લગામ રૂપે જાણુ. ૩

ટીકા.—આ જ રીતની સાદૃશ્યતા શ્વેનાશ્વતર ઉપનિષદના ૨ જ
અધ્યાયના ૯ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે પ્રાણાન્પ્રણીડ્યેહ સયુક્ત
ષ્ટેષ્ટ ક્ષીણે પ્રાણે શાસિકયોદ્બ્રુશીસીતિ । દુષ્ટાશ્ચયુક્તામિવ
ચાહેમેન વિદ્વાન્ મનોધાર યેતા પ્રમત્ત ॥ અર્થ.—ધન્દ્રિયોતું દમન
કરી, કામનાઓપર આધિપત્ય ભોગની તથા નાસિકાવડે આત્મે આત્મે
શ્વાસ ૮૪ વિવેકી પુરવે મનને એકાગ્ર કરવું, જેમ સાગિ દુષ્ટ અ
શ્વેાથી બેકામલા રથને ગ્રીધે માર્ગે ચલાવે છે તેમ. ૩

इन्द्रियाणि दयानाहुर्विषयास्तेषु गोचरान् ।

આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં મોકેત્યાહુર્મનીપિણઃ ॥ ૪ ॥

શુદ્ધાર્થઃ—ઇન્દ્રિયોને અશ્વરૂપે કહેવામાં આવે છે, તથા
તેઓના વિષયોને માર્ગરૂપે કહેવામાં આવે છે. અધિકારી
પુરુષો કહે છે કે, શરીર, ઇન્દ્રિય તથા મનયુક્ત
આત્મા લોકતારૂપ છે. ૪

યસ્ત્વિજ્ઞાનવાન્ ભવત્યયુક્તેન મનસા સદા ।

સ્પેન્દ્રિયાણ્યવશ્યાનિ દુષ્ટાશ્વા इव सारथेः ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ — સર્વદા અયુક્ત મનસહિત જે કોઈ અવિ-
બુદ્ધિમાન સારથિને વેકી હોય છે તેને જેમ સારથિના દુષ્ટ
મોક્ષની ગતિ અશ્વો વશ રહેતા નથી, તેમ ઇન્દ્રિયો
વશ રહેતી નથી. ૫

ટીકા — જેમ સારથિ રથને અક્ષાવવામાં ગમન કરવા યોગ્ય
માર્ગથી અગ્રાત છે તથા લગામને પોતાને અધીન રાખી નથી શકેતો
તેમ દુષ્ટ અશ્વો સારથિને વશ ન રહેવાથી રથજો કુમાર્ગમાં લઈ જઈ,
રથને ખેંચુક્ત સ્થાનમાં નાખે છે તેમ જેના બુદ્ધિરૂપી સારથિ
દમ્ભગતિ તથા નિઠગતિમાં વિવેકરહિત છે, જેની પામે અકામતારહિત
મનરૂપી લગામ છે, તેને ઇન્દ્રિયરૂપી દુષ્ટ અશ્વો બુદ્ધિરૂપી સારથિને
વશ ન હોવાથી દુષ્ટરૂપી જન્મ મરણાદિ સંસારમાં જ્વાલમારૂપ
રથના સ્વામીને લઈ જઈ નાખે છે. ૫

યસ્તુ વિજ્ઞાનવાન્ ભવતિ યુક્તેન મનસા સદા ।

સ્પેન્દ્રિયાણિ વશ્યાનિ સદશ્વા इव सारथेः ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ — પણ બુદ્ધિરૂપી સારથિવડે નિગૃહિત મનથી
જે વિવેકી હોય છે, તેને જેમ સારા અશ્વો સારથિને
વશ હોય છે તેમ ઇન્દ્રિયો વશ રહે છે. ૬

યસ્ત્વિજ્ઞાનવાન્ ભવત્યમનસ્કઃ સદાઽશુચિઃ ।

સ તત્પદમાપ્નોતિ સ ૫ સારશ્ચાવિગચ્છતિ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ — જે અવિવેકી હોય છે, મનોનિગ્રહથી રહિત
હોય છે, તેથી સર્વદા અપવિત્ર હોય છે, તેને પરબ્રહ્મનો
સાક્ષાત્કાર થતો નથી, પણ સંસાર પ્રાપ્તિ થાય છે ૭

યસ્તુ વિજ્ઞાનવાન્ ભવતિ સમનસ્કઃ સદા શુચિઃ ।

સ તુ તત્પદમાપ્નોતિ યસ્માદ્ભૂયો ન જાયતે ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ — પણ જે કોઈ વિવેકી હોય છે, મનોનિ-
ગ્રહવાળો છે તથા સર્વદા પવિત્ર હોય છે તે એવા સ્થા-

નને પ્રાપ્ત થાય છે કે જે પામવા પછી તેને જન્મ મરણાદિક પ્રાપ્ત થતાં નથી. ૮

વિજ્ઞાનસારથિર્યસ્તુ મનઃ પ્રગ્રહવાન્નરઃ ।

સોઽધ્વનઃ પારમામોતિ તદ્વિજ્ઞોઃ પરમ્પદમ્ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ — પછુ મનુષ્ય કે જેનો બુદ્ધિરૂપી સારથિ વિવેકી છે તથા જેના મનના પ્રગ્રહો સારી રીતે ચેત્ત્યેલા છે તે વિષ્ણુના* પરમપદ રૂપ માર્ગના પારને પહોંચે છે-
 इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્બુદ્ધેરાત્મા મહાન્ પરઃ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ — ઇન્દ્રિયો કરતાં તેઓના વિષયો વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે, વિષયો કરતાં મન ઉત્કૃષ્ટ છે, પ્રાપ્તવ્ય સ્વરૂપ. મન કરતાં બુદ્ધિ ઉત્કૃષ્ટ છે તથા બુદ્ધિ કરતાં મહાદાત્મા ઉત્કૃષ્ટ છે. ૧૦

મહતઃ પરમવ્યક્તમવ્યક્તાત્ પુરુષઃ પરઃ ।

પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ — મહાન્ કરતાં અર્થાત્ સમષ્ટિ બુદ્ધિ કરતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ અવ્યક્ત, અર્થાત્ માયા છે; અવ્યક્ત કરતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ પુરુષ-આત્મા છે. આ પુરુષ કરતાં કોઈ પણ વસ્તુ વધારે ઉત્કૃષ્ટ નથી. આ સૌથી છેવટની હદ છે તથા સર્વોત્કૃષ્ટ ગતિ છે. ૧૧

ટીકા. — મહત્તત્ત્વથી અતિશય સૂક્ષ્મ તથા મહત્તત્ત્વરૂપે દિવ્ય-ગર્ભાદિક સર્વ જન્મતના કારણરૂપ ચૈતન્યાત્માને આશરે રહેલ અવ્યક્ત છે. આ અવ્યક્તરૂપ મામાર્થી પર અતિશય સૂક્ષ્મ સર્વના અંતરાત્મારૂપ પુરુષ છે. આ પુરુષરૂપ પરમાત્મા જે સર્વના અંતરાત્મારૂપે છે તેનાથી સૂક્ષ્મ બીજું કોઈ નથી અર્થાત્ તે સર્વ પદાર્થોના અવધિરૂપ

* તદ્વિજ્ઞોઃ — આ રિયે સંકર સમજાવે કહ્યું છે કે, આનો અર્થ ધ્યાનન શાંતિસ્થ પ્રજ્ઞાનઃ એમ લેવો.

છે. સર્વનો અંતરાત્મા સત્ય આનંદસ્વરૂપ પરમાત્મા છે. આ આનંદસ્વરૂપને ગમન કરનારા સર્વ સંસારી જીવોને તે પુરુષ પરમાત્મા જ શ્રેષ્ઠ પરમગતિરૂપ છે, જેને પ્રાપ્ત થવા પછી ફરી જ્ઞાનવાન જન્મ મરણરૂપ સંસારમાં ફરી આવતો નથી. ૧૧

રપ સર્વેષુ ભૂતેષુ ગૃહોઽઽત્મા ન પ્રકાશતે ।

દિયતે ત્વદ્વયા બુદ્ધયા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ—સર્વ ગ્રાણીભાવમાં તેનું સ્વરૂપ ગૃહ હોવાથી તે આત્મા પ્રકટ દેખાતો નથી. પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોનારા પુરુષોવડે એકાગ્ર અર્થાત્ શુરુનાં ઉપદેશોનાં મહાવાક્યવડે ઉત્પન્ન થયેલી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે તે જોવાય છે અર્થાત્ તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૧૨

નિચ્છેદ્વાઙ્મનસી પ્રાણસ્તથચ્છેજ્ઞાન આત્માનિ ।

જ્ઞાનમાત્માનિ મહતિ નિચ્છેત્તથચ્છેચ્છાન્ત આત્માનિ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ—વિવેકી પુરુષે વાણીનો મનમાં લય કરવો, મનનો પોતાના જ્ઞાનાત્મામાં અર્થાત્ નિશ્ચય સ્વરૂપ વાળી વ્યપ્તિ બુદ્ધિમાં લય કરવો, જ્ઞાનનો મહદાત્મવિષે (સમષ્ટિ બુદ્ધિમાં) લય કરવો તથા મહદાત્માને શાંત આત્મામાં નિર્વિકારી આત્મામાં લય કરવો. ૧૩

હત્તિષ્ઠત જાગૃત માપ્ય વરાગ્નિવોષત ।

હુરસ્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા દૂર્ગમ્પથસ્તત્કવયો વદન્તિ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ—ઉભો થા, જાગૃત થા, તથા શ્રેષ્ઠ આચાર્યોને સંપાદન કરી જ્ઞાન સંપાદન કર. શ્રુતિનો મુમુક્ષુપ્રતિ ડાહ્યા પુરુષો કહે છે કે, અસાની તીક્ષ્ણ ધારની માફક તેને પહોંચવાનો માર્ગ (આત્મજ્ઞાન) વિષય તેમજ અતિશય અઘરો છે. ૧૪

ટીકા—હે મુમુક્ષુ જનો ! તમે ઉભો અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનની સંમુખ આઓ, અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાને બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી જાગૃતિવડે નિવૃત્ત કરો. બીજા

સૂંધી તમે અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાવિશે શમન કરતા રહેશે અર્થાત્ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને નહિ જાણીશો ત્યાં સૂંધી મહા ભયાનક જન્મ મરણરૂપ સસારસ્વભ નિવૃત્ત થશે નહિ. માટે બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપી જાગૃતિ-વડે અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાને નિવૃત્ત કરો. હવે કેવી રીતે તેની નિવૃત્તિ કરવી ? આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણવાવાળા શ્રેષ્ઠ આચાર્યોની સમીપ જઈ, ‘સર્વાતપોમી આદ્રમા હું પોતે જ છું’ આ રીતના તેઓના હિપદેશને સમ્યક્ રીતે જાણી અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાને દૂર કરો. આ જાણવા યોગ્ય સ્વરૂપનો સુદૃઢ બુદ્ધિ વિષય હોવાથી તે જ્ઞાનરૂપ સુદૃઢ બુદ્ધિને સુલભ છે માટે વિશેષ યત્નની રીત જરૂર છે, એમ નહિ જાણવું, પણ દુર્લભ જાણી તેનેવિશે યત્ન કરવો જોઈએ. આ કારણથી શ્રુતિ ભગવતી કૃપા દર્શિવડે કહે છે કે, સુદૃઢ બુદ્ધિરૂપ જ્ઞાનમાર્ગ જેમ અજ્ઞાના અગ્ર ભાગને પાપાણુપર ધસે જ તીક્ષ્ણ કર્યો હોય તથા તેપર ગમન કરી ચક્રાતું નથી તેવીજ રીતના કઠિન સિદ્ધ કરવા યોગ્ય આ જ્ઞાનમાર્ગ મહાત્મા પુરુષોએ કહેા છે. આની પ્રાપ્તિ માટે અવશ્ય યત્ન કરવો જોઈએ. ૧૪

અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયં તથાઽરસનિત્યમગન્ધવચ્ચ યત્ ।

અનાદ્યનન્તમ્મહતઃ પરન્ન્યુવં નિષ્કાર્ય તન્મૃત્યુમુસ્વાત્મમુચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ—બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શબ્દરહિત, સ્પર્શરહિત, રૂપરહિત, ક્ષય રહિત, રસ રહિત અર્થાત્ નીરસ, નિત્ય, ગંધરહિત, આદિ તથા અંતરહિત, મહાન્ કરતાં અર્થાત્ બુદ્ધિ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ, તથા દ્રુવરૂપ કહેતાં અચલરૂપ છે. આ રીતે જે અધિકારી પુરુષ જાણે છે, તે મૃત્યુના મુખમાંથી નિકળી જાય છે. ૧૫

ટીકા—આ જ રીતનું મુંડકોપનિષદના ૨ જ અધ્યાયના ૨ જ મંત્રમાં કહ્યું છે કે, દિવ્યોહ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સવાહ્યામ્યતરો હ્યજઃ । અપ્રાણા હ્યમનાઃ શુષ્નો હ્યક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ ॥

અર્થ—આ પુરુષ દિવ્ય, અમૂર્ત, બાહ્ય તથા અત્યંત સર્વ વિષે રહેનાર, અજ, અપ્રાણ, અમન, શુદ્ધ તથા અક્ષર અને પરથી પણ પર છે. ૧૫

નાચિકેતમુપાસ્વાનં મૃત્યુપ્રોક્તં સનાતનમ્ ।

ઉક્ત્વા શ્રુત્વા ચ મેધાવી બ્રહ્મલોકે મહીયતે ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ —આ નાચિકેત ઉપાખ્યાન, જે સનાતન છે તથા જે યમરાજે કહેલ છે, તેને જે વિવેકી પુરુષ કહે છે અને સાંભળે છે, તે બ્રહ્મલોકમાં પૂજાય છે. ૧૬

ઈમં પરમં ગુહ્યં શ્રાવયેદ્બ્રહ્મસંસદિ ।

અપતઃ શ્રાદ્ધકાલે વા તદાનન્ત્યાય કલ્પેતે તદાનન્ત્યાય કલ્પતેતિ

શબ્દાર્થ —શુદ્ધ મનવાળો યદ્દ જે કોઈ આ અત્યંત ગુહ્ય ઉપાખ્યાનને બ્રહ્મસભામાં મંલજાવે છે અથવા શ્રાદ્ધને સમયે સંભળાવે છે તો તેથી અક્ષય ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, અવશ્ય અક્ષય ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭

ટીકા:—શકર ભગવાન તત્ત્વમોધિની દીપિકામાં અક્ષય ફળ કેવળ શ્રાદ્ધને લાગુ પાડે છે અને નહિ કે બ્રહ્મસભા પણ ઉપરના શ્રાવણતરવડે શ્રાદ્ધ તથા બ્રહ્મસભા બેઉને લાગુ પડે છે ૧૭

દ્વિતીય અધ્યાય.

અતુથે વધી.

ઈન્દ્રિયોની બાહ્યતા.

પરાશ્ચિ સ્વાનિ વ્યવૃણત્સ્વયમ્ભૂસ્તસ્માત્પરાઙ્ પશ્યતિ નાન્તરાત્મન્ કશ્ચિદ્ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષદાઘૃત્તચક્ષુરમૃતસ્વામિચ્છન્ ॥ ૧ ।

શબ્દાર્થ —સ્વયંભૂએ ઇન્દ્રિયોની આંતર પ્રવેશ કરવાની શક્તિઓને એવી રીતે હુણી છે કે, જેથી તેઓ બાહ્ય વિષયો તરફ દોડે છે. આથી મનુષ્ય બાહ્ય વિષયોને જોઈ શકે છે પણ અંતરાત્માને જોઈ શકતો નથી. આમ છતાં પોતાનાં ચક્ષુને (ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયોથી) નિવૃત્ત કરનાર તથા અમૃત સ્વરૂપને ઇચ્છનાર અધિકારી પુરુષ સ્વતંત્ર આત્માને જોઈ શકે છે. ૧

ટીકા — સ્વયમ્ — સર્વ સત્તાધિકારી ૫૫ ૧-૬ ૧
 હનન કૃતવાન્, આ રીતની ચક્ર લખવાનની વ્યાખ્યા છે સ્વયમ્
 સર્વ સત્તાધિકારી હોવાથી તેઓએ ઇન્દ્રિયોને વિભક્ત કરી છે ૧

પરાચઃ કામાનનુયન્તિ ચાલાસ્તે મૃત્યોર્યન્તિ વિતતસ્ય પાશમ્ ।
 અથ ધીરા અમૃતત્વં વિદિત્વા ધ્રુવમપ્રવેદિહ ન પ્રાર્થયન્તે ॥૧॥

શબ્દાર્થ — જે યુવાન પુરુષો બાહ્ય વિષયો તરફ જતા
 કામોનુ અનુગમન કરે છે, તેઓ સર્વત્ર
 આત્મશાંતિને સંસાર વિસ્તૃત એવા મૃત્યુના પાશને પામે છે ।
 નર્મથી નિવૃત્તિ આથી જ વિવેકી પુરુષો ધ્રુવરૂપ અ
 મૃતપણુને—આત્માને ઓળખી, આ લોક
 માહેલી અસ્થિર વસ્તુઓની પ્રાર્થના કરતા નથી ૨

ટીકા — હે નયિકેતા ! આ લોકમાં તથા પરલોકમાં બાહ્ય વિ
 યોને આત્મિકતાથી આત્મવિચારથી રહિત અગાની બાળકો ગ્રહણ
 કરે છે આવા અવિવેકી આત્મવિચારથી રહિત પુરુષ સર્વ
 તરફથી વિસ્તૃત અવિદ્યાવાગા કામ તથા કર્મના સમુદાયરૂપ મૃત્યુના
 દેહ તથા ઈન્દ્રિયાદિના સંયોગ તથા વિયોગ સ્વરૂપ તથા નિરતર રહેલ
 જન્મ મરણ તથા જરા અને રોગાદિ અનેક પદાર્થના સમુદાય પાશને—
 ફાંસીને પામે છે પણ જે વિવેકી પુરુષો હોય છે તે બાંહે છે કે, બ્રહ્માથી
 માંડી કાઢી પર્યંત સંચાર જ મમ સર્વ પ્રાણીને મૃત્યુ મળી જાય છે,
 કર્મ તથા ઉપાસનાનુ રૂળ અનિત્ય છે તથા આત્મજ્ઞાનનું રૂળ અમૃત
 રૂપ મોક્ષ નિત્ય છે આથી તેઓ મારી માશક અનિત્ય વસ્તુની ઇચ્છા
 કરતા નથી ૩

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शाश्च मैथुनान् ।

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥२॥

શબ્દાર્થ — જે આત્માવડે દરેક જણ, રૂપ, રસ, ગંધ,
 શબ્દો, સ્પર્શ તથા મૈથુનને બાંહે છે,
 આત્માનું સ્વરૂપ કાંઈ તેનાથી (તેનું જ્ઞાન થવા પછી) શુ
 કારણથી રહિત કાંઈ પણ (અજ્ઞાત) રહે છે ? આ
 તે (બ્રહ્મ) છે (કે જેને વિશે મું મને
 પૂછતો હતો.) ■

ટીકા — આત્માવડે પુરુષ નેત્ર તથા ઇન્દ્રિયજન્ય અંત કરણની વૃત્તદ્વારા નીલાદિ રૂપને જાણે છે રસના ઇન્દ્રિયદ્વારા રસને, ઘ્રાણેન્દ્રિયદ્વારા ગંધને તથા શ્રોત્રેન્દ્રિયદ્વારા શબ્દને તથા સ્પર્શેન્દ્રિયવડે સ્પર્શને જાણે છે. તેમ જ આત્માવડે મૈથુનનિમિત્તવડે ઉત્પન્ન થયેલ સુખને જાણે છે. હે નયિકેતા ! જે આત્મા સખધી તુ પૂછે છે તે જ આત્માવડે સર્વ સંધાતની વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે. જે આગળ આત્મા પૂછ્યો હતો તે આ આ માથી ભિન્ન નથી. આ આત્માને ઓળખ્યા પછી વિવેકી પુરુષ કૃતકૃત્ય ભાવને પામે છે. આનાથી અન્ય બીજી કંઈ જાણવા શેષ રહેતું નથી આ આત્માનું જ્ઞાન સર્વ જ્ઞાનનું અવધિગત છે. ૩

ત્વમાન્તં જાગરિતાન્તઞ્ચોભૌ યેનાનુપश्यति ।

મહાન્તં વિશુમાત્માનં મત્વા ધીરો ન શોચતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ — જે આત્માવડે પુરુષ સ્વપ્નમાં શુ થાય છે તે તથા જાગૃતમાં શુ થાય છે, આત્માની દૂર્વિજ્ઞેયતા. તે જનનેને જાણે છે તે આત્માને મહાન્ તથા સર્વત્ર વ્યાપક માની વિવેકી પુરુષ શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૪

ટીકા — જે આત્માવડે પુરુષ સ્વમાવસ્થાના મધ્યે રહેલ પદાર્થોને તથા જાગૃત અવસ્થાના પદાર્થોને આ જનને અનસ્થાઓને જાણે છે અર્થાત્ જાણે છે, આવા મહા આકાશાદિથી પણ મહાન્ વ્યાપક આત્માનો હુ વ્યાપક આત્મા છું, આ પ્રમાણે જે જાણે છે, તે જાણવાવાળા વિવેકી પુરુષને શોક પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ તે પ્રતિજ્ઞ પદાર્થોના કલિપત અવિદ્યારૂપને જાણે છે ૪

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।

ईशानम्भूतमव्ययं न ततो विजुगुप्सते । एतद्वૈ તત્ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ — જે અધિકારી પુરુષ કર્મક્રીડના ભોક્તા-રૂપ, જીવરૂપ અર્થાત્ પ્રાણાદિ સમૂહના જીવ તથા હરનો અભેદ ધારણ કર્તારૂપ, સમીપવર્તીરૂપ, ભુ-તાદિ ત્રણ કાળમાંહેલા સર્વ પ્રપંચના નિયામકરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તેને આત્મ-

જ્ઞાન થવાપછી ભય રહેતો નથી, અર્થાત્ આત્માનું રક્ષણ કરવાની ઈચ્છા થતી નથી. આ જ તે ચૈતન્યરૂપ છે. ૫
યઃ પૂર્વેન્તપસો જાતમદ્ભયઃ પૂર્વમજાયત ।

ગુહાં પ્રવિશ્ય તિષ્ઠન્તં યો ભૂતેભિર્વ્યપશ્યત । एतद्वै तत् ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે હિરણ્યગર્ભ જળથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ છે, તેને જે મુમુક્ષુ કાર્યકાર-પરમાત્મા સર્વના આ-ભાવે. ભૂથી પ્રથમ જ્ઞાનરૂપે, બ્રહ્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ રૂપે તથા સર્વ પ્રાણી માત્રના હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ કરી ભૂતોની સાથે સ્થિતિ કરતારૂપે જીવે છે, તે બ્રહ્મને જ જીવે છે. આ તે પૂણેલ બ્રહ્મ છે. ૬

ટીકાઃ—અદ્ભ્યઃ—પૂર્વ બ્રહ્માંથી લઈ સર્વ સ્થૂળ ભૂતોથી પ્રથમ તપસઃ જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મમાંથી. ભૂતોની સાથેઃ—કાર્ય કરણના ગુણરૂપ ભૂતો સાથે. શ્રદ્ધાઃ—હૃદયાકાશ. ૬

या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी ।

गुहं प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वै तत् ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ—સર્વ દેવતાત્મક જે અદિતિ પ્રાણવડે અર્થાત્ પ્રાણથી ઘંટાયલા સૂક્ષ્મ શરીરો-હિરણ્યગર્ભનાં અન્ય પાધિવાળા હિરણ્યગર્ભરૂપે કરી ઉત્પન્ન થાય છે, તે અદિતિને જે મુમુક્ષુ સર્વના હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ કરી રહેલ-રૂપે જીવે છે, તે બ્રહ્મને જીવે છે. જે અદિતિ સર્વ ભૂતોની સાથે તાદાત્મ્યભાવને પામી ઉત્પન્ન થયેલ છે. આ જ તે બ્રહ્મ છે. ૭

ટીકાઃ—અદિતિઃ—શબ્દાદિ ત્રિવેગોનું બદાણ કરનારી. શાસ્ત્રાવિવિષયાણાં અદનકર્ત્તા इति અવિત. સર્વ દેવતામયી અદિતિ પ્રાણ સ્વરૂપે કરી પરબ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દાદિકોના અદન અર્થાત્ બોગવવાવડે જેને અદિતિ કહેવામાં આવે છે, તેને સર્વ પ્રાણીના હૃદય આકાશરૂપ શ્રદ્ધામાં પ્રવેશ કરેલી જે જીવે છે, તે પૂર્વોક્ત બ્રહ્મને જોઈ શકે છે. ૭

અરણ્યોર્નિહિતો જાતવેદા ગર્ભે ઇવ સુમૃતો ગર્ભિણીભિઃ ।

દિવે દિવે ઈડ્યો જાગૃત્ત્વિર્હવિષ્માદ્ધર્મનુષ્યેભિરગ્નિઃ । એતદ્ તત્ ૮

શબ્દાર્થ.—જાતવેદ નામનો અગ્નિ જેમ ગર્ભિણી સ્ત્રી-

ઓવિશે ગર્ભ ગૂઢ રહેલ હોય છે તેમ

વિરાઘાત્મક અગ્નિ જે *અરણી વિશે ગૂઢ રહેલ છે. મનુ-

બ્રહ્મરૂપ છે. જ્યો જેઓ જાગૃત છે અર્થાત્ અજ્ઞાન-

રૂપી નિદ્રાથી રહિત છે તથા જેઓ ધૃત-

વદે આહુતિઓ આપે છે, તેઓ દરરોજ તેની સ્તુતિ કરે

છે. જે બ્રહ્મ મંબંધી તું પૂછે છે તે તે બ્રહ્મ છે. ૮

યતશ્વોદેતિ સૂર્યોઽસ્તં યત્ર ચ ગચ્છતિ ।

તન્દેવાઃ સર્વેઽર્પિતાસ્તદુ નાત્યેતિ કથન । એતદ્ તત્ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ.—જેમાંથી સૂર્ય ઉગે છે તથા જેમાં

ફરી સૂર્ય અસ્તને પામે છે, તે પ્રાણુ-

અન્ય દેવા હિરણ્ય- માં સર્વ દેવો અર્પણ કરાયેલ છે. કોઈ

ગર્ભરૂપે. પણ વસ્તુ તેનું અતિક્રમણ કરતી નથી.

આ જ તે બ્રહ્મ છે. ૯

ટીકા.—દેવો-અધિદેવરૂપે અગ્નિ આદિ દેવો તથા અપ્યાત્મરૂપે

વાગાદિ દેવો ૯

યદેવેહ તદ્મુત્ર યદ્મુત્ર તદન્વિહ ।

મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમામોતિ ય દ્વહ નાનેવ પશ્યતિ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ.—જે ચૈતન્ય અહીં અર્થાત્ જીવોપાધિમાં

છે તે જ ચૈતન્ય ત્યાં અર્થાત્ ઇશોપા-

ધૈતન્યની ઐશ્વર્યતા ધિમાં છે. તેમજ જે ચૈતન્ય ઇશોપા-

ધિમાં છે તે જ ચૈતન્ય જીવોપાધિમાં

છે. જે આ બ્રહ્મમાં લિપ્તતા જુવે છે, તે એક મૃત્યુ થયા

પછી બીજા મૃત્યુને પામે છે. ૧૦

* અરણી નામનું કાષ્ટ આવે છે જેને ધસવારડે હોમા દિલ્લા ઉપયોગ સારુ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે.

ટીકા — અહીં - જીવોપાધિમાં શુદ્ધિ શાક્ષીપણાવડે રહે છે. જે -
ચૈતન્ય ત્યાં-અજ્ઞાનરૂપ ધ્રુવ ઉપાધિમાં. દ્વદ્વ - આ ધ્રુવમાં. ૧૦
મનસૈવેદમાત્રવ્યન્નેહ નાનાસ્તિ વિચ્છેન ।

મૃત્યો. સ મૃત્યુઙ્ગચ્છતિ ચ રૂહ નાનેવ પશ્યતિ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ — મનવડે અર્થાત્ મનની એકાગ્ર સ્થિતિવડે

આ (ધ્રુવ) પ્રાપ્ત થવા ચોગ્ય છે. કોઈ

ધ્રુવપ્રાપ્તિનું સાધન પણ રીતની તેમાં ભિન્નતા નથી. જે અહિં

ભિન્નતા બુવે છે, તે એક મૃત્યુ થવા પછી

બીજા મૃત્યુને જાય છે. ૧૧

અઙ્ગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષો મન્ય આત્મનિ તિષ્ઠતિ ।

ઈશાનો ભૂતભવ્યસ્ય ન તત્તો વિજુગુપ્સતે । एतद्वै तत् ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ — પુરુષરૂપ આત્મા જે અંશુષ્ઠ માત્ર છે, તે

શરીરના મધ્ય ભાગવિશે અર્થાત્ અંત કરણમાં રહેલ

છે તે ભૂત તથા ભવિષ્યનો ધર્મધર છે. આજ કારણથી અ-

ર્થાત્ વિવેકીને આ રીતનું જ્ઞાન હોવાથી તે આત્માથી કાંઈ

પણ છૂપાવવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. આ તે છે. ૧૨

ટીકા — છૂપાવવાની ઇચ્છા રાખતો નથી અર્થાત્ આત્માનું

રક્ષણ કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી આજ પ્રમાણે શ્રવેતાશ્રિતર ઉપ

નિષદના ૩ જી અધ્યાયના ૧૩ મા મત્રમાં કહ્યું છે કે, અઙ્ગુષ્ઠ

માત્ર પુરુષોન્તરાત્મા સદા જનનાં હૃદયે સન્નિવિષ્ઠ । પુરુષ

અંશુષ્ઠમાત્રરૂપે છે તથા સર્વદા મનુષ્યના હૃદયમાં અતરાત્મારૂપે

રહેલ છે ૧૨

અઙ્ગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષો જ્યોતિરિવાધૂમકઃ ।

ઈશાનો ભૂતભવ્યસ્ય સ एवाद्य स उ श्वः । एतद्वै तत् ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ — આ અંશુષ્ઠ માત્ર પુરુષ આત્મા ધૂમરહિત

તેજના સદૃશ છે. તે ભૂત તથા ભવિ

ષ્યનું ક્ષણિક ભાવથી પ્યના ધર્મધરરૂપ છે તે આજે જ છે તેમ જ

રહિતપણે ખરેખર આવતી કાલે પણ રહેશે આ

તે છે. ૧૩

ટીકા—હે નચિકેતા ! આ અશુદ્ધમાત્ર આત્મા ધૂમરહિત પ્રકાશરૂપ અગ્નિની માફક સ્વયંજ્યોતિરૂપે છે. આ રીતે ચોખીઆચ્ચે એને લક્ષણાવડે હૃદયમાં જાણ્યો છે. જે ત્રણે કાળના નિયામક ઇશ્વર છે તે જ નિત્ય દૃઢસ્થ પુરુષ હાથ પશુ પ્રાણીના હૃદયમાં રહેલ છે, તથા કાલે પશુ તે જ ગદેશે, પશુ બીજી કોઈ નહિ. અર્થાત્ તેના સમાન અન્ય પુરુષ ઉત્પન્ન થતો નથી. ૧૩

યથોદકન્દુર્ગે દૃષ્ટમ્પર્વતેષુ વિધાવતિ ।

एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानु विधावति ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે વરસાદનું જળ ઉચ્ચ પર્વત ઉપર પડે છે ત્યારે તે ખીણોની અંદર પથ-આત્મૈશ્વ જોનારને પ્રાપ્ત રાઈ જાય છે, તેમજ જે પુરુષ (આત્માથી) સિદ્ધ ધર્મોને જીવે છે, તે પશુ ભિન્નતાની પાછળ દોડનારો થાય છે. ૧૪

ટીકા:—અર્થાત્ જે કોઈ આત્માથી ભિન્નરૂપે સર્વે વસ્તુઓને જીવે છે, તે પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે અન્ય શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. જાવ એ છે કે, હે નચિકેતા ! જેમ ઉચ્ચ પર્વતપર મેઘવડે પડેલું જળ નીચેના પ્રદેશમાં વિસ્તાર પામી નાશ પામે છે, તેમ જ આત્માના ધર્મને જે દરેક શરીરપ્રાપ્ત ભિન્ન ભિન્ન જીવે છે, તે વારવાર વર્તમાન શરીરના ભેદને પામે છે, અર્થાત્ આત્માના ભેદને જોનારો અનેક પ્રકારના નીચ ઉચ્ચ શરીરને પામે છે. ૧૪

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तन्ताद्वगेव भवति ।

एवमुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥

શબ્દાર્થ:—હે ગૌતમ ! જેમ શુદ્ધ ઉદક શુદ્ધ સ્થળમાં નાંખ્યું હોય તો તે શુદ્ધ જ રહે છે, તેમ આ પ્રમાણે જાણનારા મનનશીલનો આત્મા સ્વસ્વરૂપે થાય છે. ૧૫

ટીકા—મારો આત્મા તથા બ્રહ્મ વચ્ચે કોઈ પશુ પ્રકારની ભિન્નતા નથી જાવ એ કે, હે ગૌતમ નચિકેતા ! જેમ સ્વભાવથી શુદ્ધ જળ, શુદ્ધ પ્રદેશમાં પડેલું જેવું ને તેવું જ રહે છે, પણ વિપરીત જાવને પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમ તત્ત્વમર્યાદિવડે છત્ર બ્રહ્મની એકતાને જાણનારા મનન સ્વભાવવાળા મુનિને આત્મા જેવાને તેવો જ રહે છે, પણ વિપરીત જાવને પ્રાપ્ત થતો નથી ૧૫

પંચમ વહ્ની.

દેહાદિ સંધાતથી આત્માની સિત્તા.

ૐ પુરમેકાદશદ્વારમજસ્યાવક્રચેતસઃ ।

અનુષ્ટાય ન શોચતિ વિમુક્તશ્ચ વિમુચ્યતે । एतद्वै तत् ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—જન્માદિ છ વિકારથી રહિત, તેમ જ મા-
યાત્મક જ્ઞાનથી રહિત બ્રહ્માનું શરીર, એક ગૃહ સરખું
છે, જેને અગિયાર દ્વારો છે. આ ગૃહના સ્વામીરૂપ આત્માને
અલેહરૂપે જાણનાર વિવેકી પુરૂષ શોક કરતો નથી. તે આત્મા
નિત્યમુક્ત છતાં અજ્ઞાનરૂપ બંધથી રહિત થાય છે.
આ તે છે. ૧

ટીકા.—હે નયિકેતા ! આ આત્મારૂપ રાગનું શરીરરૂપી પુર
છે. તે શરીરરૂપ પુરીનાં એકાદશ દ્વાર છે. જે નેત્રનાં, જે કર્ણનાં,
જે નાસિકાનાં તથા એક મુખ એમ સાત ઉપરનાં તથા એક નાભિ,
શિશ્નછિદ્ર, એક ગ્રંથા છિદ્ર, તથા બ્રહ્મરંધ્ર એમ અગિયાર છે. પુરનો
સ્વામી આત્મારૂપ રાગ જન્મમરણ્યાદિ વિકારોથી રહિત છે, સ્વયં
જ્યોતિરૂપ છે, તથા મનથી અને વાગાદિક ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. આ
પ્રભાણે બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માનું પ્થવાન કરતો વિવેકી પુરૂષ જ્ઞાનની
પ્રાપ્તિદ્વારા બંધનરૂપ રોકને નિવૃત્ત કરે છે અને મુક્ત છતાં પણ
મુક્ત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, આત્મા નિત્યમુક્ત છે. વાસ્તવિક
રીતે આત્માને કદી બંધન નથી, છતાં અજ્ઞાનવડે પોતાને કર્તૃત્વ
બોક્તૃત્વાદિકરૂપ બંધનને પ્રથમ માને છે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી અજ્ઞાનથી
નિવૃત્ત થવાય છે તથા સર્વ કલિપતરૂપ બંધનમાંથી મુક્ત થવાય છે. ૧

इह सः शुचिपद्मसुरन्तरिक्षसद्बोता वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृपद्वरसदृતસद्वयोपसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम्बृहत्

શબ્દાર્થઃ—હંસરૂપે (આદિત્ય અથવા સૂર્યરૂપે)

તે સ્વર્ગમાં રહે છે, વસુરૂપે (પવનરૂપે)

આત્માનું સર્વવ્યાપીપણું. તે અંતરીક્ષમાં રહે છે, દેવોના હોતારૂપે તે

પૃથિવ્યાત્મક વેદીવિષે રહે છે, અતિથિ-

રૂપે અર્થાત્ સોમરૂપે જળના ઘડાવિશે રહે છે, તે માણસ-

વિશે રહે છે, તે શ્રેષ્ઠ એવા દેવોમાં રહે છે, તે સત્ય અથવા યજ્ઞમાં રહે છે, તે આકાશમાં રહે છે, તે જળમાં જંતુરૂપે ઉત્પન્ન થઈ રહે છે, તે પૃથિવીમાં (ચોખ્ખા આદિ) રૂપે ઉત્પન્ન થયેલ છે, તે યજ્ઞથી થતા કૃળવડે દેહાંતરૂપે ઉત્પન્ન થયેલ છે, તે (નદી રૂપે) પર્વતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, તે સત્રૂપ છે, તે એક મહાન્ રૂપે અર્થાત્ અનંતરૂપે છે. ૨

ટીકા:—શંકર ભગવાનના મત પ્રમાણે હંસ શબ્દ હંસાતિ-ગમન કરે છે, પરથી થયો છે. હોતા-અગ્નિ. દેવતાઓના યોગાવનારૂપે અગ્નિનું એક નામ છે. શંકરમત પ્રમાણે અતિથિનો અર્થ સોમદેવ થાય છે. અતિથિનો અર્થ નો આહ્વાણ લખ્યું તો એમ કહેવાશે કે, તે અગ્નિહોત્રીરૂપે ગૃહમાં રહે છે.

પર્વતોમાંથી નદી આદિરૂપ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તેને અદ્રિજા-કહે છે. સર્વનો આત્મા છતાં સત્ય સ્વભાવવાળો હોવાથી તેને ઋગ કહેવામાં આવે છે. સર્વના કારણરૂપ હોવાથી આત્માને બૃહત્ કહેવામાં આવે છે. સર્વ રીતે જગતનો આત્મા એક છે, પણ તેના ઠાઈ રીતે બેદ નથી, એ આ સર્વનું તાત્પર્ય છે. શુચિષત્: સ્વર્ગમાં ગમન કરનારો. અંતરિક્ષસત્:-અંતરિક્ષમાં ગમન કરનાર.

ભાવ એ છે કે, હે નયિકેતા ! આત્મા એક શરીરરૂપ પુરમાં પણ રહેનારો નથી, પણ સર્વ શરીરરૂપ પુરમાં પણ રહેનારો છે. આ આત્મા હંસરૂપ અર્થાત્ ગમનરૂપ છે. અથવા તો હંમ શબ્દનો અર્થ એ થાય છે કે, આત્માકાર અતઃકરણની વૃત્તિમાં રહી અનિષ્ટાના કાર્યનો નાશ કરે છે. પવિત્ર આકાશરૂપ પ્રદેશમાં સૂર્યરૂપે આત્મા ગતિ કરે છે, માટે તેને શુચિષત્ કહેવામાં આવે છે. સર્વને નિવાસ કરાવે છે માટે આત્માને વસ કહેવામાં આવે છે વાયુરૂપ આકાશમાં ગમન કરવાથી આત્માને અંતરિક્ષસત્ કહેવામાં આવે છે. આત્મા અગ્નિરૂપ હોવાથી તેને હોતા કહેવામાં આવે છે. પૃથ્વીમાં અગ્નિરૂપે રિયતિ કરતો હોવાથી તેને વેદિષત્ કહેવામાં આવે છે. અતિથિ કહેતાં જળ રૂપે તે કળયમાં રહે છે, માટે તેને દુરોણસત્ કહેવામાં આવે છે અથવા તો આહ્વાણરૂપે યજ્ઞ ગૃહોમાં ગમન કરે છે, માટે તેને દુરોણસત્ કહે છે. મનુષ્યમાં આત્મા રહેલ હોવાથી તેને નૃષત્ કહેવામાં આવે છે. શ્રેષ્ઠ એવા દેવોમાં આત્મા રહેલ હોવાથી

તેને વરસત્ કહેવામાં આવે છે, ઝનસત્ કહેનાં સત્ય અથવા યત્માં રહેલ હોવાથી તેને ઝનસત્ કહે છે આકાશમાં રહેલ હોવાથી તેને વ્યોમસત્ કહેવામાં આવે છે જળમાં ચંપ, શુક્તિ તથા મગરૂપે રહેલ હોવાથી તેને અખ્મ કહે છે ગો કહેતાં પૃથિવીમાં શાક, ચોળા, યવાદિરૂપે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેને ગોમ્લ કહેવામાં આવે છે યત્ના સાધનરૂપે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તે ઝતમ્લ કહેવાય છે.

પર્વતોમાંથી નદી આદિરૂપ ઉત્પન્ન થનાં હોવાથી તેને અદ્રિમ્લ કહે છે. સર્વનો આત્મા છતાં સત્ય સ્વભાવવાળા હોવાથી તેને ઝતમ્લ કહેવામાં આવે છે સર્વના કારણરૂપ હોવાથી આત્માને મુહત્ કહેવામાં આવે છે સર્વ રીતે જગતનો આત્મા એક છે, પણ તેનો કાંઈ રીતે ભેદ નથી, એ આ સર્વનું તાત્પર્ય છે શુચિવત્-સ્વર્ગમાં ગમન કરનાર. અતરિક્ષસત્-અતરિક્ષમાં ગમન કરનાર. ૨

ऊर्ध्वम्प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।

मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—જે આત્મા પ્રાણ વાયુને ઉર્ધ્વ ગદાવે છે તથા અપાનને નીચે ગમન કરાવે છે તેવા આત્મા પવપ્તિનુ મધ્ય કહેતાં અંત કરણમાં રહેલા વામનરૂપ અર્થાત્ પરિચ્છિન્નરૂપે ભાસતા આત્માની વિશ્વેદેવો (ઇન્દ્રિયો) ઉપા-

સના કરે છે ૩

ટીકા—અહીં વામન કહેવાનું કારણ એ કે, તે અગ્રહ માત્ર દેશમાં રહી શકે છે જેમ પ્રજા પોતાના રાજાની એવા કહે છે, તેમ ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિઓથી બેવડે પ્રજારૂપી ઇન્દ્રિયો રાજાઓ આત્માને સમુદ્ધ કહે છે ૩

अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।

देहाद्वિमुच्यमानस्य किमत्र परीक्षिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—આત્મા જે શરીરમાં રહે છે તે જ્યારે તેમાંથી નિકળી જાય છે તથા તેનાથી આત્માથી દેહાદિનુ વ્ય વિલક્ષ્ય થઈ જાય છે ત્યારે તેમાં શું તિરિક્ષપણું કાંઈ જાણી રહે છે ? આ તે છે ૪

ટીકા:—આ સરીરમાં રિયત દેહવાળા આત્માના દેહથી મુક્ત થયા પછી આ દેહના મધ્યમાં પ્રાણાદિકનો સમૂહ શું રોય રહે છે ? કાંઈ પણ રોય રહેતું નથી. આ જ બ્રહ્મ છે અર્થાત્ તે આત્મા દેહથી ભિન્ન છે. ૪.

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—કોઈ પણ મર્ત્ય પ્રાણવડે જીવતો નથી, તેમ અપાનવડે જીવતો નથી; પણ પ્રાણાદિથી મનુષ્યજીવ જેને વિશે આ જાને આશ્રયી છે તેના અસંભવ. તેવા અન્યવડે તે જીવી શકે છે. ૫

ટીકા:—થંકર ભગવાનનું કહેવું એમ છે કે, જીવનનું કારણ પ્રાણ અપાનાદિને આધીન નથી, કારણ તેઓ કાંઈ બીજી વસ્તુ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. કાંઈ વસ્તુ જે તે ઇન્દ્રિયોને તેઓના યોગ્ય કાર્યમાં પ્રયોજે છે, તેના સિવાય ઇન્દ્રિયાદિ સમૂહ કાંઈ પણ કાર્ય કરવા સમર્થ નથી. કાંઈ પણ પુરુષ વસ્તુઓને તેના યોગ્ય સ્થાનમાં ગોઠવવા સિવાય ગૃહ બાંધવાની વસ્તુઓ એની મેળે ગોઠવાઈ જતી નથી. બાવાર્ય એ કે, કાંઈ પણ દેહધારી મનુષ્ય પ્રાણવડે તથા અપાનવડે જીવતો નથી, અશ્વ આદિ ઇન્દ્રિયોવડે જીવતો નથી. સર્વ એકઠા થયેલા પ્રાણાદિથી વિલક્ષણ ચૈતન્ય આત્માથી સર્વ સંઘાતરૂપ થઈ મનુષ્ય જીવે છે અર્થાત્ પ્રાણને ધારણ કરે છે. આ પ્રાણ અપાનાદિ ઇન્દ્રિયોના સંઘાતથી વિલક્ષણ પરમ બ્રહ્મરૂપ આત્મા હોવાથી, પ્રાણાપાનાદિ રિયતિને પામે છે. ૫

हन्त त इदम्प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं ।

यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે ફરી હું તને સનાતન બ્રહ્મ જણાવીશ, જે ગોપ્ય-છુપું રાખવા યોગ્ય પુનઃ ગોપ્ય બ્રહ્મનું સ્વ છે અને હે ગૌતમ ! (કેવી રીતે તેને રૂપ કયન. એજાળબવાથી સંસારના સંબંધો તૂટી જાય છે) અને વળી કેવી રીતે (તેને

ન ઝોળખવાથી અજ્ઞાની) મૃત્યુને પ્રાપ્ત થઈ (ફરી) શરીરને ધારણ કરે છે. (તે સર્વ તું આંભળ.) ૬

યોનિમન્યે પ્રપન્તે શરીરત્વાય દેહિનઃ ।

સ્થાણુમન્યન્નુસંવન્તિ યથા કર્મ યથા શ્રુતમ્ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ—દેહ ધારણ કરવા અર્થે (મૃત્યુ પછી) દેહલાક અજ્ઞાનીઓ યોનીને પ્રવેશ કરે છે બીજા દેહલાકો અર્થાત્ અત્યંત પાપીઓ વૃક્ષાદિ સ્થાવર લાવને પામે છે આ લોકમાં જેવા કર્મ કરવામાં આવે છે તથા જેવી રીતનું આરૂં યા નરસુ જ્ઞાન સંપાદન કરેલું હોય છે, તેને લાયક જીવને શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૭

ટીકા —હે નયિકતા અન્ય દેહલાકો દેહભિમાની મૂઠ પુરુષો જ ગમ શરીરના પ્રદથુમાટે રજ વીર્યવડે મિશ્રિત થઈ માતાની યોનીનાં દારવડે પ્રવેશને પામે છે તેમ જ વળી દેહલાકો જે અધમ પુરુષો હોય છે તે મરણને પામી વૃક્ષાદિ સ્થાવર લાવને પામે છે. જેલો આ જ નમમાં જેવાં કર્મો કર્યા હોય છે, તેવા કર્માનુસાર શરીરને પામે છે તેમાંથી જેઓએ શાસ્ત્રવડે જેવી ઉપાસના સંપાદન કરી હોય છે, તે ઉપાસનાને અનુસાર શરીરને ધારણ કરે છે. ૭

ય एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्भिमाणः ।

तदेव शुक्रं तद्रूप तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लોકાઃ શ્રિતાઃ સર્વે તદુ નાત્યેતિ કથન । एतद्वै तत् ८

શબ્દાર્થ—જે આ સ્વયંપ્રકાશ ચેતન્યરૂપ પુરુષ દરેક કામને અર્થાત્ પશુપુત્રાદિના રૂપને

શુભ પ્રદાન સ્વરૂપ સ્થિતા છતાં સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉપરામ પામવા છતાં જાગે છે, તે જ શુદ્ધરૂપે,

પ્રદા અર્થાત્ વ્યાપક રૂપે નથા મોક્ષ સ્વરૂપે કહેવાય છે તે પ્રદામાં મર્વ લોકો અર્થાત્ પૃથ્વી આદિ સ્થિતિ કરી રહેલાં છે. આ પ્રદાનું કોઈ અતિક્રમણ કરતું નથી. આ જ તે પ્રદા છે. ૮

ટીકા:—હે નચિકેતા ! સ્વપ્નમાં ત્વચાદિ ઇન્દ્રિયો શયનને પામે છે, પણ સ્વયંજ્યોતિ આત્મા શયનને પામતો નથી, પણ સર્વને પ્રકાશ કરે છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં અનેક પદાર્થોને આત્મા અવિદ્યાની સાથે મિગવી ઉત્પન્ન કરે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં આત્મા શુદ્ધ સાક્ષીરૂપ છે. સ્વપ્નમાં અનેક આ પુત્રાદિક જે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તેના આત્મા સાથે જરા પણ સંબંધ નથી. સર્વ વાતે આત્મા શુદ્ધરૂપ છે. તે બ્રહ્મરૂપ છે. તે અમૃતરૂપ અર્થાત્ અવિનાશીરૂપ છે. પૃથિવી આદિ સર્વ લોક આ બ્રહ્મમાં આશ્રયને પામેલ છે. કારણ આ બ્રહ્મ સર્વ લોકનું કારણ હોવાથી, તેનું કાર્ત્ત્વ ઉદ્ધારન કરતું નથી અર્થાત્ બ્રહ્મભાવને પ્રાડી, તેથી અન્ય ભાવને કાર્ત્ત્વ પામતું નથી. આ તે બ્રહ્મ છે. ૮

અગ્નિર્યથૈવો ભુવનં પ્રવિષ્ઠો રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વભૂવ ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो वहिश्च ॥९॥

શબ્દાર્થ:—જેમ એક અગ્નિ ભુવનને અર્થાત્ કાષ્ઠ-સમૂહને પામી અનેક પ્રકારના કાષ્ઠ-આત્માના સંવંધાથી પ્રતિ ઉપાધિરૂપ કાષ્ઠના સમાન આકારવાળો થાય છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં રહેલો આત્મા દરેક શરીરમાં શરીરના સમાન આકારવાળો થાય છે. પણ સ્વરૂપે કરી શરીરથી તે વિલક્ષણ અર્થાત્ આકાશની માફક નિર્વિકારી રહે છે. ૯

ટીકા:—કાષ્ઠના સમાન આકારવાળો—અનેક પ્રકારનાં શબ્દાર્થોવાડે અનેક પ્રકારે જેમ અગ્નિ થાય છે. જૂદાજૂદાકના ખીજ અધ્યાપના ૬ ટૂં બાહ્યના ૫ માં મંત્રમાં કહ્યું છે કે—इदं वै तन्मधु दध्यङ् आघर्चणोऽग्निम्यामुवाच तदेतदपि: पश्यन्नचोचद्रूपं रूपं प्रतिरूपो वभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभि: पुरुरूप इयते ॥ અર્થ:—અયર્વણના પુત્ર દધ્યંગે અગ્નિનીઓને કહ્યું કે, આ તેમ છે. આને જોઈ તારે કહેવા લાગ્યા કે, આનું દરેક રૂપ પ્રતિરૂપે થયું. તે જ રીતે તેનું રૂપ ખુલ્લું પ્રદર્શિત કરવાં હિન્દ્ર (પરમાત્મા) માયાવડે અનેકરૂપે પ્રકટ થાય છે. જાવ એ છે કે, હે નચિકેતા ! જેમ અગ્નિ વાસ્તવિક રીતે એક જતાં બુવનને પ્રવેશ કરી બાળવા યોગ્ય કાષ્ઠાદિ વસ્તુઓના

દરેક ઉપને પ્રાતરૂપે થાય છે, અર્થાત્ તે અગ્નિ ધણે પ્રકાશે થાય છે, તેમ એક જ આત્મા સર્વ બ્રહ્માના અનરમા પ્રવેશ કરી દરેક શરીર ઉપ ઉપાધિને પ્રતિરૂપે થઈ અનેક પ્રકારનો પ્રતીત થાય છે, તેમ જ તે આગાશની માઝડ બદલ પણ વ્યાપક છે. ૯

વાયુર્ગર્ભસો ભુવનં પ્રવિષ્ઠો રૂપ રૂપં પ્રતિરૂપો ધમ્રવ ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो वहिश्चा १०॥

શબ્દાર્થ — જેમ એક સમહિરૂપ વાયુ (વ્યદિત્સૂક્ષ્મ શરીરરૂપ) લોકને પ્રાણરૂપે કરી પામી આત્માનું સર્વ દુ બાધી અનેક પ્રકારના શરીરપ્રતિ શરીર સદૃશ નિર્વેપત્વ અનેકરૂપે થાય છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીમાત્રમા રહેલો આત્મા એક છતાં દરેક શરીરમા શરીર સમાન આકારવાળો થાય છે. પણ સ્વરૂપે કરી ગંગીરથી તે વિલક્ષણ અર્થાત્ આકાશની માફક નિર્વિકારી રહે છે. ૧૦.

सूर्यो यदा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्पैर्वाह्यदोषैः ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोऋदुःखेन बाह्यः ११

શબ્દાર્થ — જેમ એક સૂર્ય જે આ લોકના ચક્ષુ રૂપે છે, તેને ચક્ષુષ્ સંબંધી બાહ્ય દોષનો લેપ થતો નથી, તેમ જ સર્વ ભૂત માત્રની વૃદ્ધિમા રહેલો એક જ આત્માને લોકના અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રના દુ ખવડે લેપ થતો નથી, કારણ કે તે તેનાથી બાહ્ય છે. ૧૧

ટીકા — જેમ સૂર્ય બહાર મહામૂનાદિ સર્વ પદાર્થોને નોનારાગા ચક્ષુપર ઉપમા રહે છે તથા જે સર્વ લોકના ચક્ષુરૂપ છે તે ચક્ષુ આદિના દોષોવડે તેમ જ મયમૂનાદિના દોષોવડે લેપાયમાન થતો નથી, તેમ જ એક આત્મા સર્વ ભૂતોમા તેમના અંતરઆત્મારૂપે રહી લોકોના દુ ખથી વિમ્ન થતો નથી ૧૧

एको वशी सत्रेभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्थ येऽनुपश्यन्ति धीगस्तेषां सुखं शान्ततन्त्रतरेषाम् १२

શબ્દાર્થ:—તે એક રૂપે, સર્વને વશકર્તારૂપે તથા સર્વ ભૂતમાત્રના અંતરાત્મારૂપે છે. તે પોતાના એક રૂપને અનેકરૂપે કરે છે. જે વિવેકી પુરુષો પોતાના આત્મારૂપે રહેલા અને ઝાળખે છે, તેઓને શાશ્વત સુખ

પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ખીલઓને પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૨.

ટીકા:—તેમ જ ભગવદ્ગીતાના ૧૩ મા અધ્યાયના ૩૩ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, યથા સર્વગતં સૌહૃદ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે સર્વજ્ઞાવસ્થિતો દેહં તથાત્મા નોપલિપ્યતે કાદૃવ વગેરેમાં આકાશ રહ્યું છે, છતાં પણ તે સુદૃઢ તથા અસંગ હોવાથી જેમ લેપાતું નથી, તેમ જ આત્મા પણ ઉત્તમ, મધ્યમ અને દુનિષ્ટ દેહમાં રહેા છે, છતાં પણ અસંગપણથી દેહના ગુણવડે લેપાતો નથી. પણ અલેપ રહે છે. ૧૨

નિત્યોઽનિત્યાનાશ્ચેતનચેતનાનામેકો વહુનાં યો વિદધ્યાતિ કામાન તમાત્મસ્યં યેઽનુપશ્યન્તિ ધીરાસ્તેષાં શાન્તિઃ શાશ્વતી નેતરેષામ્ ૧૩

શબ્દાર્થ:—તે સર્વ અનિત્ય વસ્તુઓમાં એક નિત્ય રૂપે છે, તે સર્વ ચેતન વસ્તુઓમાં એક ચેતનરૂપે છે. તે ઘણાંઓમાં એકરૂપે છતાં કામોને પૂરા પાડે છે. જે વિવેકી પુરુષો બુદ્ધિમાં રહેલા અને જીવે છે, તેઓને શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે પણ અન્યને નહિ. ૧૩.

ટીકા:—હે નચિકેતા ! પરમાત્મા અનિત્ય વસ્તુઓમાં નિત્યરૂપે અર્થાત્ અધિષ્ઠાનરૂપે છે. બ્રહ્માદિક જંગમ પ્રાણીના ચેતન્યમાં ચેતન્ય રૂપ છે અર્થાત્ સત્તારદ્રુતિ આપવાવાળા છે. જેમ અગ્નિના સંબંધથી તૃણાદિનો દાદ થાય છે, તે દાદધર્મ અગ્નિનો છે તેમ ચેતન્ય પ્રાણીઓમાં વસ્તુ બાણવાની જ્ઞાનશક્તિ આત્માની છે. આ એક સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર પ્રાણીઓના કર્માનુસાર અનેક પ્રકારે કરી કર્મનું ફળ તેમને આપે છે. આ આત્માને જે વિવેકી પુરુષ પોતાના અંતઃકરણમાં નિત્ય સાક્ષીરૂપે જાણે છે, તેને નિરંતર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આથી આવ પુરુષોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતી નથી. ૧૩

તદેતદિતિ મન્યન્તેઽનિર્દેશ્યમ્પરમં સુક્ષ્મં ।

કયન્નુ તદ્વિજાનોયાં કિમુ માતિ વિમાતિ વા ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ—તે પરમ સુખ કહેવાને અશક્ય છતાં
આત્મસુખમાં વિવે- વિવેકી પુરુષો અપરોક્ષપણાવડે માને છે.
કીનો અનુભવ આ પરમ સુખને હું કેવી રીતે જાણું ?
શું તે સુખનો પરોક્ષપણાથી મને
જાસ થાય છે અથવા તો વિશેષે કરી જાસ થાય છે ? (આ
પ્રમાણેનું ચિંતન કરનારા નિરક્ત આત્માને વાણી તથા મનથી
ન જાણી શકાય એવા સુખનો પ્રતિજ્ઞાસ થાય છે.) ૧૪.

ટીકા—વાણીનો અવિષય તથા પરમ સુખરૂપ બ્રહ્મને સંન્યાસી
નર પ્રકાશની ઇચ્છાથી ગતિ ધર્મ અપરોક્ષરૂપે જાણે છે આની
રીતના સુખનો હું અધિગરી છું એનો હું કેવી રીતે નિશ્ચય કરી શકું ?
આ સુખરૂપ બ્રહ્મ જામે છે કે નથી જાસતું ? ૧૪

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકગ્રેમા વિદ્યુતૌ ભાન્તિ કુતોઽયમગ્નિઃ
તમેવ ભાન્તમનુભાતિ સર્વવન્તસ્ય માસા સર્વમિદં વિભાતિ ॥૧૫

શબ્દાર્થ—ત્યાં (બ્રહ્મમાં) સૂર્ય પ્રકાશ આપી
શકતો નથી તેમ જ ચન્દ્રમા, તારા તથા
બ્રહ્મની સ્વય પ્રકાશતા વિજળી ત્યાં પ્રકાશતાં નથી, તો અગ્નિ
તો કેવી જ રીતે પ્રકાશી શકે ? તે આ-
નંદાત્માનો પ્રકાશ હોવાથી સૂર્યાદિ સર્વ પ્રકાશે છે. સ્વપ્ર-
કાશરૂપ બ્રહ્મના પ્રકાશવડે આ સર્વ લોક પ્રકાશે છે. ૧૫

ટીકા—એ નચિકેતા ! બ્રહ્મમા પ્રકાશમાન છે તથા સ્વયં
જ્યોતિરૂપ છે આ બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માને પ્રકાશ કરવામાં મૂર્ધ, ચન્દ્રમા,
તારા તથા વિજળી સમર્થ નથી જો સૂર્યાદિ આ આત્માને પ્રકાશ
કરવામાં સમર્થ નથી, તો અગ્નિ તે કયાથી જ પ્રકાશ કરી શકે ?
માટે આત્માના પ્રકાશના પત્રી મૂર્ધચન્દ્રમાદિ પ્રકાશ કરે છે સૂર્યાદિનો
સ્વતંત્ર પ્રકાશ નથી, પણ આત્માના પ્રકાશવડે સૂર્યચન્દ્રમાદિ સર્વ
જગત્ પ્રતિત થાય છે. ૧૫

૫૫૪ વધી.

કાર્યના નિશ્ચયથી કારણબ્રહ્મનો નિશ્ચય.

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ।

तदेव शुक्रान्तद्वह्न तदेवामृतमुच्यते ॥

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येतिकश्चन । एतद्वैतत् ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ (જગત) સનાતન અશ્વત્થ વૃક્ષરૂપ છે, જેનું મૂળ ઉર્ધ્વ છે તથા શાખાઓ અધોભાગવિશે છે. આ પવિત્ર તથા સર્વવ્યાપકરૂપે કહેવાય છે. તેમ જ તે અમૃતરૂપે શ્રુતિથી કહેવાય છે. આના સર્વ લોકો આશ્રયી છે, કોઈ પણ એનું અતિક્રમણ કરી શકતું નથી. આ તે છે. ૧.

ટીકા:—તત્ શ્રી શંકર ભગવાનના મત પ્રમાણે મહત્ત્વીય માથે સંબંધ ધરાવે છે. ऊर्ध्वमूलः—બ્રહ્માત્મક કારણ ઉર્ધ્વ છે અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ છે.

અધઃશાખઃ—શાખા અર્થાત્ કાર્યોપાધિ અધોભાગમાં છે અર્થાત્ નિકૃષ્ટ છે. આજ પ્રમાણે ભગવદ્ગીતાના ૧૫ મા અધ્યાયના ૧ કાથી ૩ ના શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે જે, ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । उदांसि यस्य पर्णानि यस्त वेद स वेदवित् ॥ અધશ્ચોર્ધ્યં પ્રસૃતાસ્તસ્ય શાખા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાહાઃ । અધઃ મૂલાન્યનુ સંતતાનિ કર્માનુબંધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ન રૂપ મસ્યેહ તથેપલમ્યતે નાંતો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા । અશ્વત્થમેનં સુવિરુદ્ધમૂલમક્ષગશરૂણ દૃઢેન છિન્નવા ॥

હે નચિકેતા ! આ સંસારનું અશ્વત્થરૂપી વૃક્ષ છે. જે વસ્તુ બીજે દિવસે ન રહેનારી હોય તેને અશ્વત્થ કહેવામાં આવે છે. આ કારણથી શ્રુતિએ સંસારને અશ્વત્થરૂપે પ્રાનપાદન આપ્યું છે. આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ કારણ સર્વથી ઉર્ધ્વરૂપે છે. આથી આદિ બુવનોમાં થનારાં અંકનાદિ ચાર પ્રકારનાં વસ્તુઓ બ્રહ્મરૂપ મૂળની નીચેની શાખા છે. આ અશ્વત્થના પ્રવાહને અનુસરે કારણથી ઉત્પત્તિ, રિપતિ તથા લય થયાં કરે છે. તેને સંતતાન કહેવામાં આવે.

છે આ અંસાર ડી પીપળાના જડાનુ મૂળ કારણુ મુદ્દરૂપ તથા
 બ્રહ્મરૂપ છે. તે અસરૂપ ટોવાથી અવિનાશીરૂપ અમૃત કશું છે
 આ સત્સબ્રહ્મમાં મિથ્યારૂપ લાભ્યમાન સર્વ લોક ઉત્પત્તિ,
 જિવિતિ તથા પ્રવચમા આગ્રયને પામે છે. જેમ ઘટાદિ કાર્ય પોતાના
 કારણુ મૃત્તિકાદિકનુ સ્વરૂપ છોડી વર્તતુ નથી તેમ કાર્ય પણ
 કાર્ય બ્રહ્મને ઉલ્લધન કરી શકતુ નથી આ તે બ્રહ્મ છે. ૧

यदिदं किञ्च जगत्सर्वं माण एजाते निःसृतम् ।

महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—આ પ્રત્યક્ષ જગત્ જે બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન
 થયું છે, તે પ્રાણુસ્વરૂપ બ્રહ્મના અસ્તિ
 બ્રહ્મ સર્વના નિયતા ત્વથી પોતાના વ્યાપાર કરે છે. તે (બ્રહ્મ)
 ઉગામેલા વજ્રના સરખું મહાન્ ભયરૂપે
 છે. જેઓ આને જાણે છે, તે અમૃતરૂપ થાય છે. ૨.

ટીકા—હે નચિકેતા ! આ સર્વ જગત્ પ્રાણુરૂપ બ્રહ્મના
 અસ્તિત્વથી ચનાયમાન છે આ જગતની ઉત્પત્તિ આદિતુ કારણુ
 બ્રહ્મ સર્વ જગતને મરણુ ભયરૂપ છે જેમ વજ્ર ઉગામતા આત્માના
 ભયથી જૂલાદિકો પોતપોતાના વ્યાપારમાં નિયમ પ્રમાણે પ્રવ્રત્ત થાય
 છે, તેમ સૂર્ય ચંદ્ર આદિ સર્વ જગત્ બ્રહ્મના ભયથી પોતપોતાના
 વ્યાપારમાં નિયમ પ્રમાણે પ્રવ્રત્ત થાય છે જે પુત્ર આ શરીરાદિના
 સાક્ષી એક બ્રહ્મને આત્માથી અભિન્ન રૂપે જાણે છે, તે મૃત્યુ
 ધર્મથી રહિત થાય છે ૨

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—તેના (બ્રહ્મના) ભયથી અગ્નિ જળે
 છે, તેના ભયથી સૂર્ય તપે છે, તેના
 બ્રહ્મ સર્વ ભયના હેતુરૂપ ભયથી ઇન્દ્ર વૃદ્ધિ કરે છે, વાયુ વાય છે
 તથા પાંચમુ મૃત્યુ પણ તેના ભયથી
 પાપીઓને શિશ્ના કરવા દોડે છે ૩.

ટીકા—આ જ રીતે તૈત્તિરીય ઉપનિષદના બ્રહ્મ વક્ષીતા ૨ જા
 અનુવાકના ૮ મા ખડમાં કહ્યું છે કે, મીવાસ્માહ્વાત પવતે । મીવાદોતે

મીપાઽસ્માદગ્નિચ્છેન્દ્રશ્ચ મૃત્યુર્ધાવાતિ પચમ. ॥ તેના ભયથી પવન વાય છે, તેના ભયથી સૂર્ય ઉગે છે, તેના ભયથી ઈન્દ્ર, અગ્નિ તથા પાંચમું મૃત્યુ ગમન કરે છે. ૩

इह चेदशकद्रोदुम्पाक् शरीरस्य विस्रसः ।

ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:—જે અહીં (આ લોકમાં) શરીરનો નાશ થાય તે પહેલાં તેને (બ્રહ્મને) ઓળખવા શક્તિમાન થાય છે (તો તે જગતના બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે, પણ જે તેને ઓળખવા શક્તિમાન થતો નથી તો) તે ઉત્પન્ન થયેલા લોકમાં શરીર ગ્રહણ કરવાને બંધાયેલો છે. ૪.

यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।

यथाप्सु परीव दहगे तथा गन्धर्वलोके छायातपवोरिव ब्रह्મलोके

શબ્દાર્થ:—જેમ શુદ્ધ દર્પણમાં સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ જ-

ણાય છે, તેમ આત્મામાં અર્થાત્ સાચન

આત્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા ચતુષ્થય સુક્ત મનુષ્યની બુદ્ધિમાં આત્મા-

ની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ સ્વપ્ન કાળે

આત્માનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ પ્રતીત થતું નથી, તેમ પિતૃલોકમાં

અર્થાત્ વિષયસુખમાં આસક્ત બુદ્ધિમાં આત્મદર્શન

સ્પષ્ટ પ્રતીત થતું નથી. જેમ ચંચળ જળમાં અવયવ સ્પષ્ટ

દેખાતા નથી તેમ ગંધર્વ લોકમાં અર્થાત્ ચંચળ ચિત્તમાં

આત્મા સ્પષ્ટ પ્રતીત થતો નથી. જેમ છાયા તથા તડકાની

લિન્ન પ્રતીતિ થાય છે, તેમ બ્રહ્મલોકમાં અર્થાત્ હિરણ્ય

ગર્ભના લોકમાં ઉપાધિથી લિપ્તરૂપે શુદ્ધ ચિદાત્મ સ્વરૂપની

પ્રતીતિ થાય છે. ૫.

इन्द्रियाणाम्पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।

पृथगुप्तयमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—પોતપોતાના આકાશાદિ કારણમાંથી
 લિન્ન લિન્ન ઉત્પન્ન થયેલી શ્રોત્રાદિ
 વિવેકાભાવું સાધન ઇન્દ્રિયોની લિન્નતા તથા તેઓનો પર-
 તથા જ્ઞાનત્વં રૂપ. સ્પર્શ બેદ જે ચૈતન્ય જાણે છે, તેમ જ
 જે ચૈતન્ય ઉદય અસ્તને અર્થાત્ ઇન્દ્રિ-
 યોના વ્યાપારને જાણે છે, તે ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર કરી
 વિવેકી પુરુષ શોકને પામતો નથી. ૬.

ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરં મનો મનસઃ સત્ત્વમુત્તમમ્ ।

સત્ત્વાદૌધિ મહાનાત્મા મહતોઽવ્યક્તમુત્તમમ્ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ—ઇન્દ્રિયોના કરતાં સંકલ્પવિકલ્પાત્મક
 મન ઉત્કૃષ્ટ છે, મન કરતાં અત્ત્વ અર્થાત્ વ્યપ્તિ બુદ્ધિ ઉત્ત-
 મ છે, બુદ્ધિ કરતાં મહાન્ આત્મા અર્થાત્ સમપ્તિ બુદ્ધિ
 ઉત્તમ છે તથા સમપ્તિ બુદ્ધિ કરતાં અવ્યાકૃત ઉત્તમ છે. ૭.

ટીકા:—હે નચિકેતા ! ઇન્દ્રિયોથી ઉત્કૃષ્ટ મન છે તથા મનથી
 પર ઉત્તમ નિઃસ્વરૂપ બુદ્ધિ છે. આ વ્યપ્તિ બુદ્ધિથી પર સમપ્તિ બુદ્ધિ-
 રૂપ મહતત્ત્વ છે. આ મહતત્ત્વથી પર અવ્યક્તરૂપ માયા છે. ૭

અવ્યક્તાત્તુ પરઃ પુરુષો વ્યાપકોઽલિङ્ગ एव च ।

यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वञ्च गच्छति ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—અવ્યક્તથી પર પુરુષ છે, જે વ્યાપકરૂપ
 તથા અલિંગ અર્થાત્ બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિથી રહિત છે. આને
 જાણવા પછી જન્તુ બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે તથા અમૃ-
 તપણાને પામે છે. ૮

न सन्दहो तिष्ठति. रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

हृदा मनीषी मनसा भिक्लृप्तो य एतद्दिदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:—આ પુરુષત્વં સ્વરૂપ, દૃશ્યરૂપમાં રહેલ નથી
 અર્થાત્ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્તિ રૂપે નથી
 કોઈ પણ તેને આંખથી જોઈ શકતું નથી.

અલિંગ પુરુષના
 દર્શનનો અસંભવ.

મનની એકાગ્ર બુદ્ધિવડે મનને વશ
 કરવાથી તથા મનવડે વિચારવાથી વિવેકી

પુરુષ આ જાણે છે તથા તેઓ અમૃતરૂપ થાય છે. ૯

ટીકા:—આ જ પ્રમાણે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં ૪ થા પ્રધ્યાયના ૨૦ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, નસન્દ શેતિષ્ઠિતિ રૂપ સ્વસ્ત્ય ન ચક્ષુષાં પશ્યતિ કશ્ચ નેનમ્। હ્રદા હૃદિસ્થં મનસા ય વન મિત્વં વિદુરમૃતાસ્ને મવાન્તિ ભાવ એ છે કે આ પ્રત્યગાત્માનું ૩૫ દર્શન વિષયમાં સ્થિત નથી. કોઈ પણ પુરુષ આ આત્માને ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી અથવા સર્વ ઇન્દ્રિયોથી દેખી શકતો નથી. ત્યારે તે કેવી રીતે જોવાઈ શકે છે, તેના પ્રત્યુત્તરમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે હૃદયમાં રહેલ મનના સંકલ્પાદિકથી રહિત કરવાવાળી બુદ્ધિનાં સમ્યક્ દર્શન સ્વરૂપ મનન અર્થાત્ વિચાર ૩૫ મને કરી પ્રકાશિત થયેલો આત્મા જાણવો શક્ય છે. આ આત્મા જ્યાં સ્વરૂપ છે, એમ જો જાણ્યું છે તે મરણધર્મથી રહિત અમૃતરૂપ થાય છે. ૯

યદા પશ્ચાવતિષ્ઠન્તે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ ।

બુદ્ધિશ્ચ ન વિચેષ્ટે તામાહુઃ પરમાજ્ઞતિમ્ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મનની સાથે યુક્ત થઈ રહે છે તથા જ્યારે વ્યવસાયાત્મક મનને નિયમમાં રાખવું બુદ્ધિ કોઈ રીતનો વ્યાપાર કરતી નથી, તે યોગ. ત્યારે પરમગતિ પ્રાપ્ત થઈ, એમ યોગીઓ કહે છે. ૧૦ -

ટીકા:—જે સમયે શ્રોત્રાદિક પંચજ્ઞાનેન્દ્રિયો, જેની પાછળ પાછળ આવે છે, એવા સંકલ્પાત્મક મન સહિત પોતે વ્યાપારોમાંથી નિવૃત્ત થઈ, આત્મામાં સ્થિત થાય છે તથા નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ પોતાના વ્યાપારણમાં ચેષ્ટા કરતી નથી, તે અવસ્થાને યોગી પુરુષો પરમ ગતિ કહે છે. ૧૦

તાં યોગમિતિ મન્યન્તે સ્થિરામિન્દ્રિયધારણામ્ ।

અપ્રમત્તસ્તદા ભવતિ યોગો હિ પ્રમત્તોપ્યયૌ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ઇન્દ્રિયોને દૃઢપણે નિયમમાં રાખવી, તેને યુગિઓ યોગ કહે છે. ત્યારે અર્થાત્ યોગના આરંભકાળે યોગી-એ અપ્રમત્ત થવું જોઈએ. કારણ કે યોગ ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ બન્નેને લાગે છે. ૧૧

ટીકા.—જ્યારે આત્માના ચિંતનમાં જ કેવળ પોતાના મનને જ્યારે તે દોરવે છે ત્યારે અપ્રમત્ત થાય છે. ભાવ એ છે કે, આ

ઇન્દ્રિયાદિની અવસ્થાના વિયોગને યોગ કહેવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયોની નિશ્ચય મારણુ તે જ પરમ યોગ છે. ઇન્દ્રિયોની ધારણારૂપ યોગ જ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિદ્વારા આ જગતની ઉત્પત્તિ તથા સંહારના સામર્થ્યરૂપ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. માટે યોગની પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રમાણનો ત્યાગ કરવો. ૧૧

नैव वाचा न मनसा प्राप्नुं शक्यां न चक्षुषा ।

अस्तीति द्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થઃ—આત્મા શબ્દવડે લભ્ય નથી, મનવડે તે લભ્ય નથી, તેમ જ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે પણ આત્મા વાચુ ઇન્દ્રિયના તે લભ્ય નથી. તે અસ્તિત્વમાં છે એમ અભિપ્રાય. જે જણાવે છે, તેના કરતાં બીજા અન્યથી અર્થાત્ નાસ્તિદેહી કેવી રીતે લભ્ય થઈ શકે ? ૧૨

ટીકા—આ આત્મા વાણી, મન કે ચક્ષુવડે જાણવા શક્ય નથી, એમ હે નચિકેતા ! તારું, કહેતું સત્ય છે. છતાં ‘અસ્તિ’ એમ કહેવાવાળા અસ્તિત્વ યોગીના વચન વિના અન્ય નાસ્તિદેહના વચનવડે કરી આત્માનો બોધ કેવી રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ ન જ થાય. ૧૨

अस्तीत्येवોपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।

अस्तीत्येवોપलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થઃ—અસ્તિત્વના વિચારવડે આત્મા જાણવા યોગ્ય થાય છે તેમ જ તત્ત્વભાવવડે તે લભ્ય થાય છે. આ બન્ને ઉપાયોમાંથી પ્રથમ આત્માનું અસ્તિત્વ છે, એમ જાણનારને આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ અભિમુખ થાય છે. ૧૩

ટીકા—અસ્તિત્વઃ—સ્થિતિરૂપમાં રહેલ કાંઈ જે જગત્ તેના કારણરૂપે. તત્ત્વભાવ અન્ય કોઈ જાતના સંબંધ સિવાય ભાવ એ છે કે, હે નચિકેતા ! અધિકારી પુરૂષે પ્રથમ આત્માને પ્રથમ ભુક્તિ આદિક ઉપાધિવાળા જાણવો, પછી તેનો વાસ્તવિક રીતે અવિક્તિય ગુણ રૂપવડે તેનો નિશ્ચય કરવો. આ રીતે જે અધિકારીએ પ્રથમ અસ્તિરૂપે આત્માનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે અધિકારીને આત્મા પ્રક્ષત થઈ પોતાનું વચાર્થ સ્વરૂપ દર્શાવે છે. ૧૩

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि ब्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म ममश्रुते ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ:—બુદ્ધિમાં ઉત્પન્ન થતી સર્વ કામનાઓનો

ન્યારે નાશ થાય છે ત્યારે તે મનુષ્ય

પરમાર્થે દર્શાવે જન્મ અમર્ત્યભાવને પામે છે તથા તે આ

મરણનો અભાવ. શરીર વિષે જ (આજ અવતારમાં), બ્રહ્મ-

ને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪

ટીકા:—અધિકારી પુરુષની બુદ્ધિમાં રહેલ સર્વ કામનાઓની

ન્યારે નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તે અમૃતભાવને પામે છે. પ્રથમ અતા-

નકાળમાં તે પોતાને મરણ ધર્મવાળો માને છે. પણ ન્યારે બ્રહ્મ-

બોધનો પ્રતાપ થાય છે, ત્યારે મરણાદિકનો ત્યાગ કરે છે તથા આ

શરીર વિશે જ બ્રહ્મભાવને પામે છે. ૧૪

यदा सर्वे प्रापिद्यन्ते हृदयस्यैह ग्रन्थयः ।

अथ मर्त्यो मृतो भवत्येतावद्धयनुशासनम् ॥ १५ ॥

શબ્દાર્થ:—ન્યારે હૃદયની સર્વ ગ્રંથિઓ આ જીવન-

માં જ નાશ પામે છે ત્યારે મનુષ્ય

ગ્રંથિભેદ વિના કામ અમર્ત્ય થાય છે ને પછી તે અહીં-આ

નાશનો અભાવ. હૃદયમાં અમર્ત્યરૂપ થાય છે. આ જ

સર્વ વેદોનો ઉપદેશ છે. ૧૫

ટીકા:—ન્યારે પુરુષના હૃદયગ્રંથિની માફક રહેલ બંધનરૂપ

શરીરાદિમાં અહંભાવ તથા પુત્રાદિમાં મમતા ભાવ નિવૃત્ત થાય છે

ત્યારે પુરુષ નિવૃત્ત ભાવને પામે છે. આ પ્રમાણેનો વેદાન્તનો ઉપદેશ

છે જેની અવિદ્યા આદિ ગ્રંથિ નિવૃત્તિને પામી છે, તેને આ જ શરીરમાં

મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું સ્વર્ગ નરકાદિમાં ગમન થતું નથી. ૧૫

शतश्रृङ्का च हृदयस्य नाड्यस्तासाम्मूर्द्धानमभिनिःसृतैका ।

तयोर्ध्वમાયન્નમૃતત્વમેति विष्वङ्जन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—હૃદયમાં એકસો ને એક નાડીઓ રહેલી

છે. આમાંની સુષુપ્ત્ત નામની એક નાડી

ઉપાસકવાળાને તથા બ્રહ્મરંધ્ર સૂધી પહોંચેલી છે. મરણ સમયે

શુભાશુભ કર્મ કરનારાને આ સુષુપ્ત્ત નાડીવડે આદિત્યના દ્વાર-

મળતું રજ. વડે ઉર્ધ્વગમન કરી આત્મા અમૃત

ભાવને પામે છે. અન્ય નાડીઓવડે આ-

ત્મા જવાથી અનેક પ્રકારને-દેહને આત્મા પામે છે. ૧૬

ટીકા:—આ જ રીતે પ્રત્યેકોપનિષદના ૩ જ પ્રશ્નના ૬ દ્વા મંત્રમાં
કેવું છે કે, હૃદિ હોય આત્મા । મંત્રતેદેકશતં નાદીનાં તાતાં
શતં શતમેકંકરુણાં દ્વાસપ્તાતિ દ્વાસપ્તાતિઃ પ્રતિદાસ્યા નાદો
સદ્દસ્યાણે મવન્ધાસુ વ્યાનશ્ચરતિ-અંતઃકરણમાં આત્મા રહેલો
છે. તેમાંથી ૧૦૧ નાદીઓ નીકળેલી છે. તેમાંની દરેકની સા મા
સાખાઓ છે. દરેક સાખા નાદીની ૭૨૦૦૦ સાખાઓ છે. આ
નાદીઓમાં વ્યાન નામનો વાયુ ફરે છે. ભાવ એ છે કે હૃદય
રૂપી મૂળમાંથી પ્રધાન નાદીઓ એકમાત્ર એક નીકળેલી છે. આ સર્વ
નાદીઓમાંથી વિવિધાણુ સુપુખ્ણા નાદી છે, જે નાદી બ્રહ્મભોક્ત્રી
પ્રામિનું દાર છે તથા મુલમંડળપર્વન વ્યાપ્તી છે. જો હવે આ
નાદીયડે જાય છે તો તે હવે બ્રહ્મભોક્ત્રને પામે છે. પણ જો તે
નાદીઓદ્વારા જાય છે તો જિંચ નીચ શરીરને પામે છે. ૧૧

અહમ્પ્રમાત્રઃ પુરુષોઽન્તરાત્મા સદા જનનાં હૃદયં સન્નિવિષ્ટઃ ।

તં સ્વાચ્છરીરાત્મવૃદ્ધેન્મુજ્જાદિવૈષાંકાં ધૈર્યેણ ।

તં વિદ્યાચ્છુક્રમમૃતં તં વિદ્યાચ્છુક્રમમૃતામિતિ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—અંતરાત્મારૂપ તથા અંગુલ પરિમાણવા-
ળો પુરુષ સર્વદા મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રહે છે. આ
આત્માને પોતાના શરીરમાંથી ધૈર્યવડે, જેમ ત્વદ્વરૂપ બ્રહ્મ
છાદમાંથી ઇષિકા અર્થાત્ તૃણનાગરને કાઢવામાં આવે છે
તેમ પૃથક્ કરવો જોઈએ. જે પવિત્ર તથા અમૃતરૂપ છે, તેને
મનુષ્યે ઓળખવો જોઈએ. ૧૭

ટીકા:—સર્વતો અંતઃકરણમાં રહેલો અંતરાત્મા અંગુલના પરિ-
માણવાળો છે. તે સર્વ કાળ સર્વના હૃદયમાં રહે છે. આ આત્માને
પોતાના શરીરથી લિપ્ત રૂપે જાણવો. જેમ જરૂર ઉપરનાં છોડાં કાઢી
નાંખી તેમના જર જૂદા કરવામાં આવે છે, તેમ મનુષ્ય અન્વય
વ્યતિરેક કરી સ્થૂત, સક્ત તથા કારણ, આ ત્રણે શરીરથી
વિવેકવાળી બુદ્ધિ લિપ્ત કરવી. આ શરીરથી લિપ્ત ચૈતન્ય જેને
અમૃત રૂપ કહેવામાં આવ્યું છે, તેને બ્રહ્મરૂપે જાણવું. ૧૭

મૃત્યુપ્રોક્તાન્નચિકેતોઽપ્ય લબ્ધ્વા વિદ્યામેતાં યોગવિત્તેજઃ કૃત્સ્તમ્ ।

બ્રહ્માપ્તા વિરજોઽમૃતિમૃત્યુરન્યોઽપ્યેવં યો વિદધ્યાત્મમેવ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—યમરાજએ ઉપદેશોલી આ વિદ્યાને તેમ જ સમગ્ર યોગવિધિને મેળવી નચિકેતાપર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો. આથી તે પુણ્યપાપથી રહિત થયો તથા અમૃતભાવને અર્થાત્ અવિદ્યા કામકર્મથી રહિત ભાવને પામ્યો. આ જ પ્રમાણે જે કોઈ પૂર્વે કદા પ્રમાણે આત્માને ઓળખે, તે પણ નચિકેતાની માફક ધર્માધર્મ રહિત તથા અવિદ્યાદિ દોષથી રહિત થઈ, આત્માના પ્રત્યક્ સ્વરૂપને જાણે છે તથા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮

ટીકા — પૂર્વે યમરાજએ કહેલી આ બ્રહ્મવિદ્યાની સમષ્ટિ તથા ક્યસહિત સર્વે યોગની વિધિને વરદાનરૂડે મેળવી, નચિકેતા ધર્મ-અધર્મ ગહિત, મૃત્યુથી રહિત તથા કામના અને અવિદ્યાથી ગહિત થઈ, બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને પામ્યો. કેવલ નચિકેતા જ આ પ્રમાણે મુક્તિને પામ્યો નહિ, પણ જે કોઈ પુરુષ આ નચિકેતાની માફક અધ્યાત્મ અર્થાત્ આત્માના પ્રત્યક્ સ્વરૂપને જાણે છે, તે પુણ્ય પાપથી રહિત થઈ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂડે મૃત્યુથી ગહિત થાય છે. ૧૮

ॐ સદ નાવતુ । સદ નૌ મુનક્તુ । સદ વીર્યં કરવાવૈ ।
તેજસ્વિ નાવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિપાર્વદૃ.

ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શબ્દાર્થ:—તે અમારું જન્મેનું એક જ સમયે રક્ષણ કરે, તેમ જ અમને જન્મેને એક જ સમયે આશ્રયદાતા થાઓ. એક જ ક્ષણે અમે જન્મે અમારી શક્તિને ઉપયોગમાં લઈએ. અમારો ઉપદેશ ઘણો જ પ્રશંસનીય થાઓ. અમારી વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો દ્વેષ રહે નહીં. ॐ ! શાંતિ ! શાંતિ ! શાંતિ !

ટીકા:—તે -ઉપદિનપદમાં ઉપદિષ્ટ પરમાત્મા. જન્મેનું—ગુરુ તથા શિષ્યનું. આ શાંતિ પાઠ તૈત્તિરીય ઉપનિષદની બ્રહ્મવર્ણના પ્રથમ મંત્રને મળતો છે.

પ્રશ્નોપનિપદ.

ભૂમિકા.

અથર્વવેદનું પ્રશ્નોપનિપદ ચંકરમત પ્રમાણે ૭ પ્રશ્નોની અંદર વહેંચાયલું છે. પ્રજાપતિ (સપ્તા) તથા પ્રાણી વચ્ચેનો સંબંધ, સૃષ્ટિનો સમય, તથા દેવી રીતે પ્રજાપતિની ઉપાસના કરવી જોઈએ, તે પ્રથમ પ્રશ્નવિષે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આખું વર્ણન ઐતિહાસિક તથા સાંકેતિક છે, પણ કોઈ નિશ્ચિત વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો નથી. જ્યારે પ્રજાપતિ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવાની અભિલાષાવાળા થયા ત્યારે તેઓએ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી. તેઓએ પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી તથા સૃષ્ટિનો વિચાર કીધો, જેથી એક જોડું ઉત્પન્ન થયું, જેમાંની એક વસ્તુ અમૂર્તરૂપે અર્થાત્ મૂળ વસ્તુરૂપે છે, તથા બીજી વસ્તુ મૂર્તરૂપે અર્થાત્ ભૂમિરૂપે કે અન્નાદરૂપે છે. પછી પ્રજાપતિ ચૈતન્ય તથા જડરૂપે તેમજ સૂર્ય તથા ચંદ્રરૂપે વર્ષના બે ભાગો જેવાકે ઉત્તરાયણ તથા દક્ષિણાયનરૂપ, શુકલપક્ષ તથા કૃષ્ણ પક્ષરૂપ, અને દિવસ તથા રાત્રીરૂપ થયા, જેથી આ યુગમ વિષે પ્રથમ ભાગ ચૈતન્યરૂપ છે તથા દ્વિતીય ભાગ જડરૂપ છે. પ્રજાપતિ જોકે આ રીતે સપ્તા તથા સૃષ્ટિરૂપે વિભક્ત થયા છતાં ખરેખર જેવાં એક જ છે.

આ રીતે જ્યારે પ્રથમ, પ્રશ્ન પ્રજાપતિનો જગતસાથે શો સંબંધ છે, તે દર્શાવે છે; ત્યારે દ્વિતીય પ્રશ્નવિષે પ્રત્યેક ભૂમિનો એક બીજા સાથે દેવી રીતનો સંબંધ રહેલ છે, તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીય પ્રશ્નમાં કહ્યા પ્રમાણે દેહ પાંચ મહાભૂતનો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો તથા પાંચ પ્રાણોનો બનેલો છે. આ બધામાંથી શનાવડે દેહ ટકી રહેલો છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે, મહાપ્રાણવડે દેહ ટકી રહેલો છે. કારણકે જ્યારે ચૈતન્ય-મુખ્ય પ્રાણ જંતું રહે છે, ત્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનાં કાર્યો કરતી ગમ પડે છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તે મુખ્ય પ્રાણ

દેવો હશે? આના લાક્ષણિક દૃષ્ટાંતવડે દર્શાવેલ ઉત્તર એ છે કે, મુખ્ય પ્રાણુ-તે જ જીવરૂપ છે. તે સર્વવિધે સર્વરૂપે છે; દેવોરૂપ છે; પંચ મહાભૂતરૂપ છે, પ્રાણીરૂપે છે, વેદરૂપ છે તથા પ્રભુપતિરૂપ છે, અર્થાત્ તે સ્થાપરૂપે છે. મુખ્ય પ્રાણુ-વિધે આગળ જે કહેવામાં આવ્યું છે, તેનાથી આ વચન વિરુદ્ધતાવાળું છે, અર્થાત્ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાંની એક ઇન્દ્રિય-રૂપે તે છે. તૃતીય પ્રશ્નવડે પણ આનેવિધે વિરુદ્ધતા આવે છે, જ્યાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, જીવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણુ જે પંચ પ્રાણુના કર્મવડે શરીરના ધર્મો ધારણ કરી શકાય છે, તેની અંદર તે વિભક્ત થાય છે. આ સ્થળે પ્રાણુ શબ્દનો અર્થ ઇન્દ્રિય અથવા પ્રપંચ પ્રાણુવાળી શક્તિ થાય છે. અને આ કારણથી તે જીવ અથવા પ્રભુપતિ નથી. કારણ આ પ્રાણુ બીજી ઇન્દ્રિયોના કરતાં ઉત્કૃષ્ટ નથી. ત્યારે કોઈને શંકા ઉઠશે કે; કયા અર્થમાં પ્રાણુ શબ્દ લાગુ પડે છે? આના પ્રતિઉત્તરમાં કહેવાનું જે, પંચ પ્રાણુ મોંઢેલી સાધારણ ઇન્દ્રિય પ્રાણુ શબ્દનો અર્થ એ તો નથી. કારણ જો તેમ થાય તો તે પ્રશ્ન ઉપનિષદ તેમ જ બીજા ઉપનિષદોના વચનથી વિરુદ્ધ કહેવાય. કારણ કે પ્રાણુ બીજી ઇન્દ્રિયોની સાથે એક ઇન્દ્રિયરૂપ છે, તથા તે પંચ મહાભૂત તથા સ્પર્શેન્દ્રિયાદિથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ નથી. આ પરથી આપણે એવા અનુમાન પર આવી શકીએ કે, પ્રાણુનો અર્થ પ્રભુપતિ અથવા હિરણ્યગર્ભ છે, જે બ્રહ્મની પ્રથમોત્પત્તિરૂપ છે. આ રીતનું નિશ્ચિત અનુમાન થયા પછી પણ વળી શંકા ઉઠે છે કે, શામાટે સ્થાપ્ને પ્રાણુનું ઉપનામ ધારણ કર્યું હશે તથા જે પ્રાણુમાંથી પંચ પ્રાણો ઉત્પન્ન થયેલ છે, તે રૂપે સ્થાપનું વર્ણન શામાટે કરવામાં આવ્યું, ? જે વાત અન્ય મતોના કરતાં કેવળ વિરુદ્ધતાવાળી છે! આ મંબળીનો વિચાર પણ આ ઉપનિષદના કર્તાના લક્ષની બહાર ગયો નથી.

આ રીતની વિરુદ્ધતાનું સમાધાન કગ્વા માટે એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે કે, ઉપનિષદોના સમય પહેલાં

એવી રીતનો મત ધારણ કરવામાં આવતો હતો કે, પંચ પ્રાણોની સાધારણ શક્તિરૂપ પ્રાણને મુખ્યરૂપે માનવામાં આવતો હતો કે જેમાંથી સ્રષ્ટા ઉત્પન્ન થયા, અને ત્યાર પછી એવું અનુમાન બાંધવામાં આવ્યું કે, સર્વ, આત્માને આધીન છે. આ કારણથી પ્રાણનું નામ સરજનારી શક્તિરૂપે કાયમ રહેલ હોવું જોઈએ. ત્યારપછી એમ માનવામાં આવે છે કે, તે પ્રાણરૂપે ઇન્દ્રિયોની અંદર વિલક્ષ્ણ થાય છે. કેવળ પ્રાણરૂપે જ નહિ, પણ દૃષ્ટાંત તરીકે તત્ત્વરૂપે તે પંચ મહાભૂતોમાં વિલક્ષ્ણ થાય છે અથવા જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપે તે તેવી જ રીતે પાંચ પ્રકારે વિલક્ષ્ણ થાય છે.

તૃતીય પ્રશ્ન પ્રમાણે પ્રજાપતિ અથવા પ્રાણ પરમાત્માને આધીન છે તથા તે મનવડે શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રશ્નના બાકીના ભાગમાં શારીરિક તથા માનસિક જ્ઞાનનું દૃષ્ટાંત આવ્યું છે તથા માનસિક વિશ્વમાં જોવામાં આવતી ઇન્દ્રિયોમાંથી સાંસારિક વિશ્વને આજેખી કાઢવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

ચતુર્થ પ્રશ્ન પૌરાણિક અલંકારથી રહિત છે તથા તેમાં આ ઉપનિષદનાં વચનોનું ખરું રહસ્ય રહેલ છે. તેમાં પ્રથમ આત્માની ત્રણ સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ જાગૃતાવસ્થા લીધી છે, જેમાં ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનો ધર્મ બજાવે છે. બીજી સ્વપ્નાવસ્થા લીધી છે, જેમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોથી ઉત્કૃષ્ટરૂપે રહેલ મન જ કેવળ જાગૃત હોય છે તથા બીજી ઇન્દ્રિયો તેમાં પ્રવેશ કરે છે. આ અવસ્થામાં મન જાગૃતાવસ્થાની અંદર વસ્તુના ખરા સ્પર્શથી જે સંસ્કારો રહેલા હોય છે, તેને તે જાણે છે. તૃતીય અવસ્થા સુષુપ્તિ અવસ્થા છે, જેમાં સર્વ સંસ્કારો નાશને પામેલા હોય છે તથા મન કેવળ વિચારરૂપે થયેલ હોય છે, એટલે કે તે સમયે મનનો આત્મામાં લય થયેલો હોય છે. આથી આત્મા સર્વના આધારરૂપ છે. ત્યાર પછી લિપ્ત બિન્ન સૃષ્ટિઓનું અથવા સ-

દિનાં તત્ત્વોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ પાંચ સૂક્ષ્મેન્દ્રિયો, પાંચ મહાભૂતો જેવાં કે પૃથિવી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તેઓના વિષય સાથે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, સ્વાત્મજ્ઞાન, મનન, સત્ય તથા પ્રાણ અને મન બુદ્ધિ આદિના વિષયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમની શરૂઆતમાં એમ જોવામાં આવશે કે, આ પરંપરા તત્ત્વોની સૃષ્ટિના ઉલટા ક્રમમાં કરવામાં આવી છે. ચક્ષુ પછી મન લેવું જોઈએ, એવી રીતનો આશ્રયપણાનો ક્રમ લેવામાં આવ્યો નથી. ત્યાર પછી મનથી પ્રાણ સુધીનો ક્રમ કોઈ એકસ કારણસર લેવામાં આવ્યો છે. તેમ છતાં એક બીજાની પરાધીનતાને અનુસરી અથવા એક બીજાની શ્રેષ્ઠતાને અનુસરી તે ક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો છે, તે શંકાસ્પદ છે. પણ એટલું તો ખરું જ કે એક ભાગ બીજાને અધીન છે, તેને અનુસરી જેમ કઠોપનિષદમાં ક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો છે, તેમ આમાં નથી. પ્રથમ જ્યાં બ્રહ્મને જાણીને વર્ણવવામાં આવ્યો છે ત્યાં તેને મંસારના સંબંધથી સુકૃત ગણ્યો છે. તેમ જ વળી તે પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં જગતથી સ્વતંત્ર રૂપે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ તેનું ખરું સ્વરૂપ છે તથા આ સ્વરૂપને અનુસરતાં તે શુદ્ધરહિત કેવળ આત્મારૂપ છે.

ઉપનિષદનો સિદ્ધાન્ત ભાગ આ યોગ પ્રશ્નથી સમાપ્ત થાય છે તથા છેલ્લા બે પ્રશ્નોમાં કોઈ નવા વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યા નથી. પાંચમા પ્રશ્નમાં નિર્ગુણ અથવા તો સશુણ ગમે તે બ્રહ્મના જ્ઞાનવાચક શબ્દ ઐકારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જો ઐકારનું ચિંતન તેના કોઈ એક ભાગની અંદર કરવામાં આવે છે તો તે બ્રહ્મનું જ્ઞાન અપૂર્ણ કહેવાય છે તથા તેનું છેવટનું પરિણામ એ આવે છે કે, તેને ફરી જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. બ્રહ્મનું

તેના સમગ્ર રૂપે જો ચિંતન કરવામાં આવે, છે તો તેને
બ્રહ્મ તેના મૂળ સ્વરૂપમાં સમજાશે - તથા તેનું પરિ-
ણામ એ આવશે કે, તેનો જગતમાંથી છૂટકો થશે તથા
તેનો બ્રહ્મમાં લય થશે.

॥ ૐ તત્સત્ પરમાત્મને નમઃ ॥

અથર્વવેદીય પ્રશ્નોર્પનિષદ્.

શાંતિ પાઠ.

ૐ ભદ્રં કર્ણેભિઃ શ્રુણુયામ દેવાઃ । ભદ્રં પરમેમાસભિષ
જત્રાઃ । સ્થિરેરજૈસ્તુવણ્ સસ્તનૂભિઃ । વ્યશંપ દેવહિતં યદાણુ
॥ સ્વાસ્તિ ન ઇન્દ્રો વૃદ્ધશ્રવાઃ । સ્વાસ્તિ નઃ પૂષા વિશ્વવેદાઃ
સ્વાસ્તિ નસ્તાક્ષર્યો અરિષ્ટનેભિઃ સ્વાસ્તિ નો વૃહસ્પતિર્દધાતુ ॥ ૐ
શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥

શબ્દાર્થઃ—દેહધારી એવા અમે ઓત્રવડે (વેદાં-
તથી ઉત્પન્ન થયેલા) કલ્યાણકારક વચનોને સાંભળીએ.
યજ્ઞ અર્થાત્ આત્મધ્યાનમાં આસક્ત એવા અમે ચક્ર-
વડે ભદ્રને અર્થાત્ ઉપદેશના સ્વરૂપને અથવા પરમાત્મા-
ના સ્વરૂપને જોઈએ. સ્થિર અર્થાત્ વિષયવૃત્તિથી શૂન્ય
-એવા અવયવોવડે અમે બ્રહ્માત્મક શ્રુતિવચનથી આપની
સ્તુતિ કરીએ. હે દેવ ! આપની કૃપાથી રોગથી રહિત
એવા દીર્ઘાયુને અમે પામીએ. મહાન્-કીર્તિવાળા ઇન્દ્ર અ-
મેને બ્રહ્માનંદ આપે. સર્વજ્ઞ એવા સૂર્યદેવ અમારું કલ્યા-
ન કરે. અકુંઠિત ગતિવાળા ગરુડ અમારું કલ્યાણ કરે
તેમ જ વૃહસ્પતિ અમારું કલ્યાણ કરે.

ૐ શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ.

પ્રથમ પ્રશ્ન.

ભારદ્વાજાદિ ઋષિનું એકદું થવું

ૐ મુકેશા ચ ભારદ્વાજઃ શૈવ્યશ્ચ સત્યકામઃ । સૌર્યાયણી
ચ ગાર્ગ્યઃ કૌસલ્યશ્ચાશ્વલાયનો ભાર્ગવો વૈદાર્ભિઃ કવન્ધી કાત્યા-
વનસ્તે હૈતે બ્રહ્મપરા બ્રહ્મનિષ્ઠાઃ પરં બ્રહ્માન્વેષમાણા એષ હ વૈ
તત્સર્વં વક્ષ્યતીતિ તે હ સમિત્પાણયો મગવન્તં પિપ્પલાદ-
મુપસન્નાઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — ભારદ્વાજનો પુત્ર મુકેશ, શિણિનો પુત્ર સ-
ત્યકામ, સૂર્યનો પૌત્ર સૌર્યાયણિ, ગર્ગિઓત્રમાં ઉત્પન્ન
થયલો અશ્વલનો પુત્ર કૌશલ્ય, ભૃગુનો પુત્ર ભાર્ગવ તથા
વિદર્ભ દેશમાં રહેલ કતનો પૌત્ર કવન્ધી, વેદને એક પ્ર-
માણરૂપ માનનારા, વેદમાં નિષ્ઠાવાળા તથા ત્રિકાલા-
બાધ્ય સત્ય બ્રહ્મની જિજ્ઞાસાવાળા છ જણ હાથમાં સમિત
લઈ ભગવાન પિપ્પલાદ મુનિ પાસે આવ્યા, એમ નિશ્ચય
કરીને કે અમે જે કાંઈ પૂછીશું, તે સર્વ તેઓ સમજાવશે. ૧.

તાનુ હ સ ઋષિરુવાચ મૂય એવ તપસા બ્રહ્મચર્યેણ શ્રદ્ધયા
સંવત્સરં સંવત્સયથ યથાકામં પ્રશ્નાન પૃચ્છથ યદિ વિજ્ઞાસ્યામઃ
સર્વં હ વો વક્ષ્યામ ઇતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ — પિપ્પલાદ મુનિએ તેઓને કહ્યું કે, તમે
ફરીથી એક સંવત્સર તપ, બ્રહ્મચર્ય તથા શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થઈ
નિવાસ કરો, તથા ત્યાર પછી તમારી જે કામના હોય, તે વિષે
પ્રશ્ન મને પૂછો અમે જે કાંઈ જાણતા હોઈશું, તે સર્વ
તમોને કહીશું. ૨

ટીકા — પિપ્પલાદ બોલ્યા—હે ઋષિઓ ! જો કે તમે વણા જ
તપન્વી ઋષિઓ છો, છતાં પણ ફરી નિશેષે કરી ઇન્દ્રિયના સંયમ
રૂપ તપમાં, બ્રહ્મચર્યમાં તથા આસ્તિક લાગની શુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધા
વડે આદરયુક્ત થઈ એક વર્ષ પર્વત મારી સમીપ સેરા કરવાને
નિમિત્તે રહો. પત્રી જેની જે ઇચ્છા હોય તેને અનુસાર જેની જે જે
વિષય સમઘી પૃઠાની ઇચ્છા હોય, તે સંબંધે પ્રશ્ન મને પૂછશે.

તથા તે વિષય જો મને જાત હશે તો તે વસ્તુનું સ્પષ્ટીકરણ કરી
હું તમોને કહીશ.

આ રીતે જ્યારે પિષ્પલાદ મુનિએ કહ્યું, ત્યારે તે ઋષિઓએ
ત્યાં પિષ્પલાદ મુનિના આશ્રમમાં એક વર્ષ વ્યતીત કર્યું તથા ત્યાં
પછી કલ્પ ઋષિનો પુત્ર કળધી પિષ્પલાદ મુનિપાસે જઈ
પૂછના લાગ્યો. ૨

અથ કલ્પધી કાત્યાયન ઉપેત્ય પપ્પચ્છ । ભગવન્ કુતોહ વા
હમાઃ પ્રજાઃ પ્રજાયન્તે इति ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ — પછી કલ્પનો પુત્ર કળધી મુનિસમીપ
સગુણ બ્રહ્મ સળધી આવી પૂછવા લાગ્યો, હે ભગવન્ ! આ

પ્રશ્ન સર્વ પ્રભુઓ કયાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ૩

ટીકા — શાસ્ત્ર મત પ્રમાણે આ પ્રશ્નનો આશય એટલો જ
છે કે નિદ્રિત બ્રહ્મજ્ઞાન-સગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન તથા કર્મનું ફળ કેવા
પ્રકારનું હોય છે ? જેના ફળવડે તે નિષ્કામ થાય છે કે સંપન્ન રહે છે ?

તર્મ્મ સ હોવાચ પ્રજાકામો વૈ પ્રજાપતિઃ સ તપોઽતપ્યત
સ તપસ્તપ્ત્વા સ મિથુનમુત્પાદયતે । રયિઞ્ચ પ્રાણઞ્ચેત્યેતૌ મે વહુધા ।
પ્રજાઃ કારિષ્યતે इति ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ — આ રીતના કળધીના પ્રશ્નને શ્રવણ કરી

પિષ્પલાદ મુનિ તેનો ઉત્તર કહેવા લાગ્યા

સૂર્ય તથા ચંદ્રની ઉત્પત્તિ પિષ્પલાદ બોલ્યા — પ્રભુપતિ એક સમય

પ્રભુની કામનાવાળા થયા આથી તેમણે

તપશ્ચરણ કર્યું આ પ્રમાણે તપશ્ચરણ કરી તેમણે એક મિથુ

નરૂપે રયિ અર્થાત્ અન્નરૂપ ચંદ્રમાને અને પ્રાણને ઉત્પન્ન

કર્યા. એજ વિચારથી કે, આ બધા મારે માટે અનેક

પ્રકારે પ્રભુ ઉત્પન્ન કરશે ૪

ટીકા — પ્રભુપતિ-પ્રાણીનો ધ્વિર-હિરણ્યગર્ભ-સર્વના આત્મા

રૂપ અથવા નિગુણ બ્રહ્મથી જૂદા એવા સગુણબ્રહ્મ તપશ્ચરણે

કર્યું-શકરના મત પ્રમાણે પૂર્વ જન્મથી જેનું જ્ઞાન રિપે આ કલ્પની

શરૂઆતમાં તેઓએ ચિંતન કર્યું આ ચિંતન તે એ જ કે કેવી રીતે

જગતને સરજવું ? રયિનો અર્થ અન્ન તથા બોધ્યરૂપ ચંદ્રમા થાય

હે, તથા પ્રાણનો અર્થ અગ્નિરૂપ સૂર્ય થાય છે. ભાવ એ છે કે:—
પિષ્પલાદ મુનિ કહેવા લાગ્યા:—હે કળધી ! પ્રજ્વળતી કામનાવાળા
યર્ષ પ્રજ્વળતિરૂપ વિરાટ, જ્ઞાનરૂપ તપ કરી અર્થાત્ પૂર્વ જન્મના
જ્ઞાનવડે વિચાર કરી સૃષ્ટિના સાધનરૂપે રયિ અર્થાત્ અગ્નિરૂપ ચંદ્રમા
તથા અગ્નિના ભોક્તા પ્રાણરૂપ અગ્નિ અર્થાત્ સૂર્ય આ બેને ઉત્પન્ન
થયા. એવા વિચારથી કે, આ ચંદ્ર તથા સૂર્ય અનેક પ્રકારની પ્રજ્વળે
ઉત્પન્ન કરશે. ૪

આદિત્યો હ वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत्सर्वं.
अमूर्तं व्यामूर्तं इय तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—આદિત્ય ખરેખર પ્રાણરૂપ છે, તથા
રયિ ચંદ્રમારૂપ છે. આ સર્વે અર્થાત્ જે
અધ્યાત્મ અગ્નિનું મૂર્ત તથા અમૂર્ત છે તે સર્વ રયિ-
વર્ણન.
રૂપ છે. આથી આ વિભાગવડે મૂર્ત જ
રયિરૂપ છે. ૫

ટીકા:—મૂર્ત-સ્થૂળ શરીર અર્થાત્ પૃથ્વી, અપ તથા તેજ અને
અમૂર્ત-સૂક્ષ્મ શરીર અર્થાત્ વાયુ અને આકાશ. વિભાગ નહોતા પડ્યા
ત્યાં સુધી સર્વ સૂક્ષ્મ હતું. અગ્નિ પણ પ્રથમ સૂક્ષ્મરૂપે હતો. ભાવા-
ર્થએ છે કે, ભોક્તારૂપ અગ્નિ બે પ્રકારનો છે. જે અધ્યાત્મ પ્રાણ
છે તે ભોક્તારૂપ છે તથા જે અધિદેવ અગ્નિ છે તે સૂર્યરૂપ છે
તથા ચંદ્રમા અગ્નિરૂપ છે, અર્થાત્ જે મૂર્તરૂપ સ્થૂળ સ્વરૂપ છે, તે
ભોગ્યરૂપ છે તથા અમૂર્તરૂપ સૂક્ષ્મ છે તે સર્વ અગ્નિરૂપ છે. વાસ્ત-
વિક રીતે તો અમૂર્ત પ્રાણ જ ભોક્તા છે. ગૌણતાથી અમૂર્તને પણ
શ્રુતિએ પૂર્વે અગ્નિરૂપે કરી કહ્યો છે. અગ્નિનું કેવળ મૂર્ત એવું જે
સ્થૂળરૂપ છે, તે જ ભોગ્ય છે. ૫

अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्
प्राणाव्रश्मिषु सन्निधत्ते । यद्वाक्षिणां यत्पतीचीं यदुदीचीं यदधो
यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान्
रश्मिषु सन्निधत्ते ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યાર પછી ઉદયને પામતો આદિત્ય
પૂર્વ દિશામાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે

અગ્નિદેવત અગ્નિરુર્વ્યુત્ત્વ પૂર્વમાં પ્રવેશ કરવાથી તે પૂર્વમાં રહેતા
 બ્રાહ્મણે અર્થાત્ પ્રાણુ અર્થાત્ આદિ
 ઇન્દ્રિયરૂપેને પોતાના રશ્મિમાં ભેડી
 દે છે, અર્થાત્ તેઓને પોતાના સદૃશ કરે છે. જ્યારે તે
 દક્ષિણ, પશ્ચિમ તથા ઉત્તર દિશાઓને પ્રવેશ કરે છે, તથા
 તેમ જ જ્યારે તે ઉર્ધ્વ તથા અધોભાગને પ્રવેશ કરે છે,
 જ્યારે ખૂણાઓને પ્રવેશ કરે છે, વળી જ્યારે તે પ્રકાશમાન
 કરે છે ત્યારે તેમાં રહેલ સર્વ બ્રાહ્મણે પોતાના રશ્મિમાં ભેડી
 દે છે, અર્થાત્ પોતા સરખાં કરે છે. ૬

ટીકા:—હે કળધી ! સૂર્ય ભગવાન પૂર્વ દિશામાં ઉદય થઈ
 પૂર્વમાં જે બ્રાહ્મણ છે, તેને પોતાનાં કિરણોમાં ધારણ કરે છે અર્થાત્
 પોતાના પ્રકાશવડે નેત્રરૂપી બ્રાહ્મણે પ્રકાશ માન કરે છે, તેમ જ દક્ષિણ
 દિશામાં રહેલા બ્રાહ્મણે તથા તે દિશાને પ્રકાશે છે. પશ્ચિમ તથા ઉત્તર
 દિશાને તે પ્રકાશમાન કરે છે તથા તે દિશામાં રહેલ નેત્રરૂપ ગૌણ
 બ્રાહ્મણે પ્રકાશમાન કરે છે. આર ખૂણાને તેમ જ ઉર્ધ્વ તથા અધો ભા-
 ગને તે પ્રકાશમાન કરે છે તથા તેમાં રહેલ નેત્રરૂપ બ્રાહ્મણે પ્રકાશમાન
 કરે છે આ સૂર્ય ભગવાન સર્વ દિશાઓના પ્રકાશ કરનારા હોવાથી સર્વ
 નેત્રરૂપ બ્રાહ્મણે પ્રકાશમાન કરે છે. ૬

સ एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतद-
 चाभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—આ આદિત્ય જે સર્વના જીવાત્મા રૂપ, સર્વ
 પ્રપંચાત્મકરૂપ, પ્રાણ અર્થાત્ આદિત્યરૂપ, તથા અગ્નિરૂપ
 અર્થાત્ હાલ અને પ્રકાશના કારણરૂપ છે તે ઉદય પામે
 છે. તે આ અર્થાત્ આદિત્યનું સર્વાત્મપણું ઋક્મંત્રવડે
 કહેવાયલું છે. ૭.

વિશ્વરૂપં हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।
 सहस्ररश्मिः शतधा वर्त्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—જેને ધીર પુરુષો સર્વ વિશ્વના સ્વરૂપ
 રૂપે લાણે છે, જે સર્વના આકર્ષણ કરનારરૂપે છે, જે સર્વને
 વ્યાપકરૂપે છે અથવા સર્વ વિજ્ઞાનના સ્થાનરૂપ છે, જે

સર્વ પ્રાણના આશ્રયરૂપે છે, જે એકરૂપ, તેજરૂપ, તથા તપના કર્તા રૂપે છે, જે અનેક કિરણને ધારણ કરનાર છે, જે પ્રાણરૂપે છે તથા પ્રજાઓમાં જે અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીરૂપે રહેનારો છે, તે સૂર્ય ઉદયને પામે છે. ૮

ટીકા:—મતવેદસ-જેનામાંથી સર્વ વિદ્યાન ઉત્પન્ન થાય છે

સંવત્સરો વૈ પ્રજાપતિસ્તસ્યાયને દક્ષિણશ્ચાત્તરશ્ચ । તથે
૩ વૈ તદિષ્ટાપૂર્ણે કૃતામેત્યુપાસતં । તે ચાન્દ્રમસમેવ લોકમભિજ-
પન્તે । ત એવ પુનરાવર્તન્તે તસ્માદેતે ઋપયઃ પ્રજાકામા । દક્ષિણં
રતિપચન્તે એપ હ વૈ રાયિર્યઃ પિતૃયાનઃ ॥૯॥

શબ્દાર્થ:—સંવત્સર ખરેખર પ્રજાપતિરૂપ છે. આ સંવત્સરના બે માર્ગો છે, એક દક્ષિણ તથા બીજો ઉત્તર. આથી કરી જેઓ તેની કૃતરૂપે-અંતવાનરૂપે અર્થાત્ ઇષ્ટા અને પૂર્ત કર્મ કરે છે, તેઓ ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓને પાછા ફરવું પડે છે. આથી દક્ષિણાયન માર્ગવડે જેઓ ઋષિઓ છે તથા પ્રજાની કામના-ચંદુલોકની પ્રાપ્તિ વાળા છે તેઓ દક્ષિણ માર્ગને-ચંદ્ર-લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અન્નજ ખરેખર પિતૃયાન માર્ગ છે.

ટીકા:—પ્રજાપતિરૂપ-સૂર્ય તથા ચંદ્રના મિથુનરૂપે અથવા અગ્નિ તથા અન્નના મિથુનરૂપ પ્રજાપતિને ધારવામાં આવે છે. દક્ષિણ ઉત્તર-સૂર્યનું દક્ષિણાયનમાં ૭ માસ ગમન કરવું તથા ૭ માસ ઉત્તરાયણમાં ગમન કરવું. ઇષ્ટાનો અર્થ આનંદગિરિની ટીકા પ્રમાણે એમ થાય છે કે, અગ્નિહોત્ર, તપ, સત્ય બોધવું, વેદનું જ્ઞાન થવું, આદરાતિથ્ય તથા વૈશ્વદેવેનિ બલિદાન આપવું તે; તથા પૂર્તનો અર્થ એ થાય છે કે વાત ફૂલા ખોદાવવા, દેરાલયો બંધાવવાં, તથા અન્નદાનાદિ કરવું તે શ્રી શંકર ભગવાનના ભાષ્ય પ્રમાણે અહિં ઋષિ શબ્દનો અર્થ સ્વર્ગની કામનાવાળા એવો કર્યો છે. સાર એ છે કે, હે કન્યા ! જે મૂર્તિમય અન્ન રૂપ ચંદ્રમા છે તથા અમૂર્તિમય અન્નનો બોક્તા પ્રાણરૂપ સૂર્ય છે, તે એક મિથુનરૂપ છે. આ બન્ને મારી અનેક પ્રકારે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરશે. કેવી રીતે કરશે ! સંવત્સર ૩૫ જે દાળ છે, તે પ્રજાપતિ છે. કારણ સંવત્સરનો

પ્રજાપતિએ નિર્વાહ કર્યો છે. ચંદ્ર તથા સૂર્ય આ બન્નેવડે બનેલ દિવસ તથા રાત્રિના સમુદાયરૂપ જે સંવત્સર છે તે ચંદ્ર તથા સૂર્યથી અલિપ્ત હોવાથી ચંદ્ર તથા સૂર્ય રૂપ છે. માટે તે સંવત્સર યુગલ રૂપ જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. આ સંવત્સર કેવા પ્રકારનો છે? સંવત્સરરૂપ પ્રજાપતિના દક્ષિણ તથા ઉત્તર રૂપ પ્રસિદ્ધ પદ માસ સ્વરૂપે બે ભાગો છે. જે પુરૂષ અગ્નિહોત્રાદિ ઇષ્ટકર્મો કરે છે તથા વાવ કૃપ આદિ પૂર્ત કર્યો કરે છે તે પુરૂષ ચંદ્રલોકને પામે છે તથા તે ચંદ્ર લોકથી ફરી આ લોકને પામે છે. કર્મફલનો ભોગ પૂર્ણ થયા પછી ફરી ચંદ્રલોકમાં તેનું રહેવું થતું નથી, જેથી સ્વર્ગના દ્રષ્ટા ઋષિ તથા પ્રજાની કામનાવાળા ગૃહસ્થો આ અન્નમય પ્રજાપતિરૂપ ચંદ્રના ફળરૂપ હોવાથી ઇષ્ટ તથા પૂર્ત કર્મવડે નિર્વાહ કરે છે, માટે પોતાના પુણ્યકર્મરૂપ દક્ષિણાબનવડે ચંદ્રને પામે છે. જે પિતૃયાન માર્ગવડે જાણાયેલ ચંદ્રમા છે, તે પ્રસિદ્ધ અન્ન રૂપ છે. ૯

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानम-
न्विष्वादित्यमभिजयन्त एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेत-
परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधस्तदेव श्लोकः॥१०॥

શબ્દાર્થ:—વળી જેઓ તપવડે, બ્રહ્મચર્યવડે, શ્રદ્ધાવડે

તથા વિદ્યાવડે આત્માને સમજે છે, તે

ઉત્તરાયણ માર્ગવડે ઉત્તરમાર્ગવડે આદિત્ય લોકને પ્રાપ્ત

સૂર્યલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ અર્થાત્ આદિત્યનું સ્વરૂપ

ખરેખર પ્રાણીઓના આશ્રયરૂપ છે,

અમૃતરૂપ તથા અભયરૂપ છે. આ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. અહીંથી

કોઈપણ પાછું ફરતું નથી. કારણ કે આદિત્ય કર્મોને નિરોધ

—અટકાવનાર છે. અહિં નીચેનો મંત્ર કહેવામાં આવ્યો છે.

टीका:—तपः—छन्दियदमन. विद्या—ज्ञान के जेनो विषय प्रजपति

છે. આત્માને—હું જ પ્રાણરૂપ સૂર્યરૂપ, તથા જગતના આધારરૂપ છું. આ-

દિત્યને:—જેઓ પ્રજાપતિ, પ્રાણ, અગ્નિ તથા આદિત્યની સ્થિતિને

પ્રાપ્ત થાય છે. અભયરૂપ—મરણ જન્મના, ભયરહિત ભાવ એ

છે કે: હે કૃપાથી ! છન્દિયના દમનરૂપ તપ, બ્રહ્મચર્ય, આસ્તિક

ભાવનારૂપ શ્રદ્ધા, સચ્ચુ ક્રિપાસના, ઉત્તરાયણ માર્ગની પ્રાપ્તિમાં સાધન

છે. આ સાધનથી મુક્ત જે પુરૂષ હોય છે, તે એમ માને છે કે,

સ્થાપ્ય જંગમરૂપ જગતના પાસક જે આદિત્ય છે, તે જ હું છું, આમ માનનારો પુરુષ ઉત્તરાયણ માર્ગદ્વારા આદિત્યને પ્રાપ્ત થાય છે. આ આદિત્ય જ સર્વ પ્રાણોના આત્રવરૂપ છે, અમૃતરૂપ છે, અભય-રૂપ છે તથા ઉપાસક પુરુષોની પરમ ગતિરૂપ છે. સૂર્યમંડલદ્વારા બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલ ઉપાસક કરો આ સંસારને પ્રાપ્ત થતો નથી. જે ઉપાસનારહિત કેવળ કર્મી છે, તે આદિત્યમંડલને પ્રાપ્ત થતો નથી. સૂર્યથી નિરુદ્ધ થયેલ અવિદ્વાન, આત્મા તથા પ્રાણમય સંવત્સરરૂપ સૂર્યને પામતો નથી. માટે આ કાળરૂપ સંવત્સર અવિદ્વાનના નિરોધરૂપ છે. આને માટે અગ્નીઆરમ્ભો શ્લોકરૂપ મંત્ર પ્રમાણ છે. ૧૦

પञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्द्धे पुरीषि-
गम् । अयेमे अन्य च परे विचक्षणं-सप्तचक्रं पट्टर आहुर-
पित्तमिति ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ:—પાંચ પાદવડે ગમન કરતા, બાર પ્રકારના સ્વરૂપવાળા અને સ્વર્ગ કરતાં ઉર્ધ્વ સ્થાનવિશે જળાથી પૂર્ણ એવા એને કેટલાકો પિતા કહે છે. વળી કેટલાકો, સાત અશ્વોથી યુક્ત તથા જેના ચક્રોને છ આરા છે એવા રથની માફક, જેને આધીન અખિલ જગત્ છે એવા એને વિચક્ષણ-પૂર્ણ વિવેકીરૂપ કહે છે. ૧૧

ટીકા:—પાંચ પાદ:—જ ને બદલે પાંચ ઋતુઓને પાંચ પાદરૂપે વર્ણવવામાં આવી છે. કારણ હેમંત તથા શિશર ઋતુને એક ગણવામાં આવી છે. બાર સ્વરૂપો:—બાર માસો. સ્વર્ગ:—સ્વર્ગનો અર્થ અહીં અંતરિક્ષ થાય છે તથા આદિત્ય અંતરિક્ષ કરતાં પણ ઉંચા સ્થાન અથવા તૃતીય સ્વર્ગવિશે રહેલ છે. જળમાંથી વરસાદને ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી આદિત્યને વરસાદથી પૂર્ણરૂપે કહેવામાં આવ્યા છે. એને—આદિત્ય જે સંવત્સરરૂપે છે તેને પિતા:—સર્વ વસ્તુના સ્પષ્ટરૂપે. આરા:—ઋતુઓ. હાવાર્ય એ છે કે, હે કબીરી ! આ મૂર્ખ ભગવાનને પાંચ ઋતુરૂપ પાદો છે, તે સર્વના પિતારૂપ છે. આ આદિત્ય દ્વાદશ માસરૂપ અવયવવાળા છે. તે આકાશરૂપ અંતરિક્ષ લોકથી પર ઉંચા સ્થાનવિશે તૃતીય સ્વર્ગવિશે રહે છે તથા સંપૂર્ણ જળવાળા છે. એક કાળને જાણવાવાળાઓ તેને આ પ્રમાણે કહે છે તથા બીજાઓ તો અશ્વોથી જોડાયેલ, તથા જેના ચક્રવિગે છ આરાઓ છે એવો રથ ?

મદિક ૭ પ્રતુવાણુ આ સર્વ જગત રોધ છે આ રીતે સવત્સર કારણ તથા મદ્ર સર્વરૂપ પ્રજાપતિ, જગતનુ કારણ છે ૧૧

માસો વૈ પ્રજાપતિસ્તસ્ય કૃષ્ણપક્ષ એવ રયિઃ શુભઃ પ્રાણ સ્તસ્માદેતે પ્રપયઃ શુભુ ઇદં કુર્વન્તીતર રતરાસ્મિન્ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ — માસ પ્રજાપતિરૂપ છે, તેનો કૃષ્ણપક્ષ અન્તરૂપ છે, તેનો શુકલ પક્ષ પ્રાણ અથવા આદિત્યરૂપ છે. આ જ કારણથી આ કવિએ શુકલપક્ષવિશે ઇષ્ટાપૂર્તાદિ કર્મ કરે છે તથા બીજાઓ બીજા પક્ષવિશે અર્થાત્ કૃષ્ણપક્ષ વિશે કરે છે ૧૨

ટીકા — પ્રજાપતિરૂપ — સવત્સરરૂપ પ્રજાપતિ પોતાની પ્રજા તેન વિભાગ અર્થાત્ માસવડે મેળવે છે આથી મિથુનરૂપે આગળની માદ્રક પ્રજાપતિને માસરૂપ ગણવામા આ-આ છે અન્તરૂપ — મદ્રરૂપ આ કારણથી — મરણ તેઓ શુકલપક્ષાત્મ — પ્રાણને સર્વાત્મક રૂપે જુવે છે તેથી અર્થાત્ પ્રાણ જ સર્વ રૂપ છે એવી ઉપાસનાથી શુકલપક્ષ વિશે — શુ નપક્ષ વિશે જોમ તેઓ ઇષ્ટાપૂર્તાદિ કર્મ કરે છે, તેમ જ કૃષ્ણપક્ષવિશે કરે છે બીજાઓ — અગર જો બીજાઓ શુકલપક્ષવિશે પણ કરે છે પણ મુખ્ય કરીને તેઓ કૃષ્ણ પક્ષમા જ ઇષ્ટાપૂર્તાદિ કરે છે, કારણ કે તેઓ પ્રાણને જોઇ શમ્તા નથી પણ કૃષ્ણપક્ષના અધકાર વિશે કેવળ સ્વરૂપને જ જુવે છે ૧૨

અહોરાત્રો વૈ પ્રજાપતિસ્તસ્માહરેવ પ્રાણો રાત્રિરેવ રયિઃ પ્રાણં વા ણેત પ્રસ્ફુન્દન્તિ । યે દિવા રત્યા સંયુજ્યન્તે વ્રહ્મચર્યમેવ તદ્રાત્રો રત્યા સયુજ્યન્તે ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ — દિવસ અને રાત્રિ પ્રજાપતિરૂપ છે, તેનો દિવસ જ પ્રાણરૂપ છે તથા તેની રાત્રિ અન્તરૂપ છે. જે કામીઓ દિવસે કીડા કરે છે તેઓ પોતાના પ્રાણને સૂકવી નાખે છે તથા જે કામી રાત્રીવિશે કીડા કરે છે, તેઓએ વ્રહ્મચર્યનો ધમ સિદ્ધ કર્યો છે, એમ માનવામાં આવે છે ૧૩

અન્ન વૈ પ્રજાપતિસ્તતો હ વૈ તદ્રેતસ્તસ્માદિમાઃ પ્રજાઃ પ્રજાયન્તે રતિ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—અન્ન પ્રજાપતિરૂપ છે. તેનાથી બીજા ઉત્પન્ન થાય છે તથા બીજાથી પ્રજાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪

ટીકા:—હે કબીર ! અન્નરૂપ જ પ્રજાપતિ છે. માતા પિતાએ બેંસણ કરેલું જે અન્ન છે, તે અન્નથી વીર્ય તથા રક્ત ઉત્પન્ન થાય છે તથા વીર્ય રક્તથી સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪

तद्ये ह वै नत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । ते-
गमेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् १५

શબ્દાર્થ:—તેમાં અર્થાત્ સંસારમંડળમાં જે ગૃહ-સ્થાશ્રમીઓ પ્રજાપતિના વ્રતનું ચંદ્ર લોકથી કર્મનું ફળ આચરણ કરે છે, તેઓ મિથુનને એટલે પુત્ર તથા પુત્રીને ઉત્પન્ન કરે છે, જેઓ તપ તથા બ્રહ્મચર્યવ્રતને પાળે છે તેમજ જેઓને વિશે સત્ય અર્થાત્ સત્ય વક્તાપણું રહેલ છે, તેઓને આ બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

ટીકા:—મિથુન:—આ નિયમને યથાર્થ પાળવારડે થતું દક્ષ ફળ બ્રહ્મલોક:—ચંદ્રલોક. કારણ તે બ્રહ્મ અથવા પ્રજાપતિના એક વિભાગરૂપે છે. ભાવ એ છે કે જે, આ પ્રમાણે રાત્રિવિશે પોતાની સ્ત્રી સાથે જે ગમન કરે છે, તેણે પ્રજાપતિનું વ્રત પાળ્યું કહેવાય છે. આ વ્રતનું જે ગૃહસ્થ વિધિપૂર્વક આચરણ કરે છે, તેને દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટ એમ બે પ્રકારના ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં દૃષ્ટ ફળરૂપે પુત્ર કન્યારૂપી સંતાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા અદૃષ્ટ ફળરૂપે, જે તપ આચરે છે તથા બ્રહ્મચર્ય પાળે છે એટલે કે દ્વાદશ વર્ષ પર્વન વેદ-સંપૂર્ણ બ્રહ્મતા સધી સ્નાતક વરરૂપે રહે છે તથા ગૃહસ્થાશ્રમી થવા પછી યોગ્ય સમયે પોતાની સ્ત્રીસહ મિથુનાદિ કરે છે, તેમજ સત્ય જોતે છે, તેને ચંદ્રમંડલવિશે પિતૃવાનરૂપ બ્રહ્મલોક અર્થાત્ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्यन्वृत्तं न मया
वेति ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ—જેઓને વિશે કુટિલતા નથી, અસત્ય નથી
તથા માયા નથી, તેને અક્ષય્ય એવે.

જ્ઞાનવાન કર્મીઓને સૂર્ય બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬
લોક૩ પી ૬૭

ટીકા—બ્રહ્મલોક—આન્ત્યનો લોક ભાવ એ છે કે, જે ૫૬-
૨મા સુત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ચદ્રલોકની પ્રાપ્તિ કર્યા પુરુષને હોય છે
પણ જેઓ નિષ્કામ રહી, અકુટિલ હેય છે, સત્ય પાળે છે તથા
જેનામા માયા ન હોય તે બ્રહ્મભાવને પામે છે. ૧૬

इति प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

द्वितीय प्रश्न.

पिप्पलाद तथा भार्गवનો સંવાદ.

અધ્યાત્મરૂપે પ્રાણનો પ્રભાવ.

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पपच्छ । भगवन् कत्येव देवाः
प्रजां विधारयन्ते कतर एतत् प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठः
इति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી વિદર્ભિનો પુત્ર ભાર્ગવ પિપ્પ-
લાદ સુનિને પૂછવા લાગ્યો; હે ભગવન્ ! પ્રાણીને અર્થાત્
શરીરને કેટલા દેવો આશ્રય આપે છે ? કેટલા દેવો તેને
પ્રકાશે છે ? તથા તે સર્વ દેવો-ઇન્દ્રિયોમાંથી ઉત્કૃષ્ટ કોણ છે ?

ટીકા—પ્રથમ પ્રશ્નવિશે પ્રાણને અગ્નિરૂપે અથવા પ્રજાપતિ-
રૂપે ગણવામાં આવ્યો છે. હવે પ્રજાપતિ અથવા અગ્નિરૂપે તેનું સ્વ-
રૂપ આ દેહવિશે કેવી રીતે જણાઈ શકે છે, તેનું સ્ફોટન આ દ્વિતીય
પ્રશ્ન વિશે ક્રમમાં આવ્યું છે. ૧

તસ્મૈ સ દોવાષાકાશો હ વા એપ દેવો વાયુરગ્નિરાપઃ પૃ-
થિવી વાદ્મનંશ્ચક્ષુઃ શ્રોત્રચ્ચ । તે પ્રકાશ્યાભિવદન્તિ વયમેતદ્વા-
ળમવષ્ટમ્ય વિધારયામઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—પિપ્પલાદ મુનિ તેને કહેવા લાગ્યા; આ-

કાશ એ પ્રત્યક્ષ દેવ છે. વાયુ, અગ્નિ,

પ્રાણ અધિષ્ઠાન તથા જળ, પૃથ્વી, વાણી, મન, ચક્ષુ તથા
પ્રહારાણ્યે. શ્રોત્ર આ દેવો છે. તે દેવો શરીરને ધા-

રણ કરવારૂપ પોતપોતાનું કાર્ય પ્રકટ

કરી માહિમાંહે સ્પર્ધા કરે છે કે, અમે આ શરીરને દબ
કરી ધારણ કરીએ છીએ અર્થાત્ ગમનાદિ કાર્યને યોગ્ય
કરીએ છીએ. ૨

ટીકાઃ—આકાશાદિવડે પાંચ મહાભૂતો, વદ્ આદિ વડે પાંચ
કર્મેન્દ્રિયો, મન વડે મન તથા બુદ્ધિ, તથા ચક્ષુવડે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો
એમ સત્તર દેવો થાય છે વાળ—વાળઃ—નહારા ગધતું વહન કરે છે
તે, શબ્દને જે કરે છે તે, અથવા એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનપ્રાંત
જે જાય છે તે અર્થાત્ શરીર.

ભાવાર્થ એ છે કે પિપ્પલાદ મુનિ બોલ્યા—હે ભાગવ ! આ-
કાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ તથા પૃથ્વી આ પાંચ મહાભૂત તથા શ્રોત્ર,
ત્વચ્ચા, ચક્ષુ, રસના, ધ્રાણુ આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તેમજ વાદ્, પાણિ,
પાદ, ઉપસ્થ, તથા ગુદા આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, તથા એક મન, એક
પ્રાણુ એમ મળી સત્તર અભિમાની દેવો આ શરીરમધાનરૂપ
પ્રજ્જને ધારણ કરે છે. તે સર્વમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા એક મન, આ
૭ પ્રકાશને કરનારાં છે. આ મર્વમાં અતિશય શ્રેષ્ઠ પ્રાણુ છે. દારણુ
આંધળા તથા બહેરા પુરુષને નેત્ર શ્રોત્રાદિ નથી હેતાં, છતાં તે શ્રવતા
જેવામાં આવે છે, પણ પ્રાણુરહિત મર્વ શ્રવતા જેવામાં આવતા
નથી. માટે આ પ્રાણુની શ્રેષ્ઠતા સર્વે ઇન્દ્રિયો કરતાં આગળ કહેવામાં
આવી છે. આ સર્વ દેવો પોતાના પ્રભાવનો પ્રકાશ કરી પોતાની
શ્રેષ્ઠતા માટે સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા. જેમ એક મહાન્ ગૃહવિગે અનેક
સ્તંભો હોય, તે જેમ માહિમાંહે એમ ધારે કે મારાથી ગૃહ ટકી
રહું છે તેમ તે ઇન્દ્રિયો માહિમાંહે એમ કહેવા લાગી, કે આ

સાધાતરૂપ શરીરને સ્થિત કરી પુનઃ ધારણ કરુ છું આ રીતે
અન્દ્રિયદેવને અભિમાન થયુ ર

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाऽहमेवैतत् पञ्च-
धात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति ॥३॥

શબ્દાર્થ.—આ સર્વને પ્રાણરૂપ દેવ કહેવા લાગ્યો—
તમે મોહને પામે નહિ. હું જ પાંચ પ્રકારે વિભક્ત થઈ
આ શરીરને દૃઢતમ કરી પારણ કરી શકું છું અર્થાત્
જીવનયુક્ત કરું છું. ૩

ટીકા — પાંચ પ્રકારે — પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન તથા સમાન સર્વ દેવાએ આ માન્યુ નહિ આથી પ્રાણ અભિમાની થયે।

तेऽश्रद्धधाना बभूवुः सोऽभिमानादूर्द्धमुत्क्रमत इव तस्मिन्-
 क्रामत्ययेतरे सर्व्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व्व एव
 प्रतिष्ठन्ते यद्यथा मसिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवां
 त्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमानसर्वा एव प्रतिष्ठन्त एव वाङ्मन-
 श्चक्षुः श्रोत्रञ्च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ.—આમ કહેવા છતાં તેઓ શ્રદ્ધાથી રહિત
 થયા ત્યારે પ્રાણે જાણે ઉચે ગમન કરતો હોય તેમ
 કર્યું. જ્યારે તે બહાર નિકળે છે ત્યારે ખીજી સર્વ ઇન્દ્રિયો
 બહાર નિકળી પડે છે તથા તે જ્યાં સૂધી રિથત કરી
 રહે છે ત્યાં સૂધી સર્વ ઇન્દ્રિયો રહે છે જેમ મધમાખોનો
 રાજા બહાર ચાલ્યો જાય છે ત્યારે સઘળી મધમાખો
 બહાર ચાલી જાય છે તથા તે રહે છે ત્યારે સર્વ મધમા-
 ખો રહે છે તેમ વાણી, મન, ચક્ષુ તથા શ્રોત્ર આદિ દેવો
 પ્રસન્ન થઈ પ્રાણની સ્તુતિ કરે છે ૪

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुरेष पृ-
थिवी रयिर्देवः सदसन्नामृतञ्च यत् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—આ પ્રાણ અગ્નિરૂપ થયો હતો સંતાપ
કરે છે, આદિત્યરૂપે થયો હતો

આજ્ઞની રત્નિ સવા- પ્રકાશે છે, ધર્જન્યરૂપે યદ્ વૃદ્ધિ કરે છે,
ત્મકતા. ઇન્દ્રરૂપે યદ્ પ્રજાનુ પાલન કરે છે,
વાયુરૂપે સર્વને ગતિમાન કરે છે. તે
પૃથ્વીરૂપે સર્વને ગતિમાન કરે છે. આ પ્રાણ ચન્દ્રરૂપે,
પ્રકાશમાનરૂપે, મૂર્તરૂપે, અમૂર્તરૂપે તથા અમૃતરૂપે છે. ૫

ટીકા—પ્રાણ અગ્નિરૂપે યદ્ તપે છે, સૂર્યરૂપે યદ્ પ્રકાશે
છે, મેઘરૂપે યદ્ વરસે છે, ઇન્દ્રિયરૂપે યદ્ પ્રજાનુ પાલન કરે છે,
વાયુરૂપે યદ્ મેઘ તથા તારામંડલને ચલાવે છે, પૃથ્વીરૂપે યદ્
સર્વ જગતને ધારણ કરે છે, તથા ચન્દ્રમારૂપે યદ્ જગતનુ પોષણ
કરે છે જે કાંઈ રથૂલ સૂક્ષ્મ રૂપ જગત છે તથા દેવતાઓની-ઇન્દ્રિ-
યોની સ્થિતિનુ કારણ, જે અમૃત છે, તે સર્વ પ્રાણરૂપેજ છે

અરા इव रयनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ऋचो यजूं वि साप्ताग्नि षष्ठं सप्तं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—રયના નાલિવિશે જેમ આરાઓ રહેલ
પ્રાણ સર્વના છે, તેમ સપ્તું શરીર પ્રાણને આધીન છે.
આત્મરૂપ તે ઋગ્વેદના યજુર્વેદના તથા સામવેદ-
ના મત્રોરૂપ, ચત્તરૂપ, ક્ષત્રિયરૂપ તથા
બ્રાહ્મણરૂપ છે ૬

ટીકા—યજુ-યજુ કે જેઓ મત્રોવડે યદ્ શકે છે ક્ષત્રિય -
મનુષ્યોનો રક્ષક જેમ ક્ષત્રિય છે તેમ સર્વનો તે રક્ષક છે બ્રાહ્મણ -
યજુનો તથા બીજી દ્વિયાઓના અધિષ્ઠાતા બ્રાહ્મણ છે ૬

प्रजापतिश्चरासे गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।

तुभ्यं प्राणः प्रजास्त्विमा वालि हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि॥७॥

શબ્દાર્થ—આપે પ્રાણ જે વિરાટ સ્વરૂપે છે, આપ
પિતાના જઠરમાં રેતરૂપ તથા માતાના જઠરમાં પુત્રરૂપે
ગમન કરો છો. તમે જે પુત્રરૂપે હૃદયમાં થાઓ છો. હે
પ્રાણ ! પ્રત્યક્ષ જડ ચેતન્યાત્મક પ્રજાઓ આપને (ચક્ષુ
આદિદ્વારવડે બલિ આપે છે. આ-પ્રસિદ્ધ તમે પ્રાણ-

સ્માજ પ્રાણ અર્થાત્ ચક્ષુ આદિ સાથે સર્વ શરીરમાં રહો છો.

ટીકા:—હે પ્રાણ ! જે પ્રજાપતિ વિરાડ છે તે તુંજ છે. તુંજ પિતાના ગર્ભ વિશે રેતસરૂપે તથા માતાના ગર્ભ વિશે પુત્રરૂપે વિચરે છે તથા માતાપિતાના સદૃશ થઈ જે જન્મે છે તે તુંજ છે. હે પ્રાણ ! આ મનુષ્યાદિ પ્રજાઓ તારે અર્થે ચક્ષુ આદિદ્વારા બલિ-દાનને આપે છે, જેથી ચક્ષુ આદિની સાથે શરીરમાં સ્થિત હોવાથી તને પ્રજાઓ બલિ આપે છે. શા માટે આપે છે ? કારણ તું બોક્ષા હોવાથી સર્વ બલિ તારા ભોગરૂપ છે. ૭

देवानामसि वहितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा ।

ऋषीणाञ्चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—આપ દેવોને વિશે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને વિશે બલિનાં વહન કરનાર છો. તમે પિતૃઓના પ્રથમ સ્વધારૂપ અન્ન છો. તમે ઋષિઓના, અથર્વના તથા અંગિરસના સત્ય ચેષ્ટિતરૂપે છો. ૮

ટીકા:—પ્રથમ:—અર્થાદિ દેવ કર્મની અપેક્ષાવડે નાંદી બ્રાહ્મના પૂર્વરૂપે. સ્વધા:—યજમાનસ્ય સ્વાન્ પિતૃન્ ધાયાતિ ઇતિ સ્વધા અર્થાત્ યજમાનના પોતાના પિતૃઓ તરફ જનાર. ઋષિ:—ઋષન્તિ ઇતિ ઋષયઃ વિષયપ્રતિ ગમન કરે તે, ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયો અથર્વ:—અથર્વયન્તિ ઇતિ અર્થાત્ શરીરનું રક્ષણ કરનારી ઇન્દ્રિયો અંગિરસ:—અગોના સારજૂત પ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયો. ૮

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।

त्वमन्तरिक्षे चરાસि सूर्यस्त्वं ज्योतिषाम्पतिः ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:—હે પ્રાણ ! તેજવડે તમે ઇન્દ્રરૂપ છો, તમે સંહારકષણથી રુદ્રરૂપે છો, તમે રક્ષણ કર્તારૂપ છો, તમે વાયુઆદિરૂપે અંતરિક્ષમાં ગમન કરો છો તથા તમે જ્યોતિષોના અર્થાત્ ચંદ્રાદિના સ્વામી આદિત્યરૂપે છો. ૯

यदा त्वमभिर्वर्षस्ययेमाः प्राणते मजाः ।

आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायांભં भविष्यतति ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ —જ્યારે તમે પર્જન્યરૂપે વૃદ્ધિ કરો છો, ત્યારે આ પ્રાણીઓ પ્રાણાદિ ચેષ્ટા કરે છે તથા તેઓ આનંદને પામે છે એમ ધારીને કે આપણી કામનાપ્રમાણે હવે તે અસરરૂપે થશે ૧૦

ટીકા —પ્રાણતે —ઉપર પ્રમાણેનો પ્રાણાદિ ચેષ્ટાનો અર્થ જે પ્રાણતે એમ વાચન લેનામા આવે તો થાય પણ જે પ્રાણ અને તેને લિપ્ત ગણવામા આવે તો અર્થ એમ થાન કે હે પ્રાણ ! આ તારા પ્રાણીઓ આનંદ પામે છે ૧૦

માતૃસ્ત્વં પ્રાણૈકઋપિરત્તા વિશ્વસ્ય સત્પતિઃ ।

વયમાયસ્ય દાતારઃ પિતા ત્વ માતરિશ્વનઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ —તમે માતૃરૂપ છો. હે પ્રાણ ! તમે એકઋષિ નામના અગ્નિરૂપ થઈ ભક્ષણ કર્તારૂપ, તથા જગતના સત્પતિરૂપ છો. અમે આકાશાદિ દેવો અન્નના આપનાર રૂપે છીએ તથા તમે માતરિશ્વ વાયુના પિતારૂપ છો. ૧૧

ટીકા —માતૃરૂપ —જે બ્રહ્મણની સુવાવસ્થા વિશે થવા યોગ્ય સરકારો કરવામા આવ્યા નહોત તથા જેને ઉપવીતસરકાર આપવામા આવ્યો નથી એવાને માતૃ કહેવામા આવે છે તમે માતૃરૂપે છો, એનો અર્થ એ થાય છે કે તમે ઉપદિષ્ટ નથી, કારણ તે ક્રિયા કરવાને તમારે માટે કેઈ છે નહિ તમે તમારા પોતાના સ્વરૂપથીજ પરિત્ર છો ભક્ષણકર્તા=અગ્નિરૂપે કારણ અથવણોમા એમ કહેવામા આયુ છે કે એક ઋષિ સર્વ મનોના ભક્ષણકર્તારૂપ છે સત્પતિ રૂપ —જે અગ્નિત્વ રૂપે રહે છે તેના પતિ રૂપ અથવા વિશ્વસ્ય શબ્દ બ્રહ્માના સાથે જોડીએ તો એમ થઈ શકે તે વિશ્વના ભક્ષકે રૂપ છે તથા તમે સર્વ અસ્તિત્વના પણ પતિ રૂપ છો માતરિશ્વ અને જ એમ જે જૂદા પ્રાણીએ તો તેનો અર્થ એ થાય જે, હે માતરિશ્વ હે જે વાયો ! તુ અમારા પિતારૂપ છે ૧૧

યા તે તનૂર્વાચિ મતિષ્ઠિતા યા શ્રોત્રે યા ચ ચક્ષુષિ ।

યા ચ મનાસિ સન્તતા ત્રિર્વા તાં કુર મૌત્ક્રમ્યાઃ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ —તમારું શરીર જે વાણીમા રહે છે, જે

શ્રોત્રમા રહે છે, જે ચક્ષુમાં રહેલ છે તથા જે મન

વિસ્તાર પામ્યું છે તેને શાંત કરો. તમે, બહાર ઉત્ક્રમણ માં કરો. ૧૨

ટીકા — જે સરીગ વાણી વિગે રહેતો છે એટલે અપાન વાયુ-રૂપે છે કારણ અપાનવડે ઉત્પન્ન થાય છે એવિશિ રહેતો છે એટલે વ્યાન રૂપે છે, કારણ વ્યાનવડે સહજાઈ શકે છે મધુર વિગે રહેતો છે એટલે જે પ્રાણરૂપે છે મન વિગે ગદ્ય છે એને સમાન રૂપે છે, જેથી કાર્ધ પણ વાનનો નિશ્ચય થઈ શકે છે ૧૨

પ્રાણસ્યેદં વશે સર્વં ત્રિદિવે યત્પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

માતેય પૂત્રાન્નસસ્વ શ્રીથ મજ્ઞાશ્ચ વિધેદિ ન ઇતિ ॥ ૧૩ ॥

इति द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

જે સર્વ આ પૃથ્વી પર છે તથા જે કાંઈ સ્વર્ગ વિશે રહેલ છે તે સર્વ, પ્રાણને વશ થઈ રહેલ છે. હે પ્રાણ ! માતાની માફક પુત્રોરૂપે અમારું રક્ષણ કરો. અમને સંપત્તિ તથા બુદ્ધિ આપો. ૧૩

ટીકા — પ્રાણને સર્વના ધર્મિરૂપે પ્રજાપતિ ગણવામા આવ્યો છે ભાન એ છે કે, આ લોક વિશે જે ઉપભોગનો સમૂહ છે તે સર્વ પ્રાણને વશ છે તેમજ સ્વર્ગ વિશે દેવાદિના ઉપભોગરૂપ જે જગત છે તે સર્વનો પ્રાણ રક્ષણકર્તા છે, માટે હે પ્રાણ ! તુ માતાની માફક અમ પુત્રોતુ રક્ષણ કર અગાદિક તથા વેદરૂપ બ્રાહ્મણોની લક્ષ્મીને તથા ક્ષત્રિયોની ધનાદિક અશ્વર્ય રૂપ લક્ષ્મીને તેમજ બુદ્ધિ મતે આપો આ રીતે પ્રાણ પ્રજાપતિ રૂપ છે, એમ ભાનવે નિશ્ચય કર્યો

તૃતીય પ્રશ્ન.

कौसल्य तथा पिप्पलादनो संवाद.

પ્રાણની ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન.

अथ हैनं कौसल्यश्चाभिलाषनः पपच्छ । भगवन् कृत एष प्राणो जायते कथमायात्यास्मिच्छरीर आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रतिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमाभिरुत्ते कथमध्यात्ममिति ।

પછી અશ્વલનો પુત્ર કૌશલ્ય પિપ્પલાદ મુનિને પૂછવા લાગ્યો — હે ભગવન્ ! આ પ્રાણ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે આ શરીરવિશે કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે, શરીર વિશે પ્રવેશ કર્યા પછી બિલકત થઈ પ્રાણ કેવીરીતે અમન કરે છે, તે કેવી રીતે બાહ્ય સંબંધ ધારણ કરે છે તથા તેનો સંબંધ પોતાસાથે એટલે આત્મા સાથે કેવી રીતનો છે ?

ટીકા — પ્રજાપતિ તથા અગ્નિ વ્યાહ્નિ મ્વરૂપનો નિશ્ચય થયા પછી પ્રાણની કેવી રીતે ઉપામના કરવી જોઈએ તેનો નિશ્ચય કરવા પ્રશ્નો પ્રગામા આપ્યા છે તે આ શરીરમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ તે શરીરને ગા માટે ધારણ કરે છે ? બાહ્ય સંબંધ=પરમ મહાભૂતો તથા ઇન્દ્રિયો માથનો સંબંધ બાવ એ છે કે, કામલે કલુ — હે ભગવન્ ! (૧) આ પ્રાણ ક્યા કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે ? (૨) ઉત્પન્ન થયા પછી આ શરીર વિશે શા માટે પ્રવેશ કરે છે ? (૩) પ્રવેશ થયા પછી લિપ્ત લિપ્ત રૂપે શા માટે સ્થિત થાય છે ? (૪) શા માટે તે આ શરીરમાંથી બહાર નિકળે છે ? (૫) બાહ્ય રહેલ જે અધિભૂત તથા અધિ દેવ તેને કેવી રીતે ધારણ કરે છે ? (૬) તેમજ અધ્યાત્મને કેવી રીતે ધારણ કરે છે ?

તस्मै સ હોવાચાતિ પ્રશ્નાનુષ્ઠાસિ વ્રાહ્મિષ્ઠોઽસીતિ તસ્માન્નિહં વ્રવીમિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ — પિપ્પલાદ મુનિએ કૌસલને કહ્યું — તું સૂક્ષ્મ પ્રશ્નો પૂછે છે. તું પ્રશ્નને બાણવાની નિસાસાવાળો છે. આ કારણથી જે તું પૂછે છે, તે સંબંધી હું તને ઉપદેશ આપીશ. ૨

આત્મન એષ પ્રાણો જાયતે । યથૈષા પુરુષે હાયૈતસ્મિન્ને-
દાતતં મનોઋતેનાયાત્યસ્મિન્ઞરીરે ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ — આત્મામાંથી આ પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે. જે-
વી રીતે પુરુષના હૃદયથી છાયા ઉત્પન્ન થાય
પ્રથમ તથા દ્વિતીય છે, તેમજ આ પ્રાણ તે કારણરૂપ પ્રહર
પ્રશ્નનો ઉત્તર વિશે વિસ્તાર પામેલ છે. મનના ઈર્ષવડે
તે આ સ્થુલ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. ૩

ટીકા — $101 \times 100 = 10100$, $10100 \times 92000 = 929,200$,
 000 આથી કરી સઘળી નાડીની સખ્યા $929200000 + 10100$
 $+ 101 = 929210201$ ની થાય છે ।

અધિકૃયોર્ધ્વ સ્થાનઃ પુણ્યેન પુણ્યં લોકં નયતિ પાપેન પાપ-
 મુખાભ્યામેવ મનુષ્યલોકમ્ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ — વળી ઉર્ધ્વ ગમન કરનાર ઉદાન નામનો વાયુ
 ઉર્ધ્વ ગમન કરી તે નાડીઓમાંની એક-
 થાથા પ્રક્રમો ઉત્તર વડે અર્ધાંત મુખમુખા નાડીવડે પુણ્યકર્મ
 કરવાથી પવિત્ર સ્થાનને લઈ જાય છે,
 પાપકર્મ કરવાથી પાપયુક્ત સ્થાનને લઈ જાય છે અને
 પુણ્ય તથા પાપ બન્ને કરવાથી મનુષ્ય લોકને પમાડે છે. ૭

ટીકા — ઉદાન — આ ઉદાન નામનો વાયુ મુખમુખા નાડીથી
 ઉઘે મધ પાદથી લઈ મસ્તક પર્યંત ફરે છે લાવાર્ધ — આ
 એકસોને એક નાડીમાંની એક, ઉઘે મૂળના સ્થાન વિશે
 ગમન કરવાવાળી મુખમુખા નામની નાડી છે આ નાડીથી
 ઉઘે એક નાડી પાદથી લઈ મસ્તક પર્યંત વિચરે છે, જેને
 ઉદાન વાયુ કહે છે આ ઉદાન વાયુ શાસ્ત્ર વિશે કહેલ પુણ્ય કર્મો-
 થી દેવાદિકના સ્થાનરૂપ પુણ્ય લોકને પ્રાપ્ત કરે છે આથી વિપ-
 રીત પાપ કર્મવડે પશુપક્ષી આદિની યોનિરૂપ પાપમય નરકને
 પ્રાપ્ત કરે છે તથા પુણ્ય અને પાપ બેઉવડે મનુષ્ય લોકને
 પ્રાપ્ત કરે છે. ૭

આદિત્યો હ વૈ વાહ્યઃ પ્રાણ ઉદયત્યેષ લેનં ચાક્ષુષં પ્રાણ-
 મનુગૃહ્ણાનઃ । પૃથિવ્યાં યા દેવતા સૈષા પુરુષસ્યાપોનમંવદ્વેભ્યા-
 ન્તેરો યદાકાશઃ સં સમાનો વાયુર્ચ્યાનઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ — આદિત્ય એ બાહ્ય પ્રાણરૂપ છે, કારણ કે
 તેનો ઉદય, ચક્ષુષ્ સંજોગથી પ્રાણના
 આદિત્ય અધિદેવતરૂપ હિતને અર્થ થાય છે. પૃથ્વી વિશે રહેલ
 બાહ્ય પ્રાણ અધિષ્ઠાતા દેવ પુરુષના (દેહના)
 અપાન વાયુનું રૂપન કરે છે, આ
 કાશ તથા પૃથ્વી વચ્ચે રહેલ આકાશરૂપ વાયુ સમાન

૩૫ છ તથા વાયુ અર્થાત્ સાધારણ બાહ્ય પવન વ્યાન-
૩૫ છે. ૮

ટીકા —આદિત્ય —મહાબલિમાની પુરુષ ચક્ષુષ સબધી—આદિત્ય ચક્ષુષને ભિન્ન ભિન્ન રૂપો બોવા પ્રકાશ આપે છે માટે તેનું હિતકર્તા કહેવાય છે પ્રાણના હિત અર્થે—આત્માનો પ્રાણ સાથે સબધ હોવાથી અધિગતા દેવ—અગ્નિ તે રૂઢન કરે છે અથવા તેનું આકર્ષણ કરે છે અને શાકર મત પ્રમાણે આ ગુરુત્વાકર્ષણને લીધે જ શરીર પતન થતું અટકી જાય છે, જેનુંકારણ ગુરુત્વતા હોય અથવા વિરુદ્ધ શક્તિ, ઉપર તરફનું આકર્ષણ કરતી હોય આકાશ—શકર ભગવાનના મત પ્રમાણે પૃથિવી તથા સ્વર્ગના મધ્યવિશે રહેલ વાયુ છે તથા સૃષ્ટિની આસપાસ જે વાયુ વ્યાપ્ત છે તેનાથી તે ભિન્ન છે, આ વાયુને સમાન કહ્યો છે, કારણ તે ઉપરનો જે વાયુ છે તથા નીચેનો જે વાયુ છે તેની મધ્યમા રહેલ છે ભાવાર્થ— હે કાશ્યપ ! આદિત્ય જ પ્રસિદ્ધ અધિદેવતાએ બહારનો પ્રાણ છે, જે ઉચે જાય છે આ આદિત્ય જ અધ્યાત્મ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવિશે રહેલ પ્રાણને પોતાનો પ્રકાશ આપી અનુગ્રહ કરે છે અર્થાત્ ૩૫ વિષયનું જ્ઞાન થવા ચક્ષુને પ્રકાશ આપે છે, તેમ પૃથ્વી વિશે અભિમાની પ્રસિદ્ધ અગ્નિ દેવ પુરુષની અપાન વૃત્તિને વશ કરી નીચે ખેંચનાવડે અનુગ્રહ કરે છે આમ હોવાથી શરીર ભારે થનાથી તેનો પાત થાય છે અથવા આકાશમા ઉપર ગયા પછી નીચે ન પડતું અથવા ઉપર ન જતું આ અગ્નિ૩૫ પૃથ્વીનો ઉપકાર છે સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીના મધ્યે રહેલા આકાશમાનો વાયુ સમાન૩૫ છે અર્થાત્ સમાન પુરુષની માફક સર્વપર સરખો ઉપકાર કરે છે, આ સમાન વાયુની બહારનો જે વાયુ છે, તે સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાથી તેને વ્યાન કહેનામા આવે છે ૮

તેજો હૃદૈ ઉદાનસ્તસ્માદુપશાંતતેજાઃ ।

પુનર્ભવામિન્દ્રિયૈર્માસિ સમ્પદમાનૈઃ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ —તેજ ઉદાન૩૫ છે, તેથી જ્યારે તેનું તેજ શાંતિ પામે છે ત્યારે મનુષ્ય પોતાની ઇન્દ્રિયો, જેનો પ્રવેશ મન વિશે થાય છે તે સહિત, અન્ય શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯

ટીકા —તેજ-અહી તેજ સખ્દવડે સાધારણ રીતે બાહ્ય તેજ પ્રદણ કરવામા આગ્યુ છે અને આથી સૂર્યનું તેજ જે મુખ્ય છે, તેનાથી તે ભિન્ન છે તેજ સાત થાય છે —મરણ સમયે તેની શક્તિ ઓછી થાય છે ભાવાર્થ —બાહ્ય રહેત સમાન તેજ ઉદાન રૂપે છે અર્થાત્ તેજ પોતાના પ્રકાશવડે શરીરમા રહેલ ઉદાન વાયુના પર અનુગ્રહ કરે છે. આથી તેજ સ્વભાવનાજો તથા શરીરથી બાહ્ય નિવાસ કરવાનાજો ઉદાન વાયુ પણ બહારના તેજનો અનુગ્રહ પામી શરીરમાં રહે છે પણ જ્યારે જીવના જીવનનો દેતુ કર્મના ઉપરામ થવાથી બાહ્ય તેજના અનુગ્રહનો અભાવ થાય છે ત્યારે લૌકિક પુરુષ સ્વાભાવિક તેજથી રહિત થાય છે આથી ક્ષીણ આયુષ્યવાળો તે મરણને પ્રાપ્ત થાય છે પછી તે મનવિશે પ્રવેશને પામી વાનાદિ ઇન્દ્રિયોની સાથે અન્ય શરીરને પામે છે ૯

यचित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः ।

सहात्मना यथा सङ्कल्पितं लोकं नयति ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ —જે અર્થાત્ કોઈ પણ શરીરના ચિત્તવાળો, જીવ, મનવડે મુખ્ય પ્રાણને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી લોકતા-યુક્ત તથા તેજ યુક્ત અર્થાત્ તેજરૂપ ઉદાન વાયુથી યુક્ત થયલો પ્રાણ, કર્મ જ્ઞાનાદિ સાધનવડે ઇચ્છિત ભાવી શરીરને પમાડે છે. ૧૦

ટીકા —ચિત્ત-મનના ખાસ વધણને લીધે મનુષ્યને પોતાના મગજ સમયે પ્રાણનું જે પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે તે મુખ્ય પ્રાણને પામે છે-જ્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનું કાર્ય કરતી બધ પડે છે ત્યારે મરણ સમયે જે મુખ્ય પ્રાણ રહેલ હોય છે તે આ સમયે લોકો એમ કહે છે કે એનામા શ્વાસ છે માટે હજી તે જીવે છે. તેજથી યુક્ત-ઉર્ધ્વ ગમન કરતા ઉદાન વાયુથી યુક્ત લોકને —સારા અથવા નરસા કર્મોના પરિણામરૂપે શરીરને. ભાવાર્થ —હે કાશન ! આ જીવ મરણ કાળ વિશે જે પશુ, આદિક શરીરમા ચિત્તવાળો થાય છે તે ચિત્તના સકલ્પવડે ઇન્દ્રિયો સાથે મુખ્ય પ્રાણરૂપિને પામે છે, અર્થાત્ મરણ કાળ વિશે જ્યારે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ ક્ષીણ થયતી હોય છે તથા કેવળ પ્રાણ

વૃત્તિજ રહેલ હોય છે ત્યારે તેના સંબંધીઓ કહે છે કે, હવે તે જીવે છે. ત્યારે પ્રાણ તેજના અનુગ્રહને પામી ઉદાન વૃત્તિવડે યુક્ત અર્ધ, શરીરના સ્વામી જીવાત્મા રૂપ બોક્તાની સાથે તાદાત્મ્ય લાવને પામે છે ત્યારે ઉદાન વૃત્તિથી યુક્ત બોક્તારૂપ પ્રાણ બોક્તાના પુણ્ય પાપ રૂપ ક્રમેનિ લીધે જે પ્રમાણેનો સંકલ્પ કરે છે, તે લોકને તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦

य एवं विद्वान् प्राणं वेद । न हास्य मजा हीयतेऽमृतो
भवति तदेव श्लोकः ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ:—જે વિદ્વાન્ અધિકારી પ્રાણને આ રીતે ઉપાસે છે, તેની પ્રજા નાશને પામતી નથી તથા મરણ પછી તે અમૃતરૂપ થાય છે. આ વિશે નીચેનો શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે. ૧૧

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वञ्चैव पञ्चधा । अध्यात्मञ्चैव
प्राणस्य विज्ञायांमृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥

इति तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—જે કોઈ ઉત્પત્તિ આગમન, સ્થિતિ, પાંચ પ્રકારે સ્થાપનરૂપ સ્વામીપણને તથા પાંચ તથા છઠ્ઠા પ્રશ્નો અધ્યાત્મને જે જાણે છે, તે અમૃતરૂપ ઉત્તર. લોગવે છે, તે અરેખર અમૃતરૂપ લોગવે છે. ૧૨

ટીકા:—ઉત્પત્તિ-પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી જીવની ઉત્પત્તિ છે. એમ. આગમન:-પ્રવેશ-પૂર્વ જન્મના સુકૃત યા દુષ્કૃતને યોગે ખીગી શરીરને વિશે થતો જીવનો પ્રવેશ. સ્થિતિ-શરીરના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગો. પાંચ પ્રકારે-પ્રાણ વાયુ, અશુ તથા ઓઝ વિશે રહેનાર અપાન વાયુ, સમાન વાયુ, સમાન વાયુ તથા ઉદાન વાયુ, મુખમુખ નાડી તેમજ તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવો જેમ કે સૂર્ય, અગ્નિ આકાશ, વાયુ, તથા તેજ. લાવાર્થ-પ્રાણથી પરમાત્માની ઉત્પત્તિને. મનથી કીધેલ કર્મવડે આ શરીર વિશે થતા આગમનને,

ઉપસ્થાદિ સ્થાનો વિશે પ્રાણુની સ્થિતિને, તથા ચક્રવર્તી ગતિની માફક પ્રાણ વૃત્તિઓના બેદવડે પાંચ પ્રકારે સ્થાપનરૂપ સ્વામી-પણુને, તેમજ પ્રાણાદિક વૃત્તિ સ્વરૂપ ચતુ આદિના આકારવડે સ્થિતિ રૂપ અધ્યાત્મને જે જાણે છે તે અમૃત લાવને પામે છે, અમૃત લાવને પામે છે.

ચતુર્થ પ્રશ્ન.

ગાર્ગ્ય પિપ્પલાદનો સંવાદ.

આત્માનું સ્વરૂપ.

અથ હૈનં સૌર્યાયણી ગાર્ગ્યઃ પપ્રચ્છ । મગવન્નેતસ્મિન્
પુરુષે કાંનિ સ્વર્ણન્તિ કાન્યસ્મિન્ જાગ્રતિ કત્તર એવ દેવઃ સ્વ-
માન્ પદ્યતિ કસ્યૈતત્ સુખં ભવતિ કાસ્મિન્તુ સર્વે સમ્પતિષ્ઠિતા
ભવન્તીતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — પછી સૂર્યના પૌત્ર ગાર્ગ્યે પિપ્પલાદ સુનિ-
ને પૂછ્યું:—હે ભગવન્ ! (૧) આ શરીર વિશે કંઈ કંઈ
ઇન્દ્રિયો સુપુત્રિ અવસ્થા લોગવે છે ? (૨) શરીરવિશે
કંઈ કંઈ ઇન્દ્રિયો વ્યગ્રતાવસ્થા લોગવે છે ? (૩) આ સર્વ
ઇન્દ્રિયોવિશે કયો દેવ અર્થાત્ ઇન્દ્રિય સ્વામીના પદાર્થને
જોઈ શકે છે ? (૪) આ સુખ (ઇન્દ્રિય વિના) કોને
થાય છે ? (૫) કોને વિશે આ સર્વ ઇન્દ્રિયો સ્થિતિ કરી
રહી છે ? ૧

ટીકા — પ્રથમના ત્રણ પ્રશ્નો વિશે કાર્ય અને કારણરૂપે સ્થિત
વ્યક્તરૂપ જગત્ તથા સગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન દર્શાવવામા આવ્યું છે.
હવે પછીના ત્રણ પ્રશ્નો વિશે આત્માનું સ્વરૂપ દર્શવવામા આવ્યું છે,
જે કારણ તથા પ્રમાણથી સ્વતંત્ર છે, જે મન તથા ઇન્દ્રિયનો અ-

વિષય છે, જે આનંદરૂપ છે, જે અવિકારી, નાશરહિત તથા સત્યરૂપ છે. આ સ્વરૂપ કેવળ પૂર્ણ અધિકાર ગ્રાહ્ય થયાથી અર્થાત્ ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન ગ્રાહ્ય થયાથી થાય છે. સુષુપ્તિ ભોગવે છે. અર્થાત્ પોતાનાં કાર્યો કરતી બંધ પડે છે. જાગૃત-અવસ્થા ભોગવે છે અર્થાત્ જાગૃત હોય છે ત્યારે પોતાપોતાનાં કાર્યો કરે છે. સ્વપ્નને જોઈ શકે છે—જ્યારે ઇન્દ્રિયો સ્થિર હોય છે ત્યારે સૂક્ષ્મ વિષયોરૂપ સ્વપ્નને આત્મા જોઈ શકે છે. આ સુષુપ્તિ-અવસ્થાનું સુષુપ્તિ કહેવાય છે. ૧

તસ્મૈ સ હોવાચ । યથા ગાર્ગ્ય મરીચયોર્ઝસ્તેયાસ્તં ગચ્છતઃ
સંર્વા એતસ્મિન્સ્તેજોમણ્ડલ એકીભવન્તિ । તાઃ પુનઃપુનરુદયતઃ
પ્રચરન્ત્યેવં દ વૈ તત્સર્વં પરે દેવે મનસ્યેકીભવન્તિ । તેન
તર્હ્યેષ પુરુષો ન શૃણોતિ ન પશ્યતિ ન જિઘ્રતિ ન રસયતે ન
સ્પૃશ્યતે નાભિવદતે નાદત્તે નાનન્દયતે ન વિસૃજતે નેયાંયતે
સ્વપિતીત્યાચક્ષતે ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર—પિપ્પલાદે ગાર્ગ્ય-
ને કહ્યું—જેવી રીતે સૂર્યનાં સર્વ રશ્મિઓ અસ્ત થવાને
સમયે તેજોમંડળ વિશે એકઠાં થાય છે તથા જ્યારે તે ફરી
ઉદયને પામે છે ત્યારે તેઓ અર્થાત્ રશ્મિઓ છૂટા પડે
છે, તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો તથા તેના વિષયોથી ઉત્પન્ન થયેલ
આ સર્વ, શ્રેષ્ઠ દેવ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયરૂપ મન વિશે સ્વપ્ન અવ-
સ્થાને સમયે એકઠી થાય છે. આથી કરી તે સમયે પુરુષ
શ્રવણ કરી શકતો નથી, જોઈ શકતો નથી, સૂંધી શકતો
નથી, સ્વાદ લઈ શકતો નથી તથા સ્પર્શ કરી શકતો
નથી, તે બોલી શકતો નથી, તે ગ્રહણ કરી શકતો નથી,
તેમજ મનન કરી શકતો નથી, પણ આ અવસ્થામાં એમ
એમ કહેવાય છે કે, તે ઉઘે છે. ૨

ટીકા—મનવિશે એકઠી થાય છે—જ્યારે જાગૃતાવસ્થા હોય છે
ત્યારે આ સર્વ ઇન્દ્રિયો મનમાંથી બહાર નીકળી જાગૃતાવસ્થામાં
પોતાપોતાના કાર્યો બજાવે છે. આથી કરી એમ કહેવાનું કારણ એ

કે, તે સર્વ ઇન્દ્રિયો એકશૂલ થયલી હોય છે માટે પોતપોતાનાં કાર્યો કરી શકતી નથી.

હાવાય —પિપ્પલાદ મુનિ જોત્યા—હે ગામ્યં ! જેમ સૂર્યનાં સર્વ કિરણો સૂર્ય અસત પામતી વખતે તેજેમંડળ વિશે એકતાને પ્રાપ્ત થાય છે તથા તેજ સૂર્યનાં કિરણો ફરી ઉદયને પામવાથી ફેલાય છે, આજ પ્રકારે આ સર્વ ઇન્દ્રિયો તથા તેના વિષયો મનને અધીન હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશમાન મનવિષે સ્થપનકાલે સૂર્યમંડળમાં કિરણોની માફક એકતાને પામે છે અર્થાત્ ચતુઆદિકનો પ્રકાશક જે મન, તેનો સુષુપ્તિમા લય થાય છે, તેની સાથે ચતુ આદિ ઇન્દ્રિયનો પણ લય થાય છે. ઇન્દ્રિયોનો આ રીતે લય થવાથી કારણ પુરુષ આત્મ ઇન્દ્રિયવડે અવશ્ય ફરી શકતો નથી, ચતુ ઇન્દ્રિયવડે ભ્રેષ્ઠ શકતો નથી, નાકવડે સૂઘી શકતો નથી, શ્રવણવડે રસ લેતો નથી, ત્વચાવડે સ્પર્શ ફરી શકતો નથી, વાણીવડે બોલતો નથી, હાથવડે પ્રહાર કરતો નથી, ઉપરથી ઇન્દ્રિયવડે આનંદ મેળવતો નથી, શુદ્ધાવડે મય ત્યાગ કરતો નથી તથા પાદવડે ચાલી શકતો નથી, પણ તે પુરુષ સતેલો છે એમ લૌકિક જનો કહે છે. ૨

પ્રાણામય એવૈતમિન્ પુર જાગ્રતિ । ગાર્હપત્યો હ વા
પ્પોજ્વાનો વ્યાનોજ્વાહાર્યપચનો ચદ્ગાર્હપત્યાત્મણીયતે પ્રણય-
નાદાહવનીયઃ પ્રાણઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ—દ્વિતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર—ત્યારે ઇન્દ્રિયો આ પ્રમાણે સ્થિર હોય છે, ત્યારે આ નગર વિશે પ્રાણરૂપી અગ્નિએ ભગૃત હોય છે. અપાન ગાર્હપત્યરૂપ છે, વ્યાન અન્વાહાર્યપચન રૂપ છે, કારણ કે તે ગાર્હપત્યમાંથી લેવામાં આવે છે. આમ પ્રણયન થવાથી અર્થાત્ અંદરના વાયુમાંથી બહાર જેવી કાઢવાને લીધે આ હવનીયરૂપે પ્રાણ છે.

૩

ટીકા—આ અને એની પછીના મંત્ર વિશે પ્રશ્નોને અગ્નિ હોત્રીના પચાગ્નિ સાથે સરખાવવામા આવ્યા છે. પચાગ્નિએ નીચે પ્રમાણે છે—ગાર્હપત્યાગ્નિ—આ અગ્નિ ગૃહસ્થાશ્રમીએ પોતાની આખી જીંદગી પર્યંત સાચવી રાખવાનો છે તથા બીજા અગ્નિઓ

તેનાથી પ્રકટાવવામાં આવે છે. આનુ સ્થાન પશ્ચિમ દિશામાં હોય છે. અન્વાહાર્ય અથવા દક્ષિણાગ્નિ—આ અગ્નિવડે પિતૃ દેવતાઓને બળિ અર્પણ કરવામાં આવે છે તથા તેનું સ્થાન ગાર્હપત્યથી દક્ષિણમાં અથવા શાળાથી નૈઋત્યમાં છે આહવનીયાગ્નિ—આ અગ્નિવડે સર્વ દેવોને હવિ આપવામાં આવે છે. આનું સ્થાન પૂર્વ તરફ છે સર્વાગ્નિ—આ અગ્નિ સાક્ષીરૂપે છે તથા તેનું સ્થાન વાયવ્ય ખૂણામાં છે. આનસ્થધ્યાગ્નિ—આ અગ્નિવડે વૈશ્વદેવોને બળિ આપવામાં આવે છે, તથા દરરોજનું અન્ન રાધવામાં આવે છે. તથા સસ્કોકામાં વપરાય છે. આનું સ્થાન ઈશાન ખૂણાપરિ છે. નગર વિશે—દેહને નગની સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે. કારણ કે જેમ શહેરને દરવાજાઓ હોય છે તેમ દેહને અગિયાર દરવાજાઓ અર્થાત્ છિદ્રો છે. અન્વાહાર્ય પચન દક્ષિણાગ્નિને અન્વાહાર્ય પચન કહેવામાં આવે છે. આ અગ્નિવડે યજ્ઞકર્મ સંબંધી દ્રવ્ય તૈયાર કરવામાં આવે છે. ૩

યદુચ્છાસનિઃશ્વાસાવેતાવાહુતી સમં નયતીતિ સ સમાનઃ

મનો હ વાવ યજમાન ઇષ્ટફલમેવોદાનઃ સ એનં યજમાનમહરહર્ષમ્ ગમયતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—કારણ કે ઉચ્છ્વાસ તથા નિશ્વાસરૂપ બન્ને આહુતિરૂપ વાયુને જે સરખી રીતે વહેંચી કાઢે છે, તેને સમાન વાયુ કહેવામાં આવે છે. મન યજમાનરૂપ છે. યજ્ઞનું રૂપ ઉદાનરૂપ છે, તે દરરોજ યજમાનને બ્રહ્મસમીપ લઈ જાય છે. ૪

ઉદાન—સુપુષ્પા નાડીદ્વારા સચાર કરનારો વાયુ અર્થાત્ સુપુષ્પાવૃથામાં મન સુપુષ્પા નામની નાડીમાં પ્રવેગ કરે છે એટલે સર્વરૂપ દાતા બ્રહ્મ પ્રતિ ગમન કરે છે. આ રીતે ઉદાન વાયુ મનરૂપ યજમાનને દરરોજ સુપુષ્પિકાળે પરમ એક આનંદ રસ ભાવને પમાડે છે સમાન વાયુ—જે હોતા યજ્ઞાગ્નિ સમીપ બેબલિઓ પ્રાત કાળે તથા સાય કાળે લઈ જાય છે તેની માફક આજ કારણથી શકર ભગવાનનું કહેવું એમ છે કે, વિવેકી પુરુષો સુપુષ્પિ અવસ્થામાં પણ અગ્નિને આહુતિઓ આપે છે અર્થાત્ એમ કહેવાનું કે તે કાંઈ પણ

સમયે કર્મ કર્યા વિના રહેતો નથી એમ છતાં આ પ્રસંગે જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે અધિકારીની સ્તુતિ કરવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે. કારણ આ કર્મના સળધે અધિકારી તથા બીજા કોઈ અનધિકારી વિશે જગત્પણુ લિજ્જતા હોતી નથી કારણ દરેક ચૈતન્યવાળાં પ્રાણીઓવિશે આ રીતે પ્રણામે આસ્તિઓ અપાયા જ કરે છે બ્રહ્મની સમીપ-સ્વર્ગની સમીપ. ૪

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुगृणोति देशदिगन्तरैश्च मत्पनुभूतं पुनःपुनः मत्पनुभवति दृष्टञ्चादृष्टञ्च श्रुतञ्चाश्रुतञ्चानुभूतञ्चाननुभूतञ्च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—તૃતીય પ્રશ્નનો ઉત્તરઃ—આ સમયે તે દેવ અર્થાત્ મન સ્વપ્ન વિશે પોતાના મહિમાને અનુભવે છે. જે જોવામાં આવેલું હોય છે. તેને તે મન ફરી જુએ છે. જે વિષયો સાંભળવામાં આવેલા હોય છે, તેને તે ફરી સાંભળે છે. જે અન્ય દેશ અથવા સ્થાન વિશે અનુભવમાં આવેલું હોય છે, તેને તે ફરી અનુભવે છે. આ જન્મવિશે જે કહ્યું હોય છે તેમજ અન્ય જન્મ વિશે જે કહ્યું (જોવાયેલ) હોય છે, જે શ્રુત હોય છે તેમજ જે અશ્રુત (આ જન્મમાં નહિં સંભળાયેલ) હોય છે તથા જેનો અનુભવ થયેલો હોય છે તેમજ જેનો અનુભવ થયેલો નથી હોતો, તેમજ જે સત્ વસ્તુ છે તથા જે અસત્ છે તે સઘળાને જુએ છે. મન જે સર્વરૂપ છે તે આ સઘળાને જુએ છે. ૫

ટીકા—જ્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉપરામને પામેલી હોય છે ત્યારે પ્રણો દેહની રક્ષણ અર્થે જાગ્રતાવસ્થા ખોગવે છે. જેમ સૂર્ય અસ્ત સમયે સર્વ રસ્મિઓનો પોતાવિશે લય કરે છે તેમ મન સર્વ ઇન્દ્રિયોનો પોતાના વિશે લય કરી સર્વ ઇન્દ્રિયોપર આધિપત્ય ખોગવે છે. જાગ્રતાવસ્થામાં મનપર જે જે વાસનાઓ રહેલી હોય છે, તેને મન સ્વપ્નાવસ્થા વિશે જુએ છે. સત્-જે સત્યરૂપે છે તે અસત્-જે માયારૂપે છે તે (ચકર). ૫

લાવાર્થ—હે ગાર્ગ્ય ! આ મનજ ચૈતન્યપ્રતિ મૂર્તિમાન થઈ નાનાં પ્રકારનાં સ્વપ્નેને જૂવે છે, અર્થાત્ તે પોતાનાં મહિમાનો અનુભવ કરે છે. જેમ મિત્ર પુત્રાદિ પદાર્થોનો પૂર્વના અનુભવની વાસના યુક્ત થયેલ મન સ્વપ્ન વિશે માયાની માફક તેઓને ફરી જૂવે છે, તેમજ જાગ્રતાવસ્થામાં જે કંઈ શ્રવણ કર્યું હોય તે તથા તેની જે વાસના રહી ગઈ હોય છે, તે વાસના સ્વપ્નાવસ્થાવિશે પાછી પ્રત્યુજ થાય છે તથા મન તેજ વસ્તુને ફરી શ્રવણ કરે છે. અન્ય દેશોમાં તથા અન્ય દિશાઓમાં જે કંઈ અનુભવ કર્યો હોય છે, તે વસ્તુનો અવિદ્યાની માફક ફરી મન અનુભવ કરે છે. આ જન્મ વિશે જોયેલ તથા અન્ય જન્મ વિશે નહિ જોવામાં આવેલ વસ્તુને આ જન્મ વિશે શ્રવણ કરેલ વસ્તુને તેમજ અન્ય જન્મ વિશે નહિ શ્રવણ કરેલ વસ્તુને, આ જન્મમાં અનુભવેલી વસ્તુને તથા અન્ય જન્મ વિશે ન અનુભવેલી વસ્તુને, તેમજ સત્પુરુષને તથા અસદ્ગુણને મન સર્વ રૂપ થઈ તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોનો પોતા વિશે લેખ કરી તે વડે જૂવે છે. ૫

* સ' યદા તેજસાઽભિમૂર્તો ભવતિ । અઐષ દેવઃ સ્વમાન્નં પશ્યત્યથા તદૈતસ્મિન્ચ્છરીરેણતત્ સુખં ભવતિ ॥ ૬ ॥

શૃંગાર્થ—અતુર્ય પ્રશ્નનો ઉત્તર—જ્યારે તે મન તેજ વડે યુક્ત પરાભવ પામેલ હોય છે ત્યારે તે સ્વપ્નને જોઈ શકતું નથી. આ સમયે તે સુખ-સુપુષ્પિ, અવસ્થાનું સુખ શરીરવિશે થાય છે. ૬

ટીકા—તેજ વડે યુક્ત—નાડીમાં રહેલ પિત્તવડે અથવા અહ્મવડે. એટલે જે સમયે સર્વ વાસનાનો નાશ થયેલ હોય છે. ત્યારે સ્વપ્નને જોઈ શકતું નથી—કારણ કે દર્શનદ્વાર તેજવડે આવૃત્ત થયેલું હોય છે, તે સમયે ચોક્કસ વિચાર મન વિશે થના પાર્મતા નથી. અથવા તો તે સમયે સર્વ એકર્ણરૂપે તથા એકજ મનનરૂપે થયેલ હોય છે, જેથી ચોક્કસ વિચારને અવકાશ મળતો નથી. આ વ્યવસ્થાને સુપુષ્પિ અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. સાર એ છે કે, આ મનરૂપી દેવ જે સમયે ચિંતા નામવાળા સૂર્યના તેજવડે નાડીરૂપી શય્યા વિશે સર્વ તરફથી પરાભવને પામે છે અર્થાત્ વાસનાં લવના દ્વારરૂપ સ્વપ્ન જોવાનો દાતા કર્મના-તિરસ્કાર યુક્ત થાય છે ત્યારે ઇન્દ્રિયો સહિત મનની વાસનારૂપ કિરણોનો હૃદય

વિશે લય થાય છે. આ સમયે મન વનના અગ્નિની માફક સામાન્ય જ્ઞાન અર્થાત્ ચૈતન્ય રૂપની માફક આખા શરીરને વ્યાપી રહેલો રોય છે. આ સમયે મન સુપુષ્ટ લાવને પામેલ હોય છે. તે સમયે મન નામનો દેવ સ્વપ્નને જોઈ શકતો નથી દારણુ જોવાના દારને તે જોનો વિરોધ પામેલો હોય છે. આ શરીર વિશે ત્યારે જે મુખ થાય છે, તે બાધ રહિત સમાનરૂપવડે શરીરમાં વ્યાપક જ્ઞાનરૂપે હોય છે. ૬

સ યથા સોમ્ય વયાંતિ વાસોઽવૃક્ષં સમ્પ્રતિષ્ઠન્તે । एवं હ
ચૈ તત્સર્વં પર આત્મનિ સમ્પ્રતિષ્ઠતે ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ.—પંચમ પ્રશ્નનો ઉત્તર—હે સૌમ્ય ! જેમ પક્ષીઓ (સાયંકાળે) વૃક્ષ સમીપ તેમાં રહેવા અર્થે જાય છે, તેવીજ રીતે આ સર્વ અરેખર સ્વયં પ્રકાશ આનંદ સ્વરૂપ આત્માને વિશે સ્થિતિ કરે છે. ૭

ટીકા—હે સૌમ્ય ! જેમ પક્ષી નિવાસ અર્થે વૃક્ષ પામે જાય છે અર્થાત્ આશ્રય કરે છે તેમ પૃથ્વી આદિ સર્વ જગત્ અક્ષર બ્રહ્માની સમીપ સુપુષ્ટિ કાળ વિશે જાય છે અર્થાત્ તેમાં લય પામે છે ૭

પૃથિવી ચ પૃથિવીમાત્રા ચાપચાપોમાત્રા ચ તે તેજશ્ચ તેજો-
માત્રા ચ વાયુશ્ચ વાયુમાત્રા ચાકાશશ્ચાકાશમાત્રા ચ ચક્ષુશ્ચ
દ્રવ્યશ્ચ શ્રોતશ્ચ શ્રોતવ્યશ્ચ ગ્રાણશ્ચ ગ્રાતવ્યશ્ચ રસશ્ચ રસિતવ્યશ્ચ
ત્વક્ ચ સ્પર્શયિતવ્યશ્ચ વાક્ ચ વક્તવ્યશ્ચ હસ્તૌ ચાદાતવ્ય-
શ્ચોપસ્થશ્ચાનન્દયિતવ્યશ્ચ પાયુશ્ચ વિસર્જયિતવ્યશ્ચ પાદૌ ચ ગન્ત-
વ્યશ્ચ મનશ્ચ મન્તવ્યશ્ચ બુદ્ધિશ્ચ બોદ્યવ્યશ્ચાહહારશ્ચાહહુર્તવ્યશ્ચ
ચિત્તશ્ચ ચેતયિતવ્યશ્ચ તેજશ્ચ વિદ્યોતયિતવ્યશ્ચ પ્રાણશ્ચ વિધાર-
યિતવ્યશ્ચ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ.—જેવાં કે, પૃથિવી અને તેનાં સૂક્ષ્મ જૂતો અર્થાત્ ગંધ તન્માત્રા, જળ અને તેનાં સૂક્ષ્મ જૂતો, તેજ તથા તેનાં સૂક્ષ્મ જૂતો, વાયુ અને તેનાં સૂક્ષ્મ જૂતો, આકાશ અને તેનાં સૂક્ષ્મ જૂતો, ચક્ષુષ તથા દર્શન કરવા યોગ્યરૂપ વિષય, શ્રોત્ર તથા શ્રવણ કરવા યોગ્ય, શબ્દ વિષય, ગ્રાણ તથા તેનો ગંધ વિષય, બિહવા તથા તેનો રસ વિષય, ત્વક્ તથા તેનો સ્પર્શવિષય, વાક્ તથા

તેનો બોલવાનો વિષય, હાથ તથા તેના આપવાના વિષયો, ઉપસ્થ તથા તેને આનંદ આપનારા વિષયો, પાશુ તથા તેના ત્યાગ કરવા યોગ્ય વિષયો, પાદ તથા તેના ગમન કરવા યોગ્ય વિષયો, મન તથા તેના મનન કરવા યોગ્ય વિષયો, બુદ્ધિ તથા તેનો બાણુવા યોગ્ય વિષય, અંતઃકરણ તથા તેનો વિષય, ચિત્ત તથા તેનો વિષય, તેજ તથા તેથી પ્રકાશ કરવા યોગ્ય વિષય, પ્રાણુ તથા તેનો ધારણુ કરવા યોગ્ય વિષય, આ જગત્ છે. ૮

ટીકા —આકાશ તથા તેનાં સૂક્ષ્મ ભૂતો. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભૂતો ગમન કરવા યોગ્ય વિષય:—બુદ્ધિ તથા કર્મેની ઇન્દ્રિયો તથા તેના વિષયો. બુદ્ધિ—જેના વડે નિશ્ચય થઈ શકે છે તે બુદ્ધિ. અહંકાર—અંતરિન્દ્રિય જેને અહંકારરૂપે ઓળખવામાં આવે છે. ચિત્ત—મનનરૂપે ઓળખવામાં આવતી અંતરિન્દ્રિય. તેજ—ઉપરના ભાગમાં પણ તેજ શબ્દ વપરાયેલ છે તથા અહિં વપરાયેલા તેજ શબ્દનો અર્થ શંકર ભગવાન સૂક્ષ્મ બાહ્ય ત્વચ્ લે છે, જે ખાસ ઇન્દ્રિય સિવાય સ્પર્શના કારણરૂપ છે. અહિંઆં આ લેવાનું શું પ્રયોજન હશે ? તેનું કારણ એટલું જ કે આ તેજ અંતરિન્દ્રિય સાથે સંબંધ ધરાવે છે, જેના મન, બુદ્ધિ, અહંકાર તથા ચિત્ત વિભાગો છે. ૮

एष हि द्रष्टा स्मृष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षरे आत्मानि सम्प्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ —કારણુ કે તે દ્રષ્ટારૂપ, સ્મૃષ્ટારૂપ, શ્રોતા-રૂપ, ઘ્રાતારૂપ, રસયિતારૂપ, મન્તારૂપ, બોદ્ધારૂપ, કર્તા-રૂપ, જેનો વિષય જ્ઞાન છે એવા રૂપ તથા આત્મા (પુરુષ) રૂપ છે. તે અક્ષરાત્મામાં રહે છે. ૯

ટીકા:—હે ગાર્ગ્ય. આથી પર જે જગતના કર્તા આત્માનું રૂપ છે તે સર્વતા અધિષ્ઠાનરૂપ આ આત્મા જ નેત્રાદિ સાથે તાદાત્મ્ય રૂપતાવડે દ્રષ્ટા, શ્રોતા, સ્મૃષ્ટા, ઘ્રાતા, રસાયિતા, મન્તા, બોદ્ધા, કર્તા

તથા વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ છે અર્થાત્ જ્ઞેવાવાળા, શ્રવણ કરવાનાળા, સ્પર્શ કરવાવાળા, મુખવાનાળા, રસ લેવાવાળા, મનન કરવાવાળા, જાણનાવાળા, કરવાવાળા તથા વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ છે આ આત્માની ઉપાધિનો અક્ષરત્મામા લય થાય છે, માટે ઉપાધિ ઉપહૃત આત્માનો અક્ષરમા લય કહેવા છે ૯

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलो-
हितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्वज्ञः सर्वो भवति
तदेव श्लोकः ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ—એમ તથા અક્ષર વસ્તુને અલોહ જ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થવાય છે. હે સૌમ્ય ! જે કોઈ નિર્ગુણ બ્રહ્માત્માના આ પુરુષને છાયા રહિત, શરીર રહિત, જ્ઞાનનું ફળ લોહિતાદિ સર્વ શુષ્ક રહિત, શુદ્ધ તથા નાશ રહિત જાણે છે, તે સર્વરૂપ તથા સર્વરૂપ થાય છે. આના સંબંધમાં નીચેનો મંત્ર કહેવામાં આવેલો છે. ૧૦

ટીકા—શુદ્ધરૂપ—પ્રકાશરૂપ અર્થાત્ કંઈ પણ રીતની ન્યૂના ધિક્કતા રહિત ૧૦

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठति
यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवा-
विवेचेति ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ—અંત કરણ તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોની સાથે પ્રાણો તેમ જ પચ મહાભૂતો જે અક્ષર બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે, તે અક્ષર બ્રહ્મને, હે સૌમ્ય ! જે અધિકારી જાણે છે, તે સર્વજ્ઞ સર્વમાં આત્મભાવે કરી પ્રવેશ કરે છે. ૧૧

પંચમ પ્રશ્ન.

સત્યકામ તથા પિપ્પલાદનો સંવાદ.

ૐકારવડે સગુણ તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના.

અથ હૈનં શૈવ્યઃ સત્યકામઃ પપ્રચ્છ । સ યો હ વૈ તદ્ગ-
ગવન્મનુષ્યેષુ પ્રાયણાન્તમોઢ્ઢારમભિધ્યાયીત । કતમં વાવ સ
તેન લોકં જયતીતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—પછી શિવનો પુત્ર સત્યકામ પિપ્પલાદ
ઝુનિને પૂછવા લાગ્યો; હે ભગવન્ ! પોતાના પ્રાણ જતા
સૂધી મનુષ્યોમાંથી જેણે ૐ એ શબ્દનું સતત ચિંતન
કર્યું હોય ॥ તે તેને કયા લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે ? ૧

શીકા—ૐ એ શબ્દના ચિતનનો શો નિષમ છે, તેનો નિશ્ચય
આ પ્રશ્નમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ ૐ શબ્દ એવો છે કે, જેના-
વડે સગુણ તેમ જ નિર્ગુણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. તત્ત્વમસિ આ
મહાવાક્યના અર્થના જ્ઞાનવડે કેવી રીતે અધિકારી પુરપને અક્ષર-
બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે ચોથા પ્રશ્નમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ
બાબતનો નિશ્ચય થઈ રહ્યા પછી પૂર્ણ અધિકારને નહિ પ્રાપ્ત થયેલો
તથા ધન્દ્રિયોના સયમ રહિત મુમુક્ષુ જનને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અર્થે ૐ
કારનું કેવી રીતે ચિંતન કરવું, તે આ પાંચમા પ્રશ્નમાં દર્શાવવામાં
આવ્યું છે. તત્ત્વ શબ્દ અહીં ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય તરીકે વાપરવામાં
આવ્યો છે તથા તેનો અર્થ એ થાય છે કે, અતિ દુષ્કર રીતે. ૧

તસ્મૈ સ હોવાચ । एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म
यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतैनैवायतनैर्नैकतरमन्वेति ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ — પિપ્પલાદે તેને કહ્યું: હે સત્યકામ ! સગુણ

તેમ જ નિર્ગુણ બ્રહ્મ બેઉ ૐકાર શબ્દ

ૐકાર બ્રહ્મરૂપે

રૂપ છે. આ કારણથી વિવેકી પુરુષ

બેમાંના એકને આના આશ્રયવડે અ-

નુસરે છે. ૨

ટીકા—પિપ્પલાદ મુનિ બોલ્યા,—હે સત્યકામ ! આ ઔંકાર પરમશક્તિ તથા અપરશક્તિરૂપ છે આમા પરશક્તિનું નામ અક્ષર છે તથા અપરશક્તિનું નામ સમષ્ટિપ્રાણરૂપ દિરણ્યગર્ભનું છે જેમ શાલિગ્રામ વિષે વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવું, એમ શાસ્ત્રમા નિધાન કરેલું છે તેમ ઔંકારમા પરશક્તિ તથા અપરશક્તિનું ધ્યાન કરવાનું કહેલું છે જે પુરુષ પરશક્તિરૂપે ઔંકારનું ધ્યાન કરે છે, તે પુરુષ અક્ષર રૂપ પરશક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જે અપરશક્તિરૂપે ઔંકારનું ધ્યાન કરે છે તે પુરુષ અપરશક્તિરૂપ પ્રાણને અર્થાત્ દિરણ્યગર્ભને પ્રાપ્ત થાય છે ૨

સ યદ્યેકમાત્રમભિધ્યાયીત સ તેનૈવ સંવેદિતસ્તૂર્ણમેવ જગત્યામભિસમ્પદ્યતે । તમૃચો મનુષ્યલોકમુપનયન્તે સ તત્ર તપસા બ્રહ્મચર્યેણ શ્રદ્ધયા સમ્પન્નો મદિમાનમનુભવતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—જો તે ઔંકારની એક માત્રાનું યજન કરે છે, તો તેનાવડે સંસ્કારયુક્ત થાય ઔંકારની પ્રથમ ૩ તથા જલદી જગતમાં જન્મને માત્રાનું ફળ થામે છે. ઋગ્વેદના મંત્રો તેને મનુષ્યલોક પ્રતિ લઈ જાય છે, ત્યાં તે તપ, બ્રહ્મચર્ય તથા શ્રદ્ધાથી યુક્ત થયેલ પોતાના મહિમાને અનુભવે ૩ અર્થાત્ મહત્ સ્થાનને હોગવે છે ૩

ટીકા—ઔંકારની અ, ડ તથા મ્ આ ત્રણ માત્રામાથી કેવળ એક માત્રાનું અર્થાત્ અ નું જો ચિતન કરે છે તો તે ઉપર દર્શાવેલ ફળને મેળવે છે ઔંકારનો પ્રથમ અક્ષર અ ઋગ્વેદરૂપ છે ઔંકારની અ, ડ તથા મ્ આ ત્રણ માત્રાઓ છે અગ્નિ, વાયુ તથા સૂર્ય આ ત્રણ ઋષિઓ છે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા મહેશ્વર આ ત્રણ દેવતા છે અમિતૈવતરૂપે ભૂર્, ભુવર્ તથા સ્વર્ આ ત્રણ ઋષિઓ છે, અધ્યાત્મરૂપે જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ આ ત્રણ અવસ્થાઓ છે તથા ઋક્, યજુસ્ અને સામ આ ત્રણ વેદો છે ૩

अथ यदि द्विमात्रेण मनासि सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्मि-
रुन्नीयते सोमलोकं । स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुन-
रावर्त्तते ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:—વળી જે તે પોતાના મનમાં જે માત્રાનું
અ તથા હું ચિંતન કરે છે તે યજ્ઞ-
ઔંકારની જેમાત્રાનું કળ વેદના મંત્રોવડે તે અંતરિક્ષ લોકમાં
ગમન કરે છે તથા તે ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત
થાય છે. ત્યાં સોમ લોકમાં પોતાના મહિમાનો અનુભવ
કરી, તે દરી મનુષ્ય લોકમાં પાછો ફરે છે. ૪

ટીકા:—જે જ્ઞાતા પુરુષ જે માત્રા યુક્ત ઔંકારનું ધ્યાન કરે
છે તે સ્વપ્નરૂપ મનન કરવા યોગ્ય યજ્ઞવેદમય ચંદ્રમારૂપ દેવતાવાળા
મનમાની એકાગ્રતા વડે આત્મભાવને પામે છે આ પ્રમાણે આત્મભાવને
પામી મરણુરહિત યદ્વ દ્વિતીય માત્રારૂપ યજ્ઞવેદવડે અંતરિક્ષરૂપ
આકારવાળા દ્વિતીય લોકરૂપ ચંદ્ર લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે
સાધક પુરુષને યજ્ઞવેદના વાક્યો ચંદ્રલોક સબધી જન્મને પ્રાપ્ત કરે
છે. આ ચંદ્રલોક અર્થાત્ સ્વર્ગલોકમાં વિભૂતિનો અનુભવ કરી
મનુષ્ય લોકમાં ફરી જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે ૪

યઃ પુનરેતન્ત્રિમાત્રેણૈવોમિત્યેતેનૈવાક્ષરેણ પરં પુરુષમભિધ્યા-
યીત સ તેજસિ સૂર્યે સમ્પન્નો યથા પાદોદરસ્ત્વચાવિનિર્મુચ્યત
एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं
સ एતસ્માજ્જીવધનાત્પરાત્પરં પુરિશયં પુરુષમીક્ષતે તદેતૌ શ્લો-
કૌ ભવતઃ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—જે કોઈ ઔંકારવાળા ત્રણ વર્ણોવડે પર-
બ્રહ્મ પરમાત્માનું ચિંતન કરે છે, તે
ઔંકારની ત્રણ મા- તેજરૂપ સૂર્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ
ત્રાનું કળ સૂર્ય પોતાની કાંચળીથી મુક્ત થાય છે,
તે જ પ્રમાણે તે પાપમાંથી મુક્ત થાય
છે. સામના મંત્રોવડે તે બ્રહ્મના (હિરણ્યગર્ભના)
લોકને પામે છે. ત્યાં તે જીવોના મહાન્ સમૂહો કરતાં
મહાન્ તથા સર્વ શરીરમાં વ્યાપક રૂપે રહેલ પુરુષને
જૂવે છે. આ પ્રસંગને અનુસરી જે શ્લોક કહેવામાં
આવ્યા છે. ૫.

ટીકા:—જે પુરુષ ત્રણ માત્રાના વિષયવાળા ઔંકાર રૂપી ઉપાયથી
ઔંકારરૂપ સૂર્યના અતર્ગત પરમપુરુષનું ધ્યાન કરે છે, તે

માત્રારૂપ થઈ, ધ્યાન કરતો છતો મરણને પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તે ધ્યાનવડે તેજસ્વ સૂર્ય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. દૂરીને સૂર્યમાંથી ચંદ્રલોકાદિની માફક તે પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી. પણ સૂર્યમાં જ રહે છે. ૫

તિસ્રો માત્રા મૃત્યુમત્યઃ પ્રયુક્તા અન્યોન્યસક્તા અનવિમ-
યુક્તાઃ । ક્રિયાસુ વાહ્યાભ્યન્તરમધ્યમાસુ સમ્યક્ પ્રયુક્તાસુ ન
કમ્પતે જ્ઞઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—ૐકારની ત્રણ માત્રાઓ અ, ઉ તથા
મ્ (બ્રહ્મરૂપે ગણ્યા વિના) મૃત્યુના વિષયરૂપ, (બ્રહ્મજ્ઞાન
વિના સ્વતંત્રપણાથી ધ્યાન માટે) જાણવામાં આવેલી,
(વિભાગે કરી એક જ વિષયમાં ન જોડાયેલી, પણ સમુચ્ચ-
યના નિયમવડે) પ્રયુક્ત થયેલી છે. ધ્યાનકાળે કર્મરૂપી
બાહ્ય, આશ્વંતર તથા મધ્યમ અવસ્થામાં અર્થાત્ જાગ્રત,
સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સારી રીતે જ્ઞાનને મેળવી
તે માત્રાઓને જોડવામાં આવેલી હોય તો પછી તે વિદ્વાન્
ભયથી ખીતો નથી. ૬

ટીકાઃ—શ્રી શંકર ભગવાન્ કહે છે કે, જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા
સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આત્માનાં યોગચિંતન સંબંધીનાં ત્રણ કર્મો, વિશ્વ
તથા વૈશ્વાનર, હિરણ્યગર્ભ તથા તેજસ, અને પ્રાણ તથા અવ્યાકૃતરૂપ
છે. સાર એ છે કે, ત્રણ સંખ્યાવાળી જે અકાર, ઉકાર તથા
મકાર નામવાળી ૐકારની માત્રા છે, તે મૃત્યુના વિષયરૂપ છે તથા
પરસ્પર સંબંધવાળી છે. આ ત્રણ માત્રાની વિશેષે કરી એક જ
ધ્યાનકાળમાં ધ્યાન કરેલ જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ રૂપના અભિ-
માની તથા વૈશ્વાનરાદિકથી અલિપ્ત વિશ્વાદિ પુરુષના અકારાદિ
માત્રાના સરખી ધ્યાનરૂપ જે બાહ્ય, તથા આશ્વંતર યોગક્રિયા છે,
તેની ધ્યાનકાલમાં સમ્યક્ રીતે યોજના કરવી, જેથી તે ૐકારના
ઉક્ત વિભાગનો યાતા ચલાયમાન થતો નથી, પણ અચળ રહે છે. ૬

ઋગિમરેતં યજુર્ભિરન્તરિક્ષં સાપભિર્યત્તત્કવયો વેદયન્તે ।
તમોઙ્કારેણૈવાયતનેનાન્વેતિ વિદ્વાન્ યત્તચ્છાન્તમજરમમૃતમભયં
પરશ્ચેતિ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ—વિવેકી પુરુષ ઋગ્વેદના મંત્રોત્તરે આ

મનુષ્ય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, યજુર્વેદના
અક્ષરસાક્ષાત્કારનું સાધન મંત્રોત્તરે અંતરિક્ષ અર્થાત્ ચંદ્ર લોકને
પ્રાપ્ત થાય છે તથા સામના મંત્રોત્તરે,
જેને વિદ્વાન્ જાણે છે, એવા અક્ષરલોકને પ્રાપ્ત થાય છે.
આ અક્ષરલોક શાંત, મૃત્યુરહિત, ભયથી રહિત શ્રેષ્ઠરૂપ
છે. તેમ જ અપરઅક્ષરરૂપ છે. આ અક્ષરઅક્ષરને વિવેકીપુરુષ
ઉચ્ચારરૂપી સાધનવડે પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં તેને અક્ષરનો
સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૭

ટીકા—અક્ષર મંત્રનું ધ્યાન કરવાવાળો ઋગ્વેદના અભિમાની
દેવને આ મનુષ્ય લોકમાં પ્રાપ્ત કરે છે તેમ જ અક્ષર તથા ઉચ્ચાર
રૂપ બે માત્રાના ધ્યાનવડે યજુર્વેદના અભિમાની દેવને સ્વર્ગ લોકમાં
પ્રાપ્ત કરે છે ઉચ્ચારની ત્રણ માત્રાવડે ધ્યાન કરવાવાળો પુરુષને
અક્ષરલોકમાં સામવેદના અભિમાની દેવતા લઈ જાય છે તાત્પર્ય
કે ઋગ્વેદથી મનુષ્ય લોક પમાય છે, યજુર્વેદથી અંતરિક્ષ લોકમાં
રહેલ ચંદ્રમાના લોકને અર્થાત્ સ્વર્ગલોકને પમાય છે જેને વિદ્વાન્
પુરુષ જ જાણે છે, પણ જેને અવિદ્વાન્ જાણતા નથી, એવા ત્રીજો
અક્ષરનોક સામવેદથી પ્રાપ્ત થાય છે આ રીતે વિદ્વાન્ તે અપર-
અક્ષરરૂપ ત્રણ પ્રકારના લોકને ઉચ્ચારરૂપ સાધનવડે પામે છે આ
અક્ષર સત્ય પુરુષરૂપે, શાંતરૂપે, જાગ્રતાદિ ભેદરૂપ, સર્વ પ્રપચ્ચથી રહિ-
તરૂપે, જરારૂપી વિકારથી રહિતરૂપે તથા અભયરૂપે છે આ પરમ
અક્ષરને ઉચ્ચારરૂપ સાધનવડે વિદ્વાન્ પામે છે ૭

૫૪ પ્રશ્ન.

સુકેશ તથા પિપ્પલાદનો સંવાદ.

ષોડશ કળાવાળા પુરુષનું વર્ણન.

અય હૈનં સુકેશ મારદ્વાજ પપ્રચ્છ । મગવન્ હિરણ્યનામઃ
કૌસલ્યો રાજપુત્રો મામુપેત્યૈતં પ્રશ્નમપૃચ્છત । ષોડશકલં માર-

દ્વાજ પુરુષં વેત્ય તમહં કુમારમબ્રુવં નાહમિમં વેદ
વેદિપં કયં તે નાવક્ષ્યમિતિ સમૂલો વા एष परिशुष्यति
નૃતમભિવદતિ તસ્માન્નાર્હમ્યનૃતં વક્તું સ તૂર્ણો રથમારુદ્ય પ્રવ
ગ્રાજ । તં ત્વા પૃચ્છામિ કાસૌ પુરુષ इति ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી ભરદ્વાજનો પુત્ર મુકેશા પિ-
ત્તાદ મુનિને પૂછવા લાગ્યો; “ હે ભગવન્ ! એક સમય
કેસલનો રાજકુમાર હિરણ્યનાભ મારી સમીપ આવ્યો અને
તેણે મને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો; ‘ હે ભરદ્વાજ ! યોદ્ધાકળા યુદ્ધ
પુરુષને શુ તમે જાણો છો ? ’ મેં તે કુમારને કહ્યું ‘ હું
તે જાણતો નથી જો હું તે જાણતો હોઉં તો હું તને
શા માટે નહિ કહું ? જે અસત્યને વદે છે, તે મૂળ સ-
હિત ખરેખર સકાર્થ જાય છે આથી જે સત્ય નથી તે
હું કહી શકતો નથી.’ પછી પોતાના રથમાં બેસી મુગો
મુગો તે કુમાર ત્યાંથી આડ્યો ગયો. આ પુરુષ ક્યાં રહે
છે તે હું આપને પૂછું છું.” ૧

ટીકા—મૂળ સહિત સકાર્થ જાય છે—શુભ કર્મ તથા વિદ્યા-
દિ હોવા છતાં મુખથી રહિત થાય છે. ૧

તસ્મૈ સ હોવાચ । इद्वान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मि
ન્नेता पौण्ड्रकलाः प्रभवन्तीति ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે પિતૃપત્તાદ મુનિ તેને કહેવા લા-
ગ્યા—હે સોમ્ય ! જેમા આ સોળ
હૃદયાકાશમા પુરુષની કળાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પુરુષ શ-
સ્થિતી રીરના મધ્ય ભાગમા રહે છે. ૨

ટીકા—મધ્ય ભાગમા—હૃદયાકાશમા કળા—પ્રાણાદિ ૨

સ ર્દેસાશ્વક્રે । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि
कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—તેણે (પુરુષે) વિચાર કર્યો કે, શરીરમાંથી
કેના છૂટા પડવાને લીધે હું છૂટો

ઉત્પત્તિનો પ્રકાર પૃથ્વીશ તથા કોની સ્થિતિવડે મારી
સ્થિતિ રહેશે ? ૩

ટીકા —સાક્ષી આત્મા જ સર્વ જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ હોનાથી સર્વનો નિયંત્રક છે આ આત્માની અદૈત્યરૂપતાના જ્ઞાનમાટે સંપૂર્ણ જગતરૂપ પેડશ કળાની ઉત્પત્તિ આત્માવડે શ્રુતિ ભગવતીએ કહી છે. હે ભારદ્વાજ ! આ આત્મા, પોતાના બધન અર્થે પેડશ કળારૂપ ઉપાધિની ઉત્પત્તિ માટે આ રીતનો વિચાર કરવા લાગ્યો. —હું વ્યાપક, અક્રિય પરમાત્મા, કોના ગમન તથા આગમનવડે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ગમનાગમનરૂપ સસારને પ્રાપ્ત થાઉ છું. જેમ કાશેટાનો કીડો પોતાના નિવાસમાટે બધનનું કારણ ગૃહરૂપ ઉપાધિનો આરભ કરે છે તેમ વાન્તવિક રીતે નિષ્કલ છતાં પેડશકલા રૂપ ઉપાધિની ઉત્પત્તિ માટે પૂર્વે કહેલા નિયમવડે પરમાત્મા જ પાત્ર વૃત્તિવાળા પ્રાણને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા આ પ્રાણરૂપી ઉપાધિવડે વ્યાપક સ્વરૂપ આત્માનું શરીરથી બહાર નિકળવું તથા લોક પરલોકમાં ગમનાગમનાદિકે સિદ્ધ થાય છે. ૩

સ પ્રાણમસ્ટજત પ્રાણાચ્છદાં ત્વં વાયુર્જ્યોતિરાપઃ પૃથિ-
વીન્દ્રિયમ્ । મનોઽન્નમન્નાદીર્ય તપો મન્ત્રાઃ કર્મલોકો લોકેષુ
ચ નામ ચ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ —તેણે પ્રથમ પ્રાણને ઉત્પન્ન કર્યો. પ્રાણ-
માંથી શ્રદ્ધા, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ,

સોળ કળાના નામ પૃથ્વી, ઇન્દ્રિય, મન, અન્ન, અન્નમાંથી
વીર્ય, તપ, મન્ત્રો, કર્મ, લોકો તથા

લોકમાં યનાર નામ ઉત્પન્ન થયાં. ૪

ટીકા:—પ્રાણ—સર્વ ચૈતન્યમય પ્રાણીઓની ઇન્દ્રિયોના આધારરૂપ દ્વિરુપગર્ભ અર્થાત્ જીવ શ્રદ્ધા—સર્વ જીવો પોતાના હિતને અર્થે કર્મ કરવા ઉદ્ધુક્ત થાય છે, તે કર્મના કારણરૂપ • શકર ભગવાનનું કહેવું એમ છે કે, આવા અર્થમાં શ્રદ્ધાનો અર્થ નિશ્વાસ નહિ પણ આસ્તિક્યશુદ્ધિ થાય છે પૃથ્વી—પાત્ર સ્થૂળ ભૂતો ઇન્દ્રિયો—પાત્ર કર્મેન્દ્રિયો તથા પાત્ર જ્ઞાનેન્દ્રિયો અન્ન—પ્રાણીમાનનું રક્ષણ કરનાર પદાર્થ વીર્ય—કર્મ કરવા માટે સાધનરૂપ શક્તિ

સાગ એ છે કે, પ્રાણરૂપ પ્રથમ કળાને ઉત્પન્ન કરી, આત્મા ફરી શુભ કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરનારી બીજી આસ્તિક શુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા ત્યાર પછી તે પરમાત્મા કર્મ કરનારના તથા કર્મ ફળના આધારરૂપ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ પૃથ્વી એ પાંચ ભૂતોરૂપ પાંચ કળાને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા ત્યાર પછી પરમાત્મા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયો આ દશ ઇન્દ્રિયોરૂપી આત્મી કળાને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા ત્યાર પછી ઇન્દ્રિયોના નિયામક મનરૂપી નવમી કળાને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા ફરી મનની ચિત્તિ કરનાવાળા દશમી કળારૂપ અન્તને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા ફરી અન્તે ફરી ઉત્પન્ન થયેલ સામર્થ્યરૂપ વીર્યને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા તે બળરૂપ વીર્યવડે ઉત્પન્ન થનાર તથા ચિત્તશુદ્ધિના કરનાર તપને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા પછી કર્મેના ઉપયોગી ઋક્ષ, યજુસ્, સામ તથા અથર્વ આ ચાર વેદરૂપ મનને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા પછી વૈદિક કર્મરૂપ યજ્ઞમી કળાને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા કર્મે પછી કર્મેના ફળરૂપ યજ્ઞ લોક જે ઉત્પન્ન થયા છે તે પદરૂપી કળા છે ત્યાર પછી લોકમા ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓનાં દેવદત્તાદિ નામો ઉત્પન્ન થયાં આ નામો મુક્ત પુરુષનાં પણ રહી જાય છે માટે પ્રવચ પર્વત રહેવાવાળાં નામો સોળમી કળારૂપે છે આ સોળ કળાને પરમાત્માએ ઉત્પન્ન કરી છે. ૪

સ યથેમા નયઃ સ્વન્દમાનાઃ સમુદ્રાયણાઃ સમુદ્રં પ્રાપ્વાસ્ત્વં ગચ્છન્તિ ભિચેતે તાસાં નામરૂપે સમુદ્ર ઇત્યેવં પ્રોચ્યતે । એવમેવાસ્પ પરિવ્રજ્જરિમાઃ પોઢશકલાઃ પુરુષાયણાઃ પુરુષં પ્રાપ્વાસ્ત્વં ગચ્છન્તિ ભિચેતે તાસાં નામરૂપે પુરુષ ઇત્યેવં પ્રોચ્યતે સ एषોઽ કલોઽમૃતો ભવતિ તદેષ શ્લોકઃ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ —જેવી રીતે વહન કરતી તથા સમુદ્રની સમીપ જતી નદીઓ જ્યારે સમુદ્રની સમીપ પહોંચે છે, ત્યારે તેઓનો લય થાય છે તથા તેઓનાં નામ અને રૂપોનો નાશ થાય છે. કેવળ સમુદ્રનું જ નામ રહી જાય છે. તે જ પ્રમાણે અર્થાત્ જેમ નદીઓ સમુદ્રની સમીપ જાય છે તે પ્રમાણે પરમાત્માની સન્નિધિમાં પહોંચનાર સાક્ષી આત્માની સોળ કળાઓ જ્યારે પુરુષની સમીપ જઈ પ-

હોંચે છે, ત્યારે તેઓનો નાશ થાય છે, તેમ જ તેઓનાં નામ તથા રૂપોનો નાશ થાય છે. માત્ર પરમાત્મા પુરુ-
ષનું નામ જ રહી જાય છે. આ સમયે તે કલારહિત થઈ રહે છે તથા અમૃતરૂપ થાય છે, આના સંબંધમાં નીચેનો શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે. ૫

ટીકા — તૃતીય મુંડકના બીજા ખંડના ૮મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, યથા નય સ્યન્દમાના સમુદ્રેઽસ્તગચ્છતિ નામરૂપે વિહાય તથા ધિદ્વાન્ નામરૂપાદ્વિમુક્ત પરાત્પર પુરુષ ઉપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૫

અરા ઇવ રથનાથૌ કલા યસ્મિન્ મતિષ્ઠિતાઃ । તં વેદ્યં પુરુષં વેદ યથા મા વો મૃત્યુઃ પરિવ્યયા ઇતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ — પુરુષ (આત્મા) જે જાણવા યોગ્ય છે તથા જેનામાં સોળ કળાઓ રથની પુરુષની પ્રાપ્તિ એ નાભિમાં અરાની માફક રહેલી છે તેને, હ ખનો નાશ હે શિષ્યો ! તમારે ઓળખવો જોઈએ, જેથી તમોને મરણ સંબંધી હ ખ થાય નહિ. ૬

ટીકા — જેમ અરા નાભિમાં રહેલ હોય છે, તેમ આત્મામાં સોળકળા રહેલ છે આ અધિષ્ઠાન રૂપ અકલ પુરુષને તમે સર્વરૂપે ઠરી જાણો! આત્મજ્ઞાન વિના તમને મૃત્યુનો નાશ થશે નહિ માટે આત્મજ્ઞાનવડે મૃત્યુની નિવૃત્તિ કરો જેમ સ્વપ્નમાં ઉત્પન્ન થયેલ સિદ્ધ જાગ્રત્વિના નિવૃત્ત થતો નથી, તેમ અવિદ્યા રૂપી મૃત્યુબ્રમની નિવૃત્તિ આત્મજ્ઞાનવિના થતી નથી માટે મૃત્યુની નિવૃત્તિ અર્થે આત્માનો નિશ્ચય કરો ૬

તાન્ હોવાચૈતાવદેવાહેતત્પરં બ્રહ્મ વેદ । નાતઃ પરમ-સ્તીતિ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ — પછી પ્રિયલાદ મુનિએ તેઓને અર્થાત્ પોતાના તે સર્વ શિષ્યોને કહ્યું કે, હું આવી રીતે તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જાણું છું. આથી અધિક બીજું કંઈ જાણવા યોગ્ય નથી. ૭

તે તપર્ચયન્તસ્ત્વં દિ નઃ પિતા યોઽસ્માકમવિદ્યાયાઃ પં
પારં તારયસીતિ । નમઃ પરમઋષિભ્યો નમઃ પરમઋષિભ્યઃ ॥૮॥

શબ્દાર્થઃ—સર્વે ઋષિઓ મુનિનું પૂજન કરતા હતા
કહેવા લાગ્યા,—હે શુરુ ! અમારી અજ્ઞાનતારૂપ અગાધ
સાગરના પારને પહોંચાડનારા આપ અમારા પિતારૂપ છો.
પરમઋષિઓને અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા બાજુનારાને નમસ્કાર.
પરમ ઋષિઓને અમે વંદન કરીએ છીએ. ૮

ટીકા—આ ઉપદેશ અટલુ કર્યા પછી પિષ્પલાદ મુનિના
પાદમા તેઓએ દડવત પ્રણામ કર્યા તથા ફૂલવડે અનેક પ્રકારની
પૂજા કરવા લાગ્યા, વળી તેઓ પિષ્પલાદ મુનિને તીએ પ્રમાણે
કહેવા લાગ્યા,—હે ભગવન્ ! આપ અમારા સર્વ સશયનુ છેદન
કરવાના છો આપે અમેને કૃતાર્થ કર્યા છે આપ અમારા મુખ્ય
પિતારૂપ છો, કારણ માતાપિતા તો સ્થૂલ શરીર જે બંધનનું કારણ
છે તેને ઉત્પન્ન કરે છે તથા જે શરીરમાં પ્રીતિ કરવાથી પુરુષ
અનર્થને પ્રાપ્ત થાય છે આવી રીતના શરીરને ઉત્પન્ન કરનાર પિતા
ગૌણ પિતા છે તથા ખરા પિતા તો તમે જ છો કારણ કે અવિદ્યાને
આચ્છાદિત જે વાન્તવિક બ્રહ્મરૂપ શરીર છે, તેમાંથી અવિદ્યાની
નિવૃત્તિ આપ ઉપદેશવડે કરો છો માટે તમે અમારા બ્રહ્મરૂપ વાસ્ત
વિક શરીરના જનક છો આપે અમેને અવિદ્યારૂપ સમુદ્રમાંથી શાન-
રૂપી નૌકાવડે પાર ઉતાર્યા છે, અર્થાત્ અમારૂં અજ્ઞાન નિવૃત્ત કરી
અજ્ઞાનરૂપ પારને કિનારે અમેને પહોંચાડ્યા છે આપના ઉપકારની
નિવૃત્તિ વાસ્તે કોઈ પણ પદાર્થ આ સસારમાં અમે યોગ્ય જ્ઞેતાનથી
માટે અમે આપને વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ બ્રહ્મવિદ્યાના
અવતરકા પરમ ઋષિઓને અમારા નમસ્કાર છે. ૮

इति षष्ठः मन्त्रः ॥ ६ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं यदायुः । स्व-
स्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्-
क्ष्यो अरिष्टनेमिः । स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ओम् शान्तिः
शान्तिः ॥

॥ इति मन्त्रोपनिषत् समाप्ता ॥

અર્થવેદીય મુંડકોપનિષત્.

ભૂમિકા.

આ *મુંડકોપનિષદમાં ત્રણ મુંડકો અર્થાત્ વિ-
ભાગો છે. દરેક મુંડકના બળે બે છે. પ્રથમ
મુંડકમાં પ્રજ્ઞવિદ્યા તથા વેદવિદ્યાનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે. બીજા મુંડકમાં પ્રજ્ઞવિદ્યાનું સ્વરૂપ દર્શા-
વવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ પ્રજ્ઞને તેના મૂળ સ્વરૂપે તથા
તેના જગતની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તે વિષે વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે, તથા પ્રજ્ઞજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું સાધન શું
છે, તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તૃતીય મુંડકમાં પ્રજ્ઞ-
જ્ઞાનનાં સાધનો વિષે પૂર્ણ રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું
છે તથા પ્રજ્ઞજ્ઞાનનું ફળ શું છે, તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ મુંડકમાં કહ્યું છે કે, વિદ્યા બે પ્રકારની છે,
નિકૃષ્ટ તથા ઉત્કૃષ્ટ. નિકૃષ્ટ વિદ્યાનો આધાર વેદો તથા
વેદાંગોપર રહેલો છે તથા ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યાનો આધાર
પ્રજ્ઞ છે. આ પ્રજ્ઞ કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોના અવિ-
ષય રૂપ છે, તે નિર્ગુણ સ્વરૂપે છે, સર્વના વ્યાપક રૂપે છે
તથા બૂતોના કર્તારૂપ છે. આ સૃષ્ટિની પરમાત્માથી જ
ઉત્પત્તિ થાય છે તથા જેમ જાણું કરોજિયામાંથી ઉત્પન્ન
થાય છે તથા તે જાણાનો કરોજિયામાં જ લય થાય છે
તેમ સૃષ્ટિનો પણ પરમાત્મામાં લય થાય છે. સૃષ્ટિની
ઉત્પત્તિ વિષેનું વર્ણન આપ્યા પછી સૃષ્ટિની રચિતિ વિષે-
નું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. પ્રજ્ઞમાંથી અત્રની ઉત્પત્તિ
થાય છે. શ્રી શંકર ભગવાનના મત પ્રમાણે અત્ર એ

* મુંડક આ શબ્દ મુંડ ધાતુ પરથી નીકળ્યો છે તથા તેનો
એ અર્થ થાય છે, કે, જે, કોઈ આ ઉપનિષદના સદસ્યને જાણે છે તે
શુર કર્મે કરાવેલો—અવિદ્યારૂપી દોષોથી મુક્ત થાય છે, આ જ
અર્થવાળું બીજું ઉપનિષત્ છે, જેનું નામ શુરિકા છે.

વ્યર્થિ હવેની અવ્યક્તાવસ્થા છે. આ જ પ્રમાણે કઠોપ-
નિષદમાં પણ અન્નને અવ્યક્ત હવડપે કહેવામાં આવ્યું
છે અન્નમાથી હિરણ્યગર્ભ, મન, પંચ મહાભૂતો, લોકો,
કર્મો તથા અમૃતપણાની ઉત્પત્તિ થાય છે.

મત્રવિહિત કર્મોમા નિકૃષ્ટ વિધાનો સમાવેશ
થાય છે. દેવોને હવિ આપવું, તેને કર્મો કહેવામાં આવે
છે. આ કર્મો શ્રદ્ધાયુક્ત, શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા સમયે તથા
યથાવિધિ થવા ભેદાયે. જે મનુષ્યો આ વેદવિહિત કર્મો
કરે છે તો તેમને પ્રલલોક અથવા સ્વર્ગનો આનંદ
પ્રાપ્ત થાય છે. જે તે કર્મો નથી કરતા તો તેમને આનંદ
યુક્ત લોકોની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ સ્થળે ઉપનિષદમાં
કર્મના સંબંધમાં બહુ જ પ્રશંસા કરી છે. યજ્ઞમાં અ-
ગ્નિમા આપવામા આવતી આહુતિઓનું તથા અગ્નિની માત
જિહ્વા વિગરેતું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અગર જે આ
પ્રમાણે કર્મોની પ્રશંસા કરી છે, પણ તે કેવળ સ્તુતિને
અર્થે છે. કારણ કર્મોના વર્ણનની સમાપ્તિમા જ લાગણું
કહેવામા આવ્યું છે કે, આ કર્મો તેઓના કર્તાઓ તથા
તે કર્મના ફળરૂપે પ્રાપ્ત થતા લોકો તેમ જ ખીજાં માનુ-
ષિક કર્મો વિનાશી છે તથા જેઓ એમ માને છે કે, મનુષ્યે
કર્મો જ કરવાં, એ તેઓનો છેવટનો આશય છે, તેઓ
ઘણા જ છેતરાયા છે. જેઓ કર્મના જ પ્રાધાન્યને માનનારા
છે તેઓ મૂર્ખ, અવિદ્યાયુક્ત તથા અધ સમાન છે. કર્મોને
પ્રધાન માનનારાઓ હમેશાં જન્મમરણના ફેરામાં અટ-
વાયાં કરે છે તથા ઘણા દુઃખી થાય છે. સ્વર્ગમા સારા
કર્મના યોગે જે જાય છે, છતાં પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી,
જેમને પાછા પૃથ્વીમા જન્મ લેવો પડે છે અથવા નિકૃષ્ટ
લોકોને વિશે તેઓનો જન્મ થાય છે જે મનુષ્ય જિતે-
ન્દ્રિય હોય છે તથા સર્વ લોકને ઉત્પત્તિવાન તથા નાશવાન
માને છે, તથા જ્ઞાનના યોગે કરી જેને આ લોકમાં

વિરાગવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને અધિકારી બને છે.

“એમ કહેવામાં આંબુ” છે કે, આ ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યાનો વિષય બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ, કે જેમાંથી વ્યપ્તિ જીવો અગ્નિના તણુખાની માફક ઉત્પન્ન થાય છે, તે આત્મારૂપે, વિભુરૂપે, કારણથી રહિતરૂપે, અવિકારીરૂપે તથા નિર્ગુણ સ્વરૂપે છે આ બ્રહ્મમાંથી પ્રાણની, મનની, સર્વ ઇન્દ્રિયોની, આકાશની, વાયુની, તેજની, જળની તથા પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ બ્રહ્મ વિરાટ સ્વરૂપે સર્વ જૂતોના અંતરાત્મારૂપ છે. બ્રહ્મમાંથી શી શી વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેનું ક્રમ વિના વર્ણન કરવામાં આંબુ” છે તથા છેવટ કહેવામાં આંબુ” છે કે સર્વ આત્મારૂપ છે તથા બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી મનુષ્ય મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ સ્થળે કોઈને શંકા લે કે, બ્રહ્મથી સર્વ વસ્તુઓ વ્યક્તપણાને પામે છે. એટલે કોઈ પણ વસ્તુ બ્રહ્મને વ્યક્ત કરી શકતી નથી તો પછી બ્રહ્મ કેવી રીતે વ્યક્ત થઈ શકે? આનો ઉત્તર એ છે કે, ‘બ્રહ્મ વ્યક્ત છે, કારણ તે આપણામાં તેમ જ સ્થિતિ કરતી સર્વ વસ્તુઓમાં વ્યાપીને રહેલો છે ઝઞ્કાર શબ્દ, કે જેને બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે, તેવડે આત્માનું ચિંતન કરવું, તે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે આ પ્રસંગે ફરી પુનરાવર્તન કરવામાં આંબુ” છે કે, બ્રહ્મ સ્વર્ગના, પૃથ્વીના, અતરિક્ષના, મનના, તથા ઇન્દ્રિયોના આધારરૂપ છે, તે કેવળ આત્મારૂપ છે તથા શરીરમાં તેનું અસ્તિત્વ માત્ર તેના વ્યક્ત સ્વરૂપમાં છે આત્મા વિભુ તથા સર્વજ્ઞ છે. તેનું સ્થાન અંતઃકરણમાં છે, જ્યાં તે મનરૂપે ઝાળખાય છે તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોનો દમનકર્તા છે. આત્મા સર્વને વ્યક્ત કરે છે તથા તે સર્વરૂપ છે. જેને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય છે, તેનાં સર્વ કર્મોનો નાશ થાય છે તથા તેના સંશયો

છિન્ન થઈ જાય છે. અનંત બ્રહ્મનો જ્ઞાતા બ્રહ્મરૂપે થઈને રહે છે તથા તેનું આયુષ્ય જીવન તથા મન બ્રહ્મમાં જ આસક્ત થઈને રહેલાં હોય છે. બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયોવડે, ભક્તિવડે અથવા કર્મવડે જ્ઞાત થઈ શકતો નથી. તેનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ તથા અનંત હોવાથી ઇન્દ્રિયોવડે અભિલેખ પામેલાં સામાન્ય મને કરી, તે ગમ્ય થઈ શકતો નથી, પણ જ્યારે જ્ઞાન તથા નિદિધ્યાસનના યોગે કરી જિજ્ઞાસુની બુદ્ધિ વિશુદ્ધ થાય છે ત્યારે તે બુદ્ધિમાં બ્રહ્મ ગમ્ય થાય છે. આ જ્ઞાન કેવળ વેદોના અધ્યયનથી અથવા તેના સમજવાથી આવર્તુ નથી, પરંતુ જ્યારે વેદાન્તનું જ્ઞાન થાય છે, સંસારપરથી આમક્તિ ઉઠી જાય છે તથા જ્યારે યોગસાધના પૂર્ણ પ્રકારે થાય છે ત્યારે જ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

આ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું મુખ્ય રૂળ મોક્ષ છે. તે સમયે આત્મા આ જગતનો ત્યાગ કરે છે, તેના સર્વ અંગો તેના પોતામાં એકરૂપે થાય છે તથા તે પોતે બ્રહ્મરૂપે બને છે. જેવી રીતે નદીઓનો સાગરમાં લય થાય છે તથા સમુદ્રની સાથે એકરૂપે થઈને રહે છે, તે જ પ્રમાણે જે બ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રહ્મરૂપે થાય છે.

કંઠ, પ્રશ્ન તથા મુંડક આ ત્રણે ઉપનિષદમાં રહેલું સાદૃશ્ય વ્યાખ્યાન તથા છાયામાં આશ્ચર્યજનક છે. ઘણું જ આશ્ચર્યજનક સાદૃશ્ય તો મુંડક તથા કંઠવચ્ચે તે જ રીતે મુંડક અને પ્રશ્નોપનિષદમાં રહેલું જોવામાં આવે છે. આ ત્રણેમાં મૂળરૂપે કયું હશે અથવા ખીજા કયા મૂળની સાથે તેનો સંબંધ હશે, તે જાણવું તદ્દન અશક્ય છે. છતાં આટલું તો નિર્વિવાદિત છે કે, પ્રશ્નોપનિષદ મૂળ નથી, પણ ખીજાપરથી રચવામાં આવેલું હોય એમ લાગે છે. પ્રશ્ન તથા મુંડકમાં ફેટલાક લાગે છે કે મળતા આવે છે, છતાં તેઓ એક ખીજા સાથે પૂરેપૂરો સંબંધ ધરાવતા નથી તથા. આ તો નિઃશંક

છે કે પ્રશ્નોપનિષદની રચના મુંડકોપનિષદની પછી થયે-
લી હોવી જોઈએ. તે જ રીતે આ સિદ્ધ થયું છે કે, પ્રશ્નો-
પનિષદનો સિદ્ધાંત ઘણો જ જ્ઞાનોત્કર્ષરૂપ છે. તેમાં ખૂબો
તેમ જ માત્રા સંબંધી કહેવામાં આંચું છે. કઠોપનિષદનો
બીજો ખંડ મૂળરૂપ નથી, પણ બીજાને આધારે રચવામાં આવેલો
હોય એમ જણાય છે. કઠોપનિષદનો પ્રથમ ખંડ તે રીતનો
નથી. તેમાં વિચારપરંપરા યથાક્રમે ચાલી આવે છે તથા
મુખ્ય ઉદ્દેશ જે બ્રહ્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિ તેના પર જ પૂર્ણપણે
નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. છતાં તેમાં પણ આ તત્ત્વ-
જ્ઞાનના સંબંધમાં જે આખ્યાયિકા આપવામાં આવી છે,
તે બીજામાંથી લેવામાં આવી હોય એમ જણાય છે. માટે
આ ત્રણે ઉપનિષદોના કાળનિર્ણયમાં મુંડકોપનિષદને જ
પ્રથમપદ આપી શકાય છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ, જગત
તથા જીવની સાથેનો તેનો સંબંધ, તથા મનુષ્યના અંતિમ
હેતુ સંબંધી વાદ, આ ત્રણે ઉપનિષદોમાં જો કે
લગભગ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે, પણ કેવળ વસ્તુત્વજ
સ્ફોટન કરવામાં આવ્યું છે, પણ વસ્તુના સ્વરૂપત્વ જેવું
જોઈએ તેવું સ્ફોટન કરવામાં આવ્યું નથી. વસ્તુસ્વરૂપ
જે રીતે સ્ફોટન કરવામાં આવ્યું છે, તે કેવળ સ્વછંદરૂપ
જેવું જાણે છે. વાદ જો કે નિશંકપણે દર્શાવવામાં આવ્યો
છે, તો પણ તે કેવળ પૂર્વપક્ષરૂપે છે અમુક વિચારને કેવી
રીતે પામ્યા અથવા કોઈ વિશેષ વિચાર કંઈ ધારણાત્મ
આતુપંગિક રૂળ છે, તે વિષે કંઈ પણ દિગ્દર્શન કર-
વામાં આવ્યું નથી. બાકી સામાન્ય જ્ઞાન તથા બ્રહ્મજ્ઞાન
આ બેની વચ્ચેનું બંધન અપૂર્ણ છે. એમ છતાં ફેટલાક
સંબંધો જોવામાં આવે છે, જે આ સંકલ્પના હેતુ
તથા સંસ્કારત્વ સહેજસાજ આપણને દિગ્દર્શન કરાવે
છે. આના સંબંધમાં ત્રણ કારણોમાથી કોઈ એક કારણ
હોય એમ લાગે છે. એક તો એ કે, ઉપનિષદના કર્તાઓ-
ને કેવી રીતે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, તે

વર્ણન કરવું, અનાવશ્યક ધાર્યું હોય, અથવા તે ગોતાથી પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા સંકટપોષર તેઓ કેવળ પ્રકાશ પાઠનારા હોય અથવા તેઓએ એમ ધાર્યું હોય કે, શોધનું નિરૂપણ કરવા કરતાં તે શોધના પરિણામનું નિરૂપણ કરવું વધારે સારું છે.

મુખ્ય સંબંધ કે જે આપણા સામાન્ય જ્ઞાનને પ્રદાનના વિચારની માથે નેડે છે, તથા જે સંબંધ આ ત્રણ ઉપનિષદોમાં તેમ જ એહો અથવા વધારે બીજાં બધા ઉપનિષદોમાં પણ દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તે કેવળ જગત્ ક્ષણિક છે, જગત્ કાર્યરૂપ છે તથા તે કાર્ય કોઈ વિજ્ઞાતીય સ્વરૂપવાળા કારણથી ઉત્પન્ન થયેલું હોયું નેહ્યો, એવી રીતના વિચારનું દર્શન કરાવે છે તત્ત્વજ્ઞાનની પૂર્વે બાહ્ય વસ્તુઓનું તથા શારીરિક વસ્તુઓનું જ્ઞાન જે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તે સંબંધી વિચાર કરીએ, તેમ જ ઉપનિષદોના મતોનો મનમાં વિચાર કરીએ તો પ્રજ્ઞા જે સદ્રૂપ જ્ઞાનરૂપ તથા આનંદરૂપ છે તે સંબંધી વિચારપર પરાધણી જ સહેલાઈથી બાધી શકાય છે ઉપનિષદોમાં દર્શાવવામાં આવેલું પ્રજ્ઞાજ્ઞાન જે કે કોઈ પણ રીતના આશ્રયથી રહિત લાગે છે, છતાં તે કેવળ વિચારનું પરિણામ નથી તથા તે જ્ઞાન સામાન્ય વિચારથી શ્રદ્ધા કરવું અશક્ય છે, છતાં તે સામાન્ય વિચારોની સાથે સંબંધ ધરાવે છે

સત્ય અનંતરૂપે છે આ રીતનો વિચાર બાહ્ય વસ્તુઓ પરથી શ્રદ્ધા કરવામાં આવ્યો છે આ બાહ્ય વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ વિચાર કરવા પૂર્વે પણ હતું પણ તેઓનું અસ્તિત્વ સત્ત્વર નાશ પામનારૂં હોય છે. તેઓ કાર્ય તથા કારણરૂપે, સૃષ્ટ તથા સંપ્રદાઈરૂપે, વિકૃત તથા તિરોધાનરૂપે હોય છે આપણા જોવામાં આવેલું છે કે, સર્વ બાહ્ય વસ્તુઓ ચોક્કસ પચ્યજૂતોમાના પદાર્થથી બનેલી

છે. આ સર્વ વસ્તુઓનો સ્વરૂપ તથા - ગુણમાં વિકાર થાય છે. જેમ કે પૃથ્વીનો પાણીમાં લય થાય છે, પાણીનો તેજમાં લય થાય છે, તેજનો વાયુમાં લય થાય છે તથા વાયુનો આકાશમાં લય થાય છે. આ આકાશ જો કે ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી, છતાં પોતાના ગુણે કરી તે જ્ઞાત થાય છે. આ જ પ્રમાણે આકાશમાંથી વાયુની ઉત્પત્તિ, વાયુથી તેજની તથા તેજથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ પંચભૂતાત્મક ભાવો અવિકારી છે. આથી ખરેખરી રીતે તેઓનું અસ્તિત્વ હોતું નથી. જે ભૂનો સૂક્ષ્મ કહેવામાં આવે છે, તેના સંબંધમાં પણ તે જ પ્રમાણે છે એમ માનવામાં આવે છે કે શરીરનો આધાર પ્રાણાદિ વાયુઓ છે. આ વાયુઓની ક્રિયા બંધ પડી જાય છે કે જીવનનો (દેહનો) નાશ થાય છે. આથી જણાય છે કે સૂક્ષ્મ શરીરનો આધાર વાયુ છે તથા તેઓ વિકારી છે. આ વાયુઓના કરતાં ઇન્દ્રિયો વધારે સૂક્ષ્મ કહેવામાં આવે છે. કારણ તેઓ પ્રાણની માફક દૃશ્ય નથી. પણ આ સઘળા વિકારને પામનારા છે તથા કોઈ અન્ય કારણથી તેઓનું અસ્તિત્વ છે, તેઓ કારણના કાર્યોરૂપે છે. આ પ્રમાણે કાર્યોમાંથી કારણો તરફ કરતાં તથા કારણો પાછાં પોતે કાર્યોરૂપે થતાં છેવટે આપણે એવા એક કારણપર આવીએ છીએ કે, જે પોતે કાર્યરૂપે થતું નથી, અર્થાત્ જે અપરિચ્છેદરૂપે છે. હજી વધુ વિચાર કરતાં જણાઈ આવે છે કે, આ અપરિચ્છિત વસ્તુ પણ સ્વતંત્ર કારણરૂપ નથી, કારણ કે તેમાં વિકાર થાય છે તથા આ વિકારનું પરિણામ કોઈ અન્ય વસ્તુ નથી, પણ પોતારૂપ જ રહે છે. આથી પરિણામને લીધે અન્યરૂપે બસે છે, છતાં તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ હોય છે. આથી કાર્ય અને કારણોરૂપે રહેલાં અસ્તિત્વો ખરેખરી રીતે જોનાં અસ્તિત્વરૂપે હોતાં નથી. કારણ તેઓ સર્વે વિકારથી રહિત હોતાં નથી. આ કાર્યકારણના સમૂહોનું છેદન કરતાં આપણે એક

એવી સત વસ્તુ ઉપર આવીએ છીએ કે, જેમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થતો નથી, જે બીજાને આશ્રયી નથી, જે એક જ રૂપે રહે ॥ તથા સઘળાં વિકારી કારણોના જે કારણરૂપ છે. આ કારણ એવા પ્રકારનું છે કે, તે કાંઈ પણ ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી તથા દૃશ્ય સર્વ વિષયોના ગુણોથી તે રહિત છે. આ બ્રહ્મમાં દરેક પ્રકારનો વિકાર નિવૃત્ત થાય છે, તથા મન પણ આમાં આવી અટકી જાય છે. શ્રદ્ધા એ આ બ્રહ્મનું મૂળ છે.

કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ એવા બ્રહ્મ સંબંધી હવે આપણે વિચાર કરીએ. બાહ્ય તેમ જ આંતર વસ્તુઓનું જ્ઞાન આપણને થાય છે. પ્રથમ આ જ્ઞાન પરિચિન્ન હોય છે. આ જ્ઞાનવડે આપણાં કર્મો વ્યવસ્થિત થાય છે તથા જ્ઞાને કરીને જ આપણે બીજાઓની સાથે સંવાદ કરીએ છીએ. આ જ્ઞાન ક્ષણિક છે, કારણ તે એક ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય છે તથા બીજી ક્ષણમાં જ તે જતું રહે છે. તેમ જ જે વસ્તુઓ સંબંધી જ્ઞાન થાય છે, તે વસ્તુઓ પણ વિનાશી છે. આપણા આવા અનુભવમાં આ રીતનો દેરદાર જોઈએ છીએ, માટે આ દોષનો કદી ત્યાગ થઈ શકતો નથી. બાહ્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી આપણે આંતર વસ્તુઓ જોઈએ તો તેમાં પણ મોટી વિષમતા હોતી નથી. આંતર વસ્તુઓમાં પ્રથમ ઇન્દ્રિયો લઈએ. આ ઇન્દ્રિયોને કાંઈ અન્ય વસ્તુ સાથે સંબંધ હોય છે. તેઓ પોતે પોતાની મેળે કાંઈ પણ જાણતી નથી. તેઓ પોતાના જ્ઞાનને માટે મનને અધીન છે. કારણ મન એ અનુભવના આવશ્યક કારણરૂપે છે. શું મન ત્યારે અંતિમ કારણરૂપ છે? નહિ, તેમ નથી. કારણ મન પણ પરિચિન્ન છે તથા સંયુક્તિ અવસ્થામાં મન વ્યક્તિપણાથી રહિત હોય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે તેની અધીનતા કાંઈ અન્ય વસ્તુને છે, આથી આપણું માનસિક જ્ઞાન જો કે પરિચિન્ન છે,

છતાં તેનો અપરિચિન્ન જ્ઞાનની સાથે સંબંધ છે. આ પ્રમાણેના છેવટપર આબ્યા પછી જો આપણે આપણા સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો આપણને એ એક અવિનાશી તત્ત્વ મળી આવશે, કે જેને અધીન જ્ઞાનના આ સર્વ વિકારો છે. આ અવિનાશી તત્ત્વ તે આત્મા છે, જે શ્રવણ કરે છે, જૂએ છે, મનન કરે છે તથા જાણે છે. આ આત્માનો જ્ઞાનનાં ભિન્ન કાર્યોની સાથે નાશ થતો નથી. તે સર્વ કર્મોમાં અવિકારીરૂપે રહે છે, તથા તેના નાશથી સર્વ કાર્યોનો અભાવ હોય છે મૂળ સ્વરૂપ જેતાં આ આત્મા કેવળ જ્ઞાનરૂપ છે. તે દેશ, કાલ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત છે તથા તે જ્ઞાનના વિષયોથી સ્વતંત્ર છે.

અનુભવની ન્યૂનતાવડે આ જ રીતનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. દરેક મનુષ્યનો આ સ્વભાવ જ છે કે તેઓ સુખને અથે પ્રયાસ કરે છે. પોતાનાં કર્મને લીધે જે કાંઈ સુખો તે મેળવે છે, તે પરિમિત સમયવાળાં હોય છે. ઇન્દ્રિયોના ભોગો અનિત્ય છે તથા ઘણા ભોગો કરી ઇન્દ્રિયો પશુ શ્રમિત થઈ જાય છે. આ ઇન્દ્રિયોના ભોગનું પરિણામ પાપમાં આવે છે, તથા ઇન્દ્રિયોવડે જેટલું તેને સુખ મળેલું છે તે કરતાં વિશેષ દુઃખ તે મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંસારના ભોગો જો કે યથેચ્છ ભોગવવામાં આવે તથા જો કે તે ભોગો વિવિધરૂપે તથા અપરિચિન્નરૂપે પુષ્કળ છે, છતાં વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતી નથી તથા તેની સાથે મૃત્યુને તે વશ થાય છે. ઇન્દ્રિયોના આ આનંદો કરતાં સ્વર્ગના આનંદો પણ ખરેખરી રીતે જેતાં વધારે સ્પૃહણીય નથી. અગર જો આ સ્વર્ગીય આનંદો વધારે પહોંચનારા તથા પૃથક્કરૂપે હોય છે, છતાં તેઓનું સ્વરૂપ ઇન્દ્રિય સુખના જેવું જ છે. વળી આ સ્વર્ગીય સુખો પુણ્યકારી કર્મોને લીધે પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી અંતવાન છે. કારણ જો કર્મો પણ અનંતરૂપે નથી તો પછી તેનાં પરિણામરૂપે સુખો પણ અનંતરૂપે ક્યાંથી જ હોય ? દુઃકમાં

કહીએ તો આ સર્વ લોગોનો આખરે અંત છે. આથી જે સુખો માટે મહાન્ પ્રયાસ કરવામાં આવે છે તેની તૃપ્તિ જેટલા સમય સૂધી લોગો પ્રાપ્ત થયલા હોય છે ત્યાં સૂધી જ રહે છે. માટે મનુષ્યે શાશ્વત સુખ માટે પ્રયાસ કરવો આવશ્યક છે. જેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થતો નથી, એવા બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થવાથીજ તેવું શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવાથી જ ને આવી રીતનું સુખ પ્રાપ્ત થતું હોય તો પોતાનાં સર્વ કર્મો તથા કામનાનો વિષય કેવળ બ્રહ્મ જ હોવો જોઈએ.

આ રીતનું શાશ્વત સુખ દેવો તરફથી મળી શકતું નથી. કારણ વેદમાં તે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. દેવો પણ કામ, દુઃખ, પરાણવ તથા નાશના વિષય છે, તથા જે સુખ તેઓની પોતાની પાસે હોતું નથી તે તેઓ બીજાઓને કેવી રીતે આપી શકે? આત્મા જે અવિકારી છે તેનાવડે જ આપણે આ સુખ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ. ને આપણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં સુખો તપાસીએ તો તેમાં નીચે પ્રમાણે જોઈએ છીએ.—બાહ્ય વસ્તુઓથી સમજાં સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ આપણે ધારીએ છીએ તો તેમાં આપણે છેતરાયલા છીએ. કારણ કોઈ પણ બાહ્ય વસ્તુ આપણી સત્તામાં રહેતી નથી. બાહ્ય સુખ જેટલું આપણને ઓછું હોય છે, તેટલા ઓછા દુઃખમાંથી આપણે મોકળા રહીએ છીએ. માનસિક કર્મવડે જે સુખ આપણે મેળવીએ છીએ, તે ઘણા જ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું છે. કારણ માનસિક કર્મમાં પ્રથમ આપણને ક્ષણિક સુખદુઃખનાં સાધનોરૂપ ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું પડે છે તથા બીજાં જાણા સમય સૂધી પહોંચનારું સુખ કેવળ જ્ઞાનમાં જ જોવામાં આવે છે. માટે સુખ જ્ઞાનની સાથે જ સંલગ્ન થયું હોય તેવું દેખાય છે જેમ જેમ જ્ઞાનમાં વિશુદ્ધતા આવતી જાય છે, તેમ તેમ સુખની પણ વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તથા જેટલી જેટલી જ્ઞાનમાં વિશુદ્ધતા ઓછી, તેટલી

સુખની વૃદ્ધિ પણ યોગી જાણવી. આ પ્રમાણે છેવટે આપણે એક એવા સુખની પરાકાષ્ટાએ પહોંચીએ છીએ કે, જે અપરિચિન્ન છે તથા જે જ્ઞાન અનંતરૂપે કહેવામાં આવે છે.

આ રીતે આપણે છેવટે અનંત પ્રદક્ષના વિચાર પર આવીએ છીએ. આ સર્વ વિચારોના પરિણામોનું સંમિલન કરતાં અંતવાનું જ્ઞાનને પહોંચાય છે. આ અંતવાનું જ્ઞાનનો આધાર અનંત જ્ઞાનપર છે તથા તે અનંત જ્ઞાનને અખંડાનંદ કહેવામાં આવે છે. અનંત સત્ જેને વિષે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું, તેથી શું આ જ્ઞાન બિન્ન છે અર્થાત્ સત્ અને જ્ઞાન આ બન્ને શું સ્વતંત્ર પ્રકૃતિઓ છે ? જ્ઞાનવડે સત્ની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા તેથી આનંદ કરી સત્ની પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવે છે. જ્યાં સૂષ્પી જ્ઞાન તથા તથા આનંદ પહોંચે છે ત્યાં સૂષ્પી સત્ હોય છે. અર્થાત્ સત્ વસ્તુ અનંત છે, એટલે સત્ ચિત્ તથા આનંદ ત્રણે સરખાં છે. સર્વ ભૂત વસ્તુઓનું કારણ કોઈ એક અનંત વસ્તુ છે, આ રીતના વિચાર પરથી આપણને અનંત સત્ના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આપણે જોઈએ છીએ કે, સત્પણું આત્મામાં રહેલું છે તથા આત્માને અનંત સત્ રૂપ કહી શકાય. દરેક ભૂત સ્વરૂપમાં આપણે આત્માનું અસ્તિત્વ જોઈએ છીએ તથા જ્યાં આત્મા રહેલો હોય છે ત્યાં દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ હોય છે તથા આત્મા દરેક રીતે અપરિચિન્ન તથા સ્વતંત્ર હોય છે તથા દરેક વસ્તુ પરિચિન્ન તથા પરતંત્ર હોય છે, તેથી આપણને એમ માનવાની જરૂર પડે છે કે, આત્મા દરેક વસ્તુસ્થિતિના કારણ રૂપ છે. આથી પ્રદક્ષ એ સત્, ચિત્ તથા આનંદરૂપ છે આ સર્વ આપણાનું કારણ એ છે કે, પ્રદક્ષ સંબંધી જ્ઞાન આપણા સામાન્ય અનુભવની સાથે જ સુખ્યત્વે કરીને જોડાયેલું છે.

॥ ૐ તત્સત્પરમાત્મને નમઃ ॥

અર્થર્વવેદીય મુંડકોપનિપદ.

ૐ મદ્રં કર્ણેભિઃ । શૃણુયામ દેવાઃ । મદ્રં પશ્યેમાસાભિર્ધૃ
જઞ્ઞાઃ । સ્થિરૈરંગૈસ્તૃષ્ટ્વા રપસ્તનૂભિઃ । વ્યશેમ દેવહિતં યદાણ્
॥ સ્વાસ્તિ ન ઇંદ્રો વૃદ્ધશ્રવાઃ । સ્વાસ્તિ નઃ પૂષા વિશ્વવેદાઃ । સ્વાસ્તિ
નસ્તાક્ષર્ષો અરિષ્ટનેમિઃ । સ્વાસ્તિ નો વૃહસ્પતિર્દધાતુ ॥ ૐ શાંતિ
શાંતિઃ શાંતિઃ ॥

ૐ શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ.

પ્રથમ મુંડક.

પ્રથમ ખંડ.

પરા તથા અપરા વિધાનું નિરૂપણ.

ૐ વ્રહ્મા દેવાનાં પ્રથમઃ સમ્ભૂવ વિશ્વસ્ય કર્તા ભુવનસ્ય
ગોપ્તા । સ વ્રહ્મવિદ્યાં સર્વવિદ્યાપ્રતિષ્ઠાપથર્વાય જ્યેષ્ઠપુત્રાય
માહ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—વિશ્વના કર્તા તથા ભુવનનું રક્ષણ કર્તા
બ્રહ્મા દેવોમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થયા હતા. તેણે પોતાના
જ્યેષ્ઠ પુત્ર અથર્વણને સર્વ વિધાના આધાર રૂપ બ્રહ્મ વિ-
ધાનો ઉપદેશ કર્યો. ૧

ટીકાઃ—મૂળમાં જે પ્રથમ શબ્દ આવ્યો છે, તે ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવે
છે અર્થાત્ બ્રહ્મા દેવોમાં મુખ્ય હતા. સમ્ભૂવઃ—ઉત્પન્ન થયા અ-
ર્થાત્ પોતાના કર્મવડે વ્યક્ત થયા. પણ જેમ અન્ય પ્રાણીઓ પોતા-
નાં પુણ્ય તથા પાપ કર્મનાં ફળને વશ હોય છે તેમ નહિ, બ્રહ્મ-
નો અહીં જે રીતે અર્થ થઈ શકે છે. બ્રહ્મ વિદ્યાવડે કાં તો પર-

માત્રા સંબંધી જ્ઞાન લેવું અથવા તો બ્રહ્માથી પ્રથમ વ્યક્ત કરાયેલ જે વિદ્યા તે બ્રહ્મવિદ્યા આ વિદ્યા સર્વ વિદ્યાના કારણરૂપ છે, કારણ કે આ વિદ્યાવડે સર્વ વિદ્યાઓ વ્યક્ત થાય છે (૧)

અથર્વણે યાં પ્રવદેત બ્રહ્માથર્વા તાં પુરોવાચાક્ષિરે બ્રહ્મ-
વિદ્યાં । સ ભારદ્વાજાય સત્યવાહાય માહ ભારદ્વાજોઽક્ષિરસે
પરાવરામ્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી બ્રહ્માએ જે કંઈ ઉપદેશ
બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધીના અથર્વણને કયો હોતો, તે તેણે અંગિ-
રાને કયો. અંગિરાએ તે બ્રહ્મવિદ્યા ભારદ્વાજ વંશમાં ઉત્પન્ન
થયેલા સત્યવાહનને સમજાવી તથા આ પ્રમાણે ગુરુપર-
પરાએ પ્રાપ્ત થયેલી બ્રહ્મવિદ્યા ભારદ્વાજે અંગિરસને કહી. ૨

ટીકા—પરાવરનો અર્થ બે પ્રકારે થાય છે એક તો ગુરુપર-
પરાએ પ્રાપ્ત થયેલી વિદ્યા એવો અર્થ થાય છે અથવા તો પર કહેનાં
એક વિદ્યા અને અવગ કહેતા તેથી ઉતરતી વિદ્યા અહીં થોડો બ્રહ્મ
વિદ્યા સંબંધીનો વશ આપ્યો છે, પણ બૃહદારણ્યકમાં વિસ્તારથી આ
વંશવર્ણન આપનામાં આવ્યું છે (૨)

શૌનકો હ વૈ મહાશાલોઽક્ષિરસં વિધિવદપસન્નઃ પમચ્છ ।
કાસ્મિન્નુ ભગવો વિજ્ઞાતે સર્વમિદં વિજ્ઞાતં ભવતીતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—શુનકનો પુત્ર શૌનક જે મહાન્ ગૃહસ્થા-
શ્રમી હોતો, તે વિધિ પ્રમાણે અંગિરસ પાસે આવી પૂજ-
વા લાગ્યો કે, હે ભગવન્ ! એવી તે કયી વસ્તુ છે કે, જે
વસ્તુનું જ્ઞાન થવાથી અન્ય સર્વ વસ્તુ જ્ઞાત થઈ શકે છે? ૩

ટીકા—વિધિ પ્રમાણે કહેવાનું કારણ એ કે, શિષ્યે ગુરુપાસે
પ્રથમ બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા જેવું હોય તો સમિધાદિ લઈને જવું
જેમકે સમિતપાણે ધ્યોત્રિયં વ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુમેવાર્ભંગચ્છેત્ ॥
એવી તે કયી વસ્તુ છે, અર્થાત્ જગતનું કારણ શું છે કે જેના
જ્ઞાનવડે તેના કાર્યરૂપે રહેલું આ સર્વ જગત્ જાણી શકાય છે? (૩)

તસ્મૈ સ હોવાચ ॥ દ્વે વિદ્યે વેદિતવ્ય ઇતિ હ સ્મયદ્બ્રહ્મવિદો
વદન્તિ પુગૈવાપરા ચ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યારે અંગિરસે શૌનકને કહ્યું કે, જાણવાને યોગ્ય જેવી વિદ્યાઓ બે પ્રકારની છે, જેને બ્રહ્મવેત્તાઓ પર તથા અપર કરી કહે છે. ૪

ટીકા:—અહીં પરા વિદ્યાવડે પરમાત્મા સંબંધનું જ્ઞાન લેવું તથા અપરા વિદ્યાવડે કર્મનું અનુજ્ઞાન કરવાથી મિત્તની શુદ્ધિ થઈ પરા વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થવાના સાધનરૂપ જ્ઞાનને લેવું. અહીં જે ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે, તે અસંબંધ છે. છતાં શ્રી શંકર ભગવાન તેનું નીચે પ્રમાણે સમાધાન કરે છે: પ્રશ્નની સાથે ઉત્તર મળવાનું નથી આવતો, કારણ આગલા મંત્રમાં પ્રશ્ન એમ પૂછ્યો છે કે, એવું ને કયું કારણજ્ઞાન છે કે, જેના જ્ઞાનવડે સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે ? આના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, બે વિદ્યાઓ જાણવા યોગ્ય છે આ રથને દોષ જોવામાં આવે છે. કારણ પ્રથમ જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો તેનું પૂર્ણપણે વિવેચન આવ્યા પછી કહેવું જોઈએ કે, અપરા અથવા નિકૃષ્ટ વિદ્યા અવિદ્યારૂપ છે તથા તેમાં રહેલ ઉપદેશ વ્યર્થ છે અને તેથી તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. (૪)

તત્રાપરા ઋગ્વેદો યજુર્વેદઃ સામવેદોઽયર્વવેદઃ ક્ષિપ્રાં વલ્પો વ્યાકરણં નિરુક્તં દ્યન્દો જ્યોતિષમિતિ । અથ પરા યદાં તદક્ષરમધિગમ્યતે ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—અપરા વિદ્યારૂપે ઋક્, યજુર્સ, સામ, અથર્વણું, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્તિ, અપરા વિદ્યાનું નિરૂપણ. રુક્ત, છંદ તથા જ્યોતિષ છે. જે પરા વિદ્યાવડે અક્ષર બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે, તે વિશે હવે કહેવામાં આવે છે. ૫

યત્તદદશ્યમગ્રાહ્યમગોત્રમવર્ણમચક્ષુઃ શ્રોત્રં તદપાણિપદં નિત્યં ત્રિભું સર્વગંતં સુસૂક્ષ્મં તદવ્યયં તદ્ભૂતયાનિ પરિપશ્યન્તિ ધીરાઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—આ અક્ષર બ્રહ્મઅદશ્યરૂપે, અગ્રાહ્યરૂપે, અચક્ષુરૂપે, અવર્ણરૂપે, અચક્ષુરૂપે અશ્રોત્રરૂપે, પરા વિદ્યાનું સ્વરૂપ. પાદ તથા હરતથી રહિતરૂપે, નિત્યરૂપે,

વિભુરૂપે, સર્વને વિશે વ્યાપકરૂપે, અત્યંત સૂક્ષ્મરૂપે, તત્ અર્થાત્ પ્રાકૃત બ્રહ્મરૂપે તથા અવ્યય રૂપે છે, અર્થાત્ ક્ષયથી રહિતરૂપે છે. આ રીતના સ્થાવરજંગમના કારણરૂપને જે વિચારવડે વિવેકીએ જુએ છે અર્થાત્ આત્મ સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પર વિદ્યા છે. ૬

ટીકા — અદ્વયરૂપ — જ્ઞાનેન્દ્રિયોપડે નહિ જોઈ શકાય એવા, અપ્રાણરૂપ — કર્મેન્દ્રિયોપડે નહિ ગ્રહણ કહી શકાય એવા અવર્ણરૂપ — જે ગુણોથી વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે તેથી રહિતરૂપે પાદ તથા હસ્તથી રહિત — કર્મેન્દ્રિયોથી રહિત વિભુરૂપે — વિવિધપ્રાણોભેદેન ભ્રમતીતિ વિમ્બુ અર્થાત્ અનેક પ્રકારના પ્રાણીના ભેદે કરી થનારા સર્વત્ર વ્યાપક રૂપે — આકાશની માફક સર્વને વિશે રહેવરૂપે (૬)

યથોર્જનાભિઃ સૃજતેઽયુક્તે ચ યથા પૃથિવ્યામોપધયઃ સમ્ભવન્તિ । યથા સતઃ પુરુષાત્ કેશઞ્ચોમાનિ તથાઽક્ષરાત્ સમ્ભવન્તીહ વિશ્વમ્ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ — જેવી રીતે કુશળિયો પોતાની જાળ પાથરે છે તથા પાછી તેને સંકેલી લે છે, જેવી રીતે પૃથ્વીપર ઔપધિની ઉત્પત્તિ થાય છે, જે રીતે જીવતા મનુષ્યના મસ્તક તથા શરીરપર કેશ તથા રુવાંટી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ રીતે અક્ષર બ્રહ્મમાંથી સૃષ્ટિ સમયે જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૭

તપસા જીયતે બ્રહ્મ તતોઽન્નમભિજાયને । અન્નાત્ પ્રાણો મનઃ સત્યં લોકાઃ કર્મસુ ચામૃતમ્ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ — જ્ઞાનના યોગે કરી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. બ્રહ્મથી અન્નની ઉત્પત્તિ થાય છે, અન્નથી પ્રાણ, મન, સત્ય, લોક, તથા લોકમાંથી કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા કર્મોમાંથી અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૮

ટીકા: — મૂળમાં તપ શબ્દે કરી અહીં જ્ઞાન એવો અર્થ થાય છે, અર્થાત્ ઉત્પત્તિ, યિતિ તથા પ્રલયરૂપ શક્તિના જ્ઞાને કરી બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મમાંથી અન્નની ઉત્પત્તિ થાય છે અર્થાત્ કર્મની

કામનાને લીધે વ્યદિ જીવોની અવ્યક-ાવસ્થા બ્રહ્મમાંથી થાય છે. અન્નમાંથી પ્રાણ અર્થાત્ જગતના આત્મારૂપ પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે. મન:-જેનાથી સંકલ્પ, દોષ, શંકા તથા સમાધાન થઈ શકે છે. સત્ય:-પંચ મહાભૂતોમાંથી બનેલ સત્ય. લોક:-સાત જીવનો. કર્મો:-મનુષ્યાદિવડે કરવામાં આવતાં કર્મો. અમૃતત્વ:-કર્મનું ફળ અર્થાત્ જ્યાં સુધી કર્મનું ફળ પહોંચે છે ત્યાં સુધી જે અમૃતપણાની પ્રાપ્તિ તે. (૮)

યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વ્યવિદ્યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ । તસ્માદેતદ્બ્રહ્મ
નામ રૂપમન્નઞ્ચ જાયતે ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:-બ્રહ્મ જે સામાન્યરૂપે કરી સર્વવેત્તા તથા જે સર્વના વિશેષરૂપે કરી જ્ઞાતા છે તથા જેનું તપ જ્ઞાનમય છે, તે સર્વજ્ઞમાંથી બ્રહ્મ, નામ, રૂપ તથા અન્નની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ૯

ટીકા:-સર્વજ્ઞ:-સામાન્ય રીતે સર્વ વસ્તુને જાણનાર. સર્વ વિદ્ય:-વિશેષ રીતે સર્વ વસ્તુને જાણનાર. જ્ઞાનમય તપ:-કોઈ પણ પરિણામથી રહિત. બ્રહ્મ:-હિરણ્યગર્ભ. જ્ઞાનમય:-ઉત્પન્ન થનારા સર્વ પદાર્થના જ્ઞાનના લક્ષણવાળા. (૯)

પ્રથમ મુંડક.

દ્વિતીય ખંડ.

અપર વિદ્યારૂપ સંસ્મારનું સ્વરૂપ.

તદેતત્સત્યં મન્ત્રેષુ કર્મ્માણિ કવયો યાન્યપશ્યંસ્તાનિ ત્રેતાયાં
વહુધાં સન્તતાનિ । તાન્યાચરય નિયતં સત્યકામા એવ વઃ
પન્થાઃ સુકૃતસ્ય લોકે ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:-આ સત્ય છે કે, મન્ત્રોમાં જે કાંઈ કર્મોનું વિવેકી જનોએ નિરૂપણ કર્યું, તે કર્મોનો અનેક પ્રકારે ત્રેતાયુગમાં વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો. તેમજ કર્મોનાં ચો-

ગ્ય ક્ષોની જો તમને ઇચ્છા હોય તો સર્વદા તે કર્મે તમે કરો. કર્મેનાં ક્ષણરૂપે જગતની પ્રાપ્તિ અર્થે આ જ એક તમારે વારતે સારો માર્ગ છે. ૧

ટીકા:—પ્રથમ ખંડમાં પરા તથા અપરા વિદ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીય ખંડમાં પરા તથા અપરા વિદ્યાના વિષયો અર્થાત્ પરા બ્રહ્મ તથા જગતનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીય ખંડમાં પ્રથમ અપરા વિદ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. કારણ અપરા વિદ્યા કેવા પ્રકારની છે તથા તેનાવડે કેવા ક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જાણ્યા મિવાય તેનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. કર્મે—અગ્નિમાં આપવામાં આવતી આહુતિઓ, ત્રેતા—ત્રેતા યુગ અથવા મત્તમાં કામ કરનારા ત્રણ કર્તાઓ—ઋષિ, યજુર્મુ તથા સામના લક્ષણવાળા હોતા, અધ્વર્યુ તથા ઉદ્ગાતા. (૧)

यदा लेखायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने । तदाज्यमागवन्तरेणाहुतीः प्रातिपादयेच्छ्रद्धया हुतम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે હવ્ય ગ્રહણ કરનાર અગ્નિને સમિધવડે સારીરીતે પ્રદીપ્ત કરવામાં આવે અગ્નિહોત્ર કર્મનું પર્ણન. છે તથા જ્યારે અગ્નિની શિખા સારી રીતે પ્રકટ થાય છે ત્યારે ધૂતના બે વિભાગોની વચમાંથી આહુતિઓ અગ્નિમાં આપવી જોઈએ. આ આહુતિઓ અગ્નિમાં ઘણી શ્રદ્ધાપૂર્વક આપવી. ૨

ટીકા:—ધૂતના બે વિભાગની વચમાં—આહવનીરાગ્નિની ઉપર તથા દક્ષિણ બે બાજુના વચ્ચે ભાગમાં. (૨)

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमवातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितञ्च । अहुतमवैश्वदेवमग्निधिना हुतमाससमांस्तस्य लोकान् दिनस्ति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—જે અગ્નિહોત્રીના અગ્નિહોત્રરૂપી કર્મમાં અમાવાસ્યાના કર્મથી, પૂર્ણિમાના કર્મથી, વિધિ રહિત અગ્નિ-આતુર્મર્ચરૂપી કર્મથી રહિત, શરત્ હોત્રીની સ્થિતિ. તથા વસંતમાં નવા અન્નવડે કરવામાં આવતા કર્મથી રહિત, અતિથિના પૂ-

જનથી રહિત, સમય પરત્વે હોમ નહિ કરવાથી રહિત,
'વૈશ્વદેવ કર્મથી રહિત, શાઆતુમાર હોમથી રહિત તથા
શ્રદ્ધાથી રહિત હોમ કરવામાં આન્યો હોય, તે અગ્નિહો-
ત્રીના ભૂરાદિ સાતે હોકનો નાશ થાય છે. ૩

ટીકા — ભૂરાદિ સાત લોક — એટલે પિતૃ, પિતામહ, પ્રપિતામહ,
પુત્ર, પૌત્ર, પ્રપૌત્ર, તથા સાતમો પોતે. આ સધળાની દુર્ગતિ
થાય છે. (૩)

કાલી કરાલી ચ મનોજવા ચ સુલોહિતા યા ચ સુધૂમ્નવર્ણા ।
સ્ફુલિન્નિની વિશ્વરૂપી ચ દેવી લેલાયમાના ઇતિ સપ્ત જિહ્વાઃ ॥૪॥

શબ્દાર્થ — પ્રકાશ પામતી અર્ચિની સાત જિહ્વાઓ
નીચે પ્રમાણે છે — કાલી (કૃષ્ણ ભાગ),
અગ્નિની સાત જિહ્વા કરાલી (સયયુક્ત ભાગ), મનોજવા
ચ નિરૂપણ (મન જેવા વેગરૂપી), સુલોહિતા
(રક્ત ભાગ), સુધૂમ્નવર્ણા (કાળા વર્ણવાળો ભાગ), સ્ફુ-
લિન્ગિની (તણુખારૂપી) તથા પ્રકાશમાન વિશ્વરૂપી,
આ રીતે અગ્નિને આહુતિનું ગ્રહણ કરવા માટે અગ્નિ-
સ્વભાવવાળી સાત જિહ્વાઓ છે. ૪.

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।
तन्नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवाना पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ — જ્યારે અગ્નિની જિહ્વાઓ પ્રકાશમાન
હોય છે ત્યારે જે આગ્નિહોત્રી કામને
સપ્ત જિહ્વાનું પ્રયોજન અનુસરી આગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરે છે તો
નાખવામાં આવેલ આ આહુતિઓ યજ્ઞ
માનને ગ્રહણ કરતી છતી સૂર્યના રશ્મિરૂપે થઈ સ્વર્ગમાં
લઈ જાય છે કે જ્યાં એક તથા સર્વ સ્વર્ગવાસીના ઉપરી
દેવોનો પતિ ઇન્દ્ર રહે છે ૫

एहोहीति तगाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य राशेर्भाभिर्यजमान
वहन्ति । नियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चं न्य एष वः पृण्यः सुकृतो
ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—આવો આવો -એમ કહેતી પ્રકાશમાન આહુતિઓ યજમાનને આદિત્યના રશ્મિરૂપ થઈ સ્વર્ગપ્રતિ લઈ જાય છે તથા તમારા સુકૃતવડે પ્રાપ્ત થયેલો આ તમારો બ્રહ્મલોક છે, આ રીતનાં પ્રિય વચનો કહે છે તથા તે યજમાનનું પૂજન કરે છે. ૬

પુત્રા હેતે અદદા યજ્ઞરૂપા અષ્ટાદશોક્તમવરં યેષુ કર્મ્મ ।
 યત્તચ્છ્રેયો યેડમિનન્દાન્તિ મૂઢા જરામૃત્યુ તે પુનરેવાપિ યાન્તિ ॥૭॥

શબ્દાર્થ—આ યજ્ઞના નિર્વાહ કરનારા અઢાર જણાઓ કે જેઓ શસ્ત્રમાં કહેલ આ નિકૃષ્ટ કર્મકાંડો નિહાળી કર્મ કરે છે, તેઓ હોડકા સરખા નાશવાન તથા અદૃઢ છે. જે મૂર્ખ મનુષ્યો આ કર્મને મનુષ્યના પરમ શ્રેયસ્ક્રમે માને છે, તેઓ વારંવાર મૃત્યુ તથા જરાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭

ટીકા—અઢાર મનુષ્યોમાં સોળ ઋષિને હોય છે, એક-યજમાન તથા બીજી યજમાનપત્ની (૭)

અવિધાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયં ધીરાઃ પણિટતમ્પન્યમાનાઃ ।
 જહ્ન્યમાનાઃ પરિયન્તિ મૂઢા અન્ધેનૈવ નીયમાના યથાન્ધા ॥૮॥

શબ્દાર્થ—જેમ અધને દોરનારા અંધ હોય તેમ અવિધાવાન છતાં પડિત તથા વિવેકીપણાનું ડોળ ધાલનારા મૂર્ખ લોકો અત્યંત દુખી થઈને પરિશ્રમણ કર્યા કરે છે. ૮

ટીકા—આ જ પ્રમાણેનો પાઠ કઠોપનિષદના પ્રથમાધ્યાયની દ્વિતીય વર્ણીમાં છે, પણ એટલો જ છે કે તેમાં જઘન્યમાનાઃ ને બદલે દન્દ્રમ્યમાણ આવે પાછો છે (૮)

અવિદ્યાયાં बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्या इत्यभिमन्यन्ति
 चालाः । दत्त्वर्मिणा न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोका-
 श्रयवन्ते ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ—અનેક પ્રકારે અવિધામાં રહેતા બાહો (મૂઢ પુરુષો) એમ ધારે છે કે, અમે અમારો હેતુ પાર પાડ્યો છે. કર્મ કરનારા પુરુષો કર્મફળની ઇચ્છાને લીધે

આત્મતત્ત્વને જાણતા નથી, તેથી જ્યારે તેઓનાં કર્મનાં ફળો ફીણ થાય છે, ત્યારે તેઓને દુઃખ સહન કરવું પડે છે તથા તેઓનું સ્વર્ગમાંથી પતન થાય છે. ૯

इष्टापूर्त्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
चाकस्य पृष्ठे ते सृष्टेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरश्चाविशन्ति ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ:—મનુષ્યને પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરાવનારી વસ્તુઓ ઇષ્ટા તથા પૂર્તિ છે, એમ માની મૂંઝા ખરું શ્રેય પ્રાપ્ત કરાવનારી શી વસ્તુ છે તેને જાણતા નથી. તેઓ સ્વર્ગના ઉપરના ભાગમાં યુદ્ધ કર્મના ફળને લોગવી આ લોકમાં ફરી પ્રવેશ કરે છે અથવા તો એથી પણ નિમ્ન લોકમાં જાય છે. ૧૦

तपःश्रद्धे ये ह्युपसन्त्यरण्ये श्रान्ता विद्वांसो भैक्षवर्णा
चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो
ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ:—ભિક્ષાવૃત્તિને અનુસરનારા જે વાનપ્રસ્થા-
શ્રમી તથા જ્ઞાનવાન પુરૂષો પોતાની
આશ્રમીઓને બ્રહ્મ- હિન્દ્રિયોનું દમન કરી તપ તથા
લોકપ્રાપ્તિ. શ્રદ્ધાને અરણ્યમાં સેવે છે, તે પા-
પોથી મુક્ત થઈ ઉત્તરાયણ માર્ગે કરી
એક એવા સ્થાનપ્રતિ અર્થાત્ બ્રહ્મલોક પ્રતિ જાય છે કે
જ્યાં અવ્યય આત્મારૂપ અમૃત પુરુષ રહે છે. ૧૧

टीका.—श्रद्धा—हिरण्य गर्ल अथवा प्रजपतिने विशे श्रद्धा-
पुरुष—हिरण्यगर्ल.

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्य-
कृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिमच्छेत् समित्पाणिः
श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ:—કર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલા લોકનું નિરીક્ષણ
કર્તા પછી બ્રાહ્મણે લોગ્ય પદાર્થમાંથી

વિરજને પરાવિધામાં વૈરાગ્ય અહુષ્ટ કરવો જોઈએ. કર્મવડે
અધિકાર. નિત્ય બ્રહ્મસ્વરૂપ મોક્ષ નથી, એથી
બ્રહ્મને ઓળખવાની જિજ્ઞાસાથી શિષ્યે,
જે શુરુ કેવળ બ્રહ્મમાં આસક્ત હોય તથા જે વેદોને
જાણતો હોય, તેની પાસે હાથમાં સમિત લઈને જવું
જોઈએ. ૧૨

तस्मै स विद्वातुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्वि-
त्ताय । येनोक्षरं पुरुषं वेदं सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्॥

શબ્દાર્થ:—જેનું મન શાંત થયું છે તથા જેણે પો-
તાની ઈન્દ્રિયોનું દમન કર્યું છે એવો
શુરુ શિષ્યપ્રતિ જાણ. અધિકારી શિષ્ય જો જ્ઞાનવાન શુરુની
સમીપ જાય તો તે બ્રહ્મનિષ્ઠ શુરુએ
તત્ત્વવડે તેને બ્રહ્મ વિધાનો ઉપદેશ કરવો, કે જે ઉપદેશ
કરવાથી અક્ષર તથા સત્ય એવા પુરુષને તે જાણી શકે છે. ૧૩

દ્વિતીય મુંડક.

પ્રથમ ખંડ.

બ્રહ્મ, જીવની ઉત્પત્તિ તથા લયના કારણરૂપે.

तदेतत्सत्यं यथा सृदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः
प्रभवन्ते सरूपाः । तथासराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते
तत्र चैवापि यन्ति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—હે સોમ્ય યૌનક ! આ સત્ય રૂપ છે. જેમ
પ્રકાશમાન અગ્નિમાંથી એક જ રૂપવાળા હબ્બરો પ્રકારના
તણખા નીકળે છે, તે જ રીતે અક્ષર બ્રહ્મમાંથી અનેક પ્રકારના
જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા તેઓનો પાછો અક્ષર બ્રહ્મમાં
જ લય થાય છે. ૧

ટીકા — પ્રથમ મુકામમાં અપરા વિદ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તથા દ્વિતીય મુકામમાં અહાનિદ્યા વિશે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ‘ જે સત્ય વસ્તુ છે તેનો છપદેગ કરવામાં આવે છે ’ આ પ્રમાણેના વચનથી જાને મુકામની શરૂઆત થાય છે પણ શ્રી શંકર ભગવાન કહે છે કે પરા વિદ્યાને તેમાં રહેતું સત્ય અપરા વિદ્યાના સત્ય કરતા ધણું જ ભિન્ન પ્રકારનું છે અપરા વિદ્યામાં સત્ય નથી, પણ અવિદ્યા રહેલી છે, તથા પરા વિદ્યામાં તો કહેવા પ્રમાણે ખરેખરી સત્યતા રહેતી છે આમાં જેમ મિસ્ત્રુનિગની સાદૃશ્યતા આપવામાં આવી છે તે જ પ્રમાણેનું સાદૃશ્યન ગૃહદારણ્યકની બીજા અધ્યાયના પ્રથમ બ્રાહ્મણના ૨૦ માં મંત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે (૧)

દિવ્યો હ્યમૂર્તઃ પુરુષ સ વાહ્યામ્યન્તરો હ્યજઃ । અમાળો
હ્યમનાઃ શુભ્રો હ્યસરાત્ પરતઃ પરઃ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ — આ અક્ષર બ્રહ્મ ખરેખર પ્રકાશમાન,
અમૂર્તરૂપે તથા પુરુષ અર્થાત્ સર્વત્ર
બ્રહ્મ નિકપાદિક પૂર્ણરૂપે છે તે બ્રાહ્મ તથા અદર સ-
ર્વને વિશે વ્યાપીને રહેલા છે તે જન્મ-
થી રહિત, પ્રાણથી રહિત તથા મનથી
રહિત છે તે શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તે મહાન્ અક્ષરથી પણ
પર-શ્રેષ્ઠ છે ૨

ટીકા — દિવ્યના શ્રી શંકર ભગવાનના કહેવા પ્રમાણે જે અર્થો થાય છે (૧) પ્રકાશમાન અર્થ થાય છે, કારણ બ્રહ્મ સ્વયંજ્યોતિ રૂપ અથવા જ્ઞાનરૂપ છે (૨) દિવિ સ્વાત્મ નિમિષ અર્થ — સ્વર્ગમાં રહેતા અર્થાત્ સ્વાત્મામાં ઉત્પન્ન થતા-સ્વર્ગીય તેને અજ્ઞરૂપ કહેવાથી એમ કહેવામાં આવે છે કે તે જન્મથી રહિત છે, તે કોઈ અમુક સમયે જ સત્-રૂપ હોતા નથી, તેઓમાં કોઈ પણ પ્રકારનો નિકાર થતો નથી, તે વૃદ્ધિ તથા ક્ષયને પામતા નથી તથા તેઓ નાશનો વિદન હોતા નથી તે સ્વ-રૂપ છે — કોઈ પણ પ્રકારના શુભ્રથી રહિત કેવળ અદ્વિતીય રૂપ તથા કેવળ જ્ઞાનરૂપ છે તે અક્ષરથી શ્રેષ્ઠ — કાર્યથી શ્રેષ્ઠ અથવા અક્ષર બ્રહ્મથી પણ તે શ્રેષ્ઠ છે (૨)

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायु-
ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—આ પ્રજા-હિરણ્ય ગર્ભમાંથી પ્રાણની,
મનની, મર્વે ઇન્દ્રિયોની, આકાશ, વાયુ, જ્યોતિ, જળ
તથા સર્વના આધારરૂપ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૩

अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च
वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्व-
भूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ —જે પર પ્રજાનું મસ્તક અગ્નિ-સ્વર્ગ છે,
જેનાં ચક્ષુઓરૂપે ચંદ્રમા તથા આદિ-
પરમાત્માનું વિશદ ત્ય છે, જેનાં શ્રોત્રરૂપે દિશાઓ છે,
૨૨૩૫ વાણીરૂપે પ્રકટ થયેલા વેદો છે, જેના
પ્રાણ, વાયુરૂપ છે, જેનું હૃદય વિશ્વરૂપ
છે તથા જેના પાદમાંથી આ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે
પરપ્રજા પરમાત્મા સર્વ ભૂતોના અંતરાત્મારૂપે છે. ૪

ટીકા—અહીં પરમાત્માનું વિશદ સ્વરૂપે વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે. (૪)

तस्मादाग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात् पर्जन्य ओषधयः
पृथिव्याम् । पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां दहीः प्रजाः पुरु-
षात् सम्प्रसृताः ५

શબ્દાર્થ — અગ્નિ કે જેના સમિતરૂપે આદિત્ય ભગ-
ગવાન્ છે તેની ઉત્પત્તિ પરપ્રજામાંથી-
પ્રત્યુત્પત્તિ નિરૂપણ થાય છે. ચંદ્રથી પર્જન્યની ઉત્પત્તિ થાય
છે. પર્જન્યથી પૃથ્વીમાં રહેલી ઔષધિ-
ઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઔષધિથી રેત થાય છે તથા
તે રેતનું મનુષ્ય સ્ત્રીમાં સિંચન કરે છે. આ રીતે સર્વ
પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ પુરુષમાંથી થયેલી છે. ૫

ટીકા:—સ્વર્ગ, પર્જન્ય, પૃથ્વી, મનુષ્ય તથા સ્ત્રી આ પાંચને
અહીં ૫ આગ્નિરૂપે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યા છે. ચંદ્રમાંથી પર્જન્ય

ન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે અર્થાત્ સ્વર્ગાગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલા ચંદ્રમાથી
પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૫)

તસ્માદ્વચઃ સામ યજુંપિ દીક્ષા યજ્ઞાથ સર્વે ક્રતવો
ળાથ । સંવત્સરં ચ યજમાનથ લોકાઃ સોમો યત્ર પવતે
સૂર્યઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ.—તેમાંથી ઋગ્વેદ, સામવેદ તથા યજુર્વેદના

મંત્રો, દીક્ષા, યજ્ઞો, સર્વ ક્રતુઓ, દક્ષિ-
કર્મનાં સાધનોની તથા છાત્રો, સંવત્સર, યજમાન, જે લોકોને
ફળની ઉત્પત્તિ સૂર્ય તથા ચંદ્ર પવિત્ર કરે છે તે લોકો,
આ સર્વની ઉત્પત્તિ પરમ પુરુષથી

જ થાય છે. ૬

ટીકા —દીક્ષાઃ ઐન્વિજ્ઞાન આદિમાં કેટલાક નિયમો છે તે લેવા
અથવા કુશ મહત્વ કરવામાં કેટલાક નિયમો છે તે લેવા. યજ્ઞોઃ—જેને
વિશે ધૃત વિગેરેની આહુતિઓ આપવામાં આવે છે તે. ક્રતુઓ—જેમાં
પશુઓને યજ્ઞીય સ્તંભોની સાથે બાધવામાં આવે છે, કારણ ક્રતુઓમાં,
‘ઘણું’ કરી પશુ આદિનું બલિદાન આપવામાં આવતું નથી. દક્ષિણ—
એક ગાયથી લઈ જે કાંઈ વસ્તુ ઋત્વિજનેને યજ્ઞ પછી આપવામાં
આવે છે તે. સંવત્સરઃ—કાલ તથા કર્મના લાગણ્ય જેને કહેવામાં
આવે છે તે. સૂર્ય તથા ચંદ્રથી પૂત થયેલા લોકો—અપોપનિષદમાં
પણ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ અહીં પણ યજ્ઞના ફળથી અજ્ઞાત હોય
છે તેને દક્ષિણ માર્ગવડે તથા જે જ્ઞાત હોય છે તેને ઉત્તર માર્ગ-
વડે લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૬)

તસ્માદ્દેવા વહુધા સમ્પસુતાઃ સાધ્યા મનુષ્યાઃ પશવો
ચર્યાસિ । પ્રાણાપાનો વ્રીહિયવૌ તપથ શ્રદ્ધાં સત્યં વ્રહ્મચર્ય
વિધિથ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ.—આ પરમ બ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી અનેક પ્રકારના
દેવો, સાધ્યદેવો, મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ, પ્રાણી
તથા અપાન નામના વાયુઓ, અક્ષત, યવ, તપ, શ્રદ્ધા,
સત્ય, બ્રહ્મચર્ય તથા વિધિની ઉત્પત્તિ થઈ. (૭)

ટીકાઃ—સાધ્યોઃ—એક પ્રકારના દેવો. (૭)

સપ્ત પ્રાણાઃ પ્રभवन्ति तस्मात्सप्ताचिषः समिधः सप्त होमाः ।
सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहांशया निहिताः
सप्त सप्त ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ બ્રહ્મમાંથી સાત પ્રાણોની, સપ્ત અ-
ચિઝ્ઞોની, સપ્ત સમિધોની, સાત હોમોની, આ સાત પ્રકા-
રના લોકો કે જેમાં સાત પ્રાણુ રૂપી ઇન્દ્રિયો ગમન-
કરે છે તે સર્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રાણો નિદ્રા સમ-
યે શરીરરૂપ અથવા હૃદયરૂપ શુદ્ધામાં રહે છે. પરમેશ્વરે
પ્રાણીઓમાં આ ઇન્દ્રિયો સાત સ્થાપન કરી છે. (૮)

ટીકાઃ—પ્રાણુ-અહીં જે પ્રાણુ શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો છે તે-
વડે સાત ઇન્દ્રિયોને લેવી. કારણ પ્રાણો તો પાંચ હોય છે, જેથી
સાત કહેવામાં હોય સાચુ પડશે. મસ્તકમાં સાત રમે છે, જે-
માંથી આ ઇન્દ્રિયો નીકળે છે તેથી તેને સાત કહેવામાં આવી છે.
અર્ચિઓ-વિષયને વ્યક્ત કરનારી શક્તિને અર્થાત્ વૃત્તિને અર્થે કહી
કહેવામાં આવી છે. આ સાત પ્રાણુરૂપી ઇન્દ્રિયો નીચે પ્રમાણે છેઃ-
જે આત્મ, જે નેત્ર, જે નાસિકા તથા એક મુખ. સાત સમિધો-
ઇન્દ્રિયોના વિષયો સાત હોમોઃ-ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું યાન. સાત
લોકો-ઇન્દ્રિયોનું સ્થાનો. ૮.

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्व-
रूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते दान्त-
रात्मा ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી સમુદ્રો તથા
પર્વતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમાંથી જ અનેક રૂપવાળી ન-
દીની, સર્વ ઔષધિની તથા જે રસવડે પચ્યભૂતોથી આ-
વૃત્ત અંતરાત્મા અર્થાત્ સૂક્ષ્મદેહ સ્થિતિ કરી રહેલો છે,
તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૯.

૯. ટીકા—જિંગ શરીર અથવા સૂક્ષ્મ શરીર વેદાન્તદર્શન
પ્રમાણે બુદ્ધિ, મન તથા પ્રાણ એ ત્રણ કોશનું બનેલું છે.

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । एतयो वेद
निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ—હે સોમ્ય ! આ રીતે સર્વ વિશ્વ, કર્મ તથા તપ પુરુષરૂપે છે. બુદ્ધિરૂપી શબ્દ આત્મસ્વરૂપ. શુદ્ધામાં રહેલ પર તથા અમૃત રૂપ બ્રહ્મને જે કાંઈ બાંધે છે, તેની અવિધાનાં સર્વ બાંધનો નાશને પામે છે. ૧૦.

ટીકા—કર્મ—અગ્નિહોનાદિ કર્મ તપ—ઉપાસના તાત્પર્ય એ કે, સર્વના કારણરૂપ પરમાત્મ નુ જ્ઞાન થવાથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે કાર્યની કારણમા અવ્યતિરેકતા અર્થાત્ એકતા છે. ૧૦

દ્વિતીય મુંડક.

દ્વિતીય ખંડ.

સત્ય સ્વરૂપ અક્ષર બ્રહ્મને જાણવાનું સાધન

આયિઃ સન્નિહિતં ગુહાચરન્નામ મહત્પદમન્નૈતત્ સમર્પિતમ્ ।
 एजत्माणन्निमिषच्च यदेतज्જાનય सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं
 મજાનામ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—આ અક્ષર બ્રહ્મ પ્રકાશરૂપ, સ્ત્રીમયક પ્રકારે મર્વ પ્રાણીઓમાં જીવરૂપે રહેનાર, અંતઃકરણરૂપી શુદ્ધાને વિશે રહેનારરૂપે તથા મહત્ પદરૂપે છે. અર્થાત્ સર્વના ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનરૂપે રહેલ છે. જે કાંઈ અમન કરે છે, જે કાંઈ શ્વાસ લે છે તે તથા જે કાંઈ નિમિષવાળા (અક્ષુને બાંધ કરવાવાળાં) છે તે તથા જે અનિમેષ હોય તે, સર્વ પ્રાણીઓની સ્થિતિ આ અક્ષર બ્રહ્મમાં રહેલી છે. આ અક્ષર બ્રહ્મને તમે સતરૂપે (મૂર્તરૂપે), અસતરૂપે (અમૂર્તરૂપે), નિવેકવડે ઉપાસના કરવા યોગ્ય, પ્રાણીના વિજ્ઞાનના અવિષયરૂપે તથા અત્યંત શ્રેષ્ઠરૂપે જાણો. ૧.

ટીકા—આ અક્ષર બ્રહ્મ અરૂપ તથા વિજ્ઞાનના વિષયરૂપ છે. તેની પ્રાપ્તિના શાં સાધનો છે તે અહીં દર્શાવવામા આવશે. આ પરમાત્મા સર્વ પ્રાણીઓના અંતઃકરણમા રહેલા છે. સતરૂપે અર્થાત્ સ્થૂળ સ્વરૂપે, અસતરૂપે અર્થાત્ સૂક્ષ્મ શરીરરૂપે આ અક્ષર બ્રહ્મને તમે જાણો. ૧.

યદર્ચિમદ્યદણ્મ્યોઽણુ યસ્મિન્ લોકા નિહિતા લોકિનશ્ચ ।
તદેતદક્ષરં વ્રહ્મ સ પ્રાણસ્તદુવાક્કનઃ । તદેત્સત્યં તદમૃતં તદ્વેદ્યં
સોમ્ય વિદ્ધિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ પરમાત્મા પ્રકાશરૂપે છે, તે સૂક્ષ્મ
કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ ॥ તથા સર્વ લોકો
બ્રહ્મનું એકાગ્ર ચિત્તથી અને લોકવાસી જીવો આ પરબ્રહ્મના
ધ્યાન આશ્રયીભૂત છે. આ પરમ પુરુષ અક્ષર
બ્રહ્મરૂપ છે, તે પ્રાણરૂપ છે, તથા તે
વાણીરૂપ અને મનરૂપ છે. આ સત્યરૂપ છે. તે અમૃતરૂપ
છે હે સૌમ્ય ! મનવડે ભાવના કરવા યોગ્ય આ પરબ્રહ્મ
પરમાત્માને તારે ઓળખવા જોઈએ, અર્થાત્ આ અક્ષર
બ્રહ્મમાં તારે તારું ચિત્ત એકાગ્ર કરવું જોઈએ. ૨

ધનુર્ઘૃદીવૌપનિષદં મહાસ્ત્રં શરં છુપાસા નિશિતં સન્ધીયત ।
આયમ્ય તદ્ભાવગતેન ચેતસા લક્ષ્યં તદેવાક્ષરં સોમ્ય વિદ્ધિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે સૌમ્ય શૈનક ! (જેમ કોઈ શરવીર
પુરુષ ધનુષ ઉપર બાણને સાંધી મૃગા-
ચિત્ત સમાધાનમાં દિલ્લક્ષ્ય વસ્તુપર મારે છે તેમ) ઉપનિ-
ષદધારીનું દશાત્ર બદ્ધરૂપ અર્થાત્ પ્રણવરૂપ મહાન્ અસ્ત્રરૂપી
ધનુષને લઈ, ઉપાસનાથી તીક્ષ્ણ એવા
તીરને તે ધનુષ ઉપર મૂકી (હાથથી ધનુષ ખેંચવું બને
નહિ માટે) મને કરી આકર્ષણ કરી અંત કરણને તેના
વિષયમાંથી નિવૃત્ત કરી લક્ષ્યરૂપ એવા અક્ષર બ્રહ્મમાં
ધીર પુરુષે તેને યોજવું જોઈએ હે સૌમ્ય ! આ અક્ષર
બ્રહ્મને જ તું લક્ષ્યરૂપે જાણ ૩.

પ્રણવો ધનુઃ શરો હ્યાત્મા વ્રહ્મ તલ્લક્ષ્યમુચ્યતે । અમમત્તેન
વેદ્યવ્યં શરવત્તન્મયો ભવેત ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—પરમ પવિત્ર ઓંકારને ધનુષ કરી ઠહે-

વામાં આવે છે, આત્માને શરીરરૂપે કહે
લક્ષ્ય અક્ષરબ્રહ્મનું સાધન વામાં આવે છે તથા બ્રહ્મને લક્ષ્યરૂપે
કહેવામાં આવે છે. અપ્રમત્ત એવા ચિત્ત-

વડે લક્ષ્ય બ્રહ્મને વિંધવું જોઈએ. લક્ષ્ય બ્રહ્મનું વિંધન
થયા પછી શરની માફક તે લક્ષ્યમાં તન્મય થવું જોઈએ. ૪

ટીકા — અપ્રમત્ત-બાજ નિયોપાનિધિથી ગહિત તેમ જ બ-
બુવાળા પ્રમાણથી ગહિત તથા નિરક્ત એવા એકાગ્ર ચિત્તવડે ધ્યાન
કરવું આમથવાથી તુ દેહાભિમાનથી રહિત થઈ અદ્વૈતકામ્યને પામીશ ૪

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षगोतं मनः सह प्राणैश्च स-
र्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष
सेतुः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ — સ્વર્ગ, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ તથા પ્રાણી
સહિત મન આ પરબ્રહ્મમાં સ્થિત થઈને રહેલાં છે.
આ પરબ્રહ્મને એક આત્મારૂપે અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓના
મત્યક્ સ્વરૂપ આત્મારૂપે તમારે જાણવા જોઈએ. અન્ય વા-
ણીનો ત્યાગ કરો. અમૃતત્વ પ્રાપ્તિના આ સેતુરૂપ અર્થાત્
કારણરૂપ છે. ૫

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः । स एषोऽन्तश्चरते
बहुधा जायमानः । उमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः
पाराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ — જેમ ચક્રની નાભિમાં અરાઓનો પ્રવેશ
હોય છે, તેમ હૃદયમાં નાભીઓનો પ્રવેશ છે. આ
હૃદયમાં આત્મા અનેક પ્રકારે થતો વિચરે છે
હંકાર શબ્દની સહાયતાથી તમારે આ આત્માનું ચિંતન
કરવું જોઈએ. અજ્ઞાન રહિત પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે ઉપ-
દેશ સમયે નિર્વિધનતા થાઓ, તેમ જ ઉપદેશ પછી પણ
તમારું કલ્યાણ થાઓ, અર્થાત્ તમને વિધનનો અશાવ
થાઓ. ૬

ટીકા — અનેક પ્રકારે — મંટાકાશની માફક ઉપાધિને લીધે અનેક-
રૂપે થતો આત્મા હૃદયમાં રહે છે. ૬.

યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્યસ્યૈષ મહિમા શ્રુતિ । દિવ્યે બ્રહ્મપુરે
લેપ વ્યોમ્ન્યાત્મા પ્રતિષ્ઠિતઃ । મનોમયઃ પ્રાણશરીરનેતા પ્રતિષ્ઠિ-
તોઽન્ને હૃદયં સન્નિધાય । તદ્વિજ્ઞાનેન પરિપશ્યન્તિ ધીરા આનન્દ-
રૂપમમૃતં યદ્વિભાતિ ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થઃ—આ પરમાત્મા સર્વરૂપે, સર્વ વેત્તારૂપે
તથા તેના માહુમા ભૂલોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

આત્માનો મહિમા તથા આ પરમાત્મા પ્રકાશસ્વરૂપ હૃદયક-
વિભૂતિ મળરૂપી શુદ્ધામાં સ્થિતિ કરી રહેલો છે.

તે મનોમય રૂપ તથા પ્રાણથી ઘડાયેલા
શરીરનો અર્થાત્ સિંગ દેહનો નેતા તથા અન્નમયમાં અ-
ર્થાત્ સ્થૂલ દેહમાં બુદ્ધિને સ્થાપી રહેલ છે. આ આત્મ-
તત્ત્વને (આચાર્યદિના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થયેલા) જ્ઞાન-
વડે વિવેકીઓ સંપૂર્ણ રીતે જાણે છે. આ આત્મતત્ત્વ
આનંદરૂપે તથા અમૃતરૂપે સાક્ષીપણાવડે પ્રકાશે છે. ૭.

ટીકા—બ્રહ્મપુરને મન કરી કહેવામા આવ્યું છે ૭.

મિચતે હૃદયગ્રાન્થિરિઠ્યન્તે સર્વસંશયાઃ । ક્ષીયન્તે चास्य
कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થઃ—જ્યારે પરરૂપ તથા અવરરૂપ પુરુષનું
દર્શન કરવામાં આવે છે અર્થાત્ બ્રહ્મનો

બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફળ પૂર્ણપણે સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે મનુ-
ષ્યના અંતઃકરણનાં સર્વ બંધનોનો

નાશ થાય છે, અર્થાત્ દેહાદિકમાં આત્મતત્ત્વબુદ્ધિનો
નાશ થાય છે, સર્વ સંશયો જતા રહે છે તથા તેના સર્વ
કર્મોનો અર્થાત્ સંચિત તથા આગામીરૂપ કર્મોનો નાશ
થઈ જાય છે. ૮

ટીકા—પરરૂપ-કારણરૂપ અવરરૂપ-કાર્ય રૂપ ૮.

हिरण्ये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् तच्छुभ्रं व्यो-
तिपां व्योनिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:—જે પ્રજ્ઞાત્મતત્ત્વને વિવેકીઓ જાણે છે, તે જ્યોતિરૂપ શ્રેષ્ઠ કૌશભાં અર્થાત્ આ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ. નંદમય કૌશભાં અવિદ્યાદિ દોષથી રહિતરૂપે, મહત્સ્વરૂપે, અવયવથી રહિતરૂપે, શુદ્ધરૂપે તથા સર્વ પ્રકાશના પ્રકાશરૂપે છે. ૯.

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકં નેમા વિદ્યુતો ભાન્તિ કુતોજ્યમાગ્નિઃ । તપેવ ભાન્તમનુ ભાતિ સર્વ્વં તસ્ય ભાસા સર્વ્વમિદં વિભાતિ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—આ સ્વાત્મભૂત પ્રજ્ઞામાં સૂર્યનો પ્રકાશ વ્યક્ત થઈ શકતો નથી તેમ જ ચંદ્રમાં, પ્રકાશના પ્રકાશનું તારાઓ તથા વિદ્યુતનો પ્રકાશ તેને નિરૂપણ. વિશેષ પડતો નથી, તો પછી અગ્નિનો પ્રકાશ તો તેમાં કેવી જ રીતે પડી શકે ? તેના વ્યક્તપણાથી અન્ન સર્વ વસ્તુઓ વ્યક્તપણાને પામે છે. આ પરપ્રજ્ઞાના પ્રકાશે કરી સૂર્યાદિ સર્વ જગત્ પ્રકાશે છે. ૧૦.

ટીકા—આ જ પ્રમાણેનો ભાવ કોપનિષદના પંચમ વક્ષીના ૧૫ માં મંત્રમાં છે, તેમ જ શ્વેતાશ્વતરના ૬ ઠા અધ્યાયના ૧૨ માં મંત્રમાં છે. ૧૦.

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्द्ध्वञ्च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ:—મારી સમક્ષમાં સર્વ વસ્તુ અવિનાશી પ્રજ્ઞારૂપે છે, મારી પાછળના ભાગમાં પ્રગરા સ્વરૂપ જાણેના પ્રજ્ઞા રહેલ છે, દક્ષિણ બાજુએ પ્રજ્ઞા છે, ઉપસંહાર. મારી નીચે તેમ જ ઉર્ધ્વ ભાગમાં પ્રજ્ઞા વ્યાપ્ત છે (તથા સર્વત્ર પ્રજ્ઞાને પ્રસરીને રહેલ છે). આ દૃશ્યમાન સર્વ પ્રજ્ઞારૂપ છે તથા આ પ્રજ્ઞા સર્વથી શ્રેષ્ઠરૂપ છે. ૧૧.

इति द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥

તૃતીય મુંડક.

પ્રથમ ખંડ.

તત્ તથા ત્વં પદાર્થત્વં નિરૂપણ.

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સસ્વાયા સમાને વૃક્ષં પરિવસ્વજાતે ।
તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વત્સ્યનશ્ચન્નન્યોઽભિવાકશીતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—સર્વદા જોડાયેલાં તથા ચિત્સ્વરૂપ હોવાથી સમાન રૂપવાળાં બે પક્ષીઓ અર્થાત્ જીવ અને ઇશ એક જ વૃક્ષનો (શરીરનો) આશ્રય કરીને રહેલાં છે. આ પક્ષીઓ માંહેલું એક પક્ષી (જીવ) વડના ઝાડના સ્વાદવાળા ફળને અર્થાત્ સુખ હુ આત્મિક કર્મફળને લોગવે છે તથા બીજું પક્ષી (ઇશ) બક્ષણ કર્યા વિના અર્થાત્ કર્મફળ લોગવ્યા વિના કેવળ જોયા જ કરે છે. ૧.

ટીકા—શ્રી શકર ભગવાન કહે છે કે, આ મુંડકમાં કેવા જ્ઞાને કરી પરમબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે તે વિશે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, તથા યોગ અર્થાત્ ચિત્તની એકાગ્રતા કે જેનાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે વિશે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ચિત્તનિરોધના શા ઉપાયો છે, તે દર્શાવવામાં આવ્યા છે, અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિના શાશા સાધનો છે તે કહેવામાં આવ્યા છે આ પ્રથમના બે મંત્રો શ્વેતાશ્વતરના ૪ થા અધ્યાયના ૬ હા તથા સાતમા મંત્રમાં આપેલા છે ૧

સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ ।
જુષ્ટં વદા પરિત્યજ્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—એક જ વૃક્ષ અર્થાત્ તુલ્ય શરીરમાં પુરુષ અર્થાત્ કર્મ તથા તેનાં ફળને લોગવનારો જીવ દેહની સાધના તાદાત્મ્યપણાના અભિમાનને પામેલો હતો (હું સુખદુઃખનો ત્યાગ કરવા અસમર્થ છું આ રીતના) દીન

જાવને પામવાથી શોક કરે છે તથા અવિવેકથી અનેક પ્રકારની ચિંતાને પામે છે. પણ જ્યારે યોગીથી ઉપાસના કરાયલો દેહોપાધિથી રહિત જીવથી વિલક્ષણ ઈશ્વરને તે જુવે છે, અર્થાત્ ઈશ્વરની સાથે અલેહલાવને પ્રાપ્ત થાયછે તથા હું ઈશ્વરસ્વરૂપનો જ આ મહિમા છે એમ જાણું છે ત્યારે તે શોક રહિત અર્થાત્ કૃતકૃત્ય થાયછે. ૨.

यदा पश्यः पश्यते रुमवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विभूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—જે સમયે જ્ઞાનયોગ્ય અધિકારી પુરુષ, જગતના નિયંતારૂપ, સર્વત્ર પૂર્ણ સ્વરૂપ, એવા હિરણ્યગર્ભના કારણને જુવે છે ત્યારે પુણ્ય પાપનો ત્યાગ કરી અવિદ્યાદિ કલેશથી રહિત થયલો તે, નિરતિશય તથા નામરૂપ રહિત એવા બ્રહ્મલાવને પ્રાપ્ત થાયછે. ૩.

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन् विद्वान् भवेत्
जातिवादी । आत्मक्रोड आत्मरतिः - क्रियावानेप ब्रह्मविदां
चरिष्ठः ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—આ પ્રાણ-પરમાત્મા સર્વ જૂતોરૂપે પ્રકાશે છે. જે કોઈ વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે જાણે છે, તે કદી અતિવાદી હોતો નથી (અન્યના મતને ખંડન કરી પોતાના મતને સ્થાપવાવાળાને અતિવાદી કહેવામાં આવેછે કારણ વિવેકીને ભેદની પ્રતીતિ હોતી નથી, આથી કોઈના પણ મતનું ખંડન કરતો નથી, જેથી તેનામાં અતિવાદીપણું સંભવતું નથી). આવા પુરુષની કીડા આત્મામાં હોય છે, પણ પુત્રદારાદિમાં હોતી નથી. તેની રતિ-પ્રીતિ તથા કમ કેવળ આત્મામાં જ હોય છે, તથા તે બ્રહ્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠરૂપ થાય છે. ૪.

टीका—अहो क्रीडा प्राण कर्मनी साथे सणध धरावे છે તથા રતિ આત્મ કર્મની સાથે સणध ધરાવે છે. ૪.

સત્યેન હ્રિયસ્તપસા હોષ આત્મા સમ્યગ્જ્ઞાનેન બ્રહ્મચર્યેણ
નિત્યમ્ । અન્તઃશરીરે જ્યોતિર્મયોહિ શુભ્રો યં પश्यન્તિ યતયઃ
શીળદોષાઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—સત્ય, તપ, સમ્યક્ પ્રકારે થયેલ પ્રહારાન,
ને પ્રહાર્યર્થથી આત્માની સર્વદા ખરેખર
આત્મજ્ઞાનતાં સાધના. પ્રાપ્તિ થાય છે. જેઓનાં કામ ક્રોધાદિ
ક્ષીણ થયાં છે એવા યતિઓ ખરેખર
આ આત્માને જોઈ શકે છે, આ આત્મા શરીરના મધ્ય
ભાગમાં પ્રકાશરૂપે તથા શુદ્ધ સ્વરૂપે છે. ૫.

ટીકાઃ—સત્યઃ—યથાર્થ સંભાષણવડે. તપઃ—મન તથા ઇન્દ્રિયોની
એકાગ્રતાવડે. પ્રહારાનવડે—તત્ત્વ પદાર્થના શોધનવડે. ૫.

સત્યમેવ જયતિ નાનૃતં સત્યેન પન્થા વિતતો દેવયાનઃ ।
યેનાક્રમન્યુપયો હ્યાસકામા યત્ત્વ તત્સત્યસ્ય પરમં નિધાનમ્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—સત્યનો જ દેવળાંજય થાયછે, પણ અનૃત-
નો જય થતો નથી. સત્યની સહાયતાથી જ
સત્ય સાધન નિરૂપણ દેવયાન નામનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે.
જેઓની કામનાઓ તૃપ્ત થયેલી હોય છે,
એવા ઋષિઓ આ માર્ગે કરી ગમન કરે છે તથા પરમા-
ત્માના પરમ ધામને પહોંચે છે. ૬.

વૃહચ તદિદ્યમચિન્ત્યરૂપં સૂક્ષ્માચ તત્ સુક્ષ્મતરં વિભાતિ ।
કુરાત્સુદૂરે તદિદાન્તિકે ચ પડ્યાત્તિવૈવ નિહિતં ગુહ્યામ્ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ પ્રહા મહાન્, હિંચ સ્વરૂપ, જેનું
સ્વરૂપ વિચારમાં નહિ આવે એવો તથા તે સૂક્ષ્મ કરતાં પણ
વધારે સૂક્ષ્મ છે. આ પ્રહા અનેક પ્રકારે પ્રકાશે છે. તે જે કાંઈ
દૂર છે તેના કરતાં પણ વધારે દૂર છે; તથા સમીપતામાં
જોઈએ તો તે આપણા શરીરમાં જ છે. કારણ સમીપમાં
જે જુવે છે તે, આ પરપ્રહાને હૃદયાકાશરૂપી ગુહાને
વિશે અર્થાત્ બુદ્ધિમાં રહેલ જુવે છે. ૭.

ન ચક્ષુષા ગૃહ્યતે નાપિ વાચા નાન્યદસ્તપસા કર્મણા

વા । જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધસત્ત્વસ્તતસ્તુ તં પश्यते निष्कलं ध्या-
यमानः ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—આ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ચક્ષુનો વિ-
ષય નથી, તે વાણીનો વિષય નથી તેમ
અક્ષપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન બીજું ઇન્દ્રિયોનો પણ વિષય નથી.
તે તપ-ચાંદ્રાચણાદિનત અથવા કર્મનો
(અગ્નિહોત્રાદિનો) વિષય પણ નથી. પણ જેનું મન બ્રહ્મ-
જ્ઞાનરૂપી જ્યોતિષડે વિશુદ્ધ થયલું છે, તે નિષ્કલ અર્થાત્
વિભાગોથી રહિત એવા આ પરમાત્માનું ધ્યાન કરતો
છતો તેને જુવે છે. ૮.

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यां यस्मिन् प्राणः पञ्चधा सं-
विवेश । प्राणैश्चित्तं सर्व्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष
आत्मा ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:—જે શરીરમાં પાંચ પ્રકારે વહેતી થાયલો
પ્રાણ પ્રવેશ કરી રહેલો હોય છે, તે શરીરમાં રહેલો આ સૂક્ષ્મ
આત્મા, વિશુદ્ધ જ્ઞાનવડે જાણવા યોગ્ય છે. દરેક પ્રાણી
માત્રનું ચિત્ત પ્રાણોવડે જોતપોત થઈ રહેલું હોય છે. આ
ચિત્ત જ્યારે વિશુદ્ધ થાય છે ત્યારે આત્મા ચોતાની મેળે
તેમાં વ્યક્ત થાય છે. ૯.

यं य लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च
कामान् । तं तं लोकं जायते तांश्च कामांस्तस्मादात्माहं हर्षये-
दुभूतिकामः ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે મનુષ્ય વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો
થાય છે ત્યારે જે જે લોકની તથા જે
બ્રહ્મજ્ઞાનની ઉપાસના. જે કામનાઓની મનવડે તે સૃષ્ટિ કરે
છે, તે તે લોક તથા તે તે કામોને પ્રાપ્ત
થાય છે, માટે ભૂતિની ઇચ્છાવાળાએ, જે મનુષ્યને આત્મ-
જ્ઞાન હોય છે, તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૧૦.

इति तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ ૧ ॥ .

તૃતીય મુંડક.

દ્વિતીય ખંડ.

આત્મ ઉપાસકને રૂળ.

સ વેદૈતત્પરમં ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।
उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्त्तन्ति धीराः ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — તે વિદ્વાન્ ઉત્કૃષ્ટ તથા સર્વ કામનાઓના આશ્રયરૂપ આ બ્રહ્મને જાણે છે, કે જે બ્રહ્મમાં સમસ્ત જગત રહેલું છે, જે શુદ્ધરૂપ છે તથા જેના પ્રકાશે કરી સર્વ પ્રકાશે છે તુષ્ટા આદિ કામનાઓથી રહિત જે મુમુક્ષુઓ બ્રહ્મજ્ઞની ઉપાસના કરે છે તે બુદ્ધિમાનો શરીરની ઉત્પત્તિના કારણ રૂપ વીર્યનો ત્યાગ કરે છે, અર્થાત્ તેને માતાના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરવો પડતો નથી. ૧.

कागान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र
तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति
कामाः ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ -- વિષયનું મનન કરતો એવો જે કાંઈ કામનાઓની ઇચ્છા કરે છે તે પોતાની કામત્યાગ મુક્તિનું સાધન કામનાથી આવૃત્ત થયેલો તે તે વિષયોમાં જન્મને ધારણ કરે છે, પણ જેની કામના નિવૃત્ત થઈ હોય છે તથા વિષયમાંથી નિવૃત્ત થઈ વિધાવડે જેનું મન સરકાર ચુકત થયેલું હોય છે, તેની સર્વ કામનાઓનો અંત આવે છે. ૨.

नायमात्मा प्रवचने लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणोते तेन ह्यभ्यरतस्यैष आत्मा विवृणोते तनुं स्वाम् ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ આત્મા વેદના જ્ઞાનવડે, બુદ્ધિવડે તેમ જ અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રશ્રવણવડે લભ્ય

વેદાધ્યયનાદિથી જ્ઞાનનો અભાવ, થઈ શકતો નથી. (આ આત્માને ત્યારે પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન શું છે તે વિશે કહેવામાં આવ્યું છે કે) આત્માને જે મુમુક્ષુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે છે તે અભેદદર્શી પુરુષવડે જ આત્મા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તથા ગુરુની કૃપાવડે અનુગ્રહ કરાયલા મુમુક્ષુને આ પ્રકૃત આત્મા પોતાનું જ્ઞાનંદાત્મક સ્વરૂપ વ્યક્ત કરે છે. ૩.

ટીકા — જે આત્માને મુમુક્ષુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યાદિનો ખીછ રીતે અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે — ગુરુ મૂર્તિરૂપ પર આત્મા જે અધિકારીપર અનુગ્રહ કરે છે, તે અનુગ્રહ કરાયલા પુરુષ વડે આત્મા જાણવા યોગ્ય થઈ શકે છે. ૩

નાયમાત્મા વલહીનેન લભ્યો ન ચ પ્રમાદાત્તપસો વાપ્સલિ
જ્ઞાત્ । एतैरुपायैर्यતેત यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विज्ञेते
ब्रह्મધाम ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ — આ આત્મા બળથી રહિત એવા પુરુષથી પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, પ્રમાદે કરી આત્મજ્ઞાનના સાધનો પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, તે તપવડે પ્રાપ્ત થતો નથી તેમજ સંન્યાસ રહિત જ્ઞાનરૂપ તપવડે પણ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી. જે વિદ્વાન આ ઉપાયોવડે — બલ, અપ્રમાદ, સંન્યાસ યુક્ત જ્ઞાનરૂપ ઉપાયવડે પ્રયત્ન કરે છે, તેનો પ્રત્યક્ સ્વરૂપ ચૈતન્યાત્મા બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે

ટીકા — બળથી રહિત — ક્રમાદિ શત્રુઓનો પરાજય કરવારૂપ બળથી રહિત પ્રમાદે કરી અર્થાત્ વિપયાસક્રિતરૂપ પ્રમાદવડે સંન્યાસ રહિત ત્યાગથી રહિત અર્થાત્ આસક્રિતથી રહિત દેવળ મુખકજ્ઞાનવડે ૪

સંપ્રાપ્યૈનમૃપયો જ્ઞાનવૃક્ષાઃ કૃતાત્માનો વીતરાગાઃ પ્રજ્ઞાન્તાઃ
૧ તે સર્વગં સર્વવત્ પ્રાપ્ય ધીરા યુક્તાત્માનઃ સર્વમેવાવિશન્તિ

શબ્દાર્થ—જે ઋષિઓ આનંદરૂપ આત્માને મેળવી આત્મજ્ઞાને કરી તૃપ્ત થાય છે, જેઓએ બ્રહ્મને વિષે લય કેવી આત્માનું જ્ઞાન પૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કર્યું છે, રીતે પાય ? જેઓએ રાગનો ત્યાગ કરી દીધો છે તથા જેઓ શાંત ચિત્તવાળા અર્થાત્ જિતેન્દ્રિય છે, તે અધિકારી પુરૂષો એકાગ્ર ચિત્તવાળા થઈ તથા સર્વ વ્યાપક બ્રહ્માત્માને સર્વેત્ર પા ૧૧, સર્વરૂપ એવા બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે ૫

**વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થાઃ સંન્વાસયોગાદયઃ શુદ્ધસ-
ત્ત્વાઃ । તે બ્રહ્મલોકેષુ પરાન્તકોલ પરામૃતાઃ પરિમુચ્યન્તિ
સર્વે ॥ ૬ ॥**

શબ્દાર્થ—વેદાન્તથી ઉત્પન્ન થયેલા વિજ્ઞાનના અર્થને જેઓએ સમ્યક્ પ્રકારે જાણ્યા છે, જેઓનું અંત કરણ કર્મત્યાગ તથા યોગ અર્થાત્ બ્રહ્મનિષ્ઠાવડે શુદ્ધ થયું છે, તેવા સર્વ યતિઓ પોતાના છેવટના મૃત્યુસમયે પરમ અમૃત ભાવને પામે છે તથા બ્રહ્મમાં લય પામી જન્મ મરણાદિના દ્વેરામાંથી તેઓ મુક્ત થાય છે અર્થાત્ ઉપાધિનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મની આથે એક ભાવને પામે છે. ૬

ટીકા—બ્રહ્મલોક જો કે એક છે, છતાં તેને બહુ વચનાત આપરવામાં આવ્યો છે, તેનું કારણ એ કે, તે એક છતાં તેના અનેક પ્રકારે ભાસ થાય છે ૬.

**ગતાઃ કલાઃ પશ્ચદશ પ્રતિષ્ઠા દેવાશ્ચ સર્વે પ્રતિદેવતાસુ ।
કર્માણિ વિજ્ઞાનમયશ્ચ આત્મા પરેઽન્યયે સર્વે એકીભવન્તિ ॥ ૭ ॥**

શબ્દાર્થ—વિદ્વાનની મુક્તાવસ્થાને સમયે તેની ચંદ્ર કળાઓ—ગ્રાણુ, શ્રદ્ધા, પૃથ્વી, અપ, મોક્ષનો પ્રકાર તેજ, વાયુ તથા આકાશ, ઇન્દ્રિયો, મન, અન્ન, વીર્ય, તપ, મત્ર, કર્મ તથા લોક આ સર્વ કળાઓનો પોતપોતાના કારણમાં લય થાય છે

તથા સર્વે ઇન્દ્રિયોનો લય તેના અધિષ્ઠાતા દેવોમાં થાય છે. આ સમયે વિજ્ઞાન સ્વરૂપ એવો આત્મા તથા કર્મો બંને, પરરૂપ, અવ્યયરૂપ તથા સર્વરૂપ એવા પરમાત્મામાં એકરૂપે થઈ જાય છે. ૭.

ટીકા:—આત્મા ખરું જોતાં વિજ્ઞાનમય છે, છતાં તેને શુદ્ધિરૂપ ઉપાધિવાળો જે કહેવામાં આવે છે, તે કેવળ અવિદ્યાના દોષને ક્ષીણે જ છે. ૭

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नागरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:—જેવી રીતે વહેતી એવી નદીઓનો સ-

મુદ્રમાં જ્યારે લય થઈ જાય છે

પરમાત્માની સાથે ત્યારે તેઓ પોતાનાં નામરૂપાદિનો ત્યાગ

અક્યમાવ

કરે છે. તે જ પ્રમાણે અધિકારી મનુષ્ય

શ્રેષ્ઠના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ એવા દિવ્ય પુ-

રૂપને જ્યારે પામે છે ત્યારે તે પોતાના નામરૂપાદિથી

રહિત થાય છે. ૮

त यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । नारयाब्रह्म-
वित्तुले भवति । तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रान्ध्र्यो वि-
मुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ:—જે કોઈ આ પરમ બ્રહ્મને ઓળખે છે

તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. આવા બ્રહ્મવેત્તાના

મોક્ષમાં પ્રતિબંધનો કુળમાં કદી બ્રહ્મને નહિ ઓળખ-

અભાવ.

નાર કોઈપણ ઉત્પન્ન થતો નથી. તે

શોક તથા પાપનું ઉત્ક્રમણ કરે છે તથા

હૃદયાકાશને વિશે રહેલા બંધનોમાંથી તે મુક્ત થઈ અમૃ-

તરૂપ થઈને રહે છે. ૯.

तदेतद्वचाऽभ्युक्तं क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः । स्वयं
जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तस्तेषामेवૈતાં ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं
विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ:—ઋગ્વેદના એક મંત્રમાં નીચે પ્રમાણે
 કહેવામાં આવ્યું છે—જેઓ નિષ્કામ કર્મ
 બ્રહ્મવિદ્યા જાને કહેવી? કરનારા હોય છે, વેદમાં જેઓ
 કુશળ છે તથા જેઓ સગુણ બ્રહ્મના
 ઉપાસક છે, જેઓ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ એક ઋષિ અર્થાત્ અ-
 ગ્નિને હુવિ આપે છે તથા જેઓએ શિરોમત (મસ્તકપર
 અગ્નિને ધારણ કરવારૂપ મત) વિધિપુરઃસર કર્યું છે તેવા
 અધિકારયુક્ત શિષ્યને જ શુરુએ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ
 કરવો જોઈએ. ૧૦.

તદેતત્ સત્યમૃપિરહ્નિરાઃ પુરોવાચ નૈતદ્દર્શીર્નવ્રતોઽધીતે ।
 નમઃ પરમન્નપિભ્યો નમઃ પરમન્નપિભ્યઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—અંગિરા નામના ઋષિએ શૌનક મુનિને
 આ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. જેણે પોતાનું (શિરોમત)
 કીધું નથી, તેવાએ આ બ્રહ્મવિદ્યા સંબધી ઉપનિષદનું
 કદી અધ્યયન કરવું નહિ. જે પરમ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર
 બાણુવાવાળા છે, તેવા મહાન્ ઋષિઓને હું નમસ્કાર કરું
 છું. તેવા મહાન્ ઋષિઓને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૧.

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षिभिर्यजत्राः ।
 सिर्यैरङ्गैस्तुष्टुवा ५ सस्तनुभिः । व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
 स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति
 नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः । स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधानु ॥ ओम्
 शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥ ५ ॥

તૈત્તિરીય ઉપનિષત્.

ભૂમિકા.

આ તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ કૃષ્ણ યજુર્વેદ શાખાના તૈત્તિરીય આરણ્યકમાથી નીકળ્યું છે તેમ અથર્વ ઉપનિષદોના સમૂહમાં આ ઉપનિષદનો ઘણો ખરો ભાગ ભેવામાં આવે છે આરણ્યકમાં એનું જૂઠું નામ આપવામાં આવ્યું નથી, પણ અથર્વવેદ ઉપનિષદમાં આ ઉપનિષદના બે વિભાગો પાડ્યા છે. પ્રથમના બે અધ્યાયોનું નામ આનંદ વદલી પાડવામાં આવ્યું છે તથા ત્રીજા અધ્યાયનું નામ ભૃગુવદલી આપવામાં આવ્યું છે. શ્રી શંકર ભગવાને પ્રથમાધ્યાયનું નામ શિક્ષા વદલી પાડ્યું છે તથા દ્વિતીયાધ્યાયનું નામ બ્રહ્માનંદ વદલી પાડ્યું છે, પણ ત્રીજા અધ્યાયનું જૂઠું નામ આવ્યું નથી.

આ તૈત્તિરીય ઉપનિષદના બે ભાગો છે—નિર્ગુણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન, જેને ઉપનિષદ્ કરી કહેવામાં આવે છે તેનો તથા તે બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પ્રવેશ થવાનું સાધન, આમ બે વિભાગો પડે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનમાં શિષ્યને દાખલ કરવા પૂર્વે ઉપદેશપરંપરાનું ધાર્મિક તથા માનસિક કેળવણી આપવી જોઈએ, જે વેદાત શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે આ પ્રથમાધ્યાયમાં અર્થાત્ શિક્ષા વદલીમાં દર્શાવવામાં આવી છે વૈદિક શબ્દોના માત્રા તથા સામ આદિ કેવા પ્રકારના છે, તે સંબંધી અમુક શબ્દો જે વેદાત સિદ્ધાંતના તત્ત્વોને પ્રકટ કરનારા છે તથા જેનાવડે મન જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય બને છે, તેની ઉપાસના સંબંધી, સર્વ વેદોમાં રહેલા ખરા ભાવને દર્શાવનારા સર્વ લાક્ષણિક શબ્દોમાં પરમ પવિત્ર મનતા ઉચ્ચાર શબ્દની ઉપાસના સંબંધી, જીવ, જડસૃષ્ટિ તથા અન્ય દેવોને લગતા બ્રહ્મના ચિંતનસંબંધી, તેમ જ કર્મની, વેદના

અધ્યયનની તથા શાસ્ત્રના વચન પ્રમાણે ધાર્મિક જીવનની આવશ્યકતા સંબંધીનું વર્ણન આ પ્રથમોધ્યાયની શિક્ષા વલ્લીમાં કરવામાં આવ્યું છે. દુઃકમાં કહીએ તો વેદોનું અધ્યયન કરવાથી, વેદવિહિત કર્મો કરવાથી તથા ધાર્મિક જીવન ગુજારવાથી આ ત્રણ પ્રકારના સાધનોવડે જ, મન શ્રદ્ધાજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય થાય છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં દેવા પ્રકારના સિદ્ધાંતનો સમાવેશ થયેલો છે, તે આ બીજા અધ્યાયમાં અર્થાત્ બ્રહ્માનંદ વલ્લીમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ બ્રહ્માનંદ વલ્લીમાં દેવા પ્રકારનો આશય રહેલો છે, કઈ કઈ બાબતોમાં તે વેદાંત શાસ્ત્રથી જુદું પડે છે તથા યહ કઈ બાબતોમાં બેઉ મળતા આવે છે, તે બોલી કહાડવા માટે સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે વેદાંતનો દેવા પ્રકારનો સિદ્ધાંત છે તે જાણવો આવશ્યક છે. આ હેતુથી વેદાંતસારમાંથી કેટલોક સાર આ રથળે આપવો આવશ્યક છે.

વેદાંત પ્રમાણે જગતના કારણરૂપ, સર્વ તત્ત્વના કારણરૂપ અથવા અરેખરું કહીએ તો સર્વ તત્ત્વરૂપ બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા છે. આ પરમાત્મા નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે. તે દેવળ આત્મારૂપ છે અથવા વેદાંત પ્રમાણે દર્શાવતાં તે દેવળ સત્, ચિત્—કર્તા લોકતાદિથી રહિત તથા આનંદરૂપ છે. આ પરમાત્મના સિવાય અન્ય દરેક વસ્તુ અસત્ રૂપ તથા અવિધારૂપ છે. મૂળ સ્વરૂપની અંદર જે જગતને જોઈએ તો તે અવિધારૂપ છે આ જગતનું સ્વતંત્રરૂપ અસ્તિત્વ હોતું નથી. પણ ઈશ્વરરૂપી કારણ કે જેને આશ્રયીને તે રહેલું છે, તેનાવડે તે અસ્તિત્વ લોગવે છે. આ જગત્ સત્, રજ તથા તમ આ ત્રણ પ્રકારના ગુણોવાળું છે. આ ત્રણ ગુણો જગતના અસ્તિત્વની ત્રણ ઉપાધિરૂપ છે. અવિદ્યા બે પ્રકારની છે—સમષ્ટિરૂપ અવિદ્યા, જેમાં સર્વ અવિદ્યાને એકરૂપ માનવામાં આવે છે તથા વ્યષ્ટિરૂપ અવિદ્યા

જેમાં દરેક જીવને વિશે રહેલી અવિદ્યા પ્રધરૂપ માનવામાં આવે છે. સમષ્ટિ અવિદ્યારૂપે પરમાત્મા સર્વદા તથા સર્વ શક્તિમાન છે. આ રીતે જોતાં તેમાં સૃષ્ટિના સર્વ ગુણોનો સમાવેશ થાય છે તથા જગતના નિયામક કહેવાય છે અર્થાત્ ઇશ્વરને નામે જોળખાય છે. વ્યપ્તિ અવિદ્યારૂપે પરમાત્મા જીવરૂપે તથા અસંપૂર્ણ ચેતનારૂપ અથવા પ્રજ્ઞારૂપ કહેવાય છે. સમષ્ટિ અવિદ્યા ઇશ્વરના કારણ શરીરરૂપે છે અર્થાત્ સર્વ સષ્ટ ભૂતોના કારણરૂપ છે. વ્યપ્તિ અવિદ્યા ક્ષિત્ત લિન્ન દેહોરૂપ છે. કારણ કે શરીરમાં સર્વ આનંદનો સમાવેશ થતો હોવાથી તેને આનંદધનરૂપ કહેવામાં આવે છે તથા તે અવિદ્યા-માયા સર્વને વેદિત થઈને રહેલી છે. આ માયામાંથી પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ એ પાંચ લૈતિકવાળાં શરીરો ઉત્પન્ન થયાં. આ સ્થૂલ ભૂતોમાંથી દરેક મહાભૂત અવિદ્યાત્રાણા ત્રણ ગુણોવડે યુક્ત છે તથા તે ક્રમે કરી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધવાળા વિશેષ ગુણોએ કરી યુક્ત છે. આ વિશેષ ગુણોને તન્માત્રાઓ તથા સૂક્ષ્મ ભૂતો કહેવામાં આવે છે. આ સૂક્ષ્મ ભૂતો, સ્થૂલ ભૂતો કે જેનાવડે દૈશ્ય શરીરો બને છે તેનાથી લિન્ન સ્વભાવવાળા છે. પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતોમાં સત્ત્વ ગુણના સંયુક્ત અંશોમાંથી મન ઉત્પન્ન થાય છે. સત્ત્વ ગુણના પૃથક્ પૃથક્ અંશમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો-શ્રોત્ર, ચક્ષુ, જિહ્વા, ઘ્રાણ તથા ત્વક્ આ પાંચ ઉત્પન્ન થઈ છે અર્થાત્ સત્ત્વગુણના એક અંશમાંથી શ્રોત્ર થયા છે તથા તેનો સ્વામી આકાશ છે. સત્ત્વ-ગુણના એક અંશનાંથી ચક્ષુ થયાં છે તથા તેનો સ્વામી અગ્નિ છે. રજોગુણના પૃથક્ પૃથક્ અંશોમાંથી પાંચ કર્મેન્દ્રિયો થઈ છે, જેમકે પાદ, પાણિ, પાચુ, ઉપસ્થ તથા વાક. રજોગુણના સંયુક્ત અંશોમાંથી પાંચ પ્રાણો-જેવા કે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન તથા સમાન થયા છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સાથે બુદ્ધિને બુદ્ધિકૌશ અથવા આત્મકૌશ કરી કહેવામાં આવે

છ.કર્મેન્દ્રિયોની સાથે મન મળવાથી તેને મનોક્રોશ કરી કહેવામાં આવે છે. કર્મેન્દ્રિયોની સાથે પાંચ પ્રાણો મળવાથી તેને પ્રાણક્રોશ કરી કહેવામાં આવે છે. આ ત્રણ ક્રોશો જ્યારે સંયુક્ત થાય છે ત્યારે આત્માનું સૂક્ષ્મ શરીર બને છે, જે શરીર દેહાંતરપ્રાપ્તિને સમયે પાણ કાયમ રહે છે. વળી આ સૂક્ષ્મ શરીર સમષ્ટિ અથવા વ્યષ્ટિરૂપ હોય છે. જેમ માતીની માળામાં એક જ દોરો સર્વ માતીમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલો હોય છે, તેવીજ રીતે એક આત્મા સર્વમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલો હોય છે, ત્યારે તે આત્મા અથવા ઈન્દ્રિયરને સૂત્રાત્મા કરી કહેવામાં આવે છે અથવા વ્યષ્ટિરૂપે વ્યાપ્ત હિરણ્યગર્ભને તેજસ કરી કહેવામાં આવે છે. આ તેજસ તથા સૂત્રાત્મારૂપ શરીરો ખડું જોતાં કેવળ એકરૂપ છે. સ્વપ્નને વિશે જાગ્રતાવસ્થાના વિચારોની પરંપરારૂપે આ ત્રણ ક્રોશો રહેલા હોય છે તથા સ્વપ્નમાં સૂત્રાત્મા તેમજ તેજસ આત્મા સૂક્ષ્મ વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરી શકે છે.

પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાંથી પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ આ સ્થૂલ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે તથા સ્થૂલ ભૂતોમાંથી અનેક લોકો જેવા કે સ્વર્ગ પૃથ્વી વગેરે તથા વિવિધ શરીરો જેમાં કે મનુષ્યો તથા પ્રાણીઓ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્થૂલ શરીરોને વિશે સમષ્ટિરૂપે રહેતા આત્માને વૈશ્વાનર અથવા વિરાટ કરી કહેવામાં આવે છે તથા વ્યક્તિ શરીરને વિશે રહેતા આત્માને વિશ્વ કહેવામાં આવે છે. સ્થૂલ શરીરને અન્નમય ક્રોશ કહેવામાં આવે છે. આ સ્થૂલ શરીરને વિશે સ્થૂલ વિષયોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે માટે તેને જાગ્રતરૂપ કહેવામાં આવે છે. બુદ્ધિની પાંચ ઈન્દ્રિયોની સહાયતાથી શબ્દ સ્પર્શદિનો જાગ્રતાવસ્થામાં વૈશ્વાનર તથા વિશ્વ ઉપયોગ કરે છે.

સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ તથા કારણ શરીરોના સમષ્ટિરૂપને એક મહાન જગત્સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે તથા વિશ્વથી લઈ ઈશ્વર સૂધીના આત્માને કેવળ એક આત્મારૂપ જાણવો.

આ પ્રમાણેનાં વેદાન્ત સારના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસની સાથે તંત્રિરીય ઉપનિષદ કેટલી હદસૂધી મળતું આવે છે, તે ઉપનિષદમાં રહેલો સાર આપ્યા પછી દર્શાવીશું.

દ્વિતીય વદલી ઋગ્વેદના મુખ્ય મંત્રથી શરૂ થાય છે, જે મંત્ર આખા ઉપનિષદના સારરૂપ છે, એમ શ્રી શંકર લગવાને દર્શાવ્યું છે, - જે બ્રહ્મ સત્સ્વરૂપ, જ્ઞાનરૂપ, અનંતરૂપ તથા જે અનંત આકાશને વિશે બુદ્ધિરૂપ ગુહાનેવિશે રહેલો છે, તેને જે કોઈ જાણે છે, તે એકદમ સર્વ કામના-ઓનો લોકતા થાય છે તથા સર્વદા બ્રહ્મસ્વરૂપ બને છે.

આ અનંત આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ છે, આકાશમાંથી વાયુની, વાયુમાંથી અગ્નિની, અગ્નિમાંથી જળની, જળમાંથી પૃથ્વીની, પૃથ્વીમાંથી ઓષધિઓની, ઓષધિમાંથી અન્નની, અન્નમાંથી ખીજની તથા ખીજમાંથી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે. સર્વ પ્રાણીમાત્રોની અન્નથી ઉત્પત્તિ થાય છે તથા અન્નનેવિશે પાછા તેઓ લયલાવને પામે છે. આ જાણવાને માટે અન્ન એ જ બ્રહ્મરૂપ છે તે જ્ઞાનનું પ્રથમ પગથિયું છે. પ્રાણ જે અન્નના કરતાં વધારે અંતરાત્મારૂપ છે, તેને બ્રહ્મરૂપે જાણવા, એ જ્ઞાનનું દ્વિતીય પગથિયું છે. મન જે પ્રાણના કરતાં વધારે અંતરાત્મારૂપ છે, તેને બ્રહ્મરૂપે જાણવા, એ જ્ઞાનનું તૃતીય પગથિયું છે. બ્રહ્મને વિજ્ઞાનરૂપ માનવા, એ જ્ઞાનનું ચતુર્થ પગથિયું છે. વિશ્વાત્માથી માંડી જીવાત્મા સૂધીની સર્વ સિન્નતાનો જેને વિશે નાશ થાય છે, એવા આનંદને બ્રહ્મરૂપ માનવો, એ જ્ઞાનનું પાંચમું પગથિયું છે.

હવે આ પ્રમાણેના પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે - શું અવિદ્યાવાન મનુષ્ય મૃત્યુ પછી પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે ?

તથા જો એમ ન થતું હોય તો જો મનુષ્ય પરમાત્માને ઝાળખે છે, તે જ શુ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે?

બ્રહ્મ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ કર્યા પછી તેનેવિશે પ્રવેશ કર્યો. આથી તે સૃષ્ટિરૂપ તેમ જ સંપ્રાપ્તિરૂપ છે. સર્વ પ્રકારની વિશેષતાઓ જે જોવામાં આવે છે, તે સૃષ્ટિની પૂર્વ વ્યક્તરૂપ અસ્તિત્વમાં નહીંતી. અવ્યક્તરૂપે આ વિશેષતાઓ એક જ હતી. આથી જગતને બ્રહ્મના જગતરૂપ માનવું જોઈએ. અવિકારી તથા નિત્ય એ જ બ્રહ્મ, જગતની પ્રતિષ્ઠારૂપ છે. બ્રહ્મ વિના કંઈ પણ અસ્તિત્વરૂપ હોતું નથી. કંઈપણ વસ્તુ ચૈતન્યરૂપે હોતી નથી તથા તેમના વિના સર્વ પ્રાણી માત્રનો નાશ થઈ જાય છે. બ્રહ્મ તથા જીવ એક છે, આ રીતનું જ્ઞાન સર્વ લયમાંથી મુક્ત કરે છે. કારણ તેમ થવાથી પોતાનો આત્મા બીજા જીવોથી ભિન્ન છે, આ રીતનો વિચાર નાશ પામે છે તથા દ્વિતીયપણ્યથી-ભિન્નતાથી લયની ઉત્પત્તિ થાય છે. બીજું જે પરમાત્માને ઝાળખતું નથી, તે લયને પાત્ર હોય છે, કારણ તેનેવિશે ભિન્નતા સ્થિતિ કરીને રહેલી હોય છે.

જ્ઞાન તથા જીવિતના પ્રમાણમાં આનંદ અનેક પ્રકારનો છે. મનુષ્યોને, મનુષ્યગધર્વોને, દેવગંધર્વોને, પિતૃ-રોને, આબ્જાનદેવોને, કર્મદેવોને, ઇન્દ્રને, ધૃત્વસ્પતિને, પ્રજાપતિને તથા બ્રહ્મને, તેઓના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં આનંદ હોય છે. જે મનુષ્યને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય છે તે બ્રહ્મભાવને પામે છે. તેનો સર્વ લય નિવૃત્તિને પામે છે.

દ્વિતીય અધ્યાયમાં બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી જે કંઈ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે તેની કેવળ પુનરાવૃત્તિ આ તૃતીયવહ્નીને વિશે છે. આ પરથી ખુલ્લું માલમ પડે છે કે, બ્રહ્મજ્ઞાન કંઈ સહજ પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ કેટલીક અવસ્થાઓ હોય છે, જેને પહોંચવાથી મનુષ્ય બ્રહ્મસંબંધી ઉચ્ચતર વિચારોને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અવસ્થાને પહોંચ-

વાને માટે સાધનોમાં તપશ્ચરણ છે. યોગની સાધના અથવા એવા પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, તેને તપશ્ચરણ કહેવામાં આવે છે. તૃતીયવર્ણીમાં કાંઈ નવીન જાળત આવતી નથી, પણ પૂર્વે જે જ્ઞાન દર્શાવવામાં આવ્યું છે, તેની કેવળ પુનરાવૃત્તિ કરવામાં આવી છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદને વિશે વેદાંતસંબંધી ખાસ ઉચ્ચતર વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે જેમ બીજાને વિશે વૃક્ષ રહેલું હોય છે, તેમ આ ઉપનિષદમાં વેદાંતશાસ્ત્રના મૂળ તત્ત્વો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. પરમાત્મારૂપ તથા જડ જગતથી કેવળ ભિન્નરૂપે ગ્રહણનો વિચાર સ્પષ્ટપણે આમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ગ્રહણને સર્વ તત્ત્વના કારણરૂપ તથા જગતમાં તેને ઉત્પન્નકર્તા તથા પાલનકર્તા વર્ણવવામાં આવેલ છે. પરમાત્માની પ્રથમ સ્થિતિરૂપે પંચ મહાભૂતો, જેમાંથી સર્વ પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે જ રીતે પંચ કોશો જેમાં એકને બીજાનો આશ્રય છે તથા જેનાવડે આત્મા વેદિત થયેલો છે, તેનું આમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે આમાં કેટલીક ભિન્નતા બાકી રહેલ છે. જેમકે સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ ભૂતોની વચ્ચે રહેલી ભિન્નતાઓ દર્શાવવામાં આવી નથી. તેમ જ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ ભૂતોમાંથી મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો તથા પ્રાણોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ છે, તેનું સ્પષ્ટપણે આમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી. પંચકોશો, પંચ મહા ભૂતોની સાથે તથા આત્માની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ ધરાવે છે, તે વિષે આમાં સમજાવવામાં આવ્યું નથી તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં આપવામાં આવેલા ઉદ્દેશોની પરંપરા વિષે વિચાર કરીએ છીએ તો એમ લાગે છે કે, આ ઉદ્દેશો કેટલક ભૂતોના કે સર્વ ભૂતોના વિકારોરૂપ નથી, પણ કેવળ પૃથ્વીના વિકારો રૂપ છે. વળી કોઈ પણ સ્થળે

દર્શાવવામાં નથી આન્ધુ' કે, કોશોની ઉત્પત્તિ અન્ય ઉદ્ભવોથી સ્વતંત્રરૂપે છે. આથી ન્યાયપૂર્વક એમ અનુમાન બાંધી શકાય છે કે, તે કોશો પંચ મહાભૂતોના વિહાર રૂપે છે.

૩૧. વેળર નામના અંગ્રેજ વિદ્વાનનું માનવું એવું છે કે, તૈત્તિરીય ઉપનિષદનો પ્રથમ ભાગ એક બીજા ભાગોની સાથે સંબંધ ધરાવતો નથી. આખા ઉપનિષદની રચના નિયમયુક્ત છે, પણ આ માંડેલા ઘણા વિચારો કાલ્પનિક છે તથા બ્રહ્મ સંબંધીનું સ્વરૂપ બહુ જ પૂર્ણપણે દર્શાવવામાં આન્ધુ' નથી.

આ તો સત્ય છે કે, વેદાંત સિદ્ધાંતના જ્ઞાનને માટે આ ઉપનિષદનો પ્રથમ ભાગ જેવો જોઈએ તેટલો ઉપયોગી નથી, છતાં સર્વ ઉપનિષદોના અને વેદાંતના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પૂર્વે પ્રથમ જ્ઞાનના અધિકારી બનવાની જરૂર છે તથા તેટલા માટે પ્રાથમિક જ્ઞાન પ્રથમ સંપાદન કરવું જોઈએ, જે આ ઉપનિષદના પ્રથમ ભાગમાં દર્શાવવામાં આન્ધુ' છે. આથી બીજા ઉપનિષદોના કરતાં આનેવિશે રચના ઘણી જ નિયમ રૂરસર છે. જેવી રીતે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં જ બ્રહ્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ કરવાની વચ્ચે જ પ્રથમનું જ્ઞાન નહિ સંપાદન કરેલું, એવા જિજ્ઞાસુઓએ વારંવાર અટકાવ નાંખ્યા કર્યો છે. આ તો સત્ય છે કે, આ ઉપનિષદની રચના જેવી જોઈએ તેવી છે. જેવી રીતે વાક્યોની રચના પૂર્વે વિચારની જરૂર છે, તેવી રીતના નિયમ પ્રમાણે કેટલાંક ઉપનિષદો ઘણા જ સારા પ્રાસોની અંદર રચવામાં આવ્યા છે, છતાં તેમાં જેવો જોઈએ તેવો નિયમ રાખ્યો નથી.

લિન્ન લિન્ન દેવોના સંબંધમાં ઘણા કાલ્પનિક વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે, છતાં આ સર્વ દેવો વેદોમાં કહેવામાં આવેલા છે તથા આ તો કુદરતી નિયમ

છે કે, તે જ દેવોને વેદાંતના ઉપદેશને વિશે દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. ઉપનિષદો વેદમાં રહેલા દેવોને કબુલ કરે છે, પણ તે કેવળ નામ માત્રે જ કરી, પણ સાત્ય રીતે નહિ. ઉપનિષદમાં વસ્તુસ્વરૂપ વિશે દેરફાર છે. દેવોને વિશે અનંતપણું તથા સ્વતંત્રપણું નહિ હોવાથી તેઓને ધ્વજના કરતાં નિમ્ન સ્થિતિએ ગણેલા છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં દર્શાવેલા વિચારો ખીલ ઉપનિષદોના જેવા જ છે. માત્ર ફેર એટલો જ છે કે, આ ઉપનિષદમાં વિચારો ઘણા જ નિયમપૂર્વક ગોઠવવામાં આયા છે. જેમ ખીલ ઉપનિષદોમાં વિચારોની પરાકાષ્ઠા દર્શાવવામાં આવી છે, તેવી જો કે આ ઉપનિષદમાં નહિ હોય, છતાં વેદાંતતત્ત્વ દર્શાવનારા ઉપનિષદોની અંદર આ ઉપનિષદ પ્રથમ પંક્તિએ મૂકવા થોડા છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદ.

શિક્ષા વર્ણી-પ્રથમ અનુવાક.

દેવતાઓની સ્થિતિ.

ૐ શં નો મિત્ર શં વરુણઃ । શં નો ભવત્વર્યમા । શં ન
 ઇન્દ્રો વૃહસ્પતિઃ । શં નો વિષ્ણુરુદ્રક્રમઃ । નમો વ્રહ્મણે । નમસ્તે
 ધાયો । ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં વ્રહ્માસિ । ત્વામેવ પ્રત્યક્ષં વ્રહ્મ વદિષ્યામિ ।
 શ્રુતં વદિષ્યમિ । સમ્ય વદિષ્યામિ । તન્માયવતુ । તદ્વત્તારમવતુ ।
 અવતુ મામ્ । અવતુ વક્તારમ્ ॥ ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥

શુદ્ધાર્થ-મિત્ર અમારું સુખ કરનાર થાઓ, વરુણ અમારું
 સારું કરો, અર્યમા અમારું સારું, કરો ઇન્દ્ર તથા વૃહસ્પતિ
 અમારું સારું કરો, સર્વ વ્યાપક શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન અમારું સારું
 કરો. ધ્વજને નમસ્કાર છે. હે વાયુ દેવ ! આપને નમસ્કાર
 છે. આપ પ્રત્યક્ષ ધ્વજદેવરૂપે છો આપને પ્રત્યક્ષ ધ્વજદેવ
 રૂપ કહીશ. હું આપને પ્રાણવાયુરૂપ કહીશ. હું આપને

સત્યરૂપ કહીશ. સમપ્રિરૂપ બ્રહ્મદેવ વ્યપ્તિરૂપ મારું પાલન કરો. વક્તાનું (આચાર્યનું) પાલન કરો, બ્રહ્મદેવ મારું રક્ષણ કરો, વક્તાનું બ્રહ્મદેવ રક્ષણ કરો, ઓ શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ.

ટીકા:—શ્રી શંકર ભગવાનના મત પ્રમાણે મિત્ર એ પ્રાણના અધિષ્ઠાતા તથા દિવસના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. વરણ એ અપાનના તથા શત્રિના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. અર્પમા ચક્ષુના તથા સૂક્ષ્મના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. ઇન્દ્ર બળના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. બૃહસ્પતિ વાણી તથા બુદ્ધિના અધિષ્ઠાતા દેવ છે તથા શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન પાદના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. અહીં વાયુને બ્રહ્મરૂપે કહેવામાં આવ્યા છે, તે કેવળ સ્તુતિને અર્થે છે. જ્ઞાનની અંદર યતાં વિધિ દાળવા માટે શાંતિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ત્રણવાર શાંતિ કહેવાનું કારણ એ છે કે, વિધિ ત્રણ પ્રકારનાં છે—આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક. ૧.

દ્વિતીય અનુવાક.

શિક્ષાનું વ્યાખ્યાન.

ૐ શીક્ષાં વ્યાख्याસ્વામઃ । વર્ણઃ સ્વરઃ : માત્રા વલ્લમ્ ।
સામ સન્તાનઃ । इत्युक्तઃ શીક્ષાધ્યાયઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—હવે આપણે શિક્ષાનું વ્યાખ્યાન કરીશું. વર્ણ, સ્વર, માત્રા, બળ, સામ તથા સંતાન આટલું શિક્ષાધ્યાયમાં કહેવામાં આવેલું છે. ૧

ટીકા:—વર્ણાદિના ઉચ્ચારવિશે જેમાં કહેવામાં આવ્યું હોય, તેને શિક્ષા કહી કહેવામાં આવે છે. કકાર આદિકને વર્ણ કહેવામાં આવે છે, અકારાદિને સ્વર કહેવામાં આવે છે, હસ્વાદિને માત્રા કહેવામાં આવે છે, મધ્યમ રીતે વર્ણનો ઉચ્ચાર કરવો તે સામ કહેવાય છે, સ્પષ્ટપણે સમજ પડવા સારુ અગત્યપૂર્વક જે ઉચ્ચાર થાય તેને બલ કહી કહેવામાં આવે છે, ત્યાં સંધિ થતી હોય ત્યાં સંધિ કહી ક્રમ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરવો તેને સંતાન કહી કહેવામાં આવે છે. ૧

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

તૃતીય અનુવાક.

સંહિતાની ઉપાસના.

સદ નૌ યજઃ । સદ નૌ બ્રહ્મવર્ચસમ્ । અયાતઃ સંહિતાયા
 ચપનિપદે વ્યારૂપાસ્યામઃ ॥ પચ્ચસ્ત્રચિકરણેષુ । અધિલોકમધિ-
 જ્યોતિષમધિવિદ્યમધિપ્રજપદ્યાત્મમ્ । તા મહાસંહિતાં દત્વાચક્ષતે ।
 અપાધિલોકમ્ । પૃથિવી પૃથ્વરૂપમ્ । દ્યૌરુચ્ચરૂપમ્ । આકાશઃ
 સન્ધિઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થઃ—અમારા બન્નેનો અર્થાત્ ગુરુ અને શિષ્યો
 નો યથા વૃદ્ધિને પામે. અમને બન્નેને વેદાંતના જ્ઞાનવાળું
 તેજ સરખું પ્રાપ્ત થાઓ. હવે આપણે સંહિતાની ઉપા-
 સનાવિશે આરંભ કરીશું. આ સંહિતાના પાંચ વિષયો
 છેઃ—અધિલોકનો વિષય, અધિજ્યોતિનો વિષય, અધિવિ-
 દ્યાનો વિષય, અધિપ્રજનો વિષય તથા અધ્યાત્મનો વિષય.
 આ સર્વ વિષયોને મહાન્ સંહિતા કરી કહેવામાં આવે છે.
 હવે પ્રથમ અધિલોકના વિષય સંબંધી કહેવામાં આવે છે.
 તેમાં પૃથ્વી એ પ્રથમ વર્ણરૂપ અર્થાત્ સંરૂપ છે, સ્વર્ગ
 એ છેવટના વર્ણરૂપ અર્થાત્ તારૂપ છે તથા આકાશ
 એ બે વર્ણોના સંધિરૂપ અર્થાત્ સિદ્ધરૂપ છે. ૧

ટીકાઃ—સંહિતા શબ્દનો અર્થ અનેક વર્ણનો સંગોગ કે જેથી
 શબ્દ બને છે, અનેક શબ્દોનો સંગોગ કે જેથી વાક્ય બને છે,
 અનેક વાક્યોનો સંગોગ કે જેથી એક નિગદ્ય બને છે, તે છે. નિગદ્યને
 એક બીજાના વિચારોની પ્રરંપરા દર્શાવવામાં આવે છે. આ જ પ્રમાણે
 સંહિતાના સંબંધમાં છે. સંહિતાનો અર્થ અહીં ઋગ્વેદાદિ સૂતોનો
 સમૂહ છે. દરેક લિન્ન લિન્ન શાખાઓને વિશે રહેલાં સૂતોના
 સમૂહને સંહિતા કરી કહેવામાં આવે છે. દર્શાવે તરીકે સંહિતા
 પાંચરૂપ હોય છેઃ—જેમકે દક્ષિણ-સુ. તારા વિભાગ ॥૨૩૬ પુ.
 આમાં ૬ વર્ણરૂપે પૃથ્વી, સ્વર્ગ, તારાવર્ગે સ્વર્ગ લેવું તથા સ્વર્ગ એવે

પૃથ્વીના સધિરૂપ એ 'વર્ણુવડે વાયુ' લેવો' જેમાં સંહિતા હોય છે તથા સયોગવાળી વસ્તુઓ-મોટા વિસ્તારનાળા હોય છે જેમકે પૃથ્વી, ત્યારે તેને મહા સંહિતા કરી કહેવામા આવે છે ૧

વાયુઃ સન્ધાનમ્ । इत्यधिलोकम् । अथाधिज्योतिषम् ।
अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः सन्धिः । वैद्युतः
सन्धानम् । इत्यधिज्योतिषम् । अथाधिविद्यम् । आचार्य्यं पूर्व-
रूपम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—વાયુ આ સંગમના સાધનરૂપ છે આ રીતે અધિલોક સળધી વિષય થયો. હવે અધિજ્યોતિષ વિષય સળધી કહેવામા આવે છે. અગ્નિ પ્રથમ વર્ણુ અર્થાત્ સરૂપ છે, આદિત્ય છેલ્લા વર્ણુરૂપ અર્થાત્ તારૂપ છે, જળ સંગમરૂપ અર્થાત્ હિરૂપ છે, તથા વિદ્યુત્ સંયોગના સાધનરૂપ છે આ રીતે અધિજ્યોતિષ સળધીનો વિષય છે હવે અધિવિદ્યાનો વિષય સાંભળો શુરૂ પ્રથમ વર્ણુ સરૂપ છે ૨

अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या सन्धिः । प्रवचनसन्धानम् ।
इत्यधिविद्यम् । अथाधिप्रजम् । मातापूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् ।
प्रजा सन्धिः । प्रजननसन्धानम् । इत्यधिप्रजम् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—શિષ્ય છેલાવર્ણુ (તા)રૂપ છે, 'વિદ્યા સંધિરૂપ છે તથા વેદ સંધિના સાધન રૂપ છે. આ રીતે અધિવિદ્યા સળધી વિષય છે હવે અધિપ્રજા સળધી વિષય સાંભળો—માતા પ્રથમવર્ણુ (સ)રૂપ છે, પિતા છેલ્લા વર્ણુ (તા)રૂપ છે, પ્રજા સંધિ (હિ)રૂપ છે તથા ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય સંધિના સાધનરૂપ છે. આ રીતે અધિપ્રજાનો વિષય છે ૩

अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुरुत्तर-
रूपम् । वाक् सन्धिः । जिह्वा सन्धानम् । इत्यध्यात्मम् । इतीमा

મહાસંહિતાઃ । ય એવમેતા મહાસંહિતા વ્યારુણાવા વેદ । સન્ધ્યો-
યતે મજયા પશુભિઃ । વ્રહ્મવર્ચસેનાત્રાયેન સુવર્ગેણ લોકેન ॥૪૧॥

શબ્દાર્થ — હવે અધ્યાત્મ વિષય વિશે સાંભળો.
નીચલા ઓષ્ઠની નીચેનો ભાગ પ્રથમ વર્ણ (સં)રૂપ છે,
ઉપલા ઓષ્ઠની ઉપરનો ભાગ છેવટના વર્ણ (તા)રૂપ છે
તથા બાણી સંધિ (હિ)રૂપ છે તથા જિહ્વા મંધિના સા
ધનરૂપ છે. આ પ્રમાણેનો અધ્યાત્મ વિષય છે. આને
મહાન્ સંહિતા કરી કહેવામાં આવે છે. જે ઠાઈ આ
મહાન્ સંહિતાના વ્યાખ્યાનોને બાંહે છે, તેને પ્રજા, પશુ,
વેદનું તેજ, ખાદ્ય અન્ન તથા સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪.

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

અતુર્થ અનુવાક.

બુદ્ધિ તથા સમૃદ્ધિ આપનારા મંત્રો.

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्भू-
य । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् ।
शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमुत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि
विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुતं मे गोपाय ।

શબ્દાર્થ:—પ્રણવ (વેદોને વિશે કહેવામાં આવેલા
પરિત્ર શબ્દ ળંકાર સ્વરૂપ પરમાત્મા), જેને વેદોને વિશે
ઐશ્વર્યે ગણવામાં આવ્યા છે, જેને વિશ્વરૂપ, કહેવામાં
આવે છે, જે અમૃતરૂપ વેદોના કરતાં પણ વધારે
અમૃતરૂપે ઉત્પન્ન થયા છે, તથા જે સર્વ કામનાના ઇશ્વરરૂપ
છે, તે મારી બુદ્ધિનેવિશે વધારો કરો. હે પ્રકાશમાન
પ્રણવ ! અમૃતત્વના કારણરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાના જ્ઞાનને
ધારણ કરનારો હું થાઉં, મારું શરીર રોગરહિત થાઓ.

‘મારી જિહ્વાને વિશે અત્યંત મધુરતા આવે. મારા શ્રોત્રો’
‘ઘણું શ્રવણ કરનારા થાઓ. હે ઠંઠકાર ! આપ સાધારણ
બુદ્ધિથી વેદિત થયેલા અર્થાત્, સામાન્ય બુદ્ધિવડે અજ્ઞાત
બ્રહ્મના કોશરૂપ છે. જે કંઈ બ્રહ્મજ્ઞાન મેં શ્રવણ કર્યું
છે, તેનું તમે પાલન કરો. ૧

ટીકા—બુદ્ધિ તથા અભ્યુદયની ઇચ્છાવાળો જે મનુષ્ય હોય છે,
તેને આવશ્યકીય આહુતિઓ તથા મંત્રોના જપ આ ચતુર્થ અનુ-
વાકનેવિશે દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ૧

આવહન્તી વિતન્વાના કુર્વાણા ચીરમાત્મનઃ । વાસાસિ
મમ ગાવથ । અન્નપાને ચ સર્વદા । ત્તતો મે શ્રિયમાવહ । લોમશં
પશુભિઃ સહ સ્વાહા । આમાયન્તુ વ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા । વિમાયન્તુ
વ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા । પ્રમાયન્તુ વ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા । દમાયન્તુ
વ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા । જમાયન્તુ વ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે લક્ષ્મી દેવી મારાં વસ્ત્રો પૂરાં પાડનારાં
છે, જેઓ મને ગાયો આપનારાં છે તથા જે લક્ષ્મી દેવી
સદા મારાં અન્ન તથા જળ પૂરાં પાડે છે, તે લક્ષ્મી દેવી
મને ઉનવાળાં ઘેટાંઓ તથા અન્ય પશુઓવડે સમૃદ્ધિવાન કરો.
આ રીતના મંત્રવડે સ્વાહા કહી આહુતિ આપવી. બ્રહ્મચારી-
ઓ મારી સમીપ આવો એમ કહી સ્વાહા કહી આહુતિ આપ-
વી. વિવિધ કામનાયુક્ત અનેક બ્રહ્મચારીઓ મારી સમીપ
આવો, સ્વાહા. પ્રજ્ઞાયુક્ત બ્રહ્મચારીઓ મારી સમીપ
આવો, કહી સ્વાહા. દમયુક્ત બ્રહ્મચારીઓ મારી પાસે
આવો, સ્વાહા. બ્રહ્મચારીઓ શમયુક્ત થઈ મારી પાસે
આવો સ્વાહા. ૨

યજ્ઞો જનેઽસાનિ સ્વાહા । શ્રેયાન્ વસ્યસોઽસાનિ સ્વાહા ।
તં ત્વા મગમવિશાનિ સ્વાહા । સ મા મગ પ્રવિશ સ્વાહા ।

તસ્મિન્ સદસશાસ્ત્રે । નિભગ્નાઽહં ત્વયિ મૃજે સ્વાહા । યથાઽઽપ્તઃ
પ્રવતા યન્તિ । યથા માસાઃ અર્દજરમ્ । એવં માં દ્રઘચારિણઃ ।
ધાતરાયન્તુ સર્વતઃ સ્વાહા । માતિવેશોઽસિ પ્ર મા આહિ પ્ર મા
પદ્યસ્વ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—મનુષ્યને વિશે મારો યથા વિસ્તારને પામે,
સ્વાહા. સમૃદ્ધિવાનના કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠ થાઉં, સ્વાહા.
હે ભગવન્ ! કોશરૂપ તમારે વિશે હું પ્રવેશ કરું, સ્વાહા.
હે ભગવન્ ! આપ મારા વિશે પ્રવેશ કરો, સ્વાહા. હે
ભગવન્ ! સહસ્ર શાખાઓને વિશે વિસ્તારને પામનારા
આપને વિશે પાપોને ધોઈ નાંખી પવિત્ર થાઉં, સ્વાહા. જેમ
જળ નીચાણ પ્રદેશ તરફ વહે છે તથા જેમ માસોના
વહેવાથી વર્ષ બને છે તે જ રીતે હે વિધાતા ! બ્રહ્મચા-
રીઓ દરેક રથજામાંથી મારા સમીપ આવી પહોંચો, સ્વા-
હા. આપ સર્વના આશ્રયરૂપે છો, આપ મારા વિશે પ્રકા-
શને પાડો તથા આપ મને આપના સ્વરૂપરૂપે કરો. ૩

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

પંચમ અનુવાક.

व्याहृतिश्च ब्रह्मोपासना.

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः । तासांमु
स्मैतां चतुर्थीम् । माहाचमस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद्ब्रह्म
स आत्मा । अद्भान्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः ।
भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवारित्यसौ लोकः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—ભૂ, ભુવઃ તથા સ્વઃ આ ત્રણને વ્યાહ-
તિઓ કરી કહેવામાં આવે છે. મહા ચમસના પુત્રે આ ત્રણ
વ્યાહતિઓની અંદર એક ચોથી વ્યાહતિ જાણી અર્ચાત

જોઇ. આ ચોથી વ્યાહતિને મહર્ અથવા મહત્ કરી કહેવામાં આવે છે. તે પ્રહરૂપ છે, તે આત્મારૂપ છે, એમ ચિંતન કરવું. આ વ્યાહતિથી સિન્ન અન્ય દેવો આ ચોથી વ્યાહતિના (હિરણ્યગર્ભના) અંગોરૂપ છે. ભૂ. એ વ્યાહતિ ખરેખર આ લોકરૂપ છે, ભુવ અંતરિક્ષરૂપ છે તથા સ્વ. એ સ્વર્ગ લોકરૂપ છે. ૧.

ટીકા—સાદિતાની ઉપાસના સખધી વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તેમ છુદ્ધિ તથા સચ્છિની પ્રાપ્તિ માટે આર્વશ્યકીય મંત્રોત્તુ વર્ણન કરવામાં આવ્યું હવે આ પ્રથમ અનુવાકમાં ત્રણ વ્યાહતિરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના સખધી વર્ણન કરવામાં આવશે ૧.

મહ इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतिःपि महीयन्ते । भूरिति वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुवरिति यजुःपि ॥२॥

શબ્દાર્થ—મહર્ એ આદિત્યરૂપ-સૂર્યરૂપ છે, કારણ આદિત્યવડે સર્વ લોકોની વૃદ્ધિ થાય છે. ભૂ એ વ્યાહતિ ખરેખર અગ્નિરૂપ છે, ભુવર એ વાયુરૂપ છે, સ્વર એ આદિત્યરૂપ છે. મહર્ એ ચંદ્રરૂપ છે, કારણ ચંદ્રની સહાયતાથી સર્વ જ્યોતિની વૃદ્ધિ થાય છે ભૂ ઋગ્વેદના મંત્રોરૂપ છે, ભુવર સામવેદના મંત્રોરૂપ છે તથા સ્વર યજુર્વેદના મંત્રોરૂપ છે. ૨.

મહ इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवारिति व्यानः । मह इत्यन्नं । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद । स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिपावहन्ति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—, મહર્ એ બ્રહ્મરૂપ છે, કારણ બ્રહ્મની સહાયતાથી સર્વ વેદોની વૃદ્ધિ થાય છે. ભૂ પ્રાણરૂપ છે, ભુવર અપાનરૂપ છે

તથા સ્વર્ સમાનરૂપ છે. મહર્ અન્નરૂપ છે, કારણ અન્નની સહાયતાથી જ સર્વ પ્રાણી તૃપ્તિને પામે છે. આ ચાર વ્યાહૃતિઓમાંની અઠેક ચાર કળાવાળી છે. આ ચાર વ્યાહૃતિઓ દરેક ચાર કળાવાળી છે. (હવે સોળ કળાવાળા પુરુષની ઉપાસના કરવામાં આવે છે). જે કોઈ આ વ્યાહૃતિઓને જાણે છે તે બ્રહ્મને જાણે છે. સર્વ દેવો તેને બલિ આપી આપે છે. ૩.

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

૫૫૪ અનુવાક.

હૃદયાકાશનું વર્ણન.

स य एषोऽर्हदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः ।
अमृतो हिरण्यमयः । अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते
। सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपादौ
। भूरित्पग्रौ मतितिष्ठति । भुव इति वायौ ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—જે હૃદયકમળના મધ્ય ભાગમાં આકાશ છે, તે આકાશમાં આ આત્મા શરીરમાં શયન કરનારરૂપે, જ્ઞાનરૂપે, નાશથી રહિતરૂપે તથા જ્યોતિર્મયરૂપે છે. વામ તથા દક્ષિણ તાળવાના મધ્ય ભાગમાં જે સ્તનની માફક લટકે છે, જે શિરોભાગમાં કેશોનું મૂળ વિભક્ત થાય છે, તે શિરોભાગને પ્રાપ્ત થયેલી તથા જમણા અને ડાબા કપાળનો વિભાગ પાડી જે સુપુમ્ણા નામની નાડી રહેલી છે, તે ઈન્દ્ર અર્થાત્ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિના માર્ગરૂપે છે. ભૂર નામની વ્યાહૃતિરૂપ જે અગ્નિ છે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ ભૂરલોકને વ્યાપી રહે છે. ભુવર નામની વ્યાહૃતિની સહાયતાથી વાયુરૂપ થાય છે ૧.

ટીકા — પચમ અનુવકને વિશે દેવોને પ્રહ્લના અગોરૂપ વર્ણ-
વવામાં આવ્યા છે તથા તેઓને વ્યાહતિઓરૂપ કહેવામાં આવ્યા છે.
આ પછી અનુવાકને વિશે પ્રહ્લની ઉપાસના તથા જ્ઞાનના સ્થાનરૂપ
હૃદયપાકાશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તથા વિશ્વાત્માની પ્રાપ્તિ કેવા
પ્રકારે થાય, તે કહેવામાં આવ્યું છે. ૧

સુવરિત્પાદિત્યે । મહા इति ब्रह्मणि । આમોતિ સ્વારાજ્યમ્
આમોતિ મનસસ્પતિમ્ । વાક્પતિશ્ચક્ષુષ્પતિઃ । શ્રોત્રપતિર્વિજ્ઞાન-
પતિઃ । एतत्ततो भवति । આકાશશરીરં ब्रह्म । सत्यात्मप्राणा-
रामं मन आनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतं । इति प्राचीनयोग्यो-
पास्व ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—સ્વરૂ નામની વ્યાહતિવડે આદિત્યરૂપે
થવાય છે તથા મહારૂ નામની વ્યાહતિની ઉપાસનાવડે
પ્રહ્લરૂપ થવાય છે. તે પ્રહ્લના રાજ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, તે
મનનો નિયામક થાય છે, તે વાણીનો નિયામક થાય છે,
તે વસ્તુનો નિયામક થાય છે, તે શ્રોત્રનો નિયામક થાય
છે તથા તે બુદ્ધિનો નિયામક બને છે. ત્યાર પછી તે
પ્રહ્લરૂપે બને છે. જ્યારે તે પ્રહ્લરૂપે બને છે ત્યારે તેનું
શરીર આકાશરૂપ થાય છે, સત્ય સ્વરૂપવાળો થાય છે,
તે વાગાદિના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ થાય છે, તેનું મન આ-
નંદરૂપ થાય છે, તે શાંતિથી પૂર્ણરૂપે થાય છે તથા
તે અમૃતરૂપ બને છે, (કારણ આ સર્વ પ્રહ્લના ગુણો
છે, જે રૂપે તે પોતે બને છે). આ પ્રમાણે હે પ્રાચીન-
યોગ્ય ! તું પ્રહ્લની ઉપાસના કર. (આ પ્રમાણે મહાત્મ-
મસ્ય નામના ઋષિએ પોતાના શિષ્યને ઉપદેશ કર્યો છે.) ૨.

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

સપ્તમે'અનુવાકઃ.

બ્રહ્મની ઉપાસના.

પૃથિવ્યન્તરિક્ષં ઘૌર્દિશાઽવાન્તરાદિશઃ । અગ્નિર્ગાયુરાદિત્ય-
શ્વન્દ્રમા નક્ષત્રાણિ । આપ ઓષધયો વનસ્પતય આકાશ આત્મા
ઇત્યધિભૂતૈર્મ્ । અધ્યાત્મ્યમ્ । પ્રાણોઽધ્યાત્મોઽપાન ઉદાનઃ સમાનઃ
ચક્ષુઃ શ્રોત્રં મનો વાક્ ત્વક્ । ચર્મ માસસ્સ્નાવાસ્થિમજ્જા । एत-
દધિવિધાય ઋપિરવોચત્ । પાદ્મકં વા ઇદં સર્વમ્ । પાદ્મકેનૈવ
પાન્તકં સ્પૃશોતીતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, સ્વર્ગ, દિશાઓ, ઉપ-
દિશાઓ, આ પાંચ પ્રકારના લોકો, અગ્નિ, વાયુ, આદિ-
ત્ય, ચંદ્રમા તથા નક્ષત્રો આ પાંચ પ્રકારના અધિષ્ઠાતા દેવો
જે, ઔષધિ, વનસ્પતિ, આકાશ તથા આત્મા (વિરાટ),
આ પાંચ પ્રકારનું મંડળ, આ સર્વને અધિભૂતૈર્મ્ કહેવા
માં આવે છે. હવે અધ્યાત્મને વિશે સાંભળો. પ્રાણ, અ-
પાન, ધ્યાન, ઉદાન તથા સમાન આ પાંચ પ્રકારના વા-
યુઓ છે, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન, વાક્ તથા ત્વક્ આ પાંચ પ્રકાર-
ની ઇન્દ્રિયો છે, ચર્મ, માંસ, સ્નાયુ, અસ્થિ તથા મજ્જા
આ પાંચ પ્રકારની ધાતુઓ છે આ રીતનો નિશ્ચય કરી
ઋષિ પોતાના શિષ્યને કહેવા લાગ્યા કે, આ સર્વ પાંચ
પ્રકારનું છે. મનુષ્ય પાંચ પ્રકારના અધ્યાત્મની સહાયતાથી
પાંચ પ્રકારના બાહ્ય લોકને (વિરાટને) પૂજુ કરે છે. ૧.

તીકા—આ સપ્તમ અનુવાકને વિશે પાંચ પ્રકારના લોકરૂપ,
અધિષ્ઠાતા દેવરૂપ તથા અધ્યાત્મ સંગ્રહી પાંચ પ્રકારના મંડળરૂપ
બ્રહ્મની ઉપાસનાનું વર્ણન કરવામાં આ વુ છે ૧

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

અષ્ટમ અનુવાક.

ૐકારની ઉપાસના

ઓમિતિ બ્રહ્મ । ઓમિતિદૃઃ સર્વમ્ । ઓમિત્યેતદનુકૃતિર્હસ્મ
જ્ઞા, અપોશ્રાવયેત્યાશ્રાવયન્તિ । ઓમિતિ, સામાનિ ગાયન્તિ ।
ઓશ્રાવમિતિ શસ્ત્રાણિ શ્વસન્તિ । ઓમિત્યધ્વર્યુઃ પ્રીતગંર પ્રતિ-
ગૃણાતિ । ઓમિતિ બ્રહ્મ પ્રસ્તાતિ । ઓમિત્યગ્નિહોત્રમનુજાનાતિ ।
ઓમિતિ બ્રાહ્મણપ્રવક્ત્ર્યન્નાહ બ્રહ્મોપાન્નયાતીતિ । બ્રહ્મૈવોપામોતિ ૧

શબ્દાર્થ —ૐકાર એ પ્રહારૂપ છે — ૐકાર આ
સર્વરૂપ છે ૐકાર એ ખરેખર અનુસારૂપ છે.
હે આશિષ, ! બલિદાન આપતી વખતે દેવોને ૐકાર સંભળા-
વો. ત્યારે, યજ્ઞમાં રહેલા બીજા ઋત્વિજો ૐકાર દેવોને
શ્રવણ કરાવે છે ૐકાર એમ કહી સામવેદના સૂકનોત્ત
ગાન કરવામાં આવે છે ૐકાર, યોમ્ (સુખ) એમ કહી
સ્તુતિવાણાં મત્રરૂપી શસ્ત્રો અર્થાત્ ગીતિ રહિત ઋત્યાઓ
કહેવામાં આવે છે. ૐકારની સહાયતાથી અધ્વર્યુ હોતાપ્રતિ
પ્રતિગરને ભણે છે. ૐકારથી પ્રહાર આજ્ઞા કરે છે. ૐકાર-
વડે યજ્ઞમાન દેવોને હવિ હોમવા માટે ઋત્વિજોને પ્રોક્ષણાદિ
આજ્ઞા આપે છે પ્રાક્ષણ બ્યારે વેદનું અધ્યયન કરે છે
ત્યારે પ્રથમ ૐકારથી શરુ કરે છે. પ્રહારને—પરમાત્માને હું
પ્રાપ્ત થાઉં, એમ ઇચ્છાવાળો પ્રહારને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧

રીકા —પ્રતિગર —જ્ઞોષામોદ દિવ—અર્થાત્ “ હે હોતા !
અર્ધ ઋત્યા ભણી ગયા પછી અમેને હવે યજ્ઞ હોવાની થુ ”
આ રીતના મત્રને ભણે છે ૧.

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

નવમ અનુવાક.

ઋતાદિતું અનુષ્ઠાન.

ઋતશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । સત્યશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ ।
 તપશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । દમશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । શમશ્ચ
 સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । અગ્રયશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । અગ્નિદોષશ્ચ
 સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । અતિથયશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । માનુષશ્ચ
 સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । પ્રજા ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । પ્રજનશ્ચ
 સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । પ્રજાતિશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । સત્યમિતિ
 સત્યવચા રાથીતરઃ । તપ इति तपो नित्यः पौरुशिष्टिः । स्वा
 ધ્યાયપ્રવચને एवेति नाको मौद्गल्यः । ताद्वि तपस्तद्वि तपः ॥૧॥

શબ્દાર્થ - શાસ્ત્રને અનુસરી કરેલો અર્થ, અધ્યયન તથા
 અધ્યાપન આચરવા યોગ્ય છે. સત્ય, અધ્યયન તથા અધ્યાપન
 આચરવા યોગ્ય છે તપ, અધ્યયન તથા અધ્યાપન આ-
 ચરવા યોગ્ય છે. દમ-બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનું દમન, અધ્યયન તથા
 અધ્યાપન આચરવા યોગ્ય છે શમ, અધ્યયન તથા અધ્યાપન
 આચરવા યોગ્ય છે પવિત્ર અગ્નિ, સ્વાધ્યાય તથા
 અધ્યાપન સેવનીય છે અગ્નિદોષ, અધ્યયન તથા અધ્યાપન
 સેવનીય છે માનુષિક ધર્મો, અધ્યયન તથા ઉપદેશ
 સેવનીય છે પ્રજા, સ્વાધ્યાય તથા ઉપદેશ સેવનીય છે પ્ર-
 જન (ઋતુકાળે ભાર્યાગમન), સ્વાધ્યાય તથા ઉપદેશ સેવ-
 નીય છે. પ્રજાતિ-પુત્ર પૌત્રાદિની ઉત્પત્તિ, સ્વાધ્યાય તથા
 ઉપદેશ સેવનીય છે. રચિતર વંશને વિશે થયેલા સત્યવચન
 કહે છે કે-સત્ય વચન એ ઉત્તમ કર્મ છે. પુરુશિષ્ટિ વંશને
 વિશે થયેલા તપોનિત્ય કહે છે કે, તપ એ ઉત્તમ કર્મ
 છે. મુદ્ગલ્ય વંશને વિશે થયેલા નાકો કહે છે કે, સ્વાધ્યાય
 તથા પ્રવચન-ઉપદેશ, ઉત્તમ કર્મ છે. કારણ સ્વાધ્યાય તથા
 પ્રવચન તપરૂપ છે-કારણ કે તેઓ તપરૂપ છે, તેથી તે
 આચરવા જોઈએ ૧.

ટીકા —અહીં મૂળમાં દરેક કર્મની સાથે સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન આ બે શબ્દો વાપરનામાં આવ્યા છે તેમાં સ્વાધ્યાયનો અર્થ એ થાય છે કે, જે જે કર્મનું અધ્યયન કર્યું છે, તે તે કર્મનું સમ્યક્-પ્રકારે જ્ઞાન થયું જોઈએ, જેથી પરમ શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય આ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેની ઘણે સમયે વિસ્મૃતિ થાય, માટે તે જ્ઞાનનો પારકાને ઉપદેશ કરવો, જેથી તે જ્ઞાન દ્રઢ થાય છે આ ઉપદેશને પ્રવચન કહી દેવામાં આવે છે ૧

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

દશમ અનુવાક.

જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે મ ગોનો જપ.

अहं वृक्षस्य रेरिवा । वीर्णिः पृष्ठं गिरेरिव उर्ध्वपवित्रो वा-
जिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविण ५ सुवर्चसम् । सुमेधा अमृतोऽक्षितः ।
इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—(જગતરૂપી વૃક્ષ જેનો કાળે કરી લય કરવામાં આવે છે), તે વૃક્ષનો હું છેદન કરનાર અથવા ગતિમાં લાવનાર છું. પર્વતના શિખર (પરથી જેમ દૃષ્ટિ ઘણા વિસ્તારમાં આગળ પાછળ પડે તેમ) મારું યશ વિસ્તારવાળું છે પાલકરૂપ આદિત્યને વિશે અમૃત પ્રકાશે છે, તેમ અત્યંત પવિત્ર તથા સર્વોત્તમ અમૃતરૂપ હું છું હું પ્રકાશવાન ધનરૂપ છું (કારણ મને ધનરૂપી શ્રદ્ધા-જ્ઞાને પ્રાપ્ત થયું છે) હું મેધારૂપ છું, અર્થાત્ આત્મ-જ્ઞાનને યોગ્ય બુદ્ધિવાળો છું હું અમૃતરૂપ તથા ક્ષયથી રહિત (અવ્યય) છું. આ રીતની જ્ઞાનશિક્ષા ત્રિશકુ નામના મુનિએ દર્શાવેલી છે ૧

ટીકા—બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાના હેતુ માટે સર્વદા વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ તથા તે અધ્યયન કરતા પહેલાં આ દશમ

નવમ અનુવાક.

ઋતાદિતું અનુષ્ઠાન.

ઋતશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । સત્યશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ ।
તપશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । દમશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । શ્મશ્ચ
સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । અગ્નયશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । અગ્નિહોત્રશ્ચ
સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । અતિથયશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । માનુષશ્ચ
સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । પ્રજા ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । પ્રજનશ્ચ
સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । પ્રજાતિશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । સત્યમિતિ
સત્યવચા સર્થાતરઃ । તપ इति तपो नित्यः पौरुषादिभिः । स्वा-
ધ્યાयપ્રવચને એવેતિ નાકો મૌદ્રલ્યઃ । તાદ્ધિ તપસ્તાદ્ધિ તપઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થઃ—શાસ્ત્રને અનુસરી કરેલો અર્થ, અધ્યયન તથા
અધ્યાપન આચરવા યોગ્ય છે. સત્ય, અધ્યયન તથા અધ્યાપન
આચરવા યોગ્ય છે. તપ, અધ્યયન તથા અધ્યાપન આ-
ચરવા યોગ્ય છે. દમ—બાહ્ય ધ્વનિદ્રિયોત્તુ દમન, અધ્યયન તથા
અધ્યાપન આચરવા યોગ્ય છે. શ્મ, અધ્યયન તથા અધ્યાપન
આચરવા યોગ્ય છે. પવિત્ર, અગ્નિ, સ્વાધ્યાય તથા
અધ્યાપન સેવનીય છે. અગ્નિહોત્ર, અધ્યયન તથા અધ્યાપન
સેવનીય છે. માનુષિક ધર્મો, અધ્યયન તથા ઉપદેશ
સેવનીય છે. પ્રજા, સ્વાધ્યાય તથા ઉપદેશ સેવનીય છે. પ્ર-
જન (ઋતુકાળે બાર્યાગમન); સ્વાધ્યાય તથા ઉપદેશ સેવ-
નીય છે; પ્રજાતિ—પુત્ર પૌત્રાદિની ઉત્પત્તિ, સ્વાધ્યાય તથા
ઉપદેશ સેવનીય છે. સર્થાતર વંશને વિશે થયેલા સત્યવચન
કહે છે કે—સત્ય વચન એ ઉત્તમ કર્મ છે. પુરુષિષ્ટિ વંશને
વિશે થયેલા તપોનિત્ય કહે છે કે, તપ એ ઉત્તમ કર્મ
છે. મુદ્રલ્ય વંશને વિશે થયેલા નાક કહે છે કે, સ્વાધ્યાય
તથા પ્રવચન—ઉપદેશ, ઉત્તમ કર્મ છે. કારણ સ્વાધ્યાય તથા
પ્રવચન તપશ્ચ છે—કારણ કે તેઓ તપશ્ચ છે, તેથી તે
આચરવા જોઈએ. ૧.

ટીકા—અહીં મૂળમાં દરેક કર્મની સાથે સ્વાધ્યાય તથા પ્રન-
યન આ બે શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે. તેમાં સ્વાધ્યાયનો અર્થ
એ થાય છે કે, જે જે કર્મનું અધ્યયન કલું છે, તે તે કર્મનું સમ્યક્-
પ્રકારે જ્ઞાન થવું જોઈએ, જેથી પરમ શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય. આ
પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેની ધણે સમયે વિમ્ભૃતિ થાય, માટે
તે જ્ઞાનનો પારકાને ઉપદેશ કરવો, જેથી તે જ્ઞાન દ્રઢ થાય છે. આ
ઉપદેશને પ્રવચન કરી કહેવામાં આવે છે. ૧

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

દશમ અનુવાક.

જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે મંત્રોનો જપ.

अहं ब्रह्मस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव उर्ध्वपवित्रो वा-
जिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविण एषुवर्चसम् । सुमेधा अमृतोऽक्षितः ।
इति, त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—(જગતરૂપી વૃક્ષ જેનો કાળે કરી લય
કરવામાં આવે છે), તે વૃક્ષનો હું છિદન કરનાર અથવા
ગતિમાં લાવનાર છું. પર્વતના શિખર (પરથી જેમ દૃષ્ટિ
ઘણું વિસ્તારમાં આગળ પાછળ પડે છે તેમ) મારું
ચશ વિસ્તારવાળું છે. પાલકરૂપ આદિત્યને વિશે અમૃત
પ્રકાશે છે, તેમ અત્યંત પવિત્ર તથા સર્વોત્તમ અમૃતરૂપ
હું છું. હું પ્રકાશવાન ધનરૂપ છું (કારણ મને ધનરૂપી બ્રહ્મ-
જ્ઞાને પ્રાપ્ત થયું છે). હું મેધારૂપ છું, અર્થાત્ આત્મ-
જ્ઞાનને યોગ્ય બુદ્ધિવાળો છું. હું અમૃતરૂપ તથા ક્ષયથી
રહિત (અવ્યય) છું. આ રીતની જ્ઞાનશિક્ષા ત્રિશંકુ
નામના મુનિએ દર્શાવેલી છે. ૧

ટીકા—બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાના હેતુ માટે સર્વદા વેદનું અ-
ધ્યયન કરવું જોઈએ તથા તે અધ્યયન કરતા પહેલાં આ દશમ

અનુસારમાં રહેલા મંત્રનો જપ કરવો. ઋગ્વેદે ઉક્તે ઇતિ ૭૧ —
તત્પ્રજાનવદે જ્ઞેનુ ઉદન યાય તે વૃક્ષ. ૧

इति दशमोऽनुवाकः ॥

એકાદશ અનુવાક.

શુરુનો શિષ્ય પ્રતિબોધ.

વેદમનૂચ્યાચર્યોઽન્તેવાસિનમનુશાસ્તિ । સત્યં વદ । ધર્મં
શ્વર । સ્વાધ્યાયાન્મા મમદઃ । આચાર્ય્યાય પ્રિયં ધનમાહુય
મજાતન્નું મા વ્યવચ્છેત્સીઃ । સત્યાન્ન મમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન
મમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન મમદિતવ્યમ્ । મૂત્યૈ ન મમદિતવ્યમ્ ।
સ્વાધ્યાયમવચનાઙ્માં ન મમદિતવ્યમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—શુરુ, શિષ્યને વેદોનું અધ્યયન કરાવ્યા
પછી તેને નીચે પ્રમાણે વેદધર્મોનો ઉપદેશ કરે છે—સત્યને
બોલો, ધર્મનું આચરણ કરો. વેદાધ્યયનનો કદી ત્યાગ કરો મા.
(ભણી રહ્યા પછી) શુરુને શુરુદક્ષિણા આપી પ્રજ્ઞાના
સૂત્રને કાપી નાંખો મા અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ થઈ રહ્યા પછી
ગૃહસ્થાશ્રમ પાળવાને માટે પ્રવૃત્ત થાઓ. સત્યનો કદી
ત્યાગ કરો મા. ધર્મનો કદી ત્યાગ મા કરો. વિવેકથી કદી
બ્રહ્મ મા થાઓ. (જે સમૃદ્ધિ આવી મળી છે તેની વૃદ્ધિ
થવાનાં કર્મોરૂપ) સમૃદ્ધિનો ત્યાગ મા કરો. પોતાનું
અધ્યયન તથા પાસકાને ઉપદેશ કરવામાં કદી પ્રમાદ
કરો નહિ ૧

ટીકા—બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિપૂર્વે વેદ તથા સ્મૃતિનાં વચનને
અનુસાર કેવી રીતના ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ, તે આ એકાદશ
અનુવાકને વિશે દર્શાવવામા આવે છે. ૧

દેવપિતૃકાર્ય્યાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો
ભવ । આચાર્યદેવો ભવ । અતિથિદેવો ભવ । યાન્યનૃદ્યાનિ
કર્મ્માણિ । તાનિ સેવિતવ્યાનિ । નો ઇતરાણિ । યાન્યસ્માકઽ
સુચરિતાનિ । તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ નો ઇતરાણિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—દેવો તથા પિતરો તરફ કર્તવ્ય કર્મોનો
કદી ત્યાગ કરો નહિ. માતાની તું દેવરૂપે ઉપાસના કર.
પિતાની તું દેવરૂપે ઉપાસના કર. આચાર્યની તું દેવરૂપે
ઉપાસના કર. અતિથિની તું દેવરૂપે ઉપાસના કર. જે જે
કાર્યો નિંદાથી રહિત છે તે તે તું કર, પણ ખીજા કર્મોતું
અનુદાન મા કર. અમારાં અર્થાત્ ગુરુનાં શ્રેષ્ઠ આચરણોને
તારે અનુસરવાં જોઈએ, પણ ખીજાં નહિ. ૨

ये के चास्मच्छ्रया ए सो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽ
सनेन प्रशसितव्यम् । अद्रया देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम्
श्रिया देयम् । द्विया देयम् । भिया देयम् । संविदा देय
अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥

શબ્દાર્થ—જે બ્રાહ્મણો આપણા કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ
હોય, તેઓને તારે બેસવા માટે આસન આપવામાં વિલંબ
કરવો નહિ. જે કાંઈ દાનતરીકે તું આપે, તે તારે શ્રદ્ધાયુક્ત
થઈ આપવું. અશ્રદ્ધાયુક્ત કોઈપણ પ્રકારતું દાન કરવું યોગ્ય
નથી. યદાશક્તિ તારે દાન કરવું. લોકલજ્ઞતવડે પણ
તારે અવશ્ય દાન કરવું. શાસ્ત્રના ભયને લીધે પણ તારે
દાન આપવું. વિવેકપુરસર દાન કરવું. જે તારાં પોતાનાં
કોઈપણ જાતનાં કર્મ અથવા તો લૌકિક આચારના સંબં-
ધમાં તને શંકા ઉઠે તો, ૩

ये तत्र ब्राह्मणाः सम्प्रार्थिनः युक्ता अयुक्ताः । अलूप्ता
धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्त्तेरन् । तथा तत्र वर्त्तेथाः ।

અથાભ્યાસ્યાતેષુ । યે તત્ર બ્રાહ્મણાઃ સમ્પાર્શિનઃ । યુક્તા અયુ-
ક્તાઃ । અભૂક્તા ધર્મકામા સ્યુઃ । યથા તે તેષુ વર્તેતન્ । તથા
તેષુ વર્તેયાઃ । એષ આદેશઃ, એષ ઉપદેશઃ । એષા વેદોપનિષત્ ।
એતદનુશાસનમ્ । એવમુપાસિતવ્યમ્ । એવમુ ચૈતદુપાસ્યમ્ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—તારા સમીપને વિશે રહેનારા બ્રાહ્મ-
ણો જેઓ વેદ વિહિત કર્મમાં વિચારશીલ, કશળ, સર્વ
પ્રકારે સ્વતંત્ર, કોધરહિત અર્થાત્ શાંત સ્વભાવવાળા તથા
ધર્મની કામનાવાળા હોય, તેઓ જે પ્રમાણે વર્તે તેમ તારે
તારું વર્તન રાખવું. હવે નિર્દિત પુરુષો તરફ કેમ વર્તવું
તે સામળ. જે બ્રાહ્મણો પૂર્ણ વિચારશીલ હોય, જેઓ
વેદવિહિત કર્મમાં કુશળ હોય, સર્વ પ્રકારે સ્વતંત્ર, કોધ-
રહિત અર્થાત્ શાંત સ્વભાવવાળા તથા ધર્મની કામના-
વાળા હોય, તેઓ જેવી રીતે નિર્દિતોની તરફ વર્તે, તે જ
પ્રમાણે તારે તે નિર્દિતોની તરફ વર્તવું જોઈએ. આ એક
પદ્ધતિ છે. આ એક ઉપદેશરૂપ છે. આ સર્વ વેદોના ભાવ-
જ, ૫ આ એક આજ્ઞારૂપ છે. આ સર્વ ઉપર કહેલી
રીત પ્રમાણે કરવું જોઈએ. ખરેખર આ સર્વ ઉપર કહેલ
રીત પ્રમાણે અનુસરવું જોઈએ. ૪

इत्येकादशोऽनुवाकः ॥

દ્વાદશી અનુવાક.

देवस्तुति.

शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नौ भवत्वर्ग्यमा । शन्न इन्द्रो
वृहस्पतिः । शन्नो विष्णुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे नमस्ते वायो ।
त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतम्-

ચાદિપમ્ । સત્યમવાદિપમ્ । તન્મામાર્ચીત્ । તદ્વક્તારમાર્ચીત્ ।
આર્ચીન્મામ્ । આર્ચીદ્વક્તારમ્ ॥ ૧ ॥ ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥

શબ્દાર્થઃ—મિત્ર અમારું સુખ કરનાર થાઓ, વરુણ અમારું સુખ કરનાર થાઓ, અર્ચમા અમારું સારું કરો, ઇન્દ્ર તથા બૃહસ્પતિ અમારું સારું કરો, સર્વ વ્યાપક શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન અમારું સારું કરો. બ્રહ્મને અમારા નમસ્કાર છે. હે વાયુદેવ ! આપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ, આપ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવરૂપ છો, આપને પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવરૂપ કહ્યા છે. હું આપને પ્રાણવાયુરૂપ કહીશ. હું આપને સત્યરૂપ કહીશ. સમષ્ટિરૂપ બ્રહ્મદેવ વ્યષ્ટિરૂપ મારું પાલન કરો. વક્તાનું પાલન કરો. બ્રહ્મદેવ મારું રક્ષણ કરો. વક્તાનું બ્રહ્મદેવ રક્ષણ કરો. ૐ શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ.

इति द्वादशोऽनुवाकः ॥

ब्रह्मानंद वल्ली.*

ૐ સહ નાવવતુ । સ હ નૌ મુનવતુ । સ હ ચીર્ઘ કરવાવ-
હૈ । તેજાસ્વિનાવધાતિમસ્તુ મા વિદ્વિપાવહૈ ॥ ૐ શાન્તિઃ
શાન્તિઃ શાન્તિઃ

બ્રહ્મદેવ અમે ગુરુ તથા શિષ્ય બન્નેનું એકી વખતે રક્ષણ કરેલ પરમેશ્વર ગુરુ તથા શિષ્ય અમે બેઉને વિદ્યારૂપ કૃણ ભોગવવા આપો. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે અમે બેઉને વિશે બળને ઉત્પન્ન કરો. અમારા બન્નેનું અધ્યયન મહા યશસ્કર થાઓ. અમારાપર કોઈ પણ દેશ મા કરો. ૐ, શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ.

* બ્રહ્માનંદ વલ્લીના ચાર વિભાગ ખરું જોતાં પડે એમ છે. પ્રથમ વિભાગને વિશે ૧ થી ૫ અનુવાક આવી સહે એમ છે તથા તેમાં

પ્રથમ અનુવાક.

માયાનો વિસ્તાર—અત્રમય કોશનું વર્ણન.

ॐ ब्रह्मविदामोति परम् । तदेपाऽभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायाम् परमे व्योमन् । सोऽभ्युते
सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति । तस्माद्वा एतस्मादा-
त्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः वायोरग्निः । अग्रेरापः
अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्ना-
द्देतः रेतसः पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव
शिरः अयं दाक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः अयमात्मा । इदं
पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

શબ્દાર્થ—પ્રહ્મવેત્તા પુરુષ પરમરૂપ-પ્રહ્મરૂપને પામે
છે. આ પ્રહ્મજ્ઞાનના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણેની ઋચા કહે-
વામાં આવી છે—સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ તથા અનંતરૂપ પ્રહ્મ,
જે ઉત્કૃષ્ટ આકાશને વિશે બુદ્ધિરૂપી ગુહામાં નહેલ છે,
તેને જે ઓળખે છે, તે સર્વજ્ઞ પ્રહ્મની સાથે એકરૂપે થઈ,
સર્વ પ્રકારની કામનાઓનો લોકતા બને છે. આ સ્થળે
નીચે પ્રમાણેનો શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે—પ્રહ્મરૂપ પર-
માત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ છે, આકાશમાંથી વા-
યુની ઉત્પત્તિ થઈ છે, વાયુમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ થઈ છે,

માયાના વિકાસવિશે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીય વિભાગમાં
૬ થી ૭ અનુવાક આવી શકે છે તથા તેમાં સૃષ્ટિના કારણને વિશે
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તૃતીય વિભાગમાં ૮ મો અનુવાક આવી
શકે છે તથા તેમાં શુવામાં પરમાત્માની ઐક્યતાવડે આનંદની
પ્રાપ્તિ થાય છે, તે વિશે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ચોથા વિભાગમાં
આઠમો તથા નવમો અનુવાક આવી શકે છે તથા તેમાં અનેક
પ્રકારના આનંદોની વિશેષતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે

અગ્નિમાંથી જળની ઉત્પત્તિ થઈ છે, જળમાંથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થઈ છે, પૃથ્વીમાંથી ઓષધિની ઉત્પત્તિ થઈ છે, ઓષધિમાંથી અન્નની ઉત્પત્તિ થઈ છે, અન્નમાંથી ધીજની ઉત્પત્તિ થઈ તથા ધીજમાંથી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ. આ કારણથી આ મનુષ્ય ખરેખર અન્ન રસના વિકારરૂપ કહેવામાં આવે છે. (મનુષ્ય અન્નના રસરૂપ છે, આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણેનો શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે):—

આ મસ્તક તે પુરુષરૂપ પક્ષીના મસ્તકરૂપ છે, જમણા હાથ આ પુરુષરૂપ પક્ષીની જમણી પાંખરૂપ છે, વામ હસ્ત પુરુષરૂપ પક્ષીની ડાબી પાંખરૂપ છે, ગળાથી નાભિ સૂધીનો ભાગ આ પક્ષીના શરીરરૂપ છે, નાભિથી પગ સૂધીનો ભાગ આ પક્ષીના પુરુષરૂપ છે તથા તે શરીરના આધારરૂપ છે. ૧

ટીકા:—પરમ શબ્દનો અર્થ નિરતિશય થાય છે, અર્થાત્ જેનાથી રહિત અન્ય કોઈ વસ્તુ નથી તથા જે સ્વતંત્રરૂપ છે તથા આ વિશેષણ બ્રહ્મને લાગુ પડે છે, માટે પરમ શબ્દ કરી બ્રહ્મને લેવા. ૧

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

દ્વિતીય અનુવાક.

प्राणमय कोशानु' वर्धन.

અન્નાદૈ પ્રજાઃ પ્રજાયન્તે । યાઃ કાશ્ચ પૃથિવીઽશ્રિતાઃ । અયો અન્નેનૈવ જીવન્તિ । અયૈનદપિ યન્ત્યન્તતઃ । અન્ન ઇહિ ભૂતાનાં જ્યેષ્ઠમ્ । તસ્માત્સર્વૌપધમુચ્યતે । સર્વૈ વૈ તેઽન્નમાપ્નુવન્તિ । યેઽન્નં બ્રહ્મોપાસતે । અન્નઇહિ ભુતાનાં જ્યેષ્ઠમ્ । તસ્માત્સર્વૌપધમુચ્યતે । અન્નાદ્ભુતાનિ જાયન્તે । જાતાન્પન્નેન વર્દન્તે । અદ્યતેઽત્તિ ચ

મૂતાનિ । તસ્માદન્નં તદુચ્યત્ત્વમિતિ । તસ્માદ્વા એતસ્માદન્નાસમ-
યાત્ અન્યોઽન્તર આત્મા પ્રાણમયઃ । તેનૈવ પૂર્ણઃ । સ વા એવ
પુરુષવિધ એવ । તસ્ય પુરુષવિધતામ્ । અન્વયં પુરુષવિધઃ । તસ્ય
પ્રાણ એવ શિરઃ । વ્યાનો દક્ષિણઃ પક્ષઃ । અપાન ઉત્તરઃ પક્ષઃ ।
આકાશ આત્મા । પૃથિવી પુચ્છં માતૈષ્ઠા । તદપ્યેવ શ્લોકો
ભવાતિ ॥

શબ્દાર્થઃ—અહીં નીચે પ્રમાણે શ્લોક કહેવામાં
આવ્યો છે—પૃથ્વીને વિશે રહેનારાં સર્વ પ્રાણીઓ ખરે-
ખર અન્નમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. વળી આ સર્વ પ્રાણી-
ઓ અન્નને લીધે જીવે છે. તેમ જ અંતે-મરણ પછી પ્રા-
ણીનો પૃથિવ્યાત્મક અન્નને વિશે લય થાય છે. કારણ સર્વ
જૂતોને વિશે અન્ન એ જ્યેષ્ઠ છે. આથી અન્નને સર્વ
પ્રાણીઓના ક્ષુધાગ્નિને શમાવનાર વનસ્પતિરૂપ કહેવામાં
આવે છે. જેઓ અન્નની પ્રજ્ઞરૂપે ઉપાસના કરે છે, તેને
સર્વ પ્રકારના અન્નની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ સર્વ જૂત મા-
ત્રોને વિશે અન્ન જ્યેષ્ઠ ગણાય છે. આથી અન્નને સર્વ
પ્રાણી માત્રના ઔષધરૂપ કહેવામાં આવે છે. અન્નને લીધે
જૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. જ્યારે પ્રાણીનો જન્મ થાય છે
ત્યારે તેની વૃદ્ધિ અન્ને કરી થાય છે. સર્વ પ્રાણી માત્રો-
વડે—વ્યદિરૂપે કરી તેનું લક્ષણ થાય છે (અણ્તે) તથા
સમદિરૂપે કરી તે સર્વ જૂતોનું લક્ષણ કરે છે. (અત્તિ)
આમ હોવાથી તેનું અન્ન એવું નામ આપ્યું છે. આ અ-
ન્નમયથી લિપ્ત થીજે અંતરાત્મા છે, જેને પ્રાણમય કરી
કહેવામાં આવે છે. આ પ્રાણમય આત્માવડે પૂર્વનો અ-
ન્નમય આત્મા તૃપ્તિને પામે છે. આ પ્રાણમય કૌશ પુરુ-
ષના આકારરૂપ જ છે. અન્નમય કૌશ પુરુષના આકારને
ધારણ કરે છે. તે પછી આ પ્રાણમય પુરુષનો આકાર ધારણ
કરે છે. પ્રાણમયનું મસ્તક પ્રાણરૂપે છે. (અન્નમય

વિનો પ્રાણમયનો પુરુષાકાર થતો નથી.) વ્યાન તેની દક્ષિણ પાંખરૂપ છે, અપાન તેની ડાબી પાંખરૂપ છે, આકાશ (સમાન વાયુ) આત્મારૂપ છે, પૃથ્વી (ઉદાનવાયુ) પુરુષરૂપે છે તથા આ પુરુષવડે તે પ્રતિષ્ઠારૂપ છે.

ટીકા:—આકાશનો અર્થ સમાન વાયુ થાય છે તથા તેને આત્મા કરી કહેવામાં આવે છે. કારણુ તે દેહના મધ્ય ભાગને વિશે રહે છે તથા તેને વિશે પ્રાણના મોટા ભાગનો સમાવેશ હોય છે. પૃથ્વીનો અર્થ ઉદાન કરી થાય છે. જેમ દેહનો આશ્રમ પૃથ્વી છે, તેમ પ્રાણ વાયુઓનો આશ્રય વ્યાન હોવાથી તેને પૃથ્વીરૂપ કહેવામાં આવ્યો છે. અન્નને જ્યેષ્ઠ કહેવાનું કારણ એ કે, તેની ઉત્પત્તિ પ્રથમ છે.
મૌપયઃ—મૌર્વા-ઉગ્મતાં હન્તીતિ મૌપયઃ

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

તૃતીય અનુવાક.

મનોમય કોશતું વર્ણન.

‘પ્રાણં દેવા અનુ પ્રાણન્તિ । મનુષ્યાઃ પશવશ્ચ યે । પ્રાણો હિ મૃતાનામાયુઃ । તસ્માત્સર્વાયુષમુચ્યતે । સર્વમેત્ત વ આયુર્યન્તિ । યે પ્રાણં વ્રહ્મોપાસતે । પ્રાણો હિ મૃતાનામાયુઃ । તસ્માત્સર્વાયુષમુચ્યતે’ इति । तस्यैव एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मात्प्राणप्रयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः तेनैव पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः ऋग् दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येव श्लोको भवति ॥

શબ્દાર્થ—પ્રાણને અનુસરી દેવતાના દેહ ચેષ્ટાવાળા હોય છે. મનુષ્યો, પશુઓ તથા સર્વે પ્રાણી પ્રાણને

સ્પાદિજ્ઞાનમયાત્ । અન્યોઽન્તર આત્મઽનન્દમયઃ । તેનૈવ પૂર્ણઃ ।
 સ્ત્ર વા એવ પુરુષવિષય એવ । તસ્ય પુરુષવિષયતામ્ । અન્વયં પુરુ-
 પવિષયઃ । તસ્ય પ્રિયમેવ શિરઃ । મોદો દક્ષિણઃ પક્ષઃ । પ્રયોદ-
 ઉત્તરઃ પક્ષઃ । આનન્દ આત્મા । બ્રહ્મ પુત્ત્રં પ્રતિષ્ઠા । તદ્વત્સેવ
 શ્લોકો ભવતિ ॥

શબ્દાર્થ—અહીં નીચે પ્રમાણેનો શ્લોક કહેવામાં
 આવ્યો છે—વિજ્ઞાનરૂપ શુદ્ધિ યજ્ઞના કર્મનો વિસ્તાર કરે છે,
 તથા લૌકિક કર્મોનો પણ વિસ્તાર કરે છે. સર્વ દેવો વિ-
 જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મની બચેકરૂપે ઉપાસના કરે છે. જે મનુષ્ય
 વિજ્ઞાનમય આત્માને બ્રહ્મરૂપે બાંહે છે તથા તેનો ત્યાગ
 નથી કરતો, તે શરીરને વિશે રહેલાં સર્વ પાપોનો
 ત્યાગ કર્યા પછી અર્થાત્ પોતાના શરીરને વિશે પોતાના
 આત્મા આયુષ્યમાં જે કાંઈ પાપો થયાં હોય તેનો ત્યાગ
 કર્યા પછી સર્વ કામનાઓનો લોકોત્તમ અને છે આ વિજ્ઞા-
 નમય આત્મા મનોમય આત્માના શરીરવિશે થયો છે
 આ વિજ્ઞાનમય આત્માથી વિજ્ઞાન ધીમે ધીમે આત્મા છે, જેને
 આનંદમય આત્મા કરી કહેવામાં આવે છે તે આનંદમય
 આત્માવલે વિજ્ઞાનમય આત્મા પૂર્ણ થાય છે આ વિજ્ઞાન
 મય દેશના પુરુષાકાર થયા પછી આનંદમય પુરુષાકાર
 થાય છે. આ વિજ્ઞાનમય પુરુષનું ઇષ્ટ પદવિનયો
 થતું સુખ મસ્તકરૂપ છે. તેનો પ્રયોદ—ઇષ્ટ પદવિનયો
 થતું સુખ તેની જમણી પાંખરૂપ છે. પ્રયોદ—ઇષ્ટ પદવિનયો
 ઉપલોગ કરવાથી થતું સુખ તેની ડાબી પાંખરૂપ છે,
 આનંદ તેના શરીરરૂપ છે, બ્રહ્મ તેના પુત્રરૂપ છે તથા
 તે પોતે અદૈત બ્રહ્મ પ્રતિષ્ઠા રૂપ છે. ૧

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

આ લોકનો ત્યાગ કર્યા પછી શું બ્રહ્મલોકને પામે છે અથવા (૨) શું નથી પામતો? દ્વિતીય પ્રશ્ન:-વિદ્વાન-બ્રહ્મવેતા પુરુષ આ લોકનો ત્યાગ કર્યા પછી તે લોકને-બ્રહ્મલોકને પામે છે અથવા (૨) શું નથી પામતો?

(આ બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં ગુરુ, શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરતાં પહેલાં તેને સૃષ્ટિની રચના વિશે વર્ણન કરે છે, જેથી પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ વધારે સારી રીતે થાય)

પરમાત્માએ ઇચ્છા કરી કે, મારે ઘણાંરૂપે કેવી રીતે થયું જોઇએ-મારે અનેક જન્મોને ધારણ કરવા આ પ્રમાણેની ઇચ્છાથી તેમણે તપ (સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરનારું વિચાર) કરવા માંડ્યું આ પ્રમાણેનો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવા સંબંધી વિચાર અર્થાત્ તપશ્ચરણ કરી, તેણે આ સર્વની ઉત્પત્તિ કરી. આને, અર્થાત્ જગતને ઉત્પન્ન કર્યા પછી તેણે તેનેવિશે પ્રવેશ દીધો.

તેને વિશે પ્રવેશ કર્યા પછી તેઓ મૂર્તસ્વરૂપે તેમ જ અમૂર્તસ્વરૂપે થયા. મૂર્ત સ્વરૂપ નામ રૂપાદિવડે વ્યક્તરૂપે થયું તથા અમૂર્ત સ્વરૂપ નામ રૂપાદિથી રહિત અવ્યક્તરૂપે થયું (જેમ પૃથ્વી, અપ તથા તેજ મૂર્ત-પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે તથા વાયુ અને આકાશ અમૂર્ત-પરોક્ષ સ્વરૂપ છે) પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ આશ્રયરૂપે થયું તથા પરોક્ષ સ્વરૂપ આશ્રયથી રહિતરૂપે થયું. એક સ્વરૂપ એતનરૂપ થયું તથા બીજું સ્વરૂપ અએતનરૂપ થયું અર્થાત્ એક ગાંધ આદિરૂપે અને એક રજજી આદિરૂપે થયું. એતન સ્વરૂપ સત રૂપે તથા જડ અસતરૂપે થયું. (આ અસત રૂપ સત ની સાથે સરખાવતાં અસત કહેવાઈ શકાય, પણ) વાસ્તવિક રીતિએ ગણીએ તો સઘળું સત રૂપ અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપ હઈ આથી સર્વ વસ્તુ જાતે સતરૂપ કહેવામાં આવે છે.

ટીકા:—તેણે તેનેવિગે (જુદ્ધિવિગે) પ્રવેશ કર્યો. મૂર્તરૂપે અર્થાત્ તેઓ પૃથ્વી, અપ તથા તેજરૂપે યથા તથા અમૂર્તરૂપે અર્થાત્ વાયુ અને આકાશરૂપે યથા.

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

પ્રથમ અનુવાક.

અભેદ દર્શનિ લયનો અભાવ.

અસદ્દા હૃદયગ્ર આસીત્ । તતો વૈ સદજાયત । તદાત્માનૃ
સ્વપમકુરુત । તસ્માત્તત્સુકૃતમુચ્યત ઇતિ । યદ્વૈ તત્સુકૃતમ્ । રસો
વૈ સઃ રસૃણ્ણેવાયં લઙ્ગ્વાઽઽનન્દી ભવતિ । કોલેવાન્પાત્કઃ પ્રા-
ણ્યાત્ । યદેષ આકાશ આનન્દો ન સ્પાત્ । એષ હૈવાનન્દયાતિ ।
યદા હૈવૈષ એતસ્મિન્નદૃશ્યેઽનાત્મ્યેઽનિરુક્તેઽનિલયનેઽભયં પ્રાતિષ્ઠાં
વિન્દતે । અથ સોઽભયં ગતો ભવતિ । યદા હૈવૈષ એતસ્મિન્નુદર-
મન્તરં કુરુતે । અથ તસ્ય ભયં ભવતિ । તત્ત્વેવ ભયં વિદુષો
મન્વાનસ્ય । તદપ્યેષ શ્લોકો ભવતિ ॥

શબ્દાર્થ—આ રથળે નીચે પ્રમાણેનો શ્લોક કહે-
વામાં આવે છે.—જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે આ સર્વ
અસતરૂપ (અવ્યક્તરૂપ) હતું અર્થાત્ નામ તથા રૂપો,
જે અવિકારી બ્રહ્મથી થયલાં માનવામાં આવે છે, તેની વિ-
શેષતાઓ તે સમયે દૃશ્યરૂપે ન હતી. આ અસતમાંથી
(અવ્યક્ત બ્રહ્મમાંથી) અદેખર સત્ ઉત્પન્ન થયું છે.
(જગત્ નામ રૂપાત્મક ઉત્પત્તિપૂર્વે ન હતું, તેથી તેને
અસતરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. પછી ત્યારે નામ
તથા રૂપે કરી જગત્ વ્યક્ત થયું ત્યારે એમ કહેવામાં
આવ્યું ॥ ૬, તે અસતમાંથી જગત્ સતરૂપે થયું.) ત્યાર
પછી અવિકારી બ્રહ્મ પોતાના આત્માને જગત્રૂપે કર્યો, આથી

અવિકારી બ્રહ્મને સુકૃતરૂપે અર્થાત્ સારા કર્તારૂપે કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મ સુકૃતરૂપ અર્થાત્ સુબુદ્ધ કર્તારૂપ છે. તે જ બ્ર-
હેખર રસરૂપ છે. કારણ કે કોઇને પણ રસની પ્રાપ્તિ અર્થાત્
આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે તે આનંદયુક્ત થાય છે
(સુખી થાય છે.) જે બ્રહ્મના સરખો તે આનંદ હૃદય-
કાશને વિશે નહિ રહેતો હોય તો નિઃશ્વાસ તથા
ઉચ્છ્વાસરૂપ ક્રિયાને કોણ કરે ? (હૃદયને વિષે જે આનંદ
રહેલ છે) તે પરમાત્મા જ છે, કે જે લોકને આનંદ
ઉત્પન્ન કરે છે, અર્થાત્ સુખી કરે છે. બ્યારે વિવેકી પુરુષ
અદૃશ્ય, અનાત્મ્ય (શરીરપણાથી રહિત), વાણીને અગોચર
તથા કોઈ પણ પ્રકારના આશ્રયથી રહિત એવા પરમાત્માને-
વિશે આશ્રયને (આત્મભાવને) મેળવે છે, ત્યારે તે બ્રે-
ખર સર્વ લયમાંથી મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ બ્રહ્મા-
નંદને પ્રાપ્ત થાય છે. જે અવિવેકી અર્થાત્ અવિદ્યાવાન
પુરુષ આ પરમાત્માને વિશે ભેદદૃષ્ટિથી જૂલે છે, તો તેને
લય ઉત્પન્ન થાય છે. આ બ્રહ્મને જાણતો હોવા છતાં
જ્ઞાનની અપરિપકવાવસ્થાને લીધે ઉપાસ્ય ઉપાસક ભાવને
જોનારા મનુષ્યને લય થાય છે. (૧)

ટીકા — રસરૂપ છે — સુખના કારણરૂપ હોવાથી બ્રહ્માનંદરૂપ
છે તથા ગૌણી શક્તિવડે રસરૂપ કહ્યું છે. (૧)

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

અષ્ટમ અનુવાક.

બ્રહ્માનંદની ઉત્કૃષ્ટતા.

મીમાઽસ્માદ્વાતઃ પવતે । મીમોદેતિ સૂર્યઃ । મીમાઽસ્માદ-
ગ્નિશ્ચેન્દ્રશ્ચ મૃત્યુર્ષાવિતિ પચ્ચમ ઇતિ । સૈવાઽનન્દસ્ય મીમાપ્સા
ભવતિ । યુવા સ્પાત્સાલુયુવાધ્યાપકઃ । આશિષ્ઠો દૃઢિષ્ઠો ઘર્તિષ્ઠા

તસ્યેયં પૃથિવી સર્વા વિત્તસ્ય પૂર્ણા સ્યાત્ । સ એકો માનુષ
 આનન્દઃ । તે યે શતં માનુષા આનન્દાઃ । સ એકો મનુષ્યગન્ધ-
 ર્વાણામાનન્દઃ । શ્રોત્રિયસ્ય ચાકામહતસ્ય । તે યે શતં મનુષ્ય-
 ગન્ધર્વાણામાનન્દાઃ । સ એકો દેવગન્ધર્વાણામાનન્દઃ । શ્રોત્રિયસ્ય
 ચાકામહતસ્ય । તે યે શતં દેવગન્ધર્વાણામાનન્દાઃ । સ એકઃ
 પિતૃણાં ચિરલોકલોકાનામાનન્દઃ । શ્રોત્રિયસ્ય ચાકામહતસ્ય ।
 તે યે શતં પિતૃણાં ચિરલોકલોકાનામાનન્દાઃ । સ એક આજા-
 નજાનાં દેવાનામાનન્દઃ । શ્રોત્રિયસ્ય ચાકામહતસ્ય । તે યે
 શતમાજાનજાનાં દેવાનામાનન્દાઃ । સ એકઃ કર્મદેવાનાં દેવા-
 નામાનન્દઃ । યે કર્મણા દેવાનપિ યન્તિ શ્રોત્રિયસ્ય ચાકામહતસ્ય
 ॥ તે યે શતં કર્મદેવાનાં દેવાનામાનન્દાઃ । સ એકો દેવાનામા-
 નન્દઃ । શ્રોત્રિયસ્ય ચાકામહતસ્ય । તે યે શતં દેવાનામાનન્દાઃ ।
 સ એક ઇન્દ્રસ્યાનન્દઃ । શ્રોત્રિયસ્ય ચાકામહતસ્ય । તે યે શત-
 મિન્દ્રસ્યાનન્દાઃ । સ એકો બૃહસ્પતેરાનન્દઃ શ્રોત્રિયસ્ય ચાકા-
 મહતસ્ય । તે યે શતં બૃહસ્પતેરાનન્દાઃ સ એકઃ પ્રજાપતેરાનન્દઃ ।
 શ્રોત્રિયસ્ય ચાકામહતસ્ય । તે યે શતં પ્રજાપતેરાનન્દાઃ સ એકો
 બ્રહ્મણ આનન્દઃ । શ્રોત્રિયસ્ય ચાકામહતસ્ય । સ યશ્ચાયં પુરુષે ।
 યશ્ચાસાવાદિત્યે । સ એકઃ । સ ય એવાંવિત્ । અસ્મૌલ્લોકાત્રેત્ય
 ॥ એતમન્નમયમાત્માનમુપસંક્રામતિ । એતં પ્રાણમયમાત્માનમુપસં-
 ક્રામતિ । એતં મનોમયમાત્માનમુપસંક્રામતિ । એતં વિજ્ઞાનમય-
 માત્માનમુપસંક્રામતિ । એતમાનન્દમયમાત્માનમુપસંક્રામતિ । તદ-
 પ્યેષ શ્લોકો ભવતિ ॥

શબ્દાર્થ --આના અંબધમાં નીચે પ્રમાણેનો શ્લોક
 કહેવામાં આવ્યો છે --વાયુ આ બ્રહ્મના ભયનેલીધે વાય
 છે. બ્રહ્મના ભયથી સૂર્ય ઉદયને પામે છે. આના ભયથી
 અગ્નિ બળે છે તથા ઈંદ્ર વૃષ્ટિ આદિ કરે છે તથા પા-

અમે કાળ પણ (ક્ષીણ આયુષ્યવાળા તરફ) ત્વરાથી ગ-
મત કરે છે. બ્રહ્મરૂપ આનંદને વિષે નીચે પ્રમાણે વિચાર
કહેવામાં આવે છે. જે યુવાન છે, જે યુવાન છતાં સત્કર્મ
કરનાર છે, જેણે વેદ તથા અંગોતું અધ્યયન કર્યું છે,
જે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ હોય અથવા તે માતાપિતાવડે જે
સારી રીતે કેળવાયેલો છે, જે ઘણા દૃઢ મનનો છે તથા
જે શરીરે ઘણો મજબૂત છે એવા પુરુષને ધનથી પૂર્ણ
એવી અખંડ પૃથ્વી મળેલી હોય તથા તેથી તે જે આ-
નંદનો અનુભવ કરે, તે મનુષ્યના એક આનંદરૂપ છે. આ
માતૃષી આનંદને સો ગણો કરીએ તો તે એકઠો થયેલો
આનંદ મનુષ્યગંધર્વ જે વેદોને વિશે નિષ્ણાત છે, તથા
જે સર્વ કામનાથી રહિત છે તથા જે અમબિન છે, તેના
એક આનંદની ધરાબર છે. મનુષ્ય ગંધર્વના આ એક આ-
નંદને સો ગણો કરીએ તો તે એકઠો થયેલો એક આનંદ
દેવગંધર્વ જે શ્રોત્રિય છે, જે કામનાથી રહિત છે તથા
જે સરળ છે તેના એક આનંદની ધરાબર છે. દેવ ગંધર્વના
આ આનંદને સો ગણો કરીએ તો તે એકઠો કરેલ આ-
નંદ પિતૃઓ, જેઓ લાંબા કાળ સૂધી રહેનારા હોકને
અનુભવ કરનારા છે, તેઓમાંથી જે શ્રોત્રિય છે, જે અ-
કામ છે તથા જે શુદ્ધ છે, તેના એક આનંદની ધરાબર
છે. લાંબો સમય જેઓનો લોક રહે છે એવા સર્વ પિતૃના
આનંદને સો ગણો કરીએ, છતાં તે આનંદ, આનંદ
દેવોમાં જે શ્રોત્રિય તથા જે અકામ છે તથા જે શુદ્ધ છે,
તેના એક આનંદ ધરાબર છે. આ આનંદ દેવોના સઘળા
આનંદને એકઠો કરીએ તથા તેને સો ગણો કરીએ તો તે
આનંદ, કર્મદેવો જેઓ કર્મવડે દેવભાવને પામેલા છે,
તેઓમાંથી જે શ્રોત્રિય તથા અકામ છે તથા જે શુદ્ધ

* આનંદ દેવ=સ્માર્ત કર્મવડે દેવ ભાવને જે પામેલા હોય
તે. કર્મદેવ=અગ્નિ હોત્રાદિવડે દેવ ભાવને જે પામેલા હોય તે.

છે, તેના એક આનંદની ખરાબર છે. આ સર્વ કર્મદેવોના આનંદને સો ગણો કરીએ તો તે આનંદ, દેવોને વિશે જે શ્રાત્રિય છે, જે અકામ છે તથા જે શુદ્ધ છે, તેના એક આનંદની ખરાબર છે. આ સર્વ દેવોના આનંદને લઈને તેને સો ગણો કરીએ તો તે આનંદ, જે ઈંદ્ર શ્રાત્રિય તથા અકામ છે તથા શુદ્ધ છે, તેના આનંદની ખરાબર છે. ઈંદ્રના આ આનંદને સો ગણો કરીએ તો તે આનંદ બૃહસ્પતિ જે શ્રાત્રિય તથા અકામ છે તેમજ શુદ્ધ છે, તેના એક આનંદની ખરાબર છે. આ બૃહસ્પતિના આનંદને સો ગણો કરીએ તો તે આનંદ, શ્રાત્રિય, અકામ તથા શુદ્ધ પ્રજાપતિના એક આનંદની ખરાબર છે. પ્રજાપતિના આ આનંદને સો ગણો કરીએ તો તે આનંદ શ્રાત્રિય, અકામ તથા શુદ્ધ બ્રહ્માના એક આનંદની ખરાબર છે. તેરૂપ અર્થાત્ બુદ્ધિરૂપી શુદ્ધામાં રહેલ, જેરૂપ અર્થાત્ આકાશાદિથી અન્નમય સૂક્ષ્મનાં સર્વ કાયને ઉત્પન્ન કરી તે વિશે પ્રવેશ કરાયલારૂપ, તથા આરૂપ અર્થાત્ અપરોક્ષરૂપ પ્રત્યક્ આત્મા, પુરૂષમાં અર્થાત્ વ્યક્તિ ઉપાધિ શરીરમાં રહે છે. જે આ પરમાનંદ આત્મા આદિત્યમાં અર્થાત્ સૂત્રાત્મક સમષ્ટિ લિંગ ઉપાધિમાં રહે છે. (ઘટ મઠાકાશરૂપે જો કે તેમાં લેદ દેખાય છે છતાં) તે એક, અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારના લેદથી રહિત છે. જે કોઈ આ પ્રમાણે જાણે છે, તે આ લોકની કામનાઓનો ત્યાગ કર્યા પછી સ્થૂલ સૂક્ષ્મ આત્માનો નાશ કરે છે-જ્ઞાતિનો નાશ થાય છે, પ્રાણમય આત્માને પહોંચે છે, મનોમય આત્માને પહોંચે છે, વિજ્ઞાનમય આત્માને પહોંચે છે તેમજ આનંદમય આત્માને પહોંચે છે અર્થાત્ તેનો જનનિવૃત્તિરૂપ નાશ થાય છે.

ટીકા — ગધર્વ મનુષ્ય — જે મનુષ્યો કર્મ તથા ઉપાસનાના બંધથી ગધર્વપણાને પામ્યા હોય તે દેવ ગધર્વ — કંપના આદિમાં દેવ-

લોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા જે ગાનારાઓ તે. પિતૃઓઃ—અગ્નિધ્વાતાદિઓ.

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

નવમ અનુવાક.

અદ્વયજ્ઞાનનું ફળ.

यतो वाचो निर्वर्त्तते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चनेति । एत एह वाव न तपति ।
किमह एसाधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं
विद्वानेते आत्मान एस्पृणुते । चमे ह्येवैष एते आत्मान एस्पृणुते ।
य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥

શબ્દાર્થઃ—જે અદ્વયાનંદ અદ્વયી મન સહિત વાણી
આપે થયા બિના પાછી ફરે છે, તે અદ્વયના જ્ઞાનંદને જે
અધિકારી પુરુષ જાણે છે અર્થાત્ જેને આત્મસાક્ષાત્કાર
થાય છે, તેને કોઈ પણ વસ્તુથી લાય રહેતો નથી. જે સારું
કર્મ છે, તેનો મેં શા માટે ત્યાગ કીધો તથા મેં શા વા-
સ્તે પાપ કર્મ કર્યું, આ પ્રમાણેના વિચારનું અદ્વયેતાને
ખરેખર જ્ઞાન લાગતું નથી. જે મનુષ્ય અદ્વયને જાણે છે,
તે-આ જ-ને પ્રકારનાં કર્મને-પુણ્યને તથા પાપને આત્મા-
રૂપે માને છે. જે પુરુષ જ્ઞાનંદરૂપ અદ્વયને જાણે છે, તે બધું
પ્રકારનાં કર્મને અદ્વયભાવે કરી જૂવે છે. આ રીતના ઉપ-
દેશને પરમ રહસ્ય કરી કહેવામાં આવે છે.

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

ભૃગુ વક્ત્રી.

પ્રથમ અનુવાક.

શાંતિ પાઠ.

હરિઃ ૐ ॥ સહ નાવતુ । સહ નૌ ધુનવતુ । સહ વીર્યં
કરવાવૈ । તેજસ્વિ નાવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિપાવૈ ॥ ૐ શાન્તિઃ
શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શબ્દાર્થ.—હરિ! ૐ! અમારા બેઉનું (ગુરુ તથા શિષ્યનું)
સાથે રક્ષણ થાઓ, અમને ણન્નેને સાથે આશ્રય મળો,
અમારા બેઉ એકી વખતે બળમાં વૃદ્ધિ થાઓ. અમારા
બેઉનું અધ્યયન તેજસ્વી થાઓ. અમારા બેમાં કોઈ પણ
પ્રકારનો દ્વેષ મા રહો. ૐ! શાંતિ! શાંતિ! શાંતિ!
વરુણ તથા ભૃગુનો સંવાદ—બ્રહ્મ બ્રહ્મવાનાં સાધનો.

ભૃગુર્વે વારુણિઃ વરુણં પિતરમુપસસાર । અધીદિ ભગવો
બ્રહ્મેતિ । તસ્મા એતત્પ્રોવાચ । અન્નં પ્રાણં ચક્ષુઃ શ્રોત્રં મનો
વાચમિતિ । તત્પ્ર હોવાચ । યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે ।
યેન જાતાનિ જીવન્તિ । યત્પયન્ત્યભિસંવિશન્તિ । તદ્વિજિજ્ઞાસ-
સ્વ । તદ્બ્રહ્મેતિ । સ તપોઽતપ્યત । સ તપસ્તપ્ત્વા ॥

શબ્દાર્થ.—વરુણનો પુત્ર ભૃગુ એક વેળા પોતાના
પિતા વરુણ દેવની પાસે આવ્યો તથા આવીને કહ્યું કે, હે
ભગવન! બ્રહ્મ એ શું છે, તે વિશે આપ મને ઉપદેશ કરશો.
તેણે તેને આ પ્રમાણે જણાવ્યું—અન્ન, પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન
અને વાણી આટલાં બ્રહ્મને જણવામાં સાધનરૂપ છે. વધા-
રામાં તેમણે તેને એ કહ્યું કે.—જેનામાંથી આ સર્વ પ્રાણી મા-
ત્રાની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેનાવડે ઉત્પત્તિને પામેલાં પ્રાણી-
ઓ જીવે છે, મરણ પ્રાપ્ત થયા પછી જેને વિશે પ્રાણીઓ

પ્રવેશ કરે છે, તે જ પ્રદા છે, માટે તું તેને ભણવાની ઇચ્છા કર. પછી ભૃગુએ પોતાના પિતાના કહેવા પ્રમાણે આ સધળું જાળખવામાટે તપરૂપી વિચાર કરવા માંડ્યો. આ પ્રમાણે તપના પ્રભાવવડે,

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

દ્વિતીય અનુવાક.

અન્નરૂપ બ્રહ્મનું નિરૂપણ.

‘અન્નં વ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । અન્નાદ્યેવ સ્વલિંગમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । અન્નેન જાતાનિ જીવન્તિ । અન્નં પ્રયન્ત્યપિ સંવિશન્તી-તિ । તદ્વિજ્ઞાય । પુનરેવ વરુણં પિતરમુપસસાર । અર્ષાદિ ભગવો વ્રહ્મેતિ । તદ્ગ્રહોવાચ । તપસા વ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપો વ્રહ્મેતિ સ તપોઽતપ્યત । સ તપસ્તપ્સ્વા ।

શબ્દાર્થ—તેણે ભણ્યું કે, અન્ન એ પ્રદારૂપ છે. કારણ કે સર્વ પ્રાણી માત્રેની ખરેખર અન્નમાથી જ ઉત્પત્તિ થાય છે. ઉત્પન્ન થયા પછી અન્નવડે પ્રાણીઓ જીવે છે જ્યારે મૃત્યુ પામે છે ત્યારે ભૂતો અન્નને વિશે પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ મરણ સમયે સર્વ ભૂતો અન્નના કારણરૂપ પૃથ્વી ભણી જાય છે તથા પૃથ્વીરૂપ થઈ જાય છે. આ રીતે અન્નને પ્રદારૂપે જાળખ્યા પછી ભૃગુને શંકા થઈ કે, અન્નમા જડતા તથા નાશરૂપતા છે તથા પ્રદા ચેતન્યરૂપ તથા નાશથી રહિત છે, માટે તે ફરી પોતાના પિતાની સમીપ આવી કહેવા લાગ્યો કે, હે ભગવન્ ! પ્રદા શું છે, તે વિશેનો આપ મને ઉપદેશ કરશો. તેના પિતા વરુણ દેવે તેને કહ્યું—પ્રદાને વધારે સારી રીતે જાળખવા માટે તું તપને અર્થાત્ વિચારને આદર. કારણ તપ.

એ જ બ્રહ્મરૂપ છે. તેણે પોતાના પિતાના કહેવા પ્રમાણે તપ કરવા માંડ્યું, તપ કર્યા પછી તેના પ્રભાવથી (૧)

ટીકા —અજ શબ્દવડે અહીં સમષ્ટિ તથા વ્યષ્ટિરૂપ વિરાડાત્મક બ્રહ્મને જાણવો.

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

તૃતીય અનુવાક.

પ્રાણરૂપ બ્રહ્મનું નિરૂપણ.

પ્રાણો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । પ્રાણાધ્યેવ સ્વલ્લિમાનિ મૃતાનિ જાયન્તે । પ્રાણેન જાતાનિ જીવન્તિ । પ્રાણં પ્રયન્ત્યામિસંવિશન્તીતિ । તદ્વિજ્ઞાય । પુનરેવ વરુણં પિતરમુપસસાર । અધીહિ ભગવો બ્રહ્મેતિ । તપ્હોવાચ । તપસા બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપો બ્રહ્મેતિ । સ તપોઽતપ્યત ॥ સ તપસ્તપ્સવા ॥

શબ્દાર્થ—તેણે જાણ્યું કે, બ્રહ્મ પ્રાણરૂપ છે. કારણ કે પ્રાણમાંથીજ ખરેખર આ સર્વ જૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઉત્પત્તિને પામ્યા પછી પ્રાણવડે તેઓ જીવે છે. મૃત્યુ પામ્યા પછી જૂતો અલેદરૂપ પ્રાણને વિષે પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રમાણે જાણ્યા પછી તેણે જોયું કે, પ્રાણ તો જડ છે અને બ્રહ્મ તો ચેતન્યરૂપ છે, માટે ફરી તે પોતાના પિતા વરુણની પાસે ગયો અને કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! બ્રહ્મ એ શું છે, તે વિષે આપ મને ઉપદેશ કરશો. તેણે તેને કહ્યું કે તું તપરૂપી વિચારણાવડે બ્રહ્મને જાણખવાની ઇચ્છા કર. તપરૂપ વિચાર એ જ બ્રહ્મ છે. પછી તેણે તપ કરવા માંડ્યો તથા તપ કર્યા પછી તેના પ્રભાવવડે,

ટીકા —પ્રાણ શબ્દવડે ક્રિયા શક્તિના આશ્રયપણાવડે પ્રાણ શબ્દના લક્ષ્યભૂત હિરણ્યગર્ભને લેવો.

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥-३ ॥

ચતુર્થ અનુવાક.

મનરૂપ બ્રહ્મત્વં નિરૂપણ.

મનો વ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । મનસો દ્યેવ સ્વલ્પિમાનિ ભૂતાનિ
જાયન્તે । મનસા જાતાનિ જીવન્તિ । મનઃ પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તીતિ
। તદ્વિજ્ઞાય । પુનરેવ વરુણં પિતૃમુપસસાર । અર્ધાદિ ભગવો
વ્રહ્મેતિ । તદ્દેવાચ । તપસા વ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસાસ્વ તપો વ્રહ્મેતિ
। સ તપોઽતપ્યત । સ તપસ્તપ્ત્વા ॥

શબ્દાર્થઃ—તેણે બ્રહ્મત્વં કે, મન એ જ બ્રહ્મ છે.
કારણ મનમાંથી જ ખરેખર આ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થયા પછી
અને કરીને તેઓ જીવે છે. મૃત્યુ થયા પછી ભૂતો અલે-
કરૂં મનમાં પ્રવેશ કરે છે. આ રીતે બ્રહ્મા પછી તેને
મનમાં જડતા બેવાથી શંકા થઇ તથા ફરી તે પોતાના
પિતા વરુણની પાસે ગયો અને કહ્યું; હે ભગવન્ ! બ્રહ્મ એ
શું છે, તેનો આપ મને ઉપદેશ કરશો. તેના પિતાએ
તેને કહ્યું; હું તપરૂપી વિચારવડે બ્રહ્મને ઓળખવાની
ઈચ્છા કર. તપ એ જ બ્રહ્મ છે. તેણે તપરૂપ વિચાર
કરવા માંડ્યો તથા તપ કર્યા પછી તેના પ્રભાવવડે,

દીક્ષા—મનવડે આધિદેવિક સમષ્ટિ અંત કરણરૂપ બ્રહ્મને લેવું

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

પંચમ અનુવાક.

વિજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મત્વં નિરૂપણ.

વિજ્ઞાનં વ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । વિજ્ઞાનાધ્યેવ સ્વલ્પિમાનિ
ભૂતાનિ જાયન્તે । વિજ્ઞાનેન જાતાનિ જીવન્તિ । વિજ્ઞાનં પ્રય-
ન્ત્યભિસંવિશન્તીતિ । તદ્વિજ્ઞાય । પુનરેવ વરુણં પિતૃમુપસસાર ।

અધીદિ ભગવો વ્રહ્મેતિ । તદ્દોવાચ । તપસા વ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપો વ્રહ્મેતિ । સ તપોઽતપ્યત । સ તપસ્તપ્ત્વા ॥

શબ્દાર્થ:—તેણે જાણ્યું કે, વિજ્ઞાન એ જ બ્રહ્મરૂપ છે. કારણ કે વિજ્ઞાનમાંથી જ ખરેખર આ સર્વ ભૂત માત્રાની ઉત્પત્તિ થાય છે. વિજ્ઞાનને લીધે જ ઉત્પત્તિ થયા પછી તેઓ જીવે છે. જૂતોનું મૃત્યુ ગ્રાસ થયા પછી, તે જૂતો વિજ્ઞાનવિશે અલેદરૂપે પ્રવેશ કરે છે. આ રીતે જાણ્યા પછી તેને ફરી શંકા થઈ કે, વિજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મને જાણવા છતાં પણ કર્તાને કલેશ થાય છે, માટે ફરી તે પોતાના પિતા વરુણની પાસે ગયો તથા કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! બ્રહ્મ એ શું છે, તે વિશે આપ મને ઉપદેશ કરો. તેણે તેને કહ્યું; તું તપરૂપી વિચારવડે બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા કર. તપ એ જ બ્રહ્મ છે. તેણે તપરૂપી વિચાર કરવા માંડ્યો તથા તપ કરવાથી તેના પ્રભાવવડે,

ટીકા —વિજ્ઞાનવડે આધિદૈવિક મહત્તરત્વને લેવું.

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

૫૫૪ અનુવાક.

આનંદરૂપ બ્રહ્મનું નિરૂપણ.

આનન્દો વ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । આનન્દાદ્યેવ સ્વલ્લિપ્તાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । આનન્દેન જાતાનિ જીવન્તિ । આનન્દં પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તીતિ । સૈવા માર્ગત્રી વારુણી વિદ્યા । પરમે વ્યોમનપ્રતિષ્ઠિતા । ય एवं વેદ પ્રતિતિષ્ઠતિ । અન્નવાનન્નાદો ભવતિ । મહાન્ ભવતિ પ્રજયા પશુભિર્બ્રહ્મવર્ચસેન । મહાન્ કીર્ત્યા ॥

શબ્દાર્થ:—તેણે જાણ્યું કે, આનંદ એ જ બ્રહ્મ છે.

કારણ કે આનંદમાંથી જ ખરેખર આ મર્ક ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઉત્પત્તિ થયા પછી આનંદવડે જ તેઓ ભૂવે છે મરણસમયે તેઓ આનંદની સનીપ બંધ છે તથા આનંદને વિશે પ્રવેશ કરે છે પરમાકાશ અથવા હૃદયકાશને વિશે રહેલ આ આનંદ જ ભૃગુએ જાણેલી તથા વરણે કહેલી બ્રહ્મવિદ્યા છે જે કોઈ બ્રહ્મવિદ્યારૂપ આ આનંદને જાણે છે, તેની પરમ બ્રહ્મને વિશે સ્થિતિ થાય છે. તે અન્નવાન તથા અન્નનુ ભક્ષણ કરનારો અર્થાત્ પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળો થાય છે પ્રજાવાન, પશુવાન તથા બ્રહ્મજ્ઞાનવડે તેજસ્વી બને છે તથા કીર્તિવડે તે મહાન થાય છે

इति पण्डोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

સપ્તમ અનુવાક.

अन्नं निवृष्टं છતાં તેની પ્રશંસા.

अन्नं न निन्यात् । तद्व्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीर-
मन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितं । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः ।
तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिति-
ष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति मज्जया पशुभिर्व्रक्ष
वर्चसेन महान् कीर्त्या ॥

શબ્દાર્થ—અગર જો કે અન્ન પ્રાણાદિ સાથે સરખાવતા નિવૃષ્ટ છે, છતાં બ્રહ્મવેદના શુરુની માફક અન્નની કદી નિંદા કરવી નહિ કારણ અન્ન એ મતરૂપ અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ છે પ્રાણ એ જ ખરેખર અન્નરૂપે અર્થાત્ ભક્ષ્યરૂપે છે, તથા શરીર અન્નના ભક્ષણ કર્તારૂપ-લોકતારૂપ છે કારણ કે શરીર પ્રાણ વિશે સ્થિતિ કરી રહેલ છે (તે જ

પ્રમાણે શરીર અત્તરૂપ છે તથા પ્રાણ અન્નાદરૂપે છે) કારણ કે પ્રાણ શરીરમાં સ્થિતિ કરી રહેલ છે. (આ રીતે શરીર તથા પ્રાણ બેઉ અન્ન તેમ જ અન્નાદરૂપે થવાથી) અન્ન અન્નને વિશે તથા અન્નાદ અન્નાદને વિશે રહેલ છે આ પ્રમાણે જે જાણે છે, તે ચિરંજીવી થાય છે એટલું જ નહિ, પણ અન્નવાન્ તથા અન્નનો લક્ષણ કર્તા થાય છે પ્રજા, પશુ તથા બ્રહ્મજ્ઞાનના તેજે કરી તે મહાન્ પુરુષ થાય છે. તે કીર્તિવડે મહાન્ થાય છે

ટીકા—પ્રાણમા શરીર રહેલું છે, આનો ભાવ એ છે કે, શરીરની સ્થિતિમા પ્રાણ નિમિત્ત હોવાથી શરીરમા અન્નશુદ્ધિ તથા પ્રાણમા અન્નાદશુદ્ધિ મહણ કરવી શરીરમા પ્રાણ રહેલ છે, આનો ભાવ એ થાય છે કે, શરીરના આતર ભાગમા તેની સ્થિતિ હોવાથી પ્રાણને વિશે અન્નશુદ્ધિ મહણ કરવી તથા શરીરમા અન્નાદશુદ્ધિ મહણ કરવી

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

અષ્ટમ અનુવાક.

જળ તથા તેજ અન્ન અને અન્નાદરૂપ.

अन्नं न परिचक्षीतः तद्व्रतम् । आपो वा अन्नम् । ज्योतिरन्नादं । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमग्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमग्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठिति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—શુભાશુભ અન્નને જોઇ તેમા ગુણદોષની કલ્પના કરી કદી ત્યાગ કરવો જોઇએ નહિ. કારણ કે અન્ન એ વ્રતરૂપ અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ છે. જળ ખરેખર અન્નરૂપે છે તેજ એ અન્નના લક્ષણ

રૂપ છે. તેજ જળને વિશે સ્થિતિ કરી રહેલ છે તથા જળ તેજને વિશે સ્થિતિ કરી રહેલું છે. આ અન્ન અન્નને વિશે તથા અન્નાદ અન્નાદને વિશે સ્થિતિ કરી રહેલ છે. એમ જે કોઈ બાંહે છે, તે સ્થિતિવાન થાય છે તથા અન્નનો લક્ષણકર્તા થાય છે તે પ્રજા, પશુ તથા પ્રજ્ઞાનના તેજે કરી મહાનરૂપે થાય છે. તે કીર્તિવડે મહાન થાય છે

इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

નવમ અનુવાક.

પૃથ્વી તથા આકાશ અન્ન ને અન્નાદરૂપ.

अन्नं बहु कुर्यात् । तद्रूपतम् । पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठिष्यति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥

શબ્દાર્થ—શાસ્ત્રોક્તા નિયમે કરી અન્ન મનુષ્યે ઘણું સંપાદન કરવું જોઈએ. આ એક નિયમરૂપ છે. પૃથ્વી ખરેખર અન્નરૂપ છે તથા આકાશ અન્નના લક્ષણ કર્તારૂપ અર્થાત્ લોકનારૂપ છે આકાશ પૃથ્વીને વિશે સ્થિતિ કરીને રહેલું છે તથા પૃથ્વી આકાશને વિશે સ્થિતિ કરી રહેલી છે. આ અન્ન અન્નને વિશે સ્થિતિ કરી રહેલું છે. આ અન્ન અન્નને વિશે સ્થિતિ કરીને રહેલું છે, એમ જે કોઈ બાંહે છે, તે સ્થિતિવાન થાય છે, તેમ જ તે અન્નવાન તથા અન્નનો લક્ષણકર્તા થાય છે પ્રજા, પશુ તથા બ્રહ્મજ્ઞાનના તેજે કરી તે મહાન થાય છે. તે કીર્તિવડે મહાન થાય છે.

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

દશમ અનુવાક.

અન્નદાનનું આહારમ્ય.

ન કશ્ચન વસતૌ મત્યાચક્ષીત । તદ્વ્રતમ્ । તસ્માદ્વયા કયા
 ચ વિધયા વદન્નં માપ્નુયાત્ । અરાદ્ધયસ્મા અન્નમિત્યાચક્ષતે ।
 एतद्वै. मुखतोऽन्नपराद्धम् । मुखतोऽस्मा अन्नपराध्यते । एतद्वै
 मध्यतोऽन्नपराद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्नपराध्यते ॥ एतद्वा अन्ततो
 ऽन्नपराद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्नपराध्यते ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—કોઈ પણ અતિથિ આપણે ત્યાં રહેવા
 માટે આવે, તેને કદી ના પાડવી નહિ. આ પણ એક વ્રત
 અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે. માટે મનુષ્યે
 કોઈ પણ પ્રકારે ઘણું જ અન્ન સંપાદન કરવું જોઈએ. ગૃ-
 હસ્થાશ્રમીઓએ જે અતિથિ યોજાવે તેને ધેર આવે, તેને નીચે
 પ્રમાણે કહેવું જોઈએ—આપને વાસ્તે અન્ન તૈયાર છે, જે
 આ અન્નનું દાન અતિથિને ઘણા જ સત્કારપૂર્વક કર-
 વામાં આવે છે તો દાતાને અન્ય જન્મને વિશે ઘણા જ
 સત્કારપૂર્વક અન્નની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે આ અન્નનું દાન
 મધ્યમ સત્કારપૂર્વક કરવામાં આવે છે તો દાતાને અન્ય
 જન્મમાં મધ્યમ સત્કારપૂર્વક અન્નની પ્રાપ્તિ થાય છે.
 તિરસ્કારપૂર્વક જે અતિથિને અન્નદાન કરવામાં આવે તો
 દાતાને તિરસ્કારપૂર્વક અન્નની પ્રાપ્તિ અન્ય જન્મને
 વિશે થાય છે.

ટીકા—મુખત—ઘણા જ સત્કારપૂર્વક અથવા તો પ્રથમ
 વયમાં જે અન્નદાન કરે છે, તેને પ્રથમ વયમાં અન્નદાન મળે છે.
 મધ્યત—મધ્યમ ઉપચારવડે અથવા તો મધ્યમ વયમાં. અન્તત—તિર-
 સ્કારપૂર્વક અથવા વૃદ્ધાવસ્થામાં.

ય एवं वेद । क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापा-
नयोः । कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति
पादौ । इति मानुषीः समाज्ञाः अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ ।
दलमिति विद्युति ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—જે આ પ્રમાણે અન્નદાનના માહાત્મ્યને
જાણે છે, તેને કહેવામાં આવેલ કૃણી
બ્રહ્મની ઉપાસનાનો પ્રાપ્તિ થાય છે. જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું છે,
પ્રકાર તેના રક્ષકતરીકે બ્રહ્મ વાણીનેવિશે
રહે છે. જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું નથી, તેના
પ્રાપ્ત કરનારરૂપે તથા રક્ષણકર્તારૂપે બ્રહ્મ પ્રાણ તથા
અપાનને વિશે રહે છે. કર્મરૂપે બ્રહ્મ હસ્તને વિશે રહે છે. ગતિ-
રૂપે બ્રહ્મ બે પાદોને વિશે રહે છે. મલત્યાગરૂપે બ્રહ્મ પામુને
વિશે રહે છે. આ પ્રમાણેની આધ્યાત્મિકરૂપ માનુષિક ઉપાસના
છે. હવે દૈવી ઉપાસનાને વિશે કહેવામાં આવે છે. તૃપ્તિ-
રૂપે બ્રહ્મ વૃષ્ટિનેવિશે રહે છે, બળરૂપે બ્રહ્મ વિદ્યુતને
વિશે રહે છે, ૨

यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजापतिरमृतमा-
नन्द इत्युपस्थे सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान्
भवति । तन्मह इत्युपासीत । महान् भवति । तन्मन इत्युपासीत
। मानवान् भवति ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—યશરૂપે બ્રહ્મ પશુને વિશે રહે છે,
જ્યોતિરૂપે બ્રહ્મ નક્ષત્રોને વિશે રહે છે, તેમ જ પ્રજારૂપે
તથા અમૃતતત્વના કારણરૂપે તેમજ વિષયેન્દ્રિયના આનંદ-
રૂપ બ્રહ્મ ઉપસ્થેન્દ્રિયમાં રહે છે તથા સર્વરૂપે બ્રહ્મ
આકાશને વિશે રહે છે. ‘બ્રહ્મ સર્વના પ્રતિષ્ઠા-આશ્રયરૂપ
છે,’ એમ માની જે કોઈ મનુષ્ય તેની ઉપાસના કરે છે,
તે પોતે સર્વના આશ્રયરૂપ થઈને રહે છે. ‘બ્રહ્મ મહાનં-

રૂપે છે, ' એમ માની જે મનુષ્ય તેની ઉપાસના કરે છે, તે પોતે મહાનરૂપે થાય છે. ' બ્રહ્મા મનરૂપે છે, ' એમ માની જે મનુષ્ય તેની ઉપાસના કરે છે, તે પોતે માનવાન્ અર્થાત્ મનન કરવામાં સમર્થ થાય છે. ૩

તન્નમ ઇત્યુપાસીત । નમસ્વન્તેઽસ્મૈ કામાઃ । તદ્રહેત્યુપાસીત
। બ્રહ્મવાન્ ભવતિ । તદ્રહ્મણઃ પરિમર ઇત્યુપાસીત । પર્યેળં
મ્રિયન્તે દ્વિપન્તઃ સપત્નાઃ પરિ યેઽપ્રિયા ભ્રાતૃવ્યાઃ । સયશ્વાયં
પુરુષે । યશ્વાસાવાદિત્યે । સ એકઃ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—'બ્રહ્મા નમનરૂપે છે ' એમ માની જે તેની ઉપાસના કરે છે, તેને ભોગવવા યોગ્ય સર્વ વિષયકાંમે નમે છે. આ બ્રહ્મા વિરાટાત્મકરૂપે છે, ' એમ માની જે તેની ઉપાસના કરે છે તે બ્રહ્મવાન્ અર્થાત્ વિરાટ બ્રહ્મના શુભવાળો થાય છે. માયોપાધિ બ્રહ્મને લયના સ્થાનરૂપ અર્થાત્ આકાશરૂપે જે કોઈ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તો તેના દ્વેશને કરનારા સર્વ શત્રુઓ નાશને પામે છે, તેમ જ તેના અપ્રિય ભત્રીજાઓ પણ નાશને પામે છે. તે—બુદ્ધિરૂપી શુદ્ધામાં રહેલ, જે અર્થાત્ આકાશાદિક કાર્યને ઉત્પન્ન કરી તેને વિશે પ્રવેશને પામેલ, આ અર્થાત્ અપરોક્ષ પ્રત્યક્ આત્મા, શરીરમાં અર્થાત્ વ્યક્તિ ઉપાધિમાં રહે છે તથા જે પરમાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા આદિત્યમાં રહે છે, તે એક અર્થાત્ કોઈપણ રીતના ભેદથી રહિત છે.

ટીકા—અહીં લયના સ્થાનપડે આકાશ લેવું, કારણ તેને વિશે વિદ્યુત, વૃષ્ટિ, ચંદ્ર, સૂર્ય તથા અગ્નિ આ પાંચ દેવોનો લય થાય છે.

સ ય એવંવિત્ । અસ્માલ્લોકાત્પેત્ય । એતમન્નમયમાત્માનમુ-
પસંક્રમ્ય । એતં પ્રાણમયમાત્માનમુપસંક્રમ્ય । એતં મનોમયમા-
ત્માનમુપસંક્રમ્ય એતં વિજ્ઞાનમયમાત્માનમુપસંક્રમ્ય । એતમાનન્દ-
મયમાત્માનમુપસંક્રમ્ય । ઇમાંલ્લોકાન્ કામ્યત્રી કામરૂપ્યનુસચ્ચરન્
। એતત્સામ ગાયત્રાસ્તે । હા રે વુ હા રે વુ હા રે વુ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ:—જે આ પ્રમાણે બાણે છે અર્થાત્ જીવાત્મા પરમાત્માનો અલેદ માને છે, તે દૃષ્ટ, અદૃષ્ટ તથા ધૃષ્ટ વસ્તુનો ત્યાગ કર્યા પછી અન્નમય—સ્થૂલ દેહરૂપ આત્માનું ઉપસંક્રમણ કરી અર્થાત્ સ્થૂલ દેહને આત્મા માનવાપણનો નાશ કરી, પ્રાણમયનો અર્થાત્ પ્રાણમય આત્માનું ઉદ્ધવન કરે છે. વાયુ વિકારરૂપ પ્રાણમય આત્માનું ઉપસંક્રમણ કરી, મનોમય અર્થાત્ સંશયાત્મક અંતાકરણરૂપ આત્માનું ઉપસંક્રમણ કરી, વિજ્ઞાનમય અર્થાત્ નિશ્ચયાત્મક અંતાકરણરૂપ આત્માનું ઉપસંક્રમણ કરી તથા જ્ઞાનદમય આત્માનું અર્થાત્ નિદ્રામાં પ્રાપ્ત થયેલ સુષ્પાત્મક આત્માનું ઉપસંક્રમણ કરવા પછી તે ઇચ્છા પ્રમાણે અન્નને સંપાદન કરનારો તથા ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપને ધારણ કરનારો થાય છે. તે આ લોકોને પોતાના આત્મારૂપે માને છે તથા હાવુ, હાવુ, હાવુ, (આશ્ચર્ય, આશ્ચર્ય, આશ્ચર્ય,) આ પ્રમાણે સામવેદનું ગાન કર્યા કરે છે. ૫

અહમન્નપહમન્નમહમન્નમ્ । અહમન્નાદોઽહમન્નાદોઽહમન્નાદઃ । અહૃશ્લોકકૃદહૃશ્લોકકૃદહૃશ્લોકકૃત્ । અહમસ્મિ પ્રયમજાઋતાશ્ચ । પૂર્વં દંવેભ્યોઽમૃતસ્ય ના ર માયિ । યો મા દદાતિ સ હ્રદેવ મા ર વાઃ । અહમન્નમન્નમદન્તમારેણિ । અહં વિશ્વં જ્ઞ-
વનમભ્યમર્વા ર સુવર્ણજ્યોતિઃ । ય एवं વેદ । ઇત્યુપનિષત્ ॥૬॥

શીખદાર્થ:—હું અન્નરૂપ (ભક્ષ્ય રૂપ) છું, હું અન્નરૂપ છું, હું અન્નરૂપ છું, હું અન્નના ભક્ષણ કર્તારૂપ (ભોક્તારૂપ) છું, હું અન્નના ભક્ષણકર્તારૂપ છું, હું અન્નના ભક્ષણકર્તારૂપ છું. હું દેહેન્દ્રિયોનો એકત્ર કર્તારૂપ છું, હું તેજોને એકત્રકર્તા છું, હું તેજોને એકત્રકર્તા છું. હું સતરૂપનો—મૂર્તીમૂર્ત જગતના પ્રથમ ઉત્પત્ત થયેલારૂપે—હિરણ્યગર્ભરૂપે છું. હું દેવતાઓની પૂર્વે અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભની પછી વિરાટ્ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થયેલો છું. અમૃતતત્ત્વના નાભિરૂપ અર્થાત્ મધ્યરૂપ હું છું.

જે પુરુષ અન્નરૂપ મને અર્થીઓને આપે છે, તે આ પ્રમાણે-જે રીતે વિનાશ ન પામે, તે રીતે મારું રક્ષણ કરે છે અર્થાત્ અન્નદાતાને અન્નની વૃદ્ધિ થાય છે. જે કોઈ અન્નરૂપ મને અન્નાર્થીને દાનમાં આપતો નથી તે અન્નરૂપ હું, તે અન્નનું ભક્ષણ કર્તારૂપ તેનું ભક્ષણ કરી જાઉં છું. હું જ સર્વ ભુવનનો સંહારકર્તા છું. આદિત્યની માફક હું જ્યોતિરૂપ છું. જે કોઈ આ પ્રમાણે જાણે છે, તે પરમ પ્રજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપદેશરૂપ અર્થાત્ પ્રજ્ઞાજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે.

ટીકા:—સુવઃન અહીં સુવ એટલે આદિત્ય તથા ન નો અર્થ જેવો થાય છે અર્થાત્ આદિત્યની માફક હું જ્યોતિરૂપ છું.

અહિં દશ ખંડના વિભાગની સંખ્યા કહેવામાં આવી છે:—મૃગ, તસ્મૈ, યતઃ વિશન્તિ, તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ તથા તદ્વદ્ય આ પદવાળાં પહેલાં ખંડના ૧૩ વિભાગ છે. અન્ન, પ્રાણઃ, મનઃ, વિજ્ઞાનમ્, ઇતિ, વિજ્ઞાય, તં અને તપસા આ પદોવાળાં બીજા, ત્રીજા, ચોથા તથા પાંચમા ખંડના બાર બાર વિભાગ છે. આનંદઃ, ઇતિ તથા સૈવા આ પદવાળાં છઠ્ઠાં ખંડના દશ વિભાગ છે. અન્નં ન નિંચાત્, પ્રાણઃ, શરીરં, અન્નં ન પરિચક્ષીત, આપઃ, જ્યોતિઃ, અન્નં બહુ કુર્વાત તથા પૃથિવ્યામાકાશઃ આ પદવાળાં સાતમા, આઠમા તથા નવમા ખંડમાં અગ્નીઆર અગ્નીઆર વિભાગ છે. ન કંચન આ પદવાળાં દશમા ખંડમાં એકસઠાં વિભાગ છે. મૃગઃ થી ય એ વં વેદ સૂધીના દશ ખંડ છે તથા ત્રણ અધ્યાયના બધું મળી ૧૫ અનુવાક છે.

इति दशमोऽनुवाकः ॥

સહ નાવવતુ । સહ નૌ મુનક્તુ । સહ વીર્ય્યં કરવાવદૈ ।
તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિનાવદૈ ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ
શાન્તિઃ ॥

શાન્ત્યર્થ—શુરુ તથા શિષ્ય અમારા બેઉનું સાથે રક્ષણ કરે, અમોને સર્વ પ્રકારના ભોગો પ્રાપ્ત થાઓ,

અમારામાં વિદ્યાર્થી થયેલ સામર્થ્ય વધેા અમારું કીધેલું
અધ્યયન તેજસ્વી થાઓ, ગુરુ તથા શિષ્ય અમારા બેની
વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો દ્વેશ મા રહે. ૐ શાંતિ,
શાંતિ, શાંતિ.

! इति भृगुवल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥ इति तैत्तिरीय उपनिषत् समाप्ता।

ऋग्वेदीय ऐतरेय उपनिषत्.

ભૂમિકા.

ઋગ્વેદના ઐતરેય બ્રાહ્મણના બીજા આરણ્યકમાંથી
આ ઉપનિષદ લેવામાં આંચું છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણના ૪
થી ૬ અધ્યાય સૂત્રીમાં આ સંબંધે વ્યાખ્યાન છે ઉપનિ
ષદ તરીકે આના ત્રણ અધ્યાય છે. પહેલા અધ્યાયના
ત્રણ ખંડ છે તથા બીજાના અને ત્રીજાના એક એક ખંડ છે.

પ્રથમ અધ્યાયમાં પરમાત્મા અથવા સર્વના સાક્ષી-
રૂપ એવા પરબ્રહ્મથી આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે,
તે સંબંધી વર્ણન કરવામાં આંચું છે, અર્થાત્ સર્વ લોકની,
વિરાટ ભગવાનની, અવયવોરૂપ દેવોની (ઇન્દ્રિયોની),
સૂક્ષ્મ જગત રૂપ મનુષ્યની તથા જગતના રક્ષણ અર્થે
અન્નની ઉત્પત્તિ કેવળ પરમાત્માથી જ થાય છે, તે કહ્યું છે.
જીવ મનુષ્યના સ્થૂંવ દેહમાં પ્રવેશ કરે છે તથા જાગૃત,
સ્વપ્ન અથવા સુષુપ્તિ આ ત્રણ અવસ્થામાંની એક
અવસ્થારૂપે રહે છે. જગત તથા તેના સંબંધનો
વિચાર કરતા, જે પરબ્રહ્મ જીવની સાથે તાદાત્મ્ય
ભાવને પામેલ છે, તે સિવાય અન્ય કોઈ પણ પદાર્થને
જોળખવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

દ્વિતીય અધ્યાયમાં મનુષ્યના ત્રણ જન્મોનું વર્ણન.

કરવામાં આન્યું છે તથા સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે સર્વ કામનાઓમાંથી મુક્ત થવાની આવશ્યકતા છે, તે કહ્યું છે. રેતના આકારે મનુષ્યની સ્થિતિ એ પ્રથમ જન્મ છે, મનુષ્ય જ્યારે જન્મને પામે છે ત્યારની તેની જે સ્થિતિ છે તે દ્વિતીય જન્મ છે આ લોકમાંથી મુક્ત થવા પછી ફરી નવા દેહમાં તેની ઉત્પત્તિ થવાની જે સ્થિતિ, તે તૃતીય જન્મ છે.

જીવની અવિદ્યાયુક્ત સ્થિતિનું પરિણામ એ આવે છે કે, તેને એક જન્મમાંથી બીજા જન્મમાં ભ્રમણ કર્યા કરવું પડે છે તેમ જ જો આત્માનું સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તો જીવને અનેક પ્રકારની ચેતનીઓમાં ભટકવાની જરૂર પડતી નથી. આના દુષ્ટાંતરૂપે વામદેવનું દુષ્ટાંત આપ્યું છે.

તૃતીય અથવા છેલ્લા અધ્યાયમાં બ્રહ્મવિદ્યાનું તથા આત્માનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આન્યું છે. આત્મા વ્યક્ત શ્રવણાદિ ભાક્ષ વિષયના સાધનરૂપ નથી. તે મનરૂપ પણ નથી. તે દેવળ જ્ઞાનરૂપે છે જ્ઞાનનાં દેહલાંક સાધનો છે, કે જેવડે જ્ઞાનરૂપ આત્માનું જ્ઞાન થાય છે. આ જ્ઞાનરૂપ આત્મા સર્વ જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ છે. આત્મા જ બ્રહ્મારૂપ અથવા સદ્ધારૂપ છે. તે જ સૃષ્ટિરૂપે, દેવોરૂપે, પંચ મહાભૂતોરૂપે તેમજ પંચ ભૂતોથી થયેલ સર્વ વિકારોરૂપ છે. આ જ દેવળ સત્ય છે, કે જીવ તથા ઇશ્વર એક છે. તત્ત્વમસિ આ મહા વાક્યવડે તે જાણી શકાય છે. તત્ત્વમસિ નું જ્ઞાન થવાથી જીવની જગતમાંથી મુક્તિ તથા તેનો બ્રહ્મમાં લય થાય છે તૈત્તિરીય ઉપનિષદના જેટલો જ તત્ત્વજ્ઞાન સળ પી વિકાસ ઐતરેય ઉપનિષદમાં છે. આ બેઉ ઉપનિષદોમાં વિચારોની પરંપરા તથા સ્પષ્ટીકરણ એક સરખા છે બેઉ ઉપનિષદો, પરમાત્મા સિવાય અન્ય કંઈ નથી, એવા વિચારથી શરૂ થાય છે. બેઉમાં જડાત્મક જગતની શરૂઆતથી તે, તેમાં આત્માનો પ્રવેશ થાય છે

ત્યાં સૂધીની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યું છે. બેઉ ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે, સંસારનું જ્ઞાન ઊડી દઇ, દેવલ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના જ્ઞાનથી જ સુક્રિત થાય છે. ઐતરેયમાં આ જાળત ઘણી જ દુઃકમાં લીધી છે તથા વિધાનું દેહાટન ઘણી જ સારી રીતે કર્યું છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં જડ સૃષ્ટિનો ઇતિહાસ વેદાંત રીતિને અનુસરી આપ્યો છે. કર્મ પ્રમાણે જીવોનું જરાયુબદ્ધિ ચાર પ્રકારના દેહોમાં પ્રવેશ થવા વિશે વર્ણન કર્યું છે.

॥ ૐ તત્સત્ ॥

અથ ઋગ્વેદીયૈતરેયોપનિષત્.

વાહ્મે મનાસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતમાવિરાવીર્મ
'યધિ । વેદસ્ય મ આણીરપઃ શ્રુતં મે મા પ્રહાસીરનેનાધીતે નાઽહો.
રાત્રાન્સંદધામ્યૃતં વદિષ્યામિ । સત્યં વદિષ્યામિ । તન્મામવતુ ।
તદ્વક્તારમવતુ મામવતુ વક્તારમવતુ વક્તારમ્ ॥ ૐ શાન્તિઃ
શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શબ્દાર્થઃ— વાણી મારા મનમાં સ્થિત થાઓ, મારું મન વાણીમાં સ્થિતિ પામે. હે આત્મન ! મારે માટે પ્રકટ થાઓ. હે વાણી તથા મન ! મારે માટે વેદ લાવવા સમર્થ થાઓ. મારું શ્રવણ કરેલ મારો પરિત્યાગમા કરો. હું દિવસ તથા રાત્રને આ અધ્યયનવડે જોડું છું. હું શા-અથી નિશ્ચય કરાયેલ બુદ્ધિવડે કહીશ હું સત્ય અર્થાત્ શાસ્ત્રના નિશ્ચય પહેલાંની બુદ્ધિવડે કહીશ. તે મારું રક્ષણ કરો, વક્તાનું રક્ષણ કરો, મારું રક્ષણ કરો, વક્તાનું રક્ષણ કરો, વક્તાનું રક્ષણ કરો.

શાન્તિ । શાન્તિ । શાન્તિ.

પ્રથમ અધ્યાય-પ્રથમ ખંડ.

• વિજ્ઞાતિય ભેદનો અભાવ.

ૐ આત્મા વા इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यार्त्तिकंचन मिषत्
स ईक्षत लोकान्तु सृजा इति ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે કેવળ આત્મા જ
આ જગતરૂપ ખરેખર હતો. આ પ્રકૃત આત્માથી વિલ-
ક્ષણ કાંઈ પણ હતું નહિ. તેણે—પરમાત્માએ ઇચ્છા કરી કે,
હું લોકને ઉત્પન્ન કરું. ૧

ટીકા:—લોકને—પ્રાણીના કર્મ ફળના ભોગસ્થાનરૂપ ભૂતોને
અર્થાત્ પૃથિવી આદિને. ૧.

स इमाँल्लोकानसृजताम्भो मरीचीर्मरयापोऽदोऽम्भः परेण
दिवं द्यौः मतिष्ठाऽन्तरेक्षं मरीचयः । पृथिवीं मरो या अधस्ता-
त्ता आपः ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તે પરમાત્માએ લોકને સરળતા અર્થાત્
અંભલોક, રશ્મિલોક, મરલોક તથા આપ
સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અંતરિક્ષ લોકને ઉત્પન્ન કર્યા. સ્વર્ગ લોકની ઉપર
તથા પાતાળની ઉત્પત્તિ અર્થાત્ મહર્, જન, તપ તથા સત્ય
નાનના જે લોક છે તથા જે સ્વર્ગદેવોના
આશ્રયરૂપે છે, તે સર્વેને અંભ લોક કહે છે. મરિચિલોક
અંતરિક્ષરૂપે છે, ભૂલોક મરરૂપે છે, આ ભૂ લોકની નીચે
રહેલા પાતાલાદિ લોકો આપ લોકરૂપે છે. ૨

ટીકા:—પરલોક.—જે સ્થાનમાં રહેનારા મૃત્યુને શરણ યનારા
છે. આત્મા એ કયા કયા લોકને ઉત્પન્ન કર્યા, તે વિશે કહ્યું છે કે,
અંભ, મરીચિ, મર તથા આપને ઉત્પન્ન કર્યા અર્થાત્ આકાશાદિના
કર્મે કરી બ્રહ્માંડને ઉત્પન્ન કરી જળાદિ લોકને ઉત્પન્ન કર્યા. જળ
સમ્બંધો જે વાચ્ય લોક છે, તે સ્વર્ગથી પર મહર્ આદિ લોક છે.
આ મહર્ આદિ લોક અંભ સમ્બંધો વાચ્ય છે. સ્વર્ગલોકથી નીચે

ને અંતરીક્ષ અર્થાત્ આકાશ છે, તે મરીચિરૂપ છે. સૂર્યના રશ્મિનો વાચ્ય મરીચિ સખદથી જાણાયેલ અંતરિક્ષ એક છતાં અનેક સ્થાનોના ભેદવાળું હોવાથી બહુવચનમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. ને રજાનમાં ભૂત પ્રાણી માત્ર મરે છે, એવી રીતની પૃથ્વીતિ મર કરી કહેવામાં આવે છે. જો કે આ લોકનો સંબંધ પંચ મહાભૂતસાથે છે, છતાં જગાદિની વિશેષતાને કીધે અંલ, મરીચિ, મર તથા આપ એમ કહ્યું છે. ૨.

સ ईक्षतेमे तु लोका लोकपालान्नु सृजा इति । सौज्द्रप
एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छयत् ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—તેણે—આત્માએ વિચાર કર્યો:—ખરેખર આ લોકને સરજવામાં આવ્યા છે. હવે વિરાટની કૃત્તિ. મારે આ લોકના રક્ષકોને સરજવા જોઈએ. તેણે જળમાંથી અર્થાત્ પંચ ભૂતોમાંથી પુરુષાકાર વિરાટને બ્રહ્મ કરી તેને કંઠણ કર્યો. ૩

ટીકા—સર્વ પ્રાણીઓનાં કર્મનાં ફળ તથા તેના ઉપાદાન તથા સાધનરૂપ પૂર્વે કહેલ ચાર પ્રકારના લોકને સર્જ. ધૃત્વર કરી વિચાર કરવા લાગ્યા કે, જળાદિ ઉત્પન્ન કરાયલા લોકના પાળકો નહિ હશે તો તેઓ નાશ પામશે; માટે આ લોકના રક્ષણ અર્થે લોકપાળો સર્જું. આ રીતનો વિચાર કરી તે જળમાંથી અર્થાત્ જળ પ્રધાન પંચ મહાભૂતોમાંથી ચાર લોકને રચવા લાગ્યા. આ લોકમાંથી પુરુષના આકારયુક્ત શિર તથા હસ્તાદિ અંગવાળા વિરાટ પુરુષને બ્રહ્મ કરી, પૃથ્વીમાંથી બ્રહ્મ કરેલા મૃતિકાપિંડને કુલાલ અનેક આકાર આપે છે, તેમ પંચ મહાભૂતોના અવયવવડે પોતાના અવયવોની યોજના કરવા લાગ્યા. ૩.

તમभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डं मुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरसिर्णा निरभिद्येतामक्षीभ्याञ्चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वहिरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा

નાભિર્નિરભિચત નાભ્યા અપાનાંડપાનાન્મૃત્યુઃ શિશ્નં નિરભિચત
શિશ્નાદ્રંતો રેતમ આપઃ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે તે વિરાટને આ પ્રમાણે તપાવ-

વામાં આબ્યા અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના અભિ-

વિરાટમાંથી લોકપાળની માની દેવોવિશે પરમેશ્વરે વિચાર કર્યો

ઉત્પત્તિ

ત્યારે ઇડામાંથી જેમ પક્ષી ઉત્પન્ન થાય,

તેમ પ્રથમ વિચાર કરાયલા વિરાટનું

મુખ ઉત્પન્ન થયું, મુખમાંથી વાણી ઉત્પન્ન થઈ, વાણી-

માંથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવ અગ્નિ ઉત્પન્ન થયા. પછી ના-

સિકાનાં છિદ્રો ઉત્પન્ન થયાં. નાસિકામાંથી ગ્રાણીવૃત્તિવાળી

ગ્રાણીન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ. ગ્રાણીન્દ્રિયમાંથી તેના અધિષ્ઠાતા

દેવ વાયુ ઉત્પન્ન થયા. પછી ચક્ષુઓ ઉત્પન્ન થયાં તથા

ચક્ષુમાંથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવ આદિત્ય ઉત્પન્ન થયા.

શ્રોત્ર પ્રકટ થયાં તથા શ્રોત્રમાંથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવ દિ-

શાઓ ઉત્પન્ન થઈ ત્યાર પછી ત્વચા ઉત્પન્ન થઈ. ત્વચા-

માંથી લોભ ઉત્પન્ન થયાં. લોભમાંથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવો

ઓષધિઓ તથા વનસ્પતિઓ ઉત્પન્ન થઈ. પછી અંતઃ

કરણ ઉત્પન્ન થયું. અંતઃકરણમાંથી મન થયું તથા મન-

માંથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવ ચંદ્ર થયા. પછી નાભિ ઉત્પન્ન

થઈ નાભિમાંથી અપાન વાયુ ઉત્પન્ન થયો તથા અપાન

વાયુમાંથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવ મૃત્યુ ઉત્પન્ન થયા. પછી

જનનેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ તથા જનનેન્દ્રિયમાંથી રેત ઉત્પન્ન

થયું તથા રેતમાંથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવ જળ ઉત્પન્ન થયું

અર્થાત્ પ્રજાપતિ ઉત્પન્ન થયા. ૪

દ્વિતીય ખડ.

હુધા તથા વૃષાની સૃષ્ટિનું નિરૂપણ.

તા एता देवताः सृष्टा अस्मिन् महत्यर्णवे प्रापतंस्तमश्ना-

યાપિપાસામ્બ્યામન્વવાર્જતા એનમદ્રુવન્નાયતનં નઃ પ્રજાનીદિ ય-
સ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતા અન્નમદામેતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે ઇન્દ્રિયોના અભિમાની અગ્નિ આદિ દેવો ઉત્પન્ન થયા પછી તેઓનો આ મહાન્ અર્જુવમાં અર્થાત્ વિરાટ દેહમાં નિપાત થયો. તેણે—પરમેશ્વરે તેને—વિરાટ શરીરને ક્ષુધા તથા તૃષાથી યુક્ત કર્યું. (ક્ષુધા તથા તૃષાથી પીડાયેલ) તે ઇન્દ્રિયોના અભિમાની દેવો પોતાના ઉત્પન્ન કર્તા પિતામહ પરમેશ્વરને કહેવા લાગ્યા કે; હે પરમેશ્વર ! અમારે માટે શરીર સંપાદન કરો, કે જે શરીરમાં સ્થિતિ કરી અમે અન્નનું લક્ષણ કરીએ. (કારણ કે અત્યંત વિસ્તારવાળો વિરાટ દેહ અમારા લોગને યોગ્ય નથી. કારણ કે અત્યંત ઝાઢ એવા વિરાટ સ્વરૂપને ભરપૂર કરી તેમાં સ્થિતિ કરવા અમે અસમર્થ છીએ. માટે અદ્ય શરીરમાં રહી અમે દેહના જેટલું અન્ન મેળવી લક્ષણ કરવા શક્તિમાન્ થઈએ, એવું વ્યથિ શરીર ઉત્પન્ન કરો.) ૧

ટીકા—અર્જુવ—બ્રહ્માંડરૂપ વિરાટ દેહ કે જેનું મુખ્ય કારણ આપાછે. આ કારણથી દેવલોક કેવળ મુક્તિ આપી શકતો નથી. ૧

તામ્બ્યો ગામાનયત્તા અદ્રુવન્ન વૈ નોઽયમલમિતિ । તામ્બ્યોઽ
શ્વમાનયત્તા અદ્રુવન્ન વૈ નોઽયમલમિતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે ઇશ્વરે તે અભિમાની દેવોને માટે ગાયની આકૃતિવાળો પિંડ આપ્યો ગાયની ઉત્પત્તિ અર્થાત્ પંચ મહાભૂતોમાંથી ગાયના શરીરનો આકાર જેથી કાઢી બતાવ્યો. તે દેવો ગાયની આકૃતિ જોઈ બોલ્યા; આ ગાયનો દેહ લોગને યોગ્ય નથી. (કારણ કે ગાયને ઉપરના ભાગમાં દાંત હોતા નથી. માટે ઉપરના ભાગમાં દાંત હોય એવો દેહ ઉત્પન્ન કરો. આમ કહેવાથી) તેઓને માટે અશ્વ

આણ્યો અર્થાત્ પંચ ભૂતમાંથી અન્ધ સ્વરૂપ બનાવી તે બતાવ્યું. તે અન્ધને જોઈ દેવોએ કહ્યું કે, અન્ધ શરીર જોગને યોગ્ય નથી, (કારણ કે તેને ઉપરના ભાગમાં દાંતો તો છે, પણ તેઓ પશુઓ હોવાથી તેઓમાં વિવેક હોતો નથી.) ૨

टीका:—જ્યારે કર્મોપાસનાથી પ્રાપ્ત થયેલ દેવોના શરીરમાં પણ દુષ્પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે અન્ય માનુષિક શરીરમાં દુષ્પ્રાપ્ત ન થાય ? આના મોટાત્મન અર્થે શ્રુતિ વિગટના શરીરનું સમુદ્રરૂપે વર્ણન કરે છે. વિરાટના સમુદ્રરૂપ શરીરમાં અવિદ્યા, કામ તથા કર્મને ઉત્પન્ન થતાં જન્મ, જરા તથા મગ્ન્યરૂપ જળ છે. જ્ઞાન નિના સસારરૂપ આ વિરાટ શરીરનો નાશ થતો નથી, માટે તે અનંત છે. આ વિરાટ શરીરરૂપ સમુદ્ર પ્રનાહરૂપે અનાદિ છે. આમાં સચિતાદિ કર્મો ચક્રરૂપ છે, કામ ક્રોધાદિ મહાત્મ પ્રાહરૂપ છે. અજ્ઞાની પુરુષો આના પારને પામી શકતા નથી, માટે તે અપાર છે અજ્ઞાનીઓ વિષય તથા ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલ આનંદનો જ સર્વદા અનુભવ કરે છે. આ સમુદ્રમાં તૃષ્ણારૂપી વાયુવડે કલેશરૂપી લહરીઓ આવ્યા કરે છે. આ સસારસમુદ્રમાં કુમારગદિ અવસ્થાવાળા જનો “ હા મુચ્ચ હા મુચ્ચ ” ઇત્યાદિ શબ્દો વારંવાર દુષ્પ્રાપ્ત લીધે કર્યા કરે છે. આ સમુદ્રને તરના માટે જ્ઞાનરૂપી નૌકા છે. માર્ગમાં ખાવા માટે અન્ન જોઈએ, તે માટે સત્ય સંભાષણ, કામળ સ્વભાવ, દાન દેવુ, ઉદારતા, અહિંસા, શમ, દમ, ધૈર્ય તથા ક્ષમા ઇત્યાદિ અન્ન છે નૌકાને આવવાનો માર્ગ, જી આદિ વિષયનો ત્યાગ કરવો તે છે આ સમુદ્રનો પાર તે મોક્ષ છે. આવા સમુદ્રરૂપી વિરાટ શરીરમાં પડેલા દેવો ભુધા તથા તૃપાથી વ્યાકુળ થયા વિરાટ શરીરને તૃપ્તિ યોગ્ય અન્ન જળ ન હોવાથી તેઓ પોતાના પિતા પરમેશ્વરને કહેવા લાગ્યા કે, હે ભગવન્ ! અમારે અર્થે સ્થાન અર્થાત્ શરીરને નિર્માણ કરો, કે જે સ્થાનમાં અમે અન્ન જળનું ભક્ષણ કરી શકીએ

આ પ્રમાણે જ્યારે અગ્નિ આદિ દેવોએ પ્રાર્થના કરી ત્યારે દેવોને અર્થે ગાયનો આકાર કરી ઈશ્વર દર્શાવવા લાગ્યા પછી ગાયના શરીરને જોઈ તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, અન્નના ભક્ષણ અર્થે નિશ્ચય કરેલ આ પિંડ અમારે પૂરતો નથી. આ રીતનું દેવોના વચન

સાંભળી સંયંતા પિતા પરમેશ્વર ફરી અશ્વને રચી દેખાડવા લાગ્યા. આ પિંડ પણ અમોને પૂરતો નથી, એમ દેવોએ પરમેશ્વરને કહ્યું ૨.

તામ્યઃ પુરુષમાનયત્તા અવ્રુવન્ સુકૃતં વતેતિ પુરુષો વા
સુકૃતં । તા અવ્રવીઘયાઽઽયતનં પ્રવિશતેતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—પરમેશ્વરે તે દેવોને માટે પુરુષ શરીર આપ્યું. તેઓએ ઘણા હર્ષથી કહ્યું, ઇશ્વરે મનુષ્ય દેહોત્પત્તિ. ઘણું સારું કર્યું. આથી લોકમાં પછું મનુષ્ય જ કેવળ પુણ્ય કર્મના કારણરૂપ હોવાથી પુણ્યકારી છે. ઇશ્વરે તેઓને કહ્યું કે, તમે સર્વ દેવો તમારા પોતપોતાના સ્થાન પ્રમાણે આનેવિશે પ્રવેશ કરો. ૩

ટીકાઃ—તે દેવોને અર્થે પોતાની યોગિ અર્થાત્ ત્રિરાટ પુરુષના દેહ સરખા સ્વભાવિ પુરુષને રચી દેવોને દેખાડવા લાગ્યા. ત્યારે દેવો પોતાની જાતિરૂપ પુરુષને જોઈ ખેદથી રહિત થઈ, આ શરીર જ શોભાવાળું છે, એમ કહેવા લાગ્યા આથી મનુષ્યનું શરીર જ સર્વ પુણ્ય કર્મના હેતુરૂપ હોવાથી સુકૃત છે. અથવા તો પરમેશ્વરે પોતાના સ્વરૂપમાંથી પોતાનો માલાવડે મનુષ્ય શરીર કીધેલું હોવાથી તે સુકૃત કહેવાય છે. પછી પરમેશ્વરે જોયું કે, દેવોને આ શરીર રચી દે છે, તેથી તે દેવોને કહેવા લાગ્યા; હે દેવો ! તમે સર્વે તમારા વ્યાપારનાં જ યોગ્ય સ્થાનો હોય, તેને નિશે પ્રવેશ કરો. ૩.

અગ્નિર્વામ્ભૂત્વા મુલ્કં પ્રાવિશદ્વાયુઃ પ્રાણો મૂત્ત્વા 'નાસિકે
પ્રાવિશદાદિત્યશ્ચુર્મૂત્ત્વાઽસિની પ્રાવિશદિશઃ શ્રોત્રં મૂત્ત્વા કર્ણો
પ્રાવિશન્નોપધિવનસ્પતયો લોમાનિ મૂત્ત્વા ત્વચં પ્રાવિશન્ચન્દ્રમા
મનો મૂત્ત્વા હૃદયં પ્રાવિશન્મૃત્યુરપાનો મૂત્ત્વા નાભિ પ્રાવિશદાપો
રેતો મૂત્ત્વા શિશ્નં પ્રાવિશન્ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—અગ્નિદેવે વાણીરૂપ થઈ મુખમાં પ્રવેશ કર્યો, વાયુદેવે ગ્રાણીરૂપ થઈ નાસિકામાં અગ્નિ આદિ દેવોના પ્રવેશ કર્યો, આદિત્ય દેવે ચક્ષુરૂપ થઈ સ્વસ્વસ્થાનપ્રતિ પ્રવેશ આંખના છિદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. દિશા-ઓએ શ્રોત્રરૂપ થઈ કર્ણના છિદ્રમાં પ્ર-

વેશ કર્યો. ઓષધિ તથા વનસ્પતિઓએ અર્થાત્ ઓષધિ આદિના અધિષ્ઠાતા દેવે લોભરૂપે થઈ અર્થાત્ સ્પર્શન્દ્રિય રૂપ થઈ ત્વચામાં પ્રવેશ કર્યો. ચંદ્રમાએ મનરૂપ થઈ હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. મૃત્યુએ અપાનરૂપ થઈ નાભિમાં પ્રવેશ કર્યો. જળે રેતરૂપ થઈ શિશ્નમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪

તમશનાયાપિપાસે અઙ્ગૂતામાવાધ્યામભિપ્રજાનીદીતિ । સે અઙ્ગવીદેનાસ્મેવ ચાં દેવતાસ્વામજામ્પેતામ્ ભાગિન્યૌ કરોમીતિ । તસ્માદ્યસ્યૈ કસ્યૈ ચ દેવતાયૈ હવિર્ગૃહ્યતે ભાગિન્યાવેવાત્યામશના-યાપિપાસે ભવતઃ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ.—હુધા તથા પિપાસાએ તેને—પરમેશ્વરને

કહ્યું; “અમારે માટેસ્થાનની યોજના હુધા તથા વૃધાને પ્રવેશ કરો.” તેણે (પરમાત્માએ) તે અશના પિપાસાને કહ્યું, “હું તમોને તે દેવોમાં (અગ્નિઆદિ દેવોમાં) એકભાગ આપીશ. જેમ અગ્નિ આદિ દેવોમાં હવિઆદિ ભાગ છે, તેમ તમોને હું ભાગ-યુક્ત કરું છું.” આથી જે કાંઈ દેવને હવિ આપવામાં આવે છે, તે અગ્નિઆદિ દેવોમાં હુધા તથા પિપાસા ભાગીદાર થાય છે. ૫

ટીકા—આ દેવોના સ્થાનને પ્રાપ્ત થવા છતાં અશના તથા પિપાસા આ જન્મેએ પ્રથમ પ્રતિ પ્રાર્થના કરી કે, હે ભગવન્! અમારે માટે સ્થાન નિર્માણ કરો. આમ જ્યારે કહ્યું ત્યારે પરમાત્મા અશના તથા પિપાસાને કહેના ભાગમાં, એવનાનાગી વસ્તુરૂપ આશ્રયથી સંહિત હોવાથી તમામ ભોક્તાપણું સંભાળુ નથી આપી અધ્યાત્મ અર્થાત્ બ્રહ્મ દેહગત તથા અધિદેવત અર્થાત્ સમષ્ટિ વિરાટ દેહગતરૂપ અગ્નિ આદિ દેવોમાં તમો જેને વૃત્તિવિભાગવડે અનુગ્રહ કરું છું. આ દેવતાઓવિશે તમને જન્મેને ભાગવાળા કરું છું અર્થાત્ તે દેવોના હવિ આદિ જે ભાગો છે, તેવડે તમોને ભાગવાળા કરું છું. આ જ કારણથી જે કાંઈ દેવને માટે પુરોહિત આદિ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે દેવના અશના તથા પિપાસા જન્મે ભાગીદાર થાય ૫

તૃતીય ખંડ.

ભોજ્ય સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ.

સ ર્દક્ષતેમે જુ લોકાશ્ચ લોકપાલાશ્ચાન્નમેભ્યઃ સ્ત્રજા રૂતિઃ ॥

શબ્દાર્થ:-તેમણે વિચારે કર્યો કે, આ લોકો તેમ જ લોકપાળો તો મેં સરજ્યા છે. પણ હવે તેઓને માટે અન્ન ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ. ૧

સોડ્યોડમ્યતપત્ તામ્યોડભિત્તામ્યો મૂર્તિરજાયત । યાં સા મૂર્તિરજાયતાડ્ઞં વૈ તત્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:-તેણે (પોતાના ચિંતનરૂપી તાપવડે) જળને અર્થાત્ પંચ ભૂતને તપાવ્યું. આ તપેલા જળમાંથી એક મૂર્તિ ઉત્પન્ન થઈ. આ મૂર્તિ જે ઉત્પન્ન થઈ, તે ખરેખર અન્ન દેવરૂપ છે અર્થાત્ પ્રાણીને ભક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. ૨

તદેનદમિષ્ટં પરાહૃત્યાજિઘાંસત્ તદ્વાચા જિઘૃક્ષત્તન્ના શ્ચક્રો-
દ્વાચા ગ્રહીતુમ્ । સ યદ્દૈનદ્વાચાઽગ્રહૈવ્વદાભિવ્યાહૃત્ય હૈવાન્નમન્ન-
પ્સ્યત્ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:-આ ત્રિહિયવાદિરૂપ અન્ન ઉત્પન્ન થયા પછી તથા તે અન્નની બહિર્મુખ સ્થિતિ કરવાથી તેણે નાસવા માંડ્યું. તે કાર્ય કારણના લક્ષણવાળા પિંડે તે અન્નને વાક્ય ઇન્દ્રિયવડે ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા કરી. પણ વાણીવડે તે ગ્રહણ કરવા શક્તિમાન થયો નહિ. વાણી-
વડે જો તેણે અન્નને ગ્રહણ કર્યું હોત તો અન્નોન્નચારવડે સર્વ જન તૃપ્તિને પામત. ૩

ટીકા:-જ્યારે લોકપાળોની સન્મુખ અન્ન ઉત્પત્તિ થયું ત્યારે મુખક ખીલાડીને જોઈ એમ ધારે કે, મને મારી નાંખી એ અન્નરૂપે ગ્રહણ કરશે એમ જાણી નાથી જાય છે તેમ અન્ન પરાહ મુખ થઈ પોતાના ભોક્તાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યું અર્થાત્ પોતાનું રક્ષણ શોધવા

લાગ્યુ અન્નનો આ રીતનો અભિપ્રાય જાણી લઈ લોક તથા લોકપાળોના સંઘાતવડે કાર્ય તથા કારણરૂપ પિંડ અર્થાત્ વિરાટ જે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ હતો, તે અન્નને વચન ક્રિયારૂપ વાણીવડે બ્રહ્મણ કરવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો. પણ વાણીવડે બ્રહ્મણ કરવા શક્તિમાન થયો નહિ વિરાટ જે આ અન્નને વાણીવડે બ્રહ્મણ કરત તો સર્વ લોક પણ કેવળ અન્ન એ રીતનો શબ્દ બોલવાથી તૃપ્તિને પામત કે

તત્પ્રાણેનાજિઘૃસત્ તન્નાશક્રોત્પ્રાણેન ગ્રહીતુમ્ । સ યદ્દૈન-
ત્પ્રાણેનાગ્રહૈવ્યદામિપ્રાણ્ય હૈવાન્નમત્રપ્સ્યત્ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—તેણે અન્નને પ્રાણવડે બ્રહ્મણ કરવાની ઇચ્છા કરી, પણ પ્રાણવડે તે તેને બ્રહ્મણ કરી શક્યો નહિ. જો તેણે તેને પ્રાણવડે બ્રહ્મણ કર્યું હોત તો સઘળા અન્નના સુધવાથી તૃપ્તિને પામત. ૪

તત્ચક્ષુષાઽજિઘૃસત્ તન્નાશક્રોચ્ચક્ષુષા ગ્રહીતુમ્ । સ યદ્દૈનચ્-
ક્ષુષાઽગ્રહૈવ્યદ્યદૃષ્ટ્વા હૈવાન્નમત્રપ્સ્યત્ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—તેણે અન્નને ચક્ષુવડે બ્રહ્મણ કરવાની ઇચ્છા કરી. તે તેને ચક્ષુવડે બ્રહ્મણ કરી શક્યો નહિ. જો તેણે તેને ચક્ષુવડે બ્રહ્મણ કર્યું હોત તો સર્વ, અન્નના કેવળ દર્શન-વડે તૃપ્તિને પામત. ૫

તત્ચ્છ્રોત્રેણાજિઘૃસત્ તન્નાશક્રોચ્છ્રોત્રેણ ગ્રહીતુમ્ । સ યદ્દૈ-
નચ્છ્રોત્રેણાગ્રહૈવ્યચ્છ્રુત્વા હૈવાન્નમત્રપ્સ્યત્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—તેણે તેને શ્રોત્રવડે બ્રહ્મણ કરવાની ઇચ્છા કરી. તે તેને શ્રોત્રવડે બ્રહ્મણ કરી શક્યો નહિ. જો તેણે તેને શ્રોત્રવડે બ્રહ્મણ કર્યું હોત તો અન્નના કેવળ શ્રવણ-વડે જ સર્વ તૃપ્તિને પામત. ૬.

તત્ત્વચ્ચાજિઘૃસત્ તન્નાશક્રોચ્ચચા ગ્રહીતુમ્ । સ યદ્દૈનત્ત્વ-
ચાઽગ્રહૈવ્યત્સ્પૃષ્ટ્વા હૈવાન્નમત્રપ્સ્યત્ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—તેણે તેને સ્પર્શેન્દ્રિયવડે બ્રહ્મણ કરવાની ઇચ્છા કરી. પણ તે તેને સ્પર્શેન્દ્રિયવડે બ્રહ્મણ કરી શ-

કયો નહિ. જો તે તેને સ્પર્શેન્દ્રિયવડે ગ્રહણ કરી શકયો હોત તો મર્વ દેવળ અન્નના સ્પર્શવડે તૃપ્તિને પામત જ તન્મનસાઽજિઘ્રક્ષત્ તન્નાશક્રોન્મનસા ગ્રહીતુમ્ । સ યદ્દૈન-
ન્મનસાઽગ્રદૈપ્યદ્યાત્વા દૈવાન્નમનસ્સ્યત્ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેણે તેને મનવડે ગ્રહણ કરવાની ઈ ઝા કરી, પણ તે તેને મનવડે ગ્રહણ કરી શકયો નહિ. તેને મનવડે ગ્રહણ કર્યું હોત તો મર્વ અન્નના ધ્યાનવડે જ તૃપ્તિને પામત. ૮

તચ્છિન્નેનાજિઘ્રક્ષત્તન્નાશક્રોન્નિન્નશ્ચેન ગ્રહીતુમ્ । સ યદ્દૈન-
ચ્છિન્નેનાઽગ્રદૈપ્યદ્વિસૃજ્ય દૈરાન્નમનસ્સ્યત્ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ—તેણે તેને શિષ્નેન્દ્રિયવડે ગ્રહણ કરવાની ઈઝા કરી પણ તેને તે શિષ્નેન્દ્રિયવડે ગ્રહણ કરી શકયો નહિ. જો તે તેને શિષ્નેન્દ્રિયવડે ગ્રહણ કરી શકયો હોત તો સર્વે વીર્યની માફક અન્નના ત્યાગવડે સતોષ પામત. ૯.

તદપાનેનાજિઘ્રક્ષત્ તદાવપત્ સૈપોઽન્નસ્ય ગ્રહો યદ્વાયુરન્ના-
યુર્વા એપ યદ્વાયુઃ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ—તેણે તેને અપાનવડે ગ્રહણ કરવાની ઈઝા કરી. તેણે તે અન્નને ગ્રહણ કર્યું માટે અપાન અન્નના ગ્રહણકર્તારૂપ છે. આ અપાન સંજ્ઞાવાળો વાયુ અન્નદ્વારા આયુષ્યના કારણરૂપ છે. -૦

ટીકા—અપ્રાયુ—અન્નદ્વારા આયુષ્યના હેતુરૂપ અથવા અન્ન એ જ આયુ અર્થાત્ જીવન છે જેનું એવો ૧૦

સ ર્હસત કથ ન્વિદં મદતે સ્યાદિનિ સ ર્હસત વતરેણ પ્ર-
પયા इति । સ ર્હસત યાદિ વાચાઽભિવ્યાહતં યાદિ પ્રાણેનાભિપ્રા-
ણિતં યાદિ ચક્ષુષા દૃષ્ટં યાદિ શ્રોત્રેણ શ્રુતં યાદિ સ્વચા સ્પૃષ્ટં
યાદિ મનસા ધ્યાતં ચઘપાનેનાભ્યપાનિતં યાદિ શિષ્નેન વિસૃષ્ટમથ
કોહઽમિતિ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—તેણે વિચાર કર્યો, “મારા સિવાય આ શરીર કેવી રીતે અસ્તિત્વ ભોગવી શકે ?” તેણે વિચાર્યું કે, શાવડે (કયા માર્ગવડે) હું શરીરને વિશે પ્રવેશ કરી શકું ? તેણે વિચાર્યું કે, બે મારા વિના વાણીવડે બોલવાનો વ્યાપાર થઈ શકે, ચક્ષુવડે બેઠ શકે, આગ્રવડે શ્રવણ કરી શકે, ચર્મવડે સ્પર્શ કરી શકે, મનવડે ધ્યાન કરી શકે, અપાનવડે નીચે લઈ જઈ શકે તથા શિશ્નવડે ત્યાગ કરી શકે તો હું પછી કેના સ્વામીરૂપ થાઉં ? ૧૧

સ एतमेव सीमानं विदाम्यैतया द्वारा प्रापद्यत । सैषा त्रि-
दृतिर्नाम द्वास्तेदेतन्मानन्दनं तस्य त्रय आगसथास्तयः स्वप्ना अय-
मावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ —તેણે—પરમેશ્વરે (પગનો ભાગ નિકૃષ્ઠ હોવાથી ઉત્તમદ્વારરૂપ) મસ્તકનો મધ્ય ભાગ કે જ્યાં કેશના વિભાગનો છેડો છે ત્યાં છિદ્ર કરી તેદ્વારા પ્રવેશ કર્યો. આ દ્વારને વિદતિ કરી કહે છે. વગી આ દ્વારને નાંદન કહે છે. શરીરમાં રહેલાં આત્માનાં ત્રણ સ્થાનો (રાજાને જેમ કીડાસ્થાનો હોય તેમ) નિર્માણ કર્યાં. આ ત્રણ સ્થાનો ત્રણ સ્વપ્ન તુલ્ય છે. આ સ્થાન નેત્ર પ્રદેશરૂપ છે. આ સ્થાન કંઠપ્રદેશરૂપ છે. આ સ્થાન હૃદય પ્રદેશરૂપ છે. ૧૨.

ટીકા —આના સબધમાં બ્રહ્મ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, નેત્રસ્ય જાગરિતિ વિદ્યાત્વકે સ્વપ્ન સમાદિશેત્ સુષુપ્ત હૃદયસ્થાનમ્ ॥ આ ત્રણ અવસ્થાઓ સત્વરૂપે નહિ દોઢાથી સ્વપ્ન તુલ્યછે. અથવા તો ત્રણ અવસ્થાવડે પિતૃશરીર, માતૃશરીર તથા પોનાતું શરીર લેવું. ૧૨

સ जातो भूतान्यभिव्यैख्यत् किमिहान्यं वायदिपादिति ।
स एतमेव पुरुषं ब्रह्म तततनमपदयादिदमदर्शयितो ३ ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ:—ઉત્પન્ન થયેલ (શરીરમાં પ્રવેશ કરવાથી જન્મ મરણાદિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ) તે પુરુષ શાદિ ભૂતોને વિવેકવડે જાણવા લાગ્યો. હું બ્રહ્મ

કનુ' રક્ષણ કરે છે પિતા પુત્રના જન્મકાળ પૂર્વે તથા જન્મકાળ પછી જેવા સંસ્કારવડે કુમારનું રક્ષણ કરે છે, તેવા સંસ્કારથી તે પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરે છે. આ લોકનો (લોકના સાધનભૂત પુત્ર પૌત્રાદિનો) વિચ્છેદ ન થવા માટે (આ પુત્રોત્પત્તિ છે, પણ મોક્ષ માટે નથી) કારણ કે આવા ઉત્તરોત્તર સંસ્કારવડે આ લોકો અર્થાત્ પુત્ર પૌત્રાદિઓ વિચ્છેદથી રહિત થાય છે. (પ્રથમ રેત રૂપે જન્મ તથા) આ બીજો જન્મ છે. ૩

સોડ્યાડ્યમાત્મા પુણ્યેભ્યઃ કર્મ્મૈભ્યઃ પ્રતિધીયતેડ્યાસ્યાડ્ય-
મિતર આત્મા કૃતકૃત્યો વયોગતઃ પ્રૈતિ સ ઇતઃ પ્રયત્નેવ પુન-
ર્જાયતે તદસ્ય તૃતીયં જન્મ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ — પિતાનો આ પ્રત્યક્ષ આત્મા અર્થાત્ પુત્ર દેહ, પુણ્ય કર્મવડે અર્થાત્ અગ્નિ-
પુત્રનું કર્તવ્ય હોત્રાદિવડે પિતાનું પ્રતિનિધિપણ કરે છે આ થવા પછી પિતાનો અન્ય દેહ અર્થાત્ પોતાનો દેહ જે કૃતકૃત્ય થયો છે તથા આયુષ્યનો ક્ષય થવાથી મરણ પામે છે, તે વૃદ્ધ પિતા આ દેહમાથી નિકળ્યા પછી પોતાના કર્મને અનુસારે ફરી જન્મ પામે છે આ અન્ય શરીર ગ્રહણ કરવારૂપ મૃત પિતાનો તૃતીય જન્મ છે ૪

તદુક્તમૃપિણા ગર્ભે નુ સન્નન્વેષામવેદમહં દેવાના જનિમાનિ
વિશ્વા । શતં મા પુર આયસીરરસન્નઘઃ ર્યેનો જવસા નિરદીયામિતિ
ગર્ભે એવૈતચ્છયાનો વામદેવ એવમુવાચ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ — તે (આ ત્રણ જન્મનું) નિરૂપણ તેમ જ સસારના નાશને કરનાર તત્ત્વજ્ઞાન આ તત્ત્વ જ્ઞાનવડે પુનર્જન્મ સર્વ) મત્રોવડે નિરૂપણ કરવામા આગ્યુ છે હું વામદેવ ગર્ભને વિશે રહ્યો છતો અગ્નિધ્વાત્તાદિ દેવોના સર્વ

જન્મને અનુક્રમે કરી 'ભણુ' છું આત્મજ્ઞાન થયા પૂર્વે
લોહનિર્મિત શુંખલા સમાન સેંકડો દેહો મારું રક્ષણ
કરતા હતા. (ચોરની માફક મને કારાગૃહમાં રાખ્યો
હતો.) હવે આત્મજ્ઞાનના સામર્થ્યવડે સિંચાણ પક્ષીની
માફક ભળને છેલી હું બહાર નિકળ્યો છું. માતાના
ગર્ભમાં રહેલ છતાં વામદેવ આ પ્રમાણે કહેતા હતા. ૫

સ एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लो-
के सर्वान् कामानाप्स्वाऽमृतः समभवत् समभस्त ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—આ રીતના આત્મતત્ત્વના જ્ઞાતા એવા

વામદેવ (પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થવા

વામદેવને આત્મજ્ઞાનથી પછી) વર્તમાન દેહનો નાશ થવા પછી

મળેલ ૬૧

ઉર્ધ્વ ભાવને અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ ભાવને પામી

તથા પરોક્ષ સ્વર્ગ લોકમાં સર્વ પ્રકારના

નિકૃષ્ટ આનંદને ભોગવી અંતે જન્મમરણાદિ ભાવથી તે

રહિત થયો. ૬

તૃતીય અધ્યાય.

આત્માનું સ્વરૂપ કેવું ?

કોડયમાત્મેતિ વયમુપાસ્મહે । કતરઃ સ આત્મા યેન વા
રૂપં પદ્યતિ । યેન વા શબ્દં શૃણોતિ યેન વા ગન્ધાનભિગ્રાતિ । યેન
વા વાચ્ચં વ્યાક્રોતિ । યેન વા સ્વાદુ ચાસ્વાદુ ચ વિજાનાતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—જે આત્માની આપણે વાણીવડે ઉપાસના

કરીએ છીએ, તે આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે ? બેમાંથી—

પરમાત્મા તથા જીવાત્મામાંથી આત્મા કયો છે ? (જે વિષયો

જોવામાં આવે છે, તે સાધન આત્મારૂપ છે કે દ્રષ્ટારૂપ

છે ?) જેવડે આત્મા રૂપને જૂવે છે, જેવડે તે શબ્દનું શ્રવણ કરે છે, જેવડે તે ગંધને જાણે છે, જેવડે તે વાણી પ્રકટ કરે છે તથા જેવડે સ્વાદવાળું તથા અસ્વાદવાળું તે જાણે છે, તે શું આત્મા ? ૧

ટીકા — જીવાત્મા તથા પરમાત્મા બે સ્તરીયા પ્રવેશ કરે છે. હવે પ્રથમ એ ચાલ્ય છે કે, આ મેમાથી કાણુ ઉપાસના કરના યોગ્ય છે ? ૧

यदेतद्बुद्धयं मनश्चैतत् संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रधानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्पतिर्મनीषा जूतिः स्मृतिः रुक्कल्पः क्रतुरसृष्टः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रधानस्य नापघेयानि भवन्ति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ — હૃદય (નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ), મન (સંકલ્પાદિ સાધનબૂત બુદ્ધિ), આ વસ્તુ આત્માની ઉપાધિયુ સારી છે એવું જ્ઞાન, અશ્વર્યસંગ્રામી નિરૂપણ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અર્થાત્ ૬૪ કળાઓ, પ્રજ્ઞાન અર્થાત્ કશું કાર્ય કંઈ વખતે કરવા યોગ્ય છે તે જાણવું, મેધા અર્થાત્ ઉપદેશજ્ઞાન, દૃષ્ટિ, ધૃતિ અર્થાત્ સહનશીલતા, મતિ, મનનું સ્વાતંત્ર્ય, ક્રતુ ખાતુલાવ, સ્મૃતિ, નિશ્ચય અર્થાત્ સાધારણ વિચારવડે કોઈપણ વસ્તુનો નિશ્ચય કરવાની શક્તિ, ખંત, પ્રાણનાદિ જીવતવૃત્તિ, કામ, સ્ત્રીઓને અધીનતા, આ તેમ જ બીજા સઘળા વિકારો પ્રજ્ઞાનના અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્યનાં નામો છે અર્થાત્ નિવૃત્ત પ્રજ્ઞાના પોતાના વિકારોરૂપે આ સર્વ ગુણો રહેલા છે. પણ પરમ પ્રજ્ઞાને તો કોઈ ગુણ હોતો નથી. તે તો કેવળ રૂપરહિત છે. ૨

एष ब्रह्मैष इन्द्रः एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च-
महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीर्मापीत्येतानीमानि
च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डज्ञानि च जा-
रुजानि च स्वेदज्ञानि चांद्भिज्ञानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो
यन्त्रिश्चैवं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्पञ्चा-

નેત્રં પ્રજ્ઞાને પ્રતિષ્ઠિતં પ્રજ્ઞાનેત્રો લોકઃ પ્રજ્ઞાપ્રતિષ્ઠા પ્રજ્ઞાનં વ્રહ્ ॥૩॥

શબ્દાર્થ—જે આ હિરણ્યગર્ભ અર્થાત્ બ્રહ્મા છે,

જે દેવરાજ ઇન્દ્રરૂપે છે, જે પ્રજ્ઞા-

આત્મનિર્ણય નિરૂપણ. પતિરૂપ અર્થાત્ વિરાટ આત્મા છે,

જે અગ્નિવાયુ આદિ સર્વ દેવો અર્થાત્

વાગાદિના અધિષ્ઠાનરૂપ દેવો છે, જે આ પંચમહા

ભૂતોરૂપે અર્થાત્ પૃથિવી, વાયુ, આકાશ, જળ તથા

જ્યોતિરૂપે છે, જે ક્ષુદ્ર અર્થાત્ કીડી મચ્છર આદિથી સુક્ષ્મા

મનુષ્યાદિ શરીરરૂપે છે, જે બીજરૂપે અર્થાત્ પોતપોતાની

જાતિના હેડોના કારણરૂપ છે, જે પરસ્પર લિન્નરૂપે છે,

આ લિન્નત્વ નીચે પ્રમાણે છે—અંડજરૂપે, જરાયુજ-

રૂપે, સ્વદેજરૂપે, ઉલ્લિદ્ધજરૂપે, અશ્વોરૂપે, ગાયોરૂપે,

પુરુષોરૂપે, હસ્તીરૂપે, જે કાંઈ દૃષ્ટિના વિષયરૂપ છે, જે

કાંઈ પદવડે ગમન કરવા યોગ્ય પ્રાણી સમૂહ છે, જે

કાંઈ આકાશમાંથી નીચે ઉતરી શકે છે તથા જે કાંઈ

બુદ્ધિથી રહિત છે, તે સર્વ, ત્રણ પ્રકારના ભેદથી રહિત

તથા સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપ બ્રહ્મવડે સત્તાને પામનારું છે. તે

સર્વની ચૈતન્યમાં જ સ્થિતિ છે. આ ચરાચરાત્મક સર્વ પ્રપંચ

ચૈતન્યમાં સ્થિતિ કરે છે અર્થાત્ પ્રલય કાળે સર્વ જગતનો

લય ચૈતન્યમાં ગાય છે. આ રીતે ચૈતન્ય તેજ બ્રહ્મરૂપ

છે અર્થાત્ જીવ તથા બ્રહ્મ સર્વ એકરૂપ છે. ૩

ટીકા.—પ્રજ્ઞાનેત્રે—પ્રજ્ઞા અર્થાત્ સમગ્રીય આદિ ત્રણ પ્રકારના ભેદથી

રહિત સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપ બ્રહ્મ નેત્ર અર્થાત્ જેનાવડે સત્તાને પામે તે, એ-

ટલે કે જે બ્રહ્મવડે આ સર્વ સત્તાને પામેલ છે તે. અથવા તો પ્રજ્ઞા-

નેત્રે यस્ય તત્ત્વં હૃદં એમ પણ અર્થ થાય છે. ૩

સ एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माह्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके
सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् समभवत् ॥ इत्योम् ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—વામદેવની માફક અન્ય પુરુષો જે પ્રત્યક્

ચૈતન્ય સ્વરૂપવડે અમૃતભાવને પામ્યા

૧૧ એક્યતાનું ફળ. હતા, તે પ્રત્યક્ષ ચૈતન્ય સ્વરૂપે કરી-
વામદેવે, લોકનું અર્થાત્ વર્તમાન દેહનું
ઉત્કેમણ કર્યા પછી ઇન્દ્રિયથી અગોચર એવા સ્વર્ગમાં
અર્થાત્ સ્વપ્રકાશાત્મક પ્રદામાં પૂર્ણાનંદને પ્રાપ્ત કરી અમૃત-
ભાવ અર્થાત્ જન્મ મરણાદથી રહિત ભાવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ૪
દીકા—મૂળમાં જે સ શબ્દ છે તેવડે કાં તો વામદેવને
સેવો અથવા જેણે એક્ય ભાવ પ્રાપ્ત કર્યો છે એવા કાંઈ અન્ય
ઋષિને સેવો. ૪

શાંતિપાઠ.

વાઙ્મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતમાધિરાવીર્મ
પાધિ । વેદસ્ય મ આણીત્યઃ શ્રુતં મે મા પ્રહાસીરનેનાધીતેનાઽ
હોરાત્રાન્તંદધામ્પૃતં વદિપ્યામિ । સત્યં વદિપ્યામિ । તન્મામવતુ
। તેદ્વક્તારમવત્વવતુમામવતુ વક્તારમવતુ વક્તારમ્ ॥ ૐ શાન્તિઃ
શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

મારી વાણીની અંતઃકરણમાં સ્થિતિ છે, મારું અં-
તઃકરણ વાણીમાં સ્થિતિ કરેલ છે. હે સ્વપ્રકાશ ! મારો
અવિદ્યારૂપ અધિકાર દૂર કરો. હે વાણી તથા મન ! તમે
મારામાં વેદને આણવા સમર્થ થાઓ. મેં ગુરુમુખથી જે
કાંઈ અધ્યયન કર્યું હોય, તે મારો ત્યાગ મા કરો. આ
અધ્યયનવડે દિવસ તથા રાત્રીનું હું સંયોજન કરું છું
અર્થાત્ અધ્યયન કરેલા અંથનું દિવસ રાત્રી હું પઠન
પાઠન કરું છું. આ પઠન કરેલ અંથમાં જે પરમાર્થ
વસ્તુ છે, તેનું જ હું કથન કરીશ. હું કદી વિપરીત અ-
ર્થનું કથન કરીશ નહિ. આ પ્રજ્ઞાતત્ત્વ હું શિષ્યનું રક્ષ
ણ કરો. તે તત્ત્વ અચાર્યનું રક્ષણ કરો.

ૐ શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ.

इति ऐतरेय उपनिषत् समाप्ता.

સામવેદીય છાંદોગ્ય ઉપનિષત.

શાંકર ભાષ્ય ભૂમિકા.

૭મ્ હત્યેતદક્ષરં અહીંથી આરંભ કરી આઠ અધ્યાય-
વાળું સામવેદનું છાંદોગ્ય ઉપનિષદ છે. તેનો સંક્ષેપે કરી
સરળ વિવરણરૂપે અર્થના જિજ્ઞાસુ માટે આરંભ કયો છે.
સર્વ કર્મમાં જોડાયલાઓ, પ્રાણાદિ દેવતાઓના વિજ્ઞાન સુ-
કત થવાથી આર્ચારાદિ માર્ગવડે કાર્ય પ્રદક્ષની પ્રાપ્તિનું
કારણ થાય છે. કેવળ કર્મધૂમાદિમાર્ગવડે તેઓ અંદ્રલોકની
પ્રાપ્તિના કારણરૂપ થાય છે. સ્વભાવથી જ પ્રવૃત્ત થયલા આ
બેઉ માર્ગથી બ્રહ્મ થયલા પુરુષને કષ્ટરૂપી અધોગતિ પ્રાપ્ત થાય
છે. પણ આ બંને માર્ગમાંથી એક પણ માર્ગવડે કેવલ્ય
પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. માટે કર્મની અપેક્ષાથી રહિત
અદ્વૈત આત્માનું વિજ્ઞાન, સંસારની ત્રણે ગતિના કારણનો
નાશ કરે છે માટે તે જાણવા યોગ્ય છે. આ જ કારણને
હીંધે ઉપનિષદનો આરંભ કરવામાં આવે છે. અદ્વૈત આ-
ત્માના વિજ્ઞાનવિના અન્ય સાધનથી આત્યંતિક મોક્ષની પ્રાપ્તિ
થતી નથી. આ બાબત આગળ ઉપનિષદમાં કહેવાશે. જે દ્વૈતને
પામે છે, તે પરાધીનતાવાળા ક્ષયશીલને પામે છે. પણ એથી
જે વિપરીત અદ્વૈતને માને છે, તે જ્ઞાની પરમાત્મારૂપ થાય
છે જેમ જૂઠું બોલનારા ચોરને જો તપેલી કુવાડી પકડા-
વવામાં આવી હોય તો તેને બંધ તથા દાહ થાય છે, તેમ
દ્વૈત માનનારા પુરુષને બંધન તથા સંસારદુઃખની પ્રાપ્તિ
થાય છે જેમ ચોરી નહિ કરનાર પુરુષના હાથમાં તપ્ત
કુવાડી આપી હોય તો તેને બંધ તથા દાહનો અભાવ
હોય છે, તેમ અદ્વૈત આત્મામાં સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા પુરુષને
સંસારરૂપી દુઃખની નિવૃત્તિ તથા મોક્ષ થાય છે. માટે
અદ્વૈત આત્માનું જ્ઞાન કર્મસહભાવી (કર્મની સહાયતા-
વાળું) નથી, કારણ કે ક્રિયા, કારક તથા ફળના નાશથી

“એક, સત્ તથા અદ્વિતીય આત્મારૂપ આ સર્વ છે ” આદિ વાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનવડે બાધક પ્રત્યયનો અર્થાત્દૈત જ્ઞાનનો અસંભવ થાય છે. શું ત્યારે કર્મવિધિનું જ્ઞાન અદ્વૈત જ્ઞાનનું બાધકર્તા છે ? ના, તે બાધકર્તા નથી. કારણ કે કર્તા લોકતા સ્વભાવના જ્ઞાનવાળાને તથા તેથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્મ ફળમાં રાગદ્વેષાદિક દોષવાળા પુરુષને જ કર્મનું વિધાન છે. શું ત્યારે જેણે સકળ વેદનો અર્થ જાણ્યો છે એવા પુરુષને પણ કર્મનું વિધાન છે તથા અદ્વૈત જ્ઞાનવાનને પણ કર્મ કર્તૃવ્ય છે ? ના, તેમ નથી. કારણ કે કર્મના અધિકારીને, વિષય કરવાવાળા સ્વાભાવિક કર્તા લોકતા આદિ જ્ઞાનનો, ‘ આત્મા એક તથા અદ્વિતીયરૂપ છે ’ એવા જ્ઞાનવડે નાશ થાય છે. માટે અવિદ્યાઆદિ દોષવાળાને જ કર્મવિધાન કહેલું છે, પણ અદ્વૈત જ્ઞાનવાળાને માટે નથી. આના જ સંબંધમાં શ્રુતિમાં આગળ કહેલું છે કે, અદ્વૈત જ્ઞાનવાળાઓ સર્વ, પુણ્ય લોકને પ મે છે. બ્રહ્મમાં સમ્યક્ પ્રકારે સ્થિતિ કરેલો પુરુષ અમૃતભાવને પામે છે. આ ઉપનિષદમાં અદ્વૈત વિદ્યાના પ્રકરણમાં અબ્યુદય અર્થાત્ સાંસારિક ફળના સાધનરૂપી ઉપાસના, મોક્ષની સમીપ લઈ જનારા ફળવાળી અદ્વૈતથી કંઈ એક વિકૃત બ્રહ્મનો વિષય કરવાવાળી ઉપાસના, જેવી કે- મનોમય, પ્રાણરૂપ શરીરવાળું છે તથા કર્મના ફળવાળી કર્મસંસ્પર્ધી ઉપાસના, એમ ત્રણ પ્રકારની ઉપાસના કહેલી છે. જેમ રહસ્યના સામાન્યથી તથા મનોવૃત્તિના સામાન્યથી અદ્વૈતજ્ઞાન મનોવૃત્તિ માત્ર થાય છે તેમ અન્ય ઉપાસના પણ મનોવૃત્તિરૂપ છે. માટે વૃત્તિરૂપતાએ કરી જ્ઞાન તથા ઉપાસના સામાન્ય છે. ત્યારે અદ્વૈત જ્ઞાનમાં તથા ઉપાસનામાં વિશેષતા શું ? આના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, સ્વાભાવિક તથા અક્રિય આત્મામાં અધ્યારોપિત થયેલું કર્તા આદિ કારક, ક્રિયા તથા ફળના ભેદના વિજ્ઞાનનો નાશકરવાવાળું અદ્વૈતનું જ્ઞાન છે. જેમ પ્રકાશરૂપ નિમિત્તવાળા રજઙ્મુ આદિના સ્વરૂપનો નિશ્ચય રજઙ્મુ આદિમાં સર્પ આદિ અધ્યારોપરૂપ જ્ઞાનનો

નાશ કરે છે. વિલક્ષણ વૃત્તિના અંતરાયથી રહિત શાસ્ત્રાનુમાર પ્રાપ્ત થયેલા કોઇક આશ્રયને માટે જે ચિત્તવૃત્તિઓના વિસ્તારનું સાધન, તે ઉપાસના છે. આટલી જ્ઞાન તથા ઉપાસનામાં વિશેષતા છે. આ ઉપાસના ચિત્તની શુદ્ધિ કરવાવાળી હોવાથી વસ્તુતત્વનો પ્રકાશ કરવાવાળી છે. આથી તે અદ્વૈત જ્ઞાનની ઉપકારક છે. આ ઉપાસના આલં-
બનરૂપ વિષયવાળી હોવાથી મુખે કરી સાધવા યોગ્ય છે. માટે તેનો પ્રથમ ઉપન્યાસ (આરંભ) કર્યો છે. કર્મના અ-
ભ્યાસને દૃઢ કરવા પછી કર્મનો પરિત્યાગ કરવો જોઇએ. કેમજા ઉપાસનામાં જ ચિત્તને રોકી રાખવું, તે દુઃખદાયક છે. આ કારણથી કર્મના અંગનો વિષય કરવાવાળી ઉપા-
સનાનો પ્રથમ આરંભ કરે છે

॥ ૐ તત્સત્ ॥

સામવેદીય છાંદોગ્ય ઉપનિષત્.

પ્રથમ પ્રપાઠક-પ્રથમખંડ

શાંતિપાઠ.

ૐ આપ્યાયન્તુ મમાજ્ઞાનિ વાકપ્રાણઅશ્નુઃ શ્રોત્રમયો વજ્રમિ-
ન્દ્રિયાણિ ચ ॥ સર્વાણિ સર્વં બ્રહ્મોપનિષદં માદં બ્રહ્મ નિરાકુર્યાં
મા મા બ્રહ્મ નિરાકરોદનિરાકરણમસ્ત્વનિરાકરણં મેઽસ્તુ તદા-
ત્મનિ નિરતે ય ઉપનિષત્સુ ધર્માસ્તે મયિ સન્તુ તે મયિ સન્તુ ॥
ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શબ્દાર્થ —મારાં અંગો તૃપ્તિને પામે. વાણી, પ્રાણાદિ
વાયુઓ, નેત્ર, શ્રોત્ર, યજ્ઞ તથા સર્વે ઇન્દ્રિયો. બ્રહ્મધ્યાન-
વડે વૃદ્ધિ પામે. અખિલ વેદ બ્રહ્મરૂપ છે. હું બ્રહ્મનો

તિરસ્કાર ન કરું, તેમ બ્રહ્મ મારો તિરસ્કાર મા કરો. અર્થાત્ મને સંસારમાં મા નાળો. મારા તથા બ્રહ્મ બેઉમાં પરસ્પર પ્રીતિ થાઓ. અમારા બેમાં પ્રીતિ થાઓ. બ્રહ્મમાં પ્રેમ કરતા એવા મારામાં શમાદિ જે ધર્મો વેદાંતમાં પ્રકટ કર્યા છે, તે મારામાં થાઓ.

ૐ શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ

પરમાત્મ બુદ્ધિવદે ઐકારની ઉપાસના.

ઓમિત્યેતદસરમુદ્રીયમુપાસીતોમિતિ શુદ્ધાયતિ તત્ત્વોપગ્વા-
સ્થાનમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — ૐ એવા ઉદ્ગીયરૂપ અક્ષરની ઉપાસના કરવી. ૐ એ રીતે ઉદ્ગાન કરવામા આવે છે. તેનું ઉપન્યાખ્યાન પ્રવૃત્ત થાય છે. (૧)

ટીકા — “ૐ એવા અક્ષરરૂપ ઉદ્ગીયની ઉપાસના કરવી” અહીં ૐ એ અક્ષર પરમાત્માના સમીપનું નામ છે. મારે તેનો ઉચ્ચાર કરવાથી, લોક જેમ પ્રિય નામ સાલજનાથી પ્રસન્ન થાય છે, તેમ પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય છે. ૐ અક્ષરની પાઠના ધૃતિ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે એટલા મારે કે તે શબ્દ પરમાત્માનો વાચક હોવાથી વાચ્યથી ભિન્ન કરી શબ્દ સ્વરૂપે પ્રતીત થાય છે આથી ભૂતિ આદિની માફક ઐકાર પરમાત્માનો પ્રતીક (પ્રતિનિધિ) છે. આ પ્રમાણે ઐકાર નામરૂપે હોવાથી તથા પ્રતિનિધિરૂપ હોવાથી તે પરમાત્માની ઉપાસનાનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે. એ સર્વ ઉપનિષદનો નિશ્ચય છે જપ, તપ, કર્મ તથા સ્વાધ્યાયના આદિ અતમા અનેકવાર ઐકારનો પ્રયોગ કરવામા આવે છે. આથી તેનું શ્રેષ્ઠપણ પ્રસિદ્ધ છે. આ વર્ણાત્મક તથા ઉદ્ગીયરૂપ ભક્તિનો વિભાગ હોવાથી ઉદ્ગીય શબ્દના વાચ્ય ઐકાર અક્ષરની ઉપાસના કરવી અર્થાત્ કર્મના અંતરૂપ ઉદ્ગીયના અવર્ણભૂત ઐકારરૂપ પરમાત્માના પ્રતિનિધિમા દૃઢ એકાગ્રરૂપ મતિને પ્રનાહરૂપે કરવી. ભૂતિ ઐકારને ઉદ્ગીય શબ્દરૂપે કહેવામા હેતુ કહે છે કે, ૐએમ ઉદ્ગાપન કરે છે, અર્થાત્ ઐકારનો આરભ કરી ઉદ્ગાતા ઉચ્ચ સ્વરવડે ગાન કરે છે આથી ઉદ્ગીય

ઊંકારરૂપ છે. તે અક્ષરનું ઉપવ્યાખ્યાન અર્થાત્ તેની આવી ઉપાસના, આવી વિભૂતિ તથા આવું રૂણ છે, તે કહેવારૂપે વ્યાખ્યાન પ્રવૃત્ત થાય છે.

एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसोऽपामोषधयो रस ओषधीनां. पुरुषो रसः पुरुषस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साम्न उद्गीयो रसः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આ ભૂતને પૃથ્વી રસરૂપ છે, પૃથ્વીને જળ રસરૂપ છે, જળને ઔષધિ રસરૂપે છે, ઔષધિને પુરુષ રસરૂપે છે, પુરુષને વાક રસરૂપે છે, વાકને ઋક્ રસરૂપે છે, ઋક્ને સામ રસરૂપે છે તથા સામને ઉદ્ગીય રસરૂપે છે.

ટીકા—આ ચરાચર ભૂતને પૃથ્વી રસરૂપ છે અર્થાત્ તેની ગતિનું પરિણામ તેને વિશે સ્થિત છે. પૃથ્વીનું જળ રસ છે, કારણકે પૃથ્વી જળમાં ઓતપ્રોત છે. જળનું ઔષધિ અર્થાત્ અન્ન રસ છે, કારણ ઔષધિઓ જળમાં પરિણામને પામે છે પુરુષને અન્નનું પરિણામ હોવાથી ઔષધિનો પુરુષ રસ છે. પુરુષના અવયવમાંથી વાક અતિશય સારરૂપ છે, માટે વાક પુરુષના રસરૂપ છે. વાકની ઋગ્વેદની ઋચા અત્યંત સારરૂપે છે. ઋગ્વેદને સામ અત્યંત સારરૂપ છે તથા સામને ઉદ્ગીય કહેતાં પ્રસંગે કરી પ્રાપ્ત થનારો ઊંકાર અત્યંત સારરૂપ છે.

स एष रसानाप् रसनमः परमः परार्थोऽष्टमो यदुद्गीयः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—જે ઉદ્ગીય છે, તે આ રસોના રસમયરૂપ, પરમરૂપ, પદાર્થરૂપ તથા અષ્ટમરૂપ છે.

ટીકા—આ ઉદ્ગીય નામનાનો ઊંકાર ભૂતાદિના ઉત્તર ઉત્તર રસોના અતિશય રસરૂપે હોવાથી રસતમરૂપે છે, તે પરમાત્માનો પ્રતિનિધિ હોવાથી પરમ છે. પર કહેતાં પરમાત્મા તેનું અર્થ કહેતાં સ્થાન, તે પરાર્થ તથા પરાર્થને યોગ્ય અર્થાત્ પરમાત્મારૂપ સ્થાનને યોગ્ય હોવાથી ઊંકાર પરાર્થ કહેવાય છે. અર્થાત્ તે પરમાત્માનો માફક ઉપારય છે પૃથ્વી આદિ રસની સંખ્યામાં તેનું સ્થાન આઠમું છે.

કતમા કતમકર્તૃમત્કનમત્સામ કતમઃ કતમઃ ઉદ્ગીય ઇતિ
વિમૃદ્ધં ઋચતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ —કઈ કઈ ઋચ્યા છે, કોણ કોણ સામ છે,
કોણ કોણ ઉદ્ગીય છે ? આ રીતનો વિચાર થાય છે. ૪

ટીકા:—ઋકનોઋચ્યા રસ છે, એમ પૂર્વે કહ્યું, પણ તે કઈ કઈ
ઋચ્યા, કયું કયું સામ તથા કયું કયું ઉદ્ગીય છે ? એમ મૂળમાં 'કઈ,
કઈ' એમ બે વાર આવૃત્તિ આદરને અર્થે કહી છે. ૪

વાગેવર્ક પ્રાણઃ સાવોમિત્યેતદક્ષરમુદ્ગીયસ્તદ્વા એતન્મિથુન
ચદ્વાક્ ચ પ્રાણચર્ક ચ સામ ચ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ —વાક્ એ જ ઋચ્યા છે, પ્રાણુ સામ છે, ઓ
એ અક્ષર ઉદ્ગીયરૂપ છે. જે વાક્ છે, પ્રાણુ છે, ઋક્
છે તથા સામરૂપે છે, તે જ આ મિથુનરૂપ છે. ૫

ટીકા:—વિચાર કર્યા પછી પ્રત્યુત્તરની ઉપપત્તિ થાય છે. વાક
જ ઋક્ છે તથા પ્રાણુ સામ છે. આ રીતે વાક તથા ઋચ્યાની એક-
તા હોવા છતાં તેના આઠમાપણાનો વ્યાધાત થતો નથી કારણ
કે આમિશ્પ શુણ્વીની સિદ્ધિ માટે પૂર્વ વાક્યવડે આ અન્ય વાક્ય
થાય છે. ઓ આ અક્ષર ઉદ્ગીય છે આ રીતે વાક્ તથા પ્રાણુ,
ઋક્ તથા સામના કારણરૂપ છે અહીં વાક્ ઋક્ છે તથા પ્રાણુ
સામ છે. આ વાક્યથી એમ કહ્યું કે, યથાક્રમ ઋક્ તથા સામના
કારણરૂપ વાક્ તથા પ્રાણુનો નિરોધ કરવાથી સર્વ ઋચ્યા તથા પ્રા-
ણુનો અવરોધ થાય છે સર્વ ઋક્ તથા સર્વ સામનો અવરોધ થવાથી
ઋક્ તથા સામવડે સાધ્ય સર્વ કર્મનો અવરોધ થાય છે. સર્વ
કર્મનો અવરોધ થવાથી સર્વ કામનાનો અવરોધ થાય છે. ઓ
અક્ષર ઉદ્ગીય છે, એવી રીતે તેની ભક્તિ વિશે આશંકા થાય,
તેનું નિવારણ કયું છે મિથુનરૂપ શા માટે કહ્યું ? ઉત્તર—જે વાક્
તથા પ્રાણુ સર્વઋક્ તથા પ્રાણુના કારણભૂત છે, તે મિથુનરૂપ
છે. ઋક્ તથા સામવડે ઋક્ તથા સામના કારણરૂપ વાક્ તથા
પ્રાણુ મિથુનરૂપ છે અર્થાત્ સ્વતંત્ર નથી. નહિ તો વાક્ અને
પ્રાણુ એ એક મિથુન તથા ઋક્ અને સામ બીજી મિથુન, એમ

બે મિથુન થશે, તો પછી એક વચનનો પ્રયોગ મિથ્યા થશે. માટે ઋક્ તથા પ્રાણના કારણરૂપ વાક્ તથા પ્રાણને મિથુનપણું છે. ૫

તદેતન્મિથુનમોમિત્યેતસ્મિન્નક્ષરે સપ્તસૃજ્યતોયદા વૈ મિથુનૌ
સમાગચ્છત આપયતો વૈ તાવન્યોન્યસ્ય કામમ્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—આ મિથુન ઓં એવા અક્ષરને વિશે સં-
બંધને પામે છે. જેવી રીતે બે મિથુન (સ્ત્રી પુરુષ) સં-
યોગને પામે છે. આમ થવાથી એક બીજાની કામનાને
પ્રાપ્ત કરે છે. ૬

ટીકા:—આવાલક્ષણવાળું મિથુન ઓં અક્ષરમાં સંબંધને પામે છે.
સર્વ કામનાની પ્રાપ્તિરૂપ ગુણને લીધે મિથુન, ઓંકારમાં સંબંધવાળું
છે, માટે સર્વ તેમા કામનાની પ્રાપ્તિરૂપ ગુણ છે ઓંકારની વાણીમયતા
તથા પ્રાણવડે તેની ઉત્પત્તિ છે આથી ઓંકારનો મિથુનરૂપ વાણી
તથા પ્રાણસાથે સંબંધ છે. જેમ લોકમાં મિથુન સ્ત્રી પુરુષ
સંયોગને પામે છે ત્યારે એક બીજાના કામને પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે
સ્વસ્વરૂપમાં પામેલ મિથુનવડે સર્વ કામની પ્રાપ્તિરૂપ ગુણવાનપણું
ઓંકારમાં સિદ્ધ થયું.

આપયિતા હ વૈ કામાનાં ભવતિાય एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गी-
यमुपास्ते ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—જે આને આ પ્રમાણે બાણી અક્ષરરૂપ
ઉદ્ગીયની ઉપાસના કરે છે, તે ખચીત કામોની પ્રાપ્તિ કર-
વાવાળો થાય છે. ૭

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चानुजानात्योमित्येव । तदाहैपो
एव संमृद्धिर्यदनुज्ञासमर्द्धयिता ह वै कामानां भवति । य एतदेवं
विद्वानक्षरमुद्गीयमुपास्ते ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:—આ પ્રસિદ્ધ અક્ષર અનુજ્ઞારૂપ છે. જે કાંઈ
અનુજ્ઞા (આજ્ઞા) સ્વીકરાય છે, તેને ઓં એમ કહે છે.
જે આ અનુજ્ઞા છે તે જ સમૃદ્ધિ પાણ છે. જે આ પ્રમાણે

બાણી ઉદ્દગીયરૂપ ઓંકારની ઉપાસના કરે છે, તે ખચીત સર્વ કામોનો સમર્થયિતા-વૃદ્ધિ કરનારો થાય છે.

ટીકા:—સમૃદ્ધિરૂપ ગુણવાળો ઓંકાર છે. કારણ કે આ પ્રસિદ્ધ અક્ષર અનુસારૂપ છે તથા આ અનુગા તે ઓં અક્ષર છે. અહીં અનુગા કહેતાં અનુમતિ. ઓંકાર અનુસારૂપ કેવી રીતે? જે કાંઈ અર્થાત્ જે કંઈ જ્ઞાનનો અથવા ધનનો વિદ્વાન્ અથવા ધનવાન્ અંગીકાર કરે છે ત્યાં ઓં એવો અક્ષર કહી અનુમતિ કરે છે. બૃહદારણ્યકમાં યજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું કે, વેદમાં ૨૩ દેવ છે ત્યારે શાકલ્યે ઓં કહી તેનો સ્વીકાર કર્યો. ‘હું તારા ધનને ગ્રહણ કરું’ એમ પૂછવામાં આવતાં ઓં કહીને અનુમતિ કરે છે. માટે સમૃદ્ધિરૂપ ગુણવાળો ઓંકાર છે, જે આ પ્રમાણે સમૃદ્ધિરૂપે બાણી ઉદ્દગીયની ઉપાસના કરે છે, તે યજ્ઞમાનને ઓંકાર સમૃદ્ધિના કર્તારૂપ થાય છે. ૮

તેનેયં ત્રયી વિદ્યા વર્તતે । ઓમિત્યાશ્રાયત્યોમિતિ કષ્ણસ-
ત્યોમિત્યુદ્ગાયત્યેતસ્યૈવાસરસ્યાપચિત્યૈ મહિમ્ના રસેન ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:—તેવડે (ઓંકારવડે) ત્રણ વિદ્યા (કર્મ) રહે છે. ઓં એ રીતે અધ્વર્યુ સંલજાવે છે, હોતા ઓં એ રીતે પ્રશંસા કરે છે તથા ઉદ્દગાતા ઓં એ પ્રમાણે ગાન કરે છે. આ કર્મ ઉદ્દગીયની મહત્તાને લીધે છે. આ ઓંકારના મહિમાવડે તથા રસવડે (ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ રહે છે.) ૯

ટીકા:—ઉપાસના માટે ઓંકાર અક્ષરનું પૂજન તથા પ્રશંસા કરવી જોઈએ. એટલે આ અક્ષરવડે ઋગ્વેદમાં તથા બીજામાં રહેલી વિદ્યા ત્રણ પ્રકારની કહેવાય છે. વેદના માત્ર ઉચ્ચારવડે ત્રણ પ્રકારનું જ્ઞાન થતું નથી, પણ ક્રિયાવડે થાય છે. “ ઓંકારનું આવર્તન, પ્રશંસા તથા ઉપાસના કરવામાં આવે છે, ” આમ કહેવાથી સોમયજુર્હિમાં રહેલ ક્રિયાઓવડે ઓંકારનું પૂજન થાય છે. માટે ઓંકાર પરમાત્માનું સ્વરૂપ અથવા પરમાત્મા પોતે જ છે. ભગવદ્દગીતામાં કહ્યું છે કે, મનુષ્ય માત્ર ક્રિયા યુક્ત તેનું પૂજન કરવાથી ઉત્તમતાને મેળવે છે. તેમાં રસ તથા મહત્તા શી છે? ઓંકારની મહત્તાવડે આત્મા, યજ્ઞજ્ઞાન તથા યજ્ઞમાનપત્નીનું અસ્તિત્વ દર્શાવાય છે તથા રસવડે આદનાદિનું બિંધન દર્શાવાય છે. યજ્ઞો તથા હવ-

નાદિઓ આ અક્ષરવડે યાય છે, તેથી સૂર્ય તુલ્યમાન યાય છે. સૂર્યના તાપથી વૃદ્ધિ ઉત્પન્ન યાય છે. તાપ તથા વૃદ્ધિથી પ્રાણી માત્ર જીવે છે. પ્રાણી માનના જીવનથી યજ્ઞાદિ કાર્યો યાય છે. આ કારણથી ઈંકાર મહાન્ તથા રસરૂપ છે. ઈંકારની વિદ્યામાં કુશળ હોય તે, તેમ જ અકુશળ હોય, તે પણ ક્રિયાઓ કરી શકે છે, તે હવે દર્શાવવામાં આવે છે ૯

તેનોમૌ કુરુતો યથૈતદેવં વેદ । યથ ન વેદ । નાના તુ વિદ્યા
ચાવિદ્યા ચા યદેવ વિદ્યયા કરોગે શ્રદ્ધયોપનિષદા । તદેવ વીર્ય-
વત્તરં ભવતીતિ સ્વલ્વેતસ્યૈવાક્ષરસ્યોપન્યાખ્યાનં ભવતિ ૧૦

શબ્દાર્થ—આ ઈંકારવડે તેમાં કુશળ તેમ જ અ-
કુશળ બન્ને જણાઓ ક્રિયાઓ કરે છે. વિદ્યા (ઉપાસના) તથા
અવિદ્યા બન્ને ભિન્ન ભિન્ન રૂળ આપે છે. જે ક્રિયા વિદ્યા,
શ્રદ્ધા તથા ઉપનિષદવડે કરાયેલી હોય છે, તે વધારે બળ-
વાન કહેવાય છે. આ જ ઈંકાર અક્ષરનું વર્ણન છે. ૧૦

ટીકા—ઉપર વર્ણવેલા અક્ષરનો જાણનાર તેમ જ કેવળ કર્મ-
વિદ્યામાંજ કુશળ અર્થાત્ તેનું મૂળ સ્વરૂપ ન જાણનાર બન્ને ક્રિયાઓ
કરે છે તથા બેઉ સરકારયુક્ત ક્રિયા કરવાથી તેનાં રૂળને મેળવે
છે તો પછી આ અક્ષરનું મૂળ સ્વરૂપ જાણવાની શી જરૂર છે ?
વિદ્યા તથા અવિદ્યા સરખા નથી અર્થાત્ તેમની પ્રકૃતિમાં ભિન્નતા
હોવાથી રૂળમાં પણ ભિન્નતા રહે છે.

ક્રિયાના વિભાગ તરીકે, રસરૂપે તેમ જ કામના અને સમૃદ્ધિ-
વડે ઈંકાર અક્ષરનું જ્ઞાન શું એક સરખું જ છે ? નહિ, ક્રિયાના
વિભાગ તરીકે આ અક્ષરસમધી બીજા જ્ઞાનો તેમાં વધારો કરે
છે અને તેથી તેના રૂળમાં પણ વધારો કરે છે. જેમ વ્યાવહારિક
કાર્યમાં મણિ પારખવામાં કુશળ ઝવેરી જગતી પુરખ ઉપર પો-
તાની ત્રેડતા બોગવે છે. જ્ઞાન વડે—તેના મૂળ સ્વરૂપને જાણી, શ્રદ્ધા
વડે તેના રૂળમાં વિશ્વાસ રાખી અને ઉપનિષદવડે—ચિત્તની એકા-
ગ્રતાથી થયેલું કર્મ બીજી રીતે થવા કરતા વધારે રૂળદાયી નીવડે છે. અ-
વિદ્યાથી થયેલું કર્મ વધારે રૂળ આપતું નથી જ્ઞાનથી થયેલા કર્મો
વધારે રૂળ આપે છે. આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, અવિદ્યાથી
થયેલું કર્મ પણ રૂળને તો આપે છે જ, પણ થોડું આપે છે. અ-

વિદ્યાવાન વધુ ફળ મેળવતા નથી. આ વાત અગ્નેદની અનુગ્રેષી ભાગમાં યથાર્થ રીતે દર્શાવી છે. સારરૂપે, કામના પૂર્ણ કરનાર તરિકે તથા સમૃદ્ધિ તરિકે આ અક્ષરની ઉપાસના સરખી જ છે. અનેક ગુણો દર્શાવવાથી ઉપાસનાના ભિન્ન ભિન્ન ઉપાયો દર્શાવ્યા છે. ૧૦

દ્વિતીય ખંડ.

પ્રાણદષ્ટિથી ઓંકારોપાસના.

દેવાસુરા હ વૈ યત્ર સંયેતિરે । હમયે માજાપત્યાસ્તદ્ દેવા
ઉદ્દીપમાજહુતેનૈનાનભિમવિષ્ણામ ઇતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવો તથા અસુરો બન્ને લઢયા ત્યારે દેવોએ ઓંદગીથને એકત્ર કીધું અર્થાત્ સોમયાગ કર્યો, એમ કહીને કે, આવડે આપણે આપણા શત્રુ અસુરોને જિતીશું. ૧

ટીકા:—દેવો-શાસ્ત્રવડે સંસ્કારયુક્ત થયેલી બુદ્ધિ. આ શબ્દ દિવ-પ્રકાશનું પ્રતીક થયો છે. આથી વિરુદ્ધ તે અસુરો કહેવાય છે. અસુર-સાંસારિક વિષયનું સુખ ભોગવાને આસક્ત બુદ્ધિ અર્થાત્ તમથી આવૃત્ત બુદ્ધિ. એક ખીજની કામનાઓને છુંટલી લેવાના હેતુથી શાસ્ત્રથી સંસ્કારિત તેમ જ તમથી આવૃત્ત બુદ્ધિને માંહોમાંહે વિરોધ ઉત્પન્ન થયો. મૂળથી જ દરેક પ્રાણીના હૃદયવિશે એક ખીજના પર માહોમહિ શ્રેષ્ઠતા મેળવવા કલહ ચાલુ છે. શ્રુતિ આ કલહનું, પ્રાણના પવિત્રતાના તેમ જ સદગુણ અને દુર્ગુણના હેતુબૂત જ્ઞાનને સંસ્કારિત કરવા વાર્તારૂપે વર્ણન આપે છે. દેવો તથા અસુરો પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. પ્રજાપતિ એ જ્ઞાન અને ક્રિયાકૃશળ પ્રાણનું નામ છે. આ રીતે શ્રુતિમાં પ્રાણને ઉચ્ચ કહેવામાં આવ્યો છે. તે મહાન પ્રજાપતિ છે. જ્ઞાન અને તેથી વિરુદ્ધ વૃત્તિ. એ કે એકે એક જ પ્રાણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ, છતાં એક ખીજથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે તેમને એક જ માન્યા પના. કલહવાન

પુત્રોની ઉપમા આપી છે. દેવોએ શ્રેષ્ઠતા મેળવવા ઉદ્દગીયને એકઠો કીધો, એટલે તેઓએ ઉદ્દગીયયુક્ત જ્યોતિષ્ટોમાદિ ક્રિયાઓ કરવી શરુ કરી, એમ ધારીને કે, આથી અવિરુદ્ધ એવું તમ નાથ પામશે અર્થાત્ અસુરો છતાંશે. ૧

ते ह नासिक्वयं प्राणमुद्वीथमुपासाञ्चक्रिरे तच्छासुराः पा-
प्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च।पा-
प्मना ह्येव विद्धः ॥ २ ॥

શાસ્ત્રાર્થ:-તેઓએ પ્રથમ નાસિકાથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણને ઉદ્દગીય તરિકે ઉપાસના કરી. અસુરોએ તે પ્રાણને પાપયુક્ત કીધો. આ રીતે પ્રાણ નામનો પ્રાણ પાપયુક્ત થવાથી તે સુગંધી તથા દુર્ગંધી એમ બેઉ પ્રકારના ગંધને શ્રદ્ધણ કરે છે. ૨

ટીકા:-ઉદ્દગીયયુક્ત ૧ ક્રિયા કરવાની ઇચ્છાથી દેવોએ શ્વાસ-નાસિકામાંથી ઉત્પન્ન થતા પ્રાણની ઉપાસના કરી. ઉદ્દગીય અક્ષર ઉચ્ચાર થવાનું નાસિકા મુખ્ય કારણ છે. નાસિકા શ્વાસ લેવાનું મુખ્ય સ્થાન તથા ઉદ્દગીયનો ઉચ્ચાર થવાનું મુખ્ય સ્થાન હોવાથી તેઓએ નાસિકામાંથી ઉત્પન્ન થતા શ્વાસ-પ્રાણને ઓં-ઉદ્દગીય અક્ષર તરિકે ઉપાસના કરી. આ મત ખોટો નથી પણ સત્ય છે. કારણ કે ખરું જોતાં આથી ઓંકાર અક્ષરની જ ઉપાસના થાય છે. અહિં શકા થાય છે કે, જ્યારે તેઓએ ઉદ્દગીયયુક્ત કર્મો શરુ કર્યા ત્યારે એમ કેવી રીતે કહી શકાય કે, તેઓએ ઓંકારની પ્રાણતરીકે ઉપાસના કરી? આ વિષયમાં વિરુદ્ધતા નથી. કારણ ઉદ્દગીયયુક્ત ક્રિયામાં કર્તો-પ્રાણ ઉદ્દગીયરૂપ જ માનવામાં આવે છે, પણ કાર્ધ ભિન્ન વસ્તુનો નિર્દેશ કરવામાં આવતો નથી અને તેઓનું કર્મ એ જ ક્રિયા હોવાથી તેઓએ-દેવોએ ક્રિયા શરુ કીધી, એમ જે કહ્યું તે અયુક્ત નથી. અસુરો તમ પ્રકૃતિવાળા હોવાથી દેવોના ઉદ્દગાતાને અર્થાત્ પોતાનામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલ નાસિકાના શ્વાસને દોલવાળો, વિલિન તથા વિકારયુક્ત કર્યો. સુગંધી શ્વાસ લેવાની ઇચ્છા હોવા છતાં પાપને લીધે તેમાંથી સૌગંધ્ય ઓછું થઈ ગયું પાપ જો નહોત તો કુદરતી સૌગંધયુક્ત જ શ્વાસનિકળતે. અસુરે અર્થાત્ તમે શ્વાસને પાપ

મિશ્રિત કરવાથી પાપયુક્ત શ્વાસમાંથી દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થયો કહેવાય છે. આ કારણથી પ્રાણીઓ પાપયુક્ત હોવાથી મુર્ગંધ તથા દુર્ગંધનો શ્વાસ લે છે. જીતિમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે કે, પ્રાણી ત્યારે દુર્ગંધયુક્ત શ્વાસ લે છે ત્યારે તે દુર્ગંધયુક્ત કહેવાય છે. ૨

અથ હ વાચમુદ્રીયમુપાસાશ્ચક્રિરે । તાપ્હાસુરાઃ પાપ્મના વિવિધુસ્તસ્માત્તયોભયં વદતિ સત્યશ્ચાનૃતં ચ । પાપ્મના હેપા વિદ્વા ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—તેઓએ વાણીની ઉદ્દગીયતરીકે ઉપાસના કરી. અસુરોએ તેને પાપમિશ્રિત કરી. આમ પાપયુક્ત થવાથી વાણી સત્ય તેમ જ અસત્ય એમ બે પ્રકારનું બોલે છે. ૩

અથ હ વક્ષુરુદ્રીયમુપાસાશ્ચક્રિરે તદ્દાસુરાઃ પાપ્મના વિવિધુસ્તસ્માત્તેનોભયં પશ્યતિ દર્શનીયં વાદર્શનીયં ચ । પાપ્મના શ્વેતદ્વિદ્મ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—તેઓએ વક્ષુને ઉદ્દગીય તરીકે ઉપાસના કરી. અસુરોએ તેને પાપ મિશ્રિત કરી. આમ પાપયુક્ત થવાથી વક્ષુ દર્શનીય તેમ જ અદર્શનીય બનને પ્રકારની વસ્તુઓને જૂરે છે. ૪

અથ હ શ્રોત્રમુદ્રીયમુપાસાશ્ચક્રિરે તદ્દાસુરાઃ પાપ્મના વિવિધુસ્તસ્માત્તેનોભયપ્ શૃણોતિ શ્રવણીયશ્ચાશ્રવણીયશ્ચાપાપ્મના શ્વેતદ્વિદ્મ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—પછી તેઓએ શ્રોત્રની ઉદ્દગીય તરીકે ઉપાસના કરી. અસુરોએ તેને પાપમિશ્રિત કરી. આ રીતે શ્રોત્ર પાપયુક્ત થવાથી શ્રવણીય (સાંભળવા યોગ્ય) તેમ જ અશ્રવણીય (નહી સાંભળવા યોગ્ય) બનને પ્રકારની વાણીને શ્રોત્ર સાંભળે છે. ૫

અથ હ મન ર્દ્વીયમુપાસાશ્ચક્રિરે । તદ્દાસુરાઃ પાપ્મના વિ-
વિદુસ્તસ્માત્તેનોભયપ્ સઙ્કલ્પયતે સઙ્કલ્પનીયશ્ચાસઙ્કલ્પનીયશ્ચ
પાપ્મના દ્વેતદ્વિદ્ધમ્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—પછી તેઓએ મનની ઉદ્ગીથ તરીકે ઉ-
પાસના કરી. અસુરોએ તેને પાપમિશ્રિત કરી. આમ પાપ
મિશ્રિત થવાથી મન સઠ્ઠપનીય (વિચાર કરવા યોગ્ય)
તેમ જ અપઠ્ઠપનીય (વિચાર નહિ કરવા યોગ્ય) એમ
બન્ને બાબતનો વિચાર કરે છે ૬

ટીકા —પ્રાણની પૂજનીયતા દર્શાવવા પ્રાણની પવિત્રતા પ્રથમ
શ્રુતિ દર્શાવે છે અને તેટલા માટે ધ્રાણાદિ સર્વ ધન્દ્રિયોરૂપ દેવાનું
વર્ણન કરે છે આ સર્વ ધન્દ્રિયો પાપયુક્ત થવાથી તેઓ સર્વ પોતાના
મૂળ સ્વભાવને છોડી દે છે આ રીતે શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, સ્પર્શાદિ
ધન્દ્રિયો (દેવો) પાપયુક્ત થઈ (૩-૪-૫-૬)

અથ હ ય વચાય મુરુઃ પ્રાણસ્તમુદ્વીયમુપાસાશ્ચક્રિરે । ત-
દ્દાસુરાઃ ક્રુત્વા વિદધ્વસુર્યથાસ્માનમાલ્પનમૃત્વા વિદધ્વસેત્ત્વા ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—પછી તેઓએ મુખ્ય પ્રાણીની ઉદ્ગીથ
તરીકે ઉપાસના કરી અસુરો તેની સમીપ ગયા. પણ જેમ
મૃદુમય પિંડ અલેષ ખડક સાથે અદ્રણવાથી નાશને પામે
છે, તેમ તેઓ નાશને પામ્યા ૭

ટીકા —પ્રાણ આદિ સર્વ ધન્દ્રિયો પાપયુક્ત થવાથી અને તેમ
થવાથી તેઓ ઉપાસનાને અયોગ્ય થવાથી તેઓએ મહા
પ્રાણ જે મુખવિગે રહે છે તેની ઉદ્ગીથ તરીકે ઉપાસના કરી
અસુરો—પાપ સમીપ આ-યા, એવું ધારીને કે તેને પણ પાપયુક્ત
કરીએ પણ તેમ ન થતા તેઓ અસુરો (પાપો) પોતે જ નાશને
પામ્યા જેમ સાંસારિક વ્યવહારમા મહાન્ શિલાની પર મટોડીનું
ટેકું અદ્રણાએ છીએ તો તે મટોડીનો પિંડ જ નાશને પામે છે
પણ શિલાને જરા પણ અગર થતી નથી, તેમ અસુરો નાશ પામ્યા
આખણુ—જે કાદાણી અથવા એવા બીજા ઓગરોથી ખોદી નહી
સકાય કે ભાગી નહિ સકાય તેની અર્થાત્ અલેષ આ રીતે મહાપ્રાણ

વિષયાદિ કામોર્માં ખીજી ઈન્દ્રિયોની માફક અપવિત્ર ન થતાં પવિત્ર જ રહી. ૭

एवं यथाश्मानमाखणमृत्वा विधत्स्वसत एव एवैव स विध्वत्सतोय एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:—આ રીતે ખરેખર જેમ મૃત્પિંડ અલેદ્ય શિલા સાથે અફળાતાં નાશને પામે છે, તેમ આ પ્રમાણે મહા પ્રાણુના જાણનારાને—ઓળખનારને જે અયોગ્ય કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તેમ જ તેને તાડનાદિ કાંઈ પ્રતિકૂળ કરે છે, તે નાશને પામે છે. કારણ કે મહાપ્રાણુને સમ્યક્ રીતે ઓળખનારો એક અલેદ્ય શિલારૂપ છે. ૮

टीका:—आमां महाप्राणुने ओलखवाथी यता इणने श्रुति दर्शावे છે. પ્રાણુ ને મહાપ્રાણુ બન્ને શ્વાસનાં વિકારો છે, તો તેમાંથી એક દોષયુક્ત થાય છે તથા બીજો નથી થતો, તે કેવી રીતે ? તે દર્શાવવામાં આવે છે. પ્રાણુની ઉત્પત્તિ અપવિત્ર સ્થાનમાંથી થતી હોવાથી તે દોષયુક્ત થાય છે તથા મહા પ્રાણુની ઉત્પત્તિ પવિત્ર સ્થાનમાંથી થતી હોવાથી તેમાં દોષ પ્રવેશ કરી શકતા નથી. જેમ કાદાળી અથવા ખીજું કાંઈ ઓગ્ગર શુદ્ધિમાન પુરુષના હાથમાં આપ્યું હોય તો તે તેનો સારો ઉપયોગ કરી શકે છે તેમ અપવિત્ર દુર્ગંધયુક્ત પ્રાણુ દોષવાળો થાય છે પણ બીજો થતો નથી. ૮

नैवेतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपाप्मा ह्येव तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान् प्राणानवत्येतमु एवान्ततोऽविचोत्क्रामति व्याददात्येवान्तत इति ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ:—આ વડે અર્થાત્ મહા પ્રાણુવડે મનુષ્ય સુગંધ તેમ જ દુર્ગંધ યુક્ત શ્વાસને લેતો નથી. આથી તે નષ્ટ થયેલ પાપવાળો છે. તેનાવડે લોક જે કાંઈ ભક્ષણ કરે ॥ તથા જે કાંઈ પાન કરે ॥ તેવડે બીજા પ્રાણુનું રક્ષણ થાય છે. અન્ત સમયે મહાપ્રાણુને અન્ન પાનાદિ નહિ મળવાથી બીજા પ્રાણુ જતા રહે છે તથા માણસોનું મુખ મરણસમયે ખુલ્લું કરે છે. ૯

ટીકા:—મહા પ્રાણ પાપયુક્ત ન હોવાથી તે સુગંધી તથા દુર્ગંધી શ્વાસ લેતો નથી, પણ તેવો શ્વાસ વો માત્ર ઘ્રાણેન્દ્રિય જ લે છે. પાપની અસર મહાપ્રાણમાં નહિ જણાવાથી તેને અપહત પાપમાં એટલે પાપને નાશ કરનાર તથા પવિત્ર કહેવામાં આવ્યો છે. ઘ્રાણુ આદિ ખીજી સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાની કામનાઓ પૂર્ણ કરવાની આસક્તિવાળી હોય છે, પણ મહા પ્રાણ તેમ હોતો નથી, માટે તેને પવિત્ર કહેવા છે.

મહા પ્રાણવડે મનુષ્યો જે કંઈ ખાયછે તથા પાન કરે છે, તેનાથી અન્ય સર્વ ઇન્દ્રિયો સંતુષ્ટ થાય છે, એટલે સર્વ ઇન્દ્રિયોનું તે રક્ષણુ કરે છે. આ કારણથી તે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો રક્ષણુ કર્તા તથા પવિત્ર કહેવાય છે. અહીં કોઈને શંકા થાય કે, ખાન પાનાદિથી કેવી રીતે મહાપ્રાણ ખીજી ઇન્દ્રિયોનું પોષણુ કરે છે ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, અંતકાળ વખતે એટલે મરણુ સમયે અન્ન તથા પાણીનો આધાર જતો રહેતો હોવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો નાશને પામે છે. મરણુ સમયે મહા પ્રાણની અન્ન માટે અરુચિ પ્રત્યક્ષ હોય છે, જેથી અન્ન વગર મરણુના ચિહ્ન તરીકે પુરુષને ગાઢ નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે.

तद्वाङ्मिरा उद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु एवाङ्गिरसं मन्यन्ते-
ज्ज्ञानां यद्रसः ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ —અકે દાલબ્યે અંગિરા અર્થાત્ મહાપ્રાણરૂપ થઈ મહાપ્રાણની ઉદ્ગીથ તરીકે ઉપાસના કરી, તેથી ખીજાઓ પણ મહા પ્રાણરૂપ ઉદ્ગીથની આંગિરસરૂપે—રસ-સોના સમૂહરૂપે ઉપાસના કરે છે. કારણ કે અંગોના (ઉદ્ગીથ અર્થાત્ પ્રાણરૂપ છતાં) રસરૂપે છે, તેથી તેને આંગિરસ કહે છે. ૧૦

ટીકા —આ શ્લોકવિશે શ્રીશંકરનો મત આ પ્રકારનો છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે આગળ કહેલા દાલબ્યના પુત્ર બંકે અગિરા જે કે ઉદ્ગીથ જ છે તેની પ્રકૃતિને ધારણુ કરતા મહા પ્રાણની ઉપાસના કરી. આ અર્થ ધણો કિલ્લ લાગે છે. શ્રી શંકરનું કહેવું એમ છે કે, અગિર શબ્દ જો કે પહેલી ત્રિલક્ષિતમાં છે પણ તેનો અર્થ ચતુર્થમાં કરવો. આને માટે વેદમાં ચતુર્થાને માટે પ્રથમા વાપર્યાનાં ધણું દર્શાવે તેઓ મહાત્માએ દર્શાવ્યા છે. ૧૦

શબ્દાર્થ:—(જો કે સ્થાને કરી) આ પ્રાણુ ભિન્ન
છતાં નામ તથા ગુણે કરી તે સૂર્યની
પ્રાણુ તથા ગ્રંથમાં એકવચના. સમાન છે. જેમ પ્રાણુ ઉચ્છ્વાસ છે, તેમ
સવિતા પણ ઉચ્છ્વાસ છે. જેમ પ્રાણુને
સ્વર અર્થાત્ ગમન કરતાં કહે છે તેમ સવિતાને પ્રત્યાસ્વર
(ગમન કર્યા પછી પાછો આવનારરૂપે અર્થાત્ અસ્ત પામ્યા
પછી પાછો ઉદય પામનારરૂપે કહે છે. આ રીતે નામ તથા ગુણે
કરી સામ્યતા હોવાથી બેઉની ઉદ્દગીયરૂપે ઉપાસના કરવી. ૨

अथ खलु व्यानमेवोद्गोपमुपासीत । यद्वै प्राणिति स प्राणो
यदपानिति सोऽपानोऽय यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानो
यो व्यानः सा वाक् । तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहरति ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યાર પછી વ્યાનની ઉદ્દગીયરૂપે ઉપાસના
કરવી જોઇએ. કારણકે પુરુષ જે મુખના
વ્યાનની ઉદ્દગીયરૂપે ઉ. સિકાવડે વાયુને બહાર કાઢે છે, તે
પ્રાણ છે. જેવડે વાયુને પુરુષ, અંદર
લે છે તે અપાન છે. આ પ્રાણુ તથા
અપાનની 'સિંધિ' તે વ્યાન છે. જે વ્યાન છે તે વાણી-
રૂપ છે. આથી મનુષ્ય પ્રાણુ તથા અપાનના વ્યાપાર વિના
વાણીનો ઉચ્ચાર કરે છે. ૩

ટીકા—ઉદ્દગીયની ઉપાસનાનું બૂઝી રીતે આમાં વર્ણન કર-
વામાં આવ્યું છે. વ્યાનની ઉદ્દગીયરૂપે ઉપાસના કરવી જોઇએ.
મનુષ્ય પોતાની નાસિકા અથવા મુખવડે જે શ્વાસ બહાર કાઢે
છે, તેને પ્રાણુ કહેવામાં આવે છે. જે ધર્મેવડે અંદર લે છે
તેને અપાન કહેવામાં આવે છે. હવે પ્રાણુ તથા અપાન એ બેની
વચલી સ્થિતિ વિશે કહેવામાં આવે છે. આનું વ્યાન એવું નામ
આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રાણુ તથા અપાનને મૂકી એકદમ વ્યાન
વિશે વર્ણન કરવાનું કારણ એ કે, તે પ્રાણુ તથા અપાન કરતાં શ્રેષ્ઠ
છે. આ વ્યાનની શ્રેષ્ઠતાવિશે કહેવામાં આવે છે કે, વ્યાન વાણીરૂપ છે,
એટલે વ્યાનનો ધર્મ વાણી છે. આ પ્રમાણે વાણીનો ધર્મ વ્યાનને
ઓપીન હોવાથી મનુષ્યો પ્રાણુ તથા અપાનના આશ્રયવિના
બોલી શકે છે. ૩

યા વાસસ્તસ્માદમાણન્નપાનન્નૃચમભિવ્યાહરતિ યત્તસ્તામ
તસ્માદમાણન્નપાનન્સામ ગાયતિ યત્તામ સ ઉદ્ગીયસ્તસ્માદમાણ-
ન્નપાનન્નુદ્ગાયતિ ॥૪॥

અર્થ — વાણી તે ઋષિ છે, આથી મનુષ્યો શ્વાસ
લેવા તથા મૂકવા સિવાય ઋષિને બોલે
વ્યાનની આવશ્યકતા છે. જે ઋષિ તે જ સામ છે. આથી
શ્વાસ લેવા તથા મૂકવા સિવાય ગાન
મર્ધ શકે છે. જે સામ છે તે જ ઉદ્ગીય છે. આથી પ્રાણ
તથા અપાનવિના મનુષ્ય જ્ઞાન કરે છે. ૪

ટીકા — વાણી ઋષિરૂપે છે, ઋષિ સામરૂપે છે તથા સામ ઉ-
દ્ગીયરૂપે છે. આ કારણથી ઋષિ, સામ તથા ઉદ્ગીય, વ્યાનની મદ-
દથી જ ઉચ્ચારિત મર્ધ શકે છે. પણ પ્રાણ તથા અપાનની જરૂર
પડતી નથી. ૪

અતો ધાન્યન્યાનિ વીર્યવન્તિ કર્માણિ યથાશ્રમેન્યનમાજેઃ
સરણં દૃઢસ્ય ધનુષ આયમનમપ્રાણન્નપાનન્ટસ્તાનિ કરોત્યેતસ્ય
જેતોર્બ્યાનમેવોદ્ગીયમુપાસીત ॥૫॥

અર્થ — આથી જ સઘળાં મહાન્ કર્યો જેવાં કે
મંથનથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવો, માર્ગનું ગમન અથવા
ધનુષમાં દોરી ચઢાવવી વિગેરે પ્રાણ તથા અપાનની
મદદ સિવાય કરવામાં આવે છે. આથી વ્યાનની ઉદ્ગીય
તરીકે ઉપાસના કરવી. ૫

ટીકા — વ્યાનનો ધર્મ એકલો વાણી જ નથી, પણ ધણી
અમ આપનારા ખીજાં મહાન્ કર્યો જેવા મંથનથી અગ્નિ ઉત્પન્ન
કરવો, માર્ગમા દોડવું, ધનુષ્યમા દોરી ચઢાવવી વિગેરે પ્રાણ તથા
અપાનની મદદ લીધા વિના વ્યાનવડે મનુષ્યો કરી શકે છે. આ જ
કારણથી પ્રાણ તથા અપાનના ધર્મથી વ્યાનને શ્રેષ્ઠ ગણવામા આવ્યો
છે. જેમ રાજાની ઉપાસના કરવી સારી ગણાય છે, તેમ મહાનું
પૂજન યોગ્ય તથા પધારે લાલકર્તા યજ્ઞ પડે છે તથા તેથી વ્યાનને
પૂજનીય વસ્તુ ગણી છે ૫

શબ્દાર્થ—આ ધ્યાન પૂરું થયા પછી ઉદ્દગાતાએ આત્માનું (ગોત્રાદિવડે) ચિંતન કરી, કામનાનું ધ્યાન કરતો છતો સ્વરાદિમાં પ્રમાદથી રૂઢિત થઇ સ્તુતિ કરવી. ઉદ્દગાતા આ ઉપર કહેલ રીતિ પ્રમાણે જે કાંઈ કર્મમાં જે કામનાની સ્તુતિ કરતો હોય, તે કર્મમાં જલદી તે ઉદ્દગાતાની તે કામના સિદ્ધ થવી જોઈએ. ૧૨

ટીકા—સામાદિ મંત્રોની સ્તુતિ કર્યા પછી તેણે પોતાના આત્માનું ચિંતન કરવું. કર્મને અનુસરનારી કામનાઓની સ્તુતિ કરવી જોઈએ. અપ્રમત્ત શબ્દનો અર્થ દુર્ગુણ કે ખોટી રીતે થતા વર્ણોચ્ચારથી દૂર રહેવું તે. આ રીતે જે બ્રહ્મને ઝાળખે છે, તે સત્વર ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. શું ફળ ? જેની કામના રાખે છે તે. પુનરાવૃત્તિ અત્યંત આતુરતા દર્શાવે છે. ૬-૧૨.

ચતુર્થ ખંડ.

ૐકારોપાસના.

ॐ મિત્યેતદસરમુદ્ગીયમુપાસીતોમિતિ શુદ્ધાયતિ તસ્યોપ-
વ્યાખ્યાનમ્ ॥૧॥

શબ્દાર્થ—ૐ-ઉદ્ગીય અક્ષરની ઉપાસના કરવી જોઈએ તથા તેનું ગાયન કરવું જોઈએ. તેનું હ્રવે વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૧

દેવા વૈ મૃત્યોર્વિશ્વતસ્રર્ષા વિદ્યાં પ્રાવિશસ્તે છન્દોભિરચ્છા-
દ્યન્વદેભિરચ્છાદયસ્ત્ત્વચ્છન્દસાં છન્દસ્ત્વમ્ ॥૨॥

શબ્દાર્થ—મૃત્યુથી ભય પામતા દેવો તથા (અસુ શેએ) વેદોનાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મમાં પ્રવેશ કર્યો. તેઓ છંદોવડે જપાદિ કરતા છતાં આત્માનું આચ્છાદન કરવા લાગ્યા અર્થાત્ રક્ષણ કરવા લાગ્યા. આ મંત્રોને છંદ કરી કહેવામાં આવે છે. દેવોએ છંદવડે પોતાનું (આચ્છાદન)

તાનુ તન્ન મૃત્યુર્યથા મત્સ્યમુદકે પરિપश्येदेवं पर्यपश्यद्वाचि
मि यजुषि । ते नु विस्वोर्ध्वा ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव
विशन् ॥३॥

શબ્દાર્થ—(ગર આદિ ઉપાયોને સાધનરૂપે માન-
નારા માછીઓ) જળમાં મત્સ્યને જૂવે, તે પ્રમાણે કર્મમાં
આસક્ત દેવોને ઋક, સામ તથા યજુષમાં અર્ચાત્ તે સંબંધી
કર્મમાં જોયા. કર્મથી શુદ્ધ થયલા દેવો મૃત્યુનું આ કર્મ
જાણી ઋક, સામ તથા યજુષના કર્મોનું ઉત્ક્રમણ કરી
ૐ એવા સ્વરની ઉપાસના કરવા લાગ્યા. ૩

ટીકા—જેમ માછીઓ જાછરા જળ વિશે જૂવે છે કે, મ-
ત્સ્યો કેવી રીતે મળી શકશે, તેના ઉપાયો યોજવામાં તેઓ આસ-
ક્ત હોય છે તેમ જ મૃત્યુએ દેવોને ક્રિયાવિશે આસક્ત જોયા
અર્થાત્ તેણે જાણ્યું કે જો તેઓની કૃણ સહિત ક્રિયાઓના નાશ
થશે તો તેઓ મત્સ્યની માફક આમ ચર્ચિત્વશે મૃત્યુએ દેવોને ક્યા
જોયા ? ઋક, યજુષ અને સામ વિશે, એટલે કે વેદોવડે થતી ક્રિયા-
ઓમાં આસક્ત ત્યાર પછી દેવો વેદોના કર્મવિશે આસક્ત થવાથી
શુદ્ધિ સરકાર મુક્ત થવાને લીધે મૃત્યુનો હેતુ જાણી ગયા. આમ
જાણવાથી તેઓએ ત્રણ વેદોથી લભ્ય કર્માંદિનો ત્યાગ કરી અમર
તથા રક્ષક એવા સ્વર અક્ષરનો આશ્રય લીધો. એવ શબ્દવડે કર્મ
એકલા નહિ, પણ ૐકારની ઉપાસના સિવાય સર્વ ક્રિયાનો પણ
ત્યાગ દર્શાવે છે. ૩.

यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येव २सामैवं यजुरेव ३
स्वरो यदेतदक्षरमेतदमृतममयं तत्प्रविश्य देवा अमृता अभया-
अभवन् ॥४॥

શબ્દાર્થ—જ્યારે ઋકના મંત્રને અધ્યયનવડે સ્વાધીન
કરવામાં આવે છે ત્યારે ૐ એમ આદરયુક્ત શુદ્ધિવડે
ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે. તેમ જ સામ તથા યજુષના
અધ્યયન સમયે પણ ૐનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે.
આ સ્વર અક્ષર-નાશ રહિત, અમૃતરૂપ તથા અભયરૂપ

છે. આનું પ્રદક્ષિણવડે ધ્યાન કરવાથી દેવો અમૃતરૂપ તથા ભયથી રહિત થયા. ૪.

ટીકા — આ મંત્રમાં સ્વર શબ્દમાંથી ઊંકાર અક્ષર દેવી રીતે નિકળ્યો છે તે દર્શાવ્યો છે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદના મનોનુ ગાન કરતી વખતે ઊંકારનો સ્વરયુક્ત ઉચ્ચાર થાય છે તેથી એને સ્વર કહેવામાં આવે છે. આ અક્ષર અમૃત તથા અભય દર્શાવનારો કહેવામાં આવે છે. આ અક્ષરના આશ્રયથી દેવોએ આશ્રયના ધર્મો-અભય અને રક્ષણને મેળવ્યાં ૪

स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरं स्वस्वमृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता देवास्तदमृतो भवति ॥५॥

શબ્દાર્થ — જે વિદ્વાન આ અક્ષરની સ્તુતિ કરે છે (ઉપાસે છે) તે અમૃત તથા અભયરૂપ પ્રદાને વિશે પ્રવેશ કરે છે અને તેમાં પ્રવેશ કર્યા પછી દેવોની માફક તે પણ અમર થાય છે. ૫

ટીકા — દેવોની માફક જે કોઈ અમૃત અને અભયયુક્ત આ અક્ષરને ઓળખે છે તથા તેની સ્તુતિ કરે છે, તે તેને પ્રાપ્ત થાય છે તથા દેવોની માફક તેઓ અમરપણુને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ મનુષ્ય રાજા પોતાના અતિથિની સાથે ઘણો ગાંઠો વ્યવહાર હતા ન્યાયપુર સર તેની સાથે વર્તે છે, તેમ દેવોને ઊંકારની ઉપાસનાથી જેટલું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેટલું જ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તેમાં કોઈ રીતની ન્યુનાધિકતા હોતી નથી. ૫

પંચમ ખંડ.

આદિત્યની અભેદ દૃષ્ટિવડે ઉદ્દગીયોપાસના.

अथ खलु य उद्गीयः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीय इत्यसौ वा आदित्य उद्गीय एष प्रणव ओमिति तेष स्वरमोति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ — અરેખર જે ઉદ્દગીય છે તે જ પ્રણવ છે

અને પ્રણવ છે તે જ ઉદ્દગીય છે. ખરેખરું જોતાં આ આ-
દિત્ય એ જ ઉદ્દગીય છે તથા એ જ પ્રણવ છે. કારણ કે આ
સવિતા ઓં એમ સ્વરનો ઉચ્ચાર કરતો છતો ગમન કરે
છે અથવા તો પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ અર્થે ઓં એ પ્રમાણે
અતુલા કરતો છતો ગમન કરે છે. ૧

एतमु एवाहमभ्यागासिपं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह
कौपीतकिः पुत्रमुवाच रश्मी ऋस्त्वं पर्यावर्त्तयाद्ब्रह्मो वै ते
भविष्यन्तीत्याधिदैवतम् ॥२॥

શબ્દાર્થ:—કૌપીતકિએ પોતાના પુત્રને કહ્યું કે, મેં
(રશ્મિનો લેહ ગણ્યા વિના) સૂર્યની એક જ સ્તુતિ કરી,
જેથી મેં તને એકને જ મેળવ્યો. પણ તું રશ્મિ (કિરણો)
તથા સૂર્યને લિન્ન બાણ છે, તેથી તું વધારે સંતતિશુક્ત
થશે. આ અધિદૈવ સંબંધી ઓંકારની ઉપાસના છે, ૨.

ટીકા—કુપીતકના પુત્ર કૌપીતકિએ પોતાના પુત્રને કહ્યું કે,
ખરેખર મેં સૂર્યની સ્તુતિ કરી અર્થાત્ મેં સૂર્યને તથા તેના કિર-
ણોને એક બાણી સ્તુતિ કરી અને તેથી મને તું એકલો જ પુત્રરૂપે
પ્રાપ્ત થયો છે, પણ તું સૂર્યને તથા તેના કિરણોને લિન્ન લિન્નરૂપે
બાણ છે, માટે તને બાણી સંતતિ થશે ૨.

अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीयमुपासीतोमिति
क्षेप स्वरन्नेति ॥३॥

શબ્દાર્થ:—હવે અધ્યાત્મ સંબંધી કહેવામાં આવે
છે. આ મુખ્ય પ્રાણની ઉદ્દગીયરૂપે ઉપાસના કરવી જો-
ઈએ. કારણ કે પ્રાણ એ, ઓં એમ વાગાદિ પ્રવૃત્તિને માટે
અતુલા કરતો છતો ગમન કરે છે. ૩

ટીકા—ઓંકારની ઉપાસના અધ્યાત્મ છે, તે વિશે આ મં-
ત્રમા વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે મહાપ્રાણની ઉપાસના કરવી જો-
ઈએ. કારણ સૂર્યની માફક મહા પ્રાણ આદેશયુક્ત ઓં વાણીનો ઉચ્ચાર
કરે છે અને પછી બીજી ધ્વનિયો પોતપોતાના ધર્મો બજાવે છે.
કોઈ પણ એમ નથી સાલજતું કે પ્રાણ જ ઓંકારનો ઉચ્ચાર
કરે છે તેથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે, મહાપ્રાણ ધ્વનિયોને
પોતપોતાના ધર્મો બજાવવાની આજ્ઞા કરે છે. ૩.

एतमु एवाहमभ्यगासिपं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह
 चौपीताकिःपुत्रमुवाच प्राणास्त्वं भूमानमभिगायताद्ब्रह्मो वै मे
 भविष्यन्तीति ॥४॥

શબ્દાર્થ:—કૌપીતકિએ પોતાના પુત્રને કહ્યું કે, મેં
 આ મુખ્ય પ્રાણની સ્તુતિ કરી હતી, જેથી મને તું એક
 પુત્ર છે. પણ તે બૂમા આત્માની અનેક પ્રાણ-વાગાદિ-
 રૂપે સ્તુતિ કરી, ‘ આથી મને ઘણા પુત્રો થશે, ’ (એ
 રીતનો તારો અભિપ્રાય જણાય છે). ૪

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ
 इति होतृपदनाद्धैवापि दुर्द्गीथमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति॥५॥

શબ્દાર્થ:—જે કોઈ ઉદ્દગીથને પ્રણવ જાણે છે તથા
 પ્રણવને ઉદ્દગીથ જાણે છે, તે હોતાના સદન-સ્થાનને-કર્મોવડે
 ઉદ્દગાતાના પ્રમાદને (ભૂલોને) સુધારે છે. ખરેખર
 તે જ સુધારી શકે છે. ૫

टीका.—उद्गीथ तेन प्रणव છે, તે સાખીત કર્યા પછી તેના
 ગુણો દર્શાવે છે. હોતૃસદન-હોતાનું સ્થાન સ્થાન કાંઈ અસર કરી શકતી
 ન હોવાથી સ્થાનવડે કર્મો લેવાં ઉદ્દગાતાની ભૂલો એટલે ઉદ્દગીથ મંત્રનો
 ઉચ્ચાર કરતી વખતે ઉદ્દગાતાથી થતી ભૂલો લેવી. આ ભૂલોને
 જેમ ઔષધ અસુખાકારી સ્વભાવને સુધારે છે તેમ ઉચ્ચાર
 તથા પ્રણવનો જાણનાર સુધારી શકે છે. ૫

૫૭૪ ખંડ.

અધિદેવતરૂપે ઉદ્દગીથોપાસના

इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढ साम तस्मादृच्यध्यूढ
 साम गीयत इयमेव साग्निरमस्तत्साम ॥१॥

શબ્દાર્થ:—આ પૃથ્વી ઋક્ષરૂપે છે અર્થાત્ ઋક્ના
 મંત્રમાં -પૃથ્વીરૂપ હાલિ કરવી તથા અગ્નિ સામરૂપે છે
 અર્થાત્ સામમાં અગ્નિ હાલિ કરવી. કારણ કે સામ

ઋગ્ને વિશે આશ્રયી છે. આથી ઋક્ મંત્રમાં આશ્રય કરાયેલ સામનું ગાન કરવામાં આવે છે. તે રીતે આ પૃથ્વી 'સા'રૂપ છે તથા અગ્નિ 'અમ' રૂપ છે આ બેના એક થવાથી સામ શબ્દ થયો છે. ૧

ટીકા:—અમુક કામનાઓની લબ્ધિ અર્થે ઈશ્વરની ઉપાસનાનું વર્ણન કર્યા પછી શ્રુતિ હવે સર્વ કામનાની સિદ્ધિને આપનાર ઉપાસનાનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે પૃથ્વી ઋક્ છે એટલે પૃથ્વી અને અગ્નિ ઋક્ અને સામના સરખા સાદૃશ્યતાવાળા છે અર્થાત્ જેમ સામનો ઋક્ને વિશે સમાવેશ થાય છે તેમ અગ્નિનો પૃથ્વીવિશે સમાવેશ થાય છે એટલે સામના અક્ષરો પૃથ્વી તથા અગ્નિ દર્શાવતા હોવાથી તેઓવિશે જગાં પણ લિખતા નથી તાત્પર્ય કે જેમ ઋક્ અને સામ એક બીજાસાથે જોડાયેલા છે, તેમ અગ્નિ અને પૃથ્વી એક બીજાસાથે જોડાયેલા છે. ૧

અન્તરિક્ષમેવર્વાયુઃ સામ તદેતદેતસ્યામૃચ્યધ્યૂદ્સામ તસ્માદ્દ્યધ્યૂદ્સામ ગીયતેઽન્તરિક્ષમેવ સા વાયુરમસ્તત્સામ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—અરેઅર અન્તરિક્ષ ઋક્ છે તથા વાયુ સામ છે સામ ઋગ્નેવિશે આશ્રય કરી રહેલ છે. આથી સામવેદનો ઉદ્દગાતા ઋચાના આશ્રિત એવા સામનું ગાન કરે છે. અન્તરિક્ષ સા છે અને વાયુ અમ છે, જેથી બે શબ્દવડે સામ થયો છે. ૨

ટીકા—સામ શબ્દનો પ્રથમ અક્ષર સા અન્તરિક્ષ છે તથા બીજો અર્ધો શબ્દ અમ અગ્નિ છે આ બે મળીને સામ શબ્દ થાય છે તેઓ લિખ નથી પણ ઋક્ તથા સામની માફક એકત્ર છે તથા તેથી તેઓ ઋક્ અને સામયુક્ત કહેવામાં આવે છે કેટલાક એમ કહે છે કે, આ મંત્રના બે ભાગો પૃથ્વી ઋક્ના વાયક હોવાથી સામ શબ્દ પૂજનીય છે ૨

ઘૌરેવર્ગાદિત્યઃ સામ તદેતદેતસ્યામૃચ્યધ્યૂદ્સામ તસ્માદ્દ્યધ્યૂદ્સામ ગીયતે ઘૌરેવ સાઽઽદિત્યોઽપસ્તત્સામ ॥૩॥

શબ્દાર્થ—ઘૌ ઋગ્ન છે અને આદિત્ય સામ છે. સામ ઋક્ને આશ્રયી છે. આથી સામવેદનો ઉદ્દગાતા

ઋક્ષના મંત્રાને આશ્રયી એવા સામનું ગાન કરે છે. યૌ સાશ્વ છે તથા આદિત્ય અમ છે. ૩

નક્ષત્રાણ્યેવર્ક ચન્દ્રમાઃ સામ તદેતદેતસ્યામૃચ્યધ્યુદ્સામ
તસ્માદ્ચ્યધ્યુદ્સામ ગીયતે નક્ષત્રાણ્યેવ સા ચન્દ્રમા અમસ્તત્સામઃ

શબ્દાર્થઃ—નક્ષત્ર ઋક્ષ છે અને ચંદ્રમા સામ છે. સામ ઋક્ષને આશ્રયી હોવાથી સામવેદનો ઉદ્ગાતા ઋક્ષના મંત્રને આશ્રયી સામનું ગાન કરે છે. નક્ષત્રો સાશ્વ છે તથા ચંદ્રમા અમશ્વ છે, જેથી સામ શબ્દ થયો છે. ૪

ટીકા—ચંદ્ર નક્ષત્રોનો અધિપતિ હોવાથી તેની સામ સાથે સાદૃશ્યતા છે. ૪.

અથ યદેતદાદિત્યસ્ય શુક્લં માઃ સૈવર્ગય યજ્ઞીલં પરઃ કૃષ્ણં
તત્સામ તદેતદેતસ્યામૃચ્યધ્યુદ્સામ તસ્માદ્ચ્યધ્યુદ્સામ
ગીયતે ॥૫॥

શબ્દાર્થઃ—આદિત્યનો શુક્લ પ્રકાશ ઋક્ષ છે તથા કૃષ્ણ—અત્યંત કાળો ભાગ (જે યોગીથી જોઈ શકાય પણ અન્યથી નહિ એવો) સામ છે. સામ ઋક્ષને આશ્રયી છે. તેથી સામવેદનો ઉદ્ગાતા ઋક્ષને આશ્રયી સામનું ગાન કરે છે. ૫

ટીકા—સૂર્યનો શુક્લ ભાગ અર્થાત્ સૂર્યના પ્રકાશવાળા કિરણો ઋક્ષ કહેવામા આવે છે તથા તદન કૃષ્ણ ભાગ, જે રાત્રીનાં જાણેનારાઓને જ દૃશ્ય છે તે સામ છે ૫.

અથ યદેવૈતદાદિત્યસ્ય શુક્લં માઃ સૈવ સાઽય યજ્ઞીલં પરઃ
કૃષ્ણં તદમસ્તત્સામાય ય ણોઽન્તરાદિત્યે હિરણ્મયઃ પુરુષો
દૃશ્યતે હિરણ્મયશ્ચુર્હિરણ્મકેશ આમણત્વાત્સર્વં એવ સુવર્ણઃ ॥૬॥

શબ્દાર્થ—સૂર્યનો પ્રકાશ એટલે તેની જે શુક્લ ક્રાન્તિ તે સા છે, તેની નીચ એટલે તેનો જે તદન કૃષ્ણ વર્ણ તે અમ છે, જેનાથી સામ શબ્દ થયો છે. સૂર્યના મધ્ય ભાગ વિશે સુવર્ણના દેશ તથા રમણુ-દાદીવાળો જે

હિરણ્મય પુરુષ જોવામાં આવે છે, તેનું નખ પર્યંતનું સઘળું શરીર સુવર્ણની માફક પ્રકાશરૂપ છે. ૬

ટીકા:—આમાં સુવર્ણમય પુરુષવિશે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ધણીજ અસંભવિત વાત લાગે છે. કારણ કે જે દેવની સંધિઓ ઝાડ અને સામની બનેલી છે, તે દેવ હિરણ્મય કવી રીતે હોઈ શકે ? આનું તાત્પર્ય એ છે કે, હિરણ્મયવડે સુવર્ણ ધાતુ નહીં જાણવી, પણ સુવર્ણ સરખો પ્રકાશ જાણવો. અર્થાત્ જે પોતાના સ્થાનમાં રહે છે અથવા જે જગતને પોતાના આત્માથી પૂર્ણ કરે છે, તે એક પુરુષ છે. આ પુરુષ, સાંસારિક વિષયનાં જો ભાગ કયો છે જેનું અંત કદરણ સંતોષિત છે તથા જેણે પૂર્ણ રીતે બ્રહ્મ-ભાવસ્થા પાળી છે, તેને દશ્ય છે. સુવર્ણના રમણ તથા કેશવડે પ્રકાશવાન કેશ તથા રમણ લેવા. ૬.

तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो प एवं वेद ॥७॥

શબ્દાર્થ:—તેની આંખો વાંદરાના પૃષ્ઠ ભાગ સરખા પ્રકાશમાન રાતા કમળના સરખી છે. આને ઉત્ કહેવામાં આવે છે તે ખરેખર સર્વ પાપોની ઉપર (ઉદ્ગત) ગમન કરે છે. જે તેને આ રીતે જાણે છે, તે સર્વ પાપોનું ઉત્કેમણ કરી જાય છે. ૭

ટીકા:—આ પરમ પુરુષ કે જેનું સર્વ શરીર સુવર્ણમય છે, તેનાં ચક્ષુમા કેટલી બિન્નતા છે ? તેઓની આંખો વાંદરાના બેસવાના સ્થાનની આસપાસના લાગોની માફક પ્રકાશતા રક્ત કમળના સરખી છે. કપ્યાસ-કપિ એટલે વાદરો તથા તેનું આસ એટલે બેસવાનું સ્થાન. આ સ્થળે કમળ તથા કમળકોશની આસપાસના લાગો વચ્ચે સાદશ્યતા છે, જે યોગ્ય છે તેનું ઉત્ એવું ગુણવાચક નામ છે. તે સર્વ પાપ તથા તેનાં ફળને ઉદ્ગમન કરે છે, તેથી તેનું ઉત્ નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેને ઉત્ એવા નામવાચક જે જાણે છે, તે સર્વ પાપોને ઝાળગી જાય છે. ૭.

तस्यर्क् च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीयस्तस्मात्त्वेवોद्गातૈતस्य

દિ ગાતા સ પ્પૃયે ચામુખ્માત્પરાશ્ચો લોકાસ્તેષાં ચેદે.
ચેત્યધૈવતમ્ ॥૮॥

શુદ્ધાર્થ—ઋક્ અને સામ અર્થાત્ સ્વર્ગ અને પૃથ્વી તેની સંધિઓ છે. આથી પરમાત્મા ઉદ્દગીથરૂપ છે. કારણ કે ઉત્તમા ગાન કરનારરૂપ છે. તેથી તેનું નામ ઉદ્દગાતા છે. જે સૂર્યની ઉપરના સર્વ ઘોઠો છે તે ઘોઠોના પર તેમ જ દેવોના સ્થાનની જે કામના રાજે છે તેઓની પર આ દેવ સત્તા ભોગવે છે. આ રીતે તેની ઉપાસનાને અધૈવત કહેવામાં આવે છે. ૮

ટીકા—ઋક્ અને સામ જેને પૃથ્વી તથા સ્વર્ગની સાદૃશ્યતા આપી છે, તે તેની સંધિઓ છે. કારણ કે કૃષ્ણની કામનાવાળા સર્વના તે સ્વામી હોવાથી તે સર્વના આત્મારૂપ છે તે સર્વના કારણ હોવાથી તેઓ તેની સંધિઓ છે. જેને ઉત્ કહેવામાં આવે છે, તેની ઋક્ અને સામ સંધિઓ છે. તે ઉદ્દગીથરૂપ હોવાથી તે ઉત્તમા ગાન કરનાર ઉદ્દગાતા કહેવાય છે. ઉત્ નામના દેવ સૂર્યની ઉપરના ભાગમાં રહેનારા સર્વ દેવોના સ્વામી છે અને તે સર્વના રક્ષક છે. કારણ કે મનુષ્ય કહ્યું છે કે તે સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીને ધારણ કરે છે તે દેવોની સર્વ કામનાના સ્વામી છે. આ રીતે અધિદેવરૂપ પૂજ્ય ઉદ્દગીથર્વ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ૮.

સપ્તમ ખંડ.

અધ્યાત્મરૂપ ઉદ્દગીથની ઉપાસના.

અથાધ્યાત્મં વાગેવર્ક્ માણઃ સામ તદેતદેતસ્યામૃચ્યધ્યૂદૅ
સામ તસ્માદ્વચ્યધ્યૂદૅ સામ ગીયતે વાગેવ સા પ્રાણોઽમસ્તત્સામ ૧
ચક્ષુરેવર્ગાત્મા સામ તદેતદેતસ્યામૃચ્યધ્યૂદૅ સામ તસ્માદ્વ-
ચ્યધ્યૂદૅ સામ ગીયતે ચક્ષુરેવ સાઽઽત્માઽમસ્તત્સામ ॥ ૨ ॥
શ્રોત્રમેવ હર્મનઃ સામ તદેતદેતસ્યામૃચ્યધ્યૂદૅ સામ તસ્માદ્વચ્યધ્યૂદૅ
સામ ગીયતે શ્રોત્રમેવ સા મનોઽમસ્તત્સામ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે અધ્યાત્મ સંજ્ઞાધી:—વાણી નક્ષ છે તથા ગ્રાણુ સામ છે. આ વાણીરૂપ નક્ષવિશે ગ્રાણુરૂપ સામ આશ્રય રાખે છે. આથી નક્ષવિશે આશ્રય કરાયલા સામનું ગાન થાય છે. વાણી તે સા છે તથા ગ્રાણુ અમ છે, જેમાંથી સામ શબ્દ થયો છે. (૧) આંખ નક્ષ છે અને આત્મા સામ છે. આંખરૂપ નક્ષમાં આત્મારૂપ સામ આશ્રિત છે. આથી નક્ષવિશે આશ્રિત સામનું ગાન કરવામાં આવે છે. ચક્ષુ સા છે તથા આત્મા અમ છે, જેથી સામ થયો છે. (૨) શ્રોત્ર નક્ષ છે અને મન સામ છે. આ શ્રોત્રારૂપ નક્ષમાં મનરૂપ સામ આશ્રય કરાયલું છે. આથી નક્ષમાં આશ્રિત એવા સામનું ગાન કરવામાં આવે છે. આમાં શ્રોત્ર એ સા છે તથા મન એ અમ છે, જેથી સામ થયો છે. ૩

अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गय यन्नीलं परः कृष्णं त्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साप तस्याहच्यध्यूढः साम विधते । अथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं माः सैव साज्य यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्साम ॥४॥

શબ્દાર્થ:—ચક્ષુનો શુકલ ભાગ નક્ષ છે, તેનો કાળો અત્યંત કૃષ્ણ ભાગ સામ છે. શુકલ વર્ણરૂપ નક્ષમાં રથામ વર્ણરૂપ સામ આશ્રય કરાયલું છે. આથી નક્ષમાં આશ્રિત એવા સામનું ગાન કરવામાં આવે છે. આમાં ચક્ષુનો શુકલ વર્ણ સા છે તથા કૃષ્ણ વર્ણ અમ છે, જેથી સામ થયો છે. ૪

अथ य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्त्तसाम तदुक्थं प्रजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमृच्य रूपं यावमुच्य गेष्णौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम ॥५॥

* અહીં આત્મા સમ્યક્ષે ચક્ષુમાં રહેવ છાયા પ્રદલ્ય કરવી.

શબ્દાર્થ — ચક્ષુષના મધ્ય ભાગમાં જે પુરુષ દેખાય છે, તે ઝડ (ઉકયથી અન્ય શસ્ત્ર) તથા સામ () છે. તે જ ઉકય (શસ્ત્ર) છે, તે જ યજુસ્ (સ્વાહાદિ મંત્ર રૂપ) છે તથા તે જ અક્ષ છે, અર્થાત્ વેદરૂપ છે. આદિત્ય પુરુષનું જે રૂપ છે, તે જ ચાક્ષુષ પુરુષનું રૂપ છે. તેની જે સંધિઓ, તે ચાક્ષુષ પુરુષની સંધિઓ છે તથા તેનું જે નામ, તે જ ચાક્ષુષ પુરુષનું નામ છે. ૫

સ एष ये चैतस्मादर्वाञ्चો लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामाना
ञ्चોति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्
धनसनयः ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ — ચક્ષુષના સ્થાનમાં રહેલ સર્વને, તેમ જ મનુષ્યની કામનાઓને જે ઇચ્છે છે તે સર્વને તે ચાક્ષુષ પુરુષ સ્વામી છે. વીણાવડે ગાયકો રાજનું જે જે ગાન કરે છે, તે ઉપાધિવિશિષ્ટ ઇન્દ્રનું ગાન છે. આથી તે ગાનારાઓ ધનના સ્વામીરૂપ થાય છે. ૬

अथ य एतदेवं विद्वान् साम गायत्युभौ स गायति सोऽमुनौ
स एष ये चामृष्पात्पराञ्चો लोकास्ताश्चामોति देवकामाश्च
अयानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चો लोकास्ताश्चामોति मनुष्यकामा
तस्मादुहै र्वविदुद्राता घृणात् ॥ ८ ॥ कं ते काममागायानीत्ये
हैव कामगानस्येष्टे य एवं विद्वान् साम गायति साम गायति॥ ९

શબ્દાર્થ :— આ રીતે ઝાળખીને જે સામનું ગાન કરે છે, તે ખન્નેની (ચાક્ષુષ તથા આદિત્યની) સ્તુતિનું ગાન કરે છે. ઝેનાવડે જ આથી ઉર્ધ્વ લોકને તેમ જ દેવતાની કામનાને મેળવી શકાય છે. (૭) પોતાની દૃષ્ટિ નીચેના સર્વ પ્રદેશો અર્થાત્ મનુષ્ય લોકો તથા મનુષ્ય લોકની કામનાઓને મેળવી શકાય છે. આ પ્રમાણે ઉદગીયને ઉદ્દાતા, જે આ સર્વ બધું છે તે નહિ બાળનારાને

પ્રથમ જિવલના પુત્ર પ્રવાહણ રાજાએ કહ્યું કે, કૃપા કરી તમે બન્ને પ્રથમ વાદવિવાદ શરૂ કરો, જેથી તમે પ્રાણલુપ્તતાના વાદવિવાદને હું એક ચિત્તથી શ્રવણ કરીશ.

દીક્ષા:—અહીં ' તમે પ્રાણલુપ્તતા ' કહેવાથી એમ બહુમતે છે કે, પ્રવાહણ ખતે ક્ષત્રિય હતો. ૨

સ હ શિલકઃ શાલાવત્યયૈકિતાયનં દાલ્ભ્યમુવાચ હત ત્વા પૃચ્છાનીતિ પૃચ્છેતિ હોવાચ ॥ ૩ ॥ કા સાન્નો ગતિરિતિ સ્વર ઇતિ હોવાચ સ્વરસ્ય કા ગતિરિતિ પ્રાણ ઇતિ હોવાચ પ્રાણસ્ય કા ગતિરિત્યન્નપિતિ હોવાચાન્નસ્ય કા ગતિરિત્યાપ ઇતિ હોવાચ ॥ ૪ ॥ અપાં કા ગતિરિત્યસૌ લોક ઇતિ હોવાચ અમુલ્લ લોકસ્ય કા ગતિરિતિ ન સ્વર્ગ લોકમાતિનયેદિતિ હોવાચ સ્વર્ગ વયં લોકા સામાભિસંસ્થાપયામઃ સ્વર્ગસંસ્થાવણં હિ સામેતિ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—આમાંથી શાલાવતના પુત્ર શિલકે દલ્ભ્યના પુત્ર યૈકિતાયનને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, બે આપની ઈચ્છા હોય તો આપને હું કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવાની ઇચ્છા રાખું છું. ત્યારે બીજાએ કહ્યું કે, જે આપને પૂછવું હોય તે ભલે પૂછો. (૩) પછી શિલકે પૂછ્યું કે, સામની ગતિ અર્થાત્ આશ્રય શું છે? ત્યારે યૈકિતાયને પ્રત્યુત્તર દીધો કે, સ્વર એ સામની ગતિ* છે. પ્રશ્ન:—સ્વરની શી ગતિ છે? ઉત્તર:—પ્રાણ(બળ)એ સ્વરની ગતિ છે. પ્રશ્ન:—પ્રાણની શી ગતિ? ઉત્તર:—અન્ન. પ્રશ્ન:—અન્નની શી ગતિ? ઉત્તર:—જળ. (૪) પ્રશ્ન:—જળની શી ગતિ? ઉત્તર:—આ અર્થાત્ સ્વર લોક. પ્રશ્ન:—આ સ્વર લોકની શી ગતિ? ઉત્તર:—સામ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા પછી અન્ય કોઈ સ્થળે પહોંચાડવું નથી. કારણ આપણે સામની સ્થાપના સ્વર્ગવિશે કરીએ છીએ. સ્વર્ગની સ્તુતિવાળું આ સામ છે. ૫

* આ બધે સ્થળે ગતિ શબ્દવડે કારણ સમજવું.

તત્ હ શિલકઃ શાલાવત્યથૈકિતાયનં દાલ્ભ્યમુવાચાપ્રતિ-
ષ્ઠિતં વૈ કિલ્લ તે દાલ્ભ્ય સામ યસ્વેતર્હિં ત્રૂયાન્મૂર્દા તે વિપતિષ્ય-
ત્તીતિ મૂર્દા તે વિપતેદિતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે સમયે શાલાવતના પુત્ર શિલકે દલ્લ-
ના પુત્ર ચૈકિતાયનને કહ્યું કે, હે દાલ્ભ્ય ! ન્યાય તથા
આગમવડે અપ્રતિષ્ઠિત તારું સામ છે. આ રીતે વિપરીત
સામ કહેનારને જો કોઈ ન્યાયયુક્ત સામને જાણનારો એમ
કહે કે, તારા મસ્તકનો પાત થશે તો તે જ સમયે તેના
મસ્તકનો પાત થાય. ૬

ટીકા—અપ્રતિષ્ઠિત કહેવાનું કારણ એ કે, વર્ણનમાં તમે ધણું
દર્શાવો છો તથા શોધવિશે તેની ગતિ સ્વર્ગ સુધી જ લઇ જાઓ,
પણ એથી આગળ નહિ. ૬

હન્તાહમેતદ્ગવતો વેદાનીતિ વિદ્વીતિ હોવાચામુષ્ય લોક-
સ્ય કા ગતિરિત્યયં લોક इति હોવાચ અસ્ય લોકસ્ય કા ગતિ-
રિતિ ન પ્રતિષ્ઠાં લોકપ્રતિનયેદિતિ હોવાચ પ્રતિષ્ઠાં વયં લોકઽ
સામાભિસપ્સથાપયામઃ પ્રતિષ્ઠાસપ્સતાવપ્હિ સામેતિ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે શિલકે ચૈકિતાયનને કહ્યું કે, એમ
છે ત્યારે તો હે ભગવન્ ! હું આ જાળતને આપની પા-
સેથી સારી રીતે જાણવા માંશું છું. ચૈકિતાયને કહ્યું કે,
હીક ત્યારે હું તને એ વિષય સમજાવીશ પ્રથમ હું પૂછું
છું કે, સ્વર્ગ લોકની શું ગતિ, છે તે મને કહે. ત્યારે શિલકે
મનુષ્ય લોક સંબોધી કહ્યું કે, મનુષ્ય લોક તેની ગતિ છે. ત્યારે
આ મનુષ્ય લોકની ગતિ શું છે ? તેના ઉત્તરમાં તેણે
જવાબ દીધો કે, આ પ્રતિષ્ઠાપ લોકનું આપણે ઉલ્લંઘન
કરી શકવા સમર્થ નથી. કારણ તે પ્રતિષ્ઠાપ લોકનાપર
સામ આધાર રાખે છે, જેથી સામની સ્તુતિવિશે તેનું
પ્રતિષ્ઠાપ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૭

ટીકા—ભૂમિ, યજ્ઞ, દાન તથા હવિવડે ઉર્ધ્વ લોકનો આશ્રય
કરાવે છે. આ કારણથી જ શ્રુતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, મનુ-

‘ધ્યોતાં બલિદાનોપી દેવાનુ જીવન ચાલે છે. વળી એ તો ખુદનું છેકે, જ્ઞામિ સર્વ પ્રાણી માત્રનો આશ્રય છે. આથી જ્ઞામિ સામના પણ આશ્રયરૂપ છે, એમ કહેવામાં અનુચિત નથી.

તદ્દહં પ્રવાહનો જૈવલિરુવાચાન્તવદ્દૈ કિલ્લતે શાલાવત્મ સા-
મયસ્ત્વેતર્હિ દ્રૂયાન્મૂર્ધાતે વિપતિષ્યતીતિ મૂર્ધાતે વિપતેદિતિ દન્તા-
દમેતદ્ભગવતોવેદાનીતિ વિદ્વીતિદોવાચ ૮

શબ્દાર્થ:—ત્યાર પછી જિવલના પુત્ર પ્રવાહણે કહ્યું
કે; હે શાલાવતપુત્ર ! તે જે સામ કહ્યું, તે અંતવાનું છે;
અને તેનું વર્ણન તો તું જૂદી રીતે કરે છે. ત્યારે એક
જણ ક્યારે એમ કહી શકે કે, ‘ તારું મસ્તક તારા ગરદન-
પરથી છૂટું પડે ’ કે તુરત જ તે નીચે પડે. હે ભગવન !
આપ તે મને શીખવો. ત્યારે શિલકે કહ્યું કે, હું તને તે
પ્રમાણે શીખવીશ. ૮

નવમ ખંડ.

આકાશ એ જ ઉદ્ગીથ.

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्व्वानि
ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं
यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्वायानाकाशः परायणम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—શિલકે પૂછ્યું; આ લોકની શી ગતિ છે ?
ત્યારે પ્રવાહણે ઉત્તર આપ્યો કે, આકાશ એ આ લોકની
ગતિ છે. ‘કારણ સર્વ પ્રાણી માત્રનો આકાશ વિશે ઉત્પત્તિ
તથા લય થાય છે. માટે આકાશ એ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે
તથા તે સર્વનું પરમ અચન-આશ્રયરૂપ છે. ૧

ટીકા:—શિલકે આ પ્રમાણે આતા મેળવ્યા પછી પ્રવાહણને
પૂછ્યું કે, આ લોકની શી ગતિ છે, તે મને કહો. ત્યારે પ્રવાહણે
જવાબ આપ્યો કે, આકાશ તેની ગતિ છે. આકાશનો અર્થ મહાન

આત્મા થાય છે. કારણ કે આ જ પ્રાકૃતિક સાતમાં ખંડમાં કહ્યું છે કે, આકાશ-અહ-જ નામ રૂપાત્મક સર્વ સૂત માત્રના કારણરૂપ છે. સૃષ્ટિ એ તેનું કાર્ય છે અને સૃષ્ટિ તે કારણ અહમાં લયભાવને પામે છે. હવે પછીનામાં એમ કહેવામાં આવશે કે, તે જ પણ અહથી ઉત્પન્ન થયું છે તથા તે તેમાં જ લય ભાવને પામે છે. ૧

॥ एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्ज जयति य एतदेवं विद्वान् परो- वरीयाऽसमुद्गीथमुपास्ते ॥ २. ॥

શબ્દાર્થઃ—આકાશ એ સર્વોત્તમ, ઉદ્ગીથરૂપ તથા અનંત છે. જે આ પ્રમાણે બાણીને સૌથી શ્રેષ્ઠ એવા ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરે છે, તે શ્રેષ્ઠ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે તથા તે વિદ્વાનને શ્રેષ્ઠતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨

ટીકાઃ—શ્રેષ્ઠ ઉદ્ગીથ એટલે પરમાત્માવાચક ઉદ્ગીથ.

त एतमतिधन्वा शौनक उदरशण्डिल्यापोक्त्वोवाच या- वत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति ॥३॥ तथामुष्मिँल्लोके लोक इति । स य एत- मेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथामुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—શૌનકના પુત્ર અતિધન્વાએ ઉદ્ગીથનો તાત્પર્યાર્થ આ પ્રમાણે સમજાવીને ઉદરશાંડિલ્યને કહ્યું કે, તારી પ્રજાઓ જ્યાં સૂધી ઉદ્ગીથને આ પ્રમાણે ઝોળખશે, ત્યાં સૂધી તેઓનું જીવન આ લોકવિશે ઘણું જ શ્રેષ્ઠ રહેશે. (૪) આ લોક વિશે આ પ્રમાણે ઉદ્ગીથને ઝોળખી તેની જેઓ ઉપાસના કરે છે, તેઓનું જીવન આ લોકવિશે ઘણી શ્રેષ્ઠતાને પામશે, તેમ જ બીજા લોકવિશે આ રીતે ઉપાસના કરશે, તે ખરેખર બીજા લોકમાં પણ ઘણું શ્રેષ્ઠ જીવન મેળવશે. ૪

દશમ ખંડ.

ઉપસ્થિત અને ઇન્ધ્યનો સંવાદ.

મટ્તીહતેષુ કુરુપ્ત્વાટિસ્યા સહ જાયયોપસ્થિર્હ ચાક્રાયણ
શ્વપ્રગ્રાપે પ્રદ્રાણક ઉવાસ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — ચક્રનો પુત્ર ઉપસ્થિત કુરુદેશમાં કરાની
વૃષ્ટિ થવાથી અન્ન નહિ મળવાને લીધે પોતાની આટિકી
(નવોઢા) સ્ત્રી સાથે ઇન્ધ્યના આમનિયે મહાન્ સંઠટમાં
રહેતો હતો. ૧

ટીકા — આટિકી અર્થાત્ જેને પયોધરઆદિ ચિન્હ નથી તે.
ઇન્ધ્યગ્રામ — ગામ અથવા હસ્તીનાપર આચેહણ કરવાવાળો જે માવત,
તેનું ગામ. ૧

સ શ્વપ્રં કુરુમાપાન્ સ્વાદન્તં વિભિક્ષે ત્હોવાચ । નેતોઽ
ન્યે વિચન્તે યચ્ચ યે મ ઇમ સ્વપનિહિતા ઇતિ ॥ ૨ ॥ એતેપાં મે
દેહીતિ હોવાચ તાનસ્મૈ પ્રદદૌ હન્તાનુપાનમિત્યુચ્છિષ્ટં વૈ મે પી-
તૃસ્યાદિતિ હોવાચ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ — ઇન્ધ્ય જે ઠેકલાક અડદના દાણાઓ ખાતો
હતો, તેની ખાસે ઉપસ્થિતએ અન્નને માટે યાચના કરી.
ઇન્ધ્યે તેને કહ્યું કે, તમે મારી આગળ જે પાત્રમાં પડેલ
અન્ન જૂવો છો, તે સિવાય બીજું કંઈ અન્ન મારી
ખાસે નથી. (૨) ત્યારે ઉપસ્થિતએ કહ્યું કે, મને તેમાંથી જ
'થોડું' આપો. પછી ઇન્ધ્યે તેને પોતામાંથી થોડું અન્ન આ-
પ્યું તથા પીવા માટે થોડું જળ આપ્યું. ઉપસ્થિતએ કહ્યું,
જે હું પીવા માટે જળ લઉં તો બીજાનું ઉચ્છિષ્ટ પાન
કરતો ગણાઉં. ૩

ન સ્વિદેતેઽપ્યુચ્છિષ્ટા ઇતિ ન વા અજીવિવ્યમિર્મા ન સ્વા-
દન્નિતિ હોવાચ કામો મ સ્વપાનમિતિ ॥ ૪ ॥ સ હ સ્વાદિત્વા-

ડવિશેષાન્ જાયાયા આજહાર સાગ્ર એવ સુમિષ્ઠા વમૂવ તાન્
પ્રતિગૃહ્ય નિદધૌ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યારે ઇન્ધ્રે કહ્યું કે, વટાણા જે તમે માગો છો, તે શુ' ઉચ્છિદ્ર નહિ ગણાય ? ઉપસ્થિતિએ કહ્યું કે, આધા સિવાય હું જરાપણુ જીવી શકું એમ નથી. પણ જળપાન તો કુપઆદિદ્વારા થયેલું મળી શકે છે. (૪) આમાથી થોડું આધા પછી બાકીનું અન્ન ઉપસ્થિતિએ પોતાની સ્ત્રીને આપ્યું. પણ તેની સ્ત્રીએ પહેલાંથી જ થોડું અન્ન તેમાંથી ખાઈ લીધેલું હતું અને તેથી ઉપસ્થિતિએ તેને જે આપ્યું, તે તેણે રહેવા લીધું. ૫

સ હ પ્રાતઃ સલિપ્ત । उवाच यद्वताऽन्नस्य लभमेहि
लभमाह धनमात्राꣳ राजाऽसौ यक्ष्यते स मा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति
॥ ६ ॥ तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुल्माषा इनि तान् खा-
दित्वाऽमुं यज्ञं विततमेयाय ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ —બીજી સવારના પોતાના બીજાનાપરથી ઉઠતાંની વારમાં ઉપસ્થિતિએ પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, હું ઘણો હલગીર છું. જે મને હમણાં જરા પણ અન્ન મળે તો હું કેટલુંક દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરી શકું. અહીં નજદીકમાં એક રાજા યજ્ઞ કરે છે, તે સર્વ ઋત્વિકકર્મ માટે મારું વરણ કરશે. (૬) તેને તેની સ્ત્રીએ કહ્યું કે, મારી પાસે કેટલાં એક અડદ છે, તે તમે લ્યો તથા તે ખાઈને ઋત્વિકવડે વિસ્તાર પામેલા યજ્ઞમાં જલદી જાઓ. ૭

तत्रोद्गातृनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोषविवेश स ह प्रस्तोतार-
मुवाच ॥ ८ ॥ प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता ताश्चेदवि-
द्रान् प्रस्तोष्यासि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ —ત્યા પ્રસ્તાવમાં—સ્તુતિ કરવાવાળા સ્થાનમાં સ્તુતિ કરનારા ઉદ્ગાતાની સમીપ જઈ તે બેઠો તથા તેણે પ્રસ્તાવાને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું. (૮) ઉપસ્થિતિએ કહ્યું, 'હું પ્ર-

સ્તોતાઓ ! જે દેવની તમે સ્તુતિ કરો છો, તે દેવ કોણ છે ? તેનો અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મા વિના તેની સ્તુતિ કરો છો, માટે તમારા મસ્તકોનો ખચીત પાત થશે.' ૯

एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता ताश्चद्विद्वानुद्गास्पसि मूर्द्धा ते विपतिप्यतीति ॥ १० ॥ एवमेव प्रतिहर्त्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता ताश्चद्विद्वान् प्रतिहरिप्यसि मूर्द्धा ते विपतिप्यतीति ते ह समारतास्तृष्णीमासाञ्चकिरे ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ—પછી ઉદ્ગાતાના તરફ ફરી તેણે કહ્યું કે, હે ઉદ્ગીથની સ્તુતિ કરનારા ! તમે ઉદ્ગીથ દેવની સ્તુતિના અધિષ્ઠાતા દેવને બ્રહ્મા વિના તેની સ્તુતિ કરો છો, માટે તમારા મસ્તકનો ખચીત પાત થશે. (૧૦) પછી પ્રતિહારનું ગાન કરનારા તરફ ફરી કહ્યું કે, હે પ્રતિહારનું ગાન કરનારાઓ ! સર્વ પ્રતિહાર દેવોના અધિષ્ઠાતા દેવને ઓળખ્યા વિના તેની સ્તુતિ કરો છો, માટે ખચીત તમારું મસ્તક પડી જશે. આથી તેઓ કર્મથી વિરામ પાત્રી બન્યાથી મૂળા રહ્યા. ૧૧

એકાદશ ખંડ.

પ્રાણ, આદિત્ય અને અન્નરૂપે દેવતાનું પરિજ્ઞાન.

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं विविदिषाणी-
त्युपस्तिरस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥ १ ॥ स होवाच भग-
वन्तं वा अहमोभिः सर्वैरार्षैर्वज्रैः पर्यैशिषं भगवतो वा अहम-
विष्णान्यानृषि ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—પછી યજમાને ઉપસ્થિતને કહ્યું કે, 'હે ભગવન્ ! તમે કોણ છો, તે હું બ્રહ્મા માગું છું.' ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે, હું ચક્રોનો પુત્ર ઉપસ્થિત છું. (૧) રાભાએ

કહ્યું કે, મેં આપને ઘણા શુભવાન સાંભળ્યા છે, તેથી મેં
તમને યજ્ઞમાં ઋત્વિજ તરીકે વસાવવાને ઘણા શોધ્યા,
મણ આપ નહિ મળવાથી મારે બીજા ઋત્વિજોને રોકવા
પડ્યા. ૨

ભગવાન્સ્ત્વેવ મે સર્વૈરાત્વિજ્યૈરિતિ તથેત્યથ તદ્દેવત એવ
સમાતિસૂષ્ણાઃ સ્તુવતાં યાવતેભ્યો ધનં દદ્યાસ્તાવન્મમ દદ્યા ઇતિ
તથેતિ હ યજમાન ઉવાચ ॥ ૩ ॥ અથ હૈનં પ્રસ્તોતોપસસાદ
પ્રસ્તોતર્યા દેવતા પ્રસ્તાવમન્વાયત્તા તાઞ્ચેદાવિદ્વાન્પ્રસ્તોષ્યાસિ મૂર્ધ્ના
તે વિપતિષ્યતીતિ મા ભગવાનવોચત્કતમા સા દેવતેતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે ભગવન્ ! ઋત્વિજ સખાધીનાં સર્વ
કાર્ય આપ ચલાવો. ઉપસ્થિતએ કહ્યું કે, હું તે પ્રમાણે ક-
રીશ. મારી આજ્ઞા પ્રમાણે ત્તા સર્વ પ્રસ્તોતાઓ પ્રસ્તોતાનું
કાર્ય ચલાવે તથા તેઓને જે ધન તમે આપવાના છો, તે
મને આપજો. ત્યારે યજમાને કહ્યું કે, તમે કહો છો તે પ્ર-
માણે ભલે થાઓ. () પછી પ્રસ્તોતા ઉપસ્થિત પાસે વિનય
શુદ્ધ થઈ આવ્યો અને કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! તમે અમોને
કહ્યું કે, “હે પ્રસ્તોતા ! પ્રસ્તોતાના અધિષ્ઠાતા દેવને બાધ્યા
વિના મારી સમીપ તેની સ્તુતિ કરો છો, માટે તમારા મ-
સ્તકનો ખચીત પાત થશે ” ત્યારે આપ જણાવશો કે,
તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ કોણ છે ? ૪

પ્રાણ ઇતિ હોવાચ સર્વાણિ હ વા ઇમાનિ ભૂતાનિ પ્રાણમૈ-
વામિસંવિશન્તિ પ્રાણમર્થ્યુજ્જિહતે સૈવા દેવતા પ્રસ્તાવમન્વાયત્તા
તાઞ્ચેદાવિદ્વાન્પ્રસ્તોષ્યો મૂર્ધ્ના તે વ્યપતિષ્યત્તથોક્તસ્ય મયેતિ
॥ ૫ ॥ અથ હૈનમુદ્ગાતોપસસાદોદ્ગાતર્યા દેવતોદ્રીયમન્વાયત્તા
તાઞ્ચેદાવિદ્વાનુદ્ગાસ્યાસિ મૂર્ધ્ના તે વિપતિષ્યતીતિ મા ભગવાનવોચ-
ત્કતમા સા દેવતેતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—ઉપસ્થિતએ ઉત્તર આપ્યો કે, પ્રાણ-પર-
માત્મા તેનો અધિષ્ઠાતા છે. ખરેખર આ સર્વ ભૂતમાત્રો

બ્રાહ્મવિશે લયસમયે પ્રવેશ કરે છે અને બ્રાહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રસ્તોતાના અધિષ્ઠાતા દેવ આ છે. તેને જાણ્યા વિના વિદ્વાનની સમક્ષમાં તું જો તેની સ્તુતિ કરીશ તો મેં તને જેમ કહ્યું તેમ તારું મસ્તક ખચીત પડી જશે. (૫) પછી ઉદ્દગાતા ઉપસ્થિત પાસે આવ્યો અને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! તમે મને કહ્યું કે, હે ઉદ્દગાતાઓ ! ઉદ્દગીયના અધિષ્ઠાતા દેવને જાળખ્યા વિના તું તેની સ્તુતિ કરે છે, માટે તારું મસ્તક ખચીત પડી જશે. આપ કૃપા કરી જણાવશો કે, તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ કોણુ છે ? ૬

આદિત્ય इति होवाच सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वा नुदगास्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्तयोक्तस्य मयेति ॥ ७ ॥ अय हैनं प्रतिहर्तोपससाद प्रतिहर्त्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वा न प्रतिहरिष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યારે ઉપસ્થિતએ કહ્યું કે, તેનો આદિત્ય અધિષ્ઠાતા દેવ છે. ખરેખર આ સર્વ ભૂતમાત્રો સૌથી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ તરીકે આદિત્યની સ્તુતિ વિશે ગાન કરે છે. તે ઉદ્દગીયનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે. તું તે અધિષ્ઠાતા દેવને જાણ્યા વિના ઉદ્દગીયનું ગાન કરીશ તો મારા કહેવા પ્રમાણે તારું મસ્તક ખચીત પડી જશે. (૭) પછી પ્રતિહારી ઉપસ્થિત પાસે આવ્યો અને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! તમે મને કહ્યું કે, “ હે પ્રતિહારો ! તું જો પ્રતિહારના અધિષ્ઠાતા દેવને જાળખ્યા સિવાય પ્રતિહાર દેવોની સ્તુતિમાં ગાન કરીશ તો તારું મસ્તક પડી જશે. ” આપ કૃપા કરી કહેશો કે, તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ કોણુ છે ? ૮

अन्नमिति होवाच सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता ताञ्चेद-

વિદ્વાન્ પ્રત્યહરિપ્યો મુર્દ્ધા તે વ્યપતિજ્યચ્ચયોક્તસ્ય મયેતિ તથો-
ક્તસ્ય મયેતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે ઉપસ્થિતએ કહ્યું કે, અમ્મ તેનો અ-
ધિષ્ઠાતા દેવ છે. કારણ કે સર્વ ભૂતમાત્રો અન્ન આધારી
છે. તે પ્રતિહારોનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે. આ અધિષ્ઠા-
તા દેવને જાણખ્યા વિના પ્રતિહાર દેવનું તું જ્ઞાન કરીશ
તો મારા કહેવા પ્રમાણે તારું મસ્તક અચીત પડી જશે. ૬

દ્વાદશ ખંડ.

શ્વાનવંડે ઉદ્ગીથોપાસનાનો ઉપદેશ.

અયાતઃ શૌવ ઉદ્ગીથસ્તદ્ધ વકો દાલ્મ્યો ગ્લાવો વા મૈત્રેયઃ
વાધ્યાયમુદ્ગમાજ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—હવે શૌવ ઉદ્ગીથ વિશે કહેવામાં આવે
છે. દલ્મનો પુત્ર બક અથવા મિત્રાનો પુત્ર ગાલવ વેદોનું
અધ્યયન કરવા માટે પોતાના ગામમાંથી બહાર ગયો. ૧

ટીકા—બક દલ્મનો પુત્ર હતો પણ પિતાએ તેને કતક
સીધેલો દોવાથી તેનાં મૈત્રેય અને ગાલવ નામ પાડ્યાં હતાં. તે
એક તંજાવની પાસે એકાંત સ્થળવિશે અધ્યયન કરવાના દેવુપી
ગયો હતો. શ્વાન—કુતરે ઉપાસેલું ઉદ્ગીથ.

તસ્મૈ શ્વા શ્વેતઃ પ્રાદુર્વભૂવ તમન્યે શ્વાન સપસમેત્યોચુરશ્નં
નો ભગવાનાગાયત્વશનાયામ વા ઇતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—તેને એક શ્વેત શ્વાન દેખાયો. આ શ્વેત
શ્વાનની પાસે બીજા કુદ્ર શ્વાનો આવ્યા અને કહ્યું કે, હે
ભગવન્ ! અમારે માટે પુષ્કળ અન્નને અર્થે પ્રાર્થના કરો.
કારણ કે અમે બૂખ્યા છીએ. ૨

. ટીકા:—વેદોના અધ્યયનથી સંતુષ્ટ થયેલ તેમ જ તેનો હેતુ જાણવાથી શ્વાનના રૂપમાં તેને એક મુખ્ય પરમાત્મા દેખાયા અર્થાત્ બકના ઉપર સંતુષ્ટ થઈ આ શ્વેત શ્વાનના રૂપમાં એક દેવ તેને જાણ્યા. વાણી તથા ગ્રાણુ આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો અન્નવડે સંતુષ્ટ થાય છે. અન્નના અધિષ્ઠાતા દેવ, બક ઋષિના વેદાધ્યયનથી સંતુષ્ટ થઈ તેને શ્વાનના રૂપમાં જાણ્યા. ૨

તાન્ હોવાચે હૈવ માપ્રાતરુપસમીયાતેતિ તદ્દ વકો દારુભ્યો
ગ્લાવો વા મૈત્રેયઃ પ્રતિપાલયાશ્ચકાર ॥ ૩ ॥ તે હ ચર્યેવેદં વ-
હિષ્વવમાનેન સ્તોપ્યમાણાઃ સપ્તરઘ્યાઃ સર્પન્તીત્યેવ મા સસ્ટપુસ્તે હ
સમુપવિશ્ય દિશ્ચકુઃ ॥ ૪ ॥ ઓશ્મદાશ્મોશ્પિવાશ્મોશ્દેવો
વરુણઃ પ્રજાપતિઃ સવિતારઽન્નમિહારહરદન્નપતેરઽન્નમિહારહ-
રાઽઽહરોશ્મિતિ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—આ સર્વને શ્વેત શ્વાને કહ્યું કે, કાલે સ-
વારના તમે આહીં भारी પાસે આવજો. આ રીતે શ્વાનનું
કહેવું સાંભળી દલ્લના પુત્ર બકે અથવા મિત્રાના પુત્ર
ગાલ્વે વાટ જોવા માંડી. (અન્નને માટે તેનું સ્વાધ્યાય
થઈને હતું.) ૩ જેવી રીતે જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞમાં બહિ-
ષ્વવમાન સ્તોત્રવડે સ્તુતિ કરતા યજ્ઞમાન સહિત ચાર
અધ્વર્યુઓ એક ખીજના વચ્ચે પકડી પરિભ્રમણ કરે છે,
તેમ તે શ્વાનોએ માંહોમાંહે પુચ્છને શ્રદ્ધા કરી ભ્રમણ
કરવા માંડ્યું તથા પછી બેસી જઈ તેઓ ગાન કરવા
લાગ્યા. (૪) ઓં ! આપણે અન્ન લક્ષણ કરીએ. ઓં ! આ-
પણે પાન કરીએ છીએ. ઓં સૂર્ય જે વરુણ તથા પ્રજાપતિરૂપ
છે અર્થાત્ જે આપણને વરસાદ પૂરો પાડે છે તથા ગ્રાણી
માત્રને જીવાડે છે, તે અમને અન્ન આપો. હે અન્નપતિ !
અમને અન્ન આપો. અન્ન આપવા કૃપા કરો. (આ-
રીતની સ્તુતિ કરવાનો ઉપદેશ શ્વાનોએ ગાલ્વને આપ્યો.) ૫

ત્રયોદશ ખંડ.

*સ્તોભાક્ષર સંબંધી ઉપાસના.

અયં વાવ લોકો હાઝકારો વાયુર્હા ઇકારચન્દ્રમા અથકાર
આત્મેહકારોઽગ્નિરીકારઃ ॥ ૧ ॥ આદિત્ય ઝકારો નિહવ ઇ-
કારો વિશ્વેદેવા ઔહો યિકારઃ પ્રજાપતિર્હિઙ્કારઃ પ્રાણઃ સ્વરોઽન્ન
યા વાગ્વિરાદ્ ॥૨॥અનિરુક્તસ્ત્રયોદશસ્તોભઃ સચ્ચરો હુંકારઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થઃ—ખરેખર આ લોક હાઝકારરૂપ છે, વાયુ
હાઝકાર રૂપ છે, ચંદ્રમા અથકારરૂપ છે, આત્મા ઇહકાર-
રૂપ છે તથા અગ્નિ ઇકારરૂપ છે. (અર્થાત્ તેનેરૂપે તેણું
ચિંતન કરવું.) (૧) આદિત્ય ઝંકારરૂપ છે, નિહવ (બા-
લાવાના મંત્ર) ઐકારરૂપ છે, વિશ્વેદેવો ઔહોયિકારરૂપ
છે, પ્રજાપતિ હિંકારરૂપ છે, પ્રાણ સ્વરરૂપ છે, અન્ન યાકાર-
રૂપ છે તથા વાગ્વિરાદ્ રૂપ છે. (૨) તથા તેરમો જે
અવ્યક્ત કારણાત્મારૂપ સ્તોભ છે, તે હુંકારરૂપ છે તથા
તે સંચરરૂપ છે. ૩

ટીકા—સંચર—વિકલપ્યમાનસ્વરૂપ. —જેના સ્વરૂપનો
નિર્ણય ન થઇ શકે અથવા અનેકવાં કાર્યરૂપેણ સચરતીતિ સંચર-
ને કાર્યરૂપે કરી અનેક પ્રકારે સંચાર કરે છે. સમળી પ્રાણનાં
ગામનને બધે બેસતા અસ્પષ્ટ સ્વરો હોય છે. દરેક વેદના એવા
જૂઠા જૂઠા સ્વરો છે. સામ વેદના ઉપર દર્શાવેલા સ્વરો સામવેદનું
ગાન કરતી વખતે છૂટથી વાપરવામાં આવે છે. ફેરમાવ એટલો જ
કે, અસવ અંગ્રેજીની ટોટ્ટી લીપીમાં સ્વરની નિશાની દરેક મંત્રોને
છેડે મૂકવામાં આવે છે ત્યારે આમાં દરેક મંત્રના વચમાં મૂકવા-
માં આવે છે. જ્યાં જ્યાં સ્વર બેસડવો કે ત્રેવડવો પડે છે ત્યાં

* સ્તોભાક્ષર.—અર્થ રહિત અને ગાયનની સિદ્ધિરૂપ અર્થવાળા
અક્ષર તે સ્તોભાક્ષર કહેવામાં આવે છે.

ત્યાં ઉ કે ઈનાપર એક, બે અથવા ઓળખાય એવા બીજા અક્ષરો મૂકાય છે.

દુગ્ધેऽસ્મૈ વાગ્દોહં યો વાચો દોહોઽન્નવાનન્નાદો ભવતિ ય
પતામેવૅસાન્નામુપનિષદં વેદોપનિષદં વેદ इति ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ.—જે ઉપર વર્ણવેલા સ્તોભાક્ષરરૂપ સામ-
વેદના ઉપનિષદને લાગે છે, તેને માટે વાણી દોહન કરે
છે, તે વાણીના દોહન કર્તારૂપ થાય છે. તે દોહન કરનાર,
અન્નવાન્ તથા અન્નના લોકતારૂપ થાય છે. ૪

દ્વિતીય પ્રપાઠક.

પ્રથમ ખંડ.

સાધુરૂપે સમસ્ત સામોપાસનાં.

ૐસમસ્તસ્ય સ્વલુ સાન્ના ઉપાસનૅસાધુ યત્સ્વલુ સાધુ ત-
ત્સામેત્યાચક્ષતે યદસાધુ તદસામેતિ ॥ ૧ ॥ તદુતાપ્પાહુઃ સાન્નૈ-
નમુપાગાદિતિ સાધુનૈનમુપાગાદિત્યેવ તદાહુરસાન્નૈનમુપાગાદિ-
ત્યસાધુનૈનમુપાગાદિત્યેવ તદાહુઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ.—ૐ ખરેખર સમગ્ર સામની જે ઉપાસના
સાધુરૂપ (સારી) છે. જે સાધુ હોય, તેને સામ કહેવામાં
આવે છે તથા અસાધુને અસામ કહેવામાં આવે છે. (૧)
આ કારણથી એમ કહેવામાં આવે છે કે, તે તેની સમીપ
સામનીતિવડે ગયો, એટલે તે તેના સમક્ષ યથોચિત રીતે
ગયો અને તે તેની સમક્ષ અસામનીતિવડે ગયો, એટલે
તે અનુચિત રીતે ગયો. ૨

ટીકા.—તેની સમીપ —એટલે કેઈ રાગ સમીપ અથવા કેઈ
એવા મહાન્ પુરુષ સમીપ કે જેની સમીપમા સારી રીતભાત પ્રમાણે
ચાલવું પડે. ૨

અયોતાપ્યાહુઃ સામ નો વતેતિ યત્સાધુ ભવતિ સાધુ ઘટે-
ત્યેવ તદાહુરસામનો વતેતિ યદસાધુ ભવત્પસાધુ ઘટેત્યેવ ત
દાહુઃ ॥૩॥ સ ય एतदेवं विद्वान् साधु सामेत्युपास्तेऽभ्यासो ह
यदेन५ साधवो धर्मा आ च गच्छेपुरुष च नमेषुः ॥ ૪ ॥

અર્થ—ત્યારે કાંઈ સારું થાય છે ત્યારે એમ
કહેવામાં આવે છે કે, અમારું સર્વ ‘સામ’ થયું છે. એટલે
અમારું સર્વે સારું થયું છે અને ત્યારે કાંઈ વિપરીત
થયું હોય ત્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે, અમારું ‘અ-
સામ’ થયું છે, એટલે અમારું ખરાબ થયું છે. (૩) જે
કોઈ વિદ્વાન્ અધિકારી પુરુષ આ પ્રમાણે જાણીને સાધુ
શુણ્વણા સામની ઉપાસના કરે છે, તેની સમીપ શ્રુતિ
આદિથી યુક્ત એવા સાધુ ધર્મો જલદી આવે છે, એટલું-
જ નહિ પણ લોગ્યપણાવડે તેની સમીપ સ્થિતિ કરે છે. ૪

દ્વિતીય ખંડ.

લૌકિક દૃષ્ટિવડે પાંચ પ્રકારની સામ ઉપાસના.

लोकेषु पञ्चविध५ सामोपासीत पृथिवी दिङ्मारोऽग्निः प्र-
स्तामोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निघनमित्यूध्वेषु
॥ १ ॥ अयावृत्तेषु द्यौर्दिङ्मार आदित्यः प्रस्तामोऽन्तरिक्षमुद्गी-
थोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निघनम् ॥ २ ॥ कल्पन्ते हास्मै
लोका ऊर्ध्वाथावृत्ताश्च ॥ एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पञ्चविध५ सा-
मोपास्ते ॥ ३ ॥

અર્થ—પૃથ્વી આદિમાં પાંચ પ્રકારવાળા સામની
અવશ્ય ઉપાસના કરવી જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વી હિં-

કારરૂપ છે, અગ્નિ પ્રસ્તાવરૂપ છે, અંતરિક્ષ ઉદ્ગીયરૂપ છે, આદિત્ય પ્રતિહારરૂપ છે, તથા સ્વર્ગ નિધનરૂપ છે. આ રીતે ઉર્ધ્વ મુખવાળા લોકોની દૃષ્ટિએ સામની ઉપાસના કહી છે. (૧) તેમ જ અધો મુખવાળા સ્વર્ગ લોકો દિમાં નીચે પ્રમાણે સામની ઉપાસના કરવી - સ્વર્ગ હિંકારરૂપ છે, સૂર્ય પ્રસ્તાવરૂપ છે, અંતરિક્ષ ઉદ્ગીયરૂપ છે, અગ્નિ પ્રતિહારરૂપ છે અને પૃથ્વી નિધનરૂપ છે. (૨) જે કોઈ વિદ્વાન્ પાંચ પ્રકારવાળા સામની પાંચ પ્રકારના લોકોની સાથે તુલના કરી, પછી તેની જે ઉપાસના કરે છે તે તે પુરુષને અધો લોકથી માંડી ઉર્ધ્વ લોક સૂધીને તેમ જ ઉર્ધ્વ લોકથી લઈ અધોલોક સૂધીને સર્વ લોક તેને શોભ્યરૂપ થઈ પડે છે. ૩

તૃતીય ખંડ.

વૃષ્ટિરૂપે સામોપાસના

वृष्टौ पञ्चविधः सामोपासीत पुरो वातो हिङ्गारो मेघो जा-
यते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः
॥ १ ॥ उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं
विद्वान् वृष्टौ पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ — વૃષ્ટિ વિશે નીચે દર્શાવેલ પાંચ પ્રકારવાળા સામની ઉપાસના કરવી. પ્રથમનો વાયુ હિંકારરૂપ છે, જે મેઘને ઉત્પન્ન કરે છે તે પ્રસ્તાવરૂપ છે, જે વૃષ્ટિ કરે છે તે ઉદ્ગીયરૂપ છે તથા વિદ્યુત અને મેઘગર્જના પ્રતિહારરૂપે છે. ૧ વળી વૃષ્ટિનું વિરામ પામવું, તે નિધનરૂપ છે. આ પ્રમાણે સામની વૃષ્ટિ સાથે સાદૃશ્યતા કરી પાંચ પ્રકારવાળા સામની જે ઉપાસના કરે છે, તે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વૃષ્ટિને પડવા હુકમ કરી શકે છે અને વૃષ્ટિ તેને માટે વરસે છે. ૨

ચતુર્થ ખંડ.

જળરૂપે સામોપાસના.

સર્વાસ્વષ્ટુ પञ્ચવિધૃસામોપાસીત મેયો યત્ સમ્પ્રવતે સ
દિક્કારો યદ્વર્ષતિ સ પ્રસ્તાવો યાઃ પ્રાચ્યઃ સ્પન્દન્તે સ ઉદ્ગીથો
યાઃ પ્રતીચ્યઃ સ પ્રતિહારઃ સમુદ્રો નિધનમ્ ॥ ૧ ॥ ન હાષ્ટુ
મૈત્યન્મુમાન્ ભવતિ ય ઇતદેવં વિદ્વાન્ સર્વાસ્વષ્ટુ પञ્ચવિધૃ
સામોપાસ્તે ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—આ સર્વ જળવિશે નીચે પ્રમાણે પાત્ર

પ્રકારે સામોપાસના કરવી—મેયો જેઓ ઘટ્ટ રીતે એકઠા
થાય છે તે હિકારરૂપ છે, જે મેઘ ટીપાના આકારે નીચે
પડે છે તે પ્રસ્તાવરૂપ છે, જે જળ પૂર્વ તરફ વહન કરે
છે તે ઉદ્ગીથરૂપ છે તથા સમુદ્ર નિધનરૂપ છે. (૧) જે
વિદ્વાન્ સર્વ જળમાં સામની પાંચ પ્રકારે ઉપાસના કરે
છે, તે જળવિશે ઇચ્છા વિના મૃત્યુ પામતો નથી તથા
મરુ ભૂમિમાં પણ જળથી સુકત હોય છે. ૨

પંચમ ખંડ.

ઋતુરૂપે સામોપાસના.

ઋતુષ્ટુ પञ્ચવિધૃસામોપાસીત વસન્તો દિક્કારો ગ્રીષ્મઃ
પ્રસ્તાવો વર્ષા ઉદ્ગીથઃ શરત્પ્રતિહારો દેમન્તો નિધનમ્ ॥ ૧ ॥
કલ્પન્તે હાસ્મા ઋતવ ઋતુમાન્મવતિ ય ઇતદેવં વિદ્વાન્
પञ્ચવિધૃસામોપાસ્તે ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—ઋતુઓ વિશે નીચે પ્રમાણે પાત્ર પ્રકારે

સામોપાસના કરવી—વસન્ત હિકારરૂપ છે, ગ્રીષ્મ પ્રસ્તાવ-

રૂપ છે, વર્ષા ઉદ્ગીયરૂપ છે, શરત્ પ્રતિહારરૂપ છે અને હેમંત નિધનરૂપ છે. (૧) ઋતુવિશે પાંચ પ્રકારવાળા સામની જે વિદ્વાન્ ઉપાસના કરે છે, તેને માટે આ ઋતુઓ લોગ્યપણાથી રહે છે તથા તે વિદ્વાન્ સર્વ ઋતુમાં રહેલા લોગ્યોથી યુક્ત થાય છે. ૨

પૃષ્ઠ ખંડ.

પશુરૂપે સામોપાસના.

પશુષુ પञ્ચવિધૅ સામોપાસીતાજા હિઙ્કારોઽવ્યયઃ પ્રસ્તાવો ગાવ ઉદ્ગીયોઽન્વાઃ પ્રતિહારઃ પુરુષો નિધનમ્ ॥ ૧ ॥ ભવન્તિ હાસ્ય પશવઃ પશુમાન્ ભવતિ ય एतदेवं વિદ્વાન્ પશુષુ પञ्चવિधै सामोपास्ते ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—પશુઓ વિશે સામની પાંચ પ્રકારે નીચે પ્રમાણે ઉપાસના કરવી—અન્ન હિંકારરૂપ છે, મેદુ પ્રસ્તાવરૂપ છે, ગાય, ઉદ્ગીયરૂપ છે, અન્ન પ્રતિહારરૂપ છે તથા મનુષ્ય નિધનરૂપ છે. (૧) જે વિદ્વાન્ પશુમાં પાંચ પ્રકારે સામની આ રીતે ઉપાસના કરે છે, તેને પશુઓ-લોગ્યરૂપે હોય છે તથા પશુ ક્ષણવાળા લોગ્યાદિથી તે યુક્ત થાય છે. ૨

સપ્તમ ખંડ.

પ્રાણરૂપે સામોપાસના.

પ્રાણેષુ પञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो हिङ्कारो चावप्रस्तावश्चक्षुरुद्वीयः श्रोत्रं प्रतिहारो मनो निधनं परोवरीयाँसि वैतानि ॥ ૧ ॥ પరోવરીયો હાસ્ય ભવતિ, પరోવરીયસો હ

લોકાજ્ઞયતિ । ય एतदेवं विद्वान् प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः
सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રાણુવિશે પાંચ પ્રકારવાળા તથા ઉત્તરોત્તર
શ્રેષ્ઠ સામની નીચે પ્રમાણે ઉપાસના કરવી—પ્રાણુ હિંકાર-
રૂપ છે, વાણી પ્રસ્તાવરૂપ છે, ચક્ષુ ઉદ્ગીયરૂપ છે, શ્રોત્ર
પ્રતિહારરૂપ છે અને મન નિધનરૂપ છે. આ સર્વ પ્રાણુ-
ન્દ્રિયો ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. (૧) જે વિદ્વાન્ પ્રાણુવિશે ઉત્ત-
રોત્તર શ્રેષ્ઠ તથા પાંચ પ્રકારવાળા સામની ઉપાસના કરે છે,
તેનો પ્રાણુ ઘણો શ્રેષ્ઠ થાય છે તથા તે શ્રેષ્ઠ લોકને જિતી
અર્થાત્ મેળવી શકે છે પાંચ પ્રકારવાળા સામનું આ રીતે
વર્ણન છે. ૨

અષ્ટમ ખંડ.

પાદરૂપે સામોપાસના.

अथ सप्तविधस्य । वाचि सप्तविधं सामोपासीत यत्किञ्च
वाचो हुं ३ इति स हिङ्कारो यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति स आ-
दिः ॥ १ ॥ यदुदिति स उद्रीयो यत्पतीति स प्रतिहारो यदु-
पेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनम् ॥ २ ॥ दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं ।
यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति । य एतदेवं विद्वान्वाचि स-
प्तविधं सामोपास्ते ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—હુવે સાત પ્રકારની સામની ઉપાસના વર્ણુ-
વવામાં આવે છે. આ સાત પ્રકારવાળા સામની વાણીમાં
નીચે પ્રમાણે ઉપાસના કરવી—વાણીનો જે ‘હુ’ છે, તે હિં-
કારરૂપ છે, ‘પ્ર’ એ પ્રસ્તાવરૂપ છે અને “ આ ” એ
આદિરૂપ છે. (૧) જે ‘ ઉત્ ’ તે ઉદ્ગીયરૂપ છે,
‘ પ્રતિ ’ તે પ્રતિહારરૂપ છે, ‘ ઉપ ’ ઉપદ્રવરૂપ છે અને

‘ નિ ’ તે નિધનરૂપ છે. (૨) જે વિદ્વાન્ વાણીવિશે સાત પ્રકારવાળા સામની આ રીતે ઉપાસના કરે છે, તે ઉપાસકને માટે વાણી દોહન કરે છે. તે વાણીનો દોહન કરનાર, અન્નવાન્ તથા અન્નનુ’ ભક્ષણ કરનાર થાય છે.

નવમ ખંડ

આદિત્યરૂપે સામોપાસના.

અથ સ્વલ્વમુમાદિત્યઃ સપ્તવિધઃ સામોપાસીત સર્વદા સમસ્તેન સામ । મા પ્રતિ મા પ્રતીતિ સર્વેણ સમસ્તેન સામ ॥૧॥ તસ્મિન્નિમાનિ સર્વાણિ ભૂતાન્યન્વાયતાનીતિ વિદ્યાત્તસ્ય યત્પુરો-
દયાત્સ દિઙ્કારસ્તદસ્ય પશ્વવોઽન્વાયતાસ્તસ્માચે દિઙ્કુર્વન્તિ
દિઙ્કારભાજિનો દ્વેતસ્ય સાન્નઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ — પછી ખરેખર આ સૂર્યની સાત પ્રકારવાળા સામવડે ઉપાસના કરવી. તે સૂર્ય સર્વદા સમ (વૃદ્ધિ દાયથી રહિત) છે. તેથી તેને સામ કહેવામાં આવે છે. કદેક જણ એમ કહે છે કે, તે મારા તરફ જુવે છે, તે મારા તરફ જુવે છે. આ રીતે સર્વ તરફ સામ—સરખી રીતે અવલોકન કરવાથી તેનું સામ એ નામ આપ્યું છે. (૧) એમ બાણુવું કે, સર્વ ભૂત માત્ર તેને જ આધીન છે. તેનો પ્રથમ ઉદય અર્થાત્ તેનું પૂર્વરૂપ હિંકારરૂપ છે. સર્વ પશુઓ તેને આધીન છે અર્થાત્ તેની ભક્તિવડે જુવે છે અને આ જ કારણથી તેઓ ઉદયસમયે હુંકારો કરે છે. આથી તેઓ—પશુઓ સામના હિંકારના ભજવાવાળા છે. ૨

અથ યત્પ્રથમોદિતે સ પ્રસ્તાવસ્તદસ્ય મનુષ્યા અન્વાયતા-
સ્તસ્માત્તે પ્રસ્તુતિકામાઃ પ્રશઃમાકામાઃ પ્રસ્તાવભાજિનો દ્વેતસ્ય
સાન્નઃ ॥ ૩ ॥ અથ યત્સદ્ભવોભ્યાઃ સ આદિસ્તદસ્ય વયાઃ

સ્યન્વાયતાનિ તસ્માત્તાન્યન્તરિક્ષેડનારમ્મણાન્યાદાયાધ્માનં પરિ-
પતન્ત્યાદિભાજીનિ હોતસ્ય સાન્નઃ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—પછી સૂર્યનું પ્રથમ ઉંચે આરોહણથવું, તે પ્રસ્તા
વરૂપ છે. મનુષ્યો તેને આધીન છે. કારણકે આદિત્યરૂપ સામને
પ્રસ્તાવરૂપે ભજવાવાળા મનુષ્યો છે. તેથી તેઓ પ્રસ્તુતિની
કામનાવાળા તથા પ્રશંસાની કામનાવાળા છે. (૩) જે વેળાએ
કિરણોનો જગન્મંડળ સાથે અથવા ગાયોનો વાછરડા સાથે
સંબંધ થાય છે, તે સંગવ સમયે જે આદિત્યનું રૂપ છે, તે
'આદિ' રૂપ છે. ઈંકાર નામની ભક્તિરૂપ છે. આવા
આદિત્યરૂપ સામના રૂપને પક્ષીઓ અધીન છે. પક્ષીઓ
આકાશમાં આધારરહિત શરીરને લઈ ઉડતા હોવાથી આ-
દિત્યરૂપ સામના આદિને ભજવાવાળા છે. ૪

અથ યત્સમ્પતિ મધ્યન્દિને સ હદ્રીયસ્તદસ્ય દેવા અન્વા-
યતાસ્તસ્માત્તે સત્તમાઃ પ્રાજાપત્યાનામુદ્રીયમાજિનો હોતસ્ય સાન્નઃ
॥ ૫ ॥ અથ યદૂર્ધ્વ મધ્યન્દિનાત્પ્રાગપરાહ્વાત્સ પ્રતિહારસ્તદસ્ય
ગર્ભા અન્વાયતાસ્તસ્માત્તે પ્રતિહૃતા નાવપચન્તે પ્રતિહારમાજિનો
હોતસ્ય સાન્નઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—ન્યારે સૂર્ય મધ્ય દિવસને પહોંચે
છે, તે સમયનું રૂપ ઉદ્ગીથરૂપે છે. દેવો તેને
આધીન છે. આ આદિત્યરૂપ સામના ઉદ્ગીથનું ભ-
જન કરવાવાળા તેઓ હોવાથી પ્રભામાં શ્રેષ્ઠરૂપે છે. (૫)
અપરાહ્ણની પહેલાંનું આદિત્યનું જે રૂપ છે, તે પ્રતિહાર-
રૂપ છે. ગર્ભો તેને આધીન છે. આ ગર્ભરૂપે રહેલા પ્રાણી-
ઓ આદિત્યરૂપ સામની પ્રતિહારવાળી ભક્તિ કરનારા
હોવાને લીધે જઠરપ્રતિ તેઓને લઈ જવામાં આવતા હો-
વાથી તેમનો અધ પાત થતો નથી. ૬

અથ યદૂર્ધ્વપરાહ્વાત્પ્રાગસ્તમયાત્સ ઉપદ્રવસ્તદસ્યારણ્યા
અન્વાયતાસ્તસ્માત્તે પુરુષં દદ્વા કક્ષઃ શ્વમ્ભ્રમિત્યુપદ્રવન્ત્યુપદ્રવ-

માજિનો હોતસ્ય સામ્નઃ ॥ ૭ ॥ અથ યત્પથમાસ્તમિતે તન્નિ-
યનં । તદસ્ય પિતરોઽન્વાયતાસ્તસ્માત્તાન્નિદધતિ નિધનમા-
જિનો હોતસ્ય સામ્નઃ એવં સ્વલ્વમુમાદિત્ય૨ સપ્તવિધ૨ સામો-
પાસ્તે ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—અપરાહ્ણુની પછી તથા અસ્ત સમયના પહેલાં આદિત્યનું જે રૂપ, તે ઉપદ્રવરૂપે ઠહેવામાં આવે છે. આ જંગલી જનાવરો ઉપદ્રવાત્મક આદિત્યના રૂપને આધીન છે. આ પશુઓ ઉપદ્રવરૂપ ભક્તિનો આશ્રય લેનારા હોવાથી પુરુષને જોઈ, ડરીને અરણ્યની શુદ્ધાપ્રતિનાશી જાય છે. (૭) પછી સૂર્ય અદૃષ્ટ થતી વખતે તેનું જે રૂપ, તે નિધનરૂપ છે. આ રૂપને પિતૃઓ અનુગત છે. આ પિતૃઓ આદિત્યરૂપ સામના નિધનને લજવાવાળા હોવાથી તેઓને તે સામ સ્થાપન કરે છે. આવા પ્રસિદ્ધ આ આદિત્યરૂપ સાત પ્રકારના સામને જે ઉપાસે છે, તેને પ્રાપ્તિરૂપ ફળ થાય છે. ૮

ટીકાઃ—તેઓને અર્થાત્ પિતા, પિતામહ તથા પ્રપિતામહ રૂપે કરી અથવા તેઓને અર્થે પિંડને દર્ભમાં સ્થાપન કરે છે. ૮

દશમ ખંડ.

આદિત્યરૂપે સામોપાસના.

અથ સ્વલ્વાત્મસમ્મિતમતિમૃત્યુ સપ્તવિધ૨ સામોપાસીત
હિઙ્ગાર ઇતિ જ્યક્ષરં પ્રસ્તાવ ઇતિ જ્યક્ષરં તત્સમમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—આદિત્યાદિ સામની ઉપાસના કર્યા પછી મોક્ષરૂપે હેતુવાળા હોવાથી પરમાત્મા સદૃશ તથા મૃત્યુનું અતિક્રમંબુ કરવાના સાધનરૂપ સાત પ્રકારના સામની ઉપાસના કરવી. જેમ હિંકાર ત્રણ અક્ષરોનો થયો છે, તેમ પ્રસ્તાવ ત્રણ અક્ષરોનો છે. આથી હિંકાર તથા પ્રસ્તાવ સરખા છે. ૧

ટીકા —સૂર્ય મૃત્યુરૂપ છે, કારણકે તે પૃથ્વીને સરખા સરખા વિભાગોમાં વહેંચી દિવસ તથા રાત્રી કરે છે તેને અર્થાત્ સૂર્યને પ્રસન્ન કરવા સામની ઉપાસના કરવાને કહેવામાં આવ્યું છે. મૃત્યુરૂપ સૂર્ય સંબંધી સામની ઉપાસના કરી રહ્યા પછી સાત ભાગવાળા સામની ખીજી ઉપાસનાવિશે વર્ણન કરવામાં આવે છે.

આદિરિતિ દ્વયક્ષરં પ્રતિહાર इति चतुरक्षरं तत इद्वैकं त-
त्समम् ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—આદિ શબ્દમાં બે અક્ષરો છે તથા પ્ર-
તિહાર શબ્દમાં ચાર અક્ષરો છે. જેમાંનો એક એક અ-
ક્ષર આગલા સાથે ઉમેરવાથી તેઓ સરખા થાય છે. ૨
ટીકા —ઉઁકાર અક્ષર આદિરૂપ છે ૨

ઉદ્ગીય इति त्र्यक्षरमुपદ्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं
भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—ઉદ્ગીય શબ્દ ત્રણ અક્ષરોનો છે અને
ઉપદ્રવ ચાર અક્ષરોનો છે. આગળના ત્રણ અક્ષરો પાછ-
ળના ત્રણ અક્ષરોના સરખા છે. એક અક્ષર અધિક છે.
આ ત્રણ અક્ષરવાળું નામ પૂર્વના સદૃશ છે. ૩

निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि ह वा एतानि
द्वाविंशतिरक्षराणि ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—નિધન શબ્દ ત્રણ અક્ષરોનો છે અને તેથી
તે બાકીના સરખો છે. આમ બધું મળી બાવીશ વર્ણ
થાય છે. ૪

ટીકા—હિંકાર, પ્રસ્તાવ, આદિ, પ્રતિહાર, ઉદ્ગીય, ઉપદ્રવ, નિ-
ધન, આ બાવીસ અક્ષર છે. ૪

एकाविंशत्यादित्यमाप्नोत्येकविंशो वा इतोऽसावादित्यो
द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशोकम् ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—એકવીશ અક્ષરની સંખ્યાપડે આદિ-
ત્યને-મૃત્યુને પામે છે. કારણ કે આ લોકથી આદિત્ય

એકવીશમે છે તથા બાવીશ અક્ષરવટે આદિત્યથી અર્થાત્ મૃત્યુથી શ્રેષ્ઠ એવા સ્થાનને મેળવે છે. આ સ્થાન સુખથી રહિત તેમજ દુઃખથી રહિત છે. ૫

ટીકા — આ લોકથી આદિત્યને એકવીસમે કહેવામા આવ્યો છે કારણકે શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, બાર મામે, પાચ ત્રણઓ, ત્રણ-લોક અને એકવીસમે સૂર્ય સૂર્યથી ઉપરનો પ્રદેશ એટલે નાક-સ્વર્ગ ન એટલે નહિ, એ દુખ તથા ક=સુખ અર્થાત્ નાક એટલે સુખ દુખ રહિત ૫

આમોતિદ્વાદિત્યસ્ય જયં પરો હાસ્યાદિત્યજયાજ્ઞયો ભવતિ
ય एतदेव विद्वानात्मसामितमतिमृत्यु सप्तविधसामोपास्ते सप्त-
विधन्तामापास्ते ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—જે વિદ્વાન્ પરમાત્મા સદૃશ, અતિ મૃત્યુ તથા સાત પ્રકારવાળા સામની ઉપાસના કરે છે, તે સૂર્યનાપર વિજય મેળવે છે તેમ જ આદિત્યના વિજયથી પણ શ્રેષ્ઠ વસ્તુની તેને પ્રાપ્તિ થાય છે. ૬

એકાદશ ખંડ.

પ્રાણમાં ગાયત્રી સામોપાસના.

મનો હિહ્વારો વામસ્તાવશ્ચક્ષુસ્દ્વાયઃ શ્રોત્રં પ્રતિહારઃ પ્રાણો
નિધનમેતદ્રાયત્રં પ્રાણેષુ પ્રોતમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—મન હિ કારણ છે, વાણી પ્રસ્તાવણ છે, ચક્ષુ ઉદ્દગીયણ છે, શ્રોત્ર પ્રતિહારણ છે અને પ્રાણ નિધનણ છે આ પ્રમાણે ગાયત્રી સામ પ્રાણવિશે પ્રોત છે (કારણ કે પ્રાણ જ ગાયત્રીણ છે) ૧

સ ય एवमेतद्रायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरोति
ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या महा-
मनाः स्यात्तद्व्रतम् ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—જે અધિકારી ગાયત્રીને પ્રાણવિશે પ્રોત છે, એમ જાણે છે, ને પ્રાણી પ્રાણવાળો થાય છે. તે પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવે છે. તેનું જીવન તેની જાતિવાળાને લાભકારક થાય છે તે પ્રજા તથા પશુવડે મહાન્ થાય છે. તેમ જ મહાન્ મનવાળા થવું, એ આ ગાયત્રીના ઉપાસકનું મત છે. ૨

ટીકા:—પ્રાણવાળો થાય છે એટલે તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોને મેળવે છે. પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવે છે એટલે મનુ યનું આયુષ્ય, સૌ વર્ષનું કહેવાય ત્યા સુધી તે જીવે છે ૨.

દ્વાદશ ખંડ.

પ્રાણુમાં ગાયત્રી સામોપાસના.

અમિમન્યતિ સ હિઙ્કારો ધૂમો જાયતે સ પ્રસ્તાવો જ્વલતિ
સ હદ્રીયોઽદ્ધારા ભવન્તિ સ પ્રતિહાર લપશામ્યતિ તન્નિધનસ
શામ્યતિ તન્નિધનમેતદ્રથન્તરમગ્નૌ પ્રોતમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—ધર્ષણવડે અગ્નિમંથન હિંકારરૂપ છે, જે ધૂમ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રસ્તાવરૂપ છે, જવાળા ઉદ્દીગીથરૂપ છે, અંગારા પ્રતિહારરૂપ છે, અગ્નિનું ઉપશમન નિધનરૂપ છે અને તદ્દન ઉપશમન પશુ નિધનરૂપ છે. આ રીતે રથંતર સામ અગ્નિવિશે ઓતપ્રોત છે. ૧

સ ય એવમેતદ્રથન્તરમગ્નૌ પ્રોતં વેદ વ્રહ્મવર્ચસ્યન્નાદો ભવાતિ
સર્વમાયુરોતિ જ્યોગ્ જીવાતિ મહાન્ પ્રજયા પશુભિર્ભવાતિ મહાન્
કીર્ત્યા ન પ્રત્યહ્દાગ્નિમાચામેન્ન નિષ્ઠીવેચદ્રતમ્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જે આ રીતે આ રથંતરને અગ્નિવિશે પ્રોત (પરોવાયલો) જાણે છે, તે વૃત્ત તથા સ્વાધ્યાયના તેજવાળો, પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળો તથા મહાન્ આયુષ્યમાન્ થાય છે. તે સ્વ તથા પરના ઉપકારને કરતો છતો જીવે

છે. તે પ્રજાવડે તથા પશુવડે મહાન્ થાય છે તથા કીર્તિવડે તે મહાન્ થાય છે. વળી તેનો ધર્મ એ છે કે, તેણે અગ્નિ સન્મુખ લક્ષણ કરવું જોઈએ નહિ તથા તે પર લીંટ કે લાળ નાંખવી નહિ. ૨

ત્રયોદશ ખંડ.

બ્રાણ્માં ગાયત્રી સામોપાસના.

ઉપમંત્રયતે સ હિઙ્કારો જ્ઞપયતે સ પ્રસ્તાવઃ સ્ત્રિયા સહ શેતે સ હદ્રીથઃ પ્રતિસ્ત્રીયા સહ શેતે સ પ્રતિહારઃ કાલં ગચ્છતિ તન્નિધનં પારં ગચ્છતિ તન્નિધનમેતદ્વામદેવ્યં મિથુને પ્રોતમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—સ્ત્રીની સાથે સંકેત કરવો, તે હિંકારરૂપ છે, વસ્ત્રાદિવડે સંતુષ્ટ કરવી તે પ્રસ્તાવરૂપ છે, સ્ત્રી સહ શયન કરવું તે હદ્રીથરૂપ છે, સ્ત્રીના અભિમુખ શયન પ્રતિહારરૂપ છે, સુરત સમાગમમાં ઠાળવું ગમન નિધનરૂપ છે, સુરત સમાગમને પાર જવું તે નિધનરૂપ છે. આ રીતે આ વામદેવ્ય સામ મિથુનવિશે પ્રોત છે. ૧

સ ય એવમેતદ્વામદેવ્યં મિથુને પ્રોતં વેદ મિથુનીભવતિ મિથુનાન્મિથુનાત્પ્રજાયતે સર્વમાયુરેતિ જ્યોગ્ જીવતિ મહાન્ પ્રજયા પશુમિર્ભવતિ મહાન કીર્ત્યા ન કાશ્વન પરિહરેત્તદ્વતમ્ ૨

શબ્દાર્થ:—આ વામ દેવ્ય સામ મિથુનવિશે પ્રોત છે, એમ જે જાણે છે તે સ્ત્રીથી અવિયોગી, તેની મિથુનથી મિથુનવડે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે સર્વ આયુષ્યને પામે છે. તે સ્વ તથા પરના ઉપકારને કરતો છતો જીવે છે. તે પ્રજાવડે તથા પશુવડે મહાન્ થાય છે, તેમ જ કીર્તિવડે મહાન્ થાય છે. તેનો ધર્મ એ છે કે, તેણે સમાગમની આકાંક્ષાવાળી સ્ત્રીનો કદી ત્યાગ કરવો નહિ. ૨

અતુર્દશી ખંડ.

આદિત્યવિશે બૃહત્સામોપાસના.

ઉદ્યન્દિઙ્કાર ઉદિતઃ પ્રસ્તાવો મધ્યન્દિન ઉદ્ગીયોઽપરાહ્ણઃ
પ્રતિહારોઽસ્તં યન્નિધનમેતદ્બૃહદાદિત્યે પ્રોતમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ.—સૂર્યનો ઉદય હિંકારરૂપ, સૂર્યનું ઉપર ચઢવું
પ્રસ્તાવરૂપ, મધ્ય દિવસ ઉદ્ગીયરૂપ, અપરાહ્ણ પ્રતિહા-
રૂપ અને સૂર્યનો અસ્ત નિધનરૂપ છે. આ પ્રમાણે
બૃહત્ સામ સૂર્યવિશે પ્રોત છે. ૧

સ ય એવમતદ્બૃહદાદિત્યે પ્રોતં વેદ તેજસ્વન્નાદો ભવતિ
સર્વમાયુરેતિ ડ્યોગ્ જીવતિ મહાન્ પ્રજયા પશુભિર્ભવતિ મહાન્
કીર્ત્યા તવન્તં ન નિન્દેત્તદ્રતમ્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ.—જે પુરુષ બૃહત્ સામને આ પ્રમાણે આ-
દિત્ય સાથે પ્રોત છે એમ જાણે છે, તે તેજસ્વી તથા દીપ્ત
જહરાગ્નિવાળો થાય છે, મહાન્ આયુષ્યમાન્ તે સંબંધીને
ઉપયોગી તથા પ્રજા, પશુ અને કીર્તિવડે મહાન્ થાય છે.
તેનો ધર્મ એ હોય છે કે, પ્રકાશતા આદિત્યની નિન્દા
ન કરવી. ૨

પંચદશી ખંડ.

પર્વન્યવિશે વૈશ્વ સામોપાસના.

અન્નાણિ સમ્પ્રવન્તે સ હિઙ્કારો મેઘો જાયતે સ પ્રસ્તાવો
ર્ષતિ સ ઉદ્ગીયો વિદ્યોતતે સ્તનયતિ સ પ્રતિહારં ઉદ્ગ્રહાતિ તન્નિ-
ધનમેતદ્વૈ રૂપં પર્જન્યે પ્રોતમ્ ॥ ૧ ॥

વાદળનું ગમન હિંકારરૂપ, મેઘની ઉત્પત્તિ પ્રસ્તા-
વરૂપ, વરસવું તે ઉદ્ગીયરૂપ, વિદ્યુતના ચમકારા તથા

ગર્જના પ્રતિહારરૂપ, અશ્વત્થ ઉચ્ચે જપ્તુ (વરસાદની સ-
માપ્તિ) નિધનરૂપ છે. આ પ્રમાણે વૈરૂપ સામ પર્જન્ય-
વિશે પ્રોત છે. ૧

સ ય एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपाश्च सुरूपा
श्च पशूनवरूपे सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया प-
शुभिर्भवति महान् कीर्त्या वपेन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—જે આ વૈરૂપ સામને મેઘને વિશે પ્રોત છે
એમ જાણે છે તે વિરૂપ તેમજ સૂરૂપ પશુને મેળવે છે,
તે આયુષ્યમાન થાય છે, તે સંબંધીને લાભકારક, પ્રજા
પશુ વડે તથા કીર્તિવડે મહાન થાય છે તથા તેનો ધ-
ર્મ એવો છે કે, વરસતા મેઘની નિંદા કરવી નહિ. ૨

ષોડશ ખંડ.

ઋતુવિશે વૈરાજ સામોપાસના.

वसन्तो हिङ्गारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो
हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतम् ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:--વસન્ત ઋતુ હિંકારરૂપ છે, ગ્રીષ્મ ઋતુ
પ્રસ્તાવરૂપ છે, વર્ષા ઋતુ ઉદ્ગીથરૂપ છે, શરત્ ઋતુ
પ્રતિહારરૂપ છે, હેમન્ત ઋતુ નિધનરૂપ છે, આ પ્રમાણે
વૈરાજ સામ ઋતુઓ વિશે પ્રોત છે. ૧

સ ય एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभि-
र्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति
महान् कीर्त्यर्तुर्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ--આ પ્રમાણે વૈરાજ સામ ઋતુઓ
વિશે પ્રોતપ્રોત છે, એમ જે જાણે છે તે પ્રજા, પશુ તથા
બ્રહ્મને વડે અત્યંત શોભે છે, તે પૂર્ણ આયુષ્ય લોગવે

છે, તેનું ચરિત મહાન્ થાય છે, તે પ્રજા, પશુ તથા કીર્તિ-
વડે મહાન્ થાય છે તેનો ધર્મ એ છે, કે તેણે ઋતુઓની
નિંદા કરવી નહિ. ૨

સપ્તદશ ખંડ.

પૃથ્વીદિ દૃષ્ટિવડે શકવરી સામોપાસના.

પૃથિવી દિઙ્કારોઽન્તરિક્ષં પ્રસ્તાવો ઘૌરુર્ધ્વીયો દિશઃ પ્રતિ-
હારઃ સમુદ્રો નિધનમેતાઃ શકવર્યો લોકેષુ પ્રોતાઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થ — પૃથિવી હિ કારરૂપ છે, અતરિક્ષ પ્રસ્તા-
વરૂપ છે, ઘૌ ઉર્ધ્વીયરૂપ છે, દિશાઓ પ્રતિહારરૂપ છે,
સમુદ્ર નિધનરૂપ છે આ પ્રમાણે શકવરી સામ લોક
વિશે સંબંધ ધરાવે છે ૧

સ ય એવમેતા શકર્યો લોકેષુ પ્રોતા વેદ લોકીભવતિ
સર્વમાયુરેતિ ઝ્યોગ્ જીવતિ મહાન્મજયા પશુભિર્ભવતિ મહાન્
કીર્ત્યા લોકાન્ન નિન્દેત્તદ્રત્નમ્ ॥૨॥

શબ્દાર્થ—આ પ્રમાણે શકવરી સામને લોકો (ભુવનો)
વિશે આતપ્રોત છે એમ જે જાણે છે, તે લોકી અર્થાત્
લોકના હૃદયને મેળવનારો થાય છે, તે મહાન્ આયુષ્ય
ભોગવે છે, તે પ્રજાવડે પોતાનો તથા પરનો ઉપકાર
કરતો હતો એવે છે તથા પશુવડે મહાન્ થાય છે, તથા
કીર્તિવડે મહાન્ થાય છે તેનો ધર્મ એ છે કે, તેણે કદી
ભુવનોની નિંદા કરવી નહિ. ૨

અષ્ટાદશ ખંડ.

પશુ દષ્ટિવડે રેવતી સામોપાસના.

અજા દિઙ્કારોવયઃ મસ્તાવો ગાવ લઢીયોઽશ્વાઃ પ્રતિહારઃ
પુરુષો નિધનમેતા રેવત્યઃ પશુષુ પ્રોતાઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થ—ખઠરી હિંકારરૂપ છે, મેઢાં પ્રસ્તાવરૂપ છે, ગાયો ઉદ્ગીથરૂપ છે, અશ્વો પ્રતિહારરૂપ છે અને માણસ નિધનરૂપ છે. આ પ્રમાણે રેવતી સામ પશુઓ-વિશે પ્રોત છે. ૧

સ ય एवमेता रैवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमान् भवति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवाति महान्मजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या पशून् निन्देत्तद्व्रतम् ॥२॥

શબ્દાર્થ—આ પ્રમાણે રેવતી સામને પશુવિશે પ્રોત (સંખંધ ધરાવતું) છે, એમ જે જાણે છે તે પશુમાન થાય છે, મોટા આયુષ્યવાળો થાય છે, તે સ્વ તથા પરનો ઉપકાર કરતો હતો હવે છે. તે પ્રજા તથા પશુવટે મહાન્ થાય છે તથા કીર્તિવડે મહાન્ થાય છે અને તેનો ધર્મ એ છે કે, તેણે કદી પશુનિંદા કરવી નહિ. ૨

એકોનવિંશ ખંડ.

અંગ દષ્ટિવડે યજ્ઞાયજ્ઞીય સામોપાસના.

ઓપ દિઙ્કારસ્ત્વક્ મસ્તાવો માન્સમુદ્ગીયોઽસ્થિ પ્રતિહારો
મજ્ઞા નિધનમેતદ્યજ્ઞાયજ્ઞીયમદ્ગેષુ પ્રોતમ્ ॥૧॥

શબ્દાર્થ—શરીરના લોમ (રૂવાં) હિંકારરૂપ છે, ત્વક્ (આમડી) પ્રસ્તાવરૂપ છે, માંસ ઉદ્ગીથરૂપ છે, અસ્થિ પ્રતિહારરૂપ છે, મજ્જા નિધનરૂપ છે. આ પ્રમાણે યજ્ઞાયજ્ઞીય સામ અંગોવિશે પ્રોત છે. ૧

સ ય ઇવમેતદ્વજ્ઞાયજ્ઞીયમજ્ઞેષુ પ્રોતં વેદાઙ્ગી ભવાતિ નાજ્ઞેન વિદૂર્છતિ સર્વમાયુરોતિ જ્યોગ્ જીવતિ મહાન્ પ્રજયા પશુર્ભિર્ભવાતિ મહાન્ કીર્ત્યા સંવત્સરં મજ્ઞો નાશ્રીયાત્તદ્વતં મજ્ઞો નાશ્રીયાદિતિ વા ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—આ પ્રમાણે યજ્ઞાયજ્ઞીય સામ અંગવિશે પ્રોત છે એમ જે જાણે છે તેના શરીરમાં સર્વ અંગો પૂર્ણ થાય છે, તેનું અંગ કદી ખોડ ખાંપણવાળું થતું નથી, તે મહાન્ આયુષ્યવાન્ તથા સ્વ તથા પરનો ઉપકાર કરતો હતો હવે છે. તે પ્રજા તથા પશુવટે મહાન્ થાય છે, તે કીર્તિવટે મહાન્ થાય છે અને તેનો ધર્મ એ છે કે, તેણે એક વર્ષ પર્યંત માંસ ભક્ષણ કરવું નહિ અથવા તેા ખીલકુલ જ ખાવું નહિ. ૨

વિંશ ખંડ

દેવતા દૃષ્ટિવડે રાજન સામોપાસના

અગ્નિર્હિંદુારો વાયુઃ પ્રસ્તાવ આદિત્ય ઉદ્રીયો નક્ષત્રાણિ
તિહારચન્દ્રમા નિધનમેતદ્રાજનં દેવતાસુ પ્રોતમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—અગ્નિ હિંદુારૂપ છે, વાયુ પ્રસ્તાવરૂપ છે, આદિત્ય ઉદ્રીયરૂપ છે, નક્ષત્રો પ્રતિહારરૂપ છે અને ચંદ્રમા નિધનરૂપ છે. આ પ્રમાણે રાજન સામ દેવતાઓ વિષે પ્રોત છે. ૧

સ ય ઇવમેતદ્રાજનં દેવતાસુ પ્રોતં વેદૈતાસામેવ દેવતાનાં
સઙ્ગોક્તાં સાર્પિતાં સાયુજ્યં ગચ્છતિ સર્વમાયુરોતિ જ્યોગ્
જીવતિ મહાન્ પ્રજયા પશુર્ભિર્ભવાતિ મહાન્ કીર્ત્યા બ્રાહ્મણાઞ્
નિન્દેત્તદ્વતમ્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—જે રાજન સામને દેવતાઓવિશે પ્રોત
છે એમ જાણે છે, તે દેવતાના સમાન લોકને, સમાન

ઋદ્ધિને તથા તેના સમાન દેહને મેળવી શકે છે. તે પૂર્ણ આયુષ્ય બોગવે છે, તે સ્વ તથા પરનો ઉપકાર કરતો છતો હવે છે, તે પશુવડે તથા પ્રજાવડે મહાન્ થાય છે તથા કીર્તિવડે મહાન્ થાય છે, અને તેનો ધર્મ એ છે કે તેણે ગ્રાહ્યોની કદી નિદા કરવી નહિ. ૨

એકવિંશ ખંડ.

ત્રણ વિદ્યાદિ દૃષ્ટિવડે સામોપાસના.

ત્રયી વિદ્યા હિંદુરસ્રય ઇમે લોકાઃ સ પ્રસ્તાવોઽગ્નિર્વાયુરાદિત્યઃ સ હરીઃ નક્ષત્રાણિ વયાન્સિ મરીચયઃ સ પ્રતિહારઃ સર્પા ગન્ધર્વાઃ પિતરસ્તાન્નિધનમેતત્સામ સર્વસ્મિન્પ્રોતમ્ ॥૧॥

શબ્દાર્થઃ—ત્રણ વિદ્યા હિંકારરૂપ છે, ત્રણ લોક પ્રસ્તાવરૂપ છે, અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્ય ઉદગીથરૂપ છે, નક્ષત્ર, પક્ષીઓ અને રક્ષિંઓ પ્રતિહારરૂપ છે, સર્પ, ગન્ધર્વ અને પિતરો નિધનરૂપ છે. આ પ્રમાણે સામ સર્વ વિશે પ્રોત છે. ૧

સ ય એવમેતત્સામ સર્વસ્મિન્ પ્રોતં વેદ સર્વં હ ભવતિ ૨

શબ્દાર્થઃ—આ પ્રમાણે સામ સર્વવિશે પ્રોત છે એમ જે બાણે છે તે સર્વરૂપ થાય છે. ૨

તદેપ શ્લોકો વાનિ પશ્ચચા વીણિ તેભ્યો ન જ્યાયઃ પરમન્યદસ્તિફ

શબ્દાર્થ—તેથી આ શ્લોક વિશે એમ કહેવામાં આવે છે કે, ત્રણ ત્રણ વિદ્યા જે પાંચ પ્રકારે કહેવાય, તે કરતાં બીજું કંઈ એટલું નથી. ૩

ટીકા—પાંચ પ્રકારના કહેવાનું કારણ એ કે, હિંકાર, પ્રસ્તાવ વગેરે મળીને પાંચ પ્રકારો થાય છે તથા ત્રણવડે ત્રણ વિદ્યા, ત્રણ લોક તથા ત્રણ દેવતા અગ્નિ, વાયુ તથા આદિત્ય લેવા.

યસ્તદ્વેદ સ વેદ સર્વં સર્વાં દિશો વલિમસ્મૈ હરન્તિ સર્વમ-
સ્મીત્યુપાસીત તદ્વ્રતં તદ્વ્રતમ્ ॥૪॥

શબ્દાર્થ — જે આ બાણે છે તે સર્વજ્ઞ થાય છે, તેને
સર્વ દિશાઓ પોતાની બધી આપે છે. તેનો ધર્મ એ
છે કે, તેણે એમ માનવું બેઠ્યો કે, હું સર્વરૂપ છું. ૪

દ્વાવિંશ ખંડ.

વિનર્દિં સામ્નો વૃણે પશવ્યમિત્યગ્નેરુદ્રીથોઽનિરુક્તઃ મજાપતે
નિરુક્તઃ સોમસ્ય મૃદુ શ્લક્ષ્ણં વાયોઃ શ્લક્ષ્ણં વલવદિન્દ્રસ્ય ક્રૌઞ્ચં
વૃહસ્પતેરપ્વાન્તં વરુણસ્ય તાન્મર્વાનેત્રોપસેવેત વારુણન્તેવકં વ-
ર્જયેત્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — ઉદ્ગાતાએ કહ્યું કે, વિનર્દિં અર્થાત્ સ્વર
વિશેષવાળા સામની હું ઈચ્છા કરું છું, જે પશુને માટે
હિતકારી, અગ્નિના દેવત્યરૂપ, પ્રજાપતિના અનિરુક્તરૂપે
(અરૂપરૂપે), સોમના નિરુક્તરૂપ (રૂપરૂપે), જે સામ-
ગાન વાયુના નરમ તથા અવચ્છેદથી રહિતરૂપે, જે ઇન્દ્રના
મધુર તથા ઉચ્ચ સ્વરવાળા રૂપે તથા જે બૃહસ્પતિને
કૈાંચ પક્ષીના નાદ સરખું તથા વરુણને અપધ્વાન્ત સ્વર-
વાળું (કૂટેલા કાંસામાંથી નિકળતા સ્વરવાળું) છે. તે સર્વ
સામોતું સેવન કરવું, પણ હમેશ જોખરા સ્વરવાળા
સામનો ત્યાગ કરવો.

અમૃતત્વં દેવેભ્ય આગાયानीત્યાગાયેત્સ્વર્ષાં પિતૃભ્ય આર્ષાં
મનુષ્યેભ્યસ્તૃણોદકં પશુભ્યઃ સ્વર્ગ લોકં યજમાનાયાત્નમાત્મન
આગાયानीત્યેતાનિ મનસા ધ્યાયન્નપ્રમત્તઃ સ્તુર્વીત ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ — હું દેવોના અમૃતપણાને માટે, પિતૃઓને
સ્વધા બળિદાન આપવા માટે, મનુષ્યકામનાની સિદ્ધિ અર્થે,
પશુઓને તૃણ તથા જળની પ્રાપ્તિ અર્થે તથા મારે પોતાને

માટે અન્નની પ્રાપ્તિ અર્થે ગાન કરું છું. આ પ્રમાણેનું
ધ્યાન કરી ગાન કરવું જોઇએ તથા અપ્રમત્ત થઇ સ્તુતિ
કરવી જોઇએ. ૨

सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मानः सर्वे ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः
सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रश्शरणं प्रपन्नोऽ
भूवं स त्वा प्रतिवक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—સર્વ સ્વરો ઇન્દ્રના (જળ કર્મરૂપ પ્રાણીના)
હેહાવથવરૂપે છે. સર્વ ઉષ્મ અક્ષરો (શ, ય, સ, અને હ)
પ્રજાપતિના (વિરાટરૂપ કશ્યપના) શરીર ગણાય છે અને
સ્પર્શો (વ્યંજનો) મૃત્યુના સ્વરૂપરૂપે છે. આ સ્વરોના
ગાન કરનારાની કોઈ નિંદા કરે તો તેણે કહેવું જોઇએ કે,
હું ઇન્દ્રનું શરણ જાઉં છું અને તે તને એનો યોગ્ય
પ્રત્યુત્તર આપશે, એમ તેને કહેવું. ૩

अथ यद्येनमृष्णसूपाकभेत प्रजापतिश्शरणं प्रपन्नोऽभूवं स
त्वा प्रतिपेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनस्पर्शेषूपालभेत मृत्युश्शरणं
प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिवक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:—જો કોઈ ઉષ્માક્ષરોની નિંદા કરે તો તેને
કહેવું જોઇએ કે, હું પ્રજાપતિને શરણે જાઉં છું, તે તને
કશ્યપી નાંખશે. જો કોઈ સ્પર્શાક્ષરોની નિંદા કરે તો તેને
કહેવું કે, હું મૃત્યુને શરણે જાઉં છું, તે તને અગ્નિમાં
જાળી નાંખશે. ૪

सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं ददानीति
सर्वे ऊष्माणो अग्रस्ता अनिरस्ता विवृत्ता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं
परिददानीति सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरा-
त्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—સર્વ સ્વરો ઘુલ્લી રીતે તથા મોટેથી
બોલવા યોગ્ય છે. આ સ્વરો બોલવામાં હું ઇન્દ્રના જળનો
આશ્રય કરું છું, એમ ચિંતન કરવું. ઉષ્માક્ષરોના અંદરનાં

ભાગમાં પ્રવેશ નહિ પામેલ, બહાર છૂટો નહિ પડેલ તેમ ખુલ્લી રીતે ઉચ્ચાર કરવો જોઈએ તથા પ્રજાપતિના આત્માને મારું જીવન આપું છું, એમ ચિંતન કરવું. સ્પર્શાક્ષરો આસ્તેથી તથા ખુલ્લી રીતે ઉચ્ચારવા જોઈએ તથા હું મૃત્યુના આત્માને અર્થાત્ શરીરના અવયવને મારા શરીરમાંથી બહાર કાઢું છું, એમ ચિંતન કરવું.

ત્રયોવિંશ ખંડ.

ધર્મના ત્રણ સ્કંધો તથા ઈંકારની બ્રહ્મરૂપતા.

ત્રયો ધર્મસ્કન્ધા યજ્ઞોઽધ્યયનં દાનમિતિ પ્રથમસ્તપ એવ દ્વિ-
તીયો વ્રહ્મચાર્યાચાર્યકુલવાસી તૃતીયોઽત્યન્તમાત્માનમાચાર્યકુલેઽ
વસાદયન્તર્વ એતે પુણ્યલોકા ભવન્તિ વ્રહ્મસપ્તસ્યો ઽમૃતત્વમેતિ ॥

શબ્દાર્થ—ધર્મના ત્રણ વિભાગો છે; જેમકે:—યજ્ઞ, અધ્યયન તથા દાન. (યજ્ઞ, અધ્યયન તથા દાન) મળી પ્રથમ વિભાગ, તપ દ્વિતીય અને બ્રહ્મચારીએ આચાર્યના ગૃહમાં રહેવું, તે તૃતીય છે. જેઓ આ ધર્મોને પાળે છે, તેઓ બ્રહ્મ લોકને પામે છે અને બ્રહ્મ સંસ્થ અર્થાત્ બ્રહ્મનાપરજ આસ્થાવાળો કેવળ અમૃતભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧

ટીકા:—ઈંકારોપાસનાની પુષ્ટિ અર્થે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ધર્મના ત્રણ વિભાગો થઈ શકે છે. તેમ છતાં એમ નહિ ધારવું કે, ઈંકાર અથવા ઉદ્ગોચની ઉપાસના સામવેદના એક ભાગ તરીકે સિદ્ધિદાતા છે કારણ કે આખા સામવેદની ઉપાસનાવડે જે કાર્ય ન થઈ શકે અર્થાત્ અમૃતતા પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તે કેવળ એક ઈંકારોપાસનાથીજ થઈ શકે છે. આજ કરણથી માત્ર તેની ઉપાસના અર્થે શ્રુતિવિશે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે.

ધર્મના ત્રણ પ્રકારો થઈ શકે છે; અર્થાત્ ધર્મ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ શકે છે. જેમ યજ્ઞ-અગ્નિને આપવામાં આવતું દહિ, ખીજું નિયમ પ્રમાણે ઋષિ અને ખીજા વેદાનું અધ્યયન તથા ત્રીજું દાન—

લિક્ષા ન ભાગનાગ એવા પુરુષોને યજ્ઞભૂમિની બહાર પોતાની રિયતિ પ્રમાણે લિક્ષાદાન કરવું તે આ પ્રકારનો ધર્મ ગૃહસ્થાશ્રમીઓને લાગુ પડે છે તથા કેવળ તેઓએ પાળવા યોગ્ય હોવાથી એનું નામ ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ રાખ્યું છે પ્રથમ શબ્દનડે ધર્મની શરૂઆત એમ અર્થ લેવો નહિ, પણ તેના વર્ગનો પ્રથમ એમ લેવું તેમજ આગળ ચાલના દ્વિતીય તથા તૃતીય શબ્દો લીધા છે દ્વિતીય તપ છે આ તપ શબ્દવડે કૃત્ય આદાયણાદિ પ્રતો, યતિપણુ અથવા બ્રહ્મના આ શ્રય રહિત યતિનો ધર્મ પાળવો તે બ્રહ્મચારીનો ધર્મ પાળી આપ્તુ જીવિત 'કેવળ' ગુરુના ધરમા જ ગાળવું, તે ધર્મનો તૃતીય ભાગ છે અહીં 'કેવળ' શબ્દ વાપરવાથી એમ જણાવવામા આવે છે કે, પૂર્ણ આયુષ્ય ગુરુને ત્યાં ગાળવું પણ વેદના અધ્યયનની નિરાસા થી થોડો સમય ગુરુને ઘેર ગાળવાથી લવિષ્યમા પુણ્ય લોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી આ પુણ્ય કાર્યોવડે તો આશ્રમના મનુષ્યો પુણ્ય લોકને પામે છે આખરે આ વિષયવિશે નહિ દર્શાવાયેલા યતિ જે કે પૂર્ણ રીતે બ્રહ્મનો જ આશ્રમ કરનારો છે, તેજ કેવળ અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે આ પદ સન્ય લોકથી કેવળ ભિન્ન છે તથા તે અનત કહેવાય છે આ સ્થાનનડે દેવાનું અમૃતસ્થાન ન લેવું, કારણ કે તે ક્ષર કહેવાય છે, જેથી તેને ખીજા વર્ગમા ગણવામા આવ્યું છે જે દેવસ્થાન બ્રહ્મના સ્થાન મરખું જ હોત તો તેની ગણના બ્રહ્મસ્થાનની સાથે જ કરવામા આવતે પણ તેની ગણના જૂદી કરવાથી એમ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે કે, આ સ્થાનવડે અનત અમૃતત્વવાળું સ્થાન લેવું મનુષ્યના જૂદા જૂદા આશ્રમોવિશે પ્રાપ્ત થતા ફળો કરના ઉચ્ચકારોપાસના અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, તે દર્શાવવા ધર્મો વિશે અત્ર કહેવામા આવ્યું છે ધર્મના વિષયપર કાર્ષ અમુક નિયમ નક્કો કરવા માટે અહીં ધર્મપર વિવેચન કરવામા આવ્યું નથી ફળ સળધી સ્તુતિ તથા નિયમના હેતુઓ બે પ્રકારના છે, એમ કહેવા થી લાવમા પણ ભિન્નતા પ્રાપ્ત થશે પણ તેમ હોવું ન જોઈએ, કારણ કે એક જ શબ્દનો ભિન્ન ભિન્ન અર્થ એકી જ વખતે હોઈ શકે નહિ સ્મૃતિમા દર્શાવેલ ફળો કલા પછી ઉચ્ચકારના પૂજનનું ફળ અમૃતત્વ છે, આમ કહેવું, એ જ તેની સ્તુતિ છે જેમ દષ્ટાત તરીકે પૂર્ણવર્માની સેવા કરવાવડે અત્ર તથા ખોરાક મળે છે તથા રાજવર્માની સેવાથી રાજ્ય મળી શકે છે, અહીં પ્રથમની સાથે સરખાવતા ખીજાની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવી છે, પણ પહેલાના ગુણો દર્શાવ્યા

નથી તે જ પ્રમાણે ઉપરની જ્ઞાનતમા લેતું ઓંકારના લક્ષણનાજી સત્ય તથા પરબ્રહ્મ તે જ પ્રણવ છે વેદેના કહેવા પ્રમાણે આ અક્ષર જ પગબ્રહ્મ પરમાત્મા છે તથા કઠોપનિપદમા ખુણી રીતે દર્શાવવામા આ યુ છે કે, કેવળ ઓંકારની ઉપાસનાથી જ અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

કેટલાક દીકામરો એમ કહે છે કે, ચારે આશ્રમોના મનુષ્યો જેઓ જ્ઞાન (બ્રહ્મજ્ઞાન) થી બહિર્મુખ છે, તેઓ પોતાના કાર્યના ક્ષણ તરીકે સત્ય લોકને કોઈ પણ પ્રકારની ભિન્નતા સિવાય પ્રાપ્ત થાય છે કારણ મુળમા દર્શાવવામા આવ્યું છે કે, આ સર્વ સત્ય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે તથા એમા બ્રહ્મજ્ઞાનરહિત યતિનો પણ સમાવેશ થાય છે જ્ઞાન, ધાર્મિક કાર્યો અને યતિના ધર્મો, આ સર્વને તપ કહેવામા આવે છે આથી ક્રુતિમાં કહેવામા આવ્યું છે કે, તપ એ દ્વિતીય છે તથા ચાર વર્ણમાનો કોઈ પણ મનુષ્ય જેઓંકારની ઉપાસના કરે છે અર્થાત્ બ્રહ્મ વિશે આસક્ત ચાર છે, તે અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે કોઈ પણ પ્રકારની ભિન્નતા સિવાય દરેક વર્ણનો મનુષ્ય ઓંકારોપાસનાને યોગ્ય હોય છે તથા કોઈનો પણ નિષેધકરવામા આવ્યો નથી બ્રહ્મસત્ત્વા અર્થાત્ બ્રહ્માસક્તિ શબ્દ કાંઈ તિલચવાદિ શબ્દ સરખો નથી, પણ એક ચોક્કસ વસ્તુનો નિર્દેશકતા છે એટલે કે યતિનો નિર્દેશકતા છે

આ શબ્દ બે શબ્દોના બનેલો છે - બ્રહ્મ અને આસક્તિ અને જે શબ્દનો યુત્પત્તિ નિપયક અર્થ હોય તેનો અર્થ તેજ વખતે ગમે તેમ થઈ શકે નહિ સર્વ વર્ણના મનુષ્યોથી બ્રહ્મવિશે આસક્તિ રાખી શકાય જ્યાં જ્યાં બ્રહ્માસક્તિ દર્શાવવામા આવી છે ત્યાં ત્યાં જેઓ બ્રહ્મવિશે આસક્ત હોય છે તેવા એકલા યતિઓને જ ન મરજી કરવા યતિને દર્શાવે કેવલ ધર્મ પાળવાથીજ અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણ તેમ જો હોય તો બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિનો પ્રયાસ નિરર્થક થઈ પડે તેમ એમ પણ નહિ કટી શકાય કે યતિના આશ્રમમાં થતું જ્ઞાન જ અમૃતત્વને પમાડે છે આ સર્વપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, જ્ઞાન યુક્ત ચારે વર્ણના મનુષ્યોથી કરાવના સત્કાર્યો અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરાવે છે કોઈ ચોક્કસ માણસ જ અમૃતત્વને પામી શકે છે એમ નથી કોઈ પણ અધિકારીને બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે તે અમૃતત્વલાભને પામે છે, સર્વ ઉપનિષદોમાં પણ દર્શાવ-

વામાં આવ્યું છે કે, કેવળ જ્ઞાન જ મુક્તિનું સાધન છે. આથી ચાર વર્ણમાનો ઠાઠ પણ બ્રહ્મવિશે આસક્ત થાય છે, તે અમૃત-ભાવને પામે છે.

ઉપર કહેવા પ્રમાણે કહેવું, તે અયોગ્ય છે. ક્રિયાવાચક જ્ઞાન તથા પરમાત્માવાચક જ્ઞાન બન્ને ભિન્ન છે. માટે એક જ પુરુષર્મદ એકી વખતે બન્ને પ્રકારનું જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ.

કર્તા, કર્મ અને કાર્ય વચ્ચે ભિન્નતા દર્શાવનારું જ્ઞાન કર્મકાંડના વિષયને જોડે છે આ રીતની કર્તા કર્માદિની ભિન્નતા શાસ્ત્રવિશે દર્શાવી નથી પણ પ્રાણીમાં કુદરતી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. વળી “અત્ય અદ્વિતીય છે.” ‘સર્વ વસ્તુ પરબ્રહ્મ પરમાત્માથી વ્યક્ત છે.’ તથા ‘સર્વ બ્રહ્મભય છે.’ આ રીતનું જ્ઞાન શાસ્ત્રવિશે દર્શાવેલ છે. પણ જ્યાં સુધી કર્તા, કર્મ તથા કાર્ય આની ભિન્નતાવાળું જ્ઞાન અત કરણમાથી નાશને પ્રાપ્ત થયું નથી, ત્યાં સુધી બ્રહ્મજ્ઞાન તેના અંત કરણ વિશે પ્રવેશ કરી શકતું નથી, આ બન્ને જ્ઞાનો ભિન્ન છે, એક કર્માદિનું પ્રયોગક છે તથા બીજું જ્ઞાન કર્માદિકનો ત્યાગ કરાવનાર છે. એકજ ચંદ્રમા છે એ પ્રકારનું જ્ઞાન યથા પછી ચંદ્રો બે છે, આ પ્રકારનો વિચાર નાશને પામે છે. આજ પ્રકારે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બન્ને ભિન્ન પ્રકૃતિવાળાં હોવાથી એકી વખતે એકતામા રહી શકે નહિ દેવોના જ્ઞાન વિશે પણ આજ પ્રકાર રહેલ છે. “બ્રહ્મ એક તથા અદ્વિતીય છે, બ્રહ્મ સત્ય સ્વરૂપ છે, સર્વ સૃષ્ટ પદાર્થોમાં રહેલ ભિન્નતા ખોટી છે” આ. રીતના અદ્વિતીય બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે ક્રિયા દર્શાવનારા જ્ઞાનનો નાશ થાય છે, કારણ કે કારણ, કર્મ તથા કાર્યની ભિન્નતા દર્શાવનાર જ્ઞાન જે ક્રિયા તરફ દોરવી લઈ જાય તે, બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી નાશને પામે છે. જે બ્રહ્મવિશે પરોવાયલો છે તે કર્માદિ વિષયોથી રહિત હોય છે. આ રીતની અવસ્થા પરિવ્રાટ સિવાય બીજા કાંઈને લબ્ય નથી.

જેનું કર્મવિષયક જ્ઞાન નાશ નથી પામ્યું, જે ભિન્ન ભિન્ન જૂવે છે, સાંભળે છે, વિચારે છે તથા સમજે છે અને જે એમ માને છે કે, ફલાણ્યાં ફલાણ્યાં કર્મો કરવાથી ફલાણી રીતનાં ફળ મને પ્રાપ્ત થશે તથા તેમ ધારી તે પ્રમાણનાં કર્મો કરે છે, તે પોતે કદી બ્રહ્મભય બની શકતો નથી. કારણ તે મનુષ્ય જે ભિન્નતા

કેવળ કહેવા માત્રની જ છે તથા જે ખોટું જ્ઞાન છે, તેના પર તે આધાર રાખે છે. કર્મ સંબંધી જ્ઞાન ખોટું જાણી, જેણે તેનો ત્યાગ કર્યો છે, એવા માણસમાં કેટલાક ખાસ કર્મના વિષયો ધર્મ તરીકે પૂજવા યોગ્ય છે, એવો વિચાર રહેતો નથી. જેમ આકાશનું મૂળ સ્વરૂપ જાણ્યા પછી તેને વિશે કેટલાક ખાસ સ્થાન વિભાગો છે, એવો તેનો વિચાર નાશને પામે છે. જો તમે એમ કહો કે, કર્મ-વિષયક જ્ઞાન નાશને પામ્યું છે, છતાં કેટલાક અંશકારો બાકી રહ્યા છે, તો તેનું અદ્વિતીય બ્રહ્મતાનું જ્ઞાન નિરર્થક ઠરે છે. આ વિષયમાં એવી શંકા ઉકશે કે, કર્મ પંથનો સમૂહો નાશ થવો જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી. જેમ માણસને સ્વપ્ન હોય છે ત્યાં સૂધી તે ઉધવાની સ્થિતિમાં રહેલો હોય છે, તેમ કર્મ સંબંધી જ્ઞાન જ્યાં સૂધી નાશને નથી પામ્યું ત્યાં સૂધી કર્મમાર્ગની પૂર્ણ સત્તા તેનાપર હોય છે. સકામ કર્મો યોગ્ય નથી, એવું જાણનારા સકામ કર્મ ન કરે, તેથી કાંઈ સકામ કર્મનો નાશ થતો નથી. કારણ જેમની કામ-વાસના હોય છે તે સર્વ કામ્ય કર્મો કરે છે. આથી ખુલ્લું છે કે, બ્રહ્મવેત્તા જે કેવળ બ્રહ્મવિષે જ આસક્ત છે, તેનાં સર્વ કર્મોના ત્યાગવડે કર્મનો સમૂહો નાશ થતો નથી. કેમકે બ્રહ્મજ્ઞાન રહિત પુરુષો જ આ કર્મવિશે આસક્ત હોય છે. ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનો ત્યાગ કરનારા એવા જેઓ યતિધર્મને પાળે છે, તેઓ પણ અન્ન-પાનાદિ સર્વ કરે છે તેમ બ્રહ્મવેત્તાએ અગ્નિને હવિ આપવા વિ-જેરે સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરવો કહ્યો નથી. ધર્મના વિષયમાં એક ચોક્કસ મનુષ્યના નિયમો સર્વને લાગુ પડી શકતા નથી. ખરાબ આકાંક્ષા મનમાં રાખી કાંઈના પર જાદુનો પ્રયોગ કરવો તે નિષિદ્ધ છે, તેમ છતાં જો કાંઈ જાદુનો પ્રયોગ કરે છે તથા તેમાં પોતાના થતું વિગરેનું કાંઈ પણ રીતનું તુકસાન કરતો નથી તો તે નિ-ષિદ્ધકારક નથી. નૈષ્કર્મ્ય જ્ઞાન, જે કર્મના હેતુનો નાશકર્તા છે, તે પ્રાપ્ત થયા પછી અગ્નિ આદિને હવિ આપવી વિગરે કર્મો તેને રહેતાં નથી, તેમ છતાં યતિ સરખાને પણ જહરાગ્નિની તૃપ્તિ અર્થે અન્નાદિનો આહાર તો કરવો પડે છે જ. જો તમે એમ કહો કે કર્મનો ત્યાગ કરવાવડે તેને દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય તથા તે ભયને લીધે તેણે કર્મ કરવાં જોઈએ; પણ તેમ છે નહિ. કારણ બ્રહ્મજ્ઞાનની જેને પૂર્ણ આરુક્તિ નથી, તેઓ જ નૈષ્કર્મ્ય ન હોવાથી દુઃખી થાય છે. પૂર્ણ રીતે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિથી જેઓ નૈષ્કર્મ્ય થયા નથી

તેવાઓને તો કર્મ આવશ્યક છે જે કર્મ કરવાને બધાયલો છે, તેજ કર્મનો ત્યાગ કરે તો દુઃખી થાય છે. પણ જે કર્મબદ્ધ નથી તે ન કરે તો તેથી તેને દુઃખ પ્રાપ્ત થતું નથી જેમ ગૃહસ્થાશ્રમી-એ પ્રથમ બ્રહ્મચારી ધર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ તેમ કાઈ એમ કહે કે, ગમે તે આશ્રમમાં રહી તે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિ પછી પરિનાજ ધર્મ પાળી શકે તો તેમાં શી હાનિ છે ? પણ તેમ માલી શકે નહિ કારણુ જે જે આશ્રમમાં રહેલો હોય, તે તે આશ્રમમાં કરવા યોગ્ય જે જે ક્રિયાઓ હોય તે જો ન કરે તો તેને દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે તુતિ ઉપરથી ખુદલું જણાઈ આવે છે કે, સ્વાત્મ વિચારનો ત્યાગ કર્યા પછી જે યાતપણુને ધાણુ કરે છે તે ખરે યતિ છે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમી વિગેરે યતિધર્મ પાળનારો કહેવાઈ શકે નહિ આસક્તિ જે કર્મ પ્રાવવામાં મૂળ કારણરૂપ છે, તેનો બ્રહ્મ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ વડે નાશ થવા પછી યતિએ સયમ તથા તપ આદિ પાળવાની કાઈ જરૂર નથી, એવી કોઈને શંકા થાય તો તેના પ્રતિ ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, ક્ષુધા આદિની અસરથી જેઓ અદ્વૈત જ્ઞાનનો ત્યાગ કરી દે છે, તેવાઓને ત્રયમાદિ નિયમો પાળવા આવશ્યક છે, કારણુ તેમ જો તેઓ ન કરે તો તેઓને લષ્ટ થવાનો સંભવ રહે છે અદ્વૈત બ્રહ્મના જ્ઞાન પહેલાં પણ નિષિદ્ધ કર્મનો તો ત્યાગ કરવામાં આવેલો હોય છે પણ જેમ અધારી રાત્રામાં દાગ આદિ પર ભૂલમાં પગ મૂકાઈ જવાય છે પણ સૂર્યની સમક્ષમાં તેમ થતું નથી તેમ અદ્વૈત જ્ઞાન પ્રાપ્તિ પછી ભૂલમાં જે નિષિદ્ધ કર્મો કરાઈ જનાય છે, તેનો ત્યાગ થાય છે

આ બધી બાબત પરથી એમ પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, માત્ર યતિ જેણે સર્વ કર્મોદિનો ત્યાગ કર્યો છે તે જ બ્રહ્મમાં આસક્ત થાય છે ચારે આશ્રમના મનુષ્યો જેઓએ સત્ય બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું નથી તેઓ કદાચ ઉચ્ચતર લોકને પ્રાપ્ત થાય છે તે વાત ખરી છે પણ એમ કહેવું કે તપવડે ખરી અદરખાને યતિપણુ દર્શાયું છે તે વાત કેવળ ભૂલ ભરેલી છે અદ્વૈત જ્ઞાન પ્રાપ્તિ પછી યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ સાથે તપનો પણ નાશ થાય છે કારણુ તપ તો જેનું સકામ કર્મનાણુ જ્ઞાન નાશ નથી પામ્યું, તેને માટે છે બ્રહ્મને આશ્રમી રહી તે કેટલાક કામ્ય કર્મો કરે છે તો તે અયોગ્ય નથી પણ જે યતિએ કામ્ય કર્મનો સમૂહો નાશ કર્યા છે, તે

જ ખરેખરા સત્યજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયો છે. નહિ તો તે સત્યજ્ઞાન નકામું છે.

બ્રહ્મસંસ્થા શબ્દ યવ અથવા વરાહ જેવો પ્રાતિપદિક શબ્દ નથી, પણ તે પરિવાદને લાગુ પડે છે અને આ બ્રહ્મસંસ્થા (પરિવાદ) બ્રહ્મવિશે પૂર્ણાસક્ત છે પણ ખીજ નહિ. પ્રાતિપદિક કહેવાનું કારણ એ કે ગૃહસ્થ, તક્ષ તથા પરિવાજક આ શબ્દનો મૂળ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થ કરવા જઈએ તો ગૃહસ્થનો અર્થ એ થાય કે ઘરમાં રહેનાર, તક્ષ એટલે લાકડા ફાડનાર અને પરિવાદ એટલે ઘર વિનાનો પુરુષ જે એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે બટકવા કરે તે. આ ત્રણ શબ્દોમાં તક્ષ શબ્દનો મૂળ વ્યુત્પત્તિનો અર્થ કાયમ રહ્યો છે, પણ ગૃહસ્થ તથા પરિવાદ શબ્દો મૂળ અર્થમાં નથી વપરાતા, પણ પ્રાતિપદિક અર્થમાં એટલે એક વિશેષ વર્ગને જ લાગુ પડે છે. આજ પ્રમાણે બ્રહ્મસંસ્થા શબ્દ તેજ યતિને લાગુ પડે કે જેણે સર્વ કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે, જેણે ચારે આશ્રમોને છોડી દીધા છે તથા જે પરમ હંસ કહેવાય છે, તેવાજ પુરુષને ત્રેત તથા અલભ્ય અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેવાય છે. તેજ ખરેખરા વેદોમાં કહેલ પરિવાદ છે અને નહિ કે જેણે ઉપવીત ધારણ કરી છે, હાથમાં દંડ ધારણ કર્યો છે અથવા બિંદુકની કાપાલિકા લીધી છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આવા યતિને શિખાઆદિ પણ હોનાં નથી. તેમ તેને કાંઈ પણ પ્રકારનું ચિહ્ન પણ હોતું નથી. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે તેણે સર્વ આશ્રમોનો ત્યાગ કરેલો હોય છે તથા તે હમેશા નિઃકલંક એવું સત્ય જ પદ છે અશ્રુતિમાં કહ્યું છે કે તેવો યતિ કોઈની સ્તુતિ કરતો નથી તેમ કોઈને નમન પણ કરતો નથી. તે કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા કરતો નથી તે ખરો સત્ય જ્ઞાનનો વેત્તા છે. તેને કોઈ રીતનું લિંગ-ચિન્હ હોતું નથી.

સાંખ્યવાદીઓ કહે છે કે, સર્વદા ક્રિયામાંથી મુક્ત થવું, તે પણ અયુક્ત છે. કારણ જે અનુભવ ક્રિયા, કર્તા અને તેઓનાં ફળની વચ્ચે ભિન્નતા દર્શાવે છે, તે મૂળ (ફાગટ) માને છે. ક્રિયાયુક્ત કર્મોમાં કર્તૃત્વાદિનો અભાવ જે શત્યત્વને માનનારા બૌદ્ધવાદીઓ કહે છે તે પણ ખૂબ બરું છે. કારણ કે તે મતને માનનાર તેનું (કર્તૃત્વાદિનું) અસ્તિત્વ કબુલ કરે છે. ક્રિયાનું સ્વાતંત્ર્ય જે

અત્રાથી અત્રાની મનુષ્યો માને છે તે પણ ખોટું છે. કારણ તેઓના માંથી પ્રમાણુરહે કૃત્વાદિનો વિચાર નાશ પામ્યો નથી. આ સર્વ વિવાદોમાંથી સિદ્ધ થાય છે કે, જે યતિનું અદ્વૈત જ્ઞાન વેદાંતના પ્રમાણથી સિદ્ધ થયું છે તેવાજ યતિને કર્મલાગ તથા બ્રહ્મ વિશે પૂર્ણ આસક્તિ સત્ય છે. અહીં કોઇને શંકા થશે કે, આ પ્રકારનો યતિ જો ગૃહસ્થાશ્રમીને રાખવાના અગ્નિનો ત્યાગ કરે તો તે દોષિન થાય કે નહિ ? આ વિશે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આ પ્રકારનો પરિવાદ ગૃહસ્થાશ્રમીના અગ્નિના અધિષ્ઠાના દેવોનો પણ નાશકર્તા છે. અદ્વૈત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ પછી ગાર્હપત્ય અગ્નિનો ત્યાગ, જેમ એક ગૃહસ્થાશ્રમીના ધરનો પ્રવચવડે નાશ થનાથી તેના અગ્નિનો પણ નાશ થાય છે તેના સરખો છે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મવેત્તાપર અગ્નિનો ક્રોધ હોતો નથી.

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या सम्प्राप्तवत्तामभ्यतपत्तम्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरिति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ — પ્રજાપતિ લોકોવિષે ચિંતન કરવા લાગ્યા. આ ચિંતનમાંથી ત્રણ વિદ્યા ઉત્પન્ન થઈ. તેઓ આ ત્રણ પ્રકારની વિદ્યાપર ચિંતન કરવા લાગ્યા, જ્યારે તેમાંથી ત્રણ અક્ષરો જેમકે ભૂ, ભુવ તથા સ્વર ઉત્પન્ન થયા.

ટીકા — પ્રજાપતિ એટલે બ્રહ્મનો પુત્ર વિરાડ લેવો, અથવા અરિયિતો પુત્ર કાશ્યપ લેવો.

तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य उँकार सम्प्राप्तवत्तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृणान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् सृष्ट्या उँकार एवेद ए सर्वमोङ्कार एवेद ए सर्वम् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—તેઓ આ ત્રણ અક્ષરોવિષે ચિંતન કરવા લાગ્યા, જેમાંથી ઓં એ પ્રકટ થયો. જેમ પર્ણો તેની ડાંખળીઓ સાથે સંલગ્ન હોય છે, તેમ વાણી ઓંકાર સાથે સંલગ્ન છે. ખરેખર આ સર્વ ઓંકારૂપ જ છે. આ સર્વ ઓંકારૂપ જ છે.

ચતુર્વિંશ ખંડ.

અજ્ઞની નિંદા તથા જ્ઞાન અર્થે સામહોમ મંત્ર.

બ્રહ્મવાદિનો વદન્તિ ચદ્વસૂનાં પ્રાત સવનં રુદ્રાણાં માધ્ય
ન્દિનં સવનમાદિત્યાનાઞ્ચ વિશ્વેષાઞ્ચ દેવાનાં તૃતીયસવનમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે કે, સવારની ક્રિયા
વસુઓને, મધ્ય દિવસની રુદ્રને અને અપરાહ્ણ દિવસની
ક્રિયા વૈશ્વદેવો તથા સૂર્યોને લાશુ પડે છે.

ટીકા —પ્રાતઃ ક્રિયા જે કરવામાં આવે છે, તેના અધિષ્ઠાતા
દેવ વસુ છે તથા તેઓનું અધિગત આ લોક (પૃથ્વી) જેની સાથે
તે ક્રિયા સંલગ્ન છે તે છે. મધ્યાહ્ન ક્રિયાના અધિષ્ઠાતા દેવ રુદ્રો
છે તથા તેઓનું અધિષ્ઠાત પ્રદેશ અંતરીક્ષ છે. અપરાહ્ણ કાળની
ક્રિયાના અધિષ્ઠાતા દેવ સૂર્યો તથા વૈશ્વદેવો છે તથા તેઓનું અધિ-
ષ્ઠાન તૃતીય લોક અથવા સ્વર્ગ છે. આ રીતે યજ્ઞમાનને કોઈ પણ
લોક અવશિષ્ટ રહેતો નથી.

ક તર્હિ યજનાનસ્ય લોક ઇતિ સ યસ્તં ન વિદ્યાત્કયં
કુર્યાદય વિદ્વાન્ કુર્યાત્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—યજ્ઞમાનનો લોક કયો છે ? આનો ઉત્તર
જે જાણતો નથી તે કેવી રીતે યજ્ઞાદિ ક્રિયા કરી શકે ?
આથી વિદ્વાનેજ યજ્ઞાદિ ક્રિયા કરવી જોઈએ.

પુરા પ્રાતરનુવાકસ્યોપાકરણાજ્ઞયનેન ગર્હપત્યસ્યોદ્ગમુર્વ
ઉપવિશ્ય સ વાસવં સામાભિગાયતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રાતર અનુવાકરૂપ શસ્ત્ર (નહિ ગાન ય-
ચેત ઋચાઓના સમૂહના) આરંભ પહેલાં ગાર્હપત્યના
પાછલા ભાગમાં ઉત્તરાભિમુખે બેસી યજ્ઞમાન વામવ ના-
મનું મામગાન કરે છે.

લો ૩ કદારમપાવાર્ણ ૩૩૩ પશ્યેમ ત્વા વયં રા ૩૩૩
૬૩ હું ૩ આ ૨૩૩ જા ૩ યો ૩ આ ૧૨૪૫ ઇતિ ॥

अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे
यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ९ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वांहाऽप्यजहि परिधामित्यु-
क्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनं सवनं सम्प्रयच्छन्ति ॥१०॥

શબ્દાર્થ:—પછી પવન જે અંતરિક્ષમાં રહે છે તથા જે તે લોકના આશ્રયરૂપ છે, તેને નમઃ કહી યજ્ઞમાન હવિ આપે છે તથા કહે છે કે મને યજ્ઞમાનને (અધિષ્ઠાન માટે) આપનો અંતરિક્ષ લોક આપો; જેથી તે-લોકને હું મારા મૃત્યુ પછી મેળવું. સ્વાહાથી મારું આપેલું આ હવિ આપને શાદ્ય થાઓ. દ્વારનાં પ્રતિષ્ઠા ઉઘાડી નાંખો, આમ કહી તે ઉલો યાય છે અને તેની મધ્યાહ્ન ધાળની ક્રિયાને રુદ્રે પૂર્ણતા પમાડે છે. ૯ ૧૦.

पुरा तृतीयसततनस्योपाकरणाज्जघनेनाहवनीयस्योदङ्मुख
उपविश्य स आदित्यः स वैश्वदेवः सामाभिगायति ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ:—અપરાહ્ણના સવનના પ્રારંભ પહેલાં આહ-
વનીય અગ્નિની પાછળ ઉત્તરાભિમુખે બેસી તે સૂર્ય
તથા વૈશ્વદેવોની સ્તુતિવાળું સામ ગાન કરે છે. ૧૧

लो ३ कद्धारमपावा ३ णू ३३ पश्येम त्वा वयस्त्वारा
३३३३ हुं ३आ ३३ज्या ३ यो ३आ ३२१११इति ॥१२॥

आदित्यमथ वैश्वदेवं लो ॐ कद्धारमपावा ३ णू ३ ३ पश्येम
त्वा वयं साम्ना ३ ३ ३ ३ हुं ३ आ ३ ३ ज्या ३ यो ३ आ
३ ३ ३ ३ इति ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ—ઉક ઉપરના લોકનાં દ્વાર ઉઘાડો, કે જેથી હું સ્વારાજ્ય તથા સામ્રાજ્ય મેળવવાં આપનાં હર્ષન કરું. આટલું સૂર્યને કહેવામાં આવે છે તથા પછી વેદવેદને કહેવામાં આવે છે કે ઉક ઉપરનાં દ્વાર ખોલો, કે જેથી સ્વારાજ્ય તથા સામ્રાજ્ય મેળવવા હું આપનાં હર્ષન કરું. ૧૨-૧૮.

અથ જુહોતિ નમ આદિત્યેભ્યશ્ચ વિશ્વેભ્યશ્ચ દેવેભ્યો દિવિ
ક્ષિભ્યો લોકક્ષિભ્યો લોકં મે યજમાનાય વિન્દત ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ.—પછી સ્વર્ગને વિશે રહેનારા તથા સ્વર્ગ-
લોકના આશ્રયરૂપ સૂર્યો તથા વૈશ્વદેવોને નમન કરી હવે
અર્પણ કરે છે. હું કે જે યજમાન છું તે મને તમે રહો
છો તે લોક આપો. ૧૪

एष वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः
स्वाहाऽपहत परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति ॥ १५ ॥

શબ્દાર્થ.—આ યજમાનનો લોક છે. હું યજમાન
મૃત્યુ પછી ત્યાં આવીશ. સ્વાહા કહી આ હવે આપને
આદ્ય થાઓ. અર્ગલાને (તે લોક પ્રાપ્ત થવામાં રહેલ
પ્રતિબંધોને) આપ નિવારણ કરો. આમ કહી તે ઉભો
આય છે. ૧૫.

तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवीस्तृतायं सवनं सम्प्रयच्छ-
न्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ.—સૂર્યો અને વિશ્વદેવો તેની અપરાહ્ણિક
ક્રિયા પૂર્ણ કરે છે. જે આ યજમાત્રાને જાણે છે, ખરેખર
જે આ જાણે છે, તે ક્રિયાનો ખરેખરો ભાવાર્થ સમજે છે. ૧૬.
ટીકા:—યજમાત્રા યથોક્ત યજનું મૂળ સ્વરૂપ.

તૃતીય પ્રપાઠક—પ્રથમ ખંડ.

આદિત્યાદિ બ્રહ્મની ઉપાસના

॥ ૐ ॥ असौ वा आदित्यो देवमघु तस्य द्यौरेव तिरश्ची-
नवः शोऽन्तरिक्षमूपो वरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥

* બીજા પ્રપાઠકમાં કર્મના અંગ સળધી જ્ઞાનનું વર્ણન કર્યા
પછી ત્રીજા પ્રપાઠકમાં કર્મના ફળરૂપ આદિત્યની સ્વતંત્ર ઉપાસના-

શબ્દાર્થ—ૐ ! ખરેખર સૂર્ય દેવોના મધરૂપ છે. સ્વર્ગ વાંકા વાળેલા વાંસરૂપ છે. આ કમાનવાળા વાસંને લટકતું અંતરીક્ષ મધપુડારૂપ છે અને મરિચિઓ પુત્રો અર્થાત્ અંડરૂપે છે. ૧

तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाद्य क्रच्च एव मधुकृत ऋग्वेद एव पुण्यं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—સૂર્યનાં પૂર્વ મરિચિઓ પૂર્વ તરફનાં મધ-પુડાનાં છિદ્રો છે. ઋચાઓ મધના ઠર્તા જમરૂપ છે. ઋગ્વેદ-
(માં દર્શાવાયેલી ક્રિયાઓ) પુખ્તરૂપ છે તથા તેમાં રહેલ પ્રવાહી પદાર્થ અમૃતરૂપ છે. ખરેખર આ ઋચાના મંત્રો આ પ્રમાણેના છે. ૨

एतमृग्वेदमभ्यतप एस्तस्याभितप्तस्य यज्ञस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
विम्राण ए रसोऽजायत ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—મંત્રોએ ઋગ્વેદમાં દર્શાવેલી ક્રિયાઓપર પ્રકાશ પાડ્યો. આ પ્રકાશિત કરેલી ક્રિયાઓમાંથી કીર્તિ, તેજ, ઇન્દ્રિય, વીર્ય તથા લક્ષણ કરના યોગ્ય અન્નરૂપ રસ ઉત્પન્ન થયો. ૩

तद्वयस्तरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्व
रोहित एरूपम् ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી કીર્તિ આદિએ ત્વરિત ગમન કરી સૂર્યની ચારે દિશાએ આશ્રય લીધો, જેથી ઉદય થતા સૂર્યે 'તુ' રાત્રે સ્વરૂપ બેવામાં આવે છે. ૪

નો વિધિ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ચતુર્ના બપોરે પછી તેના ઠાર્થ મુત મૂર્ધ સંબંધી ઉપાસનાથી શ્રેષ્ઠતમ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સ્મરણવામાં આવ્યું છે.

દ્વિતીય ખંડ.

દક્ષિણગત રશ્મિ મધપુડાના છિદ્રરૂપે.

અથ યેડસ્ય દક્ષિણા રક્ષમયસ્તા એવાસ્ય દક્ષિણા મધુનાડ્યો
યજુઃસ્યેવ મધુકૃતો યજુર્વેદ એવ પુષ્પં તા અમૃતા આપઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—હવે સૂર્યનાં દક્ષિણગત રશ્મિઓ ખરેખર
દક્ષિણ મધપુડાના છિદ્રરૂપ છે. તેમાં યજુર્વેદના મંત્રો મધ
કરનારા બ્રમરરૂપ છે. યજુર્વેદમાં દર્શાવેલી ક્રિયાઓ પુષ્પ
રૂપ છે અને રસ અમૃતરૂપ છે. ૧

તાનિ વા એતાનિ યજૂર્ણ્યેતં યજુર્વેદમભ્યતપ્તસ્તસ્યા-
ભિત્તસ્ય યજસ્તેજ ઇન્દ્રિયં વીર્યમન્નાદ્યપ્ત રસોડનાયત ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર યજુર્વેદમાં દર્શાવેલી ક્રિયાઓ પર
આ યજુર્વેદના મંત્રોએ આલોચન કર્યું. આ આલોચન કરે-
લી ક્રિયામાંથી કીર્તિ, તેજ, ઇન્દ્રિય, વીર્ય તથા બક્ષણ કરવા
યોગ્ય અન્નરૂપ રસ ઉત્પન્ન થયા. ૨

તદ્વચસ્રત્તદાદિત્યમભિતોઽથ્યત્તદ્વા એતદ્વદેતદાદિત્યસ્ય
શુક્લર્ણરૂપમ્ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—આ રસોએ સૂર્યની ચાર બાજુએ ફરી વળી
આશ્રય લીધો, જેથી સૂર્યનું શુક્લરૂપ થયું. ૩

તૃતીય ખંડ.

પશ્ચિમગત રશ્મિ મધપુડાના છિદ્રરૂપે.

અથ યેડસ્ય પ્રત્યઞ્ચો રક્ષમયસ્તા એવાસ્ય પ્રતીચ્ચો મધુના-
દયઃ સામન્યેવ મધુકૃતઃ સામવેદ એવ પુષ્પં તા અમૃતા આપઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી તેના પશ્ચિમ ભાગના રશ્મિઓ
ખરેખર પશ્ચિમ તરફના મધપુડાનાં છિદ્રો છે. તેમાં સામ

મંત્રો મધપુડા કરનારા શ્રમરૂપ છે. સામવેદમાં દર્શાવેલી ક્રિયાઓ પુષ્પરૂપ છે અને રસ અમૃતરૂપ છે. ૧

તાનિ વા એતાનિ સામાન્યેતદ્ સામવેદમભ્યતપસ્તસ્યામે-
તસ્ય યશસ્તેજ ઇન્દ્રિયં વીર્યમન્નાદ્યસોઽજાયત ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર આ સામ મંત્રોએ સામવેદથી દર્શાવાયેલી ક્રિયાઓપર આલોચન કર્યું. આ આલોચન કરેલી ક્રિયાઓમાંથી કીર્તિ, તેજ, ઇન્દ્રિયો, વીર્ય તથા ભક્ષણ કરવા યોગ્ય અન્નરૂપ રસ ઉત્પન્ન થયો. ૨

તદ્વચસરંતદાદિત્યમભિતોઽશ્રયત્તદ્વા એતદ્વદેતદાદિત્યસ્ય
પરં કૃણ્ણરૂપમ્ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—તેઓએ ગમન કરી સૂર્યની ચારે બાજુએ આશ્રય લીધો, જેથી સૂર્યનું કૃણ્ણરૂપ થયું. ૩

તદ્વચસરત્તદાદિત્યમાભિતોઽશ્રયતદ્વા एतद्यदेतदादित्यस्य परं
 કૃષ્ણસ્તુત્વમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—આ રસોએ ત્વરિત ગમન કરી સૂર્યની
 આસપાસ આશ્રય લીધો, જેથી સૂર્યનું અત્યંત કૃષ્ણ-
 રૂપ થયું. ૩

પંચમ ખંડ.

ઊર્ધ્વગત રશ્મિ મધપુડાના છિદ્રરૂપે.

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाढयो गुह्या
 एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—સૂર્યનાં ઊર્ધ્વ રશ્મિઓ મધપુડાનાં ઊર્ધ્વ
 તરફનાં છિદ્રો છે. શુદ્ધ આદેશો મધ કરનાર બ્રમરૂપ છે;
 આદ્ય પુષ્પરૂપ છે અને તેનો રસ અમૃતરૂપ છે. ૧

ટીકા—અહીં શબ્દવડે પ્રણવ અથવા ઉચ્ચાર લેવો તથા શુદ્ધ આ-
 દેશ શબ્દવડે લોકદ્વાર જવા સબંધી રહસ્યવિધિઓ જાણવી. ૧

ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपस्तस्याभितप्तस्य
 यशस्तेज इन्द्रिय वीर्यमन्नाद्य रसोऽजायत ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—આ શુદ્ધ આદેશોએ પ્રદાનું ચિંતન કરવા
 માંડયું. આ ચિંતનમાંથી યશ, તેજ, ઇન્દ્રિયો, વીર્ય તથા
 ભક્ષણ કરવા યોગ્ય અન્નરૂપ રસ ઉત્પન્ન થયો. ૨

तद्वचसरत्तदाદित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य
 मध्ये क्षोभत इव ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—આ રસે વહેવા માંડયું. પછી તેણે સૂર્યની
 આસપાસ આશ્રય લીધો, જેથી સૂર્યના મધ્ય પ્રદેશમાં
 સંક્ષોભ સરખું થાય છે. ૩

ते वा एते रसानां रसा वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि
 वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदा क्षमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—આ સૂર્યનાં લિન્ન લિન્ન પ્રકારનાં રૂપો—ર-
ક્ષિમ્બો રસોના પશુ રસરૂપ છે. કારણ કે વેદો રસરૂપે
છે અને તેથી વેદોના પશુ રોહિતાદિ રૂપો રસરૂપે છે.
તેઓ અમૃતના પશુ અમૃતરૂપ છે—કારણ કે વેદો અમૃ-
તરૂપ છે, તેથી વેદોના પશુ રોહિતાદિ અમૃતરૂપ છે. ૪

૫૪ ખંડ.

વસુપભોગ અમૃતોપાસના.

તદત્પ્રયમમમૃતં તદ્વસવ ઉપજીવન્ત્યાગ્નિના મુલ્હેન ન ચ દેવા
અશ્રન્તિ ન પિવન્ત્યેતદેવામૃતં દૃષ્ટા તૃપ્યન્તિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—તેમાં પ્રથમ કહેવાયેલા રોહિતરૂપને અમૃત-
નો અગ્નિપ્રમુખ વસુઓ ઉપભોગ લે છે. ખરેખર દેવો
આ અમૃતનું પાન કરતા નથી, તેમ ભક્ષણ પણ કરતા
નથી. તેઓ કેવળ તેનાં દર્શન માત્રવડે જ અર્થાત્ ઇન્દ્રિ-
યોવડે અનુભવ લઈ તૃપ્તિને પામે છે. ૧

ત એતદેવ રૂપમભિસંવિશન્ત્યેતસ્માદ્રૂપાદુદાન્તિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—આ રોહિત રૂપનાં દર્શનવડે તેઓ (વસુઓ)
ભોગનો સમય ન હોય ત્યારે શાંત થાય છે પણ ભોગ-
નો સમય હોય ત્યારે અમૃત ગ્રહણ કરવા તેઓ ઉદ્યુક્ત
થાય છે. ૨

ટીકા—ઉપભોગનો સમય વ્યતીત થયા પછી શાંત થાય છે
તથા ઉપભોગનો સમય પાછો આવે છે ત્યારે ઉદ્યુક્ત થાય છે. ૨

સ ય એતદેવમમૃતં વેદ વસુનામેવૈકો મૃત્વ ઽગ્નૈવ મુલ્હેનૈત-
દેવામૃતં દૃષ્ટા તૃપ્યન્તિ સ ય એતદેવ રૂપમભિસંવિશન્ત્યેતસ્માદ્રૂપા-
દુદેતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—જે આ પ્રમાણે અમૃતને ભણે છે, તે વ-
સુઓમાંનો એક થાય છે તથા પોતાની સમક્ષ અગ્નિ

ન હોય ત્યારે શાંત થાય છે તથા લોગસમયે તે રૂપપ્રતિ ઉદ્યોગવાળો થાય છે. ૩

સ યાવદાદિત્યઃ પુરસ્તાદુદેતા પશ્ચાદસ્તમેતા દ્વિસ્તાવ-
દક્ષિણત ઉદેતોત્તરતોઽસ્તમેતા રુદ્રાણામેતાવદાધિપત્યસ્વારાજ્યં
પર્યેતા ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—રુદ્રોનો પ્રદેશ, જે દક્ષિણમાંથી સૂર્ય ઉગે
છે તથા ઉત્તરમાં અસ્ત પામે છે ત્યાં સૂધીનાનો તે અધિ-
પતિ બને છે-આ સમય સૂર્ય પૂર્વમાં ઉગે છે તથા પશ્ચિમમાં
અસ્ત પામે છે, તેથી બગણો છે. ૪

અષ્ટમ ખંડ.

આદિત્યોપછવન અમૃતોપાસના.

અથ ચતુર્તીયમમૃતં તદાદિત્યા ચપજીવન્તિ વરુણેન મુલ્હેન
ન વૈ દેવા અશ્નન્તિ ન પિવન્ત્યેતદેવામૃતં દૃષ્ટ્વા તૃપ્યન્તિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—હવે ત્રીજું અમૃત પ્રધાનભૂત વરુણવડે આ-
દિત્યો લોગવે છે, ખરેખર દેવો એનું આશન અથવા પાન
કરતા નથી. તેઓ કેવળ તેનાં દર્શન માત્રવડે જ તૃપ્તિ-
ને પામે છે. ૧

ત एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रૂपादुद्यन्ति ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—સૂર્યના આ રૂપવડે તેઓ લોગના અભાવે
શાંતિને પામે છે તથા લોગસમયે ઉદ્યોગવાન થાય છે. ૨

સ ય एतदेवममृतं वेदादित्यानामेवैકો મૂત્વા વરુણેનૈવ
મુલ્હેનૈતદેવામૃતં દૃષ્ટ્વા તૃપ્યન્તિ સ एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्मा
દ્રૂપાદુદેતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—જે અમૃતને આ રીતનું બાણ છે, તે આદિ-
ત્યોમા એક થાય છે તથા પ્રધાનભૂત વરુણ સહિત અમૃતને

પોતાની સમક્ષ જોઈ તૃપ્તિને પામે છે. સૂર્યનું આ રૂપ તેને શાંતિ આપે છે તથા તેથી તે ઉદ્યોગવાન થાય છે. ૩

સ યાવદાદિત્યો દક્ષિણત ઉદેતોત્તરતોઽસ્તમેતા દ્વિસ્તાં-
ત્પથાદુદેતા પુરસ્તાદસ્તમેતાઽદિત્યાનામેવ તાવદાધિપત્યસ્ત્વારા-
ઞ્યં પર્યેતા ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—તે ઉપાસક જ્યાં સૂધી આદિત્ય દક્ષિણમાં ઉદય પામે છે તથા ઉત્તરમાં અસ્ત પામે છે તેથી જમણે કાળ અર્થાત્ પશ્ચિમમાંથી ઉદય પામે છે તથા પૂર્વમાં અસ્ત પામે છે, ત્યાં સૂધી આદિત્યોના અધિપતિપણને તથા સ્વારાજ્યને પામે છે. ૪

નવમ ખંડ.

મરુત ઉપભોગ અમૃતોપાસના.

અય રત્નતુર્યમમૃતં તન્મરુત વપન્નીવન્તિ સોમેન મુખેન ન વૈ
દેવા અશ્નન્તિ નં પિવન્તેતદેવામૃતં દૃષ્ટ્વા તૃપ્યન્તિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—હવે ચોથું અમૃત પ્રધાનભૂત સોમવડે મરુ-
તો ભોગવે છે. ખરેખર દેવો આનું પ્રાશન કે પાન કરતા
નથી. તેઓ માત્ર તેનાં દર્શનવડે જ તૃપ્તિને પામે છે. ૧

ત એતદેવ રૂપમભિસંવિશન્ત્યેતસ્માદ્રૂપાદુચ્યન્તિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તેઓ સૂર્યના રૂપપ્રતિ ભોગના અભાવે
શાંતિને પામે છે તથા ભોગકાળે આ રૂપ પ્રતિ ઉદ્યોગવાન
થાય છે. ૨

સ ય એતદેવમમૃતં વેદ મરુતામેવૈકો મૃત્વા સોમેનૈવ મુખેનૈત-
દેવામૃતં દૃષ્ટ્વા તૃપ્યતિ સ એતદેવ રૂપમભિસંવિશત્યેતસ્માદ્રૂપાદુદેતિ

શબ્દાર્થ—જે આ પ્રમાણે અમૃતને જાણે છે, તે મરુ-
તોમાંનો એક થાય છે અને પોતાની સમક્ષ પ્રધાનભૂત સો-
મવડે અમૃતને જોઈ તૃપ્તિને પામે છે. તે સૂર્યના રૂપપ્રતિ
ભોગના અભાવે શાંતિ પામે છે તથા તે રૂપપ્રતિ ભોગ
સમયે ઉદ્યોગવાન થાય છે. ૩

સ યાવદાદિત્યઃ પશ્ચાદુદેતા પુરસ્તાદસ્તમેતા દ્વિસ્તાવદુત્તરત
ઉદેતા દક્ષિણતોઽસ્તમેતા મરુતામેવ તાનદાધિપત્યશ્ચારાજ્યં
વચ્યેતા ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ —તે રૂપપ્રતિ લોગસમયેમ રુતોનું સ્વા-
રાજ્ય મેળવે છે તથા મરુતોના અધિપતિપણને પામે
છે, જેટલો સમય ઉત્તરમા સૂર્યનો ઉદય થાય છે તથા દક્ષિ-
ણમાં અસ્ત થાય છે, આ સમય સૂર્યનો પશ્ચિમથી ઉદય
તથા પૂર્વના અસ્ત સમયથી ગમણો છે ૪

દશમ ખંડ.

સાધ્યાપશોગ અમૃતોપાસના.

અય યત્પચ્ચમમૃતં તત્સાધ્યા વપર્જીવન્તિ બ્રહ્મણા મુલેન
ન વૈ દેવા અશ્નન્તિ ન પિવન્ત્યેતદેવામૃતં દૃષ્ટ્વા તૃપ્યન્તિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ —હવે પાંચમું અમૃત પ્રધાનભૂત બ્રહ્માવડે સા-
ધ્યદેવો લોગવે છે. ખરેખર દેવો એનું આશન કે પાન
કરતા નથી. તેઓ માત્ર તેનાં દર્શનવડે તૃપ્તિને પામે છે.

ત एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रૂपादुच्यन्ति ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ —સૂર્યના આ રૂપવડે તેઓ ખરેખર લો-
ગના અભાવ સમયે શાત થાય છે અને પ્રતિલોગ સમયે
તેઓ ઉદ્યોગવાન થાય છે ૨

સ ય एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैक
मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्मा
द्रૂपादुदेति ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ —જે આ પ્રમાણે અમૃતને જાણે છે, તે
સાધ્યોમાનો એક થાય છે અને પોતાની સમગ્ર પ્રધાનભૂત
બ્રહ્માવડે અમૃતને જોઈ તૃપ્તિને મેળવે છે. ખરેખર તે સૂ-

ર્યના રૂપપ્રતિ લોગના અભાવકાળે ઉદાસીન થાય છે અને લોગસમયે તેપ્રતિ ઉદોગવાન્ થાય છે.

સ યાવદાદિત્ય ઉત્તરત ઉદેતા દક્ષિણતોઽસ્તમેતા દ્વિસ્તાવ-
દૂર્ધ્વમુદેતાઽર્વાગસ્તમેતા સાધ્યાનામેવ તાવદાધિપત્ય સ્વારાજ્યં
પર્યેતા ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—તે સાધ્યના સ્વારાજ્યને તથા અધિપતિ
પણાને પ્રાપ્ત થાય છે, જેટલો સમય ઊર્ધ્વમાં સૂર્યનો ઉદય
થાય છે તથા અધો ભાગે સૂર્યનો અસ્ત થાય છે ત્યાં
સૂધી. આ સમય ઉત્તરમાં ઉદય થાય છે તથા દક્ષિણમાં
અસ્ત પામે છે ત્યાં સૂધીના સમયથી ગમણો છે.

ટીકા:—જૂદા જૂદા વિભાગોમાં સૂર્યનો સમય પૌરાણિક મત
પ્રમાણે વિરુદ્ધ છે. પૌરાણિક મતવાળાઓ એમ કહે છે કે, ઇન્દ્ર,
ચમ, વરુણ અને સોમના ચાર જૂદા વિભાગોમાં સૂર્યના ઉગવા અને
અસ્ત પામવાનો સમય સરખો છે. કારણ કે માનસોત્તર પર્વતની
ઉપરનો તેમ જ મેરુ પર્વતની આસપાસનો સૂર્યના ફરવાનો માર્ગ સ-
રખો છે. આ બાબતની વિરુદ્ધતા વિષે ઋષિઓએ એમ દર્શાવ્યું
છે કે, દરેક જૂદો વિભાગ તેની આગળના બમણે સમયે નાશને
પામે છે. સૂર્યનું ઉગવું એટલે તે વિભાગોમાંના કાષ્ઠ પણ વિભાગ-
ના રહેવાસીને જેટલો સમય સૂર્ય દશ્ય હોય તે તથા અસ્ત એટલે
તે વિભાગના રહેવાસીને અદશ્ય રહે તે. જે વિભાગમાં રહેવાસી
ન હોય ત્યાં સૂર્યનું ઉગવું અથવા અસ્ત પામવું હોતું નથી. અગર
જો કે ત્યાં રહેવાસી જો હોય તો તેને સૂર્ય દશ્ય વા અદશ્ય હોયછે.

એકાદશ ખંડ.

લોગના ક્ષયથી સર્વપ્રાપ્ય.

અય તત્ત ઉર્ધ્વ ઉદેત્ય નૈવોદેવા નાસ્તમેતૈકલ્લ એવ મધ્યે
સ્થાતા તદેષ શ્લોકઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યાર પછી અર્થાત્ ઉદ્યાસ્તવડે પ્રાણી-
ઓના સ્વકર્મલોગરૂપ અતુગ્રહ કરી સવિતાના રૂપને પા-
મેલો વિદ્વાન્ જીર્વે અર્થાત્ પ્રહ્લીભૂત થયલો છતો ઉદય
પાંખી અર્થાત્ પોતાના મહિમામાં પ્રકાશ મેળવી ઉદય
કે અસ્ત પામતો નથી, પણ કેવળ અદિતીય રૂપ સ્વાત્મ
સ્વરૂપમાં રહે છે ૧

ન વૈ તન્ન ન નિમ્લોચ નોદિયાય કદાચન । દેવાસ્તેના-
દ્ય સત્યેન મા વિરાધિપિ વ્રહ્મણેતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રહ્લ લોકમાં તમે જે પૂછ્યું તે હોતું
નથી. ત્યાં સવિતા ઉદય કે અસ્ત પામતો નથી. હે દેવો!
તમે જાણો કે હું સત્ય કહું છું. હું સત્ય પ્રહ્લથી કાંઈ પણ
વિરુદ્ધ કહેતો નથી.

ન હ વા અસ્મા સ્વદેતિ ન નિમ્લોચતિ સઠદિવા દૈવાસ્મૈ
મવાતિ ય एतामेवं વ્રહ્મોપનિષદં વેદ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—જે આ શુદ્ધોપાસનાને જાણે છે, તે આ-
દિત્ય સ્વરૂપ વિદ્વાનને અર્થે કાંઈ ઉદય અસ્ત હોતું નથી.
પણ એને માટે સર્વદા દિવસ હોય છે અર્થાત્ તે જ્યોતિ
સ્વરૂપ થાય છે. ૩

તદ્દૈતદ્વદ્વા પ્રજાપતય ઉવાચ પ્રજાપતિર્મનવે મનુઃ પ્રજા-
મ્યસ્તદ્દૈતદુદાલકાયારુણ્યે જ્યેષ્ઠાય પુત્રાય પિતા વ્રહ્મ પ્રોવાચ ॥

શબ્દાર્થ:—ખરેખર આ જ્ઞાન પ્રહ્લાએ પ્રજાપતિને કહ્યું
હતું, પ્રજાપતિએ મનુને કહ્યું તથા મનુએ પોતાના વંશ-
જોને કહ્યું. આ પ્રહ્લજ્ઞાન વંશજોમાંના એક આરણિ પિ-
તાએ ઉદાલકરૂપ જ્યેષ્ઠ પુત્રને સમજાવ્યું હતું.

ઈદં વાવ તજ્જ્યેષ્ઠાય પુત્રાય પિતા વ્રહ્મ પ્રવ્ર્યાત્ મનાર્યાપ
ચાન્તેવાસિને ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—આ પ્રહ્લજ્ઞાન કાંતો પિતાએ પોતાના જ્યેષ્ઠ
પુત્રને અથવા તો અધિકારી શિષ્યને ઉપદેશવું જોઈએ. ૫

નાન્યસ્મૈ કસ્મૈચન યદ્યપ્યસ્મા ઇમામગ્નિઃ પરિગૃહીતાં ધન-
સ્ય પૂર્ણાં દદ્યોદેતદેવ તતો भूय इत्येतदेव તતો भूय इति ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—પણ બીજા કોઈને નહિ. ધનવડે પૂર્ણ તથા
સમૃદ્ધી વિંટાયેલ આ પૃથ્વી બે આ આર્યને આપે તેથી
પણ આ પ્રદક્ષિણા અધિક છે. તેના કરતાં પણ અધિક છે. ૬

દ્વાદશ ખંડ.

ગાયત્રીવડે બ્રહ્મોપાસના.

ગાયત્રી વા इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै गायत्री
वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च प्रायते च ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—ગાયત્રી જ આ સર્વ ભૂત રૂપ છે. જે કાંઈ
સ્થાપર જંગમ છે તે સર્વ ગાયત્રીરૂપ છે. વાણી ગાયત્રી-
રૂપ છે. વાણી જ આ સર્વ ભૂતરૂપ છે. ગાયત્રી જ ગાન
કરે છે તથા રક્ષણ કરે છે. ૧

या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिव्यस्यां हीदं
सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—આ ગાયત્રી તે જ પૃથિવીરૂપે છે. આ
પૃથ્વી વિશે સર્વ ભૂત સ્થિત થયેલાં છે. 'પૃથ્વીનું' આ સર્વ
ભૂતમાત્રો જરા પણ અતિક્રમણ કરી શકતાં નથી. ૨

या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरम-
स्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—જે આ પૃથ્વીરૂપ ગાયત્રી છે, તે જ આ
છે. જે આ પુરુષમાં શરીર છે, તે શરીરમાં પ્રાણ રહેલા
છે તથા તે પ્રાણ આ શરીરનું અતિક્રમણ કરતા નથી. ૩

यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृद-
यमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—જે આ પુરુષવિષે શરીર છે, તે જ ગા-

ત્રી છે. આ પુરુષના અંદરના ભાગમાં હૃદય છે, તે ગાયત્રી-રૂપ છે. કારણ કે અંતઃકરણમાં પ્રાણો રહેલા છે તથા તે પ્રાણો અંતઃકરણનું અતિક્રમણ કરતા નથી. ૪

સૈવા ચતુષ્પંદા પદ્ધિધા ગાયત્રી તદેતદ્વામ્બનૂત્તમ્ ॥૫॥

શબ્દાર્થ—આ ગાયત્રીને ચાર પાદો છે તથા તે છ પ્રકારની છે. આ ગાયત્રીમાં ઋચાવડે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ૫

ટીકા:—પ્રાણી, પૃથ્વી, બૂત, શરીર, હૃદય તથા પ્રાણ એમ ૭ પ્રકાર થાય છે. ૬

તત્ત્વાનસ્ય મહિમા તત્તો જ્યાપ્ત્વ પુરુષઃ પાદોઽસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપદસ્યામૃતં દિવોતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—તેઓ (ભૂતમાત્રો) ગાયત્રીના મહિમારૂપ છે. વિકારવાન્ પુરુષ કરતાં અવિકારવાન્ પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે. તેમનો પ્રથમ પાદ સર્વ ભૂત માત્ર છે તથા ત્રણ પાદવાળું અમૃતરૂપે અમૃતસ્વરૂપ સ્વાત્મપ્રકાશમાં સ્થિતિ કરી રહેલ છે.

યદ્વૈતદ્વલ્લેતીદં વાચ તથોઽયં વહિર્ધા પુરુષાદાકાશો યો વૈ સ વહિર્ધા પુરુષાદાકાશઃ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—ગાયત્રીમાં દર્શાવેલ પુરુષ બ્રહ્મ તે જ પુરુષથી બહાર આકાશરૂપ છે. અરેખરૂં એતાં તેજપુરુષથી બહાર આકાશરૂપ છે.

અયં વાચ સં યોઽયમન્તઃ પુરુષ આકાશો યો વૈ સોઽન્તઃ પુરુષ આકાશઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ—આ બ્રહ્મ જે છે, તે જ આ પુરુષની શરીરની અંદર રહેલ આકાશરૂપ છે. તે જ પુરુષથી અંદર રહેલ આકાશરૂપ છે. ૮

અયં વાચ સં યોઽયમન્તર્હૃદય આકાશસ્તદેતત્પૂર્ણમમવર્તિ પૂર્ણમમવર્તિનીં ત્રિયં લભતે ય एवं વેદ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ — તે આ બ્રહ્મ છે કે જે આ હૃદયકમલની અંદર આકાશરૂપે છે, તે હૃદયાકાશ નામનું બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક છે તથા અવિનાશી છે. જે આ પ્રમાણે બ્રહ્મને જાણે છે, તથા ઉપાસે છે, તે પૂર્ણ તથા ક્ષય રહિત લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રયોદશ ખંડ.

હૃદયમાં મુખ્ય બ્રહ્મોપાસના.

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुपयः स योऽस्य प्राद् सुपिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ — આકાશ જે અતઃકરણમાં રહેલ છે, તેને પ્રાણથી રક્ષિત પાચ દ્વાર છે. તેમાંનું પૂર્વ તરફનું દ્વાર પ્રાણરૂપ છે તે અણુરૂપ તથા આદિત્યરૂપ છે. આ પ્રાણની અન્ન બ્રહ્મ કરનાર તરિકે તથા તેજરૂપે ઉપાસના કરવી જોઈએ. જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે અન્નનો બ્રહ્મ કરનાર તથા તેજરૂપ થાય છે ૧

अथ योऽस्य दक्षिणः सुपिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चन्द्रमास्तदेतच्छीर्षं दशध्वेत्युपासीत श्रीगान्धर्वशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ — એનું દક્ષિણદ્વાર વ્યાનરૂપ છે, જે શ્રોત્રરૂપ તથા ચંદ્રરૂપ છે. આ દ્વારને સમૃદ્ધિ તથા કીર્તિરૂપે જાણી તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ. જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે સમૃદ્ધિ તથા કીર્તિને પ્રાપ્ત કરે છે ૨

अथ योऽस्य प्रत्यद् सुपिः सोऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद् ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—પશ્ચિમદ્વાર અપાનરૂપ છે, જે વાણી તથા અગ્નિરૂપ છે. તેને પ્રહ્લવર્ચસ્ તથા અન્નરૂપ માની ઉપાસના કરવી બેઠઝે. જે આ પ્રમાણે બાણી ઉપાસના કરે છે, તે અન્નાદ (મદીસ જઠરાગ્નિવાળો) થાય છે તથા પ્રહ્લતેજને મેળવે છે.

अथ योऽस्योदङ्मुखः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यः तदे-
तकीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान् व्युष्टिमान् भवति य एवं
वेद ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:—ઉત્તર તરફનું દ્વાર સમાનરૂપ છે, જે મન તથા પર્જન્યરૂપ છે. તેની ઉપાસના કીર્તિરૂપ તથા કાં-
તિરૂપે માની કરવી. જે તેને આ પ્રમાણે બાણે છે, તે કી-
ર્તિમાન્ તથા સૌન્દર્યવાન્ થાય છે.

अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः ॥ उदानः स वायुः स आकाश-
स्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतौजस्वी महस्वान्भवति य एवं
वेद ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—ઉર્ધ્વ દ્વાર ઉદાન છે, જે વાયુ તથા આ-
કાશરૂપ છે. તેની ઉપાસનાઓ જ તથા તેજરૂપ માની
કરવી. જે આ પ્રમાણે બાણી તેની ઉપાસના કરે છે, તે તે-
જવાન્ તથા બેરાવર થાય છે.

ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य
एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदास्य कुले
वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषा-
न्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेद ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—આ પાંચ બ્રહ્મપુરુષો સ્વર્ગ લોકના દ્વા-
રપાળો છે. જે આ પાંચ બ્રહ્મપુરુષોને સ્વર્ગના દ્વારપાળો
રૂપ બાણે છે, તેના કુળમાં વીર્યવાન્ પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે.
જે આ પાંચ બ્રહ્મપુરુષોને સ્વર્ગના દ્વારપાળોરૂપ બાણે
છે તે પોતાના કુળ તરીકે સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬

અથ યદતઃ પરો દિવો જ્યોતિર્દીપ્યતે વિશ્વતઃ પૃષ્ઠેષુ સર્વતઃ
પૃષ્ઠેષ્વનુત્તમેષૂત્તમેષુ લોકેષ્વિદં વાવ તદ્યદિદમસ્મિન્નન્તઃ પુરુષે જ્યો-
તિસ્તસ્યૈષા દૃષ્ટિઃ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—સ્વર્ગથી પણ પર જ્યોતિ પ્રકાશે છે, જે
વિશ્વથી ઉપરના ભાગમાં, સર્વથી ઉપરના ભાગમાં, જે
અનૂત્તમેમાં એટલે સત્ય લોકાદિ ઉત્તમ લોકમાં પ્રકાશે છે,
જે પરમ જ્યોતિરૂપ છે, જે પુરુષની અંત જ્યોતિરૂપે છે,
તે જ્યોતિનું આ જ્ઞાન છે. ૭

યત્રૈતદાસ્મિચ્છરીરં સપ્તસ્પર્શેનોઽણિમાનં વિજાનાતિ તસ્યૈષા
શ્રુતિર્યત્રૈતત્કર્ણાવપિ મૃદ્ધ નિનદમિવ નદ્યુરિવાગ્રેરિવ જ્વલત
ઉપશૃણોતિ તદેતદ્ દૃષ્ટ્ય શ્રુતશ્ચેત્યુપાસીત ચક્ષુઃ શ્રુતો ભવતિ
ય એવં વેદ ય એવં વેદ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—જ્યારે તે આ શરીરમાં હસ્તના સ્પર્શથી
ઉપશૃતાને જાણે છે ત્યારે જીવનો અસ્તિત્વ ભાવ જાણે છે.
જ્યોતિનો આ શ્રવણોપાય છેઃ જ્યારે જ્યોતિના લક્ષણને
સાંભળવા ઇચ્છે છે ત્યારે બેઠે આંગળીવડે કાન બંધ કરી-
ને રથના ઘોષ જેવો, બળદના બોલવાના જેવો તથા બ-
ળતા અગ્નિના જેવો શબ્દ શરીરની અંદર થાય છે. આ
રીતે દૃષ્ટ તથા શ્રુત જ્યોતિની ઉપાસના કરવી. જે આ
પ્રમાણે અરેઅર ઉપાસે છે, તે કીર્તિમાન તથા દર્શનીય થાય છે.

અતુર્દશ ખંડ.

શાંતિવિધા.

સર્વં સ્વસ્વિદં બ્રહ્મ તજ્જલાનિતિ શાન્ત ચપાસીતાય સ્વહ
ઋતુમયઃ પુરુષો તથા ઋતુરસ્મિલ્લોકે પુરુષો ભવતિ તથેતઃ પ્રેત્ય
ભવતિ સઃ કર્તું કુર્વાત ॥ ૧ ॥

આ સર્વ પ્રદક્ષ્ય છે આ સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય પ્રદક્ષમાથી જ થાય છે. આ પ્રદક્ષની શાત તથા ઝોકાગ્ર ચિત્તથી ઉપાસના કરવી જોઈએ ખરેખર પુરુષ સંકટપવાન્ છે. આ છુદ્ગીમાં તે જે જે સંકટપો કરે છે, તે તેને ખીન્ન જન્મમા પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી પુરુષે પ્રદક્ષમાં જ ચિંતન કરવું જોઈએ.

મનોમયઃ પ્રાણશરીરો ભારૂપઃ સત્યસદ્ગુણ આકાશાત્મા
સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસ સર્વમિદમભ્યાત્તોઽવાક્ય-
નાદરઃ ॥ ૨ ॥

શુદ્ધાર્થ—આ પ્રદક્ષ મનોમયરૂપ, પ્રાણ શરીરરૂપ, જ્ઞાનરૂપ, સત્ય સંકટપરૂપ, આકાશની માફક આત્મસ્વરૂપ-વાળો, સર્વ કર્મરૂપ, સર્વ કામરૂપ, સર્વ ગન્ધરૂપ તથા સર્વ રસરૂપ છે. આ સર્વ જગત્ પ્રદક્ષમય જ, અર્થાત્ પ્રદક્ષથી બ્યાપ્ત છે આ પ્રદક્ષ વાણીરહિત છે તથા તે આદરરહિત છે.

ટીકા:—અપ્રાપ્ત કામવાળા પુરુષને અપ્રાપ્ત રસ્તુની પ્રાપ્તિમાં આદર હોય છે, પણ નિત્યતૃપ્ત ઈશ્વર આપ્તકામ હોવાથી તેને કોઈ રીતનો સંશ્રમ હોતો નથી આ કારણથી તે આદરરહિત કહેવાય છે.

एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् ब्रिहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा-
ज्यामाकाद्वा ज्यामाकतण्डुलाद्वा एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान्
एयिव्या ज्यायानन्तारिक्षाज्ज्यायान्दिवोज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः।१।

શુદ્ધાર્થ—આ પ્રદક્ષ—આત્મા મારા હૃદયમા છે. તે બ્રીહિ કરતા, યવ કરતા, સર્ષવ કરતા, સામા કરતા તેમ જ સામાના ચોખા કરતાં પણ અણુ-અણુ છે આ આત્મા જે મારા હૃદયમાં છે, તે પૃથ્વી કરતા મહાન્ આકાશ, સ્વર્ગ કે સવ લોકને ઝેકત્ર કરીએ, તેના કરતા પણ તે મહાન્ છે. ૩

सर्वकर्मा सर्वकानः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्य.त्तोऽ
वाक्यनादर एष म आत्मान्तर्हृदय एतद्वद्यैतमितः प्रेत्याभिसम्भ-

વિતાસ્મીતિ યસ્ય સ્પાદદ્વા ન વિચિકિત્સાઽસ્તીતિ હ સ્પાદ શા-
ણ્ઠિલ્યઃ શાણ્ઠિલ્યઃ ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—તે સર્વ કર્મના કરનાર, સર્વ કામનાવાળા,
સર્વ ગંધવાળા, સર્વ રસોના રસરૂપ તથા સર્વ વિ-
શ્વને આપૂત કરનાર છે. તે કોઈ સાથે બોલતો કે કો-
ઈને આદર આપતો નથી. તે મારા હૃદયમાં રહે છે.
તે બ્રહ્મરૂપ છે. આ વિશ્વમાંથી મારું ગમન થયા પછી
હું તેને મેળવીશ. જે માણસ નિઃશંકપણાથી આ રીતે
માને છે, તે પોતાના ધ્યાનના ફળને જરૂર મેળવશે, એમાં
કાંઈ સંશય નથી. આ પ્રમાણે શાંઠિલ્ય-શાંઠિલ્ય નામના
ઋષિએ કહ્યું છે.

પંચદશ બ્રંહ્.

વિરાટ કોશોપાસના.

અન્તરિક્ષોદરઃ કોશો ભૂમિબુદ્ધો ન જીર્યતિ દિશો હસ્ય
સક્તયો ધૌરસ્યોચ્ચરં વિલપ્ત સ એવ કોશો વસુધાનસ્તસ્મિ-
ન્વિશ્વામદિપ્ત શ્રિતમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—આ આત્માનું અંતરિક્ષ ઉદર રૂપ છે તથા
ભૂમિરૂપ મૂળ કોશરૂપ છે. તે અર્હુ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતો
નથી. વિશ્વની દિશાઓ તેના ખૂણાઓ છે તથા સ્વર્ગ તેનું
ઉર્ધ્વ દ્વાર છે. તે કોશ પ્રાણીઓના કર્મના સ્થાન
રૂપ છે, અને સર્વ વિશ્વ તેના આશ્રયરૂપ છે. ૧

તસ્ય પ્રાચી દિગ્જુહર્નામ સહમાના નામ દક્ષિણા રાત્રી
નામ પ્રતીચી મુખૂતાનામોદીચી તાસાં વાયુર્વત્સઃ સ.ય એતમેવં
વાયું દિશાં વત્સ વેદ ન પુત્રરોદ૧ રોદિતિ. સોઽહમેતમેવં વાયું
દિશાં વત્સં વેદ માપુત્ર રોદ૧ રુદમ્ ॥ ૨ ॥

આ શબ્દવડે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રાણુ સર્વ ભૂત-
રૂપ છે, તેથી હું સર્વ ભૂતનો આશ્રય લઉં છું. ૪

અથ યદવોચં भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये
वदित्वं प्रपद्य इत्येव तदवोचम् ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—“હું ભૂનો આશ્રય લઉં શકું છું ” આ
શબ્દોથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, હું પૃથ્વીનો આ-
શ્રય લઉં છું, હું અંતરિક્ષનો આશ્રય લઉં છું તથા સ્વ-
ર્ગનો આશ્રય લઉં છું.

અથ યદવોચં भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य आ-
वदित्वं प्रपद्य इत्येव तदवोचम् ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—“ હું ભુવનો આશ્રય મેળવી શકું છું ”
એ શબ્દોથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, હું અગ્નિનો
આશ્રય લઉં છું, હું વાયુનો આશ્રય લઉં છું તથા સૂર્યનો
આશ્રય લઉં છું. ૬

અથ યદવોચં स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजुर्वेदं प्रपद्ये
सामवेदं प्रपद्य इत्येव तदवोचं तदवोचम् ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ—“ હું સ્વનો આશ્રય મેળવી શકું છું ”
આ શબ્દોથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, હું ઋગ્ વેદનો
આશ્રય લઉં છું; યજુર્વેદનો આશ્રય લઉં છું તથા સામ-
વેદનો આશ્રય લઉં છું. ૭

શોડષ ખંડ.

આત્મયજ્ઞોપાસના.

પુરુષો વાવ યજ્ઞસ્તસ્ય યાનિ ચતુર્વિંશતિવર્ષાણિ તત્પ્રા-
ત્તઃસવનં ચતુર્વિંશત્યક્ષરા ગાયત્રી ગાયત્રં પ્રાતઃસવનં તદસ્ય
ચસવોઽન્વાયચાઃ પ્રાણા વાવ વસવ એતે હીદઃ સર્વે વાસ-
યન્તિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર પુરુષ યજ્ઞરૂપ છે. તેના જીવનના પહેલાં ચોવીશ વર્ષોપ્રાતઃસવન રૂપ છે. ગાયત્રીમાં ચોવીશં અક્ષરો છે અને ગાયત્રી જ પ્રાતઃસવન રૂપ છે. પ્રાતઃસવનનાં અધિષ્ઠાતા દેવો વસુઓ છે. પુરુષમાં રહેલા પ્રાણો ખરેખર વસુઓરૂપ છે, કારણ તેઓ ‘સર્વતુ’ વાસયન્તિ—રક્ષણ કરે છે. ૧

તન્વેદેતસ્મિન્વયાસિ કિશ્ચિદુપતપેત્સ ઋયાત્પ્રાણા વસવ इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमनुसन्तनुतेति माहं प्राणानां ब्रह्मૂनां मध्ये यज्ञो विलोप्सायेत्युद्धैव तत इत्यगदो ह भवति । ૨।

શબ્દાર્થ—આ ચોવીશ વર્ષોમાં જો તેને કોઈ રીતેના ઉપદ્રવ થાય તો તેણે કહેવું જોઈએ કે, “ હે પ્રાણરૂપ વસુઓ ! આ મારો પ્રાતઃસવનનો સમય છે. તે સમયને, આપ મારા માધ્યહ્નિસવન સાથે જોડો, કે જેથી હું કે જે યજ્ઞરૂપ છું તેનો પ્રાણરૂપ વસુના સમયમાં જ લય માયાંઓ.” આ રીતે તે ઉપદ્રવમાંથી બચી જાય છે અને તે ખરેખર ઉપદ્રવમાંથી મુક્ત પણ થાય છે. ૨

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनं चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः प्राणा वाव रुद्रा एते हीदं सर्वं रोदयन्ति । ૩।

શબ્દાર્થ—ખીજ, ચોવીશ વર્ષનો સમય માધ્યહ્નિના સવનરૂપ છે. ત્રિષ્ટુપના ચોંવાળીસ અક્ષરો છે અને ત્રિષ્ટુપ વડે જ માધ્યહ્નિ સવનની ક્રિયા થઈ શકે છે. રૂદ્રો તેના અધિષ્ઠાતા દેવરૂપ છે. પુરુષમાં પ્રાણો રૂદ્રરૂપ છે. કારણ તેઓ રોદયન્તિ—રુદન કરાવે છે. ૩

તન્વેદેતસ્મિન્વયાસિ કિશ્ચિદુપતપેત્ સ ઋયાત્પ્રાણા રુદ્રા इदं मे माध्यन्दिनं सवनं तृतीयसवनमनुसन्तनुतेति माहं प्राणानां

રુદ્રાણાં મધ્યે યજ્ઞો વિલોપ્સીયેત્યુદ્દૈવ તત ઇત્યગદો હ ભવતિ ।૪।

શબ્દાર્થ—આ ઉમરે જો તેને કાંઈ ઉપદ્રવ થાય તો તેણે કહેવું જોઈએ કે, “ હે પ્રાણરૂપ રુદ્રો ! આ મારો જે માધ્યમ્નિ સવનનો સમય છે, તેને તૃતીય સવનની સાથે જોડો, કે જેથી હું કે જે યજ્ઞરૂપ છું તેનો પ્રાણરૂપ રુદ્રમાં જ લય થાય નહિ ” આ રીતે તે ઉપદ્રવમાંથી બચી જાય છે તથા તેમાંથી મુક્ત પણ ખરેખર થાય છે. ૪

અથ યાન્યષ્ટાચત્વારિંશદ્રૂપાણિ તૃતીયસવનમષ્ટાચત્વારિંશદ્દસરા જગતી જાગતં તૃતીયસવનં તદસ્યાદિત્યા અન્વાયત્તા પ્રાણા વા વાદિત્યા એતે હીદં સર્વમાદદતે ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—પુરુષનાં ત્યાર પછીનાં અડતાળીસ વર્ષનો સમય તૃતીય સવનરૂપ છે. જગતી છંદમાં ચોરાશી અક્ષરો રહેલા છે, અને જગતી છંદવડે જ તૃતીય સવનની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. એના અધિષ્ઠાતા દેવો આદિત્યો છે. પુરુષમાં પ્રાણો આદિત્યોરૂપ છે, કારણ કે તેઓ સર્વ વસ્તુને આદદતે અર્થાત્ ગ્રહણ કરે છે. ૫

તન્નૈદેતસ્મિન્વયાસિ કિન્ચિદુપતપેત્સ ધ્રૂયાત્ પ્રાણા આદિત્યાં શ્વં મે તૃતીયસવનમાયુરનુસન્તનુતેતિ માઽહં પ્રાણાનામાદિત્યાનાં મધ્યે યજ્ઞો વિલોપ્સીયેત્યુદ્દૈવ તત ઇત્યગદો હૈવ ભવતિ ॥૬॥

શબ્દાર્થ—આ જીવનમાં કોઈ પણ રીતનો તેને ઉપદ્રવ થાય તો તેણે કહેવું જોઈએ કે, “ હે પ્રાણરૂપ આદિત્યો ! આ મારો તૃતીય સવનનો સમય છે. આપ તેને મારા પૂર્ણ આયુષ્ય સાથે જોડો, કે જેથી હું કે જે યજ્ઞરૂપ છું તેનો પ્રાણરૂપ આદિત્યોમાં લય થાય નહિ.” આ રીતે તે ઉપદ્રવમાંથી બચી જાય છે અને તેમાંથી તે ખરેખર મુક્ત થાય છે.

एतद् स्म वै तद्विद्वानाह महीदास एतरेयः स किं म एत

દુપ્તપસિ યોઽહમનેન ન પ્રેખ્યામીતિ સ્ત હ પોઢશં વર્ષશતમજીવ-
સ્મદ્ પોઢશં વર્ષશતં જીવતિ ચ एवं વેદ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ—આ પ્રમાણે સમજી ઇતરના પુત્ર મહીદાસે
કહ્યું છે કે, “ અરે ! તું મને શા વાસ્તે ઉપદ્રવ કરે છે ?
મારણ કે હું તારાથી નાશ પામીશ નહિ.” તે આ રીતે
એકસોને સોળ વર્ષ સૂધી જીવ્યો; ખરેખર જે કોઈ આ
પ્રમાણે જાણે છે, તે એકસોને સોળ વર્ષ પર્યંત જીવશે. ૭

સપ્તદશ ખંડ.

આંગિરસોક્ત આત્મયજ્ઞોપાસના.

‘સ યદશિષિપતિ યપિપાસતિ યજ્ઞ રમતે તા અસ્ય દીક્ષાઃ

શબ્દાર્થ—યજ્ઞરૂપ પુરુષની ક્ષુધા, પિપાસા તથા ઇષ્ટા-
ર્થની અપ્રાપ્તિરૂપ ઉદાસીનતા આ ત્રણ ઉપદ્રવરૂપ છે, જે
યજ્ઞરૂપ પુરુષની દીક્ષારૂપ છે. ૧

અથ યદશ્રાતિ યત્પિવતિ યદ્રમતે તદુપસદૈરોતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—જે જે તે પ્રાશન કરે છે, પાન કરે છે
તથા લોગવે છે, તે તે તેને ઉપસદના દિવસે મેળવવા યોગ્ય
ફળના સરખું થાય છે. ૨

અથ યદ્દસતિ યજ્ઞસતિ યન્મૈથુનં ચરતિ સ્તુતશસ્ત્રૈરેવ તદેતિ ॥

શબ્દાર્થ—જે જે તે હુસે છે, પ્રાશન કરે છે તથા
મૈથુનને લોગવે છે, તે તે તેને ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદની
સ્તુતિના સરખું થાય છે. ૩

અથ યત્તપો દાનમાર્ગવમદિ-સા સત્યવચનામિતિ તા અસ્ય
દક્ષિણાઃ ॥ ૪ ॥

* ઉપસદ=યજ્ઞના કર્તાઓ જ્યારે પપ પાનને યોગ્ય થાય છે,
તે દિવસ.

શબ્દાર્થ—તેનું તપ, દાન, સરણતા, અહિંસા તથા સત્યતા તેની દક્ષિણારૂપ થાય છે. ૪

તસ્માદાદ્યુઃ સોપ્યત્યસોષ્ટિતિ પુનરુત્પાદનમેવાસ્ય તન્મરણમે-
ચાસ્યાવશ્યતઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—આથી જ બાલકના જન્મ વળતે તેમ જ મોમ રસના પાન સમયે એમ કહેવામાં આવે છે કે, “ શું તેણે જન્મ આપ્યો છે ? હા, તેણે જન્મ આપ્યો છે.” આવા યજ્ઞરૂપ પુરુષનું અવલૂચ (મરણ) અંતરૂપ છે. આથી યજ્ઞનો અંત પણ અવલૂચરૂપ કહેવામાં આવે છે.

તદ્દેતદ્ ધોર આદિરસઃ કૃષ્ણાય દેવકીપુત્રાયોક્ત્વોવાચાઽ
પિપાસ એવ સ વમૂષ સોઽન્તવેલાયામેતદ્વયં પ્રતિપદ્યેતાક્ષિતમસ્ય
ચ્યુતમસિ પ્રાણમચક્ષિતમસીતિ તન્નૈતે દ્વે ક્વચૌ યવતઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—અગિરાના પુત્ર ધોરે આ વાત દેવકીના પુત્ર શ્રી કૃષ્ણને કહી અને કહ્યું કે, જે આ બાણ છે, તેણે પોતાના મરણ સમયે આ ત્રણ ચતુર્વેદિક મંત્રોનો ઉચ્ચાર કરવો જોઈએ. “ અરે ! તું (આત્મા જેની સૂર્ય સાથે સાદૃશ્યતા આપી છે) અક્ષયરૂપ તથા અવિકારી છે. તું પ્રાણરૂપ સૂક્ષ્મ તત્ત્વરૂપ છે.” શ્રી કૃષ્ણે આ સાંભળ્યું, તેથી તેની અન્ય જ્ઞાનની સર્વ કપટાઓનો નાશ થયો. આ બાળત ઋગ્વેદના જે મંત્રોમા દર્શાવી છે. તેમાં કહ્યું છે કે— ૬

આદિત્વ મત્નસ્ય રેતસ ઉદ્વયન્યમસસ્પરિજ્યોતિઃ પશ્યન્ત
ઉત્તરસ્વઃ પશ્યન્ત ઉત્તરં દેવં દેવત્રા સૂર્યમગન્મજ્જ્યોતિરુત્તમમિતિ
જ્યોતિરુત્તમમિતિ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ—પુરાતન રેતને અર્થાત કારણરૂપ જ્યોતિને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અનુભવે છે. અજ્ઞાનને દૂર કરનાર એક આદિત્યમા રહેલા પ્રકાશને અનુભવતા છતાં તથા હૃદયમાં રહેલ ઉત્કૃષ્ટ જ્યોતિને અનુભવતા થકા અન્ય મંત્રના દ્રષ્ટા કહે છે કે, અમે સર્વ દેવામાં પ્રકાશવાળા સૂર્યરૂપ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશને પ્રાપ્ત થયા. ૭

ટીકા.—આ ખંડના પાંચમા મંત્રનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે

છે.—જે રીતે પુરુષરૂપ યજ્ઞ છે તેજ પ્રમાણે માતા બાળકના પ્રસવ-
પાળા હોય છે ત્યારે લોકો તે માતાને પ્રસુતિવાળી કહે છે તથા
ન્યારે બાળકનો પ્રસવ કરે છે ત્યારે તે માતાએ પ્રસવ કર્યો એમ
કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે પુરુષરૂપ યજ્ઞનો આરંભ તે જન્મ છે તથા
યજ્ઞનું અવલૂય રનાન મરણરૂપ છે. લાવ એ છે કે યજ્ઞની સાદૃશ્યતા
પુરુષ સાથે દર્શાવી છે. જેમ પુરુષનો માતાથી જન્મ છે તેમ યજ્ઞનો
આરંભ તે તેનો જન્મ છે તથા પુરુષનું મરણરૂપ અંત છે તેમ યજ્ઞનું
અવલૂય રનાન અંત છે. આદિત્—આ પદમા આકારનો સમ્બંધ જે તકાર
તથાષ્ટ રુપ છે તે અર્થ રહિત છે. પત્ન કહેતાં પુરાતન. આમાં રહ-
સ્ય એ છે કે, પુરાણ કારણરૂપ બીજજૂત સત્ નામવાળા જગત્ક્રુપ
રેતના જ્યોતિને અક્ષયારી જૂવે છે. આ જ્યોતિ કેવું છે તે જ્યો-
તિ દિવસરૂપ છે. દિવસની માફક તે અક્ષનું જ્યોતિ સર્વ વ્યાપક છે.
અર્થાત્ નિવૃત્ત ચક્ષુવાળા તથા અક્ષયર્થાદિ નિવૃત્તિના સાધનોવડે શુદ્ધ
અંતઃકરણવાળા અક્ષવેત્તા આ કહેતાં ચારે બાજુથી તે જ્યોતિને જૂવે
છે. આ જ્યોતિ પર કહેતાં ઉત્કૃષ્ટ છે. તે પ્રકાશરૂપ પરઅક્ષમાં રહી
પ્રકાશે છે. આ જ્યોતિના પ્રકાશવડે સૂર્ય તપે છે, ચંદ્ર પ્રકાશે છે
તથા વિદ્યુત્ પ્રકાશ કરે છે. વળી અન્ય મંત્રના દ્રષ્ટા ઉપર
કહેલ જ્યોતિને જોતા છતાં કહે છે કે, અમે ગ્રામ યથા કહેતા
અજ્ઞાનરૂપ તમથી પર અથવા તમને દૂર કરવાવાળા જે આદિત્યમાં
રહેલા જ્યોતિને અમે ગ્રામ યથા, તે જ્યોતિ અમારા હૃદયમાં રહેલ
છે. અર્થાત્ આદિત્યમાં રહેલ તથા તે એક જ્યોતિ છે. ઉત્તર કહેતાં
અતિશય ઉત્કૃષ્ટ અથવા એપર જ્યોતિની અપેક્ષાથી અતિશય ઉર્ધ્વ
જ્યોતિને દેખતા છતાં અમે ગ્રામ યથા. અમે શું પામ્યા. સર્વ દેવમાં
પ્રકાશવાળા દેવ તથા રશ્મિના અને જગતના પ્રાણના પ્રેરણ કરવા-
વાળા જે સૂર્ય છે તે ઉત્તમ જ્યોતિને અમે પામ્યા. અર્થાત્ અત્યં-
ત હર્ષની વાત થઈ કે, અમે તે જ્યોતિને પામ્યા એમ અન્ય માને છે. ૭.

અષ્ટાદશ ખંડ.

મનરૂપે અધ્યાત્મોપાસના.

મનો બ્રહ્મેત્યુપાસીતેત્યધ્યાત્મમયાધિદૈવત્તમાકાશો બ્રહ્મેત્યુ-
પયમાદિદૃં ભવત્યધ્યાત્મં ચાધિદૈવતં ચ ॥ ૧ ॥

શુદ્ધાર્થ:—મનની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરવી જોઈએ. આ અધ્યાત્મ ઉપાસના છે. હવે અધિદેવત ઉપાસના વિશે કહેવામાં આવે છે. તેમાં અંતરિક્ષની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવી જોઈએ. આ ઉપાસના બે પ્રકારની છે. અધ્યાત્મ તથા અધિદેવત. આ બે પ્રકારની ઉપાસનાઓ ઋષિઓ-વડે દર્શાવાયેલી છે. ૧

તદેતચ્ચુપ્પાદ્ બ્રહ્મ વાક્ પાદઃ પ્રાણઃ પાદશ્ચત્તુઃ પાદઃ
શ્રોત્રં પાદ ઇત્યધ્યાત્મમયાધિદેવતમગ્નિઃ પાદો વાયુઃ પાદ આદિ-
ત્વઃ પાદો દિશઃ પાદ ઇત્યુભયમેવાદિષ્ટં ભવત્યધ્યાત્મં ચૈવાધિ-
દૈવતં ચ ॥ ૨ ॥

શુદ્ધાર્થ:—આ મનવાળા બ્રહ્મને ચાર પાદ છે. વાણી એક પાદ છે, પ્રાણ બીજો પાદ છે, ચત્તુ ત્રીજો પાદ છે તથા શ્રોત્ર ચતુર્થ પાદ છે. આટલું અધ્યાત્મ ઉપાસના વિશે કહેવામાં આવ્યું છે. હવે અધિદેવત ઉપાસના માટે કહેવામાં આવે છે. અગ્નિ તેનો પ્રથમ પાદ છે, વાયુ તેનો દ્વિતીય પાદ છે, આદિત્ય તૃતીય પાદ છે તથા દિશા ચતુર્થ પાદ છે. આ પ્રમાણે અધ્યાત્મ તથા અધિદેવત ઉપાસનાના પ્રકારો કહેવામાં આવ્યા છે. ૨

વાગેવ બ્રહ્મણશ્ચતુર્થઃ પાદઃ સોઽગ્નિના ઝ્યોતિષા માતિ
તપતિ ચ માતિ ચ તપતિ ચ કીર્ત્યા યશસા બ્રહ્મવર્ચસેન ય ય
વેદ । ૩ ॥

શુદ્ધાર્થ:—મનરૂપી બ્રહ્મના ઇતર પાદની અપેક્ષાએ વાણી ખરેખર બ્રહ્મના ચોથા પાદરૂપ છે. તે અગ્નિ અધિદેવરૂપ તેજવડે પ્રકાશે છે તથા તપે છે. જે તેને આ પ્રમાણે જાણે છે તેની કીર્તિ, યશ તથા બ્રહ્મવર્ચસથી તાપ તથા પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

ટીકા:—પ્રવાહી પદ્યર્થો જેવા કે તેવ તથા ઘી આદિના જ્વલણથી વાગેન્દ્રિયને સક્તિ તથા જ્વન મળે છે. આ કારણથી એમ કહેવામાં આવે છે કે અગ્નિવડે વાણી પ્રકાશ તથા ગરમી મેળવી

મકે છે. જેમ ગાય અથવા કોઈ ચોપગ્ય પ્રાણી પોતાના ચાર પગ-
વડે જ્યાં જ્યાં જવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યાં ત્યાં મગન કરી શકે છે.
તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મરૂપ મન પણ વાક, પ્રાણ, ચક્ષુ તથા શ્રોત્રની સ-
હાયતાથી પોત પોતાના હેતુઓને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ ચોપગા પ્રા-
ણીના પગો તેના શરીરના બાગની અંદર રહેલ હોય છે તેમ જ અગ્નિ,
વાયુ, સૂર્ય તથા દિશાઓ અંતરિક્ષની અંદર રહેલી છે. ૩

પ્રાણ एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति
च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य
एवं वेद ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રાણ બ્રહ્મના ચોથા પાદરૂપ છે. તે વા-
યુના આશ્રયરૂપ તેજવડે પ્રકાશે છે તથા તપે છે. જે
આ પ્રમાણે જાણે છે તે કીર્તિ, યશ તથા બ્રહ્મ તેજવડે
જાણે છે તથા તપે છે. ૪

चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति
च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य
एवं वेद ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—ચક્ષુ બ્રહ્મના ચોથા પાદરૂપે છે. તે આદિત્ય-
રૂપ તેજવડે પ્રકાશે છે તથા તપે છે. જે આ પ્રમાણે
જાણે છે તે કીર્તિ, યશ તથા બ્રહ્મતેજવડે પ્રકાશે છે
તથા તપે છે. ૫

श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च
तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य
एवं वेद ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—શ્રોત્ર એ બ્રહ્મના ચોથા પાદરૂપે છે. તે
દિશારૂપ જ્યોતિવડે પ્રકાશે છે તથા તપે છે. જે આ
પ્રમાણે જાણે છે તે યશ, કીર્તિ તથા બ્રહ્મતેજવડે પ્રકાશે
છે તથા તપે છે

એકોનવિંશ ખંડ.

આદિત્યરૂપ અધ્યાત્મોપાસના.

આદિત્યોબ્રહ્મેત્યાદેશસ્તસ્યોપવ્યાખ્યાનમસદેવેદમગ્ર
તત્સદાસીત્તત્તમભવત્તદાણં નિરવર્તત તત્સંવત્સરસ્ય
તન્નિરભિચત તે આણ્ઠકપાલે રજતઞ્ચ સુવર્ણઞ્ચાભવતામ્ ॥ ૧

શબ્દાર્થ—આદિત્ય બ્રહ્મરૂપ છે. તેનું વર્ણન—ખરે-
ખર પ્રથમ આ સર્વ જગત્ અસત્ હતું. આ અસત્માંથી
સત્ ઉત્પન્ન થયું. તે ઉત્પન્ન થયા પછી અંડરૂપે ઉત્પન્ન
થયું. આ અંડ એક વર્ષ પર્યંત શાંત રીતે રહ્યું. ત્ય-
બાદ તેના બે ભાગ થયા. આથી રજતમય તથા સુવર્ણ-
મય એવા બે વિભાગો થયા. ૧

ટીકા—આદિત્યને બ્રહ્મના પાદરૂપ દર્શાવ્યા પછી
તેને બ્રહ્મરૂપે દર્શાવે છે. તેની સ્તુતિ અર્થે તેનું વર્ણન કર-
વામાં આવ્યું છે. અસત્ અર્થાત્ આ પૃથ્વી તેની ઉત્પત્તિ પૂર્વે નામ
તથા રૂપથી રહિત હતી. પણ કેવળ અસત્ નહીં. કારણ શ્રુતિમાં
કહ્યું છે કે, અસત્માંથી સત્ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? આ રીતનું
માનવું અપ્રમાણરૂપ થાય. પણ અહીં ખુલ્લી રીતે દર્શાવ્યું છે કે,
“તે અસત્રૂપે હતું.” આ શબ્દથી એમ માનવું પડશે કે ઉત્પત્તિ
પૂર્વે અસત્ અર્થાત્ નામ તથા રૂપથી રહિત હતું. અહીં ‘એવ’ શબ્દ
પાપરવામાં આવ્યો છે. તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે, તે સત્રૂપ હતું, પણ
અત્યંત અસત્ ન હતું. આપણે જોઈએ છીએ કે કોઈપણ વસ્તુનાં
નામ તથા રૂપને દર્શાવવા ખુલ્લીરીતે સત્ શબ્દ મૂકવામાં
આવે છે અને આદિત્યની ગેરહાજરીમાં સત્ વસ્તુ પણ નામ તથા
રૂપ નહિ જણાવાથી અમત્રૂપે ભાસે છે. ૧

તદ્વદ્રજતૅ સંયં પૃથિવૌ યત્સુવર્ણૅસા ધૌર્યજ્જરાયુ તે
પર્વતા યદુલ્લૅસ મેઘો નીહારો યા ધમનયસ્તા નદ્યો યદ્વાસ્તે-
યમુદકૅ સ સમુદ્રઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—તેમાંનો રજતમય અર્ધભાગ પૃથ્વીરૂપ છે
તથા સુવર્ણમય અર્ધભાગ સ્વર્ગરૂપ છે. જરાયુવાળો ભાગ

શબ્દાર્થ—૦૪૧ ! પહેલાં ખરેખર એક જનશ્રુતિના પુત્રનો પાત્ર જનશ્રુતિ નામે રહેતો હતો. આ ઉદાર સ્વ-ભાવવાળો, મહાન્ દક્ષિણા આપનારો તથા ઘણું અન્ન તંદ્યાર કરનારો હતો. આણે દરેક સ્થળે ધર્મસ્થાનો ખંધાવ્યાં, કે જેથી લોકો દરેક સ્થળેથી ત્યાં આવે તથા ત્યાં ભોજન કરે. ૧

अथ ह इत्थमा निशायामतिपेतुस्तद्धैव १ इत्थो १ इत्थमभ्यु-
षाद हो दा हि भल्लास भल्लास जानश्रुतेःपौत्रायणस्य समं दिवा
ज्योतिराततं तन्मा प्रसाह्वांस्तत्त्वा मा प्रधासीरिति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—તેના ઘરપરથી એક વેળા ફેટલાક હંસો જતા હતા, તેમાંથી છેક પાછળનાએ પ્રથમનાને કહ્યું કે, અરે ! અરે ! ભલ્લાસ, જનશ્રુતિના પુત્રના પાત્ર જનશ્રુતિની જ્યોતિ સ્વર્ગની માફક સર્વત્ર પ્રસરેલી છે. આપણે તેની સાથે સંબંધ રાખવો ન જોઈએ. કારણ જે કરવાથી તેની જ્યોતિ તારો નાશ કરે નહિ. ૨

तमु ह परः प्रत्युवाच वम्बर एनमेतत्सन्त १ सयुग्वानमिव
रैकपात्येति यो नु कथ १ सयुग्वा रैक इति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે બીજાએ કહ્યું કે, તે કોણુ છે કે જેને તમે બળદગાડી સહિત રેકવના સરખી ઉપમા આપો છો ? ત્યારે પહેલાએ કહ્યું કે, બળદના રથ સહિત રેકવ કેવા પ્રકારનો છે ? તે કહેા ૩

यथा कृताय विजितायाधरयाः संयन्त्येवमेन १ सर्वं तदभि-
समेति यत्तिश्च प्रजाः सावु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत् स वेद स
मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—અગ્રગામી હંસે કહ્યું; જેમ કૃતરૂપ અથ (ચાર અંધવાળો પાસો) જયને પ્રાપ્ત થાય છે તથા નીચેના (એક બે ત્રણ) અંધવાળા પાશા અંતર્ગત હોય છે. પ્રભ જે કાંઈ શુભ કાર્ય કરે છે, તે આ રીતે રેકવપ્રતિ સર્વ અંતર્ગત છે. તે (વેદ) ને જે બાણે છે તે તેના

સરખાજ ફળને પ્રાપ્ત થાય છે તેણે મને આ પ્રમાણે
કહ્યું છે ૪

૧ ટીકા:—પાશાના જે ભાગમા ત્રણ અક છે તે ત્રેતા નામ
વાળો ભાગ છે જે ભાગમા બે અક છે તે દ્વાપર નામનો ભાગ છે
તથા જે ભાગમા એક અક છે તે કલિ નામનો ભાગ છે. આ
ત્રણે ભાગો ચાર અકવાળા કૃત (સત્ય) નામવાળા ભાગથી ઉતરતા
કહેવાય છે આ અક્ષતુ દષ્ટાત એટલા સારુ આપ્યું છે કે, જેમ
ત્રેતા આદિક ત્રણે અયોનો કૃતમા લય થાય છે તેમ પ્રજા જે શુભ-
કાર્યો કરે છે તે સર્વ કાર્યો રૈકવના ધર્મમા અતર્ભૂત છે જે વેદ
(જાણના યોગ્ય) વસ્તુને રૈકવ જાણે છે તે વેદને અન્ય પશુ જે
જાણ જાણે તો તેને પણ રૈકવના સરખા ફળ પ્રાપ્ત થાય ૪

યદુ હ જ્ઞાનશ્રુતિઃ પૌત્રાયણ વપશુશ્રાવ સ હ સઙ્ગિહાનણ્
સત્તારમુવાચાદ્ગારે ૬ સયુગ્વાનામિવ રયિકપાત્યેતિ યો નુ કથ-
સયુગ્વા રયિક્વ ઇતિ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—જ્ઞાનશ્રુતિના પ્રપૌત્ર જ્ઞાનશ્રુતિએ આ વાત
સાબળી સાબળેલા વચનનુ સ્મરણ કરતો છતો તેણે રાત્રી
બ્યતીત કરી પછી પ્રાતઃકાળે શય્યામાથી પોતાના ભાટની
સ્તુતિવડે જાગ્યો ત્યારે તેણે ભાટને કહ્યું કે, ‘હે વત્સ ! તું
જાણે હું રથવાળો રૈકવ હોઉં તેમ મારી સ્તુતિ કરે છે.
આવી સ્તુતિને હું યોગ્ય નથી હે બાલ ! તું ખરેખર
રથવાળા રૈકવ પાસે જઈ તેમને કહીશ કે, હું તમને જ્ઞે-
વાનો ઇચ્છા તાપ્તુ છું ’ ત્યારે તે ભાટે પૂછ્યું કે, રથવાળો
રૈકવ તે કોણ છે ? ૫

યથા કૃતાય વિજિતાયાધરેયાઃ સંયન્ત્યેવમેનઃ સર્વે તદાભિ-
સમેતિ યત્કિંચ પ્રજાઃ સાયુ કુર્વન્તિ યસ્તદ્વેદ યત્સ વેદ સ મયે-
તદુક્ત ઇતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—જ્ઞાનશ્રુતિએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, જેમ
ચાર અકવાળા અક્ષતુ બાળુની અતર્ગત બીજી સર્વ બા-
ળુઓ હોય છે તેમ હું એક એવા પુરુષ વિશે કહું છું
કે પ્રજાઓ જે સુકૃત્યો કરે છે તે જેને વિશે અંતર્ગત

આય છે. તેને જે જાણે છે તે તેના સરખા ફળને પ્રાપ્ત
આય છે. આ રીતે મને તેને વિશે કહેતામાં આનંદ* છે.

સ હ સત્તાઽન્વિષ્ય નાત્રિદમિતિ પ્રત્યેયાય ત૯ હોવાચ
અપ્રારે દ્વાદશાઽન્વેષણા તદેનમર્ચ્છેતિ ॥ ૭ ॥

અર્થ—જાટે ત્યાર પછી તેવા પુરુષની શોધ કરી
તથા પાછા ફરી કહ્યું કે, મને તેવી રીતનો પુરુષ પ્રાપ્ત
થયો નથી. ત્યારે જ્ઞાનશ્રુતિએ તેને કહ્યું કે, તું જા અને
*ત્યાં પ્રવેશતા પુરુષો રહે છે ત્યાં તેની શોધ કર. ૭

સોઽધસ્તાચ્છકટસ્ય પાપાનં કર્પમાણમુપોપવિવેશ ત૯ દ્વા-
દશુવાદ ત્વં નુ ભગવઃ સયુગ્વા રયિક્વેત્યહ૯ દ્વારા ૩ રૂપિતિ હ
મતિજક્ષે સ હ સત્તાઽન્વિદમિતિ પ્રત્યેયાય ॥ ૮ ॥

અર્થ—તે ત્યાં ગયો તથા રથની પાસે બેઠેલો
તથા ફેરવાને ખંજવાળતા એક પુરુષ પાસે જઈ કહ્યું કે,
'હે પ્રભુ ! શું તમે રથવાળા રેકવ છો ? ત્યારે તેણે કહ્યું
કે હા, હું છું. જાટે પાર્યું કે, હવે મને ઉક્ત પુરુષની
શોધ મળી તથા પાછો ફર્યો. ૮

દ્વિતીય ખંડ.

જ્ઞાનશ્રુતિએ રેકવને આપેલું ધન.

તદુહ જ્ઞાનશ્રુતિઃ પૌત્રાયણઃ પદ્ શતાનિ ગવાં નિષ્કમશ્વત-
રીરયં તદાદાય મતિચક્રમે ત૯ દ્વાદશુવાદ રયિક્વેમાનિ પદ્
શતાનિ ગવામયં નિષ્કોઽયમશ્વતરીરયોનુ મ પર્તાં ભગવોદેવતા૯
શાધિ યાં દેવતામુપાસ્મ રૂપિતિ ॥ ૧ ॥

આ પૃથ્વી જ્ઞાનશ્રુતિના પ્રપૌત્ર જ્ઞાનશ્રુતિ, પોતાની
સાથે છસો ગાય, એક નિષ્ક અને બે ઘોડીઓથી બેડાયલા
એક રથને લઈ રેકવ પાસે ગયો અને તેને આ પ્રમાણે

* નદી તથા તળાવ સમીપ એકાંત સ્થાનોમા અથવા પર્વત
૩ ગુફાઓમાં.

કહ્યું કે, 'હે રૈકવ ! આપને વાસ્તે મેં છસો ગાયો, એક કંઠનો હાર તથા બે ખચ્ચરોથી બેડાયેલો રથ લાવ્યો છું, તે આપ પરિતોષિક તરીકે ગ્રહણ કરો તથા આપ બે દેવની ઉપાસના કરો-છા, તે દેવવિશે, હે પ્રભુ ! તમે મને ઉપદેશ કરો. ૧

“તપુ હ પરઃ પ્રત્યુવાચાહ હારેત્વા શુદ્ર તવૈવ સહ ગોભિર-
સ્તિવતિ તદુદ્ધ પુનરેવ જાનશ્રુતિઃ પૌત્રાયણઃ સહસ્રં ગવાં નિષ્કમ-
ન્વતરીરથં દુહિતરં તદાદાય માતિચક્રમે ॥ ૨ ॥

‘શબ્દાર્થ—ત્યારે રૈકવે તેને કહ્યું કે, એ ૧૦ ગાયો, હાર તથા રથને તારી પાસે, હે શુદ્ર રિહેવા દે. આ પરથી જનશ્રુતિનો પ્રપૌત્ર જનશ્રુતિ એક સહસ્ર ગાય, એક હાર, ઘોડીઓથી બેડાયેલો રથ તથા પોતાની પુત્રી લઈ તેની પાસે ગયો. ૨

ટીકા:—આ વાત પરથી એમ માલમ પડે છે કે, જનશ્રુતિ નામે એક રાજા હતો, જેને એક ભાટ હતો. તેણે ભાટને કહ્યું કે, તુ બ્રાહ્મણ પાસે ઉપદેશઅર્થે જા. આ રીતનો શુદ્રને બ્રાહ્મણ પાસેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર નથી. છતાં શુદ્ર રાજાએ બ્રાહ્મણ પાસે ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા પોતાના ભાટને મોકલ્યો, તે અયોગ્ય લાગે છે. જો તે રાજા શુદ્ર ન હોય તો રૈકવે તેને શુદ્ર કહી બોલાવ્યો. તે ખોટું દરે. આ બાબત કેટલાક એમ ખુલાસો કરે છે કે, હંસની વોતેચિતથી તે શોકગ્રસ્ત હતો બીજા કેટલાક એમ કહે છે કે, રૈકવની શ્રુતિ, શ્રુત્વા (સાંભળીને) તે હવતિ (દોડી જાય છે. અને આથી તેને શુદ્ર કહેવામાં આવ્યો અને તે ઋષિએ પોતાનું સર્વસ્વપણું દર્શાવવા તે રાજાને શુદ્ર કહી બોલાવ્યો. અથવા તો એમ હોઈ શકે કે, અગર જો કે તે શુદ્ર જાતિનો નહતો, છતાં પોતાના ગુરુ પાસે તેની મેચા કરી જ્ઞાન મેળવવાને બદલે તેને પૈસા આપી શુદ્રની માફક તે જ્ઞાન મેળવવા ગયો, જેથી તેને ‘ગુરુએ શુદ્ર કહ્યો. કેટલાકો એમ કહે છે કે, ગુરુ દક્ષિણા આપી હોવાથી ગુરુએ તેને શુદ્ર કહી ઠપકો આપ્યો. ૨.

તત્ હા ઋગ્વાદ રવિકેદઃ સદસં ગવામયં િ.

રયં ઇયં જાપાડ્યં ગ્રામો યસ્મિન્નાસ્તેઽન્વેવ મા મગવઃ શાધીતિ ॥

શબ્દાર્થ—અને કહ્યું કે, હે રેકવ ! આ એક સહજ ગાયો, આ હાર, અંધતરીવાળો આ રથ, આ બપો (દુહિતાને) તેમ જ તમે જે ગામમાં રહો છો તે ગામ હું આપને આપું છું, તે આપ ગ્રહણ કરો અને મને ઉપદેશ આપો. ૩

तस्या ह मुखमुपोदुक्लुवाचाजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखं ना-
च्छापयिष्यथा इति ते ईते रविकपर्णा नाम महावृषेण यत्रास्मा
उवास तस्मै होवाच ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—પોતાના ઉપદેશના બદલામાં આ લલનાના મુખને જોઈ રેકવે કહ્યું કે, હે ગદ્ર ! શું તું ગાય તથા અન્ય ધન મારે માટે લાવ્યો છે ? આને લાવવાથી હું તને આ ઉપદેશ કરીશ. મહી લૂપ દેશના જે ગામ રેકવ-ચર્ણને નામે જાળખાયું છે. આ રેકવે ત્યાર પછી બાન શ્રુતિને જે દેવની તે ઉપાસના કરતો હતો; તે દેવની પ્ર-કૃતિ વિશે તેને ઉપદેશ કરવા લાગ્યો. ૪

તૃતીય ખંડ.

આખ્યાયિકાવાળી સંવર્ગ વિધા.

वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति यदा
सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ?

શબ્દાર્થ—વાયુ ખરેખર સર્વના સંવર્ગ (નિહાન વસ્તુ) રૂપ છે જ્યારે અગ્નિ શાંત થાય છે ત્યારે તેનો પણ વાયુવિશે લય થાય છે. જ્યારે આદિત્યનો અસ્ત થાય છે ત્યારે તેનો પણ વાયુવિશે લય થાય છે તેમજ ચંદ્રનો અસ્ત પણ વાયુવિશે જ થાય છે. ૧

યદાપ ચ્છુપ્યન્તિ વાયુમેવાપિયન્તિ વાયુર્જ્યૈતાન્સર્વાન્સં-
ઘ્નક્ત્ત્વમિદં વત્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—જ્યારે જળ સુકાય છે ત્યારે તેનો વાયુમાં
લય થાય છે. વાયુ સર્વનો ભક્ષક છે. આ રીતે વાયુની
અધિદૈવરૂપ ઉપાસના કહેલ છે. ૨

અયાધ્યાત્મં પ્રાણો વાવ સંવર્ગઃ સ યદા સ્વપિતિ પ્રાણમેક
વાગપ્યેતિ પ્રાણં ચક્ષુઃ પ્રાણઃ શ્રોત્ર પ્રાણં મનઃ પ્રાણો જ્યૈતાન્સર્-
વાન્સંઘ્નક્ત્ત્વમિદં વત્ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—હવે અધ્યાત્મ વિશે કહેવામાં આવે છે.
પ્રાણ સર્વના સંવર્ગ (નિદાનરૂપ) છે. જ્યારે મનુષ્ય નિદ્રા-
માં પડે છે ત્યારે તેની વાણીનો પ્રાણમાં લય થાય છે. આ
રીતે ચક્ષુનો પણ પ્રાણમાં લય થાય છે તેમજ શ્રોત્રનો પણ
પ્રાણમાં લય થાય છે તથા મનનો પણ પ્રાણમાં લય થાય
છે. પ્રાણ સર્વનો ભક્ષક છે. ૩

તૌ વા એતૌ દ્વૌ સંવર્ગો વાયુરેવ દેવેષુ પ્રાણઃ પ્રાણેષુ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—આ રીતે બે સંવર્ગો છે,
જેમાં વાયુનો દેવોવિશે તથા પ્રાણનો પ્રાણવિશે લય
થાય છે. ૪

અયં હ શૌનવશ્ચ કાપેયમભિપ્રતારિણં ચ કાક્ષસેનિ પરિ-
વિવ્યમાણૌ વ્રહ્મચારી તિમિસે તસ્મા વ હ ન દદતુઃ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—એક વેળા કપિ વંશમાં થયેલ શૌનક
તથા કાક્ષસેનનો પુત્ર અભિપ્રતારી રસોષઆવડે પીરસા-
યલું લોજન લેવા બેઠા હતા, તેવામાં એક બ્રહ્મચારી તે-
મની પાસે લિહ્યા માગવા આવ્યો. તેઓએ તેને કંઈ પણ
આપ્યું નહિ* ૫

ત્ત્વમિદં વત્ ॥ ૬ ॥

* એમ જોવાને કે જોઈએ ના કહેવાથી શુ થાય છે ?

નસ્ય ગોપાસ્તં કાપેય નાભિપશ્યન્તિ મર્ત્યા અભિપ્રતારિન્વદુષા
વસન્તં યસ્મૈ વા એતદન્નં તસ્મા એતન્ન દત્તામિતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—તેણે કહ્યું કે, હે કપિવંશજૂવણ ! પ્રજા-
પતિ જે *ચાર પૂજ્ય વસ્તુઓનો ભક્ષક છે તથા પૃથ્વી-
નો પાલક છે તે મર્ત્ય લોકથી દૃશ્યમાન નથી. હે અભિ-
પ્રતારી ! આ જૂદા જૂદા સ્વરૂપોમાં તે રહે છે. તેને માટે
જ અન્ન તૈયાર કરવામાં આન્યું છે તથા તેને જ તમે
ભિક્ષા તરીકે આપવાની ના પાડો છો.+ ૬

તદ્ હ શૌનકઃ કાપેયઃ પ્રતિમન્વાનઃ પ્રત્યેયાયાત્મા દેવાનાં
જનિતા પ્રજાનાં હિરણ્યદૃષ્ટો વયસોઽનસૂરિર્મહાન્તમસ્ય મહિ-
માનમાહુરનયમાનો યદનન્નમત્તીતિર્વૈ વયં વ્રહ્મચારિન્નેદમુપાસમે
દત્તાસ્મૈ ભિક્ષામિતિ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ—તું કહે છે કે, મર્ત્યો જેને જોતા નથી,
તે અમે જોઈએ છીએ. કપિવંશના શૌનકે ત્યાર પછી
વિચાર કરી ઉત્તર આપ્યો કે, પ્રાણુ દેવોના તથા પ્રજાઓના
કર્તારૂપ છે. તેની દાઢ લાંગેલી નથી. તે એક મહાન્ ભક્ષકશીલ
છે. તે બુદ્ધિમાન છે. તેની મહત્તા અપાર કહેવાય છે. તેનો
ભક્ષક કોઈ નથી, પણ સર્વ અન્નનો તે ભક્ષક છે. હે બ્ર-
હ્મચારી ! અમે સર્વ તે બ્રહ્મના ઉપાસક છીએ. પછી પો-
તાના ભૂત્યની તરફ ફરી તેણે કહ્યું કે, આ માણસને કાં-
ઈક ભિક્ષા આપ. ૭

તસ્મા ઉહ દદુસ્તે વા એતે પશ્ચાન્યે પશ્ચાન્યે દશ સન્તસ્તકૃતં
ત્તસ્માત્સર્વાસુ દિક્ષ્વન્નમેવ દશ કૃતસૈવા વિરાઢનાદી તયેદસર્વ
દૃષ્ટસર્વમસ્યેદં દૃષ્ટં ભક્ત્યન્નાદો ભવાતિ ય एवं વેદ ય एवं
વેદ ॥ ૮ ॥

* અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને જળ.

શંકર.

+ આ વાક્યને પ્રશ્નાર્થ રૂપે પણ મૂકી શકાય એમ છે, જેમકે
તે ક્યો પુરૂષ છે વિગેરે.

શબ્દાર્થ:—તેના ચાકરે કેટલીક લિક્ષા આપી. આ બે સંવર્ગની પાંચ પાંચ સંખ્યા મળી દશ થાય છે અને તેઓ કૃતરૂપ (પૂર્ણ સંખ્યારૂપ) છે. તેથી સર્વ દિશાઓમાંનું અન્ન દશની સંખ્યાવાળું હોવાથી કૃતરૂપ છે. આ દશની પૂર્ણ સંખ્યા વિરાટરૂપ તથા અન્નના લક્ષકરૂપ છે. તેના વડે સર્વ દશ્ય થાય છે. જે આ જાણે છે—જે આ ખરેખરી રીતે જાણે છે, તેને સર્વ દશ્ય થાય છે તથા તે અન્નનો મહાન્ ભક્ષણકર્તા થાય છે. ૮

ચતુર્થ ખંડ.

સત્યકામનું ગૌતમ શુરુપ્રતિ ગમન.

સત્યકામો હ જાવાલો જવાલાં માતરમામન્વવાચ્ચકે વ્રજ્જચર્ચે

ભવતિ વિવત્સ્યામિ કિંગોત્રોઽહમસ્મીતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—સત્યકામ જાળાલ પોતાની માતા જળા-સાને પૂછવા લાગ્યો કે, હે માતા ! હું બ્રહ્મચારી તરીકે શુરુ સમીપ રહેવા છત્તું છું. માટે હું કયા ગોત્રનો છું, તે મને કહે. ૧

સા હૈનમુવાચ નાહમેતદ્વેદ તાત યદ્ગોત્રસ્ત્વમાસિ વહ્નં ચર-
ન્તી પરિચારિણી યૌવનૈ ત્વામલભે સાહમેતજ વેદ યદ્ગોત્રસ્ત્વમાસિ
જવાલા તુ નામાહમરિષ સત્યકામો નામ ત્વમાસિ સ સત્યકામ
પ્વ જાવાલો વ્રવીથા ઇતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તેની માતાએ કહ્યું કે, હે પુત્ર ! તું કયા ગોત્રનો છે, તે હું જાણતી નથી. મારી યુવાવસ્થામાં જ્યારે તું મને આજ્યો ત્યારે મારા પતિના ગૃહવિશે જે અતિ-પ્રિયો આવતા હતા, તેની સેવામાં મારો સઘળો સમય ત્રોકાતો હોવાથી મને ગોત્ર પૂછવા સંભધી સમય મળ્યો.

નહોતા. તું કયા ગોત્રનો છે તે હું જાણતી નથી. મારું નામ જખાલા છે તથા તારું નામ સત્યકામ છે. માટે તને કેઇ પણ પૂછે ત્યારે તારે એમ કહેવું કે, મારું નામ જખાલનો પુત્ર સત્યકામ છે. ૨

સ હ હારિદ્ર્યતં ગૌતમમેત્યોવાચ બ્રહ્મચર્યં ભગવતિ વત્સ્યા-
મ્યુપેયાં ભગવન્તમિતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—તે હરિદ્ર્યમતના પુત્ર ગૌતમ પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો કે, હું આપની સમીપ સેવા કરવા પ્રદક્ષિણારી તરીકે આવ્યો છું. ૩

૧૫ હોવાચ કિંગોત્રો નુ સોમ્યાસીતિ સ હોવાચ નાહમેતદ્વેદ-
મો યદ્ગોત્રોઽહમસ્મ્યપૃચ્છં માતર૫ સા મા પ્રત્યવ્રવીદ્બ્રહ્મં ચરન્તી-
પરિચરિણી યૌવને ત્વામલભે સાહમેતન્ન વેદ યદ્ગોત્રસ્ત્વમસિ-
જવાલા તુ નામાઽહમસ્મિ સત્યકામો નામ ત્વમસીતિ સોઽહ૫-
સત્યકામો જાવાલોઽસ્મિ મો ઇતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ.—તેના શુરુએ તેને પૂછ્યું કે, હે સોમ્ય ! તારું ગોત્ર શું છે. તેણે ઉત્તર દીધો કે, મારું ગોત્ર શું છે, તે મને ખબર નથી. મેં મારી માતાને તે વાત પૂછી ત્યારે તેણે કહ્યું કે, “ મારી યુવાવસ્થામાં હું ધણું અતિ-થિઓની સેવામાં રોકાવાથી તું કયા ગોત્રનો છે, તે મને ખબર નથી. જખાલા મારું નામ છે તથા સત્યકામ તારું નામ છે. ” આથી હું જખાલાનો પુત્ર સત્યકામ કહેવાઉં છું. ૪

૧૬ હોવાચ નૈતદ્બ્રાહ્મણો વિવ્રવનુમર્દતિ સમિધ૫સોમ્યા-
હરોપયિત્વા નેષ્યે ન સત્યાદગા ઇતિ તમ્મુપનીય કૃશાનામવલાનાં
ચતુઃશતા ગા નિરાકૃત્યોવાચેમાઃસોમ્યાનુસંવ્રજેતિ તા અભિપ્રથા-
પયશ્ચુત્રાચ નાસહસ્રેણાવર્તયેતિ સ હ વર્ષગર્ણં પ્રોત્રાસ તા યદા
સહસ્ર૫ સમ્પેદુઃ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે ગુરુએ તેને કહ્યું કે, બ્રહ્મણ સિવાય ખીણું દોઈ આ પ્રમાણે કહી શકે નહિ તું સત્યને વળગી રહ્યો છે માટે હું તને ઉપવીતાદિ સંસ્કાર કરીશ, માટે તું પ્રથમ કેટલીક સમિધો લઈ આવ. આ પ્રમાણે ઉપનયનાદિ સંસ્કાર કર્યા પછી તેને ચારસો શુષ્ક તથા નળળી પડી ગયલી ગાયો સોંપી અને કહ્યું કે, હે સામ્ય ! તું આ ગાયોની સેવા કરજે. ગાયો દોરવી લઈ જતી વખતે ગુરુએ તેને કહ્યું કે, જ્યાં સૂધી આ ગાયોની સંજ્યા સહસ્રની થશે ત્યાં સૂધી હું આવીશ નહિ. આ રીતે તેણે ઘણો સમય નિર્ગમન કર્યો. આખરે તે ગાયોની સંજ્યા એક સહસ્રની થઈ. ૫

પ્રથમ ખંડ.

સત્યકામમતિ બ્રહ્મના પ્રથમ પાદની ઉક્તિ.

અથ હૈનમૃષમોઽભ્યુવાદ સત્યકામ ર્થે इति भगव इति ह मतिशुश्राव प्राप्ताःसोम्य सहस्रप्स्मः प्रापय न आचार्यकुलम् ।

શબ્દાર્થ—તેને એક સમય બળદે આવી કહ્યું કે, હે સત્યકામ ! ત્યારે તેણે કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! વૃષભે કહ્યું કે, હે સામ્ય ! અમે હવે સહસ્રની સંજ્યાને પામ્યા છીએ. તમે અમને અમારા ગુરુની પાસે હવે લઈ જાઓ. ૧

ब्रह्मणश्च ते पार्दं व्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच पार्ची दिक्कला मतीची दिक्कला दासिणा दिक्कगेदीची दिक्कलैप वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ।।२।।

શબ્દાર્થ—વૃષભે કહ્યું કે હું આપને બ્રહ્મના પાદરિધે વર્ણન કરી બતાવું છું. ત્યારે સત્યકામે કહ્યું કે હે ભગવન્ ! મને વર્ણન કરી બતાવો તો ઘણું સારું. પછી વૃષભે કહ્યું કે, પૂર્વ દિશા એક કલારૂપ છે, પશ્ચિમ દિશા

ખીલ કળારૂપ છે, દક્ષિણ દિશા ત્રીલ કળારૂપ છે તથા ઉત્તર દિશા ચોથી કળારૂપ છે. આ રીતે બ્રહ્મના પાદની ચાર કળાઓ છે. આને પ્રકાશવાન્ કહેવામાં આવે છે. ૨

स य एतमेवं विद्वान्श्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानास्मिँल्लोकं भवति प्रकाशवतो ह लोकाज्जयाति य एतमेवं विद्वान्श्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—પ્રકાશવાન્ તરીકે બ્રહ્મના ચાર કળાવાળા પાદની જે વિદ્વાન્ ઉપાસના કરે છે, તે આ લોક વિશે પ્રકાશવાન્ થાય છે, પ્રકાશવાન્ બ્રહ્મના ચાર કળારૂપ પાદની જે વિદ્વાન્ ઉપાસના કરે છે, તે દેવતા સંબંધી લોકને વિશે જયને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

૫૭૪ ખંડ.

સત્યકામપ્રતિ બ્રહ્મના દ્વિતીયપાદની ઉક્તિ.

અગ્નિષ્ટે પાદં વક્તેતિ સ હ શ્વોભૂતે ગા
તા યત્રાપિ સાયં વમૃતુસ્તત્રાપિમુષસમાધાય ગા ઉપરુધ્ય સપિ
માધાય પશ્ચાદગ્રે: પાદ્ઉપોપવિવેશ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યાર પછી ઋષભે કહ્યું કે, બ્રહ્મના દ્વિતીય પાદનું વર્ણન તમને અગ્નિ દેવ સમજાવશે. પછી ખીલ સવારના ગાયોને લઈ તે ગોવાળ (સત્યકામ) પોતાના ગુરુ પાસે જવા નિકળ્યો. સાયંસમયે તેણે અગ્નિ સજાવ્યો. ગાયોને બરોબર રીતે બોલવી તથા અગ્નિની પાછળ પૂર્વભિમુખે તે બેઠો. ૧

તમાપિરમ્યુવાદ સત્યકામ ૩ શ્વેતિ ભગવ શ્વેતિહ પ્રતિશુશ્રાવશ

શબ્દાર્થ—અગ્નિદેવે તેને ત્રણ વાર કહ્યું, હે સત્યકામ ! ત્યારે સત્યકામે કહ્યું કે, આપની શી આજ્ઞા છે તે, હે ભગવન્ ! મને કહો. ૨

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य चतुष्फलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवानाम् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—હે સૌમ્ય ! હું તને બ્રહ્મના દ્વિતીય પાદનું વર્ણન કહી સંભળાવીશ. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! મને કૃપા કરી સંભળાવો. પછી અગ્નિદેવે તેને કહ્યું કે, પૃથ્વી એક કળારૂપ છે, અંતરીક્ષ બીજી કળારૂપ છે, સ્વર્ગ ત્રીજી કળારૂપ છે તથા સમુદ્ર ચોથી કળારૂપ છે. આ ચાર કળાઓરૂપ હે સૌમ્ય ! બ્રહ્મનો દ્વિતીય પાદ છે, જે અનંતવાન્ કહેવામાં આવે છે. ૩

स य एतम्वं विद्वाश्चतुष्फलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानासिंहलोके भवत्यनन्तवनो ह लोकाञ्जपति य एवमेव विद्वाश्चतुष्फलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—અનંતવાન્ તરીકે બ્રહ્મના ચાર કળારૂપ દ્વિતીય પાદની જે વિદ્વાન્ ઉપાસના કરે છે, તે આ જગતમાં અનંતવાન્ થાય છે, અનંતવાન્ તરીકે બ્રહ્મના આ પાદનું જે વિદ્વાન્ પૂજન કરે છે, તે સર્વ અનંતવાન્ લોકના પર જયને મેળવે છે. ૪

સપ્તમ ખંડ.

સત્યકામપ્રતિ બ્રહ્મના તૃતીયપાદની ઉક્તિ.

हस्सस्ते पादं वक्तेति सह श्वोभूते गा अभिमस्थापयाञ्च वरता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य सभिभूमाधाय पश्चादग्नेः माहूउपोषविवेश ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—પછી વૃષભે કહ્યું કે બ્રહ્મના તૃતીય પાદ વિશે તમને સૂર્યનારાયણ સમજાવશે. બીજે સવારે પાછા તે પોતાના ગુરુગૃહ તરફ જવા નિકળ્યો. પછી સાયં સંધ્યાનો સમય થયો ત્યારે તેણે અગ્નિ સળગાવ્યો તથા ગાયોની સારી રીતે વ્યવસ્થા કર્યા પછી સમિધ લઈ પૂર્વ-ભિમુખે અગ્નિની પાછળ બેઠો. ૧

તં ૧ હૃમ ઉપ નિપત્યામ્યુવાદ સત્યકામ૩ इति भगव इति
इ प्रतिशुश्राव ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—સૂર્યનારાયણ તેની સમીપ આવ્યા તથા તેને કહેવા લાગ્યા કે, હે સત્યકામ ! ત્યારે સત્યકામે કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! આપ કૃપા કરી મને બ્રહ્મના તૃતીય પાદ-વિશે ઉપદેશ કરો. ૨

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति
तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विश्व-कलैष वै
सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मानाम ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—સૂર્યનારાયણે કહ્યું કે, હું તને બ્રહ્મના તૃ-તીય પાદનું વર્ણન કહી સંભળાવીશ. સત્યકામે કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! આપ કૃપા કરી ઉપદેશ કરો તો સારું. સૂર્ય ભગવાને કહ્યું કે, અગ્નિ એક કલારૂપ છે, સૂર્ય દ્વિતીય કલારૂપ છે, ચંદ્ર તૃતીય કલારૂપ છે અને ત્રિધૃત ચતુર્થ કલારૂપ છે. આ રીતે બ્રહ્મની જ્યોતિષ્માન્ નામની તૃતીય પાદની ચાર કલાઓ છે. ૩

स य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्यु
पास्ते ज्योतिष्पानस्मिल्लोके भवति ज्योतिष्पतो ह लोकाञ्जयति
य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्तेष

શબ્દાર્થ—જ્યોતિષ્માન્ તરીકે બ્રહ્મની ચાર કલારૂપ તૃતીય પાદની જે વિદ્વાન્ ઉપાસના કરે છે, તે આ જગ-તમાં જ્યોતિષ્માન્ થાય છે. બ્રહ્મના તૃતીય પાદનું જ્યો-

તિષ્માન્ તરીકે જે વિદ્વાન્ ઉપાસના કરે છે, તે જ્યોતિષ્માન્ લોકનાપર જ્યને મેળવે છે અર્થાત્ તેનો વંશ કદી નાશને પામતો નથી. ૮

અષ્ટમ ખંડ.

સત્યકામપ્રતિ બ્રહ્મના ચતુર્થ પાદની ઉક્તિ.

મદ્ગુપ્તે પાદં વક્તેતિ સ હ શ્વોમૂતે ગા અભિપ્રસ્થાપયાશ્ચકાર
સા યત્રાપિ સાર્યં વમૃવુસ્તત્રાગ્નિમુપસમાધાય ગા ઉપરુદ્ય સમિષ-
માદાય પશ્વાદમેઃ માહ્નુગોપત્રિવેશ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી વૃષભે કહ્યું કે, બ્રહ્મના ચોથા પાદનું વર્ણન તમને મદ્ગુ (માણુદેવતા) કરશે. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તે પોતાના ગુરુગૃહ તરફ જવા નિકળ્યો અને ત્યારે સાયં સંધ્યાનો સમય થયો ત્યારે તેણે અગ્નિને પ્રકટ કર્યો તથા ગાયોની સારી રીતે વ્યવસ્થા કર્યા પછી અગ્નિવિશે સમિધાદિ મૂંડી અગ્નેની પાછળ પૂર્વાભિમુખે તે બેઠો. ૧

તં મદ્ગુરુપનિવત્યાશ્ચુવાદ સત્યકામ ઃ इति भगव इति ह
प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જળકૂકડીરૂપ પ્રાણુ તેની સમીપ આબે અને કહ્યું કે, હે સત્યકામ ! ત્યારે તેણે ઉત્તર દીધો કે, હે ભગવન્ ! મને કૃપા કરી બ્રહ્મના ચતુર્થ પાદનું વર્ણન કરો. ૨

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति
सस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैष
वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રાણુ વાયુએ કહ્યું કે, હે સૌમ્ય ! હું તને બ્રહ્મના ચતુર્થ પાદનું શ્રવણ કરાવીશ. સત્યકામે કહ્યું કે કૃપા કરી

હે પ્રભુ ! શ્રવણ કરાવો તો સારું. સત્યકામે ઠહ્યું કે, પ્રાણ પ્રથમ કલા છે, અહ્યુ દ્વિતીય કલા છે, આત્ર તૃતીય કલા છે તથા મન ચતુર્થ કલા છે. આ રીતે પ્રદક્ષની ચાર કલા-ઓ આયતનવાન્ (સ્થાન) રૂપે કહેવાય છે ૩

સ ય ઇતમેવં વિદ્વાશ્ચતુષ્કલં પાદં વ્રદ્ધાણ આયતનવાનિ-
ત્યુપાસ્ત આયતનવાનસ્મિલ્લોકે ભવત્યાયતનવતો હ લોકાઙ્ગયતિ
ય ઇતમેવં વિદ્વાશ્ચતુષ્કલં પાદં વ્રદ્ધાણ આયતનવાનિત્યુપાસ્તે ૪

શબ્દાર્થ--જે વિદ્વાન્ આયતનવાનરૂપે પ્રદક્ષના ચાર કલાવાળા આ પાદત્વં જે પૂજન કરે છે, તે આ લોકાઙ્ગયતિ ઘણાના આશ્રયરૂપ થાય છે જે વિદ્વાન્ આયતનવાનરૂપે પ્રદક્ષના ચાર કલાવાળા આ પાદની ઉપાસના કરે છે, તે આયતનવાન્ (વિશાળ) લોકના પર જયને મેળવે છે ૪

નવમ ખંડ

સત્યકામગું શુરુકૃત વિશે પુનર્ગમન.

પ્રાપ હાચાર્યકુલં તમાચાર્યોઽભ્યુવાદ સત્યકામ ૧ इति
भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ--પછી સત્યકામ પોતાના શુરુકૃત તરફ ગયો. શુરુએ તેને ઠહ્યું કે, હે સત્યકામ ! ત્યારે તેણે ઠહ્યું કે હે ભગવન્ ! ૧

ब्रह्मविदिव वै सौम्य भासि को नु त्वानुशशासेत्यन्ये मनु-
ष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवाश्स्त्वेव मे कामे नृयात् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ--તેના શુરુએ ઠહ્યું કે, હે સૌમ્ય ! જાણે તું બ્રહ્મને ઝાળખતો હોય તે પ્રમાણે તું બોલે છે. આ ઉપદેશ તને કોણે આપ્યો ? તેણે ઠહ્યું કે, મનુષ્યથી ઇતરે અને આ ઉપદેશ આપ્યો છે. ત્યારે શુરુએ ઠહ્યું કે, હું

તારી પાસેથી સાંભળવા ઇચ્છું છું માટે તે ઉપદેશ તું
મને કહી બતાવ ૨

શ્રુતઃ હ્યેવ મે ધમવદ્દશેભ્ય આચાર્યાદૈવ વિદ્યા વિદિતાઃ
સાધિષ્ઠં પ્રાપયતીતિ તસ્મૈ હૈતદેવોવાચાત્ર હ ન કિચ્ચન વીયાયે-
તિ વીયાયેતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ —આપના જેવા આચાર્યો પાસેથી મેં એમ
સાંભળ્યું છે કે, શુરુથી પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન ઉત્તમ હોય છે.
આ રીતે સત્યકામે કાંઇપણ બાબત છોડી દીધા સિવાય—
ખરેખર જરા પણ બાબત મૂકી દીધા વિના ઉપર દર્શાવેલ
સર્વ બાબત પોતાના શુરુને કહી સંભળાવી. ૩

દશમ ખંડ.

ઉપકોશલને અગ્નિએ ઉપદેશેલી બ્રહ્મવિદ્યા.

ઉપકોસલો હ વૈ કામલાયનઃ સત્યકામે જાવાલે વ્રહ્મચ-
ર્યમુવાસ તસ્ય હ દ્વાદશવર્ષાણ્યગ્રીન્ પરિચચાર સ હ સ્માન્યાન્-
ન્તેવાસિનઃ સમાવર્તયસ્તઃ હ સ્મૈવ ન સમાવર્તયાતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ —કમલનો પુત્ર ઉપકોસલ ખરેખર જખા-
લાના પુત્ર સત્યકામ પાસે બ્રહ્મચારી તરીકે રહેવા આવ્યો.
તેણે ખાર વર્ષ પર્યંત તેના અગ્નિની સેવા કરી. શુરુએ
પોતાના સર્વ શિષ્યોને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી, પણ
ઉપકોસલને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી નહિ. ૧

તં જાયોવાચ તપ્તો વ્રહ્મચારી કુશલમગ્રીન્ પરિચચારીન્માઃ
સ્વામયઃ પરિમવોચન્ પ્રવ્રૂહ્યસ્મા ઇતિ તસ્મૈ હાપ્રોચ્યૈવ પ્રવાસા-
શ્ચક્રે ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—શુરુને તેની સ્ત્રી કહેવા લાગ્યાં કે, આ પૂર્ણ બ્રહ્મચારીએ ઘણી સારી રીતે અગ્નિની સેવા કરી છે. અગ્નિદેવ આપને ઠપકો ન આપે, તે પ્રમાણે કરો. તેની જે કામના હોય તે વિશે તેને ઉપદેશ આપો. છતાં શુરુ કાંઈપણ ઉપદેશ આપ્યા વિના પોતે યાત્રાએ નિકળી ગયાં.

स ह व्याधिनाऽनाशितुं दध्रे तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचारिब्रह्मज्ञानं किन्तु नाश्नासीति सहोवाच ब्रह्म इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया व्याधिभिः प्रतिपूर्णाऽस्मि नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—આથી શિષ્ય માનસિક રોગવાળો થયો અને તેણે અનશન વત્ત પાળવા માંડ્યું. શુરુપત્નીએ તેને કહ્યું કે, હે બ્રહ્મચારી ! તું અન્ન લે. તું અન્ન શા સારુ લેતો નથી ? તેણે ઉત્તર દીધો કે, ઘણી ઘણી મારી કામનાઓ છે. હું અનેક પ્રકારની વ્યાધિથી મસ્ત છું અને હું જરા પણ અન્નને લઈ શકીશ નહિ. ૩

अथ हाप्रयः समुदिरे तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारी-
दन्तास्मै प्रब्रवांमति तस्मै होचुः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:—પછી ખરેખર અગ્નિઓએ કહ્યું કે, આ તમ બ્રહ્મચારીએ ઘણી જ સારી રીતે આપણી સેવા કરી છે. આપણે તેની જે કામના છે, તે પૂર્ણ કરીશું અને કહ્યું કે, ૪

प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं
यत्प्राणो ब्रह्म वञ्चतु खञ्चन विजानामीति ते होचुर्यद्वाव
कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणञ्च हास्मै तदाका-
चंचोचुः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રાણ બ્રહ્મ છે, 'ક' બ્રહ્મ છે અને 'ખ' બ્રહ્મ છે. તેણે જવાબ દીધો કે, હું પ્રાણને તો બ્રહ્મરૂપ બાણ છું, પણ 'ક' કે 'ખ'ને બ્રહ્મરૂપ બાણતો નથી. તેઓએ કહ્યું

કે, ખરેખર જે 'ક' છે તે જ 'ખ' રૂપ છે. અને જે 'ખ' છે તે જ 'ક' રૂપ છે. ખરેખર જેતાં તેઓ તેને પ્રાણ તથા અંતરીક્ષ વિશે સમજાવવા લાગ્યા. ૫

ટીકા:—અક્ષરવડે કહેવાયલો આનંદ તેજ 'ખ' રૂપ કહેતાં અંતરીક્ષરૂપ છે. જેમ રક્ત વર્ણવાળી વસ્તુને આસમાની વર્ણ સાથે મિશ્રિત કરવાથી તેની રક્ત વર્ણતાનો નાશ થાય છે તેજ પ્રમાણે 'ખ' ગુણવાચક આનંદ કહેવાથી ઇન્દ્રિયવડે વિષયજન્ય મુખનો આનંદ લેવો નહિ. 'ખ' અક્ષરવડે કહેવાયતું અંતરીક્ષ તેજ 'ક' અક્ષર વડે દર્શાવાયેલ આનંદ છે. આ રીતે આનંદ વાચક અંતરીક્ષ કહેવાથી ખ અક્ષરવડે કેવળ પંચ મહાભૂતના એક ભૂત રૂપ જડાત્મક અંતરીક્ષનો ત્યાગ કરવો.

આ સર્વનું તાત્પર્ય એ થાય છે કે, અંતરીક્ષને વિગે રહેતો આનંદ લેવો, પણ સાંસારીક આનંદ લેવો નહિ અને આનંદના આશ્રયરૂપ અંતરીક્ષ લેવું, પણ પંચ મહાભૂતમાં કહેવાયતું આકાશ લેવું નહિ પણ જે તમે અંતરીક્ષને આનંદના ગુણવાચક કહો અને અંતરીક્ષને વિશેષણ ગણો તો એમ કહેવાય કે, આનંદ અંતરીક્ષ રૂપ છે અને પાછળ રહેલ બામત વ્યર્થ હરે. તેમજ જે તમે એમ કહો કે, કેવળ આકાશ જ આનંદરૂપ છે તો ઉપર દર્શાવેલ બામત ખોટી હરે. હવે વિષયજન્ય મુખ તેમ જ જડાત્મક અંતરીક્ષનો કેવી રીતે ત્યાગ થઈ શકે ? અંતરીક્ષને આનંદનો વિશેષ્ય માનવાથી ઉપર કહેલ જે હેતુઓ શું ત્યાગ નહીં કરી શકાય ? નહીં જ. અંતરીક્ષને આનંદનો વિશેષ્ય માનવાથી અંતરીક્ષ ધ્યેય થઈ શકે. કારણ વિશેષ્યની સાથે સંબંધ ધરાવતા વિશેષણની સત્તા વિશેષ્યથી ઓછી હોય છે. આ કારણથી આનંદને અંતરીક્ષનો વિશેષ્ય માનવાથી આનંદ પણ ધ્યેય થઈ શકશે.

એકાદશ ખંડ.

ઉપકોસલપ્રતિ ગાર્હપત્યાગ્નિવિધા.

अथ ऐनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरक्षमादित्य इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥१॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી ગાહ્યપત્યાગ્નિએ તેને ઉપદેશ દેવા માંડ્યો. તેમણે કહ્યું કે, પૃથ્વી, અગ્નિ, અન્ન અને આદિત્ય મારા દેહો થાય છે. તેમાં આદિત્યવિશે દૃશ્યમાન પુરુષ તે હું છું. ખરેખર હું ચોતે જ છું. ૧

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्पां लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं मुञ्जामोऽस्मि॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જે વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે બાળી તેની ઉપાસના કરે છે, તેનું પાપ નાશ પામ્યા પછી તે અગ્નિ દોકને પામે છે, પૂર્ણ આયુષ્ય લોગવે છે, તે સ્વ તથા પરના ઉપકાર અર્થે તેનું જીવન હોય છે, તથા તેનો વંશ નાશને પામતો નથી. જે આ પ્રમાણે બાળી વિદ્વાન્ ગાહ્યપત્યાગ્નિની ઉપાસના કરે છે, તેનું અમે આ દોક તથા અરવોકવિશે રક્ષણ કરીએ છીએ. ૨

દ્વાદશ ખંડ.

ઉપકોસલ પ્રતિ અન્વાહાર્યપચનવિધા.

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमासि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી અન્વાહાર્યપચન નામના અગ્નિએ તેને ઉપદેશ આપ્યો તથા કહ્યું કે, જળ, દિશાઓ, નક્ષત્રો અને ચંદ્રમા મારાં શરીરો છે. તેમાં ચંદ્રમા વિશે જે જે પુરુષ દેખાય છે, તે હું ચોતે છું—ખરેખર તે હું જ છું. ૧

સ ય એતમેવં વિદ્વાનુપાસ્તેઽપહતે પાપકૃત્યાં લોકીભવતિ
 સર્વમાયુરેતિ જ્યોગ્જીવતિ નાસ્યાવરપુરુષાઃ સ્ત્રીયન્તે ઉપ વયં તં
 મુજ્જામોઽસ્મિન્થ લોકેઽમુષ્મિન્થ ય એતમેવં વિદ્વાનુપાસ્તે ॥૨॥

શબ્દાર્થ—જે વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે જાણી મારી ઉપા-
 સના કરે છે, તે પાપનો નાશ થયા પછી અગ્નિલોકને
 પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં પૂર્ણાયુધ્ય લોગવે છે, સ્વ તથા પરનો
 ઉપકારી થાય છે તથા તેનો વંશ નાશને પ્રાપ્ત થતો નથી.
 જે વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે જાણી અન્વાહાર્ય પચન નામના
 અગ્નિની ઉપાસના કરે છે, તેનું અમે આ લોક તથા પર-
 લોક વિશે રક્ષણ કરીએ છીએ. ૨

ત્રયોદશ ખંડ.

ઉપકોસલ પ્રતિ આહવનીય વિધા.

અથ હૈનમાહવનીયોનુશશાસ પ્રાણ આકાશો દ્યૌર્વિદ્યુદિતિ
 ચ એપ વિદ્યુતિ પુરુષો દૃશ્યતે સોઽહમસ્મિ સ એવાહમસ્મીતિ ॥૧॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી આહવનીય નામના અગ્નિએ
 તેને ઉપદેશ આપ્યો તથા કહ્યું કે, પ્રાણ, આકાશ, સ્વર્ગ
 તથા વિદ્યુત્ મારાં શરીરો છે. તેમાં વિદ્યુત્ વિશે જે 'પુરુષ
 જણાય છે, તે હું' ખોતે છું—ખરેખર તે હું' ખોતે જ છું.

સ ય એતમેવં વિદ્વાનુપાસ્તેઽપહતે પાપકૃત્યાં લોકીભવતિ
 સર્વમાયુરેતિ જ્યોગ્જીવતિ નાસ્યાવરપુરુષાઃ સ્ત્રીયન્તે ઉપ વયં તં
 મુજ્જામોઽસ્મિન્થ લોકેઽમુષ્મિન્થ ય એતમેવં વિદ્વાનુપાસ્તે ॥૨॥

શબ્દાર્થ—જે વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે જાણી તેની ઉપા-
 સના કરે છે, તે પાપનો નાશ કરે છે. તે અગ્નિ લોકને
 પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં પૂર્ણાયુધ્ય લોગવે છે, સ્વ તથા પર-
 પકાર કરતો છતો જીવે છે તથા તેનો વંશ નાશને પ્રાપ્ત
 થતો નથી. જે વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે જાણી તેની ઉપાસના

કરે છે, તેનું અમે આ લોક તથા પરલોક વિશે રક્ષણ કરીએ છીએ. ૨

ચતુર્દશ ખંડ.

ઉપકોસલનો શુરુની સાથે સમાગમ.

તે હોચુરુપકોસલૈષા સોમ્ય તેઽસ્માદ્વિદ્યાત્મવિદ્યા ધાચાર્ય-
સ્તુ તે ગતિં વક્તેત્યાજગમ હાસ્યાચાર્યસ્તમાચાર્યોઽભ્યુવાદોપકો-
સલ ૩ इति ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—આ સર્વ અગ્નિઓએ એકઠા મળી તેને કહ્યું કે, હે સોમ્ય ઉપકોસલ ! અમે તને અમારા પોતાના સંબંધીનું તથા આત્મા સંબંધીનું જ્ઞાન દર્શાવ્યું છે. હવે તારો આચાર્ય તને આ વિદ્યાના ફળનો ઉપદેશ આપશે. ત્યાર પછી થોડે સમયે તેના શુરુ પોતાની યાત્રામાંથી પાછા ફર્યા તથા પોતાના શિષ્યને કહ્યું કે, હે સોમ્ય ! ઉપકોસલ ! ૧

भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद् इव सोम्य ते मुखं
भाति को नु त्वानुशशासेति का नुमानुशिष्याद्भो इति हापेव नि-
ह्रुत इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्यूदे किं नु सोम्य
किञ्च तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—તેણે કહ્યું, હે ભગવન્ ! આચાર્યે કહ્યું, હે જાલ ! તારું મુખ જાણે બ્રહ્મવિદો-બ્રહ્મને ઓળખનારા-ઓની માફક પ્રકાશે છે. તને આ બ્રહ્મનો કેણે ઉપદેશ કર્યો ? આ સમયે જાણે પ્રથમ ગુણ રાખવું હોય, તે પ્રમાણે તેણે કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! મને કેણે (આપના વિના) ઉપદેશ કરવાનું હતું ? આ અગ્નિઓ પ્રથમ અન્યના સરખા હતા. પણ હાલમાં આપને જોઈને જય પામતા

હોય તેમ જોવામાં આવે છે. આ રીતે ઉપદેશલ જાય પામેલા અગ્નિને ઉપદેશરૂપે બતાવવા લાગ્યો. ત્યારે આ-
ચાર્યે કહ્યું કે, હે સોમ્ય ! શું આ અગ્નિઓએ તને ઉપ-
દેશ આપ્યો ? ૨

इदमिति ह प्रतिजज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्नहं
तु ते तदक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन् एवमेवं-
विदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै
होवाच ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—શિષ્યે કહ્યું કે હા, એમ જ છે. ત્યારે
આચાર્યે કહ્યું કે, હે બાલ ! તેઓએ તને લોક સંબં-
ધીનો ઉપદેશ કર્યો છે પણ હું તને બ્રહ્મની બાબતનો
ઉપદેશ કરીશ. જે વિદ્વાન્ આ સમજે છે તેને, કમળના
પત્રપર જળનો સ્પર્શ જેમ જરાપણ થતો નથી, તેમ પાપ
સ્પર્શ કરી શકતું નથી. શિષ્યે કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! આ
બાબતનો આપ મને ઉપદેશ કરશો. ૩

પંચદશી ખંડ.

શુરુએ અચિંરાદિનો આપેલ ઉપદેશ.

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृत-
मभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी
एव गच्छति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ —આચાર્યે કહ્યું; આંખો વિશે જે પુરુષ દેખાય છે
તે ખરેખર આત્મારૂપ છે. તે અમૃતરૂપ, અભયરૂપ તથા બ્રહ્મ-
રૂપ છે. જે કંઈ ધી અથવા જળ તેની પર સિંચન કર-
વામાં આવે છે તે આંખની પાંપણ વિશે ચાલ્યું જાય
છે. પણ તેનો આંખ સાથે સંબંધ રહેતો નથી. ૧

एतच्च संयदाम इत्याचक्षत एतच्च हि सर्वाणि वामान्यभि-
संयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ પુરુષને બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ સંયદામ કરી
કહે છે. સર્વ શુભ કર્મનાં ફળોનો તેને વિશે લય થાય છે.
જે વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે જાણે છે તેની સર્વ શુભ વસ્તુઓનો
તે પુરુષને વિશે લય થાય છે. ૨

टीका:—संयदाम—जोने विशे सर्व उपासवा योग्य कर्मनां
ફળોનો લય થાય છે. ૨

एव उ एव वामनीरेप हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वाणि वा-
मानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—અરે ખરેખર તે એક મહાન્ વામનીરૂપ
છે. કારણ સર્વ પૂજનીય કર્મ ફળોનો તેને વિશે લય થાય
છે. જે વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે સમજે છે, તેનાં સર્વ પૂજનીય
કર્મોનો તેને વિશે લય થાય છે. ૩

एव उ एव वामनीरेप हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु
भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—તે ખરેખર એક જ્ઞામનીરૂપ છે. કારણ
તે સર્વ લોક વિશે પ્રકાશ કરે છે. જે આ પ્રમાણે જાણે
છે તે સર્વ લોકમાં પ્રકાશે છે. ૪

अथ यद् वैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिपमेवाभि-
सम्भवन्त्यर्चिपोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् पडुद-
हेति मासाष्टस्तान्मासेभ्यः संवत्सरश्च संवत्सरादादित्यमादित्या-
जन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—તેની-જ્ઞામનીને ઓળખનારાની કાંઈ મરણ-
ક્રિયા થઈ હોય અથવા ન થઈ હોય, તેમ છતાં તે મરણ
પછી અર્ચિના સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાંથી તે પછી
અહર્ના સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. દિવસના લોકથી તે પક્ષ-

માણના સ્થાનને મેળવે છે. ત્યાંથી તે ષષ્ઠાસ કે જેટલા સમયમાં સૂર્ય ભગવાન્ વિષુવવૃત્તથી ઉત્તર તરફ જાય છે તે સ્થાનને પામે છે. ત્યાંથી તે સંવત્સરના સ્થાનને પામે છે અને ત્યાંથી તે સૂર્ય ભગવાનના સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાંથી તે અંદ્ર લોકવિશે જાય છે તથા ત્યાંથી વિદ્યુત્લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી ત્યાં રહી તે અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકમાં આવી. ૫

સ एनान् ब्रह्म गमयत्येव देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે આને દેવપથ કહેવામાં આવે છે. આ માર્ગનું નામ બ્રહ્મપથ છે. જે આ માર્ગને વિશે જાય છે તેઓ ફરી પાછા ફરતા નથી. ખરેખર પાછા ફરતા નથી, અર્થાત્ આ માનવ ભૂમિપર ફરી આવતા નથી. ૬

ટીકા —“ તે આ અમાનવ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે—” અર્થાત્ તે સત્ય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, જે ગતા, ગત-ન્ય તથા ગમન આ ત્રણેના એકપણાથી ખુલ્લુ દર્શાઈ આવે છે સત્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ વિશે સત્ય લોક આદિ શબ્દો વાપરવા તે અયુક્ત હોવાથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, તે બ્રહ્મ થઈ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે ૧

પોઠશ ખંડ.

યજ્ઞની ઉપાસના.

एष ह वै यज्ञो योऽयं पर्वत एष ह यन्निद ए सर्वं पुनाति यदेष यन्निद सर्वं पुनाति तस्मादेव एव यज्ञस्तस्य मनश्च चाक् च वर्तनी ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર જે વાય છે તે યજ્ઞરૂપ છે. કારણ વાયુ તે સર્વને પવિત્ર કરે છે આ રીતે પવન-વાયુ પવિત્ર

કર્તું હોવાથી તે યજ્ઞરૂપ છે. આ યજ્ઞનો બે ભાગો છે એક મન તથા બીજી વાદ. ૧

તયોરન્યતરાં મનસા સપ્ત સ્કરોતિ વ્રહ્મા વાચા હોતાઽધ્વ યદ્રાતાઽન્યતરાં સ યત્રોપારુતે પ્રાતરનુવાકે પુરા પરિધાનીયાયા વ્રહ્મા વ્યવવદતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—આ બે ભાગોમાંથી પ્રથમ ભાગને વ્રહ્મા* પોતાના મનવડે પવિત્ર કરે છે. દ્વિતીય ભાગને હોતા, અધ્વર્ચુ તથા ઉદ્રાતા પોતાની વાણીવડે પવિત્ર કરે છે. આ વ્રહ્મા જ્યારે પ્રાતઃજાળના શરૂનો પ્રારંભ કર્યા પછી શરૂની અંતિમ ઋચાથી માનપણાનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે, ૨

અન્યતરામેવ વર્તનિં સપ્તસ્કરોતિ હીયતેઽન્યતરા સ યયં કપાદ્વજત્રયો નૈકેન ચક્રેણ વર્તમાનો રિપ્યત્યેવમસ્ય યજ્ઞો રિપ્યતિ યજ્ઞં રિપ્યન્તં યજમાનોઽનુરિપ્યતિ સ ઇષ્ટા પાર્ણિયાન્ ભવતિ ૧

શબ્દાર્થ—હોત્રાદિ બીજા ભાગને—વાગ ભાગને પવિત્ર કરે છે. પણ મનરૂપ ભાગ નાશ પામે છે. આથી થાય છે એમ કે, જેમ એક પગે અપંગ માણસ અથવા એક પેડાવાળો રથ ખોડે રસ્તે જાય છે તેમ આ યજ્ઞ ખોડે થાય છે. આ યજ્ઞનો ખાત થવાથી યજમાનનું પતન થાય છે અને યજમાન આવો યજ્ઞ કરી વધારે પાપવાળો થાય છે. ૩

અથ યત્રોપારુતે પ્રાતરનુવાકેન પુરા પરિધાનીયાયા વ્રહ્મા વ્યવવદત્યુમે એવ વર્તનીં સપ્તસ્કુર્વન્તિ ન હીયતેઽન્યતરા ॥ ૪ ॥

* સોમયજ્ઞ વિશે ચાર મુખ્ય ઋત્વિજો હોય છે આમાંના પ્રથમને વ્રહ્મા કહેવામાં આવે છે. તથા તેનો ધર્મ એ છે કે, યજ્ઞ પર નજર રાખવી તથા બીજા ઋત્વિજોને પોતપોતાના ધર્મ વિશે ઉપદેશ કરવો. બીજો ઋત્વિજ હોતા યજ્ઞ વિશે હવિ હોમે છે તથા ત્રીજો અધ્વર્ચુ ઋગ્વેદના મંત્રોનો પાઠ કરે છે અને ચોથો ઋત્વિજ ઉગ્રતા સામવેદના મંત્રોનું ગાન કરે છે.

તપશ્ચરણ કરવાથી તત્ત્વને જે ચી કાઢ્યું. અગ્નિમાંથી ઋષિ
વેદને, વાયુમાંથી યજુર્વેદને અને આદિત્યમાંથી સામવેદને
જે ચી કાઢ્યો. ૨

સ एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान् प्रा-
बृहद्भूरित्पूरभ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારપછી તેણે આ ત્રણ વિદ્યા સંબંધી
ધ્યાનપૂર્વક તપશ્ચરણ કર્યું તથા તેમ કરવાથી ત્રણ ત-
ત્ત્વને બહાર કાઢ્યાં. ઋગ્વેદમાંથી બૂ, યજુર્વેદમાંથી બુવ અને
સામ વેદમાંથી સ્વ. જે ચી કાઢ્યો. ૩

तद्वृत्तो रिप्येद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादचामेव त-
द्रसेनर्चा वीर्येणर्चा यज्ञस्य विरिष्टसन्दधाति ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ.—આ પ્રમાણે યજ્ઞની ક્રિયામાં ઋગ્વેદના
મંત્રનો ખોટો પ્રયોગ થઈ જાય તો યજ્ઞકર્તાએ ગાર્હ-
પત્યાગ્નિને હવિ આપવું તથા કહેવું કે, આ બૂને સ્વ-
શ્રાદ્ધ થાઓ. જે બ્રહ્મા ઋચાઓ સંબંધી યજ્ઞના ક્ષતનું
સંધાન કરે છે, તે ઋચાઓના રસવડે તથા તેજવડે મં-
ધાન કરે છે. ૪

अथ यदि यजुष्टो रिप्येद्भवः स्वाहेति दक्षिणामौ जुहुया-
द्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टस-
न्दधाति ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—જો કોઈ યજુર્વેદ મંત્રનો ખોટો પ્રયોગ કરે
થઈ જાય તો તેણે દક્ષિણાગ્નિને ણલિ આપવું તથા કહેવું,
આ બુવ સ્વાદ્ધા-બુવને શ્રાદ્ધ થાઓ. જે બ્રહ્મા યજુષ્
સંબંધી યજ્ઞના ક્ષતનું સંધાન કરે છે, તે યજુષ્ના રસવડે
તથા તેજવડે સંધાન કરે છે. ૫

अथ यदि सामतो रिप्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्सा-
म्नांपवे तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टसन्दधाति

શબ્દાર્થ—જે કોઈ સામવેદના મંત્રનો પ્રયોગ ખોટો થાય તો તેણે આહુવનીયાગિનને બલિ આપવો, અને કહેવું કે આ “ સ્વાઃ સ્વાહા—સ્વરને ગ્રાહ્ય થાઓ. ” જે પ્રજ્ઞા સામ સંબંધી યજ્ઞના ક્ષતનું અનુસંધાન કરે છે તે સામના રસવડે તથા તેજવડે સંધાન કરે છે. ૬

તથા લવણેન સુવર્ણસન્દધ્યાત્સુવર્ણેન રજતરજતેન ત્રપુ ત્રપુણા સીસરમીસેન લોહં લોહેન દારુ દારુ ચર્મણા ॥૭॥

શબ્દાર્થ—જેમ લવણ (ટંકણ ખારવડે) સુવર્ણ જોડાય છે, સુવર્ણથી રુપું જોડાય છે, રુપાથી કલક, કલાઈથી સીસુ, સીસાથી લોહ તથા લોહથી કાંઈ તેમજ ચર્મવડે કાંઈ એકબીજા સાથે જોડાઈ શકે છે; ૭

एवमेवां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टमंदधाति भेषजकृतो हवा एष यज्ञो यत्रैवं विद्वद्भा भवति ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ—તે જ પ્રમાણે આ લોકના, આ દેવતાઓના તથા આ ત્રણ વિદ્યાના રસરૂપી તેજવડે યજ્ઞની ન્યૂનતાને પ્રજ્ઞા ધારણ કરે છે. આથી રોગથી દુઃખિતને ઔષધ સારુ કરે છે તેમ પવિત્ર થયેલ તે યજ્ઞ છે કે જે યજ્ઞમાં હોમ પ્રાયશ્ચિત્તના વિધિને બાણનારો પ્રજ્ઞા છે.

एष ह वा उदकप्रवणो यज्ञो यत्रैवं विद्वद्भा भवत्येवं विद्वद्भा वा एषा ब्रह्माणमनु गाया यतोयत आवर्त्तते तत्तद्गच्छति ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ—જે યજ્ઞવિશે પ્રજ્ઞા આ સર્વ જાણે છે, તે ઉત્તર માર્ગ તરફ વળેલો હોય છે. પ્રજ્ઞાજે આ સર્વ વસ્તુને જાણે છે તેના સંબંધમાં નીચે દર્શાવેલ ગાથા કહેવામાં આવી છે—જ્યારે જ્યારે યજ્ઞમાં કાંઈ ન્યૂનાધિકતા થાય છે ત્યારે ત્યારે પ્રજ્ઞાના જ્ઞાનવડે દરેક વસ્તુની ન્યૂનાધિકતાનો નાશ થાય છે. ૯

ટીકા.—આનું તાત્પર્ય એ થાય છે કે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માર્ગે પુરુષ દોરવાય છે. જ્ઞાનીના માર્ગને ઉત્તર માર્ગ કહેવામાં આવે છે તથા જેનું તે તરફ વલણ થાય છે તેને ઉત્તરાદિ માર્ગ ધ્યેયન સુલભ થઈ પડે છે. ૯

માનવો બ્રહ્મવૈક કૃત્વિક્કુરૂનશ્વાઽભિરક્ષત્યેવંવિદ્ વૈ બ્રહ્મા
યજ્ઞં યજમાનઃ સર્વ્યાશ્વાત્વિજોઽભિરક્ષતિ તસ્માદેવંવિદમેવ બ્રહ્મા-
નં કુર્વોત નાનેવંવિદં નાનેવંવિદમ્ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—આ રીતનો માનવ બ્રહ્મા ખરેખર કૃત્વિક
અર્થનું આદિતું રક્ષણ કરે છે. જેમ વીર પુરુષોનું રક્ષણ
પોતાની ધોડીથી થાય છે તેમ આ રીતે સર્વ વસ્તુને સમ્યક્
રીતે જાણનાર બ્રહ્મા યજ્ઞનું, યજ્ઞમાનનું તથા તેમાં રહેલા
સર્વ કૃત્વિજોનું રક્ષણ કરે છે. તેથી ખરેખરી રીતે આ
રીતે સર્વ વસ્તુને સમ્યક્ રીતે જાણનારાને બ્રહ્મા કરવો.
પણ નહિ જાણનારાને બ્રહ્મા કરવો નહિ—અવેતાએ બ્રહ્મા
તરીકેનું પદમહેણ કરવું નહિ. ૧૦

ટીકા.—અહીંના વીર પુરુષોનો આશય એવો છે કે, યજ્ઞને
તથા હિમ્મતમાં ધોડા કરતાં ધોડીઓ ઝેડ હોય છે. યુદ્ધ પ્રસંગે પણ
પોતાના સ્વારના રક્ષણને અર્થે તે પોતાના જીવને પણ જોખમમાં
નાખતાં અચકાતી નથી. આ જ કારણથી મરાયા ધોડેસ્વાર સૈન્ય
ધણુંખરું ધોડીઓનું ખનેણ હતું. ૧૦

પંચમ પ્રપાઠક—પ્રથમ ખંડ.

પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા.

ૐ ॥ યો હ વૈ જ્યેષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ વેદ જ્યેષ્ઠશ્ચ હ વૈ શ્રેષ્ઠશ્ચ
ભવતિ પ્રાણો વાવ જ્યેષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ૐ ! ખરેખર જે જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠને
સમજે છે તે જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ ખને છે. પ્રાણ ખરેખર જ્યેષ્ઠ
તથા શ્રેષ્ઠ છે. ૧

યો હ વૈ વસિષ્ઠં વેદ વસિષ્ઠો હ સ્વાનાં ભવતિ વાગ્વાવ
વસિષ્ઠઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—વસિષ્ઠ-જગતનુ આપરણુ થુ' છે, તે જે
જાણે છે તે આ લોકનો રક્ષક થાય છે વાણી ખરેખર વ-
સિષ્ઠરૂપ છે. ૨

ટીકા—વસિષ્ઠનો અર્થ આ જગતનુ આપરણુ થાય છે. વસુ
એટલે દ્રવ્ય તથા તેમાથી વાસ શબ્દ નીકળ્યો છે જેનો અર્થ દ્રવ્ય-
વાનુ થાય છે વાણીને વસિષ્ઠરૂપ કહેવામા આવી છે, કારણ કે તે
સર્વ વસ્તુને સમજે છે અથવા તો વાણીને દ્રવ્યવાનુ કહેવામા આવે
છે, કારણ વાણીવડે દ્રવ્ય મેળવી શકાય છે ૨

યો હ વૈ પ્રતિષ્ઠાં વેદ પ્રતિ હ તિષ્ઠત્યસ્મિન્થ લોકેઽમુષ્મિ-
ન્થ ચક્ષુર્વાવ પ્રતિષ્ઠા ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—જે પ્રતિષ્ઠા-દૃઢતાને જાણે છે તે આ લોક
તેમજ પરલોક વિશે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે ખરેખર દૃષ્ટિ જ
પ્રતિષ્ઠારૂપ છે ૩

ટીકા—દૃષ્ટિ એ એક મુખ્ય ઇન્દ્રિય છે કે, જેનાવડે સમ
તથા વિષમભૂમિ ઓળખી શકાય છે આ કારણથી દૃષ્ટિને પ્રતિષ્ઠા-
રૂપ કહી છે ૩

યો હ વૈ સમ્પદં વેદ સઽહાસૌ કામાપયન્તે દૈવાથ માતૃ-
તથ ધોત્રં વાવ સમ્પત્ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—જે સંપત્તને ઓળખે છે તે આ લોક તથા
પરલોકવિશે સર્વ કામ્ય વસ્તુને પ્રાપ્ત થાય છે. ખરેખર
ઓત્ર સંપત્તરૂપ છે. ૪

ટીકા—ઓત્રવડે વેદોનું શ્રવણ થાય છે વેદના જ્ઞાનથી માતૃસ
સંપત્તને પ્રાપ્ત થાય છે આથી ઓત્રને સંપત્તરૂપ કહ્યા છે ૪

યોઽહ વા આયતનં વેદાયતનઽહ સ્વાનાં ભવતિ મનો હ
વા આયતનમ્ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—જે આયતનને—આશ્રયને જાળમે છે, તે ખરેખર પોતાના લોકના આયતનરૂપ થાય છે. મન ખરેખર આયતનરૂપ છે. ૫

ટીકા:—કારણ કે મન સર્વ જ્ઞાનનું આશ્રયસ્થાન કહેવાય છે. ૫

अथ ह प्राणा अहश्चेत्यसि व्यूदिरैऽहश्चेयानस्म्यहश्चेयान्-
जस्पीति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—એક વખત આ સર્વ ઇન્દ્રિયો માંડોમાંડે પોત પોતાની શ્રેષ્ઠતા માટે લડવા લાગી. આ દરેક જ્યેષ્ઠ કહ્યું કે, હું મોટી છું—હું સુખ્ય છું. ૬

ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरः एत्योचुर्भगवन् को नः श्रेष्ठ इति तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापिप्रतरामिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યાર પછી આ સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતાના પિતારૂપ પ્રજાપતિ પાસે ગઈ અને કહ્યું, હે ભગવન્ ! અમારામાં કોણ સુખ્ય છે. ત્યારે પ્રજાપતિ બોલ્યા કે, તમારામાંથી જે ઇન્દ્રિયના નિર્ગમનથી શરીર શમરૂપ અસ્પૃશ્ય જેવું થઈ રહે, તે ઇન્દ્રિય સુખ્ય છે. ૭

सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथम-
शक्तर्त्ते मज्जीवितुमिति यथा कला अवदन्तः प्राणान्तः प्राणेन
पश्यन्तश्चक्षुषा गृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश
हे वाक् ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યારે પ્રથમ વાણી શરીરમાંથી બહાર નિકળી. તે એક વર્ષની સુદૃઢ પછી પાછી ફરી અને બીજી ઇન્દ્રિયોને કહ્યું કે, તમે મારો વિયોગ કેવી રીતે સહન કરી શક્યાં, ત્યારે બીજી ઇન્દ્રિયોએ ઉત્તર આપ્યો કે, જેમ નહિ બોલી શકતો એક મૂઝો માણસ પોતાના માથાને

લીધે શ્વાસ લે છે, પોતાનાં ચક્ષુવડે જોઈ શકે છે, પોતાના શ્રોત્રવડે સાંભળી શકે છે (આ પ્રમાણે બીજી ઇન્દ્રિયોના કહેવાથી નિરભિમાની એવી) વાણીએ પાછું પોતાનું સ્થાન શરીરવિશે લીધું. ૮

चक्षुर्होचक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशक्तं मे मज्जीवितुमिति यथाञ्ज्या अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविशेश ह चक्षुः ॥९॥

શબ્દાર્થ.—(વાણીએ આ રીતનું અભિમાન છોડ્યા પછી) ખરેખર દૃષ્ટિએ શરીરનો ત્યાગ કર્યો. તે એક વર્ષ પછી પાછી ફરી અને બીજી ઇન્દ્રિયોને પૂછ્યું કે, તમે મારો વિયોગ કેવી રીતે સહન કરી શક્યાં? ત્યારે બીજી ઇન્દ્રિયોએ ઉત્તર આપ્યો કે, જેમ નહિ દેખતો એવો એક અંધ પુરુષ પોતાના આણુવડે શ્વાસ લે છે, પોતાની વાગિન્દ્રિયની સહાયતાથી જોઈ શકે છે, પોતાના શ્રોત્રવડે સાંભળી શકે છે અને પોતાના મનવડે વિચાર કરી શકે છે. (આ રીતે બીજી બધી ઇન્દ્રિયોના કહેવાથી નિરભિમાની એવી:ચક્ષુ ઇન્દ્રિયે પોતાનું સ્થાન પાછું શ્રદ્ધા કર્યું.) ૯

19 श्रोत्रहोचक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशक्तं मे मज्जीवितुमिति यथा वधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविशेश ह श्रोत्रम् ॥१०॥

શબ્દાર્થ.—(આ રીતે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનું અભિમાન ઉતર્યો પછી) ખરેખર શ્રવણેન્દ્રિયે શરીરમાંથી પ્રયાણ કર્યું. તે વર્ષની મુદત પછી પાછી ફરી તથા બીજી ઇન્દ્રિયોને પૂછ્યું કે, તમે સર્વે ઇન્દ્રિયો મારો વિયોગ કેવી રીતે સહન કરી શક્યાં? તેઓએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, નહિ સાંભળી શ-

કતો એવો એક બધિર પુરુષ પોતાની પ્રાણેન્દ્રિયવડે શ્વાસ લઈ શકે છે, વાગિન્દ્રિયવડે બોલી શકે છે, ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે જોઈ શકે છે તથા મન ઇન્દ્રિયવડે વિચાર કરી શકે છે. (આ રીતે બીજી ઇન્દ્રિયોના કહેવાથી નિરભિમાની થઈ) શ્રવણેન્દ્રિયે 'પાણુ' પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું. ૧૦

મનો દોષક્રામ તત્સંવત્સરં પ્રોપ્ય પર્યેત્યોવાચ કથમશક્તર્તે ।
મજ્જીવિતુમિતિ યથા વાક્ષા અમનસઃ પ્રાણન્તઃ પ્રાણેન વદન્તો
વાચા પશ્યન્તશ્ચક્ષુષા શૃણ્વન્તઃશ્રોત્રેણૈવમિતિ પ્રવિવેશ હ મનઃ॥૧૧॥

શબ્દાર્થઃ—(આ રીતે શ્રવણેન્દ્રિયનું અભિમાન ઉતર્યા પછી) ખરેખર મન ઇન્દ્રિયે શરીરમાંથી પ્રયાણ કર્યું. તે વર્ષની મુદત પછી 'પાણુ' કર્યું તથા બીજી ઇન્દ્રિયોને 'પૂછ્યું' કે તમે સર્વ ઇન્દ્રિયો મારો વિયોગ કેવી રીતે સહન કરી શક્યાં? મન શક્તિ રહિત એવું એક નાનું બાળક પોતાની પ્રાણુ ઇન્દ્રિયવડે શ્વાસ લે છે, વાગિન્દ્રિયવડે બોલી શકે છે, ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી જોઈ શકે છે તથા શ્રવણેન્દ્રિયવડે સાંભળી શકે છે. (આ પ્રમાણે બીજી ઇન્દ્રિયોના કહેવાથી નિરભિમાની થઈ) મન ઇન્દ્રિયે પણ પોતાનું સ્થાન 'પાણુ' ગ્રહણ કર્યું. ૧૧

अथ ह प्राण उच्चिक्रमिष्यन्तस यथा सुहयः पद्भ्यांशंशंकून
सांखिदेदेवमितरान् प्राणान् समाखिदत्त॥૧૨॥
ત્વન્નઃ શ્રેષ્ઠોઽસિ મોત્ક્રમીરિતિ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થઃ—(આ રીતે બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયોનું વારા ફરતી પ્રયાણ થઈ રહ્યા પછી) પ્રાણુ ઇન્દ્રિયે ખરેખર બહાર નિકળવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો અને તેના બહાર નિકળવાના પ્રથમ પ્રયત્નની અંદરજ જેમ એક મોટા અશ્વને ચાણુકવડે મારવાથી, તે, 'ખુંટીઓ' કે જેને તેના પગો બાંધવામાં આવેલા હોય છે તેને તેની જગાએથી ઉખેડી કાઢે છે, તેમ બીજી બધી સર્વ ઇન્દ્રિયોને બહાર

કહાડી નાંખી, ખીજ ઇન્દ્રિયો ત્યાર પછી પ્રાણ ઇન્દ્રિય, પાસે આવી કહેવા લાગી કે, હે ભગવન્! આપ આપના સ્થાન વિષે જ રહો. તમે અમારા સર્વ કરતાં મહાન્ બળવાન્ છો. અમે પ્રાર્થનાપૂર્વક કહીએ છીએ કે, આપ નિર્ગમન મા કરો. ૧૨

अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं मतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्मतिष्ठाऽसीति.

ત્યાર પછી વાગિન્દ્રિય ખરેખર પ્રાણ પાસે આવી કહેવા લાગી કે, સર્વ વસ્તુને વસિષ્ઠ આવરણ કરવાનો શુભ ને હું શ્રદ્ધા કરું છું, તે આપની સત્તાને લીધેજ છે. પછી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયે આવી કહેવા માંડ્યું કે, પ્રતિષ્ઠાપણનો શુભ ને મારેવિશે છે, તે આપની સત્તાથી જ છે. ૧૩

अथ हैनद्रोत्रमुवाच यदहं सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति॥१४॥

શબ્દાર્થ—પછી ધ્રુવેન્દ્રિયે આવી કહેવા માંડ્યું કે, સંપત્તિપણનો શુભ ને મારે વિશે છે, તે પણ આપની સત્તાથી જ છે. ઉઘટે મને આવી કહ્યું કે, આ મનનપણનો શુભ ને મારેવિશે છે તે આપની સત્તાથી જ છે. ૧૪

न वै वाचो न चक्षुःपि न श्रोत्राणि न मनस्वीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येतानि सर्वाणि भवति ॥१५॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર વાણી, ચક્ષુ, શ્રોત્ર અથવા તો મન કાંઈપણ કરવા શક્તિમાન નથી. તેઓ કેવળ નામનાં જ છે. એ બધાના ધર્મો પ્રાણને અધીન છે તથા તે સર્વ ધર્મો પ્રાણરહેજ ઉત્પત્ત થાય છે

દ્વિતીય ખંડ.

પ્રાણના અન્ન વસ્ત્રની ઉપાસનો.

સ હોવાચ કિં મેડન્નં ભવિષ્યતીતિ ચત્કિશ્ચિદિદમા શ્વભ્ય
આ શકુનિભ્ય ઇતિ હોચુસ્તદ્વા એતદન સ્યાન્નામનો હ વૈ નામ-
પ્રત્યક્ષં ન હ વા એવંચિદિ કિશ્ચ નાનન્નં ભવતીતિ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—ત્યાર પછી ખરેખર પ્રાણે પૂછયું કે અન્ન-
રૂપે શું થશે ? ત્યારે બીજી ઇન્દ્રિયોએ ઉત્તર આપ્યો કે,
કુતરા તથા પક્ષીઆદિનું જે અન્ન છે તે આપને માટે
યોગ્ય અન્ન છે. આ કારણથી જ ખરેખર સર્વ ખાધ
વસ્તુઓ અન્નને (પ્રાણને) અર્થે છે. આથી પ્રાણનું અન્ન
એવું પ્રત્યક્ષ નામ છે. જે આ પ્રમાણે બાણ છે તેવાને
અનન્ન-અભક્ષ્ય ખોરાક કાંઈ પણ રહેતો નથી. ૧

સ હોવાચ કિં મે વાસો ભવિષ્યતીત્યાપ ઇતિ હોચુસ્તસ્માદ્વા
એતદભિષ્યન્તઃપુરસ્તાચોપરિષ્ટાચન્દ્રિ:પરિદધતિ લમ્બુકો હ વાસો
ભવત્યનન્નો હ ભવતિ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—પછી પ્રાણે પૂછયું કે, મારું વાસ-વસ્ત્ર શું
થશે ? ત્યારે તેઓએ ઉત્તર આપ્યો કે, જળ આપનું
વસ્ત્ર થશે. આથી લોકો પોતાના ભોજનના આદિ તથા
અંત સમયે જળને પ્રથમ ગ્રહણ કરે છે. તે પોતાનું વસ્ત્ર-
રૂપ જળ હમેશા મેળવે છે. તે કદી નન્ન રહેતો નથી. ૨

ટીકા—સગવળ શંકરના મત પ્રમાણે એનો ભાવાર્થ એ થાય
છે કે મનુષ્ય ભોજન લેતા પહેલાં તેમજ લઈ રહ્યા પછી જળનું
આયમન લે છે. પણ જળનું પાન કરવું તે ધોવાને આ બાબત લાગુ
પડતી નથી.

તદ્દૈતત્સત્યકામો જવાલો ગોશ્રુતયે વૈયાઘ્રપદ્યાયોક્ત્વોવાચ
યદ્યપ્યેનચ્છુલ્કાય સ્યાણવે દ્રૂયાજ્ઞાયેરન્નેવાસ્મિજ્ઞાત્વાઃ પ્રરોહેયુઃ
પલાશનીતિ ॥૩॥

શબ્દાર્થ — જખાલાના પુત્ર સત્યકામે વૈયાઘ્રપાદના પુત્ર ગોધુતિને ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યા પછી કહ્યું કે, જો તું વૃક્ષના શુષ્ક સ્કંધને પણ આ વાર્તા સમજાવીશ તો તેને પણ નવી શાખાઓ તથા પર્ણો ઉત્પન્ન થશે. ૪

अथ यदि महस्त्रिगमिषेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्यां रात्रौ सव्वौषधस्य मन्यं दधिमधुनोरुषमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पातमवनयेत् ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ — જો કોઈ મહાન્ થવાની ઇચ્છા રાખે તો હોય તે તેણે અમાવાસ્યાને દિવસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી, પૃથ્વીમાની રાત્રી વિશે (નગરમાં અથવા નગરની આસપાસ મળી શકે એવી) ઠાંગર આદિ અન્નના છાલા કાઢી નાંખી તેને દહી તથા મધ સાથે તે અગ્નિને કાસાના પનાવેલ પાત્રમાં છુંદવું. પછી એક શુચિના પ્રમાણમાં લઈ ધીને અગ્નિ વિશે આહુતિ આપવી તથા તે વખતે કહેવું કે, આ આહુતિ જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠને સ્વાહા-ગ્રાહ્ય થાઓ. પછી શુચિમાં જે ઠાંઇ આગળ પાછળ બાકી રહ્યું હોય, તેને જે પાત્રમાં મધ એકઠું કર્યું હોય તેમાં નાખવું. ૪

वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये साम्पातमवनयेत्सम्पदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पातमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पानमवनयेत् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—પછી અગ્નિને વિશે ધીનો હોમ કરીથી કરવો, તથા તે આપતી વખતે કહેવું કે, આ આહુતિ વશિષ્ઠને સ્વાહા-ગ્રાહ્ય થાઓ. પછી શુચિ વિશે આગળ પાછળ રહેલ હોય તેને હવિના પાત્ર વિશે પાછું નાંખી દેવું. ત્યાર પછી ફરી ધૃતની શુચિવડે અગ્નિ વિશે આહુતિ આપવી તથા આપતી વખતે કહેવું કે, આ પ્રતિષ્ઠાને

સ્વાહા-ગ્રાહ્ય થાઓ. આપ્યા પછી શુચિને વળગી રહેલ ધૂત હવિના પાત્રમાં પાણું નાંખી દેવું અને ફરી ધૂતની અગ્નિ વિશે શુચિવડે આહુતિ આપવી તથા કહેવું કે આ સંપતને સ્વાહા-ગ્રાહ્ય થાઓ, ફરી ચોંટી રહેલને હવિના પાત્રમાં એકકું કરવું તથા ફરી ધૂતની અગ્નિ વિશે આહુતિ આપવી તથા આપતાં કહેવું કે, આ આહુતિ આપતનને સ્વાહા-ગ્રાહ્ય થાઓ. પછી શુચિમાં વિટાયેલ મૂળ મંથ પાત્રમાં એકકું કરવું. ૫

अथ प्रतिसृप्याञ्जलौ मन्थमाघाय जपत्यमो नामास्य मा हि ते सर्वमिदं स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठ्यं राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदं सर्वमसानीति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—અને પછી અગ્નિ સમક્ષ આવી રહેલ સર્વ હવિ પોતાના બે હસ્ત વિશે લઈ તેણે આસ્તેથી નીચે પ્રમાણે કહેવું કે, આપનું નામ અમ કહેવાય છે. આ સર્વ આપને આધીન છે. આપ જ્યેષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ, સર્વના રાજા પ્રભુ-રૂપ છો. આ રીતે અમ રૂપ એવા તમે મને જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ ણનાવો મને રાજ્ય તથા આધિપત્ય પ્રાપ્ત કરાવો. હું સર્વરૂપ થઈશ ૬

अथ स्वस्वेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितुर्वृणीमहे इत्याचामति वयं देवस्य भोजनमित्याचामति श्रेष्ठं सर्वधातममित्याचामति तुरं भगव्य धीमहीति सर्वं पिबति ॥ ७ ॥ निर्णिज्य कक्षं चमसं वा पश्चादग्नेः सांविशति चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचयमोऽप्रसाहः ॥ यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात्

શબ્દાર્થ—પછી ખરેખર મંત્રના એક પાદવડે મંથના એક એક પાદનું ગ્રહણ કરવું. “તત્સવિતુર્વૃણીમહે સૂર્યનાં મથરૂપી લોજનની અમે માંગણી કરીએ છીએ. એ

પદવડે પ્રથમ ભક્ષણ કરવું. 'વયં દેવસ્ય મોક્ષનં અમે દેવના સોજનને માગીએ છીએ. આ પાદવડે બીજીવાર ભક્ષણ કરવું. 'દ્યેષ્ટં સર્વઘાતમમ્ સોજન એક તથા રાજને ધારણ કરવા-યોગ્ય છે, એમ કહી ત્રીજીવાર ભક્ષણ કરવું. તુરમગસ્ય ધી-મહિ સૂર્યના સ્વરૂપનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ, આ ચોથું ચરણ કહી કાંસ્ય પાત્રમાં જે કાંઈ રહેલું હોય તે સર્વ ધોઈને પી જવું. પછી આચમન કરી અગ્નિના પશ્ચિમ ભા-ગમાં મૃગચર્મપર અથવા જમીનપર બોદ્યા ચાદ્યા વિના સૂઈ જવું તથા ચિત્તને નિયમમાં રાખી સૂવું, જેથી કાંઈ સ્વપ્ન આવે નહિ આ અવસ્થામાં તેને જો સ્ત્રીનું સ્વપ્ન આવે તો તેનો યજ્ઞ સિદ્ધ થયો છે.

તદેષ શ્લોકો યદા કર્મસુ કામ્યેષુ સ્ત્રિપૃસ્વમેષુ પદ્યતિ સમૃદ્ધિં તત્ર જાનીયાત્તસ્મિન્સ્વપ્નનિર્દર્શને તસ્મિન્સ્વપ્નનિર્દર્શને ૧

શબ્દાર્થ—આ જ કારણથી નીચેનો શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે કે, જ્યારે યજ્ઞ કરવાના પ્રસંગની અંદર કર્તા સ્વપ્ન વિશે કેટલાક કામ્ય કર્મો વિશે સ્ત્રીઓને જુવે તો તેણે ખરેખર આ સ્વપ્ન પરથી ખાત્રી રાખવી કે, તેની ક્રિયા ક્ષણકાલી નીવડી છે.

તૃતીય ખંડ

પૃથ્વાગ્નિરિશે ચેતકેતુ આદિનો સંવાદ.

શ્વેતકેતુર્હારણેયઃ પજ્જાલાનાઃ સમિત્તિમેયાય તૃહ મવાહ-
નો જૈવાલિસ્વાચ કુમારાનુ ત્વાગ્નિપત્તિતેત્યનુ હિ મગવ ઇતિ ?

શબ્દાર્થ—એક સમયને વિશે ખરેખર અરુણિ ઋ-
ષિનો પૌત્ર શ્વેતકેતુ નામે પાંચાલ દેશના રાજાની સભા
વિશે ગયો. ત્યાં જીજ્ઞાસુના પુત્ર પ્રવાહણ નામના રાજાએ
તેને પૂછ્યું કે, હે કુમાર ! તારા પિતાએ તેને કાંઈ ઉપ-

દેશ દીધો છે કે? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, હે ભગવન્ !
મારા પિતાએ મને ઉપદેશ આપ્યો છે. ૧

वेत्थ यदितोऽधि मजाः प्रयन्तीति न भगव इति वेत्थ
यथा पुनरावर्त्तन्ता ३ इति न भगव इति वेत्थ पथोर्देवयानस्य
पितृयाणस्य च व्यावर्त्त ना ३ इति न भगव इति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે જ્યારે રાજાએ પૂછ્યું કે, મનુષ્યો
આ પૃથ્વીમાંથી નિકળ્યા પછી કયા સ્થળને વિશે જાણ છે
તે શું તું જાણે છે? એવું કહેતું એ જવાબ દીધો કે હે ભગવન્ !
હું તે કંઈ જાણતો નથી. ત્યારે રાજાએ ખીજે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે,
તેઓ (મનુષ્યો) કેવી રીતે પાછા ફરે છે તે તું જાણે છે?
ત્યારે તે બાળકે ઉત્તર દીધો કે, હે ભગવન્ ! તે હું કંઈ
જાણતો નથી. રાજાએ તેને વળી ખીજે પ્રશ્ન એ પૂછ્યો
કે, કયાં આગળથી દેવયાન તથા પિતૃયાન માર્ગો વિભક્ત
થાય છે, તે શું તું જાણે છે? તેણે કહ્યું કે, એ વાતની
પણ મને જરા ખબર નથી. ૨

वेत्थ यथासौ लंको न सम्पूर्यता ३ इति न भगव इति
वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भ-
गव इति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—એવો પ્રશ્ન રાજાએ તેને એ પૂછ્યો કે,
મરણ પછી મનુષ્યો ખીજા લોક વિશે જાણ છે તો તે ખીજે
લોક ભરાઈ કેમ નથી જતો, તે શું તું જાણે છે? તે બાળકે
કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! હું તે નથી જાણતો. પાંચમો પ્રશ્ન
એ પૂછ્યો કે, જળ અર્થાત્ અગ્નિહોત્રના પયોધૃતાદિ પાં-
ચમી આહુતિ પુરુષરૂપ કહેવામાં આવે છે, તેનું શું કારણ
છે તે શું તું જાણે છે? તેણે ઉત્તર દીધો કે હે ભગવન્ !
તે હું કંઈ જાણતો નથી. ૩

अयानु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात् कथ
न्पोऽनुशिष्टो दृशीतेति स हायस्तः पितुरर्द्धमेयाय तद्दोवाचाऽन-
नुशिष्य वाव किल पा भगवानब्रवीदनु त्वाशिषमिति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે, એમ કેમ કહેવાઈ શકે, કે તું તારા પિતા તરફથી ઉપદેશને પ્રાપ્ત થયો ? જે પ્રશ્નો મેં તને પૂછ્યા તે જ્યારે તું જાણતો નથી ત્યારે તારાથી એમ કેમ કહેવાઈ શકે કે, તેણે મને ઉપદેશ દીધો છે ? ખિન્ન બદને તે જાણક પોતાના પિતાની પાસે ગયો અને કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! આપે મને ઉપદેશ આપ્યા વિના એમ કેમ કહ્યું કે, મેં તને સર્વ ઉપદેશ આપ્યો છે.

પશ્ચ મા રાજન્યવન્તુઃ પ્રશ્નાનપ્રાક્ષીત્તેષાં નૈકચ્ચનાશવં વિવે-
ક્તુમિતિ સ હોવાચ યથા મા ત્વં તદૈતાનવદો યથાહમેષાં નૈકચ્ચન
વેદ યદ્યહમિમાનવોદિષ્યં કથં તે નાવક્ષ્યમિતિ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ — તે દુષ્ટ રાજાએ મને પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા અને હું તેમાંના એક પ્રશ્નનો પણ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. ત્યારે તેના પિતાએ કહ્યું કે, તે મને જે પ્રશ્નો કહ્યા, તેમાંના એકનો પણ ઉત્તર હું જાણતો નથી. જો તે પ્રશ્નોની મને ખબર હોત તો હું તને શામાટે નહિ શીખવત ?

સ હ ગૌતમો રાક્ષોર્દ્વમેયાય તસ્મૈ હ પ્રાપ્તાર્હાશ્ચકાર સ
હ પ્રાતઃ સભાગ *ઉદેયાય તૃહોવાચ માનુપસ્ય ભગવન્ ગૌતમ
વિત્તસ્ય વરં વૃણીયા ઇતિ સ હોવાચ તવૈવ રાજન્ માનુપ વિત્તં
યામેવ કુમારસ્યાન્તે વાચમભાપથાસ્તામેવ મે બ્રૂહીતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે પછી ગૌતમ ગોત્રનો સ્વેતકેતુનો પિતા જૈબલિ રાજાના સ્થાન ઉપર ગયો. તેના આગમનથી રાજાએ તેનો અતિથિસત્કાર કર્યો. પ્રાતઃકાળે ગૌતમ તે નૃપની સભાવિશે ગયો. રાજાએ ત્યાં તેને પૂછ્યું કે, હે ગૌતમ ! સાંસારિક વસ્તુઓમાં જેને તું સૌથી ઉત્તમ ધારતો હોય તે તું મારી પાસે માગ. ત્યારે ગૌતમે ઉત્તર દીધો કે, સર્વ સાંસારિક વિષયો આપની પાસેજ રહેવા દો. (તે વિશે હું આપને કાંઈ પૂછવા માગતો નથી.) હે રાજન્ ! આપે મારા પુત્રને જે પ્રશ્નો પૂછ્યા, તે વિશે આપ મને સમજાવો.

* સમાગતો અર્થ રાજાની સભા અથવા પૂજ્ય એવો થાય છે.

સ હ કુચ્છ્રીવમૂલ તં હ ચિરં વસેત્યાજ્ઞાપયાશ્ચકાર તં
 હોવાચ યથા મા ત્વં ગૌતમાઽવદો યથેયં ન પ્રાક્ ત્વતઃ પુરા
 વિદ્યા વ્રહ્મણાન્ ગચ્છતિ તસ્માદ્ સર્વેષુ લોકેષુ ક્ષત્રસ્યૈવ પ્રશા-
 સનમભૂદિતિ તસ્મૈ હોવાચ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ — અથમ તો રાજા જરા ખિન્ન થયો તથા કહ્યું
 કે, એ બાબતનો નિર્ણય કરવા લાખા સમય સૂધી તું અહીં
 રહે પણ પાછું (મનમાં કાંઈ વિચાર આવી જવાથી) કહ્યું
 કે જ્યારે તમે આ પ્રમાણે મને પ્રશ્ન પૂછાછો તથા પૂર્વના
 કોઈ પણ બ્રાહ્મણ આ વિદ્યા જાણતા નથી, આથી જગત્
 વિશે સર્વ જાતિના લોકોમાંથી ક્ષત્રિયને જ પોતાની પ્રજાને
 ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર છે પછી તેણે નીચે પ્રમાણે
 કહેવા *માડ્યું

ટીકા:—રાજા અથમ તો ખિન્ન થયો, તેનું કારણ એ હતું કે,
 અથમ તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, આવું પવિત્ર જ્ઞાન બ્રાહ્મણને
 કેવી રીતે જણાવી શકું પણ પાછો તેના મનમાં એવો
 વિચાર આવ્યો કે, કોઈએ અનુગ્રહની આકાંક્ષા રાખી હોય
 તો તેને તે બાબતની ના કહેવી એ યોગ્ય નહિ ગણાય આજ
 કારણથી અથમ આ બાબત સમજાવવામાં તેણે ચોખ્ખી ના પાડી
 તથા પાછળથી જરા આનાકાની કાઢી આ રીતે પોતાના શુન્દહાની
 માફી માગવા માટે તેણે તેને કહ્યું કે, જો કે સઘળી વિદ્યાઓ આ
 બ્રહ્મણે આધીન છે, છતાં 'તમે મને આ નિપયને સમજાવો' એમ
 પ્રશ્ન પૂછી તમે તમારા જ્ઞાન વિશે ન્યૂનતા દર્શાવી છે, તો હું તમને
 જે કહું તે તમે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો આ બધા પરથી સ્પષ્ટ રીતે
 જણાઈ આવે છે કે, બ્રાહ્મણો અથમ આ બાબત વિશે જરાપણ
 જાણતા નહતા, તેમજ તેઓને બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધી કોઈ પણ ઉપદેશ
 કોઈ તરફથી મળ્યો નહતો. માત્ર આ બ્રહ્મજ્ઞાનના જ્ઞાતા કેવળ પ
 હેલા ક્ષત્રિયો જ હતા પછી વશ પરપરા બ્રાહ્મણોએ અત્યાર સુધી
 આ બ્રહ્મજ્ઞાનનું રક્ષણ કરી રાખ્યું છે. હું તમને તેનો હાન ઉપ
 દેશ કહું છું તથા હવે પછી આ જ્ઞાન બ્રાહ્મણોની સાથેજ રહેશે ધારો
 કે ત્રણ હજાર વર્ષ કરતા પણ વધારે વર્ષ સુધી હિંદુના પવિત્ર પુ-

સ્તકોના રક્ષણ કર્તાબ્રાહ્મણોજ કહેવાય છે, છતાં છંદોગ્ય ઉપનિષદમાં દર્શાવાયેલ આ મંત્રથી બ્રાહ્મણની સત્તાને જરા લાંછન લગાડે એવું છે. આ શ્લોકપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે કે, બ્રાહ્મણો પ્રથમ વેદમાં દર્શાવાયેલ કર્મ તથા યજ્ઞને વિશે આસક્ત હતા, પણ તેઓ બ્રહ્મજ્ઞાનથી વિમુખ હતા. કારણ મત્ર વર્ણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, બ્રાહ્મણો કેવળ એક સતને અગ્નિ, યમ આદિ બહુ-રૂપે ગણતા હતા.

एकसत् विद्या बहुधा वदन्त गग्नि यम मातरिष्वान माहु

ચતુર્થ ખંડ.

સ્વર્ગલોક રૂપ અગ્નિવિદ્યા.

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो
ध्रुमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે ગૌતમ ! અરેખર સ્વર્ગ લોક આહુત્ય-નિધિ. અગ્નિરૂપ છે. આ અગ્નિના આદિત્ય દેવ સમિત્ રૂપ છે, રશ્મિઓ ધ્રુમરૂપ છે, દિવસ અર્ચિરૂપ છે. ચંદ્રમા અંગારા રૂપ છે અને નક્ષત્રો તણખારૂપ છે, એમ ચિંતન કરવું. ૧

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धा जुहति तस्या आहुतेः सोमो
राजा सम्भवति ॥ ૨

શબ્દાર્થ—આ અગ્નિદેવ વિશે દેવો શ્રદ્ધા યુક્ત થઈ આહુતિ આપે છે, જે આહુતિમાંથી * સોમરાજ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

ટીકા—શંકર ભગવાનના મત પ્રમાણે દેવ કહેવાથી મનુષ્યની ચક્ષુ, શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયો લેવી તથા સોમરાજ કહેવાથી યજ્ઞમાન તથા યજ્ઞના કર્તા મૃત્યુ થવાપછી જે સ્વરૂપને મહણ કરે છે તે સ્વરૂપ લેવું ૨

* ચોથો, પાંચમો, છઠો, સાતમો, આઠમો અને નવમો ખંડ સંપૂર્ણ થઈ શકે છે.

પંચમ ખંડ.

પર્જન્ય રૂપ અગ્નિવિધા.

પર્જન્યો ઘાવ ગૌતમાગ્નિસ્તસ્ય વાયુરેવ સમિદભ્રં ધ્રુમો
વિદ્યુર્દર્ચિરશનિરજ્જારા હાદુનયો વિસ્ફુલિજ્જાઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થ—હે ગૌતમ ! પર્જન્ય ખરેખર અગ્નિરૂપ છે પવન તેના સમિતરૂપ છે, અથ્થ ધ્રુમરૂપ છે, વિદ્યુત્ અર્ચિરૂપ છે, મેઘ ધનુષ અંગારારૂપ છે તથા અગ્નિનું ગમન કરવું તે તેના તણખાઓ રૂપ છે. ૧

તસ્મિન્નૈત-સ્મિન્નેશૌ દેવાઃ સોમ-રાજનં જુહતિ તસ્યા
આહુતેર્વર્ષ-સમ્ભવતિ ॥૨॥

ટીકાઃ—શંકર લગવાનના મત પ્રમાણે નૈન્ય શબ્દવડે વરસાદના અધિગતા દેવ લેવો, જેને પુરાણમાં ધન્વદેવ કહે છે.

શબ્દાર્થ—આ અગ્નિદેવ વિશે દેવો સોમ રાજાને હાવ તરીકે આપે છે, જેથી પર્જન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

ષષ્ઠ ખંડ.

પૃથ્વીરૂપ અગ્નિવિધા.

પૃથિવી ઘાવ ગૌતમાગ્નિસ્તસ્યાઃ સંવત્સર એવ સમિદાકાશો
ધ્રુમો રાત્રિરર્ચિર્દિશોઽજ્જારા અવાન્તરાદિશો વિસ્ફુલિજ્જાઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—હે ગૌતમ ! પૃથ્વી ખરેખર અગ્નિરૂપ છે, સંવત્સર તેના સમિત રૂપ છે, અંતરીક્ષ ધ્રુમરૂપ છે, રાત્રિ અર્ચિરૂપ છે, દિશાઓ અંગારારૂપ છે તથા ખૂણાઓ તણખા રૂપ છે. ૧

તસ્મિન્નેતાસ્મિન્નશૌ દેવા વર્ષં જુહતિ તસ્યા આહુતેરન્ન-
સમ્ભવતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—આ અગ્નિ દેવવિશે દેવો વરસાદને હાવ તરીકે આપે છે, જેથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

સપ્તમ ખંડ.

પુરુષરૂપ અગ્નિવિદ્યા.

પુરુષો વાવ ગૌતમાગ્નિસ્તસ્ય વાગેવ સમિત્પ્રાણો ધૂમો જિહ્વા-
ર્ચિચક્ષુરક્ષારાઃ શ્રોત્રં વિસ્ફુલ્લિક્ષ્ણાઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—હે ગૌતમ ! પુરુષ અરેખર અગ્નિરૂપ છે, આ અગ્નિને વાણી સમિતરૂપ છે, શ્વાસ ધૂમરૂપ છે, જિહ્વા અર્ચિરૂપ છે, ચક્ષુ અંગારારૂપ છે અને શ્રોત્ર તણખા-
રૂપ છે. ૧

તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્રાં દેવા અન્નં જુહતિ તસ્યા આહુતે રેતઃ
સમ્ભવતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—આ અગ્નિદેવવિશે દેવો અન્નને હવિ તરીકે
આપે છે, જેથી રેત-વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

અષ્ટમ ખંડ.

યોપિતરૂપ અગ્નિવિદ્યા.

યોપા વાવ ગૌતમાગ્નિસ્તસ્યા ઉપસ્ય ઇવ સમિષ્ઠુપમન્નયતે
સ ધૂમો યોનિર્ચર્ચિર્યદન્તઃ કરોતિ તેઽક્ષારા અમિનન્દા વિસ્ફુ-
લ્લિક્ષ્ણાઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—હે ગૌતમ ! શ્રી અરેખર અગ્નિરૂપ છે, તેનો ઉપસ્ય ભાગ સમિતરૂપ છે, તેનો સંલોગ અર્થે સંકેત ધૂમરૂપ છે, યોનિ અર્ચિરૂપ છે, સ્પર્શ અંગારારૂપ છે તથા આનંદ તણખારૂપ છે. ૧

તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્રાં દેવા રેતો જુહતિ તસ્યા આહુતેર્ગર્ભઃ
સમ્ભવતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—આ અગ્નિદેવવિશે દેવો જે રેતને રેડે છે, તેથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

નવમ ખંડ.

ગમનાદિરૂપ જીવનો જન્મનાશ.

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स
उत्स्वावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाय जायते ॥

શબ્દાર્થ—આ રીતનો પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર છે. પાંચમા હવિનું જળ પુરુષરૂપ કહેવાય છે. તેનું કારણ એ કે, દશ-માસ પર્યંત તે હવિ ગર્ભવિશે રહી પુરુષરૂપે તેનો જન્મ થાય છે. ૧

ટીકા—જીવન—યાવદાયુષમ્—પોતાના આગલા જન્મમાં કે-રાયેલ કર્મને લીધે તેનું આજન્મ વિશે નિર્માણ થયેલ આયુષ્ય, આ-લોક અર્થાત્ તેનાં સારાં યા નરસાં કર્મોનાં ફળવડે સુખદુઃખાદિ આ-ગળથી નિર્માણ થાય છે તે સ્થાન. સાર એ છે કે ઉપર દર્શાવેલ અગ્નિઓને વિશે ઉપર કહેલ હવિ આપવાથી તેના જન્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૧)

स जातो यावदायुषं जीवति तं मेतं दिष्टमितोऽग्नय एव
हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જન્મ થયા પછી તેના જીવનનો નિ-ર્માણ થયેલા સમય સૂધી તે જીવે છે. તેના મરણ પછી અગ્ને તેનું આ લોકમાંથી ગમન થયા પછી તેના શળને તેના પુત્રો અગ્નિસમીપ દાહ અર્થે લઇ જાય છે, કે જેમાંથી તે આગ્યો હતો તથા પોતાનો જન્મ લીધો હતો.

દશમ ખંડ.

અધિકારીને ત્રણ માર્ગની પ્રાપ્તિ.

તથા इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चि-
पमभिसम्भवन्त्यर्चिपोऽहरह आर्प्यमाणपक्षमाप्यमाणपक्षाद्यान् प
बुद्बुदेति मासास्तान् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—આ ઉત્પન્ન થયેલ માણસોમાંથી જે મૂળ
સ્વરૂપને જાણે છે તથા જેઓ અરણ્ય વિશે શ્રદ્ધા પુર-
સર તપની ઉપાસના કરે છે, તેઓ મરણ પછી અર્ચિ-
રાદિ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે અહર-હિવસના લોક-
વિશે જાય છે, ત્યાંથી તે શુકલ પક્ષના લોકવિશે જાય છે.
ત્યાંથી તે પશુ માસના લોક વિશે જાય છે કે જે સમયે
સૂર્ય ઉત્તરાયણની અંદર હોય છે. ૧

ટીકા—પ્રથમ પ્રશ્ન એ પૂછવામાં આવ્યો હતો કે, આ પૃ-
થ્વીપરથી મનુષ્ય કયા સ્થળ વિશે જાય છે ? આ પ્રશ્નનો પ્રતિ-
ઉત્તર આમાં આપવામાં આવ્યો છે “આ ઉત્પન્ન થયેલા માણસો-
માંથી” આ વચનથી આ લોક વિશે રહેનારા પુરુષો લેવા અથવા
આ બાનતનો અભ્યાસ કરનારો જેઓનો ધર્મ છે એવા ગૃહસ્થા-
શ્રમીઓ લેવા. જેઓ આને જાણે છે અર્થાત્ જેઓને પચ્ચાગ્નિવિશે
ખબર છે. આકાશ આદિ કેટલાએક અગ્નિઓમાંથી તેઓનો જન્મ
થાય છે, તેઓ અગ્નિરૂપ છે તથા પચ્ચાગ્નિરૂપ તેઓનો આત્મા છે.
‘જેઓ આને જાણે છે’ આ વચન પરથી એમ કેવી રીતે કહેવાઈ
ગયું કે ‘જેઓ’ સંપ્રદવડે ગૃહસ્થાશ્રમીઓ જ લેવા તથા ખીજા
કોઈ નહિ ? આનું કારણ એટલું જ કે આના પછી તુરતજ એમ
કહેવામાં આવ્યું છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમીઓ કે જેઓ આ જાણતા નથી
પણ જેઓ યજ્ઞ કરવા વિશે, તડાગાદિ આરામો બંધાવવા વિશે
તથા દાન વિતેજ આસક્ત હોય છે, તેઓ ધુમાદિ માર્ગવડે
ચંદ્ર લોકને પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ જેઓ ઋષિ તથા સાધુઓની
માફક અરણ્યવિશેજ રહે છે, તથા જેઓ શ્રદ્ધા અને તપ-

વડે પોતાનાં ધાર્મિક કાર્યો કરે છે, તેઓ અર્ચિરાદિ માર્ગવડે જાય છે. આ મંત્ર વિશે જેઓ પચાગ્નિના જ્ઞાતા છે એવા ગૃહસ્થાન્ત્રીઓ વિશે કહ્યું છે. પચાગ્નિના જ્ઞાતા ગૃહસ્થાન્ત્રીઓ તેમજ અરણ્યવિશે રહેનારા ઋષિઓને અમૃતત્વ તથા ઉર્ધ્વ લોક વિશે ગમન એક સરખા જ છે જો આ પ્રમાણે માનીએ તો ઋષિઓને અરણ્ય વિશે સંપાદન કરવાનું જ્ઞાન વ્યર્થ કરે વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, યજ્ઞમાન તેમજ અગ્ની ઋષિઓ તે પ્રકારના અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થતા નથી. તેમજ જેઓ તેને (અહને) ઓળખતા નથી, તેઓને અમૃતત્વની અદર દેવ આશ્રય આપતા નથી. આ જાને વાક્યોમાં ઉપર કહેલી બાબતના કરતા વિરુદ્ધતા લાગે છે, પણ તેમ નથી કારણ આગળ જે અમૃતત્વ મળવા સબધીની વાત કહી, તે વચનવડે પૃથ્વીના લય સધીજ રહેનાર અમૃતત્વ લેવું પુણ્યોમાં પણ કહ્યું છે કે, અમૃતત્વ શબ્દવડે પૃથ્વી પ્રથમ સધીને સમય. યજ્ઞમાન તેમજ અગ્ની ઋષિઓ તે પ્રકારના અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થતા નથી તથા જેઓ તેને ઓળખતા નથી તેઓને અમૃતત્વની બાબતમાં દેવ આશ્રય આપતા નથી. આ બે વાક્યોમાં કહેવાયેલ અમૃતત્વ લેવું. આમ કહેવાથી ઉપરના સાથે વિરુદ્ધતા આવશે નહિ આ રથને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેઓ આ ક્ષણે સગર જગત વિશે પાછા ન ફરે, આ વાક્ય પરથી એમ જણાય છે કે તેમાં તદન અનાવૃત્તિ દર્શાવી નથી કારણ તદન અનાવૃત્તિ દર્શાવી હોય તો એમજ કહેવામાં આવે કે તેઓ કદી પાછા ફરતા જ નથી

ધ્વિર સત્ત્વ છે, તે અદ્વિતીયરૂપ જ આ રીતે જેઓ જાણે છે, તેઓને કદી પણ અર્ચિરાદિ માર્ગવિશે જતું પડતું નથી ધણે દેહાણે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, આવા મનુષ્યો અહરૂપ બની યજ્ઞને પ્રાપ્ત થાય છે

તેઓ સર્વમય થઈને રહે છે, તેઓના પ્રાણો છૂટા પડતા નથી તથા તેઓનો આ જન્મતવિશે જ દેવલાવમાં લય પ્રાપ્ત થાય છે. આવા છવન્મુક્તના પ્રાણો આત્માને અનુસરે છે. આ પરથી ખુલ્લું જણાઈ આવે છે કે, આત્માનું નિર્ગમન થાય છે, પણ તેમાં એવી શંકા ન કરવી કે, પ્રાણો આત્માથી વિલક્ષ્ય થાય છે. કોઈ એમ ધારે કે, મોક્ષર્થીના માર્ગ બીજા લોકના માર્ગ કરતાં બિન્ન હોવાથી

તેઓના પ્રાણો આત્મા સાથે સંલગ્ન હોય વા નહિ હોય. જે પ્રાણો આત્માથી વિભક્ત કહીએ તો તેમાં એક દોષ એ આવે છે કે, કેવળ આત્માને ગતિ અથવા જીવત્વ હોતું નથી. કારણ આત્મા નિરાકાર તથા સર્વવ્યાપક છે. પ્રાણોની આત્મા સાથે સંલગ્નતા હોય તો જ અગ્નિના તણુખાની માફક તેનું ચૈતન્યત્વ સભવે છે. આ કારણથી આત્માની વિભક્ત દશામાં તેને ગતિ અથવા જીવત્વ આદિ સભવી શકતાં નથી.

કોઈએ એમ ન ધારવું કે, સત્નો એક ભાગતેમથી છૂટા પડી જીવાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે ફરી સત્માં પ્રવેશ કરે છે. કારણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, સત્ વિભાગ ગદિત, નિષ્કર્મી તથા શાતશ્પ છે. આ સચુણુ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનાર સુષુમ્ના નાડીવડે અર્ચિ ગદિ કે ધૂમાદિ માર્ગવડે અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે આ અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અમૃતત્વ આત્મિક તથા અનાવૃત્તિવાળું નથી ત્યાં બ્રહ્મ લોક વિશે તેઓને રહેવા માટે એક નગર છે તથા સતત આનંદવર્ધક એક સરોવર છે આ બધા પરથી એમ અપ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે કે, જે ગૃહસ્થાશ્રમીઓ પચાશિને જ્વજ્જુનારા હોય છે તેઓ, વાનપ્રસ્થ ધર્મને પાળનારા અરણ્યવાસી જનો તેમજ પરિવ્રાજકો કે જેઓ પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે વ્યાવનારા હોય છે તથા જેઓ તપવડે તથા શાસ્ત્રની આજ્ઞાને અનુસાર જાનિદાન વિગરે અર્પણ કરે છે. વળી જેઓ સત્ય હિરણ્ય ગર્ભ-બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તેઓ અર્ચિરાદિ માર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે અર્ચિના અધિવાતા દેવલોકને પામે છે તેમજ તેઓ ઉપર કહેવ જીજ્ઞ લોકને પામે છે. પણ જેઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારા હોય છે, તેઓને કૃણ તરીકે એકદમ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

માસેભ્યઃ સંવત્સરઃ સંવત્સરાદાદિત્યમાદિત્યાચ્ચન્દ્રમસં ચ-
ન્દ્રમસો વિશુતં તત્પુરુષો માનવઃ સ एनां ब्रह्म गमयत्येव देवया-
नः पन्था इति ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ — પછી તે વર્ષ લોકને વિશે જાય છે, ત્યાંથી તે સૂર્ય લોકને પામે છે, ત્યાંથી ચંદ્ર લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાંથી વિદ્યુલ્લોકને વિશે જાય છે, ત્યાંથી તેને કોઈ અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકને વિશે લઈ જાય છે. આ માર્ગને દેવયાન માર્ગ કહેવામાં આવે છે. ૨

અથ ય ઇમે ગ્રામ ઇષ્ટાપૂર્વે દત્તમિત્યુપાસતે તે ધૂમમભિસમ્ભ-
વન્તિ ધૂમાદ્રાત્રિ રાત્રેરપરપક્ષમપરપક્ષાઘાન્યદક્ષિણૈતિ માસાશ્સ્તા-
નૈત સંવત્સરમભિમાપ્નુવન્તિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—હવે જે ગ્રામવાસી જનો ઇષ્ટ-યજ્ઞ કરવા
વડે, પૂર્ત-વાપી, કૃષ, તકાગ આગ્રમાદિ ગાંધાવવાવડે તથા
દત્ત-યજ્ઞવેદની બહારના ભાગમાં દાનાદિ ધાર્મિક કાર્યો
કરે છે, તેઓ મરણ પછી ધૂમલોકને પ્રાપ્ત થાય છે, ધૂમ-
લોકમાંથી તેઓ રાત્રિલોક વિશે જાય છે, રાત્રિ લોકમાંથી
તેઓ કૃષ્ણ પક્ષ લોક વિશે જાય છે. આ કૃષ્ણ પક્ષ લોક-
માંથી તેઓ પાદુમાસિક દક્ષિણાયન સૂર્ય લોકને મેળવે
છે. આ દક્ષિણાયન લોકમાંથી તેઓ વર્ષ લોકને પામતા નથી. ૩

માસેભ્યઃ પિતૃલોકં પિતૃઽકાકોદાકાશમાકાશચન્દ્રમસમેપ
સોમો રાજા તદેવાનામન્તં તં દેવા મસ્યન્તિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—પણ માસમાંથી તેઓ પિતૃલોકને પ્રાપ્ત
થાય છે. આ પિતૃલોકમાંથી તેઓ અંતરીક્ષ લોકને મેળવે
છે અને અંતરીક્ષ લોકમાંથી તેઓ ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થાય
છે. આ ચંદ્રનો રાજા સોમ છે. ત્યાં તેઓ દેવોના અન્નરૂપે
બને છે તથા દેવો તેઓને ભક્ષણ કરેછે. ૪

ટીકા:—ચંદ્ર દેવોનું અન્ન કહેવાય છે. જેઓ ચંદ્ર લોકને
પ્રાપ્ત થાય છે તેઓ ચંદ્રનો એક ભાગ થવાથી દેવોના અન્ન તરીકે
વપરાય છે. આ રીતે ક્રિયા કરવાથી મનુષ્યો દેવોનું અન્ન થઈ પડ્યા
હોય તો તો આ ક્રિયાઓ કેવળ દુઃખરૂપ કહેવાય, પણ તેમ નથી.
અહીં અન્ન શબ્દવડે તેઓ દેવોના આશ્રયી કહેવાય છે. અર્થાત્
તેઓ દેવોના સ્ત્રીઓ, ચાકરો અથવા પશુઓ બને છે. અન્ન એટલે
ચાકર છે તે નીચેના વચનથી પ્રમાણભૂત થાય છે. કારણ સ્ત્રીયઃ
અન્નમ્-સ્ત્રીઓ ચાકરરૂપ છે, પશવઃ અન્નમ્-પશુઓ ચાકરરૂપ છે.
વિશ અન્નમ્ રાક્ષામ્-વૈશ્ય રાજના ચાકરરૂપ છે. આ રીતે સ્ત્રીઓ
ચાકરો તથા પશુઓ બીજાઓના સુખને અર્થે નિર્માણ થયેલા કહે-
વાવા જનાં તેઓ પોતેપોતાના સુખથી રહિત હોતા નથી. આ

પ્રમાણે યજ્ઞમાનો પણ દેવોના સુખને અર્થે નિર્માણ થયેલ હતા ; તેઓ પોતે સુખથી રહિત હોતા નથી.

તસ્મિન્પાવત્સમ્પાતમુષિત્વાડ્યૈતમેવાધ્વાનં પુનર્નિવર્તન્તે યથે-
તમાકાશમાકાશાદ્વાયં વાયુર્ભૂત્વા ધૂમો ભવતિ ધૂમો મૂત્વાડમ્નં
ભવતિ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ —ત્યારપછી તેઓના કર્મોની અસર પડોયે
છે, તેટલો સમય ત્યાં અંદ્રમંડળમાં રહ્યા પછી, તેઓ નીચે
કહેવાયેલ માર્ગે રહીને પાછા આવે છે—ત્યાંથી તેઓ આ-
કાશને પામે છે. આકાશથી વાયુને પામે છે, વાયુને
પામ્યા પછી તેઓ ધૂમરૂપ થાય છે, અને ધૂમરૂપ થયા
પછી તેઓ અબ્રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫

અમ્નં મૂત્વા મેઘો ભવતિ મેઘો મૂત્વા પ્રવર્ષતિ ત્ત્વં ઇહ વ્રી-
હિયવા ઓષધિવનસ્પતયસ્તિલમાપા इति जायन्तेऽतो वै खलु
दुर्निष्पતરं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्ભૂય एव
ભવતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ —અબ્રને પ્રાપ્ત થયા પછી તેઓ મેઘરૂપને
પામે છે, તથા મેઘને પામ્યાપછી તેઓ વરસે છે. વરસાદને
પામ્યા પછી તેઓ વ્રીહિ, યવ, ઓષધિ, વનસ્પતિ,
તિલ તથા અપ આદિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આમાથી—આ
યોનિમાંથી તેઓનું અવતરણ અર્થાત્ નીચે ઉતરવું થતું
નથી. જે આ વ્રીહિ આદિ ઓષધિ ખાય તથા રેત-
વીર્યનું સિંચન કરે છે, તે બહુરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. ૬

તદ્ ઇહ રમણીયચરણા અમ્વાશો હ યત્તે રમણીયાં યોનિ-
માપયેરન્ વ્રાહ્મણયોનિં વા ક્ષત્રિયયોનિં વા વૈશ્યયોનિં વાય ય
ઇહ કપૂયચરણા અમ્વાશો હ યત્તે કપૂયાં યોનિમાપયેરન્ શ્વયો-
નિં વા સૂકરયોનિં વા ચાળ્ડાલયોનિં વા ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ —આમાથી જેનું વર્તન સારું હોય છે તે
જલદી કોઈ રમણીય યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે,—જેમકે વ્રાહ્મણ,

ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય. તેમ જેનું વર્તન દુરાચારી હોય તે કોઈ અધમ યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે;—જેમકે શ્યામ શૂદ્ર કે ચાંડાલ યોનિને પામે છે.

अथैतयोः पर्योर्न क्तरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदा-
तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व त्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ
लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जगुप्सेत तदेव श्लोकः ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ—જેઓ આ બે માર્ગમાંના કોઈ પણ માર્ગને પ્રાપ્ત થતા નથી, તેઓ અનેક જન્મ લેવાવાળા ક્ષુદ્રજાતુ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે તથા જલદી મૃત્યુને પામે છે. આ તૃતીય સ્થાન કહેવાય છે. આ કારણથી મનુષ્ય જે સ્થાનને મરણપછી પ્રાપ્ત થાય છે, તે સ્થાન ભરાઈ જતું નથી અને આ કારણને લીધેજ સંચારી જીવનની નિંદા કરવામાં આવી છે. આ સ્થળે એક શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે કે,

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पित्रश्च गुरोस्तत्पमावसन् ब्रह्माहा-
चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरस्तैरिति ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રાદાણ છતાં સુવર્ણનો ચોર, સુરા પીનાર, દારૂડીઓ, ગુરુના ખીછાના પર ગમન કરનાર તથા પ્રાદાણની હત્યા કરનાર મહાન્ નિંદા કહેવાય ॥ તથા તેમનું પતન થાય છે તથા પાંચમો તેવાઓ સાથે સંસર્ગ રાખે છે તેમની પણ તેવીજ કથા પ્રાપ્ત થાય છે. ૯

अथ ह य एतानेवं पञ्चाशीन् वेद न सह तैरप्याचरन् पा-
प्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं
वेद ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ.—જે આ રીતે પંચાગ્નિને બાણે છે તે જોકે આવા નિંદાપુરુષોની સંજતિ કરે છે, છતાં તેઓ પાપવિશે લિપ્ત થતા નથી. જે આ પંચાગ્નિને બાણે છે, તે ખરેખર શુદ્ધ તથા પૂત બને છે તથા પુણ્ય લોકરૂપ થાય છે.

એકાદશ ખંડ.

ઉદાલકાદિ તથા અશ્વપતિનો સવાદ.

પ્રાચીનશાલ ઔપમન્યવઃ સત્યયજ્ઞઃ પૌલુપિરિન્દ્રગુપ્તો માહ-
વૈયો જનઃ શાર્કરાક્ષ્યો બુદિલ આશ્વતરાશ્વિસ્તે દૈતે મહાશાલા
મહાશ્રોત્રિયા સમેત્ય મામાસાશ્વરુઃ કો નુ આત્મા કિં વ્રહ્મેતિ ?

શબ્દાર્થ—ઉપામન્યુનો પુત્ર પ્રાચીન શાલ, પુલુપનો
પુત્ર સત્યયજ્ઞ, શાલવનો પુત્ર ઇન્દ્રધુમ્ન, શાર્કરાક્ષનો પુત્ર
જન તથા અશ્વતરાશ્વિનો પુત્ર બુદિલ, મહાન ગૃહસ્થાશ્ર-
મીઓ તથા શ્રોત્રિયો અર્થાત્ વેદવેતાઓ હતા. તેઓ એક
વેળા એકઠા મળ્યા તથા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આત્મા
શું છે તથા બ્રહ્મ એ શું છે ? ૧

તે હ સમ્પાદયાશ્વકુરુદાલકા વૈ ભગવન્તોઽયમારુણઃ સમ્પ-
તીમમાત્માનં વૈશ્વાનરમધ્યેતિ ત્વં હન્તાભ્યાગચ્છમેતિ ત્વં હાભ્યા-
જગમુઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—આ બાળતનુ કાંઈ પણ નિરાકરણ નહિ
કરી શકેવાથી) તેઓએ અરુણીના પુત્ર ઉદાલક જેણે હ-
મણ્યાં થોડાક સમય પરજ વૈશ્વાનર આત્માવિશે જ્ઞાન મેળ-
વ્યું હતું, તેની પાસે જવા નિશ્ચય કર્યો. ત્યારપછી તેઓ
તેની પાસે ગયા.

સ હ સમ્પાદયાશ્વકાર પ્રક્ષ્યન્તિ મામિમે મહાશાલા મહા-
શ્રોત્રિયાસ્તેભ્યો ન સર્વમિવ પ્રતિપત્સ્યે હન્તાહમન્યમભ્યનુશા-
સાનીતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—અરેખર ઉદાલકે પોતાના મન સાથે નિ-
શ્ચય કર્યો કે, આ મહાન ગૃહસ્થાશ્રમીઓ તથા શ્રોત્રિયો
મને (આત્માવિશે) પૂછશે, પણ હું તેમના સર્વ પ્રશ્નોનું
સમાધાન કરવા શક્તિમાન નથી, માટે તેમને હું એક-
બીજા શરુ પાસે મોકલું. ૩

તાન્ દોવાચાશ્વપતિર્વં મગવન્તોઽયં કેકેયઃ સમ્પત્તીમમાત્માનં
વૈશ્વાનરમધ્યેતિ તૅ દન્તાભ્યાગચ્છામેતિ તૅ દ્વાભ્યાજમ્નુઃ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—તેણે તેઓને કહ્યું કે, હે ભગવન્તો ! તમે
સર્વે કેકયના પુત્ર અશ્વપતિ કે જેણે વૈશ્વાનર આત્માવિશે
અધ્યયન કર્યું છે તેની પાસે જાઓ. પછી ખરેખર તેની
પાસે તેઓ ગયા. ૪

તેભ્યો હ પ્રાપ્તેભ્યઃ પૃથગર્હાણિ કારયાશ્ચકાર મ હ પ્રાતઃ
સહ્નિહાન ઉવાચ નમે સ્તેનો જનપદે ન કદર્મો ન મદ્યપો નાના-
હિતાગ્નિનોવિદ્વાન્ન સ્વૈરિ સ્વૈરિણી કુતો યદ્યમાણોર્વં મગવન્તોઽહમ-
સ્મિ યાવદેકૈકસ્મા ક્ષત્તિવે ધનં દાસ્યામિ તાવદ્ભગવન્ત્યો દા-
સ્યામિ વસન્તુ મે મગવન્ત્વેતિ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—તેણે પોતાના ભૃત્યવર્ગવડે તેઓનું સારી
રીતે આહરાતિથ્ય કર્યું. બીજી સવારના અશ્વપતિ શયનનો
ત્યાગ કરી તેઓની પાસે જાઓ તથા (અતિથિતરીકે)
તેમને કેટલુંક દ્રવ્ય આપવા માંડ્યું તથા તે લેવા માટે
ધણા આશ્રહ કર્યો. પણ તેઓએ તે લેવા ના પાડી.
(પછી અશ્વપતિના મનમાં એમ આવ્યું કે, મેં એમનો
અપરાધ કર્યો છે એમ જાણી) તેણે કહ્યું કે, મારા રા-
જ્યમાં કોઈ સ્તેન નથી, કોઈ કદરી-દરિદ્રી નથી, દારુ
પીનારા નથી, આહિતાગ્નિ-ગૃહસ્થાશ્રમીએ રાખવા યોગ્ય
અગ્નિ વિનાના નથી, કોઈ અવિદ્વાન્-અનધિકારી નથી,
કોઈ વ્યભિચારી નથી, તેમજ કોઈ વ્યભિચારિણી નથી.
(અને દ્રવ્ય આપવા માંડ્યું તે લેવાની તમોએ ના પાડી,
તે પરથી એમ લાગે છે કે, મારી અતિથિ તરીકે આપવામાં
આવતી ભેટ આપને જોઈ પડી છે તેથી) હું તમને
કહું છું કે, હે ભગવન્તો ! હું એક મહાન્ યજ્ઞનો આરંભ
કરવા ઇચ્છું છું તથા તે યજ્ઞમાં હું તમારું દરેકનું ઋત્વિજ-
તરીકે વરણ કરીશ તથા તમને દાન આપીશ માટે
તમે સર્વે (થોડા સમય સૂધી) મારી પાસે રહો. ૫

તે હોચુર્યેન હૈવાર્યેન પુરુષથરેત્તૃ હૈવ વદેદાત્માનમેવેમં વૈ-
શ્વાનરૃ સમ્પ્રત્યધ્યેપિ તમેવ નો વ્રૂહીતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—તેઓએ ઉત્તર આપ્યો કે, અતિથિ કે જે તેની ઇચ્છા રાખતા હોય તેને તે આપો. (અમને દ્રવ્ય બાબતની જરા પણ લાલસા નથી) પણ તમે વૈશ્વાનર આત્મા વિશે જાણો છો, તેનો અમને ઉપદેશ કરશો. ૬

તાન્ હોવાચ માતર્વઃ પ્રતિવક્તાઽસ્મીતિ તે હ સમિત્પાણયઃ
પુર્વાદ્દે પ્રતિચક્રમિરે તાન્ હાનુપનીષૈવૈતદુવાચ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ—તેણે તેમને ઉત્તર દીધો કે, હું તે બાબત તમને આવડી કાલે સવારના કહીશ. બીજી સવારનાં સમિ-
ધ હાથમાં લઇ તેઓ તેની પાસે આવ્યા. તેઓને પગે પડવાની ના કહી તથા તેણે તેઓને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૭

દાદશ ખંડ.

પ્રાચીનશાલ તથા અધ્યપતિનો સંવાદ.

ઔપમન્યવ કં ત્વામાત્માનમુપાસ્સ ઇતિ દિવમેવ મગવો
રાજન્નિતિ હોવાચૈપવૈ સુતેજા આત્મા વૈશ્વાનરો યં ત્વમાનમુપાસ્સે
તસ્માત્તવ સુતં પ્રસુતમાસુતં કુલે દૃશ્યતે ॥ ૧ ॥

હે ઔપમન્યવ ! કયા આત્માની તમે ઉપાસના કરો છો ? ઔપમન્યવે ઉત્તર દીધો કે, હે ભગવન્ ! હે રાજન્ ! હું દિવ-સ્વર્ગની ઉપાસના કરું છું. ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે જે આત્માની તમે ઉપાસના કરો છો, તે વૈશ્વાનર આત્મા સુતેજા અર્થાત કીર્તિરૂપ છે. તેથી તમારા કુળ વિશે, સુત, પ્રસુત તથા આસુત દેખાય છે—તમારા કુળ વિશે ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષો અત્યંત કર્મકાંડી છે. ૧

રીકાઃ—એક દિવસના યજ્ઞમાં સોમલતાનો રસ કાઢવો તે સુત, બેથી બાર દિવસના યજ્ઞમાં સોમનો રસ કાઢવો તે પ્રસુત તથા તેરથી સો દિવસ સુધીના યજ્ઞમાં સોમલતાનો રસ કાઢવો તે આસુત કહેવાય છે. ૧

અત્યન્નં પશ્યાસિ પ્રિયમત્યન્નં પશ્યાતિ પ્રિયં ભવત્યસ્યે
 વ્રહ્મવર્ચસં કુલે ય एतमेवमात्मानं वैશ્વાનરमुपास्ते मूर्द्धा त्वेष,
 આત્મન ઇતિ હોવાચ મૂર્દ્ધા તે વ્યપતિવ્યચન્માં નાગપિપ્ય ઇતિ ૨।

શબ્દાર્થ—તમે અન્નને ખાઓછો—સારી કુધા
 તમને લાગે છે, તમે પ્રિય વસ્તુઓને જુવો છો—તમારા
 પહેલાં તમારાં પુત્ર પૌત્રાદિ મરણ પામતા નથી, કારણ
 કે જે આ પ્રમાણે વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરે છે તે
 સારી રીતે ખોરાક બાંધણુ કરે છે, પ્રિય વસ્તુનું દર્શન કરે
 છે તથા તેનો વંશ પ્રજા વર્ચસ—વૈદિક જ્ઞાન યુક્ત હોય છે.
 આ આત્માનું શીર્ષ ખરેખર સ્વર્ગ છે. જો તમે મારી
 પાસે આવ્યા નહોત તો તમારા મસ્તકનો પાત થાત ૨

ત્રયોદશ ખંડ.

સત્યયજ્ઞ તથા અધ્યપતિનો સંવાદ.

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषि प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मान-
 मुपास्त इत्यादित्यमेव भगवो राजानिति होवाचैष वै विश्वरूप
 આત્મા વૈશ્વાનરો યં ત્વમાત્માનમુપાસ્તે તસ્માચવ વદ્ધુ વિશ્વરૂપં
 કુલે દશ્યતે ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—પછી તેણે પુહુપના પુત્ર સત્યયજ્ઞને પૂછ્યું
 કે, હે પ્રાચીન યોગ્ય—હે મુખ્ય પુરુષ ! તમે કયા આત્મા-
 ની ઉપાસના કરો છો ? સત્યયજ્ઞે ઉત્તર આપ્યો કે, હે
 ભગવન ! હે રાજન ! હું સૂર્ય ભગવાનની ઉપાસના કરું
 છું. ત્યારે અધ્યપતિએ કહ્યું કે, જે આત્માની તમે ઉપા-
 સના કરો છો તે પ્રજાના વિશ્વરૂપ—સર્વત્ર વ્યાપકરૂપે છે.
 આથી તમારા કુળ વિશે ઘણાં રૂપો જોવામાં આવે છે. ૧

ટીકા—એક વિભાગરૂપ હોવાથી તેની પ્રજારૂપે ઉપાસના
 કરવી યોગ્ય નથી. જતાં જેઓ તે પ્રમાણે તેની ઉપાસના કરે છે
 તે શિક્ષાને પાત્ર થાય છે.

પ્રવૃત્તોઽશ્વરીરયો દાસીનિષ્કોઽત્સ્પન્નં પશ્યાસિ પ્રિયમવ્યર્થં
પશ્યાતિ મિયં ભવત્યસ્ય વ્રહ્મવર્ચસં કુલ્લે ય ઇતમેવમાત્માનં વૈશ્વા-
નરમુપાસ્તે ચક્ષુષ્ટેતદાત્મન ઇતિ હોવાચાન્ધોઽમવિવ્યચન્માં નાગ
મિવ્ય ઇતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—અન્યરથી નહાયેલ રથવાળા તમે છો, ત-
મારી દાસીઓ માળાઓવડે ભૂષિત છે, તમે અન્ન સારી રીતે
ભક્ષણ કરી શકો છો તથા તમે પ્રિય વસ્તુઓને લેઈ શકો
છો. જે પરબ્રહ્મ પરમાત્માની આ રીતે અનેકરૂપે ઉપાસના કરે
છે તે સારી રીતે અન્ન લઈ શકે છે, પ્રિય વસ્તુનું દર્શન કરી
શકે છે તથા તેનો વંશ બ્રહ્મવર્ચસરૂપ—વેદવિદ્યાથી કુશળ
રહે છે. સૂર્ય ભગવાન—તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માના અક્ષરૂપ છે.
જો તમે મારી પાસે આવ્યા નહોત તો તમે અધ થાત. ૨

અતુર્દશ ખંડ.

ઇન્દ્રધુમ્ન તથા અશ્વપતિનો સંવાદ.

અથ હોવાચેન્દ્રધુમ્નં માહ્લવેયં વૈયાઘ્રપચ કં ત્વમાત્માનમુપા-
સ્ત્ત ઇતિ વાયુમેવ ભગવો રાજન્નિતિ હોવાચૈવ વૈ પૃથગ્વર્ત્માત્મા
વૈશ્વાનરો યં ત્વમાત્માનમુપાસ્તે તસ્માન્નાં પૃથગ્વલ્કય આયન્તિ
પૃથગ્વશ્રેણયોઽનુયન્તિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—પછી તેણે બાહ્લવેય ઇન્દ્રધુમ્ન તરફ ફરી
કહ્યું, હે વ્યાઘ્રપાદના વંશજ ! તમે કયા આત્માની ઉપા-
સના કરો છો ? ઇન્દ્રધુમ્ને ઉત્તર આપ્યો કે, હે ભગવન !
હે રાજન ! હું પવનની આત્મારૂપે ઉપાસના કરું છું.
ત્યારે અશ્વપતિએ કહ્યું કે, જે આત્માની તમે ઉપાસના
કરો છો, તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પૃથક્ વર્તેરૂપે અર્થાત્

લિપ્ત લિપ્ત માર્ગરૂપે છે. આથી ઘણાં લોકોએ તમને તાળે થાય તથા ઘણી રથની શ્રેણિઓ તમને અનુસરે છે. ૧

અત્સ્યન્નં પश्यसि प्रियमत्यन्तं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्र-
ह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आ-
त्मन इति होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥૧॥

શબ્દાર્થ—તમે સારી રીતે ખોરાક લઈ શકો છો, તથા પ્રિય વસ્તુઓને જોઈ શકો છો. જે પરબ્રહ્મ પરમાત્માની આ પ્રમાણે પૃથક્કરણ ઉપાસના કરે છે, તે સારી રીતે અન્નતુ' ભક્ષણ કરી શકે છે, પ્રિય વસ્તુને જુઓ છે તથા તેનો વંશ વર્ચસરૂપ હોય છે. વાચુ પરબ્રહ્મના પ્રાણરૂપ છે. જે તમે મારી પાસે ન આવ્યા હોત તો તમારો પ્રાણ તમારામાંથી નિકળી ગયો હોત. ૨

પંચદશ ખંડ.

જન તથા અધિપતિનો સંવાદ.

अथ होवाच जनः शार्कराक्ष्य कं त्वंमात्मानमुपास्स इ-
त्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल आत्मा वैश्वा-
नरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोऽसि मजया च ध-
नेन च ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી તેણે જન તરફ ફરી કહ્યું, હે શાર્કરાક્ષ્ય ! તમે કયા આત્માની ઉપાસના કરો છો ? તેણે ઉત્તર દીધો કે, હે ભગવન્ ! હે રાજન્ ! હું આકાશની ઉપાસના કરું છું. અધિપતિએ કહ્યું કે, જે આત્માની તમે ઉપાસના કરો છો, તે આત્મા પરબ્રહ્મના બહુલરૂપે-ઘણા સ્વરૂપે છે. આથી તમે ઘણી પ્રજાવાળા તથા ઘણા દ્રવ્યવાળા છો. ૧

અત્સ્યન્નં પદ્યસિ પ્રિયમત્યન્નં પદ્યતિ પ્રિયં ભવત્યસ્ય દ્રક્ષ-
/વર્ચસં કુલે ય एतमेवमात्मानं वैશ્વાનરमुपास्ते सन्देहस्त्वेव मा-
त्मन इति होवाच सन्देहस्ते व्यशीर्य्यद्यन्मा नागमिष्य इति ॥२॥

શબ્દાર્થ—આ કારણથી તમે સારી રીતે અન્ન લઈ
શકો છો તથા પ્રિય વસ્તુઓને જીવો છો. જે પરબ્રહ્મ
પરમાત્માની આ રીતે પૃથક્કરણે ઉપાસના કરે છે, તે અન્ન સારી
રીતે ખાઈ શકે છે, પ્રિય વસ્તુઓને જીવે છે અને તેના
વંશ બ્રહ્મવર્ચરૂપ-વેદવિદ્યાથી તેજવાન થાય છે. આકાશ
તે વૈશ્વાનરના મધ્ય ભાગરૂપ છે. જે તમે ખારી પાસે આવ્યા
ન હોત તો તમારું શરીર મુકાર્થ બનત. ૨

ટીકા.—સંદેહનો અર્થ અહીં શરીર થાય છે. કારણ કે શરીર
સાદિદ્યતે-ઉપચિયતે इति સંદેહ —જે શક્તિ પામે તે સંદેહ. ૨

પોઠશ ખંડ.

જુડિલ તથા અશ્વપતિનો સંવાદ.

अथ होवाच जुडिलमाश्वतराश्वि वैयाघ्रपथ कं त्वमात्मान-
मुपास्त इत्यप एव भगवो राजान्निति होवाचैष वै रयिरात्मा
वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वप् रयिमान् पुष्टिमानसि

શબ્દાર્થ—ત્યારપછી તેણે અશ્વતરાશ્વના પુત્ર જુડિલને કહ્યું
કે, હે વૈયાઘ્રપથ ! કેવી રીતના આત્માની તમે ઉપાસના
કરો છો ? તેણે કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! હે રાજન્ ! હું જળા-
ની ઉપાસના કરું છું. અશ્વપતિએ કહ્યું કે, જે આત્માની
તમે ઉપાસના કરો છો, તે વૈશ્વાનર આત્મા ધનરૂપે છે.
આ કારણથી તમે દ્રવ્યવાન તથા પુષ્ટિમાન છો ૧

અત્સ્યન્નં પદ્યસિ પ્રિયમત્યન્નં પદ્યતિ પ્રિયં ભવત્યસ્ય દ્રક્ષ-

વર્ચસં કુલે ય एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेव आ-
त्मन इति होवाच वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥૨॥

શબ્દાર્થ—તમે અન્નનું ભક્ષણ આ કારણથી સારી રીતે કરો છો તથા પ્રિય વસ્તુઓને જીઓ છો. આ રીતે પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે, તે બોરાક સારી રીતે ભક્ષણ કરી શકે છે, પ્રિય વસ્તુને જીવે છે તથા તેનો વંશ બ્રહ્મવર્ચસરૂપ—વેદના જ્ઞાનવડે તેજવાન થાય છે. જળ પરબ્રહ્મના મૂત્રાશયરૂપ છે. જો તમે મારીપાસે આવ્યા ન હોત તો તમારા શરીરમાંથી અસ્તિતો નાશ થતો. ૨

સપ્તદશ ખંડ.

ઉદાલક તથા અશ્વપતિનો સંવાદ.

अथ होवाचोदालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मानमुपास्ते
इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वान-
नरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि मजया च
पशुमिष्य ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—પછી તેણે અરુણના પુત્ર ઉદાલકને કહ્યું કે, હે ગૌતમ ! કયા આત્માની તમે ઉપાસના કરો છો ? ત્યારે ગૌતમે કહ્યું, હે ભગવન્ ! હે રાજન્ ! હું પૃથિવીની આત્મારૂપે ઉપાસના કરું છું. ત્યારે અશ્વપતિએ કહ્યું કે, તમે જેની ઉપાસના કરો છો, તે વિશ્વાત્માની પતિષ્ઠારૂપ અર્થાત્ પાઠરૂપ છે તથા તે જ કારણથી તમે પ્રજા તથા પશુવડે સારી રીતે પ્રતિષ્ઠિત-સ્થાપન થયલા છો. ૧

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रिय भवत्यस्य प्र-
... કુલે ય एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावा-

/ત્પન ઇતિ હોવાચ પાદૌ તે વ્યગ્લાસ્યેતાં યન્માં નાગમિપ્ય ઇતિ ॥

શબ્દાર્થ—તમે સારી રીતે અન્ન બક્ષણ કરી શકો છો તથા પ્રિય વસ્તુઓને જીવો છો. જે કોઈ વિશ્વાત્માની આ પ્રમાણે ઉપાસના કરે છે, તે સારી રીતે ખોરાક લઈ શકે છે, પ્રિય વસ્તુઓને જોઈ શકે છે તથા તેનો વંશ પ્રદ્યવર્ચસરૂપ—વેદના જ્ઞાનવડે તેજવાન થાય છે. પૃથિવી તે વૈશ્વાનર આત્માના પાદરૂપે છે. જો તમે મારી પાસે આવ્યા નહોત તો તમારા પાદો શક્તિહીન થઈ જતે. ૨

અષ્ટાદશ ખંડ.

સર્વ સાધે અશ્વપતિનો સંવાદ.

તાન્ હોવાચૈતે વૈ સ્વલુ યૂયં પૃથગિવેમમાત્માનં વૈશ્વાનરં વિદ્વાન્સૌઝ્નમત્ય યસ્ત્વેતમેવં પ્રાદેશમાત્રમભિવ્રિમાનમાત્માનં વૈશ્વાનરમુપાસ્તે સ સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ ભૂતેષુ સર્વેવ્યાત્મસ્વમ્નપત્તિ

શબ્દાર્થ—પછી સધળાઓને ઉદેશી અશ્વપતિએ કહ્યું કે, વિશ્વાત્માને પૃથકરૂપે બાણતા હોવાથી તમે ખોરાક સારી રીતે ખાઈ શકો છો. કારણ વિશ્વાત્મા જે પ્રાદેશ માત્રરૂપ અર્થાત્ જે પૃથ્વી તથા સ્વર્ગને વિશે વ્યાપ્તરૂપે તથા જે અહં શબ્દથી નિર્દિષ્ટ સુખ્ય વસ્તુરૂપ છે, તે વૈશ્વાનર આત્માને પ્રત્યક્ષ પ્રદ્યવરૂપે જે ઉપાસે છે, તે ઉપાસક સર્વ લોક વિશે, અરાત્યર વિશે તથા સર્વ દેહે ઇન્દ્રિયાદિ વિશે રિયતિ કરી સર્વત્ર અન્નનું સારી રીતે બક્ષણ કરી શકે છે. ૧

ટીકા—વૈશ્વાનરનો અર્થ શંકર મત પ્રમાણે એ થાય છે કે, વિશ્વ મનુષ્યના દુર્યજ તથા સદ્ગુણના મતના પ્રમાણમાં શિક્ષા તથા સુખને નિયતિ આપે છે અથવા જે વિશ્વ-સૃષ્ટિ તથા નરના આત્મારૂપ છે અથવા મનુષ્ય જેને આત્મારૂપ માને છે. સાધારણ

રીતે વૈશ્વાનરનો અર્થ અગ્નિ થાય છે, પણ આ રમળે તે અર્થમાં વપરાયો નથી. જે આદેશ માત્રરૂપ અર્થાત્ જેનો પ્રદેશ-વિસ્તાર પૃથ્વી તથા સ્વર્ગની વચ્ચેનો ભાગ છે અથવા જેને શાસ્ત્ર સ્વર્ગપી તે પૃથિવી મધી વિસ્તાર પામેલ એવું પ્રદેશવાત્ અર્થાત્-વર્ણન કરેછે. ૧

तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सृतेजाश्चक्षुर्वि-
भ्ररूपः प्राणः पृथग्बर्त्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथि-
व्येव पादावुर एव वेदिलोमानि वर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वा-
हार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર આ સર્વત્ર વ્યાપક પરમાત્માત્મ સ્વર્ગ મસ્તકરૂપ છે, આદિત્ય ચક્ષુરૂપ છે, વાયુ પ્રાણરૂપ છે, આકાશ ઉદરરૂપે છે, જળ અસ્તિરૂપ છે તથા પૃથિવી પાદરૂપ છે, વેદા વક્ષસ્સરૂપ છે, બહિઃ કેશરૂપ છે, ગાર્હ-પત્યાગ્નિ તેના અંતઃકરણરૂપ છે, અન્વાહાર્યપચન અગ્નિ તેના મનરૂપ છે તથા આહવનીયાગ્નિ તેના મુખરૂપ છે. (આ રીતે તમે તેની ઉપાસના કરો.)

ટીકા:—આત્મા પંચ પ્રાણો જે શરીરનું રક્ષણ કરે છે તેના સમુદાયરૂપ છે. એટલે કે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન તથા સમાન. ૨

એકાદશવિંશ ખંડ.

અગ્નિહોત્રની સિદ્ધિ અર્થે પ્રાણાયસ્વાહા પ્રથમાહુતિ.

तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं
जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—તેમાં પણ જે અન્ન પ્રથમ ગ્રાસરૂપે આણુવામાં આવે છે, તે પ્રથમ હવિરૂપ છે. જે વિદ્વાન્ આ પ્રથમ ગ્રાસને પ્રથમની હવિરૂપે હોમે, તેણે “ પ્રાણાય સ્વાહા હુ”

આ પ્રાણને અર્પુ છું ” એમ કહી હોમવું. આ પ્રમાણે કરવાથી પ્રાણ તૃપ્ત થાય છે. ૧

પ્રાણે તૃપ્યતિ ચક્ષુસ્તૃપ્યતિ ચક્ષુષિ તૃપ્યત્યાદિત્યસ્તૃપ્યત્યાદિત્યે તૃપ્યતિ ઘૌસ્તૃપ્યતિ દિવિ તૃપ્યત્યાં યત્કિંચ ઘૌશ્વાદિત્યશ્વાધિતિષ્ઠતસ્તૃપ્યતિ તસ્યાનુવૃત્તિં તૃપ્યતિ મજયા પશુભિરન્નાઘેન તેજસા બ્રહ્મવર્ચસેનેતિ ॥૨॥

શબ્દાર્થ—પ્રાણની તૃપ્તિ થવાથી ચક્ષુ તૃપ્ત થાય છે, ચક્ષુના તૃપ્ત થવાથી આદિત્ય તૃપ્ત થાય છે, આદિત્યની તૃપ્તિ થવાથી સ્વર્ગ તૃપ્ત થાય છે, સ્વર્ગની તૃપ્તિ થવાથી આદિત્ય અને સ્વર્ગને આધીન સર્વ વસ્તુઓ તૃપ્ત થાય છે તથા વંશ, પશુ, અન્નાદિ તેજ તથા બ્રહ્મતેજ મળવાથી યજમાન તૃપ્તિને પામે છે. ૨

વિંશ ખંડ.

વ્યાનાય સ્વાહા દ્વિતીય આહુતિ.

અથ યાં દ્વિતીયાં જુહુયાત્તાં જુહુયાદ્વ્યાનાય સ્વાહેતિ વ્યાનસ્તૃપ્યતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—હવે બીજી આહુતિ આપતી વખતે “વ્યાનાય સ્વાહા—હું આ વ્યાનને અર્પુ છું ” એમ કહી હોમવી, તેમ કરવાથી વ્યાનની તૃપ્તિ થાય છે. ૧

વ્યાને તૃપ્યતિ શ્રોત્રં તૃપ્યતિ શ્રોત્રે તૃપ્યતિ ચન્દ્રમાસ્તૃપ્યતિ ચન્દ્રમસિ તૃપ્યતિ દિશસ્તૃપ્યન્તિ દિક્ષુ તૃપ્યન્તીષુ યત્કિંચ દિશઃ ચન્દ્રમાશ્વાધિતિષ્ઠન્તિ તૃપ્યતિ તસ્યાનુવૃત્તિં તૃપ્યતિ મજયા પશુભિરન્નાઘેન તેજસા બ્રહ્મવર્ચસેનેતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—વ્યાનની તૃપ્તિથી શ્રોત્ર તૃપ્તિને પામે

ગ્રાત્રની તપ્તિવડે ચંદ્ર તૃપ્ત થાય છે, ચંદ્રની તૃપ્તિવડે દિ-
શાઓ તૃપ્ત થાય છે, તથા તેમ થવાથી ચંદ્ર અને દિશામાં
રહેલી સર્વ વસ્તુઓ તૃપ્તિ મેળવે છે. સર્વ વસ્તુની આ
પ્રમાણે તૃપ્તિ થવાથી યજ્ઞમાન પ્રજા, પશુ, અન્ન આદિ,
તેજ અને પ્રજાતેજ મળવાથી તૃપ્તિને પામે છે. ૨

એકવિંશ ખંડ.

અપાનાય સ્વાહા તૃતીયાહુતિ.

અથ યાં તૃતીયાં જુહુવાતાં જુહુવાદપાનાય સ્વાહેત્યપાન-
સ્તૃપ્યતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—પછી તૃતીય આહુતિ આપતી વખતે
“ અપાનાય સ્વાહા-હું અપાનને આપું છું ” એમ ઠહી
હોમવી. તેમ કરવાથી અપાન તૃપ્તિને પામે છે. ૧

અપાને તૃપ્યતિ વાકૃત્પ્યતિ વાચિ તૃપ્યન્ત્યામગ્નિસ્તૃપ્યત્યમૌ
તૃપ્યતિ પૃથિવી તૃપ્યતિ પૃથિવ્યાં તૃપ્યત્યાં ચર્ત્તિકચપૃથિવી ચામિ-
શ્વાધિતિષ્ઠતસ્તૃપ્યતિ તસ્યાનુતૃપ્તિં તૃપ્યતિ મજયા પશુભિરન્નાચેન
તેજસા બ્રહ્મવર્ચસેનેતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—અપાનની તૃપ્તિ થવાથી વાણી તૃપ્ત થાય
છે, વાણીની તૃપ્તિથી અગ્નિ તૃપ્ત થાયછે, અગ્નિ તૃપ્ત થવાથી
પૃથિવી તૃપ્ત થાય છે અને પૃથિવી તૃપ્ત થવાથી પૃથિવી તથા
અગ્નિને આધીન સર્વ વસ્તુ તૃપ્તિને પામે છે તથા તે તૃપ્તિ
પામવાથી યજ્ઞમાન, પ્રજા, પશુ, અન્નઆદિ, તેજ અને પ્રજા
વર્ચસ મેળવવાથી તૃપ્તિને પામે છે. ૨

દ્વાવિંશ ખંડ.

સમાનાય સ્વાહા ચતુર્થાહુતિ.

અથ યાં ચતુર્થી જુહુયાર્તાં જુહુયાત્ સમાનાય સ્વાહેતિ
સમાનસ્તૃપ્યતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે ચોથો હવિ “ સમાનાય સ્વાહા-હું
આ સમાનને અર્પું છું ” એમ કહી સમાનને અર્પણ કરવી. તેમ
કરવાથી સમાન તૃપ્તિને પામે છે. ૧

સમાને તૃપ્યતિ મનસ્તૃપ્યતિ મનસિ તૃપ્યતિ પર્જન્યસ્તૃપ્યતિ
પર્જન્યે તૃપ્યતિ વિદ્યુજ્જપ્યતિ વિદ્યુતિ તૃપ્યત્યાં યાત્કિચ્ચ વિદ્યુચ્ચ
પર્જન્યશ્ચાધિતિષ્ઠતસ્તૃપ્યતિ તસ્યાનુવૃત્તિં તૃપ્યતિ પ્રજયા પશુમિ-
રશ્માયેન તેજસા બ્રહ્મવર્ચસેનેતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—સમાન તૃપ્ત થવાથી મન તૃપ્ત થાય છે, મન
તૃપ્ત થવાથી પર્જન્ય-મેઘ તૃપ્ત થાય છે, મેઘ તૃપ્ત થવાથી
વિદ્યુત તૃપ્ત થાય છે તથા વિદ્યુત તૃપ્ત થવાથી મેઘ તથા
વિદ્યુત વિશે રહેલી સર્વ વસ્તુઓ તૃપ્તિને પામે છે અને તે
તૃપ્તિ પામવાથી યજ્ઞમાન પ્રજા, પશુ, અન્નાદિ, તેજ તથા
બ્રહ્મચર્યસ મેળવી તૃપ્તિને પામે છે. ૨

ત્રયોવિંશ ખંડ.

ઉદાનાય સ્વાહા પંચમાહુતિ.

અથ યાં પञ્ચર્ષીં જુહુયાર્તાં જુહુયાદુદાનાય સ્વાહેત્યુદાન-
સ્તૃપ્યતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે પાંચમું હવિ “ ઉદાનાય સ્વાહા-હું
ઉદાનને અર્પું છું ” કહી ઉદાનને અર્પણ કરવી. તેમ થ-
વાથી ઉદાન તૃપ્ત થાય છે. ૧

ઉદાને તૃપ્યતિ ત્વક્ તૃપ્યતિ ત્વાચિ તૃપ્યન્ત્યાં વાયુસ્તૃપ્યતિ
વાયૌ તૃપ્યત્યાકાશસ્તૃપ્યત્યાકાશે તૃપ્યતિ ચત્કિશ્ચ વાયુશ્ચાકાશશ્ચ
ધિતિઘૃતસ્તંતૃપ્યતિતસ્પાન્નુત્સિં તૃપ્યતિ મજયા પશુભિરન્નાદ્યેન
તેજસા વ્રહ્મવર્ચસેનેતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—ઉદાન તૃપ્ત થવાથી ત્વચા તૃપ્ત થાય છે,
ત્વચા તૃપ્ત થવાથી વાયુ તૃપ્ત થાય છે, વાયુ તૃપ્ત થવાથી
આકાશ તૃપ્ત થાય છે, આકાશ તૃપ્ત થવાથી વાયુ તથા
આકાશ વિશે રહેલી વસ્તુઓ તૃપ્તિ મેળવે છે તથા તેમ
થવાથી ચન્દ્રમાન પ્રજા, પશુ, અન્નાદિ, તેજ તથા વ્રહ્મવર્ચસ
મેળવી તૃપ્તિને પામે છે. ૨

અતુર્વિંશ ખંડ.

જ્ઞાતાને અગ્નિહોત્રત્ ૩૫.

સ ય इदमविद्वानग्निहोત્રं जुहोति यथाङ्गારાનપોદ્ધ મક્ષન્તિ
જુહુયાત્તાદૃક્ તત્સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

જે આ જાણના સિવાય અગ્નિહોત્ર કરે છે, તે
અળતા અંગારાનો ત્યાગ કરી રાખવિશે હુવિ હોમવાના
જેટલા ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧

અથ ય एतदेवं विद्वानग्निहोત્રं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु
सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वामसु हुतं भवति ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—જે વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે જાણી અગ્નિહોત્ર
કરે છે તે તેનો યજ્ઞ, સર્વ લોકમાં, સર્વ જૂત વિશે તથા
શરીરના ગમે તે સ્વરૂપવિશે પણ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं मद्भूयेतैव ॥ हास्य सर्वे पाप्मानः
મદ્ભૂયન્તે ય एतदेवं विद्वानग्निहोत્રं जुहोति ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—જો ઇષિકાના તુલને અગ્નિવિશે નાંખ્યું હોય તો તે જલદી બળી ભસ્મ થાય છે તેમજ જે માણસ આ જાણી અગ્નિહોત્ર કરે છે તો તેનાં સર્વ પાપો જલદી બળી ભસ્મ થાય છે. ૩

તસ્માદુ હૈવં વિચયપિ ચળ્ડાલાયોચ્છિષ્ટં પ્રયચ્છેદાત્માનિ હૈ વાસ્ય તદૈશ્વાનરે હુતૅ સ્યાદિતિ તદેષ શ્લોકઃ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—જે મનુષ્ય આ જાણ્યા પછી ઉચ્છિષ્ટ રહેલું અન્ન જો ચાંડાલને આપે છે, તે છતાં ચાંડાલ દેહમાં રહેલ વૈશ્વાનરમાં તે અન્ન હોમેલું હોય, તે સરખા ફળને તે પ્રાપ્ત પામ્ય છે. આથી નીચેનો મંત્ર કહેવામાં આવ્યો છે. ૪

યથેહ છુધિતા વાલા માતરં પર્યુપાસત એવૅ સર્વાણિ ભૂતાન્યગ્નિહોત્રમુપાસત इत्याग्निहोत्रमुपासत इति ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—જેમ સાધારણ જીવનમાં ક્ષુધાર્ત ખાળકો પોતાના માતાના શુભ સામું જીવે છે અર્થાત્ તેની ઉપાસના કરે છે, તેમ જ સર્વ ભૂત માત્રો પણ અગ્નિહોત્રની ઉપાસના કરે છે—ખરેખર અગ્નિહોત્રની જ ઉપાસના કરે છે. ૫

૫૭૬ પ્રપાઠક-પ્રથમ ખંડ.

બ્રહ્મ જ્ઞાનથી સર્વ જ્ઞાનનો ઉપદેશ.

ॐ શ્વેતકેતુર્હારુણેય આસ તૃહ પિતૃવાચ શ્વેતકેતો વસ બ્રહ્મચર્યં ન વૈ સોમ્યાઽપત્કુલીનોઽનનૂચ્ય બ્રહ્મવન્ધુરિષ ભવતીતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—હરિ ! ॐ ! ખરેખર અરુણીને શ્વેત ?

નામે એક પુત્ર હતો. એક વેળા તેના પિતાએ તેને કહ્યું
 " હે શ્વેતકેતુ ! તું જા અને શુરુને ઘેર પ્રજ્ઞચારી તરા-
 રહે. કારણ હે સૌમ્ય ! આપણા વંશમાંના કોઇએ વેદોનો
 ત્યાગ કર્યો નથી તથા *પ્રજ્ઞાન*ધુવત્ થાય, તે યોગ્ય
 નહિ; અર્થાત્ પ્રજ્ઞાણનો સંબંધી કહેવાય, પણ પોતે
 પ્રજ્ઞાણરૂપે નહિ. ૧

ટીકા—પ્રજ્ઞાનધુ જે પ્રજ્ઞાણ આચાર આદિ પાળે નહિ
 તથા વેદનું અધ્યયન કરે નહિ

સ હ દ્વાદશવર્ષ ઉપેત્ય ચતુર્વિંશતિવર્ષઃ સર્વાન્ વેદાનધીત્ય
 મહામના અનૂચાનમાની સ્તબ્ધ ણ્યાય ત્વહ પિતૃવાચ શ્વેતકે-
 તો યત્નુ સોમ્યેદ મહામના અનૂચાનમાની સ્તબ્ધોઽસ્યુત તપાદેશ-
 મપ્રાક્ષ્યઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—પિતાનો આ રીતનો કપકો સાંભળવાથી
 શ્વેતકેતુ બાર વર્ષની વયે શુરુને ઘેર ગયો તથા પોતે
 ચોવીશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી અર્થાત્ બાર વર્ષ શુરુને
 ઘેર રહી સર્વ વેદને ભણ્યો. જ્યારે તે ઘેર પાછો ફર્યો
 ત્યારે તે પોતાને વેદનો પૂર્ણજ્ઞાતા અર્થાત્ વેદના જ્ઞાનવડે
 ઘોટો માનવા લાગ્યો તથા અધ્યયનના અભિમાનને લીધે
 ગૃહપ્રતિ અનન્ન ધણ પાછો ફર્યો. તેને આ રીતનો જોઈ
 તેના પિતાએ જોયું કે મારા પુત્રને વેદના અધ્યયનવડે ઘણુંજ
 અભિમાન આગ્યું છે, તથા અનન્ન થયો છે એમ જાણી
 તેને કહ્યું કે, હે શ્વેતકેતુ ! હે સૌમ્ય ! ૨

યેનાશ્રુતશ્રુતં ભવત્યમર્તં મતમવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતમિતિ કથં-
 નુ ભગવઃ સ આદેશો ભવતીતિ ॥ ૩ ॥

* આ પ્રપાઠકમાં મૂળ હિંદેશ એ સમાયલો છે કે, ઈશ્વર
 સંબંધી—પ્રજ્ઞા સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિનાનું અખિલ વેદોનું
 પ્રાપ્ત કરેનું જ્ઞાન નિરુપયોગી છે

યેનાશ્રુતશ્રુત ભવત્યમત મતમાવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતિ મિતિકથંતુ
ભગવઃસ આદેશો ભવતીતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—તું તારા ગુરૂ પાસેથી શિષ્યો હોય તો
કહે કે એવી કયી વસ્તુ છે કે, જે બાણવાથી નહિ સાંભ-
ળેલું થાય છે, નહિ મનમાં વિચાર કરી શકાય તેના વિ-
ચાર કરી શકાય છે, યા નહિ નિશ્ચય થયેલ વસ્તુ નિશ્ચય-
વાળી થાય છે. ત્યારે સ્વેતકેતુએ કહ્યું કે “હે ભગવન્ !
આ વસ્તુ શી છે, તે મને ખબર નથી.”૩.

યથા સોમ્યૈકેન મૃત્પિષ્ઠેન સર્વમૃત્મયં વિજ્ઞાતસ્યાદ્વાચાર-
મ્મણં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવસત્યમ્ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે તેના પિતા ઉદ્ધાલકે કહ્યું કે; હે
સોમ્ય ! કારણરૂપ મૃત્તિકાના એક પિંડનું જ્ઞાન થવા પછી
સર્વ મૃત્તિકામય કાર્યરૂપ વસ્તુઓ જેવાં કે ઘટ શરાવાદિનું
જ્ઞાન થાય છે અને માલમ પડે છે કે, તે માત્ર વાણીનો
વિકાર છે, પરમાર્થ વસ્તુરૂપે નથી. પણ પરમાર્થ વસ્તુ તો
કેવળ મૃત્તિકાજ છે, કે જે સર્વમાં વ્યાપી રહેલ છે. ૪

ટીકા—કહ્યું છે કે—અસ્તિ માતિ પ્રિયરૂપ નામ ચેત્યંશ
મચ્ચકમ્ આયત્રય પ્રહ્લરૂપ જગદ્રૂપ તતો દ્વયમ્

અર્થ—અસ્થિ, ભાતિ તથા પ્રિય આટલી ત્રણ વસ્તુ બ્રહ્મરૂપ
છે, અર્થાત્ સત્ય છે અને તથા રૂપ આ જે વસ્તુઓ જગદ્રૂપ છે
અર્થાત્ વાણીવડે બોલવા માત્રની છે પણ ખરૂં જોતાં ખોટી છે. ૪

યથા સોમ્યૈકેન લોહમણિના સર્વ લોહમયં વિજ્ઞાતસ્યાદ્વા-
ચારંભણ વિકારોનામધેયં લોહમિત્યેવસત્યમ્ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—હે સોમ્ય ! સુવર્ણના એક પિંડનું જ્ઞાન
થવા પછી જણાઈ આવે છે કે, જૂદા જૂદા શબ્દો તથા
નામોવડે દર્શાવાયેલ સુવર્ણમય સર્વ વસ્તુઓ માત્ર નામ-
રૂપાત્મકજ છે, પણ ખરી રીતે જોતાં કેવળ એક સુવર્ણ જ
તેમાં સત્ય છે. ૫

યથા સોમ્યૈકેન નલ્લનિકૃન્તનેન સર્વ કાળ્પર્ણયસંવિજ્ઞાતસ્યા-
દ્વાચારંભણ વિકારોનામધેયં કૃષ્ણાયસમિત્યેવ સત્યમેવમોમ્ય
સ આદેશો ભવતીતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—હે સોમ્ય ! જેમ એક નરેણીનું જ્ઞાન થયા પછી અર્થાત્ લોહનું જ્ઞાન થયા પછી જણાઇ આવે છે કે, બિન્ન બિન્ન શબ્દો તથા નામોવડે દર્શાવાયેલ લોહમય સર્વ વસ્તુઓ માત્ર નામરૂપાત્મકજ છે, પણ ખરી રીતે બેતાં કેવળ લોહજ સત્યરૂપે રહેલ છે. આજ રીતે હું જે એક વસ્તુ કહું છું તે સત્યરૂપે સર્વમાં રહેલ છે. ૬

न वै नूनं भगवन्तस्य एतद्वेदिष्यद्ध्येतद्वेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवाःस्त्वेवमेतद्वीत्विति तथा सोम्येति ह्येवाच ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—આ સઘળું શ્રવણ કરી રહ્યા પછી શ્વેતકેતુ બોલ્યો કે, ખરેખર મારા વિદ્વાન્ ગુરુઓ આ વસ્તુના જ્ઞાતા ન હોવા બોધ્યો, કારણ કે બે તેઓ આ વસ્તુના જ્ઞાતા હોત તો મને આ સંબંધીનું જ્ઞાન આપવા તેઓ ચૂકતે નહિ. હે ભગવન્ ! તમે મને આ સંબંધીનું જ્ઞાન આપશો ? ત્યારે તેના પિતાએ કહ્યું; હે સોમ્ય ! હું તને તે સંબંધીનું જ્ઞાન આપવા તૈયાર છું, તું એક ચિત્તથી સાંભળ. ૭.

टीका:—प्राप्तानां गुरु विशे भ्रातृ कहेपुं, એ અચોક્ષ્ય છે. પણ શ્વેતકેતુને બીતિ ઉત્પન્ન થઇ કે રખેને મારા પિતા ફરી ગુરુ પામે બહુવા મોકલે. આ કારણથી શ્વેતકેતુએ એમ કહ્યું કે, આ વિષયના તેઓ જ્ઞાતા નથી. ૭

દ્વિતીય ખંડ.

तेजस्विनी तस्य भूतसृष्टि.

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तद्धैक आहुरसदे-
चेदमग्रं आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायेत ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે સોમ્ય ! સૃષ્ટિ પહેલાં આ જગત્ સતરૂપ અર્થાત્ ઇશ્વરરૂપ હતું. આથી તે એક તથા દ્વૈત બાવથી રહિત હતું. આ પરથી રન્યવાદીઓ એમ કહે છે કે, જગત્

ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્ રૂપ અર્થાત્ શૂન્યરૂપ હતું તથા આ અસત્માંથી સત્ કાર્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું ?

રીકા—સત્ એ એક એવી વસ્તુ છે કે, જે સ્થિતિરૂપે, સદ્મરૂપે, અવ્યક્તરૂપે, સર્વત્રવ્યાપ્તરૂપે, કેવળ એકરૂપે, અન્યૂનતારૂપે, અભિન્નરૂપે તથા કેવળ જ્ઞાનરૂપે છે. સર્વ વેદાંતોથી આ રીતે સત્નું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. પણ શબ્દ નિર્દિષ્ટ વસ્તુને દ્રઢીભૂત કરવામાટે વાપરવામાં આવ્યો છે. આ સ્થળે પણ શબ્દ શી વસ્તુને દ્રઢીભૂત કરે છે ? આના ઉત્તરમાં જણાવવાનું જે, આ જગત, જેને આપણે હાલ નામ રૂપાત્મક, કર્મધીન તથા બહુરૂપે જોઈએ છીએ તે એક સમયે સત્રૂપેજ હતું, અને “આસીત્-તે હતું” આ શબ્દ સાથે ‘પણ-માત્ર’ શબ્દનો સંબંધ યનાથી ઉપર કહેલી વાત દ્રઢીભૂત થાય છે.

હવે આ બાબતમાં પ્રથમ સંકા એ ઉઠે છે કે, જગત્, સત્રૂપે પહેલાં ક્યારે હતું ? આના પ્રતિઉત્તરમાં મૂળમાં એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે તે અગ્રે-પહેલાં-આ જગતની ઉત્પત્તિના સમય પહેલાં આ પ્રમાણે હતું. વળી આ વિષયમાં એવી શકા ઉઠશે કે, જેને તમે પ્રથમ સત્રૂપે હતું એમ કહો છો, તે જગત્ શું હાલમાં સત્રૂપે નથી ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, જગત્ હાલ સ્થિતિરૂપે છે. વળી હાલમાં જ્યારે તે સ્થિતિરૂપે-સત્રૂપે છે ત્યારે મૂળમાં અગ્રે-પ્રથમ એ શબ્દ શા માટે વાપર્યો છે ?

હાલ આ જગત્ સત્રૂપ છે તથા આપણી ઇન્દ્રિયોના વિષયોવડે નામ, રૂપ તથા ગુણવાળું દેખાય છે અને તેને જ-‘આ’ શબ્દથી દર્શાવાયેલ છે. વળી અગ્રે એટલે જગતની ઉત્પત્તિના સમય પહેલાં તે જગત્ સત્રૂપે હતું, પણ વ્યક્તરૂપમાં હતું નહિ. આ જ કારણથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રથમ તે સત્રૂપે હતું.

કોષપણ વસ્તુ પોતાની ઉત્પત્તિ પહેલાં એમ નહિ કહી શકાય કે તે આવી, આવા નામ તથા રૂપવાળી છે, છતાં એમ તો દરેક વસ્તુ વિશે કહી શકાય કે, તેનું અસ્તિત્વ પ્રથમ હતું. જેમ એક માણસ ભર નિદ્રામાંથી જાગૃત થયા પછી તેને એમ લાગે છે કે, હું સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ અસ્તિત્વરૂપે તો હતો જ, પણ સર્વ કર્મથી રહિત હતો. ત્યાંજ પ્રમાણે તે તેની ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસ્તિત્વરૂપે તો હતુંજ. જેમ જગત્ વિશે એક માણસ કુંભારને ઘટ સરાવાદિ બનાવવાવિશે લાગેલો ભુએ છે, પણ સવારમાં જ ધારોકે, તે માણસને

ખીજે ગામ જવું પડ્યું. પછી દિવસનો સમય તે ગામવિશે ગાળી, સાંજના તે પોતાના ગામ વિશે જ્યારે પાછો ફર્યો ત્યારે જુએ છે તો મૃત્તિકાના પિંડનાં અનેક પ્રકારનાં ઘટ શરાવાદિ બનેલાં છે. આમાં મૃત્તિકા તો પ્રથમથી જ હતી, પણ તે નામ રૂપની અંદર વિકાર પામેલી નહતી. આજ રીતે જગત્ ઉત્પત્તિ પૂર્વે પણ હતું, પણ તે મૃત્તિકાની માફક સત્રૂપે હતું, પણ ઉત્પત્તિ પછી તે જગત્ ઘટ શરાવાદિ કાર્યોની માફક નામ તથા રૂપે કરી વ્યક્ત થયું. એક ઘણ-એક જ કહેવાનું કારણ એ કે, તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી દરેક વસ્તુથી વિભક્ત.

અદ્વિતીય-ઠાઠ પણ ખીજથી રહિત. ઘટ શરાવાદિ કાર્યો બનાવવામાં મૃત્તિકા જે કારણરૂપે રહેલ છે, તે સિવાય કુંભાર આદિ પણ કારણરૂપે રહેલા છે, જે તેને આકાર વિગેરે આપે છે. પણ અદ્વિતીય શબ્દ કહેવાથી એકના સિવાય ખીજ સર્વને કારણરૂપ-માંથી બાતલ કરે છે. અદ્વિતીય કહેવાથી તે-સત્ સિવાય ખીજ ઠાઠ પણ વસ્તુ અસ્તિત્વરૂપે નહતી.

પણ વૈશેષિક મતવાળાઓ સત્ વસ્તુની અંદરજ કંઈ સર્વ વસ્તુનો સમાવેશ કરે છે ? તેઓ દ્રવ્ય તેમજ ગુણ બન્નેનું સત્ શબ્દથી વર્ણન કરે છે. આ જ કારણથી સત્ દ્રવ્યમ્-દ્રવ્ય સત્રૂપ છે, સત્ ગુણમ્-ગુણ સત્રૂપ છે તથા કર્મ સત્-કર્મ સત્રૂપ છે, આ રીતનાં વ્યવસ્થાથી સર્વને સત્રૂપે માને છે.

હાલમાં એટલે ઉત્પત્તિની પછી તે પ્રમાણે માનવું તે ઠીક છે. પણ વૈશેષિક મતવાળાઓ વસ્તુની ઉત્પત્તિ પહેલાં તેને સત્રૂપે માનતા નથી. આથી ઉલટું તેઓ એમ માને છે કે, વસ્તુ તેની ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્રૂપે હોય છે અને “પહેલાં અદ્વિતીય કેવળ એકજ હતું,” આ મતને તેઓ અંગીકાર કરતા નથી આ પરથી ખુલ્લું જણાઈ આવે ■ કે, અહીં દર્શાવાયેલ સત્ વૈશેષિક મતવાળાઓથી દર્શાવાયેલ સત્ કરતાં કેવળ ભિન્ન છે, તેમજ પહેલાં આપેલા ઘટાદિ કાર્ય તથા મૃત્તિકાદિ કારણના દૃષ્ટાંતથી તે કેવળ જુદું છે.

“આ પરથી”:-ઉત્પત્તિ પહેલાં સત્ વિશેના આવી રીતના વાદ વિવાદમાં કેટલાક વૈશેષિકો દ્રવ્ય એટલે શું, તેનો અર્થ આપ્યા પછી એમ કહે છે કે, આ જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે અદ્વિતીયરૂપ કેવળ અસત્ માત્રજ હતું. બૌદ્ધમતવાળાઓ ઉત્પત્તિ પહેલાં દ્રવ્યનું અસત્ પણ માને છે, છતાં નૈયાયિકો જેમ એક વસ્તુને સત્રૂપે તેમજ

અસંતરૂપે બેઉ રૂપે માને છે, તેમ વિશુદ્ધ મતોને તેઓ અગોઠાર કરતા નથી.

પણ જો ઉત્પત્તિ પહેલાં અસંતરૂપેજ કેવળ માનતા હોય તો તેઓ એમ કેવી રીતે કહી શકે કે, ઉત્પત્તિ પહેલાં અદ્વિતીયરૂપે કેવળ અસંતરૂપ હતા, જેમ કહેવાથી સમય, સંખ્યા તથા ઐક્યત્વ તથા વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે. ઉત્પત્તિ પહેલાં તે વસ્તુને અસંતરૂપ માનવી, તે કેવળ અયોગ્ય છે. અસંતરૂપને માનવું તેજ કેવળ અયોગ્ય જેવું લાગે છે; કારણ જેઓ અસંતરૂપતાને માને છે, તેઓની અસંતરૂપતાની અસંબંધતાને દર્શાવે છે.

આપણે હાલ એટલે ઉત્પત્તિ પછી તેનું અસ્તિત્વ કબુલ કરીએ તથા ઉત્પત્તિ પહેલાં અસ્તિત્વનો સ્વીકાર ન કરીએ. આ વાત પ્રાચીન ધર્મ શકે એમ નથી. કારણ ઉત્પત્તિ પહેલાં એક વસ્તુના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ ન હોય તો તેજ સમયે એમ કહી શકાશે કે તે અસંતરૂપ જ છે. અહીં પ્રશ્ન એ થાય કે, એક શબ્દનો અર્થ પ્રતિમારૂપે મન વિશે એક વેળા દાખલ થયા પછી આપણે તેજ શબ્દના તાત્પર્ય વિશે એમ કેમ કહી શકીએ કે “તે અદ્વિતીય અસંતરૂપે અસ્તિત્વને હતી.” અને જો આ રીતના તાત્પર્યમાં કોઈ પણ અર્થ સમાયો હોય તો તેમ કહેવું તે તદ્દન અપ્રમાણરૂપ છે, પણ તેમ નથી. આ પ્રમાણેનું વચન કહેવામાં અપ્રમાણતા હોય પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણકે આ સ્થળે મૂળ હેતુ એ છે કે, અસ્તિત્વનું રહિતપણું અને અસ્તિત્વ શબ્દવડે તે વસ્તુની પ્રતિમાનું રહિતત્વ દર્શાવે છે. અદ્વિતીયત્વ તથા આસીત્વ-હત્ત, આ જો શબ્દો ગુણરોચક છે અને સર્વ શબ્દને નિષેધવાચક શબ્દ લંગાડવાથી એમ જણાવાય છે કે, બીજી સર્વ વસ્તુનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

આ બધા પરથી આપણે એવો અનુમાનપર આવીએ છીએ કે, જે ને શુ આપણે જોઈએ છીએ, તે જેમ રજુ વિશે સર્પની ભાંતિ ખોટી છે તેમ સર્વ ખોટું છે નહિજ સત્તી જૂદા જૂદા સ્વરૂપો વિશે ઉત્પત્તિ થયેલી જોવામાં આવે છે તથા આપરથી આપણે ખુલ્લે ખુલ્લું અનુમાન પ્રતિપાદન કરી શકીએ કે, ખોટા રૂપે કોઈ પણ વસ્તુ કોઈ સ્થળે તથા કદી અસ્તિત્વમાં હોતી નથી. ૧

કુતસ્તુ સ્વલુ સોમ્યૈવ ૨ સ્યાદિતિ હોવાં વ કથમસત્તેઃ સંજ્ઞાં-
યેતેતિ સત્ત્વેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાંદ્વિતીયમ્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તેના પિતા ઉદાલકે પાછું કહેવું જારી રાખ્યું; “પણ હે સોમ્ય ! અસંતરૂપતા સર્વ કેવી રીતે

ઉત્પન્ન થઇ શકે ? આના પ્રત્યુત્તરમાં એમ છે કે; હે પુત્ર !
પ્રથમ આ સત્ એકજરૂપ તથા અદ્વિતીયરૂપ હતું. ૨

તદેક્ષત ઘટ્ટુ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ તત્તેજોઽસૃજત તત્તેજ એક્ષત વ-
હુ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ તદપોઽસૃજત તસ્માદ્યત્ર ક ચ શોચતિ સ્વદેતે
વા પુરુષસ્તેજસ एव तदध्यापो जायन्ते ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યાર પછી તે સત્ બ્રહ્મ સંકલ્પ કરવા
લાગ્યું કે, હું બહુરૂપે ઉત્પન્ન થાઉં. આ રીતનો વિચાર
કરી વાયુ તથા આકાશ ઉત્પન્ન કરી તેણે તેજ ઉત્પન્ન
કર્યું. આ તેજને ઇચ્છા થઇ કે, હું બહુરૂપે થાઉં. પછી
તે તેજે જળને ઉત્પન્ન કર્યું.

આ કારણથીજ જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં કોઈ
પુરુષ શોચ કરે છે અથવા તેને પરસેવો વળે છે, તે જળ
કેવળ તેજમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

તા આપ એક્ષન્ત ઘટ્ટયઃ સ્યામ પ્રજાયેમહીતિ તા અન્નમસૃ-
જન્ત તસ્માદ્યત્ર ક ચ વર્ષેતિ તદેવ મૂયિષ્ઠમન્નં ભવત્યદ્ય એવ
તદધ્યન્નાયં જાયતે ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—જળે ઇચ્છા કરી કે, હું બહુરૂપે ઉત્પન્ન
થાઉં. તેણે—જળે અન્ન ઉત્પન્ન કર્યું. આથી જ્યારે જ્યારે
અને જ્યાં જ્યાં વરસાદ વરસે છે ત્યાં ત્યાં તે સમયે બ-
હુ અન્નાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. ખરેખર અન્નનું કારણ—ઉ-
ત્પત્તિ સ્થાન જળ છે. ૪

તૃતીય ખંડ.

ત્રણ બૂતોથી નામરૂપ સૃષ્ટિ.

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्यण्डं जीव-
जमुद्भिज्जमिति ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ખરેખર સર્વ ભૂત માત્રોનાં ત્રણ ઉત્પત્તિ
સ્થાન છે—અંડજ-ઇડામાંથી નિકળનારાં પ્રાણીઓ જેવાંકે
પક્ષી, છવજ-એક છવમાંથી થનારાં જેવાંકે મનુષ્યાદિ,

અને ઉદ્દભિજ્ઞ-જમીનમાંથી ઉગી નીકળનારાં જૂતો જેવાં-કે
વૃક્ષાદિ. ૧

‘સેયં દેવતૈક્ષત હન્તાદમિમાસ્તિશ્ચો દેવતા અનેન જીવેનાત્મ-
નાન્નુમવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાળીતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તે દેવે-અન્ને ઇચ્છા કરી કે, જીવાત્મા-
રૂપે ઉપર ‘કહેલા ત્રણ પ્રકારના જૂતોવિશે પ્રવેશ કરી
જૂઠા જૂઠા નામો અને રૂપોવડે, બહુરૂપે યાઉ’. ૨

ટીકા:—સર્વ દુઃખોના સ્થાનરૂપ તથા કર્મ પ્રમાણે કલાદિને
ભોગવવાવાળા ઉત્પન્ન કરેલા શરીરવિશે પવિત્ર તથા વ્યાપક ઇ-
ન્દ્રિયનું જાણી જોઈને પ્રવેશ થતું અયોગ્ય દેખાય છે. તેમજ આત્મ-
ની વસ્તુવિશે પ્રવેશ કરી પોતાની સ્વતંત્રતાનો નાશ કરવો, એ પણ
અસંભવિત લાગે છે.

આના પ્રતિઉત્તરમાં હું પણ એમ માનું છું કે, જે ઇન્દ્રિય
શરીરવિશે પ્રવેશ કરતા હોય અને કંઈપણ વિકાર વિના શરીર સાથે
દુઃખને સહન કરતા હોય તો તે અપ્રમાણ કહેવાય. પણ આ વિ-
ષયમાં તેમ થતું નથી. ત્યારે કાંઈને પણ શંકા ઉઠશે કે તેમનું પ્ર-
વેશ કેવા પ્રકારનું છે ? આના ઉત્તરમાં જણાવવાનું જે, ઉપર કહે-
વામાં આવ્યું છે કે જીવાત્મારૂપે તે પ્રવેશ કરે છે. હવે જીવ કેવળ
પરમ પરમાત્માના અંશરૂપ છે. જળવિશે સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે
અથવા દર્પણવિશે મનુષ્યનું જેમ પ્રતિબિંબ પડે છે, તેની માફક શુદ્ધિ
અને ખીજી ઇન્દ્રિયોના સંબંધવડે જીવની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે
છે. અનિર્વચનીય તથા અનંત શક્તિવાળા પરમ પરમાત્માના શુદ્ધિ
સાથે સંબંધનું તેમજ તેની શુદ્ધિના અંશનું ઉત્પન્ન થવાનું મુખ્ય
કારણ તેના સત્ત્વ સ્વરૂપની અસાનતા અર્થાત્ મોહ છે. આ અસાનતાને
લીધેજ મનુષ્યને લાગે છે કે, હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, કે હું
અસાન છું. પરમાત્માનો અંશરૂપ જગત્ત્મક શરીર વિશે પ્રવેશ થ-
વાથી તેને પોતાને શરીર સંબંધી કાંઈપણ રીતનાં સુખ દુઃખાદિ
હોતાં નથી, જેમ એક મનુષ્યના રહેલા દર્પણ વિશે તથા સૂર્યના પ્ર-
તિબિંબની અપૂર્ણતા મૂળ વસ્તુને આધારે હોય છે તેમજ ઇન્દ્રિયના
સંબંધમાં જોડે છે. આ રીતે કઠોપનિષદ વિશે કહેવામાં આવ્યું છે
કે, અગર જો કે સૂર્યનારાયણને સર્વ જગતના ચક્ષુરૂપ કહેવામાં આવ્યા
છે, તોપણ જોનાર દ્રષ્ટાની ચક્ષુ સંબંધી તથા ખીજાં બાહ્ય કારણોથી

ઉત્પન્ન થયેલ સંબંધન તેને (સર્વ) વિશે હોવું નથી. તેમજ સર્વ
 ભૂતોના અંતરસ્મારૂપ આત્મા વિશે જડાત્મક કારણોની જરૂરપણું
 અસર થતી નથી. કારણુ તે જડ ધસ્તુની મર્યાદાથી બાહ્ય છે. આ
 આત્માવિશે પાંચમા પ્રપાકકના બીજા અંકવિશે એમ પણ કહે-
 વામાં આવ્યું છે કે, આત્મા દેશ પરિચ્છેદથી રહિત અર્થાત્ સર્વત્ર
 વ્યાપ્તમાન અને અનંત છે. વાજસનેય નામના ઉપનિષદ વિશે આ-
 ત્માવિશે કહેવામાં આવ્યું છે કે, તે અંશરૂપ તથા ગતિરૂપ
 હોય એમ લાગે છે.

આ પ્રસંગે કોઈને એવી શંકા થશે કે ત્યારે હવે તો માત્ર
 એક શબ્દરૂપજ છે તથા તેમ હોવાથી તે અસત્ય હરશે તથા અસ-
 ત્ય હરવાથી તેને આ જગતની સાથે તેમજ ધનાર જગતની સાથે
 કોઈ પણ રીતનો સંબંધ રહ્યો નહિ. આ રીતના અનુમાનથી પણ
 કોઈ રીતની હાનિ થવાની નથી. કારણુ હવતું સત્ય એજ તત્ત્વ
 હોવાથી તે સત્યરૂપ છે. લિન્ન લિન્ન નામ તથા રૂપવાળા સર્વ વિ-
 પયો જ્યારે તેઓ વિભક્ત થાય છે ત્યારે તેઓ અસત્યરૂપ છે.
 સર્વ વિકારોનું મૂળ શબ્દાત્મક છે તથા તેઓ નામરૂપ છે. હવ
 સંબંધે આ કહેવત ખરી હરે છે કે, 'જેવા દેવ તેવી પૂજા.' હવ
 કેવળ અંશરૂપ હોવાથી કર્મનાં ફળ સાથે તે તેનો સંબંધ ધણી
 મંદતાવાળો નથી. આ સર્વ કર્મ અને તેનાં ફળો જ્યારે આત્મા
 સાથે સંબંધ ધરાવે છે ત્યારે સત્યરૂપ છે તથા તેની સાથે સંબંધ
 ધરાવતાં નથી. અસત્યરૂપ છે એમ કહેવાથી વાદીઓના મતને કોઈ
 રીતની હાનિ પહોંચે એમ નથી. ૨

તાસાં ત્રિવૃતં ત્રિવૃતમેકકાં કરવાળીતિ સેયં દેવતેમાસ્તિસ્ત્રી
 દેવતા અનેનૈવ જીવેનાંત્મનાંનુપ્રાવિશ્ય નાપરૂપે વ્યાકરોત્ । ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યાર પછી તેમણે ધાર્યું કે, આ ત્રણમાંના
 દરેકને હું ત્રણ ત્રણરૂપે કરું. એમ ધારી તેમણે હવરૂપે
 આ ત્રણ દેવવિશે પ્રવેશ કર્યો, જેથી તે દેવ નામ તથા
 રૂપવાળા થયા. ૩

ટીકા:—ત્રણમાંના દરેકના બળે વિભાજ કરવામાં આવ્યા તથા
 તે બળે વિભાગવાળામાંના એક એક ભાગના બળે ભાગો કર્યા જેથી તે
 પણ ત્રણરૂપ અર્થાત્ ત્રિરૂપવિશે એક અર્ધ ભાગ તથા બે પા પા ભાગો
 મળી ત્રણરૂપે થયા. ૩

તાસાં ત્રિવૃતં ત્રિવૃતમેકૈકામકરોદયતા તુ સ્વલુ સોમ્યેમાસ્તિસો
દેવતાસ્ત્રિવૃત્તિવૃદેકૈકા ભવતિ તન્મે વિજાનીહીતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ — દેવે તે ત્રણે દેવોને ત્રિવૃત-ત્રણ ત્રણ રૂપે
કર્યા. હે પુત્ર ! આ ત્રણે દેવો કેવી રીતે તેજસરૂપે
થયા, તેવિશે હું કહું તે તું સામજ. ૪

ચતુર્થ ખંડ.

વિકારનું મિથ્યાપણું તથા હેતુનું સત્યત્વ.

યદગ્ને રોદિતઃ રૂપં તેજસસ્તદ્રૂપં ચચ્છુરુ તદપાં યત્કૃણં
તદન્નસ્યાપાગાદગ્નેરગ્નિત્વં વાચારમ્ભળં વિકારો નામધેયં ત્રીણિ
રૂપાણીત્યેવ સત્યમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — અગ્નિની રક્તતા તેજથી ઉત્પન્ન થાય છે,
શુક્લતા-સ્વેતતા જળથી તથા કૃષ્ણરૂપતા પૃથ્વીથી મેળ-
વાય છે. આથી ત્રણ વસ્તુના ગર્ભનથી અગ્નિના અગ્નિ-
પણાનો નાશ થાય છે. તે કેવળ શબ્દાત્મક જ છે. તેમજ
તે વિકાર તથા નામરૂપ છે. કેવળ તેનાં ત્રણસ્વરૂપો જ
સત્ય રૂપ છે. ૧

ટીકા — આ સ્થળે એક દાખનો આપી સમજાવ્યું છે કે, જેમ
પટ વસ્ત્ર તત્તુના સમૂહનું બનેલું છે આ પટમાંથી તત્તુને કાઢી
લેખ્ય તો પટનો નાશ થયો કહેવાય છે ૧

યદાદિત્યસ્ય રોદિતઃ રૂપં તેજસસ્તદ્રૂપં ચચ્છુરુ તદપાં
યત્કૃણં તદન્નસ્યાપાગાદાદિત્યાદાદિત્યત્વં વાચારમ્ભળં વિકારો
નામધેયં ત્રીણિ રૂપાણીત્યેવ સત્યમ્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ — આજ રીતે આદિત્યને વિશે રહેલી રક્તતા
પણ તેજને લીધે છે, સ્વેતતા જળને લીધે છે તથા કૃષ્ણ-
તા પૃથ્વીને લીધે છે. આ ત્રણ વસ્તુઓ આદિત્યમાંથી
કાઢી નાખીએ તો આદિત્યવિશે આદિત્યપણું રહેશે
નહિ આદિત્ય કેવળ વાચાર-ત્રણ-શબ્દાત્મકજ છે. તે કેવળ

વિકાર તથા નામરૂપજ છે. તેનાં કેવળ ત્રણ સ્વરૂપોજ સત્યરૂપે છે. ૨

યચન્દ્રમસો રોહિતઃ રૂપં તેજસસ્તદ્રૂપં યચ્છુલં તદપાં યત્કૃષ્ણં તદન્નસ્યાપાગાચન્દ્રાચન્દ્રત્વં વાચારમ્ભણં વિકારો નામધેયં ત્રીણિ રૂપાણીત્યેવ સત્યમ્ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—તેમજ ચંદ્રમામાં રહેલી રક્તતા તેજથી છે. તેમાં રહેલી શ્વેતતા જળને લીધે છે તથા કૃષ્ણતા પૃથ્વીને લીધે છે. આ ત્રણ વસ્તુના નાશથી ચંદ્રમાવિશે ચંદ્રપણું રહેતું નથી. આ પરથી ચંદ્ર વાચારમ્ભણ-શબ્દાત્મકરૂપ જ છે તથા તે વિકાર અને નામરૂપ છે. કેવળ તેનાં ત્રણરૂપોજ સત્યરૂપ છે. ૩

યદ્વિદ્યુતો રોહિતઃ રૂપં તેજસસ્તદ્રૂપં યચ્છુલં તદપાં યત્કૃષ્ણં તદન્નસ્યાપાગાદ્વિદ્યુતો વિદ્યુચ્ચ વાચારમ્ભણં વિકારો નામધેયં ત્રીણિ રૂપાણીત્યેવ સત્યમ્ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—તેજ રીતે વિદ્યુતમાં રહેલી રક્તતા તેજથી છે. તેમાં રહેલી શુક્લતા જળને લીધે છે તથા કૃષ્ણતા પૃથ્વીને લીધે છે. આ ત્રણે વસ્તુઓના નાશથી વિદ્યુતમાં વિદ્યુતપણું રહેતું નથી, તેથી તેનાં ત્રણરૂપો જ સત્યરૂપ છે.

• एतदस्म वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वे महाशक्ता महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्यभ्यो विदाञ्चक्रुः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર આ જાણત જાણ્યા પછી મહાન્ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ તથા મહાન્ શ્રોત્રિયો-વેદવેત્તાઓ કહેવા લાગ્યા કે, આજ પછી આપણામાના કોઇએ કોઈ પણ ચીજ વિશે અશ્રુત અર્થાત નથી સાંભળેલી, અવિજ્ઞાત અર્થાત નથી જાણેલી તથા અમત અર્થાત નથી બિચારેલી, એમ કહેવું નહિ, કારણ જેણે આ જાણત જાણી છે, તેણે સર્વ જાણ્યું છે.

यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुर्

શુક્લમિવાભૂદિત્યપાઽરૂપમિતિ તદ્વિદાશ્ચક્રુર્થદુ કૃષ્ણમિવાભૂદિ-
ત્યન્નસ્ય રૂપમિતિ તદ્વિદાશ્ચક્રુઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી તેઓએ એ રીતનું અનુમાન
કીધું, કે, જે જે વસ્તુમાં રક્તતા રહેલી છે, તે તેજને લીધે
છે, શુકલતા જળને લીધે છે તથા જે કૃષ્ણતા દેખાય છે તે
પૃથ્વીને લીધે છે. ૬

યદિજ્ઞાતમિવાભૂદિત્યેતાસામિવ દેવતાનાઽસમાસ इति तद्वि-
दाश्चકुर्यथा तु खलु सोम्येमास्ति देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृ-
द्धिदेवैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—તેઓને જે જે વસ્તુઓ જણાઈ, તેને તેને
તેઓએ ત્રણ દેવતાના સમુદાયરૂપે માની લીધી. હે
વત્સ ! આ ઉપરથી તારે જાણી લેવું કે, દરેક ત્રણ દેવતા-
—વસ્તુ એવતા પ્રાણીવિશે ત્રણ ત્રણના સમૂહરૂપે થાય છે. ૭

પંચમ ખંડ.

શુક્લ અન્નાદિની ત્રિવિધતા.

અન્નમશિતં ત્રેષા વિધીયતે તસ્ય યઃ સ્યવિષ્ઠો ધાતુસ્તત્પુરીપં
ભવતિ યો મધ્યમસ્તન્માશ્નં યોઽણિષ્ઠસ્તન્મનઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—જે અન્નનું લક્ષણ કરવામાં આવે છે તે,
પણ ત્રણરૂપે થાય છે—સ્થૂલ ભાગ પુરીપ—નરકરૂપે થાય છે,
મધ્યમ ભાગ માંસરૂપે બને ॥ તથા સૂક્ષ્મ ભાગ મન-
રૂપે થાય છે. ૧

આપઃ પીતાસ્રેષ્ઠા વિંધીયન્તે તાસાં યઃ સ્યવિષ્ઠો ધાતુસ્તન્મૂત્રં
ભવતિ યો મધ્યમસ્તલોહિતં યોઽણિષ્ઠઃ સ પ્રાણઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—જે જળ પીવામાં આવે છે, તે પણ ત્રણ
રૂપે થાય છે—સ્થૂલ ભાગ મૂત્રરૂપે થાય છે, મધ્યમ ભાગ
લોહિત—લોહીરૂપે થાય છે તથા સૂક્ષ્મ ભાગ પ્રાણરૂપે
બને છે. ૨

તેજોઽશિતં શ્રેષ્ઠા વિધીયતે તસ્ય યઃ સ્થવિષ્ઠો ધાતુસ્તદાપિ
ભવતિ યો મધ્યમઃ. સ મજ્ઞા યોઽણિષ્ઠઃ સા વાક્ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ.—તેજુનું જ્યારે *ભક્ષણ કરવામાં આવે છે,
ત્યારે તે ત્રણરૂપે થાય છે. તેનો સ્થૂલ ભાગ અસ્થિ-હાડકાં
રૂપે થાય છે, મધ્યમ ભાગ મજ્જારૂપે થાય છે તથા
સૂક્ષ્મ ભાગ વાણીરૂપે થાય છે. ૩

અન્નમયઃ હિ સોમ્ય મન આપોમયઃ પ્રાણસ્તેજોમયી વા-
ગિતિ ભૂય એવ મા મગવાન્ વિજ્ઞાપયત્વિતિ તથા સોમ્યેતિ
હોવાચ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ.—હે પુત્ર ! મન અન્નમય-અન્નથી થયેલું
છે, પ્રાણ જળમય-જળથી થયેલ છે તથા વાણી તેજોમય
અર્થાત્ તેજથી થયેલ છે. પછી શ્વેતકેતુએ પોતાના પિતા
ઉદાલકને કહ્યું કે, હે પિતાશ્રી ! આ ગહન વિષય તમે મને
ફરી ખુદી રીતે સમજાવો તો સારું. ત્યારે તેના પિતાએ
તે બાબતની હા પાડી તથા ફરીથી કહેવા લાગ્યા કે,
હે પુત્ર ! ૪

૫૪ અંક.

મનાદિની અન્નાદિ રૂપતા.

દધ્નઃ સોમ્ય મધ્યમાનસ્ય યોઽણિમા સ ઋર્ધ્વઃ સમુદીપતિ
તત્સર્પિર્મચતિ ॥ ૧ ॥

જ્યારે દહીંનું મધ્યમ-વલોપવામાં આવે છે ત્યારે તે-
નાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો જે ઉપર તરી આવે અર્થાત્ છે તે સર્પિ-
ધૃતરૂપે થાય છે. ૧

एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्ममानस्य યોઽણિમા સ ઋર્ધ્વઃ
સમુદીપતિ તન્મનો ભવતિ ॥ ૨ ॥

* અહીં ટીકાકાર તેજના ભક્ષણવડે કહેવાથી તેજ-વીર્યને
ઉત્પન્ન કરનારા તેલ ધૃત આદિ પદાર્થો સેવા.

શબ્દાર્થ — આ જ પ્રમાણે હે પુત્ર ! ત્યારે અન્નનું પ્રાશન કરવામાં આવે છે ત્યારે તેના સૂક્ષ્મ રત્ને જે ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે, તે મનરૂપે થાય છે. ૨

अपा९ सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति
स प्राणो भवति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ — આ જ રીતે હે પુત્ર ! ત્યારે જળનું પાન કરવામાં આવે છે ત્યારે તેના સૂક્ષ્મ રત્ને જે ઉપર ચઢે છે, તે પ્રાણરૂપે બને છે. ૩

तेजसः सोम्याश्वमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति
सा वाग्भवति ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ — તેમ જ હે પુત્ર ! ત્યારે તેજનું અર્થાત્ ધૃતાદિતું બક્ષણ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેનાં સૂક્ષ્મ રત્ને જે ઉર્ધ્વ ગતિને પામે છે, તે વાણીરૂપે થાય છે. ૪

अन्नमय९ हि सोम्य मन आपोमय प्राणस्तेजोमयी वागिति
भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ — આ કારણથી મન અન્નમય-અન્નનું બનેલું, પ્રાણ જળમય-જળનું બનેલું અને વાણી તેજમય-તેજની બનેલી છે આ સાલળી રહ્યા પછી શ્વેતકેતુને આ વિષય જોવો જોઈએ તેવો ન સમજ પડવાથી તે પોતાના પિતા ઉદાલકને કહેવા લાગ્યો કે, હે પિતાશ્રી ! આ ગડન વિષય હજી મને પૂર્ણરીતે સમજ પડ્યો નથી, માટે તે મને આપ ફરી સમજાવો તો સારું. ત્યારે તેના પિતાએ કહ્યું કે, હે પુત્ર ! હું તને આ વિષય ફરી સમજાવું છું, તે તું ચિત્ત દર્શ સાલળ.

સપ્તમ ખંડ.

મનની શોડષકળા અન્નમયરૂપ.

શોડશકલઃ સોમ્ય પુરુષઃ પચ્ચદશાહાનિ માઽશીઃ કામમપઃ
વિચાપોમયઃ પ્રાણો ન પિવતો વિચ્છેત્સ્યત્ત્વ ઇતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—હે પુત્ર ! મનુષ્ય ખરેખર સોળ કળારૂપ
છે. તું પંદર દિવસ સૂધી અન્નનું પ્રાશન મા કર, પણ
કેવળ યથારૂચિ જળપાન કરજે. કારણ કે છુવ જળનો
ખનેલો છે, માટે જો જળ નહિ પીશે, તો તારા પ્રાણ
ઢેલનો ત્યાગ કરશે. ૧

સદ્ પચ્ચદશાહાનિ નાશાય હૈનમુપસસાદ્ કિં વ્રવીમિ મો
ઇત્યુચઃ સોમ્ય યજુઃપિ સામાનીતિ સ હોવાચ ન, વૈ મા પ્રતિ-
માન્તિ મો ઇતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યાર પછી શ્વેતકેતુએ કંઈપણ અન્ન
પંદર દિવસ સૂધી ગ્રહણ કર્યું નહિ. ત્યારપછી સોળમે
દિવસે તે ચોતાના પિતા ગુરૂ પાસે ગયો અને કહ્યું, હે
ભગવન્ ! તમે મને શું બોલી જવા કહો છો ? ત્યારે
તેના પિતાએ કહ્યું કે, હે પુત્ર ! તું ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા
સામવેદના જે મંત્રો શીખી ગયો ॥ તે બોલી બા. પુત્ર
ઉત્તર આપ્યો કે, હે ભગવન્ ! ખરેખર જે હું શીખી
ગયો છું, તેમાંનું કંઈપણ આ વખતે મારી સ્મરણશક્તિમાં
આવતું નથી. ૨

તત્પ્ર હોવાચ યથા સોમ્ય મહતોઽમ્યાહિતસ્યેકોઽદ્ધારઃ સ્વ-
દ્યોતમાત્રઃ પરિશિષ્ટઃ સ્યાત્તેન તતોઽપિ ન વહુ દદેદેવત્ત્વ સોમ્ય તે
પોઢશાનાં કલાનામેકા કલાતિશિષ્ટા સ્યાત્તયૈતર્હિ વેદાચ્છાતુમવ-
સ્યશાનાથ મે વિજ્ઞાસ્યસીતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—પછી તેના શુરુએ કહ્યું, મારા પુત્ર ! આગીઆ કીડાની માફક સૂક્ષ્મ તણુખાડપે મહાન્ અગ્નિ રહેલો હોય છ ત્યારે તેનાપર ઘણું કાષ્ઠાદિ નાંખવામાં આવે તો તેને બાળી શકવાની તેનામાં શક્તિ રહેતી નથી. આજ રીતે તારી સોળ કળામાંની એક જ કળા બાકી રહેલી છે, જેથી તને વેદોનું સ્મરણ થતું નથી. હવે તું જ તથા અન્ન બક્ષણ કરી કરી મારી પાસે આવ, એટલે મારા કહેવા પ્રમાણે ઋગ્વાદિ વેદને તું બાળીશ. ૩

સ હાશાય હૈનમુપસસાદ તપ્ ૬ યત્કિન્ન પમચ્છ સર્વં રહ પ્રતિપેદે ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—પછી તેણે અન્ન ખાધું તથા પાછો પોતાના શુરુ પાસે ગયો. આ વખતે તેના પિતાએ તેને જે કાંઈ પૂછ્યું, તે સર્વ તે બાણતો હતો. ૪

તપ્ ૬ હોવાચ યયા સોમ્ય મહતોઽભ્યાહિતસ્યૈકમદ્ધારં સ્વયોતમાત્રં પરિશિષ્ટં તં તૃણૈરુપસમાધાય પ્રાજ્વલયેત્તેન તતોઽપિ વહુ દહેત્ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—પછી પિતાએ પુત્રને કહ્યું, હે પુત્ર ! મોટા અગ્નિમાંના આગીઆ કીડાની માફક સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ અંગારાપર સુકું ઘાસ નાંખ્યું હોય તો તે સૂક્ષ્મ અગ્નિ વધારે પ્રજ્વલિત થાય છે તથા મોટી વસ્તુનો ઢાહ કરવાને પણ શક્તિમાન થાય છે. ૫

एव ५ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीतयैतर्हि वेदानुभवस्यन्नमय ५ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तच्चास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—તે જ રીતે હે સોમ્ય ! તારી સોળ કળામાંની જે એક કળા રહી હતી, તે જ્યારે અન્નપેડે પ્રજ્વલિત થઈ ત્યારે તને વેદનો અનુભવ કરવાને શક્તિ આવી. હે સોમ્ય ! અરેઅર મન અન્નનું બનેલું છે, વાણ જળનું

બનેલું છે તથા વાણી તેજની બનેલી છે. શ્વેતદેતુએ કહ્યું;
ખરેખર હવે મને આની સમજણ પડી. હવે હું તમારું
કહેવું બરાબર સમજ્યો. ૬

અષ્ટમ ખંડ.

શુપુસિમાં સતપ્રાસિ.

ઉદાલકો હારુણિઃ શ્વેતકેતું પુત્રમુવાચ સ્વમાન્તં મે સોમ્ય
વિજાનીહીતિ યત્રૈતત્પુરુષઃ સ્વપિતિ નામ સતા સોમ્ય તદા સ-
મ્પન્નો ભવતિ સ્વમપીતો ભવતિ તસ્માદેન૯ સ્વપિતીત્યાચક્ષતે
સ્વ૯ દર્શીતો ભવતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—અરુણના પુત્ર ઉદાલકે પોતાના પુત્ર શ્વેત-
દેતુને કહ્યું, હવે હું શુપુસિ અવસ્થાવિશે તને સમ-
જાવું છું. ત્યારે એક પુરુષ “સ્વપિતિ” અર્થાત્ સૂતો છે
એ શબ્દથી જોડાયેલો થાય છે ત્યારે તે સતની સાથે જો-
ડાયેલો કહેવાય છે. તે પોતાના “સ્વ” ને (આત્માને
ગ્રાહી થયેલો) કહેવાય છે. જેથી તેને સ્વપિતિ-ઉંચે છે,
એમ કહેવામાં આવે છે. કારણ તે સમયે તે ‘સ્વ’ પો-
તાના આત્માને “અપીત” એળવે છે. ૧

સ યથા શકુનિઃ સૂત્રેણ પ્રવદ્ધો દિશં દિશં પતિત્વાઽન્યત્રા-
યતનમલઙ્ઘ્વા વન્ધનમેવોપશ્રયત એવમેવ ત્વલુ સોમ્ય તન્મનો
દિશં દિશં પતિત્વાઽન્યત્રાયતનમલઙ્ઘ્વા પ્રાણમેવોપશ્રયતે પ્રાણવ-
ન્ધન૯ હિ સોમ્ય મન ઇતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—એક પક્ષીને ઢોરી સાથે બાંધ્યું હોય
ત્યારે તે જેમ આમતેમ બધી દિશા તરફ ઉડે છે,
પણ તેને કયાઈ વિશ્રામ સ્થાન ન મળવાથી જેની સાથે
તેને બાંધવામાં આવ્યું હોય ત્યાં આવીને આરામ લે છે.

આ જ રીતે મન પણ સર્વ દિશાએ ભટકી ભટકીને કોઈ વિશ્રામસ્થાન ન મળવાથી પ્રાણનો આશ્રય લે છે. ખરેખર પ્રાણનો અર્થાત્ પરમાત્માનો આશ્રયી મન અર્થાત્ જીવ છે. ૨

અશનાપિપાસે મે સોમ્ય વિજાનીહોતિ યત્રૈતત્પુરુષોઽશિશિ-
પતિ નામાપ એન તદશિતં નયન્તે તદ્યથા ગોનાયોઽશ્વનાયઃ
પુરુષનાય इत्येवं તદપ આચક્ષતેઽશનાયેતિ તત્રૈતચ્છુદ્ધમુત્પતિતઃ
સોમ્ય વિજાનીહિ નેદમમૂલં મવિષ્યતીતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—હે પુત્ર ! હવે હું તને ક્ષુધા તૃષ્ણાની પ્ર-
કૃતિ વિશે કહું છું, તે તું સાલળ જે સમયે મનુષ્ય અશિ-
શિષતિ અર્થાત્ ભક્ષણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે જળ
પ્રાધેલા અન્નને લઈ જાય છે. જેમ દોરને દોરવી લઈ
જનારાને ગોનાય, અશ્વના દોરનારાને અશ્વનાય તથા પુરુષ-
ના દોરવનારને પુરુષનાય કહેવામા આવે છે, તેમ જળ
પ્રાધેલા અન્નને દોરવી લઈ જનાર હોવાથી તેને અશનાય
કહેવામા આવે છે. આથી આ શરીર શુદ્ધ-કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન
થયેલ છે એમ તું જાણ. હે પુત્ર ! તારે એમ ન જાણવું કે,
તે કારણ રહિત હશે ૩

तस्य ऋ मूलं स्यादन्यत्रानादेवमेव खलु सोम्याग्नेन शु-
द्धेनापो मूलमन्विच्छद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा
सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः
भजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે શ્વેતકેતુએ શંકા કરી કે, શરીરનું
કારણ શું હશે ? તેના જવાબમા તેના પિતાએ કહ્યું કે,
અન્નવિના ખીજીું તે શુ તેનું કારણ હોઈ શકે ? આ રીતે
હે સોમ્ય ! તારે જાણવું કે, અન્નકાર્યનું કારણ જળ છે,
તેમજ તેજ જળકાર્યનું કારણ છે અને તેજકાર્યનું
કારણ સૂર્ય છે. આ કારણથી સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ

પ્રજા સતકારણવાળી, સતને આશ્રયી તથા સતને વિષે લય
વાળી છે. ૪

અથ યત્રૈતત્પુરુષઃ પિપાસતિ નામ તેજ एव તત્પીતં નયતે
તદ્વથા ગોનાયોઽશ્વનાયઃ પુરુષનાયૈત્યેવં તત્તેજ આચૃત્ત્વદન્યેતિ
તત્રૈતદેવ શુક્લમુત્પતિતૃ સોમ્ય વિજાનીહિ નેદમમૂલં ભવિષ્ય-
તીતિ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—આજ રીતે જ્યારે મનુષ્ય ‘પિપાસતિ’
અર્થાત્ જળ પીએ છે ત્યારે તે પાન કરેલાને તેજ ધસકી
જાય છે. જેમ ગાયના હાંકનારને ગોનાય, અશ્વના હાંક-
નારને અશ્વનાય તથા પુરુષના દોરવનારને પુરુષનાય કહે-
વામાં આવે છે, તેમ તેજને ઉદન્ય-જળને લઈ જનાર
કહેવામાં આવે છે. આ રીતે તેજવડે જળનો લોહિતા-
દિલાવ થવાથી શરીર કાર્યરૂપ છે. હે પુત્ર ! તે કારણ
રહિત હશે, એમ તારે કદી બાણુનું નહિ. ૫

તસ્ય ક મૂલૃ સ્વાદન્યત્રાઙ્ગ્યોઽન્નિઃ સોમ્ય શુક્લેન તેજો
મૂલમન્વિચ્છ તેજસા સોમ્ય શુક્લેન સન્મૂલમન્વિચ્છ સન્મૂલાઃ
સોમ્યેમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સદાયતનાઃ સત્પતિષ્ઠા યથા નુ સ્વલુ
સોમ્યેમાસ્તિત્ત્વો દેવતાઃ પુરુષં પ્રાપ્ય ત્રિઘ્નિઘ્નદેકૈકા ભવતિ તદુ-
ક્તં પુરસ્તાદેવ ભવત્યસ્ય સોમ્ય પુરુષસ્ય પ્રયત્નો વાહ્મનસિ
સંપદ્યતે મનઃ પ્રાણે પ્રાણસ્તેજસિ તેજઃ પરસ્પાં દેવતાયામ્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે શ્વેતકેતુએ પૂછ્યું કે, તેનું કારણ
શું હશે ? ત્યારે તેના પિતાએ જવાબ દીધો કે જળ સિ-
વાય બીજું તે શું તેનું કારણ હોઈ શકે ? આ રીતે હે
પુત્ર ! તારે એમ બાણુનું કે જળકાર્યનું તેજ એ કારણ
છે અને તેજકાર્યનું સત્ય કારણરૂપ છે. આથી ખરેખર
હે સોમ્ય ! આ સર્વ પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ, રિયતિ તથા

નાશ સત્સ્વરૂપજ છે. આ ત્રણ વસ્તુઓમાંની દરેક મનુષ્યવિશે ત્રણરૂપે અર્થાત્ તેજડારૂપે કેવી રીતે થાય છે, તેનું મેં તારી આગળ વર્ણન કરી બતાવ્યું. જ્યારે મનુષ્ય જીવિત રહિત થાય છે, ત્યારે તેની વાણી મન વિશે લય પામે છે, મન પ્રાણ વિશે લય પામે છે, પ્રાણ તેજમાં લય પામે છે તથા તેજનો લય પરબ્રહ્મવિશે થાય છે. ૬

सयएपोऽणिमै तदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विशापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—આ સત્ અણુની માફક સૂક્ષ્મ છે. તે સર્વ જગતના આત્મારૂપ પરબ્રહ્મ છે. જેમ સર્પમાં રત્નજી કંઠપાચેલ છે તેમ તે જગતના આત્મારૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ ! તું પણ તેજ છે. (તારામાં તથા ઇશ્વરમાં સિત્તતા નથી) શ્વેતકેતુએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! દરરોજ સર્વ પ્રજા સુધુ-સિમા સત્સ્વરૂપને પામે છે, છતાં તેઓ સત્ સ્વરૂપને પામ્યા છે, એમ તેઓ જાણતા નથી. માટે આપ આ બાળત મને સંપૂર્ણ રીતે સમજાવશો. તેના ગુરુએ કહ્યું, હે સોમ્ય ! હું તને આ વિષય પૂર્ણરીતે સમજાવું છું, તે તું ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળજે. ૭

નવમ ખંડ.

મધના દષ્ટાંતવડે સત્પ્રાસિનો જ્ઞાનોપદેશ.

यथा सोम्य मधु मवुकृतौ निस्तिष्ठन्ति नानात्पयानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकता रसं गमयन्ति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે સોમ્ય ! જેમ મધ એકઠું કરવામાં આસક્ત મધમાખો જીદાં જીદાં સ્થાનોમાંથી અનેક વૃક્ષોના સારને ગ્રહણ કરી મધ મેળવે છે અને તે સર્વને એક રસરૂપ બનાવે છે. ૧

તે યથા તત્ર ન વિવેકં લબન્તેઽમુપ્યાહં વૃક્ષસ્ય રસોસ્મ્ય-
મુપ્યાહં વૃક્ષસ્ય રસોઽસ્મીત્યેવમેવ સ્વલુ સોમ્યેમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ
સતિ સંપદ્ય ન વિદુઃ સતિ સમ્પદ્યામહ ઇતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—આ રીતે એકત્રપણાને પામ્યા પછી આ
રસ ક્ષણાણા વૃક્ષમાંથી આપ્યો છે, તે વિચાર રહેતો નથી;
તેજ રીતે હે સોમ્ય ! સર્વ પ્રજાઓ જ્યારે લયને પ્રાપ્ત
થાય છે ત્યારે તેઓ બાણતી નથી કે, અમે! સત્વિશે
લયને પામ્યાં છીએ. ૨

ત ઇહ વ્યાઘ્રો વા સિંહો વા વૃકો વા વરાહો વા કીટો
વા પતંગો વા દંશો વા મશકો વા યદ્બ્રવન્તિ તદાભવન્તિ
॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—જે જે રૂપમાં તેઓ મુપુસિ પહેલાં હોય
છે, તે તે રૂપમાં તેઓ ફરી જન્મને પામે છે. કાં તો બ્યાઘ્ર-
રૂપે, સિંહરૂપે, વરૂરૂપે, વરાહરૂપે, કીટરૂપે, પતંગરૂપે, દંશ-
રૂપે અથવા મશકરૂપે જે જે હોય તે ફરી સત્યમાંથી આવી
મળે છે. અર્થાત્ તેમની પૂર્વ વાસના નાશ પામતી નથી. ૩

સ ય ઇપોઽણિમૈતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા
તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ઇતિ ભૂય એવ મા મગવાન્ વિજ્ઞાપયત્ત્વિતિ
તથા સોમ્યેતિ દ્વોવાચ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—આ અણિમા જે આ સર્વના આત્મારૂપ
છે તે સત્યરૂપે છે, તે સર્વના પરમાર્થ સત્ત્વરૂપ છે. હે
શ્વેતકેતુ ! તત્ત્વમસિ તું તે છે—તું બ્રહ્મ—આત્મારૂપે છે.
શ્વેતકેતુએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! આ વિષય મને ફરી સમ-
ભવશે. ત્યારે ઉદાહરે કહ્યું; હે સોમ્ય ! હું તને સમન્ત-
તુંહું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળજે. ૪

ટીકા—મનુષ્ય પોતાના ગૃહવિશે લાંબો સમય ઉઘ્યા પછી
દૂર પ્રદેશમાં જાય છે ત્યારે તેને જ્ઞાન રહે છે કે, હું મારા ગૃહમાંથી
અહીં આવ્યો છું. પણ આ સદૃશ પ્રભને જ્ઞાન હોતું નથી કે તેઓ-

ની સત્તામાંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે આનું શુ કારણ હશે ? તથા તેનો પિતા તેને જુદા જુદા દેખાતો આપી આ વિષય સમજાવે છે ૪

દશમ ખંડ.

નદીના દેશાંતરે સતનો ઉપદેશ.

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्माच्यः स्पन्दन्ते पश्चात्पती-
च्यस्ता. समुद्रात्समुद्रमेवापि यन्ति समुद्र एव भवति ता यथा
तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે સોમ્ય ! જેમ ગંગાદિ પૂર્વ દિશા
માંથી નીકળનારી નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે તથા સિંધુ
આદિ પશ્ચિમમાંથી નીકળનારી નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહે છે
તથા પાછી સમુદ્રમાંથી વાહળાંરૂપે થઈ પાછી ગંગા
આદિરૂપે થાય છે તથા પાછી સમુદ્રમાં ગમન કરે છે.
સમુદ્રમાં જ્યારે એકતા પામે છે ત્યારે હું ગંગા છું
કે સિંધુ છું, જેમ તેઓ જાણતી નથી ૧

एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः
सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंशो वा वृको वा
वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा यश्चको वा यद्यद्भव-
न्ति तदा भवन्ति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આજ પ્રમાણે આ સર્વ પ્રજાઓ સતમાંથી
ઉત્પન્ન થયા છતાં તેઓને જ્ઞાન હોતું નથી કે, અમે સત
માંથી ઉત્પન્ન થયા છીએ તેઓ પછી આગળની ભાક્ક
અહીં વ્યાધ્ર, સિંહ, વૃક, વરાહ, કીટ, પતંગ, દંશ કે
મશકાદિ ગમે તે જાતિમાં પ્રવેશ કરે છે. ૨

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमासि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—આ સૂક્ષ્મ ભાગ, જે સર્વ પ્રજાના આત્મા રૂપ છે, તે સત્ રૂપ છે. તે આત્મારૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ ! તત્ત્વમસિ તે આત્મા (પ્રદ્વરૂપે) તું (હવ) પોતે પણ છે. ત્યારે શ્વેતકેતુએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! કૃપા કરી આ બાબત મને સમજાવશો. કેવી રીતે સ્વાપ્નાવસ્થામાં તેમજ મરણાવસ્થામાં સત્પ્રદ્વને પામ્યા છતાં હવે પોતાની ઐક્યતાને ઊડી દેતા નથી. તેના પિતાએ કહ્યું કે, આ ગહન વિષયવિશે હું તને ફરી, હે સોમ્ય ! ઉપદેશ કરું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કર. ૩

એકાદશ ખંડ.

વૃક્ષના દદાંતરૂપે સત્નો ઉપદેશ.

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याह्न्याज्जीवन्
 स्रवेद्यो मध्येऽभ्याह्न्याज्जीवन् स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याह्न्याज्जीवन् स्रवेत्स
 एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—હે સોમ્ય ! મોટા વૃક્ષના મૂળમાં જે છેદ પાડવામાં આવે તો તે હવતું છતાં છેદમાંથી જળ નરપશે. જે વૃક્ષના મધ્યમાં છેદ પાડવામાં આવશે તોપણ હવતું છતાં તેના છેદમાંથી જળનો સ્રાવ થશે. તેમજ અગ્રભાગપર છેદ પાડવામાં આવશે તોપણ હવતું છતાં જળનો સ્રાવ થશે. જ્યાં સૂધી તે હવનવડે વ્યાપ્ત હશે ત્યાં સૂધી તે મૂળવડે જળને ગ્રહણ કરતું છતું તે પૃથ્વીના ગુણને ગ્રહણ કરતું રહેશે તથા હર્ષને પામતું છતું વૃદ્ધિ પામશે. ૧

अस्य यदेकांशां जीवो जहात्यथ सा शुण्यति द्वि-
 तीयां जहात्यथ सा शुण्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुण्यति सर्व
 जहाति सर्वः शुण्यत्येवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच ॥२॥

શબ્દાર્થ—આ વૃક્ષની શાખાઓમાંની એક શાખા
 હવથી વિભક્ત પડશે તો તે શાખા સૂકાઈ જશે. જો
 બીજી શાખા હવનથી વિભક્ત થશે તો તે પણ સૂકાઈ
 જશે. તેમજ ત્રીજી શાખા હવથી મુક્ત થવાથી તે પણ
 સૂકાઈ જશે તથા જો આખા વૃક્ષમાંથી હવન જતું રહે
 છે તો આખું વૃક્ષ સૂકાઈ જાય છે. ખરેખર હે સોમ્ય !
 આ રીતે તું હવ વિશે જાણ, એમ તેના પિતાએ કહ્યું. ૨

जीवोपेतं वाच किलेदं त्रियते न जीवो त्रियत इति स य
 एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
 भवेत्केतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सो-
 म्येति होवाच ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:-તેજ પ્રમાણે જ્યારે આ શરીર હવથી મુક્ત થાય
 છે ત્યારે તે મૃત્યુને પામે છે. પણ હવ કદી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થતો
 નથી. આ સૂક્ષ્મ ભાગ જે શરીરમાં હવરૂપે છે, તે આત્મારૂપે,
 આ સર્વરૂપે તથા સત્ રૂપે છે. તેજ બ્રહ્મરૂપ છે. હે સ્વેત-
 કેતુ ! તત્ત્વમસિ-તે-તું છે. હે ભગવન્ ! એ કેવી રીતે
 બને, તે કૃપા કરી મને સમજાવશો. અદૃશ્ય બ્રહ્મ, જેને
 નામ રૂપાદિ કંઈ નથી, પણ જે કેવળ સત્ રૂપે છે, તેમાંથી
 આ હવો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા હશે, તે મને સમજ
 પડતી નથી. માટે કૃપા કરી તેનો મને ઉપદેશ કરો. આ
 સાંભળી તેના પિતાએ કહ્યું; હે સોમ્ય ! હું વને તે બા-
 ખતનો ઉપદેશ કરું છું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કર.

દ્વાદશ ખંડ.

વક્તા બીજરૂપે સત્નો ઉપદેશ.

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिन्धीति भिन्नं
 भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा घाना भगव इत्यासा-
 मङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किञ्चन
 भगव इति ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—તેના પિતાએ એક વડનું ફળ તોડી લાવવા કહ્યું. પછી શિષ્યે ઉઠીને એક ફળ લાવી ગુરુ સમીપ મૂક્યું. પછી ગુરુએ કહ્યું કે, એ ફળને લાંગ. શ્વેતકેતુએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! મેં તે ફળ લાંચ્યું છે. પછી ગુરુએ પૂછ્યું; તું એમાં શું જોઈ શકે છે ? તેણે કહ્યું; હે ભગવન્ ! આમાં તો ઝીણાં ઝીણાં બી જણાય છે. આ ઝીણાં બીમાંના એક બીને લાંગ. ગુરુએ કહ્યું; તેણે તે પ્રમાણે કશું તથા કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! આપના કહેવા પ્રમાણે મેં એક બીને લાંચ્યું છે. પછી ગુરુએ પૂછ્યું કે તું આમાં શું જોઈ શકે છે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, હે ભગવન્ ! આમાં તો કંઈ જણાતું નથી. ૧

त॑ होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैपोऽणिम्न एवं महान्वग्रोधस्तिष्ठति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—પછી તેના પિતાએ કહ્યું; હે સોમ્ય ! તું વરૂના બીજરૂપ જે સૂક્ષ્મ વસ્તુને જોઈ શકતો નથી, તેને વિશે એક મહાન્ વડનું વૃક્ષ અદૃશ્યરૂપે રહેલું છે. તેમ સૂક્ષ્મરૂપ સતને વિશે આ જગત્ રહેલું છે. ૨

अद्धत्स्व सोम्येति स य एपोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—હે સોમ્ય ! તું શ્રદ્ધા રાખ કે, આ સર્વના આત્મારૂપ, સૂક્ષ્મરૂપ તથા સત્ રૂપે છે. તે બ્રહ્મરૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ ! તત્ત્વમસિ—તું અર્થાત્ જીવ તથા ઈશ્વર એક છે. શ્વેતકેતુએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! આપ કૃપા કરી મને કરી સમજાવશો કે, સદિ જ્યારે સતમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેની-સદિની હમેશની સ્થિતિ-સત્યતા કેમ રહેતી નથી ? ત્યારે તેના પિતાએ કહ્યું; આ બાળતપર હું તને એક બીજું દૃષ્ટાંત આપી સમજાવું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કર.

ત્રયોદશ ખંડ.

લવણના દૃષ્ટાંતરૂપે સત્ત્વનો ઉપદેશ.

લવણમેતદુદકેઽવધાયાય મા પ્રાતરુપસીદધા इति स ह
तथा चकार त९ होवाच यद्दोषा लवणमुदકેઽવધા अद्ग तदा-
हरेति तद्धावमृश्य न विवेद यथा विलीनमेवाद्ग ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ જળવિશે એક મીઠાનો ગાંગડો નાંખ
તથા તે કાલે સવારે મારી પાસે લાવ; તેના પિતાએ કહ્યું.
શ્વેતકેતુએ તે પ્રમાણે કર્યું. પછી તેના પિતાએ કહ્યું; હે
સોમ્ય ! ગઈ રાત્રીના જળ વિશે તે' જે મીઠાનો ગાંગડો
નાંખ્યો હતો, તે ખોળીને મને આપ, પણ મીઠાનો ગાંગડો
જળ વિશે આગળી ગયેલો હોવાથી તેને મળી શક્યો
નહિ. તેના પિતા ઉદાલકે શ્વેતકેતુને કહ્યું; હે સોમ્ય ! ૧

अस्यान्तादाचामेति कथामिति लवणमिति मध्यादाचामेति
कथामिति लवणमित्य-तादाचामेति कथामिति लवणमित्याभिप्रा-
स्यैतदय मोपसीदधा इति तद् तथा चकार तच्छश्वत्संवर्चते
त९ होवाचात्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव
किञ्चेति ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ જળના અગ્રભાગમાંથી જરા આખ.
તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. પછી તેના 'ગુરુએ પૂછ્યું; તે' જે
જળ આખ્યું તેનો સ્પાદ કેવો લાગે છે ? તેણે કહ્યું કે,
તે ક્ષારવાળું લાગે છે. પછી જરા વચમાંથી આખી ભેવા
કહ્યું. તેણે તે પ્રમાણે કર્યું તો તે પણ તેને ક્ષારવાળું
લાગ્યું. પછી તેને છેક તળિયેથી આખી ભેવા કહ્યું.
પુત્રે તે પ્રમાણે કર્યું. તેના પિતાએ પૂછ્યું કે, તળિ-
યાનું જળ કેવું લાગે છે ? તેણે કહ્યું કે તે પણ ક્ષારવાળું
લાગે છે. તેના પિતાએ કહ્યું; તે બધું નાંખી દઇ તારા

હાથ ધોઈ નાંખ તથા પછી મારી પાસે આવ. પુત્ર તે પ્રમાણે લવણનો ત્યાગ કરી પિતા પાસે આવ્યો અને પોતાના પિતાને કહ્યું; જે દ્વાર મેં જળવિશે નાંખ્યું, તેની સ્થિતિ હમેશને માટે છે. અગર જો કે મારી ચક્ષુ ઈન્દ્રિયવડે જળવિશે લય પામ્યા પછી હું જોઈ શકતો નથી, છતાં હું તે રસનેદ્રિયવડે જાણી શક્યો છું. તેના પિતાએ કહ્યું; હે સોમ્ય ! સત્તા વિષયમાં પણ તેમ જ છે. જો કે તમે તેને અર્થાત્ સતને જોઈ શકતા નથી, છતાં તે સત્ સૂક્ષ્મરૂપે આખા શરીરવિશે વ્યાપીને રહેલું છે. ૨ .

સ ય ઇષોઽણિમૈતદાત્મ્યામિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ઇતિ ભૂય એવ મા ભગવાન્ વિજ્ઞાપયત્સ્વિતિ તથા સોમ્યેતિ હોવાચ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે સૂક્ષ્મરૂપ જે સર્વ પ્રજ્ઞના આત્મારૂપ છે તે સત છે. તે પરબ્રહ્મરૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ ! તત્ત્વમસિ તેમજ તું પણ અર્થાત્ તારો જીવ પણ બ્રહ્મરૂપ છે.

શ્વેતકેતુએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! આ જાણત હું જીવ પૂર્ણ રીતે કૃપા કરી મને સમજાવશો. જેમ લવણ જે જળ વિશે લયને પ્રાપ્ત થયેલું અદૃશ્યરૂપે છે, તે જો કે રસનેદ્રિયવડે જાણી શકાય છે તેમ સર્વ જગતના કારણરૂપ આત્મા, પાંચ પ્રકારની કર્મેન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય છતાં મનવડે કેવી રીતે ગ્રાહ્ય થઈ શકે છે ? તેમજ જે પરબ્રહ્મને ન પ્રાપ્ત થવાથી જીવાત્મા દુઃખી તથા જેને પ્રાપ્ત થવાથી જીવાત્મા સુખી કહેવાય છે, તે પરબ્રહ્મને યોગવવા માટે શું શું ઉપાયો છે, તે કૃપા કરી આપ મને ઉપદેશ કરશો. તેના પિતાએ કહ્યું કે, હે સોમ્ય ! હું તને તે જાણતનો ઉપદેશ કરું છું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ. ૩

ચતુર્દશ ખંડ.

ગાંધારથી આવેલ પુરુષના દૃષ્ટાંતરૂપ સદુપદેશ.

યથા સોમ્ય પુરુષં ગન્ધારેભ્યોઽભિનદ્વાક્ષમાનીય તં તતો-
ઽતિજને વિસૃજેત્સ યથા તત્ર પ્રાહ્ણા ઉદહ્વાઽધરાહ્ણા પ્રમાયિતા-
ભિનદ્વાક્ષ આનીતોઽભિનદ્વાક્ષો વિસૃષ્ટઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ —હે સોમ્ય ! જગતવિશે જ્યારે એક મા-
ણસની આખોએ પાટા બાંધી તેને ગાંધાર દેશમાંથી લઈ
જવામા આવે છે અને એક એકાંત પ્રદેશ વિશે મૂકી
દેવામા આવે છે ત્યારે “મને અહીં આંખોએ પાટા બાંધી
લાવવામાં આવ્યો છે તથા મને અહીં છોડી મૂક્યો છે”
એ રીતે જૂનો પાડી પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા દક્ષિણ
દિશાઓને ગળવી મૂકે છે. ૧

તસ્ય યથાભિનહનં પ્રમુચ્ય પ્રવ્રૂયાદેતાં દિશં ગન્ધારા एतां
દિશ પ્રજેતિ સ ગ્રામાગ્રામં પૃચ્છન્ પણ્ડિતો મેધાવી ગન્ધારાને-
વોપસમ્પત્તૈતૈવમેવેદાચાર્ગ્યવાન્ પુરુષો વેદ તસ્ય તાવદેવ ચિરં
યાવન્ન વિમોક્ષ્યેઽય સમ્પત્સ્ય ઇતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ —આ રીતની તેની જૂમ સાલળી ઠાઈ
દયાળુ પુરુષ તેનાપર દયા લાવી તેની આખોના પાટાઓ
છોડી નાખે છે અને કહે છે કે, ગાંધાર દેશ જવાનો
રસ્તો આણી તરફથી છે. તું તે રસ્તેથી જશે તો ગાંધાર
પહોંચશે પ્રજાવાન્—અધિકારી પુરુષ માર્ગને પૂછતો પૂછતો
એક ગામથી બીજે ગામ, એમ આખરે ગાંધાર નગરને
પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુપાસેથી પોતાના માર્ગ-
વિશે શીખે છે. અવિદ્યાના બંધનમાંથી મુક્ત આચાર્યવાન્
બ્રહ્મનિષ્ઠની સ્થિતિ, જ્યાં સૂધી દેહનો નાશ થતો નથી,
ત્યાં સૂધી હોય છે. પણ દેહપાત થાય કે, તરત વિદેહ-
મુક્ત થાય છે. ૨

સ ય ણ્ણોઽણિમૈતદાત્મ્યામિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા
તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ઇતિ ભૂય એવ મા ભગવાન્વિજ્ઞાપયત્ત્વિતિ ત-
થા સોમ્યેતિ હોવાચ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ — આ સૂક્ષ્મભાવ જે સર્વ પ્રજાના આત્મા-
રૂપ છે તે સત્ રૂપ છે. તે બ્રહ્મરૂપ છે તથા હે શ્વેતકેતુ !
તત્ત્વમસિ તું (તારો જીવ) પણ તે (બ્રહ્મરૂપ) છે.

હે ભગવન્ ! કૃપા કરી મને હજી વધારે દૃષ્ટાંતો
આપી સમજાવશો કે, બ્રહ્મને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થવાય છે.
તેના પિતાએ કહ્યું કે, હું તને ઉપદેશ કરું તે તું સાંભળ. ૩

પંચદશ ખંડ.

મૃત પુરુષના મનાદિનો બ્રહ્મવિશે થતો લય.

પુરુષં સોમ્યોપતાપિનં જ્ઞાતયઃ પર્યુપાસતે જાનાસિ માં
જાનાસિ મામિતિ તસ્ય યાવન્ન વાદ્મનસિ સમ્પદ્યતે મનઃ પ્રાણે
પ્રાણસ્તેજસિ તેજઃ પરસ્યાં દેવતાયાં તાવજ્જાનાતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — હે સોમ્ય ! જ્યારે એક જણ મરણશ-
ય્યાને પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે ત્યારે તેનાં સંબંધીઓ તેની
સેવા કરવા તેની આગળ પાછળ ભરાઈ બેસે છે અને તેને
પૂછે છે કે, તમે મને જોળજો છો ? તમે મને જોળજો
છો ? જ્યાં સૂધી તેની વાણીનો મન વિશે, મનનો પ્રાણ
વિશે તથા પ્રાણનો તેજવિશે તથા તેજનો બ્રહ્મવિશે
લય નથી થયેલો હોતો, ત્યાં સૂધી તે તેઓને જોળખી
શકે છે. ૧

અથ યદાસ્ય વાદ્મનસિ સમ્પદ્યતે મનઃ પ્રાણે પ્રાણસ્તેજ-
સિ તેજઃ પરસ્યાં દેવતાયામથ ન જાનાતિ ॥ ૨ ॥

૧. શબ્દાર્થ — જ્યારે તેની વાણી તેના મનવિશે લય પામે છે, તેનું મન તેના પ્રાણવિશે લય પામે છે, પ્રાણ તેજવિશે લયને પામે છે અને તેજનો લય પ્રહ્લવિશે થાય છે ત્યારે તે તેઓને ઝાળખી શકતો નથી. ૨

સ ય ણ્ણોઽણિમૈતદાત્મ્યામિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા સત્ત્વમસિ શ્વેતકંતો ઇતિ મૂયં એવાં વા ભગવાન્ વિજ્ઞાપયત્ત્વિતિ ત્વયા સોમ્યેતિ હાવાચ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ — આ સૂક્ષ્મભાવ સર્વ પ્રજાના આત્મારૂપ છે. તે સત્રૂપ છે. તે પ્રહ્લરૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ ! તત્ત્વમાસિ તું (તારો જીવ) તે (પ્રહ્લરૂપ) છે. ૩

શ્વેતકેતુએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! આપ કૃપા કરી મને દૃષ્ટાંત આપી સમજાવશો કે, અજ્ઞાનીઓ પોતાની અજ્ઞાનતા અર્થાત્ મોહપણને લીધે મરણ પછી આ સંસાર વિશે પાછા ફરે છે તથા જીવન્મુક્ત પુરુષ પ્રહ્લજ્ઞાનના જ્ઞાતા હોવાથી પાછા આ જગતવિશે અવતરતા નથી, તેનું શું કારણ ? જો કે મરણાવસ્થા તો જીવન્મુક્તની તેમજ અજ્ઞાનીની સરખી જ હોય છે; અર્થાત્ બેઉ પ્રકારના જીવો મરણ પછી સતને પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદાહરણે કહ્યું; હે સોમ્ય ! હું તને આ વિષયનો ઉપદેશ કરીશ. તું ચિત્તપૂર્વક શ્રવણ કર.

પોઠશ ખંડ.

તત્ત્વ પરશુના દૃષ્ટાંતવડે જીવની પ્રહ્લરૂપતા.

પુરુષં સોમ્યોત્ત હસ્તઘૃહીતમાનયન્ત્યપહાર્પિત્તેયમકાર્પી-
પરશુમસ્મૈ તપતેતિ સ યદિ તત્ત્વ કર્ત્તા મવાતિ તત્ત્વ એવાઞ્જીત-
માત્માન્ કુરુતે સોઞ્જીતાભિસન્ધોઞ્જીતેનાત્માનમન્તર્દાય પરશુ
તત્ત્વ મતિઘૃહ્ણતિ સ દહ્યતેઽય દ્યુતે ॥ ૧ ॥

સ ય एपोऽणिमैतदात्म्यार्मदꣳ સર્વꣳ તત્સત્યꣳ સ આત્મા
તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો इति भूय एव मा भगवान्विहापयत्विति तं-
या सोम्येति होवाच ॥ ૩. ॥

શબ્દાર્થ:—આ સૂક્ષ્મભાવ જે સર્વ પ્રજાના આત્મા-
રૂપ છે તે સત્‌રૂપ છે. તે બ્રહ્મરૂપ છે તથા હે શ્વેતકેતુ !
તત્ત્વમસિ તું (તારો જીવ) પણ તે (બ્રહ્મરૂપ) છે.

હે ભગવન્ ! કૃપા કરી મને હજી વધારે દૃષ્ટાંતો
આપી સમજાવશે કે, બ્રહ્મને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થવાય છે.
તેના પિતાએ કહ્યું કે, હું તને ઉપદેશ કરું તે તું સાંભળ. ૩

પંચદશ ખંડ.

મૃત પુરુષના મનાદિનો બ્રહ્મવિશે થતો લય.

‘પુરુષꣳ સોમ્યોપતાપિનં જ્ઞાતયઃ પર્યુપાસતે જાનાસિ માં
જાનાસિ મામિતિ તસ્ય યાવન્ન વાદ્મનસિ સમ્પદ્યતે મનઃ પ્રાણે
પ્રાણસ્તેજસિ તેજઃ પરસ્યાં દેવતાયાં તાવજ્ઞાનાતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—હે સોમ્ય ! જ્યારે એક જણ મેરંજીશ-
ચ્છાને પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે ત્યારે તેનાં સંજયીઓ તેની
સેવા કરવા તેની આગળ પાછળ ભરાઈ બેસે છે અને તેને
પૂછે છે કે, તમે મને જાણજો છો ? તમે મને જાણજો
છો ? જ્યાં સૂધી તેની વાણીનો મૂળ વિશે, ...
વિશે તથા પ્રાણનો તેજો તેજનો
લય નથી થયેલો હોતો, તે તેજને
શકે છે. ૧

અથ

સિ તેજઃ ...

— શબ્દાર્થ — જ્યારે તેની વાણી તેના મનવિશે લય પામે છે, તેનું મન તેના પ્રાણુવિશે લય પામે છે, પ્રાણુ તેજવિશે લયને પામે છે અને તેજનો લય બ્રહ્મવિશે થાય છે ત્યારે તે તેઓને ઝાળખી શકે તો નથી. ૨

સ ય યપોઽણિમૈતદાત્મ્યામિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ઇતિ ભૂય એવ મા ભગવાન્ વિજ્ઞાપયત્વિતિ તથા સોમ્યેતિ હાવાચ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ — આ સૂક્ષ્મભાવ સર્વ પ્રજ્ઞના આત્મારૂપ છે. તે સત્રૂપ છે. તે બ્રહ્મરૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ ! તત્ત્વમાસિ તું (તારો જીવ) તે (બ્રહ્મરૂપ) છે. ૩

શ્વેતકેતુએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! આપ કૃપા કરી મને દૃષ્ટાંત આપી સમજાવશો કે, અજ્ઞાનીઓ પોતાની અજ્ઞાનતા અર્થાત્ મોહપણને લીધે મરણ પછી આ સંસાર વિશે પાછા ફરે છે તથા જીવન્મુક્ત પુરુષ બ્રહ્મજ્ઞાનના જ્ઞાતા હોવાથી પાછા આ જગતવિશે અવતરતા નથી, તેનું શું કારણ ? જો કે મરણાવસ્થા તો જીવન્મુક્તની તેમજ અજ્ઞાનીની સરખી જ હોય છે; અર્થાત્ બેઉ પ્રકારના જીવો મરણ પછી સતને પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદાહરણે કહ્યું; હે સોમ્ય ! હું તને આ વિષયનો ઉપદેશ કરીશ. તું ચિત્તપૂર્વક શ્રવણ કર.

પોઠશ ખંડ.

તપ્ત પરશુના દૃષ્ટાંતવડે જીવની બ્રહ્મરૂપતા.

પુરુષ સોમ્યોત્ત દસ્તગૃહીતમાનયન્ત્યપહાર્પીત્સ્તેષ્યકર્ણ-
પરશુમસ્મૈ તપતેતિ સ યદિ તસ્ય કર્ત્વા મન્વાતિ તત્
માત્માનં કુરુતે સોઽનૃતામિસન્વોઽનૃતેનાત્માત્મન્વદ્યય
તપ્તં મતિગૃહ્ણતિ સ દયતેઽય દન્યતે ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ — હે સોમ્ય ! ચોરીના શકપરથી એક માણસના હાથો બાંધીને જ્યારે તેને આણવામાં આવે છે તથા તે 'ધનતું' હરણ કર્યું છે કે નહિ, એમ તેને પૂછવામાં આવે છે ત્યારે તે ચોર નાકબૂલ જાય છે. રાજપુરુષ આ પરથી હુકમ કરે છે કે, એને માટે એક તપાવેલી કુવાડી લાવો. આ સમયે તે બે ચોરીનો કર્તા જ હોય છે અને અસત્ય બોલી પોતાનું રક્ષણ કરવા ચક્રાતો હોય છે તો તે અસત્ય બોલનારને પોતાના આત્માને અસત્યતાવિશે ચોજવાથી તમ પરશુ-કુવાડીવડે દાહ થાય છે, તેમજ તેને રાજપુરુષ તરફથી શિક્ષા મળે છે. ૧

अथ यदि तस्याकर्त्ता भवति तत एव स-यमात्मानं कुर्वेत्
॥ सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धीय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति
स न दहतेऽपमुच्यते ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ — પણ તેણે બે ચોરી છીધેલી નથી હોતી તથા સત્ય વાતને બે તે પ્રકાશ કરતો હોય છે તો તેણે પોતાના આત્માને સત્યતા વિશે ચોજેલો ગણાય છે અને તે તમ કુવાડી હાથમાં ગ્રહણ કરે છે, છતાં તેને દાહ થતો નથી તથા પોતે બાંધનમાંથી છૂટો થાય છે. ૨

॥ यथा तत्र नादांक्षैतवदात्म्यामिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्रापसि भवत्केतो इति तद्भास्य विजज्ञाविति विज-
ज्ञाविति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ — આ પ્રમાણે સત્યતાના મિષથી તમ કુવાડીની શિક્ષામાંથી સત્યવક્તા મુક્ત થાય છે. આથી જણાય છે કે, જીવ સતરૂપ છે. તે સતરૂપ છે તે બ્રહ્મરૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ ! તું પણ તે (બ્રહ્મરૂપ) છે. પિતાના ઉપદેશથી શ્વેતકેતુએ બ્રહ્મને આ રીતે ઓળખ્યું. ૩

આ રીતે તેને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો.

સત્તમ પ્રપાઠક.

સનત્કુમાર તથા નારદનો સંવાદ.

પ્રથમ ખંડ.

નામની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના.

૩૦ ॥ અર્ધાદિ ભગવદ્વિતિ હોપસસાદ સનત્કુમારં નારદ-
સ્ત્વ હોવાચ યદ્વેત્ય તેન મોપમીદ તતસ્ત ઊર્ધ્વ વદ્યામીતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — ૩૦ ! એક વખત નારદમુનિ ધરેખર સન-
ત્કુમારનીપાસે ગયા. ત્યાં જઈ તેમણે સનત્કુમારને કહ્યું, હે
ભગવન્ ! મને ઉપદેશ કરશો છ. ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું;
તમે જે જાણો છો, તે મને કહી જાઓ. તે ઉપરાંત રહેજ
આખાવિશે હું તમને ઉપદેશ કરીશ.

સ હોવાચર્ગેદં ભગવોઽધોમિ યજુર્વેદઃ સામવેદમાયર્ચ્વણં
ચનુયેમિતિ હાસપુરાણં પશ્ચમં વેદાનાં વેદં પિત્ર્યઃ રાશિં દૈવં
નિધિં વાકોવાચ્યમેકાપનં દેવવિદ્યાં બ્રહ્મવિદ્યાં ભૂતવિદ્યાં સત્ર-
વિદ્યાં નક્ષત્રવિદ્યાં સર્પદેવજનવિદ્યામેતદ્ભગવોધોમિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ — તેણે જવાબ દીધો; હે ભગવન્ ! મને
ઋગ્વેદનું રમરણુ છે, તેમજ યજુર્વેદ, સામવેદ, ચોથો અ-
થર્ચવેદ તથા પાચમો ઇતિહાસ તથા પુરાણનું, વેદના
વેદનું, પિત્ર્યનું, રાશિનું, દેવનું, નિધિનું, આયશાશનું,
દેવવિદ્યાનું, બ્રહ્મવિદ્યાનું ભૂતવિદ્યાનું, સત્રવિદ્યાનું, ન-
ક્ષત્ર વિદ્યાનું, સર્પ વિદ્યાનું, તથા દેવજન વિદ્યાનું, હે
ભગવન્ ! હું અધ્યયન કરું છું. ૨

ટીકા — ઇતિહાસ તથા પુરાણ આ બે સમ્પ્રદાય ઉપનિષદવિષે
બે વાર વાપરવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ એ સમ્પ્રદાય અર્ચાગીતસ

મત્રોના સંબંધમાં ૩ જ પ્રપાઠકના ચોથા ખંડવિશે વાપરવામાં આવ્યા છે. ત્યાં આગળ ઇતિહાસ તથા પુરાણની ચોથા વેદ તરીકે ગણતરી કરી છે એટલે કે સામવેદ પછી લાગલા ઇતિહાસ પુરાણની ચોથા વેદ તરીકે ગણના કરી છે. અહીં એટલે સાતમા પ્રપાઠકમાં ઇતિહાસ વિગેરેની પાંચમા વેદ તરીકે ગણના કરી છે, એટલે અથર્વવેદની પછી એને ગણ્યો છે. શંકર ભગવાન આ સ્થળે એને પાંચમા વેદ તરીકે ઓળખાવે છે, પણ તે સિવાય ખીણું કંઈ કહેતા નથી વેદાનાં વેદ એ શબ્દની શરૂઆતમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, વેદાનાં મારત્તપચ્ચમાનાં જેથી સાગીત થાય છે કે ભારતમા ઇતિહાસનો સમાવેશ થાય છે તેથી તેને પાંચમો વેદ ગણ્યો છે. ભાગવત પુરાણમાં આજ રીતનો વિચાર દર્શાવ્યો છે. ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધના ચોથા અધ્યાયવિશે કહેવામાં આવ્યું છે કે, વ્યાસ ભગવાને ચાર વેદોનું અર્થાત્ ઋક્, યજુસ, સામ તથા અથર્વનું રક્ષણ કર્યા પછી તેઓ દ્વિવે ઇતિહાસ તથા પુરાણ જે પાંચમો વેદ છે, તેને વિગે વર્ણન કરે છે, જેમકે ઋગ્વલ્લુ સામાયર્વાસ્વાયે-દાશ્યત્યાર હજ્જતા. । ઇતિહાસપુરાણ ચ પચ્ચમો વેદ ઉચ્યતે ॥ શંકર ભગવાને જૂહદારણ્યકના ચોથા અધ્યાયવિશે જે કહ્યું છે તે આનાથી વિરુદ્ધ છે. ત્યાં તેઓએ દર્શાવ્યું છે કે, ઇતિહાસ વિશે વેદ-વિરુદ્ધ કથાઓ જેવી કે પુરુવા તથા ઉર્વશી આદિ વાર્તાઓ આવે-લી છે. તેમજ પુરાણમાં પણ કેટલેક સ્થળે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જગત્ પહેલાં સ્થિતિરૂપે નહતું. માધ્વાચાર્યે આથી જૂદો જ મત દર્શાવ્યો છે અને કહ્યું છે કે જે જે પુસ્તકોમાં ઇતિહાસ સં-બંધી વાર્તાઓ આવેલી છે તે સર્વને ઇતિહાસ પુરાણ શબ્દ લાગુ પડે છે. તેઓ એટલે સૂધી કહે છે કે વેદોના છ અંગોની માફક ઇતિહાસ પુરાણ પણ વેદ સંબંધી જ્ઞાનને પ્રદર્શિત કરે છે. તેથી તેઓનું અધ્યયન આનન્દક છે. આ રીતે યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર તથા વેદાંગાદિ ચૌદ વસ્તુઓને વેદ માની છે તથા તેઓ અધ્યયન તથા સદ્ગુણના સ્થાનરૂપ છે, વળી ઇતિહાસ તથા પુરાણવડે વેદનું જ્ઞાન ખુલ્લી રીતે પ્રદર્શિત થાય છે. જ્ઞાનસ્થાનને દર્શાવવાવાળાં ઐતરેય, તૈત્તિરીય તથા કટોપનિષદોમાં વર્ણ-વાયેલ હરિશ્વર, નચિકેતા આદિની વાર્તા ઇતિહાસ વિશે જોવામાં આવે છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય આદિ શબ્દવડે જગતનું જેમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેની જ રીતે આજ્ય વૈવસ્વત

આદિ પુરાણમાં પણ જગતનું તેથી જ રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને તેથી ઇતિહાસ તથા પુરાણને વેદ કહેવામાં કોઈ પણ રીતે હાનિકતા નથી. બોદ્ધ મતને લેખે સર્વ ઇતિહાસ સંબંધી પુસ્તકોની ગણના પુરાણ તરીકે કરવામાં આવી છે તથા સામ્ય શાસ્ત્રની પણ પુરાણ તરીકે તેઓ ગણના કરે છે. કહ્યું છે કે પઢક્રમવત્ પુરાણાદીનામપિ વેદાર્થજ્ઞાનોપયોગં દૃષ્ટ્વા વિદ્યાસ્થાનત્વં યાજ્ઞ-ચલકયેનસ્મર્યતે ॥ પુરાણ ન્યાય મીમાંસા ધર્મ શાસ્ત્રાઙ્ગમિશ્રિતાઃ

વેદાઃ સ્થાનાનિ વિદ્યાનાં ધર્મસ્ય ચ ચતુર્દશ ।

ઇતિહાસ પુરાણાભ્યાં વેદં સમુપવૃંહયેદિતિ ॥

વિમેત્યલપશ્રુતાદ્વેદો મામયં મહરેદિતિ ॥ અન્યત્રાપિસ્મર્યતે ॥ એતરેય તેત્તિરીય કાટકાદિશાસ્ત્રાસૂક્તાનિ હરિશ્વંદ નાચિકેતાણુપાશ્વનાનાનિ ધર્મવ્રહ્માવબોધયુક્તાનિ તેષુ તેષ્વિતિહાસ ગ્રંથેષુ સ્પષ્ટીકૃતાનિ । ઉપનિષદુક્તાઃ સૃષ્ટિસ્થિતિલયાદયો વ્રાહ્મ-વૈષ્ણવાદિપુરાણેષુ સ્પષ્ટીકૃતાઃ ॥

વેદનો વેદ —આકરણ શાસ્ત્રને વેદનાં વેદ એમ મૂળમાં કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ એ શાસ્ત્રના અધ્યયનથી વેદ ગમ્ય થઈ શકે છે. પિત્ર —મરણને સમયે કરવામાં આવતી ક્રિયા સંબંધીનું જ્ઞાન. રાશિ વિદ્યા—ગણિત શાસ્ત્રની વિદ્યા. દેવ વિદ્યા,—ભવિષ્યમાં શુ યશે તે જાણવાની વિદ્યા. નિધિ વિદ્યા—મહાકાલ, કાલ આદિ સમયના જે વિભાગે પાડવામાં આવ્યા છે તે સંબંધી વિદ્યા વાકો વાક્ય મેકાપન—માય. શાસ્ત્ર. આ શબ્દ વાપરવાથી જણાઈ આવે છે કે ઉપનિષદો રચાયા, તે સમયમાં તર્કશાસ્ત્ર નીતિશાસ્ત્ર આદિ વિદ્યાઓ જે હાલમાં પ્રચલિત છે તે હોવી જોઈએ નહિ દેવવિદ્યા—નરુક્ત એટલે અપ્રચલિત. મળે વેદમાં વપરાયવા સબ્દોનો કોશ. બ્રહ્મવિદ્યા—પિંજળ શાસ્ત્ર જૂત વિદ્યા—જૂત પિશાચાદિને વશ રાખવાની વિદ્યા ક્ષત્રવિદ્યા—ધનુષ આદિ હથિયારો પકડવાની વિદ્યા. દેવજન વિદ્યા—શિશ્યશાસ્ત્ર અથવા નાચજ્ઞાન અને સંગીત આદિ વિદ્યા.

સોઠં મગવો મન્ત્રવિદેવાસ્મિ નાડ્માવિચ્છન્તુઃ હોવ મે મગ-વદશેભ્યસ્તરતિ શોકમાત્માવિદિતિ સોઠં મગવઃ શ્લોચામિ તં મા

ભગવાઙ્છોકસ્ય પારં તારયાત્વિતિ ત્ત્વં હોવાચ યદ્વે કિંચૈતદ-
ધ્યગીષ્ટા નામૈવૈતત્ ॥ ૩ ॥ નામ વા ઋગ્વેદો યજુર્વેદઃ સામવેદ
આયર્વ્વણશ્ચતુર્યં ઇતિ હામપુરાણઃ પચ્ચમો વેદાનાં વેદઃ પિત્ર્યો
રાશિર્દેવો નિધિર્વાકો વાક્યમેકાયનં દેવવિદ્યા વ્રહ્મવિદ્યા ભૂતવિદ્યા
ક્ષત્રવિદ્યા નક્ષત્ર વિદ્યા સર્પદેવજનવિદ્યા નામૈવૈતન્નામોપાસ્ત્વેતિ
॥ ૪ ॥ સ યો નામ વ્રહ્મેત્યુપાસ્તે યાવન્નામ્ના ગતં તત્રાસ્ય
યથાકામચારો ભવાતિ યો નામ વ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવો નામ્નો
ભૂય ઇતિ નામ્નો વાવ ભૂયોઽસ્તીતિ તન્મે ભગવાન્ વ્રવીત્ત્વિતિ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે ભગવન્ ! આ રીતે હું મંત્રો અથવા
કર્મને માત્ર જાણું છું પણ મને આત્મજ્ઞાન નથી. આત્મજ્ઞા-
નીના ઉપદેશથી સંસાર હું ખની નિવૃત્તિ થાય છે, એમ આપ
સરખાની પાસેથી મેં સાંભળ્યું છે. હું હે ભગવન્ ! શોક
કરું છું. આપ કૃપાકરી અને મારા શોકમાંથી મુક્ત કરશો.
આ સાંભળી સનત્કુમારે નારદ મુનિને કહ્યું; જે જે સઘળું
તમો જાણો છો, તે સર્વ નામરૂપ છે. (૧) ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ,
સામવેદ, ચોથો અથર્વ વેદ, પાંચમો ઇતિહાસ તથા પુરાણ,
બધાકરણ શાસ્ત્ર, પિતૃવિદ્યા, રાશિવિદ્યા, દેવવિદ્યા, નિધિ-
વિદ્યા, તર્કશાસ્ત્ર, દેવવિદ્યા, બ્રહ્મવિદ્યા, ભૂતવિદ્યા, ક્ષત્રવિદ્યા,
નક્ષત્રવિદ્યા, તથા દેવજન વિદ્યાઓ કેવળ નામરૂપજ છે
તથા તમો કેવળ નામરૂપ બ્રહ્મની જ ઉપાસના કરો છો. (૪)
નામની બ્રહ્મરૂપે જે ઉપાસના કરે છે તેને નામનો જેટલો
વિષય છે તેટલા રૂળની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે નામને
બ્રહ્મરૂપ માને છે તેની પોતાની ઇચ્છાને અનુસાર પ્રવૃત્તિ
થાય છે. ત્યારે નારદ મુનિએ પૂછ્યું કે નામકરતાં કેાઈ
ખીણું ગ્રેષ્ઠ છે ? જો હોય તો હે ભગવન્ ! કૃપાકરી અને તે
જાણતનો ઉપદેશ કરશો. (૫)

દ્વિતીય ખંડ.

નામથી વાકની અધિકતા.

વાગ્વાવ નામ્નો ભૂયસી વાગ્વા ઋગ્વેદં વિજ્ઞાપયતિ યજુ-
વેદં, સામવેદમાથર્વણં ચનુર્યમિતિદાસપુરાણં પશ્ચમં વેદાનાં
વેદં વિગ્નં, શર્શિં દૈવં નિધિં વાકો વાક્યમેકાયનં દેવાવિદ્યાં
બ્રહ્માવિદ્યાં ભૂતવિદ્યાં ક્ષત્રવિદ્યાં નક્ષત્રવિદ્યાં, સર્પદેવજનવિદ્યાં
દિવશ્ચ પૃથિવીશ્ચ વાયુશ્ચ આકાશશ્ચાપશ્ચ તેજશ્ચ દેવાશ્ચ મનુષ્યા-
શ્ચ પશુશ્ચ વ્યાસિ ચ તુળવનસ્પતીઃ, છાપદાન્યાકીટપત્ત્નિ-
પીલકં ધર્મશ્ચાધર્મશ્ચ સત્યશ્ચાનૃતશ્ચ સાધુ ચાસાધુ ચ હૃદ-
યશ્ચાહૃદયશ્ચ યદ્વે વાદ્ નામવિદ્, ધર્મો નાધર્મો વ્યજ્ઞા-
પિપ્યન્ન સત્યં નાનૃતં ન સાધુ નાસાધુ ન હૃદયજ્ઞો નાહૃદયજ્ઞો
વાગેવૈતત્સર્વં વિજ્ઞાપયતિ વાચમુપાસ્વેતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું; નામ કરતાં વાક્ય
શ્રેષ્ઠ છે, વાણી ઋગ્વેદની વિજ્ઞાપના કરે છે અર્થાત્ વાણી-
વડે ઋગ્વેદ બાણી શકાય છે. તેમજ યજુર્વેદ, સામવેદ,
ચોથો અથર્વણ, પાંચમા ઇતિહાસ તથા પુરાણ, બ્યાકરણ,
પિતૃવિદ્યા, શર્શિવિદ્યા, દેવવિદ્યા, નિધિવિદ્યા, તર્કશાસ્ત્ર, દેવ
વિદ્યા, બ્રહ્માવિદ્યા, ભૂતવિદ્યા, ક્ષત્રવિદ્યા, નક્ષત્રવિદ્યા, સર્પવિદ્યા,
દેવજનવિદ્યા, સ્વર્ગ પૃથ્વી વાયુ, આકાશ, જળ, તેજ,
દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, તૃણ, વનસ્પતિ, આપદ દ્રાડી ખા-
નાર જનાવર, કીટ, પતંગ, કીડી, ધર્મ, અધર્મ, સત્ય,
અનૃત, સાધુ, અસાધુ, હૃદયજ્ઞ તથા અહૃદયજ્ઞ વાણીવડે
જણાય છે. જે વાણી ન હોત તો ધર્મ અધર્મ જણાત નહિ.
સત્ય વા અનૃત જણાત નહિ, સાધુ કે અસાધુ જણાત નહિ,
હૃદયજ્ઞ કે અહૃદયજ્ઞ જણાતે નહિ. વાણીથી આ સર્વ
પરબ્રહ્મ જ્ઞાન થાય છે. આથીજ તમેજે વાણીરૂપ બ્રહ્માની
ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૧

સ યો વાચં વ્રહ્મેત્યુપાસ્તે યાવદ્વાચો ગતં તત્રાસ્ય યથા
કામચારો ભવતિ યો વાચં વ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવો વાચો મૂય-
શ્ચિતિ વાચો વાવ મૂયોઽસ્તીતિ તન્મે ભગવાન્ વ્રવીરિવિતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે વાણીરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે,
તેને વાણીનો જેટલો વિષય છે તેટલા ફળની પ્રાપ્તિ થાય
છે. જે વાણીને બ્રહ્મરૂપે ઉપાસે છે, તેની પોતાની ઇચ્છાને
અનુસાર પ્રવૃત્તિ થાય છે. હે ભગવન્! વાણી કરતાં બીજું
શું અધિક છે તે મને કહો.

તૃતીય ખંડ.

વાક્યો મનની અધિકતા.

મનો વાવ વાચો મૂયો યથા વૈ દ્વે વામલકે દ્વે વા કોલે
દ્વૌ વાઽસૌ મુષ્ટિરનુભવત્યેવં વાચશ્ચ નામ ચ મનોઽનુભવતિ સ-
યદા મનસા મનસ્યતિ મન્ત્રાનર્થીયીત્યર્થાધીતે કર્મ્માણિ કુર્વી-
યેત્યથ કુરુતે પુત્રાશ્ચ પશૂશ્ચેચ્છેયેત્યથેચ્છત ઇમશ્ચ લોકમમુ-
ચ્છેચ્છેયેત્યથેચ્છતે મનો હાત્મા મનો હિ લોકો મનો હિ વ્રહ્મ મન
ઉપાસ્વેતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—સનત્કુમારે કહ્યું; મન વાણી કરતાં અધિક
છે. જેમ બે આંગળાનાં, બેરનાં કે બેહેડાનાં ફળો મુઠીમાં
બ્રહ્મણ કર્યા હોય ત્યારે તેઓ જેમ મુઠીને વ્યાપીનેરહેછે તેમ
‘વાણી તથા નામનો મન અનુભવ કરે છે’ અર્થાત્ મનવડે વાણી
‘તથા નામ વ્યક્ત થાય છે. જ્યારે એક જણ મનવડે અર્થાત્
અંતઃકરણવડે વિચારે છે કે હું મંત્રનું અધ્યયન કરું.
એમ વિચાર્યા પછી અધ્યયન કરે છે. કર્મને કરું એમ
વિચાર્યાપછી કર્મને કરે છે; પુત્ર તથા પશુને મેળવું,
એમ થયા પછી ઇચ્છેછે. આ અથવા અન્યલોકને ઇચ્છું,
એમ વિચાર્યા પછી ઇચ્છેછે. માટે મન એ જ બ્રહ્મ છે.
માટે તું મનની ઉપાસના કર. ૧

સ યો મનો વ્રજેત્યુપાસ્તે યાવન્મનસો ગતં તત્રાસ્ય યથા
કામચારો ભવતિ યો મનો વ્રજેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવો મનસો
મૂય ઇતિ મનસો વાવ મૂયોઽસ્તીતિ તન્મે ભગવાન્ વ્રવીત્વિતિ ૨

શબ્દાર્થ — જે મનની પ્રજ્ઞરૂપે ઉપાસના કરે છે તે જે
ફળને પ્રાપ્ત થાય છે તે હું કહું તે સાંભળો. જે મનની
પ્રજ્ઞરૂપે ઉપાસના કરે છે તેજ્ઞ ક્ષત્રે તે મન લોકને પ્રાપ્ત
થાય છે તથા જે કાંઈ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તે તે કરી
શકે છે, ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું, મન કરતાં કયી વસ્તુ
શ્રેષ્ઠ છે ? સનત્કુમારે કહ્યું, હા, મન કરતા પછી એક વસ્તુ
શ્રેષ્ઠ છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું, હે ભગવન ! આપ મને
તે વસ્તુનો ઉપદેશ કરશો ?

ચતુર્થ ખંડ.

મનથી મંકટપની અવિકતા.

સદ્ગુણો વાવ મનસો મૂયાન્યદા વૈ સદ્ગુણ્યયતેઽય મનસ્વ-
ત્યય વાચમીરયતિ તામુ નામ્નીરયતિ નાન્નિ મન્ત્રા એકં ભવન્તિ
મન્ત્રેષુ કર્મભી ॥ ૧

શબ્દાર્થ — સનત્કુમારે કહ્યું, મંકટપ મન કરતાં વધારે છે.
ત્યારે મંકટપ કરવામાં આવે છે ત્યારે પ્રથમ વિવક્ષા શુદ્ધિ
ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તે વાણીને ઉચ્ચારણમાં પ્રેરણા કરે
છે, વાણીને નામમાં પ્રેરણા કરે છે નામનો મત્રમાં સમા-
વેશ થાય છે તથા મત્રમાં કર્મનો સમાવેશ થાય છે ૧

ટીકા:—ચક્ર ભગવાત્ કહે છે કે, યોગ્ય કે અયોગ્યના નિ-
મ્મય પછી કરવા યોગ્ય વસ્તુ તરફ જે શક્તિ મનને પ્રેરે છે, તેને
મંકટપ કહેવામાં આવે છે હોમનીએ આત્મ નામ નિમ્મય કરાવનારી
વિચારશક્તિ પાડ્યુ છે, તથા ક્રેય તત્ત્વવેત્તાઓ એને ચાતાણી કહે
છે દરેક મનુષ્યને વસ્તુનો નિમ્મય કરવાની શક્તિ હોય છે. આશક્તિ

નિશ્ચયને આધીન છે તથા આ શક્તિને સંકલ્પ દ્વેવામાં આવે છે. બુદ્ધિયો આપણે સમજી શકીએ છીએ, ચિત્તને લીધે આપણને લાગી શકે છે તથા સંકલ્પથી આ કાર્ય કરવું કે આ ન કરવું, તેના નિશ્ચય કરી શકાય છે.

તાનિ હ વૈતાનિ સદ્ગુણૈકાયનાનિ સદ્ગુણાત્મકાનિ સદ્ગુણે પ્રતિષ્ઠિતાનિ સમન્વૃત્પતાં ઘાવાપૃથિવી સમકલ્પેતાં વાયુશ્વાકાશચ્ચ સમકલ્પતામાપશ્ચ તેજશ્ચ તેષાં સંકલ્પ્ય વર્ષં સદ્ગુણતે વર્ષસ્યસંકલ્પસ્યા અન્નં સદ્ગુણતેઽન્નસ્ય સંવલ્પ્ય પ્રાણાઃ સદ્ગુણન્તે પ્રાણાનાં સંવલ્પ્ય મન્ત્રાઃ સદ્ગુણન્તે મન્ત્રાણાં સંવલ્પ્ય કર્મ્માણિ સદ્ગુણન્તે વર્મ્મણાં સંવલ્પ્ય લોકઃ સદ્ગુણતે લોકસ્ય સંકલ્પ્ય સર્વં સદ્ગુણતે સ ઇપ સંકલ્પઃ સંકલ્પમુપાસ્વેતિ ॥ ૨ ॥

અર્થ—જરેજર આ મન આદિનો સંકલ્પમાં લય થાય છે. તેઓ સંકલ્પ સ્વરૂપે છે તથા તેની સંકલ્પમાં સ્થિતિ છે. સંકલ્પની માફક આ પૃથ્વી નિશ્ચય જણાય છે. સંકલ્પની માફક વાયુ તથા આકાશ નિશ્ચય છે, તેમ જ જળ તથા તેજ નિશ્ચય જણાય છે. આ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના સામર્થ્યથી વૃદ્ધિ સમર્થ થાય છે, વૃદ્ધિના સામર્થ્યથી અન્ન સમર્થ થાય છે, અન્નના સામર્થ્યથી પ્રાણો સમર્થ થાય છે, પ્રાણના સામર્થ્યથી મન્ત્ર સમર્થ થાય છે, મન્ત્રોના સામર્થ્યથી અર્થાત્ અગ્નિહોત્રાદિથી કર્મરૂપી ફળ સમર્થ થાય છે. ૨

સ યઃ સંકલ્પં વ્રજેત્યુપાસ્તે વલ્લભાન્ વૈ સ લોકાન્ ધ્રુવાન્ ધ્રુવઃ પ્રતિષ્ઠિતાન્ પ્રતિષ્ઠિતોઽવ્યયમાનાનવ્યયમાનોઽભિસિદ્ધયતિ યાવત્સંકલ્પસ્ય ગતં તત્રાસ્ય યથા કામચારો ભવતિ યઃ સંકલ્પં વ્રજેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવઃ સંકલ્પાદ્યૈતિ સંકલ્પાદ્વાવ ભૂયોઽસ્તીતિ તન્મે યગવાન્ વ્રતીત્વિતિ ॥ ૩ ॥

અર્થ—જે સંકલ્પની પ્રજારૂપે ઉપાસના કરે છે, તે ધ્રુવરૂપે થઈ તથા સ્થિતિયુક્ત થઈ ઈશ્વરથી નિર્માણ

કરાયેલ, લાંબા સમય રહેનાર, પ્રતિષ્ઠિત અને દુખ વિનાના લોકોમાં દુખ રહિત થઈને રહે છે. જે સંકલ્પની પ્રદક્ષરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે તે જ ક્ષણે સંકલ્પના લોકમાં જાય છે તથા ત્યાં તેની સર્વ ઇચ્છાઓ પૂરી પડે છે. નારદ મુનિએ કહ્યું:—હે ભગવન્ ! સંકલ્પ કરતાં કાંઈ શ્રેષ્ઠ છે ? સનત્કુમારે કહ્યું; હા; સંકલ્પ કરતાં પણ એક વસ્તુ શ્રેષ્ઠ છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! તેનો મને ઉપદેશ કર્યો ? ૩

પ્રથમ ખંડ.

સંકલ્પ કરતાં ચિત્તની અધિકતા.

ચિત્તં વાચ સંકલ્પાદ્યો યદા વૈ ચેતયતેઽથ સંકલ્પયતેઽથ મનસ્યત્યથ વાચર્ષીરયતિ તામુ નાન્ત્રીરયતિ નાન્ત્રિ મન્ત્રા એકં ભવન્તિ મન્ત્રેષુ કર્મ્માણિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ.—સનત્કુમારે કહ્યું: ખરેખર ચિત્ત સંકલ્પ કરતાં વધારે છે. ત્યારે એક વસ્તુને ગ્રાહ્ય થયેલી જાણે છે ત્યારે તેનો ત્યાગ કરવા અથવા મેળવવા સંકલ્પ કરે છે. પછી કામ ઇચ્છા થાય છે. ત્યારપછી તે ઇચ્છાને વાણીરૂપે પ્રદર્શિત કરે છે, જે વાણીનો નામમાં લય થાય છે. આ નામમાં સર્વ મન્ત્રોનો સમાવેશ થાય છે તથા મન્ત્રોનો કર્મમાં સમાવેશ થાય છે. ૧

તાનિ હ વા એતાનિ ચિત્તૈકાયનાનિ ચિત્તાત્માનિ ચિત્તં પ્રતિષ્ઠિતાનિ તસ્માદ્યદ્યપિ બહુવિદાચિત્તો ભવાતિ નાયમસ્તીત્યેવૈનમાહુર્યદયં વેદ યદ્વાઙ્યં વિદ્વાન્નેત્યમચિત્તઃ સ્યાદિત્યથ યત્તલ્પવિચ્ચિત્તવાન્ ભવતિ તસ્મા એવોત શુશ્રૂષન્તે ચિત્ત૨ દૈવ૨શમેકાયનં ચિત્તમાત્મા ચિત્તં પ્રતિષ્ઠા ચિત્તશુષાસ્વેતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર સર્વ વસ્તુઓ ચિત્તમાં લય થનારી, ચિત્તથી ઉત્પત્તિવાળી તથા ચિત્તમાં સ્થિતિવાળી છે. આથી એક જણે એ કે શાસ્ત્રમાં ઘણું જ જ્ઞાતા હોય, પણ એ તે ચિત્તરહિત હોય તો તેના સંબંધમાં લોકો એમ કહેશે કે, જે તે બાણે છે તે કાંઈ કામનું નથી. કારણ ચિત્ત શુ છે તેનું એને જ્ઞાન નથી. તેમ જ શાસ્ત્ર વિશે અદ્વય જ્ઞાનવાળો હોય પણ એ તે ચિત્તવાનું હોય તો સર્વ તેનું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે. ખરેખર ચિત્ત જ સર્વનું લયસ્થાન, ઉત્પત્તિસ્થાન તથા સ્થિતિનું સ્થાન છે. તમારે ચિત્તની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૨

स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः
प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्ययमानोऽभिसिद्धयति याव-
च्चित्तस्य गतं तत्राऽस्य यथा कामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्यु-
पास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे
भगवान् ब्रवीस्त्विति ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—જે ચિત્તની પ્રાર્થના ઉપાસના કરે છે, તે ચિરકાળ પ્રતિષ્ઠા સહિત તથા દુઃખરહિત થઈને પ્રતિ-
ષ્ઠિત, અમુત્ય તથા દુઃખ વિનાના લોકમાં લાંબો સમય
રહે છે. જે પ્રાર્થની ચિત્તરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે જ્યારથી
ચિત્તના લોકોને મેળવે છે ત્યારથી જેની જેની ઇચ્છા કરે
છે તે કરવા શક્તિવાનું થાય છે. આ સાંભળી નારદ મુનિએ
કહ્યું; ત્યારે હે ભગવન્ ! ચિત્ત કરતાં બીજી કોઈ શ્રેષ્ઠ
વસ્તુ છે ? ત્યારે સનતકુમારે કહ્યું, હા, ચિત્ત કરતાં શ્રેષ્ઠ
વસ્તુ છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! મને તે
વસ્તુનો ઉપદેશ કરવા કૃપા કરશો ?

ટીકા—આ ચિત્ત શબ્દ, ચિત્ત એટલે જાણવું અથવા સમ-
જવું પરથી નીકળ્યો છે. શ્રી ચંકર ભગવાન વિચારપણાની પ્રકૃતિ
એવો ચિત્ત શબ્દનો અર્થ કરે છે, જેને વર્તમાન સમયનું જ્ઞાન છે
તથા જેને ભૂત તથા ભવિષ્યના પ્રયોજનને જાણવાની શક્તિ છે.

જેમકે ચિત્ત ચેતયિતૃત્વ પ્રાપ્તકાલાનુરૂપબોધવત્ત્વ અતીતાના-
 ગતિવિષયપ્રયોજનનિરૂપણસામર્થ્ય ચ આનદમિતિ આ નિષય
 પર જરા વધારે વિવેચન કરે છે તથા કહે છે કે ચિત્ત એ એક
 એવી શક્તિ છે કે, જે સમય પરત્વે વસ્તુ સજાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન
 કરે છે, અને જે અનુમાન કરાવે છે કે, ભૂત સમયમાં લીધેના
 ભોજનવડે જેમ તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થઇ છે તેમ જ ભવિષ્યમાં ભોજન
 લેવાથી તેવી જ અસર થશે જેમ હૃદ ઘસત્વેવ પ્રાપ્તમિતિ પ્રાપ્ત
 કાલઘસતુનો ઘસત્વનુરોધિ ચેતનાત્મ્યો ઘૃષ્ઠિવિશેષસ્તદ્વત્ત્વ ચિ-
 ત્ત્વસ્યર્થ અતીત ભોજન તૃપ્તિસાધનં દૃષ્ટ ભોજનત્યાત્ ।
 આગામિનોઽપિ તસ્ય તદ્દેશ પ્રયોજનમિતિનિરૂપણ સામર્થ્ય
 ચિત્તમિતિ ।

૫૫૬ ખંડ

ચિત્તથી ધ્યાનની અધિકૃતા.

ધ્યાનં વાચ ચિત્તાદ્મૂળો ધ્યાયતીવ પૃથિવી ધ્યાયતીવાન્ન-
 રિક્ષં ધ્યાયતીવ ઘૌર્ધ્યાયન્તીવાપો ધ્યાયન્તીવ પર્વતા ધ્યાયન્તીવ
 દેવમનુષ્યાસ્તસ્માદ્ય હૃદ મનુષ્યાણાં મહતા માપ્નુવન્તિ ધ્યાનાપાદા
 ૨જ્ઞા ઈવૈવ તે ભવન્ત્યથ યેઽલ્પાઃ કલ્પાદિનઃ પિશુના ઉપવાદિનસ્તે
 ડય યે પ્રભવો ધ્યાનાપાદા ૨જ્ઞા ઈવૈવ તે ભવન્તિ ધ્યાનમુપાસ્વેતિ॥

શબ્દાર્થ — સનતકુમારે કહ્યું, ખરેખર ચિત્ત કરતા ધ્યાન
 વધારે બળવાન છે. પૃથિવી બાણે ધ્યાયતિ અર્થાત્ નિશ્ચળ
 રૂપે હોય તેમ રહે છે. અંતરિક્ષ બાણે નિશ્ચળરૂપે હોય તેમ
 રહે છે. સ્વર્ગ બાણે નિશ્ચળરૂપ હોય તેમ રહે છે.
 જળ બાણે નિશ્ચળરૂપ હોય તેમ રહે છે. પર્વતો બાણે
 નિશ્ચળરૂપ હોય તેમ રહે છે. દેવો અને માણસો પણ નિ-
 શ્ચળરૂપે હોય તેમ રહે છે. આથી કરી જેઓ ધ્યાનના
 અનુધ્યાન લક્ષણવાળા હોય અર્થાત્ નિશ્ચળ સ્વરૂપ

હોય છે, તેઓ મનુષ્યમાં મહાનપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ જ જેઓ અસ્પ (ક્ષુદ્ર) કલહ કરનારા, પારકાના દોષને ઉઘાડા કરવાવાળા તથા નિંદાઓર હોય છે, તેઓ પણ ધ્યાનના અનુષ્ઠાન લક્ષણવાળા હોય તેવા થાય છે. તેથી તમારે આ ધ્યાનની ઉપાસના કરવી. ૧

ટીકા:—આ ધ્યાન શબ્દ ‘ધ્યૈ-ચિત્તાર કરવો’ પરથી થયો છે. જેથી એનો અર્થ એમ થાય છે કે, ‘આરામની સ્થિતિમાં હોવું’. ધ્યાપતિ—સ્થિતિરૂપે (આરામરૂપે) રહેવું. દ્વચ માફક અને પૃથિ-દ્વચ એટલે પૃથ્વી જણે સ્થિતિ અર્થાત્ નિશ્ચળરૂપ હોય તેમ રહે છે. ૧

स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावदध्यानस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्मि भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाय मूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥

શબ્દાર્થ:—જે ધ્યાનને પ્રદક્ષરૂપે ઉપાસના કરે છે, તેને જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે સાંભળો. જે ધ્યાનની પ્રદક્ષરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે જે ક્ષણે ધ્યાનના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે તે જ ક્ષણે તે જે જે ઈચ્છા કરે છે, તે સર્વ પૂર્ણ કરવા તે સમર્થ થાય છે. ત્યારે નારદમુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! આ ધ્યાન કરતાં કોઈ વસ્તુ વધારે બળવાન્ છે ? સનતકુમારે કહ્યું; હા, તેના કરતાં પણ એક વસ્તુ વધારે બળવાન્ છે. નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! કૃપા કરી તેનો મને ઉપદેશ કરશો ? ૨

સપ્તમ ખંડ.

ધ્યાનથી વિજ્ઞાનની અધિકતા.

विज्ञानं चात्र ध्यानाद्भूयो. विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्व्वणं चतुर्थमितितहासपुराणं पञ्चमं वेदानां चेदं विष्णुः राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्पमेकायनं देवविद्यां

બ્રહ્મવિદ્યાં ભૂતાવિદ્યાં સજ્જાવિદ્યાં નક્ષત્રવિદ્યાં સર્પદેવજનવિદ્યાં
 દિવશ્ચ પૃથિવીશ્ચ વાયુશ્ચાકાશશ્ચાપશ્ચ તેજશ્ચ દેવાશ્ચ મનુષ્યાશ્ચ
 પશુશ્ચ વ્યાસિ ચ તૃણવનસ્પતીઞ્છ્રાપદાન્યાકાંટપત્ત્નપિ-
 પીલકંધર્મશ્ચાધર્મશ્ચ સત્યશ્ચાનૃતશ્ચ સાધુ ચાસાધુ ચ હૃદયજ્ઞ-
 શ્ચાહૃદયજ્ઞશ્ચાન્નશ્ચ રસજ્ઞેષશ્ચ લોકમમુશ્ચ વિજ્ઞાનેનૈવ વિજાનાતિ
 વિજ્ઞાનમુપાસ્વેતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — સનત્કુમારે કહ્યું; વિજ્ઞાન ખરેખર ધ્યાન
 કરતાં વધારે બળવાન છે. વિજ્ઞાનવડે માણસ જગ્ગેદ, યજુ-
 વેદ સામવેદ, ચોથો અથર્વ વેદ, પાચમો ઇતિહાસ તથા
 પુરાણ, પિતૃકર્મ, રાશિવિદ્યા, દેવવિદ્યા, નિધિવિદ્યા, ન્યાય
 શાસ્ત્ર, દેવવિદ્યા, બ્રહ્મવિદ્યા, ભૂતાવિદ્યા, સ્ત્રવિદ્યા, નક્ષત્ર
 વિદ્યા, સર્પવિદ્યા, દેવજનવિદ્યા, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આ-
 કાશ, તેજ, દેવો, મનુષ્યો, પશુ, પક્ષી, તૃણ, વનસ્પતિ,
 શ્રાપદ, કીટ, પતંગ, કીડી, ધર્મ અધર્મ, સત્ય, અનૃત, સાધુ,
 અસાધુ, હૃદયજ્ઞ, અહૃદયજ્ઞ, અન્ન, રસ, આ લોક
 અને તે લોક સર્વને બાંહે છે. આ સર્વ વસ્તુ વિજ્ઞાનવડે બા-
 ણી શકાય છે, માટે તમારે વિજ્ઞાનની ઉપાસના કરવી બેધએ.

સ યો વિજ્ઞાનં બ્રહ્મેત્યુપાસ્તે વિજ્ઞાનવતો વૈ સ લોવાન્ જ્ઞા-
 નવતોઽધિસિદ્ધયતિ યાવદ્વિજ્ઞાનસ્ય ગતં તત્રાસ્ય યથા કામચારો
 ભવતિ યો વિજ્ઞાનં બ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવો વિજ્ઞાનાદ્ભૂષ્ય ઇતિ
 વિજ્ઞાનાદ્વા ભૂયોઽસ્તોતિ તન્મે ભગવાન્ વ્રતીતિવતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ — જે વિજ્ઞાનની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે
 વિજ્ઞાનના લોકમાં જ્ઞાનવાન થઈ રહે છે. જે વિજ્ઞાનની
 બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે જ્યારથી વિજ્ઞાન લોકને મેળવે
 છે ત્યારથી પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા શક્તિમાન થાય છે.
 નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! વિજ્ઞાન કરતાં કોઈ વસ્તુ

વધારે બળવાન છે ? સનત્કુમારે કહ્યું; હા; વિજ્ઞાન કરતાં એક વસ્તુ વધારે બળવાન છે. નારદમુનિએ કહ્યું; હે બ્રહ્મ-
ચન ! આપ કૃપા કરી મને તેનો ઉપદેશ કરશે. ૨

અષ્ટમ ખંડ.

વિજ્ઞાનથી બળની અધિકતા.

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बल-
वानाकम्पयते स यदा बली भवत्ययोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन् परि-
चरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता
भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्त्ता भवति विज्ञाता भवति
बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता
बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयारमि च वृणवन्स्पतयः
श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्वेति

શબ્દાર્થ — ખરેખર વિજ્ઞાન કરતાં બળ વધારે બળ-
વાન છે. એક બળવાન પુરુષ સો વિજ્ઞાનવાન પુરુષોને ધુ-
ભાવે છે. જ્યારે એક જણ બળવાન થાય છે ત્યારે તે ઉઠી
શકે છે. આ રીતે ઉઠી શકવાથી તે પોતાના શુરુની સેવા
કરવા શક્તિમાન થાય છે. શુરુની ઉપાસના કરવાથી તે તેને
પ્રિય થઈ પડે છે. શુરુને પ્રિય થઈ પડવાથી તે મહા-
ન દ્રષ્ટા, શ્રોતા, મન્તા (મનન કરનાર), બોદ્ધા અર્થાત્
નિશ્ચયવાન, કાર્યકુશળ તથા કહેલ કર્મનાં ફળનો ભોગવ-
નાર બને છે. ખરેખર પૃથ્વી બળને આધારે રહેલ છે.
અંતરિક્ષ, આકાશ, પર્વત દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, તૃણ,
વનસ્પતિ, શ્વાપદ—માંસાહારી પ્રાણી, કીટ, પતંગ, કીડી,
અને જગત્ પણ બળને જ અધીન છે. તમારે બળની પ્રશ-
સ્તિ ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૧

ટીકા:—ઉપસત્તા-મિત્ર, મિત્ર, માન્ય, સમીપગોડન્તરૂઃ પ્રિયો મયતિ । દ્રણ—આચાર્યસ્યાત્મમ્યશ્ચોપદેષ્ટું ગુતેર્દાષિઃ મયતિ ॥

સ યો વલં વ્રહ્મેત્યુપાસ્તે યાવદ્વચસ્ય ગતં તત્રાસ્યં યયઃ
કામચારો ભવતિ યો વલં વ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ મગવો વલાદ્ભૂયઃ
ઇતિ વલાદ્વાચ ભૂયોઽસ્તીતિ તન્યે મગવાન્ વ્રવીત્તિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જે બળની પ્રદક્ષિણે ઉપાસના કરે છે, તે
કેવી રીતનાં કળને પ્રાપ્ત થાય છે તે સાંભળો. જે બળની
પ્રદક્ષિણે ઉપાસના કરે છે, તે જેવો બલલોકને પ્રાપ્ત થાય
છે કે તરત જે તે મુશ્કેલી કરે છે તે કરવા શક્તિમાન થાય
છે. નારદ મુનિએ પૂછ્યું; હે ભગવન્ ! બળ કરતાં કોઈ
વસ્તુ શ્રેષ્ઠ છે ? બળ કરતાં પણ એક વસ્તુ શ્રેષ્ઠ છે; સન-
ત્કુમારે કહ્યું. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! આપ-
કૃપા કરી મને તેનો ઉપદેશ કરશો. ૨

નવમ ખંડ.

બલથી અનની આધિકતા.

અન્નં વાચ વલાદ્ભૂયસ્તસ્માદયપિ દશરાત્રીર્નાશ્રીયાયદ્યુ-
હર્જીવેદયવાઽદ્રણઽશ્રોતાઽમન્તાઘોદ્દાઽકર્ત્તાઽવિજ્ઞાતા ભવત્યયાઽ
જ્ઞસ્પાયે દ્રણ ભવતિ શ્રોતા ભવતિ મન્તા ભવતિ ઘોદ્દા ભવતિ
કર્ત્તા ભવતિ વિજ્ઞાતા ભવત્યન્નમુપાસ્તેતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—સનત્કુમારે કહ્યું; ખરેખર બળ કરતાં અન્ન
વધારે બળવાન છે. કારણ એક પુરુષ જે દશરાત્રિ પર્યંત
ઉપવાસી રહે તો તે જેઈ શકવાને સાંભળી શકવાને, વિચાર
કરવાને, બળવાને, કૃત્ય કરવાને તથા જ્ઞાન સંપાદન કર-
વાને અશક્તિમાન બને છે. અન્નના પ્રાપ્તિથી તે શુરને
જેવા, શત્રુ કરવા, વિચાર કરવા બળવા કૃત્ય કર-

વા તથા જ્ઞાન સંપાદન કરવા શક્તિવાન થાય છે. તારે અન્નની, પ્રદ્ધરૂપે ઉપાસના કરવી જોઈએ ૧

સ યોડનં વ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽન્નવતો વૈ સ લોકાન્ પાનવતોઽભિસિદ્ધયતિ યાવદન્નસ્ય ગતં તત્રાસ્ય યથા કામચારો ભવતિ યોડનં વ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવોડન્નાદ્ભૂય ઇત્યન્નાદ્વાવ ભૂયોડતીતિ તન્મે ભગવાન્ વ્રવીત્તિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ —જે અન્નની પ્રદ્ધરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે અન્નવાન તથા પાનવાન (અન્ન તથા જળથી ભરપૂર) લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે. જે અન્નની પ્રદ્ધરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે જેવા અન્નના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે કે, તે જેની જેની ઇચ્છા કરે છે તે સંપાદન કરવા શક્તિવાન થાય છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું, હે ભગવન્ ! અન્ન કરતાં કેાઈ જળવાન વસ્તુ છે ? ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું, હા, અન્ન કરતાં પણ એક વસ્તુ વધારે જળવાન છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું, હે ભગવન્ ! આપ મને તે સંબંધીનો ઉપદેશ કરશો. ૨

દશમ ખંડ.

અન્નથી જળનો અધિકતા.

આપો વા વા આદ્ભૂયસ્તસ્માવદા સુદૃષ્ટિર્ન ભગતિ વ્યાધીયન્તે પ્રાણા અન્નં કનીયો ભવિષ્યતીત્યથ યદા સુદૃષ્ટિર્ભવત્યાનન્દિનઃ પ્રાણા ભવન્ત્યન્ન વહુ ભવિષ્યતીત્યાપ એવેમા મૂર્તા યેયં પૃથિવી યદન્તરિક્ષં યદ્ દ્યૌરિત્યર્વરતા યદેવમનુષ્યા યત્પશવશ્ચ વપ્રાસિ ચ તૃણવનસ્પતયઃ શ્વાપદાન્યાકીટપતઙ્ગાપિપીલકમાપ એવેમા મૂર્તા અપ ઉપાસ્વેતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ —સનત્કુમારે કહ્યું, ખરેખર અન્ન કરતાં જળ

વધારે બળવાન્ છે. કારણકે સુવૃદ્ધિ થતી નથી તો અન્નની ઉત્પત્તિની અલ્પતાને લીધે પ્રાણીઓ મહાન્ દુખને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જો સુવૃદ્ધિ થાય છે તો અન્નની ઉત્પત્તિ સારી ચવાની આશાથી પ્રાણીઓ આનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. જળ, એ ઉપર કહેલ અન્નનું પ્રથમ સ્વરૂપ છે. આ પૃથિવી, આકાશ, સ્વર્ગ, પર્વત, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, તૃણ, વૃક્ષ, શ્વાપદ, કીટ, પતંગ તથા પિપીલિકામાં જળ એ પ્રથમ સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ આ બધામાં તેની ઉત્પત્તિ પ્રથમ કરવામાં આવી છે, માટે તમારે જળની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૧

स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति सर्वान् कामांश्च वृद्धिमान् भवति यावदपां गत तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो वाव भूयाऽस्ताति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥२॥

શબ્દાર્થ—જે જળની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તે પોતાની સર્વ કામનાને પ્રાપ્ત થાય છે તથા સંતોષી થઈ રહે છે. જે જળની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે તે જ્યારથી જળના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારથી તેને મુક્તિ કરે છે, તે પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન્ થાય છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! જળ કરતાં વધારે બળવાન્ કઈ છે ? ત્યારે સતતકુમારે કહ્યું, હા જળ કરતાં પણ એક વસ્તુ વધારે બળવાન્ છે. નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! આપ કૃપા કરી મને તેનો ઉપદેશ કરશો ? ૨

એકાદશ ખંડ.

જળથી તેજની અવિકતા.

तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तद्वा षट्द्रायुमुपगृह्णाकाशमभिनपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पृथ्वं दर्शयित्वाऽपापः सृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरथीभिश्च विदुद्भि-

રાદ્વાદાશ્વરન્તિ તસ્માદાહુર્વિદ્યોતતે સ્તનયતિ વર્ષિણ્યતિ વા इति
તેજ એવ તત્પૂર્વે દર્શયિત્વાઽપાઃ સૂજંતે તેજ સપાસ્વેતિ ॥૧॥

શબ્દાર્થ —ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું, ખરેખર તેજ જળ કરતાં વધારે જળવાનું છે. તેજ વાયુની સહાયતા લઈ આ કાશને તપાવે છે. તે સમયે મનુષ્યો એમ કહે છે કે, હવે ગરમી ઘણી પડે છે, તાપ ઘણો છે. હવે વરમાદ વરસશે આ રીતે તેજના દર્શન થવા પછી જળની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઊર્ધ્વ તથા વક્ર ગતિવાળી નિદ્રુત સાથે જ્યારે આફ્રોડો અર્થાત મેઘો ગળડે છે, ત્યારે મનુષ્ય કહે છે, તે(તેજ)પ્રકાશે છે, તે ગાળે છે તથા હવે તે વરસશે આ પ્રમાણે તેજના દર્શન પછી જળની ઉત્પત્તિ થાય છે. તમારે તેજની પ્રક્ષણુદ્ધિ વડે ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૧

સ યસ્તેજો વ્રહ્મેત્યુપાસ્તે તેજસ્વી વૈ સ તેજસ્વતો લોકાન્
આસ્વતોઽપહતતમસ્કાનભિસિદ્ધયતિ યાવત્તેજસો ગતં તત્રાસ્ય
યયા કામચારો ભવતિ યસ્તેજો વ્રહ્મેત્યુપાસ્તઽસ્તિ ભગવસ્તેજસો
ભૂય ઇતિ તેજસો વાવ ભૂયોઽસ્તીતિ તન્મે ભગવાન્ વ્રવીત્વિતિ ૨

શબ્દાર્થ —જે તેજની પ્રક્ષણુપે ઉપાસના કરે છે, તે તેજસ્વી પુરુષ તમથી રહિત, તેજ તથા પ્રકાશવાનું લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. જે તેજની પ્રક્ષણુપે ઉપાસના કરે છે, તે જ્યારથી તેજલોકને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેજનો વિષય મેળવવા શક્તિમાન થાય છે ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું, હે ભગવન્ ! તેજ કરતા કોઈ વધારે જળવાનું વસ્તુ છે ! સનત્કુમારે કહ્યું, હા, તેજ કરતા એક વસ્તુ વધારે જળવાનું છે ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું, હે ભગવન્ ! આપ કૃપા કરી મને તેનો ઉપદેશ કરશે. ૨

દ્વાદશ ખંડ.

તેજથી આકાશની અધિકતા.

આકાશો વાવ તેજસો મૂયાનાકાશે વૈ સૂર્યાચન્દ્રમસાદૃભૌ
વિદ્યુન્નક્ષત્રાણ્યગ્નિરાકાશેનાહપત્યાકાશેન શૃણોત્યાકાશેન પ્રતિ-
શૃણોત્યાકાશે રમત આકાશે ન રમત આકાશે જાયત આકાશ-
મભિજાયત આકાશમુપાસ્વેતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — સનતકુમારે કહ્યું; ખરેખર આકાશ તેજ
કરતાં વધારે બળવાન છે. ખરેખર સૂર્ય તથા ચંદ્ર બન્ને
આકાશમાં રહેલા છે, તેમ જ વિદ્યુત, નક્ષત્ર અને અગ્નિ
પણ આકાશમાં રહેલાં છે. આકાશવડે મનુષ્ય બિલી
શકે છે, શ્રવણ કરી શકે છે, પ્રતિશ્રવણ કરી શકે છે.
આકાશમાં તેઓ ફીકા કરે છે તથા ગ્રિયના વિયોગથી
પ્રમોદ રહિત થાય છે. તેઓની આકાશમાં ઉત્પત્તિ છે
તથા આકાશમાં જ તેઓનો લય થાય છે. તમારે આકાશની
બ્રહ્મબુદ્ધિવડે ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૧

■ ય આકાશં બ્રહ્મેત્યુપાસ્ત આકાશવતો વૈ સ લોકાન્
પ્રકાશવતોઽસમ્વાધાનુરુગાયવતોઽભિસિદ્ધયતિ યાવદાકાશસ્ય ગ-
તં તન્નાસ્ય યથા કામચારો મવતિ ય આકાશં બ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ
મગવ આકાશાદ્મય ઇત્યાકાશાદ્વાવ મૂયોઽસ્તીતિ તન્મે મગવાન્
મવીત્વિતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ — જે આકાશની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે,
તે આકાશવાન તથા પ્રકાશવાન મહાન્ લોકને પ્રાપ્ત થાય
છે, જ્યાં દુઃખ કે રોગ હોતાં નથી. જે બ્રહ્મરૂપે આકાશ-
ની ઉપાસના કરે છે, તે જ્યારથી આકાશલોકને પ્રાપ્ત થાય છે
ત્યારથી આકાશના વિષયમાં પોતાની ઈચ્છાપ્રમાણે
વધા શક્તિમાન થાય છે. નારદ મુનિએ કહ્યું; કે

કાશ કરતાં વધારે બળવાન કોઈ વસ્તુ છે ? મનત્કુમારે કહ્યું; હા, આકાશ કરતાં એક વસ્તુ વધારે બળવાન છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન ! આપ કૃપા કરી મને તે બાબતવિશે ઉપદેશ કરશો. ૨

ત્રયોદશ ખંડ.

આકાશથી સ્મરણની અધિકતા.

સ્મરો વા વા આકાશાદ્ભૂયસ્તસ્માદ્યપિ વહવ આસીરન્નસ્મ-
રન્તો નૈવ તે કચ્ચન ધૃણ્યુર્ન મન્વીરન્ન વિજાનીરન્ યદા વાવ
તે સ્મરેયુરથ ધૃણ્યુરથ મન્વીરન્નય વિજાનીરન્ સ્મરેણ વૈ પુત્રા-
ન્વિજાનાતિ સ્મરેણ પશૂન્ સ્મરમુષાસ્વેતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—ત્યારે મનત્કુમારે કહ્યું; સ્મરણ શક્તિ આકાશ કરતાં વધારે ઓછ છે. જે ઘણા પુરુષો હાજર હોય, પણ જે તેઓને સ્મરણશક્તિ ન હોય તો તેઓ કોઈને પણ શ્રવણ કરી શકવાના નહિ, કંઈ પણ ધારી શકવાના નહિ તથા કંઈ પણ સમજી શકવાના નહિ. પણ જ્યારે તેઓ સ્મરણશક્તિ ધરાવે છે ત્યારે તેઓ શ્રવણ કરી શકે છે, ધારી શકે છે તથા સમજી શકે છે. સ્મરણશક્તિવડે પિતા પોતાના પુત્રોને ઓળખી શકે છે તથા પતિ પોતાના પશુઓને જાણે છે. તમારે સ્મરણની પ્રજ્ઞાએ ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૧.

સ યઃ સ્મરં વ્રહ્મેત્યુપાસ્તે યાવત્ સ્મરસ્ય ગતં તત્રાસ્ય યથા
કામચારો ભવતિ યઃ સ્મરં વ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવઃ સ્મરાદ્ભૂય
ઇતિ સ્મરાદ્વાવ ભૂયોઽસ્તીતિ તન્મે ભગવાન્ વ્રવીત્તિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—જે સ્મરણને પ્રજ્ઞાએ ઉપાસના કરે છે તે જે ક્રીડને પ્રાપ્ત થાય છે તે સાંભળો. જે સ્મરણની પ્રજ્ઞા-

રૂપે ઉપાસના કરે છે, તે જેવો સ્મરણના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે કે, તે સ્મરણના વિષયમાં પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન થાય છે. નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! સ્મરણશક્તિ કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ વસ્તુ કોઈ છે ? સનત્કુમારે કહ્યું; હા, સ્મરણશક્તિ કરતાં એક વસ્તુ વધારે બળવાન છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! તે વધારે શ્રેષ્ઠ વસ્તુ વિષે આપ મને ઉપદેશ કરશો ? ૨.

ચતુર્દશ ખંડ.

સ્મરણથી આશાની અધિકતા.

આશા વાવ સ્મરાદ્ભૂયસ્યાશેદ્ધો વૈ સ્મરો મન્ત્રાનધીતે કર્મ્માણિ કુરુતે પુત્રાશ્ચ પશુશ્ચેચ્છત इमञ्च लोकममुञ्चेच्छत आशामुपास्वेति ॥ ૧ ॥

ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું; ખરેખર આશા સ્મરણશક્તિ કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ છે. આશા પૂર્ણ કરવા અર્થે સ્મરણ કરતો છતો મંત્રોત્તુ અધ્યયન કરે છે, કર્મકાંડાદિ સંસ્કારો કરે છે, પુત્ર તથા પશુની ઈચ્છા રાખે છે તથા આ લોક ને પરલોકની ઈચ્છા કરે છે, અર્થાત્ તે લોકમાં શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરવા પ્રયત્નવાન બને છે. તમારે આશાની પ્રહારૂપે ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૧.

સ ય આશાં વ્રહ્મેત્યુપાસ્તે આશયાઽસ્ય સર્વે કામાઃ સમૃદ્ધ્યન્ત્યમોઘા હાસ્યાશિષો ભવન્તિ યાવદ્દાશાયા ગતં તત્રાસ્ય યયા વામચારો ભવતિ ય આશાં વ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ મગવ આશાયા ભૂય ઇત્યાશાયા વાવ મુયોઽસ્તીતિ તન્મે મગવાન્ બ્રવીત્વિતિ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે આશાની પ્રહારૂપે ઉપાસના કરે છે, તેની આશાવડે સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ થાય છે. જે આશાની પ્રહારૂપે ઉપાસના કરે છે, તેની આશાઓ અમોઘ (ક્લ-

દાવી) થાય છે. જે ક્ષણે તે આશાઝોકને પ્રાપ્ત થાય છે તેજ ક્ષણથી આશાના વિષયમાં જેની તે ઇચ્છા કરે છે, તે પ્રાપ્ત કરવા શક્તિવાન થાય છે. નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! આશા કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ કોઈ વસ્તુ છે ? ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું; હા, આશા કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે. નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! આપ આશાપર કૃપા કરી તે શ્રેષ્ઠ વસ્તુનો મને ઉપદેશ કરશો. ૨.

પંચદશ ખંડ.

આશાથી પ્રાણની અધિકતા.

પ્રાણો વાં આશાયા મૂયાન્યયા વા અરા નામૌ સમર્પિતા
 ઇવમસ્મિન્ પ્રાણે સર્વં સમર્પિતં પ્રાણઃ પ્રાણેન યાતિ પ્રાણઃ
 પ્રાણં દદાતિ પ્રાણાય દદાતિ પ્રાણો હ પિતા પ્રાણો માતા પ્રા-
 ણો ભ્રાતા પ્રાણઃ સ્વસા પ્રાણ આચાર્યઃ પ્રાણો વ્રાહ્મણઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થઃ—ખરેખર પ્રાણ આશા કરતાં વધારે ખર્જવાનું છે. જેમ એક ચક્રના આરાઓ નાભિમાં વળગીને રહેલા છે તેમ સર્વ વસ્તુઓ ખરેખર પ્રાણને આશ્રયી છે. પ્રાણ પ્રાણવડે ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રાણ પ્રાણને જીવન આપે છે. તે પ્રાણીઓને પ્રાણ (જીવિત) ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રાણ પિતારૂપ છે, પ્રાણ માતારૂપ છે, પ્રાણ ભ્રાતા રૂપ છે, પ્રાણ ખડેનરૂપ છે, પ્રાણ ગુરુરૂપ છે તથા તે બ્રાહ્મણરૂપ છે. ૧.

ટીકાઃ—આ રચણે તેમ જ અન્ય રચણે પ્રાણ શબ્દ ભિન્ન ભિન્ન અર્થમાં વપરાયેલો છે. પૂર્વાપરના સંબંધના યોગે પ્રાણનો અર્થ (Life) જીવ, (body) આત્મા તથા (Vital air) મહાવાસ વિગેરે થાય છે. ૧

સ યદિ પિતરં વા માતરં વા આતરં વા સ્વસારં વાચાર્ગ્યં
વા બ્રાહ્મણં વા કિંચિદ્ મૃશમિવ પ્રત્યાહ ધિક્ત્વાઽસ્તીત્યેવૈનમાહુઃ
પિતૃહા વૈ ત્વમસિ માતૃહા વૈ ત્વમસિ આતૃહા વૈ ત્વમસિ સ્વસ-
હા વૈ ત્વમસ્યાચાર્ગ્યહા વૈ ત્વમસિ બ્રાહ્મણહા વૈ ત્વમસીતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ —આથી એ પુરુષ પોતાના પિતાને, માતા-
ને, આતાને, સ્વસાને, શુરુને કે બ્રાહ્મણને કહુ વચન કહે
તો બીજાઓ તેને કહેશે કે, તને ધિક્કાર છે, તું પિતાનો
ધાત કરનાર, માતાનો ધાત કરનાર, આતાનો ધાત કરનાર,
બહેનનો ધાત કરનાર, શુરુનો ધાત કરનાર અથવા બ્રાહ્મણનો
ધાત કરનાર છે. ૨

અથ યદ્યપ્યેનાતુત્ક્રાન્તમાણાન્ શૂલેન સ માસં વ્યતિસન્દ-
હેન્નૈવૈનં વ્રૂયુઃ પિતૃહાસીતિ ન માતૃહાસીતિ ન આતૃહાસીતિ ન
સ્વસહાસીતિ નાચાર્ગ્યહાસીતિ ન બ્રાહ્મણહાસીતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ —પણ જ્યારે આ લોકો (માતા પિતાઓ)
મૃત્યુને વશ થાય છે તથા તેઓને ચિતા ઉપર અગ્નિમાં
ગોઠવવામાં આવે છે ત્યારે તેના પુત્રાદિ સંબંધીઓ શલ-
વડે તેઓના માંસને (શરીરને) લોકે છે. છતાં લોકો તેને
એમ કહેતા નથી કે, તું પિતાનો હણુનાર, માતાનો હણ-
નાર, આતાનો હણુનાર, બહેનનો હણુનાર, શુરુનો હણુનાર કે
બ્રાહ્મણનો ધાત કરનાર છે. ૩

ટીકા:—આપણા આર્ય લોકમાં રિવાજ છે કે, શબને અગ્નિ-
દાહ કરવામાં આવે છે આ સમયે દાહ કરતી વખતે તેનું શબ
સંબંધી બધી ગયું છે નહિ, તે જોવા વાસ્તે વાસડા અથવા
બીજી કંઈ એજાર તેના શરીરમાં બોકે છે આ સંબંધી કહેવાનો
ભાવાર્થ એટલો જ છે કે, જ્યાં સુધી શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી
પુત્રાદિ બાધવાનો સંબંધ રહે છે, પણ શરીરમાંથી પ્રાણ જવા
પછી શરીરની સાથે સંબંધીઓનો સંબંધ રહેતો નથી ૩

પ્રાણો હૈવૈતાનિ સર્વાણિ ભવતિ સ વા એપ એવં પશ્યન્નેવં
મન્વાન એવંવિજાનન્નતિવાદી ભવતિ તચ્ચેદ્ દૃષ્ટરાતિવાદસીત્યાતિ

વાચસ્પીતિ દ્રુવાન્નાદુચીત ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ.—ખરેખરું જોતાં પ્રાણ જ આ સર્વરૂપ છે. જે પ્રાણને તેઓનો (સંબંધોનો) દ્રષ્ટા, મન્તા તથા વિજ્ઞાતા માને છે, તે અતિવાદી થઈ શકે છે. જો કોઈ તેને એમ પૂછે કે તું શું અતિવાદી છે ? ત્યારે તે એમ જ પ્રત્યુત્તર આપે છે કે, હા, હું અતિવાદી છું તથા તે બાબતની હું ના પાડી શકતો નથી. ૪

ટીકા.—અતિવાદી—નામ આદિ આગળ જે સર્વ વસ્તુઓ કહેવામાં આવી, તેનું જેણે અતિક્રમણ કર્યું છે તથા જે એમ કહે છે કે, પ્રાણ સર્વ વસ્તુના કારણરૂપ તથા સર્વ વસ્તુરૂપ છે, તેને અતિવાદી કહેવામાં આવે છે.

પોડશ ખંડ.

સત્ય જાણવા યોગ્ય

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनाति वदति सोऽहं भगवः
सत्येनातिवदानीति सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यामिति सत्यं भ-
गवो विजिज्ञास इति ॥ ૧ ॥

(આ રીતનો સનત્કુમારનો ઉપદેશ સાંભળી નારદ મુનિ સ્તબ્ધ થઈ ગયા તથા કંઈ પણ બોલી શક્યા નહિ. પણ સનત્કુમારે જાણ્યું કે, આ શિષ્ય ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાને પૂર્ણ યોગ્ય છે, તેથી તેમણે ઉપદેશ પાછો જારી રાખ્યો !)

શબ્દાર્થ.—સત્યના (બ્રહ્મના) જ્ઞાન વડે, જે એમ કહે કે, ‘હું અતિવાદ કરૂં છું’ તે ખરેખરો અતિવાદી છે ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! હું સત્યના (બ્રહ્મના) આશ્રયવડે અતિવાદી થાઉં એમ યોજના કરો. આ સાંભળી સનત્કુ-

મારે પ્રતિ ઉત્તર દીધો; સત્ય (બ્રહ્મ) આથી જ કરીને જાણવા—સમજવા યોગ્ય છે. નારદ મુનિએ ઉત્તર આપ્યો; સત્ય (બ્રહ્મ)ને હવે હું જાણવા ઇચ્છું છું.૧

સપ્તદશ ખંડ.

વિજ્ઞાન જાણવા યોગ્ય.

યદા વૈ વિજાનાત્યય સત્યં વદતિ નાવિજાનન્ સત્યં વદ-^{તિ}
તિ વિજાનન્નેવ સત્યં વદતિ વિજ્ઞાનં ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમિતિ
વિજ્ઞાનં ભગવો વિજિજ્ઞાસ શતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—સનત્કુમારે કહ્યું, એક જણ સત્ય (બ્રહ્મ)ને સમજે છે ત્યારે તે સત્યને વદે છે. અજ્ઞાન (બ્રહ્મને ન જાણખનાર) સત્યને વદતો નથી. જ્ઞાની (બ્રહ્મને જાણખનાર જ) સત્ય વદે છે. વિજ્ઞાન આ કારણથી જાણવા અર્થાત્ જાણખવા યોગ્ય છે. નારદ મુનિએ કહ્યું; આ જ જ્ઞાન (બ્રહ્મ) ને હું જાણવા ઇચ્છું છું.

અષ્ટાદશ ખંડ.

મતિ એ જ જાણવા યોગ્ય.

યદા વૈ મનુતેઽય વિજાનાતિ નામત્વા વિજાનાતિ મત્ત્વૈવ
વિજાનાતિ મતિસ્ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યેતિ મતિં ભગવો વિજિજ્ઞાસ
શતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—સનત્કુમારે કહ્યું; જ્યારે એક જણને જાણખવાની મતિ * થાય છે ત્યારે તે સત્યને જાણખે છે.

* મતિ—મન્તવ્યવિષયે જાદર અર્થાત્ મન્તવ્ય (જાણવા) યોગ્ય વિષયમા અત્યંત ઇચ્છા તે મતિ.

જેને જાણવાની અનિચ્છા હોય છે તેને સત્ય (બ્રહ્મ) જાણી શકાતું નથી. મતિમાનજ કેવળ સત્યને જાણે છે. માટે મતિ એ જ જાણવા યોગ્ય છે. નારદ મુનિએ કહ્યું હે; ભગવન્ ! તે મનન હું જાણવા ઇચ્છું છું. ૧

એકાદશવિંશ ખંડ.

શ્રદ્ધા એજ જાણવા યોગ્ય.

यदा वै श्रद्धात्पथ मनुते नाश्रद्धयन् मनुते श्रद्धदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—સનત્કુમારે કહ્યું; ત્યારે પ્રથમ “શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે મનનની ઇચ્છાવાળો બને છે. અશ્રદ્ધાવાનને આદર (જાણવાની ઇચ્છા) હોતી નથી, શ્રદ્ધાવાનનેજ કેવળ આદર હોય છે. આથી શ્રદ્ધા જાણવા યોગ્ય છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હું આ રીતની શ્રદ્ધા જાણવા ઇચ્છું છું.

વિંશ ખંડ.

નિષ્ઠા એ જ જાણવા યોગ્ય.

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धाति नानिस्तिष्ठन् श्रद्धाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्धाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ ૧ ॥

* શ્રદ્ધા-આસ્તિક્યવુદ્ધિ સત્યના અસ્તિત્વ વિષે બુદ્ધિ.

શબ્દાર્થ.—સનત્કુમારે કહ્યું; ત્યારે પ્રથમ નિષ્ઠા થાય છે ત્યારે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. અનિષ્ઠાવાનને શ્રદ્ધા હોતી નથી. નિષ્ઠાવાનને જ શ્રદ્ધા હોય છે. માટે નિષ્ઠા જાણવા યોગ્ય છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; હું આ રીતની નિષ્ઠાને જાણવા ઇચ્છું છું.

ટીકા — નિષ્ઠા — ગુરુ શુદ્ધપાદિતત્ત્વસ્વ — ગુરુઓની પરિચર્યા વિશે અતિશય તત્પરપણું.

એકવિંશ ખંડ.

કૃતિ એ જ જાણવા યોગ્ય.

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वा
निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास
इति ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ.—સનત્કુમારે કહ્યું; ત્યારે પોતાની ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી શકાય છે ત્યારે નિષ્ઠા ઉત્પન્ન થાય છે. અનિયંત્રિત પુરુષને નિષ્ઠા હોતી નથી. ઇન્દ્રિયનિયમ-વાળાને નિષ્ઠા હોય છે, માટે કૃતિ-(ઇન્દ્રિયોનું દમન) જાણવા યોગ્ય છે. ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું; આ ઇન્દ્રિય-દમનને હું જાણવા ઇચ્છું છું.

દ્વાવિંશ ખંડ.

મુખ્ય એ જ જાણવા યોગ્ય.

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति
सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यामिति सुखं
भगवो विजिज्ञास इति ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—સનત્કુમારે કહ્યું; ત્યારે એક જણ સુખ મેળવવા યોગ્ય છે એમ જાણેછે ત્યારે જ તે ઇન્દ્રિયદમન કરે છે. જેને આ રીતની ઇચ્છા હોતી નથી, તે કૃતિને (દમનને) પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. સુખની આતુરતાવાળો જ કૃતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. માટે સુખ જાણવા યોગ્ય છે. નારદ સુનિએ કહ્યું; આ સુખને હું જાણવા ઇચ્છું છું.

ત્રયોવિંશ ખંડ.

ભૂમા જાણવા:યોગ્ય.

यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा
त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—સનત્કુમારે કહ્યું; જે ભૂમા છે તે જ સુખરૂપ છે. અભૂમા અર્થાત્ અલ્પતા વિશે સુખરૂપતા નથી. ભૂમાજ ઠેવળ સુખરૂપ છે. માટે ભૂમા જાણવા યોગ્ય છે. નારદ સુનિએ કહ્યું; આ ભૂમા આત્માને હું જાણવા ઇચ્છું છું.

ટીકા:—ભૂમા શબ્દનો અર્થ દિશાના પરિચ્છેદથી રહિત અર્થાત્ અનંત એવો અર્થ થાય છે. ભૂમા-નિરતિશયઘડુ આ શબ્દ પુલિંગમાં જ વપરાય છે.

ચતુર્વિંશ ખંડ.

ભૂમાયુ' લક્ષણ.

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भू-
माऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं योवै

મૂમા તદમૃતમય યદલ્પં તન્મર્ત્યં સ ભગવઃ કસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિત
ઈતિ સ્વે મહિન્નિ યદિ વા ન મહિન્નીતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—ભૂમા એક જીવી વરતુ છે કે, જેમાં
બીજું કોઈ જોઈ શકતું નથી, જેને કોઈ શ્રવણ કરી શક-
તું નથી તથા જેને કોઈ મનન કરી શકતું નથી. જે અ-
વિદ્યામાં અન્ય અન્યવડે અન્યને જોઈ શકે છે, અન્યવડે અન્યને
શ્રવણ કરી શકે છે તથા અન્યવડે અન્યનું મનન કરી
શકે છે, તે અત્પરૂપ છે. ખરેખર જે ભૂમા છે તે અમૃત-
રૂપ છે તથા જે અત્પ છે તે મર્ત્યરૂપ છે. ત્યારે નારદે
પૂછ્યું, હે ભગવન્ ! આવી રીતના ભૂમા શામાં રહે છે ?
સનત્કુમારે કહ્યું, તે ભૂમા પોતાના મહિમામાં રહેલ છે.
વળી જો તમે પરમાર્થ રીતે પૂછો તો તેના ઉત્તરમાં કહે-
વાનું કે, તે પોતાના મહિમામાં રહેતા નથી. ૧.

ગોઅશ્વમિદ મહિમેત્યાચક્ષતે હસ્તિહિરણ્યં દાસમાર્યં ક્ષેત્રા-
પ્યાયતનાનીતિ નાહમેવં વ્રવીમિ વ્રવીમીતિ હોવાચાન્યો લ્યન્ય-
સ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—ગાય તથા અશ્વો તેના મહિમારૂપ કહે-
વામાં આવે છે, તેમજ ગજ, સુવર્ણ, દાસ, ભાર્યા, અને
વિશાળ ક્ષેત્રો પણ મહિમારૂપ છે. પોતાથી પરને વિશે
આશ્રય કરાયેલ ભૂમાવિષે હું કહેતો નથી. હું જો કે
આ પ્રમાણે કહું છું, પણ તમે કેમ કહો છો ? ૨.

પંચવિંશ ખંડ.

ભૂમાનું સર્વત્ર પૂર્ણત્વ.

સ एवाघस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स पुरस्तात् स
दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमित्ययातोऽहकारादेश
एवाहमेवाघस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽह-
मुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ ૧ ॥

સનતકુમારે કહ્યું; ખરેખર આ ભૂમા આત્મા અધો-
ભાગ વિશે વ્યાપ્ત રહેલ છે, તે ઉર્ધ્વ ભાગ વિશે છે, તે
સમક્ષમાં પણ છે, તે પૃથ્વા ભાગ વિશે પણ રહેલ
છે, તે દક્ષિણ દિશામાં રહેલ છે, તે ઉત્તર દિશામાં રહેલ
છે, ખરેખર તે ભૂમા આત્મા સર્વરૂપ છે. હવે આ ભૂમા
આત્મા પોતાના રૂપે છે, એમ વર્ણન કરવામાં આવે છે.
ખરેખર હું પોતે અર્ધા ભાગમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલ છું,
હું મારો આત્મા ઉર્ધ્વ ભાગમાં રહેલ છે, હું જ પૃથ્વ તરફ
રહેલ છું, હું જ સમક્ષમાં રહેલ છું, દક્ષિણ દિશામાં પણ હું
જ રહેલ છું, ઉત્તર દિશામાં હું જ રહેલ છું. ખરેખર હું
(મારો આત્માજ) આ સર્વરૂપ છે. ૧.

અર્થાત આત્માદેશ एवात्मैवाऽघस्तादात्मोपरिष्ठादात्मा प-
श्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदꣳ સર્વ-
મિતિ સ વા एष एवं पश्यन्नेवं गन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरा-
त्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराद् भवति तस्य सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवत्यथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्तेष-
स्यलोका भवन्ति तेषाꣳ सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥२॥

શબ્દાર્થ—હવે આ ભૂમા આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપે કરી
વર્ણન કરવામાં છે—ખરેખર આ આત્મા અધો ભાગમાં
વ્યાપ્ત છે, આત્મા ઉર્ધ્વ ભાગમાં વ્યાપ્ત છે, આત્મા
પૃથ્વા ભાગમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલ છે, આત્મા સમક્ષમાં ર-
હેલ છે, આત્મા દક્ષિણમાં વ્યાપ્ત રહેલ છે, આત્મા ઉત્ત-
રમાં વ્યાપ્ત રહેલ છે. ખરેખર આત્મા આ સર્વરૂપ છે.
જે આ રીતે જાણે છે તે પોતાના આત્માના આ પ્રમાણે
મનન તથા વિજ્ઞાનવડે આત્મામાં રતિ-પ્રીતિવાળો,
આત્મામાં ક્રીડા કરનારો, આત્મા જ મિથુનરૂપે-સાથીરૂપે
છે જેના, એવો તથા આત્મા જ જેને જ્ઞાનદરૂપ છે,
એવો થાય છે. પાછલા જીવનમાં તે પોતે જ સ્વરાટરૂપે-
પ્રકાશરૂપે થાય છે. તે સર્વ લોકમાં જેની જેની સૃષ્ટિ

રાજે છે, તે પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન્ થાય છે. જે આથી અન્યરૂપે આત્માને બાણે છે તેઓના કોઈ ખીલ જ સ્વામી-રૂપ થાય છે તથા તેઓની ગતિ નાશવંત લોકવિશે થાય છે. કારણ તે દ્વેતવાદીઓ કોઈપણ લોકમા ઇચ્છિત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ૨.

પદ્વિંશ ખંડ.

ભૂમા બોણનારાને પ્રાપ્ત થવું ફળ.

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत
आत्मतः प्राण आत्मत आशाऽऽत्मतः स्मर आत्मत आकाश
आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतो
ऽन्नमात्मतो दलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः
सङ्कल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा
आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेद सर्वमिति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—જેને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે, તે આ રીતે જુવે છે, આ પ્રમાણે મોને છે, તેમજ આ રીતે સમજે છે કે પંચ પ્રાણોનો આત્મામાંથી આવિર્ભાવ થાય છે, આશાની ઉત્પત્તિ આત્મામાંથી થાય છે, સ્મરણશક્તિ આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; આકાશ આત્મામાંથી થાય છે, તેજ આત્મામાંથી થાય છે; જળ આત્મામાંથી થાય છે, જન્મ મૃત્યુ આત્મામાંથી થાય છે; અન્ન આત્મામાંથી થાય છે, બળ આત્મામાંથી થાય છે; જ્ઞાન આત્મામાંથી થાય છે, વિજ્ઞાન આત્મામાંથી થાય છે; ધ્યાન આત્મામાંથી થાય છે, ચિત્ત આત્મામાંથી થાય છે; સંકલ્પ આત્મામાંથી થાય છે, મન આત્મામાંથી થાય છે; વાણી આત્મામાંથી થાય છે, નામ આત્મામાંથી થાય છે;

મંત્રા આત્મામાંથી થાય છે તથા ઈર્ષ્યા આત્મામાંથી થાય છે. ખરેખર આ સર્વનો આવિર્ભાવ આત્મામાંથીજ થાય છે ૧

તદેવ શ્લોકો ન પશ્યો મૃત્યું પશ્યતિ ન રોગં નોત દુઃખતાઃ
સર્વ્વં હ પશ્યઃ પશ્યતિ સર્વમાપ્નોતિ સર્વેશ્વરેણ શ્વેતે સ એકધા ભવ-
તિ ત્રિધા ભવતિ પાંચધા સપ્તધા નવધા ચૈવ પુનર્થેકાદશ સ્મૃતઃ
શતશ્ચ દશ ચૈકશ્વ સહસ્રાણિ ચ વિંશતિરાહારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ
સત્ત્વશુદ્ધૌ ધ્રુવા સ્મૃતિ સ્મૃતિભ્રમ્ભે સર્વગ્રન્થીનાં વિપમોક્ષસ્તસૌ
મૃદિતકપાયાય તપસસ્પાર દર્શયતિ ભગવાન્ સનત્કુમારસ્તઃ
સ્કન્દ ઇત્યાચક્ષતે તઃ સ્કન્દ ઇત્યાચક્ષતે ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ — આના વિષયમાં એક મંત્ર છે — “ જે
અધિકારી મનુષ્ય આ દ્રષ્ટા આત્માને જાણે છે, તેને મૃત્યુ
તથા રોગનો ભય રહેતો નથી, તેમ જ તેને કોઈ પણ રી-
તનું દુઃખ પ્રાપ્ત થતું નથી. તે દરેક વસ્તુનો દ્રષ્ટા બને છે;
તથા સર્વ પ્રકારે દરેક વસ્તુને તે પ્રાપ્ત કરે છે. ” તે સુ-
દ્ધિના પહેલાં એકરૂપે હોય છે, તે ત્રણરૂપે થાય છે,
તે પાંચરૂપે થાય છે, તે સપ્ત રૂપે થાય છે, તે નવરૂપે
થાય છે; તે એકાદશરૂપે થાય છે, તે સેંકડોરૂપે થાય
છે, તે સહસ્રોરૂપે થાય છે તેમજ વિંશતિરૂપે થાય છે.
શુદ્ધ અન્નના આહારથી બુદ્ધિ સાત્ત્વિકી બને છે; બુદ્ધિ
સાત્ત્વિકી બનવાથી તે અચલ સ્મરણશક્તિને પ્રાપ્ત થાય
છે, સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થયે છતે તેના શરીરની સર્વ શ્રંથિઓ
વિભક્ત થાય છે. આ રીતે મૃદિતકષ્પ-પ્રદક્ષિણાદિ સાધન-
વાળા તથા સંસારસમુદ્રથી વૈરાગ્યવાન નારદ મુનિને ત-
પથી પેલીમેર શુ છે, તે બાગવાન સનત્કુમાર સમજાવવા
લાગ્યા. આ સનત્કુમારને સ્કંદ કહેવામાં આવે છે. ખરેખર
તેને સ્કંદ કહે છે તથા ઉપનિષદનો આ બાગ સનત્કુમા-
રથી કહેવાયલો, એમ કહેવાય છે. ૨

અષ્ટમ પ્રપાઠક.

બ્રહ્મા તથા ઇન્દ્રવિરોચનનો સંવાદ.

પ્રથમ ખંડ.

દહર કમલવિશે બ્રહ્મોપાસના

અથ યદિદમસ્મિન્ બ્રહ્મપુરે દહરં પુણ્ડરીકં વેદમ દહરોઽ
સ્મિન્નન્તરાકાશસ્તસ્મિન્ યદન્તસ્તદન્વેષ્યં તદ્વાચ વિજિજ્ઞાસિત-
વ્યમિતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — હરિ, ઓ ! બ્રહ્મપુરવિશે (મનુષ્યના શ-
રીરવિશે) કમળના સરખું આકાશ છે તથા તે દહરવિશે
એક તીલુકું અંતરાકાશ છે. આવા મધ્ય ભાગ વિશે તે શો-
ધવાં યોગ્ય છે—અરેખર તે જ સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય છે. ૧

* અગર જો કે છૂટા તથા સાતમા પ્રપાઠકમાં કહેવામાં આવ્યું
છે કે, બ્રહ્મ કાળ, દિશા તથા વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત છે તથા સત્
કેવળ અદ્વિતીયરૂપ છે તે, ‘આત્મા આ સર્વરૂપ છે’ આ વાક્યથી
પૂર્ણ રીતે દર્શાવ્યું છે તેમ છતાં દિશા કાળ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદથી
રહિત બ્રહ્મનું જ્ઞાન અત્પ્રભુદિવાળા મનુષ્યને કેવી રીતે થઈ શકે,
તે કારણથી તેમજ બ્રહ્મને પરમાર્થ વિષય માન્યા સિવાય જોએને
મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકે તેમ નથી તેવા મનુષ્યને સમજાવવા સારું
કમળરૂપ અંતઃકરણવિશે એક આકાશ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.
અગર જો કે આત્મા તો શુદ્ધ રહિત છે તથા જો કેવળ સત્ શબ્દથી
દર્શાવી શકાય એમ છે, છતાં નિર્મળ મનના મનુષ્યો જોને માનુષિક શુદ્ધ
સિવાય બીજું સમજી શકવાની શક્તિ હોતી નથી, તેઓના દિતને
માટે બ્રહ્મને સત્યરૂપે, આકાશરૂપે તેમજ બીજા શુદ્ધરૂપે વર્ણવવામાં
આવેલ છે. વળી બ્રહ્મવેદાઓ જો કે ઘણું કરીને સી તેમજ સાં-
સારિક બીજા વિષયોથી દૂર હોય છે, છતાં અનેક જન્મોમાં
સાંસારિક વિષયો બોમવેળા હોવાથી જે ક્ષિત્તિ કુદરતી રીતે જ
થઈ આવે છે, તેનો સમૂળગો નાશ થવા માટે બ્રહ્મચર્યવ્રત અવસ્ય
પાળવું જોઈએ, તે આ પ્રપાઠકવિશે દર્શાવ્યું છે.

તન્નેદ્યુર્યદિદમસ્મિન્ બ્રહ્મપુરે દહરં પુન્ઢરીકં વેદમ દહરોઽ
સ્મિન્નન્તરાકાશઃ કિં તદત્ર વિદ્યતે યદન્વેષ્યં યદ્વાવ વિજિજ્ઞા-
સિતવ્યમિતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્મપુરવિશે ક્રમળાકાર એક સ્થાન છે
અને તેને અત્યંત અલ્પ અંતરાકાશ છે. આ અંતરાકા-
શના મધ્ય વિશે જે વસ્તુ રહેલ છે, તે શું ઓળખા
યોગ્ય છે? તથા તેજ શું સાંક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય છે?
એમ જો શુરુને તેના શિષ્યો પ્રશ્ન કરે તો, ૨.

સ ધ્રૂયાદ્યાવાન્વા અયમાકાશસ્તાવાનેપોઽન્તર્હૃદય આકાશ
ઉમે અસ્મિન્ ઘાવાપૃથિવી અન્તરેવ સમાહિતે ઉભાવમિથ વાયુશ્ચ
સૂર્યાચિન્દ્રમસાવુભૌ વિદ્યુન્નક્ષત્રાણિ યદ્યાસ્યેદાસ્તિ યચ્ચ નાસ્તિ
સર્વં તદ્વસ્મિન્ સમાહિતમિતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—તેના પ્રતિઉત્તરમાં શુરુ કહેશે કે, ખરે-
ખર આકાશ જેવું વિશાળ છે, તેમ અંતઃકરણમાં રહેલું
અંતરાકાશ વિશાળ છે. આ અંતરાકાશવિશે પૃથ્વી તથા
સ્વર્ગ ખન્ને રિથિતિ કરી રહેલાં છે. અગ્નિ તથા વાયુ ખન્ને,
સૂર્ય અને ચંદ્રમા ખન્ને, વિદ્યુત અને નક્ષત્રો, આ લોકમાં
જે જે વસ્તુઓ રિથિતિ કરી રહેલ છે તે, તેમજ જે વ-
સ્તુઓનું અસ્તિત્વ આ લોકમાં નથી તે સર્વ રહેલ છે. ૩

વળી આત્માને અદ્વિતીયરૂપે માનનારાને ગંતા, ગમ્ય તથા
ગમન આદિમાં કાઠ રીતની ભિન્નતા જણાતી નથી. દારણ ઉત્પત્તિ,
રિથિતિ તથા લયના વિચારો અજ્ઞાનપણાની આવી રીતની ભિન્નતાને
લીધે જ હોય છે. જેમ વિંતુતનો આકાશવિશે લય થાય છે, પવનનો
દિશાવિશે લય થાય છે, અગ્નિનો દગ્ધ થયેલ કાષ્ટવિશે લય થાય છે
તેમજ અદ્વૈતવાદીની સર્વ વાસનાનો તેના પોતાજવિશે લય થાય
છે. આ રીતે જો કે છે છતાં જેની શુદ્ધિ ગંતા, ગમ્ય તથા ગમન
આદિથી ભિન્ન થયેલ છે તથા જે ગુણવાળા જીવની ઉપાસના કરે
છે તેવા અલ્પ શુદ્ધિના મનુષ્યોને સમજવા માટે અંતઃકરણમાં એક
સ્થાન છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

તન્વેદ્યુરસ્મિન્નશ્વેદિદં વ્રહ્મપુરે સર્વં સમાહિતં સર્વાણિ
ચ ભૂતાનિ સર્વં ચ કામા યદૈનજ્જરાવામ્નોતિ પ્રધ્વંસતે વા કિં
તત્તોઽતિશિષ્યત इति ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—જો બ્રહ્મપુરવિશે આ સર્વ વસ્તુઓ,
સર્વ ભૂતમાત્રો તથા સર્વ માનુષિક આશાઓ રહેલી છે
તો શરીર ઇર્ષ્યતાને પામે છે તથા મૃત્યુને વશ થાય છે
જે અવશ્ય એક સમયે થવાનું જ છે તો ઉપર બતાવેલી
વસ્તુઓમાંની કયી વસ્તુ પાછળ રહી જાય છે? આ રીતે
પોતાના શુરુને જો શિષ્ય પ્રશ્ન કરે તો-૪

સં વ્રૂયાન્નાસ્ય જરયૈત્તજ્જીર્યતિ ન વધેનાસ્ય હન્યત એતત્સ-
ત્યં વ્રહ્મપુરમસ્મિન્કામાઃ સમાહિતા એપ આત્માઽપહતપાન્મા
વિજરો વિમૃત્યુર્વિશોકો વિજિઘત્સોઽપિપાસઃ સત્યકામઃ સત્ય-
સદ્ગુલ્પો યથા હેવેહ પ્રજા અન્વાર્વિશન્તિ યથાઽનુશાસનં યં
યમન્તમધિકામા ભવન્તિ યં જનપદં યં ક્ષેત્રભાગં તં તમેવોપજી-
વન્તિ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—શુરુ તેના પ્રતિઉત્તરમાં કહે કે, આ
દહરાકાશ શરીરની જશવસ્થાથી ઇર્ષ્યતાને પ્રાપ્ત થતો
નથી, તેમજ આ શરીરનો ધાત થવાથી તે દહરાકાશનો
ધાત થતો નથી. આ બ્રહ્મપુર સતત રહેનાર સત્યરૂપ છે.
સર્વ કામો તેને વિશે રહેલા છે આ દહરાકાશ આત્મારૂપ છે.
તે સર્વ પ્રકારના ધર્માધર્મથી રહિત છે તે વિજરરૂપ અર્થાત્
ઇર્ષ્યતાને ન પ્રાપ્ત થાય એવું છે તે અમર્ત્યરૂપ છે. તે
વિશોકરૂપ (શોક રહિત) છે. તે ક્રુધા તથા પિપાસાથી
દુઃખને પ્રાપ્ત થતું નથી. સત્ય એ જ તેનો કામ છે. સત્ય
એ જ તેનો સંકલ્પ છે. જેમ લોકમાં રાજાની આજ્ઞા
હોય છે તે પ્રમાણે પ્રજા અનુસરે છે. જે જે વિભાગની
ઇચ્છાવાળી પ્રજા થાય છે અર્થાત્ જે દેશ તથા
ઇચ્છાવાળા થાય છે, તે તે દેશ કે ક્ષેત્રને તેઓ લોકાવે

તથયેહ કર્મ્મજિતો લોકઃ ક્ષીયત એવમેવામુત્ર પુણ્નજિતો
લોકઃ ક્ષીયતે તથા ઇદાત્માનમનનુવિદ્ય વ્રજન્ત્યેતાંશ્ચ સત્યાન્
કામાંસ્તેષાંસર્વેષુ લોકેષ્વકામચારો ભવત્યથ ય ઇદાત્માન-
મનુવિદ્ય વ્રજન્ત્યેતાંશ્ચ સત્યાન્ કામાંસ્તેષાંસર્વેષુ લોકેષુ
કામચારો ભવતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેમ કર્મવડે જિતાયલો આ લોક ક્ષયને
પામે છે તથા પુણ્યકર્મવડે પરલોક પણ ક્ષયને પામે છે,
તેમ જ આત્માને તથા તેના સત્ય સંકલ્પને નહિ જાણુ-
નાર દેહથી મુક્ત થયા પછી સર્વ લોકમાં પરાધીનતાને
પામે છે. પણ આત્માને તથા તેના સત્ય સંકલ્પને જાણી
દેહ છોડે છે તો તે સર્વ લોકવિશે સ્વતંત્ર થાય છે. ૬

દ્વિતીય ખંડ.

૬૬૨ બ્રહ્મોપાસનાનું ફળ.

સ યદિ પિતૃલોકકામો ભવતિ સદ્ગુણાદેવાસ્ય પિતરઃ
સમુત્તિષ્ઠન્તિ તેન પિતૃલોકેન સમ્પન્નો મહીયતે ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે જ્ઞાની પિતૃલોકની ઇચ્છા કરે છે તો
તે સંકલ્પથી જ તે મહિમા સાથે પ્રાપ્ત થાય છે.
કારણ જે ક્ષણે તે તેને ઇચ્છે છે તેજ ક્ષણે પિતૃઓ તેને
પોતાના લોક વિશે માન સહિત લઈ જાય છે. ૧

અથ યદિ માતૃલોકકામો ભવતિ સદ્ગુણાદેવાસ્ય માતરઃ
સમુત્તિષ્ઠન્તિ તેન માતૃલોકેન સમ્પન્નો મહીયતે ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેમજ જે તે માતૃ લોકની ઇચ્છા કરે
છે તો તેને સંકલ્પ માત્રથી મહિમા સાથે તે પ્રાપ્ત થાય
છે. કારણ જે ક્ષણે તે તેની ઇચ્છા રાખે છે, તે ક્ષણે મા-
તૃઓ તેને માન સહિત પોતાના લોક વિશે લઈ જાય છે.

અથ યદિ ધ્રાતૃલોકકામો ભવતિ સદ્ગુણાદેવાસ્ય ધ્રાતરઃ
સમુત્તિષ્ઠન્તિ તેન ધ્રાતૃલોકેન સમ્પન્નો મહીયતે ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે તે ધ્રાતૃ લોકની ઇચ્છા રાખે છે તે
તેને મહિમા સાથે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ જે ક્ષણે
તે તેની ઇચ્છા રાખે છે, તે ક્ષણે ધ્રાતૃઓ તેને માનસ-
હિત પોતાના લોકવિશે લઈ જાય છે. ૩.

અથ યદિ સ્વસૃલોકકામો ભવતિ સદ્ગુણાદેવાસ્ય સ્વસારઃ સમુ-
ત્તિષ્ઠન્તિ તેન સ્વસૃલોકેન સમ્પન્નો મહીયતે ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—જે તે સ્વસૃલોકની ઇચ્છા રાખે છે તે
તેને મહિમા સાથે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ જે ક્ષણે
તે તેની ઇચ્છા રાખે છે, તે ક્ષણે સ્વસારો તેને માન સ-
હિત પોતાના લોક વિશે લઈ જાય છે. ૪.

અથ યદિ સસિલોકકામો ભવતિ સદ્ગુણાદેવાસ્ય સસાયઃ
સમુત્તિષ્ઠન્તિ તેન સસિલોકેન સમ્પન્નો મહીયતે ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—જે તે સપ્તા લોકની ઇચ્છા રાખે છે તે
તે તેને મહિમા સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ જે ક્ષણે તે
તેની ઇચ્છા રાખે છે, તે ક્ષણે સપ્તાઓ માન સહિત પો-
તાના લોક વિશે લઈ જાય છે. ૫.

અથ યદિ ગન્ધમાલ્યલોકકામો ભવતિ સદ્ગુણાદેવાસ્ય ગ-
ન્ધમાલ્યે સમુત્તિષ્ઠતસ્તેન ગન્ધમાલ્યલોકેન સમ્પન્નો મહીયતે ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—જે તે ગન્ધમાલ્ય લોકની ઇચ્છા રાખે
છે તે તેને મહિમા સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ જે
ક્ષણે તે તેની ઇચ્છા રાખે છે, તે ક્ષણે ગન્ધમાલ્ય માન
સહિત પોતાના લોક વિશે લઈ જાય છે. ૬.

અથ યદ્યન્નપાનલોકકામો ભવતિ સદ્ગુણાદેવાસ્યાન્ન-
સમુત્તિષ્ઠતસ્તેનાન્નપાનલોકેન સમ્પન્નો મહીયતે ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—જે તે અન્નપાન લોકની ઇચ્છા રાખે છે તે તેને તે મહિમા સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ જે ક્ષણે તે તેની ઇચ્છા રાખે છે, તે ક્ષણે અન્નપાન માન સહિત તેને પોતાના લોક વિશે લઇ જાય છે. ૭.

अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥

શબ્દાર્થ:—જે તે ગીતવાદિત્ર લોકની ઇચ્છા રાખે છે તે તેને તે મહિમા સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ જે ક્ષણે તે તેની ઇચ્છા રાખે છે તે ક્ષણે ગીત વાદિત્રો માન સહિત તેને પોતાના લોક વિશે લઇ જાય છે. ૮.

अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ:—જે તે સ્ત્રી લોકની ઇચ્છા રાખે છે તે તેને તે મહિમા સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ જે ક્ષણે તે તેની ઇચ્છા રાખે છે, તે ક્ષણે સ્ત્રીઓ માન સહિત તેને પોતાના લોક વિશે લઇ જાય છે. ૯.

यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ:—જે જે દેશની તે ઇચ્છા રાખે છે તથા જેની જેની તે કામના રાખે છે, તે તેને સંકલ્પ-ઇચ્છાથી જ આવી મળે છે. કારણ જેવો તે સંકલ્પ કરે છે કે હું-રત જ તે તેને આવી મળે છે. ૧૦.

તૃતીય ખંડ.

બ્રહ્મના સંત્ય અક્ષરની સ્તુતિ.

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां सत्यानां सत्तामनृतमपिधानं यो यो हस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते

શબ્દાર્થ—તેઓ—સત્ય કામો અનૃત વિશે વેદિત છે. તે સત્યકામો છતાં તેને અનૃતનું આવરણ છે. અજ્ઞાનીને પુત્ર બ્રાતાદિ ઇષ્ટ છે. આ લોકમાંથી પણ પરલોકને વિશે જે પ્રિય જાય છે, તેનું ફરી કદી આ લોકવિશે દર્શન થતું નથી. ૧.

‘अथ ये चास्येह जीवा ये च मेता यच्चान्प्रदिच्छन् लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमस्त्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूहाः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—જેની જેની મનુષ્ય કામના કરે છે તથા જે પ્રાપ્ત થતી નથી, કાંતો તે જીવતા અથવા મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયેલ સંબંધની અથવા મિત્રોના સંબંધની હોય અથવા તો કોઈ અન્ય પ્રકારની હોય જેવી કે, ખાન પાનાદિની હોય તે સર્વ કામનાઓની અંત કરણુ વિશે દહરાકાશમાં પ્રાપ્તિ થાય છે. અસત્ય સંકલ્પો કે જેને અનૃતનું આવરણ છે તે સર્વ દહરાકાશવિશે રહે છે. સુવર્ણાદિ ખનિજ પદાર્થ કેવા સ્થાન વિશે પ્રાપ્ત થાય છે તેથી અજ્ઞાત મનુષ્યો જેમ સુવર્ણની શુભ ખાણોના ઉપરથી વારવાર ફરીજાય છે છતાં તેનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી તેમજ સુપુષ્પિ અવસ્થામાં મનુષ્યો દરરોજ આ દહરાકાશને પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં અનૃતવડે આડે રસ્તે દોરવાયાથી તેઓ આ બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ૨.

स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्यमिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवंवित्स्वर्ग लोकमेति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—ખરેખર આત્મા અંત કરણમાં રહે છે ખરેખર આથીજ તેનું—આત્માનું નામ હૃદય પાડયું છે તેથી જે તેને આ પ્રમાણે જાણે છે, તે દરરોજ પો-

તાના અંતઃકરણવિશે રહેલ સ્વર્ગલોકપ્રતિ ગમન કરી શકે છે. ૩.

अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्यो-
तिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतद-
मृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति॥

શબ્દાર્થ:—જેને આ વિશે શ્રદ્ધા હોય છે, તે આ શરીરમાંથી નીકળી જ્યોતિરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે તથા પોતાના રૂપ વિશે રહે છે. આ આત્માનું વર્ણન છે. તેમજ શુરુએ આગળ આલતાં પોતાના શિષ્યને કહ્યું કે, આત્મા અમૃતરૂપ, અલયરૂપ તથા પ્રકાશરૂપ છે. આ પ્રકાશનું ખરું નામ સત્ય છે. ૪.

तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतियामिति तद्यत्सच्चद-
मृतमथ यदात्तितन्मर्त्यमथ यद्यन्तेनोમે यच्छति यदनेनोમેयच्छति
तस्माद्यमहरहर्वा एवविस्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—ખરેખર ‘સતીય’ આ ત્રણ વર્ણથી પ્રકાશ દર્શાવાય છે. આ વર્ણોમાંના ‘સ’ વર્ણવડે અમૃતત્વ દર્શાવાય છે, ત્રીવર્ણવડે મર્ત્યપણું દર્શાવાય છે તથા ‘ય’ વર્ણ એવો છે કે, તે ખીજા બેને જોડે છે, એને એ બેને જોડનાર હોવાથી એને વિકારોના ચમરૂપ-દાળનાર કહેવામાં આવે છે. જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે સ્વર્ગ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫.

ચતુર્થ ખંડ.

બ્રહ્મચર્યવડે બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિ.

अथ य आत्मा स सेतुर्विधातिरेपां लोकानामसंभेदाय नैत
स्सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृते न
दुष्कृतम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—વળી જે આત્મા છે તે સેતુરૂપ છે; તે આ સર્વ લોકોના લયમાંથી રક્ષણ કરવા અર્થે આશ્રયરૂપ છે. આ સેતુને દિવસ તેમજ રાત્રી, જરા, મૃત્યુ, શોક, સુકૃત, કે હુકૃત તરીકે શકવા સમર્થ નથી. ૧.

सर्वे पाप्मानोऽतो निर्वर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकस्तस्माद्वा एतस्सेतुं तीर्त्वाऽन्यः सन्ननन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवस्युपतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतस्सेतुं तीर्त्वापि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—આ—બ્રહ્મલોકમાંથી સર્વ પાપો નિવૃત્તિ પામે છે. બ્રહ્મલોક સર્વ સાંસારિક સુખ દુઃખથી રહિત છે. આ સેતુનું ઉદ્ધાન કર્યાપછી અંધ પુરુષનું અંધત્વ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. ઘાયલ થયેલો પોતાના ઘાથી મુક્ત થાય છે તથા તમ થયેલો—દુઃખી થયેલો દુઃખમાંથી મુક્ત થાય છે. આ કારણથી જ આ સેતુનું ઉદ્ધાન કર્યા પછી રાત્રીઓ, દિવસ રૂપ થાય છે. કારણ ખરેખર આ બ્રહ્મલોક સતત પ્રકાશનાર છે. ૨.

तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ—બ્રહ્મચર્યને અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થનારે પુરુષ જ આ બ્રહ્મલોકને પામે છે, આ બ્રહ્મલોક બ્રહ્મજ્ઞાનીઓનો જ છે. તેઓની સર્વ લોકોમાં પ્રવૃત્તિ ધન્યા પ્રમાણે થાય છે. ૩.

પંચમ ખંડ.

બ્રહ્મચર્યથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ.

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो

જ્ઞાતાં તં વિન્દતેઽય યદિદ્રુમિત્યાચક્ષતે બ્રહ્મચર્યમેવ તદ્બ્રહ્મચર્યેણ
હોવેદાત્માનમનુવિન્દતે ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—જેને યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મચર્યરૂપ છે. જે મનુષ્ય બ્રહ્મચર્યવડે બ્રહ્મલોકના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે તે બ્રહ્મલોકને પામે છે જેને 'ઇદ્રુ' કહેવામાં આવે છે તે બ્રહ્મચર્યરૂપ છે. જે 'ઇશ્વરહુ' પૂજન કરે છે તે બ્રહ્મચર્યવડે આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧

અથ યત્સત્રાયણમિત્યાચક્ષતે બ્રહ્મચર્યમેવ તદ્બ્રહ્મચર્યેણ
હોવ સત આત્મનસ્ત્રાણં વિન્દતેઽય યન્મૌનમિત્યાચક્ષતે બ્રહ્મચર્ય-
મેવ તદ્બ્રહ્મચર્યેણ હોવાત્માનમનુવિધ મનુતે ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જેને સત્રાયણ કહેવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મચર્યરૂપ છે. બ્રહ્મચર્યવડે એક જણ પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. જેને મૌન કહેવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મચર્યરૂપ છે. બ્રહ્મચર્યવડે જ આત્મા બાહ્યી શકાય છે. ૨

અથ યદનાશકાયનામિત્યાચક્ષતે બ્રહ્મચર્યમેવ તદેવ હ્યાત્મા
ન નશ્યતિ યં બ્રહ્મચર્યેણાનુવિન્દતેઽય યદરણ્યાયનમિત્યાચક્ષતે
બ્રહ્મચર્યમેવ તત્તદરથ હ વૈષ્ણથ્યાર્ણવૌ બ્રહ્મલોકે તૃતીયસ્થામિતો
દિવિ તદૈરંમદીયંસરસ્તદમ્ભત્યં સોમસવનંસ્તદપરાજિતા પૂર્વ
બ્રહ્મણઃ પ્રમુવિમિતહિરણ્યમ્ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—જેને અનાશક કહેવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મચર્યરૂપ છે. જે બ્રહ્મ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે તે કરી નાશને પામતો નથી. જેને અરણ્યાયન કહેવામાં આવે છે તે બ્રહ્મચર્યરૂપ છે. 'અર' અણુવરૂપ છે તેમજ 'ન્ય' અણુવરૂપ છે. આ બે અણુઓ—સરોપરે બ્રહ્મલોકવિશે રહેલ છે. આ ત્રીણ સ્વર્ગવિશે મહત્તી બરપૂર આનંદદાયક સર છે.

ત્યાં આગળ એક પીપળાનું વૃક્ષ છે, તેમાંથી સર્વદા અમૃત
અર્થા કહે છે. તેમજ ત્યાં એક અપરાજિતા નામની પ્રદ્યા-
ની પુરી છે. તેમ જ ત્યાં પ્રદ્યાએ રચેલ સુવર્ણનો મંડપ
પોતાનો છે. ૩.

ટીકા —અનાશકાય અર્થાત્ અનશન અરણ્યાયન અર્થાત્ ધા-
ર્મિક કાર્યો માટે વનવિશે નિવાસ કરવો તે અપરાજિતા —જે વસ્તુ
અહ્યર્થવિના અપ્રાપ્ય ૩

તદ્દ્ય એવંતાવરં ચ વ્યઞ્જાર્ણવૌ બ્રહ્મલોકે બ્રહ્મચર્યેણાનુવિ-
ન્દન્તિ તેષામેવૈષ બ્રહ્મલોકસ્તેષાસર્વેષુ લોકેષુ કામચારો
અવતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ —પ્રદ્યાઅર્થવટે ‘અર’ અને ‘ન્ય’ આ બે મ-
હાસાગરોને જાણે છે, તેઓને આ પ્રદ્યાલોકની પ્રાપ્તિ થાય
છે. તેઓની અર્થાત્ પ્રદ્યાવેતાની સર્વ લોગોમાં ધૃત્વા પ્રમાણે
અવૃત્તિ થઈ શકે છે. પણ આસક્ત બુદ્ધિવાળાની સર્વલોકમાં
અવૃત્તિ થતી નથી. ૪.

૫૪ ખંડ.

નાડીઓનું વર્ણન

અથ યા એતા હૃદસ્ય નાડ્યસ્તાઃ પિન્દલસ્યાણિન્નસ્થિન્તિ
શુક્લસ્ય નીલસ્ય પીતસ્ય લોહિતસ્યેત્યસૌ વા આદિત્યઃ પિન્દલ
અથ શુક્લ એવ નીલ એવ પીત એવ લોહિતઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ —વળી આ હૃદયની નાડીઓ પિંગલ
(હુરા) વર્ણવાળા સૂક્ષ્મ અન્નરસથી ભરપૂર છે. તેમાંની
કેટલીક શુક્લ વર્ણની, કેટલીક નીલ વર્ણની, કેટલીક પીત
વર્ણની તથા કેટલીક લોહિત અન્નરસવડે પૂર્ણ છે. ખરેખર
સૂર્યનારાયણ પિંગલ, નીલ, પીત તથા રક્તવર્ણવાળા છે.

તથા મદાપથ આતત ઉમૌ ગ્રામૌ ગચ્છતીમશ્વામુશ્વૈવમેવૈતા
આદિત્યસ્ય રશ્મય ઉમૌ લોકૌ ગચ્છતીમશ્વામુશ્વામુપ્પાદાદિત્યા
ત્પતાયન્તે તા આસુ નાદીષુ સ્પ્તા આભ્યો નાદીભ્યઃ પ્રતાયન્તે
તેઽમુષ્મિન્નાદિત્યે સ્પ્તાઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—જેમ એક ગ્રામ જવાનો મહાન્ રસ્તો
દરેક છેડેથી આ તેમ જ તે એટલે પાસેના તેમજ દૂરના
ગ્રામ જવાના માર્ગોની સાથે મળે છે, તે જ રીતે સૂ-
ર્યનાં રશ્મિઓ આ પુરુષ તથા આદિત્ય બેઉને મળે છે.
આ આદિત્યમાંથી તે રશ્મિઓ વિસ્તારને પ્રાપ્ત થાય છે.
તે રશ્મિઓ આ નાદીઓવિશે પ્રવેશ કરે છે. ત્યાંથી તે-
ઓ વિસ્તરે છે તથા તેઓ ફરી આદિત્ય વિશે પ્રવેશ
કરે છે. ૨

તથાત્રૈવત્સુપ્તઃ સમસ્તઃ સમ્પ્રસન્નઃ સ્વપ્નં ન વિજાનાત્યાસુ તદા
નાદીષુ સ્પ્તો ભવતિ તન્ન કથન પાપ્મા સ્પૃશતિ તેજસા હિ તદા
સમ્પન્નો ભવતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—જ્યારે એક મનુષ્ય એવી સુખાવસ્થાને
વિશે હોય છે કે તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો કર્મથી રહિત બનેલી
હોય છે તથા તેની સુખ દુઃખાદિવાળી લાગણીઓ
જતી રહેલી હોય છે ત્યારે તેને સ્વપ્નાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી
નથી. આ સમયવિશે તે આ નાદીઓને વિશે વસેલો હોય
છે. તે વખતે કોઈ પણ રીતનું ધર્માધર્મ તેને બંધન
કરી શકતું નથી. ત્યારે તે તેજવડે વ્યાપ્ત થયો હોય છે. ૩

અથ યત્રૈતદવલિમાનં નીતો ભવતિ તપામિત આસીના આહુ-
ર્જાનાસિમાં જનાસિ મામિતિ સ યાવદસ્માચ્છરારાદનુત્ક્રાન્નો
ભવતિ તાવજ્જાનાતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—વળી જ્યારે દુર્બળ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતો
હોય છે ત્યારે તેની આસપાસ બેઠેલાં મનુષ્યો તેને પૂછે

છે; શું તમે મને જોળજો છો ? શું તમે મને જોળજો છો ? જ્યાં સૂધી તે આ શરીરમાંથી વિભક્ત નથી થતો, ત્યાં સૂધી તે તેજોને જોળખી શકે છે. ૪

अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्ययैतरेव रश्मिभिरूर्ध्वमा
 क्रपते स ओमिति वा होद्वर्मायते स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदा-
 दित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽवि-
 दुषाम् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રારંભ કર્મનો ક્ષય થયા પછી જ્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ થાય છે, ત્યારે તે નાડીઓમાં રહેલ આદિત્યની રશ્મિઓની સહાયતાથી ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે. તે જ્ઞાની મરણસમયે આત્માનું ઝંકારરૂપે ધ્યાન કરતો હતો. ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે. જેટલા સમયમાં મનનો ક્ષેપ થાય છે, તેટલા સમયમાં તે જલદી આદિત્યની સમીપ જાય છે. આ જ ખરેખર વિદ્વાનનું પ્રણાલ્ય છે, પણ અવિદ્વાનને ત્યાં જવાનો નિરોધ હોય છે, અર્થાત્ તેને આદિત્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૫

तदेव श्लोकः शतश्रैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानम
 भिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्मुखा उत्क्रमणे
 भवंत्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—આ સંબંધમાં એક મંત્ર કહેવાયલો છે - અંત કરણમાંથી નિકળતી મુખ્ય એકસો ને એક નાડીઓ છે. આમાંની એક તો મસ્તકવિશે પ્રવેશ કરે છે. આ એક નાડીમાંથી જે ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે તે અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ય નાડીઓ લિન્ન લિન્ન સ્થાનોપ્રતિ ગમન કરે છે—તેઓ લિન્ન સ્થાનો પ્રતિ જાય છે, અર્થાત્ સંસાર પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ૬

સપ્તમ ખંડ.

બ્રહ્માનો અક્ષુરુપોપદેશ.

ય આત્માઽપદતપાપ્મા વિજરો વિમૃત્યુર્વિશોકોઽવિજિઘત્સો
ઽપિપાસઃ સત્યકામઃ સત્યસકલ્પઃ સોઽન્વેષ્ટવ્યઃ સવિજિઘાસિત-
વ્યઃ સ સર્વાશ્ચ લોકાનામોતિ સર્વાશ્ચ કામાન્યસ્તમાત્માન્
મનુવિદ્ય વિજાનાતીતિ હ પ્રજાપતિરુવાચ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ —જે આત્મા છે તે પાપથી રહિત છે તે
વિજરૂપ, વિમૃત્યુરૂપ (મરણ રહિત) તથા વિશોક
રૂપ (શોક રહિત) છે. તે અશન (ખાતુ') તથા
પપાસાથી રહિત છે. તે સત્યકામરૂપ તથા સત્ય સકલ્પ
રૂપ છે. આ આત્માને શોધવો જોઈએ તથા તેનો સાક્ષા-
ત્કાર કરવો જોઈએ. જે આત્માનું આ રીતે જ્ઞાન મેળવી
તેને જાણે છે તે ચોતાના સર્વ કામોને પૂરા પાડે છે
તથા સર્વ લોકને મેળવે છે. ખરેખર આ પ્રમાણે પ્રજાપતિએ
કહ્યું. ૧

તદ્દોભયે દેવાસુરા અનુબુધિરે તે હોચુર્હન્ત તમાત્માનમ-
ન્વિચ્છામો યમાત્માનમન્વિષ્ય સર્વાશ્ચ લોકાનામોતિ સર્વાશ્ચ
કામાનિતીન્દ્રો હૈવ દેવાનામભિપ્રવત્રાજ વિરોચનોઽસુરાણાં તૌ
દ્વાસંવિદાનાવેવ સમિન્પાણી પ્રજાપતિસ્કાશમાજગમતુઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ —આ રીતે ખરેખર દેવો તથા અસુરોએ
જાણ્યું. તેઓએ કહ્યું કે, જે આત્માને જાણવાથી સર્વ
લોક તથા સર્વ કામો પ્રાપ્ત થાય છે, તેને આપણે શોધીશું.
ત્યાર પછી દેવોમાંથી ઈદ્ર અને અસુરોમાંથી વિરોચન
મંત્રી કર્યા વિના અર્થાત્ અદેખાઈના કારણથી એક બીજાને
કદા વિના તૈયાર થયા તથા હાથમાં સમિત લઈ તેઓ
પ્રજાપતિ પાસે ગયા. ૨

ટીકા:—કહ્યું છે કે—સમિત્પાણિ શ્રોત્રિય વ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ-
મેષામિગચ્છેત્ ॥ ૧૨ ॥ જો હાથમા સમિત્ લઈ બ્રહ્મનિષ્ઠ તથા શ્રોત્રિય
એવા ગુરુ પાસે જવું જોઈએ ગૃહના અગ્નિનો પૂજન નિમિત્તે સમિત્
પ્રથમ જોઈએ. આ કારણથી બ્રહ્મચર્યનો નિયમ છે કે, તેણે ગુરુના
ચેર જતા હાથમા સમિત્ રાખવી જોઈએ

તૌ હ દ્વાનિશ્ચતં વર્ષાણિ વ્રહ્મચર્યમૂપતુસ્તૌ હ પ્રજાપતિ
રુવાચ વિમિચ્છન્તાવવાસ્તમિતિ તૌ હોચતુર્ય આત્માડપદ્મપાપ્મા
વિજરો વિમૃત્યુર્વિશોકોઽવિજિઘત્સોઽપિપાસઃ સત્યકામઃ સત્ય-
સદ્ગુણઃ સોઽન્વેષ્ટવ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ સ સર્વાશ્ચ લોકા-
નામ્નોતિ સર્વાશ્ચ કામાન્ યસ્તમાત્માનમનુવિદ્ય વિજાનાતીતિ
ભગવતો વેદયન્તે તમિચ્છન્તાવવાસ્તમિતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—તેઓ ૩૨ વર્ષપર્યંત બ્રહ્મચારી તરીકે
રહ્યા. ત્યાર પછી પ્રજાપતિએ તેઓને કહ્યું, શી ઇચ્છાને
હીધે તમે અન્ને આવી રહ્યા છો? ત્યારે તેઓએ જવાબ
આપ્યો, આત્મા પાપ રહિત છે, તે વિજરૂપ, વિમૃત્યુ-
રૂપ, વિશોકરૂપ, ક્રોધ તથા પિપાસા રહિત, સત્યકામરૂપ
તથા સત્ય સકટપરૂપ છે. આ રીતના આત્માને જાણવો
જોઈએ તથા તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ જે આ પ્રમાણે
આત્માને જાણી તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે સર્વ કામો
તથા લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે, આ રીતનું આપ લગવાનું
વચન સર્વ વિદ્વાન્ અધિકારીઓને માનનીય છે આ રીતના
આપના વચનને જાણવાની ઇચ્છાથી અમે અહીં આ-
વેલા છીએ. ૩

તૌ હ પ્રજાપતિરુવાચ ય ઇષોઽક્ષિણિ પુરુષો દૃશ્યત એપ
આત્મેતિ હોવાચૈતદમૃતતમયમેતદ્બ્રહ્મત્યથ યોઽયં ભગવોઽપ્તુ
પરિચયાયતે યશ્ચાયમાદર્શં ક્તમ એપ ક્યેષ સર્વેષુ સર્વેષ્વેતેષુ
પરિચયાયત ઇતિ હોવાચ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રભાવતિએ તેઓને કહ્યું; જે પુરુષને યોગી પોતાના ચક્ષુ વિશે જુવે છે તેજ આત્મા છે તથા વધારામાં એટલું કહ્યું કે, તે જ આત્મા બ્રહ્મરૂપ, અમૃતરૂપ તથા અલયરૂપ છે. પ્રભાવતિના શિષ્ય ઇન્દ્ર તથા વિરોચને આ વાતને અદરશ ગ્રહણ કરી તથા બ્રહ્મ દેવળ છાયારૂપ છે એમ માની કહ્યું; હે ભગવન્ ! તમે જે કહો છો, તે બ્રહ્મ દેવા ? છાયા જે જળ વિશે જોવામાં આવે છે અથવા દર્પણ વિશે જે પ્રતિબિંબ જોવામાં આવે છે, તે શું બ્રહ્મરૂપ છે ? પ્રભાવતિએ કહ્યું; ખરેખર તે બન્નેવિધે દેખાઈ શકે છે. ૪

ટીકા:—પુરુષ કે જેને યોગીઓ પોતાના બધ ચક્ષુઓથી તેમજ શાત અને દ્રઢ મનવડે જોઈ શકે છે, તે. ૨૮, ૨૯.

અષ્ટમ ખંડ.

જળપાત્ર વિશે આત્મ દર્શન.

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे
प्रभूतामिति तौ होदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं
पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव
आलोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपामिति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રભાવતિએ કહ્યું; તમે જાઓ અને પાણીથી ભરપૂર પેલા તળાવમાં જુઓ ત્યાં આત્માને જોળખવાને અશક્તિવાન્ થાઓ તો પછી મને પૂછજો. તેઓએ જળથી ભરેલા તળાવ વિશે જોયું. પ્રભાવતિએ તેઓને કહ્યું; તમે આમાં શું જોઈ શક્યા ? ત્યારે તેઓએ ઉત્તર દીધો કે; હે ભગવન્ ! અમે આમાં પોતાને જ જોઈએ છીએ. નખથી તે શિખા પર્યંત અમારા પોતાના પ્રતિબિંબને અમે જોઈએ છીએ. ૧

તૌ હ પ્રજાપતિરુવાચ સાધ્વલંકૃતૌ સુવસનૌ પરિષ્કૃતૌ
 મૂત્વોદશરાવેડવેક્ષેયા મિતિ તૌહ સાધ્વલંકૃતૌ સુવસનૌ પરિષ્કૃતૌ
 મૂત્વોદશરાવેડવેક્ષાશ્ચક્રાતે તૌ હ પ્રજાપતિરુવાચ કિં પશ્યથ
 ઇતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ — પછી પ્રજાપતિએ તે બન્નેને કહ્યું, તમે
 જાઓ તથા તમારા શરીરને સ્નાન કરાવી, તેપર મૂત્ય-
 વાન્ અલકારો તથા સુંદર વસ્ત્રો ધારણ કરી, તે જળ
 વાળા સરોવરવિશે જુઓ પછી તેઓએ પોતાના શરીરને
 સ્નાન કરાવ્યું, તેપર મૂત્યવાન્ અલકારો તથા સુંદર
 વસ્ત્રો ધારણ કરી તેઓ જળથી બરપૂર સરોવર વિશે જોવા
 લાગ્યા તેઓને પ્રજાપતિએ પૂછ્યું, તમે આમા શું જોયું?

તૌ હોચતુર્યયૈવેદમાચા ભગવ સાધ્વલંકૃતૌ સુવસનૌ પરિ-
 ષ્કૃતૌ સ્વ એવ મેવે મૌ ભગવઃ સાધ્વલંકૃતૌ સુવસનૌ પરિ-
 ષ્કૃતાવિત્યેષ આત્મેતિ હોવાચૈતદમૃતમમયમેતદ્રક્ષેતિ તૌ હ શાન્ત-
 હૃદયૌ પ્રવવ્રજનુઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ — તે બન્નેએ ઉત્તર દીધો, હે ભગવન્ !
 જેમ અમે સારી રીતે અલકૃત, ભૂષિત તથા સુસ્નાત
 થયા છીએ, તેમ જ અમેએ તળાવવિશે પણ અમારા
 શરીરને અલકૃત, ભૂષિત તથા સુસ્નાત જોયું તેમણે
 કહ્યું, એ જ બ્રહ્મ છે, જે અમૃતરૂપ તથા અભયરૂપ છે.
 સતોષિત થઇ તેઓ પોતાના સ્થાનપ્રતિ ગમન
 કરવા લાગ્યા ૩

તૌ હાન્વીક્ષ્ય પ્રજાપતિરુવાચાડુપલભ્યાત્માનમનનવિદ્ય
 વ્રજતો યતર પતદુપનિષદો ભવિષ્યન્તિ દેવા વાડમુરા વા તે
 પરાભવિષ્યન્તીતિ સહ શાન્તહૃદય એવ વિરોચનોડમુરાન્ જગામ
 તેભ્યો હૈનામુપનિષદં પ્રોવાચાત્મૈવેહ મહત્ત્વ આત્મા પરિચર્ચ
 આત્માનમેરેહ મહત્ત્વનાત્માનં પરિચરન્તુમૌ લોકાવવાપ્નોતીમશ્ચા
 મુચ્ચેતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રજાપતિ આ જન્મેને પોતાના સ્થાનપ્રતિ જતા જોઈ, મનવિશે કહેવા લાગ્યા; આ જન્મે જાણ્યો પ્રદાને (સત્યને) જાણ્યા અને પ્રાપ્ત કર્યા વિના ચાલી જાય છે. આથી આ ઉપદેશથી આત્માને જાણનારા અમુર તથા દેવોનો પરાજય જ થશે. આ જોમાંથી વિદેશન સંતોષ પામેલ અંતઃકરણવાળો થઈ અમુરોની સમીપ ગયો તથા તેઓને આ ઉપદેશ કહેવા લાગ્યો કે; આત્મા અર્થાત શરીર પૂજવા યોગ્ય છે. આ જગતમાં આત્માની જ દેવજ પરિચર્યા કરવી જોઈએ. આત્માની પરિચર્યા અર્થાત પૂજા કરવાથી આ લોક તથા પરલોક પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

તસ્માદપ્યદ્યેહાદદાનમશ્રદ્ધાનમયજમાનમાહુરાસુરો વતેત્ય-
સુરાણાં શ્લેષોપનિષત્મેતસ્ય શરીરં મિક્ષયા વસનેનાલક્ષ્મિરેણેતિ
સશ્કુર્વન્ત્યેતેન દ્વમ્ભું લોકં જેપ્યન્તો મન્યન્તે इति ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ — આ કારણથી જ અમુરો ત્યારપછી કોઈને દાન દેવા લાગ્યા નહિ, સુકૃત્યવિશે શ્રદ્ધા રાખતા નહિ તથા કોઈ પણ રીતના યજ્ઞયાગાદિ કરતા નથી. આથી તેઓને અમુર કરી કહેવામાં આવે છે. આ જ તેઓનું ઉપનિષત્ છે—તેઓનાં મૃત શરીરને મુગધવાળા પદાર્થો લગાડવામાં આવે છે તથા અલંકારોવડે અને મૂલ્યવાન વસ્ત્રોવડે શણગારવામાં આવે છે. તેઓ એમ ધારે છે કે, આમ કરવાથી તેઓ આલોક તથા પરલોકને જિતી શકશે. ૫

નવમ ખંડ.

દેહરૂપી છાયાઆત્મામાં દોષ.

अथ हैन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्दृश्यं ददर्श ययैव त्वत्त्वयमास्मि-
ज्ઝરિરે સાધ્વલંકૃતે સાધ્વલંકૃતો ભવતિ સુવસને સુવસન:

પરિપ્કૃતે પરિપ્કૃત એવમેવાયમસ્મિન્નન્વેઽન્ધો ભવતિ સ્ત્રામે સ્ત્રામઃ
પરિવૃક્ષે પરિવૃક્ષોઽસ્યૈવ શરીરસ્ય નાશમન્વેષ નશ્યતિ નાઽહમત્ર
ભોગ્યં વશ્યામીતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — પછી ઇન્દ્ર દેવોપ્રતિ ગમનકર્તા સિવાય
ભયને જોવા લાગ્યો તથા એમ વિચાર કરવા લાગ્યો કે,
ખરેખર આ છાયા, જ્યારે શરીર સારી રીતે અલંકૃત હોય
છે ત્યારે સુહુ અલંકૃત જણાય છે. તેમજ જ્યારે શરીર
ભૂષિત હોય છે ત્યારે છાયા સારી રીતે ભૂષિત જણાય
છે તથા જો શરીર સ્વચ્છ હોય તો છાયાં પણ શુદ્ધ જ-
ણાય છે. જો શરીરને વિશે અધતા હોય છે તો છાયામાં
અધતા જણાય છે. શરીરમાં વિકલતાને લીધે છાયામાં વિ-
કલતા જણાય છે તથા શરીરમાં વિકાર થવાથી છાયામાં
વિકાર જણાય છે. વળી આ શરીરનો નાશ થવાથી છા-
યાનો નાશ થાય છે. આ છાયા વિશે કોઈ પણ રીતનું
લોગ્ય શાસ્ત્રત રહે, એવું કાંઈ કૃત જોઈ શકતો નથી. ૧

સ સમિત્પાણિઃ પુનરેવાય તદ્દ મજાપતિરુવાચ મધવન્ય
ચ્છાન્તહૃદયઃ પ્રાત્રાજીઃ સાર્દ્ધં વિરોચનેન કિમિચ્છન્ પુનરાગમ
ઈતિ સ હોવાચ ચર્યવ સ્વલ્પમં મગવોઽસ્મિન્ઞરોરે સાધ્વલંકૃત
સાધ્વલંકૃતો ભવતિ સુવસને સુવસનઃ પરિપ્કૃતે પરિપ્કૃત એવમે-
વાયમસ્મિન્નન્વેઽન્ધો ભવતિ સ્ત્રામે સ્ત્રામઃ પરિવૃક્ષે પરિવૃક્ષોઽ
સ્યૈવ શરીરસ્ય નાશમન્વેષ નશ્યતિ નાઽહમત્ર ભોગ્યં વશ્યામીતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ.—આથી હાથમાં સમિત લઈ તે પાછા
ગયો. પ્રજાપતિએ તેને કહ્યું; હે મધવન્ ! શાંત હૃદય-
વાળા થઇને તમે વિરોચન સાથે ગયા તથા પાછા આ-
વવાપડે આપની શી આકાંક્ષા છે તે કહેશો ? તેણે
કહ્યું; હે ભગવન્ ! શરીરને સારી રીતે અલંકૃત થયે છતે
છાયા પણ સારી રીતે ખરેખર અલંકૃત થાય છે. જો શ-
રીરને સારી પેઠે ભૂષિત કરવામાં આવે છે તો છાયા પણ

ભૂષિત જણાય છે તથા જે શરીર સ્વચ્છ થયે છાયા સ્વ-
ચ્છ જણાય છે. તેમજ શરીરની અંધતાથી છાયામાં અં-
ધતા જણાય છે, તેમાં વિકલતા થવાથી છાયામાં વિકલતા
જણાય છે તથા તેમાં દોષ હોવાથી છાયામાં દોષ જણાય
છે. વળી શરીરનો નાશ થયે છાયાનો નાશ થાય છે. આ
કારણથી આમાં કાંઈ હિતતમ હું જોતો નથી. ૨

एवमेवैष मघवानिति होवाचैतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्या-
मि वसाऽपराणि द्वात्रिंशत् वर्षाणीति स दापराणि द्वात्रिंशत्
वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—મગ્ધવતિએ કહ્યું; હે મધવનુ ! આજ
પ્રમાણે છે તથા કહ્યું કે, હું તમને આ બાબત વિશે દૂરી
વિવેચન કરીશ. તમે અહીં બીજાં બત્રીશ વર્ષ સૂધી બ્રહ્મ-
ચર્ય પાળી રહો. તે ત્યાં બીજાં બત્રીશ વર્ષ સૂધી રહો.
મગ્ધવતિએ તેને કહ્યું. ૩

દશમ ખંડ.

સ્વપ્ન પુરુષનો ઉપદેશ

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतदमृतम
भयमेतद्वह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज सदाभाष्यैव देवानेतद्भयं
ददर्शतद्यथादिशरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्यामम
स्यामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—ઉચ્ચિત પદાર્થની પ્રાપ્તિવડે સ્વપ્નવિશે
જે આનંદ અનુભવાય છે, તેનો ભોગવનાર આત્મા છે.
વળી ઉપદેશમાં કહ્યું કે, તે અમૃતરૂપ તથા અભયરૂપ
છે. તે આત્મા જ બ્રહ્મરૂપ છે. ખરેખર તે સંતોષ પામી
દેવો પાસે જવા નિકળ્યો. પણ દેવો પાસે પહોંચતા પહેલાં

ફરી તેને ભય પ્રાપ્ત થયો, એમ ધારીને કે શરીર ને કે ચક્ષુઓથી રહિત હોય છે. છતાં સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા અંધ હોતો નથી. ને કે શરીર વિકારવાળું હોય છે પણ દ્રષ્ટા તેમ હોતો નથી. તેમાં દોષ હોય છે, પણ દ્રષ્ટામાં દોષ હોતો નથી. ૧ -

ટીકા:—મહીયમાનચરતિ શ્વ પરિચયાંવાળો હોય એટલે સ્વપ્નમાં એવો અનુભવ થાય છે કે, શ્વની બાજુ સ્ત્રી, પુત્ર, બૃત્યાદિ સેવા કરતા હોય. ટીકામાં કહ્યું છે કે,—મહીયમાન પૂજ્યમાન: ચરતિ=સ્વપ્નમોગાન્ અનુભવતિ -શ્વ બાજુ પૂજતો હોય તેમ સ્વપ્નના ભોગનો અનુભવ કરે છે. ૧

ન વધેનાસ્ય હન્યતે નાસ્ય સ્નામ્યેણ સ્નામો ઘ્નન્તિ ત્વેવૈનં વિચ્છાદયન્તીવામિયવેત્તેવ ભવત્યપિ રોદિતીવ નાહમત્ર ભોગ્યં પશ્યામીતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—ને કે શરીરનો વધ થાય છે પણ દ્રષ્ટા આત્માનો વધ થતો નથી. ને કે શરીર ચક્ષુઆદિથી વિકલ હોય છે, પણ દ્રષ્ટા આત્મા ચક્ષુ નાસાદિથી રહિત હોતો નથી. તે દ્રષ્ટા આત્મા બાજુ નાશ પામતો હોય એમ ભાસ થાય છે, બાજુ તે પલાયન કરતો હોય તેના સરખો લાગે છે, શોકસાગરમાં નિમગ્ન હોય એમ લાગે છે, તેમ જ રુદન કરતો હોય એમ લાગે છે. ખરેખર આને વિશે કંઈ પણ ભોગ્ય હું જોઈ શકતો નથી. ૨

સમિત્પાણિઃ પુનરેયાય તપ્ હ પ્રજપતિરુવાચ મધવન્યચ્છાન્તહૃદયઃ પ્રાત્રાજીઃ કિમિચ્છન્ પુનરાગમ ઇતિ સ હોવાચ તદ્યદ્-પીદં ભગવઃ શરીરમન્ધં ભવત્યનન્ધઃ સ ભવતિ યદિ સ્નામસ્નામો નૈવૈપોઽસ્ય દોષેણ દુષ્પતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—હાથમાં સમિત લઈ ફરી ઇન્દ્ર ભગવાન પ્રવ્રત્તપતિ પાસે ગયા. પ્રતિપતિએ કહ્યું; હે મધવન્ ! તમે મનવિશે સંતોષ પામીને ગયા હતા. છતાં ફરી આગમન-યવામાં તમારી શી ઇચ્છા છે તે કહો. એણે પ્રત્યુત્તર દી-

જે કે શરીર ચક્ષુથી હીન થાય છે છતાં આપે દર્શાવેલું દ્રષ્ટા આત્મા અધ થતો નથી. શરીર ચક્ષુઆદિથી રહિત થાય છે પણ દ્રષ્ટા આત્મા તેમ હોતો નથી. તેમ શરીર દોષવાળું હોય છે, પણ દ્રષ્ટા આત્મા દોષ વિનાનો છે. ૩

ન વધેનાસ્ય હન્યતે નાડસ્ય સ્ત્રામ્યેણ સ્ત્રાપો ઘ્નન્તિ ત્વેવૈનં વિચ્છાદયન્તીવાડમિય વેચેવ ભવત્યપિ રોદિતીવ નાડહમત્ર ભોગ્યં પશ્યામીત્યેવમેવૈષ મધ્યવન્નિતિ હોવાચૈતન્ત્વેવ તે મૂયોડનુ વ્યાख्याસ્યામિ વસાડપરાણિ દ્વાત્રિણ્શતં વર્ષાણીતિ સ હાડપરાણિ દ્વાત્રિણ્શતં વર્ષાણ્યુવાસ તસ્મૈ હોવાચ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ — શરીરનો નાશ થવાથી તેનો નાશ થતો નથી, શરીરની વિકલતા થવાથી આત્મામાં વિકલતા હોતી નથી. જાણે તે દ્રષ્ટા આત્માનો ધાત થતો હોય એમ લાગે છે, તે જાણે પલાયન કરતો હોય એમ લાગે છે, શોકમાં નિમગ્ન હોય તેમ લાગે છે તથા રુદન કરતો હોય તેમ લાગે છે, પણ હું તેમાં કાંઈ હિતતમ જોઈ શકતો નથી. પ્રજાપતિએ કહ્યું; હે મધવન્! તમે કહો છો તેમજ છે. તમને હું એ બાબત વિશે ઉપદેશ કરીશ. તમે ખીજાં બત્રીશ વર્ષપર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળી અત્રે રહો. તે ઈદ્ર વ્રજવાન્ ત્યાં બત્રીશ વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળી રહ્યા. પછી પ્રજાપતિએ તેને કહ્યું; ૪

એકાદશ ખંડ.

સુપુત્ર પુરુષનો ઉપદેશ.

તદ્યત્રૈતત્ સુપ્તઃ સમસ્તઃ સમ્પસન્નઃ સ્વપ્નં ન વિજાનાત્યેવ આત્મેતિ હોવાચૈતદમૃતમભયમેતદ્રહ્મોતિ સ હ શાન્તહૃદયઃ પ્રવ્રાજ સ હાપાપ્યૈવ દેવાનેતદ્વપં દદર્શ નાહ સ્વલ્પયમેવ સ્પન્નત્યા

ત્માનં જાનાત્યયમહમસ્મીતિ નો એવેમાનિ ભૂતાનિ વિનાશમેવા-
પીતો ભવતિ નાહમત્ર ભોગ્યં પશ્યામીતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—સુધુસિ અવસ્થામાં જે પૂર્ણ રીતે નિશ્ચેષ્ટ
રહે છે તથા સ્વપ્નમાં કાંઈ પણ જાણતો નથી, તે આત્મા-
રૂપ છે તથા જીવનું વધારામાં એમ કહ્યું કે, તે અમૃતરૂપ,
અભયરૂપ તથા બ્રહ્મરૂપ છે. ખરેખર ઈંદ્ર ભગવાન
આ સાંભળી સંતુષ્ટ મનવાળા થઈ ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા. પણ
દેવોની પાસે પહોંચતાં પહેલાં પાછી તેમને શંકા થવાથી
એવો ભય લાગ્યો કે, હું કોણ છું, તે ખરેખર હું પોતેજ
જાણતો નથી. (આ સુધુષ્ટાવસ્થામાં આ પંચ મહાભૂતો
છે, એમ તે દ્રષ્ટા આત્માને ખબર હોતી નથી.) તેનો વિનાશ
નથી, છતાં જાણે તે વિનાશને પામ્યો હોય એમ લાગે
છે. હું આવી રીતના આત્મામાં કાંઈ હિતતમ જોતો નથી. ૧

સ સમિત્પાણિઃ પુનરેયાય તૃહ પ્રજાપતિરુવાચ મધવન્ય
ચઙાન્તહૃદયઃ પ્રાત્રાજીઃ કિમિચ્છન્પુનરાગમ ઇતિ ॥ હોવાચ નાહ
સ્વલ્વયં ભગવ એવશ્સમ્પ્રત્યાત્માનં જાનાત્યયમહમસ્મીતિ નો એવે-
માનિ ભૂતાનિ વિનાશમેવાપીતો ભવતિ નાહમત્ર ભોગ્યં પશ્યા-
મીતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તેથી હાથમાં સમિત લઈ પાછા ઈંદ્ર
ભગવાન પ્રજાપતિ પાસે ગયા. પ્રજાપતિએ તેમને કહ્યું; હે
મધવન! તમે સંતોષ પામી અહીંથી ગયા હતા તો પછી પાછું
તમારું વધારણું કેમ થયું છે. તમારી શી ઇચ્છા છે તે મને
કહો. ઈંદ્ર ભગવાને કહ્યું કે, આપથી નિર્દિષ્ટ થયેલો આત્મા હું
આ પ્રકારનો છું એમ તે પોતે પોતાને જાણતો નથી, આ
પંચમહાભૂતો છે એમ તેને ખબર હોતી નથી, તે વિનાશ-
ને પ્રાપ્ત થયો હોય એમ સુધુષ્ટાવસ્થામાં લાગે છે. હું
આવા આત્મામાં કાંઈ હિતતમ જોતો નથી. ૨

એવમેવૈપ મધવાન્નિતિ હોવાચૈનંત્વેવ તે મૃયોઽનુન્યાસ્યાસ્ત્મ
ઈમે નો એવાન્યત્રૈતસ્માદ્દસાપરાણિ પચ્ચ વર્ષાણીતિ સ

પન્ન વર્ષાણુવાસ તાન્યેકગત૫ સમ્પેદુરેતચદ્યદાહુરેકશત૫ હ વૈ
વર્ષાણિ મધવાન્પ્રજાપતૌ દ્રક્ષચર્યમુવાચ તસ્મૈ હોવાચ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ — પ્રજાપતિએ કહ્યું કે, તમારા ઠહેવા પ્રમાણે
જ છે. હું તમને ફરી આ આત્મા સંબંધી ઉપદેશ કરીશ,
પણ તે સિવાય બીજા કશાનો ઉપદેશ કરીશ નહિ. તમે અહિં
બીજા પાંચ વર્ષ સૂધી બ્રહ્મચારી તરીકે રહો. એટલે ધન
ત્યાં પાછાં પાંચ વર્ષ સૂધી બ્રહ્મચર્યગત પાળી રહ્યા. આ રીતે
તેણે બ્રહ્મચર્યગત પાળતા એકસોને એક વર્ષ પૂર્ણ કર્યા. આથી
વિદ્વાન્ લોકો કહે છે કે, મધવન્ પ્રજાપતિ પાસે એકસો ને એક
વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચારી તરીકે રહ્યા. ત્યાર પછી પ્રજાપતિએ
તેમ ઉપદેશ કર્યો. ૩

દ્વાદશ ખંડ.

દેહથી આત્મા સિન્ન.

મધવન્મર્ત્ય વા इदंशरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृतस्या-
शरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै
सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न
प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — હે મધવન્ ! ખરેખર આ શરીર મર્ત્ય
છે, તે મૃત્યુથી અસ્ત છે. તેમ છતાં અમૃતરૂપ તથા અશ-
રીર રૂપ આત્માનું અધિષ્ઠાન આ શરીર છે. આ પ્ર-
માણે જ્યારે આત્મા સશરીર હોય છે ત્યારે અપ્રિય પ્રિય
વસ્તુઓથી અસ્ત હોય છે. જ્યાં સૂધી તે સશરીર હોય
છે ત્યાં સૂધી પ્રિય અને અપ્રિય વસ્તુઓના બંધનથી તેનો
ડૂટકારો હોતો નથી. ખરેખર અશરીરવાન આત્માને પ્રિયા-
પ્રિય વસ્તુઓ સ્પર્શ કરી શકતી નથી. ૧

અશરીરો વાયુરઘ્નં વિદ્યુસ્તનયિત્તુરશરીરાપ્યેતાનિ તદ્યથૈ-
તાન્યમુષ્માદાકાશાત્સમુત્થાય પરં જ્યોતિરુપસમ્પદ્ય સ્વેન સ્વેન
રૂપેનાભિનિષ્પદ્યન્તે ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—વાયુ, અગ્નિ (વાદળો) વિદ્યુત અને ગર્જના
અશરીરરૂપ છે. આ સર્વને શરીર હોતું નથી, પરમ જ્યોતિ-
માંથી ઉત્પન્ન થઈ તથા આકાશમાંથી નિકળી, તેએ
પોતાનાં લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપોને ધારણ કરે છે. ૨

एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुप-
सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति
जक्षत्ક्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनए
स्मरन्निदएशरीरए स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायम-
स्मिच्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ —પરમ જ્યોતિની પ્રાસિવડે પોતાના શરીર-
માંથી નિકળતો પુરુષ વાયુ આદિની માફક પોતાના
મૂળ રૂપને ધારણ કરે છે. તે ઉત્તમ પુરુષ છે. તે શરીરનું
કાંઈ પણ સ્મરણ કયાં વિના પ્રાશન કરતો છતો, ક્રીડા
કરતો છતો, સ્ત્રી, વાહન તથા સંબંધી સાથે લોગ લોગવતો
છતો તેનાપર અધિષ્ઠાતાપણું લોગવે છે. જેમ અશ્વાદિ
જનાવરો વાહનોથી યુક્ત છે, તેમ શરીર પ્રાણથી જોડાયલું છે.

अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्श-
नाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ
यो वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो
वेदेदएगृष्वाणीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ —વળી આ આકાશમાં ચક્ષુઓ રહેલાં છે અને ચ-
ક્ષુઓમાં જે પુરુષ રહેલ ॥ તેનાં દર્શન અર્થે ચક્ષુઓ કરવામાં
આવ્યાં છે. શ્વાસ લેવાની ઇચ્છાવાળો જે ઓમ લલણે છે કે, હું
સુંઘું છું તે આત્મા છે. વાણી બોલવાની ઇચ્છાવાળો જે

એમ જાણે છે કે, હું જોઈ છું તે આત્મા છે તથા શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાવાળો જે એમ સમજે છે કે હું સાંભળું છું તે આત્મા છે. ૪

अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः
स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन्
रमते ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—વળી જે એમ જાણે છે કે, હું મનન કરું છું તે આત્મા છે. મન સંકલ્પોની સર્વ વસ્તુઓને જોનાર દેવી ચક્ષુરૂપ છે. મનરૂપી દેવી ચક્ષુની સહાયતાથી આત્મા આ સર્વ વસ્તુનો ઉપયોગ લે છે. ૫

य एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मा-
त्तेषां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः स सर्वाश्च
लोकानामोति सर्वाश्च कामान्पस्तमात्मानमनुविद्य विजाना-
तीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—બ્રહ્મલોકમાં આ આત્માનું દેવોએ યજ્ઞન કર્યું, જેથી તેઓ સર્વ લોકને પ્રાપ્ત થયા છે તથા સર્વ કામોને મેળવ્યા છે. જે આત્માને જાણી તેના સારી રીતે સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે સર્વ લોકને તથા કામોને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રજાપતિએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે. ખરેખર આ રીતે પ્રજાપતિએ ઇન્દ્રને ઉપદેશ કરેલો છે.

त्रयोदश अं. ૩.

શબ્દ પ્રાપ્તિની પ્રાર્થના.

श्यामाच्छबलं मयद्ये शबलाच्यामं मयद्येऽथ इव रोमाणि
विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्ममुच्य धूत्वा शरीरममृतं कृता-
त्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति. ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—શ્યામ વર્ણમાંથી હું શબલને પ્રાપ્ત થાઉં છું તથા શબલ વર્ણમાંથી હું શ્યામ વર્ણને પ્રાપ્ત થાઉં છું. જેમ અશ્વ પોતાના શરીર ઉપરથી સઘળી રજને કાઢી નાંખે છે તથા જેમ ચંદ્ર રાહુના મુખમાંથી ગ્રાસ થતાં નિકળી છૂટે છે તેમ હું મારા શરીરને પવિત્ર કરીશ તથા ધ્યાનની સહાયતા વડે મુક્ત થઈ શાશ્વત બ્રહ્મલોકને ખરેખર પ્રાપ્ત થઈશ, ખરેખર બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થઈશજ.

ટીકા:—આ સ્થળે ટીકાકાર એમ કહે છે કે, શ્યામ સર્વત્ર આપ્ત એવા બ્રહ્મના જ્ઞાનને ધ્યાનવડે પ્રાપ્ત થયા પછી આપણે બ્રહ્મ લોક (શબર) ને પ્રાપ્ત થઈ શકીએ અને ત્યાં પહોંચ્યા પછી આપણે બ્રહ્મભાવને પામીએ છીએ.

ચતુર્દશ ખંડ.

આકાશ નામધી બ્રહ્મનું લક્ષણ.

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म
तदमृतं स आत्मा मजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवति
ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुमापत्तिं स हाहं
यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्कं श्वेतं लिन्दुमाभिगां लिन्दु मा-
भिगाम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—ખરેખર જેને આકાશ કહેવામાં આવે છે તે નામ તથા રૂપ વડે બનેલું છે. જે નામ તથા રૂપથી રહિત છે તે બ્રહ્મ છે. તે અમૃતરૂપ તથા આત્મારૂપ છે. હું મજાપતિના સભાગૃહને પ્રાપ્ત થઈશ. હું બ્રાહ્મણના યજ્ઞરૂપને પ્રાપ્ત થઈશ. હું ક્ષત્રિયના યજ્ઞરૂપને પ્રાપ્ત થઈશ. હું વૈશ્યના યજ્ઞરૂપને પામીશ. હું સર્વ યજ્ઞની કામના રાખું છું. હું યજ્ઞના યજ્ઞની ઇચ્છા રાખું છું. હું કૃત્રી પ્રવેશ કરીશ નહિ. હું શ્વેત, દંત રહિત, છતાં સર્વલક્ષક ચીકણા પદાર્થમાં કૃત્રી પ્રવેશ કરીશ નહિ કૃત્રી એવો પ્રવેશ કરીશજ નહીં. ૧

પંચદશે ખંડ.

આત્મજ્ઞાનની પરંપરાગ્રાપ્તિ.

તદ્દૈતદ્વદ્વા પ્રજાપતય ઉવાચ પ્રજાપતિર્મનવે મનુઃ પ્રજાભ્ય
આચાર્યકુલાદ્દેદમધીત્ય ચયાવિધાનં ગુરોઃ કર્મ્માતિશેષેણાભિ
સમાવૃત્ય કુટુમ્બે શુચૌ દેશે સ્વાધ્યાયમધીયાનો ધાર્મિકાન્વિદ-
ઘદાત્મનિ સર્વેન્દ્રિયાણિ સમ્પતિષ્ઠાપ્યાહિં સન્ ત્સર્વભૂતાન્ય-
ન્યથ તીર્થેભ્યઃ સ સ્વસ્ત્વેવં વર્તયન્યાવદાયુષં વ્રહ્મલોકમભિસમ્પ-
દ્યતે ન ચ પુનરાવર્તતે ન ચ પુનરાવર્તતે ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ;—ખરેખર આ ઉપદેશ પ્રથમ બ્રહ્માએ
પ્રજાપતિને કહ્યો, પ્રજાપતિએ મનુને કહ્યો તથા મનુએ
મનુષ્યોને કર્યો. શુરના ઘરમાં વેદોનો અભ્યાસ કર્યો
પછી તથા શુરને તેની દક્ષિણા આપ્યા પછી ઠરેકે
ગૃહસ્થાશ્રમી બની પવિત્ર દેશમાં રહેવું, ત્યાં વેદોનું
અધ્યયન કરવું, ધાર્મિક-પુત્ર શિષ્યાદિને સારી રીતે
નિયમમાં રાખવા, પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયોને આત્મામાં
સ્થાપવી તથા કોઈ પણ પ્રાણીને ઇન્ત કરવી નહિ. આ
રીતે જે પોતાનું આયુષ્ય ગાળે છે તે આખરે બ્રહ્મલોકને
પામ થાય છે. અને તે ત્યાંથી પાછો ફરતો નથી, ખરેખર તે
ત્યાંથી પાછો ફરતો નથી.

ૐ આપ્યાયન્તુ મર્માંગાનિ વાક્ પ્રાણશ્ચક્ષુઃ શ્રોત્રમયોવહ
મિદ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ સર્વે વ્રહ્મોપનિષદં માહં વ્રહ્મ નિરાકુર્યા
મામાવ્રહ્મ નિરાકરોદનિરાકરણમસ્ત્વનિરાકરણં મેઽસ્તુ તદા-
ત્મનિ નિરતે ય ઉપનિષત્સુ ધર્માસ્તે મયિ સન્તુ તે મયિ સન્તુ ॥
ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્.

ભૂમિકા.

ખરેખર, શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્ની પ્રાચીન ઉપાનિષદોની સાથે એટલે સાંખ્યાદિ તત્ત્વજ્ઞાનોની સ્થાપના થઈ ત્યાર-પહેલાંના ઉપનિષદોની સાથે, ગણુના થઈ શકશે નહિ; કારણ આ ઉપનિષદના ધણા ભાગમાં આર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધની વાર્તાનો સમાવેશ થયેલો છે. વેદાંત, સાંખ્ય તથા યોગનું આમાં નામ આવે છે. સાંખ્ય શાસ્ત્રના કર્તા કપિલ મુનિનું તો આમાં નામ આપેલું છે, તેમ જ નિરીશ્વરવાદીઓના સિદ્ધાંતનું પણ કેટલેક સ્થળે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે જ્યારે બ્રાહ્મણો સામાજિક જ્ઞાન તથા રાજકાર્ય જ્ઞાનની ટોચે પહોંચ્યા, જ્યારે મહાન્ કલ્પોની વાત માનવામાં આવતી તથા જ્યારે સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતોને લીધે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શિવ જેઓ સરખી સત્તાવાળા છે તેના સર્વ ગુણો કેવળ એક દેવમાં જ રહેલ છે, એમ માનવામાં આવતું હતું તેવા સમયમાં આ ઉપનિષદની રચના થયેલી હોવી જોઈએ. આ ઉપનિષદમાં રુદ્ર અથવા શિવને કેવળ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયના કર્તા માનવામાં નથી આવ્યા, પણ શિવ તથા બ્રહ્માને એકરૂપ ગણવામાં આવ્યા છે.

જ્યારે શિવ તથા દૈવ શક્તિઓની ઉપાસના લોકોના મનમાં મૂળ કરી રહી હતી તથા પ્રાચીન ઉપનિષદો કે જેમાં વેદમાં રહેલા દેવોનું નામ જોવામાં આવે છે તેને મૂકી દઈ અર્વાચીન સિદ્ધાંતોનું અવલંબન કરવા આવ્યું, તે સમયમાં આ ઉપનિષદ્ બનેલું હોવું જોઈ

આ ઉપનિષદમાં વેદાંત, સાંખ્ય તેમ જ યોગસૂત્રની પંક્તિઓ કેટલેક સ્થળે જોવામાં આવે છે; આ રીતે હોવાથી એની રચનાના સંબંધમાં અમુક ચોક્કસ સમય જ હોવો જોઈએ, એમ માનવું કેવળ અશક્ય છે. ભગવદ્ગીતામાંના તેમ જ શ્વેતાશ્વતરના કેટલાક ભાગો એક જીના સાથે પૂર્ણપણે મળતા આવે છે, પણ તે એક જીનામાંથી થઈ જ કરેલા હોય તથા બેઉ એક સામાન્ય કારણમાંથી ઉત્પન્ન થયાં હોય તો તેનો નિર્ણય કરવો, એ તદ્દન અશક્યવત્ છે. વેદો, ઉપનિષદો તથા ભગવદ્ગીતામાંથી ઘણા ભાગો આમાં લેવામાં આવેલા હોવાથી આની રચનાનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે, તે વિષે કોઈ પણ પ્રકારનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ગમે તેમ હો પણ આ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ શ્રી શંકર ભગવાન જેઓ આઠમા સૈકામાં થઈ ગયા છે તેમની પહેલાં રચાયેલું હોવું જોઈએ. કેટલાંક ચોક્કસ કારણોને લીધે એમ તો સિદ્ધ થઈ શકે છે કે, શ્રી શંકરભગવાનનું પૃથ્વીપર આવવું તથા આ ઉપનિષદની રચના આ બેના સમયની વચ્ચે મોટો અંતરાય હોવો ન જોઈએ. વેદાંતશાસ્ત્ર તથા સાંખ્યશાસ્ત્રને વેદની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ રહેલો છે તે, આ ઉપનિષદના સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ પૂર્ણ રીતે સમજવા માટે, જાણવું આવશ્યક છે. વેદાંતના સિદ્ધાંતો જો કે કેટલેક અંશે વેદથી ભિન્ન હશે તથા વેદથી સ્વતંત્ર હશે, છતાં પણ એમ માનવામાં આવે છે કે, તે સિદ્ધાંતો વેદને અનુસરતા જ છે તથા બ્રાહ્મણોના મોટા સમુદાયનું માનવું એ છે કે, શાસ્ત્રસંભતિથી જરા પણ વેદાંત વિરુદ્ધ નથી. પણ સાંખ્યશાસ્ત્રની બાબતમાં તેમ કહી શકાય એમ નથી. કારણ તેમાં ઘણા સિદ્ધાંતો વેદથી વિરુદ્ધ પ્રદર્શિત કરેલા છે. વેદાંતમાં કહેલું છે કે, સત્યની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં વર્ણ તથા જાતિની ભિન્નતા આવશ્યક નથી તથા વેદોથી ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી, છતાં તેમાં એટલું તો મા-

નેહું છે કે, મનને ઉત્તમ જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય બનાવવા વેદના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. આના સંબંધમાં સાંખ્ય કેવળ ના પાડે છે. અગર જો તે વેદ તથા ઉપનિષદની સાથે સળધ ધરાવે છે, પણ જ્યાં જ્યાં બન્ને સિદ્ધાંતો મળતા આવે છે ત્યાં ત્યાં, તથા જ્યાં ભિન્નતા હોય છે ત્યાં વેદ તથા ઉપનિષદના સિદ્ધાંતને સાંખ્ય તદ્દન ઊરાડી દે છે. સાંખ્ય દર્શન કેવળ કાલ્પનિક સુધારારૂપ નથી, પણ પ્રયોગે કરી પણ સુધારારૂપ છે. કારણ તે બુદ્ધ શાસ્ત્રની સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

શ્વેતાશ્વતરની રચના સમયે સાંખ્ય દર્શન નવું જ સ્થાપન થયલું ન હોયું જોઈએ, પણ તે દર્શનનો સ્વીકાર કરનારા ધણા જણ હોવા જોઈએ, જેમ કે મનુ સાંખ્ય દર્શનને માનનારો હતો તેમ જ મહાભારતના ધણા ભાગમાં સાંખ્ય દર્શનના સિદ્ધાંત દાખલ કરેલા છે. વળી આ મતના સ્થાપન કરનારની અંદર દૈવ શક્તિ હોવી જોઈએ, જેમ ધણા-નું માનવું છે. આ સાંખ્યનો ધણો ખરો ભાગ એવા વાદ-વિવાદાત્મકથી ભરેલો છે, જેને પૂર્ણ માનની લાગણીથી જોવામાં આવે છે. વેદના પૂર્ણ જ્ઞાતાઓ પણ એમ તો કબુલ કરે છે કે, સાંખ્યના સિદ્ધાંતો કેવળ નિરીશ્વર વાદરૂપ નથી સાંખ્ય તથા વેદાંતની સત્યતાના સંબંધમાં મોટા મોટા વિદ્વાનોમાં પણ મતભેદ પડેલા જોવામાં આવે છે. વેદાંત દર્શનના વિરુદ્ધ અવલંબન કરનારાઓનું આ સાંખ્ય દર્શન એક કેવળ વેદોના પરમર્શને અર્થે એક મહાન્ શસ્ત્રરૂપ છે જો સાંખ્ય તથા વેદાંત બેઉ દૈવી જ્ઞાન હોય તો તે બન્ને સત્યરૂપ હોવાં જોઈએ. પણ તે બેઉ દર્શનના સિદ્ધાંતો એક બીજાથી એવા તો વિરુદ્ધ છે કે, બેમાંથી એક સત્યરૂપ હોવું જોઈએ તથા બીજું અસત્ય હોવું જોઈએ. તેમ જ જો બેઉ શાસ્ત્રો વેદપ્રતિપાદિત હોય તો એ તો બુદ્ધ જ છે કે, બીજું દર્શન સત્યને પ્રદર્શિત કરનારું

હોયું ન જોઈએ, કારણ તે એક જ હેતુ સંબંધી ભિન્ન ભિન્ન બેઉ મતો દર્શાવે છે. ઉપનિષદ, મનુ તથા ચાર્કાદિમાંના કેટલાક ભાગોપરથી આ તો ખુલ્લું થાય છે કે, પ્રાચીન કાળથી જ વેદોમાં આવી રીતના અપવાદો જોવામાં આવે છે. આમ હોવાથી વેદાંત તથા સાંખ્યનાં સૂત્રોને એક બીજા સાથે મળતાં આવતાં કરવા માટે મહાન્ પ્રયાસો કરવામાં આવેલા હોવા જોઈએ, જેથી ઈશ્વરના પ્રકાશથી ઉત્પન્ન થયેલા વેદોની પવિત્રતા સિદ્ધ થઈ શકે છે. આ રીતના હેતુથી જ બ્રહ્મસૂત્રના કર્તા ભગવાન્ વ્યાસે પતંજલિ યોગશાસ્ત્ર ઉપર ટીકા કરી છે, તે જ રીતે શ્રી શંકર ભગવાનના શુરુ ગોવિંદાચાર્યના શુરુ ગોડપાદાચાર્ય ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકાપર ટીકા કરી છે તથા ભગવદ્ગીતામાં પણ એક પ્રકારનો ઉદ્દેશ સમાયલો છે.

આ રીતના બેઉ સિદ્ધાંતોનાં રહસ્યોને એક બીજા સાથે મળતાં કરવાના જેમ પ્રયાસો થયા છે તેમ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદની રચના પણ તે જ ઉદ્દેશથી થયેલી હોવી જોઈએ. સાંખ્ય તથા વેદાંત આ બેઉનું સમાધાન કરવાનો ઉદ્દેશ શ્વેતાશ્વતરમાં કેવી રીતે ઉતારવામાં આવેલો છે તે જાણવા પ્રથમ આ બેઉ દર્શનના સિદ્ધાંતો જાણવા જોઈએ.

વેદાંત દર્શનના સિદ્ધાંતો

વેદાંત દર્શન પ્રમાણે સૃષ્ટિના પરમ તત્ત્વરૂપ અર્થાત્ કારણ રૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે તથા તેના સિવાયની કોઈ પણ વસ્તુ છેજ નહીં. તે સર્વના કારણ રૂપ તથા સર્વ જગતમાં વ્યાપીને રહેલ છે. જો તેની મૂળ પ્રકૃતિને વિચાર કરીએ તો તે સત-રૂપ, ચિત્-રૂપ તથા આનંદ-રૂપ છે. બ્રહ્મ મનનો વિષય નથી, તેમ જ તે કર્તા અથવા કર્મનો વિષય નથી, પણ તેમાં બેઉનો સમાવેશ થાય છે. કારણ બ્રહ્મ દરેક રીતે પૂર્ણ, સ્વતંત્ર તથા અનંત છે. બ્રહ્મને આનંદ સંબંધી પણ તે જ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે.

તેમ જ મત ચિત અને આનંદ એક બ્રહ્મથી ભિન્ન
એવા, મૂળ પ્રકૃતિના ગુણો નથી, પણ અર્જુન જેતા દેવળ
પ્રજ્ઞાનાં જ જૂદા જૂદા નામો છે. પરમાત્માની સાથે તુલ
ના કરતા બીજી સર્વ વસ્તુઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી
તથા તેમનાથી વિરુદ્ધ ગુણોને ધારણ કરે છે. સર્વ વસ્તુ
ઓ ભૂતે અસ્તિ તથા ભૂતિ આદિ ગુણોથી રહિત છે
તથા જે અસ્તિત્વ તેઓ ધારણ કરે છે, તે દેવળ ઉપા
દાન રૂપ છે તથા તેઓનું મૂળ અને સ્વતંત્ર કારણ
ઈશ્વર છે. જગત અથવા જે વસ્તુ ખરેખર અસ્તિત્વમાં
નથી તથા જે ચૈતન્યથી રહિત છે, તે પરમાત્માથી
વ્યાપ્ત છે અને આ કારણથી સૃષ્ટિ અથવા સર્વનો પ્રા
દુર્ભાવ થાય છે, જેથી અવ્યક્ત અવસ્થામાં ન હોનારી વિ
શેષતાઓ વ્યક્તરૂપ થાય છે

સાંખ્યના મિદ્ધાંતો.

સાંખ્ય દર્શન મુખ્યત્વે કરીને દ્વૈતતાવાળું છે, પણ વેદાં
તની માફક અદ્વૈત મત સ્વીકારતું નથી. તેના મત પ્રમાણે
જડ અને ચૈતન્ય આ બે વસ્તુઓ હોય છે, જેથી સૃષ્ટિની
ઉત્પત્તિ થાય છે. સૃષ્ટિ પોતાના મુખ્ય કારણરૂપે વ્યવસા
યાત્મક સ્વરૂપવાળા ચૈતન્યને આધીન છે. અને મૂળ
પ્રકૃતિ, પ્રથમ ઉત્પાદક સ્વરૂપ, અથવા રૂપ અને ગુણોની
વિશેષતાથી રહિત વસ્તુરૂપ કહેવામાં આવે છે તે પ્રકૃતિ
એકરૂપ, અનંતરૂપ, ચૈતન્યરૂપ, તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયથી
રહિત છે. તે ભૌતિક કારણરૂપ છે, જેમાંથી સર્વ કાર્યોની
ઉત્પત્તિ થાય છે. આત્મા દેવળ દ્રષ્ટા, સાક્ષી, મંતા તથા જે
કંઈ દ્રષ્ટ વસ્તુ છે તેથી અપરિચ્છિન્નરૂપે છે. આત્મા કર્તા
રૂપ તેમ લોકતારૂપ નથી. તે સ્વયં વિજ્ઞાનરૂપ તથા દ્રષ્ટા
સિવાય બીજા કંઈ પણ પ્રકારના ગુણથી રહિત છે. વેદાં
તમાં જેમ જીવરૂપ કહેવામાં આવે છે તેમ આમાં
જીવોને અનંતરૂપ માન્યા છે આત્મા તથા પ્રકૃતિ આ
બેના એકરૂપતાથી સૃષ્ટિનો વ્યવહાર ચાલે છે આત્મા

કેવળ કર્તાપણાના ગુણથી રહિત કેવળ દ્રષ્ટારૂપ છે તથા તે કંઈ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિરૂપે છે, પણ અંધ છે તથા સદાપણાના ગુણવાળી છે. તે વર્ણુ તથા નિર્ણયથી રહિત છે તથા તેમાં અનેક ઘટનાઓ હોય છે જેનો અંત હોતો નથી. જેમ આ ઘટનાઓમાં પરિણામો જોવામાં આવે છે તેમ વિજ્ઞાનતત્ત્વરૂપ આત્માનું પ્રતિબિંબ વ્યવસાયતત્ત્વરૂપ પ્રકૃતિમાં પડવાથી કાર્યરૂપ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ બાળતમાં અર્થાત્ સૃષ્ટિમાં આત્માની પરિચ્છિન્નતા વિષે સાંખ્યમાં બે ભાગો પડે છે. કેટલાકનું માનવું એમ છે કે, પરમેષ્ઠી પરમાત્મા પોતાના શાસનથી સર્વની ઉત્પત્તિ કરે છે. કેટલાકનું માનવું આથી ઉલટું છે. છતાં તે બન્ને ભિન્ન મતવાળાઓ અનંત આત્માઓ પોતાના અસ્તિત્વમાં એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે, પ્રકૃતિ સ્વયંબૂરૂપ છે તથા જગતનું મુખ્ય કારણ કેવળ પ્રકૃતિ જ છે.

વેદાંત તથા સાંખ્યનું સદિશ્ય.

કેટલીક બાળતો એવી છે કે જેમાં વેદાંત તેમ જ સાંખ્ય બેઉ મળતાં આવે છે. આ બાળતો નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) સૃષ્ટિ અથવા કાર્યોનો ક્રમ બેઉમાં એક જ સરખો છે. ઇન્દ્રિયોવડે જોવામાં આવતા સ્થૂલ ભૂતોની ઉત્પત્તિ સૂક્ષ્મ ભૂતોમાંથી થાય છે, જે ઇન્દ્રિયોનો વિષય હોતો નથી. સાંખ્ય મત પ્રમાણે આ ભૂતોની ઉત્પત્તિ કારણરૂપ પ્રકૃતિમાંથી થાય છે તથા વેદાંત મત પ્રમાણે અવિદ્યા-માયાવડે ઉત્પત્તિ થાય છે.

(૨) બેઉ શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે કાર્યોના કારણનું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે કરીને એક છે, કારણ કે કારણરૂપ પ્રકૃતિની માફક અવિદ્યાનું પણ વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. તે બન્ને દિશા, કાલ અથવા વસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત છે. સત, ચિત્ત તથા તમ આ ત્રણ રીતના ગુણો બેઉમાં છે.

(૩) બેઉ શાસ્ત્રોએ આત્માનું સ્વરૂપ એક જ રીતે વર્ણન કર્યું છે. તે પાંચ ભૌતિક કોઈ પણ વસ્તુથી ભિન્ન છે. તે કોઈ પણ પ્રકારની ભિન્નતાથી રહિત કેવળ જ્ઞાનરૂપ છે. સાંખ્ય પ્રમાણે જીવ પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે જીવ અપ્રાણરૂપ છે છતાં તે પ્રવૃત્તિરૂપે છે. પ્રકૃતિ પ્રાણરૂપ છે પણ તે અપ્રવૃત્તિરૂપ છે. વેદાંત પ્રમાણે અજ્ઞાનથી મુક્ત આત્માને જીવ કરીને કહેવામાં આવે છે.

જો આ પ્રમાણે આટલી બધી સાદૃશ્યતા બેઉનેવિશે રહેલી છે, તો પછી જે જે ખુલ્લી ભિન્નતા બેઉમાં છે, તેને એક એવા તોડપર લાવી શકાય કે, જેથી તે ભિન્નતાઓ અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

આવી જ રીતના હેતુથી શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદની ઉત્પત્તિ થઈ છે તથા સાંખ્યની દેટલીક. ભિન્નતાઓ જે જોવામાં આવે છે, તે સર્વ વેદાંતપરથી ઉત્પન્ન થઈ છે તથા તે બાબતોને આ ઉપનિષદ વેદાંતની સાથેએકરૂપે કરે છે આ ઉપનિષદ પણ સૃષ્ટિનો ક્રમ, પ્રકૃતિમાંથી જૂતોની ઉત્પત્તિ, પ્રજ્ઞા તથા સ્વયં પ્રજ્ઞા આ સર્વ સાંખ્યની બાબતોને સ્વીકારે છે. તે સાંખ્યની પરિભાષાને કળુલ કરે છે તથા કેવળ બ્રહ્મથી જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થતી નથી, પણ માયા, અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાન જ્યારે બ્રહ્મની સાથે જોડાય છે, ત્યારે જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ વાતને પણ તે કળુલ કરે છે. આ રીતે તો સાંખ્યના કારણરૂપ તત્ત્વ તથા અવિદ્યા વચ્ચે કોઈ રીતની ભિન્નતા રહી નહિ. કારણકે સાંખ્યના પ્રથમ તત્ત્વરૂપ જે પ્રકૃતિ, તે જ માયારૂપ છે. વેદાંતને વિશે જેને આત્મા કહેવામાં આવે છે, તેજ પુરુષરૂપ છે. સાંખ્યમાં કહેવામાં આવતો પુરુષ ભિન્ન નથી. પુરુષ કેવળ મંતવ્યરૂપ તથા કોઈ પ્રકારની ચેષ્ટાથી રહિત છે. આત્મા પણ તેજ પ્રકારનો છે. જો તે ઘણા આત્માઓને અધીન હોય તો જગતની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ આત્મામાંથી થાય છે તે ખુ-

હું જ છે. કારણ કે પ્રકૃતિના સર્વ કાર્યોમાં, જે પ્રકૃતિ જે અંધરૂપ છે તે જ મુખ્ય કારણ હોય તો પછી સંકલ્પની એકતા અશક્ય થઈ જાય. જેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે મહાન્ સમર્થ આત્મા હોવો જોઈએ ખીજું જોવો સંસારના દુ ખના ભોગવનારા હોય છે, તેથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવાનો ઉત્કૃષ્ટ વિવેક તેઓમાં હોતો નથી. આથી ખુદહુ છે કે, જગતના સ્વતંત્ર કારણરૂપ પરમાત્મા અસ્તિત્વમાં છે, જે જગતથી પૂર્ણપણે સ્વતંત્ર છે તથા જેને અધીન આ સર્વ જગત રહેલું છે. આને બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે. આ એક એવા કારણરૂપ છે કે, જેમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ તથા જેને વિશે સર્વનો લય થાય છે.

માયા-સ્થૂલ કાર્યનું પ્રથમ કારણ જીવ તથા ઈશ્વર આ સર્વ બ્રહ્મને વિશે રહેલાં છે. પ્રકૃતિ બે પ્રકારની છે- એક વ્યક્ત તથા ખીજી અવ્યક્ત, અવ્યક્તાવસ્થામાં પ્રકૃતિ, અર્થાત્ પ્રધાન અગરજો કે બ્રહ્મને અધીન છે, છતાં તે નાશથી રહિત છે. પ્રકૃતિ વ્યક્તાવસ્થામાં શાશ્વતરૂપ નથી. કારણ બ્રહ્મ કે જેમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમાં જ્યાં સૂધી તેનો લય નથી થતો હોતો ત્યાં સૂધી પ્રકૃતિના કાર્યની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થયા જ કરે છે. આ કાર્યને વિશે ઈશ્વરની સત્તા વ્યાપી રહેલી છે, તથા તે કાર્ય જીવના ઉપભોગને માટે કરવામાં આવેલું હોય છે. પરમાત્માની માફક જીવો પણ શાશ્વતરૂપ છે. પણ તેઓ પ્રકૃતિને અધીન છે. ખીજી તરફ પરમાત્મા કેવળ સાક્ષીરૂપ છે તથા તેનાવડે કાર્યરૂપ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

સ્વેતાશ્વર ઉપનિષદમાં આજ પ્રકારનો સામાન્ય ઉપદેશ છે તથા પ્રારભમાં ચક્ર અને નદીના બે દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવ્યાં છે. આ દૃષ્ટાંતોમાં જ કર્તા પોતાના સિદ્ધાંતના મુખ્ય હેતુઓનું દિગ્દર્શન કરે છે. વેદાંતના વિચાર પ્રમાણે સર્વત્ર વ્યાપક એવા બ્રહ્મને પ્રતિષ્ઠાસ્થ

માનવામાં આંખ્યા છે તથા સાદૃશ્યતાવાળા સર્વ વિષયોનો નિશ્ચય સાંખ્યના વિચાર પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. આ ઉપનિષદમાં કેવા પ્રકારનો યોગ દર્શાવવામાં આંખ્યો છે, તે હવે જોવાનું છે. આ યોગનો સિદ્ધાંત સાંખ્યથી જરા પણ ભિન્ન નથી. કારણ અગર જો કે યોગને વિશે કહ્યું છે કે, સમર્થ ઈશ્વર જગતના કારણરૂપ છે, છતાં માંખ્ય મત પ્રમાણે આ સર્વ અસંખ્ય જીવોનું અસ્તિત્વ ઈશ્વરથી ભિન્ન છે શ્વેતાશ્વરમાં આ બાબતનો નિષેધ કરવામાં આંખ્યો છે ઈશ્વર સર્વમાં રહેલ છે તથા જે યોગના સાધનોવડે મનુષ્ય બ્રહ્મજ્ઞાન પામવાને યોગ્ય થાય છે, તેવી સાધનાઓનું આમાં વર્ણન કરવામાં આંખ્યું છે.

જગતના બધાનોમાથી છૂટા થવું, શરીરના દુઃખ માંથી મુક્ત થવું તથા જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટા પડવું, આ જ મનુષ્યમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ રહેલો હોય છે. આ ઉદ્દેશ બ્રહ્મવિદ્યાવડે સિદ્ધ થઈ શકે છે, જેમાં કહ્યું છે કે, બ્રહ્મ જગતથી ભિન્ન છે. માયા અથવા શક્તિના યોગે કરી બ્રહ્મ જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે તથા મનુષ્ય ખરું જોતા બ્રહ્મરૂપ જ છે આ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઇન્દ્રિયો તથા મનના પર વિજય મેળવવો જોઈએ આ વિજય મેળવવામાં કેટલાક સાધનો હોય છે, જેવા કે શરીરને સ્થિર રાખવું, પૂરક, કુલક, તથા રેચકવડે પ્રાણાયામ કરવા તથા ધ્યાન કરવા બેસવાની જગ્યા શાત હોવી જોઈએ અગર જો કે વેદાંતશાસ્ત્રમાં પણ યોગના કેટલાક નિયમો દર્શાવવામાં આંખ્યા છે, છતાં ઘણું કરીને આ બાબતો યોગશાસ્ત્ર માથી લીધેલી હોવી જોઈએ

શ્વેતાશ્વર ઉપનિષદનો કર્તા વેદાંત તથા સાંખ્યદર્શનના સિદ્ધાંતને એકત્ર કરવાના પ્રયાસમાં વિજયી નિવડ્યો છે કે નથી નિવડ્યો, તે સંબંધી આ સ્થળે આપણે એકલો જીહાવોહ કરવાનો નથી, તેમજ સર્વત્ર વ્યાપકરૂપ કારણ

સંબંધીનો એકલો વિચાર કરવાનો નથી, પણ શ્રેષ્ઠ શ્રદ્ધા એ જ એક સ્વતંત્ર કારણરૂપ છે તથા માયા અને પ્રકૃતિ બેઉ એક છે, આ બેઉ વિશે પ્રથમ વિચાર કરવો, એ અત્યંત આવશ્યકીય છે. છેવટમાં આપણે એટલું તો માની લઈએ છીએ કે, જે જે વિરુદ્ધ વિચારો બેઉ શાસ્ત્રમાં છે તેનો તીક્ષ્ણતાથી વિચાર કરી સમાધાન કર્યું નથી. પણ તે ભિન્ન ભિન્ન મતોને તુલના કર્યા સિવાય ઉપલક્ષ ઉપલક્ષ ઉરાડી દીધા છે.

આ ઉપનિષદની રચના પૂર્વાપરના સંબંધથી રહિત છે. વેદ તથા બીજા ઉપનિષદોમાંથી ઘણા ભાગો આ ઉપનિષદમાં લીધેલા હોવાથી, એમ સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે, એક મૂળ ઉપનિષદ કરવા કરતાં જૂઠાં જૂઠાં બધાંમાંથી એકઠું કરી એને બનાવેલ હોવું જોઈએ તથા કર્તા પોતાના વિચારોને ન્યાય પુરુસર પ્રદર્શિત કરવા કરતાં અન્ય પ્રમાણોના પર આધાર રાખે છે. કારણકે કાંઈ પણ ખુદલા કારણ સિવાય એમાં ઘણાં પુનરાવર્તનો આવે છે. આ પુનરાવર્તનો શંકર મત પ્રમાણે દુર્બોધ્ય અર્થને પૂર્ણપણે મનપર ઠસાવવા માટે આપવામાં આવેલાં હોવાં જોઈએ.

કૃષ્ણ યજુર્વેદીય શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્.

ૐ સહ નાવતુ । સ હ નૌ મુનક્તુ । સ હ વીર્યં કરવા-
ચઢૈ । તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષાવઢૈ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

(આનો અર્થ તૈત્તિરીય ઉપનિષદની બ્રહ્મવક્ત્રીના શાંતિપાઠમાં
આપી ગયો છે.)

પ્રથમ અધ્યાય.

બ્રહ્મનિરૂપણ.

ૐ બ્રહ્મવાદિનો વદન્તિ ॥ કિં કારણં બ્રહ્મ કુતઃ સ્મ
જાતા જીવામ કેન ક ચ સંપ્રતિષ્ઠાઃ । અધિષ્ઠિતાઃ કેન સુતેત-
રેષુ વર્તમાહે બ્રહ્મવિદો વ્યવસ્થામ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—બ્રહ્મવાદીઓ માંહોમાંહે કહે છે કે, બ્રહ્મ
એ કયું કારણ છે ? શેમાંથી આપણી ઉત્પત્તિ થઇ છે ?
શેનાવડે આપણે જીવીએ છીએ ? છેવટે આપણે શાને વિશે
સુખે કરી રહીએ છીએ ? હે બ્રહ્મવેત્તાઓ ! સુખ અથવા
દુઃખને વિશે નિયંત્રિત થયેલા આપણે કોના નિયમને
અનુસરી ચાલીએ છીએ ? ૧

ટીકાઃ—કિમ્ શબ્દને સર્વનામ લઇએ તો તેનો અર્થ એ
થાય કે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું છે. તેમ જો પ્રશ્નાર્થના ચિદ્ તરીકે લ-
ઇએ તો તેનો અર્થ એ થાય કે, બ્રહ્મ કારણ રૂપ છે કે અકારણ
રૂપ છે તથા તેમ હોનાથી બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણરૂપ છે કે નિમિત્ત
કારણ રૂપ છે અથવા બેઉ રૂપ છે ? છેવટે એટલે જગતના પ્રલય
સમયે. બ્રહ્મવેત્તાઓ અર્થાત્ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશના
જ્ઞાતાઓ. ૧.

કાલઃસ્વભાવો નિયતિર્પદ્ધચ્છા ભૂતાનિ યોનિઃપુરુષશ્ચિત્તિચિન્ત્યમ્ ।
સંયોગેષાં ન ત્વાત્મભાવાદાત્માપ્યનીશઃ સુખદુઃસ્વહતોઃ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થઃ—શું કાલ પ્રહરૂપ અર્થાત્ કારણરૂપ છે ?
શું વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રહરૂપ છે ? શું નિયતિ-કર્મમાંથી ઉ-
ત્પન્ન થતાં આવશ્યકીય ક્રમેા પ્રહરૂપ છે ? શું યદ્વચ્છા
અર્થાત્ આકસ્મિક ઉત્પન્ન થનારી શક્તિ પ્રહરૂપ છે ? શું
પંચમહાભૂતો પ્રહરૂપ છે ? શું યોનિ-પ્રકૃતિ પ્રહરૂપ છે ?
અથવા તો શું આત્મા પ્રહરૂપ છે ? આ સંબંધી વિચાર
કરવો જોઈએ. આ સધળાનો સમૂહ પ્રહરૂપ નથી, કારણ
આત્મા સત્ રૂપ છે. વળી આત્મા સુખ દુઃખના કારણરૂપ
હોવાથી સૃષ્ટિના કર્તારૂપ થવાને અશક્તિવાન છે. ૨

ટીકાઃ—શ્રી શંકર ભગવાન આ સ્થળે જે યોનિશબ્દ આ-
પવામાં આવ્યો છે, તેને ખીજી જ વસ્તુઓ સાથે જોડે છે, જેથી
યોનિનો અર્થ કારણ અથવા ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમ કે કાલ, સ્વ-
ભાવ, નિયતિ, યદ્વચ્છા, ભૂત તથા આત્મા. આ છમાંથી કોણ યો-
નિ-કારણરૂપ છે ? જે આ પ્રમાણે હોય તો યોનિ શબ્દ આ જ
વસ્તુની વચ્ચેમાં મૂકતે નહિ. વળી ઉપર પ્રમાણેનું વિવેચન સાંખ્યના
સિદ્ધાંતને વધારે મળતું આવે છે તથા આપણે પૂર્વે પ્રસ્તાવનામાં
કહ્યું છે કે, આ આખું ઉપનિષદ વેદાંત તથા સાંખ્યને સંમેલન
કરનારું છે. આ સધળાનો સમૂહ પ્રહરૂપ નથી:—આ સ્થળે ભાવ
પૂર્ણ થવા નીચે પ્રમાણેનું વાક્ય અધુરું છે:—જે ઉપર દર્શાવેલ સાત
વસ્તુઓ કારણરૂપ હોય તો તે કાંતો એક એક લિન્ન કારણરૂપ હોય
અથવા તો સધળી વસ્તુનો સમૂહ કારણ રૂપ હોય. એકેક લિન્ન
કારણરૂપ યદ્વચ્છા શકે નહિ, કારણ તે અનુમાન પ્રમાણથી લિન્ન છે.
પ્રહરૂપ કારણરૂપ નથી, અકારણરૂપ નથી અથવા બંનેરૂપ નથી અ-
ર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપે કરીને કારણરૂપ કેવી રીતે યદ્વચ્છા શકે ? હવે
પછીના મંત્રમાં આને વિશે ખુલાસો આપવામાં આવ્યો છે. ૨

તે ધ્યાનયોગાનુગતા, અવશ્યન્ દેવાત્મશક્તિ સ્વગુણૈર્નિર્ગૂઢામ્ ।
ચઃકારણાનિ નિલિઘ્નાનિ તાનિ કાલાત્મયુક્તાન્યાધિતિષ્ઠત્યેકઃ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ—ધ્યાન તથા યોગને અનુસરનારાઓએ દેવાત્માની શક્તિને (સૃષ્ટિના કારણ રૂપે) પોતાના ગુણો-વડે ઢંકાયેલી જોઈ, જે કારણોને વિશે કાલ પ્રથમ છે તથા આત્મા દેવદે છે તે સર્વના અધિષ્ઠાતારૂપ આ દેવાત્મા છે.

ટીકા:—દેવાત્મશક્તિ સ્વગુણૈર્નિગૂઢામ્:—આના સબધ-મા શ્રી શંકર લગવાનું નીચે પ્રમાણે વિવેચન આપે છે (૧) દેવાત્મ શક્તિ એ ધૃશ્વરની પોતાની શક્તિ જાણવી, અર્થાત્ ધૃશ્વરને આશ્રયીને રહેલ શક્તિ જાણવી શક્તિનો અર્થ માયા અથવા પ્રકૃતિ છે આ માયા સત્વ, રજ અને તમ નામના ગુણોથી ઢંકાયેલી હોય છે (૨) દેવાત્મ શક્તિ—દેવાત્મના અવસ્થિતતામ્ શક્તિ અર્થ-જે શક્તિ ધૃશ્વરની સાથે સાદૃશ્યતાને ધરાવનારી છે તે આ રીતે ‘ સ્વગુણા ’ શબ્દે કરી સર્વ શક્તિયાનું તથા સર્વજ્ઞ વ્યાપક ધૃશ્વરના પોતાના ગુણો જાણવા. (૩) શક્તિ એ દેવના સ્વરૂપવાળી છે તથા દેવની તુલના બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શંકરની સાથે હોવાથી દેવ જગતની ઉત્પત્તિ, રિચિતિ તથા પ્રવચના કર્તા છે આ રીતે સ્વગુણ વડે ત્રણ દેવોને લેવા અર્થાત્ સાર્વિકતાવડે બ્રહ્મા, રજતાવડે વિષ્ણુ અને તમપણાવડે શિવને જાણવા, જેનાવડે પરમાત્મા દેવ ઢંકાયેલ છે. (૪) દેવ, આત્મા તથા શક્તિ અર્થાત્ ધૃશ્વર, જીવન તથા પ્રકૃતિ, જેને બ્રહ્મરૂપ ગણનામા આવે છે તથા સ્વગુણોએ માયાના અનેક બંધનો છે, જેનાવડે બ્રહ્મ ગૂઢ છે. (૫) દેવાત્મ શક્તિ એ દેવની સર્વ સામર્થ્યરૂપ શક્તિ છે, જેનાવડે જગતની ઉત્પત્તિ, રિચિતિ તથા લય થયા કરે છે તથા જે શક્તિ પોતાના ખાસ ગુણોવડે ઢંકાયેલી રહે છે ૩.

તમેકનેમિં ત્રિવૃતં પોઢશન્તં શતાદ્ધારં વિંશતિમત્પરામિઃ ।

અષ્ટૈઃ પદ્મિભિર્વિશ્વરૂપકપાશં ત્રિમાર્ગમેદં દ્વિનિમિત્તૈકમોદમ્ ॥૪૥॥

શબ્દાર્થ—એક નેત્રિવાળું, ત્રણ પાટાઓથી ઢંકાયેલું, સોળ ધારવાળું, પચાસ આરાઓવાળું, વિંશ પ્રતિઆરાઓ-વાળું, આઠગણા છે અર્થાત્ અડતાળીસ ખીલાઓવાળું, ભિન્ન સ્વરૂપવાળા એક દોરડાથી બધાયેલું, ત્રણ પ્રકારના માર્ગોને વિશે ગમન કરનારું, જે ચિહ્નોવડે એક

વર્તન કરવાવાળું જાણે એક ચક્ર હોયની શું, તેની માફક સર્વ કારણોના અધિષ્ઠાના પરબ્રહ્મને જાણવા. ૪

ટીકા:—એક નેમિવાળું:—એક અવ્યાકૃત આકાશ, માયા, મૂલ પ્રકૃતિ, શક્તિ અથવા અવિદ્યા જાણવી અથવા જેને આશ્રયે અભિય સૃષ્ટિ છે એવા કારણને જાણવું. ત્રણ પાટા—ત્રણ ગુણો જેવા કે સત્વ, રજ અને તમ. સોળ ધારો—સાંખ્યના સોળ તત્ત્વો જેનાવડે સૃષ્ટિ પૂર્ણ થાય છે. આ મોળ તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે છે—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, એક મન એ રીતે અગીઆર અંતરિન્દ્રિયો તથા પાંચ બાહ્યેન્દ્રિયો જેવી કે પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ. કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે ૧૬ નેમિ નીચે પ્રમાણે છે—જેમકે વિરાટ તથા સૂક્ષ્મ, જેનાવડે સૃષ્ટિ પૂર્ણ થાય છે તથા ૧૪ લોક મળી કુલે સોળ ગણે છે.

પચાસ આરાઓ—૫ અવિદ્યાની પાંચ જાતિઓ જેવી કે તમ, મોહ, મદામોહ, તામિસ તથા અંધ તામિસ. ૨૮ અશક્તિઓ જેવી કે મધિરતા, મૂર્છા, કુષ્ટતા, અંધતા, ગંધનો અભાવ, મૂકતા, પંશુતા, ગતિરૂઢતા, બદ્ધ કોષ્ટતા, નપુસકત્વ, તથા ચિત્તની જ્ઞાતા, આ અગિયાર ખામીઓ ઈન્દ્રિયોના અભાવવડે હોય છે તથા સત્તર ખામીઓ શુદ્ધિના અભાવથી થાય છે, જેમાં નવ તુષ્ટિના અભાવથી થાય છે, તથા આઠ સિદ્ધિના અભાવથી થાય છે. આ આઠ સિદ્ધિઓ નીચે પ્રમાણે છે—તાર, સુતાર, તારયન્તી, પ્રમેદ, પ્રમેદિત, પ્રમેદમાન, રમ્મક, તથા સત્રમેદિત. શ્રી શંકર ભગવાન આઠ સિદ્ધિઓ નીચે પ્રમાણે કહે છે—પ્રકૃતિના સંબંધથી જ્ઞાનના સરકાર રૂપ સિદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતી ત્રણ જાતો, અધ્યત્મ, અધિભૂત તથા અધિદૈવ, આ ત્રણ પ્રકારની દુઃખની લિજતાથી ઉત્પન્ન થતી ત્રણ જાતો, તથા ગુરુ તરફ દર્શાવવામાં આવતી ઐશ્વર્યતા તથા મિત્ર પ્રાપ્તિથી ઉત્પન્ન થતી બે પ્રકારની સિદ્ધિઓ, એમ આઠ સિદ્ધિઓ કહે છે. વીશ પ્રતિઆરાઓ—દસ ઇન્દ્રિયો તથા ઇન્દ્રિયોના વિપયો, એમ કરી વીશ પ્રતિઆરાઓ જાણવી. ૪૮ ખીલાઓ—પ્રકૃતિ, શુદ્ધ, અહંકાર તથા પાંચ સૂક્ષ્મ બૂનો—પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ, એમ મળી કુલે આઠ, ચામડીના અંદરનો ભાગ, બહારનો ભાગ, માંસ, રક્ત મજ્જા, અસ્થિ મેદ, તથા ચેત મળી કુલે આઠ, શુભા, મદ્ધિમા, લધિમા, ગરિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, ઇશત્વ તથા

વશિત્વ આ આઠ સદ્ગુણ, જ્ઞાન, વિરાગ, દૈવિક શક્તિ, દુર્ગુણ, અજ્ઞાન, વિરાગનો અભાવ તથા દૈવિક શક્તિનો અભાવ એમ મળી કુલ્લે આઠ. અહા, અભવતિ, દેવો, ગધર્મો, યક્ષો, રાક્ષસો, પિતરો તથા પિશાચો મળી કુલ્લે આઠ દેવો. આત્માના આઠ સદ્ગુણો જેવા કે, સર્વ ભૂત માત્રપર દયા, ક્ષમા, આશ્વેપનો અભાવ, મનની પવિત્રતા, શ્રમનો અભાવ, અબ્ધુદય, તથા દારિદ્ર્યનો અભાવ, એમ કુલ્લે આઠ આ રીતે સધળું મળી ૪૮ ખીલાઓ થાય છે. દોરડું—લિલ્લ લિલ્લ પ્રકારની કામનારૂપી દોરડું. તથા માર્ગો—સદ્ગુણ, દુર્ગુણ તથા જ્ઞાનના માર્ગો. એક પરિવર્તન—માયા જે પુણ્ય તથા પાપના કારણરૂપ હોય છે. ૪.

પञ्चस्रोतोम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्त्रां पञ्चमाणोर्मिं पञ्चबुध्यादिमूळाम् ।
पञ्चावर्त्तां पञ्चदुःखौघवेगाम् पंचलेशमेदां पञ्चपर्वामधीमः ॥५॥

શબ્દાર્થ.—જે નદીનું જળ પાંચ સ્રોત (પાંચ છુ-
દીન્દ્રિયો) માંથી ઉત્પન્ન થયું છે, જે નદી પાંચ કારણો
(પાંચ ભૂતો) વડે ભયંકર તથા વક્ર છે, જે નદીના તરંગો
પાંચ વાયુઓ રૂપ છે, જે નદીનું મૂળ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના
ઉત્પન્નકર્તા રૂપ છે, જે નદીને પાંચ આવર્તો (પાંચ ઈ-
ન્દ્રિયોના વિષયો) છે, જે પાંચ પ્રકારના દુષ્કર્મના પ્રવાહ-
વડે વેગવાળી છે, જે પાંચ પ્રકારના કલેશથી વિભક્ત થ-
યેલ છે તથા જેને પાંચ વિભાગો છે, આવા નદરૂપ પર-
બ્રહ્માનું અમે ચિંતન કરીએ છીએ. ૫

ટીકા:—ઇન્દ્રિયોના વિષયો પાંચ આવર્તો રૂપ છે. શબ્દ, સ્પર્શ,
રૂપ, રસ અને ગંધ, આ પાંચને આવર્ત કહેવામાં આવે છે. કારણ
કે આને વિશે જીવ દ્વારા જાણ્ય છે. પાંચ પ્રકારનાં દુષ્કર્મો નીચે મ-
ુખાએ છે—ગર્ભાવસ્થાનું દુષ્કર્મ, જન્મતી વખતનું દુષ્કર્મ, જરાદિ
અવસ્થાનું દુષ્કર્મ, રોમથી ઉત્પન્ન થતું દુષ્કર્મ તથા મૃત્યુથી થતું
દુષ્કર્મ. મૂળમાં પચાશઙ્કેદા એવો પાક છે. પણ શ્રી શંકર લગવાન
પચ્છેશમેદામ્ એવો પાક લે છે, જે પાક વધારે યોગ્ય લાગવાથી
તેને અહીં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ૫.

સર્વાજીવે સર્વસંસ્થે વૃદ્ધંતે અસ્મિન્ હંસો બ્રામ્પ્યેત વ્રત્તચક્રે ।
પૃથગાત્માનં પ્રેરિતારઞ્ચ મત્વા જુષ્ટસ્તતસ્તેનામૃતત્વમેતિ ॥

શબ્દાર્થ—જ્યાં સૂધી આત્મારૂપી હંસ પોતાને તથા ઇન્દ્રિયને લિન્નરૂપે માને છે, ત્યાં સૂધી તે હંસ, સર્વ જૂતોના લય તથા કારણરૂપ તથા અનંત રૂપ બ્રહ્મચક્રમાં જમણું કરે છે. જ્યારે તેને પરમાત્માનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ જીવ અને ઇન્દ્રિય એક છે, એવું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેને અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬

ટીકા:—હન્તિ ગચ્છતિ અધ્વાનીમીત હસ જીવને હંસ કરી કહેવામાં આવે છે, કારણ તે માર્ગને વિરોધજમણું કરે છે. ૬.

ઉદ્ગોતમેતત્ પરમન્નુ વ્રહ્મ તસ્મિન્નયં સુપ્રતિષ્ઠાક્ષરઞ્ચ ।
અત્રાન્તર વ્રહ્મવિદો વિદિત્વા લીના વ્રહ્મણિ તત્પરા યોનિમુક્તાઃ

શબ્દાર્થ:—આને ખરેખર પરમ બ્રહ્મ કરી કહેવામાં આવે છે. આ પરમ બ્રહ્મમાં લોકતા, લોભ તથા ઇન્દ્રિય આ ત્રણ વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે. આથી તેને સારા પ્રતિષ્ઠારૂપ (આશ્રય રૂપ) તથા અક્ષર રૂપ (અનાશવાન) કરી કહેવામાં આવે છે. જ્યારે બ્રહ્મવેત્તાઓ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે તથા સમાધિને વિશે હૃદ થાય છે, ત્યારે સર્વ પ્રપંચથી રહિત સર્વાત્મ જાણરૂપ પરબ્રહ્મને જાણી, તેઓ જન્મના દુખમાંથી મુક્ત થાય છે. ૭

ટીકા:—આને અર્થાત્ નિર્ગુણ બ્રહ્મને પરમ બ્રહ્મ કરી કહેવામાં આવે છે સર્વાત્મ જાણરૂપ ઇન્દ્રિયથી લઈ સ્થૂળ જૂત સૂધી સર્વ ઉત્પત્તિને સર્વાત્મ જાણ કરી કહેવામાં આવે છે યોનિમુક્ત - જન્મ, જરા તથા મૃત્યુના દુખમાંથી મુક્ત ૭.

સંયુક્તમેતત્ સરમક્ષરઞ્ચ વ્યક્તાવ્યક્તં ધરતે વિશ્વમીશઃ ।
અનીશશ્ચાત્મા બુદ્ધ્યેતેભેત્કૃત્વાવાત્ જ્ઞાત્વા દેવંમુચ્યેતેસર્વપાશૈઃ ॥૮॥

શબ્દાર્થ — પરમેષ્ઠી વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત (કાર્ય તથા કારણ) થી જોડાયેલા, તેમજ દ્વર અક્ષરથી જોડાયેલા આ વિશ્વનું પાલન કરે છે. પણ જે જીવ ઇશ્વરરૂપ નથી તે જોડતાપણના ભાવથી બંધાયેલો હોય છે. જ્યારે આ જીવ બ્રહ્મને જોળે છે, ત્યારે તે સર્વ બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. ૮

શ્લોકો દ્વાવજાર્વીશાર્ણાશાવજા હ્રેકા મોક્ષમોગાર્થયુક્તા ।
અનન્તશ્ચાત્મા વિશ્વરૂપો હૃક્તર્તો ત્રયં યદા વિં દતે વ્રહ્મણંતવ્ ॥૯॥

શબ્દાર્થ — (બ્રહ્મ વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત અવસ્થામાં વિશ્વનું પાલન કરે છે તથા જીવ બંધનોથી બંધાયેલો છે એટલુંજ નહિ પણ) બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપ છે, એક અજન્મ છે, એક સર્વ શક્તિમાન છે તથા એક શક્તિથી રહિત છે. માયા અજ (જન્મથી રહિત) છે તથા તે જોડતા અને જોડ્યવડે જોડાયેલી છે. આત્મા અનંત છે તથા તેનું સ્વરૂપ વિશ્વરૂપ છે અને તેથી કર્તાપણાથી રહિત છે. આ ત્રણ પ્રકારના જગતરૂપ બ્રહ્મને જે મનુષ્ય જોળે છે, તે સર્વ પ્રકારના બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. ૯

ટીકા:—એક સર્વ શક્તિમાન છે=બ્રહ્મ સર્વ શક્તિમાન છે તથા બીજે અર્થાત્ જીવ શક્તિથી રહિત છે જ્યારે પરમાત્મા જોડતા, જોડ્ય અને જોડના વિકારથી મુક્ત હોય છે ત્યારે તેને માયા, સર્વના ઉત્પન્ન કર્તારૂપ અથવા અજ કરી કહેવામાં આવે છે. માયાની શક્તિથી જોડાવાને લાધે ઈશ્વર વિશે જોડતા જોડ્ય આદિની શિન્નતાએનો ભાસ થાય છે. જે આત્મા અનંતરૂપ હોય તથા તેનું સ્વરૂપ વિશ્વરૂપ હોય તો તે કર્તાપણાથી રહિત હોવો જોઈએ. કારણ કે કર્તાપણું એક સામાનિક ગુણ છે, જેનો સમાવેશ સર્વાત્મભાવ વિશે થાય છે કારણ જે તેની પામે છે તેની તે ઉત્પત્તિ કરતો નથી. ત્રણ પ્રકારનું જગત=જોડતા, જોડ્ય તથા તેના વિશ્વવાળું જગત ૯

સરં પ્રધાનમમૃતાસરં હરઃ સરાત્માનાવીશતે દેવ પુનઃ ।

તસ્યાભિધ્યાનાઘોજનાત્ તત્ત્વભાવાદ્ મૂયશ્ચાન્તે વિશ્વમાયાનિ-
દ્રાત્તિઃ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ — પ્રથમ પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન ક્ષર (નાશ-
વાન્) છે. ઇશ્વરને ક્ષર કરી કહેવામાં આવે છે. કારણ તે
અવિદ્યાદિનો નાશ કરે છે. આ ક્ષરને અમૃતરૂપ તથા અક્ષ-
રરૂપ કરી કહેવામાં આવે છે. તે એક દેવ ક્ષર એવી પ્ર-
કૃતિ તથા જીવનો નિયામક છે. આ પર બ્રહ્મનું ચિંતવન
કરવાથી, તેની સાથે અખિલ જગતને જોડવાથી તથા
તત્ત્વ જાણે કરી આત્માનું ચિંતવન કરવાથી છેવટે વિ-
શ્વની માયાની નિવૃત્તિ થાય છે. ૧૦.

ટીકા:—પ્રધાન પ્રકૃતિ—સર્વ સૃષ્ટિનું કારણ પોતે ક્ષરરૂપ—નાશ-
વાન્ નથી. આ પ્રકૃતિ સાંખ્ય તથા વેદાંત પ્રમાણે આદિતી રહિત
છે તથા પૂર્વના મંત્રમાં આ પ્રકૃતિને અજ કરી કહેવામાં આવે
છે. ઇશ્વર તથા પ્રકૃતિની વચ્ચે કેવા પ્રકારની ભિન્નતા રહેલી છે,
તે દર્શાવવા અથવા ઉપાનિષદના વચન પ્રમાણે જેને કેવળ મોક્ષાવ-
સ્થા પ્રાપ્ત થયેલી છે તેને માયાને દરેક અશ નાશ પામવો જોઈએ.
આથી પ્રકૃતિને ક્ષરરૂપ કહેવામાં આવી છે. ૧૦

જ્ઞાત્વા દેવં સર્વ્વવાસાપદાનિઃ સ્ત્રીણૈઃ ક્લેશૈર્જન્મમૃત્યુમહાણિઃ ।
તસ્યાઽભિધ્યાનાત્તૃતીયં દેહભેદે વિશ્વૈશ્વર્ય્યં કેવલ્ક આપ્તકામઃ ॥

શબ્દાર્થ:—દેવ—બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે અવિદ્યા દુઃખાદિ સર્વ
બંધનોનો નાશ થાય છે. દરેક પ્રકારના દુઃખનો ક્ષય થવા
સાથે જન્મ તથા મરણ બંધ પડે છે. ઇશ્વરના જગતની
સાથના અભિધ્યાનવડે બ્રહ્મની તૃતીયાવસ્થા, જે વિરાટરૂપ
છે, જગતના કારણરૂપ છે તથા જેની શક્તિ વિશ્વને સમા-
નરૂપ રાખે છે તે શરીરના ત્યાગ પછી પ્રાપ્ત થાય છે.
જગતના કોઈપણ પ્રકારના સંબંધથી રહિત સ્વતંત્ર પ્ર-
કૃતિરૂપે જો બ્રહ્મનું ચિંતન કરવામાં આવે છે તો મનુષ્ય-
ને સર્વ કામનાની પ્રાપ્તિ થાય છે, અર્થાત્ બ્રહ્મના મૂળ
સ્વરૂપે કરી તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૧૧.

ટીકા—આ મંત્ર વિષે જે પ્રકારની ઉપાસનાઓનું તેના ફળ સાથે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અહમના ચિંતનથી દુષ્ણની નિવૃત્તિ થાય છે. જગતના ગુણોથી યુક્ત એવા અહમનું અર્થાત્ સગુણ અહમનું જો ચિંતન કરવામાં આવે છે તો વિરાટ અથવા સજ્ઞાનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. જો કોઈ પણ પ્રકારના ગુણોથી રહિત અર્થાત્ નિર્ગુણ અહમરૂપે જો તેનું ચિંતન કરવામાં આવે છે, તો તેનું ફળ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧

एतज्ज्ञेयं नित्यमेघात्मसंस्थं नातःपरं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्

શબ્દાર્થ—અહમનું આ નિર્ગુણસ્વરૂપ શાશ્વતરૂપે જાણવું તથા આત્મામાં રહેલારૂપે અર્થાત્ પોતાના પ્રભાવને વિશે રહેલું જાણવું, આ અહમ સિવાય અન્ય કોઈ જાણવાયોગ્ય રહેતું નથી. લોકતારૂપ જીવ, ઉપલોભના વિષયો તથા ઈશ્વર આ ત્રણ પ્રકારના અહમને ઝાળખવાયડે મનુષ્ય મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨

बह्वैर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः ।
स भूय एवेन्धनयोनिगृह्यस्तद्धोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ—જેવી રીતે અગ્નિનું સ્વરૂપ તેના કારણરૂપ કાષ્ઠમાં ગૂઢ રહેલું હોય છે, તથા તેથી જોવામાં આવતું નથી તથા તે સમયે તેના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનો નાશ હોતો નથી, છતાં મધનરૂપ ઉપાયે કરી કાષ્ઠરૂપ કારણમાં તે જોવામાં આવે છે. તે જ રીતે ઔંકારરૂપ પ્રણવ શબ્દના ઉપાયે કરી આત્મા શરીરને વિશે જોવામાં આવે છે. ૧૩

स्वदेहभरणिं कृत्वा प्रणवज्ज्ञोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मयनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ—પોતાના શરીરને નીચેની અરણી કરી તથા પ્રણવરૂપી ઔંકારને ઉપરની અરણી કરી મનુષ્ય મધનરૂપ

પૂર્ણ યોગાભ્યાસે કરી, જેમ ગૂઢ અગ્નિધર્મણુરૂપ ઉપા-
યવડે દશ્ય થાય-છે તેમ ઇન્દ્રિયને જોઈ શકે છે. ૧૪

તિલેષુ તૈલં દધિનોવ સર્પિરાપઃ સ્નોતઃ સ્વરણીષુ ચાગ્રિઃ ।
एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योज्जुषयति ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ—જેવી રીતે તલને પીલી તેમાંથી તેલ કાઢ-
વામાં આવે છે, દહીંને વલોવી તેમાંથી જેમ માખણ કાઢી
લેવામાં આવે છે, જમીન ખોદવાવડે સૂકાયલી નદીમાં જળ
જોવામાં આવે છે તથા બે અરણીઓને ઘસવાવડે તેમાંથી
અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ઇન્દ્રિય તથા મનના દમનરૂપ
તપ તથા સત્યવડે જે પુરુષ આત્માને જીવે છે, તે આ-
ત્માને પોતાના દેહમાં શ્રદ્ધણુ કરે છે. ૧૫

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् । आत्माविद्या-
तपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् । तद्ब्रह्मोपनिषत्परमिति ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ—જેમ દૂધમાં ઘૂત રહેલું છે તેમ સર્વ
વ્યાપી આત્મારૂપે તેમ જ તપ તથા આત્મવિદ્યાના મૂળરૂપે
જેને જોવામાં આવે છે તે બ્રહ્મ છે, જેમાં પરમ શ્રેય
સમાયલું છે. ૧૬

टीकाः—उपनिषत् परम् ने पहले केटलेक स्थले उपनिषत् पदम्
नामने पाठ जेवामां आवे छे. तेम करवाथी अर्थ अे थाय के,
अहम् जे उपनिषदना छेवटना हेतु रूप छे ते. शब्दे शब्दने आने
अर्थ अे थाय छे के, अहम् जेमां परम श्रेय रूपे रहेलुं छे ते. १६

દ્વિતીય અધ્યાય.

સૂર્યની સ્તુતિ

યુજ્ઞાનઃ પ્રથમં મનસ્તત્ત્વાય સવિતા ધિયઃ ।

અગ્નેર્જ્યોતિર્નિચાચ્ય પૃથિવ્યા અધ્યામરત્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—સત્યની પ્રાપ્તિને માટે પ્રથમ મન તથા બુદ્ધિની ઇન્દ્રિયોને બ્રહ્મમાં યોજી, તથા અગ્નિદેવની જ્યોતિને જોયા પછી મનુષ્યે એવી રીતની સ્તુતિ કરવી કે, શ્રી સૂર્યભગવાન્ આજ રીતનું જ્યોતિ પૃથ્વીમાં અર્થાત્ મારા દેહમાં પ્રકટ કરો. ૧

ટીકા:—જે ઉપાયોવડે બ્રહ્મમાં એકાગ્રતા થાય, તે ઉપાયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એકાગ્રતાની સિદ્ધિને માટે પ્રથમના ચાર શ્લોકોમાં શ્રી સૂર્ય ભગવાનની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, આ શબ્દેશબ્દ શુક્લ મનુવેદની સહિતામાંથી લેવામાં આવેલ છે. તત્ત્વાય—સત્યની પ્રાપ્તિને માટે આ પ્રમાણેનો પાઠ શ્રી સૂર્ય ભગવાને લીધો છે. કેટલીક પ્રતમાં તત્ત્વાયને બદલે તનિત્વા એવો પાઠ છે. મહિધર પોતાની ટીકામાં તરિત્વા પાઠ લે છે તરિત્વા પાઠ લેવાથી આ શ્લોકનો તરણુમે એમ થાય કે, મનને પ્રથમ એકાગ્ર કર્યા પછી, તથા બુદ્ધિની ઇન્દ્રિયોને નિસ્તૃત કર્યા પછી શ્રી સૂર્યભગવાન્ જ્યોતિને મારા દેહમાં પ્રકટ કરો. ૧

યુક્તેન મનસા વય દેવસ્ય સવિતુઃ સવે । સુવર્ગેયાય શત્તયા ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ —એકાગ્ર ચિત્તવડે શ્રી સૂર્ય ભગવાનની કૃપા સંપાદન કરી યથાશક્તિ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યે પ્રયાસ કરવો જોઈએ ૨

યુક્ત્વાય મનસા દેવાન્ સુવર્ચ્યતો ધિયા દિવમ્ ।

બુહજ્જ્યોતિઃ કરિષ્યત સવિતા પ્રસુવાતિ તાન્ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ.—જે ઇન્દ્રિયોની સહાયતાવડે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે ઇન્દ્રિયોને બુદ્ધિ તથા મન સાથે એક કર્યા પછી

શ્રી સૂર્ય ભગવાન્ પોતાના કિરણોદ્વારા તેઓમાં મહાન જ્યોતિ પ્રકટ કરે. ૩

યુજ્જતે યન ઉત યુજ્જતે ધિયો વિષા વિપ્રસ્ય મૃદતો નિપથિતઃ ।
વિદોત્રા દધે વયુનાવિદેક ઇન્ મહી દેવસ્ય સવિતુઃપરિણ્ડતિઃ ॥૪॥

શબ્દાર્થ — સર્વત્ર બ્યાપક, અનંત તથા પરમેષ્ઠી શ્રી સૂર્ય ભગવાનની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે—હે ભગવન્ ! આપ સર્વ પ્રજાવાન્ ગ્રાણીઓના મનમાં ઉઠતા વિચારોના જ્ઞાતા છો, આપ કેવળ એકરૂપ કહેવાયો છો, જે બ્રહ્મણ્યોએ પોતાના મનને વિષયોમાંથી જેથી લઈ આત્મામાં જોડ્યું હોય છે તથા જેઓએ પોતાની ઇન્દ્રિયોને પણ આત્મામાં યોજેલી હોય છે તેવા નિર્મળ અંત કરણવાળા બ્રહ્મણ્યોની યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓના આપ ધારણ કરવાવાળા છો. ૪

ટીકા:—આ મંત્રોનો ભાવ આ ઉપનિષદમાં તેમ જ મહી-ધરતી ટીકામાં જૂદી જૂદી રીતે સમજાવવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદમાં આ મંત્રો બ્રહ્મને લાગુ પાડવામાં આવ્યા છે તથા મહીધરતી ટીકા પ્રમાણે આ મંત્રો યજ્ઞોની ક્રિયાને લાગુ પાડવામાં આવ્યા છે. ૪

યુજે વાં વ્રહ્મ પુર્થ નમોભિર્વિશ્લોકા યન્તિ પથ્યેવ સૂરાઃ ।
શૃણ્વન્તિ વિશ્વે અમૃતસ્ય પુત્રાઃ આ યે ધામાનિ દિવ્યા-
નિ તસ્યુઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — હું આપના પૂર્વના બ્રહ્મની ઘણા જ માન સહિત ઉપાસના કરું છું. જેમ વિવેકી પુરુષો સત્યને જવાબી પ્રશંસાને પાત્ર બને છે, તેમ બ્રહ્મની સ્તુતિમાં યોગ્યતા મારા આ શ્લોકો પ્રશંસાને પાત્ર બને. અનંત-રૂપ પ્રજાપતિના સર્વ પુત્રો અર્થાત્ દેવાદિઓ જેઓ સ્વર્ગના સ્થાનમાં રહે છે, તેઓ મારી આ સ્તુતિ શ્રવણ કરે. ૫

ટીકા:—વેળર અંધકારની યજ્ઞવેદની પ્રતમાં આ જ પ્રમાણેનો શ્લોક છે. પણ તેમાં નીચે પ્રમાણેનો ફેરફાર છે:—શ્લોકો યાન્તિને બદલે વેળરની પ્રતમાં શ્લોક. પરંતુ એવો પાઠ છે તથા સુરા ને બદલે સુરે: એવો પાઠ છે તથા ધ્રુવન્તિ ને બદલે શ્રુવન્તુ એવો પાઠ છે. આ બેઉ વચ્ચે કેવી રીતની ભિન્નતા રહેલ છે, તે દર્શાવવાં માટે મહાધરની ટીકા પ્રમાણે આ મંત્રનો ભાવ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—હે યજ્ઞમાન તથા તેની પત્ની ! તમારે માટે હું હાલ નમોભિં નામના અન્નવડે બ્રહ્મ એ નામનું પ્રાર્થન કરું કરું છું. (અહીં બ્રહ્મ એ શબ્દવડે બ્રાહ્મણ વર્ણને પણ અધ્યાહાર તરીકે લેવાય.) વિવેકી એવા યજ્ઞમાનની કીર્તિ, જેમ અગ્નિમાં હોમાયકું હવિ વિસ્તારને પામે છે, તેમ બે લોકમાં વિસ્તારને પામે. અનંત પ્રજાપતિના સર્વ પુત્રો જેઓ પવિત્ર ધામમાં રહે છે, તેઓ યજ્ઞમાનની સ્તુતિને શ્રવણ કરે. ૫

અગ્નિર્યજ્ઞાભિમધ્યતે વાયુર્યજ્ઞાભિયુચ્ચતે ।

સોમો યજ્ઞાતિરિચ્ચતે તંત્રં સંજ્ઞાયતે મનઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—જે મૂલાધાર ચક્રમાં પ્રજ્વલતી સહાયતાવડે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવામાં આવે છે, જે ચક્રમાં વાયુનું રૂધન કરવામાં આવે છે તથા જેમાં ચંદ્ર અતિશય વિસ્તારને પામે છે તે સ્થાનમાં મારું મન જોડાઓ. અથવા આ શ્લોકનો બીજી રીતે નીચે પ્રમાણે તરજુમો થાય છે:—જે યજ્ઞમાં અગ્નિને સળગાવવામાં આવે છે, જે યજ્ઞમાં યજ્ઞિયપાત્રમાં વાયુને રોકવામાં આવે છે તથા જે યજ્ઞમાં યજ્ઞિય પાત્રમાં સોમરસ રેડયા પછી બાકી વધે છે, તે યજ્ઞમાં મારું મન આસક્ત થાઓ.

સવિત્રા પ્રસવેન જુપેત વ્રહ્મ પૂર્વમ્ ।

તત્ર યોનિં કૃણવેસે ન હિ તે પૂર્તમક્ષિપત્ ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—ઉત્પન્ન કરનારા એવા શ્રી સૂર્ય ભગવાનની સહાયતાથી પૂર્વ બ્રહ્મની તમારે ઉપાસના કરવી જોઈએ. તમારે મનની એકાગ્રતા વડે તે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. કારણ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થવાથી ક્રિયા તમને અધનકર્તા રૂપ થશે નહિ. ૭

ત્રિરુદ્રતં સ્થાપ્ય સમં શરીરં હૃદીન્દ્રિયાણિ મનસા સન્નિ-
વેશ્ય । વ્રહ્મોદુપેન પ્રતરેત વિદ્વાન્ સ્ત્રોતાંસિ સર્વાણિ મયાવહાનિ ॥

શબ્દાર્થ—હાતી, શ્રીવા તથા મસ્તક આ ત્રણ ભા-
ગોને સીધા તથા શરીરની બીજા ભાગોની સાથે સમાન
રાખી તથા મન સહિત ઇન્દ્રિયોને હૃદયમાં દાખી દઈ, બ્રહ્મ-
વેત્તા વિવેકી પુરુષે બ્રહ્મ અર્થાત્ ઈકાર પ્રણવરૂપી નામ-
ની સહાયતાથી જગતના સર્વ ભયકર પ્રવાહોને તરી
જવા બેઠાએ. ૮

ટીકા:—આ જ પ્રમાણેનો ભાવ ભગવદ્ગીતામાના ૫ મા અ-
ધ્યાયના ૨૭ મા શ્લોકનો તથા ૬ ઠા અધ્યાયના ૧૧-૧૩ શ્લોકનો છે.

પ્રાણાન પ્રપીઢયેદ્ સ યુક્તચેષ્ઠઃ ક્ષીણે પ્રાણે નાસિકયો-
ચ્છ્વસીત । દુષ્ટાશ્વયુક્તમિવ વાહમેનં વિદ્વાન્ મનો ધારયેતા પ્રમત્ત ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ—જેવી રીતે ખરાબ અશ્વોથી બેઠાયલા
રથને સારથિ નિયમમાં રાખે છે, તે પ્રમાણે વિવેકી પુરુષે
પ્રમાદથી રહિત થઈ, પ્રાણોને નિરોધ કરી, પોતાની
કામનાઓનું સંયમન કરી તથા નાસાપુટવડે આસ્તે આસ્તે
શ્વાસ લઈ મનને નિયમમાં રાખવું. ૯

ટીકા:—આ જ રીતનો ભાવ કઠોપનિષદના ૩ છ પદ્ધીના ૪
થાપી ૯ મા સૂધીના મત્રમા રહેલો છે. ૯

સમે શુચૌ ચર્કરાવદ્ધિવાલુકાવિવર્જિતે શબ્દજલાશ્રયાદિભિઃ ।
મનોઽનુકૂલે ન તુ ચક્ષુષીઢને ગૃહાનિવાતાશ્રયણે પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ—કાંકરા, અગ્નિ અને રેતીથી રહિત, શબ્દ,
જળ તથા આશ્રયાદિ વડે મનને આનંદ પમાડે એવા,
આંખને રમણીયતા પમાડે એવા, વાયુથી રહિત, શુદ્ધાની
અંદર રહેલા સમાન અને પવિત્ર સ્થળમાં બેસી મનુષ્યે
પોતાના મનને ઈશ્વરની સાથે બેઠવું બેઠાએ. ૧૦

નીહારધૂમાર્કાનલાનિલાનાં સ્વઘોતવિદ્યુત્સ્ફટિકશશિનામ્ ॥
પ્રતાનિ રૂપાણિ પુરઃસરાણિ વ્રહ્મણ્યભિવ્યક્તિકરાણિ યોગે ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—જે યોગે કરી પ્રદ્ધાની અભિવ્યક્તિ થાય તે યોગની પૂર્વે આ રૂપો જોવામાં આવે છે—પ્રદ્ધા આકાશ, ધૂમ, ઉષ્ણતા, વાયુ, અગ્નિ, આગિઆ, વિદ્યુત, રશ્મિત્વ તથા ચંદ્રનાં રૂપોને ધારણ કરે છે. ૧૧

पृथ्वाप्यतेजोऽनिलस्त्रे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥

શબ્દાર્થ:—પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ આ પંચ મહા બૂતોના બનેલાં તથા પાંચ પ્રકારના યોગાત્મક ગુણો જેને વિશે વ્યક્ત છે એવા જે યોગીનું શરીર યોગાગ્નિવડે બળ્યા કરે છે, તે યોગીને રોગ, જરા તથા મૃત્યુ હોતાં નથી. ૧૨

પાંચ પ્રકારના યોગાત્મક ગુણો.

लघुत्वमारोग्यमलोरुपत्वं वर्णप्रसादं स्वरसौष्ठवं च । गन्धः
शुभो मूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે શરીર હળવું થઈ જાય છે. રોગથી રહિત થાય છે, મન કામનાથી રહિત થાય છે, જ્યારે શરીરનો વર્ણ તેજસ્વી બને છે, મોંમાંથી શબ્દ મધુર નિકળે છે, જ્યારે શ્વાસ સુગંધીબાળો નિકળે છે તથા મળ મૂત્ર અલ્પ થાય છે ત્યારે તેણે યોગની પ્રથમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કીધેલી કહેવાય છે. ૧૩.

वधैव विष्वं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं आजते तत् सुधातम् ।
तद्वात्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ:—જેવી રીતે સુવર્ણ અથવા રૂપાનો કટકો જે મટોડીથી ઢંકાઈ ગયેલો હોય છે, તે જ્યારે સાફ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેજસ્વી થઈ પ્રકાશે છે. તે જ રીતે જ્યારે દેહી આત્માના સત્ય સ્વરૂપને જાળજે છે ત્યારે કૃતકૃત્ય બને છે, તથા તેના દરેક રોગની નિવૃત્તિ થાય છે. ૧૪

યદાત્મતત્ત્વેન તુ બ્રહ્મતત્ત્વં દીપોષમેનેહ યુક્તઃ પ્રપश्यત્ ।
અજં ધ્રુવં સર્વતત્ત્વૈર્વિશુદ્ધં જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાપીઃ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ —ત્યારે યોગમાં લીન થયેલો યોગી, તેજની માફક વ્યક્ત થતા આત્માના મત્ત્ય સ્વરૂપની સહાયતાથી, પ્રાપ્તનું સત્ય સ્વરૂપ, જે અજરૂપ, ધ્રુવરૂપ તથા માયાના સર્વ કાર્ય રહિત છે, તેને જૂવે છે ત્યારે તે સર્વ પ્રકારનાં પાપનોમાંથી મુક્ત થાય છે.

ટીકા:—મૂળમાં જે તત્ત્વ શબ્દ છે તે સાંખ્ય શાસ્ત્રનો છે, જેનો અર્થએ થાય છે કે એક વસ્તુમાંથી ઉત્પન્ન થતું તત્ત્વ, અર્થાત્ વસ્તુનું સ્વરૂપ આ તત્ત્વનો તરલુઓ નીચે પ્રમાણે મળુ થઈ શકે, સર્વના સ્વરૂપથી રહિત અર્થાત્ સર્વ કહેતા પ્રકૃતિના સ્વરૂપથી રહિત

યોગીનું સર્વ વ્યાપકપણું.

एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स च गर्भे
अन्तः । स विजातः स जनिष्यमाणः प्रत्यह्जनास्तिष्ठति सर्व-
तोमुखः ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ —સર્વ દિશાઓ તથા સર્વ ઉપદિશાઓથી પૂર્વે જન્મેલ હિરણ્યગર્ભદેવરૂપ તે યોગી છે. આ યોગી ગર્ભમાં પણ રહેલ છે, તે જન્મને પામેલો હોય છે, ને જન્મને પણ પામશે અર્થાત્ તે યોગી સર્વ પ્રાણીમાં સર્વરૂપે કરી રહે છે. ૧૬

यौ देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश । य ओष-
धीषु या वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થ —જે દેવ અગ્નિમાં વ્યાપીને રહેલ છે, જે દેવ જળમાં રહેલ છે, જે દેવ અખિલ વિશ્વને વ્યાપી રહેલ છે, જે ઓષધિઓમાં છે તથા જે દેવ વન-રંપતિને વિશે રહે છે, આ પ્રમાણેના સર્વવ્યાપી શ્રી-લગવાનને મારા વારંવાર નમસ્કાર છે. ૧૭

તૃતીય અધ્યાય.

હવધિર નિરૂપણ.

ય एको जाल्वानीशत ईशनीभिः सर्वलोकानीशत ईश-
नीभिः । य एवैक उद्भवे सम्भवे च य एतद्विदुरमृतास्ते
भवन्ति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—ભાયાથી યુક્ત જે એક દેવ પોતાની નિયા-
મક શક્તિવડે સર્વને નિયમમાં રાખે છે, જે દેવ પોતાની
નિયામક શક્તિથી સર્વ લોકને નિયમમાં રાખે છે, તે
એક છતાં સર્વ લોકની ઉત્પત્તિ તથા હવ કરવા સમર્થ છે.
જેઓ આ એક દેવને ઓળખે છે, તે અમૃતરૂપ થાય છે. ૧

ટીકા:—આ આખા અધ્યાયમાં હવ અને ધિરની વચ્ચે
દેવા પ્રકારનો સંબંધ રહેલો છે, તે દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ
અધ્યાયમાં મુખ્ય ઠરી પરમાત્માનો પ્રભાવ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्युर्य इमांलोकान् ईशत ईश-
नीभिः । प्रत्यङ्मनास्तिष्ठति सञ्चुकोचान्तराले संसृज्य विश्वा
भुवनानि गोपाः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—આ દેવ એક છે તથા તેને રુદ્ર કરી કહે-
વામાં આવે છે. પ્રહાવેલાઓ આથી અન્ય દેવને માનતા
નથી. તે દેવ પોતાની નિયામક શક્તિવડે આ લોકોને
નિયમમાં રાખે છે. તે દરેક મનુષ્યમાં રહે છે. તે જ
એક દેવ સર્વ લોકની ઉત્પત્તિ કરે છે, પાલન કરે છે
તથા અન્તે સર્વનો સંહાર કરે છે. ૨

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात ।
सं बाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्यावाग्रूपी जनयन् देव एकः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—તે સર્વના ચક્ષુરૂપ છે, તે સર્વના મુખ-

રૂપ છે, સર્વના ણાહુરૂપ છે, અરે, તે સર્વના પાદરૂપ છે, તે દેવ મનુષ્યને હાથવડે જોડે છે, પક્ષીને પાંખોથી યુક્ત કરે છે. તે જ એક દેવે સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કર્યાં છે. ૩

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च त्रिधाधिपो रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुध्या शुभया संयुनक्तु ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—વિશ્વના અધિપતિ તથા મહર્ષિ એવા રુદ્ર, જેણે દેવોની ઉત્પત્તિ કરી છે તથા તેઓને પ્રભાવ આપ્યો છે તથા જેમણે પ્રથમ હિરણ્યગર્ભને ઉત્પન્ન કર્યાં છે, તે દેવ અમોને શુભ બુદ્ધિ આપો. ૪

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपावकाशिनी । तया नस्तनुवा शान्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ.—હે રુદ્ર ભગવન્ ! આપનું સ્વરૂપ મંગલ કારક તથા આનંદને પમાડનારું છે. વળી આપનું સ્વરૂપ સુખને પ્રકાશ કરનારું છે. હે સુખના આપનાર ! આપના સુખપ્રદ સ્વરૂપવડે અમારી તરફ પર્વતપર રહી કૃપાદ્રિથી જુવો. ૫

यामिषु गिरिशंत हस्ते विभर्ष्यस्तवे । शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ—પર્વતમાં રહી સુખને આપવાવાળા હે રુદ્ર ! દુષ્ટ પ્રાણીને વિશે નાંખવા માટે આપ જે શર પોતાના હાથમાં ધારણ કરો છો, તે મંગલમૂચક થાઓ. હે પાલક ! આપ મનુષ્યની અથવા જગતની હિંસા મા કરો. ૬.

ततः परं ब्रह्मपरं बृहन्तं यथानिकायं सर्वभूतेषु गूढम् । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ईशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—અખિલ વિશ્વના કરતા એક, મહાન્, અનંત, સર્વ પ્રાણીમાત્રમા તેઓના શરીર પ્રમાણે ગૂઢ,

અખિલ વિશ્વમાં બ્યાપી રહેલા એવા નિયામક બ્રહ્મને જે કોઈ ઓળખે છે, તે અમૃતરૂપ થાય છે ૭

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ — અજ્ઞાનથી પર તેજરૂપ જે મહાન્ પુરુષ છે તે પરમાત્માને હું જાણું છું. આ પરમાત્માને જે ઓળખે છે, તે મૃત્યુનું અતિકરણ કરે છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે આ પરમાત્માને ઓળખ્યા સિવાય અન્ય કોઈ પન્થ ઉપાય નથી ૮

यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् यस्मान्नाणीयो न ज्या-
योऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेर्द पूर्ण
पुरुषेण सर्वम् ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ — જે પરમાત્માના કરતાં અન્ય કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ નથી, જેના કરતાં કોઈ પણ સૂક્ષ્મ નથી, જે પરમાત્મા કરતાં કોઈ મોટું નથી, જે અકપાયમાન વૃક્ષની માફક જે એક પરમાત્મા સ્વર્ગમાં રહે છે, તે પુરુષવડે આ સર્વ વિશ્વ બ્યાપ્ત થઈને રહેલ છે. ૯

ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम् । य एतद्विदुरमृतास्ते
भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ — આ પરબ્રહ્મને જેઓ જગતના કારણથી બિન્નરૂપે, રૂપથી તથા ત્રણ પ્રકારના તાપથી રહિત જાણે છે, તેઓ અમૃતરૂપે થાય છે. આ રીતે જેઓ નથી જાણતા, તેઓ હું ખથી મુક્ત થાય છે. ૧૦

સર્વાનનશિરોગ્રીવઃ સર્વભૂતગુહાશયઃ । સર્વવ્યાપી સ
મગવાં સ્તસ્માત્ સર્વગતઃ શિવઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ —આ પરબ્રહ્મ સર્વના અબ્રહ્મ, મસ્તકરૂપ તથા
ગ્રીવારૂપ છે. તે સર્વ આણી માત્રના હૃદયરૂપી ગૃહામાં રહે
છે. તે સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપી રહેલા છે તથા સર્વની
સમૃદ્ધિના દાતા છે. આથી પરમાત્માને સર્વવ્યાપી તથા
શુભના દાતા કરી કહેવામાં આવે છે. ૧૧

મહાન્ પ્રભુર્વે પ્રરુપઃ સત્ત્વર્યૈષ પ્રવર્તકઃ । સુનિર્મલમિમાં
પ્રાપ્તિમીશાનો જ્યોતિરવ્યયઃ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ —આ પરમાત્માને મહાન્, પ્રભુરૂપ, પૂર્ણ-
રૂપ, તથા સર્વનો પ્રવર્તક કરી કહેવામાં આવે છે. આ
પરબ્રહ્મને અતિશય નિર્મળ, આનંદનાનિયામક, જ્યોતિરૂપ
તથા અવિનાશી કરી કહેવામાં આવે છે. ૧૨

અદ્વુષ્ટમાત્રઃ પુરુષોઽન્તરાત્મા સદા જનનાં હૃદયે સન્નિ-
વિષ્ટઃ । હૃદા મન્વીશો મનસાભિકૃત્સો ય પતાદિદુરમૃતાસ્તે ભવ-
ન્તિ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ —આને પૂર્ણ આત્મા-પુરુષરૂપ, અંશુકાના
જેવડા માપવાળા, સર્વના અંતરાત્મારૂપ, તથા દરેક મનુ-
ષ્યના અંત કરણમાં રહેનારા કહેવામાં આવે છે. તેઓને
જ્ઞાનના નિયામક તથા હૃદય અને મને કરી ગૂઢ કહેવામાં
આવે છે. જે કોઈ આ રીતના પરમાત્માને ઓળખે છે, તે
અમૃતરૂપે થાય છે. ૧૩

સહસ્રગ્રીર્ષો પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ । સ ભૂમિં વિ-
શ્વતો વૃત્વાત્પતિષ્ઠદ્વાદ્વુલ્ભ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ —આ પુરુષ હજાર મસ્તકવાળા, હજાર આ-
ર્ષવાળા, તથા હજાર પાદવાળા કહેવામાં આવે છે. તે

જગતની અંદર તથા બહાર સર્વત્ર વ્યાપી રહી નાલિની ઉપર હૃદયમાં દશ આંગળા અધિક રહે છે. ૧૪

પુરુષ એવદન્સર્વ યદ્ભૂતં યચ્ચ ભવ્યમ્ । ઉતામૃતત્વસ્યે-
શાનો યદન્નેનાતિરોહતિ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ —આ પરમાત્મા પુરુષ જે કાંઈ છે તે સર્વના, જે કાંઈ હતું તેના, જે કાંઈ થવાનું છે તેના, અન્નવડે જે કાંઈ વૃદ્ધિ પામે છે તેના તથા જે કાંઈ અમૃતરૂપ છે, તેના નિયામક છે. ૧૫

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્ સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।

સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—દરેક સ્થળે તેના હાથો તથા પગો રહેલા છે, દરેક સ્થળે તેનાં ચક્ષુઓ તથા મુખ રહેલાં છે, દરેક સ્થળે તેના શ્રોત્રો રહેલા છે. તે જગતરૂપ શરીરને વિશે સર્વ ઠેકાણે વ્યાપી રહેલ છે. ૧૬

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયાવિવાર્જિતમ્ ।

સર્વસ્ય પ્રમુમીશાનં સર્વસ્ય શરણં વૃહત્ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણો સાથે પ્રકાશને પામતા એવા તે પરમાત્મા સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. આ પરમાત્મા સર્વના પ્રભુ, સર્વના નિયામક તથા સર્વના મહાન શરણરૂપ છે. ૧૭

ટીકા —સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણો—બાહ્ય ઇન્દ્રિયો તેમજ અંતરિન્દ્રિય મનના ગુણો. બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના ગુણો શબ્દ સ્પર્શાદિ છે તથા અંતરિન્દ્રિય મનના ગુણો સંકલ્પ વિકલ્પાદિ છે.

નવદ્વારે પુરે દેહી હૃસો લેલાયતે વહિઃ ।

વશી સર્વસ્ય લોકસ્ય સ્થાવરસ્ય ચરસ્ય ચ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ —નવદ્વારવાળો દેહી હૃસ (આત્મા) બાહ્ય વસ્તુઓને વિશે ગમન કરે છે. તે સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ જગતને વશ કરે છે. ૧૮

દીકા.—હસ.—હન્તિ અવિદ્યાત્મકમ્ કાર્યમ્ અર્થ—જે અવિદ્યાના કાર્યનો નાશ કરે છે તે અથવા હન્તિ—ગચ્છાતિ અસ્વા-
નમિતિ હસઃ અર્થ—તે પોતાના માર્ગને વિશે ક્રમણુ કરે છે માટે તેને હંસ કહેવામાં આવે છે. નવદારો તે નીચે પ્રમાણે છે.—બે નેત્રનાં છિદ્રો, બે નાસિકાનાં છિદ્રો, બે કાનનાં છિદ્રો, મુખ, ઉપ-
સ્થનું છિદ્ર તથા પાણુ છિદ્ર. આજ રીતનો શ્લોક ભગવદ્ગીતાના પમા અધ્યાયનો ૧૩ મો છે. ૧૮

અપાણિપાદો જવનો ગ્રહીતા પશ્યત્યચક્ષુઃ સ શૃણોત્યર્કણઃ ।
સ વેત્તિ વેદ્યં ન ચ તસ્યાસ્તિ વેત્તા તમાહુરગ્રયં પુરુષં મહાન્તમ્ ૧૯

શબ્દાર્થ.—આ પરમાત્મા હાથ તથા પગથી રહિત છે, છતાં તે દોડે છે તથા સર્વ વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે. આ પરમાત્માને અણુ હોતાં નથી, છતાં તે સર્વ જોઈ શકે છે. તેમને શ્રવણેન્દ્રિયો ન હોવા છતાં તે સર્વ શ્રવણ કરી શકે છે. જે કંઈ જ્ઞાતવ્ય છે તે સર્વને તે જાણે છે. આ પર-
માત્માનો કોઈ પણ વેત્તા નથી. લોકો આ પુરુષને મહાન્ તથા અથ કરી કહે છે. ૧૯

અળોરણીયાન્ મહતો મહીયાનાત્મા ગુહાયાં નિહિતોઽસ્ય જન્તોઃ ।
તમક્રતું પશ્યતિ વીતશોકો ધાતુઃ પ્રસાદાન્પ્રહિમાનમીશમ્ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ.—જે સૂક્ષ્મ છે તે કરતાં આત્મા વધારે સૂક્ષ્મ છે. જે મહાન્ છે તે કરતાં આત્મા વધારે મહાન્ છે. આ આત્મા પ્રાણીની હૃદયરૂપી ગૂહાને વિશે રહેલો છે. જે મનુષ્ય, કર્મથી રહિત મહિમાવાન્ નિયંતાને વિધા-
તાની કૃપાથી જૂવે છે, તે શોકમુક્ત થાય છે. ૨૦

વેદાહમેતમજરં પુરાણં સર્વાત્માનં સર્વગતં વિશ્રુત્વાત્ ।
જન્માનિરંધં પ્રવદન્તિ તસ્ય બ્રહ્મવાદિનો હિ પ્રવદન્તિ નિત્યમ્ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ —અનાશવાન્, પુરાણરૂપ, સર્વના આત્મારૂપ, વ્યાપકપણાના સ્વરૂપથી સર્વને વિશે રહેલા પરબ્રહ્મને હું જાણ્યું છું. બ્રહ્મવેત્તાઓ આ પરમાત્માને જન્મથી રહિત તથા નિત્ય કહે છે. ૨૧

ચતુર્થ અધ્યાય.

પરમાત્મ નિરૂપણ.

य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगात् वर्णाननेकान् निहितार्थो दधाति।
विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नोबुद्धया शुभया संयुनक्तु॥

શબ્દાર્થ—જે પરમાત્મા એક તથા ભતિથી રહિત છે, છતાં અનેક શક્તિઓના યોગે કરી અનેક વસ્તુને તે-ઓની આવશ્યકતા પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરે છે તથા પ્રલય સમયે જે પરમાત્મામા આપું જગત્ લયને પામે છે, તેને દેવ કરી કહેવામાં આવે છે. આવી શક્તિવાળા દેવ અમને સારા પ્રકારની બુદ્ધિ આપે. ૧

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तद्बृ-
हस्पतिस्तद्वा-
सु-
तदेव શુક્રં તદ્રક્ષ્ણ તદાપસ્તત્ પ્રજાપતિઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—તે—બ્રહ્માત્મ સ્વરૂપ અગ્નિરૂપ છે, તે આ-દિત્યરૂપ છે, તે વાયુરૂપ છે, તે ચંદ્રરૂપ છે, તે પ્રકાશ-વાન્ તારાઓરૂપ છે. તે બ્રહ્મારૂપ છે, તે જગત્ રૂપ છે તથા તે પ્રજાપતિરૂપ છે ૨

ટીકા—શ્રી શંકરભગવાન કહે છે કે, બ્રહ્મા શબ્દે કરી દિ-રૂપ ગર્ભને લેવા અર્થાત્ સૂક્ષ્મ શરીરને વ્યાપી રહેલ આત્મા અને પ્રજાપતિ શબ્દે કરી વિરાટ ભગવાન લેવા, અર્થાત્ સ્થૂત શરીરને વ્યાપી રહેલો આત્મા લેવો.

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।

ત્વં જીર્ણો દણ્ડેન વંચસિ ત્વં જાતો ભવસિ વિશ્વતોમુલઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—હે પરમાત્મન ! આપ સ્ત્રીરૂપ છો, આપ મનુષ્યરૂપ છો, આપ કુમારરૂપ છો તથા આપ કુમારી રૂપ છો, પોતાની લાકડી લઈને ચાલતા વૃદ્ધ પુરુષરૂપ

આપ છો, આપ જન્મને પામેલા દેખાઓ છો તથા આપનું મુખ વિદ્યરૂપ-છે. ૩

नीलः पद्मो हरितो लोहिताक्षस्तडिर्द्रुमं ऋतवः समुद्राः ।
अनादिमत्त्वं विभुत्वेन वर्त्तसे यतो जातानि भुवनानि विश्वा ॥४॥

શબ્દાર્થ —આપ કૃષ્ણ વર્ણવાળા પદ્મરૂપ છો, રાતી આંખવાળા લીલા રંગના પદ્મીરૂપ અર્થાત્ શુકરૂપ આપછો, આપ જેના મધ્ય ભાગ વિશે વિદ્યુત રહેલી છે એવા મેઘ રૂપ છો, આપ ઋતુઓરૂપ તથા સમુદ્રોરૂપ છો, આપને જો કે આદિ નથી, છતાં આપ સર્વને વ્યાપીને રહેલા છો. કારણ આપધરીજ આ સર્વ ભુવનોની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. ૪

अजामेकां लोहितशुरुकृष्णां वह्निः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥५॥

શબ્દાર્થ:—જન્મથી રહિત એવો એક આત્મા, પોતાના ભોગને માટે રક્ત, શુકલ તથા કૃષ્ણવર્ણવાળી, જન્મથી રહિત એવી એક માયાની સમીપ જાય છે તથા અનેક પ્રકારની પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરે છે. જન્મથી રહિત એવો અન્ય જીવ ભોગવેલા ભોગવાળી આ માયાને ત્યાગ કરે છે. ૫

ટીકા:—માયાને વિશે પૃથ્વી, અપ તથા તેજના ગુણો અર્થાત્ સર્વ ગુણો રહેલા છે, માટે તેને રક્ત, શુકલ, તથા કૃષ્ણવાળી કહેવામાં આવી છે. જે અજનો અર્થ બકરો કરીએ તો ભાવ બદલાઈ જાય છે. અન્ય જીવ પોતાના ગુણો ઉપદેશને લીધે અવિદ્યાનો ત્યાગ કરે છે અને તેથી તે, માયા તથા તેનો ભોગોમાથી છૂટા થાય છે તથા તે જીવ પરમાત્મારૂપ થાય છે. સાખ્ય દર્શનના મત પ્રમાણે જે વસ્તુઓ જન્મથી રહિત કહેવાય છે—આત્મા અને પ્રકૃતિ. આ આત્મા તથા પ્રકૃતિના સંયોગવડે જન્મતની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા જ્ઞાનની સહાયતાવડે માયામાથી જ્યારે આત્મા છૂટા પડે છે ત્યારે તે છેવટના હેતુને—મોક્ષને પામે છે.

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સત્વાયા સમાનં વૃક્ષં પરિપસ્વજાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વચ્ચનશ્ચન્નયોઽભિચાકશીતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ — સાથે જોડાયેલા તથા સખારૂપ બે પક્ષી-
ઓ-જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એક જ વૃક્ષને-દેહનેવિશે
રહે છે. આ બે પક્ષીઓમાંનું એક પક્ષી-જીવ પીપલાના
વૃક્ષના મધુરફળને અર્થાત્ કર્મના ફળનો ઉપલોભ કરે છે
તથા બીજું પક્ષી-પરમાત્મા સાક્ષીરૂપે અર્થાત્ કર્મનાં ફળને
નહિ લોભવતો તેમા રહે છે. ૬

સમાનિ, વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ ।

જુષ્ટં યદા પડ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ — આ જીવાત્મા પરમાત્માની સાથે એકજ
વૃક્ષને વિશે રહે છે, છતાં જગતના સંબંધને લીધે મોહ
ત્યાગેલો તે જીવ પ્રભુપણના અભાવને લીધે શોકયુક્ત
તથા છે. પણ જ્યારે તે જીવાત્મા સઘળા સામાસિક સં-
બંધથી રહિતરૂપે મહાન્ ઇશ્વરને-પરમાત્માને જુવે, છે
ત્યારે તે જીવાત્માના શોકની નિવૃત્તિ થાય છે ૭

ટીકા — આ જુષ્ટો તથા સાતમો શ્લોક મુડકોપનિષદમા તૃ-
તીય મુડકના ૧ લા તથા બીજા શ્લોકમા આપવામા આવ્યો છે ૭

ઋત્વોઽક્ષરે પરમે વ્યોમન્ યસ્મિન્ દેવા અધિવિશ્વે નિપેદુઃ ।

યસ્તન્ન વેદ કિમૃચા કરિષ્યાતિ ય ઇત્તદ્વિદુસ્ત ઇમે સમાસતે ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ — ઋગ્વેદને વિશે રહેલો અમૃત અક્ષરરૂપ,
પરમ આકાશરૂપ તથા જેને વિશે સર્વ દેવો રહેલા છે
એવા દેવને જે મનુષ્ય જોળખતો નથી તેવા પુરુષને ઋ-
ગ્વેદની ઋચાઓ શા અર્થની છે ? પણ જેઓ આ દેવને
જોળખે છે, તે શ્રેષ્ઠ પદને પ્રાપ્ત થાય છે ૮

છન્દાંસિ યજ્ઞાઃ ક્રત્ત્વો વ્રતાનિ ભૂતં ભવ્યં યચ્ચ વેદા વદન્તિ ।

અસ્માન્માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્ તસ્મિન્થાન્યો માયયા સન્નિરુદ્ધઃ ॥

શબ્દાર્થ:—ઋગ્વેદના છંદો, યજ્ઞો, કૃતુઓ, વ્રતો તથા જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જે કાંઈ વેદો કહે છે તે સર્વ અમૃતરૂપ અક્ષરમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. માયા યુક્ત તે પરમાત્મા વિશ્વની ઉત્પત્તિ કરે છે. આને વિશે ખીજો જીવાત્મા માયાના બંધનથી બંધાયેલો રહે છે. ૯

ટીકા—શ્રી શંકર ભગવાનના મન પ્રમાણે—છંદો, યજ્ઞો, કૃતુઓ, વ્રતો, જૂત, તથા ભવિષ્ય આ સર્વ વેદના વચન પ્રમાણે અમૃતરૂપ અક્ષરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૯

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ।

તસ્યાવયવભૂતૈસ્તુ વ્યાપ્તં સર્વમિદં જગત્ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—માયાને પ્રકૃતિરૂપ જાણવી જોઈએ તથા માયીને (માયાની સાથે જે જોડાયેલ છે તેને) મહેશ્વર રૂપ જાણવા જોઈએ. ખરેખરી રીતે આ આપું જગત્ પરમાત્માના અવયવરૂપ પંચમહા જૂતવડે વ્યાપ્ત છે. ૧૦

ટીકા—વેદાંત તથા સાંખ્યના સિદ્ધાંતને એક કરવા માટે ઉપરનો શ્લોક આપવામાં આવ્યો છે. ૧૦

યો યોનિં યોનિમધિતિષ્ઠત્યેકો યાસ્મિન્નિદં સંચવિચૈતિ સર્વમ્ ।
તગીશાનં વરદં દેવમીડયં નિચાર્યેમાં શાન્તિમત્યન્તમેતિ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—જે એક છતાં પ્રથમ યોનિ તથા અન્ય યોનિના અધિષ્ઠાતારૂપ છે, પ્રલય સમયે આ સર્વ વિશ્વ જેને વિશે લયને પામે છે, ઉત્પત્તિ સમયે લિપ્ત લિપ્ત પ્રકારે જેનામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, જે સર્વના નિયંત્રતા છે, જે મોક્ષરૂપી વરના આપવાવાળા છે તથા જે દેવ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે, તે પરમાત્માને જે કોઈ જોળખે છે તે અત્યન્ત શાન્તિને અર્થાત કૈવલ્ય મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧

ટીકા—સાંખ્ય મત પ્રમાણે પ્રથમ યોનિને માયા કહી કહેવામાં આવે છે. આ માયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓ તે બુદ્ધિ, અહંકાર તથા પાંચ સૂક્ષ્મ જૂતો છે. આત્મા સિવાય આ સર્વ વસ્તુઓ માયાની ઉત્પત્તિઓ કહેવામાં આવે છે. ૧૧

યો દેવાનાં પ્રમવશોદ્ભવશ્ચ વિશ્વાધિપો રુદ્રો મહર્ષિઃ ।

હિરણ્યગર્ભે પશ્યત જાયમાનં સ નો બુદ્ધ્યા શુભયા સંયુનક્તુઃ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થઃ—વિશ્વના અધિપતિ, મહર્ષિ, જે દેવતાને ઉત્પન્ન કરી તેઓને પ્રભાવ આપવાવાળા છે, જેમણે હિરણ્ય ગર્ભના જન્મને જોયો છે તે શ્રી રુદ્ર ભગવાન મને શુભ બુદ્ધિથી યુક્ત કરો. ૧૨

યો દેવાનામધિપો યસ્મિંલ્લોકા અધિષ્ઠિતાઃ ।

ય ઈશેઽસ્ય દ્વિપદશતુષ્પદઃ કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થઃ—જે પરમાત્મા સર્વ દેવોના અધિપતિરૂપ છે, જેમને વિશે સર્વ લોકોના આશ્રય રહેલો છે, તથા જે પરમાત્મા બે પાદવાળાં તથા ચાર પાદવાળાં પ્રાણીઓ પર આધિપત્ય ભોગવે છે, તે દેવની હવિષડે અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. ૧૩

સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મં કલિલસ્ય મધ્યે વિશ્વસ્ય સ્પષ્ટારમનેકરૂપમ્ ।

વિશ્વસ્યૈકં પરિવેષ્ટિતારં જ્ઞાત્વા શિવં શાન્તિમત્યન્તમેતિ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ—જે પરમાત્મા સૂક્ષ્મના કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ છે, જે કાંઈ જડ વસ્તુ છે તેને વિશે જે પરમાત્મા બ્યાપીને રહેલા છે, જે અખિલ વિશ્વના સ્પષ્ટ છે, જે અનેક રૂપવાળા છે, જેઓ વિશ્વને સર્વ તરફથી વિંટી વળીને રહેલા છે, જેઓ કલ્યાણરૂપ છે તેમને જે ક્ષાણ ઓળખે છે તે અત્યંત શાંતિને અર્થાત્ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪

સ એવ કાલે ભુવનસ્ય ગોપ્તા વિશ્વાધિપઃ સર્વભૂતેષુ ગૂઢઃ ।

યસ્મિન્ યુક્તા વ્રહ્મર્ષયો દેવતાશ્ચ તમેવં જ્ઞાત્વા મૃત્યુપાશાંશિઙ્ગનાતિ ॥

શબ્દાર્થ—સ્થિતિ સમયે જે પરમાત્મા આ જગતનું રક્ષણ કરે છે, જેઓ સર્વ ભૂતમાત્રોને વિશે ગૂઢ રહે છે છતાં અખિલ વિશ્વના અધિપતિરૂપ છે, તથા જેને

વિશે પ્રહારાશીઓ અને દેવો મનની ઝેકાશતાવડે જોડાયેલા છે તે શ્રી રુદ્ર ભગવાનને જે કોઈ ઝાળખે છે તે મૃત્યુનાં સર્વ બાંધનોને કાપી નાંખે છે. ૧૫

મૃતાત્ પરં મण्डमिवातिसूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—જેમ ધીને વિશે મહાદેવ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલી હોય છે, તેમ જે પરમાત્મા અત્યંત સૂક્ષ્મ થઈ સર્વ જૂત માત્રાને વિશે ગૂઢ રહેલા છે. જે એક છતાં સર્વ વિશ્રમે વ્યાપીને રહેલા છે, તે દેવને જે કોઈ જાણે છે તે સર્વ બાંધનોમાંથી મુક્ત થાય છે. ૧૬

एष वेदो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिकृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—જે દેવ અખિલ વિશ્વના કરનારા છે, જેને મહાત્મા કરી કહેવામાં આવે છે, જે સર્વ જૂતોના અંતઃકરણને વિશે સર્વદા રહે છે, તે દેવ હૃદય, વિવેક તથા ધ્યાનની સહાયતાવડે વ્યક્ત થાય છે. આ દેવને જે ઝાળખે છે તે અમૃતરૂપ થાય છે. ૧૭

यदाऽतमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः ।
तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—જે સમયે તપ હોતું નથી અર્થાત્ જ્યારે સર્વ અવિધાનો નાશ થયેલો હોય છે, તે સમયે દિવસ કે રાત્રિ કાંઈ પણ રહેતું નથી, તેમજ સત્ કે અસત કાંઈ પણ રહેતું નથી એટલે કે સર્વ પ્રકારની ભિન્નતાઓનો નાશ થયેલો હોય છે. પણ કેવળ એક શિવ-સ્વરૂપ જ રહેલો હોય છે. આ શિવ અવિનાશી રૂપ તથા શ્રી સૂર્ય ભગવાનની સહાયતાવડે ઉપાસવા યોગ્ય છે; જે આ પરમાત્મામાંથી પ્રહારવિદ્યા ઉત્પન્ન થયેલી છે. ૧૮

નૈનમૂર્દ્ધ ન તિર્યઞ્ચં ન મધ્યે પરિજગ્રમત્ ।

ન તસ્ય પ્રતિમા અસ્તિ યસ્ય નામ મહદયશ ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:—ઉપરના સ્થાન વિશે, નીચેના સ્થાન વિશે અથવા વચલા સ્થાનને વિશે કોઈ પણ આ પરમાત્માને જાણી શકવા સમર્થ નથી જે પરમાત્માનું નામ અનંત યશસ્વ છે તેની સાદૃશ્યતા કોઈ પણ વસ્તુની સાથે થઈ શકે એમ નથી ૧૯

ન સનદ્દશે તિષ્ઠતિ રૂપમસ્ય ન ચક્ષુષા પશ્યતિ કશ્ચનૈનમ્ ।

હૃદા હૃદિસ્થં મનસા ય એનમેવં વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ—દર્શન વિષયને વિશે તેનું રૂપ રહેતું નથી, તેમ ચક્ષુષકે તેને કોઈ જોઈ શકતું નથી. શુદ્ધ મન તથા બુદ્ધિની સહાયતાવડે હૃદયાકાશને વિશે રહેલા આ આત્માને જોવા મળે છે, તે અમૃતરૂપે થાય છે. ૨૦

અજાત ઇત્યેવં કશ્ચિદ્ગ્રીહઃ પ્રતિપદ્યતે ।

રદ્ર યત્તે દક્ષિર્ણં મુખ તેન માં પાહિ નિત્યમ્ ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ—‘આ દેવ અજન્મા છે’ એમ વિચારી, સંસારના દુખથી ક્ષુભિત થયેલો કોઈ એક જીવ નીચે પ્રમાણે રતુતિ કરતો જોવામા આવે છે.—હે રુદ્ર ! આપનું કટ્યાણુકારક દક્ષિણ બુખ મારું સર્વદા રક્ષણ કરો. ૨૧

મા નસ્તોકે તનયે મા ન આયુષિ મા નો ગોષુ મા નો અશ્વેષુ રીરિપઃ । વીરાન્ મા નો રુદ્ર મામિતોઽવધીર્દવિષ્મન્તઃ સદમિ ત્વા હવામહે ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ—હે રુદ્ર ભગવન્ ! અમારા પુત્ર પૌત્રાદિ-કોનો નાશ મા કરો અમારા આયુષ્યનો નાશ મા કરો. અમારી ગાયોનો નાશ મા કરો, અમારા અશ્વોનો નાશ મા કરો, શુસ્તાની અદર અમારા વીર પુરુષોનો નાશ મા કરો કારણ હવિષ સહિત અમે આપને સર્વદા જોલાવીએ છીએ ૨૨

પંચમ અધ્યાય.

બ્રહ્મનું સ્વરૂપ.

દ્વે અક્ષરે બ્રહ્મપરે ત્વનન્તે વિદ્યાવિદ્યે નિહિતે યત્ર ગૂઢે ।
ક્ષરં ત્વવિદ્યા હ્રમૃતં તુ વિદ્યા વિદ્યાવિદ્યે ઈશતે યસ્તુ સોઽન્યઃ ॥૧૥

શબ્દાર્થ —અવિનાશી તથા અનંત પરમ બ્રહ્મને વિશે વિદ્યા તેમજ અવિદ્યા ગૂઢ થઈને રહેલાં છે. અવિદ્યા ખરે-ખર નાશવાન છે તથા વિદ્યા ખરેખર નાશથી રહિત છે. જે પરમાત્મા આ વિદ્યા તથા વિદ્યાના નિયામક છે, તે આ બેઉથી ભિન્ન છે. ૧

ટીકા:—બ્રહ્મપરે આનો અર્થ એ થાય કે જે બ્રહ્મથી પર કહેતાં શ્રેષ્ઠ છે અર્થાત્ દ્વિરુપ્ય ગર્ભ, અથવા તેા પરસ્મિન્ બ્રહ્મણિ અર્થાત્ પરમ બ્રહ્મ. ૧

યો યોર્નિ યોનિમધિતિષ્ઠત્યેકો વિશ્વાનિ રૂપાણિ યોનીશ્ચ સર્વાઃ ।
બ્રહ્મં મસૂતં કપિલં યસ્તમગ્રે જ્ઞાનૈર્વિમર્ષિ જાયમાનશ્ચ પश्यેત્ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—આ પરમાત્મા એક છતાં ઉત્પત્તિના દરેક કારણના નિયામક કહેવાય છે. આ પરમાત્માને અનેક રૂપો તથા ઉત્પત્તિના સર્વ કારણો વશ થઈ રહે છે. સૃષ્ટિના આરંભસમયે આ દેવે યોતાના પુત્ર કપિલ ઋષિને જ્ઞાનોથી પૂર્ણ કર્યા હતા તથા જે સમયે તે પુત્રનો જન્મ થયો હતો ત્યારે તેની તરફ તે દેવ પૂર્ણ કૃપાદૃષ્ટિથી જોતા હતા. ૨

ટીકા:—શ્રી શંકર લગવાન આ કપિલમુનિના સંબંધમાં ધણા જૂદા જ પ્રકારે જણાવે છે. એમના માનવા પ્રમાણે આમાં દશવિલા કપિલ સાંખ્ય દર્શનના પ્રવર્તક નહિ, પણ દ્વિરુપ્ય ગર્ભનું અન્ય નામ કપિલ છે. આ સદ્ કરવા કપિલ શબ્દનો અર્થ કપિલ વર્ણ અર્થાત્ કાળરો કે સુવર્ણના સરખો વર્ણ કર્યો છે. આ રીતે તે શબ્દ દ્વિરુપ્યગર્ભને લાગુ પડે છે. ખીજી રીતે પુરાણમાં કપિલનો અર્થ સાંખ્ય શાસ્ત્રના કર્તા થાય છે તથા આ કપિલ મુનિની સ્તુતિ

અર્થે એટલે સૂધી દર્શાવે છે કે તેઓ હિરણ્ય ગર્ભરૂપ હતા. જ્ઞાનોને બહુ વચન આપવાનું કારણ એ કે, સાંખ્ય શાસ્ત્ર પ્રમાણે જ્ઞાનની ચાર જાતો છે.—સદ્ગુણ, જ્ઞાન, સાંસારિક કામનાઓની નિવૃત્તિ તથા અમાનુષિક શક્તિ. જેવી રીતે પિતા પોતાના ગુરુ તરફ કૃપા-દૃષ્ટિથી જુલે, તેમ તે દેવ પોતાના પુત્ર હરિણ્યગર્ભ તરફ કૃપા-દૃષ્ટિથી જોતા હતા.

एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्नास्मिन् क्षेत्रे संहरत्येव देवः ।

भूयः सृष्ट्वा यतयस्तयेव सर्वधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—આ દેવ માયાયુક્ત આ ક્ષેત્રને વિશે-જગતને વિશે મનુષ્ય, પશુપક્ષી આદિરૂપ ઘરેક જાળને ઘણા પ્રકારે ઠરી પાછા પ્રલય સમયે તેનો સંહાર કરે છે. આજ રીતે પૂર્વ સમયે મહર્ષિઓની ઉત્પત્તિ કરીને નિયામક મહાત્મા તે સર્વના પર આધિપત્ય ભોગવે છે. ૩

टीका:—भूजभां पति शब्दपठे भरिचिआदि महर्षिओनेजणुना.

सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक् प्रकाशयन् भ्राजते यदनन्दान् ।

एवं स देवो भगवान् वरेण्यो योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः ॥૪॥

શબ્દાર્થ—જેવી રીતે ઉપર, વચ્ચે તથા નીચે એમ ત્રિશાના સર્વ ભાગોને વ્યક્ત કરતા શ્રી સૂર્ય ભગવાન પૂર્ણપણે પ્રકાશે છે તે જ રીતે ષડ્ ઐશ્વર્ય સંપન્ન તથા શ્રેષ્ઠ એવા પરમાત્મા એક છતાં માયાના અનેક કાર્યોના પર આધિપત્ય ભોગવે છે. ૪

टीका:—योनिस्वभावान्—योनि अर्थात् कारणुनी साथે જે-ઓ સાદસ્યતા ભોગવે છે તે અર્થાત્ પંચ મહાભૂતો જેઓ મૂલ પ્રકૃતિની સાથે સાદસ્યતા ભોગવવાવાળા છે. આનો ભાવ એ છે કે અખિલ જગતના કારણરૂપ પરબ્રહ્મ પોતાની માયા-પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ ભૂતોના પર આધિપત્ય ભોગવે છે.

यच्च स्वमावं पचति विश्वयोनिः पाच्याश्च सर्वान् परिणामयेद्यः ।

सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणाश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः ॥૫॥

શબ્દાર્થ —આ પરમાત્મા દેવ, જે અખિલ જગતના કારણરૂપ કહેવાય છે, તે સર્વ વસ્તુના સ્વભાવને પરિપક્વ દશાને વિશે પહોંચાડે છે. આ પરમાત્મા સર્વ જૂતમાત્રા જેઓ પોતાના કર્મનાં ફળોને લોગવવાને યોગ્ય થયેલાં હોય છે, તેઓને તેઓના યોગ્ય પરિણામને પહોંચાડે છે. આ દેવ એક હોવા છતાં અખિલ વિશ્વના પર આધિપત્ય લોગવે છે. જે શુભો જે જે વસ્તુઓના હોય છે, તેઓને વિશે તે તે શુભો યોજે છે. ૫

તદ્વેદ ગુહ્યોપનિષત્તુ ગૂઢં તદ્વ્રહ્મા વેદવે વ્રહ્મયોનિમ્ ।

યે પૂર્વદેવા ઋપયશ્ચ તદ્વિદુસ્તે તન્મયા અમૃતા વૈ વભૂવુઃ ॥૬॥

શબ્દાર્થ—વેદોને વિશે જેમ ઉપનિષદો ગૂઢ રીતે રહેલા છે, તેમ આ દેવ ઉપનિષદોને વિશે ગૂઢ રહેલા છે. આ દેવને બ્રહ્મા વેદોના કારણરૂપ અથવા હિરણ્યગર્ભના કારણરૂપ જાણે છે. પૂર્વેના દેવો તથા ઋષિઓ જેઓ આ પરમાત્માને ઝાળખતા હતા, તેઓ ખરેખર તેના સ્વરૂપરૂપે અર્થાત્ અમૃતરૂપે થયા હતા. ૬

ગુણાન્વયો યઃ ફલકર્મકર્તા કૃતસ્ય તસ્યૈવ સ ચોપમોક્તા ।

સ વિશ્વરૂપાત્તિગુણસ્ત્રિવર્ત્મા પ્રાણાધિપઃ સચ્ચરતિ સ્વકર્મભિઃ ॥૭॥

શબ્દાર્થ—સત્વાદિ ત્રણ શુભાવડે સુક્ત જીવાત્મા જે ફળને અર્થે કર્મનો કર્તા હોય છે તેજ જીવ આ કર્મોનો ઉપલોકતા હોય છે. અનેક પ્રકારના રૂપોને ધારણ કરતો, સત્વાદિ ત્રણ શુભાવડો, સદૃશુષુ, દુર્ગણ અથવા જ્ઞાન આ ત્રણ માર્ગમાંથી કોઈ પણ માર્ગને ગ્રહણ કરનારો તથા પંચ પ્રાણાદિઓનો આધિપતિ જીવાત્મા પોતાના કર્મને લીધે એક જન્મથી બીજા જન્મને વિશે જેમ અનેક જન્મોમાં બ્રમણ કર્યા કરે છે. ૭

અહુષ્માત્રો રવિતુલ્યરૂપઃ સંકલ્પાદંકારસમન્વિતો યઃ ।

ચુદ્રેગુણેનાત્મગુણેન ચૈવ આરાત્રમાત્રોઽણપરોઽપિ દૃષ્ટઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ—જે પરમાત્મા અગ્રુષ્ઠ જેટલા પ્રમાણવાળા છે. જે પ્રકાશમાં શ્રી સૂર્ય ભગવાન સદૃશ છે, જે સંકલ્પ તથા અહંકારવડે યુક્ત છે તથા જે જીવાત્મા બુદ્ધિના ગુણને લીધે તથા શરીરના ગુણને લીધે પરમાત્માથી ભિન્ન અર્થાત્ અન્યરૂપે જોવામાં આવે છે, તે લમરહાની આરીના અગ્ર ભાગ જેટલા સૂક્ષ્મ છે. ૮

વાઙ્માત્રશતભાગસ્ય શતઘા કલ્પિતસ્ય ચ ।

ભાંગો જીવઃ સ વિજ્ઞેયઃ સ ચાનન્ત્યાય કલ્પ્યતે ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ—શરીરને વિશે રહેલો જીવ એક વાળના અગ્રભાગને સોગણા ભાગ કરીએ તથા તે સોમા ભાગને પાછા સોગણામાં વિભક્ત કરીએ, તેના જેટલો સૂક્ષ્મ છે. આ જીવાત્માને અનંતરૂપે કરી માનવામાં આવે છે. ૯

નૈવ સ્ત્રી ન પુમાનેષ ન ચૈવાડ્યં નપુંસકઃ ।

યદ્યચ્છરીરમાદત્તે તેન તેન સ યુજ્યતે ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ—આ જીવાત્મા સ્ત્રીરૂપ નથી, તે મનુષ્યરૂપ નથી, અથવા નપુંસકરૂપ નથી. જે જે શરીરને તે ધારણ કરે છે, તેને વિશે તે રહે છે. ૧૦

સંકલ્પનસ્પર્શદૃષ્ટિગોહૃદૈર્ગ્રાસાંચુદ્વૃણ્યાત્માવિશુદ્ધજન્મ ।

કર્માનુગાન્યનુક્રમેણ દેહી સ્થાનેષુ રૂપાણ્યભિસંપપદ્યતે ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ—જેવી રીતે અન્ન અને જળના ઉપયોગથી શરીરની વૃદ્ધિ થાય છે તે જ પ્રમાણે દેહી આત્મા સંકલ્પ, સ્પર્શ, દૃષ્ટિ તથા મોહને લીધે પોતાના કર્મને અનુસાર અનેક યોગિનિઓને વિશે અનેક પ્રકારના રૂપોને ધારણ કરે છે. ૧૧.

સ્પૂલાનિ સૂક્ષ્માણિ બહુનિ ચૈવ રૂપાણિ દેહી સ્વગુણૈર્વૃણોતિ ।

ક્રિયાગુણૈરાત્મગુણૈશ્ચ તેષાં સંયોગેતુરપરોડપિ દૃષ્ટઃ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—દેહી આત્મા પોતાના શુષ્ણને લીધે-પોતાના પૂર્વ જન્મના કર્મોથી ઉદ્ભવેલી વાસનાઓને લીધે, અનેક સ્થલ તથા સૂક્ષ્મ રૂપોને ધારણ કરે છે. પોતાના કર્મોના શુષ્ણને લીધે તથા પોતાના શરીરના શુષ્ણને લીધે આ જીવાત્મા ને કે કોઈ પણ પ્રકારની ભિન્નતાથી રહિત છે, છતાં આ રૂપોના સંયોગનું કારણ હોય તેવો ભ્રાસ થાય છે. ૧૨.

अनाद्यनन्तं कद्विलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ—જે પરમાત્મા આદિ તથા અંતથી રહિત છે, જે જડ એવા જગતની મધ્યને વિશે વ્યાપીને રહેલ છે, જે અખિલ વિશ્વના કર્તા છે, અનેક રૂપવાળા છે તથા જે સર્વ વિશ્વને વ્યાપીને રહેલા છે, તેને જે મનુષ્ય ઓળખે છે તે સર્વ બંધનોમાંથી મુક્ત થાય છે. ૧૩.

भावग्राह्यमनीढारूपं भावाभावकरं शिवम् ।

कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ—જે પરમાત્મા વિશુદ્ધ બુદ્ધિની સહાયતાથી જાણી શકાય છે, જે દેહપણના અર્થાત્ જડપણના શુદ્ધથી રહિત છે, જે ભાવ તથા અભાવ (સત્ અને અસત) ના કારણરૂપ છે, જે કલ્યાણ રૂપ છે તથા જે સોળ પ્રકારની કળાની ઉત્પત્તિના કારણ રૂપ છે, તેને જે કોઈ ઓળખે છે, તે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરે છે અર્થાત્ તે ફરી દેહને ધારણ કરતો નથી. ૧૪.

૫૭૭ અધ્યાય.

બ્રહ્મ નિરૂપણ.

સ્વભાવમેકે કવયો વદન્તિ કાલં તથાન્યે પરિમુહ્યમાનાઃ ।

દેવસ્યૈષ મહિમા તુ લોકે યેનેદં ભ્રામ્યતે બ્રહ્મચક્રમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ — મોહ પામવાને લીધે કેટલાક બુદ્ધિમાન પુરુષો વસ્તુના સ્વભાવને વિધના કારણરૂપ માને છે, વળી કેટલાક કાળને કારણરૂપ માને છે. પણ ખરું જોતાં તો પરમાત્માનો મહિમા છે કે જે મહિમાવડે બ્રહ્મત્વ થકે બ્રમણ કર્યા જ કરે છે. ૧

યેનાદૃતં નિત્યમિદં હિ સર્વ જ્ઞઃ કાલકાલો ગુણી સર્વવિદ્યઃ ।

તેનેશિતં કર્મ વિવર્તેતેહ પૃથ્વ્યાપ્યતેજોઽનિકસાનિ ચિન્ત્યમ્ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—તે પરમાત્મા સદા આ સર્વને બ્યાપીને રહેલા છે, તેઓ સર્વ વસ્તુના જ્ઞાતા છે, તે કાળના અધિ-પતિ છે, તે સર્વ પ્રકારના શુભોથી યુક્ત છે, તેઓ ત્રિ-કાળજ્ઞ કહેવાય છે, તથા પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશરૂપ માનવામાં આવતી સૃષ્ટિ કે જેના તેઓ નિ-યામક છે તે વિપરિણામને તેનાવડે પામ્યા કરે છે, અર્થાત્ તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય કાળે કરીને થયા જ કરે છે. ૨.

તત્ કર્મ કૃત્વા વિનિવર્ત્ય ભૂયસ્તત્ત્વસ્ય તત્ત્વેન સપેત્ય યોગમ્ ।
એકેન દ્વાભ્યાં ત્રિભિરષ્ટર્થિર્વા કાલેન ચૈવાત્મગુણૈશ્ચ સૂક્ષ્મૈઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થ—આ જગતની ઉત્પત્તિ કર્યા પછી તથા કર્તા લોકજ્ઞાપણાતા શુભથી નિવૃત્ત થઈ પરમાત્મા, જીવને પ્રકૃતિના તત્ત્વની સાથે જોડે છે. આ તત્ત્વ જે જોડવામાં આવે છે તે તત્ત્વ એક હોય છે, બે હોય છે, ત્રણ હોય છે અથવા આઠ હોય છે. તેમજ જીવનો કામની સાથે

અથવા તો બુદ્ધિના સૂક્ષ્મ શુણ્ણી સાથે સંયોગ કરવામાં આવે છે. ૩.

ટીકા—સાંખ્યના આઠ કારણો આઠ તત્ત્વોરૂપ છે:—જેવા કે સર્વના કારણરૂપ પ્રકૃતિ, બુદ્ધિ, અહંકાર, તથા પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતો. શ્રી શંકર ભગવાન પુરાણનાં વચનનો દાખલો લઈ નીચે પ્રમાણે કહે છે.—સર્વના કારણરૂપ પ્રકૃતિને બદલે મન,—એક તત્ત્વ કે જેની સાથે આત્મા જોડાયલો હોય છે તે પ્રકૃતિ છે, જે તત્ત્વોવડે પ્રકૃતિ તથા સંકલ્પ લેવા તથા ત્રણવડે પ્રકૃતિ, સંકલ્પ તથા અહંકારને બદલુ કરવા ૩.

आरभ्य कर्माणि गुणान्वितानि भावांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः ।
तेषामभावे कृतकर्मनाशः कर्मक्षये याति स तत्त्वतोऽन्यः ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—શુણ્ણવડે સુક્ષ્મ એવાં કર્મોને કર્યા પછી તે કર્મોને તથા તેના સર્વ ભાવોને પરમાત્માને વિશે જે મનુષ્ય યોજે છે, તેનાં કર્મોના નાશ થવાને લીધે પ્રકૃતિના તત્ત્વથી લિન્ન એવી ગતિને તે પામે છે, અર્થાત્ તે બ્રહ્મભાવને પામે છે. કારણ તેનાં કર્મોના ક્ષય થવાથી તેને કર્મોનાં ફળ ભોગવવાનો અવકાશ રહેતો નથી. ૪.

आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलोऽपि दृष्टः ।
तं विश्वरूपं भवभूतमीदृयं देवं स्वाचित्तस्थमुपास्थ पूर्वम् ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—આ પરમાત્મા સર્વના આદિરૂપ છે, જે કારણોને લીધે શરીર આત્મા સાથે જોડાય છે તેના ઉત્પન્નરૂપ પરમાત્મા છે. ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન આ ત્રણ પ્રકારના કાળથી તે ઉત્કૃષ્ટ છે. તે કોઈ પણ કળાથી રહિત છે. જે પરમાત્માનું સ્વરૂપ વિશ્વરૂપ છે, જે સત્ય કારણરૂપ છે તથા જે અંતઃકરણને વિશે રહે છે તે ઉપાસવા યોગ્ય દેવની મનવડે જે ઉપાસના કરે છે, તે બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫.

स वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो यस्यात्पपञ्चः परिवर्ततेऽयम् ।
धर्मावहं पापनुदं भवेच्च ज्ञात्वात्मस्यममृतं विश्वधाम ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—જે પરમાત્મા જગતરૂપી વૃક્ષ તથા કાળના રૂપોથી ઉત્કૃષ્ટ છે, જે કાળ તથા વૃક્ષથી ભિન્નરૂપ છે, જેના આશ્રયને લીધે આ આપ્તુ' વિશ્વ પરિણામને પામ્યા કરે છે, અર્થાત્ ઉત્પત્તિ થયા પછી સ્થિતિ તથા લય અને લયમાંથી પાછી ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે ક્રમ સાધ્યા કરે છે, જે ધર્મના પ્રવર્તક તથા પાપના નાશકર્તા છે, જે આત્માને વિશે રહેલા અનેક પ્રકારના વૈભવના અધિપતિ છે તથા જે પરમાત્મા અમૃતરૂપ છે, તેને જે કોઈ જાણે છે તે બ્રહ્મ ભાવને પામે છે. ૬.

તપીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં તં દેવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્ ।

પતિં પતીનાં પરમં પરસ્તાત્ વિદામ દેવં ભુવનેશમીદયમ્ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ—સર્વ નિયંતાઓના પણ મહાન્ નિયંતા, સર્વ દેવતાઓના પરમ દૈવતરૂપ, સર્વ પતિઓના પતિ રૂપ, જે કોઈ મહાન્ છે તે કરતાં પણ મહાન્રૂપ, સ્વયં પ્રકાશરૂપ, તથા સર્વ ભુવનોના નિયંતારૂપ આ પરમાત્માને અમે જાણીએ છીએ. ૭.

ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિદ્યતે ન તત્ સમશ્ચાભ્યધિકથ દૃશ્યતે ।
પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનચલક્રિયા ચા ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ—તે કોઈ પણ કાર્યરૂપ અથવા કારણરૂપ હોતા નથી. તેના સરખું અથવા તે તેનાથી અધિક કોઈ પણ જોવામા આવતું નથી. આ પરમાત્માની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ વિવિધ પ્રકારની કહેવામાં આવે છે. વિવિધ કહેવાતું કારણ એ કે, તે શક્તિ તેને આશ્રયીને રહેલી છે તથા તે શક્તિ તેના જ્ઞાન તથા જાળ પ્રમાણે પ્રવર્તે છે. ૮.

ટીકા:—અહીં કાર્ય શબ્દવડે શરીર લેતું તથા કારણ શબ્દે કરી ઇન્દ્રિયને લેતી ૮.

ન તસ્ય કશ્ચિત્ પતિરસ્તિ લોકે ન ચેશિતા નૈવ ચ તસ્ય લિङ્ગમ્ ।
સ કારણં કરણાધિપાધિપો ન ચાસ્ય કશ્ચિજ્જનિતા નચાધિપઃ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:—આ લોકને વિશે તેના કાંઈ પણ અધિ-
પતિ રૂપે નથી, તેમના કાંઈ પણ નિયામક નથી, અથવા
તો તેમનું કાંઈ કારણ રૂપ હોતું નથી. તે પોતેજ સર્વના
કારણરૂપ તથા કારણના અધિપતિના પણ અધિપતિરૂપ
છે. આ પરમાત્માનો કાંઈ ઉત્પાદક નથી તથા તેમના
કાંઈ પણ પાલનકર્તા પણ નથી. ૯.

ટીકા:—મૂળમાં કારણરૂપને જદલે સિંગ એવો શબ્દ છે, તેનો
અર્થ એ થાય છે કે, જે ચિન્હના યોગે કરી તેનું અસ્તિત્વ જણાઈ
શકાય છે તે અર્થાત્ કારણરૂપ. ૯.

यस्तूर्णनाम इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः ।

देव एकः स्वमावृणोति स नो दधातु ब्रह्माव्ययम् ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—જેવી રીતે ઠરેણીઓ સ્વાભાવિક રીતે
કારણરૂપ પોતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા તંતુઓથી વેદિત
થઈને રહે છે, તેમ પરમાત્મા પ્રધાનરૂપી માયાથી ઉત્પન્ન
થયેલા નામ રૂપાત્મક જગતરૂપી તંતુઓથી વેદિત થઈ
રહે છે. આ રીતના પરમાત્મા મને બ્રહ્માભાવને યમાડો. ૧૦.

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—આ એક દેવ સર્વ આણી માત્રેને વિશે
ગૂઢ થઈને રહેલા છે. તેઓ સર્વ વસ્તુને વ્યાપી રહેલા
છે. તેઓ સર્વ આણી માત્રના અંતરાત્મારૂપ છે. તેઓ
સર્વ કર્મોના નિયામક છે. તેઓ સર્વ આણી માત્રને વિશે
નિવાસ કરી રહેલા છે. તેઓ સાક્ષીરૂપ છે. તેઓ ચેતન
રૂપ છે તથા તેઓ શુણ્ણથી રહિત છે. ૧૧.

ટીકા:—કાંઈ પણ વિશેષ વિચારથી રહિત ધારતું, તે ચેતન-
રૂપ કહેવાય છે. ૧૧.

एको वशी निष्कषाणां बहुनामेकं बीजं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्य येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शान्तं नेतरेषाम् ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ —અનેક આત્માઓ જેઓ ક્રિયાથી રહિત છે, તેઓને આ પરમાત્મા એક છતાં વશને કરવાવાળા છે. આ દેવ એક જીવને અનેક પ્રકારે કરે છે. જે વિવેકી પુરુષો પોતાના દેહને વિશે રહેલા આ પરમાત્માને જૂએ છે તે શાશ્વત સુખને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ અન્ય પુરુષોને શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૨.

નિત્યો નિત્યાનાં ચેતનશ્વેતનાનામેકો વહુનાં યો વિદધાતિ કામાન્ના
તત્ કારણં સાંખ્યયોગાધિગમ્યં જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાપૈઃ॥૧૩

શબ્દાર્થ:—જે કંઈ નિત્ય છે તે સર્વને વિશે તે પરમાત્મા નિત્ય છે. જે કંઈ ચેતનયુક્ત જીવો છે તેને વિશે પરમાત્મા ચેતનરૂપ છે. આ દેવ એક છતાં સર્વ પ્રાણી માત્રની કામનાઓને પુરી પાડે છે સાંખ્ય તથા યોગે કરી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય કારણરૂપ આ પરબ્રહ્મને જે જાણે છે, તે સર્વ બંધનોથી મુક્ત થાય છે. ૧૩.

ટીકા:—આત્મા નિત્ય કહેવાય છે, એટલે સર્વ આત્માઓમાં પરમાત્મા મુખ્ય નિત્ય રૂપ છે આ પ્રમાણેનો અહીં જ સાંખ્યનો સિદ્ધાંત મૂકવામાં આવ્યો છે તે વેદાન્તથી જૂદો પડે છે શ્રી યકર ભગવાન્ આ બામતનુ સમાધાન નીચે પ્રમાણે કરે છે—પરમાત્માની નિત્યતાને લીધે આત્માઓ નિત્ય કહેવામાં આવે છે. ૧૩.

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકં નેમા વિશ્રુતો ભન્તિ કુતોડયમાગ્નિઃ
તમેવ ભાન્તમનુમાતિ સર્વ્વમ્ તસ્ય ભાસા સર્વ્વાવિદં વિભાતિ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ —શ્રી સૂર્ય ભગવાનનો પ્રકાશ આ બ્રહ્મને વિશે હોતો નથી. ચંદ્રને વિશે તેમ જ તારાઓને વિશે હોતો નથી. વિદ્યુતનો પ્રકાશ પણ આ બ્રહ્મને વિશે હોતો નથી, તો પછી આ પાર્થિવ અગ્નિનો પ્રકાશ તો તેને વિશે ક્યાંથી જ હોય ? જ્યારે આ બ્રહ્મ પ્રકાશને પામે છે ત્યારે તેની સહાયતાથી સૂર્ય ચંદ્રાદિ સર્વ ગ્રહો પ્રકાશે છે. આ ચરબ્રહ્મના પ્રકાશને લીધે જ સર્વ જગત્ પ્રકાશને પામેલ છે.

ટીકા:—આ પ્રમાણેનો શ્લોક કઠોપનિષદના ૫ મી વક્ષીના ૧૫ માં શ્લોક વિશે છે. તેમ જ મુંડકોપનિષદના ૨૯મુંડકના ૧૦ માં શ્લોકવિશે પણ આવો જ ભાવ રહેલો છે. ૧૪.

एको हृत्सो भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले सन्निविष्टः ।
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—આ ભુવનના મધ્યને વિશે તે જ એક કે-
વળ હંસરૂપ છે. આ હંસ અગ્નિરૂપ છે, જેણે જળને
વિશે પ્રવેશ કીધો છે. આ હંસરૂપી આત્માને ઝાળખવાથી
મનુષ્ય મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરી શકે છે. મનુષ્યને હેવટનો
ઉંચ પ્રાપ્ત કરવા આનાથી અન્ય કોઈ પણ માર્ગ નથી. ૧૫

ટીકા:—હંસનો અર્થ અવિદ્યાનો નાશ કરનાર એવો થાય છે. જેમ
અગ્નિ સર્વ કાઢતો નાશ કરે છે તેમ અવિદ્યાનો નાશ કરવાથી
આત્માને અગ્નિરૂપ કહેવામાં આવ્યો છે તથા તે હૃદયને વિશે પ્ર-
વેશ કરીને રહેલો છે, માટે તે અગ્નિરૂપી હંસજળને વિશે પ્રવેશ
કર્યો છે એમ કહેવાય છે. ૧૫.

स विश्वकृद्भिर्विदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद् यः ।
प्रधानक्षेत्रज्ञपातिर्गुणेशः सत्सारमोक्षस्थितिचन्द्हेतुः ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—આ પરમાત્મા વિશ્વની ઉત્પત્તિ કરવા-
વાળા છે, તે અખિલ વિશ્વના જ્ઞાતા છે, તે સર્વના આ-
ત્મારૂપ છે, તે સર્વના કારણરૂપ છે, તેઓ કાળના કર્તા
કહેવાય છે, તે પૂર્ણપણાના સર્વ ગુણોથી યુક્ત છે, તે
પ્રધાન-મૂળ પ્રકૃતિના તથા ક્ષેત્રજ-જ્ઞેયોના પતિરૂપ છે,
સર્વાદિ ગુણોના તે નિયામક છે, તથા તેઓ સંસારને
વિશે મોક્ષ, સ્થિતિ અને બંધનના આપવાવાળા છે. ૧૬.

स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थो ज्ञः सर्वगो भुवनस्यास्य गोप्ता ।
य ईशेऽस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यते ईशनाय ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—આ પરમાત્મા તન્મય અર્થાત્ જગત્ રૂપ
છે, અમૃતરૂપ છે, તે નિયામકપણાના સ્વરૂપને વિશે રહે
છે, તે સર્વજ્ઞ છે, સર્વત્ર વ્યાપક છે તથા આ જગતનાં

પાલક છે. તે સર્વદા આ જગતને નિયમમાં રાખે છે. જગતના નિયમપણાને માટે તેનાથી અન્ય કોઈ પણ કારણ નથી. ૧૭.

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
त९ ह देवमात्मबुद्धिमकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

શબ્દાર્થ—બ્રહ્મણી ઈચ્છાવાળા મારે પરમાત્માને શરણે જવું જોઈએ. આ પરમાત્મા પોતાની વિદ્યાના પ્રકાશવાળા છે એણે સૃષ્ટિના આરંભ વખતે બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરી તેઓને વેદો આપ્યા છે. ૧૮.

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम् ।

अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થ—આ દેવ કોઈ પણ પ્રકારની કળાઓથી રહિત છે, તેઓ કર્મથી રહિત છે, તેઓ શાંતરૂપ છે, તેઓ કોઈ પણ રીતના ભેદોથી રહિત છે, તેને કોઈપણ રીતના આસંગનો લેખ થતો નથી, તે અમૃતની પ્રાપ્તિ થવાના મુખ્ય સેતુરૂપ છે. વળી આ દેવ કાંઈ બળી રહ્યા પછી જેમ અગ્નિ પ્રકાશમાન હોય છે તેના સરખા તેઓ પ્રકાશે છે. ૧૯.

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ २० ॥

શબ્દાર્થ—જ્યારે મનુષ્યો અર્ધની માફક નિરાકાર આકાશને વીંટશે ત્યારે દેવના જ્ઞાન વિશે તેઓના દુખનો અંત આવશે. અર્થાત્ આકાશને નિરવયવ હોવાથી તેને વીંટવું અશક્ય છે તેમ બ્રહ્મજ્ઞાન વિના દુખનો અંત આવવો અશક્ય છે. ૨૦.

तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वनरोऽयं विद्वान् ।

अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्पृष्टपिसङ्कुष्टम् ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ.—ચોતાના તપનાં પ્રભાવવડે તથા પરમાત્માની કૃપાવડે પ્રદ્યવેત્તા શ્વેતાશ્વતર મુનિ, ચાર આશ્રમો માંહેલાં જેઓ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા છે તેઓને, સર્વ ઋષિ સમૂહોથી સમ્યક્ પ્રકારે ઉપાસવા યોગ્ય પરમ પવિત્ર પ્રદ્ય સંબંધીનું આ રીતે વ્યાખ્યાન કરતા હતા. ૨૧.

વેદાન્તે પરમં ગુહ્યં પુરાકલ્પે મત્તોદિતમ્ ।

નામશાંતાય દાતવ્યં નાપુત્રાવાશિષ્ઠાય વા પુનઃ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ—વેદાન્તને વિશે અતિશય ગૂઢ તત્ત્વ, જેને કદપના આરંભ થાય તે હિરણ્યગર્ભાદિને ઉપદેશ કરાયેલો તેનો ઉપદેશ મન તથા ઇન્દ્રિયો જેને વશ નથી એવા પુત્ર અથવા શિષ્યને કરવો નહિ. ૨૨.

યસ્ય દેવે પરા ભક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ । તસ્યૈતે કથિતા દ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ । પ્રકાશન્તે મહાત્મન ઇતિ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ—જેની પરમાત્માને વિશે ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ થઇ હોય છે તથા જેવી પરમાત્માને વિશે દૃઢ ભક્તિ છે તેવી જ ગુરુને વિશે જેની દૃઢ ભક્તિ છે તેવા મહાત્મા પુરુષને અર્થે આ ઉપનિષદને વિશે રહેલા ગૂઢ અર્થો પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે, મહાત્માને અર્થે આ અર્થો પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે.

ૐ સદનાવતુ સઙ્ગૌ મુનક્તુ સહ વરિય કરવાવૈ ॥
તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિપાવૈ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

૧ બ્રહ્મચિંદુ ઉપનિષદ.

આત્માનું સ્વરૂપ.

મન જે પ્રકારનું છે.-શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ. કામના યુક્ત મનને અશુદ્ધ કહેવામાં આવે છે તથા કામનાથી રહિત મનને શુદ્ધ કહેવામાં આવે છે. (૧) મનુષ્યના બધા અને મોક્ષનું કારણ મન છે. જો મન વિષયાસક્ત હોય છે તો બંધનને પામે પણ વિષયવૃત્તિથી રહિત જો મન થાય છે, તો તે મુક્ત થાય છે (૨) મન જે વિષયથી રહિત હોય તો મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે મુક્તિની ઇચ્છાવાળાએ મનને સર્વદા વિજયથી રહિત કરવું (૩) વિષયાસંગથી છૂટું પડેલું હૃદયમાં રહેલું મન જ્યારે હિંમનીભાવને પામે છે અર્થાત્ બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાવાળું થાય છે ત્યારે તે પરમ પદને પામે છે. (૪)

જ્યાં સૂધી હૃદયમાં રહેલી કામનાનો ક્ષય થાય ત્યાં સૂધી તેનો નિરોધ કરવો. આ જ જ્ઞાન તથા મોક્ષ છે. આથી અન્ય કવળ પ્રયત્નના વિસ્તાર કરવારૂપે છે. (૫) ૧ (અશુદ્ધ મનને) બ્રહ્મ ચિન્ત્ય (ચિંતન થઈ શકે એવો, નથી, પણ (શુદ્ધ મનને) બ્રહ્મ અચિન્ત્ય નથી આથી બ્રહ્મ અચિન્ત્ય છતાં ચિન્ત્ય કહેવાય છે (આ રીતે અચિન્ત્ય એવા આત્માનું જ્યારે ચિંતન કરવામાં આવે છે ત્યારે) સર્વ પક્ષપાતથી રહિત એવા બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૬) યોગના પ્રથમ સ્વર સાથે (સગુણ બ્રહ્મની સાથે) યોજના કરવી, ત્યાર પછી અસ્વરની (નિર્ગુણ બ્રહ્મની) ધારણા કરવી. કારણ નિર્ગુણ ભાવનાથી જ ભાવ (પરમાર્થ વસ્તુ) અભાવરૂપે (અસત્યરૂપે થતી નથી. (૭) આ બ્રહ્મ સર્વ પ્રકારની કળાથી રહિત, ક્રોધ પણ રીતના વિકલ્પથી રહિત તથા માયાથી રહિત છે, આ રીતના બ્રહ્મરૂપે હું ખોતે જ છું, એ રીતના જ્ઞાનની જ્યારે પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે જ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ થયેલી કહેવાય છે. (૮) બ્રહ્મમાં કોઈ રીતનો વિકલ્પ નથી. તે અંત રહિત છે. તેને વિશે હેતુ દષ્ટાંત ભાવ (કારણ કાર્ય ભાવ) હોતો નથી. તે કોઈ પણ રીતના પ્રમાણથી રહિત છે. તેની પૂર્વે કોઈ હેતુ નથી. આવા પરમ શિવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા પછી, (૯) તેને કોઈ પ્રકારનું બંધન રહેતું નથી. તેનામાં ઉત્પત્તિ ભાવ રહેતો નથી, તેને કોઈ વંધ હોતું નથી, તેને કોઈ શાસનરૂપે હોતું નથી, તેને મુક્તિની ઇચ્છા હોતી નથી તથા મુક્તિભાવ પણ હોતો નથી. આ રીતની સ્થિતિ પરમાર્થ ભાવને પામેલાની હોય છે. (૧૦) ૨

જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ આ ત્રણે અવસ્થામાં એક જ આત્મા છે, એમ માનવું. આ ત્રણે અવસ્થાઓનું અતિક્રમણ કરતાં આત્માનો પુનર્જન્મ ભાવ હોતો નથી. ૧૧ કારણ કે એક જ બ્રહ્માત્મા દરેક પ્રાણીમાં રહે છે. આત્મા એક હોવા છતાં (દેહાદિની હિપાધિને લીધે) જેમ જળના જૂદા જૂદા કુંડામાં જૂદું જૂદું એક જ ચક્રનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તેમ અનેક પ્રકારનો જોવામાં આવે છે. (૧૨) જ્યારે ધટનો નાશ થાય છે સારે તેમાં રહેલા આકાશનો મહાકાશમાં લય થાય છે પણ તેમાં રહેલ આકાશનો નાશ થતો નથી, તેમ દેહનો નાશ છે પણ જીવનો નાશ નથી. (૧૩)

દેહનો નાશ થવે ધટની માફક જીવ અનેક પ્રકારના દેહોને વારવાર ધારણ કરે છે. દેહ કે જેનો નાશ થાય છે તે કશું જાણતો નથી, પણ આત્મા જે નિત્ય છે તે સર્વ જાણે છે. (૧૪) જીવ જ્યાં સૂઝી શબ્દરૂપી માયાથી આવૃત્ત છે ત્યાં સૂઝી તે હૃદયાકાશમાં સ્થિતિ કરે છે, પણ અજ્ઞાનને નાશ થવે સર્વ એક રૂપે છે, એમ તે જૂવે છે. (૧૫) દેહાદિનો નાશ થવા છતાં જેનો નાશ થતો નથી, તે શબ્દાક્ષર પરબ્રહ્મ છે. જે અધિકારી આત્માનું શ્રેય ઇચ્છતો હોય, તે અધિકારીએ આ અક્ષર બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું. (૧૬) શબ્દબ્રહ્મ તથા પરબ્રહ્મ (પરા વિદ્યા તથા અપરા વિદ્યા) આમ બે પ્રકારની વિદ્યાઓ જાણવી જે અક્ષર બ્રહ્મમાં કુસળ હોય છે, તેને બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ થાય છે (૧૬) બુદ્ધિમાને અથનો અભ્યાસ કરી જેમ ધાન્યની ઇચ્છા વાળો છોતરનો ત્યાગ કરે છે તેમ જ્ઞાન વિજ્ઞાનના તત્ત્વને જાણ્યા પછી સર્વ અથનો ત્યાગ કરવો. (૧૮) જેમ અનેક વર્ણવાળી ગાયો હોવા છતાં તેમાં રહેલું દૂધ એક જ વર્ણવાળું અર્થાત્ શ્વેતજ હોય છે, તેમ જ્ઞાનાત્મા દૂધની માફક એકજ વર્ણવાળો છે. જોદ તો જેમ ગાયોમાં રહેલો તેમ દેહમાં રહેલો છે. (૧૯) જેમ દૂધમાં ઘી અદશ્યરૂપે રહેલ હોય છે તેમ સર્વ ભૂત માત્રોમાં વિજ્ઞાનાત્મા રહેલો છે. આ વિજ્ઞાનાત્માનું મનરૂપી રવૈવડે મંથન કરવું. (૨૦) આ રવૈને જ્ઞાનરૂપી નેતરાં જોડવાં. ત્યાર પછી તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા માખણનું ઘી બનાવવા (યોગરૂપ) અગ્નિ પર મૂકવું. આ પ્રમાણે કરવાથી સર્વ કળાથી રહિત, શુદ્ધ તથા શાંત બ્રહ્મ હું પોતે જ છું, એમ સ્મૃતિ થાય છે. (૨૧) સર્વ પ્રાણીમાં જેનો વાસ છે તથા સર્વપર અનુમદ કરી જે આત્મા પ્રાણી માત્રમાં રહેલો છે તેજ આત્મા, હે વાસુદેવ ! હું પોતે જ છું. હે વાસુદેવ ! તેજ આત્મા હું પોતે જ છું (૨૨) ૪

(૨) કૈવલ્ય ઉપનિષદ.

બ્રહ્મા તથા આશ્વલાયનનો સંવાદ.

આશ્વલાયન નામના મુનિ ભગવાન બ્રહ્મા પાસે આવી કહેવા લાગ્યા; " હે ભગવન! શ્રેષ્ઠ, સત્પુરુષોએ સેવવા યોગ્ય તથા ગુપ્ત બ્રહ્મવિદ્યાનો મને ઉપદેશ કરો, કે જેથી હાંખા વખતથી થયેલાં અનેક પાપોનો નાશ કરી, પરથી પર એવા પુરુષ બ્રહ્મને મનુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. " (૧) ત્યારે પિતામહ બ્રહ્મા કહેવા લાગ્યા; " શ્રદ્ધા, ભક્તિ તથા ધ્યાનવડે આ બ્રહ્મવિદ્યા તું જાણુ. કર્મવડે, પ્રભવડે તેમ જ ધનવડે આ બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ કેવળ ત્યાગથી અમૃતરૂપ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે. (૨) આત્માવડે હૃદયપાકશર્મા રહેલું સ્વર્ગ પ્રકાશે છે, કે જે સ્વર્ગમાં મુનિઓ પ્રવેશ કરે છે આ મુનિઓ વેદાન્તના વિજ્ઞાનવડે કાષ્ઠપથ રીતની શંકાથી રહિત થાય છે. તે જ પ્રમાણે સંન્યાસ યોગ વડે તેઓ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થાય છે. (૩) વિશુદ્ધ આત્માવાળા આ સર્વે યતિઓ દેહ બાવમાંથી મુક્ત થવા પછી બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. મનુષ્યે એકાંત સ્થળમાં સરખા આસન પર બેસવું, પોતે ધવિત્ર થવું તથા તેણે ગ્રીવા, મસ્તક તથા શરીરને એક સરખી રીતે શાખવું. (૪) ત્યાર પછી સંન્યસ્તાશ્રમને વિશે રહેલા એવા તેણે પોતાની સર્વ ઈન્દ્રિયોનું દમન કરવું તથા ભક્તિયુક્ત યર્ધ પોતાના ગુરૂને પ્રણામ કરવા પછી વિરજ, વિશુદ્ધ તથા સુખ દુઃખાદિથી રહિત હૃદયમાં કમળરૂપે રહેલા આત્માનું ચિતન કરવું. (૫)

આ આત્માનું સ્વરૂપ અચિન્ત્ય છે, અવ્યક્ત છે, અનંતરૂપ-વાળું છે, શિવરૂપ છે, પ્રશાન્ત છે, અમૃતરૂપ છે, બ્રહ્મયોનિરૂપ છે, તે આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત છે, એક છે, સર્વત્ર વ્યાપક છે, ચિદાનંદરૂપે છે, કોઈ પણ રીતના રૂપથી રહિત છે તથા અદ્ભુત છે. (૬) હિમા સહાય છે જેને એવા, પ્રભુરૂપ, ત્રણ લોચન-વાળા નીલકંઠવાળા, પ્રશાંત એવા પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરીને મુનિ, પ્રાણી માત્રના કારણરૂપ, સર્વના દ્રષ્ટારૂપ તથા અજ્ઞાનથી લિન્ન એવા બ્રહ્મને પામે છે. (૭) આ પરમાત્મા જ બ્રહ્મા છે, તે જ શિવ છે, તે જ ઈન્દ્રરૂપ છે, તે જ અક્ષર છે, તે જ પરમ છે, તે જ સ્વયં-પ્રકાશ છે, તે જ વિષ્ણુ (સર્વત્ર વ્યાપક) છે, તે જ પ્રાણરૂપ, કાળ-

રૂપે, અગ્નિરૂપે તથા ચંદ્રમારૂપે છે. (૮) તે જ સર્વરૂપે તથા ભૂત, જીવિષ્ઠ અને વર્તમાનરૂપે તથા સનાતનરૂપે છે. આવા પરમાત્માનું જ્ઞાન જોને થાય છે, તે મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરે છે. આ સિવાય અન્ય કોઈ પણ મુક્તિનો માર્ગ નથી. (૯) સર્વ ભૂતમાત્રને વિશે આત્મા રહેલો છે તથા મારા આત્મામાં જ સર્વ ભૂતો રહેલાં છે એમ જે જાણે છે, તેને પરમ જ્ઞાનલાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, બીજા કોઈ અન્ય કારણથી થતી નથી. (૧૦) પોતાના આત્માને અરણીરૂપે કરી તથા પ્રણવરૂપ ઉદ્ધારને નીચેની અરણી કરી જ્ઞાનાગ્નિને મથન દડ કરી મથન કરવાથી વિવેકી સર્વ પાપનું દહન કરે છે. (૧૧)

માયાવડે મુગ્ધ બનેલો (જીવ જાવને પ્રાપ્ત થયેલો) તે જ આત્મા શરીરને મેળવી સર્વ કરે છે. તે જ આત્મા સ્ત્રી, અન્નપાન આદિ અનેક પ્રકારના ભોગો મેળવી જાગૃતાવસ્થામાં તૃપ્તિને પામે છે. (૧૨)

તે જ જીવ સ્વપ્નાવસ્થામાં પોતાની માયાવડે કલ્પેલા જીવલોકમાં સુખદુઃખનો ભોક્તા બને છે. તેમ જ સુષુપ્તાવસ્થામાં તમથી પરાભવ પામેલો તે જ જીવ સર્વ ઇન્દ્રિયોનો લયથવાથી સુષુપ્ત પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૩) વળી પૂર્વ જન્મના કીધેલા કર્મના યોગે જાગૃત જાવને પામેલો તે જ જીવ સુષુપ્તિ જાવને પામે છે. જીવ આ રીતે ત્રણ પુરને વિશે અર્થાત્ ત્રણ અવસ્થાઓને વિશે કીડા કરતો હોવાથી સર્વ વિચિત્ર જાવ ઉત્પન્ન થયો છે. (૧૪) આ જીવાત્મા સર્વના આધારરૂપ, જ્ઞાનરૂપ, તથા અખંડ જ્ઞાનરૂપ છે તથા આ આત્મામાં ત્રણે પ્રકારની અવસ્થાઓ લય પામે છે. આજ આત્મામાંથી પ્રાણ મન, સર્વ ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, જ્યોતિ, જળ તથા વિશ્વને ધારણ કરવાવાળી પૃથ્વી સર્વ ઉત્પન્ન થયાં છે. (૧૫) જે પરબ્રહ્મ સર્વાત્મારૂપે, વિશ્વના કારણરૂપે તથા મહત્ત્વરૂપ છે, તે જ પરમાત્મા સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ, નિત્ય, સત્વરૂપ તથા ત્વરૂપે (જીવરૂપે) છે. (૧૬)

* યજ્ઞમાં અરણીના કાઠનું મંથન કરી અગ્નિ કાઢવામાં આવે છે તથા તે જ અગ્નિ યજ્ઞમાં કામ આવે છે. એક અરણીનું લાકડું ઉપર રાખે છે તથા એક નીચે રાખે છે. વચમાં એક દંડ હોય છે. આ પ્રમાણે દંડના ધર્પણવડે જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે યજ્ઞકાર્યમાં લેવામાં આવે છે.

જે બ્રહ્મ જાગત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ આદિ પ્રપંચનો પ્રકાશ કરે છે તેજ બ્રહ્મ હું, પોતે છું, એ પ્રકારના જ્ઞાનને પામી મુનિ સર્વ પ્રકારના બંધનથી મુક્ત થાય છે. (૧૭)

ત્રણે અવસ્થામાં આ આત્મા ભોક્તા, ભોગ્ય તથા ભોગરૂપે બનવા છતાં સર્વથી વિલક્ષણ છે. તે સાક્ષીરૂપે, ચિન્માત્રરૂપે, નિત્ય-રૂપે, શિવરૂપે તથા હુંરૂપે છે. (૧૮) આરામાંથી સર્વનો પ્રભવ થયો છે, આરામાં જ સર્વની સ્થિતિ છે તથા આરામાં જ સર્વનો લય થાય છે. આ અદ્વય બ્રહ્મરૂપ હું પોતેજ છું. (૧૯)

હુંજ અણુથી પણ અણુ છું. તેજ રીતે મહાનરૂપે પણ હુંજ છું, વિચિત્ર વિશ્વરૂપ પણ હુંજ છું, હુંજ પુરાતન, પુરૂષરૂપ, ઇશ્વરરૂપ, દિવ્યરૂપ તથા શિવરૂપે છું. (૨૦) હાથ પગથી રહિત એવા આત્મારૂપ હુંજ છું, અચિંત્ય શક્તિવાળો પણ હુંજ છું, હુંજ ચતુર્થી રહિત છતાં જોઈ છું તથા કર્ણથી રહિત છતાં હુંજ સાંભળું છું. વિવિક્ત રૂપવાળો હુંજ જ્ઞાનરૂપે છું. પણ મારો ઠાણ વેત્તા નથી, વળી હુંજ ચિત્ત રૂપ તથા નિત્યરૂપ છું. (૨૧) અનેક વેદો વડે જાણવા યોગ્ય હુંજ છું, વેદાંતનો કરનાર તથા વેદ જાણનાર પણ હુંજ છું, મને પુરુષ તથા પાપ નથી, મારો નાશ નથી, જન્મ નથી તેમ દેહ, ઇન્દ્રિય તથા ભુક્તિ પણ નથી. (૨૨) હું ભૂમિરૂપ નથી, હું વદ્ધનિ નથી, હું જળ નથી, હું વાયુ નથી, હું આકાશ નથી, એમ જે જાણે છે તે કળાથી રહિત, અદ્વિતીય, હૃદયાકાશમાં રહેલા, પરમાત્મરૂપ, (૨૩) સર્વના સાક્ષીરૂપ, સદસતથી રહિત તથા મુક્ત પરમાત્મરૂપને પામે છે. જે શતરૂપનો પાઠ કરે છે તે અગ્નિથી પવિત્ર, વાયુથી પવિત્ર, આત્મપૂત, સુરાપાનમાંથી પૂત, બ્રહ્મહત્યામાંથી પૂત, સુવર્ણ ચોરવાથી પૂત, કૃત્યકૃત્યથી પૂત થાય છે. આથી ને ધન સ્વરના આશ્રયમુક્ત થાય છે. માટે સર્વદા અથવા તો એક વાર પણ આશ્રય ધર્મવાળાએ આ રૂપનો જાણ કરવો જોઈએ આમ કરવાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તથા સંસારસાગરનો નાશ થાય છે. આ પ્રમાણેનું જ્ઞાન થવા પછી કેવલ્ય પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૨૪)

૩ જાળાલોપનિષદ.

બૃહસ્પતિ તથા યાજ્ઞવલ્ક્યનો સંવાદ.

બૃહસ્પતિ યાજ્ઞવલ્ક્ય નામના મુનિને પૂછે કે કે, “પ્રાણોનું સ્થાન શું છે ? ઇન્દ્રિયોનું દેવયજન શું છે ? તથા સર્વ ભૂતોનું અહ્ન-સદન કયું છે ?” “અવિમુક્ત (જીવ) સર્વ પ્રાણોનું સ્થાન, ઇન્દ્રિયોના દેવયજનરૂપ તથા સર્વ પ્રાણીના અહ્નસદન રૂપ છે. આથી કેાઇ પણ સ્થળે જ્યાં કેાઇ પણ જાત ત્યાં તેણે આ જીવ પ્રાણોનું આશ્રય સ્થાન, દેવોના દેવયજન રૂપ તથા અહ્નાના નિવાસ સ્થાનરૂપ છે, એમ માનવું. જ્યારે પ્રાણીના પ્રાણોનું ઉત્ક્રમણ થાય છે, ત્યારે ભગવાન્ રૂદ્ર તારનારા અહ્નના સંબંધમાં ઉપદેશ કરે છે કે, અવિ-મુક્ત જીવે કરી પ્રાણી અમૃત ભાવને તથા મૌક્ષ ભાવને પામે છે. માટે અવિમુક્ત જીવની ઉપાસના કરવી, પણ કદી તેના ત્યાગ કરવો નહિ. આ પ્રમાણે રૂદ્રનો ઉપદેશ છે.” એમ યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું;

ત્યાર પછી અત્રિમુનિ યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિને પૂછવા લાગ્યા; “આ અનંત તથા અવ્યક્ત આત્માનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ?” ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે; “અવિમુક્ત જીવની ઉપાસના કરવી. તથા અ-વ્યક્ત એવો આત્મા જીવમાં જ રહેલો છે.” ત્યારે અત્રિએ સૂચ્યું “જીવ શાને વિશે રહેલો છે ?” ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું; “વરણા તથા નાશી નામની બે શક્તિમાં જીવ રહેલો છે.” અત્રિએ પૂછ્યું; “વરણા એટલે શું તથા નાશી એટલે શું ?” યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું; “જે શક્તિ સર્વ ઇન્દ્રિયોએ કરેલા દોષોને અટકાવે તે વરણા કહે-વાય છે. તેમજ સર્વ ઇન્દ્રિયોએ કરેલા પાપોનો જે શક્તિ નાશ કરે છે, તેને નાશી કહે છે.” “આ જીવનું સ્થાન ક્યાં છે,” એમ અત્રિએ પૂછ્યું. યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું; “જે બુદ્ધિ તથા નાસિકાના વચ્ચેના જે ભાગ, તે જીવનું સ્થાન છે. એ સંધિ જ આ લોક તથા પરલોક બેઠિની સંધિરૂપે કહેવાય છે. અંજ જ્ઞાનીઓ આ સં-ધિની સાથે તથા પ્રાતઃકાળે ઉપાસના કરે છે. અવિમુક્ત ઉપાસવા યોગ્ય છે. આ રીતની ઉપાસનાથી જીવને પોતાનું જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે જીવનું જ્ઞાન જાણવું. ૨

યાજ્ઞવલ્ક્યના શિષ્યે। યાજ્ઞવલ્ક્યને કહે છે—“શેનો જપ કર-

પાથી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહો. ” ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું; “ શતરુદ્રનો જપ કરવાથી અમૃતભાવ મળે છે તથા રુદ્રનાં નામો અમૃતરૂપ છે. આ નામવડે મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરી શકાય છે. ૩

વિદેહ દેશનો રાજા જનક એક સમય યાજ્ઞવલ્ક્યની પાસે આવી કહેવા લાગ્યો કે; “ હે ભગવન! સંન્યાસાશ્રમ સંબંધી મને ઉપદેશ કરો. ” યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું; “ બ્રહ્મચર્યાવસ્થા સમાપ્ત થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ પાળવો. ગૃહસ્થાશ્રમ પૂર્ણ થયા પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમ લેવો તથા વાનપ્રસ્થાવસ્થા પૂરી થયા પછી સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવી. કૃતિ બ્રહ્મચર્ય પછી તરતજ, ગૃહસ્થાશ્રમ પછી તરતજ અથવા વાનપ્રસ્થ પછી સંન્યાસ લેવો વ્રત નિયમથી રહિત હોય, વ્રતમુક્ત હોય, સ્નાતક (વેદકુશળ) હોય, અસ્નાતક હોય અથવા ઉત્સન્ન અર્થાત નિરગ્નિક હોય, પણ જે દિવસથી વિરાગવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય કે તે જ દિવસથી સંન્યસ્ત લેવું. કેટલાકે પ્રજાપતિ સંબંધી ઇષ્ટિ કરવી અગ્નિરૂપ છે. અગ્નિ પ્રાણને કરે છે. ” એ મંત્રવડે ત્રણ ગુણવાળી ઇષ્ટિ કરવી. ત્રણ ગુણો નીચે પ્રમાણે છે—સત્વ, રજ તથા તમ. “ હે અગ્નિ ! આ પ્રાણ તમારા કારણરૂપ છે. કારણકે પ્રાણથી ઉત્પત્તિ થઈ છે. તમે પ્રકાશને પામેો આ પ્રાણને જાણતા, હે અગ્નિદેવ ! તમે વૃદ્ધિને પામેો તથા અમારી સંપત્તિ વધારો ” આ મંત્રવડે અગ્નિને સુંધવો. ‘ જે પ્રાણ અગ્નિના કારણરૂપ છે તે પ્રાણને, અગ્નિદેવ ! તમે પ્રવેશ કરો ” એમ કહી આહુતિ આપવી. જે પોતે અગ્નિહોત્ર ન લીધું હોય તો ગામમાં જેને ત્યાં અગ્નિ હોય તેને સાંધી અગ્નિ લાવી ઉપર કલા પ્રમાણે સુંધવો. ગામમાં પણ અગ્નિ ન હોય તો જળમાં આહુતિ આપવી. જળ સર્વ દેવરૂપે છે. “ આ આહુતિ હું સર્વદેવોને આપુ છું ” એમ જળમાં આહુતિ આપ્યા પછી તે અગ્નિયુક્ત પવિત્ર દ્રવિ જળમાંથી પાણુ કાઢી તેનું બક્ષણ કરવું ત્યાર પછી ત્રણવાર નીચેપ્રમાણે મંત્ર બોલવો—“ આ સ્પૃશ્વરૂપ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે. આ સર્વની ઉપાસના કરવી. ” હે ભગવન! આ પ્રમાણે છે. ” એમ યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું (૪) ત્યાર પછી અત્રિમુનિ યાજ્ઞવલ્ક્યને પૂછવા લાગ્યા, “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! હું પૂછું છું કે, યજ્ઞોપવીતથી રહિત, બ્રાહ્મણ કેવીરીતે કહેવાઈ શકે ? ” યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું; “ આત્માનુ શ્રેય કરનાર છે તેને ‘ ખાતું તથા આ-વ્યમન લેવું ’ એટલે યજ્ઞોપવીતરૂપે છે. જેઓ સંન્યાસી હોય છે તે-

મને એટલો જ નિયમવિધિ હોય છે. શ્રેષ્ઠ માર્ગમાં, આહાર ત્યાગમાં, જળ પ્રવેશમાં, અગ્નિ પ્રવેશમાં અથવા તો મહાપ્રસ્થાન વિશે આજ વિધિ છે." પાછું અત્રિમુનિએ પૂછ્યું: "વળી સંન્યાસી વર્ણ તથા વસ્ત્રથી રહિત હોય છે, શિખારહિત હોય છે, પત્નીથી રહિત હોય છે, શુભ્ર હોય છે, દ્રોણરહિત હોય છે, ભિક્ષા શીલવાળા છે તથા તે બ્રહ્મભાવને પામે છે. જે આતુર સંન્યાસ લીધો હોય તો મન વાણીવડે સર્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે બ્રહ્મને યોગ્ય નહિ એવા માર્ગે કરી તે ગમન કરે છે, છતાં તે બ્રહ્મજ્ઞાની કહેવાય છે તેનું શું કારણ? હે ભગવન્! યાતવશ્ચય!" (૫) સારે યાતવશ્ચયે કહ્યું: "જેઓ પરમહંસ સંન્યાસીઓ છે તે મહિલા આશિષ, અસંવર્તક, શ્વેતકેતુ, દુર્વાસા, ઋષુ, નિદાધ, જડભરત, દત્તાત્રય તથા દેવતક આદિ પરમહંસો કોઈપણ વર્ણાશ્રમના ચિહ્નોથી રહિત હતા તેઓનો આચાર વિચાર જાણી શકાય એવો નહતો. તેઓ ઉન્નમત ભાવથી રહિત હોવા છતાં ઉન્નમત માદક આચરણ કરતા જણાતા હતા. સંન્યાસીઓએ ત્રિદંડ, કમંડલુ, સીકું, જળવડે શુદ્ધ એવું પાત્ર, શિખા તથા યજ્ઞોપવીત આ સર્વનો "ભુસ્વાહા" એમ કહી જળમાં લાગ કરી આત્માને શોધવો જોઈએ.

પ્રારબ્ધના યોગે સ્થૂલરૂપને ધારણ કરતો છતાં તે કોઈ પણ પ્રકારના બંધનથી રહિત હોય છે, તે પ્રતિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે, તે બ્રહ્મમાર્ગમાં સારી રીતે આગળ વધેલો હોય છે, શુદ્ધ મનવાળો હોય છે, જે કે મુક્ત હોય છે છતાં પ્રશ્નને ટકાવવા ખાતર યોગ્ય સમયે ઉદરરૂપી પાત્રમાં આહાર નાંખે છે, તે લાલ તેમ જ અક્ષાલ એમાં સમદષ્ટિવાળો હોય છે, એકાંત સ્થળ, દેવમંદિર, ધાસનો સમૂહ, રાફડો, શ્વેતુ મૂળ, કુંભારનું ઘર, અગ્નિહોત્રવાળું ઘર, નદી, બાકું, પર્વત, ખાડો. શુદ્ધ, બાકુ તથા નાના ઝરાવાળા સ્થાનોમાં રહેવા માટે કોઈપણ રીતના શુદ્ધથી તે રહિત હોય છે. મમાભિમાન તેને હોતું નથી, શુદ્ધ જ્યોતિના ધ્યાનમાં તત્પર હોય છે, અધ્યાત્મ જ્ઞાનમાં તેને નિષ્ઠા હોય છે તથા અશુભકર્મનું છેદન કરવા તે તત્પર હોય છે. આ રીતના સંન્યાસે કરી જે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરે છે, તે પરમહંસ સંન્યાસી છે. તે જ પરમહંસ સંન્યાસી છે."

૪ હોપનિપદ.

ગૌતમ તથા સનત્કુમારનો સંવાદ.

ગૌતમે કહ્યું; “હે ભગવન ! હે સર્વ ધર્મને જાણવાવાળા ! હે સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ ! બ્રહ્મવિદ્યાનું જ્ઞાન કયા ઉપાયે કરી પ્રાપ્ત થાય ? ” (૧) સનત્કુમારે કહ્યું; “હે ગૌતમ ! સર્વ વેદમાં રહેલા સારને જાણી પાર્વતીએ મહાદેવને જે કહ્યું છે તે સર્વ, હે ગૌતમ ! તું સાંભળ. ” (૨)

આ સાર કોઈને (અનધિકારીને) કહેવા યોગ્ય નથી તથા યોગીને એક ખજાના સમાન છે. હસની કૃતિનો આ પ્રબધ સુખ તથા મોક્ષરૂપી ફળને આપવાવાળો છે. (૩)

અમે, બ્રહ્મચારી, શાન્ત, જિતેન્દ્રિય તથા શુરને વિશે જે ભક્તિવાળો છે તેની આગળ, હંસ તથા પરમહંસનો નિર્ણય પ્રકટ કરીએ છીએ. આ જીવ “ હંસ હંસ ” એમ ધ્યાન કરતાં સર્વ દેહમાં વ્યાપીને રહેલો છે. જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ વ્યાપી રહેલો છે તથા તલમાં તેલ વ્યાપીને રહેલો છે. આ રીતનું જેને જ્ઞાન હોય છે તે મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરે છે. શુદ્ધનું અવહંસન કરી આધાર ચક્રમાંથી વાયુને બહાર કાઢી સ્વાધિષ્ઠાન ચક્રમાં ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, મધ્ય તથા પૂરકને પામવું. ત્યાર પછી અનાહત ચક્રનું અનિક્રમણ કરી વિશુદ્ધિચક્રમાં પ્રાણને રોકવા. પછી આસાચક્રનું ધ્યાન કરવું, પછી બ્રહ્મરંધ્રનું ધ્યાન કરવું તથા છેવટે ત્રિમાત્રારૂપે હું જ છું એમ સર્વદા ધ્યાન કરવું. (આ પ્રમાણે ધ્યાન કરવાથી) આધાર ચક્રથી માંડી બ્રહ્મરંધ્ર સુધી શુદ્ધ સ્ફટિકના સરખો જે નાદ યર્ષ રહેલો હોય છે, તે જ બ્રહ્મ પરમાત્મા છે એમ કહેવાય છે. તેમાં હંસ એ ઋષિ છે, અવ્યક્ત ગાયત્રી એ હંદ છે, પરમહંસ એ દેવતારૂપે છે, અહં એ બીજરૂપ છે, સચ્ચિદાનંદરૂપ છે, એકંદ્રીયરૂપે છે. એ પ્રમાણે ઋષિઆદિ છ સંખ્યાવડે એક દિવસ રાત્રિમાં એક વીસ દિનરત્ને છસો વાર આસ લેવામાં આવે સૂર્યાય સોમાય નિરજનાય નિરામાકાન્દ દનુમ્મદ્મ પ્રજ્વલતે અગ્નિપોમાભ્યા વૌષટ એમ કરી હૃદયાદિ અંજના કરવી.

કરવા. આસ કયા પછી અષ્ટ પત્રવાળા હૃદય કમળમાં હંસાત્માનું
ધ્યાન કરવું. આ હંસને અગ્નિ તથા સોમ પાખોરૂપ છે, ઓઠાર
તેના મસ્તકરૂપ છે. બિંદુ નેત્રરૂપે, રૂદ્ર મુખરૂપે, રૂદ્રાણી બે ચરણ-
રૂપે, બે બાહુ કાળરૂપે તથા અગ્નિ બે બાહુરૂપે છે. પરમાતિ (સચ્ચ-
શ્ચ બ્રહ્મ) તથા અનાગાર (નિર્ગુણ બ્રહ્મ) તે શ્રેષ્ઠના ઉભય પાર્શ્વો-
રૂપે છે. આ પરમ :હંસનો પ્રકાશ કરોડો સૂર્યના સરખો છે. આ
પરમહંસથી સર્વ વ્યાપ્ત છે. (આ હૃદય કમળના જૂદા જૂદા વિ-
ભાગોપર હંસ બેસે છે ત્યારે) તેની આઠ પ્રકારની વૃત્તિઓ થાય
છે. પૂર્વ તરફના પત્રપર બેસે છે ત્યારે પુણ્યમાં મતિ જોડાય છે,
અગ્નિ ખૂણુતરફના પત્રપર બેસે છે ત્યારે નિદ્રા તથા આલસ્ય
થાય છે. દક્ષિણ તરફની પાંખડી પર બેસે છે ત્યારે ક્રૂર મતિ થાય
છે. નૈઋત્ય ખૂણુની પાંખડી પર બેસે છે ત્યારે પાપને વિશે શુદ્ધિ
થાય છે. પશ્ચિમ બાણીની પાંખડીપર બેસે છે ત્યારે ક્રીડા કરવાની શુદ્ધિ
થાય છે. વાયવ્ય ખૂણુપર બેસે છે તો ગમનાદિમાં શુદ્ધિ થાય છે.
ઉત્તર દિશા તરફની પાંખડીપર બેસે છે તો વિષયમાં પ્રીતિ થાય છે.
ઈશાન ખૂણુની પાંખડી પર બેસે છે તો દ્રવ્યાદિનો લોભ થાય છે
તથા જ્યારે મધ્યમાં બેસે છે ત્યારે આ લોક તથા પરલોક વિશેનો
ચૈરામ્ય થાય છે. હંસ પદ્મના કેસરોપર જઈ બેસે છે ત્યારે જાગૃતા-
વસ્થા આવે છે. જ્યારે તે પદ્મની કર્ણિકાપર બેસે છે ત્યારે સ્વ-
પ્નાવસ્થા થાય છે તથા જ્યારે મધ્ય પ્રદેશમાં મુક્તમ ભાગમાં રહે
છે ત્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થા આવે છે. જ્યારે હંસ પદ્મનો ત્યાગ કરે
છે ત્યારે હંસ તુરીયાવસ્થાને પામે છે. જ્યારે હંસ નાદને વિશે
લીન થાય છે ત્યારે તેને તૂર્યાતીત, ઉન્મનન, અજપ તથા અપ-
સંહાર એવા નામથી કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સર્વ જ્ઞાન
હંસને લીધે થાય છે. માટે મનમાં રહેલા હંસનું ચિંતન કરવું
જોઈએ. આજ હંસ જ્યારે એક કરોડ જપ કરવામાં આવે છે
ત્યારે નાદનો અનુભવ કરે છે. આ પ્રમાણે હંસને લીધે થાય છે.
નાદ દશ પ્રકારનો થાય છે. ૧ ચિલ્લ, ૨ ચિંચિલ્લનાદ, ૩ ધણ્ટાનાદ,
૪ શંખનાદ ૫ તંત્રીનાદ, ૬ તાલનાદ, ૭ વેલુનાદ, ૮ મૃદંગનાદ,
૯ બેરીનાદ, ૧૦ મેઘનાદ. આ રીતના નવ નાદો ત્યાગ કરી દસમા
નાદનો અભ્યાસ કરવો. પ્રથમ નાદના અનુભવથી જાત્ર ચિંચિલ્લ
થાય છે, દ્વિતીય નાદના અનુભવથી જાત્રનો ભંગ થાય છે, તૃતીય
નાદના અનુભવથી પ્રસ્વેદ થાય છે, ચતુર્થનાદના અનુભવથી શિરોકંપ,

પંચમ નાદના અનુભવથી તાણુ ટપકે છે, ષષ્ઠ નાદના. અનુભવથી અમૃતદૃષ્ટિ. થાય છે, સપ્તમના અનુભવથી ગૂઢ વિજ્ઞાન થાય છે, અષ્ટમના અનુભવથી શ્રેષ્ઠ વાણી થાય છે, નવમ નાદના અનુભવથી અદૃશ્ય વિદ્યા તથા દિવ્ય નેત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. દશમનાદનો અનુભવ યવાથી પરબ્રહ્મ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે તથા બ્રહ્માત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. મન તેનામાં (હંસમાં) લય પામી છે તથા સંકલ્પ વિકલ્પોનો મનમાં લય થાય છે. પછી પુણ્ય અને પાપનો નાશ થાય છે તથા તે હંસ સદાશિવરૂપે, શક્તિ યુક્ત રૂપે, સર્વજ્ઞ સ્થિતિ કર્તારૂપે, સ્વયંજ્યોતિરૂપે, શુદ્ધરૂપે, શુદ્ધરૂપે અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપે, નિત્યરૂપે, માયાથી રહિત રૂપે, તથા શાંત રૂપે પ્રકાશે છે. આ પ્રમાણેનું વેદવચન છે, આમ વેદવચન છે.

૫ આરુણિક ઉપનિષદ.

આરુણિ તથા બ્રહ્માનો સંવાદ.

પ્રજ્ઞપતિથી ઉત્પન્ન થયેલા આરુણિ નામના એકમુનિ એક સમય પ્રજ્ઞપતિના લોકને વિશે ગયા. ત્યાં જઈ તેમણે કહ્યું, “હે ભગવન્ ! કયા ઉપાયવડે હું સર્વ ક્રમેના ત્યાગ કરું ?” ત્યારે પ્રજ્ઞપતિ તે મુનિને કહેવા લાગ્યા; “તારે પુત્રોનો, ભાઈઓનો, બંધુઓનો, શિષ્યાનો, યજ્ઞોપવીતનો, યાગનો, સ્વાધ્યાયનો. ભૂલોકનો ભૂવલોકનો, સ્વલોકનો, મહલોકનો, જનલોકનો, તપોલોકનો, સત્યલોકનો, અતલનો, પાતાલનો, વિતલનો, સુતલનો, રસાતલનો, મહાતલનો, તલાતલનો તથા બ્રહ્માંડનો આ સર્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; અર્થાત્ આમાંના કાંઈની પણ કામના રાખવી નહિ. તારે દંડને, ઓછાડને તથા કોપીન વચ્ચેને ગ્રહણ કરવાં. અર્થાત્ આ ત્રણસિવાય અન્ય સર્વવસ્તુનો ત્યાગ કરવો. ૧

ગૃહસ્થાશ્રમીએ, બ્રહ્મચારીએ અથવા વાનપ્રસ્થે પોતાની ઉપવીતનો ભૂમિપર અથવા તો જળમાં ત્યાગ કરવો. આગ્નિહોત્રના પંચાગ્નિનું આરોપણ ઉદરાગ્નિને વિશે કરવું તથા ગાયત્રીનું આરોપણ પોતાની વાણીરૂપી અગ્નિમાં કરવું. કુટીયર (ગ્રંથડીમાં રહેનારા) બ્રહ્મચારીએ પ્રથમ કુટુંબનો ત્યાગ કરવો, પાત્રનો ત્યાગ કરવો, પ-

વિત્તનો અર્થાત્ ભેવડા દર્ભનો ત્યાગ કરવો, દંડનો તથા લોકનો ત્યાગ કરવો. ત્યાર પછી ક્રોધ પણ રીતના મંત્રથી રહિત થઈને રહેવું. આકાશને વિશે સચાર કરવાનો પણ ત્યાગ કરવો. જેમ ઔપધ-ખાતા હોઈએ તે પ્રમાણે અન્નનું ભક્ષણ કરવું. ત્રિસંધ્યાદિ^૧ કાળમાં તેણે સ્નાન કરવું તથા તે સધિકાળ આત્માની સમાધિમાં ગાળવો. સર્વ વેદોમાંથી આરણ્યકનું અર્થાત્ ઉપનિષદનું પઠન કરવું, ઉપનિ-પદનું પઠન કરવું, ઉપનિષદનું અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનનું પઠન કરવું. (૨) બ્રહ્મોપદેશવડે હું સૂત્રરૂપે છું, હું બ્રહ્મસૂત્રરૂપે છે. તે અધિ-કારીએ ત્રણ તાંતણાવાળા ઉપવીતનો ત્યાગ કરવો. આ રીતે જેને જ્ઞાન છે તે પરમ અધિકારી છે “મેં સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો” એમ ત્રણ વાર કહેવું. સર્વ પ્રાણીમાત્રથી હું ભય રહિત છું, મારા-માધીન સર્વ પ્રવૃત્ત થયું છે. તેણે “સત્ત્વા માગોપાયોજઃ સત્ત્વા-યોડસીન્દ્રસ્ય ઘજ્જોડસિઘાર્ત્રજ્ઞ શર્મ મે મવ ચત્પાપ તન્નિવારય” આ મંત્ર વડે મંત્રેલીનૈશ્વર્યુવ દંડ તથા કૌપીનને ધારણ કરવાં. ઔપધની માફક (પ્રાણના રક્ષણ જેટલુંજ) અન્ન ભક્ષણ કરવું, ઔ-પધની માફકજ અન્ન ભક્ષણ કરવું. વળી જે કાળે જે કંઈ મળે તેટલુંજ ભક્ષણ કરવું. બ્રહ્મચર્ય, અદિંસા, પ્રતિગ્રહનો ત્યાગ તથા સત્ય આ સર્વનું ચતુર્વેદ રક્ષણ કરવું. (૩) પરમ હંસ સંન્યાસીઓ-એ આસન દાપનાદિ ભૂમિપરજ કરવાં તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું તેમજ યતિએ મટોડીના વાસનો, કચકડાનો કમંડલુનો કે લાકડાના કમંડલુનો તેજ રીતે કામ, ક્રોધ, હર્ષ, રોષ, લોભ, મોહ, દભ, ઈર્ષ્યા, અસ-યા, મમત્વ, તથા અહંકાર આદિનો ત્યાગ કરવો વર્ષાઋતુમાં ૬૬ જલાર પાણી એક ઠેકાણે રહેવું તથા તે યતિએ બીજા આઠ માસ એકલા ક્યાં કરવું અથવા એ સાથે મળી કરવું [૪]

આવો અધિકાર જેને ગ્રામ થયો છે, તેણે ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી અથવા તે થયા પહેલાં આ સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો તેણે પિતા, પુત્ર, અગ્નિ, ઉપવીત, કર્મ, સ્ત્રી, તથા બીજી બધી વસ્તુનો ત્યાગ કરવો. શિક્ષાને માટેજ તે યતિઓએ ગામમાં પ્રવેશ કરવો. તેઓએ દાય-રૂપી પાત્ર અથવા ઉદરરૂપી પાત્રજ સાથે^૧ રાખ્યું. ઝોંદિ ઝોંદિ ઈ-ત્યાદિ ઉપનિષદના વાક્યનો ન્યાસ કર્યો કરવો. અરેખર આજ બ્રહ્મ-જ્ઞાન છે. જે અધિકારી આ રીતે બાણ છે, તેણે પલાશના, બીલના લાકડાનો, પીપળાના લાકડાનો અથવા ઉમરડાના લાકડાનો ૬૩ તેમજ

મોંજી, મેખલા તથા મગ્ગોપવીતનો ત્યાગ કરવો. જે આ પ્રમાણે અધિકારી થાય છે તેજ શ્રેષ્ઠ છે. જે પદને દેવો (અધિકારીઓ) સર્વદા બોલા કરે છે અર્થાત્ ઈચ્છા કરે છે તેજ વિષ્ણુનું પરમ ધામ છે. સ્વર્ગને વિશે વિસ્તારેલ સહુ હોય તે સરખું તે ધામ છે. આ રીતનું જે વિષ્ણુનું પરમ ધામ છે, તેને શ્રેષ્ઠ અધિકારી, સ્તુતિ કરનારો તથા બ્રહ્મભાવમાંજ લીન થઈ પ્રાપ્ત થાય છે. આજ મોક્ષનો ઉપદેશ છે તથા વેદનો ઉપદેશ છે.

૬ ગર્ભોપનિષદ.

શરીરનું નિરૂપણ.

આ શરીર પંચાત્મક^૧, પાચને વિશે રહેલું^૨, છતાં આશ્રય^૩ રૂપ^૪ તથા છ ગુણયોગવાળું^૫ છે. તે સાત ધાતુવાળું^૬, ત્રણ મળવાળું^૭, બે યોનિવાળું^૮ તથા ચાર પ્રકારના આહારવાળું^૯ છે. પ્રશ્ન—આ શરીર પંચાત્મક છે તે કેવી રીતે? ઉત્તર.—આ શરીર પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ એમ પચ મહાભૂતનું બનેલું છે. પ્રશ્ન—આ પંચભૂતાત્મક શરીરમાં પૃથ્વીનો ભાગ કયો છે, જળનો ભાગ કયો છે, તેજનો ભાગ કયો છે, વાયુનો ભાગ કયો છે તથા આકાશનો ભાગ કયો છે? ઉત્તર.—આ પંચભૂતાત્મક શરીરમાં જે કંઈક ભાગ છે તે શરીર છે, તેમાં જે દ્રવ ભાગ છે તે જળ છે, જે ઉષ્ણ ભાગ છે તે તેજ છે, જે ગતિવાળો ભાગ છે તે વાયુ છે, તથા જે પોવાણુવાળો ભાગ છે તે આકાશ છે. તેમાં પૃથ્વીનો ગુણુ ધારણ કરવાનો છે, જળનો ગુણુ સર્વને ઐક્ય રાખવાનો છે, તેજનો ગુણુ પ્રકાશ કરવાનો છે, વાયુનો ગુણુ વહન કરવાનો છે તથા આકાશનો ગુણુ કોઈ અન્ય વસ્તુને અવકાશ આપવાનો છે. પ્રત્યેક કર્ણનો વિષય શબ્દોની પ્રાપ્તિ કરવાનો છે, આમટીનો વિષય સ્પર્શ છે, ચક્ષુનો વિષય રૂપ છે, જિહ્વાનો વિષય સ્વાદ લેવાનો છે, નાસિકાનો વિષય સુધવાનો છે, ઉપસ્ય ધન્દ્રિયનો વિષય આનંદ લેવાનો છે, ગુદા ધન્દ્રિયનો વિષય મળત્યાગ કરવાનો છે, બુદ્ધિનો વિષય જ્ઞાન છે, મનનો વિષય સંકલ્પ કરવાનો છે, તથા વાણીનો વિષય બોલવાનો છે. પ્રશ્ન—શરીર છતાં આશ્રયરૂપ કહેવાય છે તેનું શુ કારણ? ઉત્તર—ગીહું, ખાદું, ખાઈ, કકડુ, તીખું, તથા

કટાણું આ છ રસોને તે મેળવે છે. (આ છ જળના ગુણ છે.)
 યજ્ઞ, ઋષભ, ગાન્ધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, નિષાદ, ઈંદ્ર, અનિદ્ર
 તથા પ્રણિધાન આ દશ પ્રકારના ચન્દના ગુણ છે. શુક્લ, રક્ત,
 કૃષ્ણ, ધૂમ્ર, પીત, કપિલ તથા પાંડર આ સાત રસના ગુણ છે.
 પ્રશ્ન:—શરીર સાત ધાતુવાળું કહેવાય છે તેનું શું કારણ ?
 ઉત્તર:—દેવદત્ત આદિ અમુક મનુષ્યના દ્રવ્યાદિ વિષયો નીચે પ્રમાણે
 ઉત્પન્ન થાય છે. એક બીજાના સરખાપણાથી રસ છ પ્રકારનો
 છે. રસમાંથી રધિરની ઉત્પત્તિ થાય છે; રધિરમાંથી માંસ, માંસમાંથી
 મેદ, મેદમાંથી સ્નાયુઓ, સ્નાયુમાંથી હાડકાઓ, હાડકામાંથી મજ્જા
 તથા મજ્જામાંથી શુક્રની ઉત્પત્તિ થાય છે. પુરુષનું વીર્ય તથા સ્ત્રી-
 નું રધિર આ બેનો સંયોગ થાય છે ત્યારે ગર્ભ થાય છે. તે હૃદ-
 યમાં નીચે પ્રમાણે બ્યવસ્થા કરે છે:—અગ્નિના સ્થાનમાં જઠરાગ્નિ
 રાખે છે, પિત્તના સ્થાનમાં પિત્તને રાખે છે. વાયુ વાયુમાંથી તથા
 હૃદય પ્રભવતિમાંથી થાય છે. (૨)

ઋતુ કાળે સંગમ થવાથી એક રાત્રિમાં ગર્ભ કસલ રૂપે બને
 છે. સાત રાત્રીમાં તે શુદ્ધિરૂપે થાય છે. અર્ધ માસમાં તે પિંડ-
 રૂપે બને છે. આ ગર્ભ એક માસમાં કઠિણ થાય છે. બીજા માસ-
 માં શિરની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્રીજા માસે પાદ પ્રદેશ થાય છે. ચોથા
 માસમાં ગર્ભને શુદ્ધ, જઠર તથા કટિ પ્રદેશ થાય છે. પાંચમા મા-
 સમાં બરડો થાય છે. છઠા માસમાં મુખ, નાસિકા, ચક્ષુ તથા શ્રોત્ર
 થાય છે. સાતમા માસમાં ગર્ભ જીવવડે યુક્ત થાય છે. આઠમા મા-
 સે ગર્ભ સર્વ લક્ષણે કરી સંપૂર્ણ થાય છે. પિતાનું વીર્ય પ્રમાણમાં
 વધારે હોય છે ત્યારે પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે. માતાનું રક્ત વધારે
 હોય છે તો પુત્રીની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો બેઉનું પ્રમાણ એક સરખું
 હોય છે તો નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે. જો મન વ્યાકુળ હોય છે તો
 અધિજનું, ખેડું, કાણું અથવા વામન હોઈ શકે થાય છે. સ્ત્રી પુરુષના
 અપાન વાયુના દોષને લીધે શુક્રના જો બે વિભાગ પડે છે ત્યારે
 જોડકાની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે ગર્ભ પચ્યાત્મકને ચોખ્ખા થાય
 છે. મનવડે પંચ જૂતાત્મકને પામેલી શુદ્ધિ, ગંધ રસાદિના જ્ઞાને કરી
 અક્ષરથી પશુ અક્ષર એવા ઓંકારનું ચિંતન કરે છે. આ રીતના
 ઓંકારનું જ્ઞાન થયા પછી તે ગર્ભના દેહને આઠ અકૃતિ તથા સોળ
 વિકારો થાય છે ત્યાર પછી માતા જે કંઈ જન્મ તથા પાન
 કરે છે, તે નાડીના સૂત્રદ્વારા ગર્ભના પ્રાણનું રક્ષણ થાય

છે. આ ગર્ભ નવમા મહિનામાં સર્વ લક્ષણ તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોત્પત્તિ સંપૂર્ણ બને છે. તેને પોતાની પૂર્વજાતિનું સ્મરણ થાય છે. તે પોતાના શુભાશુભ કર્મને જાણે છે. ૩

મેં પૂર્વે હજારો યોનિઓમાં પ્રવેશ કર્યો તથા મેં અનેક પ્રકારના ભોગો ભોગવ્યા. તેમજ મેં અનેક પ્રકારનાં સ્તન પાન કર્યાં. હું વારંવાર જન્મને પામ્યો, વારંવાર મૃત્યુને પામ્યો. મારા કુટુંબને અર્થ જે કંઈ શુભાશુભ કર્મ મેં કર્યું, તેવડે હું એકલો જ હુ.ખ ભોગવું છું. [મારા કર્મવડે] જેઓ સુખ ભોગવતા હતા, તેઓ તો મને એકલો મૂકી ચાલ્યા ગયા. હું દુઃખરૂપ મહાસાગરમાં કૂબેલો છું. આમાથી તરી જવાનો ઉપાય હું જોતો નથી. જ્યારે હું આ યોનિમાંથી બહાર નિકળીશ, ત્યારે હું અશુભ કર્મના ક્ષયને કરનારા તથા રૂળ અને મુક્તિ આપવાવાળા નારાયણ જગવાનને ચરણે જમશ. જ્યારે હું યોનિથી બહાર જઈશ ત્યારે અશુભતા ક્ષયને કરનારા તથા રૂળ મુક્તિને આપવાવાળા તત્ત્વજ્ઞાનને મેળવવા પ્રયાસ કરીશ જ્યારે હું યોનિ બહાર જઈશ ત્યારે હું સનાતન બ્રહ્મનું ધ્યાન કરીશ બીજાકાંઈને અત્યંત દુઃખથી દુઃખિત થયેલો જ્યારે તે યોનિ દ્વાર આગળ આવે છે ત્યારે તેને વૈષ્ણવવાયુનો સ્પર્શ થાય છે. આથી તેને જન્મ મરણનું સ્મરણ રહેતું નથી તથા શુભાશુભ કર્મને જાણતો નથી [૪] પ્રશ્ન—આ દેહને ચરીર કહેવાનું કારણ શું ? ઉત્તર—આનું કારણ એ કે, અગ્નિઓ આ દેહનો આશ્રય કરી રહેલા છે આ અગ્નિ ત્રણ પ્રકારના છે—જ્ઞાનાગ્નિ, દર્શનાગ્નિ તથા કૌશલગ્નિ આ ત્રણમાં કૌશલગ્નિ અન્ન, પાન, લેહ તથા ચોખ્ખનું પાચન કરે છે, દર્શનાગ્નિ રૂપોના દર્શનને કરે છે, તથા જ્ઞાનાગ્નિ શુભાશુભ કર્મને જાણે છે. આ ત્રણ અગ્નિઓને ત્રણ જૂદાં જૂદાં સ્થાનો છે. મુખ વિશે આહવનીય અગ્નિ છે, હિરમાં ગાર્હપત્યાગ્નિ છે તથા હૃદયમાં દક્ષિણાગ્નિ છે, આત્મા યજ્ઞમાનરૂપ છે, મન બ્રહ્મારૂપ છે, લોભાદિ પશુઓરૂપે છે, દીક્ષા ધૃતિ તથા સતોષરૂપે છે, યજ્ઞના પાત્રોરૂપે શુદ્ધિ તથા ધન્દ્રિયો છે, કર્મેન્દ્રિયો યજ્ઞના દવિષરૂપે છે, શિર યજ્ઞના કપાલરૂપ છે, કેશો યજ્ઞના દર્ભરૂપ છે, ચાર કપાલના માપવાળું મસ્તક છે, દાંતના પટલો સોમ છે, એકસો સાત મર્મ છે, એકસોએસી સધિ છે, એકસો નવ રત્નાયુ છે, સાતસો શિરા છે, પાંચસો મજ્જા છે, ત્રણસો સાઠ દાડકા છે, સાડા ત્રણ

કરોડ રૂપાઈ છે, આઠ પલના માપવાળું હૃદય છે, બાર પલના માપવાળી હજ છે, એક પ્રસથ પિત્ત છે, એક આઠક કફ છે, એક કુડ્ય શુક્ર છે, બે પ્રસથ મેદ છે, તથા મળ, મૂત્રનો કાંઈ નિયમ નથી. કારણ કે તે આહારના પ્રમાણમાં હોય છે. આ પિપ્પલાદ નામના મુનિએ કહેલું મોક્ષશાસ્ત્ર છે. પિપ્પલાદે કહેલું મોક્ષશાસ્ત્ર છે.

૭ નારાયણોપનિષદ.

૭ ॥ અથ નારાયણોપનિષત્ ॥

પ્રજોત્પત્તિ નિરૂપણ.

પુરુષરૂપ નારાયણ ભગવાને કામના કરી કે પ્રજા ઉત્પન્ન થતી જોઈએ. નારાયણમાથી પ્રજોત્પત્તિ થાય છે, મન તથા સર્વે ઇન્દ્રિયો પણ તેમાંથીજ થાય છે. આકાશ, વાયુ, જ્યોતિ, જળ તથા વિશ્વને ધારણ કરનારી પૃથ્વી નારાયણમાથી થાય છે, નારાયણમાથી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ થાય છે, નારાયણમાથી રૂદ્ર થાય છે, નારાયણમાથી ઈન્દ્ર થાય છે, નારાયણમાથી પ્રજાપતિ થાય છે, નારાયણમાથીજ બાર આદિત્યો, એકાદશ રૂદ્રો, આઠ વસુઓ તથા સર્વે હોદ્દા ઉત્પન્ન થયાં છે. તે સર્વ નારાયણમાથી થયાં છે, તેજરીતે પાછાં લય પણ તેમાંજ પામે છે. આ ઋગ્વેદના શ્રેષ્ઠ ભાગનો વિદ્વાન્ અભ્યાસ કરે છે (૧) નારાયણ નિ-ત્યરૂપ, બ્રહ્મરૂપ, શિવરૂપ, શુક્રરૂપ, કાળરૂપ, દિશારૂપ, વિદિશારૂપ, ઉર્વરૂપ, અધોરૂપ, અંતરૂ તથા બાહ્યરૂપ છે. જે કાંઈ ઉત્પન્ન થયું છે તથા જે કાંઈ થશે તે સર્વ નારાયણરૂપ છે આ નારાયણ કળાથી રહિત, માપાથી રહિત, વિકલ્પથી રહિત, વર્ણનથી રહિત, શુદ્ધ, દેવ-રૂપ, તથા એક છે. આ નારાયણને વિશે દ્વૈત ભાવ હોતો નથી. જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે વિષ્ણુરૂપ થાય છે. તેજ વિષ્ણુરૂપ થાય છે. વિદ્વાન્ ઋગ્વેદના આ શ્રેષ્ઠ ભાગનું અધ્યયન કરે છે. [૨]

પ્રથમના ભાગમાં ઈશ્વરનો ઉચ્ચાર કરવો ત્યાર પછી નમનો ઉચ્ચાર કરવો તથા છેવટે નારાયણનો ઉચ્ચાર કરવો. ઈશ્વર એક અક્ષર છે, નમ એમાં બે અક્ષરો છે તથા નારાયણાય એમાં પાંચ અક્ષરો છે. જે નારાયણના આઠ અક્ષરવાળા પદનું ધ્યાન કરે છે

તે, ધ્યાન કરનારના સર્વ અધ્યયને હરી સે છે. તે પ્રભને, લક્ષ્મીને, પશુને મેળવે છે. સ્માર પછી અમૃત ભાવને પામે છે, તે અમૃત ભાવને પામે છે. આ સામવેદના મુખ્ય ભાગનું તે અધ્યયન કરે છે [૩]

અકાર, ઉકાર તથા મકાર આ દરેક આનંદરૂપ, બ્રહ્મ પુરૂષ રૂપ તથા પ્રણવ સ્વરૂપે છે. તે માત્રા અનેક પ્રકારે યજ્ઞ, એને ઈ કરી કહેવામાં આવે છે, જે બોલવાથી યોગી જન્મસંસારના બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. ઈ નમો નારાયણાય આ રીતના મંત્રની ઉપાસના કરનારો વૈકુંઠ લોકને વિશે જાય છે. હૃદય કમળ વિગ્ધાન ધનરૂપે છે, તેનાવડે વિદ્યુત્ પ્રકાશે છે. બ્રહ્મણ્યને દેવકીપુત્ર, મધુસૂદન, પુંડરીકાક્ષ તથા વિષ્ણુ કહેવામાં આવે છે. તે સર્વ પ્રાણી માત્રમાં રહેલા છે. તે એક, નારાયણરૂપ, કારણ પુરૂષરૂપ, કારણ ભાવથી રહિત તથા પરબ્રહ્મરૂપે છે. આ અથર્વ વેદના મુખ્ય ભાગનું અધ્યયન કરવું. (૪)

પ્રાતઃકાળને વિશે આનું અધ્યયન કરવાથી રાત્રિમાં કરેલું પાપ નાશ પામે છે. સાયંકાળે આનો જપ કરવાથી દિવસમાં કરેલા પાપનો નાશ થાય છે. જે સાયંકાળ તથા પ્રાતઃકાળ આનો પાઠ કરે છે, તે પાપી હોય તો મણુ પવિત્ર થાય છે. મધ્યાહન કાળે સૂર્યની સામે આનો પાઠ કરે તે મહા પાતકમાંથી મુક્ત થાય છે. સર્વ વેદના પા રાયણના પુણ્યને તે મેળવે છે, તથા તેને નારાયણનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જેને આ જ્ઞાન માત્ર થાય છે, તેને નારાયણનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

૮ પરમ હંસોપનિષદ.

નારદ મુનિ તથા બ્રહ્માનો સંવાદ.

પરમહંસ દીક્ષા જેણે લીધી છે એવા યોગીઓનો માર્ગ કેવો છે તથા તેઓની રિયતિ કેવી રીતની હોય છે, આ રીતે નારદમુનિ ભગવાન બ્રહ્મા પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા. ત્યારે ભગવાન બ્રહ્મા મુનિને કહેવા લાગ્યા; “ પરમહંસ સ્વન્યસીનો માર્ગ શોકમાં અત્યંત દુર્લભ છે. આવા પરમહંસ અનેક નથી. જે કદી એકાદ પરમ

હંસ સંન્યાસી થાય છે તો તે સર્વદા પવિત્રપણે રહે છે તથા તેજ વેદ પુરુષરૂપ છે, એમ વિદ્વાનો માને છે. મહાન્ પુરુષ જેને ચિત્ત કહે છે તે મારામાં રહે છે. આથી તે ચિત્તમાં હું સ્થિતિ કરીને રહેલો છું. આ રીતે માનનારા સંન્યાસીએ પોતાના પુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી તથા બધું આદિનો, તેમજ શિખાનો, યજ્ઞોપવીતનો, યાગનો, સત્રનો, સ્વાધ્યાયનો તથા સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરવો. તેમજ આ જ્ઞાનનો ત્યાગ કરી તેણે કૌપીન, દંડ, તથા ઓછા પોતાના શરીરના સુખને અર્થે તથા લોકના કલ્યાણ અર્થે ધારણ કરવાં. પણ અહીં સંન્યાસ દીક્ષા મુખ્ય નથી. ત્યારે મુખ્ય સંન્યાસદીક્ષા કેવા પ્રકારની? તેના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, તેણે દંડ, કમંડલ, શિખા, યજ્ઞોપવીત તથા ઓછા રાખવાં નહિ. આવો ધર્મ પરમહંસ દીક્ષા લેનાર આવરે છે. શીત, ઉષ્ણ, સુખ, દુઃખ, માન તથા અપમાન આ છ પ્રકારની ગર્ભિણી તે રહિત હોય છે. તેનામાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ તથા મનના ગુણો રહેલા હોતા નથી. તેજ રીતે તેનામાં નિંદા, ગર્વ, મત્સર, દંભ, દર્પ, ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, હર્ષ, અસૂયા, તથા અહંકારાદિ હોતા નથી, તેનું શરીર શબના સરખું જેવામાં આવે છે. કારણ કે તેના શરીરમાં રહેલા છિન્ન બિન્ન સંશય તથા મિથ્યા જ્ઞાનના કારણેના સર્વદા નાશ થયેલો હોય છે. તે નિત્ય જ્ઞાનરૂપ છે. તે પોતે સ્થિતિ રૂપે છે અર્થાત્ કોઈના પણ આશ્રયથી રહિત હોય છે. હું પોતે શાંત, અચલ, અદ્વય તથા આનંદ વિજ્ઞાન ધનરૂપ છું. એમ તે માને છે, તેજ અદ્વયબ્રહ્મ મારું પરમ ધામ છે, તેજ મારી શિખા તથા યજ્ઞોપવીત છે. પરમાત્માના ઐશ્વર્યના જ્ઞાનને લીધે તેને વિશે ભેદભાવ રહેતો નથી. બ્રહ્મ એજ તેને સંખ્યા રૂપે હોય છે. તેણે સર્વ કામનાનો ત્યાગ કરેલો હોય છે, તથા અદ્વૈત બ્રહ્મમાં જ તેણે સ્થિતિ કરેલી હોય છે. જે પરમહંસે જ્ઞાનરૂપી દંડ મદણ કરેલો હોય છે, તેજ એકદંડી કહેવાય છે, જેણે કાકનો દંડ મદણ કર્યો હોય છે, જે સર્વનું બક્ષણ કરે છે, જેણે જ્ઞાનનો ત્યાગ કર્યો હોય છે, વળી જેણે ક્ષમા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા શમાદિ ગુણોના ત્યાગ કીધેલો હોય છે અને જે બિદ્યા માત્રવડે જીવે છે, તે પાપી યતિ શ્રુતિનો નાશ કરનારો છે તથા મહા રૌરવ નામના નરકમાં પડે છે, આ રીતના અંતરને બાળતા પરમહંસ સંન્યાસીને આકાશ એજ વસ્ત્રરૂપે હોય છે, તે નમસ્કાર, સ્વાદાકાર. નિંદા તથા સ્તુતિથી

રહિત હોય છે, ભિક્ષા ચર્ચા કરના તે યતિ યથેચ્છવિચરનારો હોય છે. તેને આવાહન, વિસર્જન, મંત્ર, ધ્યાન, ઉપાસના, લક્ષ્ય, અલક્ષ્ય, ભિન્નભાવ, સમાનભાવ, સત્વભાવ, કે સર્વ ભાવ કાંઈ હોતાં નથી. તેને કાંઈ રહેવાનું સ્થાન હોતું નથી. તે સ્થિર મતિવાળો હોય છે. આ રીતે ભિક્ષા ચર્ચા કરનારા પતિએ સુવર્ણના અર્ચકાર વગેરેનો ત્યાગ કરવો. તેને કાંઈ જોવા જેવું હોતું નથી. તેને કંઈ સુંદરરૂપે હોતું નથી.

તેને વિશે આ વસ્તુ બાધ કરનારી છે તથા નથી બાધ કરનારી, એવું કાંઈ હોતું નથી. તેને એકજ વસ્તુ બાધ કરે છે. તે એ કે, જો ભિક્ષાવૃત્તિવાળો યતિ હિરણ્યનો પ્રીતિવડે સ્પર્શ કરે છે તો તે અલહત્યાના પાપવાળો થાય છે. જો તે ભિક્ષુ પ્રીતિથી હિરણ્યનો સ્પર્શ કરે છે તો તે પાશકસ અર્થાત્ ચાંડાલથી પણ અધમ થાય છે, નથા જો તે હિરણ્યનો પ્રીતિથી ગ્રહણ કરે છે તો તે આત્મ-ઘાતી થાય છે. માટે પરમ હંસે પ્રીતિથી સુવર્ણને જોવું નહિ, સ્પર્શ કરવો નહિ તથા ગ્રહણ કરવું નહિ. તેની મનમાં રહેલી કામનાઓ નષ્ટ થયેલી હોય છે. દુઃખથી તેને ઉદ્દેગ થતો નથી. મુખમાં તેને સ્પૃહા રહેતી નથી. પ્રીતિનો તેણે ત્યાગ કર્યો હોય છે. શુભ યા અશુભ કલામાં તેને સ્નેહ હોતો નથી. તે કાંઈ પર દ્વેષ કરતો નથી તેમજ કદી હર્ષને પામતો નથી. તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉપરામ પામેલી હોય છે. તે પોતાના આત્મામાંજ સ્થિતિ કરીને રહેલો હોય છે. જે બ્રહ્મ પૂર્ણ આનંદરૂપ તથા અદ્વિતીયરૂપ છે તે હું પોતેજ છું, એમ માનનારો કૃતકૃત્ય થાય છે. તે જ કૃત-કૃત્ય થાય છે.

૯ બ્રહ્મોપનિષદ્.

સાનીની અવસ્થાનું નિરૂપણ.

બ્રહ્મજ્ઞાનવાળા પુરૂષને ચાર સ્થાનો છે.—નાભિ, હૃદય, કંઠ તથા મસ્તક. આ ચાર સ્થાનમાં ચાર પાદવાળા બ્રહ્મ પ્રકાશે છે. તેજ બ્રહ્મ જાગ્રતાવસ્થામાં બ્રહ્મરૂપે છે, સ્વપ્નાવસ્થામાં

વિષ્ણુરૂપે છે, સુષુપ્તાવસ્થામાં રૂદ્રરૂપે છે તથા તુરીયાવસ્થામાં અક્ષરરૂપે છે. આ પરમ પુરુષજ્ઞ આદિત્યરૂપે, વિષ્ણુરૂપે તથા ઈશ્વરરૂપે છે. તે સ્વયંરૂપે, મનથીરહિતરૂપે, આત્મ, હ્રદય તથા પાદથી રહિત, જ્યોતિષ તથા જ્ઞાનરૂપ છે. તે પુરુષબ્રહ્મમાં લોકો અલોકરૂપે, દેવો અદેવરૂપે, વેદો અવેદરૂપે, યજ્ઞો અયજ્ઞરૂપે, માતા અમાતારૂપે, પિતા અપિતારૂપે, વધૂ અવધૂરૂપે, આંડાલ અચાંડાલરૂપે, પૌષ્કસ (જાતિ વિશેષ) અપૌષ્કસરૂપે, યોગી અયોગીરૂપે, તાપસ અતાપસરૂપે રોય છે. અર્થાત્ આ સર્વ બેદભાવ તેનામાં હોતા નથી. આ પરબ્રહ્મ એક રૂપ, પ્રકાશરૂપ તથા નિર્વાણરૂપ છે. તેને વિશે દેવો, ઋષિઓ તથા પિતરો કોઈની શ્રેષ્ઠતા નથી. તે પુરુષબ્રહ્મ જેવ તેમજ સર્વ જ્ઞાનરૂપે છે. સર્વ દેવો હૃદયમાં રહેલા છે, હૃદયમાં ગ્રાણી રહેલા છે, તેજ રીતે હૃદયમાં જ્યોતિ રહેલ છે. આ રીતે બ્રહ્મસૂત્ર તથા રેખાત્મક જાણવું તથા તે સૂત્ર હૃદય અર્થાત્ ચિત્ત-વ્યમાં રહે છે. હે બ્રહ્મસૂત્ર ! તું યજ્ઞરૂપી ભગવાનને સૂચવનારૂં, પરમ પવિત્ર, પ્રભાવિતની સાથે ઉત્પન્ન થયેલું, પ્રથમ રૂપ, આયુષ્યરૂપ તથા શ્વેત અને શ્રેષ્ઠ રૂપ છે. હે શિષ્ય ! ભગવાનને દર્શાવનારા આ બ્રહ્મસૂત્રને તું ધારણ કર. તે તારામાં બળ તથા તેજની વૃદ્ધિ કરે. જ્ઞાનીએ શિખા કાઢી નખાવી બાંધ સૂત્રનો ત્યાગ કરવો. જે અસર તમા પરબ્રહ્મરૂપે સૂત્ર છે, તેને ધારણ કરવું, બ્રહ્મને સૂત્ર કહેવાનું કારણ એકે તે જ્ઞાનનું પ્રતિપાદક છે. સૂત્ર એજ પરમ સ્થાનરૂપ છે. આ બ્રહ્મસૂત્રનું જેને જ્ઞાન છે તેજ બ્રહ્મણ વેદના પારને પામેલો છે. જેમ સૂતરના તાંતણામાં મણિ પરોવાઈને રહેલા છે, તેમ બ્રહ્મસૂત્રમાં સર્વ ઓતપ્રોત છે યોગને જાણવાવાળા તથા તત્ત્વદર્શી એવા યોગીએ આ બ્રહ્મસૂત્રને જ ધારણ કરવું. ઉત્તમ એવા યોગનો જેણે આશ્રય લીધો છે, એવા અધિધારીએ બ્રહ્મસૂત્રનો ત્યાગ કરવો. જે યોગી આ બ્રહ્મભાવરૂપી સૂત્રને ધારણ કરે છે તે ચેતનરૂપે છે. આવા જ્ઞાનસૂત્રના ધારણ કરવાથી તે કદી ઉચ્છિદ્ર તથા પાપી થતો નથી. જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞોપવીતને ધારણ કરવાવાળા જેમના હૃદયમાં આ બ્રહ્મસૂત્રજ રહેલું છે, તેજ બ્રહ્મજ્ઞાની તથા ખરા યજ્ઞોપવીતને ધારણ કરનારા છે, જેમ અગ્નિની શિખા અગ્નિરૂપજ છે તેમ જેને જ્ઞાનમયી શિખા છે તેજ શિખાને ધારણ કરનારો જાણવો. બાકી બીજાઓને તો શિખા ધારણ કરવાવાળા જાણવા નહિ, પણ દેશ ધારણ કરવાવાળા જાણવા. * જ આજ્ઞાસ્વાદ વણેનિ વૈદિકકર્મમા અધિ-

કાર છે, તેઓએ આ બ્રહ્મસૂત્રનેજ ધારણ કરવું તથા ક્રિયાના અંગરૂપે પશુ આ બ્રહ્મસૂત્રનેજ માનવું. જેને જ્ઞાનમયી જિજ્ઞા છે તથા જ્ઞાન મયજ જેને ઉપવીત છે, તેને સર્વ બ્રહ્મરૂપે છે, આમ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ જાણે છે, આ શ્રેષ્ઠ તથા પરાયણ યજ્ઞોપવીતને જે જાણે છે, તેજ યજ્ઞોપવીતને ધારણ કરનારો છે. તેજ યજ્ઞરૂપે છે તથા તેનેજ યજ્ઞ-કર્તારૂપે જાણવો. આ એકજ પરમાત્મા સર્વ પ્રાણી માત્રમાં વ્યાપીને રહેલો છે. તે સર્વ વ્યાપક તથા સર્વ જૂત માત્રોના આત્મારૂપ છે. તેજ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કર્મના અધ્યક્ષ, સર્વ પ્રાણીમાં નિવાસ કર-વાવાળો, સાક્ષી, ચેતનરૂપ, અદ્વય તથા ગુણથી રહિત છે. તે પરમાત્મા એક રૂપ છે, સર્વ તેને વશ છે તથા સર્વ પ્રાણીના તે અંતરાત્મારૂપે છે. તેનું એકરૂપ છે, છતાં તે પોતે અનેક રૂપે થાય છે. હૃદયાત્મામાં રહેલો આવા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જે દર્શન કરે છે તેજ બ્રહ્મજ્ઞાની છે તથા તેઓનેજ શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, બીજાઓને નહિ. આત્માને ઉપરની અરણિરૂપે બનાવી તથા પ્રણવરૂપી ઈન્કારને નીચેની અરણી બનાવી ધ્યાનરૂપી મંથન દંડવડે મંથન કરવાથી ગૂઢ એવા આત્માનું દર્શન થાય છે. જેમ તલમાં તેલ, દહીમાં ઘી ઝરણામાં જળ તથા અરણીમાં અગ્નિ ગૂઢ રહેલો છે, તેમ આત્મામાં આત્માની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ આત્માનાં અધિકારી, પુરૂષ સત્ય તથા તપરૂપી સાધનવડે દર્શન કરે છે. જે રીતે કરોળિયો તંત્રને ઉત્પન્ન કરે છે તથા પાછો પોનામાંજ સંકેલી લેછે, તેજ પ્રમાણે જામત તથા સ્વ-પ્નમાં જીવનું આવવું જવું વારંવાર થયા કરે છે. વિશ્વ નેત્રમાં, સ્વપ્ન અર્થાત્ તેજસ કંઠમાં, સુષુપ્ત અર્થાત્ પ્રજા હૃદયમાં તથા તુરીય મસ્તકમાં રહે છે એમ જાણવું. વાણી આ બ્રહ્મનું વર્ણન કરવા અશક્ય છે તેમજ મન તેને પહોંચી શકતું નથી તે બ્રહ્મ જીવના આનંદરૂપ છે, જેનું જ્ઞાન થવા પછી અધિકારી જન્મમર-ણના ફેરામાંથી ટળે છે. જેમ દૂધમાં ઘી ગૂઢ રહેલું છે તેમ સર્વમાં આત્મા વ્યાપીને રહેલો છે. આત્મજ્ઞાન એજ સર્વ તપના કારણરૂપ તથા બ્રહ્મને સુચવનારા સ્થાનરૂપ છે.

અમૃતનાદ ઉપનિષદ.

પ્રાણાયામાદિ નિરૂપણ.

બુદ્ધિમાન શાસ્ત્રિનું અધ્યયન કરી તથા વારંવાર તેનો અભ્યાસ કરી, તેમાં જે સારરૂપે પરમબ્રહ્મ છે તેનું જ્ઞાન થયા પછી, તે શાસ્ત્રોનો બળતા લોકડાની માફક ત્યાગ કરવો જોઈએ. (૧) હૃદયકારૂપી રથને વિશે આજ્ઞા થઈ તથા વિષ્ણુ અર્થાત્ બુદ્ધિને સારથિ કરી, બ્રહ્મલોકના પદની ઇચ્છા રાખનારા અધિકારીએ રૂઢ ભગવાનની આરાધનમાં તત્પર થવું. (૨) જ્યાં સૂધી રથના માર્ગમાં તે રહેલો હોય ત્યાં સૂધી રથની અંદર બેસી તેણે જવું. પણ જ્યારે આત્માનું સ્થાન આવી પહોંચે, એટલે રથનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મમાં લીન થાય છે. (૩) અકારાદિ માત્રાનો, રચૂલાદિ સિંગ શરીરોનો, તથા વિશ્વાદિ પાદોનો ત્યાગ કરી, શબ્દ તેમજ વ્યંજનથી રહિત, તેમજ સ્વરરહિત મહારવડે સૂક્ષ્મ પદને વિદ્વાન પામે છે. (૪) પાંચ શબ્દાદિ વિષયોનું તથા અતિ અંચળ મનનું આત્માના રશ્મિરૂપે ચિંતન કરવું. આને પ્રત્યાહાર કરી કહેવામાં આવે છે. (૫) પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, પ્રાણાયામ, ધારણા, તર્ક તથા સમાધિ આ રીતે યોગનાં છ અંગો છે. (૬) જેમ પર્વતની ધાતુઓમાં રહેલા મળ તેને અગ્નિમાં તપાવવાથી જતો રહે છે તેમ પ્રાણનો નિરોધ કરવાથી ઇન્દ્રિયોએ કરેલા દોષો બળી જાય છે. (૭) પ્રાણાયામથી દોષોનું દહન કરવું, ધારણાવડે પાપનું. પ્રત્યાહારવડે સંસર્ગનું તથા ધ્યાનવડે અનાત્મ શુણ્ણનું દહન કરવું. (૮) આ રીતે પાપનો ક્ષય કર્યા પછી શ્રેષ્ઠ એવા આત્માનું ચિંતન કરવું. (૯) શ્રેષ્ઠ રેચક તથા વાયુનું આકર્ષણ કરવું. તેમ પ્રાણાયામ ત્રણ પ્રકારના કહેવાય છે:—રેચક, પુરક તથા કુંભક વ્યાહતિ તથા પ્રણવ સહિત તેજ રીતે ગાયત્રીના શિરસહિત ગાયત્રીનો ત્રણવાર પ્રાણનો નિરોધ કરી પાઠ કરવો, તેને પ્રાણાયામ કરી કહેવામાં આવે છે. (૧૦) આધાર ચક્રથી ઉપાડેલા વાયુને એક નાસાપુટદ્વાર બહાર કાઢી ઉદરને સંકલ્પથી રહિત રચૂલ પ્રાણવાયુથી રહિત કરવું તે રેચકનું લક્ષણ છે. (૧૨) કમલના નાળવડે જેમ જળને ઉપર ખેંચવામાં આવે છે તે રીતે બહારના વાયુને અંદર ખેંચવો, તે પૂરકનું લક્ષણ છે. (૧૩) ઉચો શ્વાસ નહિ લેવો, નીચો શ્વાસ નહિ લેવો તેમ માત્રને જરાપણ હલાવવું નહિ, આ પ્રમાણેનો જે યોગ

કરવામાં આવે છે, તે કુંભકનું લક્ષણ છે. [૧૪] સર્વ રૂપોને અંધની માફક જોવાં અર્થાત્ જોવાં નહિ, તથા બહેરાની માફક શબ્દનું શ્રવણ કરવું નહિ તથા પોતાના દેહને કાળની માફક જોવો, તે પ્રજ્ઞાતનું લક્ષણ છે. [૧૫] મન સંકલ્પાત્મક છે, એમ માની તેનો આત્મામાં શુદ્ધિમાને લય કરવો. આ રીતે શુદ્ધિને આત્મામાં તક્ષીન કરવી, તેને ધારણા કહે છે. [૧૬] શાસ્ત્રને અનુસરી જે જિહ્વાપોષ કરવામાં આવે છે, તેને તર્ક કહે છે. જેનો સાક્ષાત્કાર થવાથી સમભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને સમાધિ કહે છે. [૧૭] સર્વ દોષથી રહિત સુંદર ભૂમિપર દર્ભાસન પથરવું. ત્યાં માનસિક ભૂત પ્રેતાદિકથી રક્ષા કરવી તથા કોષ્ઠપણુ આસનવાળી તે યોગીએ જપ જપવો. [૧૮] તેણે પદ્મક, સ્વસ્તિક અથવા તો લદ્ધાસન આદિ ગમે તે યોગાસન વાળી ઉત્તરાભિમુખે બેસવું. [૧૯] નાસિકાના એક છિદ્રને આંગળીવડે ઢાંકી બીજા છિદ્રદ્વારા વાયુનું આકર્ષણ કરવું તથા અગ્નિને નિયમમાં લાવી શબ્દ બ્રહ્મનું ચિંતન કરવું. [૨૦] ઓં એ એકાક્ષર બ્રહ્મ છે. હ્રં એ અક્ષરવડે રચક કરવું. આ પ્રમાણે દિવ્ય મંત્રવડે અનેકવાર પાપનો નાશ થવા કર્યાં કરવું. [૨૧]

ત્યાર પછી મંત્રને જાણવાવાળા શુદ્ધિમાન પુરૂષે ઉપર કહેલા ક્રમે કરી ધ્યાન ધરવું. નાભિના નિર્ધ્વાજને વિશે પ્રથમ સ્થૂલાદિતું તથા પછી સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મનું ધ્યાન ધરવું. [૨૨] તિરછી, ઉંચી અથવા નીચી દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી શુદ્ધિમાને સ્થિર બેસી જરા પણ હાલવું ચાલવું નહિ તથા આ રીતે યોગનો અભ્યાસ પાડવો. [૨૩] નાભ [પ્રાણુવાયુનો પરસ્પર સંઘટન પ્રકાર], માત્રા [ત્રણ વાર ચપટી વગાડીએ તેટલો સમય], વિનિષ્કંપ [કંપ લાવથી રહિત થવું] ધારણા [પ્રાણુવાયુની હૃદયમાં સ્થાપના કરવી] તથા યોજન [પ્રાણુવાયુનું આત્માની સાથે યોજવા] આ પાંચ યોગીએ જાણવા. કાળના નિયમે કરી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે યોગ બાર માત્રાવાળો છે. [૨૪] જે ધોષથી રહિત, વ્યંજનથી રહિત, સ્વરથી રહિત, છે, જેનું તાલુકું, કંઠ, ઓઘમાં સ્થાન છે, જે નાસિકાના સ્થાનથી રહિત છે, જેમાં રેફ નથી, જે બે ઉષ્મ પ્રાણુથી રહિત છે, આ રીતનો જે અક્ષર બ્રહ્મ છે તે કદી વિકારને પામતો નથી. [૨૫] જે માર્ગવડે પ્રાણુ ગમન કરે છે, તે માર્ગે કરી ગમન કરવાનું હોય છે, માટે તે માર્ગ વડે જવા માટે તે માર્ગનું ચિંતન કરવું. [૨૬] હૃદયનું દ્વાર, વાયુ

દ્વાર, તથા મસ્તકના દ્વારને અનુક્રમે મોક્ષદ્વાર, બિંદુદ્વાર તથા અઘ-
રંધ્રદ્વાર કહેવામાં આવે છે. [૨૭] જલ, ક્રોધ, આજરય, અતિ રવ-
ન, અતિશય જાગરું, અતિશય આહાર કરવું અથવા તો તદ્દન જૂ-
ખ્યા રહેવું, આ સર્વનો યોગીએ ત્યાગ કરવો જોઈએ. [૨૮] આ
વિધિવડે સમ્યક્ પ્રકારે ક્રમે કરી ચિંતન કરવું, જેથી ત્રણ માસની
અંદર એની મેળે જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. [૨૯] ચાર માસ થવા
કેડે તેને દેવેનાં દર્શન થાય છે, પાંચમા માસે સંસારના ક્રમને વિશે
વિરાગ થાય છે તથા છઠે માસે કૈવલ્ય પદને પામે છે, એમાં કોઈ
રીતનો સંશય નથી. [૩૦] પૃથ્વી તત્ત્વની ધારણામાં પ્રણવને પાંચ
માત્રા પર્યંત ઉચ્ચારવો, જળ તત્ત્વની ધારણામાં ચાર માત્રા પર્યંત
પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરવો, અગ્નિતત્ત્વની ધારણામાં ત્રણ માત્રા પર્યંત
પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરવો, વાયુતત્ત્વની ધારણામાં બે માત્રા પર્યંત પ્રણ-
વનો ઉચ્ચાર કરવો. [૩૧] આકાશ તત્ત્વની ધારણામાં એક માત્રા
પર્યંત પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરવો તથા છઠ્ઠાંકારનું ચિંતન કોઈ પણ
માત્રાથી રહિત કરવું. મનપડે યોગને યોગ આત્મામાં આત્માપડે
ચિંતન કરવું. [૩૨] ત્રીશ પર્વ અંગુલના માપવાળો પ્રાણવાયુ છે, જે
હૃદયમાં ઈન્દ્રિયોપડે પ્રતિષ્ઠિત થયો છે. -આને પ્રાણવાયુ કહેવામાં આવે
છે તથા બાહ્ય પ્રાણવાયુના વિષયરૂપ છે. (૩૩) દિવસ તથા રાત્રિ
મળી મનુષ્યના નિઃશ્વાસો એક લાખ તેર હજાર એકસોને એંસી
હોય છે. (૩૪) જો એવા પ્રાણનું સ્થાન હૃદય છે, અપાનનું
સ્થાન ગુદા છે, સમાનનું સ્થાન નાભિ પ્રદેશ છે તથા ઉદાનનું સ્થાન
કંઠ પ્રદેશ છે. [૩૫] વ્યાનવાયુ સર્વ અંગમાં વ્યાપીને રહેલો છે.
અનુક્રમે કરી પાંચ પ્રાણાદિના પાંચ વર્ણો છે. [૩૬] પ્રાણવાયુ મં-
ચિના સરખો રક્તવર્ણુવાળો છે. પ્રાણના મધ્યમાં રહેલો અપાન વા-
વાયુનો વર્ણુ હન્દ્ર ગોપ જીવડાના સરખો અત્યંત રાતો છે. [૩૭]
પ્રાણ તથા અપાન આ બેની વચમાં રહેલો સમાનનો વર્ણુ ગાયના
દૂધ સરખો શ્વેત છે, ઉદાન વાયુનો વર્ણુ સહેજ શીકા રંગનો છે,
તથા વ્યાન વાયુનો વર્ણુ જ્વાળાના સરખો કાંતિવાળો છે. [૩૮]
વાયુ મંડલનું ઊદન કરી મસ્તકને વિશે જ્યારે જાય છે ત્યાર પછી
તે મનુષ્ય ગમે ત્યાં મરે, છતાં તેનો યુનર્જન થતો નથી. તેનો
યુનર્જન થતો નથી.

૧૧ અથર્વ શિર ઉપનિષદ્.

દેવો તથા રુદ્રનેશ્વર સંવાદ.

એક સમય દેવો કરતા કરતા દેવો રુદ્રલોકને વિશે જાણ્યા તથા - ત્યાં જઈ રુદ્રને પૂછવા લાગ્યા કે, આપ કોણ છો? ત્યારે રુદ્રભગવાન બોલ્યા; હું એક છું. હું ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન કાળમાં છું. એવું કાંઈ નથી કે જે મારાથી રહિત હોય. જે અત્યંત ગૂઢ ભાગ રહે છે તેથી દિશાના અંતરને વિશે રહેલ છે તે હું છું. હું નિત્યાનિત્યરૂપ, વ્યક્ત રૂપ, અવ્યક્ત રૂપ, અલ્પ રૂપ, અધલ રૂપ, પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા દક્ષિણ દિશા રૂપ, ઉર્ધ્વ તથા અધોરૂપ, દિશા, પ્રદિશા, પુમાન અપુમાન, સ્ત્રી, ગાયત્રી, સાવિત્રી, ત્રિષ્ટુપ, જગતી, અનુષ્ટુપ, છંદ, ગાર્હપત્ય, દક્ષિણામિ, આહવનીય, સત્ય, ગૌ, ગૌરી, ઋગ, યજુઃ, સામ, અથર્વ, અંગિરસ, જ્યેષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ, પરિષ્ઠ, જળ, તેજ, ગુણ, અરણ્ય, અક્ષર; ક્ષર, પુષ્કર, પવિત્ર, ઉગ્ર, મધ્ય, બાહ્ય, પુરસ્તાત્ તેજ પ્રમાણે જ્યોતિષરૂપ છું છું. સર્વમાં રહેલો મને જાણો. જે મને જાણે છે, તે સર્વ દેવાને જાણે છે તેમ અંગો સહિત સર્વ વેદોને જાણે છે. હું મારા તેજવડે અલ્પને આલિપ્યવડે, ગાયને ગાયવડે, આલિપ્યને આલિપ્યવડે, હવિષને હવિષવડે, આયુષને આયુષવડે, સત્યવડે સત્યને, તથા ધર્મ વડે ધર્મની તૃપ્તિ કરું છું. તે દેવો રુદ્રને (પોતાની શકાના સંબંધમાં) પૂછવા લાગ્યા, રુદ્રને જોવા લાગ્યા તથા તેનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તે દેવો ઉચ્ચ બાહુઓ કરી નીચે પ્રમાણે રુદ્રની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા, - હે રુદ્ર ભગવાન! આપ અલ્પરૂપ, વિષ્ણુરૂપ, રુદ્રરૂપ, રુદ્રદેવરૂપ, ઇન્દ્રરૂપ, અગ્નિરૂપ, વાયુરૂપ, સૂર્યરૂપ, સોમરૂપ, આદિ મહોરૂપ પ્રતિ મહોરૂપ, ભૂરૂપ, ભુવરૂપ, સ્વરૂપ, મહરૂપ, પૃથ્વી રૂપ, અંતરિક્ષ રૂપ, દ્યૌ રૂપ, જળ રૂપ, તેજ રૂપ, કાળ રૂપ, યમ રૂપ, મૃત્યુરૂપ, અમૃતરૂપ, આકાશરૂપ, વિશ્વરૂપ, સૂક્ષ્મરૂપ, શુક્લ રૂપ, કૃષ્ણરૂપ, કૃત્તનરૂપ, સત્યરૂપ, સર્વરૂપે છે. આપને નમસ્કાર છે. (૧-૩૨) પૃથ્વી આદિરૂપે, ભુવલોક આપના મધ્ય પ્રદેશરૂપ તથા સ્વર્ગ લોક આપના શિરરૂપ છે. આપ વિશ્વરૂપ, અલ્પરૂપ, જે પ્રકારના, તથા પ્રકારના વૃદ્ધિ રૂપ, શાંતિ રૂપ, પ્રુષ્ટિ રૂપ, કુતરૂપ, અદ્યુત રૂપ, દત્ત રૂપ, અદત્ત રૂપ, સર્વ રૂપ, અસર્વ રૂપ, વિશ્વ, અવિશ્વ, કૃત, અકૃત, પર, અપર તથા પરાયણ રૂપ છે. આપે અ-

માટે વૈષ્ણવ રૂપ કહે છે. બ્રહ્મ કહેવાનું કારણ એ કે, પર, અપર તથા પરાયણનું મોટી વીણાવડે જ્ઞાન કરાવેલો, માટે પર બ્રહ્મ કહે છે. એક કહેવાનું કારણ એ કે સર્વ પ્રાણીનું ભક્ષણ કરી અન્નરૂપે થઈ આપ તેને કાંઈ પવિત્ર સ્થાનમાં છેડેલો. કેટલાક પવિત્ર ક્ષેત્રમાં, કેટલાક દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા પૂર્વ દિશામાં જાય છે. પણ આ સર્વનો મેળાપ આપને વિશે છે. સ્વર્ગ રહિત સર્વ પ્રાણી માત્રમાં એકરૂપે આપ રહ્યા છે, માટે આપને એક કહે છે. ઋષિવડે આપનું રૂપ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, પણ સામાન્ય ભક્તો-મટે આપનું રૂપ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી, માટે આપને રૂદ્ર કહે છે. સર્વ દેવોના પર સર્વની માતારૂપ ઇશાની નામની પરમ શક્તિવડે આપનું અધિષ્ઠાતાપણું છે. જેમ દોવામાં આવેલી ગાય હોય તેમ તથા શરણના સરખા કૂટસ્થ એવા તમારી અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. આપ જગતના ઇશરૂપ, સ્વયં પ્રકાશ તથા ઇન્દ્રના આસપાસ રહેનારા યમદેવોના અધિષ્ઠાતા છે. માટે આપને ઇશાન કહે છે. આપને ભગવાન મહેશ્વર કહે છે. તેનું કારણ એકે, ભક્તનું અજ્ઞાન છતાં તેનાપર અનુગ્રહ કરે છે, તથા તેને વિશે વાણીનો પ્રાદુર્ભાવ કરે છે. તેમજ સર્વ ભાવોનો ત્યાગ કરી આત્મજ્ઞાનરૂપ યોગીશ્વર્યવડે પોતાના પ્રકાશમાં પ્રકાશે છે. આથી આપને ભગવાન મહેશ્વર કહે છે. આ રીતનું રૂદ્ર ચરિત છે. (૪) એકજ દેવ સર્વ દિશામાં રહેલ છે. પ્રથમ જન્મ પણ તેનો છે. અંતમાં ગર્ભરૂપે તેજ છે. તેજ ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેજ ઉત્પન્ન થશે. પ્રત્યેક વ્યક્ત ભાવમાં તે જ વ્યાપીને રહેલા છે. એક રૂદ્રજ પોતાની મહાશક્તિવડે આ લોકને નિયમમાં રાખે છે. તે કાંઈ અન્યરૂપે હોતા નથી. દરેક તેને વિશે રહે છે તથા અંતે તેમાં સર્વનો સંકેત થાય છે. વિશ્વનો પ્રકટ કર્તા તથા રક્ષણ કર્તા તેજ છે. જે દરેક યોનિમાં વ્યાપી રહેલા છે તથા જેનાવડે આ સર્વ વ્યાપી રહેલ છે, તે પૂજ્ય ઇશાન તથા દેવરૂપ પુરૂષનું ચિંતન કરવાવડે પરમ શાંતિને મનુષ્ય મેળવે છે. સર્વ હેતુ સમૂહના મૂળરૂપ ક્ષમાને ધારણ કરી છુદ્ધિવડે સચિત કર્મને રૂદ્રવિશે મનુષ્યે યોજવાં. રૂદ્રમાં એકપણું છે તે સંબંધી વર્ણન કરે છે:—આપ શાશ્વત, પુરાણ તથા ઇશરૂપ છો, તમે પ્રાણીઓના મૃત્યુપાશોનો નાશ કરવાવાળા છો, આપની અર્ધ ચતુર્થ માત્રાવડે પણ જન્મનના નાશરૂપ શાંતિ મળે છે. આપની પ્રથમ બ્રહ્માયુક્ત માત્રા રક્ત વર્ણવાળી છે. જે તેનું નિત્ય ધ્યાન કરે છે તે બ્રહ્માના પદને પામે છે. આપની વિષ્ણુવાળી દ્વિતીયા માત્રા

કૃષ્ણ વર્ણવાળી છે. જે તેનું નિત્ય ધ્યાન કરે છે તે વૈષ્ણવ પદને પામે છે. આપની રદ્ર દેવ યુક્ત તૃતીયા માત્રા છે. તે વર્ણ કપિના છે. તેનું જે નિત્ય ધ્યાન કરે છે તે ઇશાન અર્થાત્ રદ્ર લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આપની સર્વ દેવવાળી અર્ધ માત્રા છે. તે અવ્યકારૂપે રહેલી આકાશને વિશે વિચરે છે. તેનો વર્ણ શુદ્ધ સ્ફુટિકના સરખો છે. જે તેનું ધ્યાન કરે છે તેને મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ચતુર્થ માત્રાનીજ ઉપાસના કરવી જોઈએ મુનિઓ વાણી માત્ર જોડે છે પણ તેના મહ સંબંધી કહેતાં નથી. આજ મોક્ષમાર્ગ છે. જે ઉત્તર માર્ગે કરી દેવો જાય છે, જેના વડે પિતરો જાય છે તથા જે ઉત્તર માર્ગે કરી ઋષિઓ જાય છે, તેજ પર, અપર તથા પરાયણરૂપ છે. જે બાલના અમ્મ ભાગ જેટલા સુદમરૂપે હૃદયમાં રહે છે, જે વિશ્વરૂપ, દેવરૂપ, સુંદર તથા શ્રેષ્ઠ છે. જે વિવેકીઓ, હૃદયમાં રહેલા એવા પરમાત્માને જૂવે છે તેનેજ શાંતિભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બોળઓને નહિ. ક્રોધ, તૃષ્ણા, ક્ષમા તથા હેતુ સમૂહના મૂળરૂપ અક્ષમાનો ત્યાગ કરી રુદ્રને વિશે બુદ્ધિથી સંચિત કર્મ અર્પણ કરવું. આને રુદ્રને વિશે એકતા કહે છે. કારણકે સામ્ય તથા પુરાણરૂપ રદ્ર હોવાથી તે ઇશ કહેવાય છે. તેમજ ઉત્કૃષ્ટ તપના સાધનવડે નિયંત્રા કહેવાય છે. અગ્નિ, વાયુ, જળ, સ્થળ, તથા આકાશ આ સર્વ ભસ્મરૂપ છે. જે , પશુપતિની ભસ્મનો અંગને સ્પર્શે થતો નથી તો મન તથા આંખો સર્વ ભસ્મરૂપ થાય છે. માટે પશુપતિની બ્રહ્મરૂપી ભસ્મ પશુના બંધનનો નાશ કરવાવાળી છે. જે રુદ્ર અગ્નિમાં છે, જે રુદ્ર અંદરના ભાગમાં છે, તેજ રુદ્રે ઓપધિ તથા વનસ્પતિમાં પ્રવેશ કર્યો છે. જે રુદ્રે આ સર્વ વિશ્વને ઉત્પન્ન કર્યું છે તે અગ્નિરૂપ રુદ્રને નમસ્કાર; જે રુદ્ર અગ્નિમાં, જળમાં, અંતરિક્ષમાં તથા ઓપધિ અને વનસ્પતિમાં રહે છે, તથા જે રુદ્રે વિશ્વને તથા જીવનોને ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે રુદ્રને નમસ્કાર. જે રુદ્ર જળમાં, ઓપધિમાં તથા વનસ્પતિમાં સ્થિતિ કરે છે, જે રુદ્રે જગતને અધર રાખ્યું છે, જે રુદ્રે જો ત્રણ રીતે. ધારણ કરે છે તથા અંતરિક્ષમાં જેણે નાગોને ધારણ કર્યા છે, તે રુદ્રને નમસ્કાર. આ રુદ્ર ભગવાનના મસ્તકની તથા હૃદયની ઉપાસના કરવાથી ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. જે તેમ ઉપાસના નથી કરવામાં આવતી તો તેની અધોગતિ થાય છે. રુદ્ર ભગવાનનું મસ્તક દેવોના સમૂહરૂપ વ્યક્ત છે. તેમના પ્રાણ તથા મન મસ્તકનું રક્ષણ કરે છે. દે-

વેનો સમૂહ, સ્વર્ગ, આકાશ, તથા પૃથ્વી કથાનું રક્ષણ કરી શકે એમ નથી. આ રુદ્ર ભગવાનને વિશે સર્વ ઓતપ્રોત છે. આનાથી પર અન્ય કંઈ નથી. તેનાથી પૂર્વ કાંઈ નથી, તેમ તેનાથી પર કાંઈ નથી. થઈ ગયલું તેમ થવાનું પણ કંઈ નથી. તેમને હજાર મસ્તક છે, એક મસ્તક છે તથા સર્વ જગતને વ્યાપી તેઓ રહેલા છે. તે અક્ષર હોવાથી તેને કાળ કહેવામાં આવે છે તથા કાળરૂપ હોવાથી તેને વ્યાપક કહેવામાં આવે છે. વ્યાપક તથા ભોગાયમાન રુદ્ર જ્યારે શયન કરે ત્યારે પ્રજનો-સંહાર થાય છે. તે જ્યારે શ્વાસવાળા થાય છે ત્યારે તમ થાય છે. તમમાંથી જળ થાય છે. જળમાં પોતાની આંગળીવડે મંથન કરવાથી તે જળ શિશિર ઋતુમાંના દરૂપે થાય છે, તેનું મંથન કરવાથી તેમાં ફીણ થાય છે. ફીણથી ઈંડુ થાય છે, ઇંડાથી બ્રહ્મા થાય છે, બ્રહ્માથી વાયુ થાય છે, વાયુથી ઊંકાર થાય છે, ઊંકારથી સાવિત્રી થાય છે, સાવિત્રીથી ગાયત્રી થાય છે તથા ગાયત્રીમાંથી સર્વ લોકો થાય છે. પછી લોકો તપની ઉપાસના કરે છે જેથી સત્ય થાય છે તથા પછી શાશ્વત અમૃત ઝરે છે. આજ પરમ તપ છે. તપ એ જ જળ, જ્યોતિ, રસ, અમૃત, બ્રહ્મ, બૂંઝાંક, ભુવલોચ તથા સ્વલોકરૂપે છે. ૬ જો કોઈ બ્રાહ્મણ આ અથર્વ શિરનું અધ્યયન કરે છે તો અત્રોત્રિય હોય તે ઔત્રિય થાય છે, ઉપનયન સંસ્કારથી રહિત હોય તે ઉપનયન સંસ્કારવાળો થાય છે. તે અગ્નિવડે પવિત્ર થયેલો, વાયુપૂત, સૂર્યપૂત, સત્યપૂત તથા સોમપૂત થાય છે. તે સર્વ દેવોવડે જણાયેલો તથા ધ્યાન કરાયેલો થાય છે. તે સર્વ તીર્થોમાં સ્નાન કરેલો થાય છે. તે સો યજ્ઞોથી પૂજાયેલો, સાઠ હજાર ગાયત્રીના જપવાળો, ઇતિહાસ તથા પુરાણોમાં રહેલા રુદ્રોના એક લાખ જપવાળો થાય છે. દશ લાખ પ્રણવનો તેણે જપ કરેલો કહેવાય છે. તેનું દર્શન થવાથી મનુષ્ય પવિત્ર થાય છે. તે પૂર્વ થયેલા સાત પેઢીના પુરુષોને તારે છે. ભગવાને કહ્યું છે કે, અથર્વ શિરનો એક વાર જપ જપવાથી પવિત્ર થાય છે તથા કર્મનો અધિકારી થાય છે. બીજી વાર જપવાથી ગણોને વિશે અધિપતિપણું મેળવે છે તથા ત્રીજી વાર આનો જપ કરવાથી સત્ય સ્વરૂપ ઊંકારને વિશે તેનો પ્રવેશ થાય છે.

૧૧ અથર્વ શિષોપનિષદ.

પૈષ્પલાદ સનતકુમાર તથા અથર્વણનો સંવાદ.

અંગિસના કુળમાં થયેલા ઋષિઓ, પૈષ્પલાદ, તથા સનતકુમાર

અથર્વણ મુનિને પૂછવા લાગ્યા કે, હે ભગવન! પ્રથમ ધ્યાન કરવા યોગ્ય ધ્યાન શું છે, ધ્યેય મંત્રનું ધ્યાન શું છે ધ્યાતા કાણુ છે તથા ધ્યેય. કાણુ છે? આના ઉત્તરમાં અથર્વામુનિ કહેવા લાગ્યા કે, ઓંકાર એ અક્ષર પ્રથમ ધ્યાન કરવા યોગ્ય મંત્ર છે તથા તે પરબ્રહ્મરૂપ છે. તેના ચાર પાદો તથા ચાર વેદો છે. આથી તે ચાર પાદવાળા કહેવાય છે. આ ઓંકાર અક્ષર તથા પરબ્રહ્મરૂપ છે. તેની પ્રથમ માત્રા અકાર પૃથિવીરૂપે છે તથા તે ઋચાવાળો ઋગ્વેદરૂપ છે. તેના અધિષ્ઠાતા દેવો ઋષભ, વસુ, ગાયત્રી તથા ગાર્હપત્યરૂપ છે. તેની દ્વિતીય માત્રા હકાર અંતરિક્ષરૂપ છે, તે યજુર્વેદે યજુર્વેદરૂપ છે તથા તેના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ, શ્દ્ર, ત્રિષ્ટુપ્ તથા દક્ષિણામિ છે. ત્રીજી માત્રા મકાર સ્વર્ગરૂપ છે તથા સામના મત્રોવડે સામવેદરૂપ છે. તેના અધિષ્ઠાતા દેવ શ્દ્ર, આદિત્ય, જગતી તથા આહવનીય છે. છેવટની અર્ધમાત્રા તે સોમલોકરૂપ છે. તે અથર્વણના મત્રોવડે અથર્વ વેદરૂપ, સંવર્તક, અમિ, મરુદ્, વિરાદ્, એકર્ષિ તથા ભાસ્વતી રૂપ છે. પ્રથમની માત્રા રક્તપીત તથા બ્રહ્મદેવતવાળી છે. દ્વિતીય માત્રા શ્વેત રૂપ છે તથા વિષ્ણુ દેવતવાળી છે. તૃતીય માત્રા શુભ અશુભવ.ળી શુક્લ છે તથા તે શ્દ્ર દેવતવાળી છે. છેવટની ચોથી અર્ધમાત્રા વિદ્યૂતવાળી તથા સર્વ વર્ણવાળી છે તથા તે પુરુષ દેવતવાળી છે. આ ઓંકાર ચાર અક્ષરવાળો, ચાર પાદવાળો, ચાર મસ્તકવાળો તથા ચાર અર્ધમાત્રાવાળો છે. આ ચાર અર્ધમાત્રા તે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, દીર્ઘ તથા પ્લુત છે. ઓં ત્રણ વાર કહેવા પછી ચોથી વાર ઓંકાર કહેવાથી શાંતાત્મા પ્લુત પ્રણવયુક્ત થાય છે. સર્વ ઓંકારરૂપ છે, એમ કહ્યું છે. એકવાર ઓંકારનો. ઉચ્ચાર થવાથી એક વાર આત્મપ્રકાશ થાય છે. તે પ્રાણોને ઓંધ્વ ગતિએ પહોંચાડે છે તેથી ઓંકાર કહેવાય છે. ઓંકારને પ્રણવરૂપ કહેવામાં આવે છે, કારણુ તે સર્વ પ્રાણોનો પ્રણવ કરે છે. તે સર્વ પ્રાણોને પરમાત્માને વિશેષ નમાવે છે, તેથી પ્રણવ કહે છે. તેણે ચતુર્થાવસ્થામાં સ્થિતિ કરેલી હોવાથી તે સર્વ વેદો તથા દેવોના કારણરૂપ, સર્વ વાચ્ય પરતુરૂપ તથા પ્રણવરૂપ છે. તેને દેવોરૂપ કહે છે, કારણુ કે સર્વનું રક્ષણ કરે છે. સર્વ દુઃખોમાંથી મનુષ્યનું ભગવાન્ તારણુ કરે છે, આથી તેને તારક કહે છે. સર્વ દેવોનું પ્રવેશ સ્થાન હોવાથી તેને વિષ્ણુ કહે છે. સર્વની વૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી તેને બ્રહ્મ કહે છે. સર્વના મધ્યમાં રહેલા ધ્યેય મત્રોથી દીપની માફક પ્રકાશ કરાવે

છે, માટે પ્રકાશ કહે છે. સરીરના હૃદયાકાશમાં પ્રકાશવડે વિદ્યુતની માફક પ્રકાશ કરતા હોવાથી તેને સત્ ઓં કહે છે. વિદ્યુતની માફક પારંવાર ગતિ કરી દરેક દિશાનો ભેદ કરે છે તથા સર્વ લોકને વ્યાપીને રહે છે, માટે મહાદેવને વ્યાપી આ કહે છે. તેમની પ્રથમ માત્રા જગતાવસ્થા છે, દ્વિતીય માત્રા સ્વપ્નાવસ્થા છે, તૃતીય માત્રા સુષુપ્તિ અવસ્થા છે તથા ચતુર્થ માત્રા તુરીયારૂપ છે. આ માત્રાઓ ઉપમાત્રાને પામે છે. સારી રીતે સમસ્ત પાદોનાપર જય મેળવતા હોવાથી તેને સ્વયંપ્રકાશ કહે છે. તે પોતે બ્રહ્મરૂપ છે, આથી તેને સિદ્ધિકર કહે છે. ધ્યાનાદિમાં આ ઓંકારની યોજના કરવામાં આવે છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોનું ઉપસંહરણ કર્તા હોવાથી બ્રહ્મને તુરીય કહે છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોની સ્થાપના મનમાં કરવી, ધ્યાનરૂપે વિષ્ણુને લેવા, પછી ઇન્દ્રિયો સાથે બ્રાહ્મણની મનમાં સ્થાપના કરવી. ધ્યાતા રૂપે થઈ બ્રાહ્મણની ઇન્દ્રિયોની સાથે મનમાં સ્થાપના કરવી પછી નાદના અંતે બ્રાહ્મણની પરમાત્મામાં યોજના કરી ઇશાન એવા મહાદેવનું ધ્યાન કરવું. આ સર્વ અર્થાત્ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર, ઇન્દ્ર તથા બ્રાહ્મી માત્રા સાથે સર્વ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ તેનામાંથી થાય છે. કારણોનું કારણ હોતું નથી. ધ્યાતા કારણરૂપ છે તથા સર્વ ઐશ્વર્યયુક્ત સર્વેશ્વર ધ્યેયરૂપ છે. આ રીતના શંભુનું હૃદયમાં ધ્યાન કરવાથી ચુવેતેર વાર સો સો યજ્ઞ કરવાથી જે રૂળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેટલું રૂળ મેળવે છે, સર્વની ઓંકારપિશે ગતિ છે. સર્વ ધ્યાન, યોગ તથા જ્ઞાનનું જે રૂળ છે તે ઓંકાર છે, તે વેદરૂપ, પરરૂપ, ઇશરૂપ, શિવરૂપ, એકરૂપ, ધ્યેયરૂપ તથા હૃદયાણુ કર્તારૂપ છે. સર્વ વસ્તુનો સાગ કરી આ સંપૂર્ણ અઘર્વશિખનું જે અધ્યયન કરે છે, તે દ્વિજ ગર્ભવાસના ભયમાંથી મુક્ત થાય છે, ખરેખર તે ગર્ભવાસમાંથી મુક્ત થાય છે.

૧૨ મૈત્રાયણી ઉપનિષદ.

શાકાયન્ય તથા બૃહદ્રથનો સંવાદ.

બૃહદ્રથ નામના રાજાએ રાજ્યને વિશે પોતાના મોટા પુત્રને સ્થાપ્યો. તે માનતો હતો કે આ શરીર અશાશ્વત છે. આથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી તે અરણ્યમાં ગયો. ત્યાં તેણે પરમ તપ આદર્યું. તે ઉંચા બાહુ કરી શ્રી સૂર્યનારાયણની સમક્ષ ઉભો રહ્યો. અંતે સૂર્યનારાયણની કૃપાવડે તે રાજાની પામે એક મુનિ આવ્યા. આ મુનિ ધૂમાડાથી રહિત અગ્નિ જેવા, પોતાના તેજવડે સર્વનું દહન કરતા તથા આત્મજ્ઞાની હતા. આ મુનિનું નામ ભગવાન શા-

કાયન્ય હતું. તેમણે રાજને કહ્યું; “હે રાજન્ ! ઉભો થા તથા વર માંગ.” રાજ મુનિને નમસ્કાર કરી કહેવા લાગ્યો; “હે ભગવન્ ! હું આત્મજ્ઞાની નથી. આપ તો તત્ત્વજ્ઞાની છો. જે કંઈ આપ ઉપદેશ કરશો, તે અમે એક ચિત્તથી સાંભળશું” મુનિએ કહ્યું; “હે ઐશ્વર્ય ! તું કંઈ અન્ય ઇચ્છિત વર માંગ. કારણ આ માતૃપિતૃ દેહવડે ધ્વજજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી અશક્ય છે.” આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મુનિનાં ચરણનો સ્પર્શ કરી રાજ નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો;—

“હે ભગવન્ ! આ શરીર હાડકાં, ચામડાં, સ્નાયુ, મજ્જા, માંસ, વીર્ય, લોહી, શ્લેષ્મ તથા અશ્રુવડે દૂષિત છે. તે વિજા, મૂત્ર, વાત, પિત્ત તથા કફથી ભરપૂર છે, દુર્ગંધીવાળું છે તથા કોઈ પણ પ્રકારના સારથી રહિત છે. માટે કામનાના ઉપભોગ શા અર્થના છે ? (૨) વળી આ શરીર કામ, ક્રોધ, લોભ, લપ્, શોક, ઇર્ષ્યા, ઈષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ, અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, જરા, મૃત્યુ, રોગ તથા શોકાદિથી ભરપૂર છે. માટે શરીરના સુખોપભોગથી શું ફાયદો છે ? ૩ આ લોકમાં સર્વ નાશવંત છે. ડાંસ તથા મચ્છરોનો તૃણની માફક નાશ થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વનાં જન્મ મરણ થયા જ કરે છે. (૪) કેટલાક મોટા ધનુર્ધારીઓ, ચક્રવર્તીઓ થઈ ગયા છે, જેના કે સુદ્યુમ્ન, બૂરિયુમ્ન, ઈન્દ્રયુમ્ન, કુવક્ષ્યાન્ધ, ચૌરનાન્ધ, વૃદ્ધિયાન્ધ, અશ્વપતિ, શશંગિન્દુ, હરિશ્ચંદ્ર, અંબરીષ, સ્વયંતિ, યયાતિ, અનરથ્ય, ઉક્ષતેનોત્ય, મરુત, ભરત આદિ રાજાઓ પોતાના બંધુવર્ગના રક્ષણ અર્થે અનેક પ્રકારની લક્ષ્મીને સંપાદન કરી, તેનો ત્યાગ કરી આ લોકમાંથી અન્ય લોક પ્રતિ સીધાવી ગયા છે. (૫) ખીજ પણ ગંધર્વ, અસુર, યક્ષ રાક્ષસ, ભૂત ગણ, પિશાચ, સર્પ તથા ગ્રહોના નિરોધને આપણે જોઈએ છીએ. (૬) વળી મોટા મહાસાગરો પણ સૂકાઈ જાય છે, પર્વતોનો જ નાશ થાય છે, અચળ વસ્તુનું હાલતું અથવા તેજ સ્થાનમાં રહેવું થાય છે. પૃથ્વીનું રૂખી જવું, પૃથ્વીનું પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી જવું, તથા દેવતાઓના સોદા (હું ધ્વજરૂપ છું) આવા બોલવાવડે શું ? આ સંસાર મહિલા ભોગો કંઈ કામના નથી. જો તેનો આશ્રય કરવામાં આવે છે તો વારંવાર જન્મમરણ થયા કરે છે. આપ આ સંસારમાંથી મારો ઉદ્ધાર કરવા યોગ્ય છો. પાણી વિનાના અધારા કુવામાં દેડકા હોય, તેવી આ સંસારમાં અમારી સ્થિતિ છે. હે ભગવન્ ! આપ મારા આશ્રયરૂપ છો. (૭) પ્રથમ પ્રયાઠક.

ત્યાર પછી ભગવાન શાકાયન્ય અત્યંત પ્રસન્ન થઈ રાગને કહેવા લાગ્યા કે “ હે મહારાજ બૃહદ્રથ ! તું ધૃષ્ણાકુ વંશના ધ્વજ-શીર્ષનો પુત્ર છે, તું કૃતકૃત્ય છે તથા મરત્ત એવા નામે પ્રસિદ્ધ છે. આત્મા કેવો છે, તેનું હું વર્ણન કરું છું તે તું સાંભળ. (૧) આ પ્રાણાત્મા બાહ્યેન્દ્રિયોનું રોધન કરવાથી યોગવડે ઉર્ધ્વ ગતિ કરવાવાળો, દુઃખ યુક્ત દેખાતો છતાં દુઃખથી રહિત તથા તમનો નાશ કરવાવાળો છે. આ આત્મા જીવભાવમાંથી મટી જઈ શિવ ભાવને પામે છે ત્યારે આ શરીરમાંથી નિકળી પરંજ્યોતિરૂપને પામી પોતાના તેજવડે પ્રકાશે છે. આજ આત્મા અમૃતરૂપ, અભયરૂપ તથા બ્રહ્મરૂપ છે. (૨)

હે રાજન ! ભગવાન મૈત્રેયે બ્રહ્મવિદ્યારૂપી જે ઉપનિષદનું અમારી પાસે વર્ણન કર્યું છે, તે હું તને કહીશ. પાપોથી રહિત, ઉત્કૃષ્ટ તેજવાળા તથા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી વાલખિલ્ય નામના મુનિઓ કહેવાય છે. તેઓ એક વેળા પ્રજાપતિ પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા; “હે ભગવન ! ગાડાના સરખું ચેતનથી રહિત આ શરીર છે. આવા શરીરને ઔરણ કરનાર કાણુ છે, તે આપ અમોને કહો.” ત્યારે ભગવાન બ્રહ્મા બોલ્યા; (૩)’ જે ઉર્ધ્વ ભાગમાં રહેલો કહેવાય છે, તેજ શુદ્ધ, પૂત, શન્ય, શાંત, પ્રાણુરહિત, મનરહિત, અનત, અક્ષય, સ્થિર, શાશ્વત, અજ. સ્વતંત્ર તથા પોતાના મહિમામાં રહેલો છે. તેનાવડે આ શરીર ચેતન સરખું કરાયેલું છે. તેજ આ શરીરને ઔરણ કરનાર છે.” ત્યારે વાલખિલ્યો કહેવા લાગ્યા, “હે ભગવન ! ઈચ્છાથી રહિત તેણે ચામાટે આવી રીતની ચેતનીવાળું શરીર કર્યું ? આ શરીરનો ઔરણ કરનાર આત્મા કેવી રીતે, તે કહો.” પ્રજાપતિ કહેવા લાગ્યા; આ આત્મા સૂક્ષ્મ, અમાલ, અદશ્ય, પુરુષ સંઘાવાળો. પોતાના અંશે કરી સુદ્ધિપૂર્વક આવર્તન કરનારો, સુપુષ્પને સુદ્ધિપૂર્વક જગાડવાવાળો, ઈચ્છાને વશ કરનાર, ચેતન માત્ર, દરેક શરીરમાં ક્ષેત્રસ્થ રહેલો, સંકલ્પ, પ્રયાસ તથા અભિમાનવાળો, પ્રજાપતિરૂપ તથા સર્વત્ર દ્રશ્યરૂપ છે. આવી રીતના ચેતને આ શરીરને ચેતનાવાળું કર્યું છે. માટે તે ઔરણ કરનારો કહેવાય છે. ત્યારે મુનિઓએ કહ્યું; જે આત્મા સૂક્ષ્માદિ સ્વરૂપવાળો છે, તેનું પોતાના અંશે કરી આ વર્તન થવું કેમ સંભવે ? ભગવાન પ્રજાપતિએ કહ્યું; (૫) પ્રથમ કેવળ પ્રજાપતિ જ હતા. તેને કાંઈ ચેતન પડ્યું નહિ. ત્યાર પછી તેણે આત્માનું ધ્યાન ધરી અનેક પ્રજાને ઉત્પન્ન કરી-

પોતે ઉત્પન્ન કરેલી એવી આ પ્રજાને પ્રાણથી રહિત તથા રચાણની માફક સ્થિર જોઈ. આથી તેને ઠીક પડ્યું નહિ. પ્રજાપતિએ ધાર્યું કે, એને ગનિયુક્ત કરવામાં હું એમાં પ્રવેશ કરું. આથી તે પોતે વાયુરૂપે બની તે પ્રજાને વિશે પ્રવેશ કર્યો. તેણે પોતે એક રૂપે થઈ પ્રવેશ કર્યો નહિ. પણ પોતે પાંચ પ્રકારના થઈ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. આ પાંચ વાયુ તે પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન તથા વ્યાન છે. જે ઉર્ધ્વ ગતિને કરે છે તેને પ્રાણ કહે છે. જે નીચે ગતિ કરે છે તે અપાનવાયુ છે. જે સ્વલ્પ સૂક્ષ્મ અન્ન ધાતુને અપાનમાં યોજના કરે છે તથા દરેક અંગમાં વાયુને સમ ભાગમાં રાખે છે તેને સમાન કહે છે. જે જળને તથા અન્ય ઉપર નીચે લાવસહજ કરે છે તેને ઉદાન કરે છે તથા જે સર્વ નાડીમાં વ્યાપીને રહેલ છે તેને વ્યાન કહે છે. (૭) અદૃશ્ય પ્રાણવાયુ વ્યાપીને રહેલ પ્રાણવાયુને અભિલવ કરે છે. આ બેઉ પ્રાણવાયુના મધ્યમાં જે માંસરૂપે ઉત્પન્ન રહેલી છે, તે જ પુરુષરૂપ છે, તેજ વૈશ્વાનર નામનો અગ્નિ છે. તે અંતઃપુરુષરૂપ છે. તેનાવડે જે કાર્ધ અન્ન બ્રહ્મણ કરવામાં આવે છે તે પચાવવામાં આવે છે. જ્યારે કાન ઢાંકીએ છીએ ત્યારે જે થોડા સાંભળવામાં આવે છે તે તેનો જ છે. જ્યારે આ પ્રાણાત્માનું શરીરમાંથી જતું રહેવું થાય છે, ત્યારે થોડા સાંભળવામાં નથી આવતો. (૮)

આ આત્મા પોતાને મનોમય, પ્રાણ શરીર, બહુરૂપ, સત્ય-સકલ તથા આત્મા આ રીતે પાંચ પ્રકારે કરી વિભક્ત થઈ હૃદયમાં રહેલો છે. આ પ્રમાણે હૃદયકાશમાં રહેવા છતાં તે મનોમયાદિને અકૃતાર્થ માનવા લાગ્યો. તે પોતાના પાંચ દારોને ભેદી પ્રકટ થયો તથા તે પોતે પાંચ રસ્મિરૂપી ઇન્દ્રિયોવડે વિષયોનું બ્રહ્મણ કરે છે. આમાં સુદ્ધિન્દ્રિયો રસ્મિરૂપ છે, કર્મેન્દ્રિયો અસ્મરૂપ છે, શરીર રથરૂપ છે, મન સારથિરૂપ છે તથા સ્વભાવ ચાળકારૂપ છે. આ રીતે પ્રેરિત થયેલુ શરીર ચક્રની માફક જમણું કરે છે. અરણ્ય થયા પછી શરીર ચેતનાવાળું દેખાતું નથી. માટે આત્માને શરીરનો પ્રેરક કહ્યો છે. (૯)

આ આત્મા જાણે શરીરને વશ થયો હોયની શું, શુભાશુભ કર્મનાં ફળવડે અભિલવને પામેલો હોયની શું, તેમ દરેક શરીરમાં સંચાર કરે છે. અબ્ધત, મુક્ત, અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય તથા મમત્વથી રહિત હોવાથી તે કોઈપણ પ્રકારની અવસ્થાથી રહિત છે. કર્તૃત્વ બાવથી રહિત છે, છતાં કર્તારૂપે હોય તેમ રહેલો છે. [૧૦]

આજ આત્મા શુદ્ધ, સ્થિર, અચલ, આસંગથી રહિત, દુઃખથી રહિત, રુદ્ધાથી રહિત, દ્રષ્ટા૩૫ રહેલો તથા પોતાના ચરિતને ભોગવતો હતો, ગુણ૩૫ વસ્ત્રથી પોતે વેષિત થઈને રહેલો છે. (૧૧) દ્વિતીય પ્રપાઠક. વાલખિલ્યો કહેવા લાગ્યા; હે ભગવન! જ્યારે આપ ઉપર પ્રમાણે આત્માના મહિમાને સૂચવો છો ત્યારે શું શુભાશુભ કર્મનાં ફળવડે અભિભવને પામેલો તથા તેથીજ સદસત્ યોનિને પામેલો આત્મા શું કાઈ બીજો છે ? સુખ દુઃખાદિ દંદભાવથી પરાભવને પામેલ ઉર્ધ્વ કે અધોગતિને કાણુ શ્રમણુ કરે છે ? આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન સાંભળી પ્રજ્ઞપ્રતિએ કહ્યું; (૧) બીજો જૂતાત્મા છે, જે શુભાશુભ કર્મનાં ફળથી અભિભવ પામેલો છે, સદસત્ યોનિને પામે છે તથા સુખ દુઃખાદિ દંદ ભાવથી અભિભવને પામેલ ઉર્ધ્વ કે અધોગતિમાં શ્રમણુ કરે છે. આ જૂતાત્મા નીચે પ્રમાણે છે:-જૂત શબ્દ વડે પાંચ તન્માત્રાઓ અર્થાત્ પંચ મહાજૂતો કહેલા છે. આ પંચ મહાજૂતના સમુદાયને શરીર કરી કહેવામાં આવે છે. આ જે શરીર છે તેને જ જૂતાત્મા કરી કહેવામાં આવે છે. આમાં રહેલો આત્મા કમળના પત્ર પર જેમ પાણીનું દીપ્ત હોય છે તેમ રહેલો છે. તે પોતાના પ્રાકૃત ગુણોથી અભિભવ પામેલો હોય છે. અભિભવને પામેલો હોવાથી મોહને પામેલો હોય છે તથા મોહને લીધે આત્મામાં રહેલા કર્તા૩૫ પ્રભુ ભગવાનને જોતો નથી. ગુણોના સમૂહોથી તૃપ્ત થતો, પાપ યુક્ત, અસ્થિર, ચંચલ, લાલસાવાળો, રમૂહાવાળો, વ્યગ્ર, અભિમાનને પામેલો તથા તેથીજ શિવ ભાવથી રહિત, માર્ગ એ પ્રમાણે માનતો, જળવડે જેમ પક્ષી બંધાય છે તેમ આત્માવડે આત્માને બાંધે છે તથા તે જીવ કરેલા કર્મના ફળને ભોગવતો જમણુ કરે છે. ૨

જે કર્તા છે તેજ જૂતાત્મા છે. ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તવડે અંતઃપુરુષ કર્મને કરાવનારો છે. જેમ લોખંડનો ગોળો અગ્નિથી આવૃત્ત થયો હોય તથા કર્તાવડે દીપવામાં આવે તો વિવિધ ભાવને પામે છે, તેજ પ્રમાણે અંતઃપુરુષથી આવૃત્ત થયેલો, ગુણથી હણાયેલો જૂતાત્મા વિવિધ ભાવને પામે છે. ચોરાશી લાખ યોનિના પરમાણુવાળો ત્રિગુણાત્મક જૂતાત્મા હોય છે. આજ તેનાં વિવિધ પ્રકારનાં ૩૫ છે. આ ગુણોને પ્રેરણા કરનાર જેમ ચક્રનો ચલાવનાર ભિન્ન મનુષ્ય છે તેમ પુરુષ છે. જેમ લોહપિંડને દીપવાથી કાંઈ તેમાં રહેલા અગ્નિનો પરાભવ થતો નથી, તેમ પુરુષનો અભિભવ થતો નથી, -

આ બ્રૂતાત્માનો સંસર્જના દોષથી અભિભવ થાય છે. (૩) આ શરીરનો હિમ્મત મૈથુનવડે થાય છે. તે ચેતન રહિત છે, નરકરૂપ છે, મૂત્ર દારવડે બહાર નીકળે છે, દાહકાથી બંધાયેલું છે, માંસવડે ઘેરિત છે, ચર્મવડે બંધાયેલું છે તથા તે વિદ્યા, મૂત્ર, પિત્ત, કફ, મજ્જા, મેદ, સિરા તથા અન્ય મળોથી ભરપૂર એક ખીળના સરખું છે. [૪] સમોહ બધ, વિપાદ, નિદ્રા, તદ્રા, પ્રથુ, જ્વા શોક, ક્રુધા, ધિપાસા, કૃષણતા, કેાધ, નાસ્તિકપણું, અજ્ઞાન, મત્સરપણું, ક્રૂરપણું, મૂઢપણું, નિર્લજ્જપણું નિરાશિતપણું, ઉદ્વેગપણું, અસમપણું આદિ ગુણો આ શરીરમાં છે. આ બ્રૂતાત્મા (શરીર) તામસગુણ યુક્ત હોવાથી તૃષ્ણા, રાગ, લોભ, દ્વિંસાવિશે પ્રીતિ તથા જ્નેવામાં આસક્તિ, ધર્મ તથા કામનામાં રુપિ કરવી, અંચળતા, લપ્ત લેવાની ઈચ્છા, અર્થની પ્રાપ્તિ, મિત્રમાં અનુમદ, પરિમદ, આશ્રય, અનિષ્ટ ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં દ્રેષ, ઈષ્ટ વિષયોમાં પ્રીતિ, આ રીતના અનેક રાજસ ગુણોવડે બ્રૂતાત્મા પરિપૂર્ણ હોય છે. આથી તે અનેક રૂપોને પામે છે. (૫) તૃતીય પ્રપાઠક નેષ્ટિક બ્રહ્મચારી તથા અતિ વિરમય પામેલા વાલ્મીકિયો કહેવા લાગ્યા; હે ભગવન! આપને નમસ્કાર છે. અમને આજ્ઞા કરમાવો. તમારા સિવાય અન્ય કોઈ અમારું આશ્રય નથી. બ્રૂતાત્મામાં રહેલો કયો પુરુષ આ સર્વનો ત્યાગ કરી સાયુજ્યતાને પામે છે? ત્યારે શાકાયન્ય કહેવા લાગ્યા; (૧) મહા નદીમાં જેમ મોઝાઓ હોય છે તેમ આ બ્રૂતાત્માને પૂર્વનાં કર્મો હોય છે, જે અવશ્ય ભોગવવાં પડે છે. જેમ સમુદ્રનો કિનારો એ આશ્રયરૂપે છે તેમ બ્રૂતાત્માને મૃત્યુની પ્રાપ્તિ આવશ્યકીય છે. જેમ પશુને પાશવડે બાંધવામાં આવે છે, તેમ સારાં નરસાં કર્મોવડે આ બ્રૂતાત્મા બંધાયેલો છે. કેદમાં પડેલા જંતુની માફક તે અસ્વતંત્ર છે. યમના રાજ્યમાં રહેતો હોય તેમ તે અત્યંત લાય યુક્ત હોય છે. જેમ કોઈ મદિરાથી હિન્મત બનેલો હોય તેમ તે સુખરૂપી મદિરાથી હિન્મત બનેલો હોય છે. દુષ્ટથી ઘેરાયેલો હોય તેમ ભટકે છે. મોટા સર્પે જેમ ડંખ્યો હોય તેમ વિષાંતથી દુષ્પિત થયેલો છે. મહા અમેકારમાં હોય તેમ તે રાગવડે અધે હોય છે. બાદુની માફક તે માયામય હોય છે, સ્વપ્નની માફક મિથ્યા જીવે છે, કેવળના ગર્ભની માફક સાર વિનાનો હોય છે, નટની માફક ક્ષણે ક્ષણે વેષ બદલનારો હોય છે, બીતના પર ચિત્ર હોય તેમ તે મિથ્યા સુંદર છે. શબ્દ સ્પર્શાદિ સર્વ વિષયો અનર્થો છે. આમાં આસક્ત

જૂતાત્મા પરમ પદનું સ્મરણ કરતો નથી. (૨) આ જૂતાત્માનો તરવનો ઉપાય નીચે પ્રમાણે છે—વિદ્યાની પ્રાપ્તિરૂપ ધર્મને આચરવો, પોતાના આશ્રમને વિશે રહેવું, પોતાના ધર્મને વિશે જ સર્વ ધારણ કરવું, અન્ય સર્વ સ્ત્રાણી શાળા સમાન ગણવા આથી તે જૂતાત્મા ઉપવૃત્તિને પામે છે, નહિ તો તેની અધોગતિ થાય છે. આ જૂતાત્મા સ્વધર્મમાં રહેલો છે. વેદમાં કહેલાં ધર્મનું અતિક્રમણ કરનારો આશ્રમી કહેવાતો નથી. જે પોતાના આશ્રમધર્મને પાળે છે, તેને તપસ્વી કહે છે. જે તપસ્વી હોતો નથી, તેને આત્મધ્યાનની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ કર્મશુદ્ધિ હોતી નથી. તપના પોણે કદી સત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, સત્વથી મનની પ્રાપ્તિ થાય છે, મને કરી આત્મોપસંનિધિ થાય છે તથા આત્મસાક્ષાત્કાર થવા પછી તે ફેરામાથી નિવૃત્ત થાય છે. [૩] કહ્યું છે કે, જેમ લાકડા વિનાના અગ્નિની શાંતિ પોતાની મૂળ પ્રકૃતિને વિશે થાય છે, તેમ વૃત્તિનો ક્ષય થવાથી ચિત્ત પોતાની મૂળ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે [૧] પોતાની પ્રકૃતિમાં લય પામેલ, સત્યપ્રતિ ગમન કરનાર તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં મુગ્ધ નહિ બનેલા મનના અનુત્તરો કર્મને વશ થાય છે. [૨] ચિત્ત તેજ સંસાર છે. તેનું પ્રયત્નગ્રસ્ત શોષન કરવું જોઈએ. ચિત્ત આત્માકાર બની જાય, એજ સનાતન રહસ્ય છે. [૩] ચિત્તની કૃપાવડે શુભાશુભ કર્મનો નાશ થાય છે. જ્યારે પ્રસન્નાત્માની સ્થિતિ આત્મામાં થાય છે ત્યારે અવ્યય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. [૪] પ્રાણીનું ચિત્ત જેવું વિષયમાં આસક્ત થાય છે, તેવું જ જલમાં જો આસક્ત થાય તો કાણુ મરુખ્ય બધનમાંથી મુક્ત થાય નહિ ? [૫] મન બે પ્રકારનું કહેવાય છે—શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ. કામના મુક્ત મન અશુદ્ધ કહેવાય છે તથા કામનાથી રહિત મન શુદ્ધ કહેવાય છે. [૬] સારી રીતે મનને લય તથા વિદ્યેષ્યથી રહિત કરવું જ્યારે આ પ્રમાણે મન અમનીલાવને (આત્માકાર વૃત્તિવાળું) બની જાય છે ત્યારે પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. [૭] હૃદયને વિશે સંકલ્પોનો ક્ષય થતાં સૂક્ષ્મ મનનો વિરોધ કરવો, એજ જ્ઞાન તથા મોક્ષ છે, બાકી બીજું તો ત્રયના વિસ્તારરૂપ છે. (૮) સમાધિવડે જેના મનો દૂર થયા છે તથા આત્મામાં જોડેલા મનને જે સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનું વર્ણન વાણીથી કરવું પણ અશક્ય છે. તે સમયે અંતઃકરણવડે આત્મોપસંનિધિ થાય છે. (૯) જેમ જળમાં

વિશે જે નિષ્કાવાળો છે તથા જેનાં યજ્ઞ ઉપાસાં છે એવો અંતરાત્મા આવીને--પ્રકટ થઇને બહિરાત્માનું-સ્વરૂપ વસ્તુનું અનુમાન બાંધે છે. આને ગતિ કહે છે. આ અંતરાત્મા આદિત્યમાં હિરણ્યમય તથા પુરુષરૂપે છે. જે હિરણ્યમયની માફક માફ દર્શન કરે છે તે જ એ અંતરાત્મા છે. તે હૃદયાકાશમાં રહે છે તથા અન્નનું લક્ષણ કરે છે. (૧) જે અંતરાત્મા હૃદયક્રમણમાં રહેલો છે તથા અન્નનું લક્ષણ કરે છે તેજ અગ્નિરૂપ છે, સ્વર્ગમાં રહેલો છે, સૌરરૂપે છે, કાળ-રૂપે છે, અદૃશ્યરૂપે છે તથા સર્વ પ્રાણીના અન્નનું લક્ષણ કરે છે. ક્રમણ એટલે શું? ક્રમણ એટલે જે આકાશરૂપ છે તે. તેજ ચાર દિશાઓ તથા ચાર ઉપદિશાઓ છે. આ પ્રમાણેની સંસ્થા છે. અગ્નિ પ્રથમરૂપ છે તથા તથા પ્રાણ અને આદિત્ય બીજું સ્વરૂપ છે, વ્યાહતિના ગાયત્રી યુક્ત ઓંકાર અક્ષરવડે તેની ઉપાસના કરવી. (૨) બ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપો છે । મૂર્ત તથા અમૂર્ત. જે મૂર્ત સ્વરૂપ છે તે અસત્ય છે તથા જે અમૂર્ત સ્વરૂપ છે તે સત્ય છે. તેજ બ્રહ્મ છે. જે બ્રહ્મ તેજ જ્યોતિરૂપ છે. જે જ્યોતિરૂપ છે તેજ આદિત્યરૂપ છે તથા તેજ ઓંકારરૂપ છે. તેણે પોતાના આત્માને ત્રણ પ્રકારનો વ્યક્ત કર્યો. આથી ઓંકાર ત્રણ માત્રાવાળો છે. આ માત્રા-વડે સર્વ જગત્ વ્યાપી રહેલું છે. આદિત્યને વિશે ઓંકારરૂપે ધ્યાન કરવું તથા તેમાં આત્માને આસક્ત કરવો. (૩) વળી કહ્યું છે કે જે ઉદ્ગીય છે તેજ પ્રણવ છે. પ્રણવ એજ ઉદ્ગીય આદિત્ય તથા ઉદ્ગીય એજ પ્રણવ છે. આ ઉદ્ગીયને પ્રણવરૂપ, પ્રેરણા કરનાર, નામ તથા રૂપવાળો, નિદારહિત, જરારહિત, મૃત્યુથી રહિત, તથા પાંચ પ્રકારનો જાણવો. તેની આકાશમાં સ્થિતિ છે. તે ઉર્ધ્વમૂળવાળો, બ્રહ્મ સૂધી શાખાવાળો, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, ઉદક તથા ભૂમિ આદિરૂપ, એકરૂપે યજ્ઞ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલ તથા બ્રહ્મરૂપ છે. તે તત્ત્વરૂપ છે. આ આદિત્ય ઓંકારને વિશે છે. માટે ઓંકારની ઉપાસના કરવી. આ અક્ષરજ પુરુષરૂપ છે. આનું જ્ઞાન થયા પછી જેની જે કામના હોય છે, તે પરિપૂર્ણ થાય છે. (૪) વળી કહ્યું છે કે, આ પ્રજ્વલિતનું ઓંકાર એ અક્ષર વડે નાદ-વાળું શરીર છે, સ્ત્રી, પુમાન તથા ત્ર્યંસકવડે સિંમવાળું, અગ્નિ વાયુ તથા આદિત્યવડે પ્રકાશવાળું, રુદ્ર તથા વિશ્ણુવડે અધિ-પતિરૂપે, ગાર્દભત્ય દક્ષિણાગ્નિ તથા આહવનીય વડે મુખરૂપે, ઋદ્ધ, યજ્ઞુઃ તથા સામવડે વિજ્ઞાનરૂપ, ભૂશુંવઃ તથા સ્વવરવડે લોકવાળું, મૃત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનવડે કામજવાળું તથા પ્રાણ, અગ્નિ અને

નારો, ગમન કરનારો, સરનારો, આનંદ પામનારો, કર્તા, વક્તા, સ્વાદ લેનારો, સુંઘનારો, સ્પર્શ કરનારો તથા સર્વના શરીરમાં રહેલો છે.

આ એક આત્મામાંજ દૈત પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે. જેમકે અમુક સાંભળે છે, જુવે છે, સ્વાદ લે છે, તથા સ્પર્શ કરે છે. આ સર્વ બાબતનો સાત્તા પણ આત્મા છે. આજ આત્મામાં અદૈત જ્ઞાન હોય છે, જેમકે આત્મા કાર્ય કરણથી મુક્ત છે, વર્ણન કરવે અશક્ય છે, ઉપમાથી રહિત છે તથા સ્પર્શથી રહિત છે. (૭) ખરેખર આ આત્મા ઇશાન, શંભુરૂપ, ભવરૂપ, રુદ્રરૂપ, પ્રજ્ઞપતિરૂપ, વિશ્વના કર્તારૂપ, હિરણ્યગર્ભ સત્ય, પ્રાણો, હંસ, શાંત, વિધ્યુ, નારાયણ, અર્ક, સવિતા, ધાતા, સામ્રાટ, ઇન્દ્ર, તથા ઇન્દુરૂપે છે. અગ્નિવડે આવૃત થયેલ તેજ પ્રકાશે છે. સહસ્રાક્ષરૂપે, હિરણ્યવરૂપે તથા આનંદરૂપે તેને જાણવો નોંધ્યે તથા ધ્યાન કરવું નોંધ્યે. સર્વ પ્રાણીમાત્રને અભય આપીને અર્થાત્ આત્માકાર જાણી મનુષ્યે અરણ્યમાં જવું, સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને શરીરમાંથી બહાર કાઢી નાંખવા. આ પ્રમાણે કરવાથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે વિશ્વ સ્વરૂપે છે, પાપોતું હરણ કર્તારૂપ, જાતવેદસ. પરાયણ, જ્યોતિ, એક પ્રકાશરૂપ, સહસ્ર રસ્મિરૂપ, અનેકરૂપે સ્થિતિ કર્તા તથા પ્રજ્ઞના પ્રાણરૂપે છે. આજ સૂર્ય ઉદયને પામે છે.

કૌપીતકિ બ્રાહ્મણોપનિષત્

ઈન્દ્ર તથા પ્રતહનનો સંવાદ.

માર્ગ્યનો પુત્ર ચિત્ર મત્ત કરવાનો હતો. તેણે આરણ્યનું વરણ કર્યું. આરણ્યએ પોતાને બહાર પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને મોકલ્યો. જ્યારે તે આવ્યો ત્યારે ચિત્રે તેને પૂછ્યું, તું જ્ઞાતમનો પુત્ર છે. આ લોકમાં કાંઈ ગુપ્ત સ્થાન છે ત્યાં તું મને યજ્ઞ કરાવીને સ્થાપન કરશે અથવા (ધુમાદિ અને અગ્નિરાદિ) આ બે માગંમાંના એક માર્ગે યજ્ઞ જે લોકમાં જવાય છે તેને વિશે શું તું મન સ્થાપન કરશે. શ્વેતકેતુએ કહ્યું: હું આ કંઈ જાણતો નથી. હું આને મારે આચાર્યને પૂછી નોંધશ. તે પોતાના પિતાની પાસે ગયો તથા પૂછ્યું, મને ચિત્રે ઉપર પ્રમાણે પૂછ્યું. આનો હું શું ઉત્તર આપું. તેના પિતાએ કહ્યું: હું પણ આ તો જાણતો નથી. આપણે તેને ઘેર જઈએ તથા ત્યાં વેદનું અધ્યયન કરીએ, તથા તેની પાસેથી આ જ્ઞાન મેળવીએ. કારણ કે જ્યારે અન્ન આપણને આપે છે. તો (એ આપણને ના

સૂર્યવડે પ્રતાપવાળું છે. વળી અન્ન, જળ તથા ચંદ્રમાવડે પોષણ કરવાવાળું તથા મન, બુદ્ધિ અને અહંકારવડે ચેતનાવાળું, પ્રાણ, અપાન તથા વ્યાનવડે પ્રાણવાળું છે. દેહલાક કહે છે કે પ્રજાપતિ એમ કહે છે કે અમુક શરીરનો હું ત્યાગ કરું છું, તેનાવડે સ્તોતારૂપે તે શરીર ધારણ કરેલું છે. તેજ સત્ય, કામ, પર તથા અપરરૂપ છે તથા તેજ હંકાર રૂપ છે. (૫) આ સર્વ સત્યરૂપે હતું. પ્રજાપતિ તપશ્ચરણ કરી બ્રહ્મવરૂ તથા સ્વરૂ એમ જોત્યા. આ પ્રજાપતિનું સ્થૂલ અથવા લોકવાણુ શરીર છે સ્વરૂ એ પ્રજાપતિનું મસ્તક છે. જૂનાભિરૂપ તથા જૂનાદરૂપે છે. આ વ્યાપક પુરુષનાં ચક્ષુ આદિત્ય રૂપે છે. હંકારની માત્રાઓ મહત્ અહંકારમાં રહેલી છે. ચક્ષુવડે આ પ્રજાપતિ માત્રામાં સચાર કરે છે. સત્ય એ જ ચક્ષુ છે. આ ચક્ષુમાં રહેલો પુરુષ સર્વ વિષયોમાં વ્યક્ત થાય છે. આથી બ્રહ્મવરૂ તથા સ્વરૂરૂપે તેની ઉપાસના કરવી અન્ન એજ પ્રજાપતિ તથા વિશ્વાત્મારૂપે છે. વિશ્વચક્ષુની માફક આ વિશ્વાત્મા ઉપાસનાયુક્ત થાય છે આ શરીર પ્રજાપતિ તથા વિશ્વરૂપ છે તથા તે સર્વત્ર રહેલું છે. શરીરમાં તથા સર્વમાં આ શરીર રહેલું છે. આ પ્રજાપતિના શરીરની ઉપાસના કરવી. (૬) તત્સવિતુર્વરૂણ્યમ્ આ ચરણમાં સવિતા એટલે આદિત્ય ભગવાન લેવા. બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે કે, આત્માની કામનાવડે યાચના કરવામાટે તે કહ્યું છે. મર્ગોદેવસ્ય ધીમહિ આ ચરણમાટે બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે કે, હું કેાનું ચિંતન કરું છું કે જે સવિતારૂપે સ્થિતિ કરીને રહેલા છે તેના તેજને ધિયોયોનઃ પ્રચોદયાત્ આ ચરણવડે બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે કે અમારી ધી અર્ધાત્ બુદ્ધિને વિશે તમો પ્રેરણા કરો. તારકરૂપ, ચક્ષુરૂપ આ આદિત્યમાં જે ભર્ગ રહેલ છે તેની હું ઉપાસના કરું છું. કાંતિવડે જેની શક્તિ સર્વત્ર છે તેને ભર્ગ કહે છે. અથવા જે સર્વને તપાવે તેને ભર્ગ કહે છે. ભર્ગ એજ રૂદ્ર છે. બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે કે, ભર્ગ એટલે આ સર્વ લોકને જે પ્રકાશે તે ભર્ગ, ભૂત માત્રાનું જે રંજન કરે તે ભર્ગ. આ પ્રજાનું જેને વિશે ગમન થવા પછી પાણું પુનરાવર્તન થતું નથી, એ રીતે રક્ષણ કર્તા હોવાથી તેને ભર્ગ કહે છે. શત્રુને તપાવનાર હોવાથી તેને સૂર્ય, ઉત્પન્ન કર્તા હોવાથી સવિતા, દાન અર્ધાત્ હસ્થા પૂર્ણ કરવાથી આદિત્ય, પવિત્ર કર્તા હોવાથી પાવમાન, તથા સુધુષ્ને જગાડનાર હોવાથી તેને આદિત્ય કહે છે. ખરેખર આત્માવડે આત્મા અમૃતરૂપ કહેવાય છે. તે જ આત્મા મનન કર-

નારો, ગમન કરનારો, સરનારો, આનંદ પામનારો, કર્તા, વક્તા, સ્વાદ લેનારો, સુંઝનારો, સ્પર્શ કરનારો તથા સર્વના શરીરમાં રહેલો છે.

આ એક આત્મામાંજ દૈત પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે. જેમકે અમુક સાંભળે છે, બુલે છે, સ્વાદ લે છે, તથા સ્પર્શ કરે છે. આ સર્વ બાબતનો જ્ઞાતા પણ આત્મા છે આજ આત્મામાં અદૈત જ્ઞાન હોય છે, જેમકે આત્મા કાર્ય કરણથી મુક્ત છે, વર્ણન કરવે અશક્ય છે, ઉપમાથી રહિત છે તથા સ્પર્શથી રહિત છે. (૭) ખરેખર આ આત્મા ઇશાન, શંભુરૂપ, ભવરૂપ, રૂદ્રરૂપ, પ્રજાપતિરૂપ, વિશ્વના કર્તાક્રિપ, હિરણ્યગર્ભ સત્ય, પ્રાણો, હંસ, શાંત, વિધ્યુ, નારાયણ, અર્ક, સપિતા, ધાતા, સામ્રાટ્ટ, ઈન્દ્ર, તથા ઈન્દુરૂપે છે. અગ્નિવડે આદ્યત થયેલ તેજ પ્રકાશે છે. સહસ્રાક્ષરૂપે, હિરણ્યમયરૂપે તથા આનંદરૂપે તેને જાણવો જોઈએ તથા ધ્યાન કરવું જોઈએ. સર્વ પ્રાણીમાત્રને અભય આપીને અર્થાત આત્માકાર જાણી મનુષ્યે અરણ્યમાં જવું, સર્વ ઈન્દ્રિયોના વિષયોને શરીરમાંથી બહાર કાઢી નાંખવા. આ પ્રમાણે કરવાથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે વિશ્વ સ્વરૂપે છે, પાપોનું હરણ કર્તારૂપ, જાતવેદસ. પરાયણ, જ્યોતિ, એક પ્રકાશરૂપ, સહસ્ર રશ્મિરૂપ, અનેકરૂપે સ્થિતિ કર્તા તથા પ્રજાના પ્રાણરૂપે છે. આજ સૂર્ય ઉદયને પામે છે.

કૌપીતકિ આદ્યોપનિષદ

ઈન્દ્ર તથા પ્રતહનનો સંવાદ.

માર્ગ્યનો પુત્ર ચિત્ર યજ્ઞ કરવાનો હતો. તેણે આરુણિનું વરણ કર્યું. આરુણિએ પોતાને બદલે પોતાના પુત્ર સ્વેતકેતુને મોકલ્યો. જ્યારે તે આવ્યો ત્યારે ચિત્રે તેને પૂછ્યું, તું જ્ઞાતમનો પુત્ર છે. આ લોકમાં કેાઈ ગુલ્મ સ્થાન છે ત્યાં તુ મને યજ્ઞ કરાવીને સ્થાપન કરશે અથવા (ધુમાદિ અને અગ્નિરાદિ) આ બે મામમાંના એક માર્ગે યજ્ઞ જે લોકમાં જવાય છે તેને વિશે શું તું મન સ્થાપન કરશે. સ્વેતકેતુએ કહ્યું: હું આ કંઈ જાણતો નથી હું આને માટે આચાર્યને પૂછી જોઈશ તે પોતાના પિતાની પાસે ગયો તથા પૂછ્યું, મને ચિત્રે ઉપર પ્રમાણે પૂછ્યું. આનો હું શું ઉત્તર આપુ તેના પિતાએ કહ્યું: હું પણ આ તો જાણતો નથી. આપણે તેને ઘેર જઈએ તથા ત્યાં વેદનું અધ્યયન કરીએ, તથા તેની પામેથી આ જ્ઞાન મેળવીએ. કારણ કે જ્યારે અન્ય આપણને આપે છે. તો (એ આપણને ના

પાડશે નહિ.) ચાલ, આપણે જોઉં જણા જાણ્યો, પછી તે હાયમાં સમિધ લઈ શિષ્યરૂપે ગાર્ગ્યના પુત્ર ચિત્ર પાસે ગયો તથા કહ્યું; હું આત્મની પાસે (જ્ઞાન લેવા) આવું ? ત્યારે ચિત્રે કહ્યું; હે ગૌતમ ! તું બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવાને ચોક્કસ છે (કારણ કે તને અહંકાર નથી,) તું મારી પાસે આવ. હું તને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરીશ. (૧) ચિત્રે કહ્યું; જે કોઈ આ લોકમાંથી જાય છે તે સર્વ ચંદ્રલોકપ્રતિ જાય છે. શુક્લ પક્ષમાં ચંદ્ર તે જીવેને જોઈ પ્રસન્ન થાય છે, પણ કૃષ્ણ પક્ષમાં તે જીવેને અન્યજન્મ વિશે ગ્રેસે છે. ખરેખર ચંદ્ર સ્વર્ગનું દ્વાર છે. જેને આ ચંદ્ર લોકની ઈચ્છા હોતી નથી, તેને તે ઉર્ધ્વલોક પ્રતિ મોકલે છે. પણ જેને ચંદ્રલોકની ઈચ્છા હોય છે, તેને તે વૃષ્ટિરૂપે આ લોક પ્રતિ મોકલે છે. ત્યાં તે કીટ, પતંગ, પક્ષી, વાઘ, સિંહ, મત્સ્ય, રીંછ, મનુષ્ય અથવા કોઈ અન્ય પ્રાણીરૂપે તેનાં કર્મ, તથા વિદ્યાને અનુસરી જન્મ લે છે. જ્યારે તે જન્મ લે છે ત્યારે ગુરુ તેને પૂછે છે, તું કોણ છે ? ત્યારે તેણે ઉત્તર નીચે પ્રમાણે કહેવો જોઈએ. વિચક્ષણ તથા ઋતુના અધિષ્ઠાતા એવા ચંદ્રમાંથી રેત એકદું થયું હતું. આ ચંદ્ર શુક્લ તથા કૃષ્ણ પક્ષના ઉત્પન્ન કર્તા છે, તે પિતરોના સ્થાનરૂપ છે. તે ચંદ્રની ઉત્પત્તિ નિત્યના હવિમાંથી થાય છે. રેતરૂપ મને દેવોએ મનુષ્ય વિશે મૂક્યો. મનુષ્યના નિમિત્તવડે દેવોએ મને સ્ત્રીમાં મૂક્યો. તેમાંથી હું બાર અથવા તેર માસરૂપે અર્ધાત્ જીવિતરૂપે મનુષ્ય જન્મમાં જન્મ્યો હતો. સત્ય તથા અસત્યનું જ્ઞાન જાણવા માટે બાર અથવા તેર માસરૂપ પિતા-સાથે હું જોડાયો હતો. હે દેવો ! મારું જીવિત યોગ સમય મૂકી રહેવા દો કે જેથી અમૃતતાને પ્રાપ્ત થાઉં. મારા સત્યવડે, મહેનત તથા સહન શીઘ્રતાવડે હું કાળરૂપ છું હું કાળને અધીન છે. તમે કોણ છો ? ત્યારે તે કહે છે કે હું પણ તારા જેવો છું. ત્યારપછી તે તેને આગળ જવા દે છે. (૨)

દેવમાન માર્ગને પ્રાપ્ત થયા પછી તે અગ્નિ લોકપ્રતિ ગમત કહે છે. ત્યાંથી તે વાયુ લોકપ્રતિ જાય છે, ત્યાંથી વરુણ લોક, ત્યાંથી ઇન્દ્ર લોક, ત્યાંથી પ્રજાપતિ લોક, તથા ત્યાંથી બ્રહ્મયોગ પ્રતિ જાય છે. બ્રહ્મ લોકમાં અર નામનું સરોવર, ઇષ્ટિહ નામનો સમય, વિરજા નામની નદી, ઇલ્ય નામનું વૃક્ષ, શાલજ્ય નામનું નગર, અપરાજિત નામનો પ્રાસાદ, ઇન્દ્ર તથા પ્રજાપતિ (વાયુ તથા આકાશ) દ્વારપાળ રૂપે, બ્રહ્મનું વિશ્વ નામનું દિવાનખાનું,

વિચક્ષણા (બુદ્ધિ) તેની ગાદી, ઉત્કૃષ્ટ તેજવાળો પલંગ, માનસી નામની પ્રિયા, આક્ષુષી નામનું પ્રતિમિબ કે જે પુષ્પોની માફક જગતને વણે છે, સર્વની માતારૂપ (શ્રુતિરૂપ) તથા અક્ષરરૂપ (શ્રુતિના જ્ઞાનરૂપ) અપ્સરાઓ, તથા બ્રહ્મજ્ઞાનમાં વહેનારી નદીઓ હોય છે. બ્રહ્મનો જ્ઞાતા આગળ વધે છે. આ સમયે બ્રહ્મ પોતાના સેવકોને કહે છે,—મારા યજ્ઞવડે તમે દોડી જઈ તેને મળો તે વિરજ્જ નામની નદી ઝાળંગી ગયો છે. હવે તે કદી જરાયુક્ત થશે નહિ. (૩)

પાંચસેં અપ્સરાઓ તેને મળવા માટે સામી જાય છે. તેમાની મોના હાથમાં માળાઓ હોય છે, સોના હાથમાં અજન હોય છે, સોના હાથમાં ચૂર્ણ હોય છે, સોના હાથમાં વસ્ત્ર હોય છે, તથા મોના હાથમાં જવાહીર હોય છે. બ્રહ્મના અવંકારવડે તેઓ તેને શણગારે છે. બ્રહ્મના અલંકારથી અલંકૃત થયેલો તથા બ્રહ્મને ઝાળખતો એવો તે બ્રહ્મની સમીપ જવા નીકળે છે. તે પ્રથમ આર નામના સરોવર પાસે આવે છે. મનવડે આ સરોવરનું અતિક્રમણ કરે છે. જેઓ વર્તમાન સમયને જાણે છે તેઓ આ સરોવર પાસે આવતાં તેમાં ડૂબી જાય છે. પછી તે યજ્ઞની ઇષ્ટિનો નાશ કરનારા સુહૃતો પાસે આવે છે. તેઓ આને જોતાજ તેની પામેથી નાશી જાય છે. ત્યાર પછી તે વિરજ્જ નામની નદી પાસે આવે છે. આ નદીનું મનવડે અતિક્રમણ કરે છે. અહીં તે પોતાના સુકૃત તથા દુષ્કૃતનો સ્થાગ કરે છે. તેના પ્રિય કુટુંબીઓ (ઉપાસના કરનારાઓ) તેના સુકૃતને મેળવે છે તથા તેનું અપ્રિય કરનારા તેના દુષ્કૃતને મેળવે છે. જેમ રથને વિશે બેઠી જવદીથી જતો પુરૂષ રથના ચક્કની તરફ નજર કરે છે તેમ તે દિવસ તથા રાત્રિને જુવે છે. તેવીજ રીતે સુકૃત તથા દુષ્કૃતને તેમજ સર્વ દ્વંદ્વ ભાવોને જુવે છે. આ પ્રમાણે સુકૃત તથા દુષ્કૃતથી રહિત થયેલો બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મ પ્રતિ જાય છે, (૪) તે ઇન્દ્ર નામના વૃક્ષ પામે આવે છે. તેને બ્રહ્મનો ગંધ આવે છે તે પછી શાલજન્ય નામના શહેરની પાસે આવે છે. તેને વિશે બ્રહ્મ તેજ પ્રવેશ કરે છે. પછી તે અપરાજિત નામના મહેલ સમીપ આવે છે. તેને વિશે બ્રહ્મતેજ પ્રવેશ કરે છે. પછી તે જ્યાં ઈન્દ્ર તથા પ્રજાપતિ દ્વારવાળો હોય છે ત્યાં આવે છે. તેઓ તેને જોઈ નાશી જાય છે તે વિષ્ણુ નામના દિવાનખાનામાં આવે છે. ત્યારે તેને વિશે બ્રહ્મનો યજ્ઞ પ્રવેશ કરે છે. તે વિચક્ષણા નામના

સિંદાસન પાસે આવે છે. આ સિંદાસનના બૃહત્ રથતર નામના સામો પૂર્વ તરફના પાદો છે. ધૈત તથા નાધવી તેના પશ્ચિમ તરફના પાદો છે. વિરૂપ તથા વૈરાગ સામ તેની ઉત્તર તથા દક્ષિણની કારણો છે તથા શાકવય ને રૈવત સામ પૂર્વ પશ્ચિમ તરફની કારણો છે. આ વેદી ચાનરૂપ છે. પ્રગાવડે તે સર્વને જૂવે છે. પછી તે ઉત્કૃષ્ટ તેજવાળા પલંગ પાસે આવે છે. આ પલંગ પ્રાણરૂપે છે. જૂત તથા ભવિષ્ય તેના પૂર્વ પાદો છે. શ્રી તથા પૃથ્વી તેના પશ્ચિમ પાદો છે, બૃહદ્ તથા રથંતર નામના સામો ઉત્તર દક્ષિણ તરફની ધમો છે, ભદ્ર તથા યચાપરીપ પૂર્વ પશ્ચિમ તરફની ધમો છે, ઋક્ તથા યજુષ્ પૂર્વ પશ્ચિમ તરફની પાટી છે, યજુષ ઉત્તર દક્ષિણ તરફની પાટી છે. ચંદ્રનાં કિરણો ગાલ મસુરીકે છે. ઉદ્દગીય ઓછાડ છે, અબ્યુદય તકીયો છે. આ પર્યંકપર બ્રહ્મ વિરાજે છે. એક ધમ ઉપર મૃદા બ્રહ્મનો જ્ઞાતા ઉપર ચઢવા જ્યારે જાય છે, ત્યારે બ્રહ્મ તેને પૂછે છે “ તુ કાણુ છે ? તે સમયે તેણે નીચે પ્રમાણે કહેવું જોઈએ; (૫) હું કાવરૂપ છું, ઋતુમાં જે થાય છે તે રૂપે હું છું, મારી ઉત્પત્તિ આકાશમાંથી છે. સંવત્સરના રૈતરૂપ, જૂત તથા કારણના તેજરૂપ, જડ ચૈતન્ય સર્વના આત્મારૂપ તથા પચ જૂતાત્મક સખલ બ્રહ્મના તેજમાંથી મારો ઉદ્ભવ છે. તું આ આત્મારૂપ છે. જેવો તુ છે તેવો જ હું છું, ” બ્રહ્મ તેને પૂછે છે, ‘ હું કાણુ છું ? ’ ત્યારે તેણે કહેવું જોઈએ કે ‘ તુ સત્યરૂપે છે. ’ સત્ય શું છે ?

‘ જે સર્વ દેવોથી (હિન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવોથી) તથા પ્રાણોથી ભિન્ન છે. તત્ એજ સત્ રૂપે છે. જે દેવો તથા પ્રાણો છે તે સત્યરૂપ છે. આ સર્વને સત્ય એ શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે. આ રીતનું સર્વ વિશ્વ છે. તુ પણ સર્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે વેદના મંત્રવડે કહેવામાં આવે છે. (૬)

યજુષ્ ઉદરરૂપ છે. સામ મસ્તકરૂપ છે, ઋક્ તેની મૂર્તિરૂપ છે. આ રીતના અક્ષર બ્રહ્મ છે. તેને ઋષિ, બ્રહ્મમય અથવા મહાત્મ રૂપે જાણવા. બ્રહ્મ તેને પૂછે છે,—મારાં પુલિંગના નામ તે કેવી રીતે મેળવ્યાં ? તે ઉત્તર આપે છે કે પ્રાણવડે. મારાં સ્ત્રીવિંગનાં નામ કેવી રીતે મેળવ્યાં ત્યારે તે કહે છે કે વાણીવડે. મારાં નપુસકનાં નામો કેવી રીતે મેળવ્યાં ? ત્યારે કહે છે કે મનવડે. મંધ શાથી ? ઘ્રાણેન્દ્રિયવડે. રૂપ શાથી ? ચક્ષુષવડે. ચન્દ્રો ચાના વડે ? શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે. અન્નના રસો શાથી ? જિહ્વાવડે. કર્મો શાથી ? હરનો

વડે, સુખ દુઃખો શાથી ? શરીરવડે. આનંદ, રતિ તથા પ્રગ શાથી ? ઉપરથેન્દ્રિયવડે. ગતિ શાથી ? પગ વડે. શાના વડે શુદ્ધિનું ઓળખનું ? પ્રજ્ઞાવડે. એમ તેણે કહેવું બોધ્યું. પછી બ્રહ્મ તેને કહે છે કે આ જળ માફ છે. તેથી (જળથી બનેલો) આ લોક તારો છે. જેને આ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે તે બ્રહ્મમાં જે સંપત્ત હોય છે તે સંપત્તને જિતે છે તથા જે કાંઈ શક્તિ બ્રહ્મમાં હોય છે તે તેને મળે છે. (૭) બીજો અધ્યાય:—કૈાપીતકિએ કહ્યું; પ્રાણુ બ્રહ્મ રૂપે છે. પ્રાણુ જે બ્રહ્મ રૂપે છે તેના દૂત રૂપે મન છે. વાણી પીરસનાર છે, ચક્ષુ શરીરરક્ષકરૂપ છે તથા શ્રોત્ર દરવાનરૂપ છે. પ્રાણુ રૂપ બ્રહ્મનો મન દૂતરૂપ છે, એમ જે જાણે છે દૂતવાન થાય છે. ચક્ષુ ગોષ્ઠા રૂપ છે એમ જાણનાર રક્ષકવાન થાય છે. જે શ્રોત્રને દરવાન રૂપે જાણે છે તે દરવાનથી મુક્ત થાય છે, જે વાણીને પીરસનાર રૂપે જાણે છે તે પીરસનારથી મુક્ત થાય છે. આ પ્રાણુરૂપ બ્રહ્મને આ સર્વ દેવતાઓ (ઇન્દ્રિયો) નહિ માગવા છતાં બલિ લાવે છે. આ પ્રમાણે તેને (ઉપાસના કરનારને) નહિ માગવા છતાં બલિ સર્વ વાણીઓ લાવે છે. જે આ પ્રમાણે જાણે છે તેનું પરમ રહસ્ય એ છે કે, તેણે બીજા માગવી નહિ. જેમ એક માણસ ગામમાં બિલા શાંગવા નિકળ્યા પછી કંઈ મળ્યું નહિ ત્યારે તે એમ કહીને બેસે છે કે, હવે હું બિલામાં આવેલું કાંઈ ભક્ષણ કરીશ નહિ. ત્યાર પછી પ્રથમ જેઓએ તેને ના પાડી હતી. તેઓ તેને બોલાવી આપે છે. જે યાચના કરતો નથી, તેનો આ પ્રમાણે ધર્મ છે. પણ ધન આપનારાઓ “ અમે તને આપીશું ” એમ કહી તેને બોલાવે છે. (૧) પંચમે કહ્યું કે પ્રાણુ એ જ બ્રહ્મ છે. પ્રાણુ રૂપ બ્રહ્મને વાણુની પછી ચક્ષુ આવરણુ કરે છે, ચક્ષુ પછી શ્રોત્ર આવરણુ કરે છે, શ્રોત્રના પછી મન આવરણુ કરે છે, તથા મનના પછી પ્રાણુ આવરણુ કરે છે. દેવતાઓ (ઇન્દ્રિયો) નહિ માંગવા છતાં આ પ્રાણુરૂપ બ્રહ્મને બલિ વાણી આપે છે. આ પ્રમાણે પ્રાણુની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરનારને તેના નહિ માગવા છતાં સર્વ વાણીઓ તેને લાવી આપે છે. (આ પછી પ્રથમની માફક અહીં પણ કોઈ નહિ માગનારને દાતા સર્વ પૂરૂં પાડે છે તે વાત છે), (૨) હવે એક ધન અર્થાત્ પ્રાણુની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે. જે કાંઈ પ્રાણુની ઉપાસના કરે છે તો તેણે પૂર્ણિમાએ, અમાવાસ્યાએ, શુક્લ

પક્ષમાં, પુખ્ત નક્ષત્રમાં, અગ્નિનું આધાન કરવું, વેદીને દર્ભ વડે સાદ કરવી, દર્ભનું પરિસ્તરણ કરવું તથા ગ્રોહણ કરવું. પછી જમણા ધુંટણ નીચે રાખી શ્રુવ, ચમસ પાત્ર અથવા કાંસ્ય પાત્રવડે તે ઘીની આહુતિ આપે છે. વાગ નામના દેવતા મેળવનાર છે. આ દેવને આ મનુષ્ય પાસેથી મારે માટે આ પ્રાપ્ત થાઓ. માટે હું તે દેવને આ આહુતિ આપું છું. (તેજ પ્રમાણેની આહુતિ પ્રાણ દેવતાને, ચક્ષુ દેવતાને, શ્રોત્ર દેવતાને, મન દેવતાને, પ્રજા દેવતાને, આપવી.) ત્યાર પછી ધૂમાડાનો ગંધ લઈ તથા અવયવોને ધૂંત લગાડી, વાણીને નિયમમાં રાખી આગળ જવું તથા પોતાનો આશય તેને કહેવો અથવા તેને દૂત તરીકે મોકલવો. તેને ખરેખર તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૩) (આ તેમજ હવે પછીના આ અધ્યાયના સર્વ મંત્રો કર્મ માર્ગને અનુસરનારા હોવાથી લીધા નથી.)

અધ્યાય ૩ જો:-દિવોદાસનો પુત્ર પ્રતર્દન યુદ્ધ(રૂપી યજ્ઞવડે) તથા પરાક્રમવડે ઇન્દ્રના પરમ ધામપ્રતિ ગયો. ઇન્દ્રે - તેને કહ્યું; ' હે ! પ્રતર્દન ! હું તને શું વરદાન આપું ? ' પ્રતર્દને કહ્યું; " મનુષ્ય ને માટે તમે જે હિતકારી ધારતા હો તે વરદાન મને આપો. " ઇન્દ્રે તેને કહ્યું; " શ્રેષ્ઠ ઉત્તરતાને માટે વરદાન પસંદ કરતા નથી. હું તારે માટે પોતે વરદાન માગ." પ્રતર્દને કહ્યું; ઉત્તરતાએ વરદાન પસંદ કરવું નહિ. " ઇન્દ્ર કહી સત્યથી છૂટો પડ્યો નહિ. કારણ કે ઇન્દ્ર સત્યરૂપે છે. ઇન્દ્રે તેને કહ્યું; ખરેખર સહુ એ નામને યોગ્ય મને તારે જાણવો. મનુષ્યને માટે ઉત્તમ હું એ માનું છું કે, તેણે મને ઓળખવો જોઈએ. ત્વષ્ટાના ત્રણ મસ્તકવાળા પુત્રને મેં મારી નાંખ્યો હતો. અપારુન્ધુષ (વેદથી રહિત) સંન્યાસીઓને વરુઓને આપ્યા હતા. અનેક સંધિઓનું અતિક્રમણ કરી પ્રહ્લાદના વંશજોને માર્યા હતા. અંતરિક્ષમાં પુલોમાના પુત્રોને મેં માર્યા હતા તથા પૃથ્વીપર કાલકાશ્યોને મેં માર્યા હતા. પણ તેથી મારા માથાનો એક વાળ પણ તૂટ્યો ન હતો. જે કોઈ મને ઓળખે છે (જોને જીવાત્મા તથા પરમાત્માની વચ્ચે અદૈત લાવ હોય છે) તેનું લોક અર્થાત્ સુખ કોઈ કર્મ વડે-માતૃવધવડે, પિતૃવધવડે, ચોરીવડે, શ્વહ-હત્યાવડે કદી નષ્ટ થતું નથી. જો તે પાપ કર્મ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, પણ તેની સુખકાંતિ કરમાતી નથી. (૧) ઇન્દ્રે કહ્યું; હું પ્રાણરૂપ છું. પ્રજારૂપ મને આયુષરૂપે તથા અમૃતરૂપે ઉપાસો. આ-સુપ્ર પ્રાણરૂપ છે, પ્રાણ આયુષરૂપ છે તથા પ્રાણને અમૃતરૂપે કહ્યું

છે. જ્યાં સૂધી આ શરીરમાં પ્રાણ રહે છે, ત્યાં સૂધી આયુષ્ય રહે છે. આ લોકમાં પ્રાણુકરી મનુષ્ય અમૃતત્વને મેળવે છે તથા પ્રજાવડે સત્ય સંકલ્પને મેળવે છે. જે આયુષ્યે તથાઅમૃતરૂપે મારી ઉપાસના કરે છે, તે આ લોકમાં પૂર્ણ આયુષ્યને પામે છે તથા સ્વર્ગમાં અમૃત ભાવને મેળવે છે તથા અક્ષયરૂપ થાય છે. ” પ્રતર્દને કહ્યું; “આથી ઠેકઠાક કહે છે કે, પ્રાણો (કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો) એકપણાને થઇ ગમન કરે છે ત્યારે વાણીવડે નામ જાણવા કાંઈ શક્તિમાન થતો નથી, તેમજ ચક્ષુવડે રૂપને, શ્રોત્રવડે શબ્દને, મનવડે ધ્યાનને જાણી શકતો નથી. પણ જ્યારે પ્રાણો એકરૂપે થાય છે ત્યારે તેઓ એકએક આ સર્વને જાણવાની શક્તિ આપે છે. આ રીતે જ્યારે વાણી બોલે છે ત્યારે સર્વ પ્રાણો તેની પાછળ બોલે છે. જ્યારે ચક્ષુ જૂવે છે ત્યારે તેની પાછળ સર્વ પ્રાણો જૂવે છે. જ્યારે શ્રોત્ર સાંભળે છે ત્યારે તેની પાછળ સર્વ પ્રાણો સાંભળે છે તથા જ્યારે મન વિચારે છે ત્યારે સર્વ પ્રાણો તેની પાછળ વિચારે છે. જ્યારે પ્રાણુ શ્વાસ લે છે ત્યારે સર્વ પ્રાણો તેની પાછળ શ્વાસ લે છે. ” ઇન્દ્રે કહ્યું; “આ રીતે છે તે તો ખરું, પણ ઉત્કૃષ્ટ સુખ તો પ્રાણોનેજ છે. (અહીં પ્રાણુવડે તેના વિષયો લેવા.) (૨) આપણે મૂકને જોઈએ છીએ (તે પરથી જાણીએ છીએ કે) વાણીથી રહિત મનુષ્ય જીવે છે. આંધળાને જોવાથી જાણીએ છીએ કે ચક્ષુથી રહિત જીવે છે. બહેરાને જોવાથી જાણીએ છીએ કે શ્રોત્રથી રહિત જીવે છે. બાહુથી રહિત જીવે છે તેમજ ઉરથી રહિત જીવે છે. આ રીતે જોઈએ છીએ, કે પ્રાણુ તેજ પ્રજાત્મારૂપ છે. આ શરીરને ધારણ કરી તે તેને ઉઠાડે છે. આથી તેની ઉકયરૂપે ઉપાસના કરશી જોઈએ. જે પ્રાણુ છે તેજ પ્રજારૂપ છે. જે પ્રજારૂપ છે તે પ્રાણુરૂપ છે. તે પ્રાણુ (નું સ્વરૂપ) આ પ્રમાણે છે:- પ્રાણુ તથા પ્રજા આ શરીરમાં સાથે રહે છે તથા જને સાથે તેમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે. તેની આ દષ્ટિ તે વિજ્ઞાનરૂપે છે. જ્યારે પુરુષ સુપુષ્તાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે કાંઈ સ્વપ્નને તે જોતો નથી. તે સમયે પ્રાણુ વિશે એકજ પ્રકારનો હોય છે. પછી સર્વ નામો સહિત વાણી તેમાં પ્રવેશ કરે છે, ચક્ષુ સર્વરૂપો સહિત તેમાં પ્રવેશ કરે છે, શ્રોત્ર સર્વ શબ્દો સહિત તેમાં પ્રવેશ કરે છે તથા મન સર્વ સંકલ્પો સહિત તેમાં પ્રવેશ કરે છે. જ્યારે મનુષ્ય જાગ્રતાવસ્થામાં આવે છે ત્યારે જેમ જળતા અગ્નિ-માંથી તણખાઓ સર્વ દિશામાં પસરે છે, તેમ આ જ્ઞાનંદરૂપ આ-

તમામાંથી સર્વ પ્રાણો પોતપોતાના સ્થાન પ્રતિ જઈ જેમે છે. પ્રાણોથી દેવો તથા દેવોથી લોકો થાય છે. તેનું આ રીતનું પ્રમાણ તથા વિજ્ઞાન છે. કાંઈ એક પુરુષ રોગગ્રસ્ત થાય છે તથા મગવાની અણી પર હોય છે, જળથી રહિત થાય છે જે તથા ભાનાવસ્થામાં પડે છે ત્યારે તેની પામે બેસનારાઓ કહે છે કે, તેનું ચિત્ત જલુ રહ્યું છે, તે સાંભળતો નથી, તે જોતો નથી, તે વાણીવડે બોલતો નથી, તે આ પ્રાણમાં એકરૂપે થઈ રહ્યો છે. પછી સર્વ નામો સહિત વાણી તેમાં પ્રવેશ કરે છે, સર્વરૂપ સહિત ચક્ષુ તેમાં પ્રવેશ કરે છે, સર્વ શબ્દો સહિત શ્રોત્ર તેમાં પ્રવેશ કરે છે તથા સર્વ સંકલ્પો સહિત મન તેમાં પ્રવેશ કરે છે. જ્યારે તે જાગ્રત થાય છે ત્યારે જેમ જળતા અગ્નિના તણુખાઓ સર્વ આણુએ વિખરાઈ જાય છે તે પ્રમાણે આનંદરૂપ આત્મામાંથી પ્રાણો પોતપોતાના સ્થાન પ્રતિ વ્યાપ્ત થાય છે. પ્રાણોમાંથી દેવોનો તથા દેવોમાંથી લોકોનો ઉદ્ભવ થાય છે. (૩) જ્યારે પ્રાણનું આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ થાય છે ત્યારે પ્રાણને (શરીરમાંથી) પ્રાણરૂપ વાણી સર્વ નામોનો ત્યાગ કરે છે. વાણીની સહાયતાથી સર્વ નામો પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણ સર્વ ગંધો નો ત્યાગ કરે છે. પ્રાણની સહાયતાથી સર્વ ગંધો શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. ચક્ષુ શરીરમાંથી સર્વરૂપોનો ત્યાગ કરે છે. તેને ચક્ષુવડે સર્વરૂપો પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રોત્ર શરીરમાંથી સર્વ શબ્દોનો ત્યાગ કરે છે. શ્રોત્રવડે તેને સર્વ શબ્દો પ્રાપ્ત થાય છે. મન શરીરમાં સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરે છે. મનવડે તેને સર્વ સંકલ્પો પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણની હાજરીવડે શરીરને આ સર્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રાણ પ્રગટ થાય છે તથા જે પ્રગટ થાય છે તે પ્રાણ છે. હવે પ્રગટામાં સર્વ જૂતોનો જે રીતે લય થાય છે તેનું વર્ણન કરીએ છીએ. (૩) વાગદેવતાએ પોતાનો અંશ કાઢી નાખ્યો, આથી તેનો વિષય નામ જૂત માત્રારૂપે બહાર જતો રહ્યો. ધાણુ દેવતાએ પોતાનો એક અંશ ધડી લીધો. આથી ગંધ જૂત માત્રારૂપે બહાર જતો રહ્યો. ચક્ષુ દેવતાએ પોતાનો એક અંશ કાઢી લીધો. આથી તેનો વિષયરૂપ જૂત માત્રારૂપે બહાર જતો રહ્યો.

શ્રોત્ર દેવતાએ પોતાનો એક અંશ કાઢી લીધો. આથી તેનો વિષય શબ્દજૂત માત્રારૂપે બહાર જતો રહ્યો. ગિહવાએ પોતાનો એક અંશ કાઢી લીધો. આથી તેનો વિષય રસ જૂત માત્રારૂપે બહાર જતો રહ્યો. હસ્તે પોતાનો એક અંશ કાઢી લીધો. આથી

તેના વિષય સુખ તથા દુઃખ ભૂતમાત્રારૂપે બહાર રહ્યા. ઉપસ્થેન્દ્રિયે પોતાનો એક અંશ કાઢી લીધો. આથી તેના વિષય આનંદ, રતિ તથા પ્રત્યેક્ષપત્તિ ભૂતમાત્રારૂપે બહાર જતા રહ્યા. પાદોએ પોતાનો એક અંશ કાઢી લીધો. આથી તેનો વિષય ગતિ ભૂત માત્રારૂપે બહાર જતી રહી પ્રજાએ પોતાનો એક અંશ કાઢી લીધો. આથી તેના વિષયો શુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા કામ ભૂત તન્માત્રારૂપે બહાર જતાં રહ્યાં. રહ્યાં. (૫)

પ્રજાએ વાણીમાં આરુઠ થવાથી (તે રૂપ બનવાથી), વાણી-વડે સર્વ નામોને મેળવે છે પ્રજાવડે પ્રાણમાં આરોહણ થવાથી પ્રાણવડે પ્રજા સર્વ ગંધોને મેળવે છે. પ્રજાવડે ચક્ષુમાં આરોહણ થવાથી ચક્ષુવડે પ્રજા સર્વ રૂપોને મેળવે છે. પ્રજાવડે શ્રોત્રમાં આરોહણ થવાથી શ્રોત્રવડે પ્રજા સર્વ શબ્દોને મેળવે છે. પ્રજાવડે જિહ્વામાં આરોહણ થવાથી જિહ્વાદ્વારા પ્રજા સર્વ રસોને મેળવે છે. પ્રજાવડે તે હસ્તોમાં આગ્રોહણ થવાથી બે હસ્તોવડે પ્રજા સર્વ કર્મોને મેળવે છે. પ્રજાથી શરીરમાં આરોહણ થવાથી શરીરવડે પ્રજા મુખ દુઃખને મેળવે છે. પ્રજાવડે ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયમાં આરોહણ થવાથી ઉપસ્થવડે પ્રજા આનંદ, રતિ તથા પ્રત્યેક્ષપત્તિની શક્તિ મેળવે છે. પ્રજાવડે બે પાદોમાં સમારોહણ થવાથી પાદોવડે પ્રજા-સર્વ ગતિને મેળવે છે. પ્રજાવડે મનમાં સમારોહણ થવાથી મન-દ્વારા પ્રજા વિજ્ઞાન તથા કામને મેળવે છે. (૬) પ્રજાથી રહિત વાણી કોઈ પણ નામને જણાવી શકતી નથી. તે સમયે એમ કહેવામાં આવે છે કે મારું મન બીજે ઠેકાણે હતું. મેં તે નામ જાણ્યું નહિ ખરેખર પ્રજાથી રહિત પ્રાણ કોઈ પણ ગંધને જણાવી શકતો નથી. એમ કહેવાય છે કે મારું મન બીજે ઠેકાણે હતું, તેથી ગંધને મેં જાણ્યો નહિ. પ્રજાથી રહિત ચક્ષુ કોઈ પણ રૂપને જણાવી શકતી નથી તે કહે છે કે મારું મન બીજે ઠેકાણે હતું. આથી મેં રૂપને જોયું નહિ. પ્રજાથી રહિત શ્રોત્ર કોઈ પણ શબ્દને જણાવી શકતો નથી. તે એમ કહે છે કે મારું મન બીજે ઠેકાણે હતું. આથી મેં શબ્દને સાંભળ્યો નથી. પ્રજાથી રહિત જિહ્વા રસના સ્વાદને જણાવી શકતી નથી. તે કહે છે કે, મારું મન બીજે ઠેકાણે હતું. આથી રસને મેં ચાખ્યો નહિ. પ્રજાથી રહિત હાથો કોઈ પણ કર્મને જણાવી શકતા નથી. તે કહે કે મારું મન બીજે ઠેકાણે હતું. આથી મેં કર્મને જાણ્યું નહિ. પ્રજાથી રહિત શરીર કંઈ પણ સુખ દુઃખને

જાણતું નથી. એમ કહે છે કે મારું મન ખીજે ઠેકાણે હતું. તેથી હું આ સુખદુઃખને જાણી શક્યો નહિ. પ્રજ્ઞાથી રહિત ઉપરચ રતિ, આનંદ તથા પ્રજ્ઞેત્પત્તિને જાણવી શક્તાં નથી. મારું મન અન્યત્ર હતું એમ તે કહે છે. જેથી હું આનંદ, રતિ તથા પ્રજ્ઞેત્પત્તિને જાણી શક્યો નહિ. પ્રજ્ઞાથી રહિત પાદો દ્વાર્ધ ગતિને જાણવી શક્તા નથી. તે કહે છે કે મારું મન અન્યત્ર હતું, આથી હું ગતિને જાણી શક્યો નહિ. પ્રજ્ઞાથી રહિતશુદ્ધિ દ્વાર્ધ સિદ્ધિને જાણવી શક્તી નથી તથા જાણવા યોગ્ય જાણી શકતું નથી. (૭) મનુષ્યે વાણીને જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. પણ વક્તાને જાણવો જોઈએ. મનુષ્યે રૂપને જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ, પણ ગંધના જ્ઞાતાને તેણે જાણવો જોઈએ. મનુષ્યે રૂપને જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. પણ રૂપના જ્ઞાતાને જાણવો જોઈએ. રાગને જાણવાની મનુષ્યે ઇચ્છા કરવી નહિ પણ તેણે શ્રોતાને જાણવો જોઈએ. રસને જાણવાની મનુષ્યે ઇચ્છા કરવી નહિ, પણ રસના જ્ઞાતાને તેણે જાણવો જોઈએ. કર્મને મનુષ્યે જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ પણ તેણે કર્તાને જાણવો જોઈએ. મનુષ્યે સુખ દુઃખને જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. પણ સુખ દુઃખના જ્ઞાતાને તેને જાણવો જોઈએ. મનુષ્યે આનંદ, રતિ તથા પ્રજ્ઞેત્પત્તિના જ્ઞાતાને જાણવો જોઈએ. મનુષ્યે ગતિને જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ પણ ગમન કરનારને જાણવો જોઈએ. મનને મનુષ્યે જાણવું જોઈએ નહિ, પણ મનન કરનારને તેણે જાણવો જોઈએ. ખરેખર આ દશ ભૂત માત્રાઓ પ્રજ્ઞાને અધિષ્ઠિત છે તથા દશ પ્રજ્ઞાની માત્રાઓ ભૂતને અધિષ્ઠિત છે. જે ભૂત માત્રો ન હોય તો પ્રજ્ઞા માત્રાઓ હોવી જોઈએ નહિ તથા જ્યાં પ્રજ્ઞા તન્માત્રા ન હોય ત્યાં પ્રજ્ઞા તન્માત્રાઓ પણ હોવી જોઈએ નહિ. (૮) આ બેઉમાંથી એકવડે કદી કાંઈ પણ રૂપની સિદ્ધિ થતી નથી. આ એક્યતાને કદી વિલાગ હોતા નથી. જેમ રચના ચક્રના આરામાં નેમિ રહેલ છે તથા નાભિમાં અરાઓ રહેલા છે, તે પ્રમાણે ભૂત માત્રો પ્રજ્ઞા માત્રામાં રહેલ છે અને પ્રજ્ઞામાત્રા પ્રાણમાં રહેલ છે. આ પ્રાણ ખરેખર પ્રજ્ઞારૂપ છે. તે આનંદરૂપ છે. તે અજર તથા અમૃતરૂપ છે. તે સાધુ કર્મવડે મહાન્ થતો નથી તથા અસાધુ કર્મવડે નાનો થતો નથી. આ પ્રજ્ઞા ખરેખર જે મનુષ્યને આ લોકમાંથી ઉર્ધ્વ ગતિએ પહોંચાડવાની ઇચ્છા કરે છે. તેની પાસે તે સારાં કર્મ કરાવે છે તથા આ લોકમાંથી જેને અધોગતિમાટે પહોંચાડવાની ઇચ્છા

કરે છે, તેની પાસે નક્ષરાં કર્મ કરાવે છે. તે લોકોના પતિરૂપ છે. તે લોકોના અધિપતિરૂપ છે. આ પ્રજા સર્વેશ્વરરૂપ છે. તે મારા આત્મારૂપ છે, એમ જાણવું. મારા આત્મારૂપ છે એમ જાણવું. (૯) ૩ જો. અધ્યાય સમાપ્ત. એથા અધ્યાયમાં ગાર્ગ્ય તથા બ્રાહ્મકિનો સંવાદ છે, જે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં આવી ગયેલ હોવાથી અહીં પુનરાવર્તન કર્યું નથી.

બૃહન્નળાલોપનિષદ્ (સાર)

ભસ્મ તથા રૂદ્રાક્ષનું માહાત્મ્ય.

બ્રુસુ'ક-હે કાલાગ્નિ રૂદ્ર ! ભસ્મનાં પાંચ પ્રકારનાં નામો શું છે તથા તેમાં શું ભાવ રહેલો છે, તે તમે કહેશો. કાલાગ્નિરૂદ્ર:-વિભૂતિ, ભસિત, ભસ્મ, ક્ષાર તથા રક્ષા, આ રીતે ભસ્મનાં પાંચ નામ છે. આ નામ જૂદા જૂદા વર્ણવાળી ગાયોના છાણુમાંથી બનવાને લીધે પડ્યું છે. કપિલ વર્ણવાળી ગાયમાંથી નિકળતા છાણુવડે જે ભસ્મ બને છે, તેને વિભૂતિ કહે છે. આ ભસ્મ મહાન્ વિભૂતિને આપવાવાળી હોવાથી તેને વિભૂતિ કરી કહે છે. કૃષ્ણ વર્ણવાળી ગાયમાંથી બનેલા છાણુવડે જે ભસ્મ બને છે, તેને ભસિત કહે છે તથા તે ભાસ-પ્રકાશને આપતી હોવાથી તેને ભસિત કહે છે. રક્ત વર્ણવાળી ગાયમાંથી નિકળતા છાણુવડે જે ભસ્મ બને છે તેને ભસ્મ કહે છે. કારણુ તે સર્વ પાપોનું ભક્ષણુ કરવાવાળી છે. શ્વેતવર્ણવાળી ગાયમાંથી નિકળેલા છાણુવડે જે ભસ્મ થાય છે, તેને ક્ષાર કહે છે. કારણુ તે સર્વ આપતનું ક્ષારણુ-નાશ કરનારી છે. ત્રિવર્ણવાળી ગાયમાંથી નિકળતા છાણુવડે જે ભસ્મ થાય છે તેને રક્ષા કહે છે, કારણુ તે ભૂત પ્રેતાદિ અનેક સંકટમાંથી રક્ષણુ કરનારી છે.

બ્રુસુ'કઅગ્નિષ્ટોમાત્મક ભસ્મ સ્નાનનો શું વિધિ છે ?

કાલાગ્નિ-આ અખિલ વિશ્વ અગ્નિ તથા સોમાત્મક છે. અગ્નિનું સ્વરૂપ રૂદ્ર, ધોર તથા તેજ્યુક્ત છે. સોમનું સ્વરૂપ અમૃતમય તથા શક્તિને આપવાવાળું છે. તેજની વૃત્તિ બે પ્રકારની છે. સૂર્યાત્મારૂપ તથા અનલાત્મારૂપ. તેમજ રસની વૃત્તિ બે પ્રકારની છે:- સોમાત્મારૂપ તથા અનલાત્મારૂપ. તેજ વિદ્યુત્સ્વરૂપે છે તથા રસ મધુરૂપે છે. આ તેજ તથા રસના વિલાગો કરી આ સર્વ વિશ્વ વ્યાપ્ત છે. અગ્નિમાંથી અમૃતની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા અમૃતવડે અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે. આ આણું જગત્ અગ્નિષ્ટોમાત્મક છે. સોમ ઉર્ધ્વ

શક્તિવાળો કહેવાય છે તથા અગ્નિ અધો શક્તિવાળો કહેવાય છે. આ બેનો સંયોગ થવાથી જગતની સ્થિતિ છે. અનેકવાર અગ્નિવડે જગતનું દહન થાય છે તથા ભસ્મ એ અગ્નિના વીર્યરૂપ છે. આ રીતે ભસ્મનું જ્ઞાન થવા પછી જે ભસ્મનું સ્નાન કરે છે, તેનાં સર્વ પાપો નાશ પામે છે. પરમ ગુણ તથા અત્યંત પવિત્ર આ અગ્નિ સોમના સંયોગને જે જાણે છે, તેની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી.

શ્રુતુંડ:-કેવા પ્રકારની ભસ્મ સારી કહેવાય છે ?

કાલાગ્નિ:-રોગવાળી, તરતજ જણેલી, કેશ અસ્થિ આદિનું ભક્ષણ કરવાવાળી, કૃશ શરીરવાળી, વત્સથી રહિત, દૂધ નહિ આપનારી, અત્યંત બળ તથા અગે ખોડ ખાંપણવાળી ગાયનો ત્યાગ કરવો. શુભ ચિહ્નવાળી ગાયનું છાણ લેવું. તે પણ આકાશમાં રહેલ છાણ લેવું. કપિલ અથવા ઘોળી ગાયનું છાણ લેવું તે જે ન મળે તો દોષ રહિત કોઇ અન્ય ગાયનું છાણ લેવું. આ જોમયને વેદના મંત્રના સંસ્કારવડે ભસ્મ કરી તે ધારણ કરવી.

શ્રુતુંડ:-ભસ્મ ધારણનું શું માહાત્મ્ય છે તે કહેશો.

કાલાગ્નિ:-જે વિષે કપાળમાં ભસ્મ ધારણ કર્યું છે, તેણે શ્રુતિનું અધ્યયન કરેલું જાણવું. જેણે વર્ષાઋતુ ધર્મનો ત્યાગ કર્યો છે, તેમજ જેની સર્વ ક્રિયાઓ હુમ થયેલ છે, એવો બ્રાહ્મણ જે ભસ્મ ધારણ કરે છે તો તે પૂજ્ય ગણાય છે. ભસ્મને ધારણ કર્યા વિના જે કર્મ કરે છે, તેનો ભોક્ષ થતો નથી. આ ભસ્મના માહાત્મ્યના સંબંધમાં એક પુરાતની આખ્યાયિકા છે તે હે શ્રુતુંડ ! તુ સાંભળ. પૂર્વે કોઇ વશિષ્ઠ વશમાં ઉત્પન્ન થયેલો ધનંજય નામનો બ્રાહ્મણ હતો. આ બ્રાહ્મણને સો સ્ત્રીઓ હતી. આમાંની જ્યેષ્ઠ ભાગ્યે ભસ્મના ધારણ કરવાથી કશું નામનો એક પુત્ર થયો હતો.

પછી સનત્કુમારે ભગવાન કાલાગ્નિ રૂપને પૂછ્યું કે રાક્ષસો શું વિધિ છે ? ત્યારે કાલાગ્નિ રૂપે કહ્યું કે રૂપની આંખમાંથી ઉત્પન્ન થવાને લીધે રાક્ષ કહેવાય છે. સદાશિવ સંહાર વખતે સંહાર કરી સંહારવાળી આખને બંધ કરે છે. આ આંખ બંધ કરતી વખતે આંખમાંથી જે અશ્રુ નિકળ્યાં, તે રાક્ષ કહેવાય છે. મરતકપર ચાળીસ, સિખામાં એક અથવા ત્રણ, બેડે કાનમાં બાર, કંઠમાં બાર, બત્રીસ બાહુમાં, સોળ સોળ અથવા બાર બાર કાંડાપર, ૭ ૭ દરેક અંગુઠાપર રાક્ષ ધારણ કરવી. આ ઉપનિષદનું અધ્યયન કરનાર પરમ ધામને પામે છે.

નૃસિંહ પૂર્વતાપિની (સાર)

નૃસિંહનિરૂપણ.

જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય નૃસિંહમાંથી થાય છે. તે સર્વ ગ્રાણી માત્રને ધારણ કરે છે. તે સર્વ ગ્રાણીમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી નૃસિંહ કહેવાય છે. તે પોતાના ભક્તના મૃત્યુનું નાશ કરનારા હોવાથી તેને મૃત્યુ મૃત્યુ કહે છે. આ નૃસિંહ ભગવાનની માયા સર્વ રચના કરે છે. તેજ સર્વનું રક્ષણ તથા સંહાર કરે છે. વિશ્વ, તૈજસ ગ્રાણ તથા તુરીય એમ આત્માના ચાર પાદ છે. સર્વ દેવો તથા પંચ મહાભૂતો સર્વે નૃસિંહરૂપે છે. તે અમારા સર્વનું રક્ષણ કરે

નસિંહ ઉત્તરતાપિની (સાર)

ઉચ્ચારનિરૂપણ.

ઉચ્ચાર સર્વરૂપ છે. ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન સર્વ ઉચ્ચારરૂપ છે. ઉચ્ચારરૂપ આત્માના ચાર પાદો છે. વિશ્વરૂપ વૈશ્વાનર પ્રથમ પાદ છે, તૈજસરૂપ હિરણ્યગર્ભ દ્વિતીય પાદ છે, ગ્રાણરૂપ ધૃશ્વર તૃતીય પાદ છે તથા ધૃશ્વર સાક્ષી ચતુર્થ પાદ છે. આત્મા સર્વેનો દ્રષ્ટા છે, પ્રણવની પહેલી માત્રા અધાર પ્રથમ પાદ છે, ઉચ્ચાર દ્વિતીય પાદ છે, મહાર તૃતીય પાદ છે તથા અર્ધ માત્રા ચતુર્થ પાદ છે. આત્મા અદ્ય, સન્માત્ર, નિત્ય, શુદ્ધ, છુદ્ધ, સત્ય, મુક્ત, નિરંજન તથા વ્યાપક છે. વળી આત્મા અસંગરૂપ છે.

કાલાગ્નિરૂઢ ઉપનિષદ્.

સનત્કુમાર તથા કાલાગ્નિરૂઢનો સંવાદ.

એક વખત સનત્કુમારે ભગવાન કાલાગ્નિરૂઢને પૂછ્યું કે; હે ભગવન્ ! મને ત્રિપુડ્ડનો વિધિ કહો. આ ત્રિપુડ્ડમાં શું દ્રવ્ય, શું સ્થાન, શું પ્રમાણ, કયી રેખા, કયા મંત્રો, કયી શક્તિ, શું દૈવત, કોણ કર્તા, તથા શું ફળ છે ? ભગવાન કાલાગ્નિ રૂઢે કહ્યું કે, જે દ્રવ્ય છે, તે અગ્નિ હોત્રની ભરમ છે. સદ્યોગ્નતાદિ પાંચ મંત્રવડે આ ભરમ લેવી. અગ્નિ ભરમ, વાયુ ભરમ, વ્યોમ ભરમ, જલ ભરમ, તથા સ્થળ ભરમ આ મંત્રવડે મંત્રી માનસ્તોક ધૃતિ મંત્રવડે આંગળીપર લઇ, માનો મહાન્ત એ મંત્રવડે જળ લઇ, ત્રિયાયુષ એ મંત્રથી શિર, લલાટ, વક્ષ તથા રકધપર ત્રિયાયુષ તથા ત્ર્યંબક એ મંત્રથી ત્રણ રેખા કરવી આ શાંભવવ્રત કહેવાય છે. સર્વ દેવમાં વેદવેતાઓએ આ વ્રત કહેલું છે. આ ભરમ ધારણ કરનારનો ફરી જન્મ થતો નથી. પછી સનત્કુમારે પૂછ્યું કે, ત્રણ

રેખા કરવામાં આવે છે તેનું શું કારણ? ત્રણ રેખામાંની પહેલી રેખા ગાર્હપત્યરૂપે, અકારરૂપે, રજેરૂપે, બૂલોકરૂપે, સ્વાત્મરૂપે, ક્રિયા-શક્તિરૂપ, ઋગ્વેદરૂપ, પ્રાતઃસવનરૂપ, તથા મહેશ્વરરૂપે છે. બીજી રેખા દક્ષિણાગ્નિરૂપે, ઉકારરૂપે, સત્વરૂપે, અંતરિક્ષરૂપે, અંતરાત્મા-રૂપે, ઇન્દ્રાશક્તિરૂપ, યજુર્વેદરૂપ, માધ્યહ્નિ સવનરૂપ, તથા સદા-શિવરૂપે છે. ત્રીજી રેખા આહવનીયરૂપ, મકારરૂપ, તમરૂપ, દાહોક-રૂપે, પરમાત્મારૂપ, જ્ઞાનશક્તિરૂપ, સામવેદરૂપ, તૃતીયસવનરૂપ તથા મહાદેવરૂપ છે. જે દાર્ઘ વિદ્વાન્ બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થાશ્રમી, વાનપ્રસ્થા-શ્રમી અથવા યનિ હોય અને તે જે ત્રિપુંડ્ર ધારણ કરે છે તેો મ-હાપાતક તથા ઉપપાતકમાંથી મુક્ત થાય છે. સર્વ તીર્થમાં તેણે સ્નાન કરેલું કહેવાય છે તેણે સર્વ મેઘનું અધ્યયન કરેલું કહેવાય છે. સર્વ દેવોનો તે જ્ઞાતા થાય છે. તે સર્વ રૂદ્રના મંત્રનો જપનાર થાય છે. તે સર્વ ભોગને ભોગવે છે. દેહનો ત્યાગ થયા પછી શિવપણાને પામે છે. તેની ફરી પુનરાવૃત્તિ થતી નથી. આ પ્રમાણે કાલાગ્નિ રૂદ્રે કહ્યું છે. જે આનું અધ્યયન કરે છે, તે પણ તેના સરખો થાય છે.

મૈત્રેયી ઉપનિષદ.

બૃહદ્રથ તથા શાકાયન્યનો સંવાદ.

બૃહદ્રથ નામનો રાજા રાજ્ય પોતાના મોટા છોકરાને સોંપી આ શરીર નાશવંત છે, એમ માની વૈરાગ્ય વૃત્તિ થવાથી અરણ્ય પ્રતિ ગયો. તે રાજ્યએ ત્યાં પરમ તપ આદર્યું. તે ઉંચા બાહુ કરી સૂર્યની સામા જોયા કરતો હતો. આખરે તે સહસ્ર રાજાની પાસે એક મુનિ આવ્યા. આ મુનિ ધ્રુમ વિનાનો અગ્નિ હોય તેવા શોભ-તા હતા તથા તેજવડે સર્વને બાળતા હોય તેવા જણાતા હતા. તે આત્મજ્ઞાની હતા તથા તેમનું નામ શાકાયન્ય હતું. તેમણે રાજાને કહ્યું, “હે રાજા ! તું ઉભો થા, તું ઉભો થા તથા જે વરદાન માગવું હોય તે માગ.” રાજા તેને નમસ્કાર કરી કહેવા લાગ્યો; “હે ભગવન ! હું આત્મજ્ઞાની નથી તથા આપ તો તત્ત્વજ્ઞાની છો. અમે આપની પાસેથી શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. માટે આપ અમેને ઉપદેશ કરો” ત્યારે મુનિએ કહ્યું; “આવો જે સમજી શકાય નહિ એવો પ્રશ્ન મા પૂછ. તેને બદલે બીજું કંઈ વરદાન માંગી લે,” પણ રાજા શાકાયન્ય મુનિના ચરણોનો સ્પર્શ કરી નીચે પ્રમાણે વાત કહેવા લાગ્યો. (૧) ઢેટલાક મોટા સમુદ્રોનું શોષણ થાય છે, પર્વતોનો પાત થાય છે, ધ્રુવ વરતુ ચલા-

યમાન થાય છે, જ્યોત્સ્ને ઠેકાણે સ્થગ થઈ જાય છે, પૃથિવી ડૂબી જાય છે, દેવો પોતાના સ્થાનથી બ્રહ્મ થાય છે આવી રીતના સ-સારમા કામ તથા ભોગો શુ કામના છે, કે જેના આશ્રયથી વાર વાર આવાગમન થયા કરે છે ? માટે આપ મારો ઉદ્ધાર કરવા યોગ્ય છે. જેમ જ્વળથી ઢકાયલા ડુવામા દેડકો દોાય, તેમ હું આ સસારમા પડેલો છું હે ભગવન્ ! આપ અમારો ઉદ્ધાર કરવાનાગા છે. (૨) હે ભગવન્ ! આ શરીર મૈથુનથી ઉત્પન્ન થયું છે સવિત-તાનથી રહિત છે, નાશવાન્ છે, મૂત્રદારમાંથી નિકળેલું છે, હાડમાંથી રચાયેલું છે, માસથી મદાયતું છે, ચર્મરૂડે સીની લીધેલું, વિશા, મૂન, વાત, પિત્ત, કફ, મજ્જા, મેદ, મસા તથા અનેક મજાથી વ્યાપ્ત છે આ રીતની શરીરની સ્થિતિ હોનાથી આપ અમારી ગતિ રૂપ છે (૩) ત્યારપછી ભગવાન્ શાકાયન્ય પ્રસન્ન થઈ રાજાને કહેવા લાગ્યા, 'હે મહારાજ ! ઇન્દ્રવાકુ વચને વિશે ત્રે હે બુદ્ધથ ! તું આત્મજ્ઞાની છે, કૃતકૃત્ય છે, તું મરત એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તારા આત્માનું વર્ણન કેવી રીતે થઈ શકે એમ છે ? તું જો, કે જે શબ્દ સ્પર્શનાળા અર્થો છે, તે અનર્થ હોય તેમ શરીરને વિશે સ્થિતિ કરી રહેના છે આ સ્પર્શાદિ અર્થ વિશે જે આસન્ન છે, તે જૂતાત્મા પરમપદનું સ્મરણ કરી શકતો નથી (૧) તપના સામર્થ્યથી સત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, સત્ત્વથી મનની પ્રાપ્તિ થાય છે, મનવડે આત્મોપવૃત્તિ થાય છે તથા આત્મ સાક્ષાત્કાર થવાથી તેની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી (૨) જેવી રીતે કાષ્ઠ વિનાનો અગ્નિ પોતાની ઉત્પત્તિ વિશે સમી જાય છે તેજ પ્રમાણે વાસનાનો ક્ષય થવાથી ચિત્તનું પોતાની યોગિ વિશે સમન થાય છે (૩) મન જ્યારે પોતાના સ્થાનને વિશે તાત્પર્ય પામેલું હોય છે ત્યારે તે સત્યપ્રતિ ગમન કરે છે, પણ જ્યારે ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી તે મન મુગ્ધ બનેલું હોય છે ત્યારે ક્રમને વશ એવા અનૃતો થાય છે (૪) ચિત્ત એજ સસાર છે તેનું પ્રયત્નવડે શોધન કરવું જોઈએ જ્યારે ચિત્ત તન્મયતાને પામે છે ત્યારે તે સનાતન મગને અવનળેલું કહેવાય છે (૫) ચિત્તના પ્રસાદવડે શુભાશુભ ક્રમનો નાશ થાય છે, જેની સ્થિતિ પ્રસન્નતામાં છે તે અજ્ઞય મુખને ભોગવે છે (૬) જ્યારે પ્રાણીનું ચિત્ત આસન્નિતાળુ થાય છે ત્યારે તે પિત્રોમા તુમ્હને છે જો તે પ્રજ્ઞમા આસન્ન થાય તો તે બધનથી મુક્ત થાય છે (૭) હૃદયક્રમણમા પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું જોઈએ આ પરમાત્મા

સાક્ષીરૂપે છે તથા તે શુદ્ધ જુદ્ધિવાળાને પરમ પ્રેમનો વિષય છે. (૮) તે મન તથા વાણીનો અવિષય છે, તે અક્ષયરૂપ છે. સત્તા માત્ર પ્રકાશના એક પ્રકાશરૂપે છે તથા લાવનારું અતિક્રમણ કરનાર છે. (૯) તે નહિ ત્યાગ કરવાયોગ્ય, અનુપાદેય તથા સામાન્ય અને વિશેષ લાવોથી રહિત છે. તે દ્રુવ, અત્યંત ગંભીર, તેજ તથા તમથી રહિત, સંકલ્પના અભાવરૂપ, આભાસથી રહિત તથા મોહના સ્થાન રૂપ છે. (૧૦) તે નિત્ય, શુદ્ધ, જુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવવાળા, સત્યરૂપ, સક્ષમ, વિભુરૂપ, અદ્વિતીય, આનંદના સાગરરૂપ, પરમરૂપ, સોહમરૂપ એ નામવાળા તથા સંસયથી રહિત છે. (૧૧) આનંદરૂપ, સ્વાશ્રયને વિશે રહેલ, આશારૂપી ઝાઝીનીનો નાશ કરનાર તથા સર્વ પ્રકારના સંગથી રહિત એવા મારે વિશે તથા જગતને માયારૂપે જ્ઞેનારા મારે વિશે જંતુ કેવી રીતે પ્રવેશ કરી શકે ? (૧૨) વર્ણાશ્રમ તથા આચારથી મુક્ત અરાનીઓ પોતપોતાના કર્મોનુસાર ફળને મેળવે છે, જેઓ વર્ણાદિ ધર્મનો ત્યાગ કરે છે તે પુરૂષો સ્વાનંદને વિશે તૃપ્ત થાય છે (૧૩) વર્ણાશ્રમ ધર્મ તથા અવયવ મુક્ત પોતાનું સ્વરૂપ આદિ અને અંતે વ્યર્થ છે. તેમજ પુત્રાદિ દેહ વિશે અભિમાનથી જે રહિત થાય છે તે સુખ કરવાવાળા અનંતને વિશે સ્થિતિ કરે છે. (૧૪) એક સમયપર મૈત્રેય નામના મુનિ ડેલાસપ્રતિ ગયા. ત્યાં જઈ મહાદેવને કહેવા લાગ્યા, હે ભગવન્ ! મને પરમ તત્ત્વ રહસ્યનો ઉપદેશ કરશો. મહાદેવ બોલ્યા; દેહ દેવતાના સ્થાનરૂપ છે. તે જીવ તથા શિવરૂપ છે. અસ્થાનરૂપી નિર્માયનો ત્યાગ કરવો જોઈએ તથા 'સોહ-તે ને હું એક છીએ' એવી રીતની લાવનાથી પૂજન કરવું જોઈએ. (૧) અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર થવો તે જ્ઞાનરૂપે છે. મન કાંઈ પણ પ્રકારના વિષયથી રહિત કરવું તે ધ્યાન છે. મનમાંથી દોષોનો ત્યાગ કરવો તે સ્નાનરૂપે છે તથા ધન્દ્રિયોનો નિમ્ન કરવો તે શૌચરૂપે છે. (૨) તેણે ઘઉંરૂપી અમૃતનું પાન કરવું જોઈએ, દેહના રક્ષણ અર્થેજ શિક્ષા કરવી જોઈએ તથા દૈત્યથી રહિત એવા એકાન્ત સ્થાનમાં તેણે રહેવું જોઈએ. (૩) આ રીતે જુદ્ધિમાને ચાલવું જોઈએ. આ પ્રમાણે કરવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. માતા તથા પિતાના મળવાળું, ઉત્પત્તિ તથા મરણ ધર્મવાળું તથા સુખદુઃખના સ્થાનરૂપ હોવાથી અપવિત્ર એવા દેહનો સ્પર્શ કરવાથી સ્નાન કરવું જોઈએ. આ દેહ ધાતુથી ગંધાયેલો છે, મહા રોગવાળો છે, પાપના આશ્રયરૂપ છે તથા અશાશ્વત છે. (૪-૫) તે વિકાર તથા આકારથી

પૂર્ણ છે, તેનો સ્પર્શ કરવાથી સ્નાન કરવું જોઈએ. આ દેહમાં કુદરત રીતે ઉત્પન્ન થયેલા મલેનો નવદ્વારવડે સાવ થયા કરે છે. (૬) તે દુર્ગંધવાળો તથા નકારા મળવાળો છે. આનો સ્પર્શ કરવાથી સ્નાન કરવું જોઈએ. જનનાશૈય તથા મરણાશૈયવાળા દેહનો સ્પર્શ કરવાથી સ્નાન કરવું જોઈએ. આ તો હું છું તથા આ મારો દેહ છે એ રીતના અભિમાનવાળું શરીર છે. વળી વિષા, મૂત્ર, લાળ આદિ દુર્ગંધોનો ત્યાગ કરવાવાળું છે. (૭-૮) લૌકિક રીતિએ મૃત્તિકા તંથા જળવડે તે શુદ્ધ તથા શૈય થાય છે. પણ વાસ્તવિક રીતે દેહ ચિત્તની શુદ્ધિથી શુદ્ધ થાય છે તથા ત્રણ પ્રકારની વાસનાનો ક્ષય થવાથી તે શૈય થાય છે. જ્ઞાનરૂપી મૃત્તિકા તથા વૈરાગ્યરૂપી જળવડે ક્ષાન્ન કરવાથી દેહ પવિત્ર બને છે. (૯) ભિક્ષારૂપે અદ્વૈત ભાવના છે, પણ દ્વૈત ભાવના ભક્ષણ કરવા યોગ્ય નથી ગુરૂ તથા શાસ્ત્રના કહેવામાં આવેલા ભાવવડે ભિક્ષુકની ભિક્ષા કહેવામાં આવે છે. (૧૦) અધિકારી સંન્યાસ મહણુ કર્યા પછી પોતાના દેશનો ત્યાગ કરે છે. જેમ ચોર હોય અને તે કારગૃહમાંથી છૂટેલો હોય તેમ તેણે દૂર જઈ વસવું જોઈએ. (૧૧) અહંકારરૂપી પુત્રનો, સંપત્તિરૂપી ભાઈનો, મોહરૂપી મંદિરનો તથા આશારૂપી પત્નીનો જ્યારે ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે અનસ્ય મુક્ત થાય છે. (૧૨) મોહ કરવાવાળી માતા જેની નાશ પામી છે તથા જ્ઞાનરૂપ સુત જેને ઉત્પન્ન થયો છે, જેને આ બે રીતના આશોચની પ્રાપ્તિ થઈ છે તો તેણે સંધ્યાની શા માટે ઉપાસના કરવી ? (૧૩) હૃદયમાકાશમાં ચિત્તરૂપી સૂર્ય સર્વદા પ્રકાશે છે, જે અસ્તને પામતો નથી તેમજ ઉદયને પામતો નથી, તો પછી સંધ્યાની ઉપાસના શા માટે કરવી જોઈએ ? (૧૪) સર્વ એક તથા અદ્વય રૂપે છે, એ પ્રમાણે ગુરૂના ઉપદેશથી જે નિશ્ચય થયો છે તેજ એકાંત સ્થળ છે. મઠ અથવા તો અન્ય વનની આવશ્યકતા નથી. (૧૫) જેઓ સંશય ભાવથી રહિત છે તેઓને મુક્તિ છે, પણ સંશયયુક્ત મન વાળાની મુક્તિ એક જન્મે કે અનેક જન્મે પણ નથી, માટે વિશ્વાસ મેળવવો જોઈએ. (૧૬) કર્મનો ત્યાગ એ સંન્યાસ નથી. વાણીથી કહેવાવડે સંન્યાસ નથી. જીવાત્મા તથા પરમાત્માની એકતા થવી, એજ સંન્યાસ છે. (૧૭) સર્વ પ્રકારની ઐષણ્યો જેને એકેલાના આહાર સરખી છે, તેનો સંન્યાસને વિશે અધિકાર છે તથા તેને પોતાના દેહનું અભિમાન હોતું નથી. (૧૮) જ્યારે મનવડે સર્વ વસ્તુમાં વૈરાગ્ય થાય છે ત્યારેજ અધિકારીએ સંન્યાસ ધારણ કરવો,

નહિ તો તે પતિત થાય છે. (૧૯) દ્રવ્યની લાલસાથી તેમજ અન્ન વસ્ત્રની લાલસાથી અથવા તો પ્રતિજ્ઞાને અર્થે જે સંન્યાસ લેછે, તે ઉભય લોકથી શ્રષ્ઠ થાય છે તથા તેને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૨૦) તત્ત્વજ્ઞાનનું ચિંતન એ ઉત્તમ છે, શાસ્ત્રનું ચિંતન એ મધ્યમ છે, મંત્રનું ચિંતન એ અધમ છે તથા તીર્થનું ભ્રમણ એ અધમમાં અધમ છે. (૨૧) જેમ જળમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા વૃક્ષના ફળનો સ્વાદ વૃથા છે, તેમ મૂઢ અનુભવ વિના બ્રહ્મમાં દર્પ થવો વૃથા છે. (૨૨) ત્યાગ વિના પણ જે યતિને મધુકરી રૂપી માતા છે, પૈરાગ્ય-રૂપી પિતા છે, શ્રદ્ધારૂપી સ્ત્રી છે તથા જ્ઞાનરૂપી પુત્ર છે તે મુક્ત છે. (૨૩) ધનવડે જે મોટા છે, વયવડે જે મોટા છે તેમજ વિદ્યાવડે જે મોટા છે, તે સર્વે જ્ઞાનવડે જે મોટા છે તેના શિષ્યરૂપે તથા શિષ્યના પણ દારારૂપે છે. (૨૪) માયાવડે જેમનાં ચિત્ત મૂઢ બનેલાં છે તથા આત્મારૂપી મને પૂર્ણપણે જેણે પ્રાપ્ત કર્યો નથી તેવા દેવો, કાગડાની માફક ક્ષુભિત ઉદરને પૂરવા માટે ભમે છે. (૨૫) પાપાણુ, સુવર્ણ તથા ઋતિકાથી બનેલા દેહમાં બાહ્ય યુગ્મ મુમુક્ષુને પુનર્જન્મ તથા ભોગ કરવાવાળા છે. માટે યતિએ પોતાના હૃદયનું જ અર્ચન કરવું તથા પુનર્જન્મ ન થવા માટે બાહ્યાર્ચનનો ત્યાગ કરવો. (૨૬) સમુદ્રમાં પાણીથી ભરેલો ધડો અંદરથી પૂર્ણ છે તથા બહારથી પણ પૂર્ણ છે, તેજ પ્રમાણે આકાશમાં રહેલ કુંભ અંદરના ભાગમાં શૂન્ય છે તથા બહારના ભાગમાં શૂન્ય છે. (૨૭) ગ્રાહી ભાવરૂપે તું માયા, તેમ ગ્રાહકાત્મારૂપે માયા. સધળી ભાવનાનો ત્યાગ કરી જે શેષરૂપે છે તે રૂપે તું થા. (૨૮) વાસનાના ત્યાગ સાથે દ્રષ્ટા, દર્શન તથા દસ્યભાવનો ત્યાગ કરવો. દર્શનમાં પ્રથમથીજ આભાસરૂપે રહેલા આત્માનું જ કેવળ અવલંબન કર. (૨૯) સર્વ સંકલ્પો શાંત થયા છે એવી સિલાના સરખી જે સ્થિત છે, તે જગત્ત તથા નિદ્રાવસ્થાથી રહિત છે તથા તે જ શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ છે. (૩૦) હું છું, પરરૂપે હું છું, બ્રહ્મરૂપે હું છું, પ્રભાવરૂપે હું છું, સર્વ લોકના ગુરુરૂપે હું છું, સર્વ લોકમાં હું છું તથા તે હું છું. (૧) હુંજ છું, સિદ્ધરૂપે હું છું, પરમરૂપે હું છું, હું છું, સર્વદા તે હું છું, નિત્યરૂપે હું છું; વિમલરૂપે હું છું. (૨) વિજ્ઞાનરૂપે હું છું, વિશેષરૂપે હું છું, સોમરૂપે હું છું, સકલરૂપે હું છું, શુભરૂપે હું છું, શોકથીરહિત રૂપે હું છું, ચૈતન્યરૂપે હું છું તથા સમરૂપે હું છું. (૩) હું માન તથા અપમાનથી રહિત છું, હું નિર્ગુણરૂપે છું, શિવરૂપે હું છું, હું દૈત

તથા અદ્વૈતથી રહિત હું, હું દ્વંદ્વથી રહિત હું તથા તે હું પોતે હું.
 (૪) ભાવ તથા અભાવથી રહિત હું હું, વાણીથી રહિત હું હું. ક્રાંતિ
 રૂપે હું હું, શૂન્ય તથા અશૂન્યના પ્રભાવરૂપે હું હું તથા શોભન અને
 અશોભનરૂપે હું હું. (૫) વૃત્ત્ય તથા અવૃત્ત્યથી રહિત હું હું, નિત્ય,
 શુદ્ધ તથા સદા શિવરૂપે હું હું. સર્વ તથા અસર્વથી રહિતરૂપે,
 સાત્ત્વિકરૂપે, તથા સદારૂપે હું હું. (૬) એક સંખ્યાથી રહિતરૂપે,
 દ્વિસંખ્યારૂપે, સદ્ તથા અસદ્થી રહિતરૂપે તથા સંકલ્પથી રહિતરૂપે
 હું હું. (૭) અનેક આત્માના બેદોથી રહિતરૂપે, અખંડાનંદરૂપે હું
 હું. હું નથી, અન્યરૂપે હું નથી, દેહાદિથી રહિતરૂપે હું હું. (૮)
 આશ્રય તથા અનાશ્રયથી રહિતરૂપે, આધારથી રહિતરૂપે, બધમો-
 ક્ષાદિથી રહિતરૂપે તથા શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપે હું હું. (૯) ચિતાદિ સર્વથી
 રહિતરૂપે, પરમરૂપે, પરાત્પરરૂપે, વિચારરૂપે, વિચારથી રહિતરૂપે
 હું હું. (૧૦) હું જ સનાતન અકાર, ઉકાર તથા મકારરૂપે હું.
 ધ્યાતા, ધ્યાન તથા ધ્યેયથી રહિતરૂપે હું હું. (૧૧) સર્વ પૂર્ણરૂપે,
 સમિચ્છાદાનંદ લક્ષણરૂપે, સર્વ તીર્થ સ્વરૂપરૂપે, પરમાત્મારૂપે તથા
 શિવરૂપે હું હું. (૧૨) લક્ષ્ય તથા અલક્ષ્યથી રહિતરૂપે, લયથી
 રહિતરૂપે, માતા, માન તથા મેયથી રહિત શિવરૂપે હું હું (૧૩)
 હું જગતરૂપ નથી, સર્વના દ્રષ્ટારૂપ, નેત્રાદિથી રહિતરૂપે, વૃદ્ધરૂપે,
 યૌનીરૂપે, પ્રસન્નરૂપે, તથા પરરૂપે હું હું. (૧૪) સર્વ ઇન્દ્રિયોથી
 રહિતરૂપે, સર્વ કર્મના કરનારરૂપે, સર્વ વેદાન્તથી તૃપ્તરૂપે તથા સુ-
 લભ્યરૂપે હું હું. (૧૫) મુદિત તથા અમુદિતરૂપે, સર્વ મૌનના
 દૂળરૂપે, ચિન્માત્રરૂપે, તથા ચિન્મયરૂપે હું હું. (૧૬) હીનરૂપે, સ્વ-
 ત્પરૂપે, હૃદય ધ્રુવિથી રહિતરૂપે તથા હૃદયકમળના મધ્યમા રહેલો
 હું હું. (૧૭) છ વિકારથી રહિત, છ કાશથી રહિત, છ શત્રુથી
 રહિત, અંદરના કરતાં વધારે અંદરરૂપ હું હું. (૧૮) દેશ તથા
 કાળથી રહિતરૂપે, દિશારૂપી વસ્ત્રથી સુખી એવો હું હું. મારા સિ-
 વાય અન્ય કાંઈ નથી. હું વિમુક્ત છું તથા નકારથી રહિત હું.
 (૧૯) અખંડાકાશરૂપે, અખંડાકારરૂપે, પ્રપચથી મુક્ત ચિત્તવાળો
 તથા પ્રપચથી રહિતરૂપે હું હું (૨૦) સર્વ પ્રકાશરૂપે, ચિન્માત્ર
 જ્યોતિરૂપે, ત્રણ કાળથી રહિતરૂપે, તથા કામાદિથી રહિતરૂપે હું
 હું. (૨૧) કાવિકાદિ દોષોથી રહિત, નિર્ગુણ, કેવળ એકરૂપ, મુ-
 ક્તિથી રહિત, મુક્તરૂપે, તથા મોક્ષથી રહિતરૂપે હું. (૨૨) સત્ય
 તથા અસત્યાદિથી રહિતરૂપે તથા સર્વદા સન્માત્રથી રહિતરૂપે હું

નથી. ગંતવ્ય અર્થાત્ જવા યોગ્ય સ્થાનથી રહિતરૂપે, ગમનાદિથી રહિત હું છું. (૨૩) સમરૂપે, શાંતરૂપે, પુરુષોત્તમરૂપે, તથા સ્વા-
નુભવરૂપે હું છું, એમાં સંશય નથી. (૨૪) જે કાષ્ટ એકવાર પણ
આ સાંભળે છે તે પોતે બ્રહ્મરૂપે થાય છે, એમ ઉપનિષદ
વિદ્યા કહે છે.

અથ સુખાલોપનિષદ.

સૃષ્ટિનો ઉત્પત્તિ ક્રમ.

પ્રથમ શું હતું, તેના સળધી કહ્યું છે કે, સતરૂપે ન હતું,
અસતરૂપે નહતું. આ અવ્યક્તમાંથી ભૂતાદિ, ભૂતાદિમાંથી આકાશ,
આકાશથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી જલ, જલમાંથી
પૃથિવી થઈ. પ્રથમ અંક ઉત્પન્ન થયું. સવત્સર થયા પછી તેના એ
ભાગ થયા. નીચેનો ભાગ પૃથિવી થઈ, ઉપરનો ભાગ આકાશ થયો,
તથા મધ્યમાં દિવ્ય પુરૂષ થયો. તે હજાર મસ્તકવાળો, હજાર આં-
ખવાળો, હજાર પગવાળો, હજાર બાહુવાળો હતો. ભૂતોની પહેલાં
તેણે મૃત્યુને ઉત્પન્ન કર્યો. તેને ત્રણ મસ્તક, ત્રણ પગ તથા હાથમાં
અંક તથા પરશુ હતાં. આ વિરાટરૂપને બ્રહ્મ કહે છે. તેણે બ્રહ્માને
વિશે પ્રવેશ કર્યો. આથી બ્રહ્માએ માનસીક સાત પુત્રોને ઉત્પન્ન
કર્યાં. આ સાત વિરાટોએ સત્ય તથા માનસીક બ્રહ્મને ઉત્પન્ન કરી.
તેના મુખરૂપ બ્રહ્મણ થયા, બાહુરૂપે રાજા થયા, હરૂપે વૈશ્ય થયા,
પગમાંથી શ્વર થયા. મનથી ચંદ્ર, અક્ષુથી સૂર્ય, શ્રોત્રથી વાયુ તથા
ગ્રાણુ તથા હૃદયથી સર્વ ઉત્પન્ન થયું છે. અપાનથી નિષાદો, યક્ષો,
રાક્ષસો તથા ગંધર્વો, અસ્થિમાંથી પર્વતો, લોમમાંથી ઓપધિ તથા
વનસ્પતિ, લલાટથી ક્રોધ, ક્રોધથી રૂદ્ર થાય છે. આ મહાન્ ભૂતના
નિઃશ્વાસમાંથી ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, શિક્ષા, કલ્પ,
વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ, જ્યોતિષ, ન્યાય, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર,
વ્યાખ્યાન, ઉપવ્યાખ્યાન તથા સર્વ જૂતો થાય છે. દિરસ્યગર્ભથી જે
વિરાટ થાય છે, તેણે પોતાના આત્માને એ પ્રકારનો કર્યો. અર્ધાવડે
સ્ત્રી તથા અર્ધાવડે પુરૂષ થયો. ત્યાર પછી દેવરૂપે યજ્ઞદેવોને, ઋષિ-
રૂપે યજ્ઞઋષિઓને, યક્ષ, રાક્ષસ, ગંધર્વોને, પશુઓને, તથા રાડી
ખાનારાં જનાવરોને સજ્યાં. સ્ત્રીએ ગાય તથા પુરૂષે બળદને, એકે
ધોડીને ત્યારે બીજાએ ઘોડાને, એકે ગર્દભીને ત્યારે બીજાએ ગર્દભને
ઉત્પન્ન કર્યાં. વૈશ્વાનરરૂપે યજ્ઞ સર્વ જૂતોનું દહન કરે છે. પૃથ્વીને
જલમાં, જલનો તેજમાં, તેજનો વાયુમાં, વાયુનો આકાશમાં, આ-
કાશનો ઇન્દ્રિયોમાં, ઇન્દ્રિયોનો તન્માત્રામાં, તન્માત્રાનો ભૂતાદિમાં,

જૂતાદિનો મહત્ત્વામાં, મહત્ત્વો અવ્યક્તમાં, અવ્યક્તનો અક્ષરમાં, અક્ષરનો તમમાં તથા તમનો શ્રેષ્ઠ દેવમાં એકરૂપતા થાય છે. પાછળ કાંઈ નથી, સત્ નથી. અસત્ નથી સદસત્ રૂપે સર્વ હોય છે. (દ્વિતીય ખંડ) પૂર્વે આ સર્વ અસત્ રૂપે હતું. ઉત્પત્તિ રહિત, અજૂતરૂપ, પ્રતિષ્ઠા, સખ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, ગંધ, વ્યય, મહાન્ તથા જૂદત્ ભાવથી રહિત, અજરૂપે આ આત્મા હતો. આત્માને આ રીતનો માની વિવેકી શોક કરતો નથી. આ આત્મા પ્રાણ, મુખ, શ્રો, ગમન, તેજ, અક્ષુ, નાભ, ગોત્ર, શિર, પાણિ, પાદ, સ્નિગ્ધ, લોહી, પ્રમેય, હ્રસ્વ, દીર્ઘ, સ્પૃશ, અણુ, અત્પ, પાર, નિર્દેશ્ય, પ્રતર્ક્ય, પ્રકાશ્ય, સંવૃત્ત તથા બાહ્યભાવથી રહિત છે. તે કશું બહાર કરતો નથી સત્ય, દાન, તપ, અનાસક-ઉપવાસ, બ્રહ્મચર્ય તથા નિર્વેદન આ છ અંગોવડે આત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે. જે દમ, દયા તથા દાન આ ત્રણુ ધારણુ કરે છે, તેના પ્રાણોનું ઉત્ક્રમણ ચતું નથી. તે બ્રહ્મરૂપે થઈ બ્રહ્મને મેળવે છે. (૩) હૃદયના મધ્યમાં રાતો માંસનો પિંડ છે. તેમાં કમળ છે, જે અનેક પ્રકારે ખીલે છે. હૃદયમાં દશ છિદ્રો રહેલ છે. જેમાં પ્રાણો રહેલા છે. આ આત્માનો જ્યારે પ્રાણ સાથે સંયોગ થાય છે ત્યારે તે નદી, નગરાદિ જુવે છે. જ્યારે તેનો વ્યાન સાથે સંયોગ થાય છે ત્યારે તે દેવો તથા ઋષિઓને જુવે છે. અપાન સાથે સંયોગ થવાથી યક્ષ, રાક્ષસ તથા ગંધર્વોને જુવે છે તથા ઉદાન સાથે સંયોગ થવાથી દેવલોકને, દેવોને, રક્તને તથા જ્યંતને જુવે છે તથા સમાન સાથે સંયોગ થવાથી દેવલોક તથા ધનને જુવે છે. જ્યારે વૈરંભણુ સાથે સંયોગ થાય છે ત્યારે દૃષ્ટ, શ્રુત, ભુક્ત, અભુક્ત, સત્ તથા અસત્ સર્વને જુવે છે. આ દરેક દશ દશ નાડીરૂપે થાય છે તથા તેમાંની દરેક ૭૨ શાખાઓરૂપે થાય છે. આ રીતે હજારો નાડી થાય છે. આ હૃદયાકાશમાં આત્મા શયન કરે છે તથા સખ્દ કરે છે. જ્યારે ખીજા કોશમાં આત્મા શયન કરે છે ત્યારે આ લોકને તથા પરલોકને જુવે છે તથા સર્વ રાષ્ટ્રોને જાણે છે. આ વખતે સંપ્રસાદ કરી આત્માને કહેવામાં આવે છે. પ્રાણ સરીરનું રક્ષણુ કરે છે. દુરિત, નીલ, પીત, લોહિત તથા શ્વેતની નાડીઓ રૂધિરવડે પૂર્ણ છે. કમળની માફક હૃદયાકાશ અનેક પ્રકારે વિકાસને પામે છે. જેમ કેશ દળર પ્રકારે જૂદા જૂદા છે, તેજ પ્રમાણે નાડીઓ છે. જ્યારે હૃદયાકાશમાં દિવ્ય આત્મા શયન કરે છે ત્યારે તેને કાઈરીતની કામના હોતી નથી. તે કાંઈસ્વપ્નને જોતો નથી.

દેવો, દેવલોકો, યજ્ઞો, માતા, પિતા, ગંધુ, ખાદ્ય, રત્ને, ધ્વજસ્થા
 કાંઈ હોતું નથી. ચક્ષુ અધ્યાત્મ છે, દ્રષ્ટવ્ય અધિભૂત છે, આદિત્ય
 અધિદેવત નાડીરૂપ છે. આ ગધાનો બંધન કરનાર જે ચક્ષુમાં
 છે, દ્રષ્ટવ્યમાં છે, આદિત્યમાં છે, નાડીમાં છે, પ્રાણમાં છે, વિજ્ઞાનમાં
 છે, આનંદમાં છે, હૃદયાકાશમાં છે, જે આ સર્વમાં સંચાર કરે છે
 તે જ આત્મા છે. આ આત્માની ઉપાસના કરવી જોઈએ. આ આત્મા
 જરા રહિત, અમૃતરૂપ, લયરહિત, શોકરહિત તથા અનંતરૂપ છે.
 તેજ પ્રમાણે ઓત્ર, નાસા, જિહ્વા, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, વાક, હસ્ત,
 પાદ, પાણુ, તથા ઉપરચના સંબંધમાં છે. આત્મા સર્વજ્ઞ, સર્વેશ્વર, સર્વના
 અધિપતિરૂપ, અન્તર્યામીરૂપ, યોનીરૂપ, સર્વના મુખોવડે ઉપાસના
 કરવામાં આવતો, જે સર્વ મુખોની ઉપાસના કરતો નથી એવો,
 વેદ તથા શાસ્ત્રોવડે ઉપાસના કરતો, પણ જે વેદ શાસ્ત્રોની ઉપા-
 સના કરતો નથી, જે આત્માનું આ સર્વ અન્તરૂપ છે પણ જે પોતે
 અજ્ઞ નથી, જે સર્વનો દોરવનાર, પ્રસારતા, અન્નમય, જૂતાત્મા,
 પ્રાણમય, ઇન્દ્રિયાત્મા, મનોમય, સંકલ્પાત્મા, કાલાત્મા, આનંદમય,
 લલાત્મા, એકરૂપ, જેમાં દ્વેષ નથી તો મર્ત્વ કયાંથી, જે અમૃતરૂપ,
 અંતઃપ્રેરથી રહિત, બહિઃપ્રેરથી અર્થાત્ વિષયથી રહિત, એક પ્રકારના
 વિષયોથી રહિત, પ્રજ્ઞાન ધનથી રહિત, જે પ્રગટ્ટે નથી, જે વિદિત
 તથા વેદ્યરૂપે નથી. પ્રથમ સ્વરૂપ હતું. મૂલ તથા આધારથી રહિત
 હતું. જે કાંઈ પ્રજ્ઞ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ નારાયણરૂપ છે. આ
 રીતે ચક્ષુ, દ્રષ્ટવ્ય, ઓત્ર તથા, ઓત્રવ્યાદિ સર્વ નારાયણરૂપ છે. આ આ-
 ત્મા શરીરના મધ્ય ભાગમાં રહેલો છે, જે અજ, એક, નિલ, જેની
 પૃથ્વી શરીર છે, જે પૃથ્વીના મધ્ય ભાગમાં સંચાર કરે છે, છતાં
 જેને પૃથ્વી જાણી શકતી નથી, જેને તેજ જાણી શકતું નથી, જેને
 વાયુ જાણી શકતો નથી, જેને બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત, અવ્યક્ત,
 અક્ષર, મૃત્યુ વગેરે કાંઈ જાણી શકતાં નથી, આ આત્મા સર્વ
 જૂતોના અંતરાત્મારૂપ, પાપથી રહિત, એક તથા નારાયણરૂપ છે.
 આ આત્મવિદ્યા નારાયણે અર્વાતર તમને આપી, તેણે બ્રહ્માને,
 બ્રહ્માએ ધોરાંગિરસને, તેણે રૈકવને, તેણે રામને તથા રામે સર્વ
 જૂત માત્રેને આપી. આત્મા શુદ્ધમાં રહેલો, મેદમાંસ કલેદથી યુક્ત
 શરીરમાં વ્યવૃત થયેલો, ગર્ધર્વ નગરના સરખા તથા જળના બુદ્ધ
 બુદ્ધની માફક અંચળ શરીરમાં રહેલો, અચિત્તરૂપવાળો, સંગથીરહિત,
 શુદ્ધ, તેજરૂપ, રૂપરહિત, તથા શરીરથી રહિત છે. અધિકારીઓ

આ આનંદરૂપ આત્માને જીવે છે તથા આત્માનો લય થવા પછી તેઓ પણ જોતા નથી. રૈકવે પોતાના ગુરુને પૂછ્યું કે, સર્વનો લય એકને વિષે થાય છે તે કેવી રીતે? ત્યારે ગુરુએ કહ્યું; ચક્ષુ દ્રષ્ટ્યમાં, દ્રષ્ટવ્ય આદિત્યમાં, આદિત્ય વિરાટમાં, વિરાટ પ્રાણમાં, પ્રાણ વિજ્ઞાનમાં, વિજ્ઞાન આનંદમાં, આનંદ તુરીયમાં લય પામે છે. આ તુરીય સ્થાન અમૃતરૂપ, અલય, અશોક, અનંત તથા નિર્મીજરૂપ છે. વળી ગુરુએ કહ્યું; જે શ્રોત પ્રતિ જાય છે તે શ્રોત્રનો લય થવા પછી શ્રોતવ્ય પ્રતિ ગમન કરે છે. શ્રોતવ્યના અસ્ત પછી તે દિશાપ્રતિ, દિશાના અસ્ત પછી સુદર્શના વિશે, સુદર્શનાના અસ્ત પછી અપાન વિશે, અપાન વિજ્ઞાનમાં એ પ્રમાણે છેવટે તેનો તુરીયમાં લય થાય છે. તે જ પ્રમાણે નાસાનો દ્વાતવ્યમાં, તેનો પૃથ્વીમાં, તેનો જિહ્વામાં તેનો વ્યાનમાં, વ્યાનનો વિજ્ઞાનમાં, એ પ્રમાણે છેવટે તુરીયાવસ્થામાં લય થાય છે. તે જ પ્રમાણે જિહ્વાનો રસયિતવ્યમાં, તેનો વશ્ણુમાં, તેનો સૌમ્યામાં, તેનો ઉદાનમાં તથા ઉદાનનો વિજ્ઞાનમાં લય થાય છે. ત્વચાનો સ્પર્શયિતવ્યમાં, તેનો વાયુમાં, તેનો મોઘામાં, તેનો સમાનમાં તથા તેનો વિજ્ઞાનમાં લય થાય છે. વાણીનો વક્તવ્યમાં, તેનો અગ્નિમાં, તેનો કુમારને વિષે, તેનો વૈરંભમાં તથા વૈરંભનો વિજ્ઞાનમાં લય થાય છે. હસ્તનો આદાતવ્યમાં, તેનો ધન્દ્રમાં, તેનો અમૃતમાં, તેનો મુખ્યમાં તથા મુખ્યનો વિજ્ઞાનમાં લય થાય છે. વાદનો ગતવ્યમાં, તેનો વિષ્ણુમાં, તેનો સત્યામાં, સત્યાનો અંતર્યામમાં, તથા તેનો વિજ્ઞાનમાં લય થાય છે. વાયુનો વિસર્જયિતવ્યમાં, તેનો મૃત્યુમાં, તેનો મધ્યમાં તેનો પ્રગંજનમાં તથા તેનો વિજ્ઞાનમાં લય થાય છે. ઉપસ્થનો આનંદયિવ્યમાં, તેનો પ્રજાપતિમાં, તેનો નાસીમાં, તેનો કુમારમાં તથા તેનો વિજ્ઞાનમાં. મનનો મંતવ્યમાં, તેનો ચંદ્રમાં, તેનો શિશુમાં, તેનો રથેનમાં તથા તેનો વિજ્ઞાનમાં, બુદ્ધિનો બોદવ્યમાં, તેનો બ્રહ્મામાં, તેનો સૂર્યમાં, તેનો કૃષ્ણમાં તથા તેનો વિજ્ઞાનમાં. અહંકારનો અહંકર્તવ્યમાં, તેનો રૂદ્રમાં, તેનો અસુરમાં, તેનો શ્વેતમાં તથા તેનો વિજ્ઞાનમાં. ચિત્તનો ચેતયિતવ્યમાં, તેનો ક્ષેત્રજમાં, તેનો ભારવતીમાં, તેનો નાગમાં તથા તેનો વિજ્ઞાનમાં તથા છેવટે તુરીયમાં લય થાય છે. જે આ રીતે આત્માને ઉત્પત્તિ રહિત જાણે છે તે નિર્મીજ થાય છે. તેને ઉત્પત્તિ, મરણ, મોહ, બેદ, દહન, છેદન, કંપ, કાપ, કાંઈ હોતાં નથી. આવા આત્માને સર્વનું દહન કરનાર કહે છે. આ આત્મોપલબ્ધિ શાસ્ત્રનાં સેંકડો વચનથી, વેદાધ્યયનથી, બુદ્ધિના આશ્ર-

યથી, વેદ, યજ્ઞ, તપ, સાંખ્ય, યોગ તથા અન્ય આશ્રયોવડે યતી નથી. પ્રવચન, પ્રશંસા, વ્યુત્થાનવડે શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાવાળા તથા મૌનવ્રતવાળા બ્રાહ્મણો આત્માને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જે શાંત, દાંત, ઉપરત, તિતિશ્લુ તથા સમાહિત થાય છે, તે આત્મામાં આત્માને જુવે છે. તે સર્વના આત્મારૂપ થાય છે. રૈકવ પોતાના ગુરુને પૂછ્યા લાગ્યો; હે ભગવન્! જ્ઞાને વિષે બધાનો આશ્રય થાય છે? ત્યારે ગુરુએ કહ્યું કે, રસાતલ લોકમાં, શામાં ઓતપ્રોત છે? ત્યારે કહ્યું કે, ભૂલોકમાં, તે સુવલોકમાં, તે મહલોકમાં, તે જનલોકમાં, તે તપોલોકમાં, તપ સત્યલોકમાં, તે પ્રજ્ઞપતિ લોકમાં, તે બ્રહ્મલોકમાં, આ રીતે સર્વ લોક મણિની માફક બ્રહ્માત્મામાં ઓતપ્રોત છે. જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે આત્મારૂપે થાય છે. રૈકવે ગુરુને પૂછ્યું કે હે ભગવન્! વિજ્ઞાનધન આત્માનું જે ઉત્ક્રમણ થાય છે, તે કઈ અવસ્થાનો ત્યાગ કરીને થાય છે? ત્યારે ગુરુએ કહ્યું; હૃદયના મધ્યમાં રાતો માંસપિંડ છે, જેમાં દ્વર કમળની માફક અનેક પ્રકારે વિકાસને પામે છે. તેના મધ્યમાં સમુદ્ર છે, સમુદ્રના મધ્યમાં કોશ છે તથા તે કોશમાં ચાર પ્રકારની નાડીઓ છે: જે નીચે પ્રમાણે છે:—રમા, ચરમા, ઇન્દ્રિયા, તથા અપુનર્લેવા. રમા નાડી પુણ્યવડે પુણ્યલોક પ્રતિ લઇ જાય છે, ચરમા પાપવડે પાપલોક પ્રતિ લઇ જાય છે, ઇન્દ્રિયાવડે જેનું સ્મરણ થાય છે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા અપુનર્લેવાવડે કોશનો ભેદ થાય છે. કોશને બેઠી શીર્ષ કપાલને ભેદે છે. ત્યાર પછી પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, ભૂતાદિ, મહાન્ અવ્યક્ત, અક્ષર, મૃત્યુ એ સર્વને બેઠી શ્રેષ્ઠ દેવમાં એકરૂપે થાય છે.

નારાયણમાંથી અન્ન થયું છે. તે પકવ થયેલું બ્રહ્મલોકમાં, આદિત્યમાં, કબાદમાં, વળી પકવ થયેલું જલ તથા કિલથી રહિત પવિત્ર તથા અમાયિત અન્નનું ભક્ષણ કરવું, પણ યાચના કરવી નહિ બાલસ્વભાવવાળા યજ્ઞ તથા અસંગરૂપે યજ્ઞ રહેવું. નિગમન પ્રજ્ઞપતિએ કહ્યું; મહત્પદનું જ્ઞાન યથા પછી વૃક્ષમૂલને વિષે રહેવું. તેણે હસ્તી આદિ કસાથી ખીવું નહી. વૃક્ષની માફક સ્થિર રહેવું, કંપવાળા કમલની માફક કદી રહેવું નહી. આકાશની માફક રહેવું. કોઈ મારે તોપણ કોપ કરવો નહી. તેણે સત્યવડે રહેવું સર્વ ગંધનું હૃદય પૃથ્વી છે, રસનું હૃદય જળ છે, રૂપનું તેજ છે, રસનું વાયુ છે, શબ્દનું આકાશ છે, સર્વ ગતિનું અવ્યક્ત છે તથા સત્યનું હૃદય મૃત્યુ છે. પૃથ્વી અન્નરૂપ છે તથા જળ અન્નાદ છે. જ્યારે જળ અ-

ન હોય છે ત્યારે જ્યોતિ અન્નાદ છે. જ્યોતિ અન હોય ત્યારે વાયુ અન્નાદ છે. વાયુ અન્નમાં આકાશ અન્નાદ છે. આકાશ અન્નમાં મન્દ્રિયો અન્નાદ છે. મન્દ્રિયોના અન્નમાં મન અન્નાદ છે, મન અન્નમાં બુદ્ધિ અન્નાદ છે, બુદ્ધિ અન્નમાં અવ્યક્ત અન્નાદ છે. અવ્યક્તમાં અક્ષર અન્નાદ છે, અક્ષરમાં મૃત્યુ અન્નાદ છે તથા સર્વ પરબ્રહ્મમાં એકરૂપે થાય છે. રૂકવે પોતાના ગુરને પૂછ્યું; હે ભગવન્ ! વિજ્ઞાનધન આત્માનું ઉત્ક્રમણ થવા પછી કંઈ અવસ્થાનું તે દહન કરે છે ? ગુરુએ કહ્યું; વિજ્ઞાનધન આત્માનું ઉત્ક્રમણ થાય છે ત્યારે તે પ્રાણનું, વ્યાન, ઉદાન, સમાન, વૈરંલ, મુખ્ય, અંતર્યામિ, પ્રભાજન, કુમાર, રથેન, રવેત, કૃષ્ણ, નાગ, પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, આકાશ, જમ્બત, સ્વ'ન, સુપુમિ, તુરીય, મહતી, પરલોક. લોકલોક, ધર્માધર્મ, અભારકર, અમર્વાદ, નિરાલોક, મહાન, અવ્યક્ત, અક્ષર, મૃત્યુનું દહન કરે છે. આ સૌખ્યલ ઉપનિષદનો પ્રશંતાત્માથી રહિતને, અપુત્રવાનને, અશિષ્યવાનને, જેનું કુલ શીલ જાણવામાં નથી આવ્યું એવાને ઉપદેશ કરવો નહિ.

ધારકા ઉપનિષદ.

યોગ નિરૂપણ.

ધારકા અર્થાત્ છરીની માફક સંસારના બંધનને કાપનારી ધારણાનું યોગની સિદ્ધિ માટે વ્યાખ્યાન કરે છે. આ ધારણાની પ્રાપ્તિ પછી યોગીને પુનર્જન્મ થતો નથી. વેદના વિધિ પ્રમાણે તથા બ્રહ્માએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે એકાંત પ્રદેશમાં આસન માંડી બેસવું. દૂર્મ પોતાના અંગેનો સંકોચ કરે છે, તેમ જનનો હૃદયમાં સંકોચ કરી દ્વાદશ માત્રાવાળા પ્રણવપદે આત્માને પૂરકાદિ પ્રાણાપામેષ્વરે પૂરવો તથા સર્વ દ્વારોનો નિરોધ કરવો. જાતી, મુખ્ય, કદિ મીવા તથા હૃદયને કંઈક ઉંચાં રાખવાં નાસાના મધ્ય ભાગમાં રહેલા પ્રાણોની હૃદયમાં ધારણા કરવી. ત્યાં રહેલા પ્રાણનો ધીમે ધીમે ઉત્સર્ગ કરવો. સ્થિરપણે અંગુલથી આરંભ કરી, બે ગુલ્ફ ભાગોમાં, બે જંઘામાં, બે જનુમાં, બે હિરમાં, ગુદમાં તથા શિશ્નમાં સમાહાર કરી વાયુનું સ્થાન જે નાભિપ્રદેશ. તેમાં આશ્રય કરવો. આ નાડી-પ્રદેશમાં સુષુમ્ણા અનેક નાડીઓથી આરૂઢ છે. અલ્પરક્ત, પીત, કૃષ્ણ, નામ્ર, વિલોહિત અનેક નાડીઓ છે. પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ શુક્લ નાડીનો આશ્રય કરવો જેમ કરોળિયો તંતુવડે વિસ્તારને કરે છે, તેમ યોગીએ પ્રાણોનો સંચાર કરવો જોઈએ. ત્યાં રકતોત્પલના સરખું મહાન પુરુષાયતન-પુરુષનું સ્થાન છે. આને વેદાંતમાં દહર અ-

ચાત પુંડરીક કહે છે. તેનો ભેદ કરી પ્રાણને કંઈપ્રતિ લક્ષ જવો. મનના નિર્મળ બુદ્ધિરૂપી તીક્ષ્ણ ખડ્ગને ગ્રહણ કરી પગના ઉપરના ભાગમાં રહેલા સર્વ મર્મોનું છેદન કરવું. તીક્ષ્ણ મનોદ્વારવડે સર્વદેહ યોગનો આશ્રય કરવો. મર્મ તથા જંઘાનું જે છેદન, તેને ઇન્દ્ર વજ્ર કહે છે. ધ્યાનખળના યોગવડે ધારણાથી છેદન કરવું જોઈએ. ઉરના મધ્ય ભાગમાં પ્રાણની સ્થાપના કરવી તથા મર્મસ્થાનોમાંથી પ્રાણનો વિસર્ગ કરવો. આ રીતે અભ્યાસના યોગવડે સર્વ મંથિનો છેદ કરવો. યોગી કંઈપ્રદેશમાં નાડીના સમૂહને એકઠી કરે છે. સર્વ નાડીમાં એકસો ને એક નાડી ઉત્તમ છે. સુપુમ્બ્યા નાડી પરમાં લીન થાય છે, વિરળ નાડી બ્રહ્મરૂપિણી છે, વામમાં ઈડા નાડી રહે છે તથા પિંગલા દક્ષિણમાં રહે છે. આ બે નાડીના મધ્યમાં જે સ્થાન છે તે જે જાણે છે, તે આત્મજ્ઞાની છે. સૂક્ષ્મ નાડીનો વિસ્તાર બોતેર દુબ્બરનો છે. ધ્યાનવડે સર્વ નાડીનો છેદ થાય છે, પણ સુપુમ્બ્યાનો છેદ થતો નથી. યોગરૂપી નિર્મળ ધારવાળા તથા અગ્નિરૂપી તેજવાળા ખડ્ગવડે સમાધિની પ્રભાવડે આ જન્મમાં સો નાડીનો યોગી છેદ કરે છે. આ રીતે શુભાશુભ ભાવવડે સુપુમ્બ્યા નાડીનું ધ્યાન કરવું. આથી પુનર્જન્મનો નાશ થાય છે. તપવડે જેણે ચિત્તના પર વિજય મેળવ્યો છે, એવો પુરૂષ એકાંત સ્થળનો આશ્રય કરી તથા અપેક્ષાથી રહિત યર્ષ નિઃસંગરૂપી તત્વને જાણનારો થાય છે. પાશનો છેદ કરી જેવી રીતે હંસ શંકા રહિત યર્ષ આકાશમાં ઉડી જાય છે, તે પ્રમાણે જીવ પાશનો ત્યાગ કરી સંસાર તરી જાય છે. જેમ દીવો સર્વને ભરમ કરી લયને પામે છે, તેમ યોગી સર્વ કર્મનું દહન કરી લયને પામે છે. યોગવાન ઉત્કૃષ્ટ પ્રાણાયામવડે તથા માત્રાના ધારણ કરવાથી, વૈરાગ્યરૂપી પધ્ધતના ધસવાવડે તત્તુનો નાશ કરી મોક્ષને પામે છે. જ્યારે કામના મુક્ત થાય છે ત્યારે અમૃતપણાને પામે છે. સર્વ ઈર્ષ્યાથી મુક્ત થયેલો તત્તુનો છેદ કરી બંધનને પામતો નથી.

મંત્રિકોપનિષદ.

માયાતું નિરૂપણ

આઠ પાદવાળા, શુચિ, ત્રણ સૂત્રવાળા, અણ, અવ્યય, ત્રણ માર્ગવાળા હંસ સર્વને જીએ છે પણ કાઈ તેને જોતું નથી. જ્યારે તમરૂપી અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે ત્યારે સત્વનો આશ્રય કરનારા શુણ્ણરૂપી શુદ્ધમાં નિર્ગુણને જીવે છે. વિકારને ઉત્પન્ન કરવાવાળી, આદરૂપવાળી માયાનો આશ્રય છે ત્યાંસુધી જોવાને અશક્ય છે. અ-

ધ્યાસવાળા આ હંસપટે ધ્યાન કરાય છે, વિસ્તાર કરાય છે, પ્રેરણા કરાય છે તથા સર્વ ઉત્પત્તિને પામે છે તથા તેનાવડે સર્વ જગત્ અધિષ્ઠિત છે. ગૌરવાદિ અંતવાળી, જનમિ, પ્રાણીને ઉત્પન્ન કરવાવાળી, શુકલ તથા કૃષ્ણરૂપવાળી, રક્ત, સર્વ કામોનું દહન કરવાવાળી, વિષયથી રહિત તથા અવિદ્યાત માયાનું મૂઢ લોકો પાન કરે છે. જેને સર્વ વશ છે એવા પરમાત્મા જ સ્વચ્છંદ રીતે આ માયાનું પાન કરે છે. ભગવાન્ ધ્યાન તથા દ્વિયાવડે આને ભોગવે છે. સર્વને સાધારણ, દોહન કરવાવાળી આ માયાનું યાત્રિકો પાન કરે છે. મહાત્માઓ આ માયામાં સારા પશુવાળા, પિપ્પળાનું ભક્ષણ કરનાર તથા ઉદાસીન, ધ્રુવ હંસને લુપ્તે છે. આ હંસનું રનાતકો તથા અધ્વર્યુઓ ગાન કરે છે. શાસ્ત્રમાં કુશળ અનેક ઝગ્યાઓ આવાત્માની પ્રસંશા કરે છે. સાત વૈદ્યોવડે બૃહત્ રથંતર સામનું ગાન કરવામાં આવે છે. ૫૬ તથા કમયુક્ત મંત્રને દર્શાવનાર બ્રહ્મનું ભાગવો તથા ભગ્નમાં ઉત્તમ અથર્વવાદીઓમાં પકન કરે છે. કાલ, પ્રાણુ આદિ છવીસ નામોવડે તેની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. આ પરબ્રહ્મમાં સર્વ સ્થાવર જંગમ રહ્યું છે. તેનામાં સર્વનો લય થાય છે, તેનામાં સવ ભાવો લયને પામે છે તથા લીન થઈ અવ્યક્તતાને પામે છે. તથા ફરી પરપોટાની માફક ઉત્પન્ન થાય છે.

સર્વ સારોપનિષદ્.

અવસ્થાનિરૂપણ.

બંધ કેવી રીતે ? મોક્ષ કેવી રીતે ? વિદ્યા કેને કહેવી ? અવિદ્યા કેને કહેવી ? જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ તથા તુરીયાવસ્થા કેને કહેવી ? અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય તથા આનંદમય કોણ એટલે શું ? કર્તા જન, પચર્મ, ક્ષેત્રજ, સાક્ષી, કૃદસ્થ તથા અંતર્ધામી એટલે શું ? પ્રત્યગાત્મા, પરાત્મા તથા માયા એટલે શું ? બંધ:-જીવનું અનાત્મદેહાદિમાં આત્માપણું જે અભિમાન તે બંધ. મોક્ષ:-અભિમાનનો નાશ તે મોક્ષ. અવિદ્યા:-જે અભિમાનને કરાવે તે વિદ્યા:-જેનાવડે અભિમાન નિવૃત્ત થાય તે. જાગૃતાવસ્થા:-આદિત્યાદિથી અધિષ્ઠિત મન આદિ ચૈદ દિન્દિયોવડે શબ્દાદિ સ્થૂળ વિષયોની ત્યારે પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે જાગૃત. સ્વપ્ન-વાસના સહિત ચૈદ દિન્દિયોવડે શબ્દાદિનો અભાવ છતાં વાસનામય શબ્દાદિની ત્યારે પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે સ્વપ્ન. સુષુપ્ત:-ચૈદ દિન્દિયો વિરામ પામવા પંડી, વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ યત્રાપછી ત્યારે શબ્દાદિની પ્રાપ્તિ નથી થતી ત્યારે સુષુપ્ત. તુરીયા-ત્રણ અવસ્થાનો ભાવાભાવરૂપ સાક્ષી સ્વયંભારથી

તથા વિનાશથી રહિત તથા અતરયથી રહિત જે ચૈતન્ય છે તેને જ્ઞાન કહે છે મટોડીના વિકારમા મટોડીની માફક, સુનર્ણના વિકારમા સુવર્ણ માફક, તંતુના વિકારમા તંતુમાફક તથા અવ્યક્તાદિ સૃષ્ટિના પ્રપચોમાં પૂર્ણ વ્યાપકરૂપે જે ચૈતન્ય છે તેને અન કહે છે. સુખ ચૈતન્ય સ્વરૂપનાજો, પરિભાણુ રહિત આનંદના સમુદ્રરૂપ તથા અવશિષ્ટ સુખરૂપનાજો આનંદ કહેવાય છે. પદાર્થરૂપ ઉપાધિથી તથા તત્પદાર્થરૂપ ઉપાધિના બેદથી વિવક્ષણુ આકાશની માફક કેવળ સત્તા માત્ર સ્વભાવનાજી પરબ્રહ્મ છે અનાદિ, અંતવાળી, પ્રમાણુ તથા અપ્રમાણુના યોગવડે સાધારણુ, સત્ નહી તેમ અસત્ નહિ તેમ સદસત્ પણુ નહિ, પોતે જ અધિકરૂપે, વિકારથી રહિત જણાતી, સત્ આદિ અન્ય લક્ષણોથી રહિત માયા છે. આ માયા અજ્ઞાનરૂપ, તુચ્છ, અસત્ત્વરૂપ છતાં જણે કાળ મૂડને સત્ત્વરૂપે લાગતી, સત્ત્વ ભુદ્ધિરૂપ લૌકિકોને આનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે એમ કહેવાને અશક્ય છે હું આત્મા ઉત્પત્તિથી રહિત, દશ ઇન્દ્રિયોથી રહિત, ભુદ્ધિ અન, અહંકારથી રહિત, અપ્રાણુરૂપ, અમનરૂપ, ભુદ્ધિ આદિના શુભરૂપ, સાક્ષીરૂપ, નિત્યરૂપ તથા ચિન્માત્રરૂપે છું. હું કર્તારૂપ, ભોક્તારૂપ નથી પ્રકૃતિના સાક્ષીરૂપ છું. મારી સમક્ષમાથી દેહાદિઓ ચૈતનરૂપ હોય તેમ જાણે છે. હું સ્થાણુ, નિત્ય, સદાનંદ, શુદ્ધ, જ્ઞાનમય, મળરહિત, સર્વ જૂનોના આત્મારૂપ, નિષ્ક, સાક્ષી, બ્રહ્મરૂપ, સર્વ વેદાન્તવડે જાણવાયોગ્ય, આકાશનાતાદિરૂપ હોવાથી અવેદ્ય, રૂપ, નામ તથા કર્મથી રહિત, સમિચ્છાનંદરૂપ, દેહભાવથી રહિત હોવાથી જન્મમૃત્યુ જાનથી રહિત. હું પ્રાણુરૂપે નથી માટે મારામા મુઘા તથા પિપાસા નથી, હું ચેતસરૂપે નથી માટે મારામાં શોક તથા મોહ કર્પાથી, હું કર્નાથી રહિત હોવાથી બધે મોક્ષ ભાવથી રહિત છું.

નિરાલંબ ઉપનિષદ.

જીવ ઇશ્વરભાવ નિરૂપણ

શિવ, શુર, સમિચ્છાનંદમૂર્તિ, નિષ્પ્રપચ, શાત, અધિજ્ઞાન રહિત તેજને નમસ્કાર છે નિગનજનો આશ્રય કરી સાનજનો જે ત્યાગ કરે છે, તે સન્્યાસી તથા યોગી છે તથા કેવલ્યપદને મેળવે છે. સર્વ અજ્ઞાની જતુઓના દુખની શાંતિ અર્થે જે જ્ઞાન કહેવા યોગ્ય છે તેનું હું વર્ણન કરૂ છું બ્રહ્મ એટલે શુ, ઇશ્વર કેને કહેવો, જીવ, પ્રકૃતિ, પરમાત્મા, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર, ઇન્દ્ર, ચમન, સૂર્ય, ચંદ્ર, સુર, અસુર, પિપાસ, અનુખ્ય, સ્ત્રી, પત્ની, સ્થાવર, બ્રાહ્મણાદિ, જ્ઞાતિ, કર્મે, અકર્મે, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, સુખ, દુખ, સ્વર્ગ, નરક, બધે, મોક્ષ, ઉપાસ્ય, ચિન્મય, વિદ્વાન, મૂં, અસુર, તપ, પરમહ, માણ,

અંતરરહિત ચૈતન્યરૂપે જ્યારે થાય છે ત્યારે તુરીય ચૈતન્ય કહેવાય છે. અન્નમય કૌશલ:-અન્ન કાર્ય કૌશલો સમૂહ તે અન્નમય કૌશલ-પ્રાણમય.- અન્નમય કૌશલો જ્યારે પ્રાણાદિના ચૈદ વાયુ બેદો રહે છે ત્યારે પ્રાણમય કૌશલ કહે છે. આ બે કૌશલો યુક્ત મન આદિ ચૈદ ઇન્દ્રિયોવડે આત્મા શબ્દાદિ વિષયોને તથા સંકલ્પાદિ ધર્મોને કરે છે ત્યારે મનોમય કૌશલ કહેવાય છે. ઉપર જણાવેલા ત્રણ કૌશલ યુક્ત હોય તથા તેમાં રહેલા વિશેષ ભાવોને આત્મા જાણતો હોય એમ જાણે છે, ત્યારે વિજ્ઞાનમય કૌશલ કહેવાય છે. આ ચાર કૌશલ યુક્ત તથા સ્વ કારણના અજ્ઞાનમાં અર્થાત્ અવ્યક્તપણામાં વડના ખીમાં વડતું વૃક્ષ રહેલ છે તેમ આત્મા હોય છે ત્યારે આનંદમય કૌશલ કહેવાય છે. સુખદુઃખ બુદ્ધિવડે જ્યારે અત કરણુ શ્રેયરૂપ હોય છે ત્યારે જો ઇષ્ટ વિષયમાં બુદ્ધિ થાય છે તો સુખબુદ્ધિ કહેવાય છે તથા જો અનિષ્ટ વિષયમાં બુદ્ધિ થાય છે તો દુઃખબુદ્ધિ થાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધો સુખ દુઃખના હેતુઓ છે. પુણ્ય પાપ કર્મોનુસારે શરીર પ્રાપ્ત થવા છતાં જાણે શરીર પ્રાપ્ત ન થયું હોય એમ જણાય ત્યારે આવરણવાળો જીવ કહેવાય છે મન આદિ, પ્રાણ આદિ, ઇન્દ્રિયા આદિ સ્ત્રવાદિ તથા પુણ્યાદિ આ પાંચ વર્ગો છે આ પાંચ વર્ગોના ધર્મવાળો આત્મા જ્ઞાન વિના ધર્મોથી રહિત થતો નથી તથા જે ઉપાધિ શાશ્વતરૂપે જાણે છે તે વિંગ શરીર છે અર્થાત્ તેને હૃદયગ્રંથિ કહે છે. તેમાં જે ચૈતન્ય પ્રકાશે છે તેને ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે. જ્ઞાતા, જ્ઞાન તથા જ્ઞેય આ ત્રણનો આવિર્ભાવ તથા તિરોભાવને જાણનાર સ્વયં-જ્યોતિ આત્મા જ્યારે આવિર્ભાવ તથા તિરોભાવથી રહિત થાય છે ત્યારે તેને સાક્ષી કહે છે, જ્ઞાતાદિથી લઈ કીડી પર્યંત સર્વપ્રાણ તથા બુદ્ધિમાં શેષરૂપે જોવામાં આવતા આત્મા સર્વ પ્રાણો તથા બુદ્ધિમાં સ્થિતિ કરનારો હોય છે ત્યારે તેને કૂટસ્થ કહે છે. કૂટસ્થથી આજીવન થયલા બેદો સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના કારણરૂપે થઈ આત્મા સર્વ ક્ષેત્રમાં મણિના સમૂહમાં મુક્ત હોય તેમ પરોવાયેલો જ્યારે જાણે છે ત્યારે તેને અંતર્યામી કહે છે. સત્ય, જ્ઞાન, અનંત તથા આનંદ-રૂપ, સર્વ ઉપાધિથી રહિત, કડા કુંડળ આદિ ઉપાધિ રહિત સુવર્ણના સમૂહની માફક વિજ્ઞાન ચિન્માત્ર સ્વભાવવાળો આત્મા જ્યારે પ્રકાશે છે ત્યારે તે ત્વંપદાર્થરૂપે છે. જ્ઞાત સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંતરૂપ છે. સત્યનો અર્થ અવિનાશી છે. દેશ, કાલ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદોના નાશ થવા છતાં જે નાશ નહિ પામે તેને અવિનાશી કહે છે. નામ, ઉત્પત્તિ

તથા વિનાશથી રહિત તથા અતરયથી રહિત જે ચૈતન્ય છે તેને જ્ઞાન કહે છે. મટોડીના વિકારમાં મટોડીની માફક, સુનળીના વિકારમાં સુવર્ણ માફક, તંતુના વિકારમાં તંતુમાફક તથા અવ્યક્તાદિ સૃષ્ટિના પ્રપંચોમાં પૂર્ણ વ્યાપકરૂપે જે ચૈતન્ય છે તેને અન કહે છે. સુખ ચૈતન્ય અવગણના, પરિભ્રમણ રહિત આનંદના સમુદ્રરૂપ તથા અવસિષ્ટ સુખરૂપવાળો આનંદ કહેવાય છે. પદાર્થરૂપ ઉપાધિથી તથા તત્પદાર્થરૂપ ઉપાધિના બેદથી વિવક્ષણ આકાશની માફક કેવળ સત્તા માત્ર સ્વભાવનાળું પરબ્રહ્મ છે અનાદિ, અંતવાળી, પ્રમાણ તથા અપ્રમાણના યોગવડે સાધારણ, સત્ નહીં તેમ અસત્ નહિ તેમ સદસત્ પણ નહિ, પોતે જ અધિકરૂપે, વિકારથી રહિત જણાતી, સત્ આદિ અન્ય લક્ષણોથી રહિત માયા છે. આ માયા અજ્ઞાનરૂપ, તુચ્છ, અસત્રૂપ છતાં ત્રણે કાળ મૂઢને સત્યરૂપે લાગતી, સત્ત્વ બુદ્ધિરૂપ લૌકિકોને આનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે એમ કહેવાને અશક્ય છે હું આત્મા ઉત્પત્તિથી રહિત, દશ ઇન્દ્રિયોથી રહિત, બુદ્ધિ અન, અહંકારથી રહિત, અપ્રાણરૂપ, અમનરૂપ, બુદ્ધિ આદિના શુભરૂપ, સાક્ષીરૂપ, નિત્યરૂપ તથા ચિન્માત્રરૂપે છું. હું કર્તારૂપ, બોક્તારૂપ નથી. પ્રકૃતિના સાક્ષીરૂપ છું. મારી સમક્ષમાથી દેહાદિઓ ચૈતન્યરૂપ હોય તેમ ભાસે છે. હું સ્થાણ, નિત્ય, સદાનંદ, શુદ્ધ, જ્ઞાનમય, મળરહિત, સર્વ જૂનોના આત્મારૂપ, વિશુ, સાક્ષી, બ્રહ્મરૂપ, સર્વ વેદાન્તવડે જાણવાયોગ્ય, આકાશવાતાદિરૂપ હોવાથી અવેદ્ય, રૂપ, નામ તથા કર્મથી રહિત, સમ્વિદાનદરૂપ, દેહભાવથી રહિત હોવાથી જન્મમૃત્યુ ભાવથી રહિત, હું પ્રાણરૂપે નથી માટે મારામાં મુખ તથા પિપાસા નથી, હું ચૈતસરૂપે નથી માટે મારામાં શોક તથા મોહ કર્પાથી, હું કર્તાથી રહિત હોવાથી બધે મોક્ષ ભાવથી રહિત છું.

નિરાલંબ ઉપનિષદ.

જીવ ઈશ્વરભાવ નિરૂપણ.

શિવ, શુર, સમ્વિદાનંદમૂર્તિ, નિષ્પ્રપચ, શાંત, અધિજ્ઞાન રહિત તેજને નમસ્કાર છે. નિગવળનો આશ્રય કરી સાવંબનો જે ત્યાગ કરે છે, તે સન્યાસી તથા યોગી છે તથા કેવલ્યપદને મેળવે છે. સર્વ અજ્ઞાની જતુઓના દુખની શાંતિ અર્થે જે જ્ઞાન કહેવા યોગ્ય છે તેનું હું વર્ણન કરું છું. બ્રહ્મ એટલે શું, ઈશ્વર કેને કહેવો, જીવ, પ્રકૃતિ, પરમાત્મા, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર, ઇન્દ્ર, શમન, સૂર્ય, ચંદ્ર, સુર, અસુર, પિશાસ, મનુષ્ય, સ્ત્રી, પશુદિ, સ્થાવર, બ્રાહ્મણાદિ, જાતિ, કર્મ, અકર્મ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, સુખ, દુઃખ, સ્વર્ગ, નરક, બધે, મોક્ષ, ઉપારમ, શિષ્ય, વિદ્વાન, મૂઢ, અસુર, તપ, પરમપદ, માણ,

અગ્રાણ તથા સંન્યાસી કેને કહેવા ? ત્યારે બ્રહ્મા બોલ્યા:-મહત્, અહંકાર, પૃથિવી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ આદિ અનેક રૂપ વડે, ખડના સમૂહવડે તથા કર્મ, અને જ્ઞાનવડે જેનો ભાસ થાય છે, જે અદ્વિતીય છે, આખલ ઉપાધિથી રહિત છે, સર્વ શક્તિથી આપ્ત છે, શુદ્ધ, શિવ, શાંત તથા નિર્ગુણ હોવાથી જે ચૈતન્ય અનિર્વાચ્ય છે તે બ્રહ્મ છે. જે બ્રહ્મ પ્રકૃતિ એ નામની મોતાની શક્તિનો આશ્રય કરી, લોકોને ઉત્પન્ન કરી અંતર્યામીપણાથી પ્રવેશ કરે છે તથા બ્રહ્માદિની શુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયના નિયામક હોવાથી તેને ઇશ્વર કહે છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇશાન તથા ઇન્દ્ર આદિ નામરૂપને લીધે હું સ્થૂળરૂપે છું. આ રીતના અજ્ઞાનને લીધે જીવ કહેવાય છે. હું જીવ જો કે એક છું, જતાં અનેક દેહોના બેદને લીધે જીવ અનેકરૂપે ભાસે છે. બ્રહ્મમાંથી નિકળેલી, વિવિધ વિચિત્ર જગતને નિર્માણ કરવાવાળી શુદ્ધિરૂપી જે બ્રહ્મની શક્તિ, તેને પ્રકૃતિ કહે છે. દેહાદિના શ્રેષ્ઠપણાથી બ્રહ્મ એજ પરમાત્મારૂપે, બ્રહ્મારૂપે, વિષ્ણુરૂપે, ઇન્દ્રરૂપે, શમનરૂપે, સૂર્યરૂપે, ચંદ્ર, સુર, અસુર, પિશાચ, મનુષ્ય, સ્ત્રી પશુઆદિ, સ્થાવર તથા બ્રહ્મણ્યાદિરૂપે છે. સર્વ દેવળ બ્રહ્મારૂપે છે, તેમાં કશી વિવિધતા નથી. ચર્મ, રક્ત માંસ, અસ્થિ તથા આત્મામાંથી જાતિ થઈ નથી. તે વ્યવહારને લીધે કલ્પાયેલી છે. ક્ષિયમાણુ ઇન્દ્રિયોવડે હું આ કર્મ કરું છું એ રીતે અધ્યાત્મનિષ્ઠાથી જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેને કર્મ કહે છે. કર્તૃત્વભોક્તૃત્વ આદિ અહંકારવડે બંધરૂપે જે જન્માદિ કારણ છે તથા જે નિત્ય નૈમિત્તિક યાગ, વ્રત, તપ તથા દાનમાં ફળની સાથે જોડે છે તે અકર્મ છે. દેહ ઇન્દ્રિયનો નિમ્મલ કરનાર, સદ્ગુણની ઉપાસનાવડે શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનવડે જે દગ્ધ તથા દશ્ય સ્વરૂપે છે, જે સર્વાન્તરૂપે રહે છે, સર્વને સમાનરૂપે છે, જે ઘટપટાદિ પદાર્થની માફક અધિકારીરૂપે છે તથા વિકારમાં ચૈતન્ય વિના કાંઈ પણ નથી એવી રીતનો જે સાક્ષાત્કાર તેને જ્ઞાન કહે છે. રજ્જુમાં સર્પની છાંતિની માફક અદ્વિતીય, સર્વમાં ઓતપ્રોત તથા સર્વમય બ્રહ્મમાં દેવ, પક્ષી, નર, સ્થાવર, સ્ત્રી, પુરુષના પર્ણાશ્રમો તથા બંધ, મોક્ષ રૂપી ઉપાધિવડે જે જ્ઞાનની અનેકરૂપે કલ્પના કરવામાં આવે છે તે અજ્ઞાન. સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયા પછી આનંદરૂપે જે સ્થિતિ તે સુખ. અત્માત્મરૂપ વિષયનો જે સંકલ્પ તે દુઃખ સંતોનો સમાગમ તે સ્વર્ગ. નાત્મરૂપસંસાર વિષયીજનનો જે સંસર્ગ તે નરક. અજ્ઞાદિ અવિદ્યાની

વાસનાને લીધે હું જન્મ પામ્યો છું ઇત્યાદિ સંકલ્પ તે બધા. માળાપ, મિત્ર, દ્વાર, ડોકર, ગૃહ, આરામ, ક્ષેત્ર આદિમાં મમતાને લીધે સંસારના આવરણરૂપ જે સંકલ્પ તે બધા. દેવ તથા મનુષ્યાદિનો ઉપાસનાવાળો કામ સંકલ્પ તે બધા. યમાદિ અષ્ટાંગ યોગનો સંકલ્પ તે બધા. વર્ણાશ્રમધર્મકર્મનો સંકલ્પ તે બધા. આત્મા, ભય તથા સંશયાત્મક ગુણવાળો જે સંકલ્પ તે બધા. યાગ, વ્રત, તપ તથા દાનના નિષ્કિન્ના કરવામાં જે જ્ઞાનસભવ તે બધા. કેવળ મોક્ષની અપેક્ષાનો સંકલ્પ તે પણ બધા સંકલ્પ માત્રની ઉત્પત્તિ તે બધા નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુના વિચારવડે અનિત્ય સંસારના સુખ દુઃખ વિષયમાં તથા સમસ્ત ક્ષેત્રમાં રહેલી મમતારૂપી બધાનો નાશ તે મોક્ષ. સર્વ શરીરમાં રહેતા ચૈતન્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળો ગુરુ ઉપાસ્ય છે. વિદ્યાવડે નાશ પામેલા પ્રપચને લીધે, સંસ્કારવાળું જ્ઞાનાવશેષ રૂપ જે બ્રહ્મ તે શિષ્ય. સર્વના અંતરમાં જે રહેલ છે તે પોતાના ચૈતન્યરૂપ છે એમ જે બાલુનાર તે વિદ્વાન્ કર્તૃત્વાદિ અહંકારભાવમાં રહેલો તે મૂઠ. બ્રહ્મા વિષ્ણુ ઈશાન, ઇન્દ્રિયાદિના ઐશ્વર્યની ધ્રુવજાને લીધે ઉપવાસ, જપ, અમિહોત્તાદિથી આત્માને સંતાપવો તેમ જ અત્યુભ રાગ, દ્વેષ, હિંસા તથા હંભાદિ યુક્ત જે તપ તે આસુર. બ્રહ્મ સત્યરૂપ છે, જગત્ મિથ્યારૂપ છે એ રીતના અપરોક્ષજ્ઞાનાગ્નિવડે બ્રહ્મ આદિ ઐશ્વર્યની આશાથી યુક્ત સંકલ્પની ઉત્પત્તિરૂપ જે સંતાપ તે તપ. પ્રાણેન્દ્રિયાદિ અન્ત કરણના ગુણાદિથી ઉત્કૃષ્ટ સમ્યક્દાનંદમય નિત્યમુક્ત જે બ્રહ્મસ્થાન તે પરમ પદ દેશકાલ તથા વસ્તુ પરિછેદથી રહિત જે ચિન્માન સ્વરૂપ તે બ્રહ્મ સ્વ સ્વરૂપથી રહિત માયામય બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયના વિષય રૂપ જગતનું સત્યરૂપે જે ચિતન તે અબ્રહ્મ. સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરી મમત્વ તથા અહંકારથી રહિત ધર્મ, બ્રહ્મને શરણુ જઈ, તત્ત્વમસિ, સર્વ ખલ્વિદ બ્રહ્મ, નેહ નાનસ્તિ કિંચન ઇત્યાદિ મહાવાક્યના અનુભવવાળા જ્ઞાનરૂડે 'હું જ બ્રહ્મ રૂપ છું' એ રીતનો નિશ્ચય થયા પછી નિરિકલ્પ સમાધિવડે સ્વતત્ત્વ જે યતિ વિચરે છે તેજ સંન્યાસી, મુક્ત, પૂજ્ય, યોગી, પરમદંસ, અવધૂત તથા બ્રાહ્મણ છે. આ નિરાલબ ઉપનિષદનો જે પાઠ કરે છે તે ગુરુના અનુમંદથી અગ્નિપૂત, વાયુપૂત થાય છે. તેની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી.

શુકરહસ્ય ઉપનિષદ.

શુક તથા શિવનો સંવાદ.

હવે રહસ્યોપનિષદનું વ્યાખ્યાન અમે કરીએ છીએ. દેવર્ષિ શુક બ્રહ્માનું પૂજન કરી તથા પ્રણામ કરી પૂછવા લાગ્યા; “હે ભગવન્! અમને રહસ્ય ઉપનિષદનો બોધ કરો. ત્યારે બ્રહ્મા બોલ્યા; પૂર્વે મહા તેજવાળા, સર્વ વેદ તથા તપના નિધિરૂપ અંબા સહવર્તમાન શિવ ભગવાનને કહેવા લાગ્યા. વ્યાસ બોલ્યા; હે જગદ્ગુરુ! મારા પુત્ર શુકને બ્રહ્મોપદેશ કરવો જોઈએ. શંકરે કહ્યું; આ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા પછી તમારો પુત્ર નમસ્કાર કર્યા વિના સ્વસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થશે. પછી શુક મુનિએ કહ્યું. મને અનુક્રમે ૭ અંગો સહિત આ ઉપનિષદનું વ્યાખ્યાન કરશો. આ રીતે બીજા કીલકાદિ સક્રિત ૭ અંગોનું વ્યાખ્યાન કર્યા પછી રહસ્યના જ્ઞાનનો તેમણે ઉપદેશ કર્યો. જે જીવે છે, સાંભળે છે, વ્યક્ત કરે છે, મીઠું ખાટું જે જાણે છે તેને પ્રજ્ઞાન કહે છે. બ્રહ્મા ઇન્દ્ર આદિ દેવોમાં, મનુષ્ય અશ્વ, ગવાદિમાં તથા મારામાં જે એક ચેતન્ય છે તેને પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ કહે છે. વિદ્યાના અધિકારરૂપ આ દેહમાં રહેલ પરિપૂર્ણ પરમાત્મ ભુદિના સાક્ષીપણાએ સ્થિતિ કરી જે પ્રકાશે છે, તેને અહં કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મ શબ્દવડે વર્ણન કરાયેલ તથા સ્વતઃ પૂર્ણ એવા પરમાત્મારૂપ હું છું, એ રીતનું જે એકતાનું જ્ઞાન તે વડે હું બ્રહ્મરૂપે યાઉં છું. નામરૂપથી રહિત ‘સર્વ એક તથા અદ્વિતીયરૂપ ॥’ ‘સૃષ્ટિની પૂર્વે હું છું તથા હાલ પણ હું છું’ એ રીતના ત્વંપદના જ્ઞાનને તત્ત્વ કહી કહે છે. આત્માની દેહ તથા ઇન્દ્રિયને અતિક્રમણ કરનારી ત્વંપદવડે કહેવાતી જે વસ્તુ તથા જેનાવડે એકપણાનું મહત્ત્વ થાય છે તે વડે અસ્તિ એ રીતની એકતાનો અનુભવ થાય છે. સ્વપ્રકાશથી રહિત દસ્યરૂપે તથા અહંકાર આદિ દેહાન્તરૂપે જે છે, તે પ્રત્યક્ષ આત્મા કહેવાય છે દસ્યમાન સર્વ જગતને ત્વંરૂપ કહે છે. બ્રહ્મ શબ્દવડે સ્વયં પ્રકાશાત્મક બ્રહ્મ છે. હું જડ દષ્ટિને લીધે મૂઠતાની નિદ્રાને અર્થાત્ (હું તથા મારું) એવી સ્વપ્રગતિને પામ્યો છું. સ્પૃહ કહેતાં ગુરનાં મહાવાક્યરૂપ પદવડે સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી હું સ્વપ્ન-અજ્ઞાનમાંથી જાગ્યો છું. વાચ્ય તથા લક્ષ્ય એમ બે પ્રકારના માર્ગ છે. જ્યારે વાચ્યની ત્વંપદમાં યોગતા કરવામાં આવે છે ત્યારે ભૌતિક ઇન્દ્રિયોરૂપે જે લક્ષ્ય છે

છે તે ત્વંરૂપે છે તથા જ્યારે વાચ્યની તત્પદમાં યોજન થાય છે ત્યારે લક્ષ્યરૂપે જે સન્નિયત સુખાનંદ બ્રહ્મ છે તે તત્ત્વરૂપે છે તથા આ તત્ત્વ અને ત્વંની જે એક્યતા તે અસિ એ પદમાં છે ત્વંકાર્યરૂપે છે તંયા તત્ત્વ કારણરૂપે છે. ઉપાધિમાં દ્વૈતભાવ છે તથા અનુપાધિમાં એક સન્નિયદાનંદ સ્વરૂપ છે. દેશ તથા કાળનો ત્યાગ કરી'જેઉ વચનના કારણરૂપે જગતમાં જે છે તે દેવદત્તા રૂપ છે તથા એકરૂપ છે. કાર્ય ઉપાધિવાળો જીવ છે તથા કારણ ઉપાધિ વાળા હૃદય છે. આ કાર્ય તથા કારણપણાનો ત્યાગ કરવાથી પૂર્ણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રથમ શુદ્ધતા મુખથી શ્રવણ કરવું, પછી તેનું મનન કરવું તથા ત્યાર પછી નિદિધ્યાસન કરવું, એ રીતે પૂર્ણ જ્ઞાનની સીમા છે. બ્રહ્મ સિવાયનું કોઈ પણ જ્ઞાન અવશ્ય નાશવાન છે. પણ બ્રહ્મ સંબંધીનું જ્ઞાન પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવાવાળું છે. જેમ બ્રહ્માનું વચન યથાર્થ છે તેમ કેવળ વેદાંતનાં વાક્યનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ નહિ પણ તેની સાથે જોઈએ અગોનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ. મહાદેવ કહે છે:-હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! હે શુક ! બ્રહ્મવાદી તમારા પિતાથી પ્રેરાયલા મેં તમને આ રહસ્ય ઉપનિષદનો સાર કહ્યો. સન્નિયદાનંદ લક્ષણવાળા બ્રહ્મનો જેને ઉપદેશ થયો છે તે સર્વદા જીવન્મુક્ત છે. આ રીતના બ્રહ્મના ધ્યાનવડે તમે બ્રહ્મરૂપે વિચરશો. વેદાદિમાં જે સ્વરૂપ છે તથા જે વેદાન્તમાં રહેલ છે તથા જેનામાં પ્રકૃતિનો લય થાય છે એવા જે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મ છે તે જ મહેશ્વર છે. આ રીતે જ્યારે મહાદેવે ઉપદેશ કર્યો ત્યારે અનાત્મપદાર્થમાં લીન થયલા શુક મુનિએ જાગૃત થઈ સર્વ અનાત્મપદાર્થનો ત્યાગ કર્યો. પરબ્રહ્મરૂપી મહાસાગરમાં લીન થયેલા શુકમુનિને જોઈ વેદવ્યાસ પુત્રના વિયોગને લીધે બોલાવવા માટે તેની પાછળ જવા લાગ્યા. આ વખતે સ્થાવર જંગમ સર્વ વસ્તુઓ પ્રતિ-શબ્દ કંપવા લાગી. સત્યવતીના પુત્ર આ પ્રમાણે સર્વ સ્થાવરજંગમ તત્ત્વમયતાને પામેલ જોઈ તેઓ પરમ આનંદ પામ્યા. જે કોઈ આ ઉપનિષદનું અધ્યયન કરે છે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે તથા કેવલ્યપદને પામે છે.

વજ્રસૂત્રિકા ઉપનિષદ્.

વર્ણાદિનિરૂપણ.

ચિત્સદાનંદરૂપ વાળા, સર્વની શુદ્ધિવૃત્તિના સાક્ષીરૂપ, વેદાન્ત વડે જાણવા યોગ્ય તથા અનંતરૂપવાળા બ્રહ્મને હું નમસ્કાર કરું છું.

અજ્ઞાનને ટાળવાવાળું વજ્રસૂચી નામનું શસ્ત્ર હું કહું છું. આ જ્ઞાન રહિતોને દ્વયજ્ઞા રૂપ છે તથા જ્ઞાન અશુભવાળાઓને આબૂપણરૂપ છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એમ ચાર વર્ણ છે, તેમાં બ્રાહ્મણ મુખ્ય છે એમ વેદ તથા સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. બ્રાહ્મણ કોણ છે ? શું તે જીવ છે ? દેહ છે ? જાતિ છે ? જ્ઞાન, કર્મ તથા ધાર્મિકરૂપ છે ? આમાં પ્રથમ જીવ તે બ્રાહ્મણ, એમ યર્ષ શકે નહિ. કારણ કે યર્ષ ગયેલા તથા થવાના અનેક દેહોમાંના જીવનું એકપણું છે. જીવ એક છે, છતાં કર્મને લીધે અનેક દેહોને વિષે તેની ઉત્પત્તિ છે. આથી સર્વ શરીરોના જીવની એક રૂપતા છે. માટે જીવ બ્રાહ્મણરૂપે નથી. ત્યારે શું દેહ બ્રાહ્મણ છે. ? ના, તેમ નથી. ચંડાલથી લઈ સર્વ મનુષ્યોને પંચમહાશૂતવડે દેહનું એકરૂપ છે. આથી જરા, મરણ, ધર્મ તથા અધર્માદિ સર્વને એક જ પ્રકારે થતા હોવાથી બ્રાહ્મણ સ્વેત વર્ણવાળો, ક્ષત્રિય રક્ત વર્ણવાળો, વૈશ્ય પીત વર્ણવાળો, શૂદ્ર કૃષ્ણ વર્ણવાળો એ રીતનો નિયમ હોતો નથી. વળી પિતૃઆદિના શરીરનું દહન કરવામાં પુત્રાદિને બ્રહ્મહત્યાદિ દોષનો સંભવ હોય છે, આથી દેહ બ્રાહ્મણ છે એ કદી સિદ્ધ થતું નથી. ત્યારે શું જાતિ એ બ્રાહ્મણ છે ? ના, તેમ નથી. અનેક જાતિવાળા જન્તુમાં અનેક જાતિવાળા ધણા મહર્ષિઓ હોય છે. જેમકે:—ઋષ્યશૃંગ મૃગશીમાંથી, કૌશિક કુશમાંથી, જાંજીરક શિયાળમાંથી, વાલ્મીક રાક્ષસમાંથી, વ્યાસ માછીની કન્યામાંથી, ગૌતમ સલાની પીઠમાંથી, વસિષ્ઠ ઉર્વશીમાંથી તથા અગસ્ત્ય કળશમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, એમ સાંભળ્યું છે. આ ઋષિ માહેલા અનેક જાતિની પ્રાપ્તિ વિના પણ પૂર્વે જ્ઞાનવાન હતા. માટે બ્રાહ્મણ જાતિરૂપે નથી. ત્યારે શું જ્ઞાન એ બ્રાહ્મણ છે ? ના, તેમ નથી. પરમાર્થને જાણવાવાળા તથા જ્ઞાનવાન ધણા ક્ષત્રિયો પણ છે. માટે જ્ઞાન બ્રાહ્મણરૂપે નથી. ત્યારે શું કર્મ બ્રાહ્મણરૂપે છે ? ના, તેમ નથી. સર્વ પ્રાણીને પ્રારબ્ધ, સંચિત તથા આગામી કર્મની એકતા હોવાથી જણાય છે કે કર્મવડે પ્રેરિત થયેલા જનો ક્રિયા કરે છે. માટે કર્મ પણ બ્રાહ્મણ નથી. ત્યારે શું ધાર્મિક બ્રાહ્મણરૂપે છે ? ના તેમ નથી. ધણા ક્ષત્રિયો સુવર્ણનું દાન કરવાવાળા હોય છે. માટે ધાર્મિક બ્રાહ્મણરૂપે નથી. ત્યારે બ્રાહ્મણ કોને કહેવો ? જે પોતાના આત્માને દ્વિતીયાવધી રહિત, જાતિ, ગુણ તથા ક્રિયાથી રહિત, જીર્મિ તથા જ પ્રકારની ભાવના આદિ દોષોથી રહિત, પોતે નિર્વિકલ્પરૂપે રહેનાર, અનેક કલ્પોના આધારરૂપ. અનેક ભૂતોમાં અંતર્યામીપણાથી રહેલો; અંદર તથા બહાર આકાશની માફક પરો-

વાયલો, અખંડ આનંદ સ્વભાવવાળો, અમેયથી રહિત, અનુભવવડે જ કેવળ જાણવાયોગ્ય, અપરોક્ષપણથી શોભતો, હાથમાં રહેલ આંખોની માફક સાક્ષાત્ છતાં અર્થસિદ્ધિમાટે અપરોક્ષરૂપે કર્મ કરનાર, કામરાગાદિ દોષોથી રહિત, શમદમાદિથી યુક્ત, ભાવ, માત્સર્ય, તૃષ્ણા આશા, મોહાદિથી રહિત તથા દંભ, અહંકાર આદિથી જે આવૃત્તિવાળો ન હોય, તેવા લક્ષણવાળાને બ્રાહ્મણ કહેવો. આવો શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ તથા ઇતિહાસનો અભિપ્રાય છે. એ સિવાય અન્ય કોઈ બ્રાહ્મણત્વની સિદ્ધિ નથી. મનુષ્યે આત્માને સમ્વિદ્યાનંદરૂપ તથા અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપે માનવો જોઈએ.

તેજોબિંદુ ઉપનિષદ્. (સાર)

બ્રહ્મનિરૂપણ

તેજો બિંદુનું ધ્યાન સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન છે. તે અદૃશ્ય તથા હૃદયમાં રહેલ છે. આ બિંદુનું ધ્યાન ક્રોધ, આસક્તિ, સુખ દુઃખાદિરૂપ દંભ, અહંકાર તથા આશા વગેરેથી રહિત, આહારને નિયમમાં રાખનાર, જિતેન્દ્રિય, ઉત્સાહવાળો તથા ગુણભક્તિવાળો કરી શકે છે. આ સૂક્ષ્મ બ્રહ્મ અજ્ઞાનીને પ્રતીત થઈ શકતું નથી તથા તે શ્રીચિંત્વની વિશ્રાંતિનું ભૂમિરથાન છે. આ બ્રહ્મ ત્રણ લોકના પિતારૂપ, સત્વાદિ ત્રણગુણના આશ્રયરૂપ, રૂપરહિત, નિશ્ચળ, નિર્વિકલ્પ, આધાર રહિત, ઉપાધિથી રહિત, મન તેમ જ વાણીનો અવિષય, સમ્વિદ્યાનંદ આદિ સ્વભાવની ભાવનાવડે બ્રહ્મ, આનંદરૂપ, સૌખ્યધિક આનંદથી રહિત, દુર્દર્શ, જન્મરહિત, વિકારરહિત, ચિત્તની વૃત્તિરહિત, શાશ્વત, અચળ તથા અવિનાશી છે. આ બ્રહ્મ સર્વની પરમગતિરૂપ છે. લોભ, મોહ, બય, દર્પ, ક્રોધ આ સર્વ વાસનાનો ત્યાગ કરવાથી આ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.

નાદબિંદુ ઉપનિષદ્. (સાર)

ઉચ્ચારનિરૂપણ

ઉચ્ચારની હંસરૂપે ઉપાસના કરવી. અકાર જમણી પાંખ છે, ઉકાર ડાબી પાંખ છે, મકાર પુચ્છ છે તથા અર્ધમાત્રા શિર છે. રજોગુણ તથા તમોગુણ તેના પાદ છે, સત્વગુણ તેનું શરીર છે તથા ધર્મ અને અધર્મ તેની જમણી તથા ડાબી આંખ છે. તેના શરીરમાં સાત લોકો નીચે પ્રમાણે જાણવા;—પગમાં ભૂલોક, જનુમાં અંતરિક્ષ લોક, કોડમાં સ્વર્ગલોક, નાભિમાં મહાલોક, હૃદયમાં જનલોક, કંઠમાં

તપોલોક, તથા જ્ઞ અને લલાટની મધ્યમાં સત્યલોક રહેલા છે. અકારના દેવ અગ્નિ છે, ઉકારના દેવ વાયુ છે, મકારના દેવ સૂર્ય છે તથા અર્ધમાત્રાના દેવ વરુણ છે. અકાર, ઉકાર, મકાર તથા અર્ધમાત્રા આ ચારમાત્રાઓમાં પ્રત્યેકની ઉદાત્ત, અનુદાત્ત તથા સ્પરિત એમ ત્રણ ત્રણ કળા થવાથી ચાર માત્રાની બાર કળા અથવા માત્રા થાય છે ઘોષિણી, પિંદુ-માલી, પતંગી, વાયુવેગિની, નામધેયા, ઐન્દ્રી, વૈષ્ણવી, શાકરી, મહતી, દુવા, મૌની તથા ગ્રાહી, એ રીતે કળાનાં બાર નામ છે. પ્રથમ કળામાં રહેલા અતઃકરણવાળાનું મૃત્યુ થાય તો તે રાજા થાય છે, બીજી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ થાય તો તે યજ્ઞ થાય, ત્રીજી કળાની ધારણામાં સરીર છૂટે તો તે વિદ્યાધર થાય, ચોથી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ પામનારાને મધર્વપણું, પાંચમી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ પામનારાને દેવપણું, છઠ્ઠી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ પામનારાને હિન્દની સાયુજ્યતા, સાતમી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ પામનારાને વિધ્યુદોષ, આઠમી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ થાય તો પ્રાણવિયોગ, નવમી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ થાય તો મહલોક, દશમી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ થાય તો દ્યુત લોક, અગ્નીઆરમી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ થાય તો તપોલોક તથા બારમી કળાની ધારણામાં મૃત્યુ થાય તો સાધક મનુષ્ય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મ શુદ્ધ, વ્યાપક, કળારહિત, સિવરૂપ તથા પ્રકાશરૂપ છે. આ બ્રહ્મમાંથી સૂર્યોદિ જ્યોતિની ઉત્પત્તિ થાય છે. મન જ્યારે વિષયાસક્તિથી રહિત થાય છે ત્યારે તે પરમ તત્ત્વમાં લીન થાય છે. જ્યારે આ પ્રમાણે થાય ત્યારે તે યોગની પ્રાપ્તિ થાય. સર્વ પ્રકારના વિષયથી રહિત યોગમાર્ગમાં રહેલ, અવિદ્યાના પાશથી મુક્ત, નિર્ભળ અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય પરમ બ્રહ્મને પામે છે.

ધ્યાનબિંદુ ઉપનિષદ. (સાર)

ધ્યાનનિરૂપણ

ગમે તેવું મહાન્ પાપ ધ્યાનના યોગે નાશને પામે છે. શક્તિ એ શબ્દના કારણરૂપ છે. આ શક્તિ સચ્ચિદાનંદરૂપે છે. જે આને જાણે છે તે સર્વ પ્રકારના સંશયથી રહિત થાય છે. શુદ્ધ બ્રહ્મ અત્યંત સુદમરૂપ છે. પુષ્પમાં જેવી રીતે અંધ છે, તપમાં તેલ છે તથા દૂધમાં જેમ ઘૂત રહેલ છે તેમ સર્વમાં બ્રહ્મ વ્યાપીને રહેલ છે. સ્થિર છુદ્ધિવાળો તેમ જ વિવેકી બ્રહ્મવેત્તા બ્રહ્મમાં રિયત થાય છે. પૂરકકાળે નાણિમાં રહેલ શ્રી વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવું, કુલેકકાળે હૃદયમાં રહેલ બ્રહ્માનું ધ્યાન કરવું તથા રેચકસમયે લલાટમાં રહેલ

શ્રી શકરનું ધ્યાન કરવું. આંક પાંખડીવાળું તથા ઢેળના પુષ્પ જેવું અધોમુખવાળું કમળ હૃતકમળ કહેવાય છે. આને વિષે સર્વદેવો રહેલા છે. નાભિ, હૃદય તથા મૂર્ધા આ ત્રણ સ્થાનો, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા તથા શંકર આ ત્રણ ઈશ્વરો, અ, ઉ તથા મ આ ત્રણ માત્રાઓ તેમ જ અર્ધમાત્રાને જે જાણે છે, તે વેદવેત્તા કહેવાય છે. મોટા ઘંટના નાદ જેવા તથા પ્રણવની પછી પ્રતીત થતા એવા નાદની જે ઉપાસના કરે છે, તે વેદવેત્તા છે. પ્રણવ ધનુષરૂપે છે, શ્રવ બાણરૂપે છે તથા બ્રહ્મ લક્ષ્યરૂપ છે. આ લક્ષ્ય વસ્તુ વિધેવા યોગ્ય છે. દેહને નીચેની અરણી કરીને તથા પ્રણવને ઉપરની અરણી કરી ધ્યાનરૂપી અભ્યાસ-વડે પરમાત્માને જોવો. જેવી રીતે કમળના નાળવડે પાણીને મુખમાં ખેંચવામાં આવે છે તેમ વાયુને બ્રૂમધ્યભણી ઉપર ઉપર થકાવવો. અર્ધ માત્રાને દોરડી કરી કૂપરૂપી કમળગાંથી સુધુમ્બા નામના માર્ગવડે મન, વાયુ તથા અગ્નિને બ્રૂટીના મધ્યભાગમાં લાવી મૂકવા. ધારણાવડે જે મનુષ્ય બ્રહ્મનો અનુભવ કરે છે, તે અવિનાશી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

બ્રહ્મવિદ્યા ઉપનિષદ્ (સાર)

ઉચ્ચારની માત્રાનું નિરૂપણ.

ઋગ્વેદ, ગાર્હપત્ય, પૃથ્વી તથા બ્રહ્મા અકારરૂપ છે; યજુર્વેદ, અંતરિક્ષ, દક્ષિણાગ્નિ તથા વિષ્ણુ ઉકારરૂપ છે; સામવેદ, સ્વર્ગ, આહવનીય તથા મહેશ્વર મકારરૂપ છે; તથા નાદરૂપે પ્રણવ સર્વમાં વ્યાપી રહેલ છે. ઉચ્ચારનો જપ કરવો જોઈએ. પ્રણવ બ્રહ્મનું જે એકાગ્રતાથી ધ્યાન કરે છે તે પ્રેક્ષકને પામે છે.

યોગતત્ત્વ ઉપનિષદ્ (સાર)

યોગનિરૂપણ.

જે સ્તનનું બાહ્યાવસ્થામાં પાન કરવામાં આવે છે, તે સ્તનનું મર્દન કરી યોવનાવસ્થામાં આનંદ સુખ મેળવવું, તેમ જ જે યોનિ-માંથી પોતાની ઉત્પત્તિ થઈ છે તે યોનિને વિષે આસક્ત થઈ જે અવિવેકી આનંદ માને છે, તેને બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી જે પૂર્વજન્મમાં માતારૂપ હોય તે કર્મનુસાર આગામી જન્મમાં પત્નીરૂપે થાય છે, જે પુત્ર હોય તે પિતારૂપે થાય છે. આ પ્રમાણે સંસારચક્ર કુપના રેટની માફક ફર્યા કરે છે. ત્રણ લોક, ત્રણ દેવ, ત્રણ સંધ્યા, ત્રણ અગ્નિ તેમ જ ત્રણ પ્રકારના ગુણો આ સર્વ ઉચ્ચ

કારણ પ્રણવમાં રહેલ છે. જેમ પુષ્પમાં ગંધ, દૂધમાં ઘી, તલમાં તેલ, તથા પાપાણમાં સોનું ગૃહરૂપે રહેલ છે તેમ બ્રહ્મ સર્વમાં વ્યાપી રહેલ છે. પશ્ચી જેમ પોતાના માળામાં રહે છે તેમ હૃદયકમળમાં મન રહેલ છે. આ હૃદયકમળ અકારના ઉચ્ચારથી ચત્રાયમાન થાય છે, અકારના ઉચ્ચારથી વિકસિત થાય છે, મકારના ઉચ્ચારથી અવ્યક્ત શબ્દને પ્રદર્શ કરી શકે છે તથા અર્ધ માત્રાના ઉચ્ચારથી તે નિશ્ચય થાય છે. મનુષ્યે, જેમ કાચબો પોતાના અંગોને પોતાને વિષે ખેંચી લે છે તેમ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને તથા વાયુને મન વિષે સ્થિર કરી સ્થાપવો. યોગાભ્યાસ સર્વદા વાયુ વિનાના તથા નિર્ગળ પ્રદેશ વિષે કરવો.

આત્મપ્રબોધ ઉપનિષદ.

જ્ઞાનનિરૂપણ

પ્રત્યક્ આનંદરૂપ તથા બ્રહ્મપુરૂષરૂપ પ્રણવસ્વરૂપ છે. અકાર ઉકાર તથા મકાર આ ત્રણ અક્ષર પ્રણવરૂપ છે. આને ઊંકાર કહે છે. આનું ઉચ્ચારણ કરવાથી યોગી જન્મરૂપ સંસારજંઘનથી મુક્ત થાય છે. શંખ, ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરવાવાળા નારાયણને નમસ્કાર. નમો નારાયણ આ મંત્રની ઉપાસના કરનાર વૈકુંઠ-ભવન પ્રતિ જશે. જે બ્રહ્મરંધ્રરૂપે કમળ છે, તે તડિતના પ્રકાશ સરખો પ્રકાશે છે. આ બ્રહ્મણ્ય, દેવકીપુત્રરૂપે, મધુસૂદનરૂપે, પુંડ-રીકાક્ષરૂપે, વિષ્ણુરૂપે તથા અમૃતરૂપે છે. સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં એક નારાયણ સ્થિતિ કરે છે. તે કારણ પુરૂષ, કારણથી રહિત, પરબ્રહ્મ-રૂપ, ઊંકાર, શોકમોહથી રહિત તથા વિષ્ણુરૂપ છે. આ વિષ્ણુનું ધ્યાન કરનારો નાશ પામતો નથી. તે દ્વૈતમાંથી અદ્વૈતરૂપે તથા અભયરૂપે થાય છે. જે વિવિધતા જૂવે છે, તે અનેક પ્રકારના મૃત્યુને પામે છે. આ વિષ્ણુ હૃદયકમળમાં સર્વરૂપે રહે છે. તેની સ્થિતિ પ્રણામાં છે. પ્રણા નેત્ર લોકરૂપ, પ્રતિષ્ઠારૂપ તથા બ્રહ્મરૂપ છે. આ પ્રણાવડે આ લોકનું ઉત્ક્રમણ કરી બીજા લોક અર્થાત્ સ્વર્ગમાં મનુષ્ય સર્વ કામનામે મેળવે છે. તે અમૃતરૂપ થાય છે. તેમાં સતત જ્યોતિ છે. જે લોકમાં આ જ્યોતિ રહેલ છે તે લોક મને આપો. આ અક્ષતલોક માનથી રહિત તથા અમૃતરૂપ છે. જે તે લોકને પામે છે, તે અમૃતપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. મારામાંથી માયાનો નાશ થયો છે. સ્વચ્છ દષ્ટિમાં રૂપ વસ્તુ માત્રરૂપે, અસ્તમિતના હ-ણનારૂપે, જગતમાં રહેલ જીવ તથા ઇન્દ્રિયના ભેદથી રહિતરૂપે, પ્ર-ત્યક્ અભિજ્ઞરૂપે, વિધિનિષેધના નાશરૂપે, પરમાનંદરૂપે, સાક્ષીરૂપે,

અપેક્ષા રહિતરૂપે, પોતાના મહિમામાં સ્થિતિ કરનારરૂપે, અચળરૂપે, અજરરૂપે. અવ્યયરૂપે, પક્ષાદિ ભેદથી રહિતરૂપે, જ્ઞાન સ્વરૂપે એક-રસરૂપે, મોક્ષાનંદના એક સિદ્ધેરૂપે, સૂક્ષ્મરૂપે, અક્ષરરૂપે, ગુણસમૂહથી રહિત, ત્રણ ગુણથી રહિતરૂપે, કૂટસ્થ ચૈતન્યરૂપે, નિષ્ક્રિયમાણુરૂપે, તર્કથી રહિત, એકરૂપે, કળાથી રહિત, નિર્મળ નિર્વાણમૂર્તિરૂપે, અવયવથી રહિતરૂપે, અજરૂપે, સત્ માત્ર સારરૂપે, અવધિરહિત, નિજમોધસ્વરૂપે, શુભતર ભાવરૂપે, અભેદરૂપે, વિભૂરૂપે, નિંદાથી રહિતરૂપે, અવધિ તથા સીમા રહિત સત્ત્વ માત્રા રૂપે હું હું. જે કે હું નિવૃત્ત હું, છતાં પ્રપંચ મને સત્યવત્ લાગે છે. જેમ સર્પાદિમાં રજ્જુ સત્તા છે, તેમ પ્રપંચના આધારે કરી જગત્ રહેતું છે. જેમ શાકર શેરડીમાં રસરૂપે વ્યાપેલી છે, તેમ બ્રહ્મરૂપે કરી હું ત્રણે લોકમાં વ્યાપ્ત હું. બ્રહ્માદિથી લઈ કીટ પર્વતનાં સર્વ પ્રાણીઓ મારે વિષે કદપાયલાં છે. જેમ ધનવાનને દરિદ્રપણાની આશા થતી નથી, તેમ બ્રહ્માનંદમાં મગ્ન એવા મને વિષયની આશા થતી નથી. વિષ તેમ જ અમૃતને જોઈ બુદ્ધિમાન પુરૂષ વિષનો ત્યાગ કરે છે તેમ આત્માને જોઈ હું અનાત્માનો ત્યાગ કરું છું. ધટને વિષે પ્રકાશ પાડનારો સૂર્ય કાંઈ ધટનો નાશ થવાથી નાશ પામતો નથી, તેમ દેહપણને વિષે પ્રકાશ પાડનારો આત્મા દેહના નાશથી નાશ પામતો નથી. મને બંધ, મોક્ષ, શાસ્ત્ર કે ગુરુ કાંઈ નથી. આનંદ-બુદ્ધિથી પૂર્ણ એવા મને દુઃખ ક્યાંથી હોય ? હું આત્માને ઓળખું છું, મારું અજ્ઞાન નષ્ટ થયું છે. મારું કર્તવ્ય તેમ જ કર્તૃત્વ સર્વ નષ્ટ પામ્યું છે. બ્રાહ્મણપણું, કુળ, ગોત્ર, નામ, સુંદરતા તથા જાતિ આ સર્વ સ્થૂળ દેહને વિષે રહેલ છે. સ્થૂળ દેહથી ભિન્ન એવા મને તેમાંનું કાંઈ નથી. ક્ષુધા, પિપાસા, આંધળાપણું, બહેરાપણું, કામ, ક્રોધ આદિ સૂક્ષ્મ દેહના ધર્મો છે. પણ હું સૂક્ષ્મદેહથી રહિત હોવાથી મારે તેમાંનું કશું નથી. જડપણું, પ્રિય, પ્રમોદ આદિ ધર્મો કારણ દેહને છે. પણ હું નિત્ય નિરિકારી હોવાથી મને તેમાંનું કશું નથી. જેમ ધૂવડને સૂર્ય અધકારરૂપે જણાય છે તેમ મૂઢને સ્વપ્નકાલે પરાનંદમાં અજ્ઞાન જણાય છે. ચક્ષુની દૃષ્ટિનો વાદગાંવડે નિરોધ થવાથી સૂર્ય નથી, એમ માનવામાં આવે છે તેમ અજ્ઞાનથી આવૃત્ત જીવ બ્રહ્મ નથી એમ માને છે. જેમ અમૃત વિષથી ભિન્ન છે તથા વિષના દોષવડે લેપાતું નથી, તેમ જડથી ભિન્ન મને જગદિ દોષનો સ્પર્શ થતો નથી. એક ઝીણો દીવો જેમ મોટા અ

કારનો નાશ કરે છે તેમ સ્વરૂપ બોધ મહાન અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. જેમ ત્રણે કાળમાં રજ્જુમાં સર્પ નથી, તેમ મારામાં અહંકારાદિ દેહવાળું જગત નથી. હું અદ્વયરૂપ છું. હું ચિદ્રૂપ હોવાથી મારામાં જડતા નથી. હું સત્યરૂપ હોવાથી મારામાં અનૃત નથી. હું આનંદ રૂપ હોવાથી મારામાં દુઃખ નથી. અજ્ઞાનને લીધે મને દુઃખ સત્યરૂપે ભાસે છે.

નારદ પરિવ્રાજક ઉપનિષદ (સાર)

નારદ તથા શૌનકાદિ ઋષિઓનો સંવાદ

એક સમયપર નૈમિષારણ્યમાં રહેલ નારદને શૌનકાદિ ઋષિઓ કહેવાં લાગ્યા.—હે ભગવન્ નારદ ! આપ અમને મુક્તિના સાધનનો ઉપદેશ કરો. આ સાંભળી નારદ કહે છે: ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી બ્રહ્મચર્ય પાળી ગુરુની સમીપ રહી બાર વર્ષ સૂધી શિષ્યે વિદ્યાભ્યાસ કરવો. ત્યાર પછી તેણે ગુરુની આજ્ઞા લઈ પચીસ વર્ષ પર્યંત ગૃહસ્થાશ્રમ સેવવો. ત્યારબાદ પચીસ વર્ષ સૂધી તેણે વાનપ્રસ્થનું પાલન કરવું, તથા વાનપ્રસ્થ બોગવ્યા પછી પરમહંસ દીક્ષા લઈ મરણપર્યંત શાંત તથા મિતેન્દ્રિય યદ્ય સંન્યાસાશ્રમ પાળવો. આ રીતે સ્વસ્વરૂપનું ધ્યાન કરી જે દેહેનો ત્યાગ કરે છે તે મુક્ત થાય છે. સંન્યાસનો વિધિ કેવા પ્રકારનો છે તે જાણવા માટે નારદ તેમ જ શૌનકાદિ ઋષિઓ બ્રહ્મા પાસે ગયા. તેમની પાસે જઈ નારદ મુનિ બ્રહ્માને નમન કરી કહેવા લાગ્યા:—હે બ્રહ્મા ! સંન્યાસ વિધિનું આપ અમને નિરૂપણ કરો. બ્રહ્મા કહે છે:—પ્રથમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ તથા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ પાળી અથવા તો કેવળ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું પાલન કરી જ્યારે વિષયોમાંથી મનની નિવૃત્તિ થાય તથા અહંકારાદિ સર્વ દોષોથી મન નિવૃત્ત થાય ત્યારે મનુષ્યે સંન્યાસને ધારણ કરવો. કોઈપણ પ્રકારની ઇન્દ્રિયોથી રહિત, પતિત, દુરાચારી તથા અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળાએ કદી સંન્યાસ ધારણ કરવો નહિ ઉપર કહેલ પુરૂષ જે સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવા ઇચ્છતો હોય તો તેણે આગુર સંન્યાસ લેવો. મનમાં વિરાગ ઉત્પન્ન થયા વિના સંન્યાસ લેવાથી મનુષ્ય પતિત થાય છે. જેને સર્વ ઇન્દ્રિયો વશ છે, જેને ઉત્કૃષ્ટ ઇન્દ્રિયોનો વિજય થયો છે, તેણે જ સંન્યાસ ધારણ કરવો. જેને પરમાત્મામાં પ્રીતિ છે, જેને માન તથા અપમાન સમાન છે, જે સત્ય જ બાપણુ કરે છે, જે કોઈ પણ પ્રાણીપર ધેર રાખતો નથી, જેને કોઈપણ પ્રકારના શુક્ત વિષયોનું સ્મરણ હોતું નથી, જે પ્રાપ્ત

વિષયોની સ્તુતિ અથવા નિંદા કરતો નથી, તથા સુખ તેમ જ દુઃખમાં સમાન બુદ્ધિવાળો હોય છે, તે જ સંન્યાસ ધારણ કરવાને યોગ્ય છે. જે કૌપિન, કંઠ્યા, દંડ તથા કમંડળ આદિ વિના અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ સંન્યાસીએ ગ્રહણ કરવા નહિ. સંન્યાસીએ આંતર શત્રુઓ અર્થાત્ કામક્રોધાદિને પોતાને વશ રાખવા તથા મમતા રહિત થઈ સર્વદા એકાકી વિચરવું. વર્ષાકાળમાં એકાકી નહિ ભટકતાં અન્ય મનુષ્યોની સાથે એક સ્થળે રહેવું. સંન્યાસીએ સર્વદા એકલા રહી બ્રહ્મનું ચિંતન કર્યા કરવું. સંન્યાસીએ પ્રાપ્ત ભોજનમાં રાગદ્વેષ કરવો નહિ. જે તરતની જન્મેલી કન્યા, સોળ વર્ષની બાળા તેમ જ સો વર્ષની સુદૃઢ સર્વ તરફ સમાનદૃષ્ટિથી અર્થાત્ કામવાસનાથી રહિત દૃષ્ટિથી જુલે છે તે નપુંસક કહેવાય છે. જે સત્ય તથા અસ્થ બોલે છે તે મૂક કહેવાય છે. જે એક યોજનથી વધારે પ્રવાસ કરતો નથી તે પાંગળો કહેવાય છે. વળી જેનાં નેત્રની વૃત્તિ પ્રયોજન વિના સોળ હાથથી દૂર જતી નથી, તે અધ કહેવાય છે. પ્રતિકૂળ વચન સાંભળવા છતાં જેનામાં રાગદ્વેષાદિ ઉત્પન્ન થતા નથી તે બહેરો કહેવાય છે. વિષય પોતાની સમીપ હોવા છતાં જે સુપુષ્પ પુરુષની માફક વિષયની ધ્વજા રહિત હોય છે તે મૂક કહેવાય છે. ઉપર કહેલ નપુંસકાદિ સર્વ ગુણો સંન્યાસીને વિશે હોવા જોઈએ. જેમ કાયબો પોતાનાં અંગોને સંકોચી લે છે, તેમજ ધન્દિયોને સર્વ બાહ્યીથી સંકોચી લે છે, જે આશા તથા પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે, જે સર્વ પ્રકારનાં દ્વંદ્વથી રહિત છે, જે પોતાને જે કંઈ મળે તેટલા પર જ સંતોષમાનનારો છે, તથા જે એકાંત પ્રદેશમાં રહેવા વાળો છે, સંન્યાસી મુક્ત થાય છે. પ્રાણને ધારણ કરવા માટે જ યોગ્ય સમયે ગામમાં જઈ સંન્યાસીએ શિક્ષા મેળવવી. તેણે લાભ તેમ જ અલાભને સમાન ગણવા. વળી તેણે મમતાથી રહિત થવું જોઈએ. વળી શુભ તેમ જ અશુભ કર્મનો ઉચ્છેદ કરવા માટે સર્વદા બ્રહ્મમાં પરાયણ રહેવું. અહં વ્રજાસ્મિ એમ સ્મરણ કરતો હોય, જે ત્રણ પ્રકારના શરીરનો ત્યાગ કરી શરીરનો ત્યાગ કરે છે તે કૃતાર્થ થાય છે. લોક તેમ જ વેદ તથા વિષયનો ત્યાગ કરી જે આત્મામાં રિયતિ કરી રહે છે તે પરમ ગતિને પામે છે. સંન્યાસીએ શિક્ષાની યાચના વિના કદી પણ સ્ત્રીની સાથે ભાષણ કરવું નહિ. સંન્યાસીએ સર્વ જૂતોને પોતાની સમાન ગણી પૃથ્વી બાહ્ય દૃષ્ટિ રાખી હમેશાં ચાલવું. સંન્યાસ છ પ્રકારના છેઃ-જેવા કે કુદીચક,

બ્રહ્મક, હંસ, પરમહંસ, તુરીયાતીત તથા અવધુત. કુટીયક સંન્યાસીએ શિખા, યજ્ઞોપવીત, દંડ, કમંડલ તથા કૌપીનાદિ રાખવાં. તેણે માતા, પિતા તથા ગુરુની સેવા કરવી. બ્રહ્મકે પણ કુટીયકના સમાન જ ધર્મ પાળવાના છે. પણ તેણે આઠ ધરમાંથી ભિક્ષા માંગી લાવી તેમાંથી આઠ કાળીઆ ખાયા. હંસ સંન્યાસી પણ માથે જટા રાખી શકે, ત્રિપુંડ્ર અથવા ઉર્ધ્વ પુંડ્ર કરી શકે, તથા ભિક્ષા લાવી પ્રાણને ધારણ કરી શકે. પરમહંસ સંન્યાસીએ શિખા તથા યજ્ઞોપવીત રાખવાં નહિ. તેણે પાંચ ઘેર જઈ ભિક્ષા કરવી. વળી તેણે દરેક વખત એક જ ઠેકાણે ભિક્ષા માટે જવું નહિ. તેણે હાથ તે જ ભિક્ષાપાત્ર સમજવું. તેણે એક કૌપીન, એક દંડ તથા એક કંથા રાખવાં. તેણે બરમને ધારણ કરવી તથા સર્વના ત્યાગને સેવવો. તુરીયાતીતે કળનો આહાર કરવો, જો અન્નનો આહાર કરવા ધારે તો તેણે ત્રણ ધરમાંથી ભિક્ષા માંગી લાવી ખાવી. તેણે વસ્ત્ર રહિત ફરવું તથા પોતાના શરીરને રાખની માફક જાણવું. અવધૂતે અજગર ઘાગવડે આહારને મહણ કરવો. તેણે નિત્ય સ્વરૂપાનુસંધાનમાં સમય ગાળવો. તેણે સંન્યાસી, પતિત અથવા રજસ્વલા સાથે આપણ કરવું નહિ. હાથવડે તરીને નદી ઉતરવી નહિ, ક્યવિક્ય કરવો નહિ, વાહન પર બેસવું નહિ. તેનો શ્રવ જાગૃતમાં તેજ વિષે, સ્વપ્નમાં કંઠમાં, મુગ્ધામાં હૃદય તથા તુરીયાવિશે મૂર્ધ્માં રહેલ હોય છે. સંન્યાસીએ સુવર્ણાદિ દ્રવ્યનો, સ્પર્શનો તથા સંપર્ધી જનનો ત્યાગ કરવો. વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાણ તથા તુરીયના સ્વરૂપનો વિચાર કરી તેણે સર્વનો તુરીયમાં લય કરવો.

ત્રિશિખી બ્રાહ્મણ ઉપનિષદ (સાર)

. ત્રિશિખી તથા આદિત્યનો સંવાદ

ત્રિશિખી આદિત્ય લોકમાં જઈ આદિત્ય ભગવાનને પૂછવા લાગ્યા; હે ભગવન! શરીર, પ્રાણ, કરણ તથા આત્મા શું છે? આદિત્યે કહ્યું:—આ સર્વ શિવરૂપ છે. બ્રહ્મનું અધિષ્ઠાન અવ્યક્ત છે. આ અવ્યક્તમાંથી મહત્, મહત્માંથી અહંકાર, અહંકારમાંથી પાંચ તન્માત્રાઓ, તેમાંથી મહાભૂતો તથા તેમાંથી સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે. મુમુક્ષુએ યોગના અભ્યાસથી પ્રાણ તથા મનનો નિરોધ કરવો જોઈએ. કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગ, એમ યોગ બે પ્રકારના છે. મનને પોતાના કર્તવ્યકર્મમાં સ્થિર કરવું, તે કર્મયોગ કહેવાય છે.

તથા મનને પરમક્રમામાં સ્થિર કરવું તે જ્ઞાનયોગ કહેવાય છે. જ્ઞાન-યોગનાં આઠ અંગો નીચે પ્રમાણે છે—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણુ-યામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા ધ્યાન તથા સમાધિ. દેહ તથા ઇન્દ્રિયોતું દમન તે યમ, પરમ તત્ત્વને વિષે જે પ્રેમ તે નિયમ, આત્માથી ભિન્ન સર્વ બાહ્ય વસ્તુમાં જે ઉદાસીનતા તે આસન, સર્વ જગત્ મિથ્યા છે, એ રીતની જે પ્રતીતિ તે પ્રાણુયામ, ચિત્તનો જે અં-તર્ભગને વિષે ભાવ તે પ્રત્યાહાર, ચિત્તની ધ્યેયમાં જે સ્થિરતા તે ધારણા, હું ચિન્માત્ર છું એવું જે ચિંતન તે ધ્યાન, તથા ધ્યાનની જે વિસ્મૃતિ તેને સમાધિ કહે છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અક્રો-ધ્ય, દયા, આર્જવ, ક્ષમા, ધૃતિ, મિતાહાર તથા શૈશ્ય આ દશ પ્રકા-રના યમો છે. તપ, સંતોષ, આસ્તિક્ય, દાન, હરિનું આરાધન, વે-દાંતશ્રવણ, લોકલજ્ઞા, મતિ, જપ તથા વ્રત આ રીતે દશ નિ-યમો છે. સ્વસ્તિક, ગોગુપ્ત, વીર, યોગ, પદ્મ, બદ્ધપદ્મ, કુરુકુટ, ઉ-ત્તાનકૂર્મક, ધનુષ, સિંહ, ભદ્ર, સુકત, મયૂર, મત્સ્ય, સિદ્ધ, પશ્ચિમ-તાન, તથા સુખાસન આ રીતનાં મુખ્ય આસનો છે. યમ, નિયમ તથા આસનથી યુક્ત યર્ષ મનુષ્યે પ્રાણુયામ કરવા. પ્રસ્વેદ ઉપજ્વ-વનારો પ્રાણુયામ કનિષ્ઠ કહેવાય છે, શરીરમાં કંપ ઉપજવનારો પ્રાણુયામ મધ્યમ ગણાય છે તથા શરીરનું ઉત્થાન કરનારો પ્રાણુ-યામ ઉત્તમ કહેવાય છે. કનિષ્ઠ પ્રાણુયામથી વ્યાધિનો નાશ થાય છે, મધ્યમ પ્રાણુયામથી મહા પાપ તથા મહારોગનો નાશ થાય છે તથા ઉત્તમ પ્રાણુયામથી બુદ્ધિના સામર્થ્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

સીતા ઉપનિષદ (સાર).

સીતાનિરૂપણ

પ્રજપતિ દેવોને કહે છે—સીતા પ્રકૃતિરૂપ છે. સીતા નામની પ્રકૃતિ રામચન્દ્રના સાન્નિધ્યથી જગતને આનંદ આપનારી, તથા સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા સંહાર કરનારી છે. તે સર્વ વેદમયી, સર્વ લોકમયી, સર્વ કીર્તિમયી, સર્વ ધર્મમયી તથા સર્વના શરીરરૂપ છે.

યોગચૂડામણિ ઉપનિષદ (સાર).

યોગનિરૂપણ

આસન, પ્રાણુયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ એ રીતે યોગના છ અંગો છે. મુખ્ય આસન બે પ્રકારનાં છે:—સિ-દ્ધાસન તથા પદ્માસન. મેદૂના ગ્રૂણમાં જે ચક્ર છે તેને પ્રાણુનો આ-

શ્રમ હોવાથી તે સાધિજ્ઞાન ચક્ર કહે છે. પ્રાણવાદિની નાડી દશ છે:-જેવી કે ઇંડા, પિંગલા, સુષુમ્ણા, અધારી, દક્ષિત ગિહ્વા, પુષ્પા-યશસ્વિની, અસ્રણુપા, કુદ તથા શખિની. પ્રાણો દશ છે જેવા કે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત તથા ધનંજય. પ્રાણ હૃદયમાં, અપાન ગુદામાં, વ્યાન સર્વથા શરીરમાં, ઉદાન કંઠમાં તથા સમાન નાભિમાં છે. નાગને લીધે ઓડકાર, કૂર્મવડે આંખનું ઉઘડવું, કૃકલવડે છીંક, દેવદત્તવડે બગાસ, તથા ધનંજય નામના પ્રાણથી મૃત શરીરનું કુલવું થાય છે. પ્રાણાયામ ત્રણ પ્રકારના છે, ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ. પ્રત્યાહારવડે મનો-વિકારની નિવૃત્તિ થાય છે. બાર પ્રત્યાહારથી ધારણા, બાર ધારણાથી ધ્યાન તથા બાર ધ્યાનથી સમાધિ થાય છે.

નિર્વાણઉપનિષદ (સાર).

મોક્ષનિરૂપણ

નિરાલંબરૂપી આસન, બ્રહ્મરૂપી સયોગ, માયાનો વિયોગરૂપ ઉપદેશ, વિવેકરૂપી રક્ષા, કરુણારૂપ ક્રીડા, આનંદરૂપી આજ્ઞા, ધૈર્યરૂપી કંથા, ઉદાસીનતારૂપી કૌપીન, વિચારરૂપી દંડ, બ્રહ્મનું અવલોકન કરવું તે રૂપી યોગપદ્મ, તથા કુંડલિનીરૂપી બંધ જેને છે તે મોક્ષને પામે છે. બ્રહ્મ સર્વ શુણ્ણથી રહિત, વિવેકવડે પ્રાપ્ત થતા યોગ્ય તથા અ-સંસ્કૃત મન અને વાણીનો અવિષય છે. યોગવડે ભયાદિનો ત્યાગ, તથા બ્રહ્મની સાથે એકપણાના રસનું આસ્વાદન થાય છે.

મંડલ બ્રાહ્મણ ઉપનિષદ (સાર).

આદિત્યનો યાજ્ઞવલ્કયને ઉપદેશ

શ્રી સૂર્ય ભગવાન યાજ્ઞવલ્કયને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કરે છે:- ઈન્દ્રિયનો નિગ્રહ, ટાઢ તથા આધાર આદિનો વિન્ય તથા નિશ્ચળ-પણું તે યમરૂપે છે. ગુરુપર ભક્તિ, એકાંતવાસ તથા કૃષ્ણની ઈષ્ટાનો ત્યાગ તે નિયમરૂપે છે. લાંબા સમય સુધી એકસ્થાનપર સ્થિર ચિ-ત્તથી બેસી રહેવું તે આસનરૂપ છે. સોળ માત્રાવડે પૂરક, ચોસઠ માત્રાવડે કુંભક તથા બત્રીસ માત્રાવડે જે રેચક તે પ્રાણાયામરૂપે છે. ઈન્દ્રિ-યોના વિષયથી મનને વાળવું તે પ્રત્યાહારરૂપે છે. ચિત્તને ચૈતન્ય વિશે સ્થાપવું તે ધારણારૂપે છે. ધ્યાનની જે વિસ્મૃતિ થવી તે સમાધિરૂપે છે. અપ્રમેયરૂપ, અજ, શિવ, પરમાકાશ, નિરાલંબ તથા અદ્વય એવા બ્રહ્મમાં મનની સ્થિતિ થવાથી તે અમનરૂક બાવને પામે છે. આકાશ

પાંચ પ્રકારનાં છે.—જેવાં કે આકાશ, પરાકાશ, મહાકાશ, સૂર્યાકાશ તથા પરમાકાશ.

દક્ષિણામૂર્તિ ઉપનિષદ (સાર)

માર્કંડેય તથા શૌનકાદિનો સંવાદ

શ્રીમાર્કંડેય મુનિને શૌનકાદિ ઋષિ પૂછે છે.—તમે શા કારણથી ચિરકાળ સ્થાયી છો તથા તમે શા કારણથી સ્નાનંદનો અનુભવ કરો છો ? માર્કંડેયમુનિ કહે છે.—પરમ રહસ્યરૂપ શિવતત્વના જ્ઞાનવડે હું ચિરકાળ જીવું છું આ દક્ષિણામૂર્તિવડે મને અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું છે. જે ઉપરામ કાળે સર્વના આત્મામાં ઉપસંહાર કરી સ્વાત્માનંદમાં પ્રકાશે છે, તે દેવ કહેવાય છે. ॐ નમો ભગવતે દક્ષિણામૂર્તયે અસ્મૈ પ્રજ્ઞાં પ્રજ્ઞા સ્વાહા । નમો ભગવતે તુમ્ય ઘટમૂલવાસિને પ્રજ્ઞામેઘાદિસિદ્ધિદાયિને માયિને નમઃ દક્ષિણામૂર્તિના આ મત્રો છે. ઇષ્ટ કાર્યની પ્રાપ્તિ અર્થે વડના મૂળમાં બેઠેલા શ્રી સદાશિવ ભગવાનનું ધ્યાન કરવું. ભક્તિરૂપી દીવેટવાળા, વૈરાગ્યરૂપી તેલવાળા, તથા પ્રમોદરૂપી પાત્રવાળા જ્ઞાનરૂપી દીવાનું અવલોકન કરવું જોઈએ. વૈરાગ્યને નીચેની અરણી કરી તથા જ્ઞાનને ઉપરની અરણી કરી ગાઢ અંધકારનો નાશ થવા માટે જ્ઞાનરૂપી દીપકનો પ્રકાશ કરવો જોઈએ. બ્રહ્મવાદીઓ એમ કહે છે કે, બુદ્ધિ દક્ષિણારૂપે કહેવાય છે. બુદ્ધિ જે પરમ તત્ત્વના સાક્ષાત્કાર થવામાં મુખ્ય અર્થાત્ સાધનભૂત છે, તે દક્ષિણા મુખ્ય કહેવાય છે. સૃષ્ટિના આરભકાળમાં ભગવાન બ્રહ્મા આ સદાશિવની ઉપાસના કરી સૃષ્ટિ કરવા શક્તિમાન થયા હતા તથા પોતાની કામનાને પૂર્ણકરી સંતુષ્ટ થયા હતા. જે પરમ રહસ્ય આ શિવતત્ત્વનું અધ્યયન કરે છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. જે આ જાણે છે, તે મોક્ષનો અનુભવ કરે છે.

શરભ ઉપનિષદ (સાર)

બ્રહ્મા તથા પૈમ્પલાદનો સંવાદ

બ્રહ્મા પૈમ્પલાદ મુનિને કહે છે.—હે પૈમ્પલાદ ! મહેશ્વર સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. માસ તેમ જ વિષ્ણુ ભગવાનના તેઓ ઉત્પન્નકર્તા છે. મહેશ્વરનો શરભનો, વેપ ધારણ કરી નૃસિંહની સામા થયા હતા. તે સર્વ જગતનો નાશ કરનારા છે. સૂર્યાદિ તેમના નેત્રરૂપે છે. મન જેને પહેલેથી શકવું નથી એવા રુદ્રરૂપી બ્રહ્મને જાણનારો કદી

ભયને પ્રાપ્ત થતો નથી. તે સક્ષમથી સક્ષમ તથા મહાનથી મહાન છે. તે સત્યરૂપે, સાક્ષીરૂપે, નિર્વિકલ્પરૂપે તથા અચિંત્ય શક્તિરૂપે છે. આ રુદ્રને શરણ કહેવાનું કારણ એ છે, શર કહેતાં છવો તથા કહેતાં ભાસે છે. આ રુદ્ર શિવરૂપ તથા મોક્ષ આપનાર છે. સર્વ ધ્યેય વરતુનો ત્યાગ કરી એક જ શિવનું ધ્યાન કરનારો સદા શિવરૂપે થાય છે.

રુકંદ ઉપનિષદ્ (સાર)

રુકંદની સ્તુતિ

રુકંદ કહે છે-હે સદાશિવ ! આપની કૃપાને લીધે જ હું અમ્યુતરૂપે, વિજ્ઞાનધનરૂપે તથા શિવરૂપે છું. ત્યારે અંતઃકરણ વિષયાકાર થાય છે ત્યારે તે પોતાના સ્વરૂપને પ્રતીત થતું નથી. જ્યારે વિષયાકારમાંથી અંતઃકરણની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાનરૂપે યર્ષ રહે છે. સર્વ છવ તથા જડના દ્રવ્યરૂપ અમ્યુત ભગવાન છે, જેમ ફેાતરાંથી ઢંકાયેલી ડાંગર છે. તે ફેાતરાં જૂઠાં પડે છે ત્યારે ફેવળ યોખા વ્યક્ત થાય છે. તે જ પ્રમાણે કર્મ વડે છવ બધાપણો છે. જ્યારે કર્મનો નાશ થાય છે ત્યારે યોખાની માફક છવ શિવરૂપે થાય છે. આ શિવ છે, એરીતની ભાવનારૂપ અજ્ઞાન નિર્માલ્યને કાઢી નાંખી હું જ શિવરૂપે છું એ રીતની ભાવનાથી શિવનું પૂજન કરવું. જેનું જ્ઞાન અભેદ દર્શનરૂપે છે, જેનું ધ્યાન વિષયરહિત મનરૂપે છે, જેનું સ્નાન મનના મેલના ત્યાગરૂપે છે, જેનું શોચ હન્દ્રિયનિગ્રહ રૂપે છે તથા ભિક્ષા બ્રહ્મરૂપી અમૃતરૂપે છે તે શિવરૂપે યર્ષ રહે છે.

ત્રિપાદ્વિભૂતિમહાનારાયણ ઉપનિષદ્ (સાર)

બ્રહ્માને પરમતત્ત્વ ઉપદેશ

પરમતત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાવાળા બ્રહ્માએ એક હજાર વર્ષ પર્વત તપશ્વરણ કર્યું. આ તપથી ભગવન્ વિષ્ણુ જ્યારે પ્રસન્ન થયા ત્યારે બ્રહ્માએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! આપ મને પરમતત્ત્વ કહો. આપના સિવાય અન્ય કોઈ પરમતત્ત્વનું રહસ્ય કહી શકે એમ નથી. આપ સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિરૂપ, સર્વના આધારરૂપ, સર્વેશ્વરરૂપ, સર્વના પ્રવર્તક તથા સર્વના પાલક હો. હે શુર ! પરમતત્ત્વનું રહસ્ય વિસ્તાર પૂર્વક કહો. બ્રહ્માનું સ્વરૂપ પ્રથમ મને કહો. ત્યારે શુર જોત્યા; બ્રહ્મ ત્રણે કાળથી બાધિત, સગુણ તથા નિગુણ સ્વરૂપ, આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત, અદ્વિતીય, પરમ આનંદરૂપ, શુદ્ધ, છુદ્ધ, મુક્ત સત્ય-

સ્વરૂપ, વ્યાપક, અભિન્ન, અપરિચ્છન્ન સમ્યક્દાનંદરૂપ, સ્વપ્રકા-
શરૂપ, મન તથા વાણીનો અવિષય, કોઈ પણ રીતના પ્રમાણથી
રહિત, વેદાંતવડે વેદ, દેશ, કાળ તથા વસ્તુ-પરિચ્છેદથી રહિત, સર્વદા
પરિપૂર્ણ, તુરીયરૂપ, નિરાકાર, એકરૂપ, અદ્વૈતરૂપ, અનિર્વાચ્ય, પ્રણવરૂપ
તથા ચાર પાદરૂપ છે. શિષ્યે પૂછ્યું કે, ધ્વજ ચાર પાદવાળા કેવી રીતે ?
શુર કહે છે:-અવિદ્યા, વિદ્યા, આનંદ તથા તુરીય, આ ચારપાદકલ્પા-
યલા છે. અવિદ્યાપાદ જગદાકારે પ્રતીત થવાથી અશુદ્ધ જેવો પ્રતીત
થાય છે. બાકીના ત્રણ પાદો શુદ્ધ છે. સ કોચ તથા વિકાસાત્મક
મહા માયાના વિલાસવાળો અવિદ્યાનો પ્રપંચ છે. આ અવિદ્યાના
પ્રપંચનો ષ્ક્રમેષાદ્વિતીયં બ્રહ્મ નેહ નાનાસ્તિ કિંચન
ધર્માદિ મહા વાક્યવડે સહાર થાય છે કાર્ય તથા કારણરૂપ ઉપા-
ધિના ભેદને લીધે જીવ તથા ઈશ્વરનો ભેદ કલ્પાયલો છે. કાર્યરૂપ
ઉપાધિવાળાને જીવ કહે છે તથા કારણરૂપ ઉપાધિવાળાને ઈશ્વર
કહે છે. ઈશ્વરની આજ્ઞા રહેનારી માહામાયા છે તથા જીવ
માયાની આજ્ઞાને વશવર્તનારો છે. જીવની કષ્ટ વિષયની પ્રાપ્તિ તે
સુખપ્રાપ્તિ કહેવાય છે તથા અનિષ્ટ વિષયમાં જે પ્રાપ્તિ, તે દુઃખપ્રાપ્તિ
કહેવાય છે. આ રીતના જીવનો બધમાંથી ભોક્ષની પ્રાપ્તિનો માર્ગ
એ છે કે, પ્રથમ સદ્ગુણના કૃપા કટાક્ષવડે ભગવાનના કયાશ્રવણમાં
શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રદ્ધાવડે અનાદિ દુર્વાસનાની પ્રથિનો નાશ
થાય છે. આથી હૃદયમાં રહેલ સર્વ કામનાનો નાશ થાય છે. તેમ
થવાથી હૃદયકમળમાં પરમાત્માનો આવિર્ભાવ થાય છે. પછી દૃઢ
ચૈષ્ણવી ભક્તિ, પછી વૈરાગ્ય, પછી શુદ્ધિવિજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ તથા
જ્ઞાનની પરિપકવાવસ્થા થાય છે. આમ થવાથી જીવ-મુક્તાવસ્થાને
પમાય છે તથા શુભાશુભ સર્વ વાસનાનો લય ધર્મ જાય છે. દૃઢતર-
શુદ્ધ સાત્વિક ભાવનાવડે અત્યંત ભક્તિ થાય છે. ભક્તિના અનિ-
શયપણાથી સર્વ અવસ્થામાં સર્વ નારાયણરૂપ છે, એવો ભાસ થાય
છે. અનાદિપણની સાધનાવાળો નિરાલબ્ધનો અધિકારી હોય છે,
પણ ભક્તરૂપ સાધન તો અધિકારી તથા અનધિકારી બેઢિને ઉપયોગી
છે. ભક્તિયોગ ઉપદ્રવરહિત છે. આ યોગમાં ભગવાન તેનું સર્વ
વિદ્યોત્તમાંથી રક્ષણ કરે છે. માટે મનુષ્યે અન્ય સર્વ-ઉપાયનો ત્યાગ
કરી કેવળ ભક્તિનો આશ્રય લેવો. આ પ્રમાણે શુરૂપ વિષ્ણુભ-
ગવાનનો ઉપદેશ સાંઝળી શિષ્યરૂપ બ્રહ્મા પરમતત્વની પ્રાપ્તિ કરી

ભક્તિનિષ્ઠ થઈ, ભક્તિના પરિપાકથી વિજ્ઞાનને પામી સાક્ષાત્ નારાયણરૂપે થયા.

અદ્વય તારક ઉપનિષત્ (સાર)

ત્રણ લક્ષ્યનું નિરૂપણ.

અમે બ્રહ્મવેત્તા અદ્વય તારક ઉપનિષત્ છીએ. તથા જિતેન્દ્રિય તથા શમદમાદિ પદ શુણ્યવડે પૂર્ણ મતિને ઠહીએ છીએ. હું ચિત્ત સ્વરૂપે છું, એ રીતે સદ્માનતો મનુષ્ય તદ્દન આંખ મીચી અથવા કંઈ એક ઉપાડી રાખી અતદર્શિતવડે બ્રહ્મરીના ઉપરના આકાશમાં સન્નિવદાનદ તેજસમૂહને પરબ્રહ્મરૂપે જોતો હતો, પરબ્રહ્મરૂપે થાય છે. બ્રહ્મને તારક કહેવાનું કારણ એ કે, તે ગર્ભ, જન્મ જરા, મરણ તથા સસારના મહાન્ ભયથી તારે છે. છવ તથા ઈશ્વરને માર્ગિક જાણી નવં વિશેષ ભાવનો, નેતિ નેનિરૂપ ગાની, ત્યાગ કરી જે અવશેષ રહે છે, તે અદ્વયબ્રહ્મ છે આ બ્રહ્મની સિદ્ધિ માટે ત્રણ લક્ષ્યનું અનુસંધાન કરવું જોઈએ દેહના મધ્ય ભાગમાં સુપુખ્ણા નામની બ્રહ્મ નાડી છે. તે સૂર્ય સરખા રૂપવાળી તથા પૂર્ણચંદ્રના સરખી પ્રકાશવાળી છે. તે મૂલાધારથી આરંભી બ્રહ્મરંધ્રપ્રતિ જનારી થાય છે. આ બ્રહ્મ નાડીના મધ્યમાં કરોડો વિજળીના સમાન પ્રકાશવાળી મૃણાલ સૂત્રના જેવી તથા સૂક્ષ્મ અંગવાળી કુંડલિની નામની નાડી છે. આને જોવાથી મનમાંથી સર્વ પાપનો વિનાશ થવાથી મનુષ્ય મુક્તિને પામે છે. તારક બ્રહ્મરૂપ યોગના પ્રકાશવડે ભાડના ઉર્ધ્વ ભાગમાં રહેલ લલાટ મંડલમાં જે તેજને જૂવે છે, તે સિદ્ધ થાય છે. તર્જનીવડે કાનનાં હિરો પૂરવાથી પ્રત્યક્ષ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે તથા મન જ્યારે તેમાં રિચિતિ કરે છે ત્યારે અશ્વના મધ્ય ભાગમાં જ્યોતિસ્થાનને અંતદર્શિતવડે જોવાથી યોગી નિરતિશય સુખને પામે છે. તે જ પ્રમાણે તે હૃદયમાં પણ જૂવે છે. આ અંતર્લક્ષ્યનું લક્ષણ છે, જે મુમુક્ષુઓએ ઉપાસવું જોઈએ. હવે બહિર્લક્ષ્યનું લક્ષણ સાંભળો. નાસિકાના અથવાગમાં ચાર, ૭, આઠ, દશ અથવા બાર આંગળ છેટે પીઠું તથા શુકલવર્ણથી યુક્ત આકાશને જ્યારે લુપે છે ત્યારે તે યોગી થાય છે. ચક્ષુ દર્શિતવડે આકાશ માત્રને જોનારા પુરુષની દર્શિમાં રહેલ જ્યોતિનાં કીરણોના જોવાથી યોગી થવાય છે. આંખના ખૂણામાં અથવા બ્રૂમિમાં ત્રણ મુવળુંના સરખાં જ્યોતિનાં

કિરણોને જે દષ્ટિ જૂવે, તે દષ્ટિ સ્થિર થાય છે. મસ્તકપર ખાર આગળને જોનારા અમૃતભાવને પામે છે. ગમે ત્યાં રહેલો છતો મસ્તકમાં આકાશ જ્યોતિને જોતો યોગી થાય છે. હવે મધ્ય લક્ષ્યનું લક્ષણ સાબળો, કોટી સૂર્યના પ્રકાશના વૈભવ સમોન સૂર્યાકાશ હોય છે. તાનુમૂલના ઉર્ધ્વભાગમાં મહાન જ્યોતિર્મંડલ રહે છે. આનું યોગીએ ધ્યાન કરવું આનાથી અણિમાદિ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અંતર્બાહ્ય લક્ષ્યવાળી દષ્ટિ જ્યારે નિમેષ તથા ઉન્મેષથી રહિત થાય ત્યારે શાશ્વતી મુદ્રા થાય છે. આ મુદ્રાને પહોંચેલ જ્યાં રહે છે તે સ્થાન પવિત્ર થાય છે. તેને જોઇ સર્વ લોક પવિત્ર થાય છે. જે આવા યોગીની પૂજા કરે છે તે મુક્ત થાય છે. આચાર્ય વેદ-સંપન્ન, વિષ્ણુમકત તથા મત્સર રહિત હોવો જોઈએ. તે યોગને જાણતો હોવો જોઈએ, યોગમાં આસકત જોઈએ, ગુરુ ભક્તિમાં આસકત તથા પુરુષાત્માને ઓળખતો હોવો જોઈએ આવો આચાર્ય ગુરુરૂપે કહેવાય છે. “ગુ” શબ્દ અ ધકારવાચક છે તથા “રૂ” શબ્દ તેના નિરોધ વાચક છે. અર્થાત્ જે અજ્ઞાનનો નિરોધ કરે, તે ગુરુ કહેવાય છે. ગુરુ પરાવિદ્યા, પરમ આશ્રયરૂપ, પરાકાષ્ઠારૂપ તથા પરમ ધનરૂપ છે. કારણ કે તે ઉપદેશરૂપ છે.

રામ રહસ્ય ઉપનિષદ (સાર)

રામ બ્રહ્મરૂપે

રામ પરમ બ્રહ્મરૂપે, પરમ તપરૂપે તથા પરમ તત્ત્વરૂપે છે. હનુમાન, ગણપતિ, સરસ્વતી, દુર્ગા, ક્ષેત્રપાળો આદિ રામનાં અંગોવિના ગમ વિન કર્તારૂપ છે. ઓમનો મંગલતે રામાય સકલા પાંચદારણાય સ્વધ્યા આ મંત્રનો જપ કરવાથી સર્વ પ્રકારની કામના પૂર્ણ પડે છે ઐહિક કાર્યમાં રામચદ્રણના દૂત હનુમાનનું સ્મરણ કરવું, જેથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. આ તત્ત્વનો વાચ્ય છે તથા મ દ્વંપદનો વાચ્ય છે તથા તે જોઈની એકતા કસિ પદવડે થાય છે હું કેવળ રામરૂપ છું, એમ માનનારા બ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે.

રામ પૂર્વોત્તર તાપિનીય ઉપનિષદ (સાર)

રામ ઝંકારરૂપે

જે અનંત ચિદાત્મામાં અનેક યોગીઓ રમણ કરે છે તે ૨

છે. તે અદ્વિતીયરૂપે, અવયવથી રહિત તથા શરીર રહિત બ્રહ્મરૂપે છે. તેનાં હાથ શબ્દાદિ સર્વ વસ્તુઓ કેવળ કદિપિતરૂપે છે. બ્રહ્મ શબ્દ જેમ સર્વનો વ્યાપક છે તેવો જ રામ શબ્દ છે. જેમ વડના ખીમાં વડનું વૃક્ષ રહેલ છે તેમ સ્થાવર જંગમ સર્વ વસ્તુ રામવિશે રહેલી છે. રામ પુરૂષરૂપ છે તથા સીતા પ્રકૃતિરૂપ છે. આ પ્રકૃતિરૂપી સીતામાંથી આદ્ય બ્રુવનની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય થાય છે. જે સમયે કંલાસ પર્વતને તોળવામાં આવ્યો ત્યારે શંકરે જે રાવ અર્થાત્ શબ્દ કયો તે રાવણરૂપ છે. તે સર્વના તારક છે જન્મમરણાદિના લયમાંથી તેઓ ટાળનારા હોવાથી તેને તારક કહેવામાં આવે છે. વિશ્વરૂપ લક્ષ્મણ પ્રથમ અક્ષર જ્ઞકારરૂપે છે, તૈજસરૂપ શત્રુઘ્ન દ્વિતીય અક્ષર હકારરૂપે છે, પ્રાણરૂપ ભરત તૃતીય અક્ષર મકારરૂપે છે, પુરીયરૂપ રામ ચતુર્થાક્ષર અર્ધ માત્રારૂપે, મૂલ પ્રકૃતિ સીતા નાદ તથા મિંદુરૂપે છે. જે એમ કહે છે કે, હું રામરૂપે છું, તે સર્વદા રામરૂપ જ થાય છે, એમાં કાઈ રીતનો સંશય નથી. આ અવિમુક્તની વારણ તથા નાશી એ શક્તિ છે. બ્રુકુટિ તથા નાસિકાના મધ્યનો જે ભાગ તે અવિમુક્ત. સર્વ ઇન્દ્રિયોએ કરેલ દોષોની જે નિવારણ શક્તિ તે વારણ તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોથી થયેલ પાપોનું નાશ કરનારી જે શક્તિ, તે નાશ કહેવાય છે.

વાસુદેવ ઉપનિષદ (સાર)

વાસુદેવ તથા નારદનો સંવાદ

શ્રીવાસુદેવ ભગવાન્ નારદ મુનિને કહેવા લાગ્યા;—વૈકુંઠમાં થયેલ તથા મને વહાણુ એવું ચંદન મેં વૈકુંઠમાંથી લાવી અહીં દ્વારિકામાં સ્થાપન કરેલ છે. ચીર, શરીરપર લગાડેલ ચંદન જ્યારે ગોપીઓ ઘોઘ નાંખે છે ત્યારે તે ગોપીચંદન કહેવાય છે. નારાયણાય વિન્નહે વાસુદેવાય ઘીમહિ તદ્ધો વિષ્ણુઃ પ્રચોદયાત્ આ ગાયત્રીત્રયે લલાટાદિ સર્વ અંગોને વિષે ન્યાસ કરવા. ઉભી ત્રણ રેખારૂપ ઊર્ધ્વ પુંડ્ર જ્ઞકારરૂપે છે. ઊર્ધ્વપુંડ્રમાં પ્રકાશ જેવા પોતાના આત્માને અનુભવતો તથા હું જ બ્રહ્મ છું એમ ભાવના કરતો મારા સાયુજ્યને પામે છે. જેમ તલમાં તેલ, કાષ્ઠમાં અગ્નિ તથા દૂધમાં ઘી રહેલ છે, તેમ સ્થાવર જંગમ સર્વમાં હું રહેલ છું. દેહથી રહિત સૂક્ષ્મ, ચૈતન્યરૂપ, નિરંજન તથા અદૈત બ્રહ્મરૂપે હું છું, એમ વિવેકીએ

થી શરીરને યોગ્ય રાખવું. હવે નિયમ દશ પ્રકારના છે.-તપ, સં-
તોષ, આસ્તિક્ય, દાન, ઈશ્વરપૂજન, સિદ્ધાંતશ્રવણ, હ્રી, મતિ,
જપ તથા વ્રત. આસન:-સ્વસ્તિક, ગોમુખ, પદ્મ, વીર, સિંહ, ભદ્ર,
મુકત તથા મયૂરાદિ. પ્રાણાયામ:-નાડીને શુદ્ધ કરવાનું સાધન. પ્રત્યા-
હાર:-વિષયમાંથી ઇન્દ્રિયોને બળથી પાછી ખેંચી લેવી તે. ધારણા:-
મનને આત્મામાં એકાગ્ર કરવું. ધ્યાન:-સગુણ કે નિર્ગુણ મૂર્તિનું
ધ્યાન કરવું. સમાધિ:-જીવાત્મા તથા પરમાત્માની એકપણાની પરમાનંદ
અવસ્થા જે એક, દ્વિતીય, ત્રિદાનદરૂપ, સૂક્ષ્મ તથા નિરંજનરૂપ છે,
તે પરબ્રહ્મ છે. બ્રહ્મનાં જે પ્રકારનાં રૂપો છે: સગુણ તથા નિર્ગુણ
સગુણ બ્રહ્મમાંથી આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

પૈંગલ ઉપનિષદ (સાર)

પૈંગલ તથા યાજ્ઞવલ્ક્યનો સંવાદ

યાજ્ઞવલ્ક્ય નામના મુનિ પૈંગલ નામના ઋષિને નીચે પ્રમાણે
ઉપદેશ આપે છે:-પ્રથમ કેવળ બ્રહ્મ હતું. આ મૂળ પ્રકૃતિ કહેવાય
જે તથા તેમાંથી સર્વ વિશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. ભૂતમાંથી ઇન્દ્રિયા-
દિની ઉત્પત્તિ થાય છે. કોશ પાંચ છે:-જેવા કે અન્નમય, પ્રાણમય,
મનોમય તથા વિજ્ઞાનમય. સ્થૂળ શરીર અન્નમય કોશરૂપ છે. પ્રાણો
તથા કર્મેન્દ્રિયો પ્રાણમય કોશરૂપે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો સદિત મન મનો-
મય કોશરૂપે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિય સહિત બુદ્ધિ વિજ્ઞાનમય કોશરૂપે છે.
પ્રાણ, મન તથા વિજ્ઞાનમય કોશ આ ત્રણ નિઃશ શરીર પે છે તથા
સ્વસ્વરૂપું અજ્ઞાન તે આનંદમય કોશ છે. આ કારણ શરીર કહેવાય
છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણો, પાંચ આકાશ,
આર અંતઃકરણ, કામ, કર્મ તથા અજ્ઞાન આ આઠ પુર છે. વિરાટ
વિશ્વપણાને, હિરણ્યગર્ભ તૈજસપણાને તથા ઈશ્વર પ્રાણપણાને વ્યષ્ટિ
દેહમાં પામે છે. જીવને પાંચ અવસ્થાઓ છે:-જેવી કે જાગૃત, સ્વપ્ન,
સુષુપ્તિ, મૂર્છા તથા મરણ. જે અવસ્થામાં જોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે
શબ્દાદિ વિષયનું જ્યારે ધ્યાન થાય ત્યારે જાગૃત્વ અવસ્થા કહેવાય છે.
જ્યારે જીવ વ્યવહારવડે શ્રમયુક્ત થાય છે તથા હૃદય તરફ જવા-
માટે ઇન્દ્રિયોના ગોત્રકોનો ત્યાગ કરી હિતા નામની નાડીમાં સ્થિતિ
કરે છે ત્યારે તેને વાસનાને લીધે મિથિત જગત્ જોવામાં આવે છે.
આ અવસ્થાને સ્વપ્નાવસ્થા કહે છે. જ્યારે જીવ અજ્ઞાનમાં પ્રવેશ

કરી પોતાના સ્વરૂપનો આનંદ ભોગવે છે ત્યારે સુપ્રતાવસ્થા કહેવાય છે. મારઆદિથી મૂર્છા અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. આ ચારે અવસ્થાથી ભિન્ન તથા સ્થૂલદેહનો ત્યાગ કરાવનારી જે અવસ્થા, તે મરણાવસ્થા છે. પ્રારબ્ધકર્મ પૂર્ણ થવાથી જીવ કર્માનુસાર અન્ય શરીર ધારણ કરે છે. જીવ આ પ્રમાણે નિરંતર જન્મણુ કર્યા કરે છે. પણ જ્યારે પુણ્યકર્મનો પરિપાક થાય છે ત્યારે તેને મોક્ષની ઇચ્છા થાય છે. પછી સદ્ગુણના આશ્રયથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. મુમુક્ષુએ જગત્ તથા પરમાત્માના સ્વરૂપ સંબંધી સર્વદા વિચાર કરવો. વિચારવડે જીવ ભાવ તથા જગદ્ભાવનો ત્યાગ થવાથી બ્રહ્મભાવ અવશેષ રહે છે. મહા વાક્યના અર્થનો જે વિચાર કરવો તે શ્રવણ, જે કાંઈ શ્રવણ કરેલ હોય તેનું અનુસંધાન કરવું તે મનન, તથા શ્રવણ, મનન વડે ચિત્તવૃત્તિનું જે સ્થાપન તે નિર્નિધ્યાસન. સમાધિ એટલે ધ્યાતા તથા ધ્યાનનો ત્યાગ કરી સ્થિરદીપકની માફક ચિત્ત ધ્યેયનો વિષય કરે છે. મનના ઉન્મત્તીભાવમાં દૈત પ્રતીત થતું નથી. ઉન્મત્તી ભાવ એ પરમ પદ છે. હું બ્રહ્મરૂપ છું, એ પ્રમાણે જ્યાં સૂધી થતું નથી ત્યાં સૂધી મોક્ષ મળતો નથી.

ભિક્ષુક ઉપનિષદ (સાર)

સંન્યાસનિરૂપણ

કુટીચક, બ્રહ્મક, હસ તથા પરમહંસ એ રીતે સંન્યાસ ચાર પ્રકારનો છે. કુટીચક આઠ આસ અન્નનું લક્ષણ કરી યોગમાર્ગમાં રહી મોક્ષની ઇચ્છા રાખે તે. બ્રહ્મક સંન્યાસીઓ ત્રિદંડ, કમંડલુ, શિખા તથા યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે તથા બ્રહ્મર્ષિના ધરમાં દારૂ અથવા માંત્રનો ત્યાગ કરી આઠ કોળીઆનું લક્ષણ કરી મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે. હંસ સંન્યાસી ગામમાં એક રાત રહે, નગરમાં પાંચ રાત રહે, તીર્થમાં સાત રાત રહે, તે સિવાય વધારે રહી શકતો નથી. વળી ગોમૂત્ર તથા છાણનો આહાર કરે તથા હમેશ ચાંદાણણુ પરાયણુ રહી, મોક્ષની ઇચ્છા રાખે. પરમહંસ સંન્યાસી આઠ કોળીઆનું લક્ષણ કરે તથા યોગમાર્ગમાં રહી મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે. તેઓ વૃક્ષના મૂળમાં, એકાંત ગૃહમાં અથવા શ્મશાનમાં રહે છે. તે એક વસ્ત્ર રાખે છે અથવા નગ્ન ફરે છે. તેમ તેને ધર્મ કે અધર્મ હોતો નથી. લાભ, કે અલાભ, શુદ્ધ કે અશુદ્ધ હોતાં નથી. તેઓ દ્વિ-

વથી રહિત હોય છે. તેમને લોખંડ, પથ્થર કે સોનું સરખું છે. તે સર્વ વર્ણુમાથી બિદ્યા લભ શકે છે તથા સર્વમાં આત્મારૂપે જૂવે છે.

મહોપનિષદ (સાર)

મૃદ્ધિનિરૂપણ

પ્રથમ નારાયણ હતા. બ્રહ્મા, રૂદ્ર, જળ, અગ્નિ, ચંદ્ર, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, નક્ષત્ર તથા સૂર્યાદિ કંઈ ન હતું. આ સર્વની ઉત્પત્તિ નારાયણુમાથી થઈ છે. બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી મનુષ્ય જલદી જીવન્મુક્ત થાય છે. વાસનાનો ત્યાગ એ જ મોક્ષ છે. કેાઇપણ પદાર્થમાં લાવના રાખવી એ જ બંધ છે. જેને ઐહિક ભોગમાં રૂચિ હોતી નથી, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જે આપત્તિમાં તેમજ મુખ્યદુઃખમાં આસક્ત નથી હોતો તથા જેને કેાઇ રીતનો હર્ષ કે શોક થતો નથી, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.

શારીરક ઉપનિષદ (સાર)

શરીર નિરૂપણ

પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતનું શરીર બનેલ છે. શરીરમાં જે કંઈન લાગ છે તે પૃથ્વી છે, દ્રવ ભાગ જળ છે, ઉષ્ણ ભાગ તેજ છે, સંચાર કરનારો ભાગ વાયુ છે, અવકાશ રૂપ ભાગ આકાશ છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો આકાશ આદિ પંચ મહાભૂતના કાર્યરૂપે છે. શબ્દાદિ તેના વિષયોરૂપે છે. વાણી, હાથ, પગ, ગુદા તથા ઉપરથ આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે તથા તેઓનાં કાર્ય, વચન, આદાન, ગમન, વિસર્ગ તથા આનંદ કાર્યોરૂપે છે. મન, શુદ્ધિ, ચિત્ત તથા અહંકાર આ ચાર અત કરણના ધર્મો છે. સંકલ્પ, વિકલ્પ, નિશ્ચય, અભિમાન, તથા ચિત્તન આ તેના ધર્મોરૂપે છે. હાડકાં, ચામડી, નાડી, રૂવાડાં તથા માંસ પૃથ્વીનાં કાર્યો છે. મૂત્ર, શ્લેષ્મ, લોહી, વીર્ય તથા પરસ્પેવા જળના કાર્યરૂપે છે. શૂખ, તરશ, આળસ, મોહ તથા મૈથુન અગ્નિના કાર્યરૂપે છે. પ્રસારણ, ઉર્ધ્વગમન, અધોગમન, ઉન્મેષ તથા નિમેષ વાયુના કાર્યરૂપે છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ તથા લપ આકાશના કાર્યરૂપે છે. વળી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ પૃથ્વીના ધર્મો, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ જળના ધર્મો, શબ્દ, સ્પર્શ, તથા રૂપ તેજના ધર્મો, શબ્દ તથા સ્પર્શ વાયુના ધર્મો,

તથા શબ્દ આકાશના ધર્મરૂપે છે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ તથા અક્રોધાદિ સત્વગુણના કાર્યરૂપે છે, હૃપણાનું અભિ-
માન, રજ્જેગુણના કાર્યરૂપે, તથા નિદ્રા આલસ્યાદિ તમોગુણના કાર્ય-
રૂપે છે. અવસ્થાઓ ચાર છે—જેમકે, જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ તથા તુ-
રિયા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, તથા ચાર અત કરણ યુક્ત
કેવળ અવસ્થાને સ્વપ્ન કહે છે. અત કરણની અજ્ઞાનરૂપ સૂક્ષ્માવ-
સ્થાને સુષુપ્તિ કહે છે અંત કરણની જ્ઞાનરૂપ સૂક્ષ્માવસ્થાને તુરીયા-
વસ્થા કહે છે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, મન
તથા બુદ્ધિ આ સત્તર સૂક્ષ્મ શરીરરૂપે છે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ
કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ મહાભૂત, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત તથા અહંકાર આ
ચોવીસ તત્ત્વના કરતા પુરૂષ શ્રેષ્ઠ છે

યોગશિખા ઉપનિષદ (સાર)

યોગનિરૂપણ

યોગ સાધનાઓ પદ્માસનવાળી નાસાગ્રપર દષ્ટિ કરી હાથ,
પગ સ્થિર રાખી બેસવું. તેણે મનને એકાગ્ર કરી પ્રણવનું ચિતન
કરવું—તથા હૃદયમાં બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું જ્યારે યોગવડે પુરૂષ પાપથી
રહિત થાય છે ત્યારે તે સંસારનો ઉન્નિવૃત્ત કરી બ્રહ્મનો અનુભવ ક-
રવા શક્તિમાન થાય છે.

તુરીયાતીત ઉપનિષદ

બ્રહ્મા તથા નારાયણનો સંવાદ.

પિતામહ બ્રહ્મા, ભગવાન તથા પિતારૂપ નાગયજ્ઞની સમીપ
આવી પૂછવા લાગ્યા કે તુરીયાતીત અવધૂતનો માર્ગ કેવો હોય છે
તથા તેઓની સ્થિતિ કેવી હોય છે ? ભગવાન નારાયણ બ્રહ્માને કહે-
વા લાગ્યા કે જે અવધૂત માર્ગને વિશે રહેલો હોય છે તે આ લો-
કમાં ધણો દુર્લભ છે તેવા પુરૂષ અનેકરૂપે હોતા નથી પણ એકરૂપે
હોય છે તે સર્વદા નિત્ય પૂત છે, વૈરાગ્ય મૂર્તિરૂપ છે, તે જ્ઞાનાકારરૂપે
છે તથા તે વેદ પુરૂષરૂપે છે એમ જ્ઞાતીઓ માને છે જે મહાપુરૂષ
છે, તેનું ચિત્ત મારે વિશે સ્થિતિ કરીને રહેલું છે તથા હું તેને નિશે
સ્થિતિ કરી રહેલો છું તે પ્રથમ ક્રમે કરી કુટીચક સન્યાસીરૂપે
હોય છે પછી બદ્ધકને પ્રાપ્ત થાય છે બદ્ધકે હસસન્ન્યસ્તનું

વલંબન કરી પછી પરમહંસરૂપે થાય છે તથા સ્વરૂપાનુસંધાનવડે સર્વ પ્રપંચને જાણી દંડ, કમંડલુ, કટિસૂત્ર, કૌશીન, આજાદન તથા વિધિ પ્રમાણે કહેલી સર્વ ક્રિયાદિકનો જલને વિશે ત્યાગ કરી દિગંબર રૂપે થઇ 'વર્ણ' તથા 'હર્ણ' વત્કલ અજીન ભેમજ સર્વ પરિબ્રહ્મનો ત્યાગ કરી અસંગની માફક સ્થિતિ કરે છે. તે દ્વાર અબ્યંગ સ્નાન તથા ઊર્ધ્વ પુંડાદિકનો ત્યાગ કરે છે. તે પુણ્ય તથા અપુણ્યથી રહિત હોય છે. તે જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનનો પણ ત્યાગ કરે છે. તેને શીત, ઊષ્ણ, સુખ, દુઃખ, માન તથા અપમાન હોતુ નથી. ત્રણ વાસના સહિત નિંદા, અનિંદા, ગર્વ, મત્સ, દંભ, દર્પ, દ્વેશ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, હર્ષ, અમર્ય, અમૃતા તથા આત્માના સંરક્ષણ આદિનું તેણે દહન કરેલું હોય છે. તે પોતાના શરીરને કાચખાના આકારની માફક જુલે છે. તે યત્નથી-રહિત હોય છે, નિયમથી રહિત હોય છે, તેને લાલ ભેમજ હાનિ સર્વ સમાન છે, ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિવડે પ્રાણનું સંધારણ જે કઈ મલી આવે છે તે વડે કરે છે. તે લાઙ્ગ્ય રહિત હોય છે. તેણે સર્વ વિદ્યા તથા પાંડિત્યથી પ્રપંચનો ત્યાગ કરેલો હોય છે. તે પોતાના શરીરને ગૂંડ રાખે છે. તે જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠથી રહિત હોય છે તથા સર્વોત્કૃષ્ટ તથા સર્વાત્મક અદ્વૈતરૂપે કલ્પના કરે છે. મારાથી વ્યતિરિક્ત કંઈપણ નથી, એમ તે માને છે. તે દેવગુરુ આદિ ધનનો આત્મા વિશે ઊપસંહાર કરે છે. તેને દુઃખથી ઉદ્દેગ થતો નથી, સુખથી તે હર્ષ પામતો નથી, રાગને ત્રિશે તેને પ્રીતિ હોતી નથી, તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો ઊપરાગ પામેલી હોય છે. પૂર્વે પ્રાપ્ત થયેલા આશ્રમ, આચાર, વિદ્યા, ધર્મ પ્રભાવ, આદિની તેને સ્મૃતિ હોતી નથી. તેણે વર્ણાશ્રમ તથા આચારનો ત્યાગ કરેલો હોય છે. રાત તથા દિવસ તેને સમાન હોય છે. તે સ્વપ્નથી રહિત હોય છે, સદાચરણુશીલ હોય છે, દેહ માત્ર કરી રહેલો હોય છે, તેને જલસ્યક્ષ કમંડલરૂપે છે તથા તે સર્વદા ઉન્મત્તપણાથી રહિત છે. છતાં બાલક, ઉન્મત્ત તથા પિશાચની માફક એકલો ફરે છે. કોઈની સાથે જોલતો નથી, પણ સ્વસ્વરૂપના ધ્યાનવડે કરીને રહેલો હોય છે. તે કોઈપણ પ્રકારના આલંબન રહિત હોય છે આત્મનિષ્ઠાને યોગ્ય સર્વનું તે પ્રિયમરણ કરે છે. આવો તુરિયાતીત અવધૂત વેશવાળો અદ્વૈતનિષ્ઠામાં તત્પર પ્રણવાત્મક વડે દેહનો ત્યાગ કરે છે. આજ અવધૂત કૃતકૃત્ય કહેવાય છે.

સંન્યાસ ઉપનિષદ સાર)

સંન્યાસ નિરૂપણ

સંન્યાસીએ ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં. ઉપસ્થ તથા કાખનાં રૂવાડાં સિવાય બાકી બધા વાળ ઉતરાવી નખાવવા. માગે કોઇ રોધ કરનાર નથી, મારે કોઇ દ્વેષ્ય નથી, એવા ભાવથી રહેવું. સંન્યાસીએ શિક્ષાપાત્ર, ચમસ, શીકું, ત્રણ ગાંઠવાળો દંડ, પાદુકા, કંથા, કૌપીન, આચ્છાદન, ગળાણું, સ્નાનનું વસ્ત્ર તથા ઉત્તરીય રાખવાં. આ સિવાય અન્ય કોઇ પણ ચીજ રાખવી નહિ. તેણે ન દીના તીરપર અથવા તો દેવના મંદિરમાં શયન કરવું. તેણે અત્યંત મુખ અથવા તો અત્યંત દુઃખવડે પોતાના શરીરને તપાવવું નહી. સ્નાન તથા આશ્વમનાદિ શુદ્ધ વસ્ત્રથી ગાળેલા જળમાંથી કરવું. સ્તુતિથી તેણે સંતોષ પામવો નહિ નિંદાથી તેણે ક્રોધ કરવો નહિ. તેણે દુઃખિગોના પર જય મેળવવો. આ રીતે રહી પ્રાણાયાનનો નિરોધ કરનારો અક્ષર તત્વને પામે છે. અભ્યાસવડે જેઓ મૂર્ધાનું ભેદન કરી પરમજાતિ પામે છે, તેની પુનઃ પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

પરમહંસ પરિત્રાજક ઉપનિષદ (સાર)

પરમહંસ નિરૂપણ.

દ્વિજે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમનો અગીકાર કરવો. ગૃહસ્થાશ્રમ પછી વાનપ્રસ્થ પાળવો તથા છેવટે સંન્યાસ આશ્રમ ગ્રહણ કરવો. બ્રહ્મચર્ય પછી એકદમ પણ સંન્યાસ લઇ શકાય. એટલુજ કે જ્યારે પૂર્ણ વૈરાગ્ય થાય ત્યારે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો. સંન્યાસીએ ત્રણ વ્યાહતિનો અકાર, ઉકાર તથા મકારમાં લય કરવો તેણે જળનું ભક્ષણ કરી પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરી શિખા કાઢી નાંખવી. તેણે યજ્ઞોપવીતનું હેદન કરવું. વસ્ત્રાદિનો તેણે ભૂમિપર અથવા જળમાં ત્યાગ કરી દેવો સર્વ જૂતોને અભય આપવાનો નિશ્ચય કરી ઉત્તર દિશા તરફ તેણે જવું. દંડ, કટિસૂત્ર, કૌપીન, કમંડલુ તથા કાપાય વસ્ત્ર તેણે ગ્રહણ કરવા પછી સદ્ગુરને નમસ્કાર કરવા. ગુરના મુખમાંથી તત્ત્વમસિ આ મહાવાક્યનો ઉપદેશ લઇ તેણે શુદ્ધ વસ્ત્ર ધારણ કરવાં તેણે ત્રિશળ સ્નાન કરવાં તેણે વેદાંતના શ્રવણપૂર્વક પ્રણવનું અનુશાન કરવું વળી કામ ક્રોધાદિને ત્યાગ કરી દ્રવ્ય તથા સ્ત્રીથી વિમુખ રહેવું. શુદ્ધ મનવાળા યજ્ઞ

સર્વ ઉપનિષદના અર્થનો તેણે વિચાર કરવો જોઈએ. ધ્વજચર્ય, અં-
 પરિગ્રહ, અદિંસા તથા સત્યનું અવલંબન કરવું. ઇન્દ્રિયોને પોતાને
 વશ રાખવી. તેણે શરીર ધારણ માટે પતિતથી લિંગ એવા દ્વિજ
 પાસેથી લિલ્લા માગી લાવવી. કટિસૂત્ર, કૌપીન તેમજ દંડ કમંડળ
 આદિ સર્વને જળમાં નાંખી દઇ જે નમ્ર થઇ વિચરે છે, જે ગામ-
 માં એક રાત તથા તીર્થમાં ત્રણ રાત્રિ રહે છે, જે સ્થિર બુદ્ધિવાળો
 છે તથા અગ્નિનું સેવન કરતો નથી, જે પ્રાણના ધારણ માટે ગા-
 યત્રી વૃત્તિ પ્રમાણે લિલ્લા કરે છે, જે જળાશયને કમંડળ ગણે છે,
 જે કોઈને પીડા કરતો નથી તથા એકાંત રથજમાં નિવાસ કરે છે,
 ચોમાસામાં એક રથજે રહે છે, જે ઉન્મત્ત નહિ છતાં ઉન્મત્તની
 માફક આચરણ કરે છે તથા જે સ્વરૂપાનુસંધાનવાળા સંન્યાસવડે
 દેહનો ત્યાગ કરે છે, તે પરમહંસ પરિવ્રાજક સંન્યાસી કહેવાય છે.
 પ્રણવ સોળ માત્રારૂપ છે. જગત્ અવસ્થામાં જગત્તાદિ ચાર અવ-
 સ્થાઓ, સ્વપ્નમાં સ્વપ્નાદિ ચાર અવસ્થાઓ, સુષુપ્તિમાં સુષુપ્તિ
 આદિ ચાર અવસ્થાઓ તથા તુરીયમાં તુરીયાદિ ચાર અવસ્થાઓ
 આ પ્રમાણે દરેક અવસ્થાના ચાર ચાર વિષયો છે. જગત્માં વિશ્વ
 વિશ્વ, વિશ્વ તૈજસ, વિશ્વ પ્રાણ તથા વિશ્વ તુરીય એમ વિશ્વનું ચા-
 રપણું છે. સ્વપ્નમાં તૈજસ વિશ્વ, તૈજસ તૈજસ, તૈજસ પ્રાણ તથા
 તૈજસ તુરીય એમ તૈજસના ચાર પ્રકાર છે. સુષુપ્તિમાં પ્રાણવિશ્વ,
 પ્રાણ તૈજસ, પ્રાણ પ્રાણ તથા પ્રાણ તુરીય એમ પ્રાણના ચાર પ્ર-
 કાર છે. તુરીયાવસ્થામાં તુરીય વિશ્વ, તુરીય તૈજસ, તુરીય પ્રાણ
 તથા તુરીય તુરીય એમ તુરીયના ચાર પ્રકાર છે. આ પ્રમાણે બધું
 મળી સોળ માત્રાઓ થાય છે. અકારમાં જગત્ વિશ્વ, ઉકારમાં જ-
 ગત્ તૈજસ, મકારમાં જગત્ પ્રાણ, અર્ધમાત્રામાં જગત્ તુરીય,
 બિંદુમાં સ્વપ્ન વિશ્વ, નાદમાં સ્વપ્ન તૈજસ, કળામાં સ્વપ્ન પ્રાણ,
 કળાતીતમાં સ્વપ્ન તુરીય, શાંતિમાં સુષુપ્તિ વિશ્વ, શાંત્યતીતમાં સુ-
 પ્ત તૈજસ, ઉન્મત્તમાં સુષુપ્ત પ્રાણ, મતેન્મત્તમાં સુષુપ્ત તુરીય, વૈ-
 ખરીમાં તુરીય વિશ્વ, અધ્યમાં તુરીય તૈજસ, પરમંદીમાં તુરીયપ્રાણ
 તથા પદામાં તુરીય તુરીય છે. જગત્ ૧૧ ચાર માત્રા અકારનો અંશ,
 સ્વપ્નની ચાર માત્રા ઉકારનો અંશ, સુષુપ્તિની ચાર માત્રા મકારનો
 અંશ તથા તુરીયની ચાર માત્રા અર્ધ માત્રાનો અંશ છે. આ ધ્વજ
 પ્રણવનું ધ્યાન કરવાથી આખરે વિદેહ મુક્તિ મળે છે.

(૧) અક્ષમાલિકોપનિષદ્ (સાર)

માળાનું સ્વરૂપ

પરવાળુ, મોતિ, સ્ફટિક, શંખ, ચાદી, સુવર્ણ, ચંદન, કમળનું બી અથવા તો રૂદ્રાક્ષની માળા બને છે. આ માળાને સોનું, ચૂરુ કે તાબાના તારથી ગાઠવામાં આવે છે. પછી પચામૃત, પંચગવ્ય તથા ગંધોદકથી માળાને ઘેર્તી નાખી એકેક મણકામાં એકેક અક્ષરરૂપ એકેક દેવની સ્થાપના કરવી જેમકે પ્રથમ મણકામાં અકારરૂપ મૃત્યુબળની, બીજામાં આકારરૂપ આકર્ષણ કરનારની, ત્રીજામાં ઇકારરૂપ પુષ્ટિ દાતા તત્ત્વની, ચોથામાં ઇકારરૂપ વાણીને નિર્મેળ કરનારની, પાંચમાં ઉકારરૂપ સર્વબળપ્રદની, છઠ્ઠામાં ઉકારરૂપ ઉચ્ચાર ન કરનારની, સાતમાં અકારરૂપ સક્ષોભ કરનારની, આઠમાં ઋકારરૂપ સમોદન કરનારની, નવમાં ભૂકારરૂપ દેશ કરનારની, દશમાં ભૂકારરૂપ મોહ કરનારની, અગીઆરમાં ઐકારરૂપ સર્વને વશ કરનારની, બારમાં ઔકારરૂપ પુરૂષને વશ કરનારની, તેરમાં ઓકારરૂપ સમગ્ર વાદ્મય નિત્ય શુદ્ધની, ચૌદમાં માં સર્વ વાદ્મય વશ કરનારની, પંદરમાં અકારરૂપ હાથી આદિને વશ કરનારની, સોળમાં અકારરૂપ મૃત્યુના નાશ કરનારની, સત્તરમાં કકારરૂપ સર્વ વિપને હરનારની, અઠારમાં ખકારરૂપ સર્વને ક્ષોભ કરનારની, એગણીસમાં ગકારરૂપ સર્વ વિધને મટાડનારની, વીસમાં ઘકારરૂપ સ્તબ્ધ કરનારની, એકવીસમાં ડકારરૂપ ઉગ્રની, બીસમાં ચકારરૂપ અભિચારને હરનારની, ત્રેવીસમાં છકારરૂપ ભયકરની, ચોવીસમાં જકારરૂપ કૃત્યાઆદિનો નાશ કરનારની, પચીસમાં ઝકારરૂપ ભૂતનો નાશ કરનારની, છવીસમાં ઞકારરૂપ મૃત્યુના મથન કરનારની, સત્તાવીસમાં ટકારરૂપ સર્વ વ્યર્થિને નાશ કરનારની, અઠ્ઠવીસમાં ઠકારરૂપ ચંદ્ર સ્વરૂપની, એગણત્રીસમાં ડકારરૂપ શોભનની, ત્રીસમાં ઢકારરૂપ સર્વ સપત્તિના આપનારની, એકત્રીસમાં ળકારરૂપ સર્વસિદ્ધિ પ્રદની, બત્રીસમાં તકારરૂપ પવિત્રની, તેત્રીસમાં યકારરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરનારની, ચોતરીસમાં દકારરૂપ વૃષ્ટિ વૃદ્ધિ કરનાર ત્રિય દર્શનની, પાંતરીસમાં ઘકારરૂપ વિષ જવરનો નાશ કરનાર વિકસની, છતરીસમાં નકારરૂપ ભુક્તિ મુક્તિ આપનાર શાન્તનો, સાડત્રીસમાં પકારરૂપ વિધનો નાશ કરનાર લબ્યની, આડત્રીસ-

માર્ગા ક્રકારરૂપ આદિ સિદ્ધિ આપનારા જ્યોતિરૂપની, ઓગણુચા
લીસમામા બકારરૂપ સર્વ દોષ દરનાર શોભનની, ચાલીસમામા
લકારરૂપ ભૂતની શાંતિ કરનારા લપાનકની, એકતાલીસમામા મકાર
રૂપ વિદ્રેષીનો મોહ કરવાનાળાની, બેતાલીસમામા યકારરૂપ સર્વ
વ્યાપક પાવનની, ત્રેતાલીસમામા રકારરૂપ દાહ કરનાર વિકૃતની,
ચુવાલીસમામા લકારરૂપ વિશ્વભર ભાશુરની, પીરતાલીસમામા
વકારરૂપ સર્વને સંતુષ્ટ કરનાર નિર્મળની, છેતાલીસમામા શકારરૂપ
સર્વકૃણમ્રદ પવિત્રની, સુડતાલીસમામા વકારરૂપ ધર્માર્થકામમ્રદ
ધવલની, ઉડતાલીસમામા સકારરૂપ સર્વના કારણરૂપ સાવણિકની,
ઓગણુ પચાસમામા હકારરૂપ સર્વ વાદ્મય નિર્મળની, પચાસમા બકાર
રૂપ સર્વ શક્તિમ્રદ પ્રધાનની, તથા શિખામણિમા ક્ષકારરૂપ પરાપર
તત્વના જાણનાર પરજ્યોતિરૂપની ભાવના કરવી છેવટે તે માળામા
સર્વાત્મકપણાની ભાવના કરની. આ રીતની અક્ષમાળાને શુદ્ધ કરી
જપેલો મત્ર દુરત સિદ્ધ થાય છે આ રીતે કાર્તિકસ્વામીએ પ્રજા
પતિને કહ્યું છે

અવ્યક્ત ઉપનિષદ (સાર)

પ્રજાપતિ તથા વાણીનો સંવાદ.

જગતની ઉત્પત્તિ પહેલાં દશ્યરૂપે આ સધળું કંઈપણ નહતું
સ્વર્ગ, આકાશ તેમજ પૃથ્વી કંઈપણ નહતું પણ કેવળ જ્યોતિરૂપ,
આદિઅત રહિત, રૂપ સક્ષમથી રહિત, રૂપથી રહિત, રૂપસરખું,
જાણી શકાય નહિ એવું, યાનરૂપ તથા આનંદરૂપ હતું આ અનન્ય
રૂપે હતું. તેના બે ભાગ થયા, એક હરિત રૂપે તથા એક રક્તરૂપે.
જે રક્ત હતું તે પુરૂષરૂપે થયું. જે હરિત હતું તે માયાના રૂપે થયું.
તે બેના સંગમથી વીર્ય થયું. તે જલ્દિ પામ્યું તથા હિમરૂપે ધકું
થયું. તેમથી પ્રજાપતિ થયા આ પ્રજાપતિ વિચાર કરવા લાગ્યા
કે, મારું કુળ કયું તથા મારું કૃત્ય શું ? અદશ્યરૂપ વાણીએ તેને
કહ્યું કે, હે પ્રજાપતિ ! તું અવ્યક્તથી ઉત્પન્ન થો છે તથા વ્યક્ત
એ તારું કાર્ય છે પ્રજાપતિએ કહ્યું કે અવ્યક્ત શું છે કે જેમથી
હું ઉત્પન્ન થયો મારું વ્યક્તરૂપ કર્તવ્ય શું છે ? વાણીએ કહ્યું,
આ તેજ અવિજેય રૂપે હતું જે અવિજેય છે તેજ અવ્યક્તરૂપે છે.
જો તને જાણવાની ઇચ્છા હોય તો તું મને જાણુ પ્રજાપતિએ કહ્યું:
અજ્ઞવાણીરૂપે તું કેવી છે. તું જેવી હોય તેવા તારા સ્વરૂપને કહે

વાણીએ કહ્યું, તું તપવડે મને ઓળખ. પ્રજાપતિએ એક સહસ્ર વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું. આથી તેને પરમ વિદ્યાર્થી દર્શન થયું. આના અગોરપે અન્ય મત્રો છે. તેમાં બ્રહ્મ તેમજ સર્વ દેવો પ્રતિષ્ઠાસ્થ છે. આને જે જાણતા નથી, તે અન્યવેદવડે શું કરશે? પછી પુરુષના દર્શન માટે સહસ્ર વર્ષ જપ કરતાં તેને પુરુષનો સાક્ષાત્કાર થયો. પ્રજાપતિએ ઋચાવડે તેની સ્તુતિ કરી. પછી ભગવાને કહ્યું; હે પ્રજાપતિ ! હું પ્રસન્ન થયો છું. તારી જે ઇચ્છા હોય તે માગ. આ સાંભળી પ્રજાપતિએ કહ્યું; હે ભગવન્ ! હું અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયો છું તથા વ્યક્ત એ મારું કાર્ય છે, એમ મેં પૂર્વે સાંભળ્યું છે. આમાં અવ્યક્ત રૂપે આપ છો. હવે વ્યક્ત શું છે તે મને કહો. આના ઉત્તરમાં પરમેશ્વરે કહ્યું કે, સ્થાવર જંગમસ્થ વિશ્વ-વ્યક્ત છે. પ્રજાપતિએ કહ્યું; હે પ્રજુ ! હું જગત્ રચી શકીશ નહિ. તે રચવાનો ઉપાય મને કહો. ત્યારે પુરુષે કહ્યું; હે પ્રજાપતિ ! હું સૃષ્ટિનો ઉપાય કહું છું, તે સાંભળ. આ જાણવાથી તું સર્વ જાણશે, સર્વ સ્થળે જઈ શકશે તથા સર્વ કરી શકશે. અગ્નિ રૂપ મારામાં આત્માનું હવિરૂપે ધ્યાન કર. આ ધ્યાનરૂપ યજ્ઞ છે. જે આ જાણે છે તે સર્વ કામને મેળવી તથા સર્વ લોકને જિતી મનેજ પ્રાપ્ત થાય છે તથા તેનું પુનરાગમન થતુ નથી. પ્રજાપતિએ તે પુરુષનું પોતાના આત્માને હવિરૂપે કરી યજ્ઞવડે પૂજન કર્યું. તેણે પ્રજુવ-રૂપી ઋચાવડે આત્માનું હવિરૂપે ધ્યાન કરી આત્માને હવિમાં હોમ્યો. આથી તે સર્વદા થયા તથા તેણે ઈન્દ્રાદિ દેવાને તથા મનુ-ષ્યાદિ લોકોને રચ્યા.

એકાક્ષર ઉપનિષદ (સાર)

ઈંકારની વ્યાપકતા.

ઈંકાર એકાક્ષરરૂપ છે. તમે અક્ષરમાં, તથા સુપુરુષમાં છો. તમે દદરૂપ તથા એકરૂપ છો. તમે વિશ્વના કરનાર, ભૂતોના પતિ, પુરાણરૂપ, પર્જન્યરૂપ, એકરૂપ તથા ભુવનનું રક્ષણ કર્તારૂપ, વિશ્વમાં રહેલી પદ્મીવાળા, કવિઓના જાતવેદરૂપ, ભુવનના નાયરૂપ, હિરણ્ય રેતારૂપ, યજ્ઞરૂપ, વિજુરૂપ, પુરાણરૂપ, પ્રાણરૂપ, પ્રસૂતિરૂપ, ભુવનના યોનિરૂપ, એક પદ્મવડે વિશ્વને વ્યાપેલ, હિરણ્યમર્ભરૂપ, કુમારરૂપ, અરિષ્ટનેમિરૂપ, વજ્ર ધારણ કરનાર ભૂતપતિરૂપ, પ્રજાની કામનારૂપ, સ્વાહારૂપ, સ્વધારૂપ, વપદ્ધારૂપ, રુદ્રરૂપ, ધાતારૂપ, વિધાતારૂપ, વિ-

જ્યુરૂપ, વરાહરૂપ, ક્રિપારૂપ, કાળરૂપ, સર્વ વેતારૂપ, જીવનના રક્ષકરૂપ, પ્રજાની નાભિરૂપ, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદને પ્રગટ કરનારરૂપ, ચંદ્ર, સૂર્ય તથા પૃથ્વી આદિ સર્વરૂપે તમે છો. જે ઈકારરૂપ પરમાત્માને આ રીતે સર્વમાં રહેલ છે, એમ જાણો છો તે બુદ્ધિનું અતિ-ક્રમણ કરી શકે છે.

અત્રપૂર્ણા ઉપનિષદ (સાર)

ઋણુતથા નિદાધ ઋષિનો સંવાદ.

નિદાધ નામના યોગીન્દ્ર બ્રહ્મવેતામાં શ્રેષ્ઠ એવા ઋણુ ઋષિને પ્રશ્નામ કરી કહેવા લાગ્યા કે મને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો, ત્યારે ઋણુએ કહ્યું કે મને પિતાએ યૌ હૌં સૌં થૌં છૌં ઈં નમો મગધત્યન્તપૂર્ણે મમામિલાવિતં ઋન્ન દેહિ સ્વાહા આ મંત્રનો ઉપદેશ આપ્યો. આ મંત્રના જપવડે અત્રપૂર્ણાદિવી મારાપર પ્રસન્ન થયાં તથા તેમણે વર માગવાનું કહ્યું. ત્યારે મેં કહ્યું કે, મારામાં આત્મતત્ત્વનો ઉદ્ભવ થાય, એવો વર મને આપો. આ જગતમાં પાંચ પ્રકારના જ્રમ થાય છે. તેમાં પ્રથમ એ કે જીવ તથા ઈશ્વર જૂદા છે, આત્મામાં કર્તાપણાનો ગુણ રહેલો છે એ બીજી જ્ઞાતિ, ત્રણ શરીરથી યુક્ત એવો જીવ સંગી છે તે ત્રીજી જ્ઞાતિ, જગતનું કારણ બ્રહ્મ વિકારી છે તે ચોથી જ્ઞાતિ, કારણથી લિન્ન જગતનું સત્યપણું એ પાંચમો જ્રમ. આ પાંચ પ્રકારના જ્રમની નિવૃત્તિ ત્રીએ પ્રમાણે થાય છે:—બિંબના દર્શનવડે પ્રથમનો બેદબ્રમ નિવૃત્ત થાય છે. રક્તરક્તિકના દર્શનવડે પારમાર્થિક કર્તૃત્વનો બ્રમ નિવૃત્ત થાય છે. ધટ્ટાકાશ મહાકાશ દર્શનવડે સંગીતપણાનો ત્રીજો બ્રમ નિવૃત્ત થાય છે. સુવર્ણના અલંકારોના દર્શનવડે વિકારીપણાનો ચોથો બ્રમ નિવૃત્ત થાય છે. રજ્જુ તથા સર્પના દર્શનવડે કારણથી લિન્ન જગતનો સત્યત્વ બ્રમ નિવૃત્ત થાય છે. હું પોતે બ્રહ્મરૂપ છું તથા જે ઈર્ષ દેખાય છે તે ગધર્વ નગરની માફક મિથ્યા છે, એ રીતની ભાવના કરવી. જગત્ મિથ્યા છે, આવી ભાવના કરવાથી ચિત્ત ક્ષય પામી સામાન્ય ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. ચિત્તનું વાસનારહિત થવું, તે ધ્યાન કહેવાય છે તથા અંત કરણમાં જે શીતળતા થવી, તેનું નામ સમાધિ છે. જે અંતઃકરણ તૃષ્ણાથી રહિત થાય તો જગત્ શીતળ લાગે છે. નહિ તો તે દાવાનળ જેવું લાગે છે. જે કર્મેન્દ્રિયોવડે કર્મ

કરતો છતાં હર્ષ કે શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી, પણ જે આત્મામાં જ સર્વદા પ્રીતિયુક્ત હોય છે, તે સમાહિત યોગી કહેવાય છે. જે સર્વ સૂતોને પોતાના આત્માસરખા જૂવે તથા પરદ્રવ્યોને લોહની માફક જૂવે, તથા સ્વાભાવિક રીતે જ જે ભયને જોતો નથી, તે ખરે સાતા છે. જે મનુષ્ય આંતર સંસક્રિતથી નિવૃત્ત થયો છે, તે બાહ્ય કર્મને કરે મા ન કરે, છતાં તે પોતાને કર્તા કે ભોક્તારૂપ જાણતો નથી. પછી નિદાધે પૂછ્યું કે સંગ કેવો છે? દેહીમાં કેાણ બંધનને પામે છે તથા કેાણ મોક્ષને પામે છે, તે મને કહો. શરીરને વિશે જે દૃઢ શ્રદ્ધા થવી, તે સંગ કહેવાય છે અને તેથી બંધની પ્રાપ્તિ થાય છે. સધણું કેવલ આત્મારૂપે છે, માટે મારે શાની ધ્ય્છા કરવી જોઇયે તથા તેનો ત્યાગ કરવો જોઇયે, અનું નામ અસંગરિયતિ કહેવાય છે. હું પોતે નથી તેમ બીજું કોઈ પણ છે નહીં. જે કંઈ જોવામાં આવે છે તે પણ કંઈ નથી. હું કેવલ બ્રહ્મરૂપે છું. એ પ્રમાણે જોનારે અસંગ કહેવાય છે. સર્વ વસ્તુનો અંતઃકરણમાંથી પરિત્યાગ કરવા-વડે આત્મપ્રાપ્તિ થાય છે. માટે આત્માનો અનુભવ કરવો તથા અન્ય સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો. મોક્ષ કાંઈ આકાશમાં રહેલ નથી, પાતાલાદિમાં રહેલ નથી. પણ સર્વ કામનાઓનો નિરાસ થવે જ્યારે ચિત્તનો ક્ષય થાય, ત્યારે મોક્ષ થયેલો કહેવાય છે. આ લોકમાં જે જે ભાવો છે તે અવિદ્યા યુક્ત છે, એમ જાણી અવિદ્યાનો જે યોગી ત્યાગ કરે છે, તે પછી તેમાં તેવી રીતે રૂએ? જોને કાંઈપણ ધ્ય્છા હોય, તે કોઈ રીતની પણ સિદ્ધિની સાધના કરે છે. પણ જોને ધ્ય્છા જ હોતી નથી અર્થાત્ જે અચિત્તક થયો હોય છે તેની સર્વ ધ્ય્છાનો સંહાર થયેલો હોવાથી તેને આત્મપ્રાપ્તિ થાય છે. હે નિદાધ ! તું પણ વાસનાથી રહિત થા. હું એક બ્રહ્મરૂપે છું, એમ માની કૃતકૃત્ય થા આ પરંબ્રહ્મ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ, દંદ્ર ભાવથી રહિત, સનાતન, છે. સમ્યક્દાનંદરૂપ તથા મન અને વાણીના અવિષયરૂપ છે. ત્યાં ચંદ્ર કે સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો નથી, ત્યાં પવન વાતો નથી. આ બ્રહ્મ પ્રકાશ-રૂપે, વિશુદ્ધ તથા નિર્મેળ છે, આ રીતના બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી હૃદયની ત્રયિનો નાશ થાય છે, સર્વ સંશયનું છેદન થાય છે, તથા તેમાં સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય છે, આ શરીરમાં જીવ તથા ધશ્વર એવાં બે પક્ષીઓ રહેલાં છે. વળા તે બેઉ પક્ષીઓ સાથે રહે છે. આમાં જે જીવ નામનું પક્ષી છે, તે કર્મના ફળને ભોગવે છે, પણ ધશ્વર ફળને ભોગવતો નથી. તે તો કેવળ સાક્ષીરૂપે ભોગથી રહિત રહે છે. જો

તથા શુદ્ધ જ્ઞાનવાળી પાત્રભી ભૂમિકા છે. આ અવસ્થામાં જીવન્-મુક્ત અર્ધમુક્ત તથા અર્ધ પ્રજુદ્ધ સરખો સ્થિતિ કરે છે જદી ભૂમિકા અ સવેદના કહેવાય છે, અર્થાત્ આ અવસ્થામાં બહારના પદાર્થનું જ્ઞાન હોતું નથી આ અવસ્થા આનન્દિકધનવાળી તથા સુપુત્ર સરખી છે. સાતમી ભૂમિકા તુર્યાવસ્થારૂપ તથા મુક્તિરૂપ છે. પ્રથમ ત્રણ અવસ્થા જાગ્રત કહેવાય છે ચોથી અવસ્થા સ્વપ્ન કહેવાય છે કારણ કે અસત્ સ્વપ્ન સરખુ લાગે છે. પોતેથી ભૂમિકા સુપુત્રા નામની કહેવાય છે તથા તે આનન્દિક ધનવાળી છે. બીજા પદાર્થને નહિ જાણવાવાળી તુર્યપદ નામની જદી ભૂમિકા છે. સાતમી અવસ્થા તુર્યાતીતા કહેવાય છે તે મન તથા વચનવડે મદ્ધણુ યર્ષ શમ્તી નથી તે સર્વદા સર્વ પ્રકાશરૂપ છે જો તને કોઈ પણ પદાર્થમાં રૂચિ થશે તો તે તને જાવના નાધન કર્તારૂપ થશે પણ જો કશાપર રૂચિ નહિ થશે તો તું સ સારથી મુક્ત થઈશ તૃણાદિથી લઈ દેહ પર્યંતના સ્થાવર જગમ સર્વ પદાર્થમાંથી તું પ્રીતિ કાઢી નાખી તું અહ લાવ તેમ જ અનહ લાનનો ત્યાગ કર તથા સદસતનો પણ ત્યાગ કર આ રીતની સક્ષી અવસ્થા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તુર્યાકલ્પના કહેવાય છે તું સર્વનો ત્યાગ કરી મહા મુનિપણાને પામ તું જાગતાં છતાં સુપુત્રમાં રહેલા હોય તેમ કર્મને કર. ચિત્તની સત્તા એ પરમ દુષ્પરૂપ છે તથા ચિત્તનો ત્યાગ એ પરમ સુખરૂપ છે માટે ચિત્તનો વિદાકાશમાં લય કર. રમ્ય તેમજ અરમ્ય પદાર્થને જોઈતું સર્વદા પાપાણુની માફક સ્થિતિ કર આમ કરનાથી તું સ સારને જિતી શકશે

સૂર્ય ઉપનિષદ (સાર)

સૂર્યસ્તુતિ.

જો સૂર્ય ભગવાન અમારી શુદ્ધિને સારા માર્ગમાં પ્રેરે છે એવા સૂર્ય ભગવાનના ત્રેલ તેજનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ આ સૂર્ય ભગવાન સર્વ સ્થાવર જગમના આત્મારૂપ છે તેનાવડે સર્વ જૂત માત્રની ઉપત્તિ થાય છે તેનાવડે યજ્ઞ, પર્જન્ય તથા અજ થાય છે હે આદિત્ય ! આપ કર્મ કરનારરૂપે, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શ્વરૂપે, ઋગાદિ ચાર વેદો રૂપે, મન શુદ્ધિ ચિત્ત તથા અહ કાર રૂપે છો આપ જ પાત્ર પ્રાણરૂપે, પાત્ર જ્ઞાનેન્દ્રિયોરૂપે તથા પાત્ર કર્મન્દ્રિયો રૂપે છો સર્વ જૂત માત્રની ઉપત્તિ, સ્થિતિ તથા લય આપને વિશે

થાય છે. જે સદસ કીરણવાળા આદિત્ય ભગવાનનું અમે ધ્યાન કરી-
એ છીએ, તે મને સન્માર્ગ પ્રતિ પ્રેરે. અંઘ્રાણિઃ સૂર્ય આદિત્યઃ
આ મંત્રનો જે જપ કરે છે, તે જ્ઞાની બને છે. જે સૂર્ય સન્મુખ
ઉભા રહી આ મંત્રનો જપ કરે છે, તે મહા રોગથી મુક્ત થાય છે.
તેના દારિદ્ર્યનો નાશ થાય છે તથા તે પવિત્ર બને છે.

અક્ષિ ઉપનિષદ (સાર)

સાંકૃતિ તથા આદિત્યનો સંવાદ.

સાંકૃતિ નામના મુનિ આદિત્ય ભગવાનને પૂછવા લાગ્યાઃ—હે
ભગવન્ ! મને બ્રહ્મ વિદ્યા કહો. આ સાંભળી શ્રી સૂર્યભગવાન્ તેને
બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. હું તને સાત ભૂમિશત્રું
સ્વરૂપ કહું, જે જાણવાથી તું જીવન્મુક્ત થશે. પ્રથમ ભૂમિકાઃ—સર્વ
એક, અજરૂપ, શાન્તરૂપ, અનંતરૂપ, ક્રુપ તથા અવ્યય રૂપ છે. તું
આ રીતે ચિદરૂપને જોતો છતો શાંત થઈ સુખવડે રહે, તારે
યોગને દુઃખ રહિત જાણવો, તારે સાચે સાચો ચિત્તનો ક્ષય કરવો,
પ્રીતિથી રહિત થઈ તથા યોગ વિશે આરદ થઈ તું કર્મ કર અથવા
નહિ કર. તું અન્યને ઉદ્દેગ મા કર. તું મૃદુ કર્મનું સેવન કર. પા-
પથી સર્વદા બીતિ રાખ તથા ભોગની આકાંક્ષા રાખ નહિ. મન,
કર્મ તથા વચનવડે સજ્જનની તું સેવા કર તથા સર્વદા શાસ્ત્રની
અપેક્ષા રાખ્યા કર. આ પ્રથમ ભૂમિકા છે. બીજી ભૂમિકા.—શ્રુતિ,
સ્મૃતિ, સદાચાર, ધારણા, ધ્યાન કર્મને કરનારા શ્રેષ્ઠ પંડિતોનો જે
આશ્રય કરે છે, પદાર્થના વિભાગને જે જાણે છે, જે કાર્ય તથા અ-
કાર્યનો નિર્ણય કરે છે, જે મદ, અભિમાન, માત્સર્ય, લોભ, તથા
મોહની અનિશ્ચયતાનો સર્પની કાંચળી માફક જે ત્યાગ કરે છે, શાસ્ત્ર,
શુર તથા સજ્જનની સેવાવડે જેની આ રીતની શુદ્ધિ થઈ હોય, તે
વિચાર નામની બીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલ કહેવાય છે. ત્રીજી ભૂમિકાઃ—
જે શાસ્ત્રના વાક્યાર્થમાં નિશ્ચય શુદ્ધિ રાખે છે, જે પૃથ્વીપર નિર્મળ શ-
ય્યાની માફક શયન કરે છે, જે પોતાનું આયુષ્ય શિલારૂપ શય્યાપર બેસી
નિર્ગમન કરે છે, જેને સુખ વિષે આસક્તિ નથી, જે સાધુ પુરોનો
તથા શાસ્ત્રોનો સંગ રાખે છે, પુણ્યકર્મનું સેવન કરે છે, તે તૃતીય
ભૂમિકાને પાળી સ્વયંજ્ઞાતરૂપે થઈ રહે છે. અસંસર્ગ બે પ્રકા-
રના છેઃ—એક સામાન્ય તથા બીજો શ્રેષ્ઠ. હું કર્તા, બોક્તા, બાધ્ય,

બાધકરૂપ નથી, આ રીતનું જે માનવું તે સામાન્ય અસંસર્ગ કહેવાય છે. કર્મવડે સર્વ નિર્માણ થયેલું છે, સર્વ ઈશ્વરને આધીન છે, સુખ અથવા દુઃખમાં કોઈનું કર્તાપણું નથી, ભોગ, અભોગ, મહારોગ, સંપત્તિ, વિપત્તિ તથા વિયોગને અર્થે સંયોગ આ સર્વ બુદ્ધિના આધિ બાધિ છે, હું કર્તારૂપ નથી, પણ ઈશ્વર કર્તા છે તથા પૂર્વનાં રહેલ કર્મને કરીને મારે સ્થિતિ કરવી, આ રીતે જે જાણે છે તેને શ્રેષ્ઠ આસંગ પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે. આ ત્રણ ભૂમિકાનું જ્ઞાન થયા પછી ચોથી ભૂમિકાને પહોંચાય છે. ચતુર્થ ભૂમિકા:—જે ચોથી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયો છે તે લોકને સ્વાનવત્ જૂલે છે. ત્રણ ભૂમિકાને જાગૃત કહે છે તથા ચોથી ભૂમિકાને સ્વપ્ન કહે છે. ચોથી ભૂમિકાને પામેલાનું ચિત્ત શરત્કાલુના વાદ-જાતી. માફક લયને પામેલ હોય છે. તેના ચિત્તનો લય થવાથી તેને જગતનો સંકલ્પ ઉત્પન્ન થતો નથી. પાંચમી ભૂમિકા:—પાંચમી ભૂમિકાને પામ્યા પછી જ્ઞાત થઈ સર્વ વિશેષો અદ્વૈતરૂપે થઈ રહે છે. તેનામાંથી દૈતનો જાવ જતો રહેલો હોય છે. તે સુષુપ્ત મનવાળો થઈ રહેલ હોય છે. બહિરૂત્પત્તિવાળો છતાં અંતર્મુખ-વૃત્તિવડે રહે છે. તે પરિશ્રાન્તપણાવડે નિદ્રાળુની માફક જોવામાં આવે છે. છઠી ભૂમિકા:—છઠી ભૂમિકા તુષ્ટાં નામની કહેવાય છે. આ ભૂમિકામાં સત્ત્વ કે અસત્ત્વ કે કંઈ રહેતું નથી. તેમાં અહં-કૃતિ કે અનહંકૃતિ કંઈ રહેતું નથી. તેનું મન ક્ષીણ થયેલું હોય છે. તે અદ્વૈતમાં આસક્ત થયેલો હોય છે. તેની વાસનારૂપ અંચિનો નાશ થયેલો હોય છે તેમજ તેના સંદેહનો નાશ થયેલો હોય છે. અનિર્વાણ છતાં ચિત્રના દીપની માફક નિર્વાણરૂપે રહેલ હોય છે. સાતમી ભૂમિકા:—સાતમી ભૂમિકા વિદેહમુકનતા કહેવાય છે. આ ભૂમિકા વાણીને અગમ્ય, જ્ઞાત તથા સર્વ ભૂમિની સીમારૂપે છે. તેણે લોકના વર્તનનો તથા દેહના વર્તનનો ત્યાગ કરેલો હોય છે. તેણે શાસ્ત્રના વર્તનનો પણ ત્યાગ કરેલો હોય છે. તેણે દેહના વર્તનનો પણ ત્યાગ કરેલ હોય છે. વિશ્વ તથા પ્રાણાદિ લક્ષણવાળું સર્વ ચંકારરૂપ બેદ તથા અબેદવડે વામ્ય વાચકપણું રહેલ છે. અકાર વિશ્વરૂપ છે, ઉકાર તૈજસરૂપ છે તથા મકાર પ્રાણરૂપ છે. સમાધિકાળની પૂર્વે અતિ પ્રયત્નથી આ સર્વનું ચિંતન કર્યા પછી રચૂલ તથા સૂક્ષ્મ સર્વનો ક્રમે કરી આત્મામાં લય કરવો. પોતાને ચિદાત્મારૂપે, નિત્યરૂપે, શુદ્ધ તથા શુદ્ધરૂપે તથા પરમાર્નવરૂપે ચિંતન કરવું. આદિ, મધ્ય

તથા અતર્કા સર્વ દુઃખરૂપે છે. માટે સર્વનો ત્યાગ કરી પરમ તત્વ-
માં એકનિષ્ઠ થવું. અવિદ્યારૂપ અધિકારથી ગ્રહિત, સર્વ પ્રકારના
આભાસથીરહિત, આનંદરૂપ, નિર્મળ, શુદ્ધ, મન તથા વાણીના અ-
વિષયરૂપ, પ્રજ્ઞાનધનરૂપ તથા આનંદરૂપ છે. આ બ્રહ્મરૂપે હું પોતે
છું, એમ પોતે ભાવના કરવી.

અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્ (સાર)

આત્મનિરૂપણ.

શરીરના મધ્ય ભાગમાં અજ, એક તથા નિત્યરૂપ આત્મા ર-
હેલ છે. આ આત્માનું પૃથિવી શરીર છે. તે પૃથિવીના મધ્ય ભાગમાં
રહે છે, છતાં પૃથ્વી તેને જાણી શકતી નથી. આ આત્માનું જળ
શરીરરૂપે છે, જળના મધ્યમાં આત્મા રહેલો હતો જળ આત્માને
જાણતો નથી. આ આત્માનું તેજ શરીરરૂપ છે. તે તેજના મધ્યમાં
રહેલો હતો તેજ તેને જાણતું નથી. આ આત્માનું વાયુ શરીરરૂપે છે,
જે વાયુના મધ્યમાં રહેલો હતો વાયુ તેને જાણતો નથી. આત્માનું
આકાશ શરીર છે, જે આકાશમાં સંચાર કરતો હતો આકાશ તેને
જાણતું નથી. આત્માનું મન શરીર છે. તે મનમાં રહેલો હતો મન
તેને જાણતું નથી. તેનું શુદ્ધિ શરીર છે, જે શુદ્ધિમાં રહેલો હતો
શુદ્ધિ તેને જાણતી નથી. તેનું અહંકાર શરીરરૂપે છે. તે અહંકારને
વિશે રહેલો હતો અહંકાર તેને જાણતો નથી. તેનું ચિત્ત શરીર
છે. તે ચિત્તમાં રહે છે છતાં ચિત્ત તેને જાણતું નથી. તેનું અવ્યક્ત
શરીર છે. તે અવ્યક્તમાં રહેલો હતો અવ્યક્ત તેને જાણતો નથી.
તેનું અક્ષર શરીર છે. તે અક્ષરમાં રહે છે, છતાં અક્ષર તેને જાણ-
તો નથી. તેનું મૃત્યુ શરીર છે તે મૃત્યુમાં રહે છે, છતાં મૃત્યુ તેને
જાણતું નથી. આ સર્વ ગ્રાણી માત્રના અંતરાત્મારૂપ, શુદ્ધ, દિવ્ય,
પ્રકાશરૂપ તથા નારાયણરૂપ છે. દેહ, ચક્ષુ આદિ અનાત્મ વસ્તુમાં
જે હું તથા મારું એવો ભાવ થાય છે, તેને અધ્યાસ કરી કહે
છે. બ્રહ્મમાં આસક્તિ રાખી વિદ્વાને અધ્યાસનો ત્યાગ કરવો જોઈ-
એ. શુદ્ધિ તથા તેની વૃત્તિના સાક્ષીરૂપ આ અત્યંત આત્માને જાણ-
ખી, આત્મા હું પોતેજ છું એમ વૃત્તિ રાખી, પોતામાં તથા પરમાં
આત્મશુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. લોકના અનુવર્તનનો ત્યાગ કરવો,
દેહના અનુવર્તનનો ત્યાગ કરવો, શાસ્ત્રના અનુવર્તનનો ત્યાગ કરવો
તથા પોતાના અધ્યાસનો પણ નિરાસ કરવો જોઈએ. આત્માનું સર્વા-

તમપણું ઝોળખી તથા શ્રુતિ અને યુક્તિવડે તેનો અનુભવ કરી યો
ગીતું' મન સ્વાત્મામાં સર્વદા સ્થિતિ કરી નાશને પામે છે નિદ્રાને,
લોકવાર્તાને, શબ્દાદિને તથા આત્મવિસ્મૃતિને જરા પણ અવકાશ
આપ્યા વિના આત્મામાં આત્માનું ચિતન કરવું. માતાપિતાના મળથી
છિત્પત્ર થયેલું તથા મળને માંસવાળા શરીરનો અંડાલ સમાન ત્યાગ
કરી બ્રહ્મરૂપે થઈ તુ કૃતાર્થ થા જેમ ઘટાકાશનો મહાકાશમાં લય
થાય છે, તેમ આત્માનો પરમાત્મામાં લય કરી, હે મુનિ ! અખંડ
ભાવે કરી તું મૂગો થા. આત્માવડે સર્વદા અધિજ્ઞાનરૂપ સ્વપ્રકાશનો
અનુભવ કરી શરીરનો તથા બ્રહ્માડને. પણ મળના પાત્રની માફક
ત્યાગ કરવો. આનંદરૂપ ચિદાત્મામાં દેહમાં થયેલ અહંબુદ્ધિને સ્થાપી
સર્વ ચિન્હનો ત્યાગ કરી તુ કેવળરૂપ થા. જેમ દર્પણવડે અંતર પુર
તેમ આત્મામાં જગતનો આભાસ છે તથા તે બ્રહ્મરૂપ હું પોતે છું,
એમ માની કૃતકૃત્ય થા. અહંકારરૂપ ઝુડથી મુક્ત થયેલો પોતાના
સ્વરૂપને પામે છે. તે ચંદ્રની માફક નિર્મળ, પૂર્ણ, સદાનંદમય તથા
સ્વયંપ્રભરૂપે થઈ રહે છે. ક્રિયાનો નાશ થવાથી ચિન્તાનો નાશ
થાય, ચિન્તાનો નાશ થવાથી વાસનાનો ક્ષય થાય, વાસનાનો ક્ષય
થવાથી મોક્ષ થાય. આને જીવન્મુક્ત કહે છે. સર્વમાં તથા સર્વ
દિશામાં કેવળ બ્રહ્માત્માનું અવલોકન કરવું તથા સદ્ભાવરૂપ બાવના
દૂર થવાથી વાસનાનો લય થાય છે. કોઈપણ વખત
બ્રહ્મનિષ્ઠમાં પ્રમાદ ન કરવો. બ્રહ્મવાદીને વિદ્યામાં પ્રમાદ
મૃત્યુરૂપ કહેવાય છે. જેમ ખેંચી કાઢેલ સેવાળ જરા વાર રહેતી નથી
તેમ પરિગ્રમ્ય એવા પ્રાણને માયા આવરણ કરે છે. જે માણસ
જીવતો છતાં કેવલ્યાવસ્થાને પામ્યો છે, તેજ કેવળ વિદેહરૂપે છે.
સમાધિ અવસ્થાને પામી તું નિર્વિકલ્પરૂપે થા. જ્યારે સમાધિવડે
આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે અજ્ઞાન પી હૃદયમયિનો છેદ
થાય છે. જે સર્વને આત્મારૂપે જાણે છે તથા અહંભાવનો ત્યાગ કરે
છે તથા ઘટ પટાદિની માફક સર્વમાં ઉદાસીનપણાથી રહે છે તથા,
એમ જાણે છે કે બ્રહ્માદિથી લઈ સ્થાનરસૂંધી સર્વ કેવળ ઉપાધિ-
રૂપે છે ત્યારે તેને એક આત્મારૂપે રહેલ સ્વાત્મસ્વરૂપનાં દર્શન
થાય છે. પોતેજ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, શિવ તથા વિશ્વરૂપે છે. જેણે
પોતાના આત્મામાં આભાસયુક્ત સર્વ વસ્તુનું આરોપણ કરેલ છે
તથા જે પોતે પૂર્ણ, અદ્વય તથા અક્રિયરૂપે થઈ રહે છે તથા એક
વસ્તુમાં અસતરૂપ વિશ્વ રહેલ છે, એમ માને છે એવા નિરાકાર, નિ-

વિકાર તથા નિર્વિશેષમાં બેદલાવ ક્યાંથી રહી શકે ? જે આત્મા દ્રષ્ટા, દર્શન તથા દશ્યાદિના ભાવથી રહિત છે, જે નિરામયરૂપે છે, કલ્પના સમુદ્રની માફક અત્યંત પરિપૂર્ણ છે તથા તેજમાં જેમ અંધકારનો લય થાય છે તેમ જેનામાં સર્વ શ્રાન્તિનો લય થાય છે એવા ચિદાત્મામાં બેદ કેવી રીતે હોય ? એક એવા પરમ તત્ત્વમાં બેદનું કર્તાપણું કેવી રીતે સંભવી શકે ? સુખરૂપ સુપ્રતિમાં કોણ બેદને અનુભવ કરી શકે છે ? આ વિશ્વ ચિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. પણ ચિત્તના અભાવે આમાંનું કાંઈ હોતું નથી. આથી પરાત્મામાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવું જોઈએ. બોધ એ વૈરાગ્યનું ફળ છે. બોધનું ફળ ઉપરતિ છે તથા ઉપરતિનું ફળ સ્વાનંદના અનુભવ વડે થતી શાંતિ છે. ઉત્તરના ભાવે કરી પૂર્વનું રૂપ નિષ્કુળ છે. આ સર્વમાં નિવૃત્તિ તથા પરમ તૃપ્તિ, એ જ આનંદના કારણરૂપ છે. માયારૂપી ઉપાધિ યુક્ત, જગતના કારણરૂપ, સર્વ તત્ત્વના લક્ષણવાળું, પરોક્ષ તથા સત્યાદિ લક્ષણવાળું તત્ત્વ છે. જે અંતઃકરણવાળું એતન હું એવા વિષયપણાથી પ્રતીત થાય છે, તે ત્વં પદનો વાચ્યાર્થ છે. માયા તેમજ અવિદ્યા જે ઈશ્વર તથા જીવની ઉપાધિ રૂપે છે, તેનો નાશ થવાથી બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે. વેદાંત વાક્યથી પ્રતિપાદન થયેલા અર્થનું અનુસંધાન તે શ્રવણ, યુક્તિથી સંભાવિતપણાનું અનુસંધાન તે મનન તથા સંશયથી રહિત થયેલા અર્થમાં ચિત્તની એકાગ્રતા તે નિદિધ્યાસન કહેવાય છે. ધ્યાતા તથા ધ્યાનનો ત્યાગ કરી ધ્યેયનો વિષય કરનારી સ્થિર ચિત્તની જે અવસ્થા, તે સમાધિ કહેવાય છે. બ્રહ્મ તથા આત્માને એક વિષય કરનારી વિકલ્પ રહિત ચિત્તની વૃત્તિ, તેને પ્રજ્ઞા કહે છે. પ્રજ્ઞાવાન જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. સત્પુરુષોથી પૂજવા છતાં તથા દુર્જનોથી પીડા પામવા છતાં જેઓ સમભાવે રહે છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જેવી રીતે આકાશ ઘટના યોગથી દારૂના ગંધથી લેપાતું નથી, તેમ આત્મા ઉપાધિના યોગથી લેપોતો નથી. હું અજ્ઞર તથા અમર છું એમ જાણનારા બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષને પ્રારબ્ધ નડતું નથી. આ શરીર કેવી રીતે રહેલ છે એવી રીતની શંકાવાળા જડ મનુષ્યની શુદ્ધિના સમાધાન માટે પ્રારબ્ધ કહેલ છે, પણ વિદ્વાનને પ્રારબ્ધ હોતું નથી.

કુડિકા ઉપનિષદ (સાર)

વજ્રનિરૂપણ

બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં ગુરૂની સેવા કરી, વેદોનું અધ્યયન કર્યા પછી ગુરૂની આજ્ઞા મેળવી, શિષ્યે ગૃહસ્થાશ્રમ ધારણ કરવો ગૃહસ્થાશ્રમમાં યથાશક્તિ અગ્નિહોત્ર ધારણ કરી અગ્નિનું પૂજન કરવું. ત્યાર પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રને ગૃહકાર્ય સોંપી દઈ, વાનપ્રસ્થ ગ્રહણ કરી, પવિત્ર સ્થળમાં તેણે રહેવું. કાપાય વ્રત ધારણ કરી તેણે સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવી. કક્ષા તથા ઉપસ્થનાં લોભો તેણે કાઢી નાખવાં નહિ. તેણે બિન્દુ-ક્ષાવડે પોતાના દેહનો નિર્વાહ કરવો તથા સર્વદા આત્મચિંતન કરવું. કૌપીન, આચ્છાદન, શીકું, ગરણું, પાદત્રાણુ, ટાઢને અટકાવનારી ધામણી, કૌપીન તથા આચ્છાદનના પરમહંસે ત્યાગ કરવો. વિશાળ નદીના તટપર અથવા તો દેવમંદિરમાં તેણે શયન કરવું સુખ કે દુઃખવડે શરીરને અત્યંત તપાવવું નહિ. પોતાના શરીરને તેણે સ્નાન-પાનાદિવડે પવિત્ર કરવું કોઈ તેની સ્તુતિ કરે તો તેનાપર તેણે સંતુષ્ટ થવું નહિ. તેમ જ જો કોઈ નિંદા કરે તો નંથી તેને શાપ આપવો નહિ. પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ આ સર્વમાં અજર, અક્ષય તથા અવ્યયરૂપ બ્રહ્મ રહેલ છે તેને હું પ્રાપ્ત થયો છું, એમ તેણે ધારવું. જેમ સમુદ્રને વિષે મોઝાંઓ રહેલ છે, તેમ અખંડ સાગરરૂપ બ્રહ્મમાં વિશ્વરૂપી મોઝાંઓ રહેલ છે.

સાવિત્રી ઉપનિષદ (સાર)

સાવિત્રીની સ્તુતિ

અગ્નિ, સવિતા તથા પૃથ્વી સાવિત્રીરૂપે છે. જ્યાં અગ્નિ છે ત્યાં પૃથ્વી રહેલી છે તથા પૃથ્વી ભાગ છે ત્યાં અગ્નિ અર્થ ત તેજ રહેલ છે. વરુણ, સવિતા તથા જળ સાવિત્રીરૂપે છે. જ્યાં વરુણ છે ત્યાં જળ છે, તેમ જ જ્યાં જળ છે ત્યાં વરુણ છે. વાયુ, સવિતા તથા આકાશ સાવિત્રીરૂપે છે જ્યાં વાયુ છે ત્યાં આકાશ છે તથા જ્યાં આકાશ ત્યાં વાયુ છે યજ્ઞ, સવિતા તથા વેદો સાવિત્રીરૂપે છે. જ્યાં યજ્ઞ છે ત્યાં વેદો છે તેમ જ જ્યાં વેદો છે ત્યાં યજ્ઞ છે. આદિત્ય, સવિતા તથા સ્વર્ગ સાવિત્રીરૂપે છે. જ્યાં આદિત્ય છે ત્યાં સ્વર્ગ છે તેમ જ જ્યાં સ્વર્ગ છે ત્યાં આદિત્ય છે. ઓં મૂતલલિધિતુર્ધરેણ્ય આ આદિત્યનો પ્રથમ પાદ છે. મુરો મગાદવસ્ય ધીમાહિ એ આદિત્યનો દ્વિતીયપાદ છે તથા સ્વર્ધિયો યો ન. પ્રચોદયાત્ એ આદિત્યનો તૃતીય પાદ છે. જે આ સાવિત્રીને જાણે છે, તેનો પુનઃ જન્મ થતો નથી.

પાશુપત બ્રહ્મ ઉપનિષદ્ (સાર)

પશુપતિની સ્તુતિ

શ્રી પશુપતિ ભગવાન્ સર્વ સ્થાવરજંગમ વસ્તુના સાક્ષીરૂપે છે. તે જ્યારે પ્રેરણા કરે છે ત્યારે મન અમુક વિષયમાં પરોવાય છે, પ્રાણ વિષયની ચેષ્ટા કરે છે, અશ્તુ રૂપને જૂવે છે, શ્રાત્ર શબ્દ શ્રવણ કરે છે, વાણી ઉચ્ચાર કરે છે. તે જ પ્રમાણે બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયો તેની પ્રેરણાથી પોતપોતાના વિષયો બળવે છે. માયાવિશિષ્ટ પરમાત્મા સર્વના પ્રેરક બને છે. માયાથી રહિત તે કેવળ દ્રષ્ટારૂપે છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી માયાના બે ભાગ થાય છે:-વિદ્યા તથા અવિદ્યા. પણ તત્ત્વ દૃષ્ટિરૂટે તે વિભાગો નથી. પરમાર્થ દૃષ્ટિરૂટે તો કેવળ તત્ત્વ છે. સર્વનો બ્રહ્મરૂપે ભાસ થવાથી દુઃખાદિ દ્વેશોનો અભાવ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાની જગતને તેમ જ જીવાદિને જૂવે છે, જતાં તે સર્વને કેવળ બ્રહ્મરૂપે જ જૂવે છે. તેને સર્વ વસ્તુ આત્મારૂપ હોય છે. બ્રહ્મને વિષે સર્વનો આશ્રય છે. તેને વિષે ઉપમાનો, મન તથા વાણીનો, દશ્મપણનો, શ્રાણપણનો, જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો તેમજ કર્મોન્દ્રિયોનો અભાવ છે. તે નિત્યરૂપે, વ્યાપકરૂપે, સુક્ષ્મરૂપે તથા વિકારથી રહિત રૂપે છે. જે સર્વને પોતાના આત્મારૂપે કરી જૂવે છે તે મુક્ત થાય છે. સત્ય, તપ, બ્રહ્મચર્ય તથા ઉપનિષદ્ આદિથી આ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. દોષથી રહિત એવો અધિકારી પરમાર્થિક સ્વરૂપ જેવા શક્તિમાન્ થાય છે. બીજું કોઈ પરમાર્થિક સ્વરૂપ જેવા શક્તિમાન્ થતો નથી. જ્યારે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે ત્યારે પરમાર્થજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા સર્વ પ્રકારના આસંગરૂપી બંધનની નિવૃત્તિ થાય છે.

પરબ્રહ્મ ઉપનિષદ્ (સાર)

બ્રહ્મનું સ્વરૂપ

મોક્ષની ઇચ્છાવાળાને ચિખા તથા મજોપવીત બાહ્યરૂપે ધારણ કરવાની જરૂર નથી. ગૃહસ્થે જ બાહ્ય ચિખા તથા મજોપવીત રાખવાં. જીવનું સ્થૂન, સુક્ષ્મ, કારણ તથા કૂટસ્થ એવા ચાર શરીરો છે, તેમ જ અગ્રત, સ્વપ્ન, મૃત્યુ તથા તુરીયા એવી ચાર અવસ્થાઓ છે. આજ કારણથી ઉપવીતનું સૂત્ર ચાર આંગણાપર વિંટવામાં આવે છે તથા દરેક મનુષ્યનું શરીર પોતાના જન્મ આંગણ

સાવિત્રી ઉપનિષદ (સાર)

સાવિત્રીની સ્તુતિ

અગ્નિ, સવિતા તથા પૃથ્વી સાવિત્રીરૂપે છે. જ્યાં અગ્નિ છે ત્યાં પૃથ્વી રહેલી છે તથા પૃથ્વી ભાગ છે ત્યાં અગ્નિ અર્થાત્ તેજ રહેલ છે. વરુણ, સવિતા તથા જળ સાવિત્રીરૂપે છે. જ્યાં વરુણ છે ત્યાં જળ છે, તેમ જ જ્યાં જળ છે ત્યાં વરુણ છે. વાયુ, સવિતા તથા આકાશ સાવિત્રીરૂપે છે. જ્યાં વાયુ છે ત્યાં આકાશ છે તથા જ્યાં આકાશ ત્યાં વાયુ છે. યમ, સવિતા તથા વેદો સાવિત્રીરૂપે છે. જ્યાં યમ છે ત્યાં વેદો છે તેમ જ જ્યાં વેદો છે ત્યાં યમ છે. આદિત્ય, સવિતા તથા સ્વર્ગ સાવિત્રીરૂપે છે. જ્યાં આદિત્ય છે ત્યાં સ્વર્ગ છે તેમ જ જ્યાં સ્વર્ગ છે ત્યાં આદિત્ય છે. ઓમ્ મૂત્તલચિતુર્ધરેણ્યં આ આદિત્યનો પ્રથમ પાદ છે. મુરો મગાદવસ્ય ધર્માદિ એ આદિત્યનો દ્વિતીયપાદ છે તથા સ્વાર્ધિયો ચો નઃ પ્રચોદયાત્ એ આદિત્યનો તૃતીય પાદ છે. જે આ સાવિત્રીને બોલે છે, તેનો પુનર્જન્મ થતો નથી.

આત્મા ઉપનિષદ (સાર)

આત્મનિરૂપણ

આત્મા ત્રણ પ્રકારનો છે: બ્રહ્માત્મા, અંતરાત્મા તથા પરમાત્મા. બ્રહ્માત્મા:-દશ ઇન્દ્રિયોનો ગોલકવાયુ, ત્વચા રક્ત, માંસાદિથી યુક્ત, તેમ જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયવાળું જે શરીર તે. અંતરાત્મા:-દશ ઇન્દ્રિયો, પાંચ ગ્રાણી, ચાર અંતઃકરણ આ સર્વની સાથે એકપણાને પામેલ જે જીવાત્મા તે. આ જીવાત્મા શુભાશુભ કર્મના બોક્ષા રૂપે છે. અવિનાશી ચૈતન્ય પરમાત્મારૂપે કહેવાય છે. આ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર ગ્રાણીપામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિના યોગવડે થાય છે. પરબ્રહ્મ-અત્યંત સુદૃઢરૂપે, જન્મ, મૃત્યુ તથા જરાદિથી રહિતરૂપે, કંપદાહાદિના અભાવરૂપે તથા શુદ્ધરહિતરૂપે છે. તે દ્રષ્ટારૂપે, સોળ કળાથી રહિતરૂપે, અહંકારથી રહિતરૂપે, સર્વવ્યાપી, નિષ્ક્રિય તથા સંસ્કારરહિત છે.

પાશુપત બ્રહ્મ ઉપનિષદ્ (સાર) પશુપતિની સ્તુતિ

શ્રી પશુપતિ ભગવાન્ સર્વ સ્થાવરજંગમ વસ્તુના માક્ષીરૂપે છે. તે જ્યારે પ્રેરણા કરે છે ત્યારે મન અમુક વિષયમાં પરોવાય છે, પ્રાણ વિષયની એટલા કરે છે, અશ્તુ રૂપને જૂવે છે, શ્રાવ શબ્દ શ્રવણ કરે છે, વાણી ઉચ્ચાર કરે છે. તે જ પ્રમાણે બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયો તેની પ્રેરણાથી પોતપોતાના વિષયો બળવે છે. માયાવિશિષ્ટ પરમાત્મા સર્વના પ્રેરક બને છે. માયાથી રહિત તે કેવળ દ્રષ્ટારૂપે છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી માયાના બે ભાગ થાય છે - વિદ્યા તથા અવિદ્યા. પણ તત્ત્વ દૃષ્ટિએ તે વિભાગો નથી. પરમાર્થ દૃષ્ટિએ તે કેવળ તત્ત્વ છે. સર્વનો બ્રહ્મરૂપે ભાસ થવાથી દુઃખાદિ દુઃકેનો અભાવ થાય છે. બ્રહ્મતાની જગતને તેમ જ જીવાદિને જૂવે છે, છતાં તે સર્વને કેવળ બ્રહ્મરૂપે જ જૂવે છે. તેને સર્વ વસ્તુ આત્મારૂપ હોય છે. બ્રહ્મને વિષે સર્વનો આશ્રય છે. તેને વિષે ઉપમાનો, મન તથા વાણીનો, દશ્યપણનો, શ્રાવ્યપણનો, શાન્તિન્દ્રિયોનો તેમજ કર્મોન્દ્રિયોનો અભાવ છે. તે નિત્યરૂપે, વ્યાપકરૂપે, સૂક્ષ્મરૂપે તથા વિકારથી રહિત રૂપે છે. જે સર્વને પોતાના આત્મારૂપે કરી જૂવે છે તે મુક્ત થાય છે. સત્ય, તપ, બ્રહ્મચર્ય તથા ઉપનિષદ્ આદિથી આ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. દોષથી રહિત એવો અધિકારી પરમાર્થિક સ્વરૂપ બોવા શક્તિમાન્ થાય છે. બીજું કોઈ પરમાર્થિક સ્વરૂપ બોવા શક્તિમાન્ થતો નથી જ્યારે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે ત્યારે પરમાર્થતાની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા સર્વ પ્રકારના આસંગરૂપી બંધનની નિવૃત્તિ થાય છે.

પરબ્રહ્મ ઉપનિષદ્ (સાર) બ્રહ્મનું સ્વરૂપ

મોક્ષની ઇચ્છાવાળાને શિખા તથા યજ્ઞોપવીત બાહ્યરૂપે ધારણ કરવાની જરૂર નથી. ગૃહસ્થે જ બાલ શિખા તથા યજ્ઞોપવીત રાખવાં. જીવનાં સૂત્ર, સૂક્ષ્મ, કારણ તથા કૂટસ્થ એવાં ચાર શરીરો છે, તેમ જ જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ તથા તુરીયા એવી ચાર અવસ્થાઓ છે. આજ કારણથી ઉપવીતનું મૂત્ર ચાર આંગળાપર વિંટવવામાં આવે છે તથા દરેક મનુષ્યનું શરીર પોતાના જન્મ આંગળ

જેટલું ઉચું હોવાથી સૂત્રને છન્નુ વાર વિંટાળવામાં આવે છે. આ જનોઈના છેડાને સૂર્ય, ચંદ્ર તથા અગ્નિના સ્વરૂપે કરી એકત્ર કરવું. ત્યાર પછી તેને ત્રેવડું કરવું. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા મહેશ્વરપણાનું તેને અનુસંધાન કરવું તેને અદ્વૈતરૂપી ત્રિધિ વાળવી તથા તે નાભિથી બ્રહ્મરૂપર્યંત લાંબું રાખવું તથા તે ડાબા ખભાથી કંદના અંતર્યંત ધારણ કરવું. આ ગૃહસ્થને માટે છે. સંન્યાસીએ તો બ્રહ્મરૂપી સૂત્ર તથા શિખાને ધારણ કરવાં. જે સૂત્રરૂપી બ્રહ્મને ઓળખે છે તે ખરો મુમુક્ષુ છે. જેને જ્ઞાનરૂપી શિખા છે તે ખરો શિખાવાળો છે. મસ્તકપર કેશ રાખવા, તે ખરી શિખાવાળો નથી. જેને જ્ઞાનરૂપી ઉપવીત છે તે જ ખરો બ્રાહ્મણ છે, પણ જાતિથી જે બ્રાહ્મણ છે તે ખરો બ્રાહ્મણ નથી.

અવધૂત ઉપનિષત્ (સાર)

સાંકૃતિક તથા દત્તાત્રેયનો સંવાદ

સાંકૃતિક નામના ઋષિ ભગવાન દત્તાત્રેયની સમીપ જઈ તેને પૂછવા લાગ્યા:-હે ભગવન ! અવધૂત કેવો હોય છે ? તેની સ્થિતિ કેવી હોય છે ? અવધૂતનું સ્વરૂપ શું ? તેનું ચલણ કેવું હોય છે ? પરમ કારણિક ભગવાન દત્તાત્રેય કહેવા લાગ્યા કે, અક્ષરથી, શ્રેષ્ઠપણાથી, ત્યાગ કરેલા સંસારરૂપ બંધનથી તથા 'તત્ત્વમસ્યા'દિ લક્ષણવડે અવધૂત કહેવાય છે. જેણે વર્ણાશ્રમધર્મનો ત્યાગ કરેલો હોય છે તથા જેણે આત્મામાં સ્થિતિ કરી છે, તે અનિવર્ણાશ્રમી યોગી અવધૂત કહેવાય છે. કર્મ, પ્રજ્ઞ કે ધનવડે અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ કેવળ સંન્યાસવડે અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે સ્વેચ્છાનુસાર ભમે છે. તેણે વસ્ત્ર પહેરેલું હોય કે વસ્ત્રથી રહિત પણ હોય છે. તેઓને ધર્મ કે અધર્મ કોઈ હોતા નથી. તે મૃદની માફક આસક્ત થતા નથી. જેમ સૂર્ય સર્વ રસોને ભોગવે છે તથા જેમ અગ્નિ સર્વનું બાળણ કરનાર છે, તે પ્રમથે યોગી વિષયોને ભોગવે છે, પણ તે શુદ્ધ હોવાથી પુણ્ય કે પાપવડે લિપ્ત થતા નથી જે અધિકારી હોય, તેઓ શાસ્ત્ર તથા વેદને બણે પણ હુંતો અગ્રિય હોવાથી મને તેનો અધિકાર નથી નિદ્રા, ભિક્ષા, સ્નાન, શાયની તેને ધમ્મજા હોતી નથી તથા તે આ સધળું કરતો નથી. જોનારાઓ મારા સંબંધી ગમે તે કલ્પના કરો, પણ અન્યની કલ્પનાથી મને થવાનું હતું, એમ અવધૂત માને છે. અન્યથી આરોપણ કરાયલા

સંસારના ધર્મને હું લજતો નથી તેથી, જેમ ચણ્ણોડીના ઢગલામાં
 ાષ અગ્નિ નાંખે તો તે ચણ્ણોડીનો ઢગલો જ બળશે પણ ખીજું
 કશું બળશે નહિ, તેમ તે સંસારધર્મો મને બાધ કરતા નથી. જે-
 ઓને તત્ત્વનું જ્ઞાન ન હોય તે ભલે શ્રવણ કરે, પણ હું તત્ત્વનો
 જ્ઞાતા હોવાથી મારે સાંભળવાની શી જરૂર છે ? સંશયયુક્ત હોય
 તે મનન કરો, પણ હું સંશયથી રહિત છું. માટે મારે મનની જરૂર
 નથી. વિપર્યયયુક્ત ભલે નિદિધ્યાસન કરે, પણ હું વિપર્યયથી રહિત
 હોવાથી મારે નિદિધ્યાસનની જરૂર નથી. હું મનુષ્યરૂપ છું, આ-
 રીતનો વ્યવહાર જ્ઞાતિ વિના લાંબા સમયની વાસનાવડે કલ્પવામાં
 આવે છે. પણ જ્યારે પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થાય છે ત્યારે આ વ્ય-
 વહાર નિવૃત્ત થાય છે. કર્મનો ક્ષય થવા છતાં તે પોતે સેંકડો ધ્યાન
 કરવા છતાં શાંતિ પામતો નથી. અરિષ્ટ વ્યવહાર ઓછો થવાની
 ધૃષ્ટિવાળાએ ધ્યાન કરવું. પણ નિર્મિત કર્મવ્યવહારને જો તારો હોવાથી
 મારે ધ્યાનની શી જરૂર છે ? હું વિશેષ રહિત હોવાથી મને સમા-
 ધિ નથી. જે મન વિકારી હોય, તેને વિક્ષેપ તથા સમાધિ છે. પણ
 હું જે નિત્યાનુભવરૂપ હોઉં તો મારે પછી શું પૃથક્ અનુભવ રહ્યો
 છે ? હું કર્તાપણાથી તથા આસંગથી રહિત છું, જેણે લૌકિક કે શા-
 સ્ત્રીય વ્યવહાર જે કાંઈ આરબેલ હોય તેને તે ગ્રામ થાઓ. હું જે શા-
 સ્ત્રીય માર્ગવડે વર્તું તો તેમાં પણ મને શી હાનિ છે ? માંડ શરીર
 દેવાર્થન, સ્નાન તથા શૌચાદિમાં વર્તો. મારી વાણી પ્રણયનો જપ
 કરો અથવા ઉપનિષદનું અધ્યયન કરો. મારી છુદ્ધિ વિષ્ણુનું ધ્યાન
 કરવામાં લાગો અથવા તેનો બ્રહ્માંડમાં લય થાઓ. હું કે સાક્ષીરૂપે
 છું, તે કાંઈ કરતો નથી, તેમ કાંઈ પણ કરાવતો નથી. હું નિત્ય
 સ્વાત્માનો અનુભવ દર્શી છું. મને બ્રહ્માનંદ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.
 હું સાંસારિક દુઃખને જોતો નથી. માંડ પોતાનું અજ્ઞાન કોઈ સ્થળે
 નાશી ગયું છે. મારે કાંઈ પણ કર્તવ્ય રહેલ નથી. મારી તૃપ્તિને આ-
 લોકમાં હું કોની ઉપમા આપી શકું ? માંડ પુણ્ય ફલયુક્ત થયું
 છે. હું ધન્ય છું, હું ધન્ય છું. જ્ઞાન, સુખ, શાન્તિ તથા ગુરુ સર્વ
 આશ્વર્યરૂપ છે. આનું જે અધ્યયન કરે છે, તે કૃતકૃત્ય થાય છે.

ત્રિપુર તાપિની ઉપનિષદ (સાર)

ત્રિપુરાશક્તિનું નિરૂપણ

ત્રણ પુટને વિષે રહેનારી જે ત્રિત્યાક્રિત છે તે ત્રિપુરા કહેવાય

છે. આ ત્રિપુરા નામની શક્તિ ચિત્તરૂપે, મહાકુડલિની રૂપે તેમજ ત્રિકુટા આદિ અનેક નામોથી ઓળખાય છે. આ શક્તિની ઉપાસના કરવાથી મનુષ્ય કૃતકૃત્ય થાય છે. મન એ પ્રકારનાં છે:—શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ. કામનાયુક્ત મનને અશુદ્ધ કહેવામાં આવે છે તથા કામનારી રહિત મનને શુદ્ધ કહેવામાં આવે છે. મન એ જ મનુષ્યના બધ તથા મોક્ષનું કારણ છે. જ્યારે મન વિષયાનુરાગવાળું હોય છે ત્યારે તે બધનને પમાડે છે પણ વિષયથી રહિત મન જ્યારે બને છે ત્યારે તે મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડે છે. બ્રહ્મ કે જે નિરવય, નિરંજન તથા નિર્વિકારરૂપ છે તે રૂપે જ હું છું, એમ જાણનારો પુરૂષ બ્રહ્મને પામે છે. જાગ્રત, સ્વપ્ન તેમજ સુષુપ્તિમાં માળાના સૂત્રની માફક એક જ આત્મા પરોવાયલો છે. જેમ સૂત્ર માળાથી ભિન્ન છે તેમ આત્મા આ અવસ્થાઓથી ભિન્ન છે. આ આત્માને ઓળખવાથી મનુષ્યને પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેવી રીતે જૂદા જૂદા રંગવાળા ગાયોનાં દૂધ એક મરખાંજ છે, તે જ પ્રમાણે દરેક વસ્તુમાં બ્રહ્મ એક જ સરખો ઓતપ્રોત રહેલ છે, એમ જે જૂવે છે તે જ જાની છે. જેને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે તેણે પગ્મ પદરૂપ તથા શાંત એવા બ્રહ્મરૂપે હું પોતેજ છું, એ રીતનો પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરવો. જે એક તથા પુરીયડપ પરબ્રહ્મને જાણે છે, તેનો પરમાકાશ વિષે લય થાય છે.

દેવી ઉપનિષદ (સાર)

દુર્ગાદેવીની સ્તુતિ

માહેશ્વરી પાસે આવી સર્વ દેવો કહેવા લાગ્યા—આપ કોણ છો ? આ રીતનો પ્રશ્ન સાંભળી મહાદેવી કહેવા લાગ્યાં—હું જ બ્રહ્મસ્વરૂપિણી છું. મારામાં સર્વ જગત્ રહેલું છે. હું સર્વરૂપે તથા સર્વને ધારણ કરવાવાળી છું. દેવો દેવી લગવતીની નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા:—આપ સિવારૂપે, દુર્ગારૂપે, અજ્ઞાનને ટાળનારાંરૂપે, કાળ-રાત્રીરૂપે, વૈશ્ણવીરૂપે, સ્કંદનાં માતારૂપે તથા સરસ્વતીઆદિરૂપે છો. આપ અમોને સારા માર્ગ પ્રતિ પ્રેરો. આપ મહા દક્ષેશને શમાવનારાં તથા મહા કાર્ત્તવ્યરૂપિણી છો. આપને દુર્ગા કહેવામાં આવે છે, કારણ આપનાથી કોઈ પણ પર નથી વળી આપ સર્વ દુરાચારોને

નાશ કરનારાં તથા સંસારરૂપી સમુદ્રને તારનારાં છે. આપને અમે વારંવાર નમન કરીએ છીએ.

ત્રિપુરા ઉપનિષદ્ (સાર)

શક્તિનિરૂપણ

પૃથ્વી, અંતરિક્ષ તથા સ્વર્ગલોકરૂપ ત્રણ પુરને વિષે અથવા તો સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપ ત્રણ શરીરોમાં ચિત્તરૂપી જે શક્તિ રહેલ છે, તે ત્રિપુરા નામે પ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે અંતઃકરણના મહાદિ દોષોનો, કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાનવડે નાશ થાય છે ત્યારે આ ચિત્ત-શક્તિનો અનુભવ થાય છે. આ વિશ્વરૂપ માતાના અનુગ્રહવડે પુરૂષને મોક્ષનો લાભ થાય છે.

કઠરૂદ્ર ઉપનિષદ (સાર)

દેવો તથા પ્રજાપતિનો સંવાદ

દેવો ભગવાન્ પ્રજાપતિને કહેવા લાગ્યાં, 'હે ભગવન્ ! અમને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો.' પ્રજાપતિએ કહ્યું; બ્રહ્મદીક્ષા પ્રદણ કરનારાએ શિ મા, કેશ તથા યજ્ઞોપવીતનો ત્યાગ કરવો પુત્રને જોઈ તેને કહેવું કે, હું સ્વાહા, સ્વધા, ધાતા, વિધાતા, ત્વષ્ટા તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છે. પુત્રે કહેવું કે, હું બ્રહ્મા, યજ્ઞ, વયદ્રકાર, ઔકાર, સ્વાહા, સ્વધા, ધાતા, વિધાતા, ત્વષ્ટા તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છું. સંન્યસ્ત લેતી વખતે પુનાદિકાએ નિયોગથી આંસુ પાડવા નહીં જો આંસુ પાડે તો પ્રજાનો વિરોધ થાય બ્રહ્મચારી એવા પુત્રે પ્રથમ વેદનું અધ્યયન કરી પછી સ્ત્રીને પાળી ગૃહસ્થાથમ માંડી પુત્રાદિને ઉત્પન્ન કરવા યથાશક્તિ યજ્ઞનાગવણ્ણ પૂજન કર્યા પછી ગુરૂની તથા બાધિવોની આજ્ઞા લઈ સંન્યાસ ધાન્ય કરવો. પ્રથમ તેણે અરણ્યમાં જવું. ત્યાં બારદિવસ-સૂધી દૂધવડે અગ્નિમાં હોમ કરવો. પછી મરમી રાત્રીના છેડે વૈશ્વાનર, પ્રજાપતિ તથા વિષ્ણુને ઉદ્દેશી તેણે હોમ કરવો અગ્નિહોત્ર-સમયે ખપમાં આવતાં લાકડાંના કાષ્ઠનો અગ્નિમાં હોમ દેવો. તેણે મૃદમય પાત્રોનો જળમાં હોમ કરવો તથા ધાતુનાં જે પાત્રો હોય તે ગુરૂને આપી દેવાં. તેણે અગ્નિનું પોતાના શરીરમાં મમારોપણ કરવું. ચિખા સદિત કેશોને જળમાં નાખી દઈ યજ્ઞોપવીતનો જળમાં ત્યાગ કરવો. ત્યારપછી અનયન, જલપ્રવેશ, અગ્નિપ્રવેશ અથવા તો ઉત્તર દિશા તરફ તેણે પ્રવાણ કરવું જોઈએ અથવા તો જ્ઞાની જનોના

આશ્રમપ્રતિ જવું જોઈએ. તેણે સર્વ અગ્નિ આદિના મંત્રનો ત્યાગ કરી અધ્યાત્મ મંત્રનો પાઠ કરવો જોઈએ. સર્વ જીવનુકલ્યાણ યાચ્યો એમ કહી આત્માનું અનન્યરૂપે ધ્યાન કરવું. પછી હાથ ઉચ્ચા રાખી તેણે ગમે ત્યાં પૃથ્વીપર ભટકવું. તેણે લિક્ષાપર શરીરનો નિર્વાહ કરવો. તેણે વિશાળ નદીના તટપર શયન કરવું અથવા દેવમંદીરમાં શયન કરવું. અત્યંત સુખ કે દુઃખવડે તેણે પોતાના શરીરને તપાવવું નહિ. ઢાંઢ તેની સ્તુતિ કરે તો પણ સંતુષ્ટ થવું નહિ, તેમ ઢાંઢ નિંદા કરે તો તેને શાપ આપવો નહિ તેણે સર્વદા બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જોઈએ. જગતના સાક્ષીરૂપ, સર્વના આત્મારૂપ તથા નિર્મળ આકૃતિવાળા, સર્વ ભૂતમાત્રના આધારરૂપ તથા પ્રજ્ઞાનજ્ઞાન લક્ષણવાળા બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરીને, પ્રજ્ઞવડે અથવા અન્ય, ઢાંઢ પણ ઉપાયવડે થતો નથી, પણ કેવળ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી જ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય છે. પ્રત્યક્ષ આત્મારૂપ તથા અજ્ઞાન માયાશક્તિના સાક્ષીરૂપ બ્રહ્મને, હું બ્રહ્મરૂપે હું એમ જાણવાથી પોતે બ્રહ્મરૂપ ધર્મ રહે છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ તથા પૃથ્વી આ પચીકૃત ભૂતો ઈશ્વરમાંથી ક્રમે કરી ઉત્પન્ન થયાં છે. આ ભૂતોવડે પરમાત્માએ બ્રહ્માડને રચ્યું છે તથા તે બ્રહ્માડના મધ્યલોકમાં દેવ, દાનવ, યક્ષ, કિન્નર, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી પોતપોતાના કર્માનુસાર દેહ ધારણ કરે છે. દાડકા, સ્નાયુ આદિરૂપે દેહીઓનું શરીર બાંધે છે. આ શરીર અજમય કાશરૂપે છે. તેની અંદર પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય તથા આનંદમય કાશ રહેલો છે. આનંદમય કાશ અધિધ્યાન પાડે છે. આ બ્રહ્મ જણ પ્રકારના પરિવેષેથી રહિત છે. જો જરા પણ મનુષ્ય આમાં અંતર જાણે છે, તો તેને ભય પ્રાપ્ત થાય થાય છે, એમાં સંશય નથી ઢાંઢ પણ નિમિત્તનો આશ્રય કરી શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે. બ્રહ્મમાં નિમિત્તનો અભાવ હોવાથી તેમાંથી વાણીની નિવૃત્તિ થાય છે. નિર્વિગેષ તથા પરાનંદરૂપ બ્રહ્મમાં શબ્દની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે હોય ? માટે તેને મન કરતા પણ સૂક્ષ્મ તથા સૂચકરૂપે જાણવું. જે બ્રહ્મથી શ્રાવ, સ્પર્શ, ચક્ષુ તથા શ્રોત્રિયો આગળ છે, તે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા કર્મેન્દ્રિયો સ દ્વેષભાવથી રહિત, નિર્ગુણ તથા મત્તવિદ્ધ ત આત્મારૂપે થાય છે, તે કાષ્ટથી ભય પામતો થઈ આ પ્રમાણે જાણે છે, તે મારાં કે પામતો નથી. તપાતાપકરૂપે પ્રકાશવં

વાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનથી પ્રસન્ન આત્મારૂપે ભાસે છે. શુદ્ધ, ઈશ્વર-
ચૈતન્ય, જીવ-ચૈતન્ય, પ્રમાતા, પ્રમાણુ, પ્રમેય તથા કૃણ આ ભેદ વ્યવ-
હારને લઈ છે. માયારૂપ ઉપાધિથી જે મુક્ત, તે શુદ્ધ કહેવાય છે. માયાના
સંબંધથી ઈશ્વર કહેવાય છે. અવિદ્યાને વશ થવાથી જીવ કહેવાય
છે. અંત કરણના સંબંધથી પ્રમાતા કહેવાય છે. વૃત્તિના સંબંધથી
પ્રમાણુ કહેવાય છે. અજ્ઞાત ચૈતન્ય પ્રમેય કહેવાય છે તથા જ્ઞાત
ચૈતન્ય દમ કહેવાય છે. અધિકારી પોતાના આત્માને સર્વ ઉપાધિથી
મુક્ત માને છે. જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તેને જ્ઞાતો સાક્ષાત્કાર
થાય છે. સર્વ વેદાંતના સિદ્ધાંતનો સાર એ છે કે, પોતે જ મરે છે,
પોતે જ જન્મે છે તથા પોતે જ અવશેષરૂપે રહે છે.

ભાવના ઉપનિષદ (સાર)

ભાવનાનું નિરૂપણ

મનુષ્યે જ્ઞાતાની હોતારૂપે, જ્ઞાનની અગ્નિરૂપે તથા રૂપની હવિ-
પરૂપે ભાવના કરવી જોઈએ, આ ત્રણે એકરૂપે છે, એ પ્રમાણે
ભાવના કરવાથી શ્રી ચક્રનું પૂજન થાય છે. ઘડા, પિંગલા તથા
સુષુમ્ણા આદિ અનેક નાડીઓ છે. ગ્રાણુ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન,
તથા સમાન આ રીતે પાંચ પ્રકારના ગ્રાણુવાયુઓ છે. સખ્દ, સ્પર્શ,
રૂપ, રસ તથા ગંધ આ રીતે પાંચ યાનેન્દ્રિયોના વિષયો છે. મનુષ્યે
ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, તાંબૂલ, પ્રદક્ષિણા તથા નમસ્કારની
નીચે પ્રમાણે ભાવના કરવી. સચ્ચિદાનંદનું પરિપૂર્ણ સ્મરણ કરવું,
તે રૂપી ગંધ અઢાવવો. સમસ્ત વિષયોનું મનની સ્થિરતાવડે અનુ-
સંધાન કરવું તે રૂપી પુષ્પ અઢાવવું. સર્વ વિષયોનો પરમાત્મારૂપે
સ્વીકાર કરવો તે રૂપી ધૂપની ભાવના કરવી સત્ તથા ચિત્તરૂપી
દીપ તથા દૈતના અભાવરૂપી નૈવેદ્ય, ત્રણ અવસ્થાને એક કરવારૂપી
તાંબૂલ, મૂલાધારથી જ્ઞાનપર્યંત તથા જ્ઞાનપ્રત્યક્ષથી મૂલાધારપર્યંત
ગ્રાણુઆત્માને લગ્ન જવો, તે રૂપી પ્રદક્ષિણા. તથા તુરીયાવસ્થારૂપ
જ્ઞાને નમસ્કાર તે રૂપી પુષ્પાંજલિની ભાવના કરવી. આ રીતે
ભાવના કરવાથી મનુષ્ય જ્ઞાની બને છે.

રૂદ્રદેવ્ય ઉપનિષદ (સાર)

રૂદ્રલગ્નવાનની સ્તુતિ

સર્વ દેવતાઓ રૂદ્ર લગ્નવાનરૂપ છે, તેમજ રૂદ્ર લગ્નવાન રૂ.

દેવતાઓએ છે. તેમના દક્ષિણ પાર્શ્વે રૂપ, બ્રહ્મા તથા ત્રણ અગ્નિ છે તથા વામ પાર્શ્વે દેવી, વિષ્ણુ તથા ચંદ્રમા છે. વળી ઉમાદેવી વિષ્ણુએ તથા વિષ્ણુ ચંદ્રમાએ છે. ગોવિંદને નમસ્કાર કરવા તે શંકરને નમસ્કાર કરવા સમાન છે. જે મનુષ્ય હરિનું ભક્તિથી પૂજન કરે છે, તેણે રૂદ્રનું પૂજન કર્યા બરાબર છે. જે શંકર ભગવાનનો દ્વેષ કરે છે તેણે વિષ્ણુનો દ્વેષ કર્યા બરાબર છે. જે શ્રી શંકર ભગવાનને ઓળખતો નથી, તેણે વિષ્ણુને પણ ઓળખ્યા નથી, એમ જાણવું. રૂદ્ર, જ બ્રહ્મારૂપ તથા બ્રહ્મા અગ્નિરૂપે છે. સર્વ મનુષ્યો પુરૂષરૂપે તથા મહેશ્વરરૂપે છે તથા સર્વ સ્ત્રીઓ પ્રકૃતિરૂપે અર્થાત્ ઉમારૂપે છે. આવા પુરૂષ તથા પ્રકૃતિરૂપ મહેશ્વર તથા ઉમાને વારંવાર પ્રણામ છે. આ રૂદ્ર ભગવાન અદશ્યરૂપે, અગ્રાણ્યરૂપે. અરૂપરૂપે, અનેત્રરૂપે અત્રેત્રરૂપે, હાથ પગાદિથી રહિત રૂપે, નિત્યરૂપે, વ્યાપકરૂપે, સૂક્ષ્મ તથા અવ્યયરૂપે છે. વિવેકીઓ આ રૂદ્રરૂપી બ્રહ્મને પોતાના શુદ્ધ અંતઃકરણવડે જૂવે છે. જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સંસારનું દહન કરે છે, પણ કર્મ સંસારનું દહન કરી શકતું નથી. જિજ્ઞાસુએ શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા ગુરુની પાસે સમિત્ હાથમાં લઈ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ. અર્થે જવું જોઈએ. જે શિષ્યને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હોય તો ગુરુએ તેને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો. જે શિવ અવિદ્યા રૂપી બંધનનો નાશ કરનારા છે તથા જે અવિનાશી તથા સત્યરૂપે કહેવાય છે તેનું મુમુક્ષુએ ધ્યાન કરવું જોઈએ. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા આવા રૂદ્રને જાણવા શક્તિમાન થાય છે. જે આ બ્રહ્મને જાણે છે, તે જ બ્રહ્મરૂપે થઈ શકે છે.

યોગકુ ડલી ઉપનિષદ (સાર)

યોગ નિરૂપણ.

વાસના તથા પ્રાણવાયુ એમ ચિત્તના બે હેતુઓ છે. આ બે માંથી એકનો નાશ થવાથી બેઉનો નાશ થાય છે. યોગીએ પ્રથમ પ્રાણવાયુ ઉપર જ્ય મેળવવો. આ જ્ય મિતાહાર, આસન તથા શક્તિચાલન આ ત્રણ ઉપાયવડે થાય છે. મિતાહાર એટલે સ્નિગ્ધ તથા મધુર આહાર પોષુભાગ જેટલો લેવો. મુખ્ય આસન બે પ્રકારનાં છે:—પદ્માસન તથા વજ્રાસન. બેઉ પગની પાટલીઓ બેઉ ઉર ઉપર રાખી સરળ બેસવું તેને પદ્માસન કહે છે. ડાબા પગની પાલી ઠાંવેલી નીચે રાખવી તથા જમણા પગની પાલી તેના ઉપર રાખવી તેમ જ ડોક, માથું તથા ધડને સમાન રાખવાં. આને વજ્રાસન કહે

છે. કુંડલીરૂપી શક્તિને પોતાના સ્થાનમાંથી પ્રકૃતીના મધ્યભાગમાં લાવવી, તેને શક્તિચાલન કહે છે. જ્યારે પ્રાણવાયુ ઇંડા નામની નાડીમાં વહેતો હોય ત્યારે મનુષ્યે પદ્માસન વાળી બેસવું ત્યાર પછી ઇંડાને સુપુમ્બ્યામાં ખેંચવી. આમ કરવાથી કુંડલી સુપુમ્બ્યાને વિષે જાય છે. પેટને ખેંચવાથી તથા કંઠનો સંકોચ કરવાથી પ્રાણવાયુ સુપુમ્બ્યા નાડીમાં જવા લાગે છે. આ ક્રિયા કરવાથી ઉદરના રોગનો નાશ થાય છે. પ્રાણવાયુને રોકવો, તેને કુંભક કહે છે. પવિત્ર, નિર્લંબ તથા સરખા આસનપર પદ્માસન વાળી પિંગલા નાડી દ્વારા વાયુને ધીરે ધીરે અદર ખેંચવો, તેને કુંભક કહે છે. પછી ઇંડાવડે રેચક કરવો રેચકવડે વાતદોષ તથા કૃમિદોષ નાશ પામે છે. આ રીતે સર્વ નાડીવડે પૂરક તથા રેચક કર્યા કરવો. પછી જ્યારે શ્રમ જણાય ત્યારે પૂરક કર્યા પછી કુંભક કરવો. ત્યાર પછી પૂરક કરી, કુંભક કરવો તથા સૂયદિ નાડીવડે રેચક કરવો કનિષ્ઠ પ્રાણાયામને લીધે પરસેવો, મધ્યમ પ્રાણાયામથી કંપ તથા ઉત્તમ પ્રાણાયામ કરવાથી વાયુ અક્ષરધ્રમા જમ્મ શકે છે બાર પ્રાણાયામથી પ્રત્યાહાર, બાર પ્રત્યાહારથી ધારણા, બાર ધારણાથી ધ્યાન તથા બાર ધ્યાનવડે સમાધિ કહેવાય છે યોગીએ બેસી પદ્માસન વાળી, નાસાના અમ્ભ ભાગપર દષ્ટિ રાખી, પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો. બે પ્રાણાયામ યોગ્ય થાય છે તો સર્વ રોગનો નાશ થાય છે, પણ અયોગ્ય પ્રાણાયામને લીધે સર્વ રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે. પ્રાણાયામના દોષને લીધે હેડકી, ઉધરસ આદિ અનેક રોગો થાય છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોને પોતે પોતાના વિપયોમાંથી પાછી ખેંચી લેવી, તેને પ્રત્યાહાર કહે છે.

ભસ્મ જાળાલ ઉપનિષદ (સાર)

ભસ્મનો વિધિ

કોઈ પણ દિને જ્યાં સૂધી ભસ્મ ધારણ ન કરી હોય ત્યાં સૂધી હોમ, તર્પણ, બોજન તેમ જ જળપાન કરવું નહિ. જ્યારે મનુષ્ય મત્રવડે મત્રેલી ભસ્મ લલાટપર ધારણ કરે છે ત્યારે તે પવિત્ર થાય છે. લલાટ તેમ જ અન્ય સ્થાન અતિ ત્રિપુંડ્ર ધારણ કરી રક્ષાને ધારણ કરવી. તેમાં મસ્તકપર ચાળીસ, શિખા ઉપર એક અથવા ત્રણ, બેઉ ઓત્ર ઉપર બાર, ઠંઠ ઉપર જત્રીય, બે હાથપર સોળ સોળ, મણિખંધ પર બાર બાર તથા અંગુઠામાં છ છ ૨૨

ક્ષ ધારણ કરવી. ઓંનમ શિવાય આ મંત્ર જીવને સંસારસાગરમાંથી તારનાર છે. મહેશ્વર જીવની પરમ ગતિરૂપે છે. મહેશ્વરમાંથી સર્વ જૂતોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય છે. તેના લયથી વાયુ વાય છે, સૂર્ય ઉદય પામે છે, અગ્નિ તથા ઇન્દ્ર પોતપોતાનું કામ કરે છે. તે સર્વના અધિષ્ઠાતા તથા પાલકરૂપે છે તે પૃથ્વી જળ તેજદિ સર્વ-રૂપે છે. આ પરબ્રહ્મ મહેશ્વર પગ રહિત છતાં ગમન કરવાવાળા, હાથ ન હોના છતાં કર્મ કરવાવાળા, શ્રોત્ર ન છતાં સંભળવાવાળા તથા ચક્ષુ રહિત છતાં સર્વત્ર જોવાવાળા છે. આ પરબ્રહ્મને ઓળખવાથી સંસારના બંધનથી મનુષ્ય મુક્ત થાય છે.

ઃદ્રાક્ષ જાપાલ (સાર)

રૂદ્રાક્ષમહિમા

રૂદ્રના આખમાંથી જે અનુષ્ઠા પડ્યાં તેમાંથી રૂદ્રાક્ષ વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થઈ છે. રૂદ્રાક્ષ ધારણ કરવાથી તેમ જ રૂદ્રાક્ષની માળાવડે જપ કરવાથી પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે રૂદ્રાક્ષ આંખનાના ફળ જેવડી હોય, તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. જે બોર જેવડી હોય તે મધ્યમ ગણાય છે તથા ચણા જેવડી રૂદ્રાક્ષ કનિષ્ઠ ગણાય છે. ધોળી રૂદ્રાક્ષ બ્રાહ્મણરૂપે, રાતી રૂદ્રાક્ષ ક્ષત્રિયરૂપે, પીળી રૂદ્રાક્ષ વૈશ્યરૂપે તથા કાળી રૂદ્રાક્ષ શૂદ્રરૂપે કહેવાય છે. આથી બ્રાહ્મણે શ્વેત, ક્ષત્રિયે રાતી, વૈશ્યે પીળી તથા શૂદ્રે કાળી રૂદ્રાક્ષ ધારણ કરવી સમાન, સ્નિગ્ધ, સ્થૂલ તથા કાટાનાળી રૂદ્રાક્ષ શુભ ગણાય છે. રૂદ્રાક્ષની માળા રેશમી દોરાથી પડોવી શરીરપર ધારણ કરવી સિખામાં એક, મસ્તકપર ત્રણસો, ગળામાં છત્રીસ, બેઠિ હાથના મધ્યમાં સોળ સોળ, મણિનંધ પારનાર, કાંધપર પાંચસો, તથા જનોઘની માફક એકસો ને આઠ રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરવી એક મુખવાળી રૂદ્રાક્ષ બ્રાહ્મણરૂપે, બે મુખવાળી રૂદ્રાક્ષ અર્ધનારીશ્વરરૂપે, ત્રણ મુખવાળી રૂદ્રાક્ષ ત્રણ અગ્નિરૂપે, તથા ચાર મુખવાળી રૂદ્રાક્ષ બ્રહ્મારૂપે, પાંચ મુખવાળી શિવરૂપે, છ મુખવાળી કાર્તિકેયરૂપે, સાત મુખવાળી ચાંતસ પતિરૂપે, આઠ મુખવાળી વસુઘોરૂપે, નવ મુખવાળી નવ શક્તિરૂપે, દસ મુખવાળી શાંતિરૂપે, અગિયાર મુખવાળી સૌભાગ્યની વૃદ્ધિરૂપે તથા બાર મુખવાળી રૂદ્રાક્ષ મહા વિષ્ણુરૂપ અથવા દ્વાદશ આદિત્યરૂપે છે. તેર મુખવાળી કામદેવરૂપે તથા ચૌદ મુખવાળી વ્યાધિના નાશ કર્તારૂપે છે. પાંચ મુખવાળી રૂદ્રાક્ષ મહા વિષ્ણુ રૂપ અથવા દ્વાદશ આદિત્યરૂપે છે. તેર મુખવાળી કામદેવ રૂપ તથા ચૌદ મુખવાળી વ્યાધિના નાશ કર્તારૂપે છે.

ગણપતિ ઉપનિષદ (સાર)

ગણપતિનિરૂપણ

હે ગણપતિ ! આપ કર્તારૂપ, સર્વને ધારણ કરનારા તથા નાશકર્તારૂપે છે. આપ પરબ્રહ્મરૂપ તથા આત્મારૂપ છે. આપ માઈ રક્ષણ કરો, શ્રેતાનું રક્ષણ કરો, વક્તાનું રક્ષણ કરો, દાતાનું રક્ષણ કરો, શિષ્યનું રક્ષણ કરો. આપ ચિન્મય, જ્ઞાનદરૂપ, અદ્વિતીય, સમ્યક્દાતા તથા વિજ્ઞાનમય છે. આપનામાંથી આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય થાય છે. આપ પૃથ્વી, અન્ન તેજ, વાયુ તથા આકાશરૂપ, ચાર વેદોરૂપ, ત્રણ ગુણથી પર, ત્રણકાળથી પર, ત્રણ શરીરથી પર, મૂલાધારમાં રહેલા તથા ત્રણ શક્તિરૂપ છે. આપનું યોગીએ સર્વદા ધ્યાન કરે છે. આપ રુદ્ર, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્રમા, બ્રહ્મા તથા ત્રણ લોકરૂપ છે. ગદ્યાર આપનું પૂર્વરૂપ, અક્ષર મધ્યમરૂપ, અનુસ્વાર અન્તરૂપ, મિંદુ ઉત્તરરૂપ, નાદ સધાનરૂપ તથા સહિતા સધિરૂપ, છે. આ ગાણેશ વિદ્યા કહેવાય છે. ॐ ગં ગણપતયે નમઃ. વક્તૃતાય વિદ્યહે વક્તૃત્વાય ધીમહિ તન્નોદિતિ. પ્રચંદયાત્ આ ગણપતિને। મત્ર છે. એક દાંતવાળા, ચાર હાથવાળા, પાસ તથા અંકુશને ધારણ કરવાળા, અમય તથા વરદ હાથને ધારણ કરવાળા, ધ્વજમા ઉદર છે જેના એવા, રક્ત, લઘોદર, સુપગ્નએવા કાનવાળા, રક્ત વલ્લવાળા, શરીરપર રક્ત મધિવાળા, રક્ત પુષ્પવડે પૂજવામાં આવતા, ભક્તના પર દયા કરવાવાળા. જગતના કારણરૂપ, ઉત્તમરૂપ, સૃષ્ટિના આદિ પ્રકટ થયેલા, પ્રકૃતિપુરુષથી શ્રેષ્ઠ એવા દેવનું જે સદા ધ્યાન કરે છે, તે યોગી તથા યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. જે દુર્વાકુરવડે ગણપતિનું યજ્ઞન કરે છે તે વૈશ્વવલ્લુના સરખો થાય છે. જે ધાણીવડે એનું યજ્ઞન કરે તે મશવાળો થાય છે. જે તેનું હજાર મોઢકવડે યજ્ઞન કરે છે, તે ઇન્દ્રિય રૂળને મેળવે છે. સૂર્ય ગ્રહણમાં મહા નદી વિશે અથવા ગણપતિની પ્રતિમા સન્મુખ તેનો જન્મ કરે છે, તે સિદ્ધ મંત્રવાળો થાય છે તથા મહા પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. તે મહા દોષમાંથી મુક્ત થાય છે. તે સર્વત્ર થાય છે. .

શ્રી જાળાલ દર્શન ઉપનિષદ (સાર)

દત્તાત્રેય તથા સાંકૃતિનો સંવાદ

આ ઉપનિષદનું જીલુ નામ દર્શનોપનિષદ છે. દત્તાત્રેય કૃત નામના મુનિને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપવા લાગ્યા.

આઠ અંગો નીચે પ્રમાણે છે:-યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્ર-
ત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ. યમ દશ પ્રકારનો છે. જેમકે
અહિંસા, અસ્તેય, સત્ય, અહમ્યર્થ, દયા, આર્જન, ક્ષમા, ધૃતિ, મિતા-
હાર તથા શૌચ. કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ ન દેવું તે અહિંસા, જેવું
જેવું હોય તેવું જ કહેવું તે સત્ય, અન્યની સુવર્ણાદિ વસ્તુ લેતાં
મનને રોકવું તે અસ્તેય, મન, વાણી તથા શરીરવડે પારકી સ્ત્રીનો
ત્યાગ તેમ જ ઋતુકાળે પોતાની સ્ત્રીનો જે ત્યાગ તે અહમ્યર્થ, મન,
વાણી તથા શરીરવડે સર્વ પ્રાણીમાત્ર પર દયા રાખવી તે દયા, પુત્ર,
મિત્ર તથા શત્રુ આદિ સર્વ તરફ સમભાવ તે આર્જન, શત્રુએ દુઃખ
આપવા છતાં તેના પર ગુસ્સે ન થવું તે ક્ષમા, જ્ઞાનવડે સંસારનો
મોક્ષ છે એવો જે વિચાર તે ધૃતિ, આહારનો ચોથા ભાગ ખાધી-
રાખી જમવું તે મિતાહાર, તથા દેહને સ્નાનાદિથી તથા માટી આદિથી
સાફ કરવો તે બાહ્ય શૌચ તથા હું શુદ્ધરૂપે છું એમ માનવું તે આં-
તર શૌચ કહેવાય છે. જે મનુષ્ય આંતર શુદ્ધિનો ત્યાગ કરી કેવળ
બાહ્ય શૌચની પાછળ મગ્ન રહે છે, તેમણે સુવર્ણને ત્યાગી માટીનું
ટેકું મદ્ય કૃષી ખરામર છે. જ્ઞાનરૂપી અમૃતવડે તૃપ્ત થયેલાને કાંઈ
પણ કર્તવ્ય હોતું નથી. નિયમ દશ છે જેવા કે તપ, સતોષ આ-
સ્તિક્ય, દાન, ઈશ્વરપૂજન, સિદ્ધાંતશ્રવણ, હ્રી, મતિ, જપ તથા
વ્રત. કૃષ્ણ ચાંદ્રાવણાદિવડે શરીરનું શોભણ કરવું તે તપ અથવા તો
મોક્ષ શું છે તથા મને સંસારની પ્રાપ્તિ કેમ થઈ શકે તેનો જે વિ-
ચાર તે તપ. આરબ્ધ પ્રમાણે જે કાંઈ મળે તેના પર સંતુષ્ટ રહેવું તે
સતોષ અથવા તો સર્વ પ્રકારના ભોગોમાં આસક્તિ ન રાખવી તેનું
નામ સતોષ. શ્રીતાદિ કર્મમાં જે આસ્તિક શુદ્ધિ રાખવી તેનું નામ
આસ્તિક્ય. ન્યાયવડે મળેલા ધનમાંથી સુપાત્રને આપવું તેનું નામ
દાન. રાગાદિ દોષથી રહિત હૃદયવડે, અસત્યાદિ દોષથી રહિત વાણી-
વડે તથા હિંસાદિથી રહિત જે કાંઈ કર્મ તેનું નામ ઈશ્વરપૂજન;
સત્યરૂપ તથા જ્ઞાનરૂપ જે કાંઈ તત્ત્વ છે તે અહમ્યર્થ છે, એમ જે
જાણવું તે સિદ્ધાંતશ્રવણ છે, કુત્સિત કર્મની અંદર જે લજ્જા તેનું
નામ હ્રી છે. વૈદિક કર્મમાં જો અદ્વા તે મતિ. આચાર્યે ઉપદેશ કરેલા
વૈદિક મંત્રનો જે ઉપદેશ તે જપ કહેવાય છે. યોગીએ પૂરક, કું-
ભક તથા રેચકવડે પ્રાણાયામ કરવા આ રીતે પ્રાણાયામ કરવાથી
નાડીઓની શુદ્ધિ થાય છે. ત્યાર પછી શુદ્ધ જ્ઞાન થવાવડે અજ્ઞાન-
રૂપી મજા ધોવાઈ જાય છે તથા ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર

થાય છે. પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિવડે યોગી સર્વ ભૂતોને પોતાના આત્મા વિષે જોઈ શકે છે તથા તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તારસાર ઉપનિષદ્ (સાર)

મોક્ષનિરૂપણ

ૐ નમો નારાયણાય આ રીતના તારક નામના મંત્રવડે જીવ મુકિતને પામે છે. તારક મંત્ર ચૈતન્યરૂપે હોવાથી તેની ઉપાસના કરવી. ૐ એ અક્ષર પુરૂષરૂપે તથા નમઃ આ જે અક્ષરો પ્રકૃતિરૂપે છે. હવે નારાયણાય આ પાંચ અક્ષરો પરબ્રહ્મ સ્વરૂપે છે. ૐ બ્રહ્મારૂપ, ન વિષ્ણુરૂપ, મ રૂદ્રરૂપ, ન ઈશ્વરરૂપ, ર વિરાટરૂપ, ચ પુરૂષરૂપ, જ ભગવાનરૂપ, તથા ચ પરમાત્મારૂપ છે. નારાયણના આ આઠ અક્ષરો પરમ પુરૂષરૂપે છે. કારણ કે પ્રથમ અક્ષરરૂપે અકાર, દ્વિતીય અક્ષરરૂપે ઉકાર, તૃતીય અક્ષરરૂપે મકાર, ચોથા અક્ષરરૂપે અર્ધબિંદુ, પંચમ અક્ષરરૂપે નાદ, છઠ્ઠા અક્ષરરૂપે કળા, સાતમા અક્ષરરૂપે કળા-તીત તથા આઠમો અક્ષર પરરૂપે છે. તેમાં અકાર જાંબવાનરૂપે, ઉકાર સુગ્રીવરૂપે, મકાર હનુમાનરૂપે, બિંદુ શનુધનરૂપે, નાદ ભરત રૂપે, કળા લક્ષ્મણરૂપે, સીતા કલ્પાતીત રૂપે તથા રામ પરરૂપે છે. તે સર્વરૂપ તથા જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન આ ત્રણુકાળરૂપે છે. આ પરમાત્મારૂપ તારકમંત્રનો જપ કરવાથી પુરૂષ પવિત્ર થાય છે.

મહાવાક્ય ઉપનિષદ્ (સાર)

સૂર્યની સ્થિતિ

આદિત્ય બ્રહ્મારૂપ છે. સૂર્યરૂપે હું પોતે છું. આ રીતે સમિચ દાનંદરૂપ આદિત્ય ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ રીતનો આવિર્ભાવ થવાથી વિદ્વાન મોક્ષને પામે છે. આ સિવાય મોક્ષનું બીજું સાધન નથી. સૂર્ય જે પરમ જ્યોતિરૂપ, કલ્યાણરૂપ, આત્મજ્યોતિરૂપ, શુદ્ધરૂપ તથા સર્વ જ્યોતિરૂપ છે તે રૂપે હું પોતે છું. આ પ્રમાણે જાણવાથી મનુષ્ય પવિત્ર થાય છે.

પંચ બ્રહ્મ ઉપનિષદ (સાર)

મહેશ્વરનાં પંચમુખ

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે મહેશ્વર ભગવાન પાંચમુખવાળા હતા. જેમકે સદ્ગોળત, અધોર, વામદેવ, તત્પુરૂષ તથા ઈશાન. આ પરથી

મહાદેવ પાંચ નામવાળા કહેવાય છે. તે સર્વના નિવામક હોવાથી દેવો પણ તેમના મહિમાને જાણી શકવા સમર્થ નથી, કારણ ઇન્દ્રાદિ દેવો પણ તેમની માયાવડે મોહિત થયેલા છે. મહાદેવનું સ્વરૂપ એવું છે કે, તે ચક્ષુનો અવિષય છે. આ સર્વ જે દશરૂપે છે તે પરબ્રહ્મ મહેશ્વરરૂપે છે. સર્વ દશ્ય વસ્તુનો પોતાના આત્મામાં લય કરી હું શિવરૂપે છું એમ જે જાણે છે, તે વિદ્વાન અવિનાશી બ્રહ્મરૂપે થાય છે. યોગીએ પંચાક્ષરવાળા મહાદેવનો સર્વદા જપ કરવો જોઈએ. કારણ કાર્યથી ભિન્ન હોતું નથી, અર્થાત્ બેઉ એકરૂપે છે, એમ વિવેકીએ જાણવું જોઈએ. કારણરૂપે ખરું જોતાં કાર્ય સત્યરૂપે છે તથા તેમાં જે ભેદ કહેવો તે જ મિથ્યા છે. આ જગતનું કારણ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે, જે હૃદયાકાશમાં સમિચ્છાદનંદ શિવરૂપે છે. પ્રમુક્ષુએ આ શુદ્ધ ચૈતન્યની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

પ્રાણાગ્નિહોત્ર ઉપનિષદ્ (સાર

પ્રાણાદિ નિરૂપણ

કનિષ્ઠિકા તથા અંગુલકવડે પ્રાણમાં, અનામિકા તથા અંગુલકવડે અપાનમાં, મધ્યમા તથા અંગુલકવડે વ્યાનમાં, તર્જની તથા અંગુલકવડે સમાનમાં તથા સર્વે આંગળી અને અંગુલકવડે ઉદાનમાં પ્રાસરૂપે આહુતિ આપવી જોઈએ. આ શરીર વિષે યનારા યજ્ઞમાં આત્મા યજ્ઞમાન રૂપે, બુદ્ધિ પત્નીરૂપે, વેદો મહા ઋત્વિજોરૂપે, અહંકાર અધ્વર્ણુરૂપે, ચિત્ત હોતારૂપે, પ્રાણ હંદસીરૂપે, અપાન પ્રસ્થાતારૂપે, વ્યાન પ્રસ્તોતારૂપે, સમાન મૈત્રાવરૂપ રૂપે ઉદાન ઉદ્ધમાતારૂપે, શરીર વેદીરૂપે, નસિકા ઉત્તર વેદીરૂપે, મૂર્ધા દ્રોણ કળશરૂપે, દક્ષિણ હસ્તસ્ત્રવરૂપે વામહસ્ત અન્વયસ્થાલીરૂપે, શ્રોત્ર ઘીરૂપે, ગ્રીવા પવમાનનુ અધ્મયન કરનાર રૂપે, તન્માત્રા સભાસદરૂપે, મહાભૂતો યજ્ઞક્રિયારૂપે, શરીર માહેલાં ભૂતો યજ્ઞગોરૂપે, જીભ ઇંડારૂપે, દાંત તથા હોઠ સૂક્ત વાહરૂપે, તાપુ આશીર્વાદરૂપે, સ્મૃતિ દયારૂપે, ક્ષમા અહિંસારૂપે, ઈંકાર મૂળરૂપે, આશા રજ્જુરૂપે, મન રથરૂપે, કામ પશુરૂપે, કેશ દર્ભરૂપે, જ્ઞાનેન્દ્રિયો યજ્ઞનાં પાત્રોરૂપે, કર્મન્દ્રિયો હવિષરૂપે, અહિંસા ઇષ્ટિરૂપે, ત્યાગ દક્ષિણારૂપે, તથા જરણ અવલૂનરૂપે છે. સર્વ દેવોની સ્થિતિ આ શરીરમાં જ છે.

ગોપાલ તાપનીય ઉપનિષદ (સાર)

પૂર્વ તાપિની—બ્રહ્મા તથા મુનિઓનો સંવાદ

મુનિઓ બ્રહ્માને પૂછવા લાગ્યા:—હે બ્રહ્મા! પરમદેવ કોણ છે ? મૃત્યુ કોનાથી લય પામે છે ? કોનું જ્ઞાન ચવાથી સમગ્રનું જ્ઞાન થાય છે ? તથા કોનાવડે આ વિશ્વ ચાલે છે ? બ્રહ્મા બોલ્યા:—શ્રીકૃષ્ણ પરમ દેવ છે, મૃત્યુ ગોવિંદથી લય પામે છે, ગોપીજન-વલ્લભના જ્ઞાનવડે જગતનું જ્ઞાન થાય છે તથા સ્વાહાવડે આ જગત ચાલે છે. મુનિઓ બોલ્યા,—કૃષ્ણ કોણ છે ? ગોવિંદ કોણ છે, ? ગોપીજનવલ્લભ કોણ છે તથા સ્વાહા કોણ છે ? ત્યારે બ્રહ્માએ કહ્યું:—ભક્તાના હૃદયમાંથી પાપનું આકર્ષણ કરે તે કૃષ્ણ, ગાય, ભૂમિ તથા વેદવડે જણાયલા તથા ગોપીજનની વિદ્યાને પ્રેરણા કરવાવાળા તે ગોપીજનવલ્લભ તથા તેમની જે માયા તે સ્વાહા. જે આ બ્રહ્મરૂપી કૃષ્ણનું ધ્યાન કરે છે, તેમાં પ્રીતિ કરે છે તથા તેને ભજે છે તે અમૃતરૂપ થાય છે. મુનિઓએ કહ્યું; તેનું રૂપ, રસ તથા તેનું ભજન કેવી રીતે થઈ શકે ? બ્રહ્મા બોલ્યા; તે એક, સર્વને વશ વર્તનારા, તથા સર્વવ્યાપક છે. તે એક છતાં અનેક પ્રકારે પ્રકાશે છે. જે સ્થિર બુદ્ધિ રાખી તેનું ભજન કરે છે, તેને નિત્યસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે આકાશાદિથી પણ વધારે નિત્ય, મન આદિથી પણ વધારે ચેતનરૂપ, સર્વ જીવને કર્માનુસાર ભોગ આપનાર તથા યજન કરનારને અવિનાશી સિદ્ધિ આપનાર છે. જે શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરે છે તથા તેમને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે છે, તે સ્વયં પ્રકાશ પરમાત્માને શરણે મુમુક્ષુએ જનું જોઈએ. ૐ ક્ષ્મીં કૃષ્ણાય, ૐ ગોવિંદાય, ૐ ગોપાંજનવલ્લભાય, ૐ સ્વાહૌમ એવો જપ કરનાર પરમાત્માના રૂપનું દર્શન મેળવે છે, મટે મુમુક્ષુએ મોક્ષ અર્થે ઉપરના મંત્રનો જપ કરવો. આ પરમાત્માની સ્તુતિ કરવાથી તથા તેમના મંત્રનો જપ કરવાથી મનુષ્ય સસારના પારને પામે છે. મન તથા ઇન્દ્રિયોથી પર શ્રીકૃષ્ણ ઉત્કૃષ્ટ દેવ હોવાથી તેનું ધ્યાન સ્મરણાદિ મનુષ્યે અવશ્ય કરવું.

ઉત્તર તાપિની—દુર્વાસા તથા ગોપીઓનો સંવાદ.

એક સમય વ્રજની સ્ત્રીઓ જેઓ કામનાવળી હતી, તે શ્રીકૃષ્ણ સમીપ રાત્રી ગાળી અવેશ્વર એવા શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગી કે, હે કૃષ્ણ ! કોઈ પણ બ્રાહ્મણને ભિક્ષા આજે આપવી છે, માટે

કેને આપીએ ? ત્યારે કૃષ્ણે કહ્યું કે, દુર્વાસાને લિક્ષા આપો. સ્ત્રી-
ઓએ કહ્યું કે, અમે યમુના નદીને ઓળંગી સામે પાર કેવી રીતે
દુર્વાસાને લિક્ષા આપવા જઈ શકીએ. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, કૃષ્ણ
અહ્યચારી છે એમ કહી તમે યમુનાના જળ પાસે જશો ત્યારે યમુના
તમને માર્ગ આપશે. ગોપીઓએ તે પ્રમાણે કરવાથી યમુનાએ માર્ગ
આપ્યો. પછી મુનિ દુર્વાસાને લિક્ષા કરાવી પાછા ફરતી વખતે ગો-
પીઓએ તેને પૂછ્યું કે, અમે યમુના ઓળંગી સામે પાર કેવી રીતે
જઈએ ? ત્યારે મુનિએ કહ્યું કે સદા અપવાસી એવા દુર્વાસા મુનિનું
રમરણ કરવાથી યમુના તમને માર્ગ આપશે. આ સમયે વ્રજ સ્ત્રી-
ઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી ગાંધર્વાએ પૂછ્યું કે, કૃષ્ણ અહ્યચારી કેવી રીતે
તેમજ દુર્વાસા મુનિ સદા અપવાસી કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ? ત્યારે
મુનિએ કહ્યું; આકાશ શબ્દવાળું છે તથા આકાશ શબ્દથી બિન્ન
આત્મા છે. આકાશ આત્મામાં રહે છે તેમ જ આત્મા આકાશમાં
રહે છે. છતાં આકાશ તેને જાણતું નથી. તે જ પ્રમાણે વાયુ, અગ્નિ,
રસ તથા પૃથ્વીમાં આત્મા રહેલો છતાં તેઓ તેને જાણતાં નથી.
હું કે જે સર્વસંગરહિત આત્મા છું, તે કેવી રીતે બોક્તા થઈ
શકે ? જ્યારે સર્વ-મન, ઇન્દ્રિયો તથા વિષયો, સર્વ આ-
ત્મારૂપ છે તો પછી કેણુ કેાનું મનન કરે છે ? તથા કેણુ ક્યાં
ગમન કરે છે ? આ જે શ્રીકૃષ્ણ છે, તે શરીરરૂપના કારણરૂપ
હોવાથી સૌથી વધારે પ્રિય છે. જે પક્ષીઓ છે. હું અહ્યમાંથી થયો
છું. જે પક્ષીઓમાંથી એક બોક્તારૂપ તથા એક માક્ષીરૂપે
છે. આથી એક બોક્તા તથા બીજો અબોક્તા છે. જે કામ-
વડે કામનાની કામના કરે છે, તે કામનાચળો થાય છે.
પણ જે નિષ્કામવડે કામના ધરાવે છે, તે નિષ્કામી થાય છે. આ-
ત્મા જન્મજરાથી બિન્ન, અચ્ચ તથા અવયવથી રહિત છે. જે
સૂર્યમાં તથા ઇન્દ્રિયોમાં છે, જે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું પાલન કરે છે,
જે સર્વ દેવમાં સ્થિતિ કરે છે, જે સર્વ દેવવડે ગવાય છે, જે સર્વ
ભૂત માત્રમાં પ્રવેશ કરી ભૂતોને ધારણ કરે છે તે સર્વના સ્વામી-
રૂપ છે. આ સાંભળી ગાંધર્વી નામની ગોપીએ પૂછ્યું કે, ગોપાલે
આપણામાં કેવી રીતે જન્મ લીધો તંયા હે મુનિ ! આપે એમને
કેવી રીતે ઓળખ્યા ? સાક્ષાત્ પ્રકૃતિથી પર આત્મા એવા ગોપાળ
ભૂમિપર કેમ ઉતર્યા ? મુનિએ કહ્યું; આ નારાયણ ભગવાન વિશે
સર્વ લોક ઓતપ્રોત છે, તેમના હૃદયકમળમાંથી અહ્યા થયા. જ્યા-

રે આ બ્રહ્માએ તપ કર્યું ત્યારે ભગવાને તેમને વરદાન આપ્યું.
ત્યારે બ્રહ્માએ પૂછ્યું કે સર્વ અવતારોમાં શ્રેષ્ઠ અવતાર આપનો
કયો છે, કે જે અવતારથી લોકો સંતુષ્ટ થાય છે તથા જેનું સ્મ-
રણ કરવાથી આ સંસારમાંથી જીવની મુક્તિ થાય છે. ત્યારે નારા-
યણ ભગવાને કહ્યું; મેરુના શિખર પર જેમ સકામ્ય એવી સાત
પુરીઓ છે, તેમ નિષ્કામ્ય છતાં સકામ્ય એવી સાત પુરીઓ ભૂગો-
પાલ ચક્રમાં છે. આ સર્વ પુરીના મધ્યમાં બ્રહ્મગોપાલથી રક્ષણ
કરાયલી પુરી છે. આ પુરી સકામ્ય તથા નિષ્કામ્યે સર્વ જૂતોને
તથા દેવોને છે. જેમ સરોવરમાં કમળ સ્થિતિ કરે છે તેમ ભૂમિમાં
આ પરમાત્મા સ્થિતિ કરે છે. અર્થાત્ કમળ જેમ પાણીથી નિર્લેપ
છે તેમ તેઓ નિર્લેપ છે. ભગવાનની મથુરા નામની પુરી ચક્રવર્તે
રક્ષણ કરાયલી છે. આથી મથુરાનું નામ ગોપાલપુરી છે. વળી
બૃહદ્વન, મધુવન, તાલવન, કામવન, બહુલવન, કુમુદવન, ખરિદ-
વન, ભદ્રવન, ભાડીરવન, શ્રીવન, લોહવન તથા વૃંદાવન આ બાર-
વનવડે મથુરા પુરી વિઠાયલી છે. દેવો, ગધર્વો, મનુષ્યો નાગેન્દ્રો,
તથા કિર્ત્તિ આ વનોમાં ગાન તથા નૃત્ય કરે છે. બ્રહ્મ એક તથા
અદ્વય છે. પણ માયાવડે તે આરંભે થાય છે. રાહિણીપુત્ર બળ-
ભદ્ર વિશ્વરૂપ તથા અકારરૂપ છે. અનુમ્ન તૈજસરૂપ તથા ઉકાર
અસરરૂપ છે. અનિરૂદ્ધ પ્રાણસ્વરૂપે તથા મકારરૂપ છે તથા અર્ધ-
માત્રારૂપ શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા છે, કે જેને વિષે વિશ્વ રહેલું છે.
જન્મતને કળ્યાની કૃષ્ણાત્મિકા રક્તિમણી ગૂંચ પ્રકૃતિરૂપે છે ગોપાળ
લક્ષ્મીકારથી અપેક્ષ તથા વિશ્વમાં સ્થિતિ કરનારા છે. મથુરામાં મારું
ધ્યાન કરતો મોક્ષને પામે છે. આઠ પત્રવાળું વિકસિત હૃદયકમળ
ત્યાં રહેલું છે. દ્વિત્ય ધ્વજરૂપ જીવથી ચિન્હિત ચપલા એ ચરણો
ત્યાં છે. જે બ્રહ્મજ્ઞાનવડે સર્વ જગતનું મથન થાય છે અથવા જે
સ્થાન મારા સારભૂત છે, તે મથુરા કહેવાય છે. જેનાવડે સૂર્ય,
અગ્નિ, વાયુ તથા ચંદ્રનો પ્રકાશ પોતપોતાના સ્વરૂપને ધારણ કરે
છે તેને બ્રહ્મવાદીઓ કૌમુદી મણિરૂપ કહે છે. સત્વ, રજઃ તથા
તમયુક્ત એ ચાર બુદ્ધિવાળા અલંકારરૂપે છે પંચ ભૂતાત્મક શબ્દ રજો-
રૂપ હન્તમાં રહેલ છે, મનરૂપી ચક્ર મારૂ બાળ સ્વરૂપ છે, હાથમાં
રહેલ પદ્મ આલ્પ માયારૂપે છે તથા મારા હાથમાં રહેલ ગદા આદ્ય
વિદ્યારૂપે જાણવી. ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષરૂપ દ્વિત્ય બાત્રનધો
છે. મારૂ નિર્ગુણ કંઈ આદિ માયારૂપી માયાથી શબ્દમારાયલું

મને કૂટસ્થરૂપે, સત્વરૂપે તથા કિરીટરૂપે લોકો કહે છે. અક્ષરરૂપ
ઠાંકાર યુગ્મ કુંડળ રૂપે છે. આ રીતે મારું ધ્યાન કરનાર મોક્ષને
મેળવે છે. ગોપાળનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે:-એકરૂપ,
પ્રકાશરૂપ, સર્વ પ્રાણી માત્રમાં ગૂઢ, સર્વ સ્થળે વ્યાપી રહેનાર, સર્વ
પ્રાણી માત્રના અંતરાત્મારૂપ, કર્મના અધ્યક્ષરૂપ, સર્વ ભૂતોના
સ્થાનરૂપ, ચૈતન્યરૂપ, નિર્ગુણરૂપ, છે. આ પ્રમાણે પરમાત્માનું
સ્વરૂપ કહી મુનિએ કહ્યું; હે ગાંધર્વિ ! તું તારા ગૃહપ્રતિ જા.

અથ કૃષ્ણોપનિષદ

ગોપીઓનું અધ્યાત્મરૂપે નિરૂપણ

મહા વિષ્ણુ સ્વરૂપ તથા સમ્યક્દાનંદ લક્ષણવાળા તથા સર્વાંગિ
સુંદર એવા રામચંદ્રજીને જોઈ વનમાં રહેનારા મુનિઓ વિસ્મય પા-
મ્યા. તેઓ રામચંદ્રજીને કહેવા લાગ્યા;-અમારા અવતારો શ્રેષ્ઠ ક-
હેવાય, તે માટે અમે આપનું આલિંગન કરીએ છીએ. ત્યારે રામ-
ચંદ્રજીએ કહ્યું; હવે પછીના કૃષ્ણાવતારમાં તમે ગોપિકાઓ થઈ
મને આલિંગન આપજો. બીજા જે અવતારો છે, તે ગોપરૂપે છે.
અમને તો રૂપે કરશો નહિ. તમારા અંગના સ્પર્શથી અમે એક
બીજા દેહને ધારણ કરીએ. તમે અમારો સદા સ્પર્શ કરવાવાળા
થાઓ તથા તેથી અમે અવતારો ગ્રહણ કરીએ. રૂદ્ર આદિનું આ
રીતનું વચન સાંભળી નગવાન બોલ્યા, હું તમારા અંગનો સ્પર્શ
કરીશ તથા તમારૂં વાક્ય હું પૂર્ણ કરીશ. આથી દેવો દર્પ પામ્યા
તથા તેઓ પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યા. બ્રહ્મા નદરૂપે થયા,
યશોદા મુકિતરૂપે તેની જી થઈ. ત્યાર પછી માયા ત્રણ પ્રકારની
કહેવાઈ, સાત્વિકી, રાજસી તથા તામસી. આ સાત્વિકી માયા રૂદ્રમાં,
રાજસી માયા બ્રહ્મામાં તથા તામસી માયા દૈત્યપક્ષમાં ગઈ એમ
માયા ત્રણ પ્રકારે વહેચાઈ ગઈ. આ વૈષ્ણવી માયા કોઈથી જિતી
શકાય એમ નથી તથા તે પ્રથમ ચિંતન કરવાવડે ઉત્પન્ન થઈ છે.
બ્રહ્મરિદ્ધા દેવકીરૂપે છે, જેનું વેદો જ્ઞાન કરે છે. વાસુદેવ વેદરૂપ
તથા કૃષ્ણ અને બળરામ વેદાર્થરૂપે છે. જે સ્તુતિ કરે છે તેણે
પૃથ્વી પર આવતાર ધારણ કર્યો તથા તેણે, ગોપ, ગોપી તથા દે-
વોની સાથે વૃદ્ધાવનરૂપી વનમાં ક્ષીડા કરી. ગોપીઓ તથા ગાયો
ઋચ્યાઓરૂપ છે. વેતલક બ્રહ્મારૂપે છે. ભગવાન રૂઢ વેણુરૂપે
થયા ઇન્દ્ર શિંગડા રૂપે થયા તથા સખા રૂપે દેવ થયા ગોકુળ
વૈકુંઠરૂપે થયું તથા તેમાં તાપસો વૃક્ષોરૂપે થયા. લોભ ક્રોધ આદિ

દેવરૂપે થયા તથા તિરસ્કૃત કામ કલિરૂપે થયો. માયારૂપ દેહને ધારણ કરવાવાળા ભગવાન હરિ ગોપરૂપે થયા. દુર્યોધ કુહકરૂપે થયો. ભગવાનની માયાવડે આ રીતે સર્વ જન્મત મોહ પામેલું છે. આ માયા સર્વ દેવોવડે પણ જિતી શકાય એમ નથી. દ્વિજ ધૃષ્ટિ રૂપે થયા. જેણે રૂદ્રને વાંસળીરૂપે કર્યા, તેના માયારૂપ જન્મત કેવી રીતે ? વાંસળીવડે દેવોનું જ્ઞાનરૂપી જળ એક ક્ષણમાં નાશ પામ્યું. બળરામ શેષ નાગરૂપે છે તથા શાશ્વત બ્રહ્મરૂપ શ્રી કૃષ્ણ છે. જે ભગવાનની પદ્મરાણીઓ હતી તે કયા તથા ઉપનિષદો છે. સ્ત્રીઓ બ્રહ્મરૂપી ઋત્યાઓ છે. દ્વેષ ચાણુર મહ્મરૂપે થયો તથા મત્સર મુષ્ટિક મહ્મરૂપે થયો. દર્પ કુવલદાપીડ રૂપે તથા ગર્વરૂપે બકાસુર પક્ષી થયું. રાહિણી દયા રૂપે, ધરા સત્યભામા રૂપે, મહાબાધિ બધાસુર રૂપે, કલિ કંસ રાગ રૂપે, શમ સુદામા મિત્રરૂપે, સત્ય અક્ષર રૂપે, દમ ઉદ્ધવ રૂપે, જે શંખ છે તે ચોતે લક્ષ્મી રૂપે છે. ક્ષીર સાગરમાં જેમ મેઘધોય માથ છે તે રીતે તેમણે દહીંના ગોરસ ભાંગી ક્ષીર સાગર ક્યો તથા બાળક જેમ ક્ષીર સાગરમાં ક્રીડા કરતો હોય તેમ મથુરામાં ક્રીડા કરવા લાગ્યા. આ રીતે તેણે શત્રુનો સંહાર ક્યો, તથા સાધુ પુરોહિતો રક્ષણ કર્યું. સર્વ પ્રાણી માત્રના પર કૃપા કરવા તથા રક્ષણ કરવા ધર્મરૂપ, પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલ તથા બ્રહ્મરૂપને ધારણ કરવાવાળું ચક્ર પરમાત્માએ રચ્યું. વાયુ જ્યંતી પુત્ર રૂપે તથા ધર્મ ચમર રૂપે થયો. આ સર્વ પરમાત્માના પ્રકાશરૂપ છે, મહેશ્વર ખડ્ગ રૂપે, કશ્યપ ઉલ્કામલ રૂપે, માતા અદિતિ રજ્જુ રૂપે, ચક્ર તથા શંખ જ્ઞાન ભાગ રૂપે છે. વિદ્વાનો જેટલાં દેવનાં રૂપો કહે છે તે દેવરૂપવડે તેઓ પરમાત્માને નમસ્કાર કરે છે. કાલિકા સર્વ શત્રુનો નાશ કરનારી ગદા રૂપે, માયા શાર્દૂલ ધનુષ રૂપે, ચરત કાળ સુભોજન રૂપે છે. આ રીતે લીલાવડે કમળના દડારૂપ જગતને પોતાના હૃદયમાં પરમાત્માએ ધારણ કર્યું છે. ગરુડ ભાંડીર વડ રૂપે તથા નારદ મુનિ સુદામા રૂપે થયા. ભાકત જનદારૂપ તથા સર્વ પ્રાણીને પ્રકાશ પાડનારી ભુદ્ધિ ક્રિયારૂપે છે. આથી પરમાત્માથી બિન્ન બીજું કંઈ નથી. તે સર્વવ્યાપક હોવાથી તેનાથી કશું બિન્ન નથી. પરમાત્માએ સ્વર્ગમાં રહેનારા દેવોનું વેકુંઠ પૃથ્વી પર આ રીતે ચાલું હતું. જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે સર્વ તીર્થનાં રૂપ મેળવે છે તથા દેહનંધથી મુક્ત થાય છે.

યાજ્ઞવલ્કય ઉપનિષદ (સાર)

યાજ્ઞવલ્કયનો જનકપ્રતિ ઉપદેશ

યાજ્ઞવલ્કય જનક રાજને કહે છે;—હે સમ્રાટ્! દિગ્ને જ્ઞાનચર્ય પાળ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ પછી વાનપ્રસ્થ તથા ત્યારપછી સંન્યસ્ત આશ્રમ ધારણ કરવો. અથવા તો જ્ઞાનચર્યમાંથી તેમ જ ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી એકદમ પણ સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવાઈ શકે પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે, જ્યારે પૂર્ણ ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે જ સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવી. શિષ્યા તથા યજ્ઞોપવીતનો તેણે ત્યાગ કરવો તથા મે સંન્યસ્ત દીક્ષા લીધી છે, એમ ત્રણ વાર કહેવું. આત્મા સંન્યાસીતું યજ્ઞોપવીત છે, કાપાય વસ્ત્રને ધારણ કરનારો, મુંડન કરાવેલ, પરિગ્રહ નહીં લેનાર, પવિત્ર, દ્રોહથી રહિત તથા ભિક્ષામાંથી પ્રાણને ધારણ કરનાર સંન્યાસી જ્ઞાનભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. સંવર્તકાદિ અનેક મુનિઓ અપ્રકટ ચિદ્ભવાળા, અપ્રકટ આચારવાળા, ઉન્મત્ત ન છતાં ઉન્મત્તની માફક આચરણ કરનારા, સ્ત્રી તેમ જ જગતથી દૂર રહેનારા, દ્વંદ્વભાવથી રહિત, શુદ્ધ મનવાળા, જ્ઞાનમાં સ્થિરતાને પામેલા, લાભાક્ષાભમાં સમાન દષ્ટિવાળા તેમ જ કરપાત્રથી ભિક્ષાને ગ્રહણ કરવાવાળા હતા. જે સંન્યાસી મનુષ્યાદિથી રહિત ઘરમાં, તૃણના સમૂહમાં, વૃક્ષના મૂળમાં, અગ્નિહોત્રવાળા ગૃહમાં, વાલુકામ પ્રદેશમાં, પર્વતપરની ગુહામાં અથવા તો ઝરણાની સમીપ વાસ કરનારો હોય, લૌકિક પ્રયત્નથી રહિત હોય, શુભાશુભ કર્મને નિર્મૂળ કરવામાં જે ઉદ્યમી હોય, તે સંન્યાસી પરમહંસ કહેવાય છે.

જે સંન્યાસી પોતાની પહેલાનો હોય તથા ધર્મના પાલનમાં પોતાના સમાન હોય તેવા જ સંન્યાસીને સંન્યાસીએ પ્રણામ કરવા. જે પ્રમાદી, વિષયાનુસાગવાળો, દ્વંદ્વમાં પ્રીતિવાળો, તથા પ્રારબ્ધથી જેમનું અંતઃકરણ દુષ્ટ છે, એવા સંન્યાસીને કદી પ્રણામ કરવા નહિ. જે આત્મચાનીએ અદ્વય જ્ઞાનમાં સ્થિતિ કરી છે, તે બાહ્ય દષ્ટિથી કાંઈને પ્રણામ કરતો નથી. તે અથ્થ ચાંપલાદિ સર્વ ધર્મચરણ છે, એમ માની સર્વને પ્રણામ કરે છે. જે એમ માને છે કે, ત્વચામાં—સાદિથી ભરપૂર સ્ત્રીમાં કોઈ પણ રીતની શોભા નથી, દુઃખથી સ્પર્ધ થઈ શકે એવી, તથા અગ્નિની શિષ્યા સમાન પુરુષરૂપી તૃણને દહન કરનારી, સુંદર છતાં નરકાગ્નિના ઇધનરૂપ તથા મૂલચિત્તવાળા પુરુષરૂપ પક્ષીને મોહરૂપી જાળમાં ફસાવનારી સ્ત્રી છે, તે જ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી

શકે છે તથા તેણે જ ખરી રીતે જગતનો ત્યાગ કરેલ છે. જેવી રીતે સ્ત્રીમાં તેમ જ પુત્રાદિમાં જે અનાસકિત રાખે છે તે સુખી થાય છે. જૂવેા કે કુમારને મૂર્ખ નીકળે તો પિતાને દુઃખ થાય છે. બાલ્યુવા છતાં કન્યા ન મળે તો માખ્યાપને દુઃખ થાય છે, વ્યસિયારી નીકળે, અમ્રજવાળો થાય, તેમજ નિર્ધન હોય તો માખ્યાપને ઘણું દુઃખ થાય છે. માટે સર્વ સાંસારિક સંબંધમાંથી આસકિત હઠાડી નાંખવી. વિવેકીએ સર્વને આત્મારૂપે જોવું તથા કોઈ પર કોઈ કરવો નહિ. મુમુક્ષુએ અપકાર કર્યો હોય તેના પર પણ કોપ કરવો નહિ, પણ પોતાને કોપ કરાવનારી જે વૃત્તિ છે તેના પર જ કોપ કરવો. કારણ તે વૃત્તિ ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષનો નાશ કરનારી છે. સર્વ કેવળ બ્રહ્મરૂપે છે, એમ મુમુક્ષુએ બાવના કરવી જોઈએ.

વરાહોપનિષદ (સાર)

વરાહ તથા ઋષુ આદિનો સંવાદ

વરાહ ભગવાનનો ઋષુ પ્રતિ ઉપદેશ—આ શરીર વિષે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, પાંચ વિષય, મન, શુદ્ધિ, ચિત્ત તથા અહંકાર એમ ચોવીસ તત્ત્વ છે. આ સર્વ તત્ત્વથી મારું તત્ત્વ વિશ્લક્ષણ છે. જે વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન કર્યું હોય, તેમ જ તપ તથા શુદ્ધિ પ્રસન્ન કરે તો મનુષ્યને ચાર વૈરાગ્યાદિ સાધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જિજ્ઞાસુએ નિત્યાનિત્યનો વિવેક, આલોક તથા પર-લોકના વિષયમાં વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સંપત્તિ તથા મુમુક્ષુતાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સર્વના સાક્ષીરૂપ આત્માને જે બ્રહ્મરૂપે ઓળખે છે, તે જ બ્રહ્મરૂપ બને છે. જેવી રીતે અંધ મનુષ્યને સમગ્ર જગત અંધકારાટ્ટત લાગે છે, પણ દેખતાને તે જગત પ્રકાશ-યુક્ત લાગે છે, તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાનીને જગત દુઃખમય પ્રતીત થાય છે, પણ જ્ઞાનીને તે સુખમય લાગે છે. જ્ઞાનીને એમ જણાય છે કે, હું શાનો ત્યાગ કરી શકું એમ છું. કારણ સમગ્ર વિશ્વ મારાથી જોતપોત છે, જે પરમ હંસ સંન્યાસી સર્પની માફક મનુષ્યો-જોતપોત છે, તે સમાગમ ત્યજે છે, શબની માફક સ્ત્રીનો ત્યાગ કરે છે તથા વિષની માફક વિષયોનો ત્યાગ કરે છે, તે વાસુદેવ રૂપ છે. ઉપ-એટલે સમીપ તથા વાસ એટલે રહેવું અર્થાત્ પરમાત્માની સમીપ રહેવું, તે ઉપવાસ શબ્દનો અર્થ છે, નહિ કે, શરીરને સેવવું તે ઉ-

પવાસ શબ્દનો અર્થ છે. જેમ મહાસર્પ રાક્ષસને તાડન કરવાથી મરતો નથી તેમ કેવળ કાયાનું શોષણ કરવાથી કાંઈ પણ લાભ થતો નથી. જ્ઞાન અસ્તિત્વમાં છે એ રીતનું જે જ્ઞાન, તે પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય. પણ જ્ઞાન હું પોતેજ છું એ રીતનું જ્ઞાન તે અપરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. મમતા રાખવાથી જીવને જંધનમાં પડવું પડે છે, પણ મમતાને છોડી દેવાથી જીવ મુક્ત થાય છે. એકાંત સ્થળ વિષે જ્ઞાનનું ચિંતન કરવું. અધિકારી પ્રતિ તેનું કચન તથા સર્વદા જ્ઞાન સંબંધી જ ચર્ચા કરવી, એમ જ્ઞાન પરાયણ થઈ વિવેકીએ પોતાનો સમય વીતાડવો જોઈએ. સર્વ કેવળ ચૈતન્યરૂપ છે, એમ વિવેકીએ જાણવું. જેવી રીતે ઘટાકાચ તથા મહાકાચ મહાકાચને વિશે સ્થિતિ કરી રહેલ છે, તેમ ચિદાકાશમાં જીવ તથા ઈશ્વર રહેલ છે. જે મનુષ્ય અદ્વિતીય જ્ઞાનને ઝોળખતા નથી, તેઓને કદી મુક્તિ મળતી નથી. આ સંસાર કેવળ દીર્ઘ સ્વરૂપ અથવા તો દીર્ઘ મનોરાજ્ય રૂપે છે. જેવી રીતે ઘડાનો નશ થાય છે તેની સાથે તેનું આકાશ મહાકાશમાં જઈ મળે છે, તેજ પ્રમાણે શરીરનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ નથી. જે રીતે ઝાંઝવાનું જળ મરૂ બૂમિયો ભિન્ન નથી તેજ રીતે જગત્ ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી. સર્વ ઇન્દ્રિયોના સ્વામી રૂપ મન છે, મનના સ્વામી રૂપ બ્રાહ્મ છે તથા બ્રાહ્મના સ્વામી રૂપે લય છે. ચિંતનો નિરોધ કરવા માટે સર્વ પ્રકારની ચિંતાનો ત્યાગ કરી સાવધાન મનથી નાદનું અનુસંધાન કરવું જોઈએ. મુમુક્ષુએ એમ ધારવું જોઈએ કે, હું આનંદ રૂપે, અખંડ બોધ રૂપે, માયાથી પરરૂપે, ચૈતન્ય ધનરૂપે તથા સર્વ દુઃખના અવિવય રૂપ છું. યોગીએ માનવું કે જેવી રીતે છીપમાં રૂપું કલ્પિત છે તેમ મારામાં જગત્ કલ્પિત છે. હું શરીર રૂપે, બ્રાહ્મ રૂપે અથવા તો જગત્ આદિ રૂપે નથી, પણ હું જ્ઞાનરૂપ છું, એમ વિદ્વાને જાણના કરવી જોઈએ. જેમ જળના ચાલનથી સૂર્યના બિંબનું ચાલન થાય છે, પણ ખરા સૂર્યમાં ચંચળતા થતી નથી તેમ કારાદિના સંયોગને લીધે આત્મામાં ચંચળતા એ એક પ્રકારનો આસુરી ભાવ છે. આથી વેદા છું, એનું અભિમાન હોવું નથી. દરેક ના દોષો બોળી કાઢવામાં ચતુર હોય છે તે શોધી કાઢવા પ્રીતીવાળો થાય તો તેને બં.

ઋષુનો નિદાધ પ્રતિ ઉપદેશ:-જ્ઞાનની

ભાવિની તથા તુર્યગા-સ્થૂલ અંશરૂપે વિશ્વ, સૂક્ષ્મ અંશરૂપે તૈજસ, ધીજ અંશરૂપે પ્રાણ તથા સાક્ષીઅંશરૂપે તુરીય છે. શુભેચ્છા:-સત્ત્વ-નોના સમાગમવડે સાતત્યને જાણવા માટેની જે ઇચ્છા તે. વિચારણા:-સત્ત્વનોના અથવા તેા સાચીના સમાગમથી સદાચારમાં જે પ્રવૃત્તિ તે. તનુમાનસા-ધ્વન્દ્યોના વિષયોમાં મનની અપ્રીતિ તે. સત્વાપત્તિ:-સત્વની આત્મારૂપે જે પ્રતીતિ થવી તે. અસંસકિત:-વાસનાતો ક્ષય થવાથી ઉત્તમ વિષયમાં પણ આસકિત ન રહેવી તે. પદાર્થોભાવિની-પરબ્રહ્મની પ્રેરણાની પ્રતીતિવડે સર્વ બ્રહ્મમય હોવાથી બ્રહ્માભ્યંતર પદાર્થોની પ્રતીતિ તે. તુર્યગા-બ્રહ્મમાં જ જે સ્થિતિ તે. આમાં પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકામુક્ત મનુષ્ય મુમુક્ષુ, ચોથી ભૂમિકાવાળો બ્રહ્મવિદ્, પાંચમી ભૂમિકાવાળો બ્રહ્મવિદ્વર, છઠી ભૂમિકાવાળો બ્રહ્મવિદ્વરીયાન તથા સાતમી ભૂમિકાવાળો બ્રહ્મવિદ્વિષ્ કહેવાય છે. પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકા જાગ્રતરૂપે, ચોથી ભૂમિકા સ્વપ્નરૂપે, પાંચમી ભૂમિકા સુષુપ્તિરૂપે, છઠી ભૂમિકા ગાદ સુષુપ્તિરૂપે તથા સાતમી ભૂમિકા ધન સુષુપ્તિરૂપે કહેવાય છે. દ્રશ્ય, દર્શન તથા દશ્ય આ ત્રણ પ્રકારની ત્રિપુટીનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મનો મુમુક્ષુએ અનુભવ કરવો જોઈએ. જીવન-મુક્તનાં લક્ષણો-સુખમાં જેને હર્ષ થતો નથી, દુઃખમાં જે કરમાતો નથી, આરબ્ધને અનુસાર જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તેમાં જે રહે છે, જે જાગ્રતમાં પણ સુષુપ્તિની સમાન રહે છે, જેનું જ્ઞાન સર્વપ્રકારની વાસનાથી રહિત હોય છે, જેને રાગદ્વેષાદિ થવા છતાં જેનું અંતઃકરણ આકાશના જેવું સ્વચ્છ રહે છે, હૃપણાની ભાવનાથી જે લેપાતો નથી, જેનાથી લોભ ઉદ્ભવ પામતા નથી તેમજ લોકોથી જે ઉદ્ભવ પામતો નથી, જે ધર્મા, ગમ આદિથી રહિત હોય છે, સમસ્ત બ્યવહાર કરતો છતાં જે સર્વદા શીતળ રહે છે, જે સર્વ ભાવનાનો ત્યાગ કરી સર્વાત્મભાવમાં સંતોષ પામે છે, જે પરમ પવિત્ર પદમાં શોભારહિત ચિત્તવાલો માત્ર વિશ્રાંતિ પામેય છે, જેને સર્વવસ્તુ સિવરૂપ બાસે છે, જેની છદ્ધિ સર્વદા પરમતત્ત્વનો અનુભવ કરનારી છે, આવા જીવન-મુક્ત પુરુષનું દર્શન થવાથી અન્ય જીવ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. સરીરની અંદર કંઈક ભાગ પૃથ્વી તત્ત્વરૂપે, દ્રવ ભાગ જળરૂપે, પ્રકાશવાળો ભાગ તેજરૂપે, ગતિવાળો ભાગ વાયુરૂપે તથા બ્યવહારવાળો ભાગ આકાશરૂપે છે. આ રીતનું અંગ યોગવડે પવિત્ર થાય છે

યોગનાં આઠ અંગો છે.—જેવાંકે, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ.

શાટયાયનીય ઉપનિષદ સાર)

સંન્યાસ નિરૂપણ

મન એ જ મનુષ્યોના બંધ તથા મોક્ષનું કારણ છે. જ્યારે મન વિવેચાસક્ત બને છે ત્યારે તે બંધનમાં પડે છે તથા જ્યારે વિવેચાસ-ક્તિથી રહિત થાય છે ત્યારે તે મુક્ત થાય છે. પુત્રાદિમાં મનુષ્યનું ચિત્ત જેવું આસક્ત થાય છે તેવું જ જે પરબ્રહ્મમાં આસક્ત થાય તો મનુષ્યને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ નથી. આરીતનું જ્ઞાન સત્ શાસ્ત્ર જાણ્યા વિના થતું નથી તથા જ્ઞાનવિના મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે સંસારપર વિરાગ થવો જોઈએ. પૂર્ણ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. સંન્યાસ ચાર પ્રકારનો છે:—કુટીચક, બહ્લક, હંસ તથા પરમહંસ. સંન્યાસીનું કર્તવ્ય એ છે કે, તેણે ચિત્તને સર્વદા એકાગ્ર રાખવું, પરમાત્મા તથા શુશની સેવા કરવી, મન તથા વાણીને નિયમમાં રાખવાં, ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કરવો તથા છવલાવને બ્રહ્મભાવમાં હોમવો. સંન્યાસીએ જ્ઞાન-રૂપી દંડવાળા, જ્ઞાનરૂપી શિખાવાળા તથા જ્ઞાનરૂપી ઉપવીતવાળા કહેવાય છે. સંન્યાસીએ કામાદિવિકારોનો ત્યાગ કરી માનાપમાનને સમાન ગણી વૃક્ષની માફક સ્થિર રહેવું જોઈએ. મુમુક્ષુએ સર્વદા પોતાની ભુક્તિ બ્રહ્મ વિશે જ સ્થિર કરવી. અનેક શબ્દોનું ચિંતન કરવું અથવા તો મોટાં મોટાં ભાષણો કરવાં, તે કેવળ મન તથા વાણીને શ્રમ આપનારાં છે. જે મનુષ્ય કામનાનો ત્યાગ કરે છે તેને જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. શુર એ જ પરમ ધર્મ છે તથા શુર એ જ પરમ ગતિ છે તથા જે પુરૂષને જેવી પરમાત્મામાં લક્ષિત છે તેવી જ શુરમાં લક્ષિત છે, તેવા સાધકને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

હયગ્રીવ ઉપનિષદ (સાર)

નારદ તથા બ્રહ્માનો સંવાદ

એક વેળા નારદમુનિ બ્રહ્મા પાસે આવ્યા તથા તેમને કહેવા લાગ્યા; હે બ્રહ્મા! મને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો. ત્યારે બ્રહ્મા કહેવા લાગ્યા;

હે નારદ ! હયગ્રીવ દેવત્યના મંત્ર સિવાય અન્ય મંત્ર નથી તે જ
શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ તથા ઇતિહાસરૂપે છે આ મંત્ર નીચે પ્રમાણે
છે - ૐ શ્રીં લહૌં ૐ નમો મગવતે હયગ્રીવાય વિષ્ણવે મહ્ય
મેઘાં પ્રજ્ઞાં પ્રયત્ન સ્વાહા તેમજ ૐ શ્રીં લહૌં ઈં ઈં ઈં ક્લીં
ક્લીં સૌં સૌં ક્લીં ૐ નમો મગવતે હયગ્રાવાય મહ્ય મેઘાં
પ્રજ્ઞાં પ્રયત્ન સ્વાહા આ રીતના હયગ્રીવના મંત્રનો જપ કરવાથી
હયગ્રીવ સ્વરૂપે તે થાય છે આનો જપ કરવાવાળાની સર્વ પ્રકારની
વાણીની સિદ્ધિ તથા આઠ પ્રકારના યોગની સિદ્ધિ પણ થાય છે. તે
સર્વ પ્રકારના પાપમાથી મુક્ત થાય છે તથા અતે તેનો પરમાત્મામાં
લય થાય છે

દત્તાત્રેય ઉપનિષદ (સાર)

દત્તાત્રેયમંત્ર નિરૂપણ

દ્રા આ એક અક્ષર તારણને કરનારો છે ૐ ઈં ઈં ક્લીં
ક્લીં દ્રાં આ ઇ અક્ષરનો મંત્ર સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિને આપનારો છે.
દ્રાં દત્તાત્રેયાય નમ આ આઠ અક્ષરનો મંત્ર છે ૐ આં ઈં ક્લીં
ઈં દત્તાત્રેય સ્વાહા એ બાર અક્ષરનો મંત્ર છે ૐ ઈં ક્લીં
ક્લીં ક્લુ ઈં ઈં હુ સૌં દત્તાત્રેયાય સ્વાહા આ સોળ અક્ષરનો
મંત્ર છે તથા આનો જે જપ કરે છે, તેને મોક્ષ મળે છે. દત્તાત્રેય
હરે કૃષ્ણ ઉન્યત્તાનદ્વાયક । વિગમ્બર મુને ચાલ પિશાચ
જ્ઞાનસાગર આ મંત્ર સર્વ પ્રકારના દોષોને ટાળી શકે છે તથા આના
જપ કરનારને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે

ગરુડોપનિષદ (સાર)

ગારુડ બ્રહ્મવિદ્યાનિરૂપણ

ગારુડ બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્માએ નારદને, નારદે બૃહત્સેનને, બ્રહ્મસેને
મન્દ્રને, મન્દ્રે ભરદ્વાજને, ભરદ્વાજે શ્રવણની ઇચ્છાવાળા પોતાના શિષ્યોને
કહી હત વિષ નષ્ટ વિષ પ્રનષ્ટ વિષ હતમિન્દ્રસ્ય વજ્રેણ વિષ હત તે
બ્રહ્મણા વિષમિન્દ્રસ્ય વજ્રેણ સ્વાહા આ રીતનો ગરુડ સંપદી
મંત્ર છે આ મંત્રના જપથી નાગનું, સર્પનું, વિછીનું, કરોળિયાનું,
ધોનું, ગરોળીનું તથા ઉદરનું વિષ નાશ પામે છે વળી કહેલું કે જો
તું વાસુકીનો દૂત હોય, અથવા વાસુકી પોતે હોય, તક્ષકનો દૂત
હોય કે તક્ષક પોતે હોય, કર્કટકનો દૂત હોય કે કર્કટક પોતે હોય,

ખતાને તથા સાધુજન્યતાને પામે છે. આ સોળ અક્ષરનો મંત્ર સા-
ગ્રાચ્ય કરેલ વાર ને જપે છે, તે બ્રહ્મહત્યાથી તથા પીરહત્યાથી મુક્ત
થાય છે. સોનું ચોરું હોય છતાં તે પવિત્ર થાય છે. દેવ, પિતૃ તથા
મનુષ્યનો સહિ અપકાર કર્યો હોય તો તેમાંથી પવિત્ર થાય છે. તે સર્વ
ધર્મના પરિત્યાગરૂપી પાપમાંથી જલદી પવિત્રતાને પામે છે. તથા જ-
લદી મુક્તિ મેળવે છે.

જાળાલિ ઉપનિષદ (સાર)

વૈષ્ણવાદિ તથા જાળાલીના સંવાદ

વૈષ્ણવાદિ નામન્યા મુનિ ભગવાન જાળાલિને પૂછ્યા જાગ્યા,
હે ભગવન્! મને આપ પરમ તત્ત્વનું રહસ્ય કહો. તત્ત્વ, જીવ,
પશુ, ઈંદ્રિય તથા મોક્ષનો ઉપાય શો છે? ત્યારે જાળાલિએ કહ્યું; તે
ધર્મો જ સારો પ્રશ્ન પૂછ્યો. જે પ્રમાણે હું જાણું છું, તે રીતે આ
સર્વ હું તને કહીશ. આ બ્રહ્મવિદ્યા હું યજ્ઞાનન પાસેથી તથા યજ્ઞાન
મહાદેવ પાસેથી શીખ્યા છે. વૈષ્ણવાદિએ કહ્યું કે, મહાદેવે કેવી રીતે
જાણ્યું. ત્યારે જાળાલિએ કહ્યું કે, તેણે ઉપાસનાથી આ રહસ્ય
જાણ્યું. વૈષ્ણવાદિએ કહ્યું, હે ભગવન્ આ સર્વ રહસ્ય મને કહો.
જાળાલિએ કહ્યું; પશુપાત તત્ત્વરૂપે છે. જીવ અહંકારથી આવૃત્ત
થયેલો છે. જ્યારે જીવ તૃણનું ભક્ષણ કરનાર. વિવેકથી રહિત,
પારકાથી દોરવાયેલ, કૃપિ આદિ કર્મમાં નિયોગ્યવેલો, સર્વને સહન
કરવાવાળો તથા સ્વામીવડે આધવામાં આવે છે ત્યારે તે જીવને પશુ
કહેવામાં આવે છે. જે સર્વજ્ઞ તથા પશુપતિરૂપ છે તે ઈંદ્રિય
કહેવામાં છે. જ્ઞાન કયા સાધનવડે થાય છે, એમ પૂછતાં કહ્યું કે,
અરમ ધારણ કરવાવડે જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. 'સંયોગ્યત' આદિ
પાંચ મંત્રવડે ભસ્મ લેવી, 'અગ્નિરિતિ' મંત્રવડે ભસ્મને મંત્રી,
'માનરતોક' મંત્રવડે જળવડે એકઠી કરી શિર, લલાટ, વક્ષ તથા
મોંકેષપર ત્રણ ત્રણ રેખા કરવી. આમ કરવાથી ફરી તેનો જન્મ
પ્રતો નથી. સત્કુમારનામના મુનિ આ ત્રણ રેખાના ધારણનું
પ્રમાણ પૂછે છે. ત્યાં જણાવ્યું છે કે, પ્રથમ રેખા માર્કપત્તરૂપ, અ-
કારરૂપ, રમેરૂપ, જ્યોત્સ્નરૂપ, સ્વાત્મારૂપ, ક્રિયાશક્તિરૂપ, અગ્નેદરૂપ,
પ્રાનસ્તવનરૂપ તથા પ્રજાપતિરૂપ છે. બીજી રેખા દક્ષિણાગ્નિરૂપ,
ઉકાર:પ, સન્ધરૂપ, અંતરિક્ષરૂપ અંતરાત્મારૂપ, ઇન્દ્રિયશક્તિરૂપ,

મરૂં પે છું, એમ ચિંતવું તે શબ્દાનુવિદ્ય સવિકલ્પ સમાધિ-છે. પણ તેમજ શબ્દની ઉપદેશ કરી સ્વાનુભવની પ્રીતિવડે જે સમાધિ, નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી જાની અજ્ઞાન અધિયોનો નાશ થાય છે, સર્વ સંશયો છેદાઈ જાય છે તથા કર્મ ક્ષાય પામે છે. જે જાણે છે કે જીવપણું તથા પરપણું મારામાં કલ્પિત છે, તે મુક્ત થાય છે.

અહ્વૃથા ઉપનિષદ (સાર)

શક્તિનિરૂપણ

પ્રથમ એક દેવી હતાં. તેણે આ જગતને સર્જ્યું. તેમનાથી જાણી લઈ સ્તંભપર્વત સર્વ પદાર્થો થયા. તથા સરીરરૂપ તથા પુરમાં હુતારાં હોવાથી તે ત્રિપુરસુંદરી કહેવાય છે. તે જ પ્રત્યક્ષ ચૈતન્યરૂપે તથા આત્મારૂપે છે. આ ત્રિપુર સુંદરી સન્માત્રરૂપે, ચિન્માત્રરૂપે તથા આનંદરૂપે છે. તમે, સર્વ દેવો તથા સર્વ વિશ્વ ત્રિપુર સુંદરીરૂપે છે. હું અહીં છું, આત્મા બ્રહ્મા છે ઇત્યાદિ વેદાંતનાં શિક્ષોવડે ચિત્કલ્પા જ કહેવાય છે. આ ત્રિપુરસુંદરીનાં બાહ્યા, અંતઃકા, આમુકા, ચંડા, વારાહી, ધૂમાવતી, સાવિત્રી, સરસ્વતી ઇત્યાદિ અનેક નામો છે.

મુક્તિ ઉપનિષદ (સાર)

રામચંદ્ર તથા હનુમાનનો સંવાદ

રામચંદ્રનો હનુમાન પ્રતિ ઉપદેશ:-વેદોની ઉત્પત્તિ પરમાત્માનાથી થઈ છે. ઉપનિષદો વેદોમાં રહેલાં છે. વેદો ચાર છે:-ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ તથા અથર્વ વેદ. ઋગ્વેદની એકવીશ, એકસોને એક યજુર્વેદની તથા સહસ્ર સામવેદની શાખા છે અને અથર્વવેદની પચાશ શાખા છે. બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે કેવળ માંડૂક્ય ઉપનિષદ બસ છે. જો તેનું અધ્યયન કર્યા છતાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય તો પછી ઇશાવાસ્યાદિ દશ ઉપનિષદોનું અધ્યયન કરવું. જો ઉપનિષદથી જ્ઞાન દદ ન થાય તો પ્રથમનાં બીજીશ ઉપનિષદોનું અધ્યયન કરવું. વધારે જ્ઞાનની ઇચ્છા હોય તો બધાં મળીને ૧૦૮ ઉપનિષદો છે તે સર્વનું જ્ઞાન અધ્યયન કર. આ ઉપનિષદો નીચે પ્રમાણે છે:- ઇશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુન્ડક, માંડૂક્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેયુ, છાંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, બ્રહ્મ, કેવલ્ય, જમ્બાલ, શ્વેતાશ્વતર, હંસ, આરણ્યિક, બૃહદારણ્યક, બ્રહ્મ, કેવલ્ય, જમ્બાલ, શ્વેતાશ્વતર, હંસ, આરણ્યિક,